Dušan Bilandžić

HRVATSKA MODERNA POVIJEST

Sadržaj

RijeČ Čitatelju

Držim da bi nekoliko informacija o ovoj knjizi i o autoru pomoglo njezinu boljem razumijevanju, a možda i približilo autora čitateljima.

Po obrazovanju sam pravnik, a doktorirao sam ekonomske znanosti. Međutim, stjecajem brojnih okolnosti i osobne sklonosti, put me je odveo u historiografska istraživanja suvremene povijesti.

Rat i poslijeratni angažman omeli su me u redovitu školovanju. Nakon dvije godine školovanja u franjevačkoj klasičnoj gimnaziji u Sinju i tri godine u Realnoj gimnaziji u Osijeku (1936-1941), ratovao sam u slavonskim partizanskim jedinicama od 1941. do 1945. Po skraćenom programu na večernjem tečaju za oficire završio sam 1946. gimnaziju.

Iz redova srednjoškolaca i nesvršenih studenata – oni su činili većinu tzv. partizanske inteligencije – izabirani su predavači u višim i visokim vojnim školama. Po tom sustavu sam 1956. godine, nakon završetka Više vojne akademije, imenovan za nastavnika povijesti II. svjetskog rata i NOR-a. To je bio početak istraživanja suvremene povijesti. Ponijela me znatiželja da izučavam rat u kojemu sam sudjelovao.

Istovremeno sa skrivenom željom da napustim JNA, "ilegalno" sam završio pravni fakultet. Vojne vlasti su, naime, zabranjivale studiranje kako bi spriječile odljev svojih kadrova. Za četiri godine "tajnog" studiranja ni jednoga sata nisam bio na predavanju.

Po izlasku iz vojske, 1. ožujka 1962, dobio sam zaposlenje u Saveznom sindikatu. Počeo sam raditi na istraživanju globalnoga društvenog sustava s težištem na radničkom samoupravljanju. U tim istraživanjima nagomilala se empirija o konfliktima između realnoga života radnika i globalne državno-birokratske strukture. Tu empiriju i saznanja sistematizirao sam na dvogodišnjemu poslijediplomskom studiju, što sam oblikovao u doktorskoj disertaciji obranjenoj 1965. godine. Teza doktorske disertacije bila je: može li se aplicirati tržišni mehanizam iz razvijenoga kapitalizma i tako izgraditi samoupravni socijalizam bez privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. Disertacija je usporedila suvremeni kapitalizam i tadašnji globalni sustav u Jugoslaviji, pri čemu je genezi i jednoga i drugog dano najviše prostora. Zapravo, disertacija je davala argumente za privrednu reformu 1965. u kojoj sam sudjelovao kao član projektantskoga tima za njezinu pripremu i provedbu.

Početkom 1967. imenovan sam direktorom Instituta za historiju radničkoga pokreta Hrvatske i od tada do danas suvremena je povijest moja glavna preokupacija. Kasnije sam izabran za člana CK SKH i zastupnika u Saboru. Iz tih foruma sam 1982. “ispušten” jer sam plimu “Jugoslavena” iz popisa 1981. označio “društvenom bolešću”, s tezom da će tu plimu razbiti davno formirane nacije koje se ne mogu pretopiti u neku novu naciju.

Prva moja knjiga koja je imala karakter historiografskoga rada bila je Borba za samoupravni socijalizam 1945-1969. u izdanju IHRPH-a u Zagrebu. U knjizi je prikazan državno-centralistički sustav i njegova evolucija na ideji samoupravljanja. Na tom radu sam “stekao” ciničnu etiketu “ukaznog povjesničara” (V. Bakarić). Povjesničari me, naravno, nisu primili u svoje društvo pa sam, kao profesor Fakulteta političkih znanosti, tretiran “politologom”.

Drugi obimniji rad koji nosi ime “historija” jest Historija SFRJ - glavni procesi 1918-1978, odnosno drugo izdanje “1918-1985”, u izdanju Školske knjige, Zagreb.

Treći rad pisan historiografskom metodom bila je knjiga Jugoslavija poslije Tita 1980-1985, u izdanju Globusa iz Zagreba.

Sudjelovao sam i u timu povjesničara za izradu Povijesti SKJ. Višegodišnji rad na toj knjizi uvjerio me je da se nije mogla pomiriti znanost s politikom i ideologijom, pa sam se zato više posvetio svome autorskom radu na Historiji SFRJ.

Sredinom 1980-ih našao sam se pred dva izazova: Predsjedništvo SKH imenovalo me voditeljem tima za izradu historije SKH, koja se odlagala skoro dvadeset godina. Odustao sam od toga projekta uvjeren da se u danim političkim okolnostima još ne može napisati povijest koja bi bila znanstveno utemeljena. Osim toga smatrao sam da je društveno opravdanije da se u tome smislu napiše suvremena hrvatska povijest. Na inicijativu Školske knjige i skupine povjesničara dogovoreno je da se izradi takva povijest u kojoj bi Ljubo Boban napisao razdoblje 1918-1941, Ivan Jelić 1941-1945, a ovaj autor 1945-1985. Nažalost, prva dva člana toga tima uskoro su umrla. No, ostala je društvena potreba da se takva povijest napiše.

Uz navedeni, jače je djelovao drugi motiv da napišem Hrvatsku modernu povijest. Radi se o želji i nakani da završim svoje skoro pedesetogodišnje istraživanje s knjigom koja sistematizira stečena saznanja, iskustva i životnu praksu skupljenu dugim sudjelovanjem u društvenom životu.

Nastupile su povijesne okolnosti u kojima je moguće slobodnije iskoristiti nove izvore i saznanja. Uz to slomom “svijeta komunizma” u Europi i raspadom Jugoslavije i njezina poretka nastala je preko noći vremenska distanca bez koje nije moguće istraživati duboke društvene procese. Da je kojim slučajem stari režim dugo evoluirao prema demokraciji i ustroju građanskoga društva, takva bi se distanca morala čekati desetljećima.

Središnji dio knjige Hrvatska moderna povijest čini razdoblje 1941-1991/92. Unutar toga, razdoblje 1941-1980. temeljitije je obrađeno osloncem na vrela i literaturu, jer je autoru poznatije i za obradu relativno

lakše. Za razdoblje nakon Titove smrti vremenska je distanca mala, a i izvori su manje dostupni. Razdoblje koje obuhvaćaju prve tri glave priređeno je na temelju literature. Obrada toga razdoblja bila je u ovoj knjizi neophodna jer suvremenu hrvatsku povijest treba početi s onim razdobljem u kojemu se hrvatski narod-demos oblikovao kao nacija sa svojom nacionalnom ideologijom i pokretom, kako bi se prikazao kontinuitet borbe za nacionalnu državu. Otuda prva glava "Hrvatska u Habsburškoj Monarhiji" i druga "Hrvati u Kraljevini SHS", služe kao uvod. Tako je knjiga dobrim dijelom i povijest obiju Jugoslavija.

Što se tiče završetka knjige, moglo se stati na trenutku međunarodnoga priznanja Hrvatske i prijama u OUN početkom 1992. Međutim, tu sam "podlegao" pretpostavljenoj želji čitatelja da ga se "dovede" do dana izdanja knjige; stoga je dodan "Epilog" koji, na publicističko-historiografski način, daje pregled daljnjih 7 godina, 1992-1999.

Knjiga je tako strukturirana da se svaka od 17 glava može čitati kao samostalna cjelina. To vrijedi čak i za podnaslove glava kojih ima oko stotinjak. Uz ovaj "horizontalni" pregled moguće je pojedina područja i probleme "vertikalno" pratiti "izučavanjem" određenih komponenata kao što su npr. politika, ekonomija, demografija, međunarodni odnosi itd. Jednako je tako moguće izdvojiti pojedine aspekte djelovanja važnih ličnosti iz cjeline njihova života, npr. Titove političke inicijative i akcije.

Svladavanje izvora – bibliografija, arhivi, memoaristika itd. – iznimno je težak problem. Čudesna inflacija dokumenata ogleda se i u tome da u svakom desetljeću dvadesetoga stoljeća nastaje više dokumenata nego u šest tisuća godina nakon izuma pisma. U novije doba moderna historiografija pribjegava tzv. matematizaciji povijesti – pomoću suvremenih računala, banaka podataka, statističkih serija itd. kako bi svladavala tu golemu građu.

Interpretacija dokumenata, osobito onih koji govore o političkim borbama, lako dovodi do krivih prosudbi. Radi se, naime, o tome da akteri političkih borbi jedno misle, drugo govore, a treće čine. Autori izlaganja često su višesmisleni, služe se ezopovskim govorima, a i namjerno obmanjuju svoje protivnike i javnost. Ponekad to i sami priznaju. Tako je npr. E. Kardelj 12. studenog 1965, govoreći na tajnoj sjednici državno-partijskog vrha, apelirao da se "otvore karte" jer se tako govori da će se budući povjesničari pitati "jesmo li bili normalni ljudi". Zato otkrivanje pravoga cilja mora ići putem analiza konkretnih okolnosti i politike dužega razdoblja.

Nesavladivo mnoštvo izvora čini povijest "rijekom bez obala". Uvijek ostaju viđena, a neobuhvaćena, neka područja kako zbog nagomilanih događaja, tako i mnoštva različitih interpretacija o njihovu karakteru i značenju.

Interpretator događaja ima mogućnosti manipuliranja potpuno suprotnim sudovima. Uzmimo za primjer stvaranje samostale Hrvatske 1991/92. Taj se čin može prikazati kao djelo vrhunske državničke

mudrosti, djelo heroizma naroda, školski primjer diplomatske vještine pojedinca itd. Ali, jednako se tako može prikazati i kao “zreli plod” sloma europskoga komunizma, točnije pada velikoga “ruskog carstva” pod imenom SSSR-a, i kao rezultat svjetski prihvaćenoga načela prava naroda na samoodređenje svih, pa i onih malih, što je omogućilo da su državu ostvarili i oni koji tome nisu ni težili (slučaj Bjelorusije). Naravno, autore takvih manipulacija u tumačenju povijesti diskvalificira opća i znanstvena kritika. Ipak, mogući raspon u tumačenju povijesti daje za pravo onima koji drže da nema jedne povijesti.

Historiografija bivših komunističkih zemalja našla se u vrlo delikatnoj situaciji. Neki smatraju da komunizam ne zavređuje historiografska istraživanja jer se radi o “mraku” i o “mrtvom svijetu”. Takav “ideološki antikomunizam” znanost ne prihvaća. Ona istražuje “mrakove” i “svjetlost”, “prosperitete” i “dekadencije”. Druge je zahvatila strast nacionalističke historiografije, a treći, bez ideologijskih naočala, teže nadoknaditi svoje stvarno ili pretpostavljeno zakašnjenje. U tom smislu apsurdno je odbaciti takve teme kao što su tranzicija primitivnoga agrarnog u industrijsko društvo, Titova politika nesvrstanosti i miroljubive koegzistencije, stabilnost državnih granica – što je danas postalo kamenom temeljcem svjetskoga poretka. Ili, ideja samoupravljanja, koju je blokirala državno-partijska moć. Jer, samoupravljanje je riznica iskustava iz društvenih procesa, što može biti poučno za daleku budućnost koja mora doći jer ljudi neće pristati da trajno budu “robovi” menedžerskih i birokratskih struktura.

Dužan sam skrenuti pažnju čitatelja da je jedan od izvora ovog rada i moj vlastiti politički život. Počeo sam ga 1939. kao član komunističke omladine, a doživio i čast da me 1990. Sabor izabere za člana Predsjedništva Republike Hrvatske. Na tom životnom putu od 60 godina skupila su se određena politička iskustva i saznanja. Ona su i oblikovana u dnevnicima, u dokumentaciji, u knjigama i u preko 500 članaka, eseja, komentara u raznim časopisima i novinama.

Svjestan sam da su iskustva iz političkog života, dnevnici koje sam vodio, doživljaji, sjećanja, mač s dvije oštrice. Poznata je nepouzdanost memoara. Opasna je i sklonost uveličavanju vlastite važnosti i nepogrešivosti u političkom životu. I nostalgija je teško svladiva. Svjestan svega toga nastojao sam ne upasti u te opasne “zamke”. Samo na jednom mjestu citirao sam dio svoga govora u predizbornoj kampanji 1990.

Navedena svijest o opasnosti od subjektivizma ne bi me spasila da nisam u glavi trajno nosio “virus” skepse u pokret, u ideologiju i politiku, kojoj sam pripadao i kojoj sam služio. To bi se lako moglo dokazati analizom tekstova koje sam objavio i analizom sukobljavanja s praktičnim iracionalnim političkim akcijama. Lako je to danas tvrditi ali, ipak, to su činjenice – akter, koji 50 godina stoji na rubu disidentstva. Jedan je visoki partijski lider rekao da je Bilandžić “naš interni partijski disident”.

Razumljiva je znatiželja autora glede odjeka njegova djela u javnosti. Pišući ovaj rad imao sam pred očima širi krug čitateljstva. Događaji se smjenjuju s interpretacijama, koje su također dane na popularan način, što ide na štetu znanstvenosti, pregnantnosti, uopćenosti i "filozofijskom" aspektu povijesti.

Autor je svjestan koliko je delikatno "suditi" čovjeku pojedincu, a kamoli akterima povijesti, političkim pokretima, društvenim slojevima i klasama, strankama i narodima, ideologijama i državama. Svijest o tome pritišće ponekad kao mora.

S obzirom na tragične podjele u ratu 1941-1945, na iskustva u obje Jugoslavije, a posebno na današnje političke podjele u hrvatskom narodu, ova knjiga mora izazvati različite reakcije u hrvatskoj javnosti, jer su teme i sudovi o nedavnoj prošlosti stalno predmetom aktualnih političkih obračuna u borbi za vlast.

Dovoljno je podsjetiti da su se komunisti i ustaše međusobno optuživali za nacionalnu izdaju, tvrdeći i jedni i drugi da su bili u pravu i tražeći, svaki za sebe, legitimitet nacionalnih procesa za stvaranje hrvatske države.

Sljedbenici braće Radića i V. Mačeka prosuđivat će sa stajališta politike HSS-a, optužujući svoje političke protivnike – ustaše i komuniste – za njihov kobni politički avanturizam, za totalitarizam, teror i zločine koje su učinili u vrtlogu surovoga rata i u vrijeme svoje vladavine, smatrajući sebe pravom demokratskom i humanističkom vertikalom u hrvatskomu narodu u dvadesetom stoljeću.

I hrvatski "proljećari" vjerojatno će reagirati na novu interpretaciju hrvatskoga nacionalnog pokreta početkom sedamdesetih godina.

Iako će knjiga izazvati određen interes stare partizanske generacije, od njih kao ni od današnje tzv. hrvatske ljevice ne očekujem gnjevnu reakciju, jer su ti ljudi u većini svjesni da je komunizam odigrao svoju povijesnu ulogu i da je on danas neobnovljiv, "mrtvi svijet", te priznali povijesni poraz pa su se jedni reformirali u socijaldemokrate (SDP), drugi u ostale političke stranke, a treći se pasivizirali. Naravno, pojedinci iz stare generacije očekuju da im se "prizna" ono što je u njihovu djelu bilo racionalno i pozitivno.

Nasuprot ljevičarima, tzv. desničari, nošeni na krilima nacionalizma, radikalno isključivi, uvjereni da su jedino oni "pravi" i "veliki" Hrvati, koji imaju monopol na hrvatstvo, odbit će svaku kritičku tezu o NDH, o "svojoj naciji", "svojoj politici" i "svojoj prošlosti". Desničari će u svakoj rečenici vagati je li autor "pravi Hrvat", jer je to njihov jedini kriterij.

Možda će biti najmanje onih koje će ova knjiga u potpunosti zadovoljiti.

Ali, vidjet ćemo!

Moguće je da sam se i zatrčao u anticipaciji kritike knjige.

Na kraju, nakon ovoga pisma svome čitatelju, moram priznati da Hrvatska moderna povijest nije dovršeno djelo. Ako moja životna dob izdrži bitku s vremenom i ako bude interesa javnosti, nastavit ću rad na preuređenom i dopunjenom izdanju. Očekujem inspiracije i stimulanse od javne, napose stručne, kritike.

Posebice želim da i drugi autori napišu djela na istu temu. Samo na taj načina ima nade da se “dogodi” prava nacionalna povijest.

Zagreb, u ljeto 1999.

Dušan Bilandžić

Glava I.

HRVATSKA U HABSBURŠKOJ MONARHIJI

Poglavlje 1.

BORBA ZA UJEDINJENU I SUVERENU HRVATSKU

1. Uspon nacionalizma u Europi

Gotovo su svi europski narodi – veliki i mali, razvijeni i zaostali – u revolucijama 1848/49. ("proljeću naroda") manifestirali svoju nacionalnu svijest i ciljeve u rasponu od zahtjeva za priznanjem svoga jezika do zahtjeva za konstitucijom svoje samostalne države. Bujanje nacionalizma u Europi sredinom XIX. stoljeća rezultat je vrlo širokoga i složenog procesa "odumiranja" feudalizma, otvaranja puta kapitalističkoj industrijalizaciji, širenju građanske klase i klase oslobođenih seljaka, širenju pismenosti, kulture i znanosti te uspostavljanju institucija parlamentarne građanske demokracije (razdioba vlasti, političke stranke) sa sve slobodnijim i sve masovnijim tiskom. Rađanje nacionalizma bilo je vrlo brzo i eruptivno. Povjesničari su utvrdili da, na primjer, u doba Napoleona u Njemačkoj i Italiji gotovo da i nije bilo nacionalnog osjećaja, a već u revoluciji 1848/49. izbio je u prvi plan. Nacije su se "rodile" za manje od pola stoljeća.

Europski nacionalizmi XIX. stoljeća u ozračju liberalizma unijeli su u političku dinamiku i u međunarodne odnose najeksplozivniju energiju – ideju i zanose stvaranja nacionalnih država. Nacionalni su pokreti donijeli smrtnu opasnost srednjovjekovnim državnim strukturama, kako onima koje je feudalizam podijelio na više državica (njemačke i talijanske zemlje), tako i onima koje su kao feudalne monarhije postale višenacionalne. Prve će biti ujedinjene u nacionalne države, a druge će se s vremenom raspasti također na nacionalne države.1

Svaka je nacija, bez izuzetka, u procesu nastajanja oblikovala svoju nacionalnu ideologiju u kojoj je stvaranje nacionalne države na što većem teritoriju i sa što brojnijim stanovništvom bilo središnja misao i glavni cilj. Svaka je nacija težila da granicama države prije svega obuhvati svoje suplemenike, pa i one najudaljenije etničke ogranke koji su živjeli u drugim, najčešće susjednim zemljama. Uz to, često se tražilo da u granice nacionalne države uđu i etnički nepripadajuća područja, ali koja su nekada, npr. u srednjem vijeku, bila u sastavu starih država. Uz ta dva načela – etničko i povijesno – tražilo se da se anektiraju i

neka područja iz razloga "sigurnosti", a zapravo se radilo o ekspanziji i osvajanju drugih naroda i tuđih teritorija. Ekspanziji država novu je snagu dao krupni kapital, koji je ušao u borbu za osvajanje novih izvora sirovina i tržišta. Iz spomenutih i drugih korijena i uzroka nastale su koncepcije velikih nacionalnih država. Poznata je koncepcija Velike Njemačke, Velike Italije, Velike Francuske, Velike Rusije itd. Takve su koncepcije zahvatile i male nacije i u to su ime vođeni i ratovi, npr. za Veliku Mađarsku, Veliku Bugarsku, Veliku Srbiju itd. Upravo te borbe za što veće nacionalne države i imperije glavni su kontekst povijesti hrvatskoga naroda u XIX. i XX. stoljeću.

2. Hrvatski nacionalni pokret u Habsburškoj Monarhiji

Po svim bitnim obilježjima hrvatski nacionalni pokret bio je vrlo sličan pokretima velikih europskih naroda. Od sredine XIX. stoljeća Hrvati su težili kako stvaranju svoje nacionalne države, tako i izgradnji modernoga građanskog društva. Borba za ta dva glavna cilja vodila se u okvirima Habsburške Monarhije. Specifičnost te borbe bila je u tome što se vodila više legitimnim političkim i diplomatskim sredstvima, a manje sredstvima otvorene oružane borbe.

Legitimitet borbe za svoj suvereni put Hrvati su imali u državno-pravnom statusu Hrvatske. Naime, od nastanka Hrvatskoga kraljevstva početkom desetog stoljeća i od ulaska u državnu zajednicu s Ugarskom 1102. godine ("Pacta Conventa"), hrvatski se državni suverenitet sve do 1918. nije nikada potpuno ugasio. Čak i u XVI. i XVII. stoljeću kada je turskim i mletačkim osvajanjima bila smanjena na oko 50.000 km2 a potom na svega 16.800 km2 ("ostaci ostataka nekada slavnog kraljevstva"),2 Hrvatska je sačuvala bitne institucije države: ime – Kraljevina Hrvatska, Slavonija i Dalmacija, teritorij, Sabor i bana, ali je trajno priznavala ugarske odnosno austrijske vladare koji su bili krunjeni i kao hrvatski kraljevi (personalna unija). I hrvatsko se plemstvo stalno borilo za suverenitet svoje kraljevine. Čuvena je u tom pogledu intervencija hrvatskoga bana Ivana Erdödyja koji je na ugarskom saboru 1790, odbivši pristati na posezanje Mađara u hrvatski suverenitet, rekao: "Regnum regno non praescribit leges" – kraljevstvo (ugarsko) kraljevstvu (hrvatskom) ne propisuje zakone. Upravo na tom priznatom, ugovornom suverenitetu Hrvati su punih 800 godina vodili borbu za samostalnost i vlastitu državu. Moć i snaga hrvatskoga kraljevstva bila je osvajanjima tragično smanjena – godine 1409. ugarski kralj Ladislav Napuljski prodao je hrvatsku Dalmaciju Veneciji za 100.000 dukata. S turskim osvajanjima u XVI. i XVII. stoljeću Hrvatska je smanjena na jednu trećinu svog teritorija. Borbe s Turcima koje su trajale oko 250 godina prisilile su Hrvate da se stave pod zaštitu Europe, što je tada značilo ući u sastav Habsburške Monarhije kojoj je pripala uloga sprečavanja prodora Osmanlija s Balkana u srce Europe. Na taj su način hrvatske zemlje, od početka XVI. do početka XVIII. stoljeća, pretvorene u granične oblasti i ratno poprište dvaju velikih carstava. Jednom uklopljena u sastav Habsburške

Monarhije (od 1527), Hrvatska će u njoj ostati sve do 1918. godine. Hrvatski nacionalni pokret će se sve do 1918. boriti za taj suverenitet po slovu i u duhu one politike koju je ban Ivan Erdödy tako pregnantno formulirao davne 1790. godine.

3. Hrvatski suverenitet u Habsburškoj Monarhiji ili izvan Monarhije

Da bi se razumjela osnovna dilema političke elite mlade hrvatske nacije u borbi za nacionalnu državu u sklopu Habsburške Monarhije ili izvan nje, valja poći od geopolitičkog položaja Hrvatske i od etničke strukture Monarhije i, u svezi s time, od odnosa snaga i moći što, na kraju krajeva, određuje sudbinu svakoga naroda, a posebno maloga.

Geopolitički položaj prostora na kojemu Hrvati žive od doseljenja takav je da su na njihove zemlje trajno nasrtale moćnije države; od Jadrana do Panonske nizine s jednim dugim krilom na moru, a s drugim kraćim na Dunavu, stoljećima je taj prostor neprekidno izložen nadiranju jačih hegemonističkih snaga sa sjeverozapada, sjevera, istoka i juga. Zahvaćen velikim olujama sukobljenih velikih sila, prisiljen boriti se ne samo za opstanak već i držati korak sa svjetskim civilizacijskim i modernizacijskim dostignućima, maleni je hrvatski narod pokazao iznimnu vitalnost i sposobnost prilagođavanja. U svojoj borbi za opstanak hrvatski je narod bio prisiljen prihvatiti i borbe i ratove, ali je više težio politici prilagođavanja, diplomatskim vještinama i smirenom suživotu s drugim narodima, stvarajući tradiciju življenja u velikim složenim državnim formacijama. Nije mu bilo strano ni "lukavstvo povijesnog uma" samo da bi opstao i ostvario ono što je bilo moguće. To se uglavnom odnosi na osam stoljeća državno-pravnih odnosa s Ugarskom i Austrijom.

Spomenuti geopolitički položaj i odnos njegovih snaga s protivničkim snagama prvi je argument teze da su Hrvati osam stoljeća nastojali steći suverenitet unutar okvira međudržavnih odnosa s Ugarskom odnosno Austrijom.

Drugi argument teze da Hrvati nisu mogli izaći iz sastava Habsburške Monarhije jest njezina etnička struktura, jedinstvena na europskom kontinentu, pa čak i u cijelom svijetu. Za razliku od imperija u kojima je jedan narod brojčano, vojno, ekonomski, kulturno i civilizacijski izrazito nadmoćan, kao npr. u slučaju Rusije i Turske, u Habsburškoj Monarhiji takvu poziciju nisu imali ni Nijemci ni Mađari.

Prema popisu pučanstva iz 1910. godine u Austro-Ugarskoj je bilo 51.356.465 stanovnika. Od toga je Nijemaca bilo 12.010.699, Mađara 10.067.922, Čeha i Slovaka 8.475.292, Poljaka 5.019.496, Ukrajinaca 3.998.872, Slovenaca 1.349.222, Hrvata 2.900.945, Muslimana 612.137, Srba 2.032.449, Rumunja 3.224.755, Talijana 804.271, te drugih različitih naroda 860.365.3 Austrijski Nijemci, kao vladajući narod, činili su tek nešto više od jedne petine ukupnoga pučanstva Monarhije, a zajedno s Mađarima, drugim

vladajućim narodom, 42,9%; Slaveni su imali udio 47,8%, a ostali 9,3%. Hrvati su, uključivši i one u BiH od 1878. godine, činili 5,65% pučanstva Monarhije. To je dovoljnim razlogom da Hrvati nisu mogli ni maštati o tome da vlastitim snagama silom ostvare svoju državu izvan Austro-Ugarske. Jedini je put bio borba za što potpuniji suverenitet u okviru te države.

Austro-Ugarska je dakle bila višenacionalni konglomerat u kojemu su Slaveni činili većinu; to je stalno ugrožavalo hegemoniju vladajućih naroda i otvaralo perspektive za suverenitet potlačenih naroda u Monarhiji ili izvan njezinih okvira. Takva etnička struktura i perspektive potakle su češkog političara F. Palackog da u revolucionarnoj 1848/49. godini izjavi da bi Austriju valjalo stvoriti kada je ne bi bilo. Mogućnosti da dva vladajuća naroda Monarhije svoju hegemoniju nad slavenskom većinom pretvore u trajno stanje definitivno su propale kada se proces formiranja njezinih naroda u nacije završio u drugoj polovini XIX. stoljeća.

Višeetnički sastav prisiljavao je Monarhiju da stalno oscilira između carskog apsolutizma i autonomije svojih zemalja i naroda pa je zato i federacija bila trajno živa tendencija.

Unutrašnje državno-pravno uređenje Habsburške Monarhije bilo je proturječno. S jedne strane ona je bila autokratska carevina s ustavno neograničenim monarhom, a s druge strane je imala i elemente federacije, pa i konfederacije. Nakon revolucije 1848/49, kada su Mađari kao, uz Nijemce, najbrojniji narod istupili iz Monarhije, i nakon austrijskog poraza u ratu s Pruskom i Italijom 1866, oslabljeni car Franjo Josip je 1867. pristao na tzv. dvojnu monarhiju (dualizam) koja se sastojala od dviju država: Austrije i Ugarske (Austro-Ugarska), pod jednim vladarom (personalna unija). Austrija je bila upravno podijeljena na 17 pokrajina s pokrajinskim saborima i vladama, ali ne po nacionalnom već po geoekonomsko-političkom i povijesnom kriteriju. Ugarska je vlada svojim teritorijem upravljala centralistički preko županija, osim Hrvatskom i Slavonijom s kojima je 1868. potpisala tzv. Hrvatsko-ugarsku nagodbu po kojoj Pešta Hrvatima priznaje državni entitet, ali je hrvatski suverenitet ograničen sustavom mađarske hegemonije, posebno u gospodarstvu. Osim toga Dalmacija, Istra i Boka kotorska ostale su pod vlašću Austrije.

Što se tiče statusa Hrvatske u Habsburškoj Monarhiji, ona je bila jedina slavenska zemlja koja je bila priznata kao kraljevina čiji kralj je bio austrijski car, tako da je njezin položaj bio na višem stupnju suverenosti od npr. Češke, Slovačke, Galicije i drugih zemalja, ali je s druge strane bila podčinjena vlastima Ugarske i Austrije koje su bile vladajuće zemlje Carstva.

Osim te relativno povoljne državno-pravne pozicije, koja je bila legitimitet za proširenje suverenosti Trojedne kraljevine, svi Hrvati su se aneksijom BiH 1908. našli u jednoj državi, pa je ta činjenica iskorištena da se ideja hrvatske države proširi tako da obuhvati sve Južne Slavene u Monarhiji, da ih okupi oko Hrvatske u jednu državnu zajednicu u okvirima Carevine. To je bila suština koncepcije pretvaranja dvojne monarhije u trojnu, dualizma u trijalizam, koncepcije koja je dobila ideološko ime austro-slavizam. Po toj

državnoj ideji pod hrvatsku zastavu ušle bi Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, a bilo je nagovještaja da se uključe i Slovenija i Vojvodina, te od aneksije 1908. i BiH.

Na putu ostvarivanja hrvatske državne ideje ujedinjenja Južnih Slavena Austro-Ugarske pod hrvatsku zastavu valjalo je prvo svladati razdvojenost samih hrvatskih zemalja. Naime, Trojedna je kraljevina bila razdvojena u tri državno-pravna entiteta: Kraljevina Hrvatska i Slavonija bila je pod Peštom, Kraljevina Dalmacija s Bokom i markgrofovija Istra pod Bečom. Uz to, tzv. Vojna krajina koja je obuhvaćala gotovo pola Banske Hrvatske bila je pod vojnom upravom. Jednodušan cilj svih hrvatskih stranaka i programa bio je sjedinjenje Dalmacije i Vojne krajine s Banskom Hrvatskom. Taj se cilj mogao postići samo političkom borbom, koja se mogla pozivati na činjenicu da je Habsburška Monarhija virtualno priznavala povijesno pravo na takvo sjedinjenje. Odnos snaga u Monarhiji i njezina relativna stabilnost, te relativno stabilan odnos među europskim velesilama u drugoj polovici XIX. stoljeća, nisu dopuštali niti pomisao na revolucionarnu oslobodilačku borbu za rješavanje hrvatskoga nacionalnog pitanja rušenjem carevine i stvaranjem hrvatske države s potpunim suverenitetom. Takav bi čin bio samoubilačka avantura; to su u praksi potvrdili poraz mađarske revolucije 1848/49, te u krvi ugušena Rakovička buna 8-11. listopada 1871. u kojoj je Eugen Kvaternik mačem pokušao osnovati neovisnu hrvatsku državu. Umjesto takva revolucionarnog puta Hrvati su se opredijelili za evolutivni put kojim se težilo jačanju vlasti središnjih državnih organa – Sabora, bana i vlade – i ujedinjenju hrvatskih zemalja u jednu državno-pravnu cjelinu, nadajući se federalizaciji Monarhije za koju će se boriti i ostali, prije svega slavenski narodi – Česi, Slovaci, Poljaci, Slovenci pa i Mađari, tako da bi Hrvatska stekla državno-pravni status sličan Austriji i Mađarskoj.

Istodobno s idejom o rješenju hrvatskoga nacionalnog pitanja u obliku federativnog uređenja Habsburške Monarhije, nastala je i ideja o južnoslavenskoj državnoj zajednici, kao druga opcija i alternativa Austriji. Obje su nastale sredinom XIX. stoljeća – prva u revoluciji 1848-49, a druga u okviru preporodnog pokreta. Južnoslavenska opcija, danas bismo rekli pričuvna varijanta, u svom najromantičnijemu i najdalekosežnijem obliku, razvijenom u šezdesetim i sedamdesetim godinama XIX. stoljeća, polazila je od etničke srodnosti svih Južnih Slavena. Budući da je Hrvatska tada bila najrazvijenija južnoslavenska zemlja – Bugarska i Srbija još su bile vazalne turske kneževine – protagonisti te ideje smatrali su da upravo Hrvatska kraljevina treba biti središnja zemlja i "Pijemont" stvaranja velike zajedničke južnoslavenske države. U ime toga cilja Hrvati su bili spremni odreći se i svoga imena u korist zajedničkoga (Iliri).

Uskoro je ta južnoslavenska vizija "odumrla". Srbi i Slovenci nisu prihvatili zajedničko ilirsko ime, a Bugarska i Srbija okrenule su leđa jugoslavenskoj ideji i umjesto toga krenule u borbu za Veliku Srbiju i Veliku Bugarsku, koristeći agoniju Turskoga carstva ("bolesnik na Bosporu"). Ideja o zajednici južnoslavenskih zemalja Habsburške Monarhije te Srbije i Crne Gore, neće uhvatiti korijene jer će Srbi prigrabiti velikosrpsku ideju, a Hrvati trijalizam sve do sloma Austro-Ugarske. Do 1918. ta se ideja nije

realizirala jer su se tome protivili Nijemci i Mađari, a posredno i ostali narodi Monarhije jer su tražili isti status kojemu su težili i Hrvati.

Treću opciju u rješenju hrvatskoga nacionalnog pitanja formulirala je Stranka prava. Njezin je osnivač i doživotni vođa Ante Starčević – nakon sloma Jelačićeve ideje o hrvatskoj državi pod habsburškom krunom i sloma državne ideje pod zastavom ilirizma i jugoslavenstva, te saznanja da se despocija Habsburške Monarhije ne može nikada demokratizirati pa se zato mora razbiti – formulirao ideju stvaranja potpuno nezavisne države. On je istodobno razradio tezu o velikosrpskoj opasnosti, kojoj je suprotstavio ideju Velike Hrvatske. Tako je Ante Starčević otvorio istodobno tri fronte: protiv Austrije, protiv Ugarske i protiv velikosrpstva. Za borbu na tri fronte hrvatski narod nije imao dovoljno snage. Zato su Starčevićeve pristaše kasnije prihvatili ideju trijalizma.

Sve tri varijante rješavanja hrvatskoga nacionalnog pitanja – trijalizam, jugoslavizam i potpuna državna nezavisnost – bile su racionalne i imale su uporište u hrvatskomu nacionalnom biću. Prva varijanta je primjerena dugovječnom životu Habsburške Monarhije, druga njezinu raspadu i stvaranju južnoslavenske države, a treća za stjecaj sretnih okolnosti kao konačno rješenje. Takva nacionalna ideologija, s tri opcije, izražava "lukavstvo uma" hrvatske političke elite unatoč žestokim sukobima među njihovim protagonistima.

Na kraju, ma koliko izgledala pa i bila naivna, ideja hrvatske države u federaliziranoj Habsburškoj Monarhiji nije bila bez nade. Jer, i sama Monarhija, za razliku od npr. ruskoga ili turskog carstva, nije stvarana osvajanjima već uglavnom ugovorima raznih zemalja i naroda s vladarskom kućom. Tako je bilo i s Kraljevinom Hrvatskom od 1102. ("Pacta Conventa"), od prihvaćanja habsburške krune 1527. do Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. Politički odnosi i procesi u toj državnoj zajednici odvijali su se borbom za čuvanje, obranu ili izmjene međudržavnih sporazuma. Treba naglasiti da su se u toj carevini sporazumi i dogovori više poštivali nego u bilo kojoj drugoj velesili Europe.

4. Hrvatska modernizacija u Habsburškoj Monarhiji

Borba za hrvatski državni suverenitet u okviru Habsburške Monarhije ispreplela se s borbom za nacionalnu integraciju putem razvijanja hrvatskoga jezika, kulture, prosvjete, znanosti te gospodarskoga razvoja na temelju industrijalizacije zemlje. Ta dva cilja bila su integralni dijelovi stvaranja i razvijanja moderne hrvatske nacije.

Nakon ukidanja kmetstva u revoluciji 1848/49, intenziviran je proces razvoja modernoga hrvatskog društva čija suština je tranzicija staleškog u građansko društvo, građenje nacionalnog identiteta u prosvjeti, kulturi, znanosti, stvaranje kapitalističkih poduzeća i kapitalističkih društvenih odnosa i radništva, razvitak seljaštva s tipičnim malim gospodarstvima. Intenzitet i domet cijeloga tog procesa ovisio je o

industrijalizaciji kao lokomotivi cjelokupnoga društvenog razvoja. To je razdoblje rađanja višestranačja i modernog parlamentarizma

Na početku procesa modernizacije u gospodarstvu rađali su se obrti, trgovina i banke. Već 1846. u Zagrebu je osnovana Prva hrvatska štedionica, koja će sve do velike ekonomske krize (1930/31) biti najveća banka na slavenskom jugu. Do 1901. osnovano je na području Hrvatske i Slavonije 19 banaka, 75 štedionica i oko 100 kreditnih udruga.4

Godine 1860. izgrađena je i prva željeznička pruga; 1862. puštena je u promet pruga Zidani Most – Zagreb – Sisak, a 1873. Rijeka – Pešta – Beč preko Zagreba. Željeznička mreža se, međutim, gradila za potrebe austrijskoga i mađarskog kapitala. Zbog toga se npr. pruga Zagreb – Split, počela graditi tek 1913, a završit će se 1925.

Od industrije razvijale su se uglavnom drvna, tekstilna i prehrambena. Proces industrijalizacije dramatično je zaostajao za ostalim zemljama Monarhije, što pokazuju podaci iz 1890. godine.

Tako je na 100 stanovnika živjelo:5

	od poljoprivrede (%)	od industrije, rudarstva i obrta (%)
Donja Austrija	24,78	41,79
Češka	40,65	40,14
Hrvatska i Slavonija	84,64	8,39
Dalmacija	86,12	4,39

Zaostajanje industrijalizacije Hrvatske djelomično je posljedica njezina perifernog položaja u odnosu na glavne valove koji su iz ekspanzivne Njemačke išli dolinom Dunava u Austriju, Mađarsku i Češku, a djelomično i zato što su Beč i Pešta za državne potrebe i vojsku angažirali više svoju, a manje hrvatsku industriju. Pa ipak, potlačenost Hrvatske nije glavni uzrok njezina zaostajanja. To dokazuje slučaj Češke čiji je državno-pravni položaj u Monarhiji bio niži od hrvatskoga a ona je, unatoč tomu, postala ekonomski najrazvijenije područje Carstva. Hrvatska, nažalost, nije imala velike rudnike ni ugljena ni željeza, kao dvije najvažnije pretpostavke za početnu industrijalizaciju. Siromašna Dalmacija bila je u najgoremu položaju – gotovo sav je prekomorski promet išao preko Trsta i Rijeke koje su razvijali Nijemci i Mađari.

Usporeni razvoj industrije doveo je seljaštvo u vrlo tešku situaciju. Blizu 90% seljaštva živjelo je na gospodarstvu veličine do 10 jutara što nije bilo dovoljno ni za prehranu obitelji, koje su u prosjeku imale 8,2 članova. Zato se seljaštvo počelo masovno iseljavati. Od 1880. do 1913. iz Hrvatske i Slavonije iselilo je

više od 300.000 ljudi, iz Dalmacije oko 100.000, iz Istre oko 40.000, iz BiH oko 20.000,6 no po evidenciji iseljeničkih udruga od 1900. do 1913. iz tih se krajeva iselilo 529.025 stanovnika.7

Većina je Hrvata iselila zato što radom nisu mogli doći do kruha, a to im je mogla osigurati samo nova industrija. Taj se veliki društveni problem neće riješiti sve do naših dana.

Presudan dio procesa modernizacije i razvitka nacije jest područje obrazovanja, prosvjete, kulture i znanosti. Ono je išlo čak i ispred razvitka kapitalističkih odnosa i industrijalizacije.

Hrvatski jezik, glavni element identiteta nacije, odolio je svim nasrtajima germanizacije, mađarizacije, talijanizacije te ga je Hrvatski sabor 1847. godine proglasio službenim jezikom u javnom životu.

Nacionalna se svijest širila iz Zagreba prema provincijama, zatim u Dalmaciju, Istru te u BiH, i od elite prema širim slojevima naroda. U Dalmaciji je do 1883. gradska uprava u svim gradovima prešla u hrvatske ruke i time je konačno potvrđeno hrvatstvo Dalmacije nakon tisućgodišnje borbe između Hrvata i Talijana za Jadransko more.

Središnje kulturne, obrazovne i znanstvene institucije, kao simboli nacionalnog identiteta, osnovane su tijekom XIX. stoljeæa, i to: Matica ilirska 1839, preimenovana u Maticu hrvatsku 1874; Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti 1861, zamišljena kao središnja institucija za sve narode slavenskoga juga, dakle za Hrvatsku, Srbiju, Bugarsku, Sloveniju, BiH i Vojvodinu, što je bio izraz ne samo jugoslavenizma kao ideologije već i činjenice da je Zagreb bio najjači kulturni centar spomenutih zemalja. Staro Zagrebačko sveučilište pretvorilo se 1874. u modernu instituciju toga vremena.

U nacionalnoj se književnosti 1871. pojavio i prvi moderni (hrvatski) roman, Zlatarevo zlato Augusta Šenoe.

Zakonom o školstvu donesenom u Saboru, za bana Ivana Mažuranića, uvedeno je obvezno osnovno školovanje od 7. do 14. godine – 4 razreda i dvije godine “opetovnice”.

Promjene nastaju i u klasno-socijalnoj strukturi: plemstvo gubi svoje političko i ekonomsko značenje, a rastu i jačaju građanska klasa i inteligencija, koje od plemstva preuzimaju vodstva političkih stranaka, postaju autori nacionalnih programa, inicijatori novih ideja i pokreta – Starčević, biskup Strossmayer, Rački, Mažuranić, Supilo, Trumbić, Radić itd. – prihvaćajući moderne ideje liberalizma i nacionalizma. Razvija se i državna uprava koja se pod banom Mažuranićem modernizirala prema visokim europskim kriterijima. Zato će ju narod u budućoj Jugoslaviji spominjati kao uzor pravne države.

Unatoč velikim rezultatima u procesu nacionalne homogenizacije i modernizacije, najveći društveni problem i prepreka za dovršenje tih procesa bila je potpuna isključenost seljaštva iz političkoga života. A ono je početkom XX. stoljeća činilo preko 80% hrvatskoga naroda.

U Hrvatskoj je već oko 60 godina djelovala mreža političkih stranaka, održavani su izbori za Sabor, ali seljaštvo u tome nije sudjelovalo. Pravo je glasa do 1910. bilo ograničeno na oko 2% pučanstva. Jaz je

između seljaštva i građanstva bio velik. Na seljake se gledalo s prezirom. Vladko Maček navodi kako su u svakom gradiću gostionice imale dvije odijeljene prostorije – jednu za gospodu, a drugu za seljake. U prvu su ulazili oni koji su nosili građansko odijelo, a tamo nije smio ući ni najinteligentniji seljak.8 Taj će socio-politički, mentalno-psihološki i klasni zid između građanstva i seljaštva razbiti braća Radić, koji će 1904. osnovati seljačku stranku i razviti masovni seljački pokret, uvući seljaštvo u politički život i time dovršiti proces nacionalne homogenizacije, davši tome pokretu pečat socijalne pravde, humanizma, demokracije i mirotvorstva.

Ulazeći u XX. stoljeće, Hrvati su definitivno uspjeli izbjeći opasnost gubitka nacionalnog identiteta u tisućgodišnjoj borbi s jačim zemljama i narodima s kojima su od 1102. do 1918. živjeli u državnim zajednicama. Ušli su u novo stoljeće s razvijenom nacionalnom sviješću, razvijenim nacionalnim književnim jezikom, nacionalnom kulturom i znanošću, posebno historiografijom, zatim s inicijalnom industrijalizacijom, polustoljetnim iskustvom višestranačkoga političkog života, koji jest bio nasilno prekidan carskim dekretima, ali nikada iskorijenjen; sve to uz postojanje državnih institucija – Sabora, bana i vlade – koje jesu bile pod režimom ograničenoga suvereniteta, ali nikada ustavno-pravno likvidirane. S takvim ukupnim rezultatima u povijesnom razvitku nije više bilo moguće zaustaviti ili slomiti hrvatski nacionalni pokret prema stvaranju nacionalne države. Jednom rođena, nacija se više ne može ni asimilirati ni razbiti, osim fizičkim uništenjem (genocidom).

U takvu povijesnom razvoju u sastavu Habsburške Monarhije glavna je pretpostavka za stvaranje nacionalne države – ali to neće više bitno ovisiti o samom narodu, već o međunarodnim okolnostima.

5. Otpor Austro-Ugarske rješenju hrvatskoga nacionalnog pitanja

Borba, težnje i nade hrvatskoga nacionalnog pokreta od sredine XIX. stoljeća da s jedne strane ostvari državni suverenitet Trojedne kraljevine, da Dalmaciju i Istru pa i BiH sjedini s Banskom Hrvatskom, a s druge strane da ostvari liberalno-demokratski sustav – višestranačje, slobodu tiska i trodiobu vlasti – na čemu je Sabor stalno inzistirao, naišle su na beskompromisan otpor vladajućih krugova Austro-Ugarske. Hrvatski je Sabor cijelo vrijeme, sve do 1918, iz zasjedanja u zasjedanje zahtijevao ukidanje uzurpatorskih prava i uspostavu ustavnoga stanja po kojemu Hrvatska ima svoj državno-pravni subjektivitet.

Međutim, koliko je jačao hrvatski pritisak za suverenitet i ujedinjenje hrvatskih zemalja, još više je jačao pritisak austrougarskih vladajućih krugova, što je i razumljivo kada se znade da se proces formiranja svih triju nacija – hrvatske, mađarske i njemačke u Austriji – vremenski uglavnom poklapao i da se radilo o trima suprotstavljenim državnim idejama. Žestina sukoba tih triju državnih ideja još je pojačana ulaskom u borbu radništva i seljaštva, koje se na prijelazu stoljeća organiziralo u svoje političke stranke

(socijaldemokratska 1894 i Radićeva seljačka stranka 1904.). Sve do propasti 1918, velikomađarski imperijalizam nije odustajao od jedinstvene države na prostoru od Karpata do Jadrana. Austrija kao kopnena država htjela je držati Dalmaciju kako bi imala status pomorske zemlje. Tri austrijska cara – Franjo I, Ferdinand I. i Franjo Josip I. – obećala su ujedinjenje Dalmacije s Hrvatskom, ali do propasti Carevine to nikada nisu dopustili. I kada je 1867. stvorena Austro-Ugarska kao dvojna monarhija, Trojedna je kraljevina ostala podijeljena tako da su Dalmacija i Istra ostale pod upravom Beča, a Hrvatska i Slavonija došle su pod upravu Pešte. Hrvatska je jedva uspjela 1881. priključiti Vojnu krajinu.

Tijekom XIX. i početkom XX. stoljeća bilo je nekoliko situacija da se ostvari ujedinjenje hrvatskih zemalja u okviru Habsburške Monarhije. Navedimo neke:

– Nakon sloma Mletačke Republike 1797. i Napoleonove Ilirije 1813-1814, Hrvati su se ponadali da će austrijski car, koji je nosio i hrvatsku krunu, Dalmaciju priključiti Hrvatskoj. Umjesto takva pravednog rješenja i poštivanja ustava po kojemu je Dalmacija ne samo stvarno već i državno-pravno dio Hrvatske, odlukom Beča ona je postala austrijska pokrajina. Ne samo to! Beč je stalno poticao autonomaštvo u Dalmaciji kako njezin sabor ne bi donio odluku o priključenju Hrvatskoj.

– Godine 1848. Hrvatska je proglasila svoju samostalnost i cjelovitost i prekinula državno-pravne odnose s Ugarskom, sudjelovala sa svojom vojskom u gušenju mađarske revolucije radi spašavanja Habsburškog carstva, u nadi da će car, s titulom hrvatskoga kralja, osnažiti državnost Hrvatske i federalizirati Monarhiju. Umjesto toga uveden je režim carskog apsolutizma pa je Hrvatska, za "nagradu", dobila ono što je Mađarskoj dano kao "kazna".9

– Godine 1867. kada se uvodilo dualističko uređenje Monarhije, kojim su Mađari i Austrijanci postali vladajući narodi, Beč i Pešta nisu ni pitali Hrvate već su sami odlučivali o njihovoj sudbini.

– Prigodom aneksije BiH 1908. hrvatski je Sabor, u ime činjenice da je dio hrvatskoga naroda živio u toj zemlji, a da Mađari i Austrijanci nisu imali nikakve slične osnove, zatražio sudjelovanje Hrvatske u upravi BiH, ali je taj zahtjev odbijen uz carevu opomenu da je hrvatski Sabor "prekoračio svoje ovlasti".

Bilo je, doduše, nekih sitnih ustupaka na crti jačanja hrvatskoga suvereniteta. Tako se npr. uspostavom "Stola sedmorice" (Vrhovnoga suda) zaokružio pravosudni sustav i time se izjednačio s istim institucijama u nezavisnim državama. Međutim, borba Sabora za reviziju Nagodbe iz 1868, kao glavnog ustavnog akta, ostala je bez uspjeha sve do 1918. kada će ju Sabor poništiti. U pogledu državno-pravnoga statusa Trojedne kraljevine i njezina realnog funkcioniranja valja uzeti u obzir nadustavni položaj austrijskog cara, odnosno hrvatskoga kralja Franje Josipa Habsburga. On je u krajnjoj liniji bio vrhovni nosilac i zakonodavne i izvršne vlasti; imao je pravo donositi izvanustavne odluke, suspendirati ustav, smjenjivati i postavljati vlade u Austriji, Ugarskoj, Hrvatskoj i ostalim zemljama Carevine; bio je vrhovni zapovjednik vojske; i vanjska je politika bila u njegovim rukama. Riječju, on je bio nosilac apsolutne vlasti, mada se mora priznati da je njegov apsolutizam imao blaži oblik.

Uprkos carskom apsolutizmu, te trajnom pritisku njemačko-austrijskog i mađarskog imperijalizma, Hrvati su od revolucije 1848/49. do 1918. trajno inzistirali na ujedinjenu svih hrvatskih zemalja – Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Rijeke, Međimurja, Istre, Vojne krajine i Srijema – u jednu političku zajednicu u okviru Habsburške Monarhije ili izvan nje.

Taj projekt nazvan trijalizmom odbijali su, kao što je rečeno, ostali narodi. Nijemci i Mađari, koji su podijelili zemlje Južnih Slavena, ostali su pri svojim imperijalističkim ciljevima. Česi su odbijali trijalizam jer bi to značilo da bi u austrijskom parlamentu Nijemci imali većinu budući da bi ostali bez hrvatskih i slovenskih glasova. I oni i Poljaci bi stvaranjem južnoslavenske države oslabili svoju poziciju u Monarhiji. Austrijski Talijani su također bili žestoki protivnici jer bi jaka hrvatska država u sastavu Monarhije mogla spriječiti njihovo jačanje u Trstu i Istri i otežati ujedinjenje s Italijom. Zato se taj hrvatski nacionalni program mogao ostvariti samo u sklopu pretvaranja Monarhije u federalno-konfederalnu zajednicu svih zemalja Carevine.

Međutim, taj projekt, koji je s vremena na vrijeme imao pristaše čak i na carskom dvoru, naišao je na nepremostive prepreke. Monarhija neće ići tim putem već će se sve više priklanjati Njemačkoj i upregnuti u ratnu avanturu u I. svjetskom ratu.

6. Srpski faktor u hrvatskoj politici

Zbog svoje brojnosti i opredijeljenosti svoje duhovne i građanske elite za velikosrpsku politiku, Srbi u Hrvatskoj bitno su utjecali na rezultat borbe hrvatskoga naroda protiv austrougarskog režima. Najbolje je to uočio Frano Supilo koji je 25. veljače 1907. naveo riječi dr. Lovre Montija: “Sa Srbima možemo mnogo, bez Srba malo, a protiv Srba ništa”.10

Prvi izvor moći srpske etničke zajednice u Hrvatskoj jest njezina brojnost. U 1840. godini u Hrvatskoj i Slavoniji bilo je 1.075.627 Hrvata (66,99%), a Srba 564.179 (31,90%).11 Još je veći udio Srba bio u vojnim krajinama: u Hrvatskoj krajini Hrvata je bilo 258.454 (51,8%), a Srba 240.493 (48,2%); u Slavonskoj je bilo 127.326 (49,44%) Hrvata, a Srba 122.853 (47,20%).12

Drugi faktor moći Srba u Hrvatskoj njihov je iznadprosječni udio u organima vlasti. Tako je npr. u sastavu Hrvatskoga sabora 1848. bilo blizu 50% zastupnika srpske nacionalnosti.13 Sličan udio Srba bio je i u drugim institucijama politike, prosvjete i gospodarstva.

Doduše, broj Srba stalno se smanjivao – 1910. na 24,6% – ali se njihova uloga i moć nije srazmjerno smanjivala.

Kako je tekao proces razdvajanja između Hrvata i Srba u Trojednoj kraljevini?

Početkom XIX. stoljeća, kada nacionalna svijest još nije zavladala pukom, jedina podjela između Hrvata i Srba bila je ona vjerska. Ali, upravo je preko pravoslavlja dolazila i nacionalna svijest. Radilo se o tome da je ideja srpske srednjovjekovne države – one cara Dušana – nastavila svoj život kroz život Crkve. ”Srpska je crkva kanonizirala kraljevsku lozu Nemanjića... Njihova se imena spominju u bogoslušanju svakog dana tijekom stoljeća podsjećajući i najubogije vjernike da su sveti kraljevi srpske krvi i jezika jednom vladali njima i da bi možda opet mogli vladati...”14

Ideju srpske države Pravoslavna je crkva, nakon velikih seoba, ponijela sobom i širila je među svojim narodom u Habsburškoj Monarhiji. Ona je uspjela osigurati ne samo “duhovnu vlast” već i udio u upravnoj vlasti nad svojim vjernicima. Prijenosom Pećke patrijaršije u Srijemske Karlovce, takvom ulogom Crkve stvorena je neke vrste parapolitička crkvena vlast nad srpskim stanovništvom u Monarhiji. Tako su s jedne strane povijesnom paradržavnom ulogom Srpske pravoslavne crkve, a s druge strane uspostavom Kneževine Srbije 1830, nastala dva centra srpske državnosti koje je povezivala ideja Velike Srbije.

Presudan utjecaj na razvijanje srpske nacionalne svijesti među svim Srbima, pa tako i među Srbima u Hrvatskoj, imala su dva dokumenta koja su definirala koncepciju Velike Srbije. Radi se o djelu Vuka Stefanovića Karadžića i Ilije Garašanina.

Poticaj velikosrpskim idejama V. S. Karadžića dala je njemačka lingvistička škola koja je tumaèila da naciju èini samo njezin jezik – jedan jezik kao duša naroda èini jednu naciju. Među takvim je autorima presudan bio P. J. Šafarik. On je 1826. godine postavio tezu da se svi Južni Slaveni koji govore štokavski zovu Slavosrbi. Hrvati su samo oni koji govore kajkavski i čakavski. To je značilo da se Hrvatska prostire na samo tri županije – zagrebačku, varaždinsku i križevačku.

Polazeći od Šafarikovih teza, V. S. Karadžić je 1849. napisao raspravu Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona (vjere) u kojoj kaže:

“... zaista se zna da Srbi sada žive u današnjoj Srbiji... u Metohiji..., u Bosni, u Hercegovini, u Zeti, u Crnoj Gori, u Banatu, u Bačkoj, u Srijemu, u desnom Podunavlju od više Osijeka do Sentandrije, u Slavoniji, u Hrvatskoj, u Dalmaciji, u svome Adrijatičkom primorju od Trsta do Bojane...”

S obzirom na to da i velika većina Hrvata i svi muslimani govore štokavski, Karadžić taj problem lako rješava. Budući da su Hrvati katolici, on ih naziva “katolički Srbi”, navodeći da će teško prihvatiti da se zovu Srbima, ali oni “će se pomalo naviknuti na to da se zovu Srbima, jer ako neće da budu Srbi, onda uopće nemaju narodnog imena”.15 Muslimane također tretira Srbima islamske vjeroispovijesti.

Ali još i prije V. S. Karadžića, dr. Jovan Subotić je 1839. pisao: “... Dalmatinci, Bosanci, Hercegovci, Slavonci, hrvatski Srbi, Srbijanci – sve su to pravi Srbi. A što su Hrvati? I oni su Srbi.”16

Drugi programski dokumenat Velike Srbije napisao je Ilija Garašanin (1812-1874), predsjednik srpske vlade i njezin ministar. To su čuvene “Načertanije” iz 1844. godine. On se poziva na srednjovjekovnu srpsku državu pa kaže da Srbija “... ima svoj osnov i temelj u carstvu srpskom... Car Dušan Silni primio je

već grb carstva grčkog. Dolaskom Turaka prekinuo je takav razvoj, ali ... sad treba da počne isti onaj duh dejstvovati... i prekinuti posao na novo nastaviti...”

On projektira stvaranje velike srpske države aneksijom svih južnoslavenskih zemalja koje su pod Turcima: Crne Gore, BiH i Makedonije, te sjeverne Albanije “radi izlaska na more”.17

U skladu s teorijama V. S. Karadžića, nastavljači srpske nacionalne ideologije kasnije su u granice Velike Srbije uključili i BiH te veći dio Hrvatske. Prema tim teorijama koje su tvrdile da su samo čakavci i kajkavci Hrvati, Südland je procijenio da bi sredinom XIX. stoljeća od oko 2.900.000 bilo samo 200.000 do 300.000 Hrvata, a i oni bi bili na putu asimilacije – prvi u Srbe, a drugi u Slovence.18

Karadžićevo djelo položilo je etničke, a Garašaninovo povijesne temelje kojih će se držati srpska nacionalna ideologija od sredine XIX. stoljeća do naših dana.

Odnosi među Hrvatima i Srbima prolazili su kroz faze približavanja i faze razdvajanja pa i žestokih sukoba.

U revoluciji 1848/49. Srbi su se zdušno borili u sastavu Jelačićeve vojske protiv Ugarske. U istoj revoluciji proklamirana je bila i autonomna Vojvodina srpska, koja je stupila u savez s Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom, ali su Srbi izdvojili Srijem iz Hrvatske i uključila ga u Vojvodinu.

Kako su se i hrvatska i srpska nacionalna svijest sve više razvijale, bilo je neizbježno da se njihove državne ideje sukobe. S jedne strane Srbi su se plašili pokatoličenja i hrvatiziranja, a Hrvati srpskoga svojatanja njihove zemlje i naroda, te negiranja hrvatske državne ideje i prijelaza na stranu austrougarskog režima protiv Hrvata. S obzirom na veliki udio u pučanstvu Trojedne kraljevine, Srbi su tražili status naroda kao konstitutivnog elementa državnog ustrojstva i podjelu vlasti.

Na sjednici Hrvatskoga sabora 1861. prvi je put postavljeno srpsko pitanje na intervenciju patrijarha Rajačića, koji u pismu pobija stavove povjesničara I. Kukuljevića po kojemu “u Vojnoj krajini žive isključivo Hrvati...” kao politički narod i tvrdi sasvim suprotno da, naime, tamo “...žive isključivo Srbi...” Konflikt je riješen Rezolucijom po kojoj Hrvatski sabor “od srca želi da Srbi i Hrvati kao najbliža i jednorodna braća jedan drugog ime i pleme kao narodne svetinje ljubi i počituje i kao dosad, tako i unapredak u bratskoj slozi ostane.”19

Na zahtjev srijemske županije, Hrvatski je sabor ponovno 11. svibnja 1867. jednoglasno zaključio: “Sabor Trojedne Kraljevine izjavljuje svečano da Trojedna Kraljevina priznaje srbski narod koji u njoj živi istovjetnim i ravnopravnim s hrvatskim narodom”.20

Saborskim odlukama Srbi su zakonski priznati kao politički narod u Hrvatskoj i Slavoniji.

Kada je 1860-ih godina srpska nacionalna ideologija pustila korijen među Srbima u Hrvatskoj, i to u pogledu stvaranja Velike Srbije, svaka hrvatska globalna politika morala je, osim višestoljetne borbe protiv austrougarskog režima, odgovoriti i na taj srpski izazov koji je ugrožavao stvaranje hrvatske države. Odgovarajući na tu trostruku opasnost, hrvatska je politika oblikovala dvije koncepcije: Starčevićevu, koja

se opredijelila za potpunu državnu nezavisnost u borbi protiv svih triju opasnosti, i Strossmayerovu, koja je otvorila dvije mogućnosti – samostalnost i nezavisnost bilo u sastavu Habsburške Monarhije bilo u južnoslavenskoj federaciji, ali nije isključivala ni mogućnost potpune nezavisnosti. To znači da su oba protagonista težila istom cilju, hrvatskoj državi, ali su im putovi bili različiti, što je njihove političke stranke – Starčevićevu Stranku prava i Strossmayerovu Narodnu stranku – dovelo u oštre sukobe. Prvom koncepcijom snažno se razvijala hrvatska državna ideja, stvarajući zid otpora infiltraciji ilirizma, slavizma i jugoslavenstva, a drugom se stvarao manevarski prostor za sve eventualne mogućnosti koje će otvarati budući veliki događaji na europskim prostorima.

Ante Starčević je naglašavao kako su Hrvati od doseljenja na Jadran "vlasnici" svojih zemalja na kojima su stvorili svoju državu. Ta država nikada nije bila osvojena, već je slobodnim izborom – ugovorima – prihvatila ugarske i austrijske vladare kao svoje, pa zato ima i pravo takve ugovore i raskinuti. Kada se uvjerio da Beč neće prihvatiti federaciju Monarhije, što je dokazao zavođenjem apsolutizma nakon revolucije 1848/49, Starčević je započeo borbu za rušenje carevine ističući da se "despocije ne popravljaju, već propadaju".21

Starčevićeva ideja hrvatske države uključivala je sve Južne Slavene osim Bugara, uz tumačenje da su Slovenci "planinski Hrvati", a Srbi "nečista pasmina" raznih etničkih vrsta te kao takvi nisu u stanju stvoriti državu. Takva Starčevićeva Velika Hrvatska bila je odgovor na ideju Velike Srbije.

Istovremenom borbom i protiv Austrije i protiv Mađarske i protiv srpstva, Starčević je izišao iz okvira male snage hrvatskoga naroda. Njegov ga je jednostrani radikalizam odvratio od angažmana na problemima unapređivanja gospodarstva, kulture, obrazovanja i dr. koliko se najviše moglo u okvirima danog režima.

Najveća je Starčevićeva zasluga bila u tome što je u narod unio ideju o hrvatskoj državi i time s jedne strane nadahnjivao buduće naraštaje za borbu za nacionalnu državu, a s druge strane razvio svijest o opasnosti velikosrpske penetracije na hrvatske prostore.

Starčevićeva je Stranka prava bila glavni predvodnik borbe protiv velikonjemačkog i velikomađarskog imperijalizma, ali jednako tako i protiv velikosrpstva. Ona je bila politička stranka koja je "premrežila" sve hrvatske zemlje: Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju, Istru i BiH.22

–akovački biskup Josip Juraj Strossmayer, Franjo Rački, prvi predsjednik JAZU-a, i drugi protagonisti ideologije slavenstva bili su ljudi širokih obzora. Njihova ideologija ima i svoju ekonomsku dimenziju.23 Oni su s pravom pošli od činjenice da su Hrvatska i Zagreb u njihovo doba bili na višoj razini od ostalih zemalja Južnih Slavena i da im pripada uloga kulturnoga i znanstvenog hegemona. Zato su Zagrebu namijenili ulogu središta znanosti, umjetnosti i kulture za sve Južne Slavene, uključivši i Bugare.

Suprotno Starčeviću, protagonisti jugoslavenstva priznavali su srpski i slovenski narod, ali su tražili da se i oni bore za Trojednu kraljevinu kao svoju domovinu. Ideolozi jugoslavenstva računali su i s federacijom zajedno sa Srbijom i Crnom Gorom, u slučaju raspada Austro-Ugarske.

Obje političke koncepcije, pravaška i narodnjačka, evoluirat će i međusobno se približavati. U borbi s austrougarskim režimom pravaši će na kraju čak odustati od negiranja srpstva u nadi da ih pridobiju za saveznike protiv Pešte. Jednako tako će oni odustati od ideje uništenja Habsburške Monarhije i prihvatiti mogućnost hrvatskoga suvereniteta u njoj – kao bazi trijalizma, što znači rekonstrukciju dvojne carevine u trojnu tako da se uz Austriju i Mađarsku uspostavi Hrvatska kao treći član složene države.

7. Neuspjeh mađarizacije i slom mađarsko-srpske politike u Hrvatskoj

"Zlatno doba" liberalizma (1860-1880) smijenilo je autokratsko "sivo doba" Khuena Héderváryja (1883-1903). Oba će razdoblja trajati po dva desetljeća. Liberal Ivan Mažuranić, autor djela Smrt Smail-age Čengića, kancelar, predsjednik Sabora, prvi ban pučanin, postavio je temelje za prijelaz od staleške u modernu građansku Hrvatsku.24 U njegovo se doba sudbena vlast odvojila od državne uprave, a sucima je zajamčena neovisnost. Zakonom od 14. siječnja 1875. dana je sloboda sastajanja, sloboda tiska i druge demokratske slobode. Mažuranić je izveo takvu reformu školstva da je ona ocijenjena jednom od najboljih u Europi. Škole su oslobođene od nadzora crkvenih vlasti, čemu se veoma žilavo suprotstavila Crkva, posebno pravoslavna. Zakonom je osigurana ravnopravnost Židova. Intenziviran je proces čišćenja ostataka feudalnih odnosa itd. Već je rečeno da je 1874. stvoreno moderno sveučilište.

Hrvatskoj je nametnut dualizam (1867) i Hrvatsko-ugarska nagodba (1868). Mađari, koji su 1849. nakon rata za nezavisnost bili okupirani, brzo su se oporavili i – koristeći poraz Austrije u ratu s Pruskom 1866. – već 1867. Nagodbom s carem postali, uz Nijemce, vladajući narod u Monarhiji. Po toj nagodbi Hrvatska i Slavonija uključene su u sastav Ugarske, a Istra i Dalmacija u sastav Austrije. Zadovoljstvo tom podjelom mađarski barun Bela Arezy izrazio je u pismu austrijskom kancelaru Beustu 28. listopada 1869. uvjerenjem kako će Nijemci u Austriji nadzirati "svoje slovenske barbare, a u Ugarskoj Mađari svoje slavenske barbare".

Nakon što su se oporavili od poraza 1849. i dobili na upravu pola Carevine, Mađari su vrlo brzo krenuli sa svojim agresivnim nacionalizmom. Godinu dana nakon uspostave dualizma, 1868. godine, Mađari su donijeli Zakon o narodnostima s odredbama da svi ugarski državljani – dakle, Rumunji, Slovaci, Nijemci, Hrvati, Srbi itd. – pripadaju "jedinstvenoj ugarskoj naciji", što znači da se nije priznavalo postojanje nemađarskih naroda. Iz toga shvaćanja slijedila je politika pomađarenja drugih naroda. Ali kako mađarski

narod koji je bio manjinski u Ugarskoj (oko 48%), može asimilirati ostale narode, to ničiji, pa ni mađarski, nacionalizam nije znao.

Najprivlačniji cilj mađarskoga nacionalizma bila je Hrvatska. Uspostava Mađarske od Karpata do Jadrana postao je mađarski san. Neodoljiva privlačnost mora! Već 1868. kada se potpisivala Hrvatsko-ugarska nagodba, Pešta je uspjela odvojiti grad i kotar Rijeku od Hrvatske i pripojiti ju Ugarskoj.

Naleti mađarskoga nacionalizma na Hrvatsku izazvali su hrvatski obrambeni nacionalizam. Nasrtaji na jezik, škole, državnu upravu u cilju mađarizacije digli su Hrvate na prosvjede i demonstracije u većem dijelu zemlje, pa je zato 24. kolovoza 1883. zavedeno izvanredno stanje, a 1. prosinca iste godine za bana postavljen slavonski veleposjednik Khuen Héderváry, veoma agilan, sposoban, lukav i vrlo vješt vlastodržac.

Khuen nije ukinuo ustavno stanje.25 Dapače, zadržao je i Sabor i političke stranke, ali ih je uspio tako instrumentalizirati da su radile ono što je on diktirao. Njegova glavna metoda bila je kombinacija "mrkve i štapa", korupcija novcem, unosnim mjestima u državnom aparatu, kupovanje istaknutijih političara i stručnjaka, a pravo majstorstvo pokazao je u korištenju sukoba Hrvata i Srba. Naime, Mažuranićeve liberalne reforme, posebno ukidanje monopola Crkve u prosvjeti, "naljutile" su srpsku političku javnost, koja je sve više "upijala" antihrvatska i protukatolička stajališta. Lukavi je Khuen znao da su Srbi "Ahilova peta" hrvatske politike. Zato je odmah krenuo na jačanje srpskoga faktora u Hrvatskoj te na mađarizaciju u prosvjeti, državnoj upravi i željeznici. Korupcijom je razoren tek izgrađeni pravni sustav.

Smišljenom politikom Khuen je jačao srpstvo – pomažući otvaranje škola za svećenike, uvođenje ćirilice u gimnazije, izjednačavanje ćirilice s latinicom, promjenu imena hrvatski u hrvatsko-srpski jezik, izjednačavanje srpskih s hrvatskim zastavama, otvaranje vrata u državnu upravu sve do najviših funkcija, za predsjednika Sabora doveo je Srbina Vasu \urđevića, itd. – te novčanom potporom pridonosio razvijanju srpskih gospodarskih institucija itd. Sažeto rečeno, za Khuenova banovanja Srbi su dovršili proces izgradnje gotovo svih institucija jedne nacije: kulturna, prosvjetna i sportska društva, uspješna poduzeća u gospodarstvu, vjerske škole itd. I na kraju, svoja glasila i političke stranke kao sredstva borbe za političku vlast. Srbima nije trebalo puno da prihvate Khuenovu politiku. Već indoktrinirani srpstvom s jedne i hrvatskim negiranjem s druge strane, shvatili su da će lako doći do vlasti, raznih privilegija i nacionalnih prava ako se oslone na Peštu i Beč, kojima su potrebni u njihovu "hrvanju" s Hrvatima kao pravim protivnicima austrougarske hegemonije.

Khuenova je politika odnose Hrvata i Srba dovela do usijanja. O tome svjedoči slučaj poznatog članka u "Srbobranu". Da li zbog provokacije ili bahatosti, srpsko nacionalno glasilo, zagrebački "Srbobran" od 9. i 10. kolovoza 1902. prenio je iz beogradskoga "Srpskog književnog glasnika", od 1. kolovoza 1902, članak N. Stojanovića pod genocidnim naslovom "Do istrage vaše ili naše". Glavna teza članka glasi: Hrvati

nisu ni narod ni nacija pa im je i zato jedini put da se utope u Srbe kao superiornu i vitalnu naciju. Zaključna rečenica toga pamfleta glasi:

"Hrvati, dakle, nisu i ne mogu biti posebna narodnost. Uzimanjem srpskog za svoj književni jezik, učinili su najvažniji korak sjedinjenja... proces stapanja se polako, ali stalno vrši. Čitanjem svake srpske knjige, svake narodne pjesme, pjevanjem svake srpske arije, prelazi i atom svježe srpske demokratske kulture u njihov organizam..."

Govoreći o tome kako će se sukob Srba i Hrvata završiti, "Srbobran" tvrdi:

"Ta se borba mora voditi do istrage naše ili vaše. Jedna stranka mora podleći. Da će to biti Hrvati, garantira nam njihova manjina, geografski položaj, okolnosti što žive svuda pomiješani sa Srbima i proces opće evolucije po kojem ideja srpstva znači napredak..."

"Srbobranu" je odgovorio hrvatski zagrebački list "Obzor" upozorenjem: "Ovo je jasno rečeno. Naši Srbi hoće da nas izbrišu sa lica zemlje..."26

Učinak je "Srbobranova" članka bio strahovit. Razjarene mase građana nasrnule su na zgrade srpskih ustanova i trgovina koje su razbijale i palile. Tvrdi se da se tada prvi put pojavila parola "Srbe na vrbe". Antisrpske demonstracije brzo su se okrenule protiv cijeloga tadašnjeg režima. Stjepan Radić je u žaru sukoba uzviknuo, "ako ste junaci, pođite sa mnom pred zagrebački kolodvor na kojem se protuzakonito vije mađarska zastava", spasivši tako mali dućan jednog Srbina.

Mađarsko-srpski pritisak izazvao je hrvatsku reakciju. Desetljeće nakon Khuenova dolaska na vlast stasala je nova generacija s radikalnijom politikom. Izraz toga su i studentske demostracije 1895. priređene pred licem cara Franje Josipa koji je došao na svečanost otvaranja Hrvatskoga narodnog kazališta u Zagrebu. Tada su studenti zapalili mađarsku zastavu i srušili mit o pacificiranoj Hrvatskoj.

Hrvati su iz saveza Mađara i Srba izvukli veliku pouku. Tek nastupajući mladi naraštaj političara – Frano Supilo u 21. godini ulazi u politički život, Ante Trumbić u 25. godini postaje članom vodstva Stranke prava i drugi – oblikovao je nove ideje i započeo novu politiku poznatu pod imenom "novi kurs". Došli su na genijalnu zamisao: kako od neprijatelja i protivnika kakvi su Mađari i njihovi saveznici Srbi, vještim manevrom napraviti takve saveznike koji će podržati hrvatski nacionalni program – ujediniti podijeljene hrvatske zemlje, ojačati suverenitet Trojedne kraljevine te demokratizirati politički život.

S obzirom na to da su se starije političke vođe "ukopale" u neplodne pozicije – južnoslavenstvo (nasljedstvo Strossmayerovo) ili u hrvatski radikalizam (nasljedstvo Starčevićevo) – stvorena je pat pozicija koja je išla u prilog režimu Khuena Héderváryja. "Proboj" iz tih pozicija morao se učiniti pridobivanjem Srba za hrvatsku politiku. Bez Srba se nije moglo ništa učiniti, tim prije što se ni u mašti još nije vidjela propast Austro-Ugarske.

Nova politika prema Srbima značila je napuštanje oštre antisrpske retorike, isticanje zajedničkih interesa, etničke srodnosti i istoga jezika itd. Poslije udarca koji su dobili u povodu članka u "Srbobranu", i

Srbi su postali popustljiviji. Uz to fizička likvidacija dinastije Obrenovića i dolazak na prijestolje dinastije Karađorđevića 1903, te u vezi s time prijelaz s proaustrijske na antiaustrijsku politiku, obvezivali su Srbe u Monarhiji da slijede hrvatsku politiku. Na tim novim političkim tendencijama stvoren je 1905. savez hrvatskih i srpskih stranaka pod imenom Hrvatsko-srpska koalicija (HSK).

Glavni je cilj HSK-a bilo rušenje Khuenova režima bezakonja i korupcije i sjedinjenje Dalmacije s banskom Hrvatskom.

Koalicija je aklamirala tezu o narodnom jedinstvu po kojoj su Hrvati i Srbi jedan narod. Ta teza će se sve više širiti među liberalima i socijalistima pa čak i među klerikalcima i pravašima. Hrvati su ovim savezom pridobili Srbe za svoju politiku ujedinjenja hrvatskih zemalja, a Srbima je potvrđen status ravnopravnoga naroda.

Hrvatima je teza o jedinstvenom narodu mogla poslužiti i za aspiracije na BiH. Jer, ako su Hrvati i Srbi u Hrvatskoj jedan narod, onda je njezino pravo na BiH legitimno.

Kako je došlo do HSK-a 1905. godine?

Manevrirajući između Beča i Pešte, mladi su hrvatski političari procijenili da se Mađari okreću od Habsburške Monarhije i idu prema nezavisnosti sve do odcjepljenja. I zaista, u to je doba mađarski nacionalizam snažno nasrnuo na habsburšku dinastiju sa zahtjevima za posebnu vojsku, za carinsko razdvajanje Ugarske od Austrije – što je sve moglo biti smrtonosno za Monarhiju. Takva politika mađarske opozicije, koja sigurno dolazi na vlast, otvara izglede da se očekivani konflikt Beča i Pešte iskoristi za ujedinjenje Dalmacije s Hrvatskom. Sporazum sa Srbima bio je uvjetom za takav povijesni korak.

Lideri mađarske opozicije su 1905. u razgovorima s Franom Supilom čak pristali podržati ujedinjenje Dalmacije s Banskom Hrvatskom. Naime, očekujući sukob s Austrijom, možda čak i novi rat kao onaj 1848/49, Mađari su morali osigurati svoj južni bok, da im preko Drave ne krene hrvatska vojska na čelu s nekim novim Jelačićem.

Pretvorivši tako oba dojučerašnja protivnika – i Mađare i Srbe – u saveznike, Supilu, Trumbiću i drugima izgledalo je da se Trojedna kraljevina nalazi pred povijesnom pobjedom: bilo pretvaranjem dualizma u trijalizam, bilo konstitucijom srednjoeuropske podunavske konfederacije pod žezlom Habsburga, a možda čak i s punom nezavisnošću – tko zna!?

HSK, koju čine Hrvatska stranka prava i Hrvatska napredna stranka s jedne strane te Srpska narodna i Srpska radikalna stranka s druge strane, u proglasu od 27. studenoga 1905. zalaže se za reformu Monarhije prema što potpunijemu hrvatskom suverenitetu i uspostavljanju sloboda parlamentarne demokracije.

Na prvim izborima 1906. HSK je porazila promađarsku Narodnu stranku i uz privolu Pešte preuzela vlast u Hrvatskoj. Odmah je delegacija HSK-a pošla u Peštu pregovarati o obećanom sjedinjenu Dalmacije. Nažalost, mađarska opozicija, došavši na vlast 1906, nije odgovorila silom na silu, nakon upada carskih vojnika u parlament, već je kapitulirala pred carem. Odustala je kako od osamostaljenja Ugarske, tako i od

liberalnih reformi, posebno od općeg prava glasa jer se uplašila da bi ono stvorilo takav ugarski parlament u kojemu bi Mađari bili manjina. Od 1906. pa dalje Ugarska će se sve više vezati uz Veliku Njemačku kao silu koja će joj jamčiti da i dalje vlada nemađarskim narodima.

Došavši na vlast 1906, lideri mađarske opozicije pristali su na dualizam, a Hrvatsku su "nagradili" umekšanim režimom HSK, koja će im sve do 1918. biti lojalna opozicija.

Tako je propala Supilova vizija oslobađanja i ujedinjenja hrvatskih zemalja uz očekivanu pomoć Mađara i Srba.

Nakon propasti Supilove ideje 1906. godine, Hrvati su doživjeli još jedno razočaranje – Austro-Ugarska je 1908. anektirala BiH odbivši zahtjev Sabora da se u budućnosti ona priključi Kraljevini Hrvatskoj.

Razočarani neuspjehom, a videći da se, nakon međunarodne krize izazvane aneksijom BiH, Habsburška Monarhija opet učvrstila i da se na obzoru ne opaža nova šansa za rješenje hrvatskoga pitanja, HSK je odustala od borbe protiv Nagodbe (1868) i prešla na oportunističku politiku koju će voditi do 1918. godine. Veliki reformator, vizionar i borac Frano Supilo zato je napustio HSK i dio krivice za kapitulaciju HSK pred Peštom uputio na njezino srpsko krilo, kojemu je na čelu bio Svetozar Pribićević koji je preuzeo Koaliciju u svoje ruke.

Supilo 8. svibnja 1911. piše:

"Politika koalicije je skrahirala ne radi Hrvata – kakvi su da su bili bi izdržali – nego radi hrvatskih Srba. Oni su bili navjek navikli na račun protuhrvatske politike imati sve moguće pogodnosti od vlade i oni nisu mogli izdržati u opoziciji... Zato su ostavili borbu..."27

Razumljivo je da Srbi nisu mogli biti beskompromisni borci za Hrvatsku, jer su imali svoju državnu ideju – Veliku Srbiju. Tako se pokazalo da "hrvatski sporazum" u HSK-u nije izdržao svoju prvu probu. Podjela je i dalje ostala ista. O tome je Supilo 1907. pisao:

"Srba ... imade u Hrvatskoj oko 650.000, te sačinjavaju četvrtinu pučanstva. Zimi godine 1907. vodili su u hrvatskom Saboru frankovci veliku opstrukciju da se iz koalicione adrese izbriše naziv 'srpski narod'. U ... raspravi, koja je... do kasne noći i do rana jutra trajala skoro mjesec dana raspravljalo se o Srbima u Hrvatskoj sa svim mogućim gledištima i argumentima...

Jedni su dokazivali da Srba u Hrvatskoj uopće nema, da je pravoslavni element... od iskona bio hrvatski, dok ga nisu popovi... naučili na srpsko ime... Drugi su dokazivali da je Srba u Srijemu bilo od kad se zna za naš narod... u ... Slavoniji i... Hrvatskoj da su se ti pravoslavni elementi naselili kao Srbi... Na koncu njihovih agrumentacija bilo je da su oni Srbi, hoće da budu Srbi i – dosta...

...Suvišno je i spominjati da niti je tko koga uvjerio niti se pitanje raščistilo, nego je svaki ostao pri svome stanovištu..."28

I tako će ostati – vječno!

8. Habsburška Monarhija – okvir za društveni razvoj Hrvatske

Prethodno smo već utvrdili kako Austro-Ugarska trajno, sve do svoga sloma 1918, nije pristala ni na federalizam ni na trijalizam, te da nije poštivala ni hrvatska ustavna prava utvrđena u takvim aktima kao što je Hrvatsko-ugarska nagodba iz 1868. godine. Uvjerljiv je primjer takva stajališta Habsburške Monarhije sprječavanje da se Dalmacija ujedini s Hrvatskom iako je ona u dokumentima Carevine stavljena u naslov Trojedne kraljevine. Ima isuviše uvjerljivih argumenata da su i Nijemci i Mađari vodili antihrvatsku politiku. Pa ipak, kada se u obzir uzmu povijesne okolnosti, zatim alternativa koja će se realizirati nakon sloma Austro-Ugarske, te rezultati društvenoga razvoja, otvara se pitanje revizije nekih važnih prosudbi naše historiografije o položaju Hrvatske u Austro-Ugarskoj.

Većina radova jugoslavenske historiografije, posebno one srpske provenijencije, argumentirala je tezu kako je Habsburška Monarhija kao vodeća zemlja katoličkoga konzervativizma, država carskog apsolutizma i despocije, bila tamnica naroda, posebno Južnih Slavena. Takve teze o Habsburškoj Monarhiji često su natopljene emocijama čiji su izvori u povijesnom sukobu Srbije i Austrije, koja joj je 1903. nametnula carinski rat, 1908. "otela" Bosnu i Hercegovinu, na koje je Srbija polagala pravo, te na kraju izvršila agresiju 1914. godine. Taj povijesni konflikt dviju država utjecao je na jugoslavensku, posebno srpsku historiografiju. Ovome treba dodati i utjecaj ideologije panslavizma, koja je u Nijemcima vidjela glavnoga protivnika slavenstva. Istovremeno, u Austro-Ugarskoj širio se strah od ruske hegemonije u Europi.

Ipak, u svjetlu onoga što će se s Hrvatskom desiti od 1914. do 1992, morat će se revidirati neki povijesni sudovi. Uostalom, već je 1946. veliki britanski državnik Winston Churchill zažalio za Habsburškom Monarhijom kao silom koja bi možda spasila Europu od dva najveća europska zla – fašizma i boljševizma.

Dakle, kakve je mogućnosti pružala Habsburška Monarhija za društveni razvoj Hrvatske?

Od začetka procesa formiranja hrvatske nacije do sloma Austro-Ugarske magistralno opredjeljenje hrvatskih političara, inteligencije, svećenstva i političkih stranaka nije bilo ni stvaranje nezavisne hrvatske države – jer je to, ma koliko bilo blisko srcu svakoga nacionalnog borca, bilo nerealno – ni stvaranje Jugoslavije, jer ta ideja nikada, pa ni 1918/19. u narodu nije prevladala, već je dominantna opcija bila ujedinjenje svih hrvatskih zemalja u Trojednoj kraljevini u sastavu Monarhije. Dakle, nacionalni je cilj bio hrvatska (federalna) država u habsburškoj (kon)federaciji – od 1848. do 1918. To je značilo ujediniti Dalmaciju i Istru s Banskom Hrvatskom i raskinuti Nagodbu iz 1868.

Za ujedinjenje Dalmacije i Istre bila je svladana vrlo važna prepreka do kraja XIX. stoljeća. Radilo se naime o tome da je hrvatska nacionalna svijest ovladala masama u obje te zemlje. Osim toga već tada su hrvatske političke stranke, kojih su sjedišta bila u Zagrebu, osnivale mreže svojih organizacija u Dalmaciji i Istri. Prva je to ostvarila Stranka prava (SP). Takav bi proces hrvatske nacionalne homogenizacije mogao prisiliti vlastodršce u Beču i Pešti da dopuste ujedinjenje koje je i u samom imenu Hrvatske bilo određeno. S obzirom na višestoljetni uobičajeni put stvaranja i mijenjanja državne strukture Monarhije, bilo je nade da se Dalmacija i Istra ujedine s Banskom Hrvatskom.

Međutim, hrvatski je nacionalni program težio priključenju BiH u sastav Kraljevine Hrvatske. Taj je cilj, naravno, bio kudikamo upitniji nego onaj prvi. Tu se radilo i o tome da je Kraljevina Srbija više puta deklarirala BiH kao "središnje srpske zemlje", o čemu će kasnije biti govora. Za sada valja samo reći da srpske pretenzije nisu bile problem, jer je Habsburška Monarhija bila apsolutna prepreka prijelazu Srbije preko Drine.

Problem je bila austrougarska koncepcija rješenja bosanskog pitanja kao i etnička struktura BiH. U BiH je 1910. bilo 32,25% muslimana, 43,49% pravoslavnih i 22,87% katolika.29

Austrougarski guverner BiH, B. Kallay, nakon okupacije 1878, stvarao je oslonac u vjerskim zajednicama da bi lakše vladao, jer tada nije još bilo političkih stranaka. Radi toga je car Franjo Josip uspio od carigradskog patrijarha 1880. dobiti pravo imenovanja pravoslavnih metropolita i vladika, a 1881. od Vatikana pravo imenovanja nadbiskupa i biskupa, te na kraju 1882. pravo na imenovanje islamske vjerske hijerarhije.

Uz intenzivan proces modernizacije veoma zaostale BiH, Kallay je pokušao izbjeći proces nacionalne homogenizacije triju vjerskih zajednica pa je lansirao ideje bošnjaštva, ali su ga demantirali izbori 1910. koji su se pretvorili u upisivanje ljudi u svoje nacionalne stranke kao što će se to desiti i 1990. – Srbi su dobili 31, muslimani 24, a Hrvati 16 mandata u saboru BiH.

Za vrijeme austrougarske vlasti od 1878. do 1914. u BiH je doselilo oko 180 do 200 tisuæa Hrvata, Slovenaca, Èeha i drugih, a iselilo oko 150.000 uglavnom muslimana, pa je zato njihov udio u puèanstvu pao s 38,73% u 1879. na 32,25% u 1910.30

Hrvatska vjerojatno ne bi izdržala proces modernizacije koji je izvela Monarhija. Daljnji razvoj BiH nakon aneksije vjerojatno bi išao prema statusu Banske Hrvatske ili sjedinjavanju s Hrvatskom.

Iz prethodne analize, a polazeći od etničke strukture mnogonacionalne Monarhije, Hrvatima je "sudbina" bila živjeti u Monarhiji, boriti se za što potpuniju suverenost i modernizaciju svoje zemlje – što su i radili – i čekati da se Monarhija u nekoj budućnosti reformira u demokratsku srednjoeuropsku podunavsku konfederaciju ili da se raspadne. No, na njezinu sudbinu maleni hrvatski narod nije mogao bitno utjecati. Pa ipak, što je značilo produžiti život u Habsburškoj Monarhiji, to se uglavnom znalo, a kako bi Hrvatska

prošla u južnoslavenskoj zajednici, o tome se više moglo maštati nego znati. Uostalom, narodi kao i pojedinci ostvaruju, osim u specifičnim povijesnim prilikama, ono što mogu, a ne ono što žele.

Već smo rekli, i time ćemo zaključiti, Monarhija se nije federalizirala već će pod vodstvom Njemačke krenuti u ratnu avanturu i nestati u vrtlogu rata. Iako će rat prekinuti sve procese, važno je pitanje jesu li se u strukturama društva rađale pretpostavke za svestranu modernizaciju i rješenje nacionalnog pitanja hrvatskoga i drugih naroda Austro-Ugarske.

Odgovor na postavljeni problem nalazi se u totalitetu modernizacije koja je pretežno ovisila o industrijalizaciji.

U procesu industrijalizacije krajem XIX. stoljeća nastale su nove društvene snage. Glavna među njima je industrijsko radništvo koje je stvorilo svoje socijalističke stranke: austrijsku 1889, hrvatsko-slavonsku 1894, bosanskohercegovačku 1909. itd. Te su se stranke stavile u zaštitu nacionalnih kultura. A poznato je da kulturni identitet vodi kulturnoj autonomiji, a ova osnažuje tendenciju prema nacionalnoj političkoj autonomiji.

Približno u isto doba rađaju se i masovne seljačke stranke koje će u političku borbu uvući novih 80-85% pučanstva koje je do tada “spavalo”. Tek kada se taj seljački div probudi, može se smatrati da je nacija ušla u političke borbe svojom punom snagom. Upravo to su učinila braća Radić početkom XX. stoljeća. Ove se nove masovne političke stranke ne mogu uspoređivati s malim strankama koje su računale samo s 2% pučanstva koji je imalo pravo glasa. Tek je 1910. broj glasača u Hrvatskoj povećan s oko 50.000 na oko 190.000.

Uoči I. svjetskog rata na “dnevnom redu” u svim zemljama Habsburške Monarhije bilo je uvođenje općega prava glasa. Može se samo zamisliti kakve bi političke promjene nastale kada bi u zajedničkom parlamentu i zatim u austrijskom i ugarskom većinu imali slavenski narodi, kao najbrojniji u Monarhiji. Nema sumnje da bi u tom slučaju carevina postala federativna ili se pak raspala. Posebno bi ohrabrujuće šanse imali Hrvati nakon aneksije BiH jer su se svi našli u jednoj državi.

Na kraju valja, u vezi sa statusom i perspektivama Hrvata u Monarhiji, ukazati na dvije činjenice: prva, biti u Habsburškoj Monarhiji značilo je biti u srednjoeuropskom civilizacijskom krugu, ali bez šanse da ostvare svoju samostalnu i nezavisnu državu i drugo, upravo je ta pozicija osigurala Hrvatima da su u procesu stvaranja građanskoga društva i bili uvijek ispred svih ostalih južnoslavenskih zemalja, posebno na kulturno-umjetničkom, prosvjetnom i znanstvenom polju. Rat će, međutim, sve to zaustaviti.

Poglavlje 2.

HRVATSKA U I. SVJETSKOM RATU – SLOM HABSBURŠKE MONARHIJE I STVARANJE KRALJEVINE SHS

1. Dramatičnost geopolitičkog položaja Hrvatske uoči rata

Habsburška Monarhija, s povijesnom ulogom sprečavanja turske invazije u srce Europe u XVI. i XVII. stoljeću, s dvjestogodišnjom "misijom" održavanja državne zajednice srednjoeuropskih i podunavskih zemalja kao potencijalne jezgre za šire europsko okupljanje, ušla je bezglavo u I. svjetski rat, u njemu pokopala 1.200.000 svojih vojnika i raspala se ne toliko voljom svojih naroda koliko vojnom snagom velesila Antante, koje su je slomile, iako su je sve do sredine 1918. željele održati.

Iz današnje perspektive odluka cara Franje Josipa I. i vladajuće elite Austro-Ugarske da – nakon ubojstva prijestolonasljednika Ferdinanda i njegove supruge, na koje je 28. lipnja 1914. atentat izveo bosanski Srbin Gavrilo Princip – izvede agresiju na Srbiju i time započne Prvi svjetski rat, izgleda nerazumna kada se zna da je odnos snaga između Antante (Rusija, Velika Britanija i Francuska, kojima će se 1915. priključiti Italija, a 1917. SAD) i Centralnih sila bio vrlo nepovoljan. U procjeni odnosa snaga i ishoda rata kobno su promašili politički, vojni i diplomatski stratezi Centralnih sila.31

S izbijanjem rata ljeta 1914. hrvatski su se političari našli pred pitanjem kako bi se rat mogao završiti, tko su hrvatski prijatelji i saveznici, a tko neprijatelji i protivnici, i što bi Hrvati mogli učiniti s obzirom na to da će odluke pasti u sudaru milijunskih armija velesila.32

Već je rečeno da su Hrvati vjerovali u dugovječnost Habsburške Monarhije. To je uvjerenje bilo kako u glavama nepismenih seljaka,33 tako i u razvijenoj povijesnoj svijesti većine intelektualaca.

Na ovom mjestu valja citirati što je Stjepan Radić, kasnije kultni vođa hrvatskoga naroda, rekao u času izbijanja rata 1914. o njegovu ishodu:

"Za nas Hrvate bit će jedina sreća ako i u ovom ratu bude Austro-Ugarska potpuno poražena, ali da nakon toga ostane na okupu. Pobjeda Austro-Ugarske u savezu s Njemačkom cara Vilima, bila bi katastrofa za sve narode Austro-Ugarske, izuzev Nijemce i Mađare. Rasap Austro-Ugarske pak bila bi katastrofa za sve narode Monarhije, uključivši čak i Nijemce i Mađare."34

I narod i njegov vođa (od 1920), dakle, podjednako su željeli tako oslabljenu Monarhiju kako bi ona morala pristati na federaciju država svojih brojnih naroda, što bi omogućilo konstituciju Hrvatske kao države u koju bi bile uključene Dalmacija i Istra, a eventualno i BiH.

Prvi je svjetski rat aktualizirao dvije latentne opasnosti za hrvatsku budućnost. Riječ je o talijanskom i srbijanskom imperijalizmu, kojima Hrvati nisu poklanjali potrebnu pažnju, prvo zato što su oba bila nemoćna da nasrnu na Habsbušku Monarhiju koja je svojim snagama bila na Drini i Piavi i vladala

Jadranskim morem, i drugo zato što se, posebno u slučaju Srbije, radilo o imperijalizmu maloga seljačkog naroda, imperijalizmu opanka, a talijanskoj bi se opasnosti Hrvati i sami mogli oduprijeti. Međutim, uz potporu velesila Antante oba bi imperijalizma postala veoma opasna.

U prvom dijelu teksta argumentirali smo tezu da je Srbija od sredine XIX. stoljeća stalno uključivala hrvatske zemlje i BiH u svoje buduće državne granice. Da je Srbija ozbiljno mislila na taj svoj nacionalni program, dokazuje činjenica da ga je unosila u svijest svih slojeva naroda, od dječjih generacija do vojnih obveznika i visokih škola, tako da će srpski narod ne samo u Srbiji već i u Hrvatskoj, BiH i Vojvodini slijediti velikosrpsku politiku tijekom cijeloga jednog stoljeća.35

Sustavnu indoktrinaciju koju je Srbija provodila u narodu analizirao je Charles Jelavich, američki znanstvenik koji je rezultate publicirao u studiji Južnoslavenski nacionalizmi.36

Američki je istraživač analizirao 350 srpskih, hrvatskih i slovenskih gramatičkih, zemljopisnih, povijesnih i književnih udžbenika koji su se koristili tijekom 50 godina prije Prvoga svjetskog rata. Analizirao je i 25 kalendara kao važne izvore koji su se nalazili u gotovo svakoj kući.

U udžbeniku za zemljopis iz 1883. u srpske su zemlje uključene sve zemlje buduće Jugoslavije osim Slovenije. U istom udžbeniku se npr. navode narodi jugoistočne Europe, i to: Srbi, Slovenci, Slovaci, Nijemci, Mađari, Rumunji, Albanci, Grci, Bugari i Talijani – ali Hrvata nema.37

Srpske zemlje prikazivane u udžbenicima pokazuje zemljopisna karta (v. zemljovide).

U Atlasu srpskih zemalja iz 1891. piše da su Hrvatska, Slavonija i Srijem “... srpske zemlje, jer u njima žive Srbi ... Sedam osmina su pravi Srbi koji govore srpski kao god i mi. Srbi koji žive oko Zagreba zovu se još i Hrvatima.”38 Petnaest godina kasnije, 1906, udžbenik za IV. razred kaže:

“Trojedna kraljevina se zove zemlja koju čine tri srpske kraljevine: Hrvatska, Slavonija i Srem.”39 Udžbenik za zemljopis 1912. kaže da su stanovništvo Dalmacije “sve sami Srbi od kojih je većina katolika”.40 Međutim, u to vrijeme u Dalmaciji je bilo 82,6% Hrvata, 16,22% Srba i 2,01% Talijana – prema austrijskom popisu iz 1900. godine.41

Izvanredno jasan izvor srpskih namjera dao je Stanoje Stanojević, sveučilišni profesor i enciklopedist početkom 1909, u pismu hrvatskom povjesničaru Ferdi Šišiću objavljenom u bosanskom dnevniku “Narod”, pa ćemo ga zbog važnosti opširno citirati:

“Kad sam pročitao Vašu knjigu, u kojoj tražite Bosnu i Hercegovinu za Hrvate na temelju poviestnih prava, sjetio sam se jedne značajne i poučne epizode iz prošlosti. Kad nekoĆ Gali pođoše na Rim, ne mogahu Rimljani, dobro podkovani u pravnoj znanosti, razumjeti, kako mogu Gali navaljivati na Rim, kad nemaju za takav postupak nikakav pravni temelj. Poslanik rimskog naroda i senata zapitao je stoga s patosom galskog vojskovođu: ‘Kakovo je Vaše pravo na Rim?’ – ‘Naše pravo nalazi se na vršku naših mačeva’, odgovori galski vojskovođa.

Taj isti odgovor dat će Srbi Hrvatima onoga dana, kad će doći do velike borbe o Bosnu i Hercegovinu. Naše pravo je naša narodna snaga. - Pravo naše narodne snage i pravo naših bajuneta bit će važnije i snažnije od Vašeg prava, koje se može vagnuti vagom.

Vi Hrvati jedva ćete pojmiti tu borbu čitavog jednog naroda za svoj život i obstanak, jer je prošlo gotovo već stotinu godina odkako ste zaboravili, kako se umire i odkako branite Vaša prava samo riečima i govorima. Jedan narod, koji je kao što sami priznajete "od svoje volje izabrao kraljem ugarskog kralja Kolomana", ne može shvatiti velike narodne borbe o obstanak.

Borba srbskog naroda u Bosni i Hercegovini bit će velika narodna borba. Vi i Vaši gospodari ne padajte u zabludu. Kad naš narod i naša vojska stupi u taj veliki sveti rat, ne ulazimo u to klanje, da osvajamo zemlje ili branimo prava. Ne, mi polazimo u tu borbu, da branimo naš život. Jer bez Bosne i Hercergovine nema života Srbiji i Crnoj Gori. Jer Bosna i Herecegovina – upamtite dobro i Vi i Vaši gospodari – srbskome narodu isto su što i Srbija i Crna Gora..."

"Vi i Vaši gospodari toga ne razumijete i zato Vam se čini smiešnim, preuzetnim i ludim, kad se Srbija i Crna Gora spremaju uhvatiti se ukoštac s velikim carstvom. Kad ta borba započne, onda će se tek vidjeti, da pripojenje Bosne ne predstavlja 'konačno rješenje državno-pravne pripadnosti tih zemalja' kao što to Vi mislite".

"Poznato Vam je, prijatelju, da sam ja, kao što i Vi, oduševljen prijatelj srbsko-hrvatske sloge i suradnje, a poznato Vam je također, da sam to bio i onda, kad još ne bijaše popularno time se izticati. No velim Vam u ime svih prijatelja srbsko-hrvatske sloge, da pod cienu Bosne i Hercegovine među nama ne može biti prijateljstva."

"Za vrieme tih 800 godina odkako ste izgubili Vašu državnu samostalnost, bili ste stalno klinom u tuđoj ruci. Nebrojno puta do danas Vi ste to uvidjeli i požalili, ali bilo je prekasno. Vi i danas služite strancu i podupirete interese neprijatelja, iako to ne osjećate. Velika borba između Iztoka i Zapada, koja se na Balkanu vodi već više tisuća godina, svedena je danas na borbu o obstanak srbskog naroda. U toj borbi će srbski narod možda i podleći, ali Srbi ni u Srbiji ni u Crnoj Gori ni u Bosni i Hercegovini ne će nikada svojevoljno i iz vlastite pobude izabrati kraljem cara austrijskog i kralja ugarskog, kao što su to po Vašem vlastitom priznanju učinili Hrvati pred 900 godina".42

Jovan Cvijić, svjetski priznat antropogeograf, profesor beogradskog sveučilišta i Sorbonne te predsjednik SANU-a i počasni doktor i akademik mnogih stranih sveučilišta i akademija, napisao je 1909. studiju Aneksija BiH i srpski problem.

Na osnovi demografskih podataka o BiH, taj svjetski priznati stručnjak izrekao je ove glavne teze:

a) BiH su "centralna oblast jezgre srpskog naroda". One, dakle, nisu za Srbiju i srpski narod ono što su Elzas i Lotaringija za Francuze ili Trenta i Trst za Talijane ... već ono što je oblast Moskve za Rusiju..."43

b) Po njegovim podacima 1895. je u BiH bilo 34,99% muslimana, 42,94% pravoslavaca i 21,31% katolika. Kako, međutim, muslimane i katolike smatra Srbima, kao i ostale štokavce, CvijiĆ je ustvrdio da naroda srpskog jezika na Balkanu ima 9.656.200, iako je Srbija tada imala 2.750.000 stanovnika.44 BuduĆi da je bilo teško "sakriti" postojanje Hrvata, CvijiĆ je svih 9 i pol milijuna svrstao pod rubriku "Srbo-Hrvati".

c) "BiH ... su ključ srpskog problema. One su najvažnija oblast i za rješavanje srpsko-hrvatskog i time jugoslavenskog pitanja..."45 Očigledno Cvijić vidi veliku srpsku državu u koju će uz BiH ući i Hrvatska.

d) Cvijić smatra da se na prostoru od Trsta do Soluna, od južnih njemačkih granica do Carigrada nalazi etnička južnoslavenska masa čiju glavninu čini srpski narod. Na tom "prostoru nema još ustaljenih država i formiranih naroda. Sve je to u stvaranju, ali se sada stvara, i težnje srpskog naroda za nacionalnom cjelinom dobile su u svim njegovim dijelovima precizan oblik..."

I na kraju Cvijić kaže: "Srpski se problem mora riješiti silom..." Srbi će prvu "priliku upotrijebiti da raspravljaju srpsko pitanje s Austro-Ugarskom..."46

I zaista, 6 godina nakon Cvijićeve studije desio se atentat u Sarajevu, a zatim je Austro-Ugarska napala Srbiju i svjetski je rat počeo...

Iste 1908, kada je Cvijić objelodanio svoju studiju, hrvatski političar Stjepan Radić također je, u povodu aneksije BiH, napisao svoju studiju pod naslovom Živo hrvatsko pravo na BiH. I Radiæ, naravno, nije bio usamljen u tezama da su Bosna i Hercegovina hrvatske zemlje. Nije bilo ni jedne politièke stranke, ni institucije, kao ni relevantnog pojedinca u Hrvatskoj koji je drukèije mislio. Pa ipak, ne može se hrvatski i srpski stav o BiH potpuno izjednačiti. To ćemo argumentirati tezama dvaju najvećih hrvatskih političara toga doba.

Frano Supilo, vođa Hrvatsko-srpske koalicije, najveće političke grupacije u Hrvatskoj, izjavio je 1907, dakle uoči aneksije: "Ako sreća padne pa da BiH izađu iz okvira ove Monarhije, onda ćemo sretni biti da nađu rješenje sa Srbijom i Crnom Gorom, ako pak, sreća odluči da padnu u okvir ove Monarhije, onda braća Srbi trebaju biti sretni da one nađu rješenje s Hrvatskom..."47

I Stjepan Radić je do aneksije mislio slično Supilu, ali je aneksiju podržao s tezom da je sada ojačan slavenski faktor u Monarhiji i da će se lakše doći do konačnog rješenja.

Radić se, naime, usprotivio srpskom prijedlogu da se BiH vrati Turskoj pa kaže da je "bolje neka Bosna bude i Srbiji, nego da opet dođe pod Tursku"48, iako, po Radiću, i Europa u svojim knjigama veliki dio Bosne imenuje "Turskom Hrvatskom". Nema spora da su bosanskohercegovački muslimani bili i ostali Slaveni, po Radiću Hrvati, pa on zato izvlači zaključak da oni zajedno s Hrvatima čine većinu, što Hrvatskoj daje pravo na BiH. Druga ključna Radićeva teza odnosi se na kulturno-civilizacijsku problematiku. Naime, Radić tvrdi da je za 30 godina austrougarske vlasti u BiH nestalo kaosa, bezakonja i nasilja, a ostvarena

“takva javna sigurnost osoba i imetka, takav je opći red i poredak, takvi su vanjski uvjeti za gospodarski i kulturni rad i napredak – željeznice, ceste, škole, uprave, sudstva – kao i svagdje drugdje u Europi”.48 Zatim, nakon aneksije, BiH je ušla u ustavno stanje – uveden je sabor i vlada – naravno, pod vrhovništvom Habsburške Monarhije slično ostalim zemljama. Takav razvoj je već razvio intelektualnu i kulturnu razinu da se Sarajevo može mjeriti s Ljubljanom, Zagrebom, Beogradom i Sofijom. Najveće zasluge za takav napredak Radić pripisuje doseljenju Hrvata, Čeha, Poljaka, Slovenaca. Kako Hrvatska s tri strane okružuje BiH, dugovječni će razvoj organski povezati te dvije zemlje. Radić, dakle, izlazi s civilizacijskom misijom prema BiH, što nije mala razlika prema Cvijićevoj koncepciji. Jasno je međutim da Radić vidi BiH u budućoj Velikoj Hrvatskoj.

Sukob Hrvata i Srba oko BiH jedinstven je u Europi. Sve su tri zemlje podjednake veličine – BiH ima 51.129 km2, Hrvatska 56.538 km2, a Srbija (bez pokrajina) 55.968 km2. Srpska teza o BiH kao središnjem prostoru Srbije na prvi je pogled apsurdna, jer se BiH nalazi zapadno od Srbije, a istočno od Hrvatske, međutim, kako bi se po projektu Velike Srbije Hrvatska također našla u njezinu okviru, BiH u tom projektu zaista postaje središnja zemlja te države. Aspiracije jedne i druge strane na BiH potaknute su i zbog njezina etničkog sastava. U BiH ni jedna etnička zajednica nije imala apsolutnu većinu, a pokušaj Austro-Ugarske da razvija bošnjaštvo kao naciju, nije uspio. I srpska i hrvatska nacionalna ideologija uključile su muslimane u svoje nacije kako bi dobile “legitimitet” za prisvojenje BiH. I Srbi i Hrvati su dovršenje procesa stvaranja svojih država vidjeli u priključenju BiH. Spor oko BiH nikada se nije mogao riješiti sporazumom, ne samo zato što je BiH bila pod vlašću Turske odnosno Austro-Ugarske već zato što su sukobljene strane polagale pravo na istu zemlju. Hrvati su bili svjesni da bi u sastavu Habsburške Monarhije mogli ujediniti Hrvatsku i BiH, što je jedan od razloga mirenja s tom velesilom, a Srbi, nasuprot, bili su svjesni da samo razbijanje Austro-Ugarske omogućuje prodor Srbije preko Drine na zapad i aneksiju BiH te su zato željno čekali obračun s Bečom.

Uza Srbiju, druga sila koja je aspirirala na dio hrvatskoga teritorija bila je Italija. U toj zemlji se krajem XIX. stoljeća razvio iredentistički pokret za pripajanje Italiji Trentina, Južnog Tirola, Julijske Venecije, Trsta, Istre, Rijeke, a kasnije i čitave Dalmacije na koju nisu imali nikakva prava jer je u njoj bilo svega nekoliko postotaka Talijana. Međutim, Italija je isticala povijesno višestoljetno vladanje Dalmacijom, kao i pravo zbog kulturnoga blaga koje je u njoj stvoreno od antičkog Rima do Mletačke Republike.

O pretenziji Mađara da integriraju Hrvatsku i Slavoniju u Veliku Ugarsku bilo je dovoljno govora, kao i o njemačkim imperijalističkim aspiracijama da ne puštaju iz ruku Jadransko more koje čini Habsburšku Monarhiju i pomorskom silom.

Da zaključimo: maleni narod Hrvata bio je u Prvomu svjetskom ratu izložen njemačkom, mađarskom, talijanskom i srpskom imperijalizmu. Sudbina je toga naroda ovisila o obračunu među velesilama. Vlastodršci oba ratujuća bloka vjerovali su da će biti pobjednici, inače ne bi pošli u rat. Hrvati,

međutim, nisu smjeli svoju sudbinu vezati isključivo za jednu stranu. Oni su "duhovno" bili i na jednoj i na drugoj strani. Ali se time njihova dramatičnost, neizvjesnost i opasnost nije mogla izbjeći, jer, pravog, pravednog, demokratskog, racionalnog rješenja uopće nije bilo niti je moglo biti. Naime, ako bi pobijedile Centralne sile, silno ojačana Austro-Ugarska koja stoljećima nije pristajala na objedinjavanje hrvatskih zemalja u državnoj zajednici pod austrijskim carem, odnosno hrvatskim kraljem, dovela bi u opasnost dotadašnji status Hrvatske. Ako bi pak došlo do sloma Habsburške Monarhije, Hrvatska bi mogla biti podijeljena između Velike Srbije i Italije, koje su to već javno obznanile.

Takva je konstelacija bila uoči Prvoga svjetskog rata.

2. Hrvatska politika u I. svjetskom ratu

Hrvatska se politika oblikovala u hrvatskom višestranačkom Saboru. U njemu je na osnovi izbora 1913. godine Hrvatsko-srpska koalicija (HSK), koja je imala apsolutnu većinu (48 zastupnika), a slijede ju Starčevićeva Stranka prava (SSP) s 14, Hrvatska stranka prava – frankovci (HSP) s 9, Hrvatska pučka seljačka stranka (HPSS) s 3, te "unionisti" (mađaroni) s 12 zastupnika. Hrvatsko-srpska je koalicija, dakle, vladala Saborom. Inicijative i vodeću ulogu tijekom rata imala je SSP. Nakon skoro jednogodišnjeg prekida, Sabor se 14. lipnja 1915. sastao na prvo ratno zasjedanje. S obzirom da je režim tolerirao prilično slobodne političke rasprave, čak i one koje su pogađale same temelje Monarhije, hrvatska je ratna politika realno i jasno očitovana.

Odmah nakon ubojstva Franje Ferdinanda, na komemoraciji u Saboru (30. lipnja 1914), frankovci su žestoko napali HSK upućujući joj riječi prijetnje kao što su: "Dolje ubojice!, Van Pribićević, van svi Vlasi!, Veleizdajnici, ubojice, dolje Srbi ubojice, gospodine bane, raspustite Sabor, pretražite koalicionaše i naći ćete bombe, sa srpstvom se mora u Hrvatskoj obračunati, srpstvo... je samo po sebi veleizdaja, ... odzvonilo vam je..." itd. itsl. Zastupnici SSP-a su šutjeli, a oni iz HSK nisu se branili.49

Zastupnici su radili pod veoma teškim bremenom ratnih žrtava, hrvatske zemlje su za rat dale oko pola milijuna ljudi, od kojih je oko 100.000 poginulo.50 Budući da je rat bio totalan, materijalne su žrtve također bile velike.

Ratne saborske teme i pozicije političkih stranaka spram problema nisu se bitno razlikovale od onih predratnih sve do početka 1918. godine, što znači da se i u ratu vodila borba za suverenost Kraljevine Hrvatske.

Na prvom ratnom zasjedanju Sabora, 14. lipnja 1915, Stjepan Radić s ushićenjem hvali junaštvo "naše hrvatske vojske" i "starodrevnu nepobijeđenu i nepobjedivu monarhiju" pa ističe da "nitko pod suncem ne bi svladao Habsburge" kad bi "svi njeni narodi bili posve ravnopravni..." Na osnovi takve odanosti Hrvata, Radić je zatražio da kruna osigura "gospodarsko-financijalnu samostalnost Kraljevine

Dalmacije-Hrvatske-Slavonije..."51 Radić je ustvari ponovio ono što je Sabor permanentno zahtijevao od vremena Nagodbe 1868.

Na sjednici Sabora 23. prosinca 1915, SSP uz ideju trijalizma predlaže i varijantu rekonstitucije Monarhije na osnovi saveza država njezinih naroda. HSK je tu ideju odbila. Ona je uporno branila dualizam – dvojnu Monarhiju – tumačeći da odnos snaga ne daje druge šanse osim revizije Nagodbe i priključenja Dalmacije Banskoj Hrvatskoj. Inače, i oni su zapravo za što potpuniji suverenitet Trojedne kraljevine, ali i realni političari koji znaju što se može postići.

Majska deklaracija 1917, zastupnika austrijskog parlamenta iz Slovenije, Dalmacije i Istre kojom se zahtijeva konstitucija južnoslavenske države u sklopu Habsburške Monarhije, izazvala je gotovo jednodušnu potporu u Hrvatskom saboru. Na sjednici Sabora 13. srpnja 1917, SSP (starčevićevci) je zatražila "da se sve hrvatske zemlje i svi dijelovi hrvatskog naroda ujedine na temelju historijskog državnog prava u jedinstvenu hrvatsku državu od Triglava do Drine pod žezlom... Habsburške dinastije".52 Čak je i srpski prvak Srđan Budisavljević, iz HSK, podržao tu ideju rekavši da se "Slovenci, Hrvati i Srbi ujedine u ... nezavisno državno tijelo..."53 I Stjepan Radić je izjavio kako Majska deklaracija "znači najsretniju i najpotpuniju formulu našeg ... državno-pravnog demokratskog programa...",54 dodavši da se ta ideja može ostvariti u Monarhiji, ali "ako to ne bude moguće onda ćemo to provesti i bez nje".55

I dr. Živko Petričić, u ime SSP-a, tumači Majsku deklaraciju kao zahtjev za "uspostavu hrvatske države", a ne "neke jugoslavenske države..."56

Na zasjedanju Sabora 3. kolovoza 1917. ponovno se raspravljalo o budućnosti Hrvatske. S. Radić je izlagao kako je Antanta bila pristala na "Veliku Srbiju", ali da je ruska revolucija donijela "novo svjetlo" koje daje nadu da se granice u srednjoj Europi neće mijenjati, pa će zato "u monarhiji biti Kraljevina Hrvatska slobodna i ujedinjena", a izvan Monarhije obnovit će se Srbija i ostati Bugarska.57 Kao refren, na sjednici Sabora 9. kolovoza 1917. starčevićanac D. Hrvoj ponavlja:

"... Starčevićeva stranka prava traži ujedinjenje svih slavenskih zemalja na jugu monarhije Habsburga u jedno jedinstveno državno-pravno tijelo, u državu Hrvatsku, na temelju hrvatskog državnog prava i u ime načela narodnosti, uz potpuno respektiranje svih vjersko-kulturnih individualiteta... Starčevićanci ... kao predstavnici jugoslavenske ideje ne tražimo hegemoniju niti nad Slovencima, niti nad Srbima... nego politički paritet, potpunu jednakost sviju u svakom pogledu..."58

Pravaš frankovac A. Horvat je 10. kolovoza 1917. oštro napao jugoslavenstvo Starčevićeve Stranke prava povezujući ga s velikosrpskim jugoslavenstvom A. Belića, J. Banjanina, F. Potočnjaka i M. Marjanovića, rekavši da je "jugoslavenska ideja pogibeljna" sa stajališta "čistog hrvatstva".59

Na zasjedanju Sabora 25. rujna 1917. Stjepan je Radić evoluirao u svojim stavovima, rekavši:

"Danas smo mi još svi jednodušni ... naročito radi držanja Italije ... kao i radi srpske vanjske politike" da se "ujedinjenje Hrvata, Srba i Slovenaca, ne dirajući u Srbiju i Crnu Goru, može provesti u

monarhiji, ali ako se bude ovako dalje s nama radilo, ja ću biti prvi, koji se neću bojati vješala i koji će vikati: dolje Habsburg."60

Vođa starčevićanaca, Ante Pavelić, na sjednici Sabora 3. prosinca 1917. oštro je napao austrougarskog ministra vanjskih poslova, oduzimajući mu pravo da govori u ime Slavena Monarhije, naroda koji čine većinu u Carevini.

U ovomu dramatičnom povijesnom trenutku Stjepan je Radić uzimao u obzir i Rusku revoluciju i Lenjina koji su ga se duboko dojmili. Nije odobrio brutalnosti prema svrgnutoj vladajućoj klasi, ali je rekao:

"...neće više biti gospodujućih i podložnih naroda, neće više biti na jednoj strani spahija, a na drugoj kmetova, nego će svi narodi biti posve jednaki... bez obzira na to jesu li veliki ili mali..." I dalje: "Ruska revolucija je promijenila temelje međunarodnog prava... koje će osigurati slobodu i sreću svakome iole svjesnom i slobodnom narodu..."61

Radić, čovjek velikih emocija i impresija, očigledno se zalijetao, ali je i u ovom velikom događaju vidio nove mogućnosti borbe za svoj populistički seljački pokret.

Mora se, ovdje, radi njegova velikog značenja, makar spomenuti da je Sabor 19. prosinca 1917. usvojio Zakon o uvođenju općeg, izravnog i tajnog prava glasa za parlamentarne izbore. Jedino su frankovci kritizirali zakonski članak o izbornim kotarima jer da on Srbima omogućuje pobjedu u gotovo polovini izbornih jedinica.

A. Pavelić uspostavio je preko uglednika msgr. Frana Barca, osnivača Bogoslovne akademije i rektora Sveučilišta te Svetozara Rittiga, župnika crkve Sv. Marka, komunikaciju s Antom Trumbićem. Istodobno je redovito komunicirao s jugoslavenskim klubom zastupnika u austrijskom parlamentu. U dogovoru s tim institucijama SSP je forsirao HSK da se priključi stvaranju bloka svih stranaka radi potpore Majskoj deklaraciji. Budući da su HSK i Radićeva HPSS to odbili, Pavelić je drugoga i trećeg ožujka 1918. u Zagrebu okupio desetak drugih stranaka i političkih grupa iz Hrvatske, Slovenije i BiH, koje su objavile deklaraciju o stvaranju jedinstvene narodne južnoslavenske države, ispuštajući iz nje riječ "monarhija" i tražeći pravo "sudjelovanja na budućem mirovnom kongresu",62 što bi moglo značiti da se zapravo mislilo na stvaranje države pod hrvatskim vodstvom izvan Monarhije i bez Srbije.

U proljeće 1918. Stjepan Radić je promijenio i strategiju i taktiku. Impresioniran Wilsonovim programom mira i SAD-om kao lučonošom demokracije, oduševljen Ruskom revolucijom, češkim narodom i njegovim vođama s kojima je redovito komunicirao, okrenuo je leđa Monarhiji. Na toj se crti odvojio od pravaša frankovaca, zbližio se s pravašima SSP-a A. Pavelića, a oštro napadao HSK, optužujući ne samo njezina lidera S. Pribićevića, nego i širi krug srpskih političara za sluganstvo prema Ugarskoj.

Vjerojatno najžešći politički sukob, koji je bio na granici fizičkog obračuna, među zastupnicima Sabora desio se u ljeto 1918. Tema debate je, kao i na prethodnim sjednicama, bila hrvatska politika u I. svjetskom ratu.

Na sjednici Sabora 10. svibnja 1918. SSP je žestoko napala vladajuću HSK čiju politiku je poistovjetila s onom Khuena Hédervárya, a sebe proglasila glavnom snagom "općeg velikog pokreta za narodno oslobođenje" od Pešte i Beča. Prigovorio im je frankovac I. Frank s tezom da su starčevićanci izdali oca domovine Antu Starčevića i usvojili jugoslavenstvo. Istodobno su napali i HSK i sintagmu "narodno jedinstvo Srba i Hrvata", aludirajući na vezu s prosrpskim unitarizmom, upozoravajući Sabor kako su se "stari naši dušmani Talijani i Srbi složili" o podjeli hrvatske zemlje, čemu na ruku idu oni koji zagovaraju "narodno srpsko-hrvatsko jedinstvo".

Reagirao je ban Mihalovich, optužujući frankovce da su od Beča tražili zabranu "parlamentarnog i konstitucionalnog života u Hrvatskoj uvođenjem vojničkog komesarijata", naglašavajući da o tome zahtjevu ima dokument s potpisima I. Franka i A. Horvata. (Povici iz klupa Sabora: krvnici, sramota, pfuj, pfuj, hoćete ovdje vladati Potiorekovom sabljom itd.).63

Frankovac Horvat replicirao je starčevićancima ovim riječima: "Vaše cijelo jugoslavenstvo nije ništa drugo nego srpstvo i služba tome srpstvu...", a na frankovce napadaju "jer mi ovdje ne poznamo nikakvog drugog naroda do hrvatskog..."

I dalje: "…uvađate izborni red, na temelju koga sa vaša dvadeset i četiri postotka imate ovdje većinu u Saboru... Vi se borite – za jednu ideju, ta je srpska, a mi se borimo za drugu ideju – to je hrvatska".64

Braneći politiku HSK kako od frankovaca tako i od starčevićanaca, Bertić kaže da su oni realisti i da će se za Hrvatsku naći rješenje u Monarhiji "kad odlučujući narodi ove monarhije (Nijemci i Mađari, D. B.) išibani bičem ovog velikog svjetskog zla (rata) budu umekšani ... i dođu do uvjerenja da ne koristi ni jednom narodu, da nadvlada drugi... jer je to izvor vječitih zala i vječitih ratova..."65 Ovom je tezom HSK opravdavala lojalnost prema Ugarskoj, a istodobno obećavala hrvatski suverenitet kada se promijeni odnos snaga...

Frankovci su ponovno iznijeli da je "srpska ruka umorila u Odesi i bacila u Crno more" ... "desetke tisuća hrvatskih vojnika". Replicirajući, starčevićanac I. Peršić je rekao: "Nema sumnje... da su ovo grozote i strahote što su ih pretrpjeli neki naši sunarodnjaci u Rusiji, ali, gospodo, ovaj je čitav rat jedna užasna grozota i strahota za čitav svijet, za čitavo čovječanstvo, još veća za Slavene, a najveća za Slavene ove monarhije."66

Frankovci su uočili da se neki u Saboru sve manje pozivaju na "hrvatsko državno pravo, sve manje traži hrvatska država, a sve više ističe slobodna i ujedinjena država Hrvata, Srba i Slovenaca", slično onome što se govori i u inozemstvu – aludirajući na veze SSP-a s Jugoslavenskim odborom i srpskom vladom u inozemstvu.67

Polemika je svrstala zastupnike u bezuvjetne podanike Beča (frankovci), na čelu s njihovim vođom A. Horvatom, u nosioce pokreta za ujedinjenje Južnih Slavena u Monarhiji ili izvan nje (pretežno

starčevićanci na čelu s njihovim prvakom A. Pavelićem), i u pasivne ugarofilske nagodnjake – HSK – na čelu sa Svetozarom Pribićevićem, koji će se uskoro pretvoriti u jugounitariste.

Vrlo značajan događaj za proces diferencijacije i koncentracije uoči sloma Austro-Ugarske bio je govornički dvoboj između Ivana LorkoviĆa, prvaka hrvatskoga krila HSK i Svetozara PribiĆeviĆa, šefa i srpskog krila i cijele Koalicije. Naime, na sjednici Sabora 8. srpnja 1918. Lorković je istupio iz HSK pozivajući ostale stranke da se ujedine na jugoslavenskoj ideji u duhu Majske deklaracije jugoslavenskog kluba u austrijskom parlamentu, naglasivši da je "jugoslavenska ideja... zahvatila elementarnom snagom čitav naš narod ... obuhvativši i one naše krugove, koji su ... do rata ... stajali po strani ... izjasnivši se za slobodnu narodnu državu Hrvata, Srba i Slovenaca."68

Moglo se očekivati da će Svetozar Pribićević, u situaciji kada se već vidi kraj rata, podržati "svenarodni pokret" koji zagovara I. Lorković. Pribićević je, međutim, to odbio veoma kategorično, založivši se za status quo – za stabilnost vlasti koju drži HSK, aludirajući da ekstremni hrvatski elementi (frankovci) zaoštravaju hrvatsko-srpske odnose u Saboru i u javnosti pa bi, opet aluzivno, "svaki masovni pokret mogao provocirati ukidanje ustavnog stanja". Usput je izložio svoje poglede na odnose Hrvata i Srba, navodeći kako su u prvoj fazi rata mnogi Srbi, pa i on sam, bili šikanirani. No, zahvaljuje Hrvatima u HSK-u što su u toj grupaciji stvorili zdravo stanje, rekavši da se u njihovu društvu osjeća kao i u srpskom.

Konstatirajući sa žaljenjem "da su Hrvati odvojeni u hrvatske političke stranke, Srbi u srpske, da imamo posebne srpske škole... posebne čitaonice Srba i Hrvata, posebna društva, čitaonice itd... da se Srbi i Hrvati dijele jedni od drugih na svim linijama i na svim područjima narodnog života, na svakom koraku, umjesto da vide da su jedan narod, da se zajedničkom voljom mogu da izgrade kao jedan narod...", držeći "da će se naš narodni život unificirati na svim područjima, da će nestati svakog separatizma i na školskom, književnom, društvenom i ekonomskom području..."69

Može se razumjeti da je S. Pribićević na osnovi svoje procjene o latentnoj konfliktnosti izbjegavao pokretanje masa u političku borbu. Međutim, može se reći i da je predviđao da će za nekoliko mjeseci nastupiti slom Austro-Ugarske, nakon čega dolazi srpska vojska..., a za takav razvoj događaja masovni bi pokret bio više štetan nego koristan... Uostalom, Nikola Pašić je i prije rata sugerirao srpskim prvacima u HSK-u da budu kooperativni s Peštom budući da će Srbija i Rusija riješiti "jugoslavensko pitanje ..."

U pokret osnivanja narodnih vijeća u svim slavenskim zemljama, predvođen Pragom, a na slavenskom jugu Ljubljanom i Splitom, uključivale su se gotovo sve političke snage, od klerikalaca do socijalista, pa je u Zagrebu 6. listopada 1918. osnovano Narodno vijeće (NV), ali se HSK kao vladajuća stranka Sabora nije dala uključiti. Slovenci su, pak, uporno inzistirali na tome, nekoliko puta dolazili u Zagreb, jer su tvrdo nastojali da Zagreb bude središte nove države koja će se stvarati. Ali, uzalud!

Trebalo je pridobiti HSK i zato što ona nije uključivala Sloveniju u svoj projekt rješenja jugoslavenskog pitanja, već je poštivala dualizam i očekivala da se "jednog dana" i BiH pripoji Hrvatskoj,

dok su starčevićanci i lider slovenskih klerikalaca uključili i Sloveniju u južnoslavensku državu pod vodstvom Hrvata, a u okviru Habsburške Monarhije. HSK, posebno njezino krilo na čelu sa Srbima S. Pribićevićem i Dušanom Popovićem, bilo je lojalno ugarskoj vladi, a bez HSK Narodno vijeće za sve južnoslavenske zemlje ne bi imalo dovoljan legitimitet. I tek na pritisak svih ostalih stranaka i kada je bilo očigledno da se Austro-Ugarska raspada, HSK je 19. listopada 1918. ušla u Narodno vijeće kao vladu za Hrvatsku, Sloveniju, Dalmaciju, Trst, Istru, BiH i Vojvodinu. Međutim, takva, vjerojatno nerežirana podjela uloga, pokazala se veoma korisnom; jer, dok je jedan dio političkih prvaka ulazio u vladu, drugi dio im je, svojom lojalnošću Pešti i Beču, čuvao leđa.

U NV, njegov Središnji odbor, ušli su delegati Hrvatskoga sabora te bosanskog, zatim Jugoslavenskoga zastupničkog kluba iz austrijskog parlamenta; tako je to tijelo moglo nastupati s punim legitimitetom i pred velesilama Antante i pred vladom Kraljevine Srbije.

3. Politika Srbije i Jugoslavenskog odbora u I. svjetskom ratu

Srbija je tek nakon četiri mjeseca uspješnog ratovanja, 4. prosinca 1914, objavila svoj glavni ratni cilj u tzv. Niškoj deklaraciji u kojoj kaže da se ona bori za "oslobođenje i ujedinjenje sve naše neoslobođene braće Srba, Hrvata i Slovenaca". Međutim, nije rekla hoće li to oslobođenje biti isto onakvo kakvo se desilo Makedoncima dvije godine prije.

U svakom slučaju, vlada Srbije je sebe odredila kao jedinog aktera za rješenje tzv. jugoslavenskog pitanja.

Potkraj 1915. i početkom 1916. udružene snage Centralnih sila – Njemačke, Austro-Ugarske i Bugarske – slomile su otpor Srbije i Crne Gore i uspostavile okupacijski režim. Ostaci vojske su preko Albanije prebačeni na solunsko bojište, a vlada Srbije smještena je na grčkom otoku Krfu.

U međuvremenu je skupina političara i intelektualaca (Ante Trumbić, Frano Supilo, Ivan Meštrović, i dr.) iz Austro-Ugarske emigrirala u Italiju i 30. travnja 1915. formirala Jugoslavenski odbor (JO) sastavljen od Hrvata (većina), Srba i Slovenaca. Jugoslavenski se odbor proglasio legitimnim predstavnikom Južnih Slavena iz Habsburške Monarhije, koji su si samovlasno odredili misiju da se sa Srbijom bore za stvaranje južnoslavenske države na razvalinama Austro-Ugarske.

S obzirom na to da je Antanta odlučila sačuvati Habsburšku Monarhiju, ova mala skupina u kojoj su dominirali Dalmatinci, krenula je zapravo u političku avanturu jer se Jugoslavija ne može stvoriti bez rušenja Austro-Ugarske, a nju saveznici žele održati.

Svojim formiranjem i strastvenim političkim djelovanjem JO se uz Srbiju nametnuo kao drugi činitelj rješavanja raspleta jugoslavenskog pitanja. Monopolni položaj Srbije bio je time ugrožen. Naravno,

uz ta dva centra postojao je i politički centar u Zagrebu koji se nadao da će uz Hrvatsku vezivati Sloveniju, Istru i BiH, kao državu članicu zajednice pod habsburškom krunom. JO je imao vezu s oba centra – Krfom i Zagrebom – koji, međutim, nisu međusobno komunicirali. Pokretačka snaga rada JO-a bio je Frano Supilo. On je tijekom 1915. i 1916. uspio impresionirati ne samo istaknute intelektualce već i ministre u vladama V. Britanije, Francuske, Rusije i Italije. Ukrštavao je "koplja" i s Nikolom Pašićem, predsjednikom vlade Kraljevine Srbije. Iz svih tih kontakata Supilo je saznao da Srbija uz pomoć saveznika sprema Hrvatima i Slovencima veliko zlo. On je, naime, otkrio Londonski tajni ugovor i saznao o podjeli Dalmacije i aneksiji dijela hrvatskih i slovenskih zemalja Italiji i Srbiji. Zato je Supilo sve do smrti vodio žestoku kampanju da se ponište ugovori o aneksijama. Međutim, njegova je intimna drama nastala kada je otkrio da Pašićeva vlada hoće Veliku Srbiju u kojoj bi se utrnula državnost i autonomnost svih ostalih južnoslavenskih naroda.

U Jugoslavenskom odboru Supilo je odlučno nastupio protiv velikosrpskog projekta, a za Jugoslaviju. Uvjerivši se da je projekt Srbije veoma opasan i ne želeći snositi povijesnu odgovornost za buduće velike odluke, na plenarnoj je sjednici JO-a u Parizu 22. veljače 1916. izložio svoju političku koncepciju Jugoslavije. Polazna Supilova teza kaže da se Zagreb razvio u povijesno političko središte zapadnog, a Beograd političko središte istočnoga dijela tzv. troimenog naroda – Hrvata, Srba i Slovenaca – i da te dvije političke cjeline moraju biti ravnopravne u budućoj državi i graditi novu zajednicu. Tu će koncepciju Srbi napasti kao model odnosa po uzoru na Austriju i Ugarsku, što je bilo točno, ali što je za njih apsolutno neprihvatljivo, jer da se tamo radilo o dvije nacije, a u slučaju Jugoslavije o jednom narodu pa zato on ne može "sam sa sobom pregovarati" i sklapati međudržavne sporazume.

Slovenci – dr. N. Županič, dr. G. Gregorin, dr. B. Vošnjak – nisu se izjašnjavali o budućemu državnom uređenju.

Idejno oblikovan u pravaškom duhu, Supilo je odlučno ušao u borbu s Pašićem da osigura državnost ostalim južnoslavenskim zemljama. Taj ga je tvrdi stav doveo čak i u sukob s većinom u JO-u. Naime, iako su bili odani jugoslavenskoj ideji, članovi su Odbora izbjegavali jasno se odrediti o državnom uređenju. Srpski su članovi tog odbora – N. Stojanović,70 D. Vasiljević i drugi – po sugestiji vlade Kraljevine Srbije bili protiv federalizma. Ante Trumbić, predsjednik JO-a, pravaš, bio je ustvari federalist, ali je znao da to Srbija neće prihvatiti te da je zato mudrije odložiti taj problem za povoljnije vrijeme.

U svome je memorandumu Frano Supilo upozorio JO da buduća sudbina Hrvata može biti čak i gora nego u Habsburškoj Monarhiji, pa kaže da bi "ogromna većina Hrvata i Slovenaca odmah pretpostavila i ono tužno austrijsko ropstvo, negoli stanovište tih odredaba..."71, tj. namjera Europe i Srbije o rješenju tzv. jugoslavenskog pitanja.

Podnoseći svoj memorandum, Supilo je istupio iz JO-a kako bi mogao slobodnije djelovati protiv projekata velesila i Srbije o budućemu europskom poretku.

Držeći se svoga kursa stvaranja Velike Srbije, Nikola Pašiæ je dvije i pol ratne godine odbijao bilo kakav obvezujuæi sporazum s JO-om, jer je smatrao da samo Srbija ima pravo govoriti o sudbini Južnih Slavena u Austro-Ugarskoj. On je skupinu emigranata koristio samo za propagandu, za razne informacije i usluge Srbiji, a nikada ih nije tretirao kao partnere u predstojećemu velikom povijesnom preokretu. Međutim, sredinom 1917. nastupile su velike promjene koje će smekšati Pašićevu tvrdoću, isključivost i aroganciju i koje bi mogle ugroziti njegovu ideju Velike Srbije.

Srbija se našla u teškoj situaciji. Već su dugo JO i opozicija tražili od Pašića sporazum s JO-om, što je on odbijao, oslanjajući se na carsku Rusiju, Veliku Britaniju i Francusku koje su stoljećima prakticirale podjelu interesnih sfera i politiku prekrajanja tuđih zemalja i kolonija. U Rusiji je, međutim, oboren carizam, najpouzdaniji oslonac Srbije, a 2. travnja 1917. SAD su objavile rat Njemačkoj, što je značilo da na europsku scenu stupa demokratska zemlja, koja je postala i najveća svjetska sila, koja neće tolerirati staru imperijalističku praksu interesnih sfera i aneksija. Uz to, Antanta se još držala politike održavanja Habsburške Monarhije, a Hrvati i Slovenci, ginući na bojištima, pokazuju da su joj još uvijek lojalni.

U Austro-Ugarskoj režim 1917. naglo popušta. U svibnju je obnovljen rad parlamenta, što Slovenci, Dalmatinci i Istrani, njih 29, iskorištavaju i izdaju Deklaraciju kojom traže konstituciju treće po redu države – uz Austriju i Ugarsku – tj. pretvaranje dualizma u trijalizam. Mjesec dana nakon toga (5. lipnja 1917) pojedini se političari i političke stranke pridružuju Jugoslavenskom klubu u Beču s istom idejom. Tako je nastala kampanja stvaranja južnoslavenske države u Habsburškoj Monarhiji, i to pod vodstvom Hrvata, sa Zagrebom kao glavnim gradom. Realizacija bi toga projekta značila da ne samo Dalmacija već ni BiH ne bi pripale Srbiji, što je za Pašića i njegovu vladu bilo upravo strašno.

Bojeći se stvaranja nove južnoslavenske države u Habsburškoj Monarhiji te slabljenja pozicije među saveznicima, Nikola Pašić je pristao na sporazum s JO-om da bi ojačao i međunarodni i unutarnji položaj Srbije – i tako je došlo do tzv. Krfske deklaracije.

Krfska deklaracija je sporazum koji su 20. srpnja 1917. potpisali JO iz Londona i vlada Kraljevine Srbije, kojim se utvrđuje da će se stvoriti država pod imenom "Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca" kao "ustavna, demokratska i parlamentarna monarhija na čelu s dinastijom Karađorđevića". Ideologijska je osnova te države bila u tezi da su Srbi, Hrvati i Slovenci "troimeni narod jedan isti po krvi, po jeziku govornom i pisanom, po osjećajima svoga jedinstva, po kontinuitetu i cjelini teritorija..."72

Bitno je konstatirati da su potpisnici najviše raspravljali o problemu konstitucije nove države. Kako se o tomu nisu mogli složiti, u Krfsku je deklaraciju ušla točka koja kaže da će to riješiti buduća Ustavotvorna skupština, kvalificiranom većinom.73

Nakon Krfske deklaracije JO je u savezničkim zemljama nastavio propagandnu i političku djelatnost. Da bi ideja Jugoslavije bila u skladu s proklamiranim načelom "jedna nacija-jedna država", svuda

se ponavljalo kako su Jugoslaveni jedna nacija koju čine tri plemena. Tako je ideološka maska igrala ulogu glavnog argumenta za međunarodno priznanje buduće države.

Drugo područje djelovanja JO-a bilo je njegovo međunarodno priznanje kao predstavnika Južnih Slavena i njihove vojske u obliku dobrovoljačkih postrojbi. JO se nadao da će ga Antanta priznati za saveznika, kao što je to učinila s Česima i Poljacima. Međutim, Nikola Pašić je ne samo sugerirao savezničkim silama da to ne učine, već je pokušao rušiti Odbor iznutra, nagovarajući njegove srpske članove da iz njega istupe, nudeći im ministarske položaje, što je Odbor odbio. Odnosi između JO-a i vlade Srbije ostali su do kraja rata jako poremećeni unatoč potpisanom sporazumu. Pašićeva vlada je i dalje ostala pri koncepciji Velike Srbije, a Trumbić i JO nemoćno su čekali kraj rata.

4. Austrougarska politika u času sloma Carevine

Franjo Josip I, car Austrije, apostolski kralj Ugarske, kralj Češke, Dalmacije, Hrvatske i Slavonije, kralj Jeruzalema, itd., potpisao je akt o ratu bez jasnih ratnih ciljeva.

Austrougarski vlastodršci “koji su izazvali rat ... pojma nisu imali što žele postići. Razmatrane su svakakve opcije: kaznena ekspedicija..., aneksija dijela Srbije, podjela Srbije s Bugarskom i Rumunjskom, priključenje Srbije kao zavisne kraljevine Habsburškoj Monarhiji”. Nasuprot takvim smušenim ratnim ciljevima, mađarski su vlastodršci prihvatili rat protiv Srbije pod uvjetom da “Austro-Ugarska ne prisvoji nikakav srpski teritorij”.74

Ne videći “dalje od nosa”, vlastodršci nekada moćnog carstva gurnuli su u rat državu od 51 milijun ljudi, slijepi na odnos snaga zaraćenih sila. Težnja za obnovom ugleda posrnulog carstva i reakcije na uvredu zbog ubojstva prijestolonasljednika te sasvim pogrešna procjena da će se ratna avantura završiti kaznenom ekspedicijom za nekoliko mjeseci, završit će 1918. slomom Carstva.

Kako se, u završnici rata, snalazilo vrhovništvo Austro-Ugarske?

Kao što povijest potvrđuje, vlastodršci posljednji postaju svjesnima da se njihov režim raspada, a često i nakon gubitka vlasti žive u iluzijama da su, s malim “popravcima”, mogli spasiti svoju vlast. Tako je bilo i s vlastodršcima Habsburške Monarhije.

“Istočni grijeh” vladajućih klasa Centralnih sila bila je kriva procjena odnosa snaga i uvjerenja njihovih vlada da za nekoliko mjeseci mogu dobiti rat. Ali, ovdje nije riječ o tome, već o katastrofalnim promašajima na kraju rata, posebno glede slavenskoga juga.

U Wilsonovu se projektu mira, 9. siječnja 1918, od Austro-Ugarske traži samo to da svojim narodima osigura najširu autonomiju. Tih dana i vlada Velike Britanije izjavljuje da “komadanje Austro-Ugarske nije sastavni dio naših ciljeva rata...” U takvoj situaciji N. Pašić izjavljuje da bi bio

zadovoljan s “malim rješenjem”, tj. stvaranjem Velike Srbije.75 Međutim, jedna jaka frakcija austrijskih Nijemaca i mađarski vlastodršci nastavili su s ratom svesrdno prateći imperijalističku kliku Velike Njemačke umjesto da iskoriste ideju saveznika o održavanju Habsburške Monarhije. Takva je politika, a napose zbivanja u Rusiji, izazvala Antantu te su SAD 28. lipnja 1918. izjavile da se zalažu za samoopredjeljenje naroda Habsburške Monarhije, što je značilo smrtnu presudu Austro-Ugarskoj.

Ratom oslabljeni vlastodršci Monarhije pokušavali su riješiti tzv. južnoslavensko pitanje kako bi prije svega zadovoljili Hrvate. Na konferenciji ugarske vlade 4. ožujka 1918. general Stjepan Sarkotić, zapovjednik i zemaljski poglavar BiH, založio se da se Dalmacija smjesta pripoji Hrvatskoj, kojoj treba odmah staviti u izgled i priključenje BiH te revidirati Nagodbu iz 1868. u korist Zagreba.76 Isti je prijedlog izložio 6. ožujka 1918. i caru Karlu. Car se načelno složio, ali je bio neodlučan rekavši kako njemački car i njegovi generali još vjeruju u pobjedu.

Na sjednici Krunskog savjeta 30. svibnja 1918. ugarski je predsjednik vlade (Wekerle) pristao da se Dalmacija (konačno!) ujedini s Hrvatskom, ali da ta Trojedinica ostane u sastavu Ugarske te da se ukine dvojno upravljanje BiH, a da se i ona kao “corpus separatum” preda Pešti na izravno upravljanje. Predsjednik austrijske vlade Seidler zahtijevao je da Dalmacija i dalje bude pod upravom Beča. Hrvatski ban Mihalovich i general Sarkotić predložili su da se Dalmacija i BiH pripoje Hrvatskoj. Car je zaključio odlukom da obje vlade (u Beču i Pešti) nađu kompromisno rješenje.

U audijenciji 26. srpnja 1918. Car je prihvatio Sarkotićevu ideju o priključenju Dalmacije i BiH Hrvatskoj, ali se požalio da se bečka i peštanska vlada ne mogu dogovoriti. U razgovoru sa Sarkotićem 3. kolovoza Car je rekao da neće odobriti mađarsku varijantu rješenja. Sarkotić se, po Carevu nalogu, 31. kolovoza priključio sastanku predsjednika dviju vlada. On je tumačio Mađaru da se velikosrpskoj ekspanziji treba suprotstaviti stvaranjem “Velike Hrvatske”, što je podržao i predsjednik austrijske vlade. Zaslijepljeni imperijalist male nacije, mađarski predsjednik Wekerle, tražio je odgodu rješenja za 6 tjedana, da bi se, osim ostalog, konzultirao s HSK-om – posebno s grofom Kulmerom, te Pribićevićem i Popovićem, vođama njegova srpskog krila. Sarkotić je upozorio Mađare da se okrenu od HSK i da surađuju s frankovcima.

Vidjevši da Mađari odlažu rješenje, a da mu se carevina opasno ljulja, Karlo je 7. rujna 1918. uputio najjačega mađarskog političara, Istvana Tiszu, u hrvatske zemlje i u BiH da ispita stanje i Caru predloži rješenje. Tisza je posjetio Zagreb, Split, Mostar i Sarajevo, ali nigdje nije našao nikoga tko bi prihvatio mađarsku koncepciju rješenja “jugoslavenskog pitanja”. U Sarajevu je 28. rujna čak došlo i do oštre svađe s bosanskohercegovačkim prvacima, kada je iznervirani Tisza rekao: “Mi možda možemo propasti, ali prije nego propadnemo ... možemo sve ... (vas) ... da zgnječimo.”77

Čuvši za držanje bosanskih prvaka u razgovoru s Tiszom, Anton Korošec je, ovlašten od čeških, poljskih, slovenskih i hrvatskih zastupnika u bečkom parlamentu, čestitao na “muževnom držanju bosanskih Srba i Hrvata, a naročito pojedinih muslimanskih vođa”, naglasivši da “to držanje dolikuje zastupnicima

demokracija i sloboda prema zastupniku umirućeg sistema”.78 Sredinom listopada Tisza će reći javnosti da je rat izgubljen.

Carska je kuća bila nemoćna. Ona je još prije rata, a pogotovo u ratu, postala duhovni zarobljenik politike Velike Njemačke, pavši gotovo na poziciju njezina satelita. S druge strane, iracionalni mađarski nacionalizam blokirao je reformu Monarhije time što je tvrdo težio unitarnoj državi od Karpata do Jadrana.

Doduše, valja priznati da je car Karlo, svega nekoliko dana nakon smrti cara Franje Josipa, tajno pregovarao s Antantom o miru. Pregovori su završili neuspjehom 12. listopada 1917. pod pritiskom Njemačke i njoj odanih članova dvorske kamarile, koji su razotkrili tajnost pregovora i prisilili Cara da se iz njih povuče. Uvidjevši bezizalnost, Austro-Ugarska je 14. rujna 1918. predložila Antanti mirovne pregovore. Već sutradan je probijen Solunski front, a 27. rujna i njemačka obrana na zapadu.

Na sjednici Krunskog vijeća 27. rujna 1918. konstatirano je da se svakoga časa očekuje kapitulacija saveznice Bugarske, napad Rumunjske, presijecanje veza s Turskom, pobuna u Srbiji, daljnje rasplamsavanje pokreta Slavena u kojemu je jak i onaj pod vodstvom Korošca, zatim totalno ekonomsko propadanje zemlje, nezaustavljive ofenzive savezničkih armija itd.; zaključilo se da se zatraži da Njemačka pristane na zaključenje mira, a da spor oko Dalmacije i BiH riješe dvije vlade – austrijska i ugarska. Išlo se dakle u slom, ali nije bilo smjelosti da se Monarhija još prije odvoji od Njemačke i sama zaključi mir.

Pred sam je slom Monarhije predsjednik vlade Austrije u parlamentu, 1. listopada 1918, najavio spremnost za sklapanje mira, na što je pristala i carska Njemačka. Predsjednik je izjavio da je Austrija spremna osigurati svojim narodima pravo na punu ravnopravnost i samoopredjeljenje. Na sjednici je također izjavio da državne granice između Bosne, Hrvatske i Dalmacije više ne odgovaraju opravdanim zahtjevima stanovništva tih zemalja, koje teži ujedinjavanju u jednu državnu cjelinu, a Austrija nije i ne može biti protiv tih težnji. Tako je Austrija na umoru ispunila želje svih naraštaja Hrvata XIX. stoljeća – pristala je na trijalizam u okviru Habsburške Monarhije. Ugarska, međutim, iako također na umoru, nije našla snage da slijedi Austriju.

U raspravi u parlamentu A. Korošec je, u ime Slovenaca, Hrvata i Srba, ukorio austrijske vođe da slijepo slijede Njemačku i da ne pokazuju istinsku i jaku volju da djelima slijede svoje riječi, a u nastavku je rekao da “u petoj godini rata” s toliko prolivene krvi više nema nikoga tko bi ostao u Monarhiji pa je zaključio: “Mi Slovenci, Hrvati i Srbi... hoćemo biti zajedno....”, a onima koji hoće rješavati “jugoslavensko pitanje dovikujemo: ostavite nam naše tlo i naš narod potpuno na miru! Našu kuću sami mi ćemo urediti...”79

Priznavši slom, oba carstva su 4. listopada 1918. od predsjednika Wilsona zatražila mir. Osam dana nakon toga, 12. listopada, Car je predstavnicima naroda Austrije ponudio Habsburšku konfederaciju od 7 država, ali su slavenski narodi to odbili.

Iako su jedna za drugom propadale sve nade za spas Monarhije, neki krugovi u Londonu, Parizu i Vatikanu teško su se mirili s neminovnom propašću. Ti su utjecajni krugovi diplomatskim kanalima apelirali na Cara da se ne samo odvoji od Njemačke već da javno, odlučno i što oštrije osudi njezin imperijalizam kako bi pred zapadnom javnošću ublažio ogorčenje zbog agresije 1914. i tako dugoga i slijepog savezništva s Njemačkom. Car je 15. rujna 1918. na sjednici Krunskog savjeta podupro ideju pretvaranja Austrije u savez država, ali je ugarski premijer odbio to isto učiniti u svojoj polovini države. Pa ipak, 18. listopada u odgovoru Caru, Wilson je ostavio slamku spasa rečenicom da nije sebi uzeo pravo presuditi o odnosima Monarhije prema njezinim narodima već traži da ti narodi sami odluče o svojoj sudbini. Carevi su savjetnici procijenili da bi velesile Antante pristale da se Monarhija spasi ako bi postigla sporazum s potlačenim narodima. Međutim, Narodno vijeće je 17, 18. i 19. listopada, nakon što mu je prišla i HSK, počelo preuzimati vlast tako da su već do odgovora Wilsona Česi, Poljaci, Slovaci, Slovenci, Srbi i Hrvati – dakle većina – faktički izašli iz sastava Carevine.

Četiri dana nakon Wilsonova odgovora, na sjednici Krunskog savjeta 22. listopada, ugarska vlada je popustila samo toliko da pristaje na spajanje Hrvatske i BiH u jednu državu, ali samo pod mađarskom krunom sv. Stjepana, dok je austrijski premijer tražio da se "svi Jugoslaveni ujedine u ... nezavisnu državu" pod krunom Habsburga, i to mimo i Ugarske i Austrije. Ni Car ni krunski savjet nisu imali volje ni hrabrosti osuditi njemački imperijalizam, vjerojatno i zato što su Austrijanci pripadnici njemačke nacije kojoj su bili privrženi još prije rata, a poglavito u ratu.

U odgovoru Wilsonu, Austro-Ugarska je 29. listopada 1918. prihvatila sve što je vlada SAD-a tražila, a to je značilo da daje punu slobodu samoopredjeljenju narodima Monarhije. Istoga je dana Hrvatski sabor raskinuo državno-pravne veze s Austro-Ugarskom. To su učinili i ostali slavenski narodi Monarhije. Dva dana nakon toga, 31. listopada 1918, Car je ponudio svoje usluge za neki sporazum o suradnji između nezavisnih država, koje su bile u fazi formiranja (Čehoslovačka, Poljska, mala Austrija, još manja Mađarska i Država Slovenaca, Hrvata i Srba). Već 4. studenoga Austro-Ugarska je potpisala ugovor o primirju. Tako je propala višestoljetna tvorevina u kojoj je sudbina 50 milijuna ljudi bila u rukama cara i njegove kamarile.

Habsburšku Monarhiju i Njemačku slomile su 1918. nadmoćne savezničke armije zato što su imale znatno veće materijalne i ljudske resurse. Iako je bilo dezertera, hrvatski su vojnici bili lojalni Monarhiji sve do njezina sloma. Hrvati su zaustavljali talijanske postrojbe čak i nakon primirja.

5. Stvaranje Države Slovenaca, Hrvata i Srba (SHS)

Ubrzana i sve potpunija demokratizacija od proljeća 1917. do sloma Habsburške Monarhije, nastala zbog slabljenja režima, izvela je sve političke snage na otvorenu političku scenu. Moglo se očekivati da će

Sabor i političke stranke izvesti dramatičan zaokret s obzirom na otvoreni proces raspadanja režima Monarhije. No, to se nije dogodilo. Sve su se političke stranke koncentrirale na staroj koncepciji stvaranja države Južnih Slavena pod hrvatskim vodstvom. Nijedna nije zagovarala ujedinjenje s Kraljevinom Srbijom, već ujedinjenje Hrvatske, Slovenije i BiH, preciznije rečeno, svih slavenskih zemalja pod habsburškom krunom.

Po ugledu na Češku, u našim je zemljama krenuo pokret stvaranja državnih organa pod imenom "narodna vijeća". Prvo, Narodno vijeće za Dalmaciju, stvoreno je 2. srpnja 1918, zatim 14. srpnja za Hrvatsko primorje i Istru, a potom 16. kolovoza za Sloveniju itd. Najviše tijelo nove države pod imenom Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba, konstituirano je 5. i 6. listopada 1918. To tijelo je 8. listopada objavilo da je ono "političko predstavništvo svih Slovenaca, Hrvata i Srba koji žive u Hrvatskoj, Slavoniji s Rijekom, u Dalmaciji, Bosni i Hercegovini, Istri, Trstu, Kranjskoj, Goričkoj, Štajerskoj, Koruškoj, Bačkoj, Banatu, Baranji i Međimurju i po ostalim krajevima jugozapadne Ugarske s programom ujedinjenja ... u narodnu slobodnu i neovisnu državu"80. Imenovanjem zemalja i pokrajina određena je i veličina države u nastajanju. U raspravama i dokumentima o novoj državi Srbija se još ne spominje. Ova državna ideja identična je s onom koja se od polovine XIX. stoljeća stalno ponavlja u Hrvatskom saboru, zalaganje za ujedinjenje Trojednice i BiH i koju bismo mogli smatrati idejom "Velike Hrvatske".

Na sjednici Predsjedništva Narodnog vijeća 19. listopada 1918. izabran je državni vrh nove države na čelu s predsjednikom Slovencem dr. Antonom Korošcem i potpredsjednicima dr. Antom Pavelićem, vođom Starčevićevih pravaša i Svetozarom Pribićevićem, čelnikom Srba u Hrvatskoj. Kampanja stvaranja odbora Narodnog vijeća uspjela je do kraja listopada 1918. pokriti veći dio teritorija nove države, ali bez svoje vojske i policije tako da je uprava ostala i dalje u rukama poglavarstva starog režima.

Istog dana, 19. listopada, Narodno vijeće je istupilo s prvim državnim aktom međunarodnog značenja. Radilo se o odgovoru caru Karlu kojim Vijeće odbija njegov carski Manifest od 16. listopada 1918. o rekonstrukciji Austrije u "saveznu državu", tj. federaciju. Dakle, sada car pristaje na zahtjev bana Jelačića iz 1848, ali bilo je prekasno. Umjesto toga, Narodno je vijeće formiralo suverenu državu izvan sastava Carevine.

Proces formiranja nove države ipak još nije bio formalno-pravno završen. Tek 28. listopada 1918. car Karlo je prihvatio Wilsonove uvjete mira, a to znači da je "otpustio" sve narode Carevine. Time je omogućio formiranje nacionalnih država i priznao Državu SHS. Istoga dana, 28. listopada 1918, proglašena je Čehoslovačka Republika. Sutradan će to učiniti i Sabor Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije.

Narodno vijeće je 28. listopada raspravilo o formalno-pravnoj proceduri proglašenja nove države. Jedan se dio Vijeæa zalagao za radikalan raskid državno-pravnih veza s Austro-Ugarskom, a drugi je dio predlagao da se "ne dira u krunska prava" Habsburške Monarhije, što je znaèilo da ideja trijalizma još živi

kod nekih politièara. Prije odluke neki èlanovi Vijeæa, odani tradiciji lojalizma, tražili su da se trojica carskih generala očituju glede proglašenja države. Nakon što su hrvatski generali dobili carsko razrješenje zakletve, Sabor je mogao bez opasnosti od vojske proglasiti novu državu.

Sada se može postaviti pitanje zašto je dio hrvatskih političara odlagao svoju povijesnu odluku o raskidanju državno-pravnih veza s Austro-Ugarskom. Historiografija na to još nije dala odgovor, ali bi se on mogao naslutiti. Čini se da se radi o dva glavna razloga: prvi bi mogao biti u tradicionalnoj privrženosti hrvatske političke elite principu legaliteta. Naime, Hrvati su stoljećima prakticirali proces pregovaranja kao način da se održe u okruženju velikih sila (tijekom više od tisuću godina). Drugi razlog je vjerojatno bio u neizvjesnosti sudbine hrvatskoga naroda u Jugoslaviji i u nadi da bi se ipak Habsburška Monarhija mogla preobraziti u federaciju ravnopravnih naroda, kao bolja opcija za Hrvatsku.

U tim dramatičnim i sudbonosnim danima, svom svojom odlučnošću Vijeću se nametnuo Svetozar Pribićević, stvarni vođa HSK, potpomognut predsjednikom Sabora dr. Bogdanom Medakovićem, također Srbinom, kojima su sve više prilazili političari iz Dalmacije i Slovenije zbog opasnosti upada talijanske vojske. Pribićevićevi su pristaše nadvladali i upravljali procesima do samoga kraja procedure.

Na zasjedanju Sabora 29. listopada 1918. donesena je Odluka čija glavna stavka glasi:

“Dalmacija, Hrvatska i Slavonija sa Rijekom proglašuju se posve nezavisnom državom prema Ugarskoj i Austriji, te prema modernom načelu narodnosti pristupa u zajedničku narodnu suverenu Državu Slovenaca, Hrvata i Srba na cijelom etnografskom području toga naroda, bez obzira na ma koje teritorijalne i državne granice u kojima narod Slovenaca, Hrvata i Srba danas živi.”81

Na istom zasjedanju Sabor je suverenitet prenio na Narodno vijeće ovim zaključkom:

“Sabor kao predstavnik Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije... izjavljuje da priznaje Narodnom vijeću Slovenaca, Hrvata i Srba vrhovnu vlast.”82 Tako je osnovana nova južnoslavenska država.

Država SHS počela se graditi kao federacija. Za tri-četiri dana konstituirana su vijeća (parlamenti) za Sloveniju, BiH i Dalmaciju. Ostalo je otvoreno pitanje hoće li se sjediniti Hrvatska i Dalmacija pod jednim vijećem (Saborom); tako bi država imala tri federalne jedinice. Ostalo je neriješeno pitanje Vojvodine koja je u početku bila vezana za Narodno vijeće u Zagrebu. Sve će to, međutim, presjeći Srbija, uz pomoć svesrpskoga pokreta u BiH i Hrvatskoj i uz pristanak sila Antante.

Nakon formiranja Države Slovenaca, Hrvata i Srba (SHS), Narodno vijeće je pokušavalo organizirati svoju vojsku i dobiti međunarodno priznanje. Prvo međunarodno priznanje došlo je 30. listopada od strane Mađarske, a očekivalo se i od Čehoslovačke. Srbija je također priznala Državu SHS i sugerirala članicama Antante da i one to učine. Vlada - NV je, uz suglasnost cara Karla, 31. listopada 1918. preuzela ratno brodovlje Austro-Ugarske, i to na svečani, gotovo paradni način.

Mase su u Zagrebu nazdravljale "republici" i "Narodnom vijeću", i jedinicama koje su se stavile na raspolaganje Narodnom vijeću i pjevale "Lijepu našu". Ime Srbije i Jugoslavije još se uvijek na manifestacijama nigdje ne spominje.

Rješavanje "jugoslavenskog pitanja" osnivanjem Države SHS stavilo je velesile Antante i Srbiju pred najtežu dilemu. Jer na putu stvaranja Velike Srbije našla se nova država, dvostruko veća i po teritoriju i po stanovništvu – 4 prema 8 milijuna. Četverogodišnja aktivnost Jugoslavenskog odbora saveznicima je otkrila da se radi o veoma kompliciranom problemu. S jedne strane stvorio se dojam kako se radi o etnički istim ili sličnim narodima, ali i o povijesno različitim narodima po kulturi, pismu i vjeri. U takvim okolnostima saveznici su vršili pritisak na obje strane da moraju doći do nekoga kompromisa.

Ne mogavši dalje odgađati probleme, delegacije Kraljevine Srbije te Države SHS i Jugoslavenskog odbora pregovarale su 9. studenoga 1918. u Ženevi i potpisale dokument poznat pod imenom "Ženevska deklaracija" u kojemu se, osim ostalog, kaže:

"...Predstavnici vlade Kraljevine Srbije i... predstavnici Narodnog vijeća u Zagrebu, predstavnici Jugoslavenskog odbora u Londonu... sretni su što mogu jednodušno, svečano i pred cijelim svijetom konstatirati svoje ujedinjavanje u državu Srba, Hrvata i Slovenaca..."

Deklaracija, dalje, priznaje postojanje dviju zasebnih država – Kraljevine Srbije i Države SHS pa kaže:

"...Vlada Kraljevine Srbije i Narodno vijeće u Zagrebu produžit će otpravljati poslove svaki u svom unutrašnjem i teritorijalnom djelokrugu... dok Velika skupština (konstituanta) ... ustavom ne propiše definitivno ustrojstvo države..."

Konferencija je zaključila da se formira "zajedničko ministarstvo" za vanjsku politiku i vojne poslove i za pripreme konstituante. Ona priznaje stvorene vlade u zemljama Države SHS.

Pregovori dviju državnih delegacija u Ženevi mogli su biti model za budući državni život složene države u kojoj bi se odluke donosile konsenzusom.

Ženevska konferencija je, via facti, priznala postojanje dviju država i njihovo pravo na dobrovoljno udruživanje. Zato se može reći da se radilo o konfederaciji dviju država, pri čemu je Srbija bila centralistička monarhija, a Država SHS federacija južnoslavenskih zemalja bivše Austro-Ugarske. Okupljanjem oko sebe upravo tih zemalja, Hrvatska je ostvarila svoj nacionalni program, ne, naravno, u Habsburškoj Monarhiji već u novoj, također multinacionalnoj južnoslavenskoj državi.

Dokumenti i političke rasprave o raskidu državno-pravnih veza Hrvatske s Austro-Ugarskom i stvaranju Države SHS ne spominju Jugoslaviju i ujedinjenje sa Srbijom. Ne može se dokazati da se to nije smjelo zbog aktualnog režima, jer se on već bio raspao i nije uopće reagirao na očigledne oštre napade na temelje Habsburške Monarhije. Već u svibnju 1917. u austrijskom parlamentu su slovenski, dalmatinski i istarski zastupnici slobodno govorili o stvaranju države Južnih Slavena u Monarhiji.

Svi dokumenti iz vremena o kojemu govorimo potvrđuju da su mase bile protiv ulaska Hrvatske u Jugoslaviju, posebno protiv srpske dinastije. Uostalom, teško je i očekivati da bi hrvatski narod koji je stoljećima živio u sređenoj srednjoeuropskoj zajednici brojnih naroda, a u četiri ratne godine bio lojalan Habsburškoj Monarhiji, odjednom mogao prihvatiti Srbiju protiv koje je ratovao od 1914. do 1918.

U pregovorima hrvatskih i srpskih političara 1918. o formiranju zajedničke države sudarala su se dva gotovo nepomirljiva svijeta. Hrvatska politička elita oblikovala se u borbi za nacionalnu državu protiv mađarskoga i njemačkog nacionalizma, ne pristajući na manje od onoga što je kao autonomiju imala u Austro-Ugarskoj. Ona se oblikovala u procedurama dogovaranja i sporazumijevanja. Nasuprot takvoj političkoj kulturi, Hrvati su se sukobili s novim protivnicima čiji stil je bio sila, arogancija i diktat. Među srpskim političarima nije bilo republikanaca, svi su oni bili monarhisti. Opijeni trijumfalizmom koji se razvio u tri pobjedonosna rata vođena u proteklih 6 godina (1912-1918), Srbi, skloni militarizmu, razvijali su kult jedinstvene centralističke države, a Hrvati, većinom skloni pacifizmu, željeli su konfederaciju.

Srbi su se odnosili prema zemljama i narodima – Hrvatima i Slovencima – kao prema Kosovu i Makedoniji 1912. Nisu im pristupali kao formiranim nacijama i povijesnim zemljama, već su to sveli na tehničku operaciju priključenja Srbiji, čemu slijedi uspostavljanje državnog aparata kojim se centralistički upravlja iz Beograda. Jednom riječju, radilo se ne samo o sudaru dviju državno-pravnih koncepcija veæ i o dva kulturno-civilizacijska mentaliteta, da ne spominjemo dvije vjere i dva razlièita pisma.

Slovenska nacionalna svijest također je bila formirana u XIX. stoljeću i uglavnom je bila slična hrvatskoj ideologiji i političkoj kulturi. Razlika je bila u tome što Slovenci nisu imali svoju kraljevinu niti državno-pravni legitimet kao Hrvati, pa su se oslonili na Hrvatsku preko koje bi realizirali svoje nacionalne ideje; to znači da kao formirana nacija također nisu mogli prihvatiti unitarizam i centralizam kao trajno stanje.

Štoviše, Slovenci su odigrali 1917-1918. inicijalnu ulogu u formiranju Narodnoga vijeća i stvaranju Države SHS.

Sljedeća je bitna razlika bila i u tome što su i Hrvati i Slovenci s oduševljenjem prihvatili duh novoga doba – demokraciju i pravo naroda na samoopredjeljenje – koji su deklarirale SAD i Lenjinova Rusija. Srpska elita koja se rađala u okolnostima oslobodilačkih ratova, ekspanzije i osvajanja, nije se osvrtala na ideje svijeta koji se rađao na porazima imperijalističkih velesila, a kamoli ih uvažavala.

Nepremostive ideološke, političke i ostale razlike između vodećih političkih i vojnih aktera Srbije i južnoslavenskih zemalja Austro-Ugarske imale su svoj dublji korijen i u razlikama među nacijama.

Srbijansko seljaštvo u zanosu stvaranja nove dvostruko veće države slijedilo je svoju vladajuću klasu; u Hrvatskoj pak, ono je bilo ošamućeno u času raspada višestoljetnoga sustava, zadojeno rušilačkim nabojima protiv državne vlasti i protiv “otuđene gospode”, protiv militarizma i feudalnih ostataka – nošeno spontanom željom ne samo razaranja staroga režima već i protiv nametanja novoga režima. Tako goleme

razlike između Srbije i ostalih južnoslavenskih zemalja nisu se mogle “premostiti” osim silom. Uostalom, u javnom su se životu èuli samo glasovi društvene elite – politièara, književnika, sveæenika, intelektualaca, birokrata; seljaci su jedva znali za postojanje Srbije. Sve se to odvijalo pod vrlo nepovoljnim međunarodnim okolnostima koje su ih prisiljavale da prihvate stvaranje Jugoslavije

6. Srpski udar na Državu SHS

Čim je saznala za “Ženevsku deklaraciju”, srpska je vlada, bez dileme, odlučila da se Država SHS mora razbiti radi ostvarenja velikosrpske ideje u obliku države Jugoslavije.

Dok su predstavnici Države SHS, Ante Trumbić i Anton Korošec, iz Ženeve otputovali u Pariz da od savezničkih sila izmole međunarodno priznanje nove države, vlada Kraljevine Srbije, čim je saznala za sporazum s Državom SHS, poništila je “Ženevsku deklaraciju”. U telegramu srpske vlade S. Pribiæeviæu, voði Srba u Hrvatskoj, kaže se da se radi o “odvajanju Srbije i Crne Gore od ostalih zemalja...” i da je to “obièna kopija odnosa Austrije i Ugarske”.

Izložen žestokom napadu svoje vlade, Nikola Pašić je napisao pokajničko pismo izjavivši kako je njegov potpis na sporazum bio “najteži trenutak u njegovu životu” i da moli svoje drugove da shvate njegovu “tešku unutrašnju borbu” što je popustio “na štetu ugleda Srbije i svoga lično”.83

Ženevska deklaracija nije uzrok udara Srbije na Državu SHS već samo povod, jer je Srbija, kako je to prije argumentirano, već od sredine XIX. stoljeća oblikovala svoj velikosrpski nacionalni program. U duhu toga programa Srbija je nakon proboja Solunskog fronta uputila svoju vojsku preko Drine, Dunava i Save u zemlje poražene Austro-Ugarske (u BiH, Vojvodinu, Hrvatsku i Sloveniju).

Stanje u Državi SHS bilo je katastrofično. U zemlji se raspao stari režim, institucije vlasti su se povlačile pred naletom masa koje su krenule u pljačku vojnih skladišta, privatnih trgovina, plemićkih dvoraca itd. Međutim, u tomu masovnom naletu javile su se i revolucionarne ideje slične onima u boljševičkoj revoluciji u Rusiji. Mase su davale odušak mržnji prema gospodi koju su okrivljavali zbog krvavoga četverogodišnjeg rata i svoga života uopće. Zavladala je panika pripadnika vlasničke klase i bogatijih ljudi.

Uz opasnost od anarhije i kaosa nastalog raspadom režima, na teritorij Države SHS prodirala je talijanska vojska odmah nakon kapitulacije Austro-Ugarske 3. studenoga 1918.

Talijanska se vojska približavala Ljubljani, a prodirala u Istru i Dalmaciju i preko one crte koja je bila određena Londonskim ugovorom. Tek stvorena država našla se pred mogućim slomom.

Akcije spašavanja Države SHS poklopile su se s akcijama Srbije u tom smislu da je i Narodno vijeće pozvalo srpsku vojsku, koja je već ušla na njezin teritorij, da zaustavi bunt masa i da spriječi prodor

talijanske vojske u Sloveniju, Istru i Dalmaciju. Isti poziv je 4. studenoga 1918. upućen i saveznicima i u njemu se kaže:

"...opstanku nezavisne države SHS prijete raspuštene mase od više stotina tisuća vojnika koji se 'valjaju' s balkanskog i talijanskog ratišta preko teritorija države SHS".84

Istoga dana Narodno vijeće šalje delegaciju u Beograd, dva Srbina i jednog Hrvata, s pismom u kojemu se traži da srpska vojska izbije na crtu Osijek-Šamac. Međutim, S. Pribićević je "šapnuo" srpskim članovima delegacije da usmeno traže da srpska vojska dođe "najmanje do Zagreba".85 Po pozivu S. Pribićevića Srbija je uputila svoje trupe prema Zagrebu, Dubrovniku, Splitu i Rijeci. Istodobno njezina vojska nastupa u BiH i Vojvodini. U Zagreb je kao delegat srpske vojske stigao potpukovnik Dušan Simović86 koji je s Narodnim vijećem upravljao dislokacijom srpske vojske na teritorij Države SHS. Na prvom sastanku s članovima Narodnog vijeća, 12. studenoga 1918, nakon što je Ivan Lorković, prvak hrvatskoga krila HSK, objasnio kako je na teritoriju odcijepljenom od Austro-Ugarske stvorena Država SHS, priznata i od srpske vlade, Simović je odgovorio: "Kao vojnik, mogu Vam reći ovo: Srbija, koja je u ovom ratu dala jedan i pol milijun žrtava... ne može ni u kom slučaju dozvoliti, da se na njenim granicama formira neka nova država, koja bi u svoj sastav uzela sve njene sunarodnike ... i sve plodove ... Srbiji – po pravu oružja... pripada... Banat… Bačka... Baranja... Srem i Slavonija do linije železničke pruge Osijek-–akovo-Šamac; cijela BiH i Dalmacija do rta Planka. Van te teritorije, možete se opredijeliti po volji: da idete sa Srbijom ili formirate zasebnu državu..."87

Ustvari, crta razdvajanja Srbije i Hrvatske išla je dalje prema zapadu. Pukovnici Simović i Antonijević su članovima Narodnog vijeća na karti crvenom olovkom nacrtali ovu crtu: Barč-Ilova-Jasenovac-Una-Knin-Jadransko more blizu Šibenika.88

Uz srpsku i savezničku vojsku, koje su početkom studenoga 1918. upale na teritorij Države SHS, drugi činitelj raspleta sukoba dviju država – Kraljevine Srbije i Države SHS (u stvari Hrvatske) – bila je etnička struktura. U Državi SHS bilo je nešto malo više od 2 milijuna Srba: u Hrvatskoj 763.702, tj. oko 25%, u Vojvodini 401.386 ili oko jedne trećine, u BiH 827.829 ili oko 44%.89

Srbi iz Srbije (Srbijanci) i Srbi iz Austro-Ugarske ("prečani") tijekom XIX. stoljeća homogenizirali su se na osnovi jedinstvene državne ideje (Velike Srbije) i pravoslavlja. Na osnovi svoga nacionalnog jedinstva srpski je narod u presudnom momentu 1918. djelovao kao homogena idejna politička snaga. Pobjednički zanos Srbijanaca i sveopći masovni pokret Srba u Državi SHS stopili su se, upravljani iz Beograda. Srpski političari na teritoriju Države SHS više su djelovali po uputama iz Beograda nego što su slušali Narodno vijeće u Zagrebu, čije je kormilo S. Pribićević uzeo u svoje ruke. On je presjekao veze Narodnog vijeća s Vojvodinom čuvenom porukom njezinoj skupštini: "Kidajte veze sa Zagrebom!"90 Skupština Vojvodine u sastavu: 578 Srba, 89 Hrvata, 62 Slovaka, 21 Rusin, 6 Nijemaca i 1 Mađar, 25. studenoga 1918. priključila se Srbiji, čime se de facto izdvojila iz Države SHS.

Frapantna je činjenica da je u Vojvodini bilo Nijemaca i Mađara zajedno dva puta više od Srba, a da su oni imali 7, a Srbi 578 delegata.91

Vještom političkom tehnologijom i nasiljem Srbija je uspjela da Velika narodna skupština Crne Gore odluči 26. studenoga 1918. o neposrednom priključenju Srbiji.

Narodno vijeće u Zagrebu u danima "prevrata" uopće nije moglo utjecati na razvitak situacije. S oko 44% udjela u stanovništvu, uz suglasnost dijela Hrvata i muslimana, srpski lokalni političari u BiH ovladali su situacijom pa su gradovi masovno izjavljivali lojalnost dinastiji Karađorđevića i Srbiji.

Sada je došla na red i odluka Narodnog vijeća u Zagrebu.

1 Vidi: Eric I. Hobsbawn, Nacije i nacionalno pitanje, Novi Liber, Zagreb, 1993; Ernest Gellner, Nacije i nacionalizam, Politička kultura, Zagreb, 1998.

2 Vidi: Trpimir Macan, Povijest hrvatskog naroda, Nakladni zavod MH-Školska knjiga, Zagreb, 1992, str. 126.

4 Enciklopedija Jugoslavije, knj. 5, JLZ, Zagreb, 1988, str. 237.

5 Jaroslav Šidak i dr., Povijest hrvatskog naroda, Školska knjiga, Zagreb, 1968, str. 319.

6 Enciklopedija Jugoslavije, knj. 5, 52.

7 Ivo Pilar (Südland), Južnoslavensko pitanje, MH, Zagreb, 1943, str. 248-250.

8 Vladko Maček, Memoari, HSS, Zagreb, 1992, str. 23.

9 Josip Horvat, Politička povijest Hrvatske, sv. I, A. Cesarec, Zagreb, 1991, str. 144.

10 Südland, nav. dj., 349.

11 Ovaj udio će do 1991. pasti na 12%.

12 Drago Roksandić, Srbi u Hrvatskoj, Vjesnik, Zagreb, 1991, str. 77-78.

13 Isto.

14 Ivo Banac, Nacionalno pitanje u Jugoslaviji, Durieux, Zagreb, 1995, str. 49-51.

15 M. Brandt i dr., Izvori velikosrpske agresije: rasprave, dokumenti, kartografski prikazi, August Cesarec i Školska knjiga, Zagreb, 1991, str. 81-85.

16 Südland, nav. dj., 198.

17 "Načertanije" je navedeno po: M. Brandt i dr., Izvori velikosrpske agresije: rasprave, dokumenti, kartografski prikazi, nav. izd., 65-77.

18 Südland, nav. dj., 333.

19 Isto, 199.

20 Isto, 240.

21 Ante Starčević, Izabrani politički spisi, Biblioteka Povijest hrvatskih političkih ideja, Golden marketing, Zagreb, 1999.

22 Nakon raskola u Čistoj stranci prava 1908. nastala je Starčevićeva Stranka prava (milinovci).

23 Strossmayer je bio jedan od najvećih i najčuvenijih biskupa cijele Katoličke crkve svog vremena. Pokušao je pomiriti katoličanstvo i pravoslavlje. Na Prvom vatikanskom saboru (1869-1870) suprotstavio se dogmi o nepogrešivosti pape.

24 Vidi: Ivan Mažuranić, Izabrani politički spisi, Biblioteka Povijest hrvatskih političkih ideja, Golden marketing, Zagreb, 1999.

25 Khuen Héderváry je tolerirao takve ispade kao onaj zastupnika E. Barčića, koji je 1886. u Saboru rekao: "Hrvatskom narodu odlanut će kada odjeknu kopita ruskih konjanika na pločniku bečkih ulica" (Ilija Jukić, Pogledi na prošlost, sadašnjost i budućnost hrvatskog naroda, Hrvatska politička knjižnica, London, 1965, str. 44).

26 J. Horvat, Politička povijest Hrvatske, I, 246.

27 I. Jukić, nav. dj., 68.

28 Frano Supilo, Politika u Hrvatskoj, Zagreb, 1953, str. 297-298.

30 Svi podaci prema: Enciklopedija Jugoslavije, sv. II, 135.

Glava II.
HRVATI U KRALJEVINI SHS

1. Hrvati u Kraljevini SHS

U jesen 1918. hrvatska politička elita suočila se s najtežim i najsudbonosnijim problemom povijesne važnosti. Taj je problem bio sličan onom iz 1102. kada je Hrvatska stupila u državno-pravne odnose s Ugarskom, i onom iz 1527. kada je plemstvo pristalo na Habsburge kao svoje kraljeve, također onome iz 1868. kada je potpisana Hrvatsko-ugarska nagodba. Radilo se naime o tome hoće li se održati tisućljetno hrvatsko kraljevstvo, ostvariti državni suverenitet barem u obliku onoga u Habsburškoj Monarhiji ili će sve to propasti, a Hrvatska se utopiti u maglama neizvjesnosti.

Početkom studenog, odmah nakon raskida državnih veza s Austro-Ugarskom, u Narodnom se vijeću vode dvije politike. Jedna u nadi da se održi Država SHS i dalje traži međunarodno priznanje – A. Korošec i A. Trumbić su u tom cilju nakon završetka Ženevske konferencije 9. listopada 1918. otputovali u Pariz. Drugi dio Vijeća, na čelu sa S. Pribićevićem, forsira priključenje Države SHS Srbiji. Toj frakciji se 16. studenoga 1918. priključuje dalmatinska pokrajinska vlada i vlada iz Sarajeva. One istupaju s dva argumenta: opasnost od Italije, koja s vojskom tih dana okupira dio Slovenije, Istru i dio Dalmacije, i opasnost anarhije i pobune naroda, posebno seljaštva. U takvim se okolnostima Narodno vijeće sastalo 23. i 24. studenoga.

Na sjednici je prevladalo mišljenje da se mora i treba poći na pregovore u Beograd, ali su se izdiferencirale tri opcije. Veći dio HNV-a na čelu s S. Pribićevićem podržao je priželjkivanu koncepciju zemaljske vlade koja je pošla od teze o "jedinstvenom narodu Srba, Hrvata i Slovenaca" koji stvara zajedničku državu, spajanjem Države SHS sa Srbijom i Crnom Gorom, priznaje srpsku dinastiju, imenuje zajedničke privremene državne organe koji će voditi zajedničke poslove a zatim izabrati Ustavotvornu skupštinu koja će odlučiti o državnom uređenju na idejama Krfske deklaracije.

Idejna je osnova bila unitaristička, a državna je ideja bila centralizam.

Socijaldemokrati su podržali pribićevićevsko-dalmatinski koncept, ali su odbili monarhiju, a tražili republiku. Slovenci i predstavnik Trsta (Slovenac) rekli su da su za ujedinjenje da bi iščupali svoje krajeve iz talijanske okupacije.

Voða Starèeviæevih pravaša A. Paveliæ, bojeæi se srbijanske hegemonije, tražio je odlaganje ujedinjenja, tvrdeæi da položaj Države SHS nije tako ugrožen ni izvana ni iznutra kako to neki prikazuju.

Stjepan Radić, vođa HPSS-a, izložio je svoj projekt po kojemu bi se stvorila zajednička država konfederativnog tipa. Po njemu bi vrhovni državni organ imao 3 člana: srpski kralj, hrvatski ban i

predsjednik Slovenskoga narodnog vijeća. Saveznu vladu činila bi 3 ministra: za vanjske poslove, za narodnu obranu i za narodnu prehranu. Narodno vijeće (parlament) sastojalo bi se od po 10 članova iz Hrvatske, Srbije i Slovenije, 4 iz BiH, po 2 iz Dalmacije i Crne Gore, Istre i Vojvodine.

Šest federalnih jedinica – Slovenija, Hrvatska, Srbija, BiH, Dalmacija i Vojvodina – imalo bi svoje parlamente i vlade uz primjerena autonomna prava.

Većina Narodnog vijeća odbila je Radićev projekt videći u njemu "krajnji separatizam", a delegat iz Srijema, član Srpske radikalne stranke, zaprijetio je da će njegova stranka priključiti Srijem, Bačku i Banat mimo Vijeća, ako se bude govorilo onako kako govori S. Radić.

Radić nije ostao dužan svojim protivnicima, rekavši da oni vode "politiku bez naroda i protiv naroda" i da u Vijeću postoji "socijalističko-buržoaska oligarhija".1

Također je očajnički apelirao: "Još nije prekasno! Ne srljajte kao guske u maglu!... Nemojte tako postupati da se bude moralo danas-sutra kazati da ste i vi Slovenci i vi Srbi Vojvođani i Bosanci, i vi naši Hrvati Dalmatinci, a nadasve vi naši domaći hrvatski Srbi, da ste se svi skupili danas ovamo samo zato da izvršite jedno urotničko djelo protiv naroda, napose protiv Hrvatske i Hrvata..."2

Na kraju je Vijeće 24. studenoga 1918. izglasalo da njegova delegacija ode u Beograd na pregovore sa Srbijom, davši joj tzv. "Naputak" po kojemu ostaje zatečeno zakonodavstvo i upravne organizacije, a vladarsku vlast obavlja regent Aleksandar, na čelu uprave da bude državna vlada u kojoj uz ministra trebaju biti i državni tajnici kao predstavnici pokrajina, funkciju privremenoga parlamenta obavljalo bi državno vijeće sastavljeno od srpske skupštine i Narodnog vijeća.

Nakon završenih pregovora između srbijanske vlade i delegacije Narodnog vijeća, objavljeno je ujedinjenje 1. prosinca 1918. u obliku svečane izjave vođe delegacije A. Pavelića, adresirane na regenta Aleksandra, i njegova odgovora u kojemu je rekao da će se držati Ustava i "biti kralj samo slobodnim građanima".

Naravno, obje su izjave bile uglavnom nazdravičarskog karaktera. Put u velikodržavni centralizam pod hegemonijom Srbije bio je otvoren. Tisućljetno je hrvatsko kraljevstvo nestalo, a hrvatski nacionalni program XIX. stoljeća odložen, pa će se borba nastaviti u još žešćem obliku.

U analizi povijesnih okolnosti izlaska Hrvatske iz sastava Habsburške Monarhije i ulaska u Jugoslaviju valja reći i nekoliko riječi o odnosu njezina naroda spram toga sudbonosnog procesa.

Sve odluke rečenog procesa djelo su skupine od nekoliko stotina političara i intelektualaca. Nije bilo niti je moglo biti izravnog izjašnjavanja kao što je referendum ili nešto slično. Hrvatski narod tijekom trinaest stoljeća nije imao nikakvih takvih odnosa sa Srbijom da bi stekao bilo kakva iskustva o eventualnom zajedništvu. On je uglavnom pasivno slijedio svoju elitu, koja je više bila orijentirana prema narodima srednje Europe, Podunavlja i Mediterana s nadom da će u nekom eventualnom europskom

“commonwealthu” osigurati svoju budućnost, mada je, zbog austrougarskog i talijanskog imperijalizma, računao i na južnoslavensko zajedništvo.

Politička ideja, društvena svijest, zanosi, nade i očekivanja društvenih elita bile su ne samo isprepletene već i sukobljene do isključivosti. Srbijanska politička elita nije priznavala Hrvate kao narod-naciju već kao braću koju treba osloboditi iz “austrougarskog ropstva” ne pitajući ih za taj čin, ili pak kao svoje protivnike koje treba svladati i njihovu zemlju anektirati u sastav Velike Srbije. Takva je ideologija izgledala vrlo maglovita jer je s jedne strane deklarirala kako su Srbi i Hrvati braća, jedan narod s dva imena, a s druge se strane javno govorilo i pisalo da će borba među njima ići sve do “istrage vaše ili naše”, s “proročanskom” uvjerenošću u nadmoć srpstva nad hrvatstvom.

Hrvatski odgovor na srpsku nacionalnu ideologiju nije bio ni jedinstven ni jasan. Široke mase nisu uopće imale nikakva saznanja o toj problematici. Hrvatska elita, međutim, na tome se pitanju podijelila. Znatan njezin dio podcjenjivao je mogućnost srpskog prodiranja na zapad, kako zato što su i Srbi mali narod kao i Hrvati, tako i zato što Austro-Ugarska ne bi nikada dopustila širenje Srbije, pogotovo na zapad gdje je ona graničila s Habsburškom Monarhijom na Dunavu, Savi i Drini. Dapače, njezin “Drang nach Osten” išao je izravno preko Srbije. Ako bi, ipak, došlo do zajedničke države, vjerovalo se da će Hrvatska, s osloncem na znatno višu razinu svoga razvitka, moći sporna pitanja riješiti u svoju korist.

Nema sumnje da je među hrvatskim protagonistima jugoslavenske ideje bilo nade da će Hrvati odigrati ulogu hegemona na polju kulture, znanosti i ekonomije i tako osigurati povoljan status Hrvatske u zajedničkoj državi, a manji broj njih vjerovao je i u proces stvaranja jugoslavenske nacije, iako je ta ideja osuđena na propast jer se jednom formirane nacije ne mogu stapati.

Sve u svemu, hrvatska politička elita nije bila dovoljno svjesna zamršenosti i složenosti glede hrvatsko-srpskih odnosa. To se jedino ne može reći za frankovce, zadojene mržnjom prema srpstvu, ali oni od svoga osnivanja 1895. do 1918. nisu postali respektabilna snaga u svome narodu.

U sudaru ideja jugoslavenstva, srpstva i hrvatstva pokazalo se da jugoslavenstvo nije bilo toliko snažno da potisne i neutralizira hrvatstvo, niti se je ovo drugo bilo toliko osnažilo da prisili jugoslavenstvo na odstupanje. I jedno i drugo je djelovalo, ali ne u masama već u glavama intelektualaca i političara. Borbe među tim ideologijama nastavit će se i u političkom životu obiju Jugoslavija.

2. Stvaranje dvaju antagonističkih blokova

Čim je s vojskom i policijom preuzela kontrolu u Hrvatskoj, Sloveniji, BiH i Vojvodini (tzv. “prečanski krajevi”), prije toga i u Makedoniji, Kosovu (južna Srbija) i Crnoj Gori, srbijanska je vladajuća klasa odmah gradila centralističku državu, nadajući se stvaranju organske cjeline od tako raznorodnih

elemenata. Otpore na koje će nailaziti lomila je vojno-policijskim metodama i osloncem na srpsko pučanstvo u nesrpskim zemljama.

Glavni problem u stvaranju centralističke države bili su Hrvati, kao najjača nacija. Teza V. Karadžića, J. Cvijića i drugih da su Hrvati i muslimani dijelovi srpskog naroda druge konfesije i da se moraju pretopiti u Srbe potisnuta je, a aktivirana parola o jednom troimenom narodu koji će zajednički kao "rođena braća" graditi svoju državu. Ta unitaristička jugoslavenska teza čini apsurdnom ideju autonomije, a pogotovo "države u državi". Nasuprot tome hrvatski narod s neprekinutim "tisućgodišnjim ograničenim suverenitetom" nije kao zrela nacija mogao prihvatiti ništa manje od onoga što je imao u Habsburškoj Monarhiji, što znači da bi prihvatio federaciju, mada je stvarno težio državnoj samostalnosti. U takvu povijesnom kontekstu za Srbe je utrnuće Kraljevine Hrvatske i stvaranje centralističke Jugoslavije bio vrhunac ostvarenja nacionalne ideje, a za Hrvate apsolutno neprihvatljivo rješenje.

Sukob dviju državnih ideja, srpske i hrvatske, nastao sredinom XIX. stoljeća, zaoštrio se dakle u času stvaranja nove države 1918. godine.

Novom državom, posebno srbijanskim vojno-policijskim metodama vladanja, nisu bili zadovoljni ni ostali nesrpski narodi i nacionalne manjine. Iz takva stanja nastala su dva antagonistička bloka: centralističko-unitaristički i federalistički. Na čelo antisrpskoga bloka odmah su stali Hrvati kao najveća i razvijena nacija.

Borba za hrvatsku državnost nije ni prekidana u danima stvaranja nove države. Pet dana prije čina "ujedinjenja", 25. studenoga 1918, HPSS je deklarirala da će se boriti za "Neutralnu seljačku republiku Hrvatsku" u sklopu složene jugoslavenske države. Nekoliko dana nakon "ujedinjenja", SP je također deklarirala da će se boriti za hrvatsku republiku "u savezu ... država Slovenaca, Hrvata i Srba".3

Starčevićevi pravaši, iako je njihov vođa A. Pavelić predvodio delegaciju u Beograd, nisu željeli centralističku Jugoslaviju pa su i oni odmah istakli federalizam kao osnovu državnog uređenja. Tako se, bez diskontinuiteta, nastavila borba vođena u Habsburškoj Monarhiji, s gotovo istim programom i istom retorikom.

Usporedno s deklaracijama političkih stranaka, javljaju se i zahtjevi iz naroda za hrvatsku republiku. To je na vrlo tragičan način potvrdilo i krvoproliće na Jelačićevu trgu 5. prosinca 1918. kada su projugoslavenske snage ubile 13, a ranile 17 demonstranata koji su aplaudirali hrvatskoj republici. Preko noći je nastao hrvatski nacionalni pokret. U tom se pokretu začeo i element socijalne revolucije boljševičkog tipa, koji će se 1919. konstituirati u komunističku partiju.

Iako se moglo očekivati da će zbog nesređene situacije vodstvo Srbije u početku taktizirati, ono je, u zanosu ratne pobjede, išlo otvoreno i brutalno. Tako su npr. u prvoj vladi, formiranoj 20. prosinca 1918, ministri bili: 13 Srba, 4 Hrvata, 2 Slovenca i 1 musliman, iako su Srbi u zemlji bili manjina (40:60). I dalje! Svi zaostali lokalni organi Narodnoga vijeća bili su 29. prosinca raspušteni. I dalje! Srpski parlament je 29.

prosinca 1918. ratificirao akt ujedinjenja, ali to nije učinio ni hrvatski, ni bosanski ni neki drugi pokrajinski parlament ili pak Narodno vijeće koje je u ime Države SHS sklopilo sporazum sa Srbijom. Novi se režim bojao izaći pred Sabor koji bi vjerojatno odbio ratifikaciju. Osim toga srpski političari, kako oni u Beogradu, tako i oni u Zagrebu (S. Pribićević), odnosili su se prema Hrvatskoj i "prečanskim" zemljama kao anektiranom teritoriju i zato su prema njima postupali kao i prema Kosovu i Makedoniji 1912/13. godine.

U borbi za "neutralnu i mirotvornu seljačku republiku Hrvatsku" HPSS je tijekom 1919. uspjela stvoriti općenarodni pokret kao reakciju na novo stanje.

Nikada se nitko nije tako i toliko približio i stopio sa seljaštvom, dakle s 80% naroda, kao braća Antun i Stjepan Radić. Neumornim su misionarskim radom za prosvjetno, kulturno i političko razvijanje seljaštva stekli slavu njegovih apostola. Njihova stranka je prva, a bit će i posljednja stranka seljaštva, na koje su građanske stranke gledale s omalovažavanjem kao na primitivni i nepismeni društveni sloj. Radići su djelovali potpuno suprotno. Oni su toga diva probudili iz letargije. Nikada još, od vremena seljačke bune Matije Gupca 1573, seljaštvo nije pokazalo toliku organiziranost, snagu i odlučnost. Radić im je razvio pravašku nacionalnu svijest, ali bez nacional-šovinizma. Klasna mržnja i borbenost protiv "gospode" nije puno zaostajala za komunističkom, ali kao duboko narodni pokret, Radićeva je stranka bila imuna od boljševičkog intelektualnoga globalizma i nacionalnoga nihilizma, a oslanjala se na europske liberalne i demokratske zemlje. Sinteza socijalnog, nacionalnog i mirotvornog izražena je u sintagmi "neutralna seljačka republika Hrvatska"; ta bi država bila otvorena za svestranu suradnju sa svim ostalim europskim narodima, prije svega susjednim. Takva parola nakon višestoljetnoga tlačenja i užasnoga četverogodišnjeg rata stvorila je "preko noći" hrvatski svenarodni socijalni i nacionalni pokret. Od marginalne strančice do 1918, Radićeva je stranka na parlamentarnim izborima 28. studenoga 1920. četverostruko potukla hrvatske građanske stranke, iako su one imale i brojne listove i novac.

Glede stvaranja nove jugoslavenske države Radić nije bio za, odnosno protiv Jugoslavije pod svaku cijenu. Inzistirao je da se Hrvatska konstituira kao republika, a zatim da može ulaziti u različite državno-pravne odnose s državama ostalih južnoslavenskih naroda – dakle, ista politička formula kao i ona trijalistička u Habsburškoj Monarhiji. U skladu s takvom politikom Radić je 24. studenoga 1918. na sjednici Narodnoga vijeća rekao: "Ne srljajte kao guske u maglu!"

U stilu narodnoga pokreta, sutradan nakon odluke da se ide u Beograd, dakle 25. studenoga, u Zagrebu su prva velika skupština HPSS-a i 2.832 delegata deklarirali stvaranje "neutralne seljačke republike Hrvatske".4

Međutim, delegacija Države SHS, dakle formalno Hrvatske, BiH i Vojvodine, prvoga je prosinca 1918. potpisala akt ujedinjenja sa Srbijom, bez sporazuma o tipu državnog uređenja. S hrvatske strane u delegaciji su političari iz Starčevićeve stranke prava (A. Pavelić), HSK (S. Pribićević) i drugi političari iz Dalmacije i Istre. Potpisnici akta ujedinjenja ušli su u privremeni parlament i vladu nove države. S.

Pribićević, stekavši najveće zasluge za stvaranje Kraljevine, postao je miljenik kralja i, uz Pašića, jedan od najmoćnijih vlastodržaca nove države.

Akt stvaranja Kraljevine SHS 1. prosinca 1918. nije priznala HSP, što je odmah sutradan obznanila, kao ni HPSS. Na skupštini svoje stranke, 3. veljače 1919, pred 6.872 delegata koji su zastupali četiri petine hrvatskoga naroda, S. Radić rekao je i ovo:

"... neki govore... da nismo vrijedni slobode, da nas je oslobodio srpski kundak. To... je potlačivanje i nametanje tuđe volje i sile. Nad nama stoji sada vlada bezbožnih tirana... u.... su do gola ljude... batinama tukli. Isto se dogodilo u Severinu, Rači, Popovači, Grubišnom Polju – svugdje su ljude batinali i to samo za povik 'živila republika'. Treba znati da to nije zabluda pojedinaca, već je to sistem srpske kraljevske vlade. To je sistem braće Pribićevića..."

Ovako drastična osuda razumljiva je kada se uzme u obzir da je pravna država u Habsburškoj Monarhiji davno odbacila batinanje građana, a sada, za samo dva mjeseca, vojni i policijski organi Kraljevine SHS tu su praksu ponovno uveli. U nastavku govora, odbivši priznanje nove države, Radić je rekao:

"Republika je država bez žandarske sile. Vlast pripada samo puku. Narod je jedini suveren... Mi smo 4 petine hrvatskog naroda i... zahtijevamo hrvatsku republiku... Hoćemo federativnu republiku Srba, Hrvata, Slovenaca i Bugara... Oslobodit ćemo ženu i dat ćemo joj ista prava kao što ih ima i muškarac..."5

U istom govoru S. Radić je kritizirao Slovence da su u velikom strahu "bez pameti jurnuli u centralizam..."6, pa zato u tom času ne inzistira na državnom zajedništvu7 Hrvatske sa Slovenijom.

Iako je Jugoslaviju od prvoga dana potresala teška politička kriza, ona nije zapoèela s diktaturom veæ s parlamentarizmom, i to onim tipom koji je Srbija postavila 1903, a koji je bio prilièno liberalan, mada je praksa bila više nego tmurna.8

Izbori za Ustavotvornu skupštinu (konstituantu) održani su 28. studenoga 1920; ona treba "konačno" ustavom utvrditi državno i društveno uređenje nove države.

Na izbore su osim "starih" stranaka Kraljevine Srbije i zemalja bivše Habsburške Monarhije izašle i nove, među kojima je bila i KPJ, zatim Demokratska stranka nastala iz dviju srbijanskih stranaka i dijela HSK, pretežno Srba iz Hrvatske i BiH, obje osnovane 1919.

Vodeća stranka velikosrpskoga državnog programa bila je Narodna radikalna stranka, na čelu s Nikolom Pašićem ("Bajom"). Druga jaka stranka centralističke koncepcije bila je Demokratska stranka na čelu sa S. Pribićevićem kojemu se priključio Lj. Davidović. Obje su se te srpske stranke raširile po cijeloj Jugoslaviji, uključujući uglavnom Srbe i projugoslavenske elemente ostalih naroda. Obje će trajno biti stupovi državnoga centralizma.

U najjaču hrvatsku stranku za skoro godinu dana izrasla je HPSS, glavni nositelj i hrvatske političke kulture i državne ideje. Ona je zapravo postala glavni nositelj cjelokupnoga društvenog života, nastojeći da

seljaštvo podigne na višu kulturnu i obrazovnu razinu i tako ga učini glavnom političkom snagom. Taj cilj je Radiću bio važan koliko i sama država, koju je strasno želio ali ju nije fetišizirao. Prema bogatašima Radić je razvijao "klasnu" mržnju i u tome nije jako zaostajao za komunistima. Držao je da je inteligencija otuđena od naroda. I prema svećenstvu je bio veoma kritičan. Borio se s njim kako bi svoju ideologiju što više "ulio" u seljačke glave, pa je u crkvenoj hijerarhiji gledao ne malu prepreku. Sve su ostale stranke Radiću bile gospodske, samo je njegova bila narodna. Ostale hrvatske stranke, njih pet, postale su u nekoliko godina marginalne.

HPSS – od 8. prosinca 1920. Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS) – nije priznavala ni čin likvidacije Trojedne kraljevine u smislu suverenosti Hrvatske kao države, ni čin stvaranja Jugoslavije 1. prosinca 1918, već je zahtijevala da se Hrvatska konstituira kao država, a tada se odredi spram svih mogućih modaliteta udruživanja sa susjednim zemljama, ističući da u obzir dolazi i federacija, odnosno konfederacija sa Srbijom i Slovenijom. Na velikoj skupštini stranke 8. prosinca 1920. sudionici su položili zakletvu kojom se obvezuju da će:

"... svakim pravednim načinom raditi na tome da svoju svetu i dragu domovinu Hrvatsku uredimo kao neutralnu seljačku republiku na temelju prava narodnog samoodređenja, a u pravednom sporazumu sa svim Južnim Slavenima..."9

Jasno je, dakle, da i po programu i po imenu HRSS nije priznavala stvaranje Kraljevine SHS 1918.

KPJ, osnovana 20–23. travnja 1919, imala je pozitivan stav o stvaranju Jugoslavije, ali je veoma jasno i glasno, usmeno i pismeno u svojim brojnim glasilima, otvoreno deklarirala da nikada neće prihvatiti ni monarhiju ni vlast buržoazije već da će revolucijom srušiti kapitalistički društveni poredak i uspostaviti sovjetski sustav po uzoru na ruske boljševike. Programski je ona dakle bila za federalizam, ali bi globalni društveni sustav bio centralistički kao i u Rusiji.

Slovenci su u početku imali više stranaka, no za nekoliko ih je godina borba okupila uglavnom u jednoj, Slovenskoj ljudskoj stranci koja je već na izborima 1923. postala općenarodna stranka.

Jugoslavenski režim u praksi nije tolerirao slobodno političko organiziranje drugih naroda i nacionalnih manjina. Makedonci čak nisu smjeli svoju zemlju zvati Makedonijom već Južnom Srbijom, a sebe Srbima. Nastava na makedonskom jeziku bila je strogo zabranjena. U svjetlu podjele između Srbije, Bugarske i Grčke 1912/13, Makedonci su zažalili za Otomanskim imperijem u kojemu su se nadali ujediniti na osnovi autonomije kako bi očuvali svoju teritorijalnu cjelovitost. Posvemašnja obespravljenost okrenula ih je protiv Jugoslavije sve do njezine propasti.

Albanci su 1912. došli u još težu situaciju od Makedonaca. Njih je režim stalno držao pod puškom.

Od ostalih etničkih skupina jedino su muslimani Bosne i Makedonije stvorili svoje političke stranke, "krijući" se pod znakom vjere i jugoslavenstva. Riječ je o Jugoslavenskoj muslimanskoj organizaciji (JMO) u Bosni te Džemijetu, organizaciji Turaka u Makedoniji.

Valja naglasiti da se ni u jednoj od jugoslavenskih zemalja nije razvila liberalna stranka niti se iole ukorijenio liberalizam u ostalim strankama. Sve su one bile nacionalne. S obzirom na visoki intenzitet međunacionalnih borbi, svaka nacija je težila jednom programu, jednoj stranci i jednom vođi koji postaje i vođa nacije. Zato su pripadnici stranaka podredili svoju individualnost volji kolektiva.

Sve u svemu, za samo dvije godine političkoga života dovršio se proces svrstavanja političkih stranaka uglavnom na nacionalnoj osnovi, osim u slučaju KPJ. Na izbore za Konstituantu 28. studenoga 1920. izašle su 23 stranke, ali su se samo četiri potvrdile kao velike, i to: radikali sa 17,7%, HPSS 14,3%, demokrati s 19,9% i komunisti s 12,4%; tri su bile srednje veličine: zemljoradnici s 9,4%, JMO s 6,9% te Slovenska ljudska stranka s 3,7%, ali će na idućim izborima narasti na oko 6%.

Na izborima se 1.607.265 glasača oštro podijelilo na dva bloka. Radikalna i Demokratska stranka kao stubovi centralizma dobile su 44% glasova. Na suprotnom je polu bila HRSS koja je s ostalim hrvatskim strankama imala oko 23%. Ako kao anticentralističke, ali neodlučne, tretiramo KPJ, JMO, SLS i Džemijet, onda bi, što tvrđe, što mekše, za federalizam bilo više od polovice glasača. To će potvrditi i rezultati glasovanja za Ustav 1921.10

U raspravi o ustavu koja je trajala više od pola godine (od 12. prosinca 1920. do 28. lipnja 1921) "otkrila se" sva konfliktnost političkoga života Jugoslavije.

Srpske političke stranke, podržane od unitarista nesrpskih naroda, stale su na stranu vladinoga nacrta ustava, koji je pogazio i povijesne i nacionalne teritorijalne entitete i stvorio centralističku državnu organizaciju podijeljenu na oblasti, okruge, kotareve (gradove) i općine, primjereno samo jednonacionalnoj državi. Protiv tog projekta digli su glas čak i unitaristi iz Hrvatske. Zastupnik Mate Drinković rekao je i ovo:

"Gospodo, vi svi vrlo dobro znate kuda vodi ovakav ustav. To znate i mnogi su vam to kazali, a ja ću još samo da vam kažem to da je ovakav centralizam imala silna Rusija i da je najviše radi toga propala, da je ovakav centralizam imala Austrija, i da je i ona propala, premda je imala uzornu stogodišnju upravu i vojsku...

Takav centralizam je veoma pogibeljan za našu državu, jer uslijed samovolje njegove mora silom prirodnih zakona da se razvije protiv nje organizovan otpor, koji može dovesti do veoma ozbiljne pogibelji..."11

Tako je govorio političar koji je inače stajao na unitarističkim pozicijama "jednoga naroda sastavljenog od triju plemena". O takvim i sličnim argumentima vlada nije željela raspravljati, već je pristaše decentralizacije, a pogotovo federalizma, sve češće počela nazivati razbijačima jedinstva i separatistima.

Ante Trumbić, tada također jugoslavenski unitarist, ističe:

"Ovaj Ustav će još jače zaoštriti plemenske sporove, koji su danas više zaoštreni nego ikada pod Austro-Ugarskom."

Očigledno, Trumbić još nema spoznaje da se radi o nacijama, a ne o plemenima.

Rasprava u parlamentu bila je oštra pa i surova. Centralisti su federaliste proglašavali separatistima, antidržavnim elementima, saboterima, Habsburgovcima, frankovcima itd. I dok su se federalisti, navikli na pravnu proceduru u Austro-Ugarskoj, borili za popravak Ustava amandmanskim detaljima, vlada je proceduru koristila za politički obračun uvjerena da će dobiti 210 od 419 glasova zastupnika, što je 50% + jedan.

Međutim, dan uoči glasovanja vlada nije imala većinu. U vatri sukoba 58 komunističkih zastupnika napustilo je skupštinu, 50 radićevaca nije priznalo novu državu pa nije ni sudjelovalo na zasjedanjima, a protiv Ustava su bili i socijaldemokrati, zemljoradnici i republikanci; tako uoči glasovanja vlada nije imala niti 50% pa je “kupila” 32 muslimanska zastupnika iz Makedonije, Kosova i BiH te 10 zastupnika iz Slovenije.

Ustav je izglasan, ali je parlamentarizam poražen. Pokazalo se da se novom državom neće moći vladati sustavom parlamentarne demokracije. Prvi stup države nije se mogao niti postaviti. O drugom stupu, kapitalizmu slobodne konkurencije, bit će riječi.

3. Internacionalizacija hrvatskoga pitanja

U skladu sa svojom unitarističko-centralističkom koncepcijom, Kraljevina SHS je podijeljena na 33 oblasti. Hrvatska je kao teritorijalna cjelina u upravnom smislu nestala. Podijeljena je na 6 oblasti: Zagrebačku, Karlovačku, Osječku i Vukovarsku, te Splitsku i Dubrovačku. Kotor je izdvojen iz Dalmacije i pripojen Zetskoj oblasti, Kastavština Ljubljani, a Međimurje Mariborskoj oblasti.

Po Ustavu, u javni život uveden je “srpsko-hrvatsko-slovenski” jezik. Novi zamah je dobila kampanja unifikacije pravnoga sustava i gospodarstva. Pojačan je vojno-žandarski režim.

Mjesec dana nakon donošenja Ustava, Zakonom o zaštiti države od 1. kolovoza 1921, zabranjena je KPJ, zatvoreno njezinih 58 zastupnika, zaplijenjena sva imovina, a uveden tzv. bijeli teror protiv “crvenih boljševika”. Pritisak se režima, međutim, nije ograničio na komuniste već se sve više širio i na ostale opozicijske stranke.

Odbijajući i dalje priznanje Kraljevine SHS, njezina ustava, S. Radić je u otporu režimu jačao nacionalni pokret, ali ne na crti revolucioniranja masa, već na jačanju njegove ideologije, humanizma, mirotvorstva i borbenosti demokratskim i pravnim sredstvima. U tom smislu narodu se daje politièka orijentacija. Ustav Neutralne seljačke republike Hrvatske od 26. lipnja 1921. navješćuje da bi ona bila neutralna, mirotvorna i da u njoj ne bi bilo stajaće vojske. Kako bi se smanjile klasne razlike i ojačalo seljaštvo, ustav je predvidio ukidanje privatnih, crkvenih i državnih veleposjeda. Nijedan posjed ne može

biti veći od najvećega seljakova posjeda u istoj županiji. U viziji budućnosti Hrvatska se vidi kao država u "velikoj svjetskoj saveznoj državi".

Obraćajući se međunarodnoj i domaćoj javnosti, Klub hrvatskih zastupnika u memorandumu 14. siječnja 1922. uz ostalo kaže:

"Mi smo Hrvati u europsku povijest ušli kao već organiziran i civiliziran narod...

Hrvatski narod i država primili su svoje političko i književno obrazovanje od Zapadne Europe... a svoju ekonomsku i socijalnu organizaciju od Srednje Europe – Austrije, Njemačke i Češke...

Politička nezavisnost nije pravno nikada prekidana..."

Memorandum dalje kaže da je sada Hrvatska balkanizirana te zaključuje:

"Srpski političari nemaju nikakve svijesti o dvjema glavnim europskim idejama – o miru, voljnom, a ne nametnutom, te o pravnom poretku, a ne nasilju. Oni su kao očarani idejom jake države, koja u sebe apsorbira i domovinu i crkvu i narod... koja oko sebe ugušuje i sravnjuje sve što nije srpsko i pravoslavno. Zato su u Hrvatskoj inaugurirali jednu hrvatoždersku politiku pod etiketom jugoslavenskog narodnog jedinstva. To je politika čiji je glavni i očigledni cilj da prosto i čisto uništi etnički narod Hrvatske."

Memorandum završava zahtjevom za stvaranjem "hrvatske države u zajedničkim granicama međunarodne zajednice Srba, Hrvata i Slovenaca". Borba za takvo rješenje hrvatskoga nacionalnog pitanja nastavit će se svim sredstvima, "izuzimajući oružanu pobunu".12

Budući da je Kraljevina SHS, na osnovi ratnih zasluga Srbije u Prvomu svjetskom ratu, ušla u mehanizam europskoga poretka u kojem su vladale Francuska, Velika Britanija i Italija, njezina je međunarodna pozicija bila zaštićena. Njoj je namijenjena i uloga karike u lancu zemalja kako protiv eventualnoga novog njemačkog imperijalizma, tako još više protiv ekspanzije boljševičke Rusije. Pri takvoj međunarodnoj konstelaciji bile su male šanse za internacionalizaciju hrvatskoga pitanja. Međutim, S. Radić se nije mirio s takvim stanjem stvari već je polazio od uvjerenja da Hrvati kao stari europski narod s tisućgodišnjim državnim kontinuitetom mogu zainteresirati europsku demokratsku javnost. Osim toga novi europski poredak, iz kojega su se SAD povukle, uspostavio je nepravedne granice Hrvatskoj i Sloveniji, ali vlada Kraljevine SHS nije bila dovoljno zainteresirana da se taj problem internacionalizira.

U momentu kada su se na Pariškoj mirovnoj konferenciji 1919. određivale granice, talijanska vojska je odmah nakon primirja s Austro-Ugarskom, 3. studenoga 1918, prešla i preko crte Londonskoga sporazuma ušavši i u Rijeku, koja tim sporazumom nije bila predviđena za Italiju. Sporazum Beograda i Rima 12. studenoga 1920. u Rapallu utvrdio je granice tako da je Italija dobila cijelu Istru, otoke Cres, Lošinj, Lastovo i grad Zadar, a Rijeka je dobila status nezavisne države. Tim ugovorom Italija se usidrila na Jadran i stavila pod svoju vlast oko 600.000 Hrvata i Slovenaca. Hrvatski političar A. Trumbić, ministar vanjskih poslova i pregovarač u Rapallu, tumačio je da se našao u "duševnoj krizi", ali se bojao da bi prekid pregovora bio još gore rješenje, jer bi cijela Hrvatska ostala otvorena za nastavak agresije Italije. Talijanski

ministar vanjskih poslova grof Karlo Sforza likovao je rekavši "Tisućgodišnji san je ispunjen...", ali žali što je Dalmacija "ostala izvan granica Italije", no tu "žrtvu" treba prihvatiti u interesu mira i "prijateljstva s našim susjedima".13

Italija, međutim, nije nakon Rapallskog ugovora povukla svoje vojne snage s ovu stranu granice, što je bolno djelovalo na hrvatsku javnost. Kako je u proljeće 1922. sazvana Europska konferencija u Genovi, S. Radić je od vlade u Beogradu zatražio da u njoj sudjeluje i hrvatska delegacija, što je Nikola Pašić odbio. Nakon toga, 63 hrvatska zastupnika šalju Konferenciji apel u kojemu se kaže da daljnje zadržavanje talijanskih vojnih snaga u Dalmaciji stvara "otrovnu atmosferu između ... Hrvatske i Italije... sveopće narodno ogorčenje", tim više što je "u Rapallu odstupljeno oko 600.000 Hrvata i Slovenaca..."14

Radićeva se uzbuna pokazala opravdanom. Italija je "zaboravila" obećanje grofa Sforze. Njezini fašisti su u ožujku 1922. upali u Rijeku; nakon dolaska Mussolinija na vlast, listopada 1922, Rijeka je anektirana a na to je Jugoslavija pristala Rimskim ugovorom 27. siječnja 1924.

Borba HRSS-a protiv beogradskog režima, a za hrvatsku seljačku republiku, nagrađena je plebiscitarnim rezultatom na parlamentarnim izborima 18. ožujka 1923. kada je povećala broj zastupnika s 50 na 70. Sve su druge stranke izumrle – samo su Trumbić i Drinković dobili dva zastupnika u Dalmaciji. Velikosrpske stranke, Radikalna i Demokratska, dobile su 22 zastupnika uglavnom od srpskog pučanstva. HRSS je izbila na drugo mjesto, odmah iza Radikalne stranke koja je dobila 108 mandata.

Zanesen plebiscitarnom izbornom potporom cjelokupnoga hrvatskog naroda S. Radić je 14. travnja 1923. pred 80.000 građana u Zagrebu navijestio pravi politički rat beogradskoj vladi. Govoreći najtežim jezikom, ne libeći se ni uvreda, S. Radić kaže: "U Beogradu je jedna cincerska banda, kapitalistička i razbojnička... a ne civilizirana vlada. Njen režim je za nekoliko godina izbatinao oko 30.000 hrvatskih seljaka." Radić je izložio političku strategiju slamanja beogradskog režima, i to tako da će u Srbiju, Vojvodinu, Crnu Goru i Makedoniju uputiti tisuće agitatora nadajući se da će se i tamo seljaci okrenuti protiv režima. Još jaču prijetnju Radić je najavio stvaranjem saveza sa Slovencima i muslimanima protiv režima. Radićeva formula je, dakle, bila: savez srbijanskih narodnih masa i nesrpskih naroda u cilju smjene režima u interesu svih njih. Glede oslonca na međunarodne faktore Radić je svoje nade položio na Rusiju i Njemačku, jer se nade u Antantu nisu ostvarile.15

Mjesec dana nakon spomenutoga govora, S. Radić je pojačao napade pa je tako 21. svibnja 1923. rekao: "Ako imamo vladu... koja ne priznaje čovječanstvo, zakonitosti svoje ustavnosti i svoga Ustava, onda to nije vlada, to je banda..."16

S obzirom na nepopustljivost beogradskog režima, u vodstvu HRSS-a jačalo je uvjerenje da se hrvatsko pitanje neće moći riješiti bez pomoći međunarodne javnosti. Radi toga je S. Radić 21. srpnja 1923. otputovao u posjet Beču, Berlinu, Parizu, Londonu i Moskvi, a vratit će se tek nakon više od godinu dana (11. kolovoza 1924).

Nije za čuđenje što je Radić, kao poznati poštovatelj ruskoga naroda, posjetio Moskvu i tamo 1. kolovoza 1924. svoju stranku učlanio u Međunarodni seljački savez, tzv. Komunističku seljačku internacionalu da i od nje dobije potporu Hrvatskoj. Radiću se staljinizam još nije bio "otkrio". Međutim, izravnih rezultata Radićeve misije, osim upoznavanja većeg broja političara sa stanjem u Kraljevini SHS, nije bilo.

4. Krvoproliće u skupštini – slom parlamentarizma –
monarhistička diktatura

Jedinstveni hrvatski nacionalni pokret stavio je vladu Pašić-Pribićević pred najtežu dilemu. Ako se situacija ne smiri, prijeti opasnost sloma režima. Rješenje se moglo tražiti ili u kompromisu, koji bi morao zadovoljiti barem minimalne zahtjeve HRSS-a, ili u nasilnom slamanju hrvatskoga pokreta. Prva bi solucija značila odustajanje od stoljetnoga sna o Velikoj Srbiji i zato se vlada odlučila na silu. Trebalo je samo naći što uvjerljivije ideološko i političko opravdanje.

Zloupotrebljavajući Radićevo pristupanje "zelenoj Internacionali", vlada je 30. prosinca 1924. odlučila da se pohapse svi članovi vodstva HRSS-a s Radićem na čelu, da se zabrani rad stranke i zaplijeni njezina arhiva i publikacije s obrazloženjem da je ta stranka "postala dio komunističke Internacionale", čime je ugrozila društveno uređenje i opstanak Kraljevine SHS. Uhićenja su otpočela 1. siječnja 1925. Dakle, ista ona kvalifikacija koja je dana za zabranu KPJ 1921. godine. Na osnovi istog Zakona o zaštiti države razbijene su obje stranke, iako se nisu mogle izjednačavati.

Računajući da je uspjela razbiti HRSS i stvoriti pomutnju u narodu, vlada je nakon nekoliko dana raspisala parlamentarne izbore za 8. veljače 1925. HRSS se našla pred problemom kako izaći na izbore kad je stranka razbijena, a vodstvo u zatvoru. Međutim, i režim se pokazao neodlučnim zbog straha od teških posljedica pa je šest dana uoči izbora dopustio da HRSS izađe na izbore.

Žestoka vladina predizborna kampanja s parolama – za državu ili protiv nje, za kralja ili protiv njega, za slobodu ili za komunizam i tsl. – nije puno pomogla. Glasači su se podijelili davši vladi 49,5%, a ostalo opoziciji koja je, međutim, bila podijeljena.17 HRSS je dobila 67 mandata, samo tri manje nego što je imala prije.

Uplašeni od posljedica udara na Hrvatsku i uspjeha Radića na izborima, a izložena i kritici dijela srbijanske javnosti, vlada i Dvor su uspostavili kontakt s Radićem koji je i nakon izbora zadržan u zatvoru. Dana 27. ožujka 1925. Pavle Radić je pročitao u Narodnoj skupštini izjavu Stjepana Radića o priznanju Vidovdanskog ustava i monarhije. Taj "smrtonosni" manevar mnogi su ocijenili kapitulacijom nakon skoro

7 godina neprekidne opstrukcije režimu. U audijenciji kod kralja na Bledu 20. srpnja 1925. Radić je rekao kralju : "Vi ste najprije naš čovjek, naš narodni vladar, a zatim državnik i to sve troje u najvećoj mjeri".18

Nakon što je HSS priznala Kraljevinu SHS, Skupština je verificirala njezine mandate tako da će zastupnici te stranke prvi put od 1918. sudjelovati u parlamentarnim borbama.

Na najveće iznenađenje Radić je u jesen 1925. ušao u vladu s radikalnom strankom, nosećim stupom velikosrpske politike i postao ministar prosvjete. U tu vladu su 18. srpnja 1925. ušla još tri ministra iz HSS-a.

Radikali i radićevci u vladi nisu mogli riješiti političku krizu jer su im koncepcije i dalje ostale nepomirljive. Začudo, ipak je vlada izdržala 17 mjeseci i 28. siječnja 1927. vodstvo HSS-a zaključilo je da više neće "nikako surađivati s radikalnom strankom".19

Posljednji parlamentarni izbori pred diktaturu održani su 11. rujna 1927. i na njima je vodeća srpska stranka, radikali, pala sa 142 na 112, a HSS sa 67 na 61 mandat.

Poslije izbora formirana je, 1. veljače 1928, krajnje nestabilna vlada od, nakon smrti svoga vođe N. Pašića (10. prosinca 1926), rastrojenih radikala i od slovenskih i muslimanskih političara.

Rasprave u novoj skupštini pokazale su da se politički sustav raspada. Ne samo opozicija, već i zastupnici vladajuće stranke optuživali su vladu da je izgradila režim političkoga terora. Najteže optužbe množile su se iz sjednice u sjednicu...

Dva mjeseca nakon izbora sva politička javnost bila je šokirana sporazumom potpisanim 10. studenoga 1927. između Radića i Pribićevića, dvaju najljućih političkih protivnika, ne samo od 1918. već još od prije Prvoga svjetskog rata, kada je Pribićević od Supila preuzeo vodstvo Hrvatsko-srpske koalicije u Hrvatskom saboru. Pribićević je pridobio Narodno vijeće da 1. prosinca 1918. potpiše akt o ujedinjenju, on je uz PašiĆa bio glavni stup unitarizma i centralizma, jedan od autora Ustava 1921. i zakona o ukidanju pokrajinskih autonomija i podjeli zemlje na oblasti itd.

Nakon devet godina strastvenoga djelovanja u državnom vrhu i u dvorskoj kamarili, S. Pribićević je došao do spoznaje da je politika beogradskog režima, dakle i on osobno, dovela zemlju na rub raspada, a posebno u težak položaj Srbe – prečane koji su odigrali glavnu ulogu u priključenju BiH, Hrvatske i Vojvodine Jugoslaviji, a zatim ih je Srbija antagonizirala protiv nesrpskih naroda s kojima stoljećima žive zajedno. Nema sumnje da je Pribićević shvatio da beogradski režim ugrožava i opstanak Jugoslavije koja je za njega vrhunska vrijednost. Politički savez Hrvatske seljačke stranke i Samostalne demokratske stranke stvoren potpisom vođa tih stranaka, Radića i Pribićevića, nazvan je Seljačko-demokratska koalicija. Ona podsjeća na hrvatsko-srpsku koaliciju 1905. – u oba slučaja radilo se o potpori hrvatskih Srba borbi hrvatskoga naroda protiv tadašnjih antihrvatskih režima.

Debate u skupštini početkom 1928. sve više su sličile "balkanskoj krčmi". Odražavale su opće stanje u društvu koje se našlo pred raspadom. Nije se radilo samo o međunacionalnim, posebno hrvatsko-srpskim

svađama, već i o onima između opozicije i vlasti iz redova iste nacije. Tako, npr., Voja Lazić, Srbin, zastupnik Zemljoradničke stranke, 30. svibnja 1928. u lice vladi, zbog batinanja beogradskih studenata, kaže i ovo:

"Ovoj vladi ja poručujem da je ona svoje ruke krvlju uprljala ... krvlju naše najbolje mladeži...", a sutradan su iz svojih klupa zastupnici vikali "Dolje krvava vlada! Zlikovci! Krvnici! Ubojice! Dolje policija!" itd.20

U svađalačkoj atmosferi sve više istupa radikal Puniša Račić, koji je 19. lipnja 1928. podnio zahtjev da se država preimenuje u Veliku Srbiju. U povodu nesmiljenih napadaja na režim on podnosi prijedlog da se S. Radić kao umobolnik liječnički pregleda, inače će on sam s njim obračunati. Sava Kosanović, stranački drug S. Pribićevića, 20. lipnja 1928. upozorio je da radikali Toma Popović i P. Račić govore da "neće biti mira dok glava Stjepana Radića ne padne".21

Na uvredu T. Popovića da Radić drži luđačke govore na razini kočijaških viceva, replicirao je Ivan Pernar upadicom "bezobrazniče jedan", na što je Popović uzvratio prijetnjom "ako vaš vođa... Stjepan Radić, koji bruka hrvatski narod i dalje produži sa vrijeđanjem, ja vam jamčim da će njegova glava pasti ovdje."22

Tren se krvoprolića približio! Iz pijeteta prema žrtvama prenosimo opis događaja kako je prikazan u knjizi F. Čulinovića:

"Predsjednik Skupštine dao je nakon toga riječ radikalskom poslaniku Puniši Račiću, koji je dan prije tražio da se ime države promijeni u Velika Srbija. Ovaj je 'radi ličnog objašnjenja' uz ostalo tom prilikom kazao:

"... Moram, gospodine predsedniče, izjaviti moje žalenje što konstatujem da me smetaju pre nego što sam ma šta kazao (Svet. Pribićević: "Ovde se preti ubojstvom i to želim pred celim narodom da konstatujem!"). Gospodo narodni poslanici, moram da izjavim žalenje što gospodin predsednik oduzima reč poslanicima, koji se revoltiraju na tako strašne psovke i što kažnjava one, koji kažu bez ikakve uvrede da će braniti svoju čast, a ne kažnjava one, koji psuju poslanike i ruše ugled parlamenta. Ja žalim, gospodine predsedniče, što Vi sa toga mesta tako štitite našu čast...

I, gospodo, kad se to preko nas donosi u narod i kad se ruši naš ugled i pred našim narodom ... (Graja kod opozicije. Dr. Pernar: "Ovo je drskost, ovo nije dostojno čovjeka!" Graja.).

(P. Račić nastavlja:) ... Gospodo, od kako sam se ja umešao u ljude, kad sam postao čovjek (smeh), ja nisam nikada u svojemu javnom radu izgubio iz vida ni jedan momenat, da čuvam interese srpskog naroda, interese svoje otadžbine.

Izjavljujem pred vama svima, da nigda srpski interesi – kad ne pucaju puške i topovi – nisu više bili dovedeni u opasnost, nego sada ... (Velika graja) ... I gospodo, kao Srbin i narodni poslanik kad vidim opasnost prema svojoj naciji i otadžbini, otvoreno kažem da ću upotrebiti i drugo oružje, koje treba da zaštiti

interese srpstva... (Velika graja i protesti kod opozicije. Jakob Jelašić: “Dakle mi mirno moramo gledati kako vi pljačkate”. Svetozar Pribićević: “Hoćete i da se u Londonu čuje, da se ovdje prijeti oružjem?” Dr. Pernar: “Neka Evropa čuje, kud su Hrvati i prečani došli. Neka to Evropa čuje!” Graja).

Predsjednik dr. Ninko Perić: “Molim gospodina govornika da izvoli završiti. Molim gospodo za mir” (Dr. Ivan Pernar: “Ne bi vam svijet vjerovao” – Graja).

Puniša Račić: Ima nekoliko godina, od kad je trebalo da se naša država konsolidira, kad je trebao naš narod da iskoristi što je stekao u ratu svojim junaštvom i vjernošću prema saveznicima, dotle je jedan deo našega naroda upotrebljavao, što je najgore, klevete da ometa sređenje i izdaje interese našega naroda, i ove naše države (Velika graja. Dr. Ivan Pernar: “Opljačkali ste begove!” Puniša Račić prilazi na govornicu). Tražim g. predsedniče, da ga kaznite ili ću ja njega da kaznim! (Graja i burni protesti) Ko god bude pokušao, da se stavi između mene i Pernara, poginut će!” (Velika graja)

Predsjednik dr. Ninko Perić: “Prekidam sednicu” (sednica je prekinuta u 11.20 časova) (Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS, Redovan saziv za 1927/28, str. 538-539.)

Ovoliko izlazi o toj skupštinskoj sjednici prema službenim stenografskim bilješkama. Drukčije nešto glase izvještaji koje je sutradan o ovoj sjednici donijela dnevna štampa. O daljnjem toku ovog događaja iscrpan je izvještaj donio npr. zagrebački dnevnik “Novosti”, u kojem je uz ostalo istaknuto sljedeće:

“...Račić očekuje da predsjednik kazni dra Pernara, okreće se prema predsjedniku i maša se rukom u desni džep hlača, gdje mu se nalazi revolver. U tom času u dvorani traje neopisiva galama i gužva. Točno u 11.25, videći da mu predsjednik ne daje od njega zatraženu satisfakciju, na račun dra. Pernara, Puniša Račić vadi revolver iz džepa. Ministar pravde Vujičić, koji sjedi iza govornice, hvata Račića za leđa. Bivši ministar vjera Obradović hvata ga za desno rame.

Puniša Raèiæ zamahuje se i odbacuje Vujièiæa, koji pada u ministarske klupe i Obradoviæa, koji je nekoliko metara odletio. Rude Baèiniæ poletio je predsjedniku i vièe: “Sprijeèite to, pasti æe krv!” Sve se to dešavalo munjevitom brzinom i èitava Skupština bila je tako zapanjena, da nitko nije bio u mogućnosti da spriječi katastrofu. Zemljoradnik Miloš Tupanjanin, koji je sve to iz daljine promatrao i videći da Puniša Račić vadi revolver, potrčao je prema njemu, da mu ga otme. Međutim Račić diže revolver okrećući ga prema Pernaru i ispaljuje metak u Pernara, koji odmah pada. Zatim diže revolver i uperuje ga na Svetozara Pribićevića. U to dr. Basariček, koji je sjedio za stenografskim stolom skače na podijum i metak namijenjen Pribićeviću zahvaća dra. Basaričeka, koji laganim uzvikom: “Aoh!” ruši se na pod. Svetozar Pribićević stoji zaprepašten i gleda. U to prilazi k njemu dr. Švegl i izvodi ga van iz klupe. Stjepan Radić mirno sjedi također u prvoj kupi na svom starom mjestu. Poslanik g. Valjavec ga gura da se sklone pod klupu.

Trećim metkom Puniša Račić gađa Stjepana Radića. Primjećuje se, da se Stjepan Radić najprije hvata za ruku, a zatim dobivši metak u trbuh, hvata se za trbuh. G. Pavle Radić, koji je u uskom prolazu između poslaničkih klupa razgovarao sa drom Hinkom Krizmanom, pritrčava Puniši Račiću.

Kad je Puniša Račić primijetio Pavla Radića, koji je stajao u uzanom prostoru između klupa, gdje je razgovarao sa Krizmanom, a zatim videći Stjepana Radića pogođena revolverskim metkom, kako pada na klupu, Pavle Radić je potrčao prema Račiću. Ovaj videći Pavla Radića zakrvavljenim očima viknuo je: "Ha! Baš tebe trebam!" I iz revolvera, dok mu je ruka bila naslonjena na govornicu ispalio je mirno, ciljajući u g. Pavla Radića, revolverski metak, koji ga je pogodio u lijevu stranu grudi, 2 cm ispod lijeve sise.

Pavle Radić pogođen podigao je ruke i viknuo: "Jao!" Zatim još dva puta zajaukao, te prihvativši se za grudi, pošao prema stenografskom stolu. Međutim, snaga ga je izdala i on se srušio u neposrednu blizinu podijuma uza sam zid. Nastala je opća zaprepaštenost i panika. Velik broj skupštinskog osoblja počeo je da bježi na sve strane i da se bacaju po podu. Izvjestan broj poslanika SD koalicije odvlači silom Pribićevića iz dvorane.

Stjepan Radić sam je laganim korakom ustao iz klupe i držeći se za ranu na trbuhu prelazi dvoranu i na samim vratima pada u ruke svojih prijatelja. Jednim metkom pogađa Puniša Račić radićevca Ivana Granđu u ruku ispod lijeve podlaktice.

Metak mu je smrskao kost. Šestim i posljednjim metkom Puniša Račić prostreljuje hlače poslanika Valjavca, radićevca, iznad cipele. Strahovita panika vladala je u dvorani. Granđa jaučući prolazi pored novinarske galerije.

Dr. Basariček ostade ležati odmah u agoniji.

U to Puniša Račić sa revolverom u ruci polazi prema ministarskoj sobi. Oko 20 do 30 poslanika SD koalicije stoji uza zidove oko predsjedništva uz govornike, još uvijek preneražene i zapanjene. Drugi poslanici stoje daleko oko vrata. Kad je Puniša Račić zamakao u ministarsku sobu, prošao je kroz nju, a da ga nitko nije primijetio. Na to je izašao kroz sporedni izlaz, kojim je obično dolazio Pašić u Skupštinu i kroz buffet. Puniša Račić išao je laganim korakom, gologlav, mahao rukama i glavom kao što je običan njegov hod.

Desetak koraka iza njega izašao je predsjednik Ninko Perić navlačeći kaput, pa opazivši Punišu Račića povikao je žandarmima, koji nisu znali što se dogodilo: "Žandari, uhapsite ga!" Žandarmi se nisu mogli odmah u prvi čas snaći, a međutim je Puniša Račić zamakao za ugao, izašao na ulicu i tu se izgubio.

U samoj dvorani, čim su se ljudi snašli, pritrčali su ranjenom Basaričeku i Pavlu Radiću. Basariček i Pavle Radić ležali su potpuno bez svijesti na istim mjestima, gdje su pogođeni. Pavle Radić bio je okrenut licem prema zemlji, a rukama se držao za ranu.

Pavle Radić, u nesvijesti, ali je još živ prenesen u bolnicu, gdje je umro poslije pet minuta. Gjuro Basariček umro je na mjestu, gdje je pao, 10 minuta nakon pucnjave, ne došavši više k svijesti. Kada je g. Pavle Radić unijet u bolnicu, posljednje riječi prije smrti bile su mu: "Molim Vas, spasite me za ljubav žene i moje nejake dječice!" S tim riječima Pavle Radić je umro... (zagrebački dnevnik "Novosti", drugo izdanje, od 21. juna 1928)."23

Nakon zločina u skupštini, SDK je 1. kolovoza 1928. objavila da ne priznaje Ustav ni državno uređenje, da su sve odluke donesene u Beogradu ništavne za narod u tzv. prečanskim krajevima, posebno za Hrvatsku, te da se te dvije stranke vraćaju na 1918. – što je značilo na politiku koju je RadiĆ vodio od 1918. do 1925. godine.

Slom parlamentarizma stavio je vlastodršce, poglavito kralja Aleksandra, pred dilemu: uvesti diktaturu ili odustati od države stvorene 1918. Ta varijanta poznata je pod imenom "amputacija", što je značilo odrezati određene dijelove i vratiti se na Kraljevinu Srbiju. Ta je ideja stalno postojala zajedno s idejom Jugoslavije i uvijek je bila otvorena.

Kralj Aleksandar odbio je ideju federacije kao način rješenja krize i, umjesto toga, zakulisno nudio vodstvu SDK amputaciju Hrvatske iz Jugoslavije što teško ranjeni Radić, Pribićević i Maček nisu prihvaćali bojeći se, vjerojatno, da bi znatan dio Hrvatske bio anektiran u Veliku Srbiju. Umjesto toga kralj je 6. siječnja 1929. proklamacijom poništio Ustav, raspustio parlament, zabranio sve stranke, imenovao generalsku vladu koja je 3. listopada 1929. Kraljevini SHS dala ime Kraljevina Jugoslavija s podjelom na devet banovina. Tako je propao pokušaj da se Jugoslavijom upravlja parlamentarnim sustavom.

Parlamentarizam je morao doživjeti slom jer je od početka bio u sukobu sa srbijanskom koncepcijom Jugoslavije. Naime, kada bi svi Srbi, a njih je u Jugoslaviji 1918. bilo 38,83%,24 glasovali samo za srpsku stranku, oni kao manjina u parlamentu ne bi mogli dominirati. A upravo je hegemonija nad nesrpskim narodima osnovni smisao stvaranja Jugoslavije. Znači, Srbi nisu bili u stanju vladati državom na osnovi demografskih faktora. Ostali preduvjeti za vladanje bili su još slabiji. Srbija je bila ekonomski zaostalija od Slovenije i Hrvatske. Bila je zaostalija i po stupnju pismenosti i kulture, a da o ostalim elementima kao što su uprava i pravosuđe i ne govorimo. Srbija, dakle, nije imala ni jednu prednost potrebnu za demokratski način vladanja, osim vojno-policijske sile i sklonosti velesila Antante. Diktatura je, dakle, bila sudbina Jugoslavije.

Kad se pripremalo i provelo ujedinjenje 1918. godine i stvorila Kraljevina SHS, proces formiranja nacija na jugoslavenskom prostoru kod jednih se već završio, kod drugih se završavao, a kod trećih je bio u nastajanju. U svakom slučaju, kod naroda koji su bili u naslovu naziva nove države taj je proces već bio završen: definitivno se formirala srpska, hrvatska i slovenska nacija. Poznato je da je u prirodi svake nacije da ne podnosi nadnacionalnu državnu strukturu, pa je zato centralističko državno uređenje Kraljevine Jugoslavije bilo kontraindicirano. Umjesto federativnoga nametnuto je centralističko državno uređenje. Istoga časa započela je žestoka borba za održanje, odnosno slamanje hegemonije, za centralizam i protiv njega. Ta će borba postajati jača i oštrija sve do sloma države 1941. godine. A jedan od bitnih razloga pojačanja međunacionalnih sukoba jest sam proces daljnjega razvijanja i jačanja nacija koji je ubrzavala velikodržavna hegemonija. Nametanje centralističke države višenacionalnoj zajednici koju su potlačene

nacije smatrale otuđenom silom i borile se protiv nje, to je i bit i uzrok krize političkoga sustava, osobito državnog uređenja Kraljevine Jugoslavije.

Odnos sukobljenih političkih snaga u prvih deset godina života Kraljevine SHS doveo je do sloma političkoga sustava i do diktature. Platforma za uvođenje diktature i sam proces uspostavljanja diktature bio je nov pokušaj hegemonističkih i unitarističkih snaga da stvore "jugoslavensku naciju", da "spase" državu kako bi ostvarili klasne interese ukupne buržoazije i državne birokracije, prije svega velikosrpske.

Gotovo sav državni aparat, birokracija, zatim dio buržoazije, podržali su diktaturu jer im je takva policijska država osigurala mogućnosti za korupciju, pljačku i eksploataciju. Diktatura je još više zatrovala međunacionalne odnose koji su i tako već bili jako poremećeni.

Nakon ubojstva hrvatskih političara u "krvavoj beogradskoj skupštini", kralj i srbijanske stranke ne samo da nisu izrazili spremnost da udovolje hrvatskim težnjama ili da bojkotiraju rad parlamenta, već su se ponašali kao da se ništa strašnoga nije desilo.

U Zagrebu je 1. kolovoza 1928. vodstvo SDK izdalo rezoluciju kojom prekida odnose sa srbijanskim strankama i unaprijed proglašava ništavnim sve odluke Skupštine "za narode u prečanskim krajevima ... a za hrvatski narod napose..."

Što se tiče državnog uređenja, SDK konstatira da više ne priznaje postojeće državno uređenje Jugoslavije, jer se Kraljevina Hrvatska, Kraljevina Crna Gora i ostali nisu 1918. odrekli svoga narodno-političkog individualiteta.

U izjavi za tisak V. Maček je početkom studenoga 1928. izjavio:

"Rekao sam već više puta da sa beogradskim strankama više ne možemo razgovarati, jer tu nema stranaka u smislu europske demokracije..."25

Na zboru u Sisku, listopada 1928, Maček kaže: "Odlučili smo da naša noga više u beogradsku skupštinu koračati neće".26

Vođa Srba u Hrvatskoj, predsjednik SDS-a, od 1918. do 1927. stup centralizma i unitarizma i miljenik dvora, listopada 1928. na zboru u Celju kaže:

"Beogradskim vlastodršcima poručujemo da sa ni jednim političkim faktorom u Beogradu nećemo ni da razgovaramo, nećemo ni da se rukujemo...", nazvavši parlament "krvavom Narodnom skupštinom".27

Istodobno s prekidom svih odnosa sa srbijanskim strankama, a nastavljajući suradnju s onima u Sloveniji, BiH i Vojvodini, vodstvo je SDK pokušalo internacionalizirati problem državne krize Jugoslavije, ali ne s protivnicima Jugoslavije kao što su bili SSSR, Italija, Mađarska – uostalom te države nisu tada igrale glavnu ulogu – već s njezinim saveznicima Francuskom i Velikom Britanijom, prilazeći im s tezama da se suprotstave velikosrpskoj hegemoniji kako bi stabilizirale svoju saveznicu i time ojačale i svoje pozicije u Europi. Međutim, osim moralnoga zgražanja manjeg dijela međunarodne javnosti, Hrvati od Europe nisu dobili nikakvu pomoć. Samorazumljivo je da su kralj, vlada i diplomacija blokirali tu Mačekovu inicijativu.

Kralj Aleksandar je sudjelovao u rješavanju krize kao što je to radio od preuzimanja vlasti još u Kraljevini Srbiji, a tako će raditi do svoje smrti. Konzultirao je sve lidere stranaka pa je dva puta, 4. i 5. siječnja 1929, razgovarao i s Mačekom, koji mu je rekao da se država mora preurediti tako da se stvore autonomne jedinice – Slovenija, Hrvatska, Srbija, BiH, Crna Gora i Vojvodina. Maček, odnosno vodstvo SDK, s pravom je vjerovalo da srbijanske stranke neće pristati na "federalizaciju" Jugoslavije, ali da bi na to, možda, mogao pristati kralj koji bi u tom slučaju "slomio" svoju kamarilu, vojsku i srbijansku buržoaziju. No, to je predviđanje bilo naivno. Kralj je tvrdo stajao na istim pozicijama kao i ostali politički čimbenici Srbije. On je 6. siječnja 1929. izveo državni udar, ukinuo Ustav iz 1921. godine, preuzevši u ruke i zakonodavnu i upravnu i sudbenu vlast.

Po svom društvenom biću diktatura kralja Aleksandra imala je i elemenata fašizma: država podignuta na razinu svetinje, jedna državna stranka i jedan vođa – diktator u liku kralja. Glavni socijalni nosilac bile su vojska, policija i državna birokracija. Razlikovala se od talijanskoga i njemačkog nacifašizma u tom što je nije iznio snažni val masovnoga pokreta. Inače, kao i fašističke diktature, i ona je ukinula građanske slobode zabranom političkih stranaka, osim svoje monarhističke.

Budući da je diktatura bila odgovor na hrvatski nacionalni pokret S. Radića (HSS), ona je prije svega bila antihrvatska, mada je udarila i na ostale separatističke snage u svim nesrpskim narodima.

Ideologijska i politička racionalizacija diktature nije bila otvoreno antihrvatska jer bi se odmah, lako i jednostavno, demaskirala. Ona je tražila načine kako paralizirati hrvatstvo kao glavnoga protivnika velikosrpstva. I našla ga je u ideologiji jugoslavenstva, koja je i rođena u krilu hrvatskoga naroda. S etiketom jugoslavenstva išla je poruka Hrvatima kako novi režim nije antihrvatski, već put stvaranja jugoslavenske nacije kao ideje najvećih hrvatskih umova iz prošlih stoljeća. U ime te ideje zabranjena su sva društva i sve institucije koje su nosile nacionalni atribut bilo hrvatski, bilo srpski, bilo slovenski. U tome se išlo radikalno sve do zabrane nacionalnih zastava i nacionalnog imena – Hrvat, Srbin, Slovenac; svi su ukazom postali "Jugoslaveni", pripadnici jedne nacije.

Na valu unitarizacije krajem 1929. ukinuti su "Hrvatski sokol", "Srpski sokol" i sva nacionalna športska društva, a osnovana jugoslavenska sa sjedištima u Beogradu. Jednako su tako ukinuta kulturna nacionalna društva kao npr. "Savez hrvatskih učitelja", "Društvo hrvatskih srednjoškolskih profesora", "Savez hrvatskih pjevačkih društava" itd., a stvorena slična društva s jugoslavenskim imenom. Ta kampanja unitarizacije trajala je nekoliko godina i u praksi postigla efekte suprotne od onih koje su očekivali njezini ideolozi – umjesto da ublaži, unitaristička je ideologija zaoštrila međunacionalne odnose.

Usporedno s ideološkom koncepcijom unitarizacije režim je provodio teror nad političkim protivnicima. To je bio glavni zadatak policijskih snaga i državnih institucija koje su se sve više popunjavale iz redova srpskoga naroda. Tako npr. 1932. godine, iako su Srbi s Crnogorcima činili oko 39% stanovništva, bili su zastupljeni "u ministarstvu vanjskih poslova s 83%, u ministarstvu pravde s 85%, u ministarstvu

građevina s 88%, u ministarstvu unutarnjih poslova s 89%, u ministarstvu socijalne politike i narodnog zdravlja s 90%, u Narodnoj banci s 94%, u ministarstvu prosvjete s 96%...”28

U Bosni nije 1934. bilo niti jednoga kotarskog načelnika Hrvata iako je gotovo jedna četvrtina stanovništva bila hrvatska. U učiteljskoj školi u Dubrovniku 1934. nije bilo ni jednoga profesora Hrvata iako je od oko 200 đaka bilo samo 30 Srba.29

Režim je, naravno, udarao i na protivnike srpske nacionalnosti. Tako npr. četiri mjeseca nakon uvođenja diktature, vođa Srba u Hrvatskoj, političar koji je Karađorđevićima uručio “krunu hrvatskog kralja”, desetogodišnji miljenik Dvora Svetozar Pribićević, interniran je u selu Brus kod Kruševca, odakle je uspio emigrirati u inozemstvo.

Diktatura je uvedena uglavnom bez otpora. U početku je dio hrvatske buržoazije očekivao da će novi režim osigurati povoljnije uvjete za plasman hrvatskoga kapitala i izvan Hrvatske. Ljudi unitarističke orijentacije očekivali su ne samo da će se suzbiti pokrajinski autonomizam već i velikosrpstvo. Dio vodstva na čelu s Mačekom, novim predsjednikom HSS-a, za trenutak je povjerovao da će kralj odustati od centralizma i vratiti zemlju na stanje uoči tzv. ujedinjenja 1918. HSS kao stranka kojoj je bila strana ideja revolucije, pobune, upotrebe sile protiv sile, prihvatila je politiku čekanja da se diktatura istroši i obnovi parlamentarna borba.

Uostalom, kao razborit i uravnotežen čovjek, Vladko Maček je znao da odnos snaga s jedne i međunarodna konstelacija s druge strane isključuju mogućnost oružanog otpora. Jugoslavija je bila karika u povezanom lancu versailleskog europskog poretka i zato bi samo slom toga poretka otvorio mogućnost za stvaranje nacionalne države. Ta se teza potvrdila i u praksi. Radi se naime o tome da je KPJ nakon uvođenja diktature pozvala mase na ustanak s parolom “razbijanja Jugoslavije i stvaranja samostalnih država Hrvatske, Slovenije, Makedonije i Crne Gore”.30 Naravno, mase se nisu odazvale, već samo dio partijskog članstva koje je u borbi s policijom desetkovano. Poginulo je oko 400 komunista, a KPJ se raspala, ali će se sredinom 1930-ih obnoviti i u hrvatsko društvo unijeti revolucionarnu boljševičku ideologiju.

Drugi ekstremni fenomen, nastao kao reakcija na Aleksandrovu diktaturu, jest posijano sjeme ustaštva. Nekolicina političara – Branimir Jelić, Gustav Perčec, Ante Pavelić i dr. – emigrirala je i osnovala ustaški pokret s ciljem nasilnog rušenja Jugoslavije i stvaranja nezavisne hrvatske države. S vremenom je sve više pristaša hrvatske nezavisnosti emigriralo tako da se sredinom 1930-ih u Italiji okupilo oko 500 ustaša, vježbajući se za oružanu akciju. Pripreme su se vodile pod parolom: “nož, revolver, bomba, pakleni stroj kao sredstva oslobodilačkog pokreta”.31 Od osnivanja do dolaska na vlast ustaše su izvele dvije akcije: neuspjeli “lički ustanak” krajem 1932. i uspjeli atentat na kralja Aleksandra listopada 1934. Svoju budućnost i sudbinu vezali su uz Mussolinija i Hitlera, očekujući da oni razbiju versailleski poredak i Jugoslaviju i ustašama omoguće dolazak na vlast.

5. Iznevjerena očekivanja uspješnoga ekonomskog razvitka

Najupadljivije obilježje jugoslavenskoga gospodarstva jest izrazita razlika u razvijenosti. Slovenija, Vojvodina i Hrvatska u slivovima Save i Drave bile su razvijeni, a ostatak nerazvijeni dio. U Jugoslaviji su se izmiješali europski, balkanski i azijski tip ekonomskog života. Milijuni ljudi na balkanskom dijelu nove države živjeli su srednjovjekovnim načinom života. Mnogi nisu znali ni za petrolejku, kuće bez stakla i metala s ognjištem, ljudi i domaće životinje u istoj prostoriji bez pregradnih zidova. Milijuni ljudi su svoju proizvodnju i potrošnju zatvorili u okviru svojih obitelji – jedina veza sa svijetom bili su sol, porez i služenje vojske.32

Razvijenoj hrvatskoj privredi i kapitalu nudilo se tržište bez konkurencije, a radna je snaga bila izrazito jeftina. I zaista, kapitala je bilo. U 1919. godini, od ukupnoga jugoslavenskog kapitala u hrvatskim je rukama bilo 60,43%, a u Srbiji samo 5,84%, u Vojvodini 5,05%, u Crnoj Gori 0,85%, u BiH 4,58%, a u Sloveniji 20,72% – prečanski su krajevi dakle imali 92,31%, a Srbija i Crna Gora 6,69% financijskoga kapitala.33 U trenutku stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca osnovna ekonomska proturječnost bila je nesklad između povijesne nužnosti izvođenja industrijalizacije i nesposobnosti zemlje da tu industrijalizaciju izvede.

Postojale su nade da agrarna struktura pruža povoljne uvjete za uspješan razvoj kapitalizma, prije svega jefitinom radnom snagom, sirovinama i očekivanim porastom kupovne moći stanovništva.34

Na što se mogao osloniti ekonomski razvoj zemlje? Što je moglo osigurati prijeko potrebnu akumulaciju za ulaganja u industrijski razvoj?

Najveću masu akumulacije za industrijalizaciju nije mogla osigurati sama industrija jer je zapošljavala samo 8,6% ukupno zaposlenog stanovništva. Glavni izvor akumulacije za industrijalizaciju mogla je dati poljoprivreda, odnosno seljaštvo jer je ono činilo 80% stanovništva. Seljaštvo je bilo i glavni potencijalni kupac industrijskih proizvoda i izvor regrutiranja radničke klase i inteligencije. Kako tu tezu smatramo značajnom, želimo ju ukratko argumentirati.

Struktura poljoprivrednih gospodarstava bila je, prema popisu iz 1931. godine, kako prikazuju tablice na str. 91. i 92.35

Obje tablice pružaju sliku vrlo usitnjene poljoprivrede. Stupanj usitnjenosti eksploatacijskih jedinica u poljoprivredi Kraljevine Jugoslavije najbolje će se uočiti iz usporedbe s drugim zemljama toga vremena. Jugoslavija je imala više gospodarstava nego sve južnoameričke države zajedno. Argentina je imala na površini od 57 milijuna hektara, dakle oko pet puta većoj, samo 306.603 gospodarstva, Australija na 56 milijuna hektara 207.046 gospodarstava.36

BROJ I VELIČINA POLJOPRIVREDNIH
GOSPODARSTAVA U KRALJEVINI JUGOSLAVIJI

Skupine veličina (ha)	Broj gospodarstava	Postotak svih gospodarstava (%)
ispod 0,5	158.904	8,0
od 0,5 do 1	175.532	8,8
od 1 do 2	337.429	17,0
od 2 do 5	676.284	34,0
od 5 do 10	407.237	20,5
od 10 do 20	174.068	6,8
od 20 do 50	49.314	2,5
od 50 do 100	5.156	0,3
od 100 do 200	1.099	0,1
od 200 do 500	494	0,0
preko 500 ha	208	0,0
Svega:	1.985.725	100

RASPODJELA POPISNE POVRŠINE ZEMLJE PO SKUPINAMA
GOSPODARSTAVA37

Skupine veličina (ha)	Broj gospodarstava	Postotak broja	Površina u ha	Postotak površine
ispod 2	670.000	33,8	690.000	6,5
od 2 do 5	676.000	34,0	2.287.570	21,5
od 5 do 10	579.000	29,3	5.253.000	49,3
od 20 do 50	49.000	2,5	1.388.000	13,0
Ukupno ispod 50	1.974.000	99,6	9.618.000	90,3
Preko 50	11.000	0,4	1.027.000	9,7

Ukupno:	1.985.000	100%	10.645.570	100%

U isto vrijeme prosjek veličine farme u državi Montani u SAD-u dostigao je 2.445 jutara zemlje,[38] a upravo poljoprivreda tih zemalja javit će se 1925. godine kao glavni konkurent jugoslavenskoj poljoprivredi na europskom tržištu.

U međuratnom razdoblju u Zapadnoj se Europi smatralo da gospodarstva veličine sedam hektara nisu sposobna ni za kakvu proširenu reprodukciju; znači da je iz stvaranja akumulacije bilo isključeno oko 1.346.000 gospodarstava, tj. 67,8%, dakle dvije trećine svih seljačkih gospodarstava jer su živjela uglavnom od naturalnog privređivanja i bila na stupnju proste reprodukcije.

Na skupinu od pet do dvadeset hektara otpada 49,3% cijele površine, a nešto ispod trećine gospodarstava (29,3%). To je skupina srednjih seljačkih posjeda, ali ona nije bila ekonomski sposobna za kapitalističku akumulaciju.

Tek skupina posjeda s više od dvadeset hektara imala bi mogućnosti za kapitalističku proizvodnju. Na tu skupinu otpada samo 49.314 gospodarstava, što čini 2,5% svih gospodarstava i 1,39 milijuna hektara popisne zemlje, što je 13% zemljišne površine.

Uzmimo sada veličinu viškova kao jedan od pokazatelja stanja poljoprivrede: u vrlo povoljnoj žetvi 1931. godine požnjevena su 62 milijuna kvintala žitarica, od čega su za izvoz odvojena samo četiri milijuna, tj. oko 6,5%, i to uz gladovanje stanovništva u pasivnim krajevima zemlje.

Koliko je poljoprivreda bila zaostala najočitije svjedoče oruđa za proizvodnju. Godine 1920. bilo je ukupno 762.400 plugova, dobrim dijelom drvenih, 347.000 ralica, što znači da je trećina, točnije 31,3%, svih sprava za oranje pripadala srednjovjekovnoj tehnici. Doduše, u glavnim žitnicama, Vojvodini i Slavoniji, bilo je 1920. godine 65.000 sijačica i 9.300 žetelica, dakle moderne tehnike.

S dva milijuna uglavnom sitnih gospodarstava, malim tržišnim viškovima, zastarjelim oruđima za rad, poljoprivreda nije bila sposobna da dade svoj udio industrijalizaciji zemlje.

Proces kapitalističke industrijalizacije u Kraljevini SHS trebao se odvijati u uvjetima tzv. liberalnoga kapitalizma, kapitalizma slobodne konkurencije, bez intervencije države. Država je industriju snažno privilegirala. Već 1920. godine dopušten je uvoz bez carina kompletnih industrijskih instalacija, strojeva i drugih sredstava za proizvodnju, zatim bescarinski uvoz reprodukcijskog materijala koji se ne proizvodi u zemlji ili se ne proizvodi u dovoljnim količinama. Posebni privilegij dan je srpskoj industriji, jer su državni organi od nje morali kupovati robu iako je bila do 10% skuplja od inozemne. Taj privilegij proširen je 1927/28. na cijelu zemlju.

Drugi oblik zaštite industrije bila je visoka stopa uvoznih carina za industrijske proizvode. Tako je npr. na uvoz poljoprivrednih sprava i oruđa stopa iznosila od 10 do 44%, pa su uvjeti za razvoj industrije bili

veoma povoljni. I, zaista, mnoge tvornice koje po svjetskim standardima nisu bile sposobne za život, u Jugoslaviji su ostvarivale čak ekstraprofite.

Kakvi su bili rezultati privrednoga razvoja Jugoslavije između dva rata?

Jugoslavija je početkom dvadesetih godina započela s uspješnim privrednim razvojem, ali to je trajalo samo 7-8 godina.

U čemu se sastojao prolazan uspješni ekonomski razvoj?

Nakon završetka Prvoga svjetskog rata 1918. godine, sve zemlje srednje i zapadne Europe izgubile su glavnog izvoznika poljoprivrednih proizvoda Rusiju, koja se s tim proizvodima više neće ni pojaviti na svjetskom tržištu. Istodobno novi sutrašnji svjetski izvoznici poljoprivrednih dobara, kao što su SAD, Kanada, Argentina, Australija, još nisu mogli stići na europsko tržište. Zbog toga se za agrarne zemlje istočne i jugoistočne Europe – Poljsku, Mađarsku, Bugarsku i Jugoslaviju – otvorilo tržište europskih razvijenih industrijskih zemalja. Cijene poljoprivrednih proizvoda počele su naglo rasti. Već 1923/24. cijena pšenice dostigla je 355, a 1924/25. godine 417 dinara za 100 kilograma. Za Jugoslaviju kao cjelinu bio je to neočekivan i neponovljiv izvor priljeva. Bogatiji seljaci naglo su se bogatili, kapitalisti su stjecali velike profite, državni aparat ubirao je velike poreze od izvoznih pristojbi i drugih instrumenata, špekulanti trgovci stjecali su zelenaške profite, banke su gomilale devize, itd.

Višestruko povećanje cijena poljoprivrednih proizvoda donijelo je značajnu profitnu masu iz koje se znantan dio ulagao u industriju, obrt i druge grane privrede. Ali taj uspješan početak industrijalizacije bit će potkraj dvadesetih godina usporen, a zatim i zaustavljen.

Zašto se to dogodilo?

Ratna industrija SAD-a brzo se preusmjerila s proizvodnje vojnih vozila na traktore: od 1922. u poljoprivredi je 7,5 milijuna konja zamijenjeno traktorima. Poljoprivredna proizvodnja u SAD-u počela je skakati: od 1925. do 1928. godine, dakle za svega tri godine, povećala se sa 676 na 903 milijuna bušela, u Kanadi s 395 na 534 milijuna bušela, u Argentini sa 191 na 239 milijuna bušela, u Australiji sa 115 na 154 milijuna bušela, a u agrarnim zemljama istočne i jugoistočne Europe i, dakako, u Jugoslaviji, ostala je uglavnom nepromijenjena. Prekomorske zemlje već su se 1926. godine pojavile s poljoprivrednim proizvodima na europskom tržištu. Sučelila se proizvodnost traktora s jedne i konja i vola s druge strane. Već 1926. godine cijena pšenice pada s 417 na 281 dinar za 100 kg, 1930. na 141 dinar, a 1931. godine Mađarska i Rumunjska nudile su pšenicu po 50-60 dinara za 100 kilograma. Bila je to prava katastrofa i za jugoslavensku poljoprivredu i za privredni razvoj u cjelini.

Iznenadni pad cijena poljoprivrednih proizvoda doveo je do utrnuća glavnog izvora akumulacije, što je izazvalo lančani proces s teškim posljedicama: vlasnici poljoprivrednih posjeda nisu više mogli odgovarati obvezama iz zaključenih zajmova kod banaka, seljaci su izgubili većinu svoje kupovne moći jer je trebalo dati dva do tri puta više proizvoda za nominalno isti dug, odnosno iste industrijske proizvode, što

je strmoglavilo trgovinu, opali su profiti u industriji, smanjili se, a djelomično i nestali, izvori za proširenu reprodukciju, industrija i obrt nisu mogli vraćati zajmove bankama u koje su navalili ulagači da povuku svoje uloge, banke su postale nelikvidne; uskoro je došao i val velike svjetske ekonomske krize 1929. godine – propast je bila potpuna.

Jedan od rezultata ekonomskog sloma 1930. i 1931. godine jest i dramatično ubrzana etatizacija ekonomskoga života u Kraljevini Jugoslaviji. Rigorozno normirani dužničko-vjerovnički odnosi omogućavali su brzu i strogu egzekuciju: počela je prodaja zemlje, kuća, prodavaonica, radionica, tvornica za dugove. Zbog opasnosti potpunoga sloma sustava, intervenirala je država zakonom o odgodi dugova.

Ta državna intervencija bila je iskorištena i kao sredstvo međunarodnoga političkog obračuna nacionalno sukobljenih buržoazija. Radi se naime o tome da je država uspjela slomiti Prvu hrvatsku štedionicu, najjači centar financijske moći u Kraljevini Jugoslaviji. Ta je banka, kao i ostale, zatražila državnu zaštitu za odgodu dugova. No vlada Kraljevine Jugoslavije odbila je dati takvu zaštitu.

Kako je u svojim rukama još od 1918. godine imala državni aparat, tim prijelomnim događanjima u privredi velikosrpska je buržoazija, osim političke dominacije na početku drugoga desetljeća života Kraljevine Jugoslavije, ostvarila i ekonomsku prevlast.

Stupanj ekspanzije državnoga kapitala u Kraljevini Jugoslaviji pokazuju ovi podaci: prihodi od državne privrede, bez poduzeća uprave državnih monopola (duhan, žigice, sol itd.), iznosili su u proračunskom razdoblju od 1926/27. do 1929/30. od 28 do 39% svih proračunskih prihoda. U jugoslavenskoj industriji 1937. godine država je imala više od 15% radnih mjesta, 20% investicija i 25% vrijednosti industrijske proizvodnje.39

Potpuniju predodžbu o nerazvijenosti kapitalističke Jugoslavije dobit ćemo usporedbom s nekim drugim zemljama. Proizvodnost rada u industriji bila je niska: tako je, na primjer, u Jugoslaviji 1938. godine u proizvodnju jedne tone cementa utrošeno 16 radnih sati, a u Francuskoj tri sata i 43 minute; u Jugoslaviji je rudar iskopao 205 tona ugljena, a u Ruhru 453 tone, u Kanadi 751 tonu, itd.

Dok je proizvodnja električne energije po stanovniku 1938. godine iznosila samo 71 kWh, europski je prosjek iznosio više od 400 kWh, što znači da je Jugoslavija zaostajala gotovo šest puta. U proizvodnji čelika Jugoslavija je zaostajala za Njemačkom 22 puta, za Velikom Britanijom 16 puta, a u proizvodnji strojeva zaostajala je za Švedskom 50 puta, za Francuskom 32 puta, za Belgijom 19 puta, itd.

Nerazvijena privreda uvjetovala je zaostalost u svim drugim područjima, osobito u prosvjeti i kulturi. Predratna je Jugoslavija po razvijenosti školstva i općoj pismenosti bila među najzaostalijim europskim zemaljama. U školskoj godini 1939/40. samo je 30,1% djece išlo u školu.

Stupanj razvijenosti kapitalističke Jugoslavije može se djelomično uočiti i iz ovih pokazatelja:

a) Nacionalni dohodak per capita iznosio je 1938. godine 60 dolara.40 Iste je godine u SAD-u iznosio 521 dolar, u Njemačkoj 337 dolara, u Francuskoj 236 dolara, u Norveškoj 255 dolara.41 Prije

Drugoga svjetskog rata zemlje s nacionalnim dohotkom od 100 dolara svrstane su u nerazvijene. Jugoslavija je, dakle, bila ispod gornje granice nerazvijenosti.

b) Proizvodnja osnovnih artikala po stanovniku u 1938. godini.[42]

Zemlja	Električna energija kWh	Sirova nafta kg	Sirovi čelik kg
Jugoslavija	71	0,007	15
SAD	1089	13,300	150
Švedska	1350	-	158
Njemačka	826	8,200	256
V.Britanija	540	2,700	165
Austrija	445	8,800	95

c) Udio poljoprivrednog stanovništva može dopuniti sliku o nerazvijenosti Jugoslavije. U 1937. godini poljoprivrednog je stanovništva u ukupnom stanovništvu bilo 76,3%. U istoj godini njegov je udio u stanovništvu SAD-a 21%, Nizozemske 20%, Francuske 29%, Danske 30%, Čehoslovačke 33%, itd. Broj zaposlenih u 1939. godini iznosio je svega 920.000.[43] Radnička klasa bila je malobrojna (oko 700.000),[44] mlada (najčešće prve generacije) i nerazvijena. Dok se u naprednijim zemljama odvijao intenzivan proces deagrarizacije, u Jugoslaviji se seljaštvo i apsolutno povećalo: od 1921. do 1931. povećalo se za 1,5 milijuna (1.455.051 osoba).

Očito je dakle da kapitalizam u staroj Jugoslaviji nije uspio obaviti svoju povijesnu misiju razvoja proizvodnih snaga.

Kao što je rečeno, uzrok očekivanih, a neostvarenih, gospodarskih rezultata Hrvatske u Jugoslaviji bio je u državnoj intervenciji koja je išla u korist Srbije, a na štetu tzv. prečanskih krajeva, posebno Hrvatske.

Sama po sebi činjenica podjele zemlje na razvijeni i nerazvijeni dio pojačavala je međunarodne sukobe, pri čemu su nerazvijeni imali jaču zaštitu države. Jugoslavija je bila primjer zemlje u kojoj je političko integriranje išlo ispred ekonomskog – politička je sila postala ekonomski čimbenik. Političko nasilje u gospodarstvu počelo je od prvoga dana. Zamjena austrijskih kruna za jugoslavenske dinare provedena je u omjeru 1:4 iako im je kupovna moć bila podjednaka, što znači da je građanin iz prečanskih krajeva izgubio tri četvrtine novca njegovom zamjenom.

Jugoslavija je uz Grčku bila najzaduženija europska država, i to preuzimanjem ratnih zajmova Kraljevine Srbije.

Država je postala najveći kapitalist u zemlji. Ona je 1925. bila vlasnik 47% šuma, da ne govorimo o željeznici, rudnicima, vojnom kompleksu itd.

6. Borba protiv monarhističke diktature i izrastanje HSS-a u općenacionalni pokret 1930-ih godina

Uvođenje je monarhističke diktature Vladko Maček pozdravio čuvenom izrekom: "Kako vidite, lajbek je raskopčan. Vidovdanski ustav, koji je preko sedam godina tištio hrvatski narod, srušen je ... Posve sam siguran u slogu i zrelost hrvatskog naroda te s obzirom na veliku mudrost Njegovog Veličanstva Kralja da će nam uspjeti da ostvarimo ideal hrvatskog naroda: da Hrvat bude gospodar u svome domu, u svojoj slobodnoj Hrvatskoj."45

Mačekova je izreka imala dvije teze: prvu, Jugoslavija je 1918. krivo skrojena (prsluk je krivo zakopčan) i drugu, ukidanje Ustava (lajbek je raskopčan) iz 1921. sve vraća na 1918. godinu i kralj će rekonstituirati državu na načelima federalizma. Umjesto toga on je Kraljevini SHS dao ime Kraljevina Jugoslavija, u kojoj je ustanovio devet banovina s izrazito unitarističko-centralističkim sustavom. Parlament je raspušten, sve političke stranke zabranjene, a HSS izložena najžešćem progonu.

Teritorij bivše Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije podijeljen je na dvije banovine, Savsku (Zagreb) i Primorsku (Split), ali s nizom izmjena. Tako npr. hrvatski je kotar Čabar priključen Dravskoj banovini (Slovenija), a slovenski kotar Črnomelj Savskoj banovini. Srijem i dio istočne Slavonije podijeljeni su tako da su Vukovar, Vinkovci, Županja, Srijemska Mitrovica i Šid uključeni u Drinsku banovinu (Sarajevo), a ostatak u Dunavsku banovinu (Novi Sad). Zemun je priključen gradu Beogradu. Najveći dio Dubrovačke oblasti – Pelješac, Korčula, Ston, Cavtat, Dubrovnik – priključen je Zetskoj banovini (Crna Gora), a iz Bosne su u Primorsku banovinu uključeni Livno, Kupres, Mostar, Konjic, Prozor, Bugojno i Travnik. Banovine su skrojene tako da su Srbi bili veĆina u šest banovina, a od Hrvatske su odsječeni Srijem i područja južno od Neretve tako da su se dobile konture Velike Srbije.46

Da bi ublažio međunarodnu osudu i olakšao manipuliranje domaćom javnošću, kralj Aleksandar je 3. rujna 1931. oktroirao novi ustav, naravno, bez parlamenta, jer je on bio raspušten. Uveden je ponovno parlamentarizam, ali takav da opstati može samo jedna unitarističko-centralistička kraljevska stranka. Naime, na izbore je mogla izaći samo ona stranka koja može podastrijeti 95.680 potpisa, ali tako da potpisnici moraju biti iz svih 305 kotareva, a to je mogao ostvariti samo državni aparat koji pokriva cijelu državu. Uz to, zabranjene su nacionalne stranke, a Jugoslavija je imala i mogla imati upravo samo stranke te vrste. Cilj je toga sustava bio osigurati samo unitarističke političke formacije. U skladu s tim jedino je general Petar Živković, predsjednik vlade, stvorio dvorsku stranku pod imenom Jugoslavenska

radikalno-seljačka demokracija, kasnije preimenovana u Jugoslavensku nacionalnu stranku, s nadom da će privući ljude iz srpskih stranaka, Radikalne, Demokratske i HSS-a.

Izbori održani 8. studenoga 1931. dali su ovaj sastav "parlamenta": 33,6% činovnika, 19,6% odvjetnika, 10,5% trgovaca, 7,5% svećenika, 6,5% gradskih i općinskih načelnika i 5,8% posjednika. Opozicija je to tijelo nazvala "policijskom skupštinom".

Društveni je život pod diktaturom sve više nazadovao. Državni se aparat razulario u svojoj samovolji, naročito u tzv. prečanskim krajevima u koje je Srbija namještala svoje ljude. To priznaju i srbijanski autori. Tako npr. Vladimir Dedijer piše:

"U prečanskim krajevima vladali su principi pravne države... Zakon ... je bio za sve jednak ... činovnik nije smio da ga tumači na svoj način ... austrijski državni aparat je bio, pored engleskog, jedan od najefikasnijih na svijetu.

U drugim krajevima... vladala je turska tradicija, svaki činovnik tumačio je zakon na svoj način... pa je narod zavisio od milosti... činovnika... cvjetali su uvjeti za korupciju državnog aparata..."47

Profesor beogradskoga Pravnog fakulteta, akademik dr. Jovan –orđević, izvanredni znalac srbijanske tradicije, o istom fenomenu kaže:

"Kao i republika pod monarhijom, Srbi su uvijek dobri dok ne dođu. Kada dođu, oni naprave izvjesne gužve, kompromitiraju i sebe i svoju historiju i svoje zasluge, i izazivaju negativnu reakciju naroda gdje su došli kao prijatelji. Oni se ponašaju ne samo kao oslobodioci nego i kao osvajači, bahato i policijski; oni dovode najgore kadrove da upravljaju tim zemljama, oni i tamo podržavaju najgore... Pri tome je vrlo važno napomenuti, za nacionalne odnose u Jugoslaviji, da su pojedine jugoslavenske nacije vrlo osjetljive, naročito ukoliko su bile historijski ugrožene. One vrlo oštro reagiraju na nove pojave podređivanja, utoliko prije što su očekivale ravnopravnost, slobodu. Utoliko više ako su se identificirale sa Srbijom ili su za Srbiju bile vezane nekim sentimentalnim vezama. To razočarenje izaziva veliko, umnoženo nezadovljstvo... Srpska vojska i srpska politika ponašali su se tako da su mogle očekivati takve reakcije. Makedonci, zbog svoga geografskog položaja, nisu izvukli sve konzekvence nezadovoljstva i razočaranja, koje su možda pretjerano izvukli Crnogorci i Hrvati u Vojvodini. Ali činjenica je da se srpska politika pokazala nesposobna da ujedinjuje, da bude prijatelj, da osigurava ravnopravnost... Nastupala je kao 'osvajač', kao viša sila".48

O razularenosti državnog aparata u samoj skupštini Jugoslavije rečeno je i ovo:

"... Ljudi se vezuju za ruke i noge i tako vezani vješaju o čavao pa se zatim prilazi njima s gorućim šibicama i opušcima i pale se po vratu, po tabanima i rukama, onda ih se skida gole i ne samo muškarce nego i žene i tako se batina do nesvjesti..."49

Drugoga ožujka 1932. to nije govorio antidržavni element već poslanik dr. Ivo Elegović, koji u istom govoru kaže kako je sam Bog poslao kralja Aleksandra da spašava Jugoslaviju.

Kombinacijom nagrada i kazni, mitom i korupcijom, raznim sinekurama, namještanjima u državnom aparatu, u diplomatskoj službi, itd. i tsl. monarhistička diktatura je jedne političare odbacivala, a druge primala u vladajuće strukture od vrhova do dna državne vlasti i na taj način paralizirala političke stranke, posebno one u Srbiji. Slovenci i muslimani lavirali su između dvora, srbijanskih stranka i HSS-a koji se spremao za obnavljanje političke borbe.

Iako je režim progonio SDK, njezino vodstvo je i dalje djelovalo, naravno, ilegalno. Najvažniji programsko-politički dokument u razdoblju diktature bile su tzv. Zagrebačke punktacije, donesene 7. studenoga 1932, u kojima SDK konstatira da “srbijanska hegemonija ... djeluje destruktivno, uništavajući moralne vrijednosti, sve naše napredne ustanove i tekovine, materijalne imovine naroda, pa i njegov duhovni mir...” te zato zahtijeva da se odnosi vrate na 1918. i dogovorno utvrdi državno uređenje na osnovi ravnopravnosti naroda.50

Vladko Maček je početkom 1933. stranim novinama, tumačeći Punktacije, rekao da očekuje da se “... svi Srbi iz Srbije ... sa svojim činovnicima i vojnicima ... povuku s druge strane triju rijeka”, što znači u Srbiju.51

Potpuniju viziju rješenja državne krize Maček je objasnio čuvenom ekspertu za jugoslavensko pitanje R. W. Seaton-Watsonu s tezom da je izvor zabluda u uvjerenju kako postoji jugoslavenski narod, što Maček pobija i dokazuje postojanje slovenskoga, hrvatskoga i srpskoga naroda, a Crnogorcima “priznaje” povijesno pravo na državu iako nisu nacija; Makedonci još nisu nacija, ali se odupiru velikobugarskim i srpskim agitatorima. Muslimani nisu nacija, ali su bliži Hrvatima. Maček upozorava kako treba voditi računa da sredinom Jugoslavije “prolazi kobna kulturna i geopolitička linija (prekretnica), na kojoj je još moćno rimsko carstvo puklo na dvoje”. I umjesto da se 1918. pošlo od rečenih činjenica, došlo je do “srpske okupacije”. Zato Maček zaključuje da se treba vratiti na 1918. i formirati parlamente Hrvatske, Srbije, Slovenije, Crne Gore, Makedonije, a eventualno i Bosne i Vojvodine i prepustiti im da sačine federalni ugovor za novu državu.52

Stalno lavirajući između Beograda i Zagreba, JMO i SLS su u ovom času, ipak, podržale SDK u njezinoj borbi protiv diktature.

HSS se u to vrijeme dvoumio između tzv. dualizma, podjele Jugoslavije na dvije države po modelu Austro-Ugarske, i federalizma s pet, šest ili sedam jedinica.

Zbog političke aktivnosti, beogradski je sud Vladka Mačeka 29. travnja 1933. osudio na tri godine strogoga zatvora po Zakonu o zaštiti države. Bit će oslobođen uoči Božića 1934. nakon ubojstva kralja Aleksandra.

7. Banovina Hrvatska – maèekovsko rješenje hrvatskoga pitanja

Kao što se zbog nacionalnih i socijalnih sukoba nije održao parlamentarizam, tako se ni diktatura nije mogla dugo održati. Poznato je da se diktature teško demokratiziraju – one se češće moraju "rušiti, a ne popravljati" (A. StarčeviĆ). U slučaju Jugoslavije nije se desilo ni jedno ni drugo. Monarhistička diktatura nije bila srušena, ali se nije mogla ni održati. Dok su druge diktature bile tvrde i odlučne, jugoslavenska se "mučila" od prvoga dana. Osim kralja, nije se našla ni jedna jaka ličnost slična diktatorima tipa Mussolinija, Hitlera, Staljina. Za šest godina promijenjeno je sedam vlada, što je bio znak slabosti diktature. Protiv nje su bili svi nesrpski narodi, dakle većina građana, a ni Srbi njome nisu bili oduševljeni, čemu je potvrda da su se tri stare srbijanske stranke pasivizirale i počele dijeliti na frakcije.

Nakon što je kralj Aleksandar ubijen 9. listopada 1934, režim je raspisao izbore za 5. svibnja 1935. Na te je izbore izašla režimska Jugoslavenska nacionalna stranka, na čelu s Bogoljubom Jevtićem, i Udružena opozicija na čelu s V. Mačekom. U ovom bloku opozicije bile su HSS, zatim sve pretežno srpske stranke: Samostalna (Pribićević), Demokratska (Lj. Davidović) i Zemljoradnička (J. Jovanović) te stranka bosanskohercegovačkih muslimana JMO (M. Spaho). Jevtić je dobio 60,6%, a Maček 37,4% – naravno, s falsifikatima, krađom i nasiljem. Karakteristično je da je V. Maček dobio 97% svih hrvatskih glasova (oko 720.000), a da je za njega glasovalo i oko 400.000 Srba u Srbiji i ostaloj Jugoslaviji.53 Maček se definitivno potvrdio kao vođa hrvatskoga naroda.

Izbori 1935. godine pokazali su vrlo značajne promjene. Srbi u Hrvatskoj su od 1927. stalno slijedili politiku Radića i Mačeka, što je i formalizirano stvaranjem i održavanjem Seljačko-demokratske koalicije (SDK), slično Hrvatsko-srpskoj koaliciji u borbi protiv Mađarske (1905-1918). To je za hrvatsku nacionalnu politiku bilo presudno. Sa Srbima HSS se branio od optužbe za separatizam, s njima je izbačen jak mač iz ruku beogradskoga režima, a time se ona prikazuje kao stranka humanizma, demokracije, oslobođena od uskoga nacionalizma, što je čini privlačnom i za ostale narode. Drugi važan fenomen jest prodor samog Mačeka među srbijanske glasače.

Od 1918. do 1929. Srbi su bili prilično složni protiv Hrvata. Uz beogradski su režim bili Srbi-prečani na čelu sa S. Pribićevićem. Stare srbijanske stranke imale su potpunu kontrolu nad biračima u Srbiji, a penetrirale su se i u prečanske krajeve. Hrvati su napuštali gotovo sve stare stranke i pošli za S. Radićem. Ubojstvo hrvatskih političara 1928. u parlamentu, kraljeva diktatura, teške materijalne prilike, divljanje državnog aparata itd., otkrili su sve odnose, testirali sve ideje i vizije o jugoslavenstvu, pokazali pravo lice dinastije i vlastodržaca; sve to je još više homogeniziralo Hrvate oko HSS-a i V. Mačeka. Sve u svemu moć hrvatstva je jačala, a srpstva slabila – protivno svim očekivanjima ideologa i političara jugoslavenske orijentacije.

Pa ipak, rješenja nije bilo. Njega je blokirao odnos snaga u Jugoslaviji, a još više tadašnji međunarodni poredak, točnije Francuska i Velika Britanija koje su bile izrazito sklone Srbiji, odnosno

Jugoslaviji. Zato su sukobljene stranke, unitarističko-centralističke i federalističke, odlagale "odlučno rješenje" i "pristajale" na razne oblike odnosa – od parlamentarizma do diktature i pseudoparlamentarizma – nadajući se da će neka budućnost objema stranama donijeti pobjedu. Pri takvim okolnostima kičmu mehanizma vladanja činili su oficirski sloj, žandarmerija i državni aparat kao glavni oslonac režima. Uz njihovu odanost kralju i srpstvu mogla se tolerirati i parlamentarna igra, jer u svakom kritičnom momentu monarh lako raspusti parlament i političke stranke. Pa ipak, na maču se nije moglo stalno sjediti.

Okolnosti za sporazum poboljšavale su se ne samo zbog slabljenja režima već i zbog rađanja novoga rasporeda snaga na europskom prostoru.

Sredinom 1930-ih, kada su se pojavile moćna Hitlerova Njemačka i fašistička Italija s namjerom slamanja versailleskog poretka, lideri obaju sukobljenih blokova znali su da će se velesile uplesti da rasijeku "jugoslavenski čvor", kao što su se i 1918. uplele u rješenje jugoslavenskog pitanja. Osjećajući, a i znajući, da na kraju sudbina Jugoslavije ovisi o glavnim međunarodnim činiteljima, i HSS i režim težili su da tamo nađu saveznike. U toj "igri" upadali su u proturječne situacije. Tako npr. udaljavanje režima od saveznika Francuske i Velike Britanije, i približavanja Njemačkoj i Italiji moglo je poslužiti kao znak Zagrebu da odatle nema pomoći, ali s druge strane, moglo se okrenuti i protiv Jugoslavije jer se radi o silama protiv versailleskog poretka čije čedo je i Jugoslavija. Kako bilo da bilo, rascjep je u srpstvu bio neizbježan, a to je Mačeku odgovaralo. Naime, svaka frakcija, stranka u Srbiji mogla je najlakše poraziti svoga domaćeg konkurenta – Stojadinović Jevtića, Cvetković Stojadinovića itd. – ako postigne sporazum s Hrvatima.

Tijekom 1938. i 1939. slagali su se svi elementi unutrašnje i međunarodne situacije koji su doveli do političkoga sporazuma Beograda i Zagreba.

Knez Pavle i njegova kamarila nastavili su aleksandrovskim stilom intervencije u politički život zemlje. Procijenili su da se B. Jevtić, predsjednik vlade od 22. listopada 1934. do 24. lipnja 1935, kompromitirao i da ga zato treba zamijeniti novim političarem, ali s istim velikosrpskim programom. Izbor je pao na Milana Stojadinovića, uspješnoga bankara i poslovnog čovjeka, koji će vladati od 1935. do 1939. godine.

U unutarnjoj je politici M. Stojadinović vodio oštru antihrvatsku politiku i stalno pojačavao autoritarnost režima s nacističkim tendencijama, a u vanjskoj politici odvajanje od zapadnih zemalja i približavanje Njemačkoj i Italiji. Da bi ostvario unutarnju i međunarodnu izolaciju Hrvatske, Stojadinović je u svoju stranku, Jugoslavensku radikalnu zajednicu (JRZ), u narodu nazvanu "Jereza", uključio Slovence (SLS), muslimane (JMO), a preko jačanja političkih i gospodarskih veza s Njemačkom i Italijom poručio Hrvatima da ne očekuju pomoĆ od tih zemalja iako one ruše versailleski sustav. U tom smislu govorio je kako Srbija "držeĆi se Njemačke... drži u šahu sve njene suparnike" u državi (Hrvate) i izvan države (Bugare).54 Takva politika više je bila izraz vulgarnog utilitarizma – oslonac na moćnu industrijsku silu

Njemačku i izolaciju Hrvata – nego ideološkoga zanesenjaštva nacifašizmom. Osim toga on je sve više sumnjao u moć i snagu zapadnih država pred sve jačim i agresivnijim nastupom nacifašizma.

Prvi jači udarac Stojadinoviću došao je iz same Srbije. Povod je bio potpisivanje konkordata s Vatikanom 25. srpnja 1937. koji je trebalo ratificirati u skupštini. To je izazvalo masovne demonstracije u Beogradu pod vodstvom Srpske pravoslavne crkve (SPC). Demonstracije su bile tako žestoke da se stvorio dojam početka građanskoga i vjerskog rata. Vlada se povukla i odustala od ratifikacije. Čudan fenomen: velikosrbin Stojadinović došao je u sukob s drugom još jačom frakcijom velikosrpstva.

U jesen iste godine, 8. listopada, stare srbijanske stranke – demokrati, zemljoradnici i dio radikala (oko Glavnog odbora) – stvorile su Udruženu opozicija (UO) s kojom HSS zaključuje sporazum u Farkašiću. U njihovu su proglasu tri glavne točke: prva, "ustav od 28.06.1921. donet je bez Hrvata. Ustav od 03.09.1931. donet je ne samo bez Hrvata i protiv Hrvata nego i bez Srba i protiv Srba", i drugo, nova ustavotvorna skupština treba donijeti ustav za koji će biti "većina Srba, većina Hrvata i većina Slovenaca, narodnih poslanika..."55

Srbijanski dio UO-a pristao je da na čelu izborne liste protiv JRZ-a bude V. Maček. U predizbornoj kampanji Maček je u ljeto 1938. došao i u Beograd gdje je govorio pred oko 100.000 ljudi. Računao je na to da s UO-om slomi JRZ i ostvari sporazum sa srbijanskom opozicijom o rješenju hrvatskoga pitanja, ali je u pričuvi držao i varijantu sporazuma s Dvorom mimo te opozicije i bez nje.

Na izborima na kojima se kao i 1935. glasovalo javno, JRZ je dobila 54,09%, a Mačekova UO 44,90% glasova. Izbori su potvrdili trend slabljenja režima: za njega je glasovalo 1931. godine 65,29%, a sada 54,09%. Maček je ponovno dobio 97% glasova hrvatskih glasača.56 Pretežno hrvatske banovine glasovale su za režim (u %) ovako:57

	1931.	1935.	1938.
Banovina Savska	54,55	23,39	13,76
Banovina Primorska	34,41	26,48	15,85

Izborni je sustav bio takav da je JRZ-u pripalo 305, a UO-u 67 mandata iako su glasovi gotovo podijeljeni. Po tome se sustavu većinskoj listi odmah daje tri petine svih mandata, a ostali se dijele proporcionalno. Apsurd je bio takav da je npr. u kotaru Krapini Maček dobio 8.623 glasa, Stojadinović 52, a mandat je dodijeljen vladinu kandidatu. U kotaru Klanjec Maček je dobio 7.614, a Stojadinović 14 glasova, ali je mandat pripao vladinu kandidatu itd.58

Izbori 1938. nisu ništa riješili već su gurnuli Jugoslaviju u još dublju krizu. Uoči II. svjetskog rata ta država je postala najveći "europski bolesnik" na rubu raspada. Ne samo da je definitvno propala vizija jugoslavenske nacije već se, upravo i zbog toga, ubrzao proces jačanja nacionalne svijesti svih njezinih

naroda. Pokazalo se da se jednom “rođene nacije” ne mogu dalje pretakati u neku novu naciju. Ni jedan od naroda Jugoslavije, mada iz različitih uzroka i razloga, nije bio zadovoljan njezinim režimom.

Srbija, koja je od početka XX. stoljeća te u balkanskim ratovima i u I. svjetskom ratu postigla vrhunac svoga nacionalnog jedinstva, iracionalnom politikom svojih vođa našla se u procesu fragmentacije i podjela i bez koncepcije za svoju budućnost. Iako su još bili privrženi ideji Velike Srbije, Srbi su se podijelili na one koji su to željeli ostvarivati parlamentarizmom i sporazumijevanjem i one koji su se držali politike čvrste ruke. Taj sukob u metodama otvorio je proces fragmentiranja političkih stranaka i slabio političku moć nacije. Osim toga mnogi Srbi prečani, poglavito Srbi u Hrvatskoj, koji su bili snažan oslonac Srbije, spoznavši opasnost da ih velikosrpska politika dovodi u sukob s građanima zemalja u kojima žive, prelazili su u oporbu. Pribićevićeva SDS je od 1927. slijedila HSS s kojim je do kraja bila u koaliciji (SDK).

Nasuprot Srbiji, Hrvatska se iz godine u godinu sve više ujedinjavala. Blizu 100% hrvatskih glasača slijedilo je HSS. To je stranku pretvorilo u općenarodni pokret s tendencijom širenja autoritarnoga političkog života, jer se radilo o jednom političkom programu, jednoj stranci i jednom vođi što je primjereno tipu bitke za nacionalnu slobodu. Kako je u svoj sastav osim seljaka – siromašnog, srednjeg i bogatog – sve više primala i radnika i stručnjaka, i gostioničara i trgovca i buržuja i svećenika, otvorio se i problem socijalnoga i političkoga i idejnoga objedinjavanja tako različitih društvenih slojeva. Ali, taj bi se problem aktivirao tek nakon preuzimanja vlasti.

HSS je širio svoju mrežu institucija i organizacija u svim smjerovima. Stranka je osnovala i svoj sindikat (HRS), zatim Gospodarsku slogu koja je razvila rad na obučavanju seljaka u vođenju gospodarstva, uspostavila mrežu trgovina i kreditnih linija za seljake i, na kraju, 1935. osnovala “Hrvatsku građansku zaštitu” po gradovima i “Hrvatsku seljačku zaštitu” na selima. Ta poluvojna organizacija u početku je služila za obranu HSS-ovih skupova od žandara i provokatora, ali je vodstvo HSS-a s njom računalo i za slučaj eventualne oružane borbe.

Političko stanje u Hrvatskoj postajalo je sve dramatičnije. V. Maček je 3. prosinca 1937. češkom diplomatu izjavio da u slučaju napada na Jugoslaviju “mobilizacija u Hrvatskoj uopće nije moguća. A ako bismo već morali uzeti pušku u ruku, prešli bismo na drugu stranu... Pobjegli bismo makar i Nijemcima premda ih ne volimo... Narod me slijedi, ali moj autoritet nije neograničen. Seljaci su ogorčeni, dalaze k meni i pitaju kada ćemo im dati oružje da krenu na Beograd... raspoloženje u narodu je vrlo buntovničko... Mi želimo da za takav momenat budemo spremni, i zato imamo Seljačku zaštitu. Godine 1918. nismo imali ništa, pa su zato s nama radili što su htjeli...”59

I svećenstvo se približilo politici HSS-a. Već spomenuti češki diplomat citirao je i nadbiskupa Alojzija Stepinca koji mu je rekao:

“... Ja mrzim nacizam. Za mene on znači isto što i boljševizam... Smatram se i dobrim Hrvatom i kada ne bih volio svoju zemlju smatrao bih to grijehom...”60

Iz razgovora s više intelektualaca u Zagrebu – Ivanom Meštrovićem, dr. Ćurčinom, dr. Maixnerom, dr. Politeom, dr. Dežmanom itd. – češki je analitičar na osnovi kulturno-duhovnoga stanja i političkoga raspoloženja zaključio da između Beograda i Zagreba postoji duboki socijalni, povijesni, kulturni i gospodarski jaz. Osim ako ne moraju zbog poslova, Hrvati "uopće ne dolaze u Beograd. U kulturnom smislu odijeljeni su od Srbije. Npr. Pen-klub nije organiziran za cijelu državu, nego Zagreb ima svoju samostalnu organizaciju kao i Beograd, a kulturna društva žive samo za sebe bez uzajamnih veza. Jednako je tako i u sportskom životu..."

Citiraju se dalje izjave kako hrvatski novac ide u Beograd, a kulturne i znanstvene institucije u Zagrebu "dobivaju smiješne dotacije". Među intelektualcima vlada "uvjerenje o višem kulturnom nivou, o pripadnosti zapadnoj civilizaciji, za razliku od balkanskih običaja Srba", što stvara prezir prema Beogradu.61

Sve u svemu, jugoslavenska se država održavala pod pritiskom postojećega europskog poretka i zbog straha od građanskoga rata, čega su bili svjesni lideri sukobljenih snaga.

U borbu između Zagreba i Beograda trajno su bili upleteni Slovenci i muslimani kojima su se "udvarala" oba glavna protivnika. Poziciju Slovenaca u toj borbi otvoreno je definirao dr. Kuhar, glavni urednik "Slovenca", glasila SLS-a, ovako :

"Mi imamo svoju autonomiju kako smo željeli; imamo potpuno u rukama slovensku administraciju, u kojoj nećete naći ni jednog Srbina, pa ovdje radimo po svojoj volji. Do sada nam nije uspjelo postići jedino to da bi se u Sloveniju vraćalo onoliko novaca koliko ih šaljemo u Beograd. Svjesni smo toga da nas Stojadinović ne voli, ali u vladi ćemo ostati, jer od toga imamo koristi."62

Međutim, osim u pitanju novca, gdje su se osjećali oštećeni, Slovenci nisu imali zapaženijega pristupa u vojnim strukturama i u diplomatskom koru. Njihova politika je više koristila centralističkim nego federalističkim snagama iako su zapravo bili za federalizam. Poznato je da je njihov vođa A. Korošec u Beogradu podržavao centralizam, a u Ljubljani slovensku autonomiju. Uloga jezička na vagi podizala im je značenje i donosila materijalne koristi, posebno na cijelomu jugoslavenskom tržištu, gdje su kao najrazvijeniji ostvarivali veći profit.

Muslimani – bosanski, sandžački, kosovski i makedonski – preko JMO-a su se ponašali slično Slovencima. Svjesni svoje posebnosti, a bez nacionalne svijesti, sve su se više homogenizirali, čemu je mnogo pridonosilo srpsko i hrvatsko svojatanje. Dešavalo se nešto slično kao s Makedoncima, koji su se desetljećima nalazili između "bugarskog čekića i srpskog nakovnja", što je ubrzalo razvijanje njihove nacionalne svijesti. Oni i Albanci bili su izvan zakona, prisiljavani da se asimiliraju ili isele. Čekali su trenutak raspada države.

U Crnoj Gori održavala se svijest o obnovi vlastite pogažene državnosti na čemu su najviše inzistirali komunisti.

Nacionalno izmiješana Vojvodina s oko pola milijuna Nijemaca i približno toliko Mađara u cijeloj Jugoslaviji, a uglavnom naseljenih u Vojvodini, te s oko 400.000 Srba, nije igrala primjerenu ulogu u političkom životu, ali se u njoj rađala svijest o autonomiji.

Goleme razlike između jugoslavenskih zemalja bile su bez primjera u Europi. Ako uzmemo industriju kao indikator razvijenosti, stanje je bilo sljedeće: na jednog stanovnika vrijednost industrijske proizvodnje 1938. godine iznosila je u Sloveniji 3.320 din, u Hrvatskoj 1.560, u Srbiji 846, u BiH 683, u Crnoj Gori i Makedoniji 156, što znači da je na jednog stanovnika u Sloveniji otpadalo 4 puta više nego u Srbiji, a 22 puta više nego u Makedonji i Crnoj Gori. U cjelini, veća je bila razlika između Slovenije i Makedonije nego razlika između Jugoslavije i SAD-a.63

Ako se uzme pismenost kao glavni pokazatelj masovne kulture, po popisu 1921. bilo je nepismenih (u %):64

Slovenija	8,8
Vojvodina	23,3
Hrvatska	32,2
Dalmacija	49,5
Srbija	65,4
Crna Gora	67
BiH	80,5
Makedonija	83,8

Sve u svemu, Jugoslavija je između dva rata bila najkonfliktnija i najzaostalija zemlja u Europi s najvećim unutarnjim razlikama. Zato je jugoslavensko pitanje bilo nerješivo. Rješenje problema sve je više išlo prema razini velikih, ali tragičnih svjetsko-povijesnih konflagracija.

Teško političko stanje u zemlji, na rubu oružanih sukoba i već gotovo započeti rat u Europi – Anschluss Austrije 13. ožujka 1938, Hitlerova okupacija Čehoslovačke ožujka 1939, talijanska okupacija Albanije 17. travnja 1939. – prisilili su Beograd i Zagreb da hitno nađu sporazum o hrvatskom pitanju, kao najkrupnijemu problemu Jugoslavije.

Knez Pavle inicirao je smjenu vlade M. Stojadinovića, zbog sve čvršćeg vezivanja s Hitlerom i Mussolinijem i tvrdoga kursa prema Hrvatima te 6. veljače 1939. dao vladu u ruke Dragiše Cvetkovića, sugerirajući mu da postigne sporazum s Mačekom. Zapravo, procesom pregovaranja upravljao je sam knez, a Cvetković je bio njegov izvršitelj. Pregovori su trajali od početka travnja do kraja kolovoza 1939. Maček je Udruženu opoziciju držao u kursu pregovora, ali su s vremenom i on i knez ostavili opoziciju koja je teže pristajala na kompromis.

Mačeku nije bilo stalo do ministarskih fotelja u Beogradu, već do određivanja teritorija hrvatske autonomne jedinice i njezinih prava u bitnim područjima vlasti. Cvetković je 15. travnja 1939. na prvom razgovoru pristao na spajanje dviju hrvatskih banovina – Savske i Primorske – i grada i kotara Dubrovnika, što je Maček, naravno, prihvatio ali je tražio proširenje s kotarevima Ilok i Šid, kao dio proširenja Savske banovine; zatim u Bosni kotareve Brčko, Gradačac i Derventu, potom Savom do Une, te Unom, Sanom, uključivo kotareve Jajce, Zenicu, Visoko, a odatle granicom Primorske banovine (Travnik, Bregovina, Konjic, Mostar) i dalje kotar Dubrovnik do Herceg-Novog. Koliko su pregovori bili dramatični, može se samo zamisliti ako se zna da su Srbi smatrali BiH "središnjim srpskim zemljama" (J. Cvijić), a Hrvati u njoj vidjeli svoje "živo pravo" (S. Radić).

Konačno, 26. kolovoza 1939, pet dana prije početka II. svjetskog rata u Europi, potpisan je sporazum Cvetković-Maček kojim je utvrđeno područje Banovine Hrvatske u sastavu: Savska i Primorska banovina, kotarevi Dubrovnik, Šid, Ilok, Brčko, Gradačac, Derventa, Travnik, Fojnica.

Sporazum utvrđuje obnovu Sabora kao zakonodavne vlasti, bana kao nositelja upravne vlasti. Banovina dobiva i određenu financijsku samostalnost.

U usporedbi s teritorijem koji je Hrvatska imala u Habsburškoj Monarhiji promjene su bile:

– izgubljen je dio Srijema

– izgubljena je Boka kotorska i područje južnije od nje

– u sastav Hrvatske uključeni su Međimurje i Kastav

– Hrvatska se proširila na dio BiH uglavnom na nacionalnom načelu.

Stvaranjem Banovine Hrvatske otvoren je proces federalizacije Jugoslavije. Već su bili gotovi nacrti banovine Slovenije, jer tu nije bilo nikakvih sporova – Dravska bi se banovina proglasila slovenskom federalnom jedinicom.

U pogledu daljnjega državnog preuređenja sve su političke snage u Srbiji zauzele stajalište da se ostalih 6 banovina mora ujediniti u srpsku jedinicu zvanu "srpske zemlje", kako bi se u Jugoslaviji stvorila mala "Velika Srbija".

HSS je predlagao da se što prije provedu izbori za Hrvatski sabor i za skupštinu Jugoslavije, koja bi imala zadaću dovršiti proces preuređenja države. Rat je taj proces prekinuo.

Hrvatsko-srpski spor nastavit će se u izbjegličkoj vladi u Londonu, ali će rat 1941-1945. donijeti drukčija rješenja.

Mačekov koncept rješenja hrvatskoga pitanja ostvaren je bez žrtava i u granicama mogućeg nakon dvadeset jednu godinu uporne političke borbe.

HSS-ovsko rješenje hrvatskoga pitanja bilo je polovično, a drukčije nije ni moglo biti. Taj "defekt" iskoristit će dvije ultraradikalne ideologije, nacifašistička i boljševička, koje će Hrvatsku povući na tragičnu

stranputicu. Sada je red da pokažemo što je značilo njihovo pojavljivanje u političkom životu hrvatskoga naroda.

8. Infiltracija nacifašističke i boljševičke ideologije u Hrvatsku između dva rata

Kao što su se između dva svjetska rata europski narodi podijelili na tri glavna antagonistička idejno-politička bloka – demokratski, nacifašistički i boljševički – tako se i hrvatski narod razbio na tri dijela. Takva podjela Hrvata nastat će tek nakon sloma Kraljevine Jugoslavije 1941, a do tada je gotovo cijeli hrvatski narod slijedio HSS koja se u međuratnom razdoblju od stranke razvila u općenacionalni pokret za hrvatski suverenitet. Međutim, protiv HSS-a kao nositelja prozapadne demokratske građanske orijentacije, u hrvatskom su se društvu zametnule klice profašističke i proboljševičke orijentacije u obliku ustaštva i u krilu KPJ.

Kakvog su korijena i utjecaja imale ustaška i komunistička opcija u Hrvatskoj do 1941. godine?

Ni ustaše ni komunisti do 1941. nisu mogli razviti društveni pokret jer za njih nije bilo mjesta u krilu hrvatskoga naroda koji je bio listom uz HSS. To se dokazuje činjenicom da je za HSS na izborima 1935. i 1938. glasovalo 93% hrvatskih glasača. Ustaše nisu uspjele stvoriti političku stranku ne samo zato što su progonjeni već i zato što je njihova zavjerenička koncepcija računala na instaliranje u vlasti pomoću nacifašističkih država. Komunisti su izgradili svoju stranku, KPH u okviru KPJ, ali se njezino članstvo do sredine 30-ih godina svodilo na nekoliko stotina do nekoliko tisuća članova i po tome je bila više sekta nego politička stranka. U svjetlu te teze pogledajmo sada kako su se ustaše i komunisti razvijali do 1941. godine.

Pred progonom monarhističke diktature, pojedinci i skupine hrvatskih nacionalista morali su emigrirati u strane zemlje. Većina ih se okupila u Mađarskoj (Janka Puste) i Italiji. Tamo je Ante Pavelić potkraj 1930. osnovao tajnu revolucionarnu organizaciju “Ustaša” s ciljem razbijanja Jugoslavije i uspostave neovisne hrvatske države, postavivši sebe za poglavnika. Do 1934. u Italiji se okupilo oko 500 ustaša.

A. Pavelić je 1932. godine formulirao “Ustav” organizacije u kojemu se ona izgrađivala na zavjereničkim osnovama. Ustaška “načela” kao dokument o programu i ideologiji pokreta nastala su 1933. godine.65

Cilj je pokreta bio ovako formuliran: “Ustaša, hrvatski oslobodilački pokret ima zadaću da svim sredstvima – pa i oružanim ustankom – oslobodi ispod tuđinskog jarma Hrvatsku da ona postane potpuno samostalna i nezavisna država na cijelom narodnom i povijesnom području...”

Organizacijska shema predvidjela je ove ustaške strukture: rojeve za sela, tabore za općine, logore za kotareve, stožere za župe i glavni ustaški stan za državu (GUS). Na čelu GUS-a je poglavnik (vođa) a uz njega su 12 doglavnika koje imenuje poglavnik.

Članovi pokreta i dužnosnici polažu zakletvu (prisegu) u kojoj stoji da se svaki zaklinje "Bogom svemogućim i svime što mi je sveto da ću se držati ustaških načela... te bezuslovno izvršavati sve odredbe Poglavnika ... ako se ogriješim o ovu prisegu – ... ima me ... stiæi kazna smrti. Tako mi Bog pomogao! Amen!"66

Autokratski, zavjerenički i teroristički smjer utvrđen 1929. u "Ustavu", razrađivan je u nizu napisa lista "Ustaša" u Italiji. Tako npr. veljače 1932. list piše:

"...Nož, revolver, bomba, pakleni stroj, to su idoli koji imaju povratiti seljaku plodove njegove zemlje, radniku kruh, a Hrvatskoj slobodu." U srpnju iste godine "Ustaša" u članku pod naslovom "Treba klati", piše: "Ono što pije krv hrvatskog naroda treba poklati da se više nikada to zlo u hrvatskoj sredini ne pojavi."67

Ustaška načela i ideje bile su sirova i surova reakcija na teror monarhističke diktature. To je bio krajnji osvetnički odgovor na žrtve toga režima, hajdučki odgovor na hajdučiju i žandarski kundak režima i na nacionalno poniženje, šovinistička mržnja na još veću šovinističku mržnju. Radi se o poznatoj biblijskoj "oko za oko, zub za zub".

Uvažavajući činjenicu da su ustaše mogle gostoprimstvo dobiti samo u fašističkom režimu, koban je bio korak emigriranja u Italiju. Taj se korak morao platiti ustupanjem Dalmacije Italiji koja će si 1941. priključiti najveće hrvatske bisere kao što su Split, Šibenik, Trogir i još više.

Slobodno djelovanje ustaša kratko je trajalo. Nakon ubojstva kralja Aleksandra 1934, u kojemu su sudjelovali VMRO i ustaše, Italija je prvo pozatvarala, a nakon toga konfinirala Pavelića i ustaše. Od 1934. do 1941. oni su bili pod kontrolom talijanske vlade koja je time izvršavala svoje obveze prema M. Stojadinoviću čiji je režim vodio profašističku politiku u dogovoru s talijanskom vladom. Jugoslavija je u nadi da će razbiti Pavelićevu grupaciju dopustila repatrijaciju pa se oko pola ustaša, među njima i Mile Budak, vratilo u zemlju. Italija je zadržala drugu polovicu jer je stalno računala s mogućnošću njihove upotrebe za razbijanje Jugoslavije i osvajanje Dalmacije. Međutim, Hitler je bio protiv razbijanja Jugoslavije: ponajprije stoga što je 1939/40. angažirao svoje oružane snage na zapadu protiv Francuske, a 1941. pripremao invaziju na SSSR pa je zato težio izbjeći rat na Balkanu. Tek nakon puča u Beogradu 27. ožujka 1941, odlučio je razbiti Jugoslaviju, a do tada su ustaše u Italiji bile blokirane.

Dobivši utočište od nacifašističkoga režima, ustaše će po nuždi dovesti NDH pod vlast Italije i Njemačke, pa će ih povijest zbog toga i djela koja su činili 1941-1945. svrstati u društvo europskoga fašizma. No, osim ideje o hrvatskoj, etnički što čišćoj nacionalnoj državi, ustaše drugih vizija nisu imali. Pozivali su se na Starčevića, ali su odbacili njegove liberalno-demokratske ideje, a o modernizaciji društva u smislu njegove industrijalizacije, urbanizacije, razvitka kulture, pismenosti, znanosti, zakonitosti i moralnosti, itd. nisu imali gotovo nikakve razvijene doktrine i koncepcije. Svi i sve mora se podrediti

nacionalnoj državi koja je dignuta na razinu mitske svetosti. Taj cilj opravdava sva sredstva: ljudi i njihova sloboda moraju se podrediti državi.

Fenomen boljševizma u Hrvatskoj složeniji je od fenomena ustaštva.

Iako komunisti zaista nisu izašli izvan okvira malene marginalne tajne organizacije, oni će u ratu 1941-1945. poraziti sve građanske snage i vladati skoro pola stoljeća. Ta povijesna činjenica nameće nešto dužu elaboraciju upravo na ovom mjestu jer se bez nje ne može objasniti ono što će se kasnije događati.

Krenimo od početka!

Od osnivanja 1919. godine, KPJ je zasnivala svoju programsku viziju na tri pretpostavke koje su zapravo bile aksiomi, i to:

prvo, svjetski sustav kapitalizma ušao je u svoju završnu umiruću fazu, ruši se svjetska kapitalistička civilizacija, nastupila je epoha proleterskih revolucija i stvaranja svjetske socijalističke civilizacije; došao je trenutak smjene kapitalizma što se zbiva po neumitnom zakonu povijesnog razvoja koji je otkrila marksistička teorija;

drugo, “teorijski zakon” smjene kapitalizma socijalizmom empirijski je potvrđen i dokazan na jednoj šestini zemaljske kugle velikom Oktobarskom proleterskom revolucijom i već dovršenim socijalističkim poretkom u SSSR-u;

treće, iako nerazvijen, kapitalistički je poredak u Jugoslaviji u permanentnoj krizi koja je, zbog nerješivih društvenih suprotnosti, “bremenita proleterskom revolucijom” koja se pokazuje kao neposredna mogućnost od časa osnivanja KPJ 1919. godine. KPJ je smatrala Kraljevinu Jugoslaviju balkanskom varijantom ugnjetavačkoga ruskog carizma i najslabijom karikom europskoga lanca kapitalističkih zemalja, kao što je carska Rusija bila najslabija karika svjetskoga sustava kapitalizma do 1917. godine.

Sva tri spomenuta “idejno-teorijska aksioma” dobila su svoj ideologijski i propagandno-agitacijski izraz koji je stvorio nepokolebljivo uvjerenje svih generacija komunista da je socijalistička revolucija u Jugoslaviji, osvajanje vlasti i “izgradnja” socijalizma, neposredna povijesna zadaća revolucionara koji su osnovali KPJ, točnije to je zadaća svake iduće generacije revolucionara.

Nakon tih konstatacija o viziji budućnosti KPJ, fascinantno je uočiti da su dvije od tri pretpostavke na kojima se ima graditi “svijetla” budućnost nove socijalističke civilizacije, ne samo problematične već da su dobrim dijelom bile iluzija.68 Naime, vizija spektakularnoga sloma svjetskoga kapitalističkog sustava pod udarom serije proleterskih revolucija neće se nikada ostvariti, a uvjerenje o izgrađenom socijalizmu u SSSR-u u obliku kakav se razvio u mašti revolucionara, budućnost će otkriti kao veliku prijevaru i zabludu. Ta konstatacija, koja sugerira tezu da akteri povijesti nisu uvijek svjesni implikacija, posljedica i dometa svojih vizija, programa i odluka, ne znači da se spomenuta tri aksioma, naročito onaj treći, nisu oslanjala na neke realne povijesne tendencije.

Uvjerenje o nužnosti i neminovnosti sloma kapitalizma i nastupanju epohe socijalizma stalno su "podgrijavali" takvi događaji kao što su bili velika ekonomska kriza 1929. godine, te sudar dviju grupacija imperijalističkih zemalja 1939. godine kada je započeo II. svjetski rat, koji je otvorio mogućnost pretvaranja imperijalističkoga u građanske ratove za uništenje kapitalizma. Očekivala se i pobjeda socijalističke revolucije u najmnogoljudnijoj zemlji svijeta – Kini – kao i nizu europskih zemalja. Jednom riječju, jugoslavenski su komunisti imali argumenata da se njihova revolucija slijeva u svjetski socijalistički pokret potlačenih za rušenje kapitalizma.

Pa i same strukturalne promjene u kapitalizmu tumačene su kao predvorje socijalizma. Naime, liberalno-demokratski poredak, usidren u laissez-faire, njegov ekonomski sustav, počeo se transformirati u monopolni državno-kapitalistički sustav tako da je sama kapitalistička ekonomija počela sužavati regulatornu funkciju profita, a jačati funkciju planiranja što je pokolebalo vjeru u nezaobilazne i "vječne" zakone kapitalističke ekonomije. Stvarala se nada da će biti dovoljno skinuti upravljačke vrhove s kapitalističkih monopola i eto gotovog socijalizma.

Kada, dakle, imamo na umu spomenute tendencije u svjetskim razmjerima, nije teško shvatiti uvjerenost komunista u sigurnu pobjedu.

Međutim, glavni povijesni tok evolucije kapitalizma nije tekao po projekciji komunističkih partija i njihove centrale – Kominterne. Svjetski je kapitalistički sustav pokazao čudesnu moć adaptacije u pronalaženju putova svoje revitalizacije naročito nakon II. svjetskog rata. To, pak, znači da se glavna pretpostavka razvoja socijalizma u viziji Kominterne nije ostvarila.

Ali, glavni izvor nadahnuća, revolucionarne nepokolebljivosti i vjere u nužnost i mogućnost revolucije, KPJ je neprestance dobivala iz uvjerenja o "trijumfalnoj izgradnji socijalizma" u SSSR-u i iz uvjerenja o postojanju revolucionarnog stanja koje se razvilo iz permanentnog trajanja opće krize društvenoga poretka Kraljevine Jugoslavije.

Takvo se uvjerenje može ilustrirati i verificirati u svakom programskom dokumentu kao i svim praktičnim političkim akcijama KPJ. Za ovu priliku navest æemo samo neke argumente u kojima se sintetiziraju sva tri najbitnija aspekta vizije, ideologije i programske orijentacije KPJ: međunarodni, sovjetski i jugoslavenski aspekt te cjeline.

U revolucionarnoj atmosferi stvorenoj iscrpljujućim četverogodišnjim I. svjetskim ratom, razorenim ruskim, austrougarskim i njemačkim carstvom, Oktobarskom revolucijom, pobunama u ratnim armijama na frontovima i pobunama seljaka i radnika u Njemačkoj, Austriji, Mađarskoj, zatim nacionalno-revolucionarnim vrenjem u jugoslavenskim zemljama slomljenoga Habsburškog carstva, kada je u izgledu bila mogućnost širenja socijalističke revolucije u nizu europskih zemalja, osnovane su u svijetu brojne komunističke partije od lijevih krila radničkih pokreta, među kojima je bila i KPJ koja je već na osnivačkom kongresu 1919. godine usvojila platformu izvođenja socijalističke revolucije na osnovi procjene

da je ”međunarodni kapitalizam ušao u završnu fazu...” i da su “...stvoreni uvjeti za ostvarivanje komunističke privrede prenošenjem sviju sredstava za proizvodnju u ruke društvene cjeline.”69

Ovaj citat, izvan kojega i nema ništa značajnog u programskoj orijentaciji KPJ 1919. godine, koncentrirani je izraz uvjerenja da je povijesni trenutak smjene kapitalizma socijalizmom već nastupio i da jugoslavenski proleterijat treba jednim “jurišem” na buržoasku državu osvojiti vlast i uspostaviti diktaturu proletarijata i nacionalizirati sredstva za proizvodnju po ugledu na svoju klasnu braću u sovjetskoj Rusiji. Takvo opredjeljenje KPJ za sovjetski put u izvođenju revolucije i u uspostavljanju tipa društvenog uređenja, nakon dolaska na vlast, ostat će manje-više trajno i nepokolebljivo. Dakle, centralizirana državna vlast koja upravlja nacionaliziranim sredstvima za proizvodnju bila je glavni element programa KPJ.

Konsolidacijom kapitalizma nakon Prvoga svjetskog rata u svim europskim zemljama, pa dakle i Jugoslaviji, te razbijanjem KPJ 1920/21, izjalovila se nada u širenje revolucije. Europska će povijest krenuti sasvim drugim putem. Sovjetska Rusija će se, nakon dramatične borbe između sve slabijih snaga “zanesenjačke legije revolucionara” i sve jačih snaga državne i partijske birokracije, vratiti na stare ruske hegemonističke pozicije. Ostale će se europske zemlje orijentirati svaka na svoje nacionalne interese i, ovisno o industrijskim i ljudskim potencijalima, na predratne imperijalističke i hegemonističke pozicije, pripremajući se za novi rat u koji će se cijela Europa uskoro survati. U tom kontekstu glavne društvene i političke snage u tek osnovanoj jugoslavenskoj državi, uključujući i KPJ, upustit će se u međusobne žestoke borbe čiji će smisao biti u traženju rješenja za tri nacionalne zajednice, tako da će nacionalni problem prevladati sve ostale društvene probleme.

Jer, od šest naroda, pet ih je bilo protiv državnog uređenja Jugoslavije. To isto vrijedi i za sve nacionalne manjine. Snaga otpora tih naroda i nacionalnih manjina, bez obzira na to što nije bila objedinjena, onemogućila je konsolidaciju nove države. To je činjenica, bez obzira je li njihova borba bila napredna ili nazadna, oslobodilačka ili reakcionarna – što je bilo vrlo različito s obzirom na vrstu i karakter pojedinih političkih frakcija i programa koji su se pojavili među nacionalno neravnopravnim etničkim zajednicama. Svaka od jugoslavenskih nacija, budući da je formirana prije stvaranja zajedničke države, razvila je svoju nacionalnu ideologiju i nacionalni pokret s ciljem konstitucije svoga nacionalnoga političkog subjektiviteta. Ne ulazeći ovdje u vrlo zamršenu slojevitost nacionalne svijesti i u identifikaciju brojnih političkih frakcija i njihove političke taktike, može se konstatirati da ni jedna politička grupacija nije ušla u novu državu s idejom da se odrekne nacionalnog identiteta. Najiskreniji protagonisti jugoslavenske ideje, npr. u Hrvata, kao što je bio A. Trumbić, jedan od stvaralaca Jugoslavije 1918. godine, borili su se za ravnopravne odnose i jedan oblik federalizma, a da ne spominjeno HSS, vodeću građansku stranku u Hrvatskoj.

Srbija, međutim, nije imala razvijenu povijesnu svijest da shvati što je značilo uključivanje novih naroda u sastav nove države, već je, ponesena ratnim trijumfalizmom i idejom Velike Srbije, iskoristila

povoljne povijesne okolnosti i nametnula hegemonističko-centralističku vlast, što ju je nužno dovelo do trajnog sukoba s narodima koji su došli u neravnopravni položaj.

Čini se da je odnos sukobljenih snaga bio podjednak. Srbija je bila dovoljno jaka da ne popusti u obrani hegemonističkoga režima, ali i suviše slaba da slomi svoje protivnike i ostvari stabilnu državu. Federalistički blok nije bio toliko jak da razbije nametnuti režim, ali ni toliko slab da se odrekne borbe za preuređenje države na federativnoj osnovi. Zato je borba bila neprestana. Stvoreno je nesnosno stanje za cijelu društvenu zajednicu i posijano sjeme mržnje koje će u budućnosti pridonijeti krvavim međunacionalnim obračunima.

U vezi sa žestokim sukobima građanskih stranaka treba istaći još jednu, i to presudnu činjenicu. Naime, budući da je s jedne strane međunarodni poredak tvrdo branio integritet Jugoslavije, a s druge strane njezine narode ugrozio predstojeći II. svjetski rat – oba njezina bloka – nametala se ideja da se razbije velikosrpski hegemonistički režim i stvori nova zajednica.

To je značilo da se mora naći neka zajednička društvena snaga – idejni i politički pokret, koja će stvoriti jugoslavensku zajednicu u takvu kontekstu; da bi preoteli dio masa od građanskih stranaka, komunisti su formirali nacionalne komunističke stranke – KPH je stvorena 1937. godine. Na takvu se putu nastojalo privući pripadnike iz redova svih naroda. Tu je ulogu sebi namijenio komunistički pokret zamijenivši sredinom 1930-ih godina ideju razbijanja Jugoslavije idejom jugoslavenske federacije, ali i otvorenošću prema još široj državnoj tvorevini kao što je balkanska ili balkansko-podunavska konfederacija. Hrvatski su komunisti na Osnivačkom kongresu istaknuli svoj program rješenja nacionalnog pitanja u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Prvenstvena je zadaća “borba za nacionalnu slobodu hrvatskog naroda”, koju treba vezati uz borbu uz socijalizam, “jer samoodređenje naroda, ravnopravnost sviju naroda bez obzira na rasu i religiju jest jedno od velikih načela socijalizma”.70

Tito je tada u “Proleteru” pisao: “Komunisti se bore za slobodu Hrvatske, ali samo za takvu slobodnu Hrvatsku u kojoj će biti slobodan narod. Za komuniste nije hrvatski narod jedna šaka bogataša i visoke gospode, nego je narod: seljaštvo, radništvo i narodna inteligencija. Komunisti, sinovi hrvatskih seljaka, hrvatskih radnika i narodne i poštene inteligencije su Hrvati i dio hrvatskog naroda, za čiju se slobodu i napredak i oni bore...”

Tako je komunistički pokret, zasnovan gotovo isključivo na klasnom konceptu (proleterska društvena zajednica), postao jedini nosilac jugoslavenske ideje, budući da su jugoslavenski nacionalisti kao protagonisti ideje Jugoslavije postali instrument hegemonije vladajućega vrha Srbije koji nikada nije prihvaćao politiku nacionalne ravnopravnosti.

KPJ je svoju moć i budućnost očekivala od revolucionarnog potencijala radnih klasa. Međutim, klasna struktura nije pružala takva očekivanja.

Radnička klasa je bila mlada i malobrojna. Industrijski, trgovački i zanatski centri bili su oaze u moru veoma zaostalog i bijednog seljaštva. A ono je činilo blizu 80% stanovništva. Od te goleme mase više od dvije trećine imalo je ispod 5 ha zemlje. To znači da najveći dio seljaštva nije gotovo ništa od svojih proizvoda iznosio na tržište već je živio primitivnim načinom života u uvjetima naturalne proizvodnje. Tome treba dodati činjenicu da je većina živjela na rubu gladi s obzirom na mali prinos tako malenih gospodarstava. Seljaštvo je bilo izloženo eksploataciji birokratsko-vojno-policijske države koja je, u usporedbi s ekonomskom snagom zemlje, tražila enormna sredstva, prikupljanjem poreza od seljačke sirotinje. Takav položaj seljaka razvio je u njihovoj svijesti mržnju prema režimu u kojemu su vidjeli samo porezni aparat i žandarsku silu. Zato je u seljaštvu tinjala velika antirežimska energija kojoj KPJ nije dugo vremena poklanjao nikakvu pažnju.

Ta seljačka energija, po svojoj prirodi eruptivna i destruktivna, ostala je latentnom, čekajući vještu političku snagu da je u pogodnom trenutku aktivira za svoje uske stranačke interese.

Treći činitelj revolucioniranja u Kraljevini Jugoslaviji razvio se zbog blokade industrijalizacije. Radi se, naime, o tome da je Jugoslavija u odnosu prema visoko razvijenim zemljama zaostajala oko 100 godina. Dok su te zemlje već osim manufakturnog razvoja iza sebe ostavile razdoblje kapitalizma slobodne konkurencije i dovršavale fazu monopolnog stadija sa završenim industrijskim revolucijama i dovršenom deagrarizacijom, u Jugoslaviji se kapitalizam nalazio negdje na prijelazu iz manufakturnog u industrijski tip s apsolutnim porastom seljaštva. Kako “mladi” kapitalizam nije imao snage izvesti ubrzanu industrijalizaciju zemlje, koja je veĆ bila uvjet “života ili smrti” društva, rasla je neminovnost jačanja državnog intervencionizma kao instrumenta nasilne akumulacije za forsiranu industrijalizaciju.

Jednom riječju, usporeni proces industrijalizacije zemlje zatvarao je perspektivu ne samo radničkoj klasi već golemoj većini seljaštva i naroda u cjelini, što je stimuliralo revolucionarnu plimu i bilo dodatni impuls spomenutim dvama èiniteljima.

Vratimo se ponovno osloncu KPJ na SSSR.

Bez postojanja SSSR-a teško bi bilo zamisliti postojanje i uspjeh KPJ. Toga su bili svjesni jugoslavenski komunisti. Zato je, valjda, sve do sukoba 1948. godine vjerovanje u SSSR bilo jedan od apsolutnih uvjeta prijama svakoga novog člana u KPJ, a izražavanje bilo kakve sumnje u unutrašnju ili vanjsku politiku SSSR-a automatski je značilo isključenje iz Partije, popraćeno prezirom i smatrano izdajom prema komunističkom pokretu.

KPJ nije imala nikakvu sumnju u sovjetski sustav kao model po kojemu će se graditi i socijalističko društvo u Jugoslaviji. U skladu s uvjerenjem da se i socijalistička revolucija i izgradnja novoga socijalističkog društva po uzoru na SSSR ostvaruje na znanstveno utvrđenim zakonitostima, KPJ je stajala na programu potpune likvidacije ne samo kapitalističkog već i svakoga drugog oblika privatnog vlasništva

nad sredstvima za proizvodnju, kao i na programu likvidacije višepartijskog sustava i zavođenja revolucionarne jednopartijske diktature pod imenom diktature proletarijata.

KPJ je raspirivala i klasnu mržnju prema bogatijim slojevima društva. Po snazi te mržnje zauzimala je istaknuto mjesto u europskom komunističkom pokretu jer su bijeda radništva i seljaštva u Jugoslaviji, kao i druge proturječnosti, posebno nacionalne, bile veće nego u ostalim zemljama.

Privatno vlasništvo smatrano je izvorom svih zala ljudskoga roda: ono je ne samo izvor eksploatacije i najamnoga položaja radničke klase nego i izvor nacionalnog ugnjetavanja, ono je uzrok ratova među narodima, uzrok nastanka fašizma u Europi, uzrok kolonijalizma, izvor gladi, ropstva, kriminala, mržnje među ljudima, dakle, svih zala i nesreća u ljudskome društvu. Zato se propagiralo da će se likvidacijom privatnoga vlasništva roditi novo društvo u kojemu neće biti izrabljivanja, bijede i društvenih sukoba ni jedne vrste. Počet će stvarna ljudska povijest u kojoj ljudi neće biti podložni ni despotskoj vlasti privatnih vlasnika ni bilo kojoj drugoj vlasti, jer s padom privatnoga vlasništva padaju svi oblici eksploatacije i ugnjetavanja ljudi i naroda.

U ideologijskoj viziji budućnosti mnogi su komunisti zamišljali da će se po osvajanju političke vlasti ubrzo prevladati i ostalo naslijeđe građanskoga društva: planska proizvodnja i raspodjela zamijenit će anarhičnu robnu proizvodnju i tržište, odumrijet će i takve tvorevine staroga društva kao što su religije i nacije i ostvariti se bratstvo među narodima svijeta. Neki su sanjarili i o mogućnosti ukidanja poreza i državnih granica itd. i tsl.

U političkoj misli KPJ nije bilo ni traga razmišljanjima o takvim mogućim aberacijama u socijalističkom društvu kao što su birokratizacija društvenih odnosa i daljnji razvoj i jačanje, a ne odumiranje, nacionalne svijesti i nacionalizma, o raznim dramatičnim zapletima i tragičnim događajima kao što su bezakonje, politička umorstva, logori smrti itd.

Treći aspekt utjecaja SKP(b)-a na KPJ, preko Kominterne, jest usvajanje "organizacijskog modela" bez kojeg je teško zamisliva priprema i izvođenje revolucije. Po tom modelu partija organizira svoje ćelije u svim jedinicama društvenoga života: u tvornicama, školama, bolnicama, vojnim jedinicama, policiji, selima, gradskim četvrtima, sindikalnim i sportskim organizacijama, pa čak i u organizacijama buržoaskih partija. Iz tih ćelija izrastaju općinski, zatim kotarski, regionalni, pokrajinski i, na kraju, nacionalni komiteti. Zbog policijskoga progona, to je malobrojna, ali vrlo moćna ilegalna organizacija koja se razvija u neke vrste "državu u državi". U pogodnom momentu ona preko noći može postati stup državnog aparata ostalih oblika upravljanja društvom. Iz centralnog komiteta razvija se "revolucionarna vlada" a iz podređenih komiteta razvijaju se svi ostali organi vlasti i druge potrebne organizacije i mehanizmi.

Ali prednost boljševičkoga tipa organizacije ne odnosi se samo na zauzimanje vlasti. Partija koja izgradi taj tip organizacije ima sposobnost prilagođavanja gotovo svim promjenama situacije: ona se može odlučiti da u pogodnom momentu zauzme vlast, ali može izaći iz ilegale i postati partija opozicije, može

ulaziti u koalicijske kompromise s građanskim partijama i slično. Ona, dakle, ima mogućnost postaviti se u “strategijski doček” i s te pozicije izvoditi strategijske i taktičke manevre. To je prednost komunističkih partija pred građanskim partijama koje nisu razvijene na ćelijskom tipu organizacije.

KPJ je pod vodstvom Josipa Broza Tita od 1937. do 1941. dosljedno izvela svoju boljševizaciju u organizacijskom smislu; time je ostvarila bitnu pretpostavku za izvođenje revolucije 1941. godine.

Četvrti aspekt oslonca KPJ na SSSR bila je materijalno-financijska pomoć i razne druge usluge, što je vladi SSSR-a omogućavalo da upregne kompartije u svoju ekspanzionističku politiku.

Potkraj 1930-ih, kada je Tito boljševičkim metodama konsolidirao i učvrstio KPH, pojavio se crv sumnje u njezinu ideologiju i politiku. Skupina vrlo istaknutih partijskih intelektualaca našla se između svoje intelektualne savjesti i slobode i slijepoga podčinjavanja boljševičkoj bespogovornoj disciplini. Intelektualci su posumnjali ne samo u utopijsku budućnost, u novu cvatuću civilizaciju u SSSR-u, već i u praktičnu politiku KPJ. Tako npr. nisu usvojili ideju da KPJ izađe na izbore 1938. sa samostalnom listom pod imenom Stranka radnog naroda, već su tražili da se podržava Mačekova HSS, jer su smatrali da još za to nema mogućnosti što je prihvatio i CK KPH. Tito je, međutim, inzistirao da se i kroz taj oblik političke borbe KP mora razvijati kao samostalna politička snaga i zato je smijenio njezine čelne ljude. Do otvorenog, oštrog sukoba dijela lijeve inteligencije na čelu s Miroslavom Krležom došlo je 1939. kada je on pokrenuo časopis “Pečat”.

Krleža je u međuratnom razdoblju izrastao u najindividualnijeg, najsnažnijega i najutjecajnijeg književnika-intelektualca u hrvatskom narodu. Nitko drugi nije tako snažno i razorno razotkrivao tamne strane društvenoga života kao Krleža u svojim djelima – Golgota, Vučjak, U agoniji, Gospoda Glembajevi, Leda, Moj izlet u Rusiju – zatim u časopisima, od “Plamena” 1919, “Književne Republike” 1924, “Danasa” 1934. i “Pečata” 1939.

Saznavši za staljinistička ubijanja i monstruozne sudske procese u SSSR-u u kojima su stradali i najbolji Krležini drugovi, on je po svojoj savjesti digao glas protiv staljinizma. U “Pečatu” je pokrenuo raspravu o problemima iz područja estetike i filozofije, protiveći se boljševičkomu dogmatizmu. Partiji je zaprijetila opasnost unutrašnjeg rascjepa što je motiviralo i samog Tita da u njezinu listu “Proleter” u svibnju 1940. oštro arbitrira. Ta idejna borba poznata pod sintagmom “sukob na književnoj ljevici”, prekinuta je trobrojem “Pečata” sredinom 1940, kada je časopis prestao izlaziti.

Međutim, iako se povukao iz idejne borbe, Krleža nije mogao zaustaviti svoj utjecaj na mlade, nove naraštaje đaka, studenata i intelektualaca.71

Crv sumnje u partijske redove unio je pakt Hitler-Staljin 1939, njihova podjela Poljske i napad SSSR-a na malenu Finsku, okupacija Estonije, Latvije i Litve 1940. i priključenje Besarabije i sjeverne Bukovine SSSR-u. Skupina slobodnomislećih komunista i ljevičara to je osudila, a KP je to opravdavala tezom da je progresivno svako otkidanje naroda i zemalja ispod kapitalističkoga jarma.

Kako bi se suzbila tendencija sumnje u SSSR, KPJ je nekoliko godina uoči rata razvila golemu ideološku kampanju. Glavni izvor indoktrinacije bila je tek objavljena povijest Svesavezne boljševičke partije (boljševika), koja je postala prava "partijska biblija". Taj ideološki udžbenik nametnuo je utopijsku sliku o SSSR-u. Naime, ljude se moglo lako uvjeriti u njezinu istinitost. Jer "istina" je bila da je u SSSR-u nestala klasa veleposjednika, iskorijenjena je buržoazija, nestalo je privatno vlasništvo itd., a u društvenoj je strukturi ostala radnička klasa i seljaštvo iz kojega su iskorijenjeni kulaci. Iz redova radnika i seljaka rodila se nova "narodna" socijalistička inteligencija. Izgledalo je kao da je zaista nestala eksploatacija "čovjeka po čovjeku" i da više ne postoji klasno antagonističko društvo. Nije se znalo da upravo u momentu kada se proklamiralo izgrađeno socijalističko društvo, kada je izgledalo da je nastupilo njegovo stanje "savršenstva" i "beskonfliktnosti", upravo se tada razvio proces rađanja njegovih novih proturječnosti na osnovi sustava neograničene despotske vlasti partijsko-državne birokacije.

Još veće divljenje Sovjetskom Savezu i vjera u njegov potpun gospodarski uspjeh učvrstili su se na vjeri da je za vrijeme svjetske ekonomske krize, u kojoj je industrijska proizvodnja prepolovljena, a desetine milijuna radnika, socijalno neosigurano, ostalo bez posla, u SSSR-u se industrijska proizvodnja poveĆala za četiri puta.

Dakle, u kapitalističkim zemljama glad, bijeda, sirotinja, štrajkovi, nezaposlenost, ekonomski slom, a u SSSR-u napredak bez presedana u novijoj povijesti svijeta. Koga to ne bi "osvojilo" i motiviralo u borbi za stvaranje istog sustava u vlastitoj zemlji! Tome treba dodati da je popularizacija SSSR-a padala na plodno tlo ostataka panslavizma i rusofilstva, koje je još tinjalo iz davnih vremena. U SSSR se polagala velika nada kao u oslonac za obranu od imperijalističkih kapitalističkih država koje su stajale na jugoslavenskim granicama.

Iako malobrojna, KPJ je uoči Drugoga rata činila čvrstu i napokolebljivu strukturu, sposobnu i spremnu da u predstojećem požaru preuzme sudbinu naroda Jugoslavije u svoje ruke, usprkos ne malim zabludama, iluzijama i utopijskim elementima u svojoj ideologiji i političkoj strategiji. Veliku joj je snagu davao povijesni poraz građanskih snaga u pokušajima da od Jugoslavije stvori demokratsku zajednicu sposobnu da ostvari barem minimalni društveni napredak.

Unatoč nerješivoj društvenoj krizi Jugoslavije i svojoj konsolidaciji, sa 7.800 članova i 17.800 članova SKOJ-a krajem 1940, KPJ je do sloma Jugoslavije bila na marginama političkoga života i na rubnim područjima političkih sukoba. Kao najjača organizacija u KPJ, koja je 1940. imala 2.500 članova, KPH još nije izašla iz okvira malene stranke sektaško-zavjereničkoga tipa. Neprobojni zid širenju ideologije komunizma stvorio je HSS i Crkva. Između ideologijske svijesti partijskog članstva i društvene svijesti mase postojala je velika razlika. Po komunističkoj ideologiji radnička je klasa glavna snaga revolucije. Međutim, ona u međuratnom razdoblju, osim 1918-1921, nije ulazila u ozbiljne klasne sudare, izuzev štrajka 2.500 rudara Trepče 1939, štrajka 3.700 rudara Trbovlja 1939, tromjesečnoga štrajka 2.500 zrakoplovnih radnika u

Beogradu 1940, štrajka 800 krojača 1940. u Zagrebu, te štrajka 3.960 građevnih radnika u Sloveniji 1940; svi su ostali štrajkovi mali i po broju štrajkača i po vremenu trajanja. Ni traga većim klasnim sudarima. Najočitiji znak stvarne slabosti radništva jest vladina zabrana URS-a 1940. Taj sindikat od 150.000 radnika pod utjecajem KPJ nije dao nikakav otpor raspuštanju. Ove činjenice o štrajkovima nisu argument da društvo nije bilo nabijeno "revolucionarnim nabojem", već dokazom da ne stoji teza KPJ kako su radnici bili spremni za dogmatski skrojenu neposrednu proletersku revoluciju.

Revolucionarno je raspoloženje postojalo, ali više kao oblik otuđenja narodnih nasa od tadašnjega režima, a manje kao oblik svijesti ili pak saznanja o predstojećoj revoluciji. Moglo bi se reći da je revolucionarno raspoloženje imalo oblik kapilarnog širenja po društvenom organizmu. "Čista" ideološka svijest, formirana u razdoblju 1919-1941, uglavnom je bila ograničena na komuniste kao sudionike budućih velikih revolucionarnih previranja koja će se pojaviti na europskoj i široj međunarodnoj areni. U dokumentima KPJ nije se očekivala samostalna, izolirana jugoslavenska proleterska revolucija već je mišljena kao dio revolucije u više zemalja, kako je to Kominterna predviđala od 1920-ih godina. S vremenom se ta vizija sve više ograničavala na Sovjetski Savez kao tvrđavu komunizma koja će odigrati odlučujuću ulogu u novomu valu proleterskih revolucija. Titov dolazak na čelo KPJ 1937. zajedno s odlukom da rukovodstvo mora biti u zemlji i da se partija mora sama financirati, što je bio znak svijesti o potrebi osamostaljivanja, sve to nije dovelo u pitanje oslonac KPJ na SSSR u pripremanju i izvođenju revolucije.

U političkom životu Kraljevine Jugoslavije testirana je još jedna varijanta njezina ozdravljenja. Radi se o Kominterninoj direktivi komunističkim partijama sredinom 1930-ih da se stvaraju "narodne fronte" s drugim partijama radi obrane mira i građanskih sloboda, koje je ugrozio nacifašizam. To bi, svakako, bilo najbolje i najdemokratskije rješenje za ozdravljenje Jugoslavije jer bi ono značilo stvaranje širokoga narodnog demokratskog pokreta koji bi s jedne strane ublažio socijalnu bijedu, rješavao nacionalno pitanje i pripremio narodne mase za obranu od fašizma. Istodobno, to bi rješenje otupilo i sektaštvo i dogmatizam komunističkoga poretka. Ali, ni ta varijanta nije imala nikakve šanse u Jugoslaviji. Ponajprije, građanske partije nisu bile sposobne među sobom postići nikakav sporazum na demokratskoj osnovici, jer vladajuće snage Kraljevine Jugoslavije nisu ni pomišljale da riješe nacionalno pitanje niti da ublaže socijalne probleme i ostvare društveni napredak. Osim toga one su bile podijeljene na prozapadnu i pronacističku grupaciju. Sve građanske stranke bile su izrazito antikomunističke, uključivši i one najliberalnije. Ima, međutim, "grijeha" i na Komunističkoj partiji Jugoslavije koja je čvrsto stajala na poziciji ideološke čistoće i beskompromisne borbe protiv utjecaja građanskih snaga u njezinim redovima. Ona je pod svaku cijenu težila da se ne razvodni njezin boljševički identitet. Tako je i ta ideja ostala neostvarenom, jer nije bila primjenljiva na klasno-socijalnu i nacionalnu strukturu Jugoslavije.

Sve u svemu, jugoslavenska društvena kriza nije se mogla riješiti ni na koncepcijama građanskih stranaka ni platformom Narodne fronte. Ostvarenje komunističke varijante rješenja jugoslavenskoga pitanja bilo je moguće samo u okvirima međunarodnog obračuna s imperijalističkim blokom nacifašističkih država. Pri takvim se okolnostima strategija KPJ sastojala u tome da se priprema za taj obračun jačanjem svoje monolitnosti, ideološke i političke čvrstine stvaranjem pokreta masa "odozdo", političkim djelovanjem i infiltracijom u cjelokupni društveni ogranizam. U tom pogledu ona je uspjela stvoriti neviđen stupanj monolitizma svojih redova. Sretna je okolnost bila i ta da su njezino članstvo uoči rata činile uglavnom mlade i mlađe generacije – mahom između 20 i 30 godina starosti. Uoči revolucije tri ključna Titova pomoćnika – Edvard Kardelj, Aleksandar Ranković i Milovan \ilas – bili su tridesetogodišnjaci. Istoj mladoj generaciji pripadali su Boris Kidrič, Vladimir Bakarić i mnogi drugi. U KPJ je ostalo vrlo malo onih iz doba njezina stvaranja i iz vremena dvadesetih godina.

Da zaključimo: uoči rata 1941. hrvatski se narod idejno-politički podijelio na tri bloka: većinski građansko-demokratski koji je predvodio HSS, i dva marginalna – ustaški i komunistički – koji su bili veoma aktivni i agresivni težeći da se kapilarno infiltriraju u sve društvene sredine, ćelije i institucije, od športsko-zabavnih, kulturno-obrazovnih i znanstvenih sve do ulaska u organizacije HSS-a, koja se sve više raslojavala na centar, desnicu i ljevicu. Sva tri bloka "vezivalo" je to da su bila protiv Kraljevine Jugoslavije, ali s velikom razlikom: ustaše su bile protiv svake Jugoslavije i Srba kao naroda, a mačekovci i komunisti samo za federativnu ravnopravnu zajednicu, s tom razlikom što je KPJ tražila državu i za BiH, Crnu Goru i Makedoniju, pa i Vojvodinu, a HSS bi tu popustio, osim BiH koju bi dijelio sa Srbijom.

HSS, koji je od početka rujna 1939. postao vladajuća stranka, svoju budućnost je vezao za mir, a protiv rata, s osloncem na zapadne demokracije, a ustaše i komunisti svoj su dolazak na vlast vezali uz ratnu opciju i pomoć stranih sila.

1 F. Čulinović, Jugoslavija između dva rata, knj. I, Zagreb, 1961, 115.

2 S. Radić, Politički spisi, Znanje, Zagreb, 1991, str. 334.

3 Čulinović, nav. dj., 159.

4 R. Horvat, Hrvatska na mučilištu, Zagreb, 1942, str. 43. (pretisak 1992).

5 Isto, 65-66.

6 Isto, 83.

7 Slovenski strah i bijeg u zagrljaj Beograda razumljiv je kada se uzme u obzir da su izgubili Korušku, a zamalo i Štajersku (Maribor) a talijanska je vojska preko Postojne nadirala prema Ljubljani.

8 O demokraciji u parlamentarnoj Srbiji autoritet srpske nacije kaže:

"...U Srbiji i kada je bila parlamentarna ustavna monarhija, ljudska ličnost, pojedinac, nije bio građanin kome je uvažavan integritet, dostojanstvo, čast... rajetin ... nije postao građanin: kraljev podanik jeste postao slobodan glasač... ali nije stigao do potpunijeg građanskog suvereniteta... vlast tj. država bila je građaninu sila koja pljačka i potčinjava; građanin je bio državni vojnik i porezna glava... Srbin je od vlasti... očekivao zlo, i imao ga... vlast od Srbina ... očekivala je hajdučku zasjedu i imala ju je..."

Dobrica Ćosić, Promjene, Dnevnik, Novi Sad, 1992, str. 173.

10 J. Horvat je procijenio da su centralisti dobili oko 600.000, a federalisti oko 536.000 glasova (vidi J. Horvat, nav. dj., II, 198).

11 F. Čulinović, nav. dj., 258.

12 R. Horvat, nav. dj., 117-121.

15 R. Horvat, nav. dj., 176-181.

16 F. Čulinović, nav. dj., 424.

20 F. Čulinović, nav. dj., 572.

21 Isto.

22 Isto, 527.

23 F. Čulinović, nav. dj., 528-531.

24 I. Banac, Nacionalno pitanje u Jugoslaviji, Durieux, Zagreb, 1995, 43.

25 Ljubo Boban, Maček i politika HSS, Liber, 1974, Zagreb, str. 30.

26 Isto, 31.

27 Isto, 32.

29 Isto, 539.

30 Pregled istorije SKJ, ISI, Beograd, 1963, str. 157.

31 "Ustaša", Glasilo GUS-a, veljača 1932.

37 Isto, 36.

38 Isto, 27.

39 Enciklopedija Jugoslavije, sv. IV, 639.

40 Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije za 1938/39.

41 Economic Survey of Europe in 1948, Geneve 1949, str. 235.

42 U.N. Statistical Yearbook 1955, New York, Statistical of the United Nations, 1956.

43 Jugoslavija 1945-1964, Statistički pregled SZS, Beograd 1965, str. 58.

44 Pregled istorije SKJ, 445.

45 Lj. Boban, nav. dj., 44.

46 Granice banovina su kasnije korigirane tako da gradovi Vukovar, Vinkovci, Županja nisu bili više u Drinskoj banovini (Lj. Boban, Hrvatske granice 1918-1991, Zagreb, 1992).

47 I. Božić, S. Ćirković, M. Ekmečić, V. Dedijer, Istorija Jugoslavije, Prosveta, Beograd, 1972, str. 448.

48 "Vjesnik", Panorama, 11. veljače 1989.

49 Stenografske bilješke Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije, knjiga III, 1932, str. 9 i 10.

50 F. Čulinović, nav. dj., 57.

51 Isto, 92.

52 Lj. Boban, Maček i politika HSS, I, 92-94.

53 I. Jukić, nav. dj., 112.

54 Lj. Boban, nav. dj., 386.

55 F. Čulinović, nav. dj., 124-125.

56 I. Jukić, nav. dj., 115.

57 Enciklopedija Jugoslavije, 274.

58 F. Čulinović, nav. dj., 133.

59 Lj. Boban, nav. dj., II, 315.

60 Isto, 317.

61 Isto, 319-319.

62 Isto, 321.

63 Istorija Jugoslavije, 425.

64 Isto, 444.

65 R. Horvat, nav. dj., 432.

66 M. Bzik lansirao je za vrijeme NDH priču da je A. Pavelić formulirao "Ustav" ustaške organizacije u Zagrebu još prije odlaska u emigraciju 7. siječnja 1929. godine. Taj podatak istraživači ne drže pouzdanim. (Vidi, M. Bzik, Ustaška borba od prvih dana ustaškog rada do Poglavnikova odlaska u emigraciju, Zagreb, 1942; M. Bzik, Èetrnaest godina ustaške borbe, Zagreb; D. Crljen, Načela hrvatskog ustaškog pokreta, Zagreb, 1942; J. Jareb, Pola stoljeća hrvatske politike, Buenos Aires 1960, Zagreb, 1995; F. Jelić-Butić, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941/1945, Sveučilišna naklada Liber i Školska knjiga, Zagreb, 1977; H. Matković, Povijest NDH, Zagreb, 1994). .

67 F. Jelić-Butić, nav. dj., str. 26.

68 Vidi: F. Furet, Prošlost jedne iluzije: Ogled o komunističkoj ideji u XX. stoljeću, Politička kultura, Zagreb, 1997.

69 Historijski arhiv KPJ, sv. 2, Beograd, 1949, str. 10-13.

71 Kao član SKOJ-a u osječkoj gimnaziji mogu svjedočiti da mi đaci ljevičari uopće nismo čuli za Tita, Kardelja, \ilasa i druge čelnike KPJ već smo mislili da je Krleža na čelu KPJ – dakle, upravo tada kada je on bio u sukobu s partijom.

Glava III.
HRVATSKA U II. SVJETSKOM RATU

1. Slom Jugoslavije – stvaranje Nezavisne Države Hrvatske (NDH)

Osiguravši "leđa" paktom s SSSR-om, nacistička Njemačka je nakon osvajanja Poljske u rujnu 1939, sa svojim glavnim snagama u proljeće 1940. okupirala Dansku, Norvešku, Belgiju, Nizozemsku i Luksemburg; 22. lipnja 1940. kapitulirala je i Francuska, nekada najmoćnija europska velesila. Italija je u proljeće 1940. okupirala Albaniju, a u jesen 1940. izvela agresiju na Grčku. Trojnom paktu Njemačka-Italija-Japan priključile su se Španjolska, Mađarska, Rumunjska i Slovačka, a 2. ožujka 1941. i Bugarska. U Europi, osim Rusije i Britanije, još su izvan rata i članstva u Trojnom paktu bile samo Švicarska, Švedska i Jugoslavija.

Nakon što je u proljeće 1940. ovladala gotovo cijelom kontinentalnom Europom, osim SSSR-a, Njemačka je u ljeto i jesen te godine izgubila zračnu bitku nad Engleskom kao uvod i pripremu za invaziju kopnene vojske na britanske otoke. Njemačko zrakoplovstvo nije uspjelo slomiti britansku zračnu obranu i zato je Hitler morao odustati od invazije.

Držeći se klasične njemačke vojne doktrine da nikada ne ratuje istodobno na dva ratišta, Hitler je, smatrajući da vlada Zapadom, odlučio u prosincu 1940. da na proljeće 1941. izvede agresiju na SSSR, da ga slomi i da u višestoljetnom miru naseljava Nijemce u Ukrajinu i Rusiju gdje će im Istočni Slaveni biti robovi.

I dok su se njemačke milijunske armije koncentrirale prema Istoku, Hitler je izvršio pritisak na Jugoslaviju da pristupi Trojnom paktu, kako se ne bi angažirao na Balkanu, jer mu je bio potreban svaki vojnik za rat protiv Rusije.

Odluka Njemačke za rat protiv Rusije bio je bezumni čin u kojemu se vojna, intelektualna, politička i duhovna elita te velike europske nacije pokazala inferiornom.

Ne samo da su morali znati da nema te armije u svijetu koja može svladati trostruko brojniji narod na čijemu nepreglednom prostranstvu svaka strana vojska mora s vremenom nestati, već ni Britanija nije

pokorena, a moralo se računati i na SAD jer je predsjednik Roosevelt već pripremao svoju zemlju za angažiranje u ratu. Veliku njemačku naciju napustio je normalan politički um i ona se, umjesto da stane s osvajanjem, odlučila na smrtonosnu ratnu avanturu s Rusijom.

Ali, vratimo se Jugoslaviji!

Dilema vlade Cvetković-Maček nije bila laka. S jedne je strane bila svjesna da je razumnije prihvatiti Hitlerovu ponudu i pristupiti Trojnom paktu jer se, u slučaju napada, Jugoslavija ne može obraniti, ali je s druge strane morala uzeti u obzir da će taj čin osuditi zapadni saveznici, a da će možda antinjemački duh u Srbiji eksplodirati i ići protiv vlade. Znajući da ni od Zapada ni od Rusije nema pomoći, knez Pavle uz snažnu argumentaciju Vladka Maèeka i slovenskih političara odlučio je da Jugoslavija pristupi Trojnom paktu. Još su dva razloga bila presudna za taj čin. Hitler je, naime, pristao da jedino Jugoslavija u tom paktu ima privilegij ostati izvan rata i da po tome praktično ima status neutralne države. Hitler je na to pristao samo da ne zaglibi na Balkanu. Osim toga knez i Maček imali su informacije da će Hitler napasti SSSR i da će zato u njegovoj završnici Jugoslavija, u određenom času, moći prijeći na stranu zapadnih saveznika. I konačno, nakon dramatičnih dana i besanih noći, jugoslavenska vlada je 25. ožujka 1941. potpisala Trojni pakt. Hitler je bio zadovoljan, Jugoslavija je izbjegla njegov osvajački udar a, što je najvažnije, ponadala se da će cijeli II. svjetski rat preživjeti bez i jedne žrtve.

Mirotvornu politiku vlade Cvetković-Maček nisu mogle prihvatiti velikosrpske snage, ali ne samo zbog njihove vanjske već i zbog unutarnje politike, točnije, zbog stvaranja Banovine Hrvatske. Akteri programa "Srbi na okup" tražili su povod da dignu mase protiv vlade i da ne samo spriječe daljnji proces federalizacije Jugoslavije već da sve vrate na staro stanje. Kada su 26/27. ožujka 1941. oficiri izvršili puč i doveli generala Simovića na čelo vlade, u Beogradu su se dogodile masovne demonstracije pod parolama "Bolje rat nego pakt", "Bolje grob nego rob". Istoga dana Hitler je odlučio da neĆe čekati što će jugoslavenska vlada dalje činiti, već je naredio da se odmah krene u osvajanje Jugoslavije i da se ta država razbije. U idućih 15 dana nakon vojnoga puča, događala se drama u kojoj su akteri bili Hitler, Mussolini, beogradski vladajući krugovi i KPJ, a s hrvatske strane Vladko Maček, Slavko Kvaternik i Ante Pavelić.

Sumrak uma beogradskih vladajućih krugova pokazuje činjenica da je vlada za četiri dana donijela tri potpuno različite sudbonosne odluke: najprije je 25. ožujka potpisala Trojni pakt, što je u danim okolnostima bio razuman čin; zatim je generalska vlada 27. ožujka pučem de facto otkazala taj pakt, što se može opravdati, a onda opet nakon dva dana izjavila lojalnost potpisanom paktu u nadi da će izbjeći rat. Da bi u zamišljenim pregovorima s Hitlerom mogli nastupati s kakvim-takvim uvažavanjem, generalska Simovićeva vlada inzistirala je da u njoj i dalje ostanu slovenski i hrvatski ministri, posebno Vladko Maček, kako bi se stekao dojam da je Jugoslavija jedinstvena.

Prozapadno orijentiran, Maček je prihvatio da se on i Hrvati vrate u generalsku vladu uz uvjet da ona s jedne strane jamči i ojača status Banovine Hrvatske, a s druge strane, da bi spasio narod od rata, tražio

je da Jugoslavija ostane u Trojnom paktu. Oba uvjeta Simović je prihvatio. Ostalo je da i Hitler pristane na mirnu soluciju. Ali on o tome nije htio ni čuti.

U događajima oko potpisivanja Trojnoga pakta, vojnoga puča i napada Njemačke na Jugoslaviju, KPJ se držala direktiva Kominterne (KI) koja je nakon pakta Hitler-Staljin zatražila da se odustane od stvaranja antifašističke Narodne fronte, jer se radi o svjetskom ratu dvaju imperijalističkih blokova koji će se međusobno iskrvariti i time otvoriti vrata proleterskim revolucijama. Na toj viziji KPJ je još na V. zemaljskoj konferenciji 19-23. listopada 1940. utvrdila da "engleski i franucuski imperijalisti" ratom brane "svoje kolonijalno carstvo i hegemoniju", a "njemački i talijanski imperijalisti ... da zavladaju kolonijama i da porobe nezavisne narode i steknu hegemoniju u Europi i ostalom svijetu". U duhu takve politike KPJ je bila protiv pakta, ali i protiv toga da Jugoslavija stane na stranu Zapada. KPJ je tijekom 1940. i 1941. djelovala i na potkopavanju mjera obrane i na demoralizaciji jugoslavenske vojske, kako bi u pogodnom trenutku lakše preuzela vlast. U beogradskim demonstracijama 1941. KPJ je izbacila parole oslonca na SSSR i stvaranje narodne vlade.

U sklopu plana razbijanja Jugoslavije Hitler je odlučio da se stvori država Hrvatska pa je odmah, bez znanja Italije, uputio ekipu svojih diplomata Mačeku da on stupi na čelo hrvatske države. Hitlerovi delegati Walter Malletke i Edmund Veesenmayer iz Berlina su stigli u Zagreb i zajedno s njemačkim konzulom u Zagrebu, Alfredom Feundtom, obasuli Mačeka svim mogućim argumentima uvjeravajući ga, sve do 3. travnja 1941, u propast Jugoslavije i velikodušnost Njemačke koja će poštovati novu hrvatsku državu kojoj će na čelu biti legitimni vođa hrvatskoga naroda. Međutim, Maček je Hitlerove delegate uvjeravao da je i za Njemačku, i za Jugoslaviju, i za mir bolja solucija ako obje strane ostanu pri Trojnomu paktu od 25. ožujka. Odbivši njemačku ponudu, Vladko Maček je 4. travnja otputovao u Beograd i preuzeo položaj potpredsjednika vlade u nadi da će se Pakt održati.

Mussolini je, dva dana nakon puča, 29. ožujka 1941, prvi put nakon dvanaestogodišnjeg boravka u Italiji, pozvao Pavelića i obećao mu da će u neovisnoj Hrvatskoj ustaše dobiti vlast uz uvjet da se veći dio Dalmacije ustupi Italiji, što je Pavelić prihvatio. Nakon što je Maček odbio preuzeti državu, njemačka delegacija je također stupila u vezu s ustašama u ime kojih je S. Kvaternik prihvatio ulogu proglašenja samostalne države Hrvatske, kojoj će na čelu biti poglavnik Ante Pavelić.

Njemačka armija, potpomognuta armijama Italije, Bugarske i Mađarske, upala je 6. travnja 1941. u Jugoslaviju čija je vojska bez i jedne bitke kapitulirala. Karakteristično je da ni čisto srpske armije nisu pružile otpor.

Slavko Kvaternik je 10. travnja 1941, kada su njemačke postrojbe ušle u Zagreb, izdao proglas kojim je javnosti obznanio da voljom Njemačke i požrtvovnošću poglavnika Pavelića i ustaškog pokreta uskrsava Nezavisna Država Hrvatska (NDH).

Istoga dana na molbu Nijemaca i Kvaternika Maček je uputio poruku narodu “da se novoj vlasti pokorava ... i da iskreno surađuju s novom narodnom vladom”. Nema sumnje da je kao čovjek mira, svjestan da drugog izlaza nema, a da bi se izbjegla avantura podjela i sukoba sa zastrašujućim silama, Maček odlučio da valja čuvati ljudske živote i čekati da se najstrašniji rat u Europi završi, uvjeren u pobjedu zapadnih demokratskih zemalja.

Sutradan po proglašenju NDH, Pavelić je još jedanput, na drugom sastanku s Mussolinijem u Veneciji, pristao Italiji ustupiti dalmatinske gradove koji nose povijesni talijansko-mletački pečat. Tek nakon toga on je s oko 200 ustaša, 15. travnja oko 4 sata ujutro, ušao u Zagreb i već sutradan imenovao prvu vladu NDH.

Sam čin proglašenja NDH, u koju je uvrštena i BiH, izazvao je euforično oduševljenje većine hrvatskoga naroda. Oko nove vlasti okupili su se ljudi iz različitih društvenih slojeva, spremni da grade svoju nacionalnu državu, uskrslu nakon osam stoljeća. Međutim, na plimi tog oduševljenja ustaše su od prvoga dana forsirano uspostavljali društveni sustav po uzoru na režime nacističke Njemačke i fašističke Italije. Takva politika je mnoge rodoljube postavila u najtežu dilemu: kako biti lojalan ideji nacionalne države kada ona svojim profašističkim režimom i uklapanjem u novi Hitlerov poredak dovodi u pitanje njezinu budućnost.

Proklamacija nacionalne države prihvaćena je optimistički, a u pojedinim krugovima i euforično. Ta je euforičnost potencirana i činjenicom da je nacionalna država došla bez ljudskih žrtava, zahvaljujući izbjegnutom ratu Jugoslavije sa silama osovine. Zavladalo je i uvjerenje da će Hrvatska odmah ostvariti golemu gospodarsku i kulturnu prednost vezivanjem s Velikom Njemačkom, koja je postavila temelje za tisućgodišnji “novi europski poredak”, kojemu se tada pripisivala superiornost nad dekadentnim zapadnim kapitalizmom i bezbožnim komunizmom. Glorificirali su se mladi “nacifašistički režimi” koji su odnijeli povijesnu pobjedu nad trulom zapadnom parlamentarnom demokracijom, u kojoj vlada plutokracija.

Međutim, s prvim danima euforičnog slavlja započela je i kalvarija NDH. Prvi čin na njezinu tragičnom putu bili su tzv. Rimski ugovori od 18. svibnja 1941. kojima je Ante Pavelić ustupio Italiji veći dio Dalmacije sa Sušakom, Šibenikom, Trogirom i Splitom, tako da je Hrvatskoj pripala nepristupačna podvelebitska obala, dio od Omiša do Cavtata s dvije male luke – Ploče i Gruž, zatim otoci Brač i Hvar te poluotok Pelješac. Suvišno je reæi koliko je bolno u srcima ljudi primljena izdaja Dalmacije.

Mađarska je kao saveznica NDH bez pitanja Zagreba 10. srpnja 1941. anektirala Međimurje.

NDH je dobila diplomatsko priznanje samo od nacifašističkih država: 15. travnja 1941. od Njemačke i Italije, a zatim odmah redom od Mađarske, Bugarske, Slovačke, Rumunjske, Danske, Finske, Španjolske, Japana, nacionalističke Kine i Mandžurije. Pokušaji da se dobije priznanje i od Vatikana nisu nikada uspjeli.

NDH je ušla u Trojni i Antikominternski pakt. Kao članica tih paktova NDH se 1941. uključila u rat protiv SSSR-a, a potkraj iste godine navijestila i rat SAD-u.

Tako je A. Pavelić u Drugome svjetskom ratu vezao sudbinu NDH sa sudbinom nacifašističkog bloka.

Režim NDH ustrojen po nacifašističkom modelu odmah je počeo djelovati. Nije bilo ni dana bezvlašća jer su se sve institucije Mačekove Banovine Hrvatske stavile na raspoloženje Paveliću. Pavelić je odmah imenovao vladu, župane, čelnike kotareva i općina – sve bez ikakve procedure jer država nije imala ni ustav ni sabor, tako da je poglavnik djelovao kao samoizabrani diktator zemlje i države.

Mehanizam upravljanja imao je dva stupa: državni, u kojemu nije bilo klasične podjele na zakonodavnu, izvršnu i sudbenu vlast jer je sve bilo u rukama šefa države, i stranački u obliku ustaške organizacije od vrha države do posljednje instance.

Politička se vlast izgradila na vertikali poglavnik – vlada – župani – kotarevi – općine; bila je diktatorska jer je djelovala bez ustavno-pravnog ograničenja.

Vertikalnu organizaciju rukovodstva ustaškoga pokreta činili su glavni ustaški stan (GUS) na čelu s Pavelićem i njegovim "doglavnicima", koji nisu birani već ih je Poglavnik imenovao, i to je tijelo bilo vrhovni organ; njemu su bili podložni ustaški stožeri za županije, ustaški logori za kotareve i ustaški tabori za općine. Taj mehanizam nije bio ni stranka ni pokret, jer je funkcionirao na apsolutnoj hijerarhijskoj podčinjenosti, a njegovi čelnici nisu birani već imenovani. Ustaška je organizacija u praksi dominirala državnim institucijama, a imala je i svoje vojne postrojbe ("Ustaška vojnica", dok je redovna vojska bila "Domobranstvo").

NDH je dakle bila tipična jednostranačka diktatorska država pod neformalnom vlašću Njemačke i Italije. Njezin je suverenitet bio niži od onoga koji je Hrvatska imala u Habsburškoj Monarhiji, a njezini društveni odnosi na nižoj civilizacijskoj razini do one koju je dostigla do 1918. godine.

Ograničenost suvereniteta NDH ogleda se i u činjenici da ona nije smjela imati ratnu mornaricu, a domobranstvo je u početku bilo ograničeno na 16.000 vojnika. Njezin teritorij podijeljen je na interesno područje Italije i Njemačke, i to crtom Samobor-Glina-Dvor-Jajce-Bugojno-Goražde. Sjeverno od te crte prevlast je imala Njemačka, a južno Italija. Talijansko je područje bilo podijeljeno na tri zone: prva, ona koja je bila anektirana u talijansku državu, druga tzv. demilitarizirana zona s talijanskom vojskom do crte Ogulin-Slunj-Udbina-Kupres-Mostar-Nevesinje i treća do demarkacijske crte s Njemaèkom. Ta je podjela na zone važna zato što će Italija do kapitulacije u jesen 1943. imati jaču vlast i moć od one NDH.

Najtragičnija strana režima NDH jest njegova rasna politika. Pod udar te politike došli su Židovi, Cigani i Srbi. NDH je donijela propise o rasnoj pripadnosti, o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskoga naroda po uzoru na Hitlerove nacističke zakone. Najprije je započela likvidacija Židova.

Dvanaest dana nakon osnivanja NDH, ministar A. Artuković izjavio je da će vlada “uskoro riješiti židovsko pitanje na isti način kao što ga je riješila njemačka vlada”.1 Nekoliko dana nakon toga Ante Pavelić je njemačkim novinama izjavio da će se “židovsko pitanje radikalno riješiti prema rasnim ... gledištima”.2 O tempu likvidacije Židova Ante Pavelić je sredinom prosinca 1941. iznio podatak da je koncem 1941. od oko 35.000 Židova još ostalo 12.000.3

Najveći dio Roma pobijen je 1941-1942. u Jasenovcu tako da je ta etnička zajednica gotovo nestala.

Ustaška je vlada odmah pozvala Srbe da se iz Hrvatske i BiH sele u Srbiju. Tako npr. Mile Budak na zboru u Brodu kaže da je domovina Srba u Srbiji, a ministar Žanić na zboru u Novoj Gradiški: “Ova država ... mora biti hrvatska... i zato oni koji su došli ovamo ti treba da odu...”4 Nakana je ustaške vlade bila da se dio Srba iseli, dio asimilira, a dio likvidira. Za prva tri mjeseca iselilo se u Srbiju od 140.000 do 180.000 Srba, a zatim su pobune, ustanci, rat prekinuli proces iseljavanja.

Što se tiče odnosa prema vlastitom narodu, dovoljno je reći da se kažnjavala svaka nelojalnost. Za slušanje stranog radija mogla se dobiti robija. Najbolji indikator nepoštivanja volje i raspoloženja većine hrvatskoga naroda jest upućivanje njegova vođe Vladka Mačeka u logor Jasenovac već u listopadu 1941. godine.

Ustaški režim je prakticirao razne vrste manipuliranja narodom. U poèetku su graðani masovno podržavali NDH ne gledajuæi pod kojim okolnostima se ona stvara, ne gledajuæi koji i kakvi ljudi preuzimaju vlast, pa èak i ne obziruæi se kakvu æe buduænost imati ta država. Taj hrvatski fenomen ne razlikuje se od sličnih fenomena drugih naroda u času stvaranja nacionalne države. Ljudi su bili strpljivi i nadali se da će se režim demokratizirati. Međutim, odmah je počeo proces kvarenja režima. Čim je stvoren, mnogi su potrčali u njegove institucije da bi se okoristili. Neki su iskupljivali “grijeh” služenja prijašnjem režimu, drugi su uskočili na unosne položaje, treći su vidjeli šansu bogaćenja tuđom imovinom itd. I sam je režim privlačio one koji su bili skloni slušati i služiti. Zato nije čudno što se za takve odmah našlo ime “nastaša”.

2. Grupiranje političkih snaga i njihove ratne strategije 1941-1942.

U hrvatskoj ratnoj tragediji 1941-1945. djelovala su tri glavna aktera: režim NDH, čvrsto uklopljen u vojno-političku strukturu sila Osovine; KPJ/KPH oslonjene preko Komunističke Internacionale na SSSR; i HSS orijentirana na Veliku Britaniju i SAD. U svim fazama rata stalno je djelovao i srpski faktor s tri svoja aktera: Srbi u Hrvatskoj, četnici Draže Mihailovića i izbjeglička vlada u Londonu. Cjelina zbivanja traži da se izloži politika svakog od tih aktera, onako kako je to rečeno i za režim NDH.

Počnimo s KPJ/KPH jer su one akter koji je preuzeo inicijativu pokretanjem oružane borbe protiv okupatora i NDH s ciljem osvajanja političke vlasti još u tijeku rata.

KPJ je svoju viziju osvajanja vlasti oblikovala iz Lenjinove i Staljinove koncepcije revolucije. To znači da je ona dugo vremena smatrala da će Jugoslavija imati dvije revolucije kao i u Rusiji 1917: buržoasko-demokratsku u kojoj će sudjelovati i "liberalna buržoazija"; ta će revolucija sama sebe "radikalizirati" tako da njezina saveznica, liberalna buržoazija, zbog svojih klasnih interesa neće zadovoljiti radne mase, pa će zato vlast preuzeti proletarijat. Tako je i u Rusiji prvo izbila Veljačka revolucija, a zatim revolucija u listopadu jer prva nije bila dovoljno radikalna. Međutim, s vremenom se pokazivalo da se model ruskih revolucija u Jugoslaviji neće ponoviti. Jugoslavija je bila društvo naprednije od carske Rusije uoči dviju ruskih revolucija. Nije imala takav birokratsko-feudalni kompleks u svojoj društvenoj strukturi kao carska Rusija. Zato je jugoslavenska buržoazija manje bila sklona radikalnomu socijalnom preobražaju društva. Osim toga bila je izrazito antikomunistička. Imala je spoznaju o sovjetskom komunizmu i staljinskom režimu, koji joj je unio strah u kosti od same ideje komunizma. Bojala se komunista i Crkva, smatrajući komuniste utjelovljenjem samoga sotone, koji razara Crkvu, obitelj, razara naciju, privatno vlasništvo itd. Po tome su komunisti prvi i najveći neprijatelji naroda. Zato građanske stranke nisu htjele prihvatiti nikakav politički dijalog s komunistima. Tako je ideja Kominterne 1935. o stvaranju fronte Narodnoga bloka u Jugoslaviji propala jer liberalna buržoazija nije htjela ići zajedno s komunistima. Opozicijska fronta građanskih partija bila je podjednako neprijateljska prema komunistima kao i sama državna vlast i vladajuća stranka. Prema tome, model dviju revolucija u Jugoslaviji nije imao nikakve povijesne šanse.

Kao što je buržoazija, uključujući tu i njezinu liberalnu frakciju, bila protiv komunizma, tako je i KPJ, koja nije htjela odstupiti od svojih vrlo radikalnih stavova, odbijala od sebe potencijalne saveznike. KPJ nije htjela ići ni u kakve simbioze s građanskim strankama jer bi to ugrozilo njezin identitet. KP se bojala da bi razvodnjavanjem svoga identiteta gubila onaj revolucionarni boljševički naboj koji je smatrala prvom pretpostavkom uspjeha revolucije u momentu kada ona postane moguća. I upravo u tome je bila suština stvari. Naime, KPJ je bila duboko uvjerena da predstoji svjetsko-historijski obračun s kapitalističkim svijetom pod vodstvom prve zemlje socijalizma, koja će svojom Crvenom armijom "pomoći" izvođenju revolucije u drugim zemljama.

Krajem 1930-ih godina KPJ je ocjenjivala da se građanske partije već nalaze u fazi raspadanja zato što nisu u stanju rješavati povijesne probleme naroda Jugoslavije. U takvim povijesnim okolnostima KPJ prešutno napušta koncepciju o dvjema fazama revolucije. Peta zemaljska konferencija listopada 1940. godine u Zagrebu, dakle u jeku II. svjetskog rata, 6 mjeseci prije napada na Jugoslaviju i 9 mjeseci prije napada na SSSR i početka ustanka koji će ona pokrenuti, u svojoj Rezoluciji optužuje oba ratujuća bloka za imperijalističke ciljeve i za svjetski imperijalistički požar. Pri tome veću krivicu pripisuje zapadnim

zemljama pa očekuje da to otvara perspektivu “revolucionarnog sloma imperijalizma, perspektivu novih pobjeda socijalizma i uklanjanja korijena imperijalističkih ratova” te da se i u Jugoslaviji produbljuje proces klasne diferencijacije i da u najširim narodnim slojevima narasta spoznaja o nemogućnosti dubokih društvenih preobražaja.

Iskoristiti svaku novu društvenu krizu za preuzimanje vlasti bila je trajna opsesija KPJ. Tako je postupila i u prigodi vojnoga puča 27. ožujka 1941, ubacujući svoje prvake i agitatore koji su pred demonstrantima izvikivali parole za stvaranje nove “narodne vlade” i za savez s SSSR-om.

Za vrijeme kratkotrajnoga travanjskog rata 1941, KPJ izlazi iz ilegale na javnu scenu da se stavi na čelo masa u težnji da preuzme vlast. Međutim, to je spriječila brza kapitulacija. Pa ipak, u tim danima travanjskoga rata KPJ formira Vojni komitet na čelu s Josipom Brozom Titom, a 15. travnja CK KPJ upućuje “Proglas narodima Jugoslavije” u kojemu ih poziva da “ne klonu duhom” već da ustraju u borbi protiv osvajača “jer će se iz ovog krvavog imperijalističkog rata rađati novi svijet, izbrisat će se zauvijek korijeni imperijalističkog rata i nacionalnog ugnjetavanja. Stvorit će se na istinskoj nezavisnosti svih naroda Jugoslavije slobodna bratska zajednica...” Očigledno je da takva zapanjujuća vizija proizlazi iz uvjerenja da je nastupio moment historijskog obračuna s kapitalizmom, i njegova smjena sa socijalizmom u svjetskim razmjerima.

Zatim odmah slijedi i “Majski proglas” 1941. koji je u cijelosti program borbe protiv okupatora, borbe koja će se pretvoriti u proces revolucionarne smjene buržoaske vlasti socijalističkom.

Gledajući kako se oko pola milijuna njemačkih vojnika s Balkana prebacuje prema Istoku, komunisti su znali da se radi o napadu na SSSR i da će i oni u oružanu borbu. KPJ je s radošću primila 22. lipnja 1941. vijest o Hitlerovoj agresiji na SSSR. Istoga je dana uputila proglas narodima Jugoslavija s pozivom na borbu. Kominterna je 1. srpnja 1941. uputila komunističkim partijama poznati telegram u kojemu se kaže i sljedeće: “Domovinski rat koji vodi sovjetski narod protiv razbojničkog napada Hitlera jest divovska borba na život i smrt, od čijeg ishoda zavisi ne samo sudbina Sovjetskog Saveza, već i sudbina vašeg naroda. Kucnuo je čas kada su komunisti dužni podići narod na otvorenu borbu protiv okupatora. Organizirajte, ne gubeći niti jednu minutu, partizanske odrede i raspirite u neprijateljskom zaleđu partizanski rat... Potvrdite primitak direktiva i saopćite činjenice koje dokazuju ispunjenje ... direktiva”. Odmah po primitku te direktive održana je 4. srpnja sjednica Politbiroa CK na kojoj je donesena odluka da se odmah pozovu svi komunisti da organiziraju i pokrenu oružanu borbu i da se uputi proglas narodima Jugoslavije s pozivom na oružani ustanak.

U ljeto 1941. jugoslavenski su komunisti krenuli u rat s koncepcijom da mnoštvom lokalnih ustanaka zapale sveopći rat protiv okupatora i domaćih režima pod njegovom kontrolom, što je, naravno, značilo i protiv NDH, jedine države stvorene u raspadu Kraljevine Jugoslavije.

U svjetlu teorije ratne vještine izbor momenta za početak oružane borbe bio je čista avantura, jer su tada Njemačka i njezini saveznici bili na vrhuncu vojne moći: sve napadnute europske države kapitulirale su, britanska je armija izbačena s kontinenta, a Crvena je armija gotovo bila u raspadu. Uostalom, nigdje u Europi nije bilo oružanih ustanaka, sve do završnih operacija, kada će se oni podizati samo nekoliko dana ili tjedana, a rijetko mjeseci uoči prodora savezničkih armija (Francuska, Slovačka, Varšava itd.), tako da su takvi ustanci bili gotovo u vatrenoj vezi s nastupajućim savezničkim armijama. Ustanak u tom trenutku podložan je moralnoj kritici. Naime, nehumano je bilo za rat nepripremljene i slabo naoružane ljude baciti u ratni vihor s potpuno neizvjesnom sudbinom.

Zašto je KPJ započela oružane ustanke u vrijeme kada za njih nije bio trenutak?

Odluka o oružanom ustanku izvirala je barem iz tri glavna elementa:

a) kao odana i disciplinirana članica KI, koja je SSSR po svojim internacionalističkim kriterijima smatrala i svojom domovinom, KPJ je na poziv Staljina odmah započela s oružanim ustancima;

b) KPJ je na osnovi svoga vlastitog mita o SSSR-u i Crvenoj armiji bila uvjerena da će ona od prvoga dana rata prenijeti ratne operacije na teritorij pod njemačkom kontrolom i da će za nekoliko mjeseci slomiti Wehrmacht;5 takva je vjera u brzi spektakularni slom Njemačke aktivirala komuniste da ne propuste prigodu za zauzimanje vlasti prije nego što bi to mogle učiniti neke druge snage;

c) idelogija KI uspjela je uvjeriti komuniste da II. svjetski rat stvara uvjete za nastavak svjetske proleterske revolucije, koja je samo privremeno zastala nakon Oktobarske revolucije 1917. godine.

Ukratko, ideologija i politika međunarodnoga komunističkog pokreta zasnivala se na Lenjinovoj viziji umirućega kapitalizma i rađanja epohe komunizma kao svjetskoga dominantnog sustava. Iz takve je vizije proistekla avanturistička odluka o dizanju ustanka. Međutim, narod niti je imao komunističku viziju niti ga je bilo lako pokrenuti u borbu. Ali, komunistima će okupacijski režim najviše pomoći da se mnogi odazovu pozivu KPJ za borbu.

Tijekom ljeta i jeseni 1941. masovni je ustanak uspio samo u zapadnoj Srbiji i Crnoj Gori i u pretežno srpskim selima BiH i Hrvatske gdje su ustanike vodili i komunisti i četničke vođe. Računa se da je u 1941. godini ukupno pod oružjem bilo oko 60-70 tisuĆa boraca, koji su nadzirali oko jedne trećine teritorija Jugoslavije.

I KPH koja je bila najveća organizacija u sastavu KPJ – oko 4.500 članova od ukupno oko 12.000 – pokušavala je pokrenuti oružane borbe, ali je uspjela pretežno u srpskim selima Banovine, Korduna, Like i Slavonije, te u Dalmaciji, Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru a naročito u mjestima koja su se našla pod talijanskom okupacijom. Na čelu NOB-a u Hrvatskoj bili su Rade Končar, Andrija Hebrang, Vlado Popoviæ, Vladimir Bakarić i Ivan Rukavina.

U Sisku je 22. lipnja 1941. formiran, prvi u Europi, partizanski odred sastavljen od 39 boraca Hrvata. Istoga je dana počeo s borbenim akcijama i za mjesec dana narastao na oko 60 partizana.

Najveći je poraz u prvim danima KPH pretrpjela 13. srpnja 1941. kada je od 80 zatvorenika na bijegu iz logora Kerestinec poginulo i ustrijeljeno 68, pretežno intelektualaca među kojima Ognjen Prica, Otokar Keršovani, Božidar Adžija, August Cesarec i drugi.

Drugi težak partizanski poraz dogodio se u ljeto 1941. kada je oko 500 partizana Splitskog, Solinskog, Kaštelansko-trogirskog i Sinjskog odreda krenulo na područje Kninske krajine da razbije četničku organizaciju i odvoji srpske seljake od velikosrpskog utjecaja. Veći dio tih odreda, slabo vođenih, razbile su talijanske postrojbe. Unatoč tim porazima, održala se i učvrstila mreža partijske i vojne strukture, i do kraja 1941. u partizane je došlo oko 7.000 boraca na područjima s pretežno srpskim stanovništvom.

Zanesen vrlo uspješnim početkom ustanka i vjerom u ofenzivu Crvene armije, Tito je u kolovozu 1941. odlučio da se odmah formira neka vrsta privremene revolucionarne vlade. KPH je u tu vladu predložila književnika Pavleka Miškinu i R. Pribićevića, čelnika SDS-a. Bila je to preuranjena ideja i od nje se odustalo.

U rujnu iste godine CK KPJ odlučio je da se vojna struktura NOB-a izgradi na nacionalnom načelu, s glavnim stožerima za svaku od zemalja Jugoslavije. Na čelo Glavnoga stožera imenovan je Ivan Rukavina kao glavni zapovjednik i Vladimir Bakarić u svojstvu političkog komesara.

Prvih šest mjeseci rata između partizana i NDH bilo je presudno. Jer, ako se jedna pobuna nije mogla ugušiti na samome početku, kasnije će biti mnogo teže. Mnoge su okolnosti uvjetovale takav razvoj rata. Ustaški režim nije očekivao pobune iako je morao znati da će progonjeni Srbi uzeti puške u ruke. Masa hrvatskoga naroda je u jesen 1941. ušla u proces podjela. Dio naroda stajao je uz NDH, bez obzira kakav je njezin režim i bez obzira na njezinu budućnost. Najveći je dio naroda bio uz HSS čekajući da se konfuzna situacija razbistri, prije svega da procijeni je li partizanski pokret prosrpski, pa možda i pročetnički ili radikalno komunistički. Čekalo se i na daljnji razvoj rata između sila Trojnog pakta i velike antifašističke koalicije.

Za uspjeh NOB-a, poglavito u njegovoj prvoj fazi, odlučujuće je bilo opredjeljenje Srba, koji su se našli između platforme KPH i četničkoga plana stvaranja Velike Srbije.

U ljetnim danima 1941. kada je izbila pobuna srpskog stanovništva na teritoriju NDH, odmah je započela žestoka politička borba između KP i srpskih glavara za pridobivanje masa za suprotne političke programe i ciljeve. Na početku pobune borbe su vođene zajedno, ali je brzo počela diferencijacija. Četnički centar za Hrvatsku osnovan je već u svibnju 1941, i to u Splitu, jer su Talijani tolerirali četničku borbu protiv NDH. U Splitu su se u svibnju 1941. okupili prvaci srpskih građanskih stranaka, oficiri jugoslavenske vojske, pravoslavni svećenici, bogatiji Srbi i tamo osnovali Srpski nacionalni pokret. Iz Splita su srpske vođe odlazile u Kninsku krajinu, u Liku i u zapadnu Bosnu i na tim područjima već u ljeto 1941. formirali borbene četničke jedinice. Oni su pisali peticije Mussoliniju tražeći da osim Dalmacije anektira još i Liku,

Kordun, Baniju pa i BiH. Već krajem ljeta splitski četnički centar povezao se s Dražom Mihailovićem u Srbiji i stavio se pod njegovo zapovjedništvo.

Krajem listopada osnovana su u okolini Knina dva četnička puka i nekoliko odreda, zatim početkom 1942. i četnička Dinarska divizija. Tada je distribuiran programski dokument četničkoga pokreta pod imenom "Elaborat Dinarske divizije", u kojem stoji da je ta divizija osnova i uporište za širenje četničkoga pokreta u sjevernoj Dalmaciji, Lici i dijelovima BiH. Autori četničkoga programa pišu da se tom borbom ostvaruje "Srbinova zamisao o stvaranju jedne velike Srbije, koja bi obuhvatila Srbiju, Vojvodinu, Bosnu, Hercegovinu, Crnu Goru, Dalmaciju (do Šibenika) i Liku… u tako zamišljenoj srpskoj jedinici ima isključivo živjeti pravoslavno stanovništvo."

Glavna je zadaća četnika borba protiv partizana, ustaša i Turaka. Što se tiče Nijemaca, tvrdi se da s njima neće biti sukoba, jer su Srbi u zonama pod vlašću Talijana.

Politika prema talijanskoj vojsci definirana je ovako: "Ne diraj me, jer te ne diram, a ne diram te iz toga razloga, što ti ne ometaš ostvarenje moje nacionalne zamisli."

Prema navedenomu dokumentu partizani su neprijatelji jer oni "pomoću ustaša i muslimana, kolju i teroriziraju srpski živalj... ugušuju i ubijaju svaku srpsko-nacionalnu misao. Zbog ovoga... rat do krajnjih mogućnosti života."

Do ljeta 1942. Dinarska četnička divizija narasla je na 5 pukova i dva odreda – oko 4.400 četnika. Ako se program vodstva četničkoga pokreta u Hrvatskoj poveže s projektom stvaranja Velike Srbije Draže Mihailovića, jasno je da bi se uspostavila teritorijalna veza između Velike Srbije i Slovenije.

Nasuprot Kninskoj krajini u kojoj komunisti nisu uspjeli ovladati pobunjenim masama, četnički se kolovođe nisu uspjeli infiltrirati među Srbe na Kordunu, Baniji i dijelu Like. Kninska krajina će trajno ostati pretežno četnička, a Kordun, Banija i veći dio Like partizanski, dok su komunisti u Slavoniji i Srijemu uspjeli gotovo sve Srbe uključiti u partizanski pokret. Tako je velika većina Srba u Hrvatskoj 1941-1945. bila na strani NOB-a.

HSS, stranka koju je između dva svjetska rata slijedio gotovo čitav hrvatski narod, povukla se iz političke borbe, prepuštajući narod ustaškom režimu i komunistima. Ta politička pasivnost bila je određena moralnim i političkim nazorima. Seljački je pokret braće Radić iz političkog života Austro-Ugarske naslijedio legalističko-pregovaračku i kompromisersku tradiciju, kojoj je vođa HSS-a dodao svoje mirotvorstvo gandijevskoga tipa, a V. Maček kršĆansku moralnu vertikalu koja se protivi nasilju. Taj mačekovski svjetonazor pretočen u politiku stranke znači da ona neĆe ni pod koju cijenu sudjelovati u zločinima veĆ Će joj geslo biti "sve za mir, mir ni za što". Na tom geslu Maček je prvo pristao na Trojni pakt, a zatim na povratak u generalsku vladu kada mu je ona obećala da prihvaća mir s Hitlerom. Međutim, sve to nije značilo da Maček i njegovi ljudi nisu imali političku platformu za tragično ratno doba.

Maček je od prvoga dana rata bio tvrdo uvjeren da će sile Osovine biti poražene i da zato s tim silama i s NDH ne treba imati nikakve veze. Bio je siguran u pobjedu velike antifašističke koalicije, ali je promašio u predviđanju da će Anglo-Amerikanci vladati Europom. Njemu se pripisuju ove dvije izreke: "Bliži nam je Jadran od Volge, prije će saveznici nego Rusi" i druga: "Kada se veliki biju, malima je mjesto pod stolom." Treba sačuvati svaku hrvatsku glavu jer ishod rata neće ovisiti o malom narodu ma kolike žrtve on dao.

U pogledu budućnosti Hrvatske po završetku rata, vodstvo HSS-a moralo je uzeti u obzir odluku velikih saveznika da se obnove sve države koje su razbile ili okupirale sile Osovine, a to je značilo da će one diktirati i obnovu Jugoslavije. U skladu s takvom budućnošću HSS će nastaviti politiku koja je 1939. stvorila Banovinu Hrvatsku. Zato je nekoliko istaknutih prvaka HSS-a otišlo s izbjegličkom vladom u London. Svoje mjesto potpredsjednika vlade V. Maček je ustupio dr. J. Krnjeviću, a u skupini hrvatskih političara u Britaniji i u SAD-u bili su i ban Banovine Hrvatske Ivan Šubašić, ministar J. Šutej i nekoliko diplomata i stručnjaka. Kao ministri u emigrantskoj vladi ti su se Hrvati žestoko svađali sa srpskim ministrima braneći državno-pravni status Banovine Hrvatske. Oni su u studenom 1941. objavili Memorandum u kojemu se izjašnjavaju za ostvarenje hrvatske državnosti u granicama Jugoslavije, što srpski ministri nisu prihvatili unatoč sporazumu Cvetković-Maček 1939, pa do kompromisa do kraja rata nije došlo.

Maček i vodstvo HSS-a vjerovali su da će u završnici rata domobrani odbaciti režim NDH i prijeći na stranu HSS-a, jer su oni uniformirani seljaci koji su dva desetljeća vjerno slijedili S. Radića i V. Mačeka.

Odnosi između ustaša i HSS-a bili su toliko konfliktni da je kompromis bio nemoguć. Ustaše su napadale HSS kao projugoslavensku izdajničku stranku i odmah je zabranili, a Mačeka strpali u logor Jasenovac. Jedna frakcija prvaka HSS-a s njegova desnog krila, zahvaćena euforijom stvaranja NDH, prišla je ustašama, ali kampanja razbijanja HSS-a i prijelaza u ustaštvo pretrpjela je potpuni poraz. Od oko 7.000 mjesnih organizacija režimu je pristupilo oko 70, dakle svaka stota.6

HSS nije priznavao ni legalitet ni legitimitet NDH. Sam je Maček govorio da se ne radi o hrvatskoj državi već da je Hrvatska okupirana i podijeljena "na njemačku i talijansku okupacijsku zonu", a u zemlji je "krvoločni ustaški pokret uspostavio teroristički režim".7 Takva optužba od strane HSS-a te ustaška osuda da je riječ o izdajničkoj stranci koja i nakon stvaranja NDH ima svoje prvake u jugoslavenskog vladi u Londonu, isključivala je bilo kakvu međusobnu suradnju.

Odnosi HSS-a i komunista nisu bili ništa bolji od onih s ustašama.

Još između dva svjetska rata te su se dvije političke stranke po svemu razlikovale. KPH je bila manje-više ideološka skupina od više stotina do nekoliko tisuća članova, a HSS je bila općenarodni masovni nacionalni i socijalni pokret koji je obuhvatio gotovo cijeli hrvatski narod, poglavito cijelo seljaštvo koje je činilo tri četvrtine stanovništva. Ako tome dodamo nepremostive ideološke razlike – komunisti su težili

vlasti i ciljevima nasilnim revolucionarnim metodama a HSS isključivo miroljubivim demokratskim parlamentarnim putem – suradnja među takvim partijama bila je isključena.

Ustanak protiv okupatora i NDH KPH vodi pod parolama nacionalnog i socijalnog oslobađanja, što je dijelom i program Radićeva seljačkog pokreta. Ali, KPH ima i skriven cilj: pretvaranje NOB-a u socijalističku revoluciju i uspostavljanje vlasti po uzoru na boljševički režim SSSR-a. Ma koliko ona taj skriveni program čuvala kao "zmija noge", to se ipak nije moglo sakriti od prvaka HSS-a. Komunisti vođeni teorijom prerastanja demokratske u proletersku revoluciju, teorijom koju su preuzeli od Lenjina i Staljina, gledali su u HSS-u većega protivnika nego u ustaškoj NDH, jer ova nestaje zajedno sa svojom zaštitnicom, Hitlerovom Njemačkom, a tada se otvara pitanje tko će preuzeti vlast. Budući da boljševici ne dijele vlast, nužno je iz nje isključiti potencijalne kandidate, a u Hrvatskoj je to jedino HSS. Odnos snaga i političkih programa bio je takav da je uspjeh NOB-a ovisio gotovo isključivo o uključivanju seljaštva u tu borbu, a ono je bilo u rukama HSS-a, odnosno Mačeka. Iako nije bilo nikakvih izgleda da se Maček i HSS izoliraju od seljaštva i naroda, komunisti su se uputili u tu avanturu jer se nisu puno osvrtali na stvarni odnos snaga u samoj Hrvatskoj, pa čak ni u Jugoslaviji, već su budućnost gledali s razine svjetskoga sukoba u kojemu će pasti režimi. Uvjereni da im pripada povijesna uloga sudionika u rušenju svijeta kapitalizma i imperijalizma, oni su bili uvjereni da će odvojiti mase od HSS-a, samo treba znati pravim političkim programom doći do njihove svijesti. Mora se priznati da njihove procjene nisu bile neutemeljene. Taj cilj su ostvarivali vrlo vještom politikom koja je svojim parolama i praktičnim životom "dokazivala" da se stvara nacionalna hrvatska država, republika koja će se zasnivati na socijalnoj pravdi, i to baš u duhu učenja braće Radić. KPJ je u takvu kontekstu u lice Mačeka i vodstva HSS-a bacala dva velika grijeha: "šurovanje" s velikosrpskom buržoazijom u Londonu i pristajanje na obnovu omražene Kraljevine Jugoslavije te pasivan odnos prema NDH i protivljenje borbi protiv fašizma. Komunistima nije bilo teško "podilaziti" željama, mislima i osjećajima hrvatskoga naroda. Oni su, npr., u kritici Kraljevine Jugoslavije kao tamnice naroda nadmašivali ne samo HSS, koji se držao "uglađenoga" građanskog stila u svojoj političkoj retorici, već čak i ustaše, čija je kritika velikosrpstva bila emotivna, pjenušava i natopljena šovinističkom mržnjom, a ne tako "znanstveno" temeljita i uvjerljiva kao komunistička. Osim toga, a to je bilo odlučujuće, komunisti su ušli u rat s četničkim pokretom i time na djelu dokazivali da će mačem spriječiti obnovu četničke Jugoslavije. A što se tiče federalizma, taj princip je bio podjednako ugrađen u program i HSS-a i KPH. Dakle, mostova za približavanje masama pod utjecajem HSS-a bilo je, što su komunisti veoma vješto iskoristili.

Politika KPJ-KPH bila je podređena "osvajanju masa" pa su se zato parole prilagođavale njihovoj svijesti. U prvoj godini rata one nisu isticale ideju obnove Jugoslavije, s jedne strane zato što je ona bila omražena u narodu, a s druge strane zato što ta država ni za komuniste nije bila prvenstveni cilj. Njima je najvažnije bilo osvajanje vlasti. Nije to bio slučaj samo u Hrvatskoj. Ideja se Jugoslavije zatajivala čak i u Sloveniji, iako je privrženost Slovenaca toj državi bila mnogo jača nego u Hrvata.

Politika KPJ-KPH prema vodstvu HSS-a, poglavito prema Mačeku, imala je barem dva lica: s jedne strane stalni apeli za suradnju kako bi se "otelo" što više njegovih pristaša za NOB, a s druge strane želja da se ona izolira, jer bi se u slučaju masovnog odaziva morala dijeliti vlast. Ilustracija takve dvolične politike proglas je KPH u rujnu 1941. upućen HSS-u i "svim njenim kotarskim organizacijama i pristašama" u kojemu se, uz ostalo, kaže:

"...komunistička vas partija poziva u borbu da zajedno istjeramo iz naše napaćene zemlje strane okupatore, da svrgnemo njihovu marionetsku vladu. Komunistička vam partija u toj borbi bratski pruža ruku i traži od vas da se sjetite svojih svjetlih tradicija, svjetlih tradicija Hrvata, sjene velikog Matije Gubca, Radićeve borbe, borbe mnogih drugih boraca i mučenika za slobodu hrvatskog naroda..."8

Istodobno, međutim, KPJ-KPH je kod svoga članstva razvijala klasnu i političku mržnju prema HSS-u kao reakcionarnoj protivničkoj snazi, a tijekom rata KPH će proglasiti Mačeka izdajnikom i staviti ga u isti red s Antom Pavelićem.

Da zaključimo: HSS – većina hrvatskoga naroda – u 1941. i 1942. našla se između režima NDH i KPJ koji su je podjednako napadali; prvi da bi učvrstili svoju vlast, a drugi kao svoga glavnog političkog protivnika ne samo u ratu, već mnogo više kao svoga konkurenta u borbi za vlast nakon rata. Otkazivanjem potpore režimu NDH i odbijanjem suradnje s KPJ, HSS se od početka usidrila u politiku čekanja izbjegavajući goleme ljudske žrtve u nametnutom ratu. Tako se hrvatski narod među sobom podijelio na najtragičniji način. Nikada u svojoj povijesti Hrvati nisu bili toliko i tako ideološki podijeljeni. Podijelio ih je nacionalni program i europska konstelacija u II. svjetskom ratu. Uz radićevsku ideju "mirotvorne seljačke republike" koju je prihvatila i usvojila golema većina Hrvata, infiltrirala se nacifašistička i boljševička ideologija, sa svojim platformama stvaranja hrvatske države. To je dovelo do oslobodilačkoga, ali i građanskog rata koji je bio surov i nemilosrdan. Taj rat nije ostavio na miru ni jednu obitelj, a bilo je ne malo slučajeva da su se i rođena braća našla u sva tri sukobljena tabora i njihovim vojskama, i to svi pod hrvatskim nacionalnim barjacima. Obje totalitarne ideologije – ustaška naslonjena na fašističku Italiju i Hitlerovu Njemačku i komunistička oslonjena na Staljinovu Rusiju - bile su dvije velike zablude koje su slomile HSS. Možda je sreća u nesreći to da ni jedna nije homogenizirala sve Hrvate oko sebe, što bi dovelo do još veće katastrofe. Jer, masovno sudjelovanje u ratu pod vodstvom komunista u prvoj fazi rata, 1941-1942, dovelo bi do masakra naroda u sudaru s njemačkom vojnom silom, kao što se to desilo u Srbiji, a trajna homogenizacija uz režim NDH do kraja rata završila bi se ne s jednim već i s više Bleiburga, a da i ne govorimo koliko bi to pomoglo obnovi četničke Jugoslavije i statusa Hrvata i Hrvatske u oslobođenoj antifašističkoj Europi nakon 1945. godine.

3. Ustanak u Srbiji i Crnoj Gori – izbijanje rata između partizana i četnika – slom ustanka – prijenos težišta u zapadnu Bosnu i Hrvatsku

Iskoristivši odlazak njemačke vojske na rusku frontu, KPJ je uspjela u ljeto 1941. podići ustanak u zapadnoj Srbiji i dijelu Šumadije, stvoriti tzv. Užičku republiku s oko 25.000 partizana i u isto doba osloboditi gotovo cijelu Crnu Goru, koju su okupirali Talijani, i tamo stvoriti vojsku od oko 30.000 ljudi. Plamen masovnog ustanka u Srbiji i Crnoj Gori inspirirao je Tita da uporno i tvrdoglavo traži da komunisti u Hrvatskoj, BiH, Sloveniji i drugdje naprave sličan podvig i za kratko vrijeme oslobode što veći dio svoje zemlje, ukazujući na skoru pobjedu Crvene armije. Uskoro će, međutim, slobodni teritorij u Srbiji i Crnoj Gori biti reokupiran, a ustanička vojska razbijena.

Na oslobođenom teritoriju Užičke republike našla se skupina od 26 oficira i podoficira koja u travanjskom ratu nije predala oružje već se na čelu s pukovnikom Dražom Mihailovićem sklonila na Ravnu Goru i na poèetku ustanka osnovala komandu četničkih odreda jugoslavenske vojske. U prvim mjesecima ustanka četnici Draže MihailoviĆa djelomično su sudjelovali u borbama zajedno s partizanima, ali su po sugestiji emigrantske vlade početkom studenog 1941. s leđa napali partizanske snage dok su one bile angažirane u borbama s njemačkim jedinicama, što je poznato kao tzv. Prva ofenziva. Tako se u Srbiji dogodio i građanski rat.

Korijeni oružanog sukoba Titovih partizana i Mihailovićevih četnika bili su duboki i nalaze se u dvije nepomirljive političke koncepcije. Netočna je i teza da je KPJ svojom komunističkom retorikom i znakovljem prisilila četnike na oružani sukob, te da je zato tek poslije toga Draža Mihailović oblikovao projekt Velike Srbije kao odgovor na komunistièki program nove federativne Jugoslavije. U stvari, projekt Velike Srbije od svoga se oblikovanja sredinom XIX. stoljeæa nije nikada ni napuštao, veæ je prije poèetka ustanka aktualiziran prema novoj situaciji, nastaloj raspadom Jugoslavije i stvaranjem NDH.

Glavnina vodećih srpskih političkih snaga se, nakon neuspjeha jugoslavenske unitarističke ideje, a poglavito nakon stvaranja Banovine Hrvatske, okrenula ideji Velike Srbije u Jugoslaviji. To je značilo da se neće dopustiti ni stopa širenja Banovine Hrvatske, a ostala Jugoslavija bez Slovenije konstituirala bi se u državnu jedinicu pod imenom "srpske zemlje". Slom Jugoslavije 1941. prekinuo je provedbu toga projekta.

Nakon razbijanja Jugoslavije, Stevan Moljević je 30. lipnja 1941. izradio dokument o stvaranju Velike Srbije pod imenom "Homogena Srbija". Po Moljevićevu projektu, koji je prihvatio četnički pokret Draže Mihailovića i neki ministri u emigrantskoj vladi, srpska zapadna granica obuhvaća Dalmaciju sve do Karlobaga, pola Like, Pokuplje do Karlovca s Kordunom i Banijom, zatim pakračko, daruvarsko i virovitičko područje i sav teritorij istočno od toga područja. Iz anektiranih bi teritorija Hrvatske u njezin ostatak Hrvati bili iseljeni, a Srbi naseljeni unutar granica Velike Srbije. Teritorijalnim razgraničenjem s Hrvatima željelo se ispraviti "kobnu grešku" Nikole Pašića koji je to 1918. propustio učiniti, već je

stvaranjem unitarističko-centralističke države “utopio” Srbiju u Jugoslaviju, bez postavljanja zapadnih srpskih granica prema Hrvatskoj. Sada je povijesna šansa da se ta pogreška ispravi. Tako bi se stvorila mala Hrvatska koja se uvijek lako može ili kontrolirati ili amputirati.

U trenutku kada se stvarao Moljevićev projekt, izgledalo je da se može lako ostvariti kako zbog povoljne međunarodne, tako zbog još povoljnije unutarnje situacije. Naime, kao što su sile pobjednice nakon Prvoga svjetskog rata pružale jaku zaštitu Jugoslaviji, tako su i velesile antihitlerovske koalicije Jugoslaviju tretirale svojom ratnom saveznicom, odlučne da je nakon rata obnove. Hrvati kompromitirani stvaranjem kvislinške NDH i progonom Srba, bit će osuđeni od država antifašističke koalicije čija saveznica je Jugoslavija. Tako Hrvati neće imati snage spriječiti obnovu Jugoslavije i stvaranje Velike Srbije. Međutim, golema se opasnost iznenada pojavila u obliku partizanskog pokreta koji po programu KPJ ruši velikosrpsku koncepciju stvaranjem šest državnih jedinica u granicama Jugoslavije. Iznenada se taj pokret pojavio i postao jedini pravi i opasni protivnik ideji Velike Srbije i zato njega treba uništiti. Taj cilj opravdava sva sredstva uključivo i vojnu suradnju sa svim okupatorima, pa i s NDH. Zato je od ishoda ratnog sukoba partizana i četnika ovisila sudbina svih naroda i narodnosti Jugoslavije. Zato je srpska vladajuća klasa angažirala četničke snage u borbi za uništenje partizanskoga pokreta koji je nosio dvostruku opasnost: komunističku vlast i vraćanje Srbije u granice iz vremena do I. svjetskog rata.

Kako je sukob partizana i četnika bio najpresudniji za budućnost svih naroda i zemalja Jugoslavije, valja ga nešto šire objasniti.

Vođe i četničkoga i partizanskog pokreta bili su uvjereni u pobjedu saveznika. U takvoj viziji, a s obzirom na to da je buknuo partizanski rat s kojim vlastodršci Jugoslavije prije nisu računali, jedini realni konkurenti za buduću vlast nakon neminovnoga poraza fašizma bili su velikosrpska buržoazija i KPJ. Borba između ta dva najljuća politička protivnika trajala je od 1919, ali su komunisti tek slomom režima Kraljevine Jugoslavije, u okolnostima općega rata u Europi, mogli računati na preuzimanje vlasti. Slamanjem velikosrpskog režima, smatrali su komunisti, rješava se tzv. jugoslavensko nacionalno i socijalno pitanje, naravno, uspostavom boljševičkoga tipa državne vlasti. U tom smislu KPJ je zaista bio najopasniji protivnik ideje Velike Srbije, jer nastupa pod zastavom Jugoslavije i pod njom ulazi u borbu protiv srpskih nacionalnih snaga koje se također bore za Jugoslaviju, ali ne federativnu već velikosrpsku državu.

Velikosrpska buržoazija je u ideologiji KPJ vidjela čudnovatu sintezu interesa Kominterne, Vatikana, masonstva, ustaštva i drugih apsolutno nespojivih mračnih sila. U tome ima zrnce istine jer je svim nesrpskim narodima zaista odgovarao slom ideje Velike Srbije, a i nekim snagama izvan Jugoslavije.

Sve u svemu, dvadesetogodišnji sukob KPJ i protagonista Velike Srbije u 1941. je godini ušao u presudnu oružanu borbu u kojoj nije moglo doći do kompromisa, već se taj sukob morao riješiti samo porazom jedne ili druge ratujuće strane budući da su interesi – klasni i nacionalni – bili nepomirljivi.

Na prijelazu jeseni u zimu 1941/42, kada su partizanske snage u jačini od 50 do 60 tisuća boraca ozbiljno ugrozile opstanak njemačke okupacijske vlasti u Srbiji, i kada su se otkrili skriveni ciljevi KPJ, Njemačka i Italija su nadmoĆnim vojnim snagama ugušile ustanak tako strašno da je od te velike partizanske vojske, čiji ostaci su se spasili bijegom u planine istočne Bosne, ostalo oko 5 do 6 tisuĆa prekaljenih partizana. Bitka KPJ za Srbiju i Crnu Goru bila je izgubljena – tako su gospodari situacije postali okupatori, domaća kvislinška vlast i četnici.

Rat između partizana i četnika koji je u jesen 1941. izbio u Srbiji proširio se na Crnu Goru, BiH i Hrvatsku. Četničke su vođe pravili pučeve u ustaničkim jedinicama, ubijali komuniste, poglavito političke komesare, a to isto su njima činili komunisti, boreći se za svoj utjecaj među ustanicima.

Obračuni između partizana i četnika u BiH nisu bili tako "jednostavni". Zapadna Srbija i Šumadija nacionalno su homogene, a BiH je zemlja s najisprepletenijim etničkim sastavom. Tamo je vrlo brzo nastao opći pokolj. Srbi su jedinstveno odbili priznati NDH, a oni Hrvati i muslimani koji su euforično prihvatili NDH, svojim su terorom izazvali spontane pobune Srba, a ovima se kao vođe pokušali nametnuti pristalice režima Kraljevine Jugoslavije (prvaci građanskih stranaka, žandari, šefovi državnog aparata, oficiri, pravoslavni svećenici, trgovci, intelektualci itd.).

Zato je nakon gubitka Srbije i Crne Gore, sudbina partizanskog pokreta sada ovisila o Hrvatskoj i BiH, i to upravo najviše od Srba u tim zemljama jer su oni činili veliku većinu ustanika. Ako bi se Srbi priklonili ideji Velike Srbije, istjerani srpski i crnogorski partizani ne bi se mogli skloniti preko Drine, niti bi bilo moguće s Hrvatima i muslimanima održati partizanski pokret. Jer, srpskim masama je mnogo veći neprijatelj bio režim NDH nego strani okupatori. Srbija nije mogla priskočiti u pomoć svojim Srbima u BiH i Hrvatskoj jer joj je Wermacht vezao i "noge i ruke". Glavna početna ustanička tendencija vodila je međuetničkom i međuvjerskom ratu sve do samouništenja. Ustaški zločini okrenuli su Srbe protiv Hrvata i muslimana, a ovi su pod četničkim terorom još jače nasrtali na Srbe. Začarani se krug počeo zatvarati – sve je vodilo u pakao. Ako bi se početni raspored i sukob tako nastavio, KPJ ne bi mogla nikoga pridobiti za svoj program. A upravo su se komunisti kao "s neba pali spasitelji" pojavili da zaustave međuetnički rat. Nastala je žestoka borba za mase.

Politici etničkoga čišćenja ustaša nad Srbima, četnika nad Hrvatima i muslimanima, KPJ je suprotstavila "bratstvo i jedinstvo", viziju utopijske budućnosti, braneći Srbe od ustaša, a Hrvate i muslimane od četnika. I ta politička platforma zajedno s idejom obnove Jugoslavije i očevidnom borbom protiv okupatora i režima NDH, uspjela je odvratiti većinu Srba-prečana od ideje Velike Srbije. Većina se srpskoga naroda u Hrvatskoj i u BiH do ljeta 1942. svrstala u partizanski pokret. To će spasiti Tita kada on s ostacima svojih jedinica stigne u zapadnu Bosnu. Jedan od razloga je bilo i to što ljudi nisu mogli podnijeti četničku suradnju s Nijemcima, Talijanima, a poglavito s ustašama. Intervencija komunista u sukobe Srba,

Hrvata i muslimana, između njih i unutar njih, uspjela je većinu srpskoga naroda privući u partizanski pokret. Uz četnike ostala je Kninska krajina, dio središnje Bosne i istočne Hercegovine.

Nakon previranja u 1941. i u prvoj polovini 1942, nastupilo je relativno "čisto stanje" i jasan raspored i odnos političkih snaga kao i njihove tendencije. Jasno su se profilirale sve političke struje – četnička, partizanska, ustaška, HSS-ova itd. – ali će i u daljnjem razvoju, do kraja rata, biti prijelaza iz jednoga u drugi tabor.9

Nakon sloma partizanskog pokreta u Srbiji ("Užička republika") krajem 1941, Tito se s ostacima partizanskih jedinica povukao u istočnu Bosnu gdje je ostao idućih šest mjeseci. On se tvrdokorno i fanatično držao tromeđe Srbije, Crne Gore i istočne Bosne zato što je planirao ponovno se vratiti u Srbiju, koju je smatrao ključnom za slamanje četničkoga pokreta kao glavnog rivala u borbi za vlast nakon završetka rata.

Velikosrpske snage na čelu s jugoslavenskom vladom u Londonu dobro su procijenile da je njihov glavni neprijatelj partizanski pokret. Da bi partizane stavila "izvan zakona", posebno u svjetskoj javnosti, kraljevska vlada je u prosincu 1941. proglasila četnike "jugoslavenskom vojskom", a njezina zapovjednika Dražu Mihailovića unaprijedila u čin generala i imenovala ministrom vojske, mornarice i zrakoplovstva. To je značilo da svaki građanin Jugoslavije koji ne priđe četnicima, već pristupi partizanima, može odgovarati za izdaju države, i to odmah pred organima legalne vojske Draže Mihailovića ili sutra nakon rata pred sudom. Istodobno je vlada od svojih saveznika Britanaca osigurala prebacivanje pomoći četničkim postrojbama. U ime legitimiteta vlade Draža Mihailović je svojim snagama naredio bespoštednu borbu protiv partizana svuda gdje god se oni nalaze, a glavne je snage angažirao protiv jedinica raspoređenih oko Tita u istočnoj Bosni. Izgledalo je da će ta Titova grupacija biti uništena udruženim snagama okupatora, NDH i četnika.

Analizirajući uzroke ofenzive četnika protiv partizana, a posebno njihovo preimenovanje u "jugoslavensku vojsku", zatim postavljanje Draže Mihailovića za vojnoga ministra i vrhovnoga zapovjednika, te potporu koju im daje jugoslavenska i britanska vlada, CK KPJ je 7. prosinca 1941. zaključio da se stvara "neprekinuti lanac velikosrpske hegemonističke reakcije" s ciljem da se uspostavi "velikosrpska hegemonija u najterorističkijem obliku."10 U taj je "teroristički velikosrpski lanac" CK KPJ uključio i one građanske snage u drugim zemljama, posebno u Hrvatskoj i Sloveniji, koje su prozapadno orijentirane – Mačekovo vodstvo HSS-a i tzv. sredinu u Sloveniji. Riječju, na djelu je sveopći antikomunistički savez u svim zemljama Jugoslavije potpomognut od zapadnih saveznika u svrhu uništenja partizanskog pokreta uz pomoć njemačkog i drugih okupatora. Takvo okupljanje svih "buržoaskih reakcionarnih snaga" nastalo je i zato što su one, po procjeni CK KPJ, došle do uvjerenja da nakon njemačkog poraza pod Moskvom i ofenzive ruskoga vojskovođe Žukova početkom prosinca 1941, slijedi

bliski slom Hitlera i prodor “Crvene armije, najjače armije svijeta...” u Europu; upravo to izaziva okupljanje svjetskih reakcionarnih snaga protiv komunizma, koji će sada prodrijeti u srce Europe.

To dalje znači da puca savez SSSR–Velika Britanija–SAD, a time se otvaraju vrata za sudar revolucionarnih snaga na čelu s SSSR-om, naravno, protiv Zapada. U skladu s komunističkom vizijom to je faza prerastanja oslobodilačkog rata u revoluciju. Okupljanju velikosrpskih reakcionarnih snaga koje je na djelu valja, po ocjeni CK KPJ, odgovoriti “drugom etapom revolucije”, što je značilo napustiti politiku traženja suradnje s građanskim strankama i snagama, osloniti se na radnike-proletere, na sirotinju, siromašne i srednje seljake a protiv bogatijih građana svih vrsta te nastupati s revolucionarnim parolama “proleterske revolucije”. Taj se novi kurs očitovao i u ideji da se partizanske jedinice preimenuju u proleterske brigade.

Procjene CK KPJ o budućem razvoju događaja i pretvaranju partizanskog oslobodilačkog rata u “čisti oblik” proleterske revolucije boljševičkog tipa pokazao se potpuno pogrešnim, s mogućim poraznim rezultatom. Taj smjer borbe protiv buržoazije koji se očitovao i u ubijanju bogatijih ljudi po Crnoj Gori i Hercegovini, odveo je mnoge pristaše NOP-a u tabor četnika, a nastupilo je i osipanje i rasap brojnih partizanskih jedinica. Procjena o brzom prodoru Crvene armije prema Njemačkoj i u vezi s tim o eventualnom pucanju savezništva između Sovjetske Rusije, SAD-a i Velike Britanije bila je potpuno pogrešna. Umjesto brzoga kraja rata, koji će se završiti za nekoliko mjeseci, čekat će se još tri i pol godine, a savez velikih sila antifašističke koalicije sve će više jačati, a ne slabiti.

Ta promjena u politici poznata kao “lijevo skretanje” vodila je KPJ i njezin partizanski pokret u samouništenje.11 I ovaj slučaj govori o visokoj i slijepoj privrženosti boljševičkoj ideološkoj shemi.

Moskva je reagirala na promjenu strategije CK KPJ. Ona je 5. ožujka 1942. Tita upozorila ovim riječima: “Dobija se dojam da sa izvjesnim pravom pristaše engleske i jugoslavenske vlade sumnjaju da partizanski pokret dobija komunistički karakter i da se usmjerava sovjetizaciji Jugoslavije. Zašto je npr. bilo potrebno organizirati proleterske brigade?” Teško je suglasiti se s time da “jugoslavenska vlada ide s okupatorom ... provjerite da li ste učinili sve da se stvori istinska, jedinstvena nacionalna fronta u Jugoslaviji...”12

Kritika Moskve polazila je i od toga da KPJ svojom politikom ne remeti njihov savez s SAD-om i Velikom Britanijom, koje bi mogle optužiti vladu SSSR-a da želi sovjetizirati Jugoslaviju, Balkan, pa i dio Europe.

Naravno, Moskva je imala krivo u svojoj tezi da jugoslavenska vlada ne surađuje s okupatorom, ali je bila potpuno u pravu što se tiče tendencije boljševizacije u KPJ.13

Na crti sovjetizacije društvenoga života na slobodnom teritoriju, komunisti su počeli paliti neka “neprijateljska sela”, ubijati imućne ljude i lokalne građanske političare, samo zato što bi oni mogli sutra postati budući politički protivnici socijalizma. Zbog takve je politike dio seljaka napuštao NOB, dio partizana je dezertirao, dio odlazio u četnike – sve je vodilo jačanju građanskoga rata. Od desetina tisuća

partizana, ostali su uglavnom komunisti, drugi su se svi razbježali. U tako teškoj vojno-političkoj situaciji nastupila je i velika glad. Više nije bilo nikakvih zaliha namirnica u Crnoj Gori, istočnoj Hercegovini i istočnoj Bosni. U to doba godine ni u mirnom razdoblju više nije bilo hrane, jer je lanjska žetva pojedena i čekala se nova. Partizani su dobivali po 70 grama zobenog brašna, kruh se pekao i od suhih krušaka. Nestalo je gotovo svih lijekova. Municija je pala na svega 3-5 metaka na jednog borca. Borba se morala voditi i hladnim oružjem.

Slobodni teritorij stalno se smanjivao, jedinice se raspadale, prijetio je potpun poraz i kapitulacija. CK KPJ je, međutim, unatoč svemu tome, držao ostatke vojske u planinama u nadi da će s tih položaja, a u vjeri da će Crvena armija ipak nastaviti ofenzivu, ponovno prijeći u Srbiju i tamo povesti odlučujuću bitku protiv četničkih snaga i time osvojiti vlast i ostvariti konačnu pobjedu. Međutim, na tim se položajima više nije moglo izdržati.

Na kraju šestomjesečnih borbi između partizana s jedne i njemačkih, talijanskih, četničkih i ustaško-domobranskih postrojbi s druge strane, slobodni se teritorij sveo na obronke Zelengore, Maglića i Ljubišnje. Na tome ostatku partizanskog teritorija našao se Tito s oko 4.500 partizana – ostatkom od preko 50.000 koliko je bilo u zapadnoj Srbiji, Crnoj Gori, istočnoj Bosni i istočnoj Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. Ostaci te vojske bili su iscrpljeni danonoćnim višemjesečnim borbama u tijeku surove zime i gladnoga proljeća 1942. godine.

Glad, bolest, iznemoglost, slobodni teritorij smanjen na puste planine, napuštena sela i gradovi pali pod vlast okupatora, a oko partizanske grupacije desetine tisuća neprijateljskih vojnika na polaznim položajima spremni na posljednji udar za potpuno uništenje Tita i njegovih boraca: više se nije moglo izdržati ni jedan dan, moralo se nekamo probiti.

U momentu kada je Tito na Zelengori tražio izlaz iz bezizlazne situacije – u istočnoj polovini Jugoslavije, istočno od linije rijeka Bosne i Neretve – partizanski je pokret bio slomljen. Ostale su samo male grupice partizana koje su se skrivale u planinama, progonjene kao zvjerad. Povratak u Srbiju i Crnu Goru, dakle, nije bio moguć. Jedini izlaz i spas bio je odlazak u zapadnu Bosnu i Hrvatsku gdje se partizanski pokret stabilizirao nakon obračuna s četnicima 1941/42.

Krajem lipnja 1942. Tito se s četiri brigade – koje su na pohodu u zapadnu Bosnu razorile prugu Sarajevo-Mostar, zauzele Konjic, Gornji Vakuf, Šuicu i 25. srpnja 1942. Duvno, a zatim Livno, dok su u borbi za Kupres pretrpjele poraz – spojio s partizanima Dalmacije i zapadne Bosne. Sve te snage su u jesen 1942. stvorile tzv. Bihaćku republiku na prostoru veličine Švicarske.

Dok je u zimi i tijekom proljeća 1941/42. trajala bitka slamanja partizanskog pokreta u Srbiji i Crnoj Gori, u Hrvatskoj se NOB razvijala sporo, ali kontinuirano i stabilno, bez lokalnih poraza osim u slučaju razbijanja dalmatinskih partizanskih odreda i četničkog zauzimanja Kninske krajine u ljeto 1941.

Inspiriran masovnim ustankom u Crnoj Gori i Srbiji, Tito je jaèao pritisak na CK KPH da se isto uèini i u Hrvatskoj. Međutim, s obzirom na zanos nastao stvaranjem nacionalne države, povjerenje u HSS koja je inzistirala na politici èekanja, te stoljetna iskustva seljaštva koje mu je govorilo da se ne da uvlaèiti u avanture, da ne napušta svoj dom i svoje gospodarstvo, ta bi se Titova direktiva izrodila u sigurni poraz. CK KPH nije proveo Titovu direktivu, ali ne zbog neposluha, već zato što je to bilo nemoguće.

Na masovni ustanak nije bilo lako pokrenuti čak ni srpske mase, iako su one bile životno ugrožene od ustaškog režima.14

KPH je u 1942. uspjela podići u borbu oko 7.000 ljudi, mahom Srba. Taj broj je do polovice 1942. narastao na oko 12.000 opet većinom Srba, a do kraja te godine, u kojoj su sve više dolazili Hrvati, na oko 25.000. U tom su razdoblju oružane snage NDH rasle mnogo brže. Već krajem 1941. ustaške postrojbe, tzv. "ustaška vojnica" kao stranačka vojska narasla je na oko 15.000, a u 1942. ojačana je na oko 42.000 ljudi svrstanih u jedan zdrug i 56 bojni; u 1943. dostigla je oko 55.000 ustaša.15

Domobranstvo NDH, koje je po diktatu Njemačke moglo imati do 16.000 ljudi, naglo se, nakon ukidanja limita zbog rata, povećavalo tako da je do kraja 1941. imalo 65.000, 1942. godine 110.000, a 1943. godine 135.000 ljudi.16 Dakle, ustaša i domobrana ukupno je bilo 1941. preko 80.000, 1942. 150.000, a 1943. godine 190.000. Tom broju oružanih snaga treba dodati 369, 373. i 392. legionarsku diviziju (nazvane "Vražja", "Tigar" i "Plava") u kojima su vojnici bili Hrvati, a zapovjednici Nijemci. Odnos oružanih snaga NDH i partizana u 1941. bio je 10:1, a u 1942. 6:1. U taj odnos snaga valjalo bi uključiti i onaj u BiH gdje su oružane snage NDH bile angažirane, ali o tome nema pouzdanih podataka.

Uzimajući u obzir da u času osnivanja NDH nije imala svojih oružanih snaga, one su se razvijale vrlo brzo, deset puta brže od partizanskih snaga u 1941. U 1942. obje se ratujuće snage uvećavaju, uz izrazitu nadmoć oružanih snaga NDH nad partizanskima.

Koje su okolnosti utjecale na odnos između domobransko-ustaških i partizanskih snaga u 1942. godini?

Gotovo sve su okolnosti bile na strani bržeg razvoja domobransko-ustaških snaga.

Prvi i najjači činitelj snažnoga razvoja domobransko-ustaških snaga jest sam čin osnivanja nacionalne države, o čemu je već bilo govora. Efekt toga čina bio je najjači u 1941. godini. On je, doduše, počeo slabiti, i to se već osjećalo u 1942, ali se do kraja rata uopće neće ugasiti.

Razvoj na glavnini ratišta u 1942. bio je u znaku spektakularnih pobjeda sila Trojnoga pakta. Wermacht je krajem ljeta 1942. izbio na Volgu, opkolio Staljingrad i prodro blizu naftnih polja u Bakuu, izbio na Kavkaz postavivši njemačku zastavu na Elbrus.

Istih mjeseci maršal Rommel ("pustinjska lisica"), goneći britansku vojsku uz sredozemnu obalu Afrike, izbio je 26. lipnja 1942. na egipatsku granicu; cilj su prodora Aleksandrija i Suez. Ambicija je bila da se dva kraka kliješta – iz Rusije preko Kavkaza i iz Egipta preko Sueza – spoje na Srednjem istoku i

privuku Iran i Tursku u rat protiv saveznika. U isto vrijeme Japan je gotovo razbio anglo-američki obrambeni sustav na Pacifiku i u jugoistočnoj Aziji. Propaganda je svakoga dana uvjeravala mase o skorom slomu Rusije i saveznika. Stanje na svjetskim ratištima u cjelini je bilo na strani NDH kao članice Trojnoga pakta. U takvoj situaciji razumni ljudi ne idu u pobunu protiv režima, koji je na vrhuncu svojih snaga i svoje moći. Samo velika nužda – ideološki fanatizam, avanturizam i životne opasnosti – mogu biti pokretači za oružanu borbu, ali ne masa već pojedinaca i skupina. I tako je i bilo 1942. u kojoj se nije dogodio ni jedan slučaj masovnog odlaska u partizane.

Politika režima u NDH prema Srbima, posebno na području izvan BiH, utjecala je na smirivanje situacije. I tom je režimu postalo jasno da je brutalan udar, ubijanje, nasilno iseljavanje Srba glavni razlog njihove pobune. Nužda je natjerala da se moralo popustiti. U proljeće 1942. vlasti su obavile konzultacije s dijelom pravoslavnih svećenika pa je postignut sporazum o osnivanju hrvatske pravoslavne crkve. Za glavara te crkve postavljen je ruski svećenik (“bijeli” emigrant), novomoskovski metropolit Germogen, s čime se složio i patrijarh SPC Gavrilo Dožić (tada interniran). Iako je to bila demagogija, ipak nije ostala bez utjecaja na dio naroda. Uz to, tada su Srbi pozivani i u pomoćne službe domobranstva, što je također pridonijelo tupljenju oštrice antisrpske politike.

NDH je u 1942. ublažavala početni teror prema Srbima i pod pritiskom Njemačke i Italije, jer im je svaki vojnik trebao na većini ratišta, a one, eto, moraju odvajati i svoje snage da održe vlast u Hrvatskoj. Nijemci su stalno nastojali da na čelo NDH dovedu neku alternativnu ekipu, ali u tome nikada nisu uspjeli jer je Maček to odbijao, a drugih nije bilo pa su morali stalno držati Pavelića.

Italija, kao “saveznica” NDH, imala je druge motive svoje neprijateljske politike prema Hrvatskoj. Njezina osvajačka politika uništava Hrvatsku bez obzira na režim; u tom cilju talijanska je vlast dala puni oslonac četnicima u Dalmaciji, Lici i svim ostalim područjima. Kada Hitler i njemački generali opominju Talijane zbog pomaganja četnika, oni se opravdavaju i argumentima da NDH nije u stanju održavati mir i red. U 1942. podrška Talijana četnicima dobila je još jedan motiv: držati kontakt s Dražom MihailoviĆem, koji kao ministar vlade u Londonu može koristiti za vezu sa saveznicima za sklapanje separatnog mira, čemu je težio dio talijanskih vlastodržaca.

Sljedeći vrlo važan činitelj usporavanja porasta partizanskih snaga jest miroljubivost i životni realizam seljaštva. Nije se radilo samo o privrženosti seljaka Mačekovoj politici čekanja već i o njegovoj neraskidivoj sraslosti s obitelji i s gospodarstvom. Rat, kao najveće ljudsko zlo, od kojeg je seljak bježao, donio je golemu potražnju za svakim, pa i najlošijim poljoprivrednim proizvodom, a cijene su im rasle iz dana u dan. Srednji i bogatiji seljaci počeli su stjecati nešto veća novčana sredstva pa su, začudo, porasla ulaganja na njihovim gospodarstvima.

Bilo bi izvan pameti napustiti svoje gospodarstvo i obitelj i otići u šume i planine među tzv. odmetnike. U partizanima gotovo uopće nije bilo oženjenih ljudi.

Sve u svemu, ukupne okolnosti – od onih na svjetskim ratištima do konstelacije snaga u zemlji – više su bile na strani NDH nego na strani KPJ/KPH. Znakovito je da u borbama nije bilo velikih gubitaka ni na jednoj strani. Oblici gerilskog rata – prepad, zasjeda, kratki udari pa bijeg, zatim kraće i duže izbjegavanje sudara – nisu uzrokovali veće ljudske gubitke. Ni domobransko-ustaške snage nisu se rado upuštale u lov na "odmetnike" po "šumama i gorama".

Pa ipak, u 1942. oslobodilačko-građanski rat definitivno se razvio. Na jednoj strani fanatična ustaška vojnica, popunjavana uglavnom iz nerazvijenih brdsko-planinskih prostora s hajdučkim mentalitetom, i to pretežno iz siromašnijih obitelji, i gradskih sredina nižega društvenog statusa, a na drugoj partizani, u 1941/1942. sa srpskom većinom koju je nosila visoka borbenost i osvetnička strast zbog progona njihova naroda, postajući sve više militantna ideološka vojska indoktrirana vrlo vještom i izrazito učinkovitom komunističkom ideologijom – stajali su jedni spram drugih spremni da izginu, a da se nikada ne pomire. Između tih dviju barikada stajala je velika većina seljaštva i građanstva – nemoćno čekajući razvoj građanskog rata i odazivajući se na poziv u vojsku, ali samo ako nisu na bilo koji način mogli mimoići tu "gorku čašu".

Situacija u BiH, koja je formalno u sastavu NDH, bitno se u 1942. razlikovala od one u Hrvatskoj.

Srpska nacionalna ideologija po kojoj je BiH "središnja srpska zemlja" i hrvatska nacionalna ideologija po kojoj na BiH postoji "živo hrvatsko pravo", pokrenule su dio srpskih i dio hrvatskih masa u međusobni žestoki oružani obraèun. Tom su obraèunu žestinu dali nacionalni i vjerski element, kao jedini èinitelji društvene svijesti, jer je BiH bila zemlja nepismenoga naroda. Oko 84% puèanstva èinilo je seljaštvo, više stoèarske nego ratarske grane s naslijeđenim hajduèkim mentalitetom. Za srpski narod NDH je bila kudikamo veći neprijatelj nego okupator, kojeg ljudi u 1941. nisu ni vidjeli. Njihova se ustanička stihija 1941, kao reakcija na ustaški teror, obrušila na NDH kao jedinog neprijatelja. Hrvatski narod u BiH srastao je uz NDH kao svoju nacionalnu državu, uvjeren u njezinu vječnost. Iako im okupirana matica Srbija nije odmah mogla pružiti pomoć, Srbi u BiH, koji su činili relativnu većinu (preko 40%), pošli su u rat protiv NDH. Iako već od prvog dana ljeta 1941. podijeljeni na četnike i partizane, podjedanko su bili protiv režima NDH.

Zimi 1941/42. Srbi su se podijelili na dva neprijateljska tabora: partizanski pod vodstvom KPJ i četnički pod vodstvom Draže Mihailovića. Diferencijacija je bila dovršena tako da su u proljeće 1942. prevladale partizanske snage čija tvrđava je bila Bosanska krajina i kozaračko područje, a četnička središnja i istočna Bosna i istočna Hercegovina. Većina se bosanskih Srba odvojila od svoje matice Srbije, koja je nakon sloma ustanka krajem 1941. odbacila Komunističku partiju, smirila se i pasivizirala, čekajući kraj rata i povratak kralja i starog režima uz pomoć zapadnih sila. Tako su Srbi, kao i Hrvati, upali u građanski rat u kojemu su partizani vodili dvostruku borbu – protiv okupatora i protiv svojih sunarodnjaka četnika.

Istodobno se i među muslimanima dogodila diferencijacija. Nakon lojalnosti režimu NDH u 1941. pa i 1942, razočarali su se u hrvatsku državu i tražili izlaz iz vrlo tjeskobnoga stanja. Dio njih je sve više prilazio partizanima, a dio je pokušavao dobiti status autonomije za BiH, koja bi se stavila pod zaštitu i upravu Hitlerove Njemačke, što su Nijemci odbili jer bi to značilo ne samo likvidaciju NDH već i nepremostivu tehničku teškoću realizacije takve pseudodržave. Podjelom na partizanski i proustaški dio, koja se dogodila 1942, i muslimani su dobili svoj oblik građanskoga rata.

Većina Hrvata u BiH oduševljeno je prihvatila NDH i ostala joj vjerna do sloma, ali se i dio njih priključio partizanima pa su tako i oni imali svoj građanski sukob.

Četničkom projektu "Homogene Srbije" i ustaškom planu etnički čiste BiH u kojoj bi Banja Luka bila glavni grad, KPJ je suprotstavila projekt stvaranja federalne države BiH u jugoslavenskoj federaciji, čime zadovoljava većinu Srba jer će svi Srbi opet živjeti u jednoj državi, zadovoljava većinu muslimana jer dobivaju svoju matičnu državu, a i dio Hrvata usvaja to rješenje kao spas od obnove četničke Jugoslavije. Na svojoj platformi KPJ je u ljeto i jesen 1942. stabilizirala partizansku vojsku i ostvarila prevagu nad svojim protivnicima.

U BiH se četiri godine vodilo više ratova. Na samom početku rat između jedinstvenih srpskih masa i režima NDH koji su podržali Hrvati i muslimani, išao je u smjeru međusobnog istrebljenja sve tri etničke zajednice, naročito od trenutka kada su četnici u Foči i istočnoj Bosni počeli masovno ubijati muslimane. Međutim, tendenciju samouništenja naroda u BiH zaustavila je KPJ koja je od prvoga dana pridobila dio srpskih masa, a zatim i dio muslimana i Hrvata, tako da se rat dogodio i unutar svakoga od ta tri naroda. Ti ratovi su pretvorili BiH u pravi pakao u kojemu se režim NDH nije mogao održati pa su dovedene njemačke i talijanske vojne snage, koje su nadzirale samo veće gradske i industrijske centre te glavne komunikacije.

U ratu u BiH partizanske su snage spašavale Srbe od ustaša, a Hrvate i muslimane od četnika i na tom polazištu stalno širile i jačale sebe kao zajedničku vojsku svih triju naroda i zajedničke organe vlasti buduće bosanskohercegovačke države.17 U jesen 1942. kada je Tito doveo svoje četiri brigade u zapadnu Bosnu, Bosanci su formirali 10 brigada i po brojnosti brigada zauzeli mjesto iza Hrvatske, koja je tada imala 18 brigada.

4. Prekretnica u BiH – odlučujuća bitka partizanske i jugoslavenske vojske (četnika) – neuspjeli pokušaj prodora u Srbiju 1943.

Dok je Srbija cijele 1942, 1943. i prve polovine 1944. bila pacificirana i rojalistički raspoložena, s malim partizanskim jedinicama na svom jugoistočnom području, u jesen 1942. gotovo su sve partizanske snage djelovale u zapadnoj polovini Jugoslavije. Najveće ratne operacije zbivale su se u BiH i Hrvatskoj

odnosno na teritoriju NDH, gdje su se u drugoj polovini 1942. nalazila dva korpusa, devet divizija, 36 brigada, četrdesetak partizanskih odreda s oko 150.000 boraca.

Udružene hrvatske i bosanske snage zajedno s proleterskim brigadama koje je Tito u ljeto 1942. doveo u zapadnu Bosnu, stvorile su "kompaktan slobodni teritorij" – tzv. Bihaćku republiku od oko 48.000 km2 što je bilo područje veće od Belgije, Švicarske ili Nizozemske.

U Bihaću je 26/27. studenoga 1942. osnovano Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ) s nakanom da formira vladu i time zatvori vrata povratku monarhije i starog režima. Međutim, Moskva je to spriječila da se ne zamjeri saveznicima koji su podržavali kraljevsku emigrantsku vladu u Londonu, pa je AVNOJ dobio status političkog tijela, a ne središnjeg organa vlasti nastajuće države.

Politbiro CK KPJ, međutim, nije prihvatio sugestiju KI da odgodi "pitanje režima", već je u praksi provodio smjenu vlasti. Proglas što ga je AVNOJ iz Bihaća uputio narodima Jugoslavije to jasno potvrđuje. U njemu se, uz ostalo, kaže:

"Naša pobjeda bit će potpuna samo onda, kada se narodi u oslobođenoj zemlji budu osjećali kao svoj na svome, kada budu sami preko svojih slobodnom voljom izabranih narodno-oslobodilačkih odbora, solidarnim radom sviju, osigurali sve uvjete za jedan poredak koji će im pružiti mogućnosti da ostvare istinsku i pravu demokraciju i da izgrade jednu slobodnu, nezavisnu i bratsku zajednicu.

Da bi se sve ovo postiglo, potrebno je prije svega jedinstvo i složna borba protiv fašističkog poretka... kao i protiv reakcionarnog poretka koji pokušava silom održati izbjeglička jugoslavenska vlada..."18

Istodobno s osnivanjem AVNOJ-a osnovane su dvije općejugoslavenske društveno-političke organizacije: Antifašistički front žena Jugoslavije (AFŽ) na Zemaljskoj konferenciji od 6. do 8. prosinca u Bosanskom Petrovcu i Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije (USAOJ) na omladinskom kongresu u Bihaću od 27. do 29. prosinca 1942. godine. To su klice buduće centralizacije.

Stvaranje tako golema slobodnog teritorija i relativno velike partizanske vojske stavilo je sve ratne sile pred dilemu: kako i što dalje u vođenju rata i ostvarivanju svojih političkih ciljeva.

Najveći broj neprijateljskih snaga tijekom cijeloga rata dostignut je upravo na prijelazu 1942/43. godine. Tada je bilo oko 930.000 okupatorskih i kvislinških vojnika, i to: oko 160.000 njemačkih, oko 350.000 talijanskih, oko 80.000 bugarskih, oko 40.000 mađarskih, oko 162.000 vojnika oružanih snaga NDH, oko 12.000 vojnika oružanih snaga vlade Milana Nedića, oko 4.000 pripadnika srpskoga dobrovoljačkog korpusa, oko 4.000 četnika Koste Pećanca, oko 80.000 četnika Draže Mihailovića – "jugoslavenska vojska", oko 6.000 vojnika ruskoga zaštitnog korpusa, 5.000 vojnika slovenske "Bele garde", crnogorskih nacionalnih trupa, albanskih kolaboracionističkih jedinica i niz drugih vojnih formacija, ukupno 300.000 "jugoslavenskih građana" u oružanim snagama u službi okupatora na teritoriju Jugoslavije."19

Ratna inicijativa, koja je bila u rukama partizanskih snaga u drugoj polovini 1942. godine, početkom 1943. prešla je na stranu okupatora. Njemačka vrhovna komanda započela je 20. siječnja 1943. s oko 130.000 vojnika tzv. IV. ofenzivu i 15. svibnja 1943. nastavila V. ofenzivu protiv NOV-a i POJ-a iz dva osnovna razloga: prvo, što su partizanske snage do kraja 1942. gotovo razbile NDH pa je osovinskom okupacijskom sustavu prijetio slom na velikom području Jugoslavije, a drugo što je i na istočnom i na afričkom frontu nastala ratna prekretnica. Naime, vojske antihitlerovske koalicije prešle su u napad, što je prisililo njemačku vrhovnu komandu da poduzme velike vojne operacije kako bi razbila NOV i POJ i osigurala svoju pozadinu, posebno Balkan koji bi mogao postati područje invazije savezničkih vojska u 1943. godini.

Skoro u isto vrijeme, tj. potkraj 1942, Draža Mihailović koji je gotovo sve snage iz Srbije i Crne Gore koncentrirao u BiH, planirao je s "jugoslavenskom vojskom" – četnicima – krenuti na zapad, razbiti partizanske snage kako bi jugoslavenska vlada bila sigurna u obnovu Kraljevine Jugoslavije.

Istovremeno je i rukovodstvo KPJ, odnosno Vrhovni štab NOV-a i POJ-a, planiralo da s grupom divizija krene s teritorija Bihaćke republike natrag u Crnu Goru i Srbiju da razbije "snage kontrarevolucije" i pomogne tamošnjim malim snagama kako bi se mase ponovno digle u oružanu borbu protiv okupatora i time prešle na stranu komunista, a protiv četnika.

Na osnovi tih planova vojnih operacija odvijale su se najdramatičnije bitke u narodnooslobodilačkom ratu, posebno bitka za ranjenike na Neretvi od 15. veljače do 15. ožujka 1943. i bitka na Sutjesci od 15. svibnja do 15. lipnja 1943. u kojoj je sudjelovalo 127.000 neprijateljskih vojnika protiv 19.700 boraca grupe divizija pod zapovjedništvom Vrhovnog štaba koje su u toj bitki izgubile trećinu svojih boraca.

Tako su se vremenski podudarili ofenzivni planovi okupacijskih armija, jugoslavenske vojske (četnika) i Titove partizanske armije.

Najkrupnija politička implikacija vojnih operacija u sklopu tzv. IV. i V. ofenzive jest poraz glavne grupacije Draže Mihailovića (oko 26.000 četnika) koja je u suradnji s okupatorom pripremala uništenje grupe divizija na Neretvi, ali je sama doživjela težak poraz nakon kojeg se četničke snage neće više oporaviti. U tim zimskim operacijama poginula je trećina partizana, među kojima 50% Hrvata, ali to nije oslabilo Tita, jer je glavnina partizanskih snaga bila izvan teritorija tih bitaka.

Kakva je bila globalna situacija na jugoslavenskom ratištu nakon vojnih operacija IV. i V. ofenzive?

U ljeto 1943. navršavala se druga godina narodnooslobodilačkog rata i revolucije. Ne računajući niz specifičnosti razvoja NOP-a u pojedinim jugoslavenskim zemljama i područjima, osnovno obilježje vojnopolitičke situacije na jugoslavenskom ratištu – gledano uglavnom kroz prizmu odnosa snaga revolucije i kontrarevolucije – bilo je da su gotovo sve krupnije vojne formacije NOV-a i POJ-a, brigade, divizije i korpusi, već godinu dana (od ljeta 1942) operirale u zapadnoj polovini Jugoslavije. Oko dvadeset

partizanskih divizija – broj se stalno povećavao tako da će ih potkraj 1943. biti 27 – nalazilo se u Bosni, Hrvatskoj i Sloveniji. Prijašnju središnju zonu slobodnoga partizanskog teritorija – Šumadiju, zapadnu Srbiju, Sandžak, Crnu Gori i dio slijeva Drine - držali su okupatori i "jugoslavenska vojska u otadžbini" (četnici), ali je ona nakon poraza u slijevu Neretve i Drine u proljeće 1943. godine vojnički znatno oslabljena.

Za vrijeme IV. i V. ofenzive, tj. u prvoj polovini 1943. godine, u svim zemljama i pokrajinama Jugoslavije NOP se razvijao uspješno i stabilno. Vrijeme plima, kriza i oseka ustanaka iz 1941. i 1942. nije se više ponavljalo.

Jugoslavenska vlada u Londonu i Hitlerova vlada, odnosno njemačka vrhovna komanda – svaka za svoj račun – učinile su sve što je u njihovoj moći da spriječe prodor partizanskih divizija u Srbiju jer je ona sve više postajala ključ situacije: prvi da pri kraju rata osloncem na Nedićeve i Mihailovićeve oružane snage najprije ondje uspostave svoju vlast, a drugi da čuvaju pozadinu svojih armija raspoređenih od Trsta duž Jadrana, preko grčkih obala do Bugarske, što je od životnog interesa za "jugoistok", zbog nestabilnosti Italije i mogućeg iskrcavanja saveznika na Balkanu. I u tim nastojanjima obje su strane uspjele još godinu dana – sve do prodora veće grupe partizanskih divizija iz BiH i Hrvatske u Srbiju u ljeto 1944. godine.

5. Odlučujuća 1943. – slamanje snaga obnove Kraljevine Jugoslavije – neuspjeh HSS-a – početak agonije NDH – plima
partizanskog pokreta – konstitucija jugoslavenske federacije

Ljeti 1943. nastala je prekretnica u Drugomu svjetskom ratu. Nakon tri i pol godine trajnih pobjedničkih kampanja, sile Osovine bile su prisiljene na povlačenje. Britanske i američke su snage nakon višemjesečnih borbi ovladale sjevernom Afrikom i do 12. svibnja 1943. uništile njemačko-talijansku armiju od 340.000 vojnika. Crvena armija je zimi 1942/43. u staljingradskoj bitci opkolila i uništila njemačke snage od oko 300.000 vojnika, a nakon toga u Kurskskoj bitci ljeti 1943. razbila daljnjih oko 30 njemačkih divizija, a zatim na cijeloj fronti od Finskoga do Crnog mora nastavila s ofenzivom prema tzv. europskoj tvrđavi (Njemačkoj). I Japan je bio prisiljen na povlačenja s najisturenijih točaka svoga osvojenog imperija idući prema sigurnom porazu. Unatoč tim porazima i najavama skore invazije američke vojske na Europu, rat će, nažalost, trajati još skoro dvije godine. Nakon poraza u Africi, Italija je 8. rujna 1943. kapitulirala, ali ratno ludilo Njemačke nije popuštalo.

Za razliku od svjetskih, na jugoslavenskom ratištu u prvoj polovini 1943. još nije došlo do prekretnice. Na prijelazu 1942. u 1943. dostignut je najveći broj okupatorskih snaga i njihovih domaćih pomagača – ukupno oko 930.000 vojnika. Titove partizanske snage narasle su na oko 150.000 boraca.

Njihova je glavnina bila na prostoru Hrvatske i BiH. Tito je s oko 16.000 boraca, među kojima su bile dvije hrvatske divizije (7. i 9), početkom 1943. krenuo iz zapadne Bosne u Srbiju da tamo slomi četništvo i time osigura osvajanje vlasti u završnoj fazi rata. Ta grupacija je nakon borbi na Neretvi, gdje je porazila glavninu četničkih snaga (IV. ofenziva), izbila u Crnu Goru i na Drinu, ali je s puta u Srbiju opet bačena natrag u Bosnu (V. ofenziva), pretrpjevši u borbama s udruženim njemačkim, talijanskim, ustaško-domobranskim i četničkim snagama teške gubitke; sam Tito je 12. lipnja 1943. bio ranjen na Zelengori.

U prvoj polovini 1943. usporen je priljev novih boraca u partizanske jedinice. Broj brigada povećao se od 37 na kraju 1942. na 45 polovicom 1943. godine, i to u Hrvatskoj 18 ili 50%, u BiH 12, u Sloveniji 5, u Crnoj Gori 3, u Vojvodini 3, u Srbiji 1, dok je u Makedoniji NOP još bio na razini partizanskih odreda.

Hrvatska je cijele 1942. i 1943. igrala predvodničku ulogu u NOB-u. Potkraj 1942. ona je s oko 25% pučanstva Jugoslavije imala 50% partizana; od 36 brigada 31. prosinca 1942. Hrvatska je imala 18, BiH 10, Slovenija 4, Crna Gora 1; 30. lipnja 1943. Hrvatska je imala 24, a sve ostale zemlje 20 brigada.20 Pa ipak, i u Hrvatskoj je NOP također bio usporen iako je bio najjači među svim zemljama. Dok je u 1942. bilo 18 brigada, do ljeta 1943. formirano ih je samo 5, što je znatno sporije od 1942. godine.

Zastoj u omasovljenju partizanske vojske u prvoj polovini 1943. vezan je za specifičnost NOB-a kako u prostornom, tako i u etničkom i vremenskom pogledu. Hrvati komunisti bili su glavni organizatori i agitatori NOB-a, a u borbenim jedinicama prevladavali su Srbi. Logistička područja-baze za smještaj, život i borbene akcije, za prehranu i ostalo, pretežno su bile na područjima naseljenim srpskim stanovništvom. Zato je NOB bila u opasnosti izolacije u okvire ustaničkih područja – što bi dovelo do stagnacije, neutralizacije, pa i getoizacije i sloma koji bi se mogao dogoditi da Hrvati nisu više odlazili u partizane. Ta usporenost priljeva Hrvata imala je i svoju racionalnu stranu. Naime, masovni bi priljev izazvao njemačku oružanu silu koja je još imala dovoljno moći da razbije ustaničke mase, kao u Srbiji 1941. ili u Istri 1943. godine.

U 1943. NDH je dostigla maksimum svojih oružanih snaga. U Ustaškoj vojnici je bilo oko 55.000 ustaša, a u Domobranstvu oko 135.000 vojnika – ukupno oko 190.000. U to nisu uračunate 3 legionarske divizije jake vatrene moći, i to 369. "Vražja", 373. "Tigar" i 392. "Plava" divizija s njemačkim zapovijednim kadrom. Odnos snaga, dakle, bio je u Hrvatskoj takav da je nastala neka vrsta pat pozicije – protivnici nisu mogli jedan drugom nametnuti vojno rješenje.

Glavni politički akteri stajali su ukopani u svoje pozicije. Kralj i emigrantska vlada i dalje su bili uvjereni u konačnu četničku pobjedu uz pomoć zapadnih saveznika, koji su ih još uvijek pomagali kao savezničku državu. HSS je računao na vjernost domobranske vojske i veĆine hrvatskoga naroda koji Će, u završnici rata, po pozivu V. Mačeka i HSS-a prijeći na stranu saveznika. Pavelić i ustaše tvrdo su se držali uz skutove Njemačke s kojom su spremni dijeliti sudbinu, vjerujući u svoju konačnu pobjedu.

Uz stalni sukob s HSS-om, najveći je politički poraz A. Pavelić doživio u BiH. Budakova teza da su muslimani rasno najčišći, najmanje natrunjeni Hrvati razbila se otkazivanjem lojalnosti te etničke zajednice NDH. Muslimani su dijelom prišli partizanima, a dijelom se opredijelili za autonomiju BiH. Skupina intelektualaca i vjerskih funkcionara uputila je 1. studenoga 1942. Hitleru memorandum da se zapadna Hercegovina pripoji NDH, a istočna Crnoj Gori, a da se ostala BiH s izlazom na more preko Metkovića i Ploča prizna kao država pod zaštitom Njemačke.

Sve u svemu, odnos je snaga bio takav da se oslobodilački i građanski rat nastavio – sukobljene snage nisu bile spremne ni za kakav kompromis. Zato će presudnu ulogu u raspletu rata u Jugoslaviji i u Hrvatskoj odigrati velesile antifašističke koalicije, a ne samo odnos domaćih snaga.

U odnosu triju glavnih aktera u Hrvatskoj – KPH, HSS i NDH – politička inicijativa bila je u rukama rukovodstva NOB-e. Na programu stvaranja političke vlasti federalne države Hrvatske KPH je, na čelu s Andrijom Hebrangom, posvuda stvarala mrežu organa vlasti u obliku narodno-oslobodilačkih odbora (NOO), od seoskih preko općinskih, kotarskih i okružnih do nacionalne razine. O širini i obuhvatu te mreže govori podatak da je 1941. bilo 677, a 1942. godine 1.609 NOO-a.21 Usporedno s time KPH je stvarala i masovne omladinske, ženske pa čak i dječje organizacije koje su služile za različite svrhe – od političke indoktrinacije naroda do opismenjavanja, poljskih radova, skupljanja hrane, odjeće i obuće za vojsku do mobilizacije ljudi za odlazak u partizane. Tako se već 1942. i 1943. izgradila politička i vojna infrastruktura. Po toj infrastrukturi Hrvatska je, uz Sloveniju, bila ispred ostalih zemalja bivše Jugoslavije. KPH je razvijanju organa vlasti i masovnih organizacija poklanjala čak i veću pažnju nego borbenim operacijama. Već je rečeno da uništavajućih bitaka u kojima bi čitave jedinice nestale, nije bilo ni s jedne ni s druge strane, sve do pred kraj rata, što je lako objasniti.

Kao u svakom ratu, tako je i u Hrvatskoj vođena žestoka ideološka propaganda i psihološka borba. Režim NDH je partizane prikazivao kao "komunističko-četničke bande", što je dugo imalo odjeka u narodu, ali je sve više blijedilo zbog rata između partizana i četnika i vrlo vješte komunističke antipropagande. KPH je uspješno "igrala" na kartu straha Hrvata od obnove Kraljevine Jugoslavije, tumačeći da velikosrpske snage "spremaju obračun s hrvatskim narodom" (Tito). KPH 1942. u proglasu kaže da se ona "bori i protiv svih pokušaja uskrsavanja velikosrpske hegemonije nad hrvatskim narodom", a za "slobodnu i nezavisnu Hrvatsku". Vrlo vješto se NOB vezivala s Radićevim idejama republike i socijalne pravde, a i neke veće jedinice dobivale su imena braće Radić i Matije Gupca. Pri tome se od naroda zatajivala ideja sovjetizacije nakon rata.

Nalazeći se i dalje u predvodničkoj ulozi, kako u jačini vojnih snaga, tako i u stvaranju sustava političke vlasti (NOO) i masovnih organizacija, KPJ je inicirala osnivanje najviših organa federalne države Hrvatske. Po uzoru na AVNOJ (1942) i uz suglasnost s CK KPJ, 1. ožujka 1943. osnovan je Inicijativni odbor Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH), a 13. i 14. lipnja 1943.

osnovano je i spomenuto vijeće, za čijeg je predsjednika izabran književnik Vladimir Nazor. Na svom II. zasjedanju 12–15. listopada 1943. ZAVNOH je tako oblikovan da je djelovao kao Sabor (parlament) s Izvršnim odborom i tajništvom, koji su funkcionirali kao privremena vlada. Na toj sjednici Vijeće je potvrdilo odluku svoga Inicijativnog odbora o pripojenju Istre, Zadra, Cresa, Lastova i onih dijelova Dalmacije koje je Italija 1941. anektirala prema Rimskim ugovorima s NDH. Taj akt je imao i svoje međunarodno značenje. Njegovi autori su time objektivno manifestirali državno-pravnu stranu nastajuće republike.

Nakon prekretnice na europskim ratištima u proljeće i ljeto 1943, prekretnica je nastala i na jugoslavenskom ratištu u jesen 1943. Talijanska armija od oko 350.000 vojnika koja je držala Jadran i njegovo zaleđe – od Alpa preko Ljubljane, zatim dijela teritorija NDH, Crnu Goru i tzv. Veliku Albaniju – raspala se i dijelom je zarobljena, a dijelom pobjegla u Italiju. U trenutku kapitulacije Italije rujna 1943. nastala je grozničava borba između njemačke armije, oružanih snaga NDH, četnika i partizana za zauzimanje ispražnjenog prostora i za zarobljavanje talijanske armije. U toj utrci partizani su razoružali dio talijanskih snaga, domogli se naoružanja za opremu oko 80.000 novih boraca. Masovni ustanak dogodio se na prostorima od Ljubljane preko Istre, Hrvatskog primorja do Crne Gore. Samo iz Splita je u partizane pristupilo oko 5.000, a iz Ljubljane oko 4.000 građana. Titova vojska je do kraja 1943. narasla na oko 300.000 boraca.

U događajima vezanim za kapitulaciju Italije najgore je prošla NDH.

Kapitulaciju Italije Pavelić je dočekao s oduševljenjem u nadi da će sada Njemačka nagraditi NDH. On je dan nakon kapitulacije, 10. rujna 1943, krunu kralja Zvonimira oduzeo Vojvodi od Spoleta, 11. rujna poništio Rimske ugovore, računajući na pripojenje otete Dalmacije i Istre. U Zagrebu se govorilo "Trst Njemačkoj, Rijeka Hrvatskoj". Pavelić je uputio apel da se svi izbjegli Hrvati vrate u Dalmaciju i krajeve oslobođene od Italije, računajući čak i da će dio partizana dezertirati i vratiti se svojim kućama. Ništa od toga! Njemačka vlada je odlučila da njemačke vojne vlasti svuda zamijene talijansku upravu; tako NDH nije dobila ono što je očekivala.

U toj fazi rata, u listopadu-studenom 1943, vrhovni zapovjednik Jugoistoka, feldmaršal von Weichs, izvješćuje njemačko vrhovno zapovjedništvo o situaciji u NDH i kaže ovo:

"...Partizanski zapovjednik Tito stvorio je unutar Nezavisne Države Hrvatske sovjetsku državu koja raspolaže dobrom civilnom upravom. Njegove oružane snage su procijenjene na 100.000, a formirano je za sada i 20 divizija i 14 samostalnih brigada.

Izvan Zagreba ... ne postoji više nikakav državni autoritet. S oružanim snagama NDH ne može se više računati..."22

Analizirajući što se može desiti, feldmaršal predviđa da bi Tito mogao ovladati cjelokupnim područjem jugoistoka i s armijom doći do granica Reicha (tj. u blizinu Austrije).

Nakon kapitulacije Italije, svjetska je javnost očekivala invaziju angloameričke vojske u Europi. Još 1942. zapadni saveznici su Rusima obećali iskrcavanje u Europi. Međutim, tek na sastanku F. D. Roosevelta, W. Churchilla i J. V. Staljina u Teheranu 28. studenoga 1943, dogovorena je invazija na Europu. Tom je prigodom utvrđeno i da će se "Jugoslavija kao država obnoviti u potpunom teritorijalnom integritetu i nezavisnosti s time što će se pitanje njenih zapadnih granica i zahtjeva prema Italiji riješiti nakon rata, imajući u vidu prijedlog predsjednika SAD Wilsona iz 1919. godine".

Sve zaraćene strane računale su da je invazija na Balkan preko Jadrana moguća. Emigrantska vlada u Londonu je 5. kolovoza 1943. predložila saveznicima da se njihove armije iskrcaju u Dalmaciji. Međutim, 17. su kolovoza Roosevelt i Churchill odlučili da se invazija izvede u Francuskoj, a ne na Balkanu što, naravno, nisu znali akteri rata u Jugoslaviji, pa su svi "prilagođavali" svoje želje i planove za takav slučaj.

Iskrcavanje u Hrvatskoj su sa zebnjom, nadom i radošću očekivale sve antikomunističke snage – posebno emigrantska vlada, četnici i HSS – dok je rukovodstvo NOP-a u tome vidjelo smrtnu opasnost kojoj se što prije mora parirati. Zbog toga je ono odlučilo da što prije proglasi konstituciju nove jugoslavenske države i da čak pripremi svoje oružane snage da spriječe savezničko iskrcavanje, nadajući se i potpori sovjetske vlade. Valjalo je, dakle, ustavno-pravnim aktom oduzeti legitimitet kralju i vladi u Londonu, proglasiti ih izdajnicima svoje zemlje i tako prisiliti saveznike da priznaju legalitet nove države od koje moraju tražiti odobrenje za eventualno iskrcavanje.

Rukovodstvo KPJ ocijenilo je u jesen 1943. da su sazreli uvjeti i potrebe – oružana sila od 300.000 vojnika u NOR-u, oko 130.000 četvornih kilometara oslobođenog teritorija na kojemu je živjelo više od pet milijuna stanovnika, postignuta prekretnica u ratu, sprečavanje kraljevske izbjegličke vlade na povratak u zemlju, vjerojatni skori početak razgovora između saveznika o poslijeratnom uređenju Europe, pri čemu je poseban interes Jugoslavije pripojenje dijelova jugoslavenskoga nacionalnog teritorija pod Italijom i položaj pripadnika jugoslavenskih naroda u susjednim zemljama itd. – da se AVNOJ sazove na plenarno zasjedanje radi konstituiranja u vrhovno predstavničko i zakonodavno tijelo naroda Jugoslavije. Rukovodstvo NOP-a htjelo je da se oduzme i formalna legitimnost izbjegličkoj vladi da ona ne bi, kako je to Josip Broz Tito rekao u jednom brzojavu Glavnom štabu Hrvatske i CK KPH, na "prevaran način" došla u zemlju.

U duhu svojih programskih načela o pravu na samoopredjeljenje do odcjepljenja, što je zastupalo još od sredine 1920-ih godina, rukovodstvo KPJ nastojalo je da u načinu stvaranja jugoslavenske zajednice ta načela i formalno dođu što više do izražaja, tj. da čin stvaranja nove zajednice bude izraz volje svih i svake jugoslavenske zemlje posebno. Zato je odlučeno da se dovrši proces konstitucije federalne strukture svake buduæe federalne jedinice koje na zasjedanje šalju svoje delegacije te da se međusobno dogovore o načinu stvaranja jugoslavenske zajednice i njezinu karakteru. U skladu s tim prije II. zasjedanja AVNOJ-a konstituirana su zemaljska vijeća kao vrhovna predstavnièka tijela budućih federalnih jedinica. Tako je 13. i 14. lipnja 1943. godine osnovano Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske

(ZAVNOH) na Plitvičkim jezerima i proglasilo se “najvišim političkim tijelom narodnooslobodilačke borbe u Hrvatskoj”.23 Na II. zasjedanju od 12. do 15. listopada u Plaškome ZAVNOH se znatno proširio; u njemu su bila i 34 predstavnika HSS-a i predstavnici Samostalne demokratske stranke.

Svjesna ključnoga značenja Srbije za daljnji razvoj NOB-a, osobito za pobjedu revolucije i poslijeratni demokratski razvoj, KPJ je nastojala da se i u njoj ubrza proces stvaranja antifašističkog vijeća, jer je upravo Srbija u to vrijeme dobivala “povijesnu važnost za sve naše narode”, na njezinu je tlu trebalo riješiti problem izbjegličke vlade i kralja. Međutim, nastojanja “...da se u Srbiji stvori zemaljsko antifašističko vijeće u proljeće 1943. godine... nisu izašla iz okvira općih razmišljanja, zbog nesazrelih uvjeta.”24 Zbog toga što se u Srbiji nisu mogli izabrati delegati, srpsku delegaciju na II. zasjedanju AVNOJ-a predstavljala je skupina boraca iz srpskih jedinica NOVJ-a.

U Sloveniji je trećega listopada 1943. održan u Kočevju (Kočevski) zbor koji se izjasnio za preuzimanje zakonodavne i izvršne vlasti Slovenije i time postavio osnove slovenske državnosti, opredijelio se za federativno uređenje Jugoslavije, priznao AVNOJ kao predstavničko tijelo Jugoslavije i svojom rezolucijom o oduzimanju prava izbjegličkoj vladi da govori u ime slovenskoga naroda anticipirao istovjetnu odluku AVNOJ-a.

U Kolašinu je 15. i 16. studenoga 1943. godine stvoreno Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Crne Gore i Boke, a 20. studenoga 1943. i Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Sandžaka.

U toku ljeta 1943. “raščišćavali” su se problemi položaja Bosne i Hercegovine u novoj Jugoslaviji. Sve do nekoliko dana uoči II. zasjedanja AVNOJ-a pojedinci u rukovodstvu KPJ, polazeći od principa “koliko nacija toliko i federalnih jedinica”, zalagali su se da Bosna i Hercegovina po tom principu dobije autonomiju. J. B. Tito je, međutim, prihvatio argumente predstavnika Pokrajinskog komiteta KPJ za BiH i podržao ideju da i Bosna i Hercegovina ima položaj federalne jedinice kao i ostale jugoslavenske zemlje, te je uoči II. zasjedanja AVNOJ-a, u Mrkonjić-Gradu 26. studenog 1943, osnovano i Zemaljsko antifašističko vijeĆe narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine.

U Makedoniji je Glavni štab Makedonije obavljao i političke funkcije vrhovnoga predstavničkog tijela, a početkom 1943. CK KP Makedonije počeo je pripreme za osnivanje Antifašističkog sobranja narodnog oslobođenja Makedonije, ali se zbog neprekidnih borbi s okupatorima vijeće nije formiralo, već samo Inicijativni odbor. Izabrana je, međutim, delegacija od 42 člana za II. zasjedanje, ali zbog velike udaljenosti nije mogla stići u Jajce. Odluke AVNOJ-a kasnije su prihvatili svi politički i vojni organi NOP-a Makedonije.

U jesen 1943. zemaljska antifašistička vijeća Slovenije, Hrvatske, Crne Gore i Boke, Sandžaka te Bosne i Hercegovine anticipirala su odluke AVNOJ-a izjašnjavajući se o izgradnji nove Jugoslavije na federativnom načelu, što će kasnije učiniti i ostale federalne jedinice.

Na II. zasjedanju u Jajcu 29. studenoga 1943. AVNOJ se konstituirao od političkoga predstavništva NOP-a u “vrhovno zakonodavno i izvršno predstavničko tijelo Jugoslavije, kao vrhovni predstavnik suvereniteta naroda i države Jugoslavije kao cjeline” i formirao “Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) kao organ sa svim obilježjima narodne vlade”.

Temeljni dokument za odluke AVNOJ-a bio je Titov članak Nacionalno pitanje u svjetlosti NOB od prosinca 1942. u kojemu se kaže:

“Današnja narodno-oslobodilačka borba i nacionalno pitanje u Jugoslaviji nerazdvojno su vezani. Naša narodno-oslobodilačka borba ne bi bila tako uporna i tako uspješna, kada narodi Jugoslavije ne bi u njoj vidjeli, pored pobjede nad fašizmom, i pobjedu nad onima koji su ugnjetavali i teže daljem ugnjetavanju naroda Jugoslavije. Riječ narodno-oslobodilačka borba – bila bi samo jedna fraza, pa čak i prevara, kada ona ne bi, pored općejugoslavenskog smisla, imala i nacionalni smisao za svaki narod posebice, tj. kada ona ne bi, pored oslobođenja Jugoslavije, značila u isto vrijeme i oslobođenje Hrvata, Slovenaca, Srba, Makedonaca, Šiptara, Muslimana itd., kada narodno-oslobodilačka borba ne bi imala tu sadržinu da zaista nosi slobodu, ravnopravnost i bratstvo svim narodima Jugoslavije. U tome i jeste suština narodno-oslobodilačke borbe. (...)

...Pitanje Makedonije, pitanje Kosova i Metohije, pitanje Crne Gore, pitanje Hrvatske, pitanje Slovenije, pitanje Bosne i Hercegovine lako će se riješiti na opće zadovoljstvo svih samo na taj način što će ga rješavati sam narod, a to pravo svaki narod stiče, s puškom u ruci, u ovoj današnjoj narodno-oslobodilačkoj borbi” (J. B. Tito: Nacionalno pitanje u svjetlosti Narodno-oslobodilačke borbe, Proleter, br. 16, prosinac 1942).

Glavna odluka II. zasjedanja AVNOJ-a jest “Odluka o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu” u kojoj se, osim ostalog, kaže:

”... Da bi se ostvario princip suverenosti naroda Jugoslavije, da bi Jugoslavija predstavljala istinsku domovinu svih svojih naroda i da nikada više ne bi postala domenom bilo koje hegemonističke klike, Jugoslavija se izgrađuje i izgradit će se na federativnom principu, koji će osigurati punu ravnopravnost Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, odnosno naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine.”25

U okviru te odluke proklamirano je da će se nacionalnim manjinama osigurati sva nacionalna prava.

Drugi važan akt II. zasjedanja AVNOJ-a kojim se faktički označava odlučnost za republikanski oblik vladavine jest:

“Odluka o oduzimanju prava zakonite vlade Jugoslavije takozvanoj jugoslavenskoj vladi u inozemstvu i o zabrani povratka u zemlju kralju Petru II. Karađorđeviću.

Takozvanoj jugoslavenskoj vladi u inozemstvu oduzimaju se sva prava zakonite vlade Jugoslavije, a napose pravo da pred stranim državama zastupa narode Jugoslavije. To važi i za svaku drugu “vladu” koja bi

ubuduće bila stvorena u zemlji ili izvan zemlje, a mimo volje naroda Jugoslavije, koja se danas izražava jedino u Antifašističkom vijeću narodnog oslobođenja Jugoslavije.

Kralju Petru II. Karađorđeviću zabranjuje se povratak u zemlju, s tim da će pitanje kralja i monarhije riješiti sam narod svojom vlastitom voljom poslije oslobođenja čitave zemlje."

AVNOJ je osnovao i novu revolucionarnu vladu pod nazivom Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije. Osim predstavnika KPJ u AVNOJ-u i NKOJ-u bilo je i političara iz prijašnjih građanskih stranaka koji su se opredijelili za NOB. Među povjerenicima NKOJ-a kao članovi nove vlade bili su predstavnici HSS-a (B. Magovac i F. Frol), Samostalne demokratske stranke (R. Pribićević), Jugoslavenske muslimanske organizacije (Sulejman Filipović), kršćanskih socijalista Slovenije (E. Kocbek), a resor vanjskih poslova preuzeo je "nezavisni" hrvatski političar J. Smodlaka.

Na II. zasjedanju AVNOJ-a nije "dokraja" završeno uređenje jugoslavenske federacije. Nisu određene granice među federalnim jedinicama, a nije riješen ni status Vojvodine, Kosova i Sandžaka, koji je imao svoje antifašističko vijeće. Bilo je svakako primjerenije da se takva osjetljiva pitanja rješavaju nakon oslobođenja zemlje. Definitivne fizionomije federativnih jedinica utvrđene su u završnoj fazi rata i u prvim mjesecima nakon oslobođenja.

Na II. zasjedanju AVNOJ-a donesena je "Odluka o priključenju Slovenskog primorja, Beneške Slovenije, Istre i hrvatskih jadranskih otoka Jugoslaviji", i to u obliku potvrđivanja odluke "Slovenskoga narodnoosvobodilnog odbora o priključenju Slovenskog primorja i svih anektiranih delova Slovenije slobodnoj Sloveniji u federativnoj Jugoslaviji" i odluke "Zemaljskoga antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske o priključenju Istre, Rijeke, Zadra i anektiranih dijelova Hrvatske i hrvatskih jadranskih otoka slobodnoj Hrvatskoj u federativnoj Jugoslaviji".

Zemaljska vijeća kao nosioci suvereniteta svojih federalnih država nakon II. zasjedanja AVNOJ-a posebnim su odlukama potvrdila odluke donesene u Jajcu.

Problem Kosova nije tada razmatran, osim što se svim nacionalnim manjinama jamče sva nacionalna prava ne spominjući poimence ni jednu. Pojedini su albanski prvaci na Kosovu izrazili zbog toga nezadovoljstvo. Na konferenciji Narodnooslobodilačkog odbora Kosova i Metohije 31. prosinca 1943. i 1. i 2. siječnja 1944. donesena je rezolucija koja sadrži načelan stav o samoopredjeljenju i mišljenje da se to načelo može ostvariti priključenjem Albaniji, čemu se CK KPJ suprotstavio.

Konačan status Vojvodine riješen je na sjednici Glavnog narodnooslobodilačkog odbora Vojvodine 6. travnja 1945. kad je odlučeno da "Vojvodina ima biti u sastavu federalne jedinice Srbije"... "kao autonomna pokrajina".26

AVNOJ ne spominje nikakve stavove o društveno-ekonomskim odnosima, ali sam čin smjene političke vlasti navješćuje pravac društvenog razvoja i u tom području.

Način nastajanja i konstituiranja jugoslavenske federacije određen je veoma teškim uvjetima u kojima se vodio rat. Uglavnom zbog toga ona nije stvorena po uobičajenoj ustavnoj proceduri po kojoj se suverene članice federacije udružuju u saveznu državu, već je, formalno gledano, stvorena "odozgo", ali se već od prvoga dana ustanka naglašavalo načelo pune ravnopravnosti svih naroda Jugoslavije, a u praksi gradio nacionalni suverenitet i u vojnoj i u političkoj strukturi. Ratne prilike onemogućile su punu formalnu prisutnost dviju federalnih jedinica, Srbije i Makedonije.

Makedonci su željeli doći u Jajce, ali nisu mogli pa će njihovo Sobranje 2. kolovoza 1944. radosno verificirati odluke AVNOJ-a. Srbija, međutim, u vrijeme zasjedanja još je bila pacificirana i orijentirana pretežno rojalistički. Nije imala mrežu organa vlasti kao druge federalne jedinice, a partizanski pokret će se obnoviti tek u ljeto 1944. U Jajcu su dominirali Hrvati i Slovenci. Dva su Hrvata izabrana na čelne funkcije: Tito za predsjednika vlade, a Ivan Ribar za predsjednika AVNOJ-a. Uz Tita ključnu su ulogu su imala dva Slovenca: Edvard Kardelj i Boris Kidrič. Te će činjenice postati glavni argument za tezu da se u Jajcu radilo o zavjeri protiv Srbije, o diktatu Hrvata i Slovenaca, kao idejnih i političkih protivnika srpskoga naroda.

Odluke II. zasjedanja AVNOJ-a imale su ustavnu važnost stvaranja federativne jugoslavenske zajednice. Što se tiče državnog uređenja, te odluke nisu ukinule već samo suspendirale monarhiju ostavljajući da o tom pitanju odluči narod nakon rata. AVNOJ je oduzeo prava zakonite vlade Kraljevine Jugoslavije i time otvorio problem svoga međunarodnog priznanja, jer je formiranjem NKOJ-a stvorena situacija postojanja dviju vlada.

6. Britansko-američka politika spašavanja Kraljevine Jugoslavije – drama na hrvatskoj političkoj sceni 1943/1944.

Nakon kapitulacije Italije, u trećoj godini oslobodilačkoga i građanskog rata nastupila je nova faza u kojoj su se, uz domaće zaraćene strane, u politički rasplet snažno angažirali i lideri velesila svjetske antifašističke koalicije – Churchill, Staljin i Roosevelt – sve s ciljem osiguranja svojih interesa nakon završetka rata. Da bi se bolje razumjele politike aktera rata u toj fazi, valja početi s odnosom oružanih snaga kao glavnih instrumenata politike.

Nakon kapitulacije Italije došlo je do burnog narastanja partizanskih snaga te slabljenja antikomunističkih snaga – kako okupatorskih, tako i domaćih. U toj plimi porasta partizanskih snaga počeo je oživljavati partizanski pokret i u istočnim područjima Jugoslavije – Makedoniji, Kosovu, Crnoj Gori i Srbiji – koja su emigrantska vlada i zapadne sile smatrale glavnim činiteljem obnove velikosrpske Jugoslavije.

Međutim, najveći se porast partizanskih snaga dogodio u zapadnom dijelu Jugoslavije. Od ljeta do zime 1943. u Hrvatskoj je osnovano 18, u Sloveniji 12, u BiH 11 novih brigada. Na kraju 1943. federalne jedinice su imale sljedeći broj brigada:27

Hrvatska	38 ili 40%
BiH	23
Slovenija	17
Crna Gora	6
Srbija	5 ili 5 %
Vojvodina	5
Makedonija	1,5
Kosovo	0,5
Ukupno NOVJ	96 brigada

Od ukupno 11 korpusa kao tada najkrupnijih vojnih postrojbi u siječnju 1944, pet ih je bilo u Hrvatskoj.

Krajem 1943. okupacijska je vojska imala oko 400.000 vojnika, a njihovi saveznici oko 220.000, što je pad za oko 300.000 u odnosu prema 1942/43. godini.

Po borbenosti prednjačile su njemačke i ustaške postrojbe, dok su domobranske i četničke snage nakon poraza na Neretvi stalno i sve više slabile kako po kvaliteti, tako i po brojnoj snazi. Partizanske snage su od početka bile ideološki visoko indoktrinirane i veoma disciplinirane, nošene vizijom stvaranja pravednoga društva, koje će se razviti na ruševinama staroga dekadentnog jugoslavenskog i okupacijskog režima.

Stvaranje snažne partizanske vojske u kontekstu pitanja tko će sutra vladati Jugoslavijom – komunisti ili građanske snage – prisililo je velesile da preciziraju svoju politiku prema glavnim akterima antifašističkoga i građanskog rata u toj zemlji. Za vladu Velike Britanije, koja je pružila gostoprimstvo kralju Petru i jugoslavenskoj vladi, nije bilo dileme – ona je od 1941. trajno bila za obnovu Jugoslavije i u tom je smislu podržavala tzv. jugoslavensku vojsku, tj. četnike Draže Mahailovića. I SAD su također bile za obnovu Jugoslavije. Propaganda za Dražu Mihailoviæa u zapadnom tisku i na radiovalovima bila je bez mjere, nadmašujući granice fantazije. Draža Mihailović je heroj, legendarni vođa, on je Robin Hood jugoslavenskih planina, neustrašivi orao koji sa svojih 150.000 boraca razgoni Nijemce na prostorima od 20.000 četvornih milja gdje živi 4 milijuna ljudi. Američki list "The Time" s početka 1942. među najveće savezničke vojskovođe na čelo svih stavlja Dražu Mihailovića, ispred sovjetskog maršala Timošenka i Čang Kaj Šeka. U nekim američkim uredima slika Draže Mihailovića nalazila se zajedno s fotografijama

predsjednika Roosevelta. Tako se stvarao jedan od najvećih mitova Drugoga svjetskog rata, u doba kada su četnici, za program stvaranja Velike Srbije, vodili rat protiv partizana u savezu s okupatorima, ubijajuæi pripadnike nesrpskih naroda.

Istina se, međutim, tijekom 1942. probijala na sve strane. Ime Tita i partizana nije se moglo zatajiti u njemačkim ratnim izvješćima, u medijima neutralnih zemalja, a poglavito u medijima SSSR-a, gdje je na raspoloženju NOP-u djelovala radiostanica "Slobodna Jugoslavija". Iseljeništvo u Americi, naročito Hrvati i Slovenci, također je sve više bilo za NOB. I opet su najvažniju ulogu odigrali zapadni mediji s njihovom poznatom težnjom otkrivanja novih događaja u stilu senzacionalnih vijesti. Sve to, međutim, nije bilo presudno. Promjenu politike određivali su interesi, a ne istina i pravda.

Staljin nije imao razloga mijenjati politiku prema Jugoslaviji. On je u KPJ, kojoj sve bolje ide, imao vjernog i veoma stabilnog saveznika. To nije bio slučaj s Churchillom. Interese britanske politike na Balkanu sve više je ugrožavala jugoslavenska vlada u Londonu i četnički pokret Draže Mihailovića od kojih se očekivalo da će slomiti prokomunistički partizanski pokret i osigurati kontinuitet Kraljevine Jugoslavije. Umjesto toga taj se pokret, pred očima britanskih vojnih misija u četničkim štabovima, sve više utapao u okupacijske vojne strukture tako da je nastala paradoksalna situacija: saveznica Velike Britanije (Jugoslavija) svojom vojskom ratuje na strani zajedničkoga neprijatelja (Hitlerove Njemačke). Svi pokušaji da se četnici odlijepe od talijanske i njemačke vojske propadali su i nešto se moralo poduzeti.

Jer, ako bi se tendencija plime komunizma u Jugoslaviji nastavila, a četničke snage i dalje slabile, moglo bi se dogoditi da se na sjeveroistočnim granicama spoje partizanska i Crvena armija, a komunisti preuzmu vlast i tako Rusi otmu pozicije koje je Zapad držao od 1918. do 1941. Britanci su shvatili da je velikosrpski nacionalizam toliko zamračio politički um srpskih lidera da oni više nisu u stanju razborito braniti ni svoje, a time ni britanske interese, pa su odlučili da jugoslavensku vladu i kralja prisile voditi britansku politiku.

Potpuno informirani o stanju na bojištu u Jugoslaviji, Britanci su oblikovali novu strategiju koja je imala postići tri cilja: prvo, ojačati snage koje se bore protiv Hitlerove armije; drugo, osigurati obnovu Kraljevine Jugoslavije s njezinim starim društvenim uređenjem i treće, nakon rata obnoviti dominaciju Zapada nad budućom Jugoslavijom. Prvaci Velike Britanije smatrali su da se ključ problema nalazi u pomirenju četnika i partizana u što kraćem vremenu, računajući da će se na svim stranama morati žrtvovati određeni pijuni.

Nije poznato jesu li Britanci bili svjesni da je njihova ideja o pomirenju partizana i četnika, Tita i kralja, komunista i rojalista apsolutno nemoguća, jer se radilo o nepomirljivim neprijateljima u razdoblju od 1919. do 1941, o krvavom ratnom sukobu od jeseni 1941. i, što je najvažnije, o oružanim snagama koje su instrumenti nepomirljivih ideologija, nepomirljivih političkih programa, tako da se njihov ratni sukob morao završiti samo porazom jedne od strana.

Usprkos minimalnim izgledima, Britanci će dvije godine raditi na izmirenju Tita i kralja; pokušavat će pridobiti Staljina da zajedno s Churchillom "lomi" svaki svoga miljenika – Staljin Tita, a Churchill kralja. No, ni to neće biti lako s obzirom na naslage nepovjerenja još od ruske revolucije 1917. Naime, iako ih je Hitler ujedinio u snažnu i tvrdu koaliciju, sumnje nije nestalo. Zapad je i dalje smatrao da SSSR želi iskoristiti poraz sila Trojnoga pakta za komunističke prevrate u Europi i u svijetu, a Rusi su pak držali da Zapad želi da i Rusi i Nijemci budu toliko izmrcvareni da to dovede do propasti fašizma i komunizma. Međutim, kada je u proljeĆe 1943. na red došlo "jugoslavensko pitanje", vođe SSSR-a i Velike Britanije, solidarni u ratu protiv još uvijek silne i moćne Hitlerove vojske, uspjeli su oblikovati zajedničku politiku. SSSR, koji nije imao što izgubiti, prihvatio je britansku inicijativu. SAD se nisu mnogo angažirale tako da je inicijativa bila stalno u rukama Britanaca, a Moskva ju je slijedila, uglavnom solidarno.

Britanci su imali potpune informacije o četnicima od početka jer su kod njih imali misije. Britanska vojna misija na čelu s Billom Deakinom došla je 28. svibnja 1943. i Vrhovnom partizanskom štabu. Ministarstvo rata Velike Britanije 6. lipnja 1943. informiralo je svoju vladu da su se četnici kompromitirali suradnjom s okupatorima, a da su dobro ogranizirani partizani vodili borbu i tijekom borbi na crnogorsko-hercegovačkom području vezivali značajne snage Osovine. Dva dana nakon toga, 8. lipnja 1943, general Alexander, komandant savezničkih snaga na Bliskom istoku usred V. ofenzive šalje Titu radiogram i kaže: "Mi Vam šaljemo pozdrave i dobre želje u ovom kritičnom momentu borbe protiv osvajača vaše zemlje. Slat ćemo Vam pomoć prema našim tehničkim mogućnostima. Vaša borba u narednim mjesecima bit će važnija nego ikada."

Britanska vlada je 17. lipnja 1943. upozorila jugoslavensku vladu da su široke mase prihvatile NOP zbog njegove politike i borbe za nacionalno oslobođenje, što je bilo jasno upozorenje za promjenu njezine politike. Sam Churchill 7. srpnja 1943, uoči iskrcavanja savezničkih snaga na Siciliju, javlja generalu Alexanderu i "Pretpostavljam da ste čitali o nedavnim teškim borbama u Jugoslaviji... Sve ove aktivnosti razvile su se bez ikakve pomoći od strane Britanije, izuzev nekoliko pošiljaka bačenih iz aviona..."

Tito 15. kolovoza javlja Moskvi o novim dokazima napada četnika na partizane i o reizboru Draže Mihailovića za ministra u Purićevoj vladi, pa zaključuje: "Mi namjeravamo voditi upornu borbu protiv ove vlade i protiv kralja i raskrinkati ih."

Iznimno važne odluke glede Balkana i Jugoslavije donesene su na sastanku između Roosevelta i Churchilla 17. kolovoza iste godine u Quebecu (Kanada). Odbačena je ideja invazije preko Jadrana, a donesena odluka o iskrcavanju u Francuskoj. Oba su se državnika složila da valja poraditi na izmirenju partizana i četnika.

Britanija i SAD su misiju za Jugoslaviju povjerile istaknutom političaru i brigadiru F. MacLeanu koji se sa skupinom članova misije 17. rujna 1943. spustio kod Bugojna. On će do kraja rata ostati kod Tita.

Kao i prije, tako je i u ovoj fazi rata Tito, ne zapostavljajući borbu protiv okupatora, veliku pažnju poklanjao borbi protiv četnika. On 2. listopada 1943, uoči savezničke ministarske konferencije u Moskvi, vladi SSSR-a javlja: "...mi ne priznajemo ni jugoslavensku vladu ni kralja ... zato što oni dvije i pol godine i sada podržavaju ... izdajnika Dražu Mihailovića... Mi nećemo dozvoliti da oni dođu u Jugoslaviju ..." Početkom listopada 1943. Tito smješta glavninu svojih snaga prema granici Srbije, odlučivši da i sam rukovodi operacijom prodora u Srbiju. Koncentriranim udarima Titove snage su ponovno spriječene da upadnu u Srbiju, koju su Nijemci morali držati zbog veza sa svojom armijom u Grčkoj i saveznicom Bugarskom.

Plašeći se eventualnog iskrcavanja saveznika preko Jadrana, Tito 12. studenoga 1943. javlja Moskvi: "Mi nećemo dozvoliti ovo iskrcavanje bez naše suglasnosti i spremni smo da se suprotstavimo silom".

Sve u svemu, pred očima savezničkih vojnih misija odvijala se borba između partizanskih i okupacijskih snaga, u kojima su sudjelovali četnici. Svi pokušaji da se četnici okrenu protiv okupatora ostali su bez uspjeha. Oni su "čuvali srpske glave" obećavajući da će stupiti u borbu u završnici rata.

Upravo u vrijeme II. zasjedanja AVNOJ-a od 28. studenoga do 1. prosinca 1943, održana je u Teheranu konferencija "velike trojice" – Staljina, Roosevelta i Churchilla – koja je, raspolažući potrebnim informacijama o stanju na jugoslavenskom ratištu zaključila:

"Odlučuje se da partizani u Jugoslaviji treba da budu pomognuti u najvećoj mjeri materijalom i operacijama komandosa." Time je NOVJ de facto priznata kao saveznička vojska koja na jugoslavenskom ratištu drži snage zajedničkoga neprijatelja i ujedno je veza između sovjetskih armija koje nastupaju prema jugoistočnoj Europi i Balkanu i angloameričkih armija na Apeninskom poluotoku. Međutim, takav stav Saveznika prema NOVJ nije značio i priznanje odluka AVNOJ-a. Saveznici su priznavali Kraljevinu Jugoslaviju i njezinu vladu kao jedinoga predstavnika Jugoslavije.

Rukovodstvo nove Jugoslavije nije odmah zatražilo da saveznici – SSSR, SAD i Velika Britanija – priznaju promjene provedene u Jugoslaviji. Na prvoj sjednici NKOJ-a održanoj početkom prosinca 1943. odlučeno je da se najprije pričekaju reagiranja Saveznika. Prva je reagirala vlada Velike Britanije čiji je premijer Winston Churchill u siječnju 1944. započeo "razmjenu mišljenja" pismom Josipu Brozu Titu.

U duhu ideje o pomirenju partizana i četnika Churchill je početkom 1944. počeo prepisku s Titom, povlačeći poteze dobre volje i naklonosti prema NOP-u. On 5. veljače 1944. javlja Titu da vrši pritisak na kralja da otpusti Dražu MihailoviĆa i pita je li nakon toga moguĆe da sam kralj dođe u zemlju, jer da bi u tom slučaju on aktivirao veliki broj Srba da pristupi partizanima. Tito mu 9. veljače otpisuje da bi najbolje bilo da Saveznici priznaju vrhovnu vlast AVNOJ-a a da se jugoslavenska vlada i četnički pokret ukinu, nakon čega NOP neće odbiti suradnju s kraljem. Churchill nije bio zadovoljan Titovim odgovorom. Ipak, 21. veljače, govoreći u britanskom parlamentu, odaje priznanje partizanima kao "snažnom i brojnom pokretu" sa

širokom nacionalnom platformom, predvođenom "slavnim liderom", optužujući snage Draže Mihailovića zbog suradnje s neprijateljem.

U novom pismu Titu od 25. veljače 1944, tražeći da ublaži svoje uvjete, predlaže privremenu vladu koja bi uključila "sve antiokupatorske snage". Istodobno pristaje da na čelu te vlade bude maršal Tito, ali traži da primi kralja u zemlju kako bi se i on uključio u borbu. Britanska vlada 14. ožujka odlučuje da se Draža Mihailović izbaci iz jugoslavenske vlade, a zatim dva dana nakon toga Britanija povlači svoju misiju iz njegova štaba. Provodeći pritisak na kralja, W. Churchill ga 13. travnja upozorava da bi Crvena armija mogla brzo doći u Jugoslaviju, i zajedno s Titom riješiti pitanje monarhije. Nakon toga, 20. travnja, kralj je pristao da se Ivan Šubašić pozove iz SAD-a u London. Churchill slavodobitno 17. svibnja javlja Titu da je smijenio Purićevu vladu i njezina ministra Dražu Mihailovića i dao mandat Šubašiću da formira novu vladu. U cijeloj prepisci s Titom, Britanci su stalno razvijali teze kako je srpski seljak i narod u Srbiji protiv komunista, opominjući Tita da se čuva nametanja toga sustava Srbiji. Roosevelt je 19. svibnja Churchillu sugerirao da se Srbija obnovi kao Kraljevina, držeći to pričuvnim rješenjem ako ideja pomirenja ne uspije. Kao gestu odlučne volje Britanija je 31. svibnja povukla iz štaba Draže Mihailovića oko 60 članova svoje vojne misije. Šubašić je 1. lipnja 1944. imenovan predsjednikom vlade i nakon toga se uputio na Vis.

Razmjena mišljenja između Tita i Churchilla u obliku prepiske trajala je od početka 1944. do Viškoga sporazuma Tito-Šubašić u lipnju 1944, a bili su to zapravo pregovori između NKOJ-a i britanske vlade. Churchill je uporno zahtijevao da se kralju Petru dopusti povratak u zemlji i stalno je inzistirao na tezi da se srpski seljaci protive ideologiji Karla Marxa, da su "srpske snage" otuđene od NOP-a, da su one snaga s kojom NOP treba postići kompromis. Vjerojatno se oslanjao i na trenutačni raspored partizanskih snaga koje su potkraj 1943. imale 26 divizija, a sve su trenutno operirale u zapadnoj polovini Jugoslavije. Prema podacima Vrhovnoga štaba u NOV-u i POJ-u bilo je 44 posto Srba, uglavnom iz BiH i Hrvatske. Churchill je Titu "nudio" da će "žrtvovati" Dražu Mihailovića i ekstremne velikosrpske političare koje bi kralj otpustio, a "ponudio" umjerenije političare stare Jugoslavije za formiranje zajedničke vlade.

Tito je tijekom prepiske tražio da se ukloni ne samo Mihailović već da se izbjeglička vlada otpusti, a da Saveznici priznaju NKOJ kao jedinu vladu Jugoslavije, ali nije uvjetovao nastavak razgovora prihvaćanjem podnesenih zahtjeva. Složio se da bi sporazum između NKOJ-a i državnih vrhova Kraljevine Jugoslavije utjecao na to da neutralni i kolebljivi elementi priđu NOP-u, ali je Churchilla upozoravao da bi prihvaćanje kralja izazvalo u redovima partizana zabrinutost i sumnju da se obnavlja hegemonistička Jugoslavija.

Britanska vlada je ispravno prosuđivala da je partizanska vojska s više od 320.000 boraca glavna snaga otpora i da će NOP biti odlučujuća politička snaga u budućoj Jugoslaviji. Ratni ciljevi upućuju Veliku Britaniju na to da NOVJ tretira kao savezničku vojsku, ali njezine dugoročne interese na Balkanu može osigurati obnova režima stare Jugoslavije, dakle monarhija i buržoazija koje su već ogrezle u borbi protiv

NOP-a i u suradnji s okupatorom. Zato je odlučila politièki likvidirati najekstremniju frakciju buržoazije, prije svega velikosrpsku, nadajući se da će nekompromitirane ili malo kompromitirane predstavnike staroga režima nametnuti NOP-u kao saveznike i uključiti ih u strukturu vlasti NOP-a. U tu svrhu, a da bi privolio Tita na kompromis s kraljem, Churchill je od kraja 1943. do svibnja 1944. zahtijevao, pa čak provodio i dramatičan pritisak na velikosrpsku grupu u izbjegličkoj vladi koja je, međutim, odbijala svaku pomisao na sporazum s "komunistima". Odluke II. zasjedanja AVNOJ-a predsjednik vlade Purić napao je kao "akte terorizma", partizane kao "terorističku silu", a njegov ministar Mihailović sazvao je u siječnju 1944. četnički kongres u selu Ba (Svetosavski kongres), na kojemu su sudjelovali predstavnici bivših stranaka: Radikalne, Samostalne demokratske, Socijal-demokratske, Saveza zemljoradnika i pojedinci Hrvati unitaristi te predstavnici raznih kulturnih, prosvjetnih i sličnih organizacija i društava. Na tom kongresu željelo se parirati odlukama u Jajcu platformom stvaranja trijalističke monarhističke federacije u kojoj bi srpska jedinica okupila sav srpski narod, tj. ostvarila bi se ponovno velikosrpska Jugoslavija. Tako je velikosrpska buržoazija, suprotno politici Saveznika, i dalje srljala u propast. Hegemonistička opsjednutost paralizirala joj je moć rasuđivanja. Našla se u klopci vlastitih proturječnih interesa i ciljeva: željela je sačuvati "jugoslavensku vojsku u otadžbini" kao jamstvo povratka u zemlju pa nije prezala ni od toga da do zadnjega suraðuje s okupatorom nadajuæi se da æe slomiti NOVJ kao najveæega protivnika povratka na vlast.

Istodobno su četničke snage zajedno s njemačkim, bugarskim i ostalim kvislinzima formirale "bedem" protiv upada partizanskih divizija i korpusa preko Drine, jer je u tom trenutku, kad je njemačka grupa armija "E" još u Grčkoj, a sovjetska je vojska ušla u Rumunjsku, Srbija postala i strateški veoma važna.

Eto, tako se po diktatu velesila s jedne strane vode pregovori, a s druge priprema posljednji obračun.

Razgovori NKOJ-a sa Saveznicima preko britanske vlade bili su za rukovodstvo NOP-a delikatan problem. S formalne strane trebalo je pregovarati s vladom koju je AVNOJ proglasio nezakonitom i s kraljem kojemu je zabranjen povratak u zemlju, i to u situaciji kad je u partizanima vladalo široko rasprostranjeno mišljenje da je NOP već definitivno pobijedio, pa se priznanje NKOJ-a može očekivati u razumnom roku. Osim toga u partizanima, naročito među rukovodiocima, bila se uvriježila sumnja u namjere zapadnih sila koje su dvije i pol godine pomagale četnike, što je stvorilo svijest o postojanju "lanca kontrarevolucije" iza kojeg stoje zapadne sile. Unatoč razvijanju svijesti da je široka platforma NOB-a istodobno i najrevolucionarnija platforma, u redovima NOP-a nakon kapitulacije Italije rađalo se samopouzdanje i zahtjevi da se stvari mogu postaviti "jasno i oštro", da "nema popuštanja".

U petomjesečnoj prepisci Josip Broz Tito uspio je odbiti Churchillove zahtjeve za revizijom odluka II. zasjedanja AVNOJ-a, uspio je dobiti na vremenu, pola godine, a to je bilo od golema značenja jer je upravo u toj fazi došlo do pravog poleta NOB-a u cijeloj Srbiji, a završavale su se i pripreme za prodor grupe devet divizija iz zapadnog dijela Jugoslavije u Srbiju. Naime, kao što je rečeno, u razdoblju

svibanj-lipanj formirano je na tlu Srbije pet divizija i to 21, 22, 23, 24. i 25. srpska divizija, čime je započeo prijelom u odnosu snaga u Srbiji u korist NOP-a. Treba napomenuti da je toliko dobiveno u vremenu i zbog upornosti izbjegličke vlade koja je mjesecima odolijevala Churchillovu pritisku da podnese ostavku. Padom PuriĆeve vlade u svibnju 1944. godine otvoren je put izboru političara za pregovore.

U međuvremenu je i u rukovodstvu KPJ prevladalo mišljenje da treba ostvariti privremeni kompromis jer će on olakšati međunarodno priznanje nove Jugoslavije, mnogo će utjecati i na to da NOP-u pristupi velik broj kolebljivih i neutralnih elemenata iz različitih sredina, i dalje će slabiti kontrarevolucija, a stvarne opasnosti za dotadašnje tekovine NOB-a ne može biti jer je u većemu dijelu zemlje već uspostavljena nova vlast koju brani vojska od blizu četrdeset divizija NOVJ-a.

Upravo kad su pregovori s novom vladom u Londonu mogli započeti, njemačka vrhovna komanda pokušala je koordiniranim zračnim desantom na Drvar 25. svibnja 1944. i prodorom jakih kopnenih snaga prema tom gradu zarobiti Vrhovni štab, rukovodstvo KPJ i savezničku vojnu misiju. Usprkos obostrano teškim gubicima i padu Drvara, desant nije uspio. Vrhovni komandant i Vrhovni štab sovjetskim su se zrakoplovom prebacili u Bari, a odande početkom lipnja na Vis. Ondje će biti sjedište vojnoga i političkog rukovodstva nove Jugoslavije sve do prelaska u Beograd potkraj listopada 1944. Prvoga lipnja 1944. na zahtjev britanske vlade kralj Petar Karađorđević imenovao je Ivana Šubašića, bivšeg bana Banovine Hrvatske, za mandatara za formiranje nove kraljevske vlade. Budući da su srpski političari odbili ući u Šubašićevu vladu, on je sam pokrio sve vladine resore. Rukovodstvo NOP-a pristalo je da s njim pregovara jer se nije ogriješio o interese NOB-a. S partizanske strane u pregovorima su sudjelovali Tito, Kardelj, Bakarić i Josip Smodlaka. Dakle, na obje strane nije bio ni jedan srpski političar. Razgovori na Visu bili su 14, 15. i 16. lipnja 1944. Šubašić je želio da se sastavi zajednička vlada od ministara predstavnika NOP-a i predstavnika starog poretka, s prevlašću kraljevskih ministara, tako da bi se zapravo NKOJ, kao privremena vlada nove Jugoslavije, "utopio" u kraljevsku vladu, što je rukovodstvo NOP-a odbilo. Postignut je sporazum prema kojemu će kraljevska vlada izdati deklaraciju da priznaje federativno uređenje zemlje, privremenu upravu koju ima NKOJ i AVNOJ, odat će puno priznanje NOVJ-u i maršalu Titu, osuditi sve suradnike okupatora i uputiti poziv svim snagama da se ujedine u jedinstveni front; maršal Tito dat će izjavu o suradnji s kraljevskom vladom te da neće pokretati pitanje državnog uređenja sve do konačnog oslobođenja kada će narod sam odlučiti o obliku vladavine. Tako je rukovodstvo NOP-a, zahvaljujući sklonosti Šubašića, uspjelo da njegova kraljevska vlada preuzme obvezu obavljanja vanjskih poslova za interese NOB-a, čime je zapravo preuzela ulogu ureda NKOJ-a u inozemstvu. Viški sporazum bio je prva runda u procesu slamanja velikosrpskih snaga.

Dinamika, sadržaj i pravac društvenoga razvoja nakon sporazuma Tito-Šubašić ušli su u novu fazu.

Perspektiva snaga kontrarevolucije postajala je sve mračnija. Političke snage staroga režima uvjeravale su se da će "komunizam biti tiho ugušen" još prije prijeloma u razvoju Drugoga svjetskog rata, a

zatim će, uz pomoć zapadnih saveznika, iskoristivši činjenicu da se državni i politički vrhovi savezničke Jugoslavije nalaze u Londonu, obnoviti stari režim. S mogućnošću "izdaje" zapadnih saveznika kraljevska vlada i ostali političari stare Jugoslavije nisu računali, a kompromis s NOP-om nikada nije dolazio u obzir. Sukob između NOP-a i vrhova Kraljevine Jugoslavije bio je vrlo oštar, što je uvjetovalo tako beskompromisan stav većine vodećih političara Kraljevine, ali je takva politika zaprijetila gubitkom svakog utjecaja tih snaga na zbivanja u Jugoslaviji i istovremeno ugrozila interese zapadnih sila u Jugoslaviji. Britanija je zakasnila u spašavanju Kraljevine Jugoslavije; morala je to učiniti barem potkraj 1943. Ekstremni dio vrha Kraljevine Jugoslavije optužio je britansku vladu da "pomaže" komuniste u Jugoslaviji premda je ona učinila sve da spasi monarhiju, osim otvorenog neprijateljstva protiv nove Jugoslavije. Sporazum Tito-Šubašić bio im je "protusrpska koalicija hrvatskih i komunističkih elemenata". Skupina političara HSS-a u Londonu, hrvatska frakcija u izbjegličkim vladama ocijenila je da je Šubašić učinio nedopuštene ustupke Titu. Vodstvo Slovenske ljudske stranke u emigraciji podijelilo se: jedan je dio smatrao da nacionalni interesi Slovenaca, osobito pitanje granica s Italijom i Austrijom, traže jedinstvo pa je predlagao da slovenski domobrani prijeđu u NOVJ kako bi se još za vrijeme rata zaboravila njihova kolaboracija s okupatorima i postiglo nacionalno pomirenje. Međutim, vođa stranke M. Krek odbijao je kompromis s NOP-om.

Sporazum na Visu bio je potpuni uspjeh Tita u političkoj borbi s Churchillom. On ništa nije žrtvovao, a dobio je političku smrt svoga glavnog neprijatelja Draže Mihailovića kojeg su velesile odbacile. Churchill nije uspio ostvariti glavni cilj – stvaranje zajedničke vlade na čelu s Ivanom Šubašićem. Nakon Viškog sporazuma, Titu je najmanje bilo stalo da se formira zajednička vlada. On je to stalno odgađao, a istodobno iz BiH, Hrvatske i Vojvodine koncentrirao devet divizija za upad u Srbiju u čijem je južnom dijelu već formirao 5 divizija. S tim snagama, uz očekivani prodor Crvene armije, Tito je početkom ljeta 1944. krenuo osloboditi Srbiju i razbiti četničke snage te tako ojačati svoju međunarodnu poziciju spram zapadnih saveznika.

U realizaciji sporazuma Tito-Šubašić Churchill je naišao na otpore kako velikosrpskih snaga oko kralja, tako i rukovodstva NOP-a jer se radilo o višegodišnjem ratu s potpuno suprotnim koncepcijama budućeg uređenja Jugoslavije. Inače, za formiranje vlade bilo je dovoljno nekoliko dana, a ne osam mjeseci koliko će proći do toga čina.

Da bi pridobio Tita za formiranje zajedničke vlade, Churchill ga je sredinom kolovoza 1944. pozvao na pregovore u Italiju. U pregovorima u Caserti i Napulju 12. i 13. kolovoza dogovoreno je da će obje vlade, Titov NKOJ i kraljevska Šubašićeva vlada, objaviti deklaracije o međusobnoj suradnji uključujući i obvezu NOP-a da u zemlji neće nametati komunizam. Koristeći razgovore, Tito je zatražio sjedinjenje Istre, Slovenskog primorja i Koruške, koje su bile pod Italijom odnosno Austrijom. Churchill je pristao da Šubašić o tome izradi memorandum, ali je rekao da to mora riješiti mirovna konferencija nakon rata. Znajući da KPJ

teži što boljim vezama Jugoslavije, Bugarske, Grčke i Albanije, na crti eventualne balkanske konfederacije, Churchill je upozorio Tita da će se britanska vlada odlučno suprotstaviti stvaranju balkanske federacije. Podilazeæi Titu, Churchill je za ruèkom nazdravio "voði jugoslavenskih naroda" koji je veæ poznat "ne samo kao veliki vojni voða, veæ i kao državnik od izvanrednog karaktera, koji je uèinio golem doprinos za ujedinjenje jugoslavenskih naroda", izrazivši žaljenje što tom ručku ne prisustvuju Roosevelt i Staljin.

Po povratku na Vis, sredinom kolovoza 1944, Šubašićeva vlada je deklaracijom priznala AVNOJ i NKOJ, pozvala sve narode Jugoslavije da se ujedine pod vodstvom maršala Tita i obvezala se da će raditi na oslobađanju krajeva koji su 1918. ostali izvan granica Jugoslavije; Tito je pak izjavio i obvezao se da cilj NOP-a nije uspostavljanje komunizma. Krajem kolovoza 1944. i kralj je izdao dekret kojim se Tito priznaje jedinim vođom borbenih snaga u Jugoslaviji, a istim je svojim dekretom smijenio Dražu Mihailovića s položaja načelnika vrhovne komande.

Draža MihailoviĆ je 1. rujna 1944. ne samo odbio kraljev dekret veĆ je izdao zapovijed o opĆoj mobilizaciji kako bi spriječio prodor partizanskih snaga iz Bosne u Srbiju.

Očekujući završni sudar Titovih i Mihailovićevih snaga, britanska vlada 11. rujna 1944. požuruje Tita na formiranje zajedničke vlade pravdajući to procjenom da skoro povlačenje njemačke vojske može dovesti do građanskoga rata u Srbiji. Istodobno traži od Moskve da i ona odluèno "pritisne" Tita. Kako se potkraj ljeta 1944. dramatièno mijenjala situacija – Crvena armija je ulazila u sve zemlje istoène Europe od Baltika do Crnog mora i Balkana, tj. u Poljsku, Slovaèku, Mađarsku, Rumunjsku, Jugoslaviju, dok su saveznici oslobađali Francusku i prodirali prema Njemačkoj – aktualizirao se problem poslijeratnog uređenja Europe. Kao i uvijek u povijesti, interesi velesila i malih država bili su različiti. Velika Britanija koja je od I. svjetskog rata, zajedno s drugim silama vladala versailleskom Europom, težila je povratiti svoje pozicije, a sada se moćni SSSR pojavio sa svojim interesima. Da bi se izbjegli eventualni konflikti, Staljin i Churchill su se na sastanku u Moskvi od 9. do 17. listopada sporazumjeli o postocima utjecaja, i to: 90% u Rumunjskoj i 75% u Bugarskoj za SSSR, 90% u Grčkoj za Veliku Britaniju, a 50:50 u Mađarskoj i Jugoslaviji. Formula "pola-pola" imala se u Jugoslaviji provesti podjelom vlasti između vlade kraljevine Jugoslavije kao britanskog i NKOJ-a kao sovjetskoga favorita. Budući da je Britanija uglavnom izvršila svoje obveze iz sporazuma Tito-Šubašić – priznanje Titove vlade, likvidacija Draže Mihailovića itd., Churchill je tražio da Moskva prisili Tita na stvaranje zajedničke vlade, što je Staljin prihvatio. Edvard Kardelj će kasnije napisati u svojim sjećanjima kako je rukovodstvu NOP-a rekao sljedeće: "Vi niste sami i stoga ne možete ni postupati kao da ste sami."

Na sugestiju Moskve, Tito i Šubašić su 1. studenoga 1944. dopunili svoj Viški sporazum, i to:

– kralj ne dolazi u zemlju dok narodi o tome ne donesu svoju odluku, a do tada se uspostavlja njegovo "namjesništvo" (regenstvo)

– AVNOJ će i dalje biti jedino zakonodavno tijelo do izbora

– formira se jedinstvena zajednička vlada, koja će raspisati izbore za ustavotvornu skupštinu tri mjeseca nakon rata

– osigurat će se slobodan rad političkih stranaka.

I ovaj sporazum Tito neće provoditi do početka ožujka 1945, a kralj će u siječnju te godine oduzeti Šubašiću mandat predsjednika vlade, ali o tom potom...

Što se u 1944. godini, u vrijeme gotovo desetomjesečnih pregovaranja Tita s velesilama o rješenju “jugoslavenskog pitanja”, događalo u Hrvatskoj?

Tijekom 1943. održavala se podjela hrvatskoga naroda na tri protivnička bloka – partizanski pokret (KPH), NDH i HSS – s tendencijom stalnoga jačanja NOP-a i stalnoga slabljenja NDH i HSS-a. Međutim, još uvijek je odnos oružanih snaga bio na strani NDH. Partizanske snage su do kraja 1943. narasle na oko 100.000, a oružane snage NDH na oko 190.000. Ustaška stranačka vojska u tome je imala oko 55.000, što je veoma karakteristično s obzirom na perspektivu poraza ustaša. Domobranstvo, sa 135.000, bilo je u strašnoj dilemi opredjeljivanja između lojalnosti HSS-u ili NDH ili NOP-u.

Od jeseni 1941. do kapitulacije Italije najveći dio naroda još uvijek je slijedio politiku čekanja V. Mačeka, izbjegavajući “avanturu pobune”, u nadi da će vodstvo HSS-a znati kada se s oružjem dići protiv njemačkog okupatora i režima NDH, a zatim osloncem na zapadne saveznike stvoriti novu hrvatsku državu u Jugoslaviji ili izvan nje.

Međutim, ta politika čekanja nije riješila glavno pitanje: kada iz pozicije čekanja u poziciju oružanog napada na neprijatelja. Je li taj trenutak početak povlačenja njemačke armije s obala Volge 1942/43, kapitulacija Italije 1943, iskrcavanje angloameričke armije u Francuskoj 1944; na to pitanje tijekom cijeloga rata HSS nije dao odgovor.

Početkom 1943. potpredjednik HSS-a Košutić u spisu Hrvatska i Hrvati pisao je:

“...naša je najvažnija zadaća ... da biološki sačuvamo hrvatski narod... jer što će nam poslije i država i sloboda, ako u njoj ne bude Hrvata i njihovih domova.” U spisu se doduše najvešćuje i čas akcije pa se kaže: “U odlučnom času kad nas dr. Maček pozove, budimo gotovo kao jedan, da končano izvojujemo pod njegovim vodstvom pravu slobodu hrvatske države i hrvatskog naroda”.28 Vodstvo HSS-a bilo je sigurno da će mu domobranstvo, uz narod, biti lojalno. U spomenutom se spisu kaže da u Mačeka “gleda s nepodijeljenim povjerenjem i sva hrvatska vojna sila...” što znači domobranstvo, a i dio onih koji slijede NDH. U kontekstu njemačkih inicijativa da stabiliziraju NDH angažiranjem HSS-a u njezinu vodstvu, kapitulacije Italije i porasta partizanskog pokreta, poglavito u Dalmaciji, Istri i primorsko-goranskom području, Zagrebu itd., došlo je do pregovora ustaške vlasti i članova iz vodstva HSS-a, i to na obostranu inicijativu. Ustaški predsjednik vlade N. Mandić predložio je koalicijsku vladu sastavljenu od ustaških i HSS-ovih dužnosnika, ali je HSS odbio ustašku ideju, a predložio činovničku vladu kao prijelaznu administraciju. Međutim, ustaška je vlada odbila prijedlog HSS-a, procijenivši da ta stranka vodi

protuustašku i antifašističku politiku i da im je cilj likvidacija Pavelića i priključenje Hrvatske zapadnim saveznicima, što je, naravno, bilo točno. Zbog potpuno suprotnih ideja i ciljeva, pregovori su krajem rujna 1943. prekinuti.

Protiv sporazuma s ustašama vjerojatno je djelovala i poruka dr. J. Krnjevića, koji je kao potpredsjednik jugoslavenske vlade, koji je tijekom 1941. zamijenio Mačeka, poručio vodstvu HSS-a, a po sugestiji britanskoga ministra vanjskih poslova A. Edena, da saveznici poslije rata neće dopustiti stvaranje nezavisne države i da zato treba ići u borbu protiv okupatora. Tu poruku o borbi on je 22. srpnja 1943. uputio preko Radio-Londona. U toj ne maloj zbunjenosti HSS je dao odriješene ruke lokalnim prvacima da mogu ili odlaziti u partizane ili stvarati vlastite oružane jedinice ili još čekati.

Ideja sporazuma ustaške vlade i HSS-a vjerojatno je bila nerealna, ali ne samo zbog nepomirljivosti njihovih politika – HSS nosilac građanske i antifašističke politike, NDH maleni, ali važni dio Hitlerove nacističke strukture – već i iz dva druga razloga: prvo, bez uključivanja NOP-a, koji je sve više postajao glavna snaga, pravoga rješenja nije moglo biti, a takvu koaliciju KPH nikada ne bi mogla prihvatiti; drugo, ideja slamanja režima NDH još je bila preuranjena ako bi vodila masovnom ustanku, jer bi Wermacht, koji je još bio snažan, mogao počiniti masakr. Sve u svemu podjela hrvatskoga naroda na tri vojno-politička bloka održala se, pa čak i produbila. NOP je već bio zahvaćen trijumfalističkim raspoloženjem, KPH se učvrstila u svojoj koncepciji da ni s kim neæe dijeliti vlast, najmanje s HSS-om koji bi joj mogao biti jedini konkurent za osvajanje vlasti, posebno nakon rata, a ustaše i dio naroda koji ih je slijedio postajao je sve čvršći u borbi za obranu NDH. Radilo se o onom dijelu pučanstva koje je vrlo emotivno i oduševljeno prihvatilo NDH i u sebi prelomilo sve dileme, učvrstivši se u spremnosti da brani svoju državu bez obzira na budući razvitak događaja; ako treba u smrt, ići u smrt, ali ne izdati svoju nacionalnu državu ma kakva ona bila.

Naravno, bilo je i drugih razloga ustaškog jedinstva. Vjerovalo se u nepobjedivost Njemačke kao "najjače svjetske sile", a bilo je i nade da će između SSSR-a i zapadnih sila, između komunizma i demokracije doći do sukoba, barem u završnici rata. Dalje, dio ljudi je u režimu stekao vlast i imovinu, dio se bojao osveta zbog strašnih zločina, o čemu su imali i iskustva, jer su partizani ustaške zarobljenike ubijali, a zarobljene domobrane koji nisu ostajali u partizanima, svukli i puštali kućama. Osim toga vjerovali su da su partizani boljševički zločinci, koji ubijaju svećenike, zabranjuju vjeru, itd.; sve je to držalo ustaše na jednoj jedinoj opciji – borbi za NDH do smrti. Slično je bilo i s partizanima; i oni su imali dovoljno dokaza da zarobljenik s crvenom zvijezdom plaća svojom glavom. Zato se obračun između ustaša i partizana završavao samo puškom. Tako su se učvrstila dva nepomirljiva ideološka bloka, odlučna da istraju do kraja i da sukob riješe samo mačem, a nikako sporazumom; tipično za logiku građanskoga rata unutar jednog naroda.

Što se tiče pobjede ili poraza NOP-a, bolje rečeno KPJ/KPH, presudno je bilo da se javnost uvjeri da su komunisti stvarna snaga koja: prvo, može spriječiti obnovu velikosrpske Jugoslavije, drugo, izboriti hrvatsku republiku, makar u sastavu jugoslavenske federacije i treće, neće nametnuti ruski komunizam. Praksa, a ne samo propaganda, sve je više dokazivala da se komunisti zaista dosljedno bore za prva dva cilja – uostalom, i zato što bez razbijanja četništva i velikosrpske Jugoslavije oni nikako ne mogu osvojiti vlast – ali su zato skrivali svoje stvarno uvjerenje o budućemu društvenom sustavu pod parolom "nema povratka na staro", što je trebalo stvoriti uvjerenje "nema povratka na režim Kraljevine Jugoslavije", ne spominjući ni komunizam, ni kapitalizam. Izvjesnu neutralizaciju straha od komunizma donosio je i sam tijek rata. O tome je svjedočio i sam Maček, kome se ne može osporiti antikomunizam. On piše: "Nakon zaraćenja Njemačke protiv Rusije počele su i među Hrvatima sve više rasti simpatije za Rusiju, što je imalo za posljedicu da su ti ruski simpatizeri uvjerili sami sebe kako komunizam nije tako veliko zlo."29 Uostalom, valja se sjetiti da je velika simpatija i Radića odvela 1924/25. u Moskvu. Radilo se, dakle, o trenutačnom i blagom oživljavanja rusofilstva i panslavizma, koje je nešto malo pomoglo u jačanju partizanskoga pokreta. Znakovit u tom smislu je i poziv "partizanskog" HSS-a od 12. listopada 1943. a koji ovako završava: "Vjerni političkim tradicijama našeg naroda uopće i hrvatskog seljačkog pokreta napose, a u interesu samog narodnog opstanka nastavljamo i vodimo borbu tamo gdje je većina čovječanstva: naša Rusija, Sjedinjena Amerika, Velika Britanija i slobodna Kina."30

U ljeto i jesen 1943. KPH na čelu s Andrijom Hebrangom učinila je dva značajna politička poteza: jedan se odnosi na politički pluralizam, mada samo po formi, a drugi je državnotvornoga karaktera. Prvi se odnosi na formiranje HSS-a, a drugi na ZAVNOH-ovo jačanje kao Sabora s državno-pravnim ingerencijama.

Među partizanima Hrvatima sve više je bilo seljaka, što je samorazumljivo s obzirom na 76% njihova udjela u stanovništvu. Ako se uzme u obzir da je 1938. za HSS glasovalo 97% hrvatskoga naroda, jasno je da su partizani, iako mahom mlada generacija, nosili svježa sjećanja hrvatskoga nacionalnog pokreta uoči II. svjetskog rata. U partizane su došli i neki narodni zastupnici HSS-a iz 1938, zatim brojni općinski i kotarski prvaci te stranke. Među njima je bio i Božidar Magovac, prije rata predsjednik omladinske organizacije HSS-a, tajnik Seljačke sloge, urednik lista "Seljački dom", dakle, publicist i političar. On je odmah nakon dolaska u partizane počeo 15. srpnja 1943. izdavati "Slobodni dom" oko kojega su se okupljali partizani, prvaci HSS-a. Nije trebalo puno mašte da ti ljudi osnuju HSS. I zaista, funkcionari i narodni zastupnici su listopada 1943. u Plaškom zaključili da se formira HSS. Takav zaključak su u Čazmi u proljeće 1944. donijeli prvaci HSS-a iz Podravine, bjelovarskog i čazmanskog područja, ali tek je 29. travnja 1944. kod Slunja izabrano stranačko rukovodstvo, na čelu s predsjednikom Franjom Gažijem. Među poznatijima su bili Filip Lakuš iz Sesveta, Stjepan Prvčić iz Koprivnice, Pavao Krce iz Sinja, Stanko Škare iz Imotskog, Antun Babić iz Gradišta (Županja) itd. Formiranje HSS-a nije bio akt stvarnoga

višestranačja, ali su cijelo vrijeme u njemu postojale dvije tendencije: samostalnost, jednakost i partnerstvo s KPH u podjeli prava i odgovornosti, dakle, načelo političkog pluralizma (B. Magovac, kao istaknuti protagonist), i drugo, pristajanje na pomoćnu ulogu s KPH. Rukovodstvo KPJ je iznad svega preko HSS-a vodilo borbu protiv Mačeka, kojega su tretirali izdajnikom, uz bok A. Pavelića, pa čak i većim, jer su znali da će NDH nestati, a Maček ostati jedinim konkurentom za vlast. Zato KPH nije dopuštala da se ide dalje od lista "Slobodni dom" i rukovodstva HSS-a, a posebno su se oštro suprotstavili stvaranju njezinih organizacija na terenu, među narodom. S druge, pak, strane, KPH je inzistirala da se pristaše HSS-a biraju u organe vlasti – narodnooslobodilačke odbore (NOO) te u ZAVNOH i AVNOJ – u kojima su komunisti uvijek imali dominaciju. Ipak, formiranje HSS-a jako je utjecalo na priljev ljudi u partizane, jer običan čovjek nije lako prepoznavao koliko je ona samostalna stranka a koliko samo "transmisija" KPH.

Kao što se s osnivanjem HSS-a, barem djelomično, zadovoljila stvarna i željna težnja dijela naroda za hrvatskom strankom, tako se jednako moralo udovoljiti težnjama srpskoga naroda iz Hrvatske za nekom njihovom nacionalnom institucijom. Zato je u Otočcu 12. siječnja 1944. osnovan Srpski klub vijećnika ZAVNOH-a u koji su ušli svi srpski vijećnici, njih 41, a za predsjednika je izabran dr. Rade Pribićević, prvak SDS-a. Motivi osnivanja kluba bili su višestruki. Htjelo se odati priznanje za zasluge Srba u NOP-u, posebno u prvoj fazi kada su oni činili većinu partizana. Osim toga javljali su se i simptomi nezadovoljstva teškim materijalnim stanjem u ustaničkim područjima. Uz to su neki Srbi smatrali da na položajima u vlasti i u vojsci postupno prevlađuju Hrvati. Na porastu takva raspoloženja izbila je ljeti 1944. pobuna Srba partizana u Plaškom. Jasno je i samorazumljivo da je KPH angažirala Srpski klub i za borbu protiv četnika, kralja i izbjegličke vlade. Ta je institucija donekle nadoknadila ulogu Srpske demokratske stranke (SDS) iz vremena političkog saveza S. Pribićevića i S. Radića i Hrvatsko-srpske koalicije od 1927. do 1941. Srpski klub potvrđuje tradiciju po kojoj je hrvatska politika uvijek imala nekog Pribićevića, od Jelačića (patrijarh Rajačić) do Hebranga i Bakarića.

Važna transmisija KPH za angažiranje što širega kruga ljudi za NOP bila je Jedinstvena narodno-oslobodilačka fronta (JNOF) osnovana 18. svibnja 1944. u Topuskom. Radi se o organizacijama od sela, općine, kotara i okruga do nacionalne razine – u kojima su bile zastupljene KPH, HSS, Srpski klub, USAOH i AFŽ. Iako je KPH imala vodeću ulogu, JNOF je unijela privid političkoga pluralizma, pružala mogućnost političkoga djelovanja nekomunista i otupljivala dogmatizam organizacija KPJ. Sva ta razgranata mreža društvenih organizacija zajedno s organima vlasti – NOO-ima – stvorila je osjećaj jedinstva NOP-a zasnovanog na masovnoj tzv. narodnoj demokraciji. S gledišta razvoja njezini su rezultati bili vrlo učinkoviti. U usporedbi s policijskom i birokratskom vlasti starog režima ljudi su sve to doživljavali kao rađanje prave narodne vlasti.

Drugi krupni potez bio je daljnja izgradnja središnjih državih organa. Na drugom zasjedanju ZAVNOH-a u Plaškom (12. do 15. listopada 1943) koji je odlukom svoga Izvršnog odbora od 20. rujna

1943. o sjedinjenju hrvatskih krajeva koji su od 1918. bili pod Italijom, uzeo ingerencije međunarodnog značenja, donesena je i odluka o ustanovljenju više resora, koji su bili identični onima u državnim vladama.

Usmjerenje raspravi II. zasjedanja ZAVNOH-a dao je vođa KPH A. Hebrang. Oštro je napao Mačekov HSS, kao "gospodsku kliku", i glavnu prepreku razvoju NOP-a, a za ustaše rekao da "... su politički potučeni" i da su više "smrdljiva lješina, nego nekakva snaga" te da će se s njima obračunati kao s "razbojnicima i ubojicama". Za Karađorđevićevu je monarhiju rekao da je "...odgovorna za sve patnje, žrtve i zločine, koje su podnosili Hrvati i ostali narodi Jugoslavije", a za vladu u emigraciji da je "...četnička vlada a njen kralj četnički kralj...". Osvrćući se na eventualno iskrcavanje vojske zapadnih saveznika rekao je "Daleko im kuća". U svom je nastupu Ivan Ribar, predsjednik AVNOJ-a, najavio republikansko uređenje navodeći da će biti "slobodna republika Hrvatska".

Na trećem zasjedanju 8-9. svibnja 1944. u Topuskom ZAVNOH se proglasio nositeljem suvereniteta naroda i države Hrvatske kao ravnopravne federalne jedinice Demokratske Federativne Jugoslavije.

U svojoj odluci ZAVNOH se proglašava "državnim Saborom Hrvatske". U Deklaraciji ZAVNOH-a "o osnovnim pravima naroda i građana Demokratske Hrvatske", hrvatski i srpski narod su "...potpuno ravnopravni", građani su jednaki i ravnopravni pred zakonom, zajamčuje se sloboda govora, zbora, dogovora i udruživanje, ali se političke stranke ne spominju, što je argument da autori nisu računali na demokratski politički pluralizam i parlamentarizam.

Djelatnost NOP-a na planu gospodarstva, socijalne skrbi, kulture, prosvjete, nemoguće je prikazati, ali kao ilustraciju valja spomenuti da su u ljeto 1944. održani kongresi liječnika, zatim prosvjetnih i kulturnih djelatnika (25-27. lipnja 1944) te kongres pravnika (11-13. kolovoza 1944), što se nigdje drugdje u Jugoslaviji ni okupiranoj Europi nije dogodilo. Kao kuriozitet bio je referat znanstvenika o opasnosti od moguće atomske bombe, o čemu se do tada ni u svijetu nije govorilo.

Prethodna skica funkcioniranja društvenog sustava NOP-a pokazuje da je 1943-1944. bila stvorena Federalna Država Hrvatska.

7. Pokušaj promjene režima NDH i prijelaza u antifašistički tabor 1944.

Iako su više od tri godine bili u nepomirljivim odnosima – HSS kao antifašistička, a NDH kao dio nacifašističke Hitlerove strukture – našavši se u ljeto 1944. u bezizlaznoj situaciji jer se približavao slom Njemačke, dio prvaka obiju strana pokušao je pronaći izlaz spasa. S istoka Crvena armija je već ulazila u Rumunjsku, koja je 23. kolovoza 1944. kapitulirala i s vojskom prešla na stranu saveznika, zatim u

Bugarsku, koja je također prešla na stranu saveznika, potom u Mađarsku i Poljsku. U Slovačkoj je 29. kolovoza 1944. izbio ustanak protiv Njemačke. Angloameričke armije nakon invazije u Francuskoj, oslobodile su Pariz 25. kolovoza 1944. i nadirale prema Njemačkoj. Iza sebe su veĆ imali Sporazum Tito-ŠubašiĆ i odluku saveznika da se Jugoslavija mora obnoviti. U Hrvatskoj je 8-9. svibnja 1944. odlukom ZAVNOH-a konstituirana federalna država u sastavu jugoslavenske federacije.

Na osnovi navedenih događaja za HSS je bilo vidljivo i jasno da je došao kraj politici čekanja i da se mora ući u akciju “sada ili nikada”. Sa stajališta odnosa sukobljenih lokalnih vojnih snaga u Hrvatskoj, režim NDH nije još bio u smrtnoj opasnosti. Naime, u jesen 1944. NDH je imala oko 80.000 domobrana i oko 76.000 ustaša. Prema oko 120.000 boraca partizanske vojske Hrvatske, oružane snage NDH još su bile jače, iako je borbena moć domobrana slabila naročito u rujnu 1944. kada je Tito za njih objavio amnestiju, kojoj se dio i odazvao. Valja dodati da je Pavelić izmiješao domobranske jedinice s Nijemcima i ustašama kako bi zaustavio proces njihova raspadanja. Osim toga mlade novake je sve više umjesto u domobranske ubacivao u ustaške jedinice, tako da domobranstvo kao odvojena vojska krajem 1944. nije ni postojala. No ipak, s gledišta predstojećega sloma Wermachta i predstojeĆega nadiranja pola milijuna Titovih vojnika iz Srbije i BiH, situacija je bila bezizlazna.

U vrlo teškoj situaciji nalazila se i HSS. Stavljena od dolaska ustaša izvan zakona, trogodišnja pasivnost organizacije na terenu s jedne strane, a s druge ustaški progon Mačeka i njezinih prvaka koji su u svojim domovima u strahu čekali što im se može desiti, paralizirali su život stranke. Tijekom rata stranka se podijelila na tri frakcije: lijevo krilo je osnovalo novu HSS u partizanima, skupina političara u Londonu na čelu s dr. Krnjevićem 1944. podijelila se na dio koji je prišao Titu (Šubašić, Šutej, Bićanić i dr.) i na dio koji se, nakon trogodišnje vrlo odlučne borbe protiv velikosrpske vlade u Londonu, suprotstavio Viškom sporazumu s Titom, s prigovorom da Šubašić ne može predstavljati hrvatski narod i da je u svemu popustio komunistima i tako im pomogao u uspostavljanju jednopartijske diktature. Ako se rečenomu doda da je 1941. desno krilo prišlo ustašama, Maček je 1944. bio jako oslabljen. Doduše, u slobodnomu demokratskom odmjeravanju snaga na izborima, Mačekov bi HSS vjerojatno nadvladao i ustaše i komuniste. Iako za tu hipotezu nema dokaza, činjenica je da su u partizane otišle mahom vrlo mlade generacije, od 18 do 25 godina, a da su druge generacije ostale u svojim domovima. Režim NDH nikada nije bio u narodu jači od HSS-a. Zato je Mačekov HSS u 1944. još uvijek smatrao da govori u ime većine hrvatskoga naroda. Ipak, unatoč svemu rečenom, situacija je diktirala da se nešto mora poduzeti.

HSS, po svojoj tradiciji i političkoj koncepciji sklon dijalogu i kompromisima, imao je vrlo teške suparnike u KPH i režimu NDH. Godine 1944. pregovarao je s oba svoja protivnika, skoro istodobno. U izboru između KPH i NDH, HSS je bio preferirao sporazum s NOP-om; s jedne strane zato što je i sam bio antifašistički, a s druge strane zato što su takvu orijentaciju zagovarali i saveznici čije preporuke je Maček smatrao presudnima, dok su ga veze s ustašama kompromitirale i u zemlji i pred međunarodnom

savezničkom javnošću. U oba slučaja Stranka je polazila od uvjerenja da ima puni legitimitet predstavnika hrvatskog naroda, potvrđivan na svim izborima od 1919. do 1939. Osim toga HSS je nastupao s argumentom da će na njegovu stranu prijeći domobranstvo.

S obzirom na činjenicu da je i HSS bio antifašistička demokratska politička snaga, izrazito privržena zapadnim saveznicima i njihovoj demokratskoj kulturi, mogla bi se očekivati njegova koalicija s KPH.

Od početka NOP-a 1941. KPH je pozivala HSS na zajedničku borbu protiv fašizma. HSS je tada odbijao pozive KPH, što se lako može razumjeti, jer se radilo o ideološkim i političkim protivnicima. Osim tog razloga, HSS je načelno bio protiv rata, posebno u to doba kada je Njemačka bila na vrhuncu svoje moći. Budući da do sporazuma nije došlo, KPH je 1942. godine pokrenula žestoku propagandu protiv V. Mačeka, optužujući ga kao glavnoga kočničara partizanskog rata protiv NDH i okupatora. Tako se V. Maček našao na udaru i režima NDH i udaru KPH, koja ga je javno optužila za kolaboraciju s tim režimom, a zapravo ga smatrala jedinim konkurentom za osvajanje vlasti nakon rata.

Pod takvim okolnostima KPH je nastavila sa stvaranjem paralelne HSS kao, u biti, stranke koja bi bila satelit KPH. Vodstvo stranke, Maček i ostali, to, dakako, nije moglo prihvatiti ni iz političkih ni iz ideoloških razloga.

Nakon prekretnice u sveukupnom ratnom zbivanju u svijetu i Europi, kada je već bilo očigledno da će sile Trojnoga pakta biti poražene, vrilo je i u Zagrebu i u političkom središtu partizanske Hrvatske (već koncipirane buduće federalne republike u okviru nove Jugoslavije); ubrzana je trka za vlast i pozicije u poratnom razdoblju. U tom pogledu jasnu strategiju jedino su imali komunisti. HSS je svoje nade polagao na zapadne saveznike i zato je oblikovao dvije varijante: osloncem na još uvijek jak utjecaj u narodu posebno u kontinentalnoj Hrvatskoj – Zagreb, Međimurje, te područje omeđeno Savom, Dravom i Dunavom – i na domobranstvo, odbaciti režim NDH i prijeći na stranu saveznika, ili izboriti partnerstvo s KPH i s njom podijeliti vlast i osigurati puniju državnost Hrvatske u Jugoslaviji od one koju je nagovijestila KPH. S takvom idejom HSS je ušla u pregovore s oba glavna aktera: i s KPH i s NDH. Uz prekide, pregovori s KPH trajali su od kraja 1943. do jeseni 1944, a s NDH ljeti 1944. Glavni pregovarač HSS-a, što u osobnom svojstvu, što preko delegata, bio je potpredsjednik stranke August Košutić, uz znanje V. Mačeka.

Kao što je rečeno, prvi pokušaj sporazuma ljeti 1943. s vodstvom NDH nije dao rezultate. Međutim, ni pregovori HSS-a s predstavnicima KPH, odnosno ZAVNOH-a, nisu bili sretniji.

Pregovori HSS-a s KPH počeli su u prosincu 1943. U ime HSS-a vodio ih je u Zagrebu sveučilišni profesor dr. Ivo Krbek, podban Banovine Hrvatske. On je predstavniku KPH izjavio da HSS nema drugog izlaza osim sporazuma s NOP-om. U siječnju 1944. Krbek je predložio da u nastavku pregovora na partizanski teritorij dođe i Košutiæ, a bilo bi poželjno da iz Londona dođe i Krnjeviæ. Smatrao je da bi bilo korisno da se oni sastanu i s vodstvom “partizanskog” HSS-a. Predložio je da se formira koalicijska vlada, a da HSS može dobiti domobranstvo za borbu protiv Nijemaca i režima NDH.

U travnju 1944. delegati HSS-a došli su u središte zavnohovske Hrvatske i donijeli platformu vodstva HSS-a za nastavak pregovora. Radilo se o dokumentu "Temeljna načela i konstatacije", u kojemu je postavljena teza da je HSS "...legitimni predstavnik hrvatskog naroda i da je programom HSS postao nerazoriv duhovni temelj političkog mišljenja i težnja hrvatskog naroda..." Platforma se zalaže za socijalnu i demokratsku državu Hrvatsku u savezu sa svim "jugoslavenskim narodima". Bitna točka prijedloga HSS-a je formiranje Vrhovnoga vijeća Hrvatske kao koalicijskog tijela, a redovni parlamentarni izbori održali bi se 3 mjeseca nakon rata.

A. Hebrang je grubo odbio sve prijedloge iz platforme i tražio s jedne strane priznanje zavnohovske Hrvatske, a s druge da HSS pozove svoje pristaše kao i domobranstvo da se uključe u NOP. To je praktično značilo kapitulaciju HSS-a i slom pregovora. Međutim, kako je baš u tom trenutku tekla prepiska između Tita i Churchilla o spajanju Titove i kraljeve izbjegličke vlade, on je dao nalog Hebrangu da se pregovori nastave, kako bi Britanci stekli dojam da je Hrvatska, za razliku od Srbije, pouzdani Titov oslonac. Osim toga i Britanci su sugerirali takve razgovore, jer se to uklapalo u njihov projekt pomirenja NOB-a s građanskim strankama u Jugoslaviji. Radilo se, dakle, o taktici dobivanja na vremenu.

U nastavku pregovora Krbek je u srpnju 1944. došao na partizanski teritorij, ali bez uspjeha. Njemu je JNOF, u stvari KPH, odgovorila da u potpunosti odbacuje HSS-ovu platformu. Saznavši za to, Košutić je javio Krbeku neka mu pošalje detaljniju analizu, pa će zatim odlučiti hoće li i sam doći na pregovore. U međuvremenu, on je u kontekstu propasti "puča" u Zagrebu, morao pobjeći k partizanima.

U pregovorima KPH-HSS pokazala se sva tragičnost politike obiju stranaka. HSS je situacija prisilila na pregovore; KPH je upravo u HSS-u i Mačeku uvijek gledala glavnoga protivnika, još i prije rata. U ratu je ona Mačeka svrstavala s Pavelićem i Mihailovićem. Tito ga je u "Proleteru" u prosincu 1942. optužio za podjelu vlasti s velikosrbima, za ignoriranje nacionalnih prava Slovenaca, Makedonaca i drugih prilikom sporazuma s Cvetkovićem o Banovini Hrvatskoj 1939. Partizanska radiostanica "Slobodna Jugoslavija" 21. kolovoza 1943. o njemu je emitirala i ovo:

"Maček stupa dalje u ustaško blato i njihove intrige i planove. Ni jednom riječju nije osudio one koji šalju hrvatske vojnike protiv Rusije i protiv njihove vlastite braće, partizana."31

Shema proleterske revolucije po kojoj su buržoaske demokratske snage njezin glavni protivnik, najviše je "krivac" za slom pregovora HSS-a i KPJ/KPH, mada ima i drugih razloga. HSS nije bio izuzetak. Istu će sudbinu doživjeti i ostale građanske stranke, posebno u Srbiji. Bili su to zlokobni znaci da se Jugoslavija može obnoviti i održati samo novim totalitarnim režimom.

Kada su pregovori između KPJ/KPH i HSS-a bili najintenzivniji – u proljeće 1944. – u Zagrebu se rađala ideja svrgavanja Pavelića, prijenosa vlasti na HSS i istjerivanja Nijemaca iz Hrvatske te prijelaza u antihitlerovski tabor, u društvo među buduće pobjednike.

U vrhu ustaške vlasti čak su i neki ministri vidjeli skoru katastrofu. Zaključili su da je rušenje Pavelića i ustaškog režima jedini spas. Znali su da će ih podržati domobranski generali i prvaci HSS-a. Inicijativu je pokrenuo Mladen Lorković, ministar unutarnjih poslova. S njim se udružio Ante Vokić, ministar oružanih snaga NDH.32 U proljeće 1944. skupina “zavjerenika” širila se nalazeći pristaše u svim strukturama režima NDH. U srpnju 1944. Vokić je, prilično otvoreno, izložio svoju ideju na sastanku s generalima domobranstva u Sarajevu. Ideju su podržali i prvaci HSS-a (Košutić). Za razliku od pregovora u 1943. kada je ustaška vlada nametala prvacima HSS-a podređenu ulogu – samo potporu svom režimu – sada, u 1944, oni nude da HSS preuzme vlast. U ime HSS-a pregovore vode I. Farolfi, I. Torbar i I. Pernar sa znanjem Košutića, a podržavao ih je i njemački general Glaise von Horstenau koji se 1941. trajno zalagao da HSS preuzme u ruke NDH, jer je uvijek smatrao ustaški režim u svakom pogledu kriminalnim, a bio je i uvjeren u poraz Hitlera.

Lorković i Vokić su redovito informirali Pavelića o tijeku pregovora, računajući da će i on prihvatiti spasonosno rješenje za NDH, budući da se Pavelić nije suprotstavljao ideji prelaska NDH na stranu saveznika. Nasuprot ideji Lorkovića i Vokića, dio ustaškoga vodstva ostao je nepokolebljiv u vjernosti Hitlerovoj Njemačkoj. “Zavjerenici” su vjerovali da su zapadne zemlje svjesne geopolitičkog položaja Hrvatske i da jednako tako znaju koliko bi Hrvati bili njihov snažan oslonac u borbi protiv nadiranja boljševizma. Oni su se, dakle, uvjeravali da će se u slučaju uspjeha njihova pothvata Hrvatska, kao država, uklopiti u zapadni antifašistički blok.

U kolovozu je “projekt” prijelaza u “zapadni blok” bio gotov. On je predviđao: a) smjenjivanje Pavelića, b) uspostavu vlade sastavljene od prvaka HSS-a, c) razoružanje njemačke vojske i d) poziv zapadnim saveznicima da se iskrcaju na jadransku obalu. U gotovo istim danima pri kraju su bili pregovori HSS-a s vodstvom NOP-a, ali se ne zna kako su “zavjerenici” mislili riješiti problem odnosa između nove vlade i one koju je već imao ZAVNOH.

Međutim, preko noći nastupila je katastrofa. Pavelić je 30. kolovoza 1944. smijenio ministre Lorkovića i Vokića na sjednici vlade na kojoj su i sami bili nazočni, a potom zatvorio cijelo vodstvo “zavjere” zajedno s HSS-ovcima (I. Farolfi, Lj. Tomašić, I. Torbar, I. Pernar, B. Smoljan, M. Ipša, J. Reberski i drugi). Slučajna koincidencija s pokušajem puča bilo je pogubljenje oko 5.000 njemačkih časnika i političara koji su 20. srpnja 1944. pokušali ubiti Hitlera. Koliko je to utjecalo na Pavelića da on postupi prema svojim zavjerenicima kao i Hitler, teško je znati, ali postoji povijesni grijeh da je on, da bi se održao na vlasti, bio spreman žrtvovati i vlastiti narod.

Nakon likvidacije ustaško-demokratske skupine oko ministara Lorkovića i Vokića i prvaka HSS-a, pojačan je ustaški teror i promidžba u kojoj je glavni naglasak bio na tome da će se sve dobro završiti samo Hrvati moraju biti vjerni svojoj državi. Ustaška “Spremnost” od 10. rujna 1944. piše: “Svaku i najtežu situaciju moramo dočekati sa državom... Ovaj svjetski rat nije isto što i minuli europski rat. Godina 1944.

nije 1918. Hrvatska nije Rumunjska ili Bugarska... u toku sukoba gorostasa svjetske politike, treba sačuvati državu, koja nije naša već i europska potreba... Svoj izlazak iz ovoga velikog rata, Hrvatska mora dočekati kao država...” Poruka je jasna! Ako se Hrvati budu držali uz NDH, saveznici ili bilo tko koji sutra zavlada Europom prihvatit će hrvatsku državu, jer je ona svima potrebna!

Nakon likvidacije “zavjere”, Pavelić je 18. i 19. rujna 1944. posjetio Hitlera da njemu i nacističkoj Njemačkoj izrazi svoju punu lojalnost. Ustaški ministar koji je s Pavelićem bio kod Hitlera, napisao je poseban komentar u listu “Hrvatski narod” od 21. rujna 1944. s tezom da će se zaustaviti prodiranje boljševizma-komunizma na hrvatsku zemlju, najavljujući čak i slom partizana, pa kaže da su oni Hrvati koji su kao slabići i kukavice “u najnovije vrijeme uskočili u njihove redove, da tobože sačuvaju glave, proklinjali čas kada su stvorili takovu ne samo nečasnu nego i glupu odluku”. Nitko se više, međutim, nije dao u ustaški tabor, ali je i dalje dio naroda, naročito Hrvata iz Hercegovine i Bosne, odlučno slijedio Pavelića, pa će još mnoge glave uzalud pasti. O tom završnom činu poslije.

Još nekoliko riječi o događajima u ljeto 1944. Pregovori između HSS-a i KPH s jedne i HSS-a i ustaških ministara s druge strane, vodili su se u ozračju skorog završetka rata. Jedni su smatrali da su u pitanju tjedni (Šubašić), a drugi, kao Churchill, vjerovali su da će nacistička Njemačka kapitulirati za nekoliko mjeseci, najkasnije do kraja 1944.

Osjećaj i svijest o predstojećoj katastrofi, koju navješćuje očigledni poraz Hitlerove Njemačke, otvorili su vrata pregovorima. Prvaci HSS-a oko Vladka Mačeka u Zagrebu okrenuli su se prema KPH u nadi da će s njom kao partnerom dijeliti vlast, a također i ojačati ono krilo u “partizanskom” HSS-u koje se bori za nezavisnost od KPH. Skori poraz je otvorio i proces diferencijacije u strukturama NDH. U samom vrhu vlasti NDH nikla je ideja “pobune” i prijelaza na pobjedničku stranu. HSS je prihvatio nositelje “ustaške” pobune.

Dakle, u 1944. godini prvaci HSS-a pregovarali su s obje zaraćene strane, partizanima i ustašama, u nadi da će spasiti Hrvatsku i sebi osigurati jače pozicije u vlasti.

Nažalost, pokušaji okupljanja razboritijih snaga iz HSS-a, KPH i umjerenih frakcija režima NDH u svrhu stvaranja demokratske, parlamentarne i pluralističke Hrvatske nije uspio iz više razloga. Politika čekanja paralizirala je smjelost i borbenost HSS-a, koja je i u pregovorima odugovlačila tako da se do kraja nije oslobodila svoje kolebljivosti. Najveću krivicu snosi Pavelić, jer je pobio svoje ljude koji su bili za sporazum s HSS-om. KPH se 1944. već osjećala pobjednikom, a pobjednici, kao što je poznato, teško pristaju na podjelu vlasti. Osim toga upravo je ideologija KPJ karakteristična po tome što je smatrala da su građansko-demokratske snage najveća opasnost uspostavljanju socijalističko-komunističke vlasti. I konačno, središte političkog odlučivanja preneseno je u jesen 1944. u Beograd, kamo su stigle sve institucije savezne vlasti na čelu s Josipom Brozom Titom. Ratna samostalnost federalnih jedinica gasila se u korist saveznoga centralizma.

Istodobno sa slomom pregovora HSS-KPH-NDH, desio se još jedan važan događaj koji tada nije izazvao nikakvu pozornost javnosti, jer ona o tome nije ništa znala.

Naime, u Hrvatskoj je u jesen 1944. započeo tihi i proturječni proces previranja unutar struktura federalne države Hrvatske. Tijekom 1943. i 1944. u sve strukture – vojne i političke, u organe vlasti, posebno središnje, kao što su ZAVNOH i njegovi organi – ulazilo je sve više Hrvata, zatim pristaša HSS-a, koji su formirali svoju stranku na partizanskom teritoriju, što su učinili i Srbi, formiranjem kluba Srba vijećnika ZAVNOH-a. Na partizansku su stranu prelazili i brojni domobrani, a sve masovnije i intelektualci koji su održali svoje čuvene kongrese, jedinstvene u okupiranoj Europi. Takav politički razvoj potisnuo je dogmatsko-staljinističku tendenciju u KPH, a sam čin stvaranja državne strukture spontano je tendirao prema sve većoj političkoj samostalnosti, koja se manifestirala jačanjem hrvatske državnosti. Ta se tendencija razvijala i zato što je rukovodeća jezgra KPJ bila fizički udaljena od Hrvatske, pa je politički život u federalnoj Hrvatskoj 1943. i 1944. bio autonoman i samosvojan. Sam Tito nikada u ratu nije stao na tlo Hrvatske, osim na Visu 1944. godine. Najzapadnija točka do koje je on stigao bio je Bihać, i to krajem 1942. godine. U usporedbi s drugim zemljama partizanska Hrvatska je uz Sloveniju bila jedina organizirana država sa svojom vojskom, parlamentom i vladom (ZAVNOH). U kontekstu takva razvoja, u Hrvatskoj se sve više naglašavala njezina samostalnost, suverenitet i državnost.

Evidentnoj tendenciji intenzivnog iskazivanja hrvatske suverenosti u 1943. i 1944. suprotstavlja se mali broj hrvatskih komunista unitarističko-dogmatske orijentacije, uglavnom samo u Dalmaciji, zatim dio Srba, što se iskazalo i pobunom Srba partizana u Plaškom 1944. godine. Međutim, ti su otpori bili slabi da bi zaustavili tendenciju demokratizacije, jačanja nacionalnog elementa i suverenosti federalne Hrvatske. U kontekstu takva razvoja, u Hrvatsku su u ulozi "političkih inspektora" u jesen 1944. došli E. Kardelj i M. \ilas koji su Politbirou KPJ podnijeli izvještaj o stanju u KPH, s tezom da je dio njezina rukovodstva, posebno A. Hebrang, sklon nacionalizmu, liberalizmu i državnoj samostalnosti federalne Hrvatske. Politbiro KPJ nakon toga je, u listopadu 1944, povukao Hebranga u Beograd, a na njegovo mjesto postavio V. Bakarića koji æe zadržati tu čelnu poziciju sve do svoje smrti 1983. godine.

Možemo dakle zaključiti: jesen 1944. bila je svojevrsna prekretnica za hrvatski narod; kraj NDH se nazrijevao; propao je pokušaj sporazuma između HSS-a i KPH, kao i pokušaj prijenosa vlasti s ustaša na HSS, a zaustavljen je i proces demokratizacije, liberalizacije i političkoga pluralizma i jačanja suverenosti federalne Hrvatske. Tada je već i Beograd postao mjesto saveznih državnih organa, koji je odmah započeo s procesom centralizacije svih društvenih poslova, svodeći republičke državne strukture na ulogu svojih transmisija. Pet mjeseci nakon toga, 1. ožujka 1945. Hrvatska je ostala i bez svoje partizanske vojske koja je uključena u jugoslavensku armiju.

U Hrvatskoj je nastavljen građanski rat koji će prestati tek završetkom II. svjetskog rata.

8. Završetak oslobodilačkoga i građanskog rata 1945. – vojni i politički slom velikosrpskih snaga – slom NDH

Sudbina svih naroda Jugoslavije rješavala se u ljeto 1944. na bojištu Srbije i za “zelenim stolovima” velesila antifašističke koalicije. Radilo se o posljednjoj bitki između partizana i četnika Draže Mihailovića te o pritisku velesila da Tito i Šubašić formiraju zajedničku vladu.

Zapanjuje činjenica da su se Churchill i Staljin već krajem prosinca 1943. sporazumjeli da se od Titove i kraljeve vlade stvori zajednička vlada, a da će ona biti formirana tek na kraju rata (7. ožujka 1945). Glavni razlog tome je stalna opstrukcija kralja kojim je, kao dvadesetogodišnjakom, upravljala skupina srpskih ministara koja je pak ovisila o zapadnim saveznicima. Churchill je dobro procijenio da oni vode suludu šovinističku politiku koja bi mogla uništiti i njih i britanske interese na Balkanu pa je zato odlučio da britanska vlada dalje upravlja tzv. jugoslavenskom politikom. Međutim, vladajuća srbijanska skupina suprotstavila se Churchillu, ali je bila nemoćna. Koliko je ona bila očajna, najbolje pokazuje pismo koje je s potpisom kralja Petra upućeno, kao njegov apel, predsjedniku SAD-a Rooseveltu 17. srpnja 1944, mjesec dana nakon sporazuma Tito-Šubašić. U pismu dvorska kamarila očajno vapi da SAD zaustavi Churchilla i spasi Srbiju.

Pošto se izjadao o pritisku Churchilla i Edena na njega, kralj nastavlja:

“Suština problema je ministar vojni, general Mihailović, kojeg vlada ne može napustiti, a da ne izda ljude koji se pune tri godine bore ... bez ikakve pomoći osim vlastite krvi i kruha. Ja bih postao izdajnik svog naroda i svoje vojske u Jugoslaviji, čiji sam vrhovni komandant. Rekao sam g. Churchillu da bi to za mene... bilo ravno stvarnom samoubojstvu.”33

Dalje Kralj apelira, doslovno preklinje, da se saveznici iskrcaju na Balkanu. Jer ako Tito pobijedi, posljedice će snositi ne samo Jugoslavija, već i cijela Srednja Europa.

Kraljevo pismo je krunski dokaz da su njegovi autori bili svjesni da NOP ruši velikosrpsku koncepciju i zato će radije propasti nego prihvatiti Viški sporazum. Otuda politika opstrukcije! Tito je pristao na “igru” s Churchillom jer je procijenio da će ga “nadigrati”, da je jači na “terenu” i da ga štiti Moskva, iako ga ona radi učvršćenja savezništva pritišće da realizira sporazum. Jedino je Šubašić iskreno želio uspjeh politike pomirenja, vjerujući da će se Tito i Maček također pomiriti nakon formiranja zajedničke vlade, a pod patronatom saveznika.

Pod pritiskom saveznika Kralj je pristao da Šubašić formira vladu. Ta je vlada, u jeku borbe za Srbiju, 8. kolovoza 1944. naredila i 29. kolovoza ponovila da se sve snage u Jugoslaviji stavljaju pod zapovjedništvo maršala Tita.

Borba za Srbiju počela je početkom ljeta 1944. Na osnovi odnosa snaga šanse kraljevih pristaša nisu bile baš tako male. Mihailovićeve, Nedićeve i Ljotićeve snage koje su koordinirali Nijemci imale su oko 55-60 tisuća ljudi. Približno toliko su imale i partizanske snage pripremljene za upad u Srbiju i one koje će se formirati u Srbiji. Međutim, u Srbiji je bilo i oko 30.000 njemačkih vojnika. Tako velike snage bile su u Srbiji zato što je Hitler 8. kolovoza 1944. naredio povlačenje grupe armija "E" od oko 300.000 vojnika koje su trebale biti prebačene iz Grčke, preko Srbije, prema Hrvatskoj i Mađarskoj. Uzeto lokalno i izolirano, odnos snaga nije jamčio uspjeh borbe za Srbiju. Zato je Tito 21. rujna 1944. u Moskvi i sa sovjetskom vladom potpisao sporazum o ulasku jakih snaga Crvene armije u Jugoslaviju, koje su preko Rumunjske i Bugarske već izbijale na jugoslavensku granicu. Radi se o 57. armiji s 9 divizija i 4. mehaniziranim korpusom, uz još četiri zrakoplovne divizije – zastrašujuća snaga dovoljna da s partizanima slomi sve protivnike.

Ujedinjene snage Crvene armije i partizana, kojima se pridružila i II. bugarska armija, nakon prijelaza Bugarske na stranu saveznika 9. rujna 1944, oslobodile su do kraja listopada iste godine Srbiju i Vojvodinu pa se fronta uspostavila približno oko crte današnje granice između Hrvatske i SRJ – od Dunava do Save.

Iako četničko-nedićevske snage po broju nisu bile manje od partizanskih, bile su moralno razorene, pa su se u borbama raspadale, dezertirale, uključivale u partizanske jedinice i bježale svojim kućama. Završni udarac na moral tih jedinica bio je Kraljev poziv da se pokore partizanima, protiv kojih su ratovali tri godine!

Nakon poraza, četnički vođa Draža Mihailović prebacio se 27. rujna 1944. preko Drine u istočnu Bosnu s oko 15.000 četnika, odlučan da se na proljeće 1945. vrati u Srbiju i tamo podigne ustanak, uvjeren da će se narod, kad iskusi "komunističku diktaturu", odazvati njegovu pozivu. Draža Mihailović se uporno držao Srbije i zato što je računao na raspad antifašističke koalicije kojemu će slijediti sukob komunističke Rusije i zapadnih zemalja.

Nakon poraza su se i crnogorski četnici, njih oko 7-8 tisuća, spojili s Dražinim vojnicima. Njihov vođa Pavle –urišić predlagao je da se svi četnici dok traje rat prebace preko BiH i Hrvatske u Sloveniju, gdje će biti i kninski i hercegovački četnici (oko 7.000). Ideja je bila stvoriti antikomunistički blok sa snagama iz svih ostalih zemalja Jugoslavije. Bilo je takvih inicijativa i prije. Na početku bitke za Srbiju, u rano ljeto 1944, i V. Maček je dobio pismo od Draže Mihailovića koji mu predlaže da "sastavimo tri samostalne i posve ravnopravne vojske – jednu srpsku, jednu hrvatsku i jednu slovensku i da se zajednički rame uz rame borimo protiv komunista". Maček je komentirao da je to na žalost "...već bilo prekasno, jer su zapadne demokracije već bile potpuno prihvatile Tita", dodavši, kako "ima ljudi koji dođu do razuma tek onda kada je kasno... a ima ih više koji nikada ne dolaze do pameti".34

Borbe s četnicima su se u istočnoj Bosni nastavile. Odlučujuća se bitka dogodila 12. i 13. svibnja 1945. – u iste dane kada je kapitulirala njemačka vojska i ustaško-domobranske snage na slovensko-austrijskoj granici. Sam Draža Mihailović se s ostalima prebacio u Srbiju gdje je 13. lipnja 1946. uhvaćen. Crnogorski četnici odvojili su se od Draže Mihailovića i krenuli na zapad. Na tom putu su prihvatili posredovanje crnogorskoga federalista Sekule Drljevića, saveznika ustaške vlade, koja je pristala da se prebace preko Zagreba na zapad, ali je ipak došlo do sukoba u kojemu su ustaše razbile –urišićeve četnike. Spašavanje je jedino uspjelo kninskim četnicima koji su nakon oslobođenja Knina, njih oko 3.000, preko Slovenije stigli u Italiju. Tako je Srbija za 4 godine izgubila dvije vojske: jugoslavensku u travanjskom ratu 1941. i četničku 1944. Pokušaji objedinjavanja antikomunističkih snaga svih zemalja Jugoslavije nakon međusobnih trogodišnjih borbi, bili su izraz očaja zbog njihove zajedničke zle sudbine.

Nakon oslobođenja Srbije, grupa njemačkih armija "E" nije se mogla prebaciti preko Beograda već je stigla na bosanska bespuća na putu za uključivanje u završne borbe u Hrvatskoj i Mađarskoj.

Istodobno s oslobođenjem Srbije, makedonski su partizani, tri makedonska korupusa koji su činili makedonsku nacionalnu vojsku, uz pomoć Bugara oslobodili Makedoniju, a do kraja 1944. oslobođena je i Crna Gora i Dalmacija. Nakon oslobođenja Srbije, Makedonije i Kosova provedena je mobilizacija tako da je Tito do kraja 1944. raspolagao s oko 600.000 vojnika. Njemu nasuprot stajala je njemačka grupa armija "E" s oko 400.000 protupartizanskih snaga – NDH, ostaci četnika i slovensko domobranstvo itd. – oko 200.000 vojnika.

Početkom 1945. silno je ojačala snaga, moć i samouvjerenost Tita, KPJ i NOP-a. Uspostavljena je vlast u više od polovine Jugoslavije. Crvena armija je ušla u Rumunjsku, Bugarsku, Jugoslaviju, Mađarsku, Slovačku i Poljsku i izbila na njemačke granice. Zapadne su armije stajale na zapadnoj njemačkoj granici, spremne na posljednji udar. U Beograd su s Visa prešle sve savezne institucije, a Tito se smjestio u kraljev "Beli dvor". Politička je bitka oko spajanja partizanske (NKOJ) i kraljevske vlade nastavljena. Titu do toga i nije bilo jako stalo, osim da stvaranjem tzv. jedinstvene vlade dobije međunarodno priznanje nove države. Komunistima je bilo jasno da suprotna strana želi onemogućiti njihovu konačnu pobjedu. Radilo se o nepomirljivim ideološkim i političkim protivnicima, koji su međusobno ratovali tri godine. Velikosrpskoj skupini političara bilo je jasno da komunisti žele potpunu likvidaciju monarhije, slamanje njihovih snaga i uspostavu jednopartijske vlasti i federalizma. Zato su još jedanput pokušali osujetiti sporazum. Kralj Petar je, po sugestiji tih snaga, 11. siječnja 1945. javno istupio protiv sporazuma Tito-Šubašić. Komunisti su odgovorili organiziranjem masovnih demonstracija po Srbiji, poglavito u Beogradu, optužujući Kralja za izdaju svoga naroda. U toj situaciji najviše se žurilo Britancima. Oni su se ozbiljno uplašili ruske prevage i dominacije u Istočnoj Europi, na Balkanu i u Jugoslaviji. Valjalo je učiniti posljednji pokušaj da se "stare snage" infiltriraju u mehanizam vlasti koju su uspostavili komunisti.

Britanci su bili fascinirani brzinom i efikasnošću uspostavljanja partizanske vlasti u Srbiji. O tome svjedoči izvješće britanske misije koja u veljači 1945. piše svojoj vladi: "Stabilna politika u unutrašnjim i vanjskim poslovima zamijenila je neodlučno manevriranje. Visoki stupanj poštenja u javnom životu zamijenio je opću korupciju, pojavila se efikasnost, umjesto neefikasnosti. A najvažnije od svega je to da je, nakon četiri godine izuzetno krvavog rata, u kojem su se prvi put Srbi, Hrvati, Slovenci i drugi borili rame uz rame protiv zajedničkog neprijatelja, postignuto nacionalno jedinstvo i ravnopravnost, umjesto dominacije jedne rase i rezultirajuće bratoubilačke borbe koja se vodila pod starim režimom. Partizani su se 'administrativno' izvrsno pokazali, uspostavljajući red u neredu na koji su naišli. Oni su istovremeno pokazali 'zdrav razum' i prilagodljivost, spojenu s neiscrpnim oduševljenjem i energijom ... okupljajući ... najaktivnije snage zemlje."

I međunarodne okolnosti i unutarnji razvitak motivirali su Britance da se sporazum što prije ostvari. Britanci su otvoreno rekli Kralju i njegovim savjetnicima da nemaju nakanu vojno intervenirati u Jugoslaviji kao što su učinili u Grčkoj.

Na konferenciji Velike trojice na Jalti, 4-12. veljače 1945, odlučeno je da se odmah formira jedinstvena vlada Jugoslavije u duhu sporazuma Tito-Šubašić.

U međuvremenu u Beograd je (u veljači 1945) stigla i kraljevska vlada i neki stari političari iz emigracije, među njima i istaknuti protivnik NOB-a Milan Grol, vođa Demokratske stranke, i britanski kandidat za potpredsjednika nove jedinstvene vlade. Napokon je 7. ožujka formirana jedinstvena vlada u koju je ušla grupa građanskih političara, i to: M. Grol (potpredsjednik), I. Šubašić (ministar vanjskih poslova), J. Šutej (HSS), Sava Kosanović (samostalni demokrat), F. Frol (HSS), E. Kocbek (kršćanski socijalist), J. Prodanović (republikanac). U tijeku ožujka novu vladu Demokratske Federativne Jugoslavije priznale su sve tri velike sile, čime je riješeno pitanje međunarodnoga priznanja revolucionarne smjene vlasti. Nakon oslobođenja, u prošireni AVNOJ ući će 118 novih vijećnika među kojima predstavnici Demkratske stranke, Saveza zemljoradnika, HSS-a, Narodne seljačke stranke, Jugoslavenske republikanske stranke, Socijalističke stranke i niz pojedinaca izvan stranaka. Time je NKOJ udovoljio odredbama sporazuma Tito-Šubašić prema kojemu je omogućeno djelovanje nekih građanskih stranaka. Oživljavanje buržoasko-građanskih stranaka nakon oslobođenja Beograda bilo je opozicija samo u formalnom smislu. Od početka pregovaranja s njima za osnivanje jedinstvene vlade, rukovodstvo KPJ smatralo ih je kontrarevolucionarnima, one bi ugrozile tekovine revolucije kad bi imale priliku djelovati slobodno. Zato je njihovo djelovanje u masama bilo potpuno blokirano.

U međuvremenu, u rano proljeće 1945. ratne operacije su prenesene na teritorij nacističke Njemačke. Maršal Žukov s dva i pol milijuna vojnika započeo je 16. travnja Berlinsku operaciju protiv oko milijun Nijemaca. Prvih dana travnja Anglo-Amerikanci su već ušli u Hamburg i 30. travnja spojili se s ruskom armijom usred poražene Njemačke. Istoga se dana Hitler ubio u Berlinu. Njegov je saveznik

Mussolini 28. travnja uhvaćen i obješen. Osmoga svibnja njemački su generali potpisali kapitulaciju. Time je završen II. svjetski rat u Europi.

Završne operacije u Jugoslaviji nešto su kasnile. Tako su npr. Rusi već 13. travnja ušli u Beč, a Srijemska fronta probijena je samo dan ranije.

Na početku završnih operacija NOV i POJ, s glavnim stožerima federalnih jedinica, preformirani su u Jugoslavensku armiju (JA) pa su time rasformirane republičko-nacionalne vojske. Od četiri armije, Četvrtoj (dalmatinskoj), koja je bila i najjača, Tito je namijenio ulogu prodora preko Rijeke u Istru i Trst sve do Soče i Koruške, kako bi zajedno sa Slovencima prije Saveznika zaposjeo te krajeve i s te pozicije na mirovnoj konferenciji pregovarao o granicama prema Italiji i Austriji.

U završnim je operacijama JA, u kojoj su bila i četiri hrvatska partizanska korpusa, imala protiv sebe sedam njemačkih korpusa i oružane snage NDH.

U kakvom su stanju bile oružane snage NDH u posljednjoj fazi rata?

Nakon pokušaja puča Vokić-Lorković, sve oružane snage NDH stavljene su pod zapovjedništvo Glavnog ustaškog stana, a ministarstvo je postalo samo administrativni organ. Krajem 1944. domobranstvo, koje je spalo na oko 80.000 ljudi, spojilo se s ustaškim postrojbama u kojima je bilo oko 76.000 ljudi. Te snage su u siječnju 1945. formirane u 15 divizija. Za zapovjednike su uglavnom imenovani prekaljeni ustaše. Sve divizije su stavljene pod zapovjedništvo njemačkih korpusa na čijem su se operativnom prostoru borile. Pred sam kraj rata sve su snage brojile oko 130.000 vojnika.

Hrvatske partizanske snage bile su raspoređene u pet korpusa, svega oko 150.000 boraca. Po nacionalnom sastavu bilo je 60,4% Hrvata, 28,64% Srba, 2,75% muslimana, 0,25 % Židova i 7,96 % ostalih.

Odnos ustaško-domobranskih i partizanskih snaga bio je prilično uravnotežen – gotovo 1:1, ali valja znati da su u prvima bili Hrvati i iz Hercegovine i Bosne, koji su se isticali odanošću i odlučnošću u borbi za NDH. Po odnosu snaga u hrvatskim nacionalnim okvirima rat se ne bi mogao lako završiti jer su i jedni i drugi bili brojčano i po kvaliteti podjednaki. Naime, ono što je ostalo uz režim NDH bilo je spremno izginuti, a ne kapitulirati. Međutim, sudbina režima NDH nije ovisila samo o odnosu zaraćenih snaga već o nacističkoj Njemačkoj – njezin slom je i slom NDH.

Neovisno o tome što će biti s nacističkom Njemačkom – hoće li prilikom kapitulacije eventualno zadržati neprijateljske armije na svojim granicama kao što je učinila 1918. godine ili ne – vlada NDH je već imala dovoljno informacija da će ostati usamljena. Jer, početkom 1945. godine Njemačka je s teritorija NDH evakuirala oko 110.000 folksdojčera u Njemačku, a iz Bačke je do 7. studenoga 1944. evakuirala oko 90.000 svojih sunarodnjaka.35 Te su se činjenice morale uzeti u obzir glede sudbine NDH, ali nisu.

U nekoliko posljednjih mjeseci rata, videći njegov očigledni kraj, Pavelić i vlada NDH morali su nešto poduzeti. Bilo je ideja da se dio snaga zajedno s Nijemcima povlači u Njemačku, a dio ostane u Hrvatskoj i da vodi gerilsku borbu. Međutim, događaji su upravljali sudbinama ljudi. Oružane snage NDH

uključene u Wermacht povlačile su se po planu njemačkih generala, koji su sve vodili prema austrijskim granicama, na koje su trebale doći i snage iz sjeverne Italije. Brzi slom na frontama prema Rusima i zapadnim saveznicima zatekao je to povlačenje još prije nego što je vojska mogla stići u Austriju i možda izbjeći predaju jedinicama JA. Međutim, ni to nije bilo sigurno, jer su saveznici već bili odlučili da se predaju onima pred kojima su se povlačili, što znači JA. U posljednjih nekoliko mjeseci svoga postojanja vodstvo NDH je počelo mijenjati svoju ideološku retoriku. Iz dana u dan u medijima se varirala teza da vlast NDH ne spada u fašističke režime, da nema nikakvu ideološku boju, već da se radi o povijesnom činu osnivanja nezavisne nacionalne države, na što hrvatski narod ima legitimno, u svijetu priznato pravo u skladu s načelom samoopredjeljenja. Ustaška propaganda tumačila je da će Europa i u času raspleta koji donosi kraj II. svjetskog rata poštivati hrvatsku državu i zato se narod poziva da nepokolebljivo stoji uz NDH. U Zagrebu je 10. ožujka 1945. na zboru istupio Pavelić, praćen svim svojim ministrima. Osim njega govorio je i predsjednik vlade Mandić koji je rekao i ovo:

"NDH je po svome obliku republika, Poglavnik je njen doživotni predsjednik sa svim pravima hrvatskog Vrhovnika. Hrvatska državna vlada radi prema nalozima, smjernicama i zakonima koje donosi Poglavnik u ime naroda. Vlada ... snosi odgovornost pred narodom i pred Poglavnikom, dok Poglavnik odgovara Bogu, povijesti i svojoj savjesti..."36

Ovako se izričito i otvoreno deklarira fašistički oblik vlasti u momentu kada se već sprema apel zapadnim saveznicima da prime NDH u svoje "naručje".

Sličnu tezu je kopirala i crkvena hijerarhija, naravno, sa svojim specifičnim kutom gledanja. Ona je, naime, također isticala da svaki narod, pa tako i hrvatski, ima pravo na svoju državu, ali se nije šire upuštala u ocjenu tipa režima i njegove praktične politike, jer bi to značilo njezino involviranje u politički život. Crkva se držala prastare prakse da je legitimno ono što povijest, život i borba jednoga naroda donesu na "ovaj svijet". Ona ne dopušta da konkretna vlast "nasrće" na njezin integritet i identitet u smislu duhovnosti, a jednostavno rečeno gleda na svaki režim kao na "vlast od Boga". Crkva je dakle od početka do kraja NDH branila pravo naroda na vlastitu nacionalnu državu, ali je zadržala pravo kritike režima u kršenju moralnih i ljudskih prava.

U posljednjim mjesecima života NDH crkvena hijerarhija je kritizirala oba oblika totalitarizma – nacistički i boljševički – što je, po prirodi stvari, imalo i političke implikacije. Biskupska konferencija je potkraj ožujka 1945, u momentu kada se ruši europski fašistički poredak, a još ima tračak iluzije da se sa sigurnošću ne zna koji će narodi, posebno hrvatski, potpasti pod Zapad, a koji pod Istok, izdala Poslanicu u kojoj stoji i ovo:

"... Povijest svjedoči da hrvatski narod kroz cijelu svoju tisućutristogodišnju prošlost nije nikada prestao plebiscitarno naglašavati da se ne odriče svoga prava na slobodu i nezavisnost koju on od srca želi i svakom drugom narodu. A kada je u drugom svjetskom ratu ta misao oživotvorena u vlastitoj državi,

hrvatski su katolički biskupi poštivali volju hrvatskog naroda. Nitko prema tome nema prava optuživati bilo kojega građanina Hrvatske države, pa ni hrvatske biskupe, zato što poštivaju tu neodstupnu volju hrvatskog naroda, kada on na to ima pravo i po Božjim i po ljudskim zakonima.

Hrvatski katolički biskupi su sa svoje strane učinili sve što je u njihovoj moći da se u Hrvatskoj državi svuda provede prava zakonitost prema načelu: Justitia fundamentum regnorum – zakonitost prema svima, bez obzira na rasu, narodnost, vjeru ili stalež."37

Ostavljajući po strani odnos Crkve i države odnosno politike, implikacije Poslanice bile su vrlo velike i jasne, kada se uzme u obzir da su saveznici 20 dana prije nje priznali "prokomunistički režim" u Jugoslaviji. U kontekstu apsolutno negativnog stava prema boljševičkoj ideologiji, jasno je da su hrvatski biskupi željeli da se Hrvatska nađe izvan novog režima, odnosno da sačuva nacionalnu državu u sklopu Zapadne Europe.

U posljednjim danima rata zapovjedništvo grupe armija "E" bilo je u Zagrebu. Dva korpusa, 15. i 5. SS, bila su na Dravi od –urđevca do Maribora, čuvajući lijevi bok od Crvene armije koja je 30. ožujka 1945. zauzela Prekomurje, a zatim 13. travnja ušla u Beč. Njemački 97. korpus držao je Istru i Postojnu da osigura eventualno povlačenje njemačkih armija iz Italije u Austriju i zatvori prodor IV. armije koja je žurila u Trst. Ostalih pet korpusa – 21, 34, 68, 15. i 91. – povlačili su se iz Slavonije, Posavine i Like prema Austriji.

Dok je vlada NDH u očaju odlagala svoju konačnu odluku, a grupa armija "E" usporavala svoje povlačenje jer je morala vojsku s lepezaste mreže cesta u ravničarskom području prebacivati na samo jedan put preko Celja, dotle se na glavnim frontama Wermacht raspadao. Crvena armija je, kao što je već rečeno, 16. travnja 1945. započela Berlinsku operaciju s 2,5 milijuna vojnika. Njemačka se armija od oko 600.000 vojnika 29. travnja 1945. predala u Italiji. Saveznicima se 18. travnja 1945. u Rurskoj oblasti predalo 317.000 njemačkih vojnika. Američki i ruski vojnici susreli su se usred Njemačke 30. travnja. Nacistička Njemačka je bila pred definitivnim slomom. Na dan kada je potpisana njezina kapitulacija, postrojbe NDH tek izlaze iz Zagreba.

Iza pokretne fronte, uz zaštitne borbe između glavnih snaga, u pozadini odstupajućih njemačkih i oružanih snaga NDH djelovala su 4 hrvatska partizanska korpusa: 6. i 10. zagrebački između Drave i Save, 4. u karlovačkoj oblasti i 11. u primorsko-goranskoj oblasti. S takvim rasporedom snaga u završnim operacijama odstupnicu smjerom Zagreb-Maribor-Graz zatvorila je Crvena armija, Zagreb-Istra-Trst-Italija IV. armija, a uz to na teritoriju Slovenije djelovalo je oko 40.000 slovenskih partizana. Praktično krajem travnja 1945. ostao je slobodan samo prolaz Zagreb-Celje-Dravograd-Austrija. Nakon što je 1. svibnja IV. armija preuzela Trst, a zatim uputila jedan motorizirani odred u Korušku u koju su stigle i britanske postrojbe, svi su prolazi bili zatvoreni. Jugoslavenski vrh je forsirao brzi upad u Austriju kako zato da zarobi njemačku grupu armija "E" i oružane snage NDH, tako i zato da okupira Korušku i Štajersku. Vlada Jugoslavije čak je i formalno 2. travnja 1945. zatražila od saveznika da joj dopuste da u Austriji ima svoju

okupacijsku zonu – uključivo Celovec (Klagenfurt) i Graz – kako bi se s jačih pozicija mogla boriti za promjenu granica na mirovnoj konferenciji. Iako je vlada SSSR-a podržala zahtjev Jugoslavije, zapadni saveznici su ga odbili s obrazloženjem da su u Jalti te godine Velika trojica odlučila da će samo četiri velike sile imati svoje okupacijske zone.

Tridesetoga travnja, u posljednjim danima svoje vlasti, vlada NDH je odlučila da s oružanim snagama i masom civila krene prema zapadnim saveznicima. Do tada je zavaravala i sebe i javnost s jedne strane kako je Njemačka nepobjediva, kako će uskoro iznenaditi svijet novim raketnim oružjima, a s druge strane najavljivala raspad antifašističke koalicije pa možda i rat između "komunističke" Rusije i zapadnih saveznika, u kojem slučaju bi se Jugoslavija podijelila na dva dijela pa bi Srbija bila u ruskoj, a Hrvatska u angloameričkoj zoni. Konačno, u strahu od fizičke smrti, vlada NDH nije imala drugog izlaza osim predaje zapadnim saveznicima. Zavaravajući se iluzijom da hrvatska država ipak treba Zapadu, ustaška vlada je tri dana prije napuštanja zemlje, 3. svibnja 1945, ukinula po zlu poznate rasne zakone koje je donijela 1941. Vlada je odlučila uputiti memorandum feldmaršalu Alexanderu, zapovjedniku saveznih snaga na Sredozemlju, u kojemu stavlja NDH pod njegovu "moćnu zaštitu". U memorandumu se ističe da NDH ne pripada fašističkom bloku država niti se upravlja fašističkom ideologijom, već borbom za obranu svoje nacionalne države. U pismu se tvrdi da su se u NDH slile mase izbjeglica – preko jednog milijuna – iz Srbije, Crne Gore, Albanije, Bugarske koje su "prokušani prijatelji Engleske i SAD-a", koje traže svoj spas kod saveznika. Na kraju se kaže: "Hrvatska državna vlada želi i moli da čim prije bude upućena u Hrvatsku vaša vojnička misija... ujedno molimo da vaša vojska dođe na naše državno područje, da olakša ovo teško i pogibeljno stanje. Time se stavlja hrvatski narod u svojoj državi pod vašu moćnu zaštitu."38

Memorandum su potpisali svi ministri vlade, a 4. svibnja ministar V. Vrančić poletio je u Italiju s trojicom zarobljenih britanskih časnika. Molba Pavelića da savezničke snage iz Italije dođu i okupiraju Hrvatsku bila je samo očajnički pokušaj spašavanja žive glave.

Ovdje je mjesto da se ukaže na paradoks Pavelićeva memoranduma saveznicima. Naime, on je skoro godinu dana prije tragičnog sloma NDH, 30. kolovoza 1944, pozatvarao svoje ministre zato što su željeli učiniti to isto. Da bi paradoks bio još veći, Pavelić je, samo devet dana prije bijega, dao 24-25. travnja 1945. poubijati svoje ministre "anglofile": Vokića, Lorkovića, prvake HSS-a Farolfija i Tomašića, te skupinu domobranskih časnika, jer su htjeli okrenuti NDH na stranu saveznika.

Saveznicima nije bilo ni na kraj pameti da spašavaju NDH. Oni su je od početka smatrali "zločinačkom kvislinškom tvorevinom". Osim toga, međunarodnim priznajem Titove Jugoslavije 7. ožujka 1945. Hrvatska je postala dio te "savezničke države", čime su snage NDH stavljene izvan zakona. Da bi nesreća za NDH bila još veća, velesile su odlučile da se predaja mora provesti pred onim snagama koje su u času kapitulacije bile u borbenom dodiru s neprijateljem. To je značilo da se oružane snage NDH i postrojbe armija "E" predaju u ruke JA.

Čin predaje trebao se provesti 8. svibnja 1945. Međutim, grupa armija "E", oružane snage NDH, ostaci četnika itd. produžili su otpor do 15. svibnja 1945. kada su se predali.

Posljednju vojnu operaciju JA je vodila 25. svibnja 1945. u Posavini, poglavito oko mjesta Odžaci gdje je poginulo preko 3.000 pripadnika oružanih snaga NDH. Međutim, najduži otpor pružale su četničke skupine koje su se u vrletima između Bosne, Sandžaka i Crne Gore održale sve do 1955. godine.

Prikaz trenutka predaje oružanih snaga NDH dao je Vinko Nikolić, dužnosnik vlasti NDH, književnik koji je 45 godina živio kao politički emigrant. On je napisao:

"Izvlačenje njemačke vojske iz Grčke preko Balkana, Bosne i Hrvatske, povuklo je sa sobom i jedinice ustaške vojske i domobranstva. 'Zvonimirova linija' obrane NDH nije bila stvarno uspostavljena, niti se u krajnje zaoštrenim uvjetima neprijateljstva mogla osigurati razumna predaja vojske partizanima. I dio civilnog stanovništva, rodbina vojnika, ali i obični građani strepili su od 'četničko-partizanske' i 'jugokomunističke odmazde' te su se nadali da će predajom zapadnim saveznicima spasiti život. U bijeg prema Austriji krenulo je veliko mnoštvo vojnika i civila. Najveći dio tog mnoštva dopao je 15.05. u partizansko zarobljeništvo. U obujmu, montaži i drastičnosti masakra koji je uslijedio svakako je znatnu ulogu igrala antihrvatska struja u partizanskom vodstvu, koja je s nepovjerenjem gledala i na hrvatske partizane, budući da su od neposrednog dodira izolirane pretežno hrvatske partizanske jedinice (kao i kod ulaska u Zagreb, 8. svibnja.1945), pa je operaciju vodila komanda III. armije pod zapovjedništvom Koste Nađa, pretežno s novopopunjenim jedinicama srpskog sastava iz Vojvodine i Bosne.

Neoprostiv je i propust političkog vodstva NDH što narodu nije otvoreno prikazalo pravo stanje u svijetu i na ratištima. Skrivalo je odluke na Jalti, budeći nadu u povoljno držanje zapadnih saveznika. Zbog velikog broja nazočnih civila, vojničke potrojbe nisu mogle pravodobno dostići austrijsku granicu. Nije se znalo kuda treba kretati, samo se čulo da se treba stići u Rogašku Slatinu 09.05.1945., jer da će ondje biti izdana odluka o budućem pokretu. Tu je posljednji put viđen Ante Pavelić, kojemu je ondje prenesena vijest da je Njemaèka kapitulirala. Poglavar NDH razriješio je vojnike prisege i sam se udaljio od svojih najbližih suradnika i vojnih zapovjednika. Nakon tog dramatskog skupa očaja, kako vojnika, tako i mnoštva civila, koji su se osjećali izdanima od onih koji su ih vodili kroz četiri godine rata, svatko je nastavljao svoj put, predajući se slučaju, u nadi da će se uspjeti dokopati Austrije i da će ga ondje prihvatiti Englezi ili Amerikanci. Sudionici su vjerovali u Ženevske konvencije, kojima je NDH bila pristupila, a koje su obećavale zaštitu zarobljenih osoba. Svi su putovi vodili prema istom cilju: na golemu livadu nedaleko od Bleiburga, gdje se sleglo više stotina tisuća ljudi. Putem su ih pratili zračni saveznički i partizanski napadi, pa su posvuda ležali mrtvi i ranjeni. Jednoć na okupu, predstavnici visokih hrvatskih časnika (general Ivo Herenčić i pukovnik Danijel Crljen) posjetili su 14.05. savezničko zapovjedništvo u dvorcu Thurn-Valsassina, neposredno kod Bleiburga, gdje su britanskom generalu Patricku Scottu prikazali stanje vojske i civila. On ih je primio i sutradan, kada su mu ponudili predaju vojske i tražili zaštitu za civile.

General je odbio predaju, tvrdeći da se, po nalogu feldmaršala Harolda Alexandera, vrhovnog zapovjednika savezničkih snaga na Sredozemlju, a prema zaključcima na Jalti, sva vojska mora predati svojim neposrednim ratnim neprijateljima. U to su u zapovjedništvo stigli i partizanski predstavnici (Milan Basta, polit. komesar 51. divizije) koji su zatražili bezuvjetnu predaju u roku od samo jednog sata, prijeteći da će u protivnom izvršiti opći napad. Britanski je general upozorio hrvatske predstavnike da su opkoljeni engleskim tenkovima, a da su Jugoslaveni njihovi ratni saveznici kojima oni i ovdje nude svaku vojnu pomoć. Tako je 15. svibnja 1945. sudbina hrvatske vojske i građanskog mnoštva bila zapečaćena... O broju poginulih u Bleiburgu i danas se daju različite procjene. U literaturi hrvatske političke emigracije preteže mišljenje o 200.000 ubijenih Hrvata, u što bi trebalo ubrojiti i žrtve Križnog puta. Osim Hrvata, od izginulih se navodi: 12.000 Slovenaca, 6.000 Crnogaraca, 3.000 Srba i oko 60.000 Nijemaca. Domovinski istraživači daju niže procjene.

Postavlja se pitanje tko su sve krivci za Bleiburšku tragediju? Krivo je političko i vojničko vodstvo NDH, koje nije bilo doraslo onim sudbonosnim vremenima. Obmanjivanje 'Zvonimirovom linijom', Pavelićeva priča kako će 'prije Sava teći uzgor, nego će partizani u Zagreb', priče o 'čudesnom' njemačkom oružju koje će izvesti preokret na ratištima, glasine o obećanjima Engleza, ideja da se ide u šumu jer 'partizani ostavljaju šume, a mi ulazimo', sve je to i slično uvelike smućivalo narod. Svakako najveći krvavi krivci bili su jugopartizani. Oni su izvršili užasan pokolj svih ratnih protivnika, pokolj civila i vojske koja je bila položila oružje. A. Pavelić pred Hrvatima prvi je nosilac odgovornosti. Prvi je pobjegao, napustio vojsku i spašavao sama sebe. Krivci su i savezničko vojno zapovjedništvo koje nije poštivalo Ženevske konvencije."39

Bilanca oslobodilačkoga i građanskoga i međunarodnoga rata 1941-1945. više je nego tragična.

Stručna javnost uglavnom prihvaća rezultate demografskih istraživanja srpskog emigranta B. Kočovića i Hrvata V. Žerjavića kojima se ne može osporiti nacionalna svijest. Po prvom, u ratu 1941-1945. u Jugoslaviji je izgubilo živote jedan milijun i četrnaest tisuća, a po drugom jedan milijun i dvadesetsedam tisuća ljudi. Razlika je samo 13 tisuća. Važno je napomenuti da do objavljivanja podataka jedan za drugoga nisu znali. Srba je stradalo oko 500 tisuća, Hrvata oko 192 tisuće, muslimana oko 103 tisuće. Najveći stradalnici su Židovi i Romi koji su ubijani na temelju rasnih nacističkih zakona. Od oko 25.000 Židova u Hrvatskoj preživjelo je oko 5.000, a Roma je po popisu 1948. bilo svega 405. Po Žerjaviću, najveća su stratišta bili Jasenovac, oko 85.000 i Bleiburg, oko 49.000.

Njemačka nacionalna manjina – oko 500.000 ljudi koncentrirano u Vojvodini i Slavoniji – nije pretrpjela velike gubitke, oko 2,6%, gotovo tri puta manje nego Hrvati, ali je praktički cijela 1944/45. emigrirala ili protjerana. Ona je visoko "platila" svoje masovno sudjelovanje u ratu na strani Njemačke. Bilo je 1944. odlučeno da se i Mađari isele iz Vojvodine, ali je, navodno, na molbu KP Mađarske intervenirala ruska vlada da se egzodus zaustavi.

U usporedbi s drugim zemljama, osim Rusije i Poljske, Jugoslavija je imala najveće gubitke. SAD su na svim ratištima – u Europi, Africi i Pacifiku – imale 187.000 stradalih, Britanija 368.000, Francuska 653.000 itd. Iako se ne zna koliko je u Jugoslaviji poginulo u borbi protiv okupatora, a koliko u građanskom ratu, sigurno je da pretežu žrtve ovoga potonjega.

Materijalne žrtve su također bile goleme. Bez krova nad glavom ostalo je oko 3,5 milijuna ljudi, a proizvodnja je 1945. počela s oko 30% predratnog kapaciteta.

9. Razmišljanja o ratu u bivšoj Jugoslaviji 1941-1945.

S obzirom na etnički sastav Jugoslavije, na vrste i broj vojski, na ratne ciljeve, posebno glede državnoga i društvenog uređenja nakon rata, na tlu bivše Jugoslavije dogodilo se više paralelnih ratova, pa se zato oni ne mogu svoditi samo na dva bloka – fašistički i antifašistički, revolucionarni i kontrarevolucionarni, oslobodilački i osvajački kao što je to definirala historiografija pod utjecajem KPJ, mada i ta vrsta podjele postoji. Ali, kada se ratna drama raščlani, dobiva se složenija slika.

Partizanski rat pod vodstvom KPJ za njegove je sudionike bio rat za oslobođenje od okupatora i domaćih izdajnika. Sve aktere KPJ je svrstala samo na te dvije ratujuće strane. Za komuniste, međutim, oslobodilački rat je bio i narodna, odnosno socijalistička revolucija, koja se završava uništenjem kapitalizma i uspostavom "diktature proletarijata". Po obliku je rat 1941-1945. narodno-oslobodilačka borba, a po suštini je socijalistička revolucija. U okviru toga dvostranog procesa ostvarivao se i proces stvaranja šest država – republika u sastavu jugoslavenske federacije, pa se zato taj rat doživljavao i kao put stvaranja nacionalnih država u zajedničkoj državi.

Taj je rat i u svijesti i u zbilji za onaj dio hrvatskoga naroda koji je bio odan NDH, bila borba na život i smrt za obranu nacionalne države protiv "komunističke i jugoslavenske najezde", bez obzira na to što je ta država bila dio europske nacifašističke strukture sve do sloma 1945. godine.

Za četnički je pokret rat 1941-1945. bila borba za restauraciju Velike Srbije u Jugoslaviji, a protiv ujedinjenih komunističkih jugoslavenskih snaga koje je predvodila antisrpska koalicija složena u rasponu od Kominterne do Vatikana, a preko hrvatsko-slovenskih komunističkih lidera i sve do britanske vlade u drugoj polovici rata.

Slovenci i Makedonci u velikoj su većini taj rat doživljavali kao borbu za svoju nacionalnu državu u Jugoslaviji, mada su i oni imali svoje kvislinge.

Veće nacionalne manjine – Nijemci, Mađari, Albanci, Talijani – uglavnom su slijedile svoje matične države – Njemačku, Mađarsku, Albaniju, Italiju – od početka do kraja rata.

Prema našoj analizi, u ratu 1941-1945. dogodilo se više ratova s različitim akterima i različitim ratnim ciljevima.

Iako su se “veliki” i “mali ratovi” isprepletali, svi oni koji su se nalazili u sukobu s partizanskim pokretom vezali su se s okupatorom pa i u onom slučaju kad se radilo o želji i namjeri da se u posljednjem času odlijepe od svojih “zaštitnika” – okupacijske vojske – i priđu saveznicima.

Na osnovi prethodne analize primjereno bi bilo ratnu zbilju 1941-1945. definirati i kao oslobodilački i kao građanski rat, ali i kao revoluciju.

Za povijesnu znanost i političku praksu nezaobilazno je bilo pitanje kakvo je iskustvo toga rata glede održivosti Jugoslavije.

Jugoslavenski komunisti kao obnovitelji druge Jugoslavije, i to četverogodišnjim ratom, a ne za “zelenim stolom”, tvrdili su da je prva Jugoslavija bila “umjetna versailleska tvorevina”, a da je “njihova” druga bila organska zajednica stvorena na bratstvu i jedinstvu južnoslavenskih naroda. Može li taj sud koji je, naravno, ideološke i pragmatično-političke naravi, izdržati historiografsku kritiku.

Pogledajmo!

Odgovor na postavljeno pitanje mora se tražiti u analizi one povijesne prakse i zbilje koju su stvorile društvene snage u međusobnomu četverogodišnjem oslobodilačkom i građanskom ratu. U tom je pogledu najbitnija odrednica podjela vojnih i političkih snaga na jugoslavenske i na antijugoslavenske.

Po odlučnosti i jasnoći prvo mjesto među antijugoslavenskim snagama zauzela je ustaška NDH. Njezina ideologija odbijala je bilo kakvu vezu s južnoslavenskim narodima, posebno Srbima, koje su šovinistički mrzili, naglašavajući da hrvatski narod i geopolitički, i kulturno, i gospodarski i povijesno pripada srednjoeuropskom krugu naroda, koji predvodi nacistička Njemačka. Ukorijenjenost te opcije među Hrvatima nije bila mala. Argument za tu tezu jest i činjenica da su oružane snage NDH do posljednjega dana rata bile jednako brojne kao i hrvatska partizanska projugoslavenska vojska i da su se predale tek 7 dana nakon što je to učinio Wermacht.

HSS, za koju su glasovali gotovo svi Hrvati na svim parlamentarnim izborima između dva svjetska rata, nije bila antijugoslavenska, ali je inzistirala na federaciji, a zapravo je težila konfederaciji.

Glavna vojna i politička snaga Srbije također je bila antijugoslavenska iako se formalno deklarirala kao antifašistička, otporaška i projugoslavenska. Naime, četnički pokret, kojim su upravljali kralj, njegova kamarila i gotovo svi vodeći srbijanski političari, bio je antijugoslavenski i po programu i po etničkom sastavu jugoslavenske vojske, koja je sredinom rata 1941-1945. brojila blizu 100.000 vojnika. Naime, mržnja protagonista obnove Kraljevine Jugoslavije, kao velikosrpske države prema ostalim narodima Jugoslavije – posebno prema Hrvatima, muslimanima i Albancima (Makedonci i Crnogorci nisu bili niti priznati) – imala je genocidna obilježja, a o njihovim autonomnim pravima u budućoj Jugoslaviji nije bilo ni govora. Osim toga, drugi vrhunski argument antijugoslavenstva toga pokreta je bio etnički sastav te vojske. U “jugoslavenskoj vojsci” (četnici) bili su isključivo Srbi i Crnogorci. Zbog svoga velikosrpskog programa i progona, svi su ostali jugoslavenski narodi te “Jugoslavene” smatrali opasnim neprijateljem.

Srpska kvislinška vlada generala Milana Nedića (1941-1944) bila je izrazito antijugoslavenska, deklarirajući da je Srbija stvaranjem Jugoslavije 1918. učinila kobnu i tragičnu povijesnu pogrešku. U tom smislu ona je tumačila da je Jugoslavija bila grobnica za srpstvo i pravoslavlje.

Jugoslavenska vlada u izbjeglištvu, u Londonu, nije za četiri godine uspjela formulirati ni jednu točku programa državnog uređenja buduće obnovljene Jugoslavije, jer su njezini ministri – Srbi, Hrvati i Slovenci – bili beskompromisno koncepcijski podijeljeni. Srbi su tvrdo branili koncept Velike Srbije, Hrvati koncept konfederacije, a Slovenci zagovarali federaciju, a svi zajedno negirali bilo kakva nacionala prava Makedonaca, Crnogoraca, muslimana i nacionalnih manjina.

Jedina autentična jugoslavenska snaga bila je KPJ. Ali ni njezina politička koncepcija nije bila jednoznačna. Primarni cilj KPJ bio je osvajanje vlasti, uništenje kapitalizma i "izgradnja" socijalističko-komunističkog društva. U takvoj viziji nacionalna država – hrvatska, srpska, jugoslavenska i bilo koja druga – sekundarni je cilj. U tom smislu državna formacija može biti i balkanska i podunavska i srednjoeuropska, kao i paneuropska integrirana s SSSR-om. Bitan je, dakle, komunizam u viziji kakvu je izgradila Kominterna od svog osnivanja 1919. godine. Ta se vizija budućnosti zasnivala na poznatoj sintagmi "proleterski internacionalizam". Stvaranje komunističke države Jugoslavije u kontekstu II. svjetskog rata moralo je ići samo preko stvaranja nacionalnih država kao jedinog polazišta na kojemu se mogu pridobiti njezini narodi. Zato je ona od prvog dana ustanka 1941. stvarala federalnu državnu strukturu Jugoslavije. Na toj platformi KPJ je stvorila općejugoslavenski pokret i svoje oružane partizanske snage, koje su vojnički porazile četnike kao oružane snage obnove monarhističke hegemonističke Jugoslavije. Tezu da je socijalizam, a ne Jugoslavija, bio glavni cilj KPJ, isticat će Edvard Kardelj, glavni autor svih njezinih ustava, i uz Tita glavni njezin arhitekt; naime, ponovio je to više puta šezdesetih godina kada je izbila kriza, i upozoravao unitarističke snage da KPJ nije 1941-1945. ratovala samo za obnovu Jugoslavije već za stvaranje socijalističkoga društva.

Ako se, s pravom, uzme da su samo partizanske snage bile općejugoslavenske, a sve ostale antijugoslavenske, može se usporedbom prvih s drugima argumentirati da su sve do završnih operacija 1944-45. antijugoslavenske vojne snage bile nadmoćne. U Srbiji, u drugoj polovini rata i uoči oslobođenja, srpska državna straža generala Milana Nedića, u službi Njemačke, imala je oko 37.000, Ljotićev srpski dobrovoljački korpus (SDK) oko 9.000, a četnici Draže Mihailovića oko 50.000 – svega oko 100.000 ljudi, što je više od partizanskih snaga koje su brojile 9 divizija iz BiH i Hrvatske i pet divizija iz same Srbije. Tek prodorom Crvene armije u rujnu 1944, s vatrenom moći koja je višestruko bila jača od sukobljenih domaćih snaga, Srbija je oslobođena. U Hrvatskoj je na kraju rata odnos snaga NDH i partizana bio podjednak – presudio je slom njemačke armije. U Sloveniji odnos snaga između partizana i njihovih protivnika bio je 40.000 : 20.000 u korist partizana. Nijemci, Mađari i Albanci – po popisu iz 1931. svaki po oko pola

milijuna – bili su u cjelini uz svoje matice i time u antijugoslavenskoj fronti. Partizani su brojčano nadmašili svoje protivnike tek nakon opće mobilizacije u Srbiji, Makedoniji, Vojvodini i Kosovu krajem 1944.

U procjeni odnosa između projugoslavenskih i antijugoslavenskih vojnih snaga u II. svjetskom ratu valja uzeti u obzir i činjenicu da je rat među njima prekinut tek slomom nacističke Njemačke, što je u "ponor" povuklo antipartizanske postrojbe svih naroda Jugoslavije.40

Obnova Jugoslavije u II. svjetskom ratu bila je determinirana i politikom saveznika. Oni su među svoje ratne ciljeve rušenja fašizma uvrstili i obnovu svih država koje su nacifašisti razbili, okupirali ili uspostavili kao svoje satelite. Time je osigurana i obnova Jugoslavije kao savezničke države. Za KPJ to je bila tvrda konstanta njezine političke strategije. Jedino su se SAD kratko dvoumile. Tako je F. Roosevelt 1943. sugerirao kralju Petru da razmisli o eventualnom napuštanju ideje Jugoslavije i obnovi Kraljevine Srbije. Protiv volje saveznika nije se moglo ići. Oni koji su išli protiv njih doživjeli su poraz (ustaše – NDH; četnici Draže Mihailovića – jugoslavenska izbjeglička vlada).

Odlučnost vlade SSSR-a za obnovu Jugoslavije rasla je s izgledima da će ona, budući pod vodstvom komunista, biti njemu odana. Presudno je bilo opredjeljenje Britanaca, a oni su postupili veoma pragmatično: saveznik je onaj tko se bori protiv Hitlera. Po tom kriteriju saveznik je i boljševik, diktator, despot Staljin i komunist Tito. Presudno je bilo pridobiti Churchilla i zato što je jedino on bio u stanju slomiti kralja i jugoslavensku vladu i prisiliti ih da osude četnički pokret kojim su upravljali iz Londona. Churchill je politiku odbacivanja četničkoga pokreta i prihvaćanja Tita za saveznika izložio ovim riječima 22. veljače 1944. u britanskom parlamentu:

"... u jesen 1941. partizani maršala Tita počeli su protiv Nijemaca žestok i bespoštedan rat za opstanak. ...Vođeni veoma vješto, organizirani na gerilskom principu, bili su istovremeno neuhvatljivi i smrtonosni. Bili su ovdje, ondje, svuda... Partizanski pokret je brojem ubrzo nadmašio snage generala Mihailovića... Na sceni se pojavio novi neusporedivo bolji vođa. ... Ne samo Hrvati i Slovenci već i velik broj Srba pridružio se maršalu Titu i on u ovom trenutku raspolaže s preko četvrt milijuna ljudi... zadržavajući čak četrnaest od ukupno dvadeset njemačkih divizija na Balkanu...41

Churchill je uspio skloniti Roosevelta da u ljeto 1944. povuče svoju vojnu misiju i odbaci četnike Draže Mihailovića.

Bitna značajka građanskoga rata bila je u tome da se on vodio za Jugoslaviju i protiv nje, za smjenu staroga režima i vladajuće klase i protiv te smjene. Nacionalno pitanje bilo je u središtu politike svih aktera rata, sve kao plod društvenih odnosa iz prve Jugoslavije.

Neriješeni društveni problemi stare Jugoslavije, sva njezina složenost i konfliktnost – klasna, međunacionalna, regionalna, vjerska i druge – izbili su odmah nakon okupacije elementarnom snagom užasne stihije. Međunacionalni konflikti, stalno akutni u Kraljevini Jugoslaviji, raspirivanjem okupatora i kvislinga pretvorili su se u prvim danima okupacije u međusobna krvava obračunavanja. Hegemoniju

velikosrpskih vladajućih snaga smijenio je teror i progon srpskoga naroda. Započeo je užasan međunacionalni sukob kakav se u Europi dugo nije pamtio. Ni najveći pesimisti nisu mogli očekivati da bi međunacionalni sukobi mogli imati tolike razmjere. Njihove su se klice razvile u društvenoj strukturi Jugoslavije.

Dvostruki građanski rat – prvi, unutar nacija između građanske i prokomunističke frakcije i drugi između nacija – tendencijski je vodio do međusobnog istrebljenja. KPJ je činila sve što je mogla da zaustavi međunacionalni rat. Da bi to postigla, ona je s jedne strane morala svladati omraženost imena Jugoslavija u nesrpskim narodima, a u srpskom narodu razbiti snage obnove velikosrpskog režima. Kolika je bila ta omraženost Jugoslavije pokazuje i činjenica da su 1941/42. i članovi KPJ prikrivali da pripadaju stranci koja nosi jugoslavensko ime. U pismu CK KPH lipnja 1941. upozorava se članstvo da prevlada tu tendenciju zatajivanja pripadnosti KPJ.

Taj problem odnosa prema obnovi Jugoslavije postavio se čak u Sloveniji gdje je situacija u tom pogledu bila najbolja i najzdravija. Takva politička raspoloženja u kompleksu međunacionalne problematike navela su KPJ da parolu o obnovi Jugoslavije ne ističe u prvi plan, iako se nedvosmisleno borila za njezin integritet. KPJ je u prvi plan stavila parolu o borbi protiv okupatora, za nacionalno i socijalno oslobođenje, ističući da je oslobođenje stvar svakog naroda i narodnosti koji će u zajedničkoj oružanoj borbi stvoriti međusobno povjerenje, bratstvo i jedinstvo i konačno se sami opredijeliti kakav oblik društvene i državne zajednice žele stvoriti.

Parola obnove Kraljevine Jugoslavije naišla je na potpuno odbijanje hrvatskog, makedonskog, slovenskog naroda i svih narodnosti Jugoslavije, što pokazuje i èinjenica da se u tim sredinama nisu mogle formirati jedinice "jugoslavenske vojske u otadžbini", osim manjim dijelom u Sloveniji, a i one su bile slabe i brzo su ih razbile jedinice NOV-a Slovenije.

S obzirom na to da je politika nacionalnog ugnjetavanja u Kraljevini Jugoslaviji poremetila odnose među njezinim narodima i narodnostima, a okupatori i njegovi kvislinzi te su odnose raspirivali do genocida, KPJ je tijekom cijeloga oslobodilačkog rata, naročito u njegovoj prvoj fazi, svim sredstvima vodila borbu za povjerenje među jugoslavenskim narodima, a ono se ostvarivalo na osnovi izgradnje federativnoga državnog uređenja u kojemu će biti ostvarena ravnopravnost svih naroda i narodnosti, što je u praksi i ostvarivano u granicama ratnih mogućnosti.

Opće je poznato koliko je politika KPJ o nacionalnom pitanju pozitivno utjecala na razvoj revolucije. To se odnosi naročito na one nacije koje su bile, ili su nakon rata mogle biti, u neravnopravnom položaju. U vezi s tim mogla bi se postaviti ova teza: odziv masa na poziv KPJ u NOB i njihova upornost u socijalističkoj revoluciji 1941-1945. godine proizlazila je i iz spoznaje da bi obnova kapitalističke Jugoslavije značila i obnovu nacionalne neravnopravnosti. Dio masa onih nacija koje su u staroj Jugoslaviji u nacionalnom pogledu bile neravnopravne, prihvatio je parole NOB-a onoliko koliko se borba ocrtavala i

kao borba za ravnopravnost svih naroda i narodnosti u Jugoslaviji. Karakteristično je i pismo Ive Lole Ribara, člana Vrhovnog štaba NOV-a i POJ-a, Titu u ljeto 1942. Tada on iz Zagreba javlja da "opća tema razgovora nije više 'tko će pobijediti', već 'što će sutra biti s nama'. Pitanja o budućnosti Hrvatske, Jugoslavije, o političkom ustrojstvu zemlje u svačijim su ustima i naša Partija morat će što prije naæi formu da svoj stav o njima uèini poznatim masama".42 To isto vrijedi i za srpske mase koje su bile svjesne da ih je hegemonistièka politika velikosrpske buržoazije dovodila u stanje stalnog sukoba s nesrpskim narodima, pa su prihvatile borbu protiv te politike kao jedini put koji će im omogućiti slobodan život sa svim ostalim narodima i narodnostima Jugoslavije. To se posebno odnosi na Srbe prečane, u Hrvatskoj i u BiH.

Uspjeh KPJ u zaustavljanju međunacionalnog rata ostvaren je na sintezi interesa koji su se složili u političkoj platformi KPJ. Titova jugoslavenska sinteza svakom je narodu obećavala posebne i zajedničke interese.

Hrvatima, koji su bili egzistencijalno ugroženi od obnove velikosrpske Jugoslavije, obećano je stvaranje federalne države u novoj federaciji, u realnim granicama koje su čak do 1943. obuhvaćale i cijeli Srijem. Partizanska propaganda je svakodnevno ponavljala predratnu komunističku parolu o Kraljevini Jugoslaviji kao tamnici naroda. U tome je KPJ bila oštrija čak i od HSS-a. Za Hrvate je dilema izbora između velikosrpske i federativne Jugoslavije – a trećega rješenja nije bilo – bila lako rješiva, a ljudima je bilo razumljivo da se provući kroz Scile i Haribde može samo sudjelovanjem u Antifašističkoj koaliciji. Ma koliko je narod bio privržen HSS-u, postajalo je sve jasnije da politika čekanja ili podrške režimu vodi u propast. Što je više rat trajao, sve je bilo jasnije da se mora napustiti politika koja vodi u "ćorsokak". Ta je politika učinila hrvatski partizanski pokret stožernom snagom cijeloga partizanskog pokreta Jugoslavije u razdoblju od ljeta 1942. do ljeta 1944.

I Slovenci, čiju su zemlju podijelile Njemačka i Italija, mahom su prišli NOB-u koja im je jamčila federalnu državu, o kojoj su sanjali više od jednoga tisućljeća. Koliko su Slovenci bili udaljeni od Jugoslavije, pokazuje činjenica da se njezino ime u partizanima nije niti spominjalo sve do jeseni 1942. godine.

I Makedonci, čija je zemlja bila podijeljena između velike Srbije, i nazvana Južna Srbija, velike Bugarske, velike Albanije i velike Grčke, a oni sami nazivani Srbima, Grcima odnosno Bugarima, sanjali su o stvaranju svoje nacionalne države još od XIX. stoljeća, a država se mogla dobiti samo sprečavanjem obnove Kraljevine Jugoslavije i sudjelovanjem u NOB-u.

I većina Crnogoraca je nakon ukidanja njihove kraljevine 1918. godine priželjkivala obnovu svoje države, što su mogli učiniti jedino preko projekta KPJ.

I muslimani su se, naročito nakon četničkoga pokolja u istočnoj Bosni 1942. i nakon lošeg iskustva s NDH, uvjerili da je status BiH kao federalne jedinice u budućoj federaciji najbolje rješenje, a na to ih je upućivala i podjela te zemlje po sporazumu Cvetković-Maček iz 1939. godine.

I Albanci, koji su imali najveću averziju prema bilo kakvoj Jugoslaviji, dijelom su prihvatili autonomiju Kosova, nadajući se da će KPJ ostvariti svoju međuratnu politiku, kada je u dokumentima zagovarala priključenje Kosova Albaniji.

Srbima je protiv njihove volje ponuđena federacija, ali je ipak jedan dio prihvatio i takvu zajednicu kako bi "svi Srbi živjeli u jednoj državi". Znatan dio Srbijanaca odbacio je federaciju, naročito nakon poraza ustanka 1941. godine, i priključio se rojalističkome četničkom pokretu ili je, pak, pasivno čekao sve dok Tito nije porazio D. Mihailovića i s devet divizija u ljeto 1944. ušao iz Bosne u Srbiju, te uz pomoć sovjetske armije slomio u njoj svaki otpor.

Karakteristično je da su Srbi iz BiH i iz Hrvatske većinom prišli partizanskome pokretu. Nije ih tamo odvela razvijena svijest o potrebi rušenja velikosrpskoga hegemonizma i o stvaranju federacije, mada je i toga bilo, ali samo kod komunista. Tamo ih je 1941. godine odvela borba protiv NDH, koju oni nikako nisu htjeli ni mogli tolerirati, a od četnika ih je odbijala njihova povremena suradnja s okupatorima i ustašama. Međutim, jednom uvučeni u partizanski pokret i organizirani u vojne postrojbe, a izloženi svakodnevnoj ideološkoj indoktrinaciji, nije bilo druge nego ostati mu vjerni do kraja rata.

Skiciranom politikom obnove Jugoslavije na temelju obećanja svakome narodu onoga što mu se činilo privlačno, ostvarena je specifična sinteza interesa koja je stvorila antihegemonistički blok.

Dano obećanje o stvaranju nacionalnih država u okviru federacije počelo se odmah 1941. godine i provoditi. Od prvih dana oružane borbe formirana su nacionalna politička tijela koja će se na određenome stupnju razvoja i u različitoj fazi rata preformirati u ratne parlamente i vlade budućih republika. Jednako su tako formirani glavni stožeri nacionalnih vojski koji su zapovijedali oružanim postrojbama na teritoriju svoje zemlje.

Prethodna analiza vodi zaključku: komunistička platforma obnove Jugoslavije sa šest, odnosno osam federalnih jedinica – poludržava, uspjela je stvoriti antihegemonistički blok protiv Srbije koji je snagom oružja spriječio pobjedu četničkoga pokreta i obnovu velikosrpske Jugoslavije. Ta platforma je nesrpskim narodima jamčila stvaranje nacionalnih republika, a Srbima državu u kojoj će zajedno živjeti. Iako će federalizam u poratnom razdoblju zadugo biti gotovo prigušen snagom velikodržavnoga centralizma, ipak je posijao sjeme koje je moglo voditi stvaranju samostalnih država, što se i desilo 1991. godine.

Unatoč sintezi interesa, jedinom lijeku protiv međunarodnog istrebljenja, građanski rat je prekinut tek slomom nacističke Njemačke, a ne samo raspletom i porazom sukobljenih snaga. Inače, tko zna koliko bi rat još trajao da nije došao kraj II. svjetskog rata.

U prilog toj hipotezi govori podatak o odnosu sukobljenih snaga. Od kraja 1943. do kasnog ljeta 1944. kada su počele završne operacije za oslobođenje Srbije, Makedonije, Kosova, Crne Gore i Dalmacije te povlačenja grupe armija "E" iz Grčke, partizanska je vojska imala oko 320.000 boraca, njihovi svi protivnici zajedno oko 350.000.

U analizi rezultata II. svjetskog rata ne može se izbjeći pitanje što je značilo stvaranje jugoslavenske federacije u svjetlu građanskih nacionalnih ideologija pojedinih naroda.

U svjetlu srpske nacionalne ideologije od Garašanina do Draže Mihailovića, jugoslavenska federacija donijela je pravu katastrofu. Stogodišnji je san o Velikoj Srbiji propao. Poništeni su rezultati triju ratova – I. i II. balkanskog, 1912. i 1913, i Prvoga svjetskog rata. Od Južne Srbije stvorena je republika Makedonija; "srpska Sparta" Crna Gora i BiH – tretirana središnjom srpskom zemljom – postale su republike. Kosovo i Vojvodina dobili su autonomiju. Za tu "katastrofu" najveću odgovornost snosi vladajuća klasa koja je bila nesposobna voditi razumnu politiku. Opsjednuta prošlošću i megalomanijom, ona nije razumjela duh doba u kojem je živjela.

U svjetlu frankovačke i ustaške ideologije i Hrvatska je doživjela katastrofu kao i Srbija. Ona je zauvijek izgubila BiH i istočni Srijem. Iako je ponovnim ulaskom u Jugoslaviju izašla iz srednjoeuropskoga civilizacijskog kruga, odvojila se od tisućljetne uključenosti u zapadni svijet, i duboko pomakla u Balkan, Hrvatska se ipak može smatrati dobitnikom u II. svjetkom ratu, usprkos velikim žrtavama, jer se svojom borbom svrstala među narode i zemlje antifašističke koalicije, izbjegavši planiranu vojno-četničku okupaciju.

Slovenija je veoma čist i jasan državno-pravni i društveni fenomen. Iako je dio njezina naroda ostao u Austriji i Italiji, ostvarila je državu u granicama mogućeg. Etnički jedinstvena, jezikom izdvojena, Slovenija će stalno ostvarivati veću autonomiju od svih ostalih republika. Njezina uloga i moć u federaciji bit će iznad njezine veličine – manja od Srbije, a veća od Hrvatske. Uključivanjem u Jugoslaviju platit će civilizacijsku cijenu kao i Hrvatska.

Makedonija je izgubila svoj etnički prostor u Grčkoj i Bugarskoj, ali je dobila status republike-države. Crna Gora je obnovila svoju državnost, poništenu 1918. godine.

NOP Kosova je na Bujanskoj konferenciji 2. siječnja 1944. usvojio rezoluciju o ujedinjenju s Albanijom, ali je to KPJ poništila s obrazloženjem da bi ta odluka učinila Srbiju nepobjedivom tvrđavom za Titovu armiju. Razočarani i zabrinuti obnovom Jugoslavije, Albanci su nakon mobilizacije oko 50.000 vojnika za Titovu armiju u jesen 1944, podigli u prosincu iste godine ustanak koji je ugušen tek ožujka 1945.

Porazi velikosrpskih, velikohrvatskih, velikoalbanskih ideologija u ratu 1941-1945. nisu značili, kao što je KPJ očekivala, njihovu vječnu smrt. One će se povući u duboku konspiraciju, ali će se postupno infiltrirati u institucije novog režima. Ali o tom potom!

U partizanskom pokretu odvijali su se neki društveni procesi koji su postavili okvire za višegodišnje poslijeratno razdoblje. Radi se o dobnim obilježjima sudionika rata, o previranjima u njihovoj društvenoj svijesti i o klicama budućih sukoba u ratnom komunističkom mentalitetu.

Za razliku od mirnodobskih vremena u kojima glavnu riječ imaju imućnije i obrazovnije srednje generacije, u partizanskom pokretu tu su ulogu imale najmlađe, polupismene pa i nepismene generacije, mahom iz redova seljaštva, i to s najzaostalijih područja, ali uz vodeću ulogu maloga broja inteligencije, uglavnom nezavršenih srednjoškolaca i studenata.

U partizanskim jedinicama, u masovnim društvenim organizacijama i svim institucijama prevladavala je mladež u dobi od 16 do 25 godina. Generacija od 25 do 30 godina bila je u manjini, a sudionici iz generacije od 30 do 40, pogotovo oni još stariji, bili su prava rijetkost do mobilizacije 1944. Do proljeća i ljeta 1944. 75% partizana bili su omladinci od 16 do 21 godinu. U ratu je poginulo oko 80.000 članova SKOJ-a, tj. omladine do navršene 18. godine. Od 212 poginulih narodnih heroja (proglašenih do 1951) 90% je bilo mlađih od 23 godine.

Ali ne radi se samo o omladini kao masovnoj osnovici partizanskog pokreta. Mladi su ljudi bili i na najvišim funkcijama uključujući i vođe ustanka i rata. Izuzimajući Tita koji je 1941. imao 49 godina, velika većina vođa pokreta bili su tridesetogodišnjaci. Prva tri Titova "pomoćnika" i lidera bila su ovih godina: 31– E. Kardelj, 32 – A. Ranković i 30 godina – M. \ilas. Prva dva vodeća lidera u Hrvatskoj – V. Bakarić i I. Rukavina – imali su po 29 godina. Prvi lider Slovenije, Boris Kidrič, imao je 29 godina.

Vrlo velik udio omladine u ratu, a odsutnost ljudi srednje dobi, kako radnika i seljaka, tako i svih ostalih profila, mnogo govori. To govori o skepsi zrelih ljudi glede ideologije, politike i budućnosti, kao i njihovoj privrženosti svojim obiteljima, svom građanskom životu, a u seljaka i o tvrdoj vezanosti za svoje gospodarstvo. Nasuprot tome kod najmlađih se generacija radi kako o većoj i kritičnijoj distanci prema svemu što su stvorili njihovi djedovi i očevi, koje žele novim nadmašiti, tako i prema naslijeđenomu starom režimu koji treba mijenjati. U takvu držanju mladih očitovala se sklonost za utopijsku budućnost, ali i duh avanturizma, čemu je podložna svaka mlada generacija. Nasuprot mladima, stariji su vjerojatno naslućivali da nešto neće biti u redu s budućim društvenim sustavom. I ovdje je na djelu poznata opreznost starijih, posebno seljaka, prema novim idejama.

Implikacije vodeće uloge mlade generacije za budućnost društva bile su vrlo velike. Preuzevši 1945. gotovo sve ključne funkcije – od vrha do dna piramide – i to u prosjeku u dobi od 20 do 25 godina, ta će ratna generacija biti stup režima i cement njegove relativne stabilnosti, a nakon rata će više desetljeća zatvoriti vrata dolazećim mlađim generacijama kojima će ostaviti uglavnom izvršne zadaće.

Partizanski rat je "našao" seljaštvo kao svoj "prirodni" ambijent, a ono je "našlo" partizanski rat kao svoj jedini oblik borbe. Jer, okupatori su sve godine rata držali značajnije gradove i komunikacije, a to znači i dobar dio plodnih ravnica duž velikih riječnih dolina. Težište rata bilo je na veoma velikom brdsko-planinskom prostoru Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Slovenije, Crne Gore, Srbije i Makedonije. S obzirom na ostala područja zemlje, golem dio toga brdsko-planinskog prostora bio je ekonomski pasivan i silno zaostao i između dva rata u političkom životu najmanje aktivan. Narodnooslobodilački rat upravo je na

tim prostorima bio najintenzivniji i najduže je trajao. U ratu su s tih područja sudjelovale seljačke mase koje su postale prvorazredni politički subjekti. Revolucija je već od prvoga dana unosila nove norme društvenoga života koje su razbijale naslijeđene patrijarhalne odnose, oslobađajući svaku ljudsku ličnost, a naročito omladinu i žene koje su bile stoljećima podređene konzervativnim normama starih patrijarhalnih odnosa. Započeto razbijanje patrijarhalnih odnosa u revoluciji nastavit će industrijalizacija zemlje nakon rata.

I u tome su, kao i u svemu drugom, razlike u Jugoslaviji bile goleme: od Slovenije kao najrazvijenije sredine do planinskih područja središnjega dijela Jugoslavije s odnosima naturalnog privređivanja i gotovo potpune nepismenosti. Tako se desilo da KPJ nije izvodila revoluciju u svom “prirodnom”, tj. radničkom ambijentu u gradovima, već je morala, zbog prirode partizanskog rata, doći i u najpatrijarhalnije, ekonomski najnerazvijenije i kulturno najzaostalije sredine. Masovni partizanski rat bio gotovo nemoguć u plodnim dolinama, već se oslanjao na brdsko-planinske dijelove zemlje u koje su dolazile i mase iz okupiranih građova i ravnica (odlazak većih srijemskih jedinica – bataljuna, brigada i divizije iz Srijema u Bosnu, neuspjeh ustanka u Bačkoj i Banatu i sl.).

Zbog masovnog sudjelovanja seljaštva u ratu, najveći broj vojnih i političkih rukovodilaca bio je iz redova seljaštva, a omasovljenje KPJ također se provodilo iz redova seljaštva.

Nove odnose među ljudima unosili su komunisti u pobunjeničke seljačke mase, iz čega je nastala svojevrsna narodna “primitivna” demokracija. U partizanskim jedinicama vladali su strogi drugarski, gotovo familijarni odnosi. Partizani su birali svoje komandire, a na četnim konferencijama kao u “narodnim parlamentima” borci su slobodno kritizirali svoje starješine zbog propusta i nedostataka i nedoličnog ponašanja, ili su im se davala priznanja za ono što su dobro učinili. Taj stil odnosa zapravo je “kopija odnosa” koji su vladali u ćelijama KPJ, a prenosio se i na omladinske organizacije, narodne odbore i na masovne zborove po selima na oslobođenom teritoriju. Ljudi su u tome nalazili sličnost s kolektivnom tradicijom starih patrijarhalnih odnosa. Time se stvarala svijest kako se iz temelja ruši staro društvo nepravde, nejednakosti, mržnje, egoizma i neslobode, a gradi društvo pravde, jednakosti, slobode i bratske i sretne budućnosti. Za razliku od staroga društva uvodi se pravo glasa za žene i omladinu od 18 godina. Žene ulaze u sve organe nove vlasti, postaju borci i rukovodioci u partizanskim jedinicama, što je bilo nezamislivo, naročito u zaostalim seljačkim sredinama u staroj Jugoslaviji.

Masovni ustanak i ulazak milijunskih masa na pozornicu velikih povijesnih mijena stvorio je desetke tisuća rukovodilaca na svim razinama. Surova škola rata razvijala je masovnu inicijativu koja je imala neograničen prostor razvijanja. Vojne jedinice, organi vlasti, političke organizacije, rajoni i regije bili su danima pa i mjesecima bez kontakta s višim instancama i centrima upravljanja i morali su samostalno voditi “svoj vlastiti” “mali” rat. Bili su to brojni oblici samoupravljanja i u vojnim jedinicama i u organizacijama koje su obuhvaćale široke mase. Gotovo su svi pripadali nekoj organizaciji: djeca pionirskim organizacijama, omladina SKOJ-u i USAOJ-u, žene AFŽ-u, gotovo svi ostali JNOF-i, odnosno raznim

oblicima organa nove vlasti. Ta naoko preorganiziranost spajala se spontanošću masa, što je “proizvodilo” vrlo visok učinak svake akcije. U surovoj borbi, u kojoj je plamen rata uništavao i kuće i imovinu, raspodjela dobara morala je biti ravnomjerna, što je još više razvijalo revolucionarni asketizam kao način održanja života i uspjeha u borbi. Među mnogim komunistima razvijala se “mesijanska” svijest i uvjerenje da su oni izabranici pozvani da narod vode u veliku i sretnu budućnost. Stvarala se optimistička vizija budućnosti s elementima utopije, naročito među omladinom, a to je davalo neizmjernu snagu da se izdrže surovi uvjeti života i borbe.

Poseban fenomen u partizanskom ratu bila su previranja u društvenoj svijesti srpskih masa u BiH i u Hrvatskoj. KPJ je krajem 1941. uspjela većinu srpskoga naroda odvojiti od četničkog pokreta i staviti pod svoju kontrolu.

Srbi u Hrvatskoj i BiH uglavnom su obitavali na brdsko-planinskim područjima i gotovo u cjelini živjeli više od stočarstva nego od zemljoradnje, ili su pak odlazili u državne službe (žandari, financi, profesionalni vojnici itd.). Osnovna ustanička masa bila je iz tih brdskih područja. Golema većina ih je bila ili polupismena ili potpuno nepismena. Pravoslavlje i srpstvo, opjevavano i slušano u pjesmama kosovskih epova, bili su gotovo jedini sadržaji društvene svijesti koja se ulijevala u glave “od rođenja do smrti”. Stvaranje Jugoslavije 1918. godine taj narod je doživio kao oslobađanje od “Švaba” i kao stvaranje velike nacionalne srpske države.

Komunistički ideolozi suočili su se s upravo tom i takvom naslijeđenom ideologijom, ali računali su da će ju vrlo lako iskorijeniti. Treba naglasiti da komunistička ideologija ni u jednom svom obliku nije do toga naroda dopirala prije pobune 1941. godine. Uostalom, i sama KPJ je sa svojih pet-šest tisuća članova bila “tajna sekta”, o kojoj većina običnih ljudi ništa nije znala.

Kao vrlo vješti organizatori, komunisti su 1941. godine pobunjeničke srpske mase organizirali u partizanske jedinice i stvorili od njih prilično fanatične i disciplinirane formacije. Jedan od načina kako su to postizali jest i visokomanipulativna “ideologija” kojom su ljudi bili izloženi svakodnevnoj indoktrinaciji. Središnja parola te ideologije bila je: “Nema povratka na staro, stvorit ćemo idealno društvo.” Pri tome se isticalo kako je režim Kraljevine Jugoslavije bio protunarodan u socijalnom, a ta država bila “tamnicom naroda” u nacionalnom smislu. Ta ideologija trebala je razbiti i potisnuti pa čak i iskorijeniti naslijeđenu svetosavsku i velikosrpsku građansku svijest.

Možemo si, danas, samo zamisliti kako je to moralo biti groteskno kada su komesari naoružanim stočarima s tako primitivnom sviješću govorili o proleterskom internacionalizmu, o religiji kao opijumu naroda, o seljačkom i nacionalnom pitanju itd. Branko Ćopić je tu grotesknost plastično izrazio kroz usta svoga junaka Nikoletine Bursaća koji, svrativši kući svojoj majci, reče: “Od danas, majko, Boga više nema!”. “Kako to sine”, zapita ga majka. “Eto, tako je naređenje stiglo od Vrhovnog štaba i – Boga nema!” Bilo je, naravno, i suprotstavljanja takvoj indoktrinaciji često u stilu Davida Štrpca u Kočićevu Jazavcu.

Tako, na primjer, nakon jednoga komesarova predavanja, kojom prilikom je "naređeno" da svi moraju prihvatiti da se Zemlja okreće oko Sunca, a ne obratno, jedan će reći: "Vidim komesare, da si pametniji i od samog Boga. Sve ti prihvaćam, pa i to sa zemljom, pa i to da je religija opijum naroda, ali ti nikad neću prihvatiti da su nam Turci (čitaj, muslimani!) braća. Sve može, može i da Boga nema, ali s Turcima nikada zajedno."

Ovi stočari i ostali partizani, nosili su petokrake na kapama, slušali ideološke propovijedi, ali su u svom intimnom duhovnom životu i dalje živjeli u svijetu svojih naslijeđenih nacionalnih mitova. Na podlozi upravo te naslijeđene svijesti izvest će se takva mješavina koja će sačuvati sve staro, ali u novim oblicima i progovoriti u ratu. Naime, ti ljudi su svoj partizanski rat intimno doživljavali i proživljavali više kao borbu protiv muslimana i Hrvata, iako su s njima bili u istim borbenim redovima, nego kao borbu protiv okupatora. Tome je "pripomogla" i činjenica da se rat vodio na teritoriju NDH, u kojoj je bila i BiH, pa su ga oni u sebi osvještavali kao rat protiv bilo koje i bilo kakve države koja bi se zvala Hrvatska, odnosno BiH, čak kada je i u sastavu Jugoslavije. Ponekad se moglo čuti i u vrhovima političke vlasti u bivšoj Jugoslaviji "kako je velika šteta što republike nisu bile likvidirane već 1945. godine".

Na drugoj strani, kako je partizanski rat bio i rat za obnovu Jugoslavije, sve što se u svezi s njezinom obnovom "utuvilo" u glavu primano je kao drugo rađanje srpske nacionalne države, razbijene u travnju 1941. godine. Istodobno, sve što je govoreno o federalizmu i ravnopravnosti na jedno je uho ulazilo, a na drugo izlazilo. Srpski živalj nosio je ideje obnove Jugoslavije kao države i kroz tu unitarističku parolu ostvarivao se kontinuitet stare naslijeđene velikosrpske ideje.

Kao što se u svijesti srpskih masa odvijao proces miješanja stare i nove svijesti, tako se i među hrvatskim partizanima miješalo jugoslavenstvo i hrvatstvo. U žestokom sukobu s ustaštvom, hrvatski partizani su isticali kako su upravo oni oslobodítelji i stvaratelji nove hrvatske države. Sve to upućuje na to da su se iza parola bratstva i jedinstva održavale krupne ideološke i političke razlike. Drugim riječima, partizanski pokret nije ugasio nacionalnu svijest iako je bio izrazito antinacionalistički. U tom pogledu već u završnoj fazi rata zametnula se klica "nacionalizma" u redovima KPJ i u državnim strukturama. Ostavljajući po strani nacionalne fenomene u Sloveniji, gdje su oni bili najrazvijeniji, tendencije oživljavanja nacionalne svijesti manifestirale su se i u partijskim redovima u Hrvatskoj i Srbiji. U Hrvatskoj se to pokazalo u jesen 1944. kada se u političkim strukturama Federalne Države Hrvatske očitovala tendencija jačanja njezina suvereniteta nasuprot tendenciji centralizacije koju je nametao jugoslavenski politički centar. Uz poznati "slučaj" A. Hebranga, kojemu je prigovoren hrvatski nacionalizam i odvajanje od Jugoslavije, indikativan je i "slučaj" s predsjednikom ZAVNOH-a Vladimirom Nazorom. Naime, 27. rujna 1944. on je pozvao P. Vasiljevića, zamjenika A. Rankovića, oštro i žustro protestirajući protiv uporabe srpskog jezika u saveznim institucijama na Visu. Tom je prigodom Nazor Vasiljeviću, uz ostalo, rekao:

"... Ja sam te pozvao da razgovaramo o jednom veoma važnom pitanju preko kojega ja kao Hrvat i predsjednik hrvatske države ne mogu prijeći šutke. Vi ste u Biltenu zaveli jezik beogradske čaršije, Vi ga namećete i pored toga što se nalazite na teritoriju Hrvatske države. Nas Hrvate to vrijeđa i mi nećemo jezik beogradske čaršije. Dok ste ovdje na našoj teritoriji imate pisati hrvatski, a kada odete u Srbiju pišite i govorite kako god hoćete, mene se to ništa ne tiče.

... Ne može tako više biti. Dok ste ovdje na teritoriji Hrvatske imate pisati hrvatski. Sve što iz Hrvatske izlazi i u nju ulazi mora biti na hrvatskom jeziku. Tko ne zna hrvatski ne može ni raditi kod Vas..."

M. \ilas je na informaciju o "slučaju" Nazor inkvizitorski stavio primjedbu "učiniti kraj ovim ispadima i pronaći inspiratora".43

Oba "slučaja", Hebrangov i Nazorov, dogodila su se u isto vrijeme – u ranu jesen 1944.

Upravo u to isto vrijeme CK KPJ je, 17. rujna 1944, naložio srbijanskom partijskom vodstvu da odmah povuče svoju direktivu iz svih svojih organizacija zbog pogrešnog tretiranja uloge Srbije u budućoj Jugoslaviji. U svom pismu CK KPJ kaže kako je pogrešno zastupati tezu "da srpski narod igra nekakvu vodeću ulogu u rješavanju budućnosti ostalih naroda Jugoslavije..." jer, "... da to znači da narod u Srbiji oslobađa druge narode – Makedonce, Crnogorce itd..." CK KPJ kaže da je zadaća srpskih komunista da "unište razne velikosrpske hegemonističke klike..." i stupe u ravnopravne odnose s ostalim narodima Jugoslavije. U zaključku pisma CK KPJ ističe da njihova direktiva "ne valja ni u cjelini ni u pojedinostima" pa je treba povući i na teren poslati partijske instruktore da ljudima objasne "stvari onako kao ih mi postavljamo u našem pismu..."44

Iako je KPJ stvorila ideološki homogen politički blok protiv podivljalih nacionalizama, ipak su se i u njemu javile naslijeđene tendencije slične onima koje su se razvijale u građanskom društvu – u Hrvatskoj prema jačanju državnosti, a u Srbiji prema hegemonizmu u obliku težnji za vodećom ulogom u stvaranju novoga društva. Uz te tendencije zametnula se i klica raslojavanja među sudionicima rata.

Iako je interesna slojevitost bila minimalna i potisnuta zajedničkim ciljevima, a socijalna struktura ostala egalitarna do kraja rata, u odnose revolucionarnih snaga rano su se probijali elementi nejednakosti. Već u jesen 1942. kad su stvorene regularne vojne jedinice, divizije i korpusi, veliki slobodni teritorij i razgranata mreža organa nove "partizanske države", mase unose u partizansku vojsku, organe vlasti i organizacije prve klice gramzivosti, egoizma, nepotizma, a neki rukovodioci stvaraju sebi različite sitne, pa i krupnije privilegije, pojavljuje se i stara balkanska tradicija da "ratnik treba da uživa plodove svojih ratnih podviga". Teško je bilo suzbiti gnjev i želju za osvetom nekih sredina koje su tražile "oko za oko, zub za zub".

O deformacijama u međuljudskim odnosima i o "opasnim počecima birokratizma" raspravljalo se i u najvišem rukovodstvu KPJ. Edvard Kardelj, jedan od vođa revolucije, u pismu Ivi Loli Ribaru, sekretaru SKOJ-a i članu Vrhovnog štaba NOV-a i POJ-a, u kolovozu 1942. izlaže kako su se vojni štabovi u

Sloveniji počeli odvajati od boraca i naroda pa navodi kako su "...komotno sebi izgradili u šumama gradove od baraka, uveli ... električno svjetlo, telefone, radio-aparate, pisaće mašine, masu pratnje, razne žene... To 'vojvodstvo' i slične pojave nisu ništa što se ne bi moglo likvidirati... minimalnim naporima naše Partije..."

Rođenju države, dakle, slijedio je i početak rađanja birokratizma.

I na kraju, već u samom ratu rađali su se neki odnosi koji će negativno utjecati na poslijeratni razvoj.

Naime, budući da se revolucija odigrala u obliku dugotrajnoga rata, bila je potrebna njezina veoma čvrsta vojna organizacija. Tome treba dodati poznato organizacijsko načelo komunističkoga pokreta prema kojemu je organizacija bila nekada dominantnija od samog pokreta, što je bilo uvjetovano iznimno teškim okolnostima rada ilegalnih komunističkih organizacija. Zbog svega toga, veĆ je 1945. godine prisutan jak utjecaj centralističko-hijerarhijskih institucionalnih oblika društvenog života, što je počelo potiskivati demokratsku akciju masa.

Dodajmo na kraju još jednu specifičnost. KPJ je sebe deklarirala vodećom snagom NOP-a, ali su njezina rukovodstva i organizacije djelovale vrlo konspirativno, tako da ljudi, pa i partizani, nisu znali tko je u njihovoj sredini član KPJ. Osim toga ona je skrivala svoje konačne ciljeve. Otkrivala ih je postupno kako ne bi zaplašila ljude komunizmom, te u skladu s mogućnošću prihvaćanja u javnosti. Njezini su se krajnji ciljevi otkrivali samo etapno. Naime, etapni su ciljevi bili u okvirima ostvarivanja socijalističke revolucije, ali su znaci i simboli bili "prikriveni". Oni su se postupno "otkrivali" masama kako su sazrijevali uvjeti. Ciljevi revolucije posredovani su drukčijim parolama, jer dio masa ne bi prihvatio otvorene parole socijalističke revolucije. Povijesna je činjenica da su tzv. "lijevo skretanje" i "komunističke parole" u tijeku revolucije 1941. i 1942. godine nailazili na otpor jednog dijela narodnih masa, i to je bio jedan od glavnih uzroka privremenog poraza ustanka u nekim krajevima. Komunistička partija kao konkretna organizacija cijelo je vrijeme rata bila "prikrivena", a mase su znale da ih KPJ vodi.

Jedan od razloga zbog kojih je Partija morala "skrivati" svoje revolucionarne ciljeve bio je neprijateljski stav zapadnih saveznika prema narodnooslobodilačkoj borbi i međusobni odnosi SSSR-a i zapadnih sila, što svjedoči o jakoj prisutnosti vanjskih činitelja u životu male zemlje.

x x

x

Obnova Jugoslavije izniman je povijesni uspjeh za njezine tvorce kada se uzme u obzir da je ona bila jedna od najkonfliktnijih država u Europi, pa i u svijetu. U njoj su se stekle gotovo sve proturječnosti ove naše civilizacije. Ona je bila multinacionalna, multikulturna, multireligijska, pa čak i multicivilizacijska tvorevina. Tome se mora dodati da je Jugoslavija bila opterećena podjelom na razvijeniji sjeverozapad i zaostali jugoistok i središnji dio (BiH). Razlike u stupnju industrijalizacije među njezinim su zemljama bile i

do 1:6. Razlike u broju stanovništva po republikama bile su do 1:16. Spomenutim i drugim obilježjima Jugoslavija je bila paradigma glavnih problema naše civilizacije s najtežim proturječnostima koje su se stekle na vrlo malom južnoslavenskom prostoru. Zato je logično pitanje kako se moglo dogoditi da se takva zajednica podigne iz ratnog pepela. A nakon rata, započet će razdoblje koje će Jugoslaviju staviti na nove kušnje.

1 "Die Deutsche Zeitung in Kroatien", Zagreb, 22. IV. 1941.

2 "Hrvatski list", 6. V. 1941.

3 F. Jelić-Butić, Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941-1945., Sveučilišna naklada Liber – Školska knjiga, Zagreb, 1977, 181.

4 Hrvoje Matković, Povijest NDH, PIP Pavičić, Zagreb,1994, str. 159.

5 Podsjećamo na dva karakteristična slučaja: Tito se dvoumio da li se uputiti u zapadnu ili u istočnu Srbiju što bliže jugoslavensko-rumunjskoj granici radi dočeka Crvene armije. Članovi OK Sisak su srpnja 1941. oduševljeno mahali nekim avionima misleći da su ruski.

7 V. Maček, Memoari, HSS, Zagreb, 1992, str. 162.

8 I. Jelić, Hrvatska u ratu i revoluciji 1941-45, Školska knjiga, Zagreb, 1978, str. 105.

Na pitanje što, nakon 25 godina, misli o porazu četničkog pokreta u Jugoslaviji odgovorio je: "Izgubili smo rat jer smo ga zasnivali samo na prošlosti (mitovima) i na mržnji prema drugima narodima", a zatim obraćajući se izravno meni kao Titovu partizanu od 1941. do 1945. reče: "Vi ste postupili potpuno suprotno. Umjesto mržnje njegovali ste bratstvo, a umjesto prošlosti govorili samo o budućnosti". Moju nevjericu u njegovu iskrenost brzo je demantirao dodavši "I vi komunisti izgubit ćete tu vlast, kao i mi četnici". "Nemoguće", rekoh, "a zašto?" "Zato", veli, "što niste ni vi riješili nacionalno pitanje. Imali ste totalnu vlast i mogli ste raditi što ste htjeli, ali ste sve odmah već 1945. centralizirali u Beogradu."

10 Povijest SKJ, Komunist, Beograd, 1985, str. 211.

11 Vidi: V. Kovačević, Pod otvorenim nebom, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1985.

12 Povijest SKJ, 213-214.

13 Interesantno je da će u sukobu Staljin-Tito 1948. ovo upozorenje Moskve biti tumačeno kao antipartizanski, antikomunistički i neprijateljski čin vlade SSSR-a prema NOB-u.

14 Znakovit je detalj sa sastanka skupine seljaka na Baniji u ljeto 1941. Komunisti su seljake uvjeravali da počnu oružanu borbu. Seljaci se nisu dali pridobiti. U jednom trenutku jedan seljak reče: "Znate li vi što je vlast? Kada bi ova trešnja pod čijom krošnjom mi sada govorimo bila vlast, ja bih se i njoj poklonio."

15 Vojna enciklopedija (VE), Beograd, 1975, str. 266.
16 VE, sv II, str. 518-519.
17 Očita je sličnost američke koncepcije ugrađene u Daytonski sporazum 1995. s Titovom platformom zaustavljanja međunacionalnog rata u BiH 1941-1945.
18 Prezidijum Narodne skupštine FNRJ, prvo i drugo zasjedanje AVNOJ-a, Beograd, 1953, str. 61.
19 VE, sv. VI, str. 373-374.
21 I. Jelić, nav. dj., 291.
23 Usp. Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske, IHRPH, Zagreb, 1964.
24 B. Petranović, AVNOJ – revolucionarna smjena vlasti: 1942-1945, Nolit, Beograd, 1962, str. 196.
26 Autonomija Vojvodine, Centar PKSKV za političke studije, Novi Sad, 1976, str. 324.
28 F. Jelić- Butić, nav. dj., 278-279.
30 Dokument u posjedu autora.
32 Vidi: Nada Kisić Kolanović, Mladen Lorković – ministar urotnik, Golden marketing, Zagreb, 1998.
34 V. Maček, nav. dj., 173.
35 P. Kačavenda, Nijemci u Jugoslaviji, ISI, Beograd, 1991, str. 65.
36 “Hrvatski narod”, 11. ožujka 1945.
37 “Katolički list”, 27. ožujka 1945.
38 F. Jelić-Butić, nav. dj., 308.
39 Hrvatski leksikon 1, Naklada Leksikon, Zagreb, 1997, str. 110.
40 Svi podaci o brojčanom odnosu snaga preuzeti su iz Vojne enciklopedije, Beograd, 1970-1975.
41 Britanska informativna služba, New York, 1944, sv. II, br. 3.
42 Zbornik II/15, 191.

Glava IV.

JUGOSLAVIJA U RAZDOBLJU USPOSTAVLJANJA REVOLUCIONARNE DIKTATURE (1945-1950)

1. Jugoslavija u uvjetima blokovske podjele

Uvjereni da djeluju u skladu s neumitnim objektivnim povijesnim tijekom, euforični u pobjedničkom zanosu, komunisti su vjerovali da mogu svladati sve prepreke u miru kao i one u ratu. Cjelokupnu problematiku najkonfliktnije države u Europi KPJ je mislila riješiti doslovnom aplikacijom ruskoga komunističkog sustava, jer se vjerovalo da je on potvrđen kao univerzalni put stvaranja

socijalističkog društva. Takav je pristup isključivao bilo kakvu kritičku analizu putova društvenog razvoja – sva se "mudrost" sastojala u slijepom kopiranju ruskoga modela komunizma. S tom koncepcijom KPJ je po zauzimanju vlasti 1945. krenula protiv temeljnih vrijednosti građanskoga društva kao što su višestranačje, privatno vlasništvo, slobodno tržište, građanske slobode, religija, pa i nacionalne tradicije, itd., kao naslijeđa kapitalizma, koje će komunizam odbaciti u "muzej starina". Budući da ruski model socijalizma neće odgovarati društvenom biću Jugoslavije kao zemlje pretežno siromašnog seljaštva, a rađajućega građanstva, pogotovo njezinu višenacionalnom sastavu, odmah se zametnula trajna borba između projekta stvaranja komunističkoga društva i društvene stvarnosti, borba u kojoj će sustav neko vrijeme uspješno lomiti otpore, ali će se i sam mijenjati, što će trajati desetljećima – sve do njegova sloma 1990. godine. Već na samom početku, glavni udar na Titovu vlast i njega osobno izvest će 1948. Staljin što će prisiliti KPJ da traga za nekim novim putovima. Bio je to jedan od niza paradoksa koji će nastajati na temelju oštre konfliktnosti jugoslavenskog društva.

KPJ će se 1950. ne samo odreći sovjetskog modela već će ga proglasiti najmračnijim režimom dvadesetoga stoljeća; no, neće imati snage za radikalne demokratske promjene, nego će ublažavati njegove totalitarne elemente težeći da demokratizira, ali ne i odbaci, jednopartijsku diktaturu.

Na ulicama Moskve, Londona, Pariza, New Yorka... uz fanfare i vatromete stotine milijuna ljudi slavili su 9. svibnja 1945. kao dan pobjede nad nacističkom Njemačkom. Slično slavlje ponovilo se 2. rujna iste godine kada je kapitulirao carski Japan. U zanosu toga slavlja malo se mislilo da je Drugi svjetski rat završio uništavajućim posljedicama za sve europske narode, a ne samo za poražene. U tom je ratu izginulo oko 55 milijuna ljudi, ranjeno preko 35 milijuna, a nestalo oko 3 milijuna. SSSR, najveći pobjednik, pretrpio je i najveće žrtve: oko 13,6 milijuna poginulih vojnika i oko 7 milijuna poginulih civila, a bez kuća i stanova bilo je oko 25 milijuna sovjetskih građana. Poražena Njemačka imala je oko 5 milijuna poginulih vojnika; život je izgubilo oko 3,8 milijuna civila, a u nju je došlo oko 13 milijuna izbjeglih i prognanih Nijemaca; izgubila je dio predratnog teritorija veličine Hrvatske.

U zemljama Jugoslavije život je izgubilo oko milijun ljudi. Od toga Srba oko 530.000 – u BiH 164.000, a u Hrvatskoj 131.000; Hrvata je poginulo oko 192.000 – od toga u BiH 64.000; Muslimana je izginulo oko 103.000 – od toga 75.000 u BiH; Židova je poginulo 57.000, od toga u Hrvatskoj oko 10.000, u Srbiji oko 14.000, u BiH 9.000, a od deportiranih izvan Jugoslavije 24.000.[1]

U usporedbi s drugim zemljama, SAD su imale male žrtve: 259.000 poginulih vojnika. Velika Britanija imala je 326.000 poginulih,[2] bili su to golemi gubici.

Materijalna razaranja u Europi, posebno na okupiranom teritoriju SSSR-a i Njemačke, bila su najveća u povijesti.

Svi su europski narodi unesrećeni u Drugomu svjetskom ratu. Francuska, stup europskog poretka nakon Prvoga svjetskog rata, poražena 1940. u ratu s Njemačkom, pala je na status drugorazredne države;

pobjednička Velika Britanija nakon 6 godina rata postala je ovisnik o pomoći SAD-a, gubeći svoje imperijalne kolonije; talijanska nacija je 1943. kapitulirala i izgubila sve posjede i pozicije izvan Italije. Razorena, a potom okupirana, Njemačka se našla na dnu moralnog rasula, izložena neumitnoj katarzi i liječenju od gotovo stogodišnjega imperijalnog ludila. Poslije najblistavije pobjede u povijesti, Rusija se našla u neopisivoj materijalnoj bijedi i duhovnom bespuću. Tragično su prošle i zemlje srednje i jugoistočne Europe: baltičke države, Poljska, Češka, Slovačka, Mađarska, Rumunjska, Jugoslavija. Ne samo politički nepovezane, veĆ i između sebe sukobljene, spomenute zemlje su uoči rata i u ratu bile okupirane, podijeljene ili satelitizirane od Hitlerove Njemačke, a zatim 1945. istodobno i oslobođene i potlačene od strane SSSR-a.

Dva svjetska rata (1914-1918. i 1939-1945) koja, ustvari, čine jedan rat razdvojen s dva desetljeća, toliko su iscrpla i izmrcvarila Europu da je ona izgubila milenijsku ulogu vodećega kontinenta u razvoju svjetske civilizacije.

Katastrofu Europe u I. i II. svjetskom ratu pripremao je nacionalizam europskih naroda. Nema naime u Europi naroda u kojemu se nije razvila ideologija velike nacionalne države sredinom XIX. stoljeća, kada su nastale gotovo sve europske nacije. Poznato je da su elite europskih naroda razvijale viziju Velike Njemačke, Velike Italije, Velike Francuske, Velike Rusije, itd. Za njima nisu zaostajale ni srednje, male pa i najmanje nacije. Gotovo svi europski narodi stotinjak su godina odgajani idejama velikih nacionalnih država – Velike Mađarske, Velike Srbije, Velike Bugarske, Velike Hrvatske – sve do tako malene zemlje kao što je npr. Crna Gora u kojoj se sanjalo o proširenju na dio Sandžaka, dio Kosova, dio Bosne do Pala i na Hrvatsku do Neretve. Nošeni tim idejama narodi Europe su se međusobno ratovima izmrcvarili do samouništenja koje je u dva posljednja rata zaustavljeno invazijama američke armije (1918. i 1944) kao i pobunom izgladnjelog i očajnog u ratu iscrpljenog naroda kao što je bio slučaj s Oktobarskom revolucijom 1917. Naravno, glavnu su odgovornost nosile velike sile, ali ni drugi nisu uvijek bili nevini.

Borba protiv fašizma, nacizma i japanskoga militarizma zbližila je narode i zemlje svih kontinenata. U toj borbi stvorena je svjetska antifašistička koalicija. Savez zapadnih demokratskih zemalja i SAD-a sa Sovjetskim Savezom, kao komunističkom državom, ideološki nezamisliv između dva svjetska rata, bio je znak nade u bolju budućnost svijeta. Pozicija SSSR-a bitno se izmijenila. Stekavši priznanje najveće ratne žrtve, ali i priznanje za najveći doprinos pobjedi nad nacifašizmom, SSSR je dostigao vrhunac svoga međunarodnog ugleda. Komunisti diljem svijeta i oni koji su voljeli SSSR postali su njegovi još veći ljubitelji i vjernici, a oni koju su ga se bojali ublažili su svoj strah nadajući se budućoj konstruktivnoj suradnji. Izraz toga novog ozračja u Drugomu svjetskom ratu jest i stvaranje Organizacije ujedinjenih naroda; Poveljom i Statutom 24. listopada 1945. zemlje članice obvezale su se da će se boriti za trajan mir, sigurnost i prava čovjeka i naroda, za zabranu upotrebe sile u međunarodnim odnosima i za nemiješanje u unutrašnje poslove pojedinih država.

Nažalost, čovječanstvo nije nakon sloma fašizma uplovilo u mirne vode, već će skoro pola stoljeća biti izloženo hladnom ratu u kojemu će se do zuba naoružani antagonistički blokovi trajno nalaziti na rubu "vrućega" rata.

Kako i zašto se to dogodilo?

Pobjeda Crvene armije u Drugom svjetskom ratu omogućila je Staljinu da u svim zemljama koje je ona oslobodila uspostavi prosovjetske režime dovođenjem komunista na vlast tijekom 1946. i 1947. Posljednji boljševički udar pogodio je Čehoslovačku početkom 1948. godine.

Velesile antifašističke koalicije obećavale su oslobođenim narodima slobodu izbora svojih režima. To je sadržavala ne samo Atlantska povelja već i odluke Jaltske i Potsdamske konferencije Staljina, Roosevelta i Churchilla. Međutim, SSSR na čelu sa Staljinom nije se držao potpisanih dokumenata veĆ zakona sile. Staljin je odlučio da na zapadnim granicama SSSR-a mora imati prosovjetske države kao zaštitu protiv oživljavanja Njemaèke ili bilo koje antiruske opasnosti iz Europe. Zapravo, tajna "pokoravanja zemalja" istoène Europe bila je u obnovi velikoruskoga imperijalizma. U Kremlju nisu više sjedili Lenjinovi veæ carski ideolozi, državnici i stratezi. Pobjeda u Drugomu svjetskom ratu silno je ojačala duhove velikoruskog imperijalizma. Staljin je, naravno, s gnušanjem odbijao bilo kakve primisli na sovjetsku imperijalističku vanjsku politiku. Upravo suprotno, vlastodršci SSSR-a su na sva zvona tvrdili kako oni porobljenim narodima i izrabljivanim klasama, proletarijatu i seljaštvu, donose oslobođenje od jarma imperijalista i buržoazije.

SSSR po prirodi stvari nije ni mogao drukčije vladati stranim zemljama osim preko svojih vazala i totalitarnih boljševičkih režima. Inače, na slobodnim izborima svaki narod bi odbacio komunističke lidere i njihov režim.

Dio odgovornosti za sudbinu zemalja istočne Europe snose i zapadni saveznici, posebno SAD, jer se nisu dovoljno založili za slobodu tih zemalja. Dva su jaka razloga za popuštanje Staljinu: s jedne strane tada se, 1944/45. dok još Njemačka nije bila svladana, nije smjelo ugroziti savezništvo s SSSR-om čije su milijunske zemlje nosile glavni teret rata; s druge pak strane, Staljin je dao riječ da će tri mjeseca nakon kapitulacije Njemačke SSSR ući u rat protiv Japana, što je za SAD bilo tada od neprocjenjiva značenja.

Paralelno s procesom nasilnog uspostavljanja satelitskih režima u zemljama istočne Europe, KPSS je rujna 1947. stvorila političko tijelo 9 komunističkih partija pod imenom Informacioni biro komunističkih i radničkih partija (IB). Iz "kapitalističkih" zemalja u IB su ušle samo talijanska i francuska KP, tada masovne i vrlo jake stranke.

Na osnivačkom sastanku IB-a glavni referat je podnio A. Ždanov, vodeći ideolog KPSS-a, s tezom da su formirana dva suprotstavljena "tabora" – imperijalistički zapadni na čelu s SAD-om i demokratski socijalistički na čelu s SSSR-om. Zadaća je socijalističkoga tabora da ujedini sve svoje snage za obranu od agresije Zapada protiv SSSR-a i zemalja "narodne demokracije" i socijalizma. KPJ je s radošću prihvatila

formiranje IB-a. Ideju o stvaranju zajedničkoga tijela europskih komunističkih partija Tito je pokretao već 1945. i 1946. prigodom svojih boravaka u Moskvi.

Državna integracija, satelitizacija zemalja istočne Europe pod hegemonijom SSSR-a i stvaranje IB-a kao "male Kominterne", upućivali su na opasnost da SSSR, osloncem na komunističke partije Zapada, ovlada Europom tim lakše što je Njemačka bila okupirana, a Francuska i Velika Britanija ne bi bile u stanju zaustaviti takvu invaziju.

Naravno, i SSSR je bio ratom izmrcvaren, ali je ipak bio najjača vojna sila u ondašnjem svijetu.

Ždanovljeva teorija o zapadnom imperijalizmu zapravo je obnovila politiku KPSS-a i vlade SSSR-a iz međuratnog razdoblja. Naime, do napada Njemačke na SSSR 22. lipnja 1941. sovjetska "teorija" je zapadne zemlje tretirala imperijalističkim, izjednačujući ih s nacističkom Njemačkom i njezinim saveznicima, nadajući se da će ta dva tabora iskrvariti u međusobnom ratu. Zato se može smatrati da je IB, nakon savezništva sa Zapadom 1941-45, označio kontinuitet s predratnom političkom strategijom SSSR-a.

Zapad je odmah nakon rata odgovorio svojim mjerama protiv SSSR-a. Inicijativu je pokrenuo Winston Churchill. On je ožujka 1946. u Fultonu, u nazočnosti predsjednika SAD-a Harryja Trumana, javno pozvao Zapad u borbu protiv komunizma. Prije toga Churchill je već svibnja 1945. pismeno, za vrijeme tršćanske krize, kada je Tito u zapadnom tisku nazvan "balkanskim Hitlerom" koji hoće ratom osvojiti Istru, Trst i Korušku, formulirao tezu da se od Baltika do Jadrana spustila "željezna zavjesa" kao granica između "slobodnoga svijeta" i "svijeta komunizma". Uskoro, ožujka 1947, definirana je tzv. Trumanova doktrina po kojoj se SAD obvezuju da će svakoj zemlji ugroženoj od komunističke opasnosti dati vojnu, tehničku i financijsku pomoć. Iste godine je donesen tzv. Marshallov plan po kojemu SAD daju financijska sredstva europskim zemalja radi jačanja njihove političke stabilnosti i obrambene sposobnosti protiv "komunističke subverzije". Ta je pomoć iznosila 14 milijardi dolara.

Iako će vojni blokovi biti osnovani kasnije – NATO 1949, a Varšavski pakt tek 1955. – podjela na blokove provedena je već 1945-1947. godine. Hladni je rat počeo na ideološkom, propagandnom, ekonomskom i drugim poljima, uključujući i trku u naoružanju.

Odnos snaga između zapadnoga i istočnog bloka teško je izraziti sintetičkim pokazateljima. Istok je bio puno nadmoćniji u kopnenim snagama, a Zapad je imao monopol na atomsko oružje, koje Rusi tada još nisu imali. Iscrpljena u dva svjetska rata zapadna Europa nije imala snaga za otpor eventualnoj agresiji s Istoka. Po ekonomskoj snazi Zapad je bio apsolutno nadmoćan. Kao čelna zemlja Zapada, SAD je tada ostvarivala 56% cjelokupnoga svjetskog društvenog bruto-proizvoda, i oko 855 znanstvenih otkrića tadašnjega svijeta. Dok je SAD imao i "mrkvu i štap" te mogao podizati zemlje zapadne Europe iz ratnog pepela, SSSR je imao samo štap. Ni jednoj zemlji istočne Europe nije mogao davati ekonomsku pomoć. Dapače, Rusi su nakon rata iz tih zemalja odvozili dio industrijskih postrojenja i pokretne imovine.3

U procesu razdvajanja saveznika Velike antifašističke koalicije i stvaranja dvaju antagonističkih blokova, Titova Jugoslavija nije imala nikakvih dilema. KPJ je od 1919. trajno bila jedna od najodanijih članica Kominterne. Na tom kursu ona je prva u Europi podigla ustanak, želeći pomoći napadnutom SSSR-u. Nije, dakle, SSSR 1945. upotrijebio nikakav pritisak da se Jugoslavija sovjetizira, kao što je to uradio s ostalim zemljama istočne Europe. Staljin to nije činio ne zato što Jugoslaviju nije želio uključiti u svoj imperij već zato što je KPJ sama pošla u njegov zagrljaj, pa zato nije trebao nikakav poziv, čak ni sugestije Kremlja. KPJ je pošla tim putem i zato što je očekivala oslonac od opasnosti sa Zapada. Kao što je rečeno, vodstvo KPJ je i u ratu 1941-45. strahovalo od eventualnog iskrcavanja saveznika na Jadranu i bilo spremno "baciti ih u more". U diplomatskoj borbi za Istru i Trst, za granice s Italijom i Austrijom, Jugoslavija uopće nije sumnjala u bezrezervnu pomoć vlade SSSR-a. Prvi petogodišnji plan industrijalizacije (1947-1951) računao je na pomoć SSSR-a.

Koliko je vjera u SSSR bila neograničena govori izjava E. Kardelja, prvog Titova suradnika od 1937. do smrti 1979, dana sovjetskom ambasadoru Sadčikovu, kojemu je rekao da rukovodstvo nove Jugoslavije vidi svoju državu kao jednu od budućih republika SSSR-a, a KPJ kao budući dio KPSS-a.4 Do sukoba sa Staljinom Jugoslavija je, uz SSSR, igrala vodeću ulogu u objedinjavanju socijalističkih zemalja protiv Zapada.

Vanjska politika Jugoslavije u prvim poratnim godinama (1945-48) rukovodila se ideološkom doktrinom Kominterne (1919-1943) po kojoj je na djelu svjetska proleterska revolucija koja se nastavlja poslije II. svjetskog rata pod vodstvom svemoćnoga SSSR-a. Podjela na blok socijalizma i kapitalizma, provedena je 1945-47, na toj je crti. Zavisno od konkretnog razvoja događaja, predstojeći sukob može nastupiti ili agresijom zapadnih zemalja na čelu s "američkim imperijalistima" ili pak nastupanjem revolucionarnih snaga socijalizma. U svakom slučaju, SSSR i o njemu ovisne zemlje, tzv. narodne demokracije, moraju se vojno, gospodarski, ideološki i politički èvrsto povezati u monolitni blok protiv "zapadnog imperijalizma". Više od svih zemalja Jugoslavija je forsirala to povezivanje. Zato su 1945, 1946. i 1947. sklopljeni ugovori o prijateljstvu i uzajamnoj pomoæi s SSSR-om, Poljskom, Èehoslovaèkom, Albanijom, Mađarskom i Rumunjskom, iz čega je nastao sustav regionalne sigurnosti, zapravo borbeni savez tih zemalja.

KPJ od osnivanja 1919. nije mijenjala svoj lenjinistički ideološki pogled na budućnost svijeta. Trajno je živjela u viziji svjetske proleterske revolucije Komunističke Internacionale (KI) i slijedila politiku apsolutne privrženosti SSSR-u. Nakon što je 1945. stvorila državu, KPJ je odmah krenula u proces državnoga, gospodarskog, političkog, kulturnog integriranja s SSSR-om, i to znatno šire i intenzivnije nego što je to tražio sam SSSR. U duhu takve vizije Tito je još prije završetka rata, 11. travnja 1945. u Moskvi potpisao "Ugovor o prijateljstvu, uzajamnoj pomoći i poslijeratnoj suradnji, između Jugoslavije i SSSR-a". Slične je ugovore potpisao i s ostalim (budućim) satelitima SSSR-a: Poljskom (11. ožujka 1946),

Čehoslovačkom (9. svibnja 1946), Albanijom (9. srpnja 1946), Bugarskom (27. studenoga 1946), Mađarskom (8. prosinca 1947) i Rumunjskom (19. prosinca 1947). Uz te međudržavne ugovore potpisano je mnoštvo sporazuma o političkoj, ekonomskoj i kulturnoj suradnji. Iako i sama u bijedi, Jugoslavija je Bugarskoj oprostila reparacije – 25 milijuna USD, a Poljskoj, Čehoslovačkoj i Rumunjskoj poslala 17.000 vagona žita.

Na ideji integriranja novih prokomunističkih država Tito 1946. posjećuje Varšavu, Prag, opet Moskvu, a u isto vrijeme u Jugoslaviju hodočaste svi lideri komunističkih zemalja osim samog Staljina. O tom integriranju s Istokom Josip Broz Tito na V. kongresu KPJ 1948. kaže: "Prva mjera CK KPJ i nove vlade nakon oslobađanja naše zemlje ... bila je ... u tome da se Jugoslavija što tješnje poveže, kako ekonomski tako i politički i kulturno, sa Sovjetskim Saveznom i zemljama narodne demokracije..." Već 1945. Tito je dao inicijativu da europske komunističke partije osnuju neke vrste organizaciju sličnu KI koja je raspuštena 1943; ta je ideja realizirana u jesen 1947. kada je stvoren Kominform, za čije je sjedište izabran Beograd. Sve je to išlo u duhu vizije uključenja Jugoslavije u SSSR.

U prvim poratnim godinama (1945-1949) Jugoslavija ne samo da ne inicira prijateljske odnose prema zapadnim zemljama već ih zaoštrava, čak i više nego što bi to Rusi željeli. Doduše, za takvu politiku bilo je i razloga. Zapadne zemlje su odmah u ožujku 1945. priznale Titovu vladu, u koju su ušli i neki ministri iz Šubašićeve kraljevske vlade. Ustvari, to je bila komunistička vlada u kojoj je djelovanje Šubašićeve ministarske ekipe bilo potpuno blokirano tako da je to faktički bila jednostranačka vlada. Zato Britanija i SAD nisu mogle ništa učiniti za stvaranje parlamentarne demokracije, čemu su se nadali i na što se Tito obvezao potpisom dvaju sporazuma sa Šubašićem (16. lipnja i 20. studenoga 1944).

U tršćanskoj krizi Zapad je vodio oštru propagandnu kampanju, nazivajući Tita "balkanskim Hitlerom", a njegov režim jednopartijskom diktaturom; Jugoslavija je nazivana "satelitom SSSR-a br. 1". Kampanja je posebno pojačana u povodu suđenja Draži Mihailoviću (ljeto 1946) i nadbiskupu A. Stepincu (jesen 1946).

Jugoslavenski režim je odgovorio jednakom mjerom, optužujući Zapad za osporavanje legitimnih prava Hrvata i Slovenaca za ujedinjenje s maticom, za prihvat četnika i ustaša, za podrivanje "nove demokratske" Jugoslavije itd. i tsl. Iza takvih optužbi Zapada stajala je radikalna revolucionarna protukapitalistička svijest koja se nadala širenju komunizma na cijelu Europu. To znači da zajednički četverogodišnji rat protiv fašizma nije značajnije potisnuo predratnu antizapadnu bolješevičku ideologiju. Uz to, naravno, postojali su i realni interesi nove vladajuće sile u Jugoslaviji. KPJ je bila više nego uvjerena da se Zapad nije odrekao obnove tek srušenoga režima Kraljevine Jugoslavije. Taj sukob sa Zapadom bio je prvi jasniji čin početka hladnoga rata.

Jugoslavija je svibnja 1945. ušla u oštar sukob s Velikom Britanijom i SAD-om zbog svojih granica s Italijom i Austrijom. Polazeći od zahtjeva da se ispravi nepravda iz 1918-1920. kada je Kraljevina

Jugoslavija, na račun Hrvatske i Slovenije, ustupila Italiji teritorij s oko 600.000 Hrvata i Slovenaca, vođe nove Jugoslavije, posebno Tito i Kardelj, bili su spremni i oružjem se suprotstaviti zapadnim saveznicima. Znajući da se pravo bez vojne sile teško može ostvariti, Tito je s IV. armijom i slovenskim partizanima prije anglo-američkih postrojbi zauzeo Istru, Trst, dio Julijske Krajine i dio Koruške, spreman s oružjem braniti oslobođene krajeve. Međutim, i zapadne zemlje su također bile spremne izbaciti jugoslavenske postrojbe iz oslobođenih krajeva, tim odlučnije što su one već tada ocijenile da je Jugoslavija postala satelit SSSR-a i da zato njoj dati Trst isto je kao da su ga dali Rusima. Uz to su htjeli ojačati Italiju, a Austriji osigurati granice iz 1938. godine.

Jugoslavija je tražila oslobođene krajeve s argumentom da su Slaveni većinsko pučanstvo, a da je grad Trst otok u slavenskom moru. Kardelj je u zatvorenim partijskim krugovima govorio da bi gubitak Trsta otvorio mogućnost imperijalističkoga prodora Zapada na Balkan i u srednju Europu te ugušio revolucionarne procese u tom dijelu svijeta. U svibnju 1945. SAD i Velika Britanija dale su Titu ultimatum da njegove postrojbe odmah napuste Trst, Pulu i ostala pristaništa na obali Istre kao i dolinu Soče te da se povuku i iz Koruške i Štajerske (Austrije). Tito je 27. svibnja 1945. napao i velike sile rekavši da Jugoslavija neće nikome biti "moneta za potkusurivanje", što je izazvalo oštar demarš sovjetske vlade, koja je procijenila da se to odnosi i na nju, a ne samo na zapadne zemlje.

U sukobu 1948. Staljin će ukoriti Tita s tezom da SSSR zbog Trsta nije mogao riskirati rat sa Zapadom. Tito je, ipak, 12. lipnja 1945. morao povući svoje jedinice iz Austrije, Trsta i dijela Istre. Zatim su u diplomatskoj borbi zapadne sile Jugoslaviji ponudile granicu s Italijom po tzv. Wilsonovoj crti koja je razmatrana na Pariškoj mirovnoj konferenciji nakon I. svjetskog rata, kojom se Italiji ustupa veći dio Slovenskog primorja i veći dio hrvatske Istre s Cresom i Lošinjem, uz poseban status Rijeke i Zadra. Jugoslavija je taj prijedlog odbacila, a zatim je sporni teritorij podijeljen na dvije zone: zonu A (grad Trst s okolicom) pod upravom zapadnih sila i zonu B pod vojnom upravom Jugoslavije.

Na Pariškoj mirovnoj konferenciji 1946. godine Kardelj je vodio diplomatsku bitku. Za to vrijeme KPJ je organizirala opći val masovnih demonstracija pod parolom "Život damo, Trst ne damo!"

Vijeće ministara savezničkih sila u Parizu je 2. srpnja 1946. odlučilo da se ustanovi država pod imenom "Slobodni teritorij Trsta" (STT) od nešto proširene zone A, a zatim je mirovna konferencija u Parizu 28. rujna 1946. prihvatila rješenje koje je i sankcionirano mirovnim ugovorom Jugoslavije s Italijom (10. veljače 1947). Dakle, u tom trenutku Jugoslavija je praktički dobila zonu B. Matici zemlji je dodijeljen teritorij od 7.000 km2 s oko 470.000 stanovnika. Jugoslavija je uz potpis na mirovni ugovor stavila do znanja da i dalje ostaje pri zahtjevu za Trstom. Međutim, već 20. ožujka 1948. SAD, Velika Britanija i Francuska objavile su tzv. Tripartitnu deklaraciju kojom se cijeli STT pripaja Italiji što se nije moglo realizirati, jer se Jugoslavija tome oštro suprotstavila. Dva dana prije toga, 18. ožujka 1948, Staljin je povukao svoje stručnjake, čime je započeo sovjetsko-jugoslavenski sukob.

U procesu stvaranja tzv. socijalističkog bloka zemalja istočne Europe i SSSR-a, Jugoslavija je težila da u tome bloku stvori balkansku federaciju kao regionalnu zajednicu kojoj će ona biti hegemon.

Inspirirana starom socijalističkom i komunističkom idejom o balkanskoj federaciji, KPJ je smatrala da su s dolaskom komunista na vlast stvoreni uvjeti za njezinu realizaciju. Računalo se da će se tako Balkan od "bureta baruta" pretvoriti u regiju mira i stabilnosti.

Prvi pokušaj stvaranja federacije Jugoslavije i Bugarske zimi 1944-45. nije uspio jer Bugarska, kao poražena saveznica Hitlerove Njemačke, nije smjela stvarati međunarodne ugovore sve do potpisa mirovnog ugovora. U međuvremenu su vladine snage uz pomoć britanske armije razbile grčku partizansku vojsku u prvim danima 1945. godine. Propao je pokušaj stvaranja komunističke Grčke, što je bilo djelo Velike Britanije koja je, po sporazumu s Moskvom iz listopada 1944, dobila suglasnost saveznika za intervenciju u Grčkoj, što Titu tada nije bilo poznato. Uslijed progona komunista, u Grčkoj je 1946. došlo do pobune i građanskoga rata koji je trajao tri godine (1946-1949). Jugoslavija je dala logističku pomoć grčkim komunistima u nadi da Će oni pobijediti. Zbog toga je 1947. i 1948. osuđena od strane OUN-a. ČekajuĆi pobjedu komunista u Grčkoj, ostale su tri balkanske zemlje nizom međunarodnih sporazuma i akcija pripremale federaciju. Jugoslavija je Albaniju veĆ praktično od 1945. do 1948. postupno integrirala. S Bugarskom je 1. kolovoza 1947. potpisan Bledski sporazum, dopunjen ugovorom 27. studenog 1947. u Evksinogradu kod Varne. Glavni problem bio je u tome što su Bugari preferirali dvojnu federaciju, a rukovodstvo Jugoslavije je Bugarsku vidjelo kao jednu od 7 južnoslavenskih republika.

Iako se nije došlo do utanačenja promjene granice, u perspektivi se očekivalo da će Bugarska dobiti dva kotara uz granicu sa Srbijom u kojima su Bugari bili izrazita većina, a ustupiti Makedoniji tzv. Pirinsku Makedoniju, što se dade zaključiti iz govora bugarskoga lidera G. Dimitrova, na sjednici CK KP Bugarske kolovoza 1946, kada je rekao: "'Vardarska Makedonija', 'Pirinska Makedonija' i 'Egejska Makedonija'. Ne postoje tri Makedonije. Postoji samo jedna Makedonija i ona je ... predstavljena u postojećoj Narodnoj Republici Makedoniji..."5 I Tito je vjerovao da će bugarski komunisti ustupiti tzv. Pirinsku Makedoniju. U jesen 1944. on je srbijanskom političaru Dragoljubu JovanoviĆu rekao: "Mi ćemo Bugarima vratiti dva kotara koji su im uzeti u Versaju, a oni će nama ustupiti Pirinsku Makedoniju... to sam uredio s bugarskim drugovima..."6

Ulaskom u federaciju, Albanija bi za nagradu dobila Kosovo.

Ideje jugoslavenskih revolucionarnih romantičara razbit će se o hridine realnog odnosa snaga – mimo velikih sila to se nije moglo realizirati. Napadom Staljina na Tita 1948. definitivno je pokopana ideja balkanske federacije. Grčki ustanak je poražen 1949, a Bugarska totalno satelitizirana, dok je Albanija, među prvima, 1948. napala Jugoslaviju optužujući ju da je od 1945. vodila osvajačku politiku prema njoj.

Udarom Staljina na Tita 1948. završena je faza revolucionarnog optimizma jugoslavenskih komunista.

Dok je nova Jugoslavija, izložena otvorenim pritiscima sa Zapada, svu svoju pažnju usmjerila protiv opasnosti s te strane, u isto se doba “otvorila” prema Istoku, prema SSSR-u. Već potkraj rata, naročito od oslobođenja Beograda 1944, uspostavljene su višestruke vojne, političke, kulturne, znanstvene i druge veze. SSSR se u toj situaciji nije više mogao držati politike “pola-pola”, već je otvorio novu stranicu odnosa s Jugoslavijom; njemu se pružila prilika za sto postotni utjecaj, to prije što je i nova Jugoslavija, kako rekosmo, otvorila mogućnost za takvu politiku, uvjerena da se radi o najiskrenijemu savezniku i zaštitniku.

Neposrednim kontaktima najviših rukovodilaca obiju zemalja, uključujući i više razgovora Tita i Staljina, činilo se da su ratni nesporazumi izglađeni. Vojna pomoĆ SSSR-a u posljednjim mjesecima rata i naoružanje Jugoslavenske armije, zajedno s radostima pobjede nad zajedničkim neprijateljima, stvarali su, posebno kod komunista i mlade generacije, veliko povjerenje i ljubav prema SSSR-u, što je KPJ intenzivno razvijala svim mogućim sredstvima propagande.

Neograničeno povjerenje i ljubav koju su komunisti u bivšoj Jugoslaviji razvili prema SSSR-u, a KPJ razvila u partizanima, sada se nakon oslobođenja nastojalo proširiti i na narod.

Prema svim socijalističkim zemljama razvija se kult povjerenja, posebno prema slavenskim narodima, riječima ljubavi iz doba panslavističkih ideja.

Iako se na riječima isticalo i naglašavalo da se izgradnja socijalizma u Jugoslaviji odvija u specifičnim prilikama, SSSR je istican kao “model kojemu treba težiti”.

Na molbu CK KPJ i vlade Jugoslavije SSSR je uputio u Jugoslaviju znatan broj vojnih i civilnih stručnjaka koji su se rasporedili na značajnije “punktove” u policiji, u vojsci i ekonomskom državnom aparatu. KPJ se ponašala kao da Će biti dio SKP(b)-a i kao da Će Jugoslavija biti dio SSSR-a, odnosno dio svjetske zajednice socijalističkih zemalja. Bilo je to vrijeme zanosa mlade revolucije koja je vjerovala da je na dnevnom redu stvaranje istinske ljudske zajednice socijalističkih zemalja. Nažalost, na drugoj strani Staljinova je vlada tu srdačnu otvorenost nove Jugoslavije iskoristila i svestranom infiltracijom započela politiku dominacije.

Rukovodstvo Jugoslavije, inspirirano idealima i načelima revolucije i socijalizma, pružalo je u konkretnim pitanjima otpor vladi SSSR-a težeći, dakako, ne samo da ne izazove otvoren sukob već da ojača prijateljstvo i savezništvo s SSSR-om. Naime, mlado revolucionarno rukovodstvo Jugoslavije, puno vjere i iluzija s obzirom na prave namjere Staljinove vlade, smatralo je da ima pravo, u ime principa koji treba da vladaju među komunistima, slobodno “ispravljati pogreške” i suzbijati tendencije koje ne odgovaraju odnosima među socijalističkim zemljama.

2. Uspostava revolucionarne diktature

U rukama Tita i nekoliko njegovih najbližih suradnika (Kardelja, Rankovića, \ilasa, Hebranga) našla se 1945. nezapamćena vojna i politička moć. Pod njegovim je zapovjedništvom bila ratna armija od blizu milijun ljudi. Ali to nije bila obična, već ideološki indoktrinirana partijska vojska. U njezinu je sastavu bilo oko 100.000 članova KPJ i 106.000 članova SKOJ-a. U njihovim je rukama bila snažna i monolitna KPJ sa 141.000 članova koji su fanatično slijedili svoje vođe – Tita i Staljina – dijeleći prema obojici podjednaku lojalnost i vjernost. U proljeće 1944. A. Ranković je po uzoru na SSSR stvorio tajnu policiju u koju su odabrani najortodoksniji i najtvrđi komunisti. Od samog osnivanja ona je postala osamostaljena sila – država u državi.

Država, stvorena u ratu, također je bila partijska kao što su takvi bili i vojska i policija. KPJ je držala u svojim rukama svu vlast i u privredi, u kulturi, u prosvjeti, u znanosti – svuda; ona je rukovodila i svim tzv. masovnim organizacijama: Narodnom frontom, sindikatima, omladinskim, ženskim, športskim društvima – ništa nije moglo nastati i postojati mimo volje i kontrole Partije. Oko te strukture – partije, države, vojske – razvio se blok-pokret političkih snaga koji se rodio u partizanskom ratu i koji je išao za Titom, od kojeg je propaganda već bila napravila ratnu i lidersku legendu. Titova pravno i politički neograničena vlast mogla se uspoređivati s onom koju su imali lideri revolucije kao što su bili Lenjin, Staljin, Mao, Castro itd.

Sa stajališta poratnoga razvoja, mala skupina KPJ od 7-8 prvaka u koje se može uključiti i A. Hebrang, Sreten Žujović, I. Gošnjak i M. Pijade, mogla je raditi što je htjela, budući da su komunisti i njihove pristaše imali neograničenu političku vlast, a bili su spremni za svojim liderima iĆi "u vatru i vodu". Nasuprot njima, onaj dio naroda koji je bio na protivničkoj strani bio je isključen iz političkog života, a često se našao čak i izvan zakona.

Stvaranje monolitnoga komunističkog bloka neobjašnjiv je fenomen kada se analizira u kontekstu činjenice da se jugoslavensko društvo raspalo već u Kraljevini Jugoslaviji, i to kako po nacionalnim šavovima, tako jednako i u svom socijalno-ekonomskom biću. Objašnjenje spomenutoga društvenog "fenomena" izlazi iz okvira ovog rada. O njemu se mogu dati samo neke naznake.

Ukratko, formiranje komunističkog bloka 1941-1945. bila je konzekvenca procesa raspadanja hegemonističkoga vojno-političkog monarhizma Kraljevine Jugoslavije, nacifašističke okupacije 1941-1945. potpomognute – aktivno ili pasivno – građanskim strankama, kao i odluka velesila SAD-a, SSSR-a i Velike Britanije o obnovi Jugoslavije, te činjenice da su komunisti uspjeli pridobiti dio masa za ideju stvaranja socijalističkoga "novog društva". Svojom platformom u kojoj su uvijek skrivali ideju komunizma, KPJ je "svima" nudila ponešto u čemu su ljudi različitih uvjerenja našli nadu ostvarivanja svojih interesa: Srbima državu u kojoj će svi biti ujedinjeni; Hrvatima, Slovencima, Makedoncima, Crnogorcima i Muslimanima njihove nacionalne republike; radnicima tvornice bez kapitalista; seljacima zemlju bez poreza, a svima utopiju društva bez bogataša i siromaha, društvo drugova bez gospodara, novi svijet bez ratova,

socijalističke države Europe i svijeta bez državnih granica. U svijesti ljudi se kao u bajkama rađao novi bogati svijet bez bijede i siromaštva. U paleti tih ideja nove utopije našlo se privlačnih elemenata i za nepismena mladog seljačića i za inteligenta. Prvi je povjerovao u bajku, a drugi je u tome našao usustavljenu "znanstvenu istinu" po kojoj neumitno nastupa smjena divljega kapitalizma koji pokapa novi cvatući svijet komunizma. Ukoliko su ljudi bili bijedniji, siromašniji i neobrazovaniji, utoliko je utopija komunizma bila privlačnija.

S novom utopijom KPJ nije prodrla u srednje i starije generacije. Ali je postigla uspjeh među mladima.

Veoma specifična i važna strana bloka revolucionarnih snaga bila je u tome što je njegovu "udarnu snagu" činila vrlo mlada generacija i što je bio idejno i politički jedinstven, a organizacijski visokocentraliziran. Prva značajka izražena je u tome da su mladići, djevojke i uopće mladi ljudi preuzeli rukovodeće položaje i uloge, počevši od radnih organizacija i seoskih narodnih odbora do ministara i članova centralnih političkih foruma. Mlada generacija se "nametnula" srednjoj i starijoj generaciji. Velika većina "vodeće generacije" bila je u dobi od 15/16 do 30 godina. Pobjednosno završen rat podigao je do nevjerojatnih razmjera samovijest, samouvjerenost te mlade generacije koja se nije plašila nikakvih prepreka, čiju veličinu i složenost mnogi tada nisu ni zapažali. Svijest o teškoćama povijesnih problema nije postojala. Golemo značenje ta generacija nije imala samo za prvo poslijeratno razdoblje; ona će za idućih tridesetak godina držati ključne pozicije u upravljanju društvom.

Čak je i većina vođa ustanka pripadala mladoj generaciji. Na početku ustanka Rankoviæ, Kardelj, \ilas, Bakariæ, Kidriè, Stamboliæ, Vukmanoviæ, Koliševski, Vlahoviæ itd. bili su u dobi između 27 i 32 godine i zahvaljujuæi tome, vladat æe oko pola stoljeæa, blokirajuæi svoju smjenu s onima iz redova mlaðih generacija.

Jedna od "tajni" uspjeha KPJ u manipulaciji masama jest i stil upravljanja društvenim procesima, što zaslužuje kratko objašnjenje.

U strukturi i mehanizmu upravljanja KPJ je bila stožerna politička organizacija koja je od vrha do dna hijerarhijske strukture – od najmanjega sela do državnoga vrha – donosila sve odluke, ali tako da je to činila zajedno s tzv. masovnim organizacijama i državnim aparatom. Suštinski po stilu funkcioniranja, mehanizam upravljanja bio je kopija staljinskog modela. Međutim, u tome postoji i jedna zapanjujuća, na prvi pogled nerazumljiva razlika. Radi se o fenomenu konspirativnog, gotovo tajnog života i djelovanja KPJ.

KPJ je produžila svoju tradiciju tajnosti i konspirativnosti "naslijeđenu" iz ilegalnog i ratnog razdoblja. To se očitovalo u nizu praktičnih oblika djelovanja. Javnost nije znala tko su članovi KP u njihovim sredinama. Javnost nije znala gdje postoje partijske organizacije, tko su njihovi članovi i prvaci. Sam Tito je izbjegavao odgovoriti na pitanje je li on vođa KPJ. Sastanci koji su se u to doba održavali

najmanje jedanput tjedno, po pravilu su se održavali noću u tajnosti.7 Sastanci partijskih rukovodstava, od lokalnih do središnjih, ni jednom nisu obznanjivani sve do V. kongresa 1948. godine.

U istom su stilu bili i pisani i (partijski) dokumenti. Ni riječi o ključnim terminima kao što su socijalizam, komunizam i slično. Termini su: narodna demokracija, narodna vlast, itd. Gotovo sve odluke donose i objavljuju vlada, narodni odbori, skupštine, Narodna fronta, sindikati – a to su zapravo odluke Partije koja je svuda, ali je u javnosti nigdje nema. Tako se stvarao privid političkog života. KP je bila iza kulisa, a u javnosti su samo masovne društvene organizacije, pa po formi ispada da su njihovi čelnici izabrani od naroda.

Glavna masovna organizacija definirana kao općenarodna, patriotska, otvorena svakom građaninu, osim otvorenim neprijateljima, bila je Narodna fronta (NF) koja je obuhvaćala nekoliko milijuna ljudi (u njoj je 1947. evidentirano 7 milijuna članova). Ona, a ne KP, organizira izbore, predlaže kandidate za izborna predstavnička tijela, kontrolira vlast, itd. Istodobno ona organizira društveni život – od masovnog opismenjavanja i večernjih škola do formiranja radnih brigada te dobrovoljnog rada na obnovi zemlje. U NF su uključene i ostale društvene organizacije kao sindikati, Narodna omladina, Antifašistička fronta žena i tsl. Na djelu su, dakle, dvije partije: usko, kadrovska, monolitna KPJ i Narodna fronta, široka, masovna i općenarodna partija – kao prošireno "izdanje" one prve.

Povijesno gledano, KPJ je preko NF-a ostvarivala nekoliko ciljeva, od kojih su neki bili manipulativni, a drugi društveno korisni.

NF je svakom građaninu otvarala vrata uključivanja u politički život, što su mnogi iz raznih razloga i učinili. Aktivniji članovi su primani i u KPJ i birani u organe vlasti. Politički protivnici koji su prozreli manipulativnu ulogu KP "bježali" su od NF-a. Angažman tzv. izvanpartijaca u NF-u tupio je dogmatizam, aroganciju i ideološku tvrdoću dijela komunista. Preko NF-a se manjim dijelom ublažavala negativna strana jednostranačja, prividom kako ljudi mogu i bez partija utjecati na vlast. NF je imala i svoju ulogu prema međunarodnoj javnosti: ona je skrivala jednopartijsku diktaturu. KPJ je koristila NF i u borbi protiv opozicije. Pozivom na patriotizam nudila je građanskim strankama da se učlane u NF u "interesu najširih narodnih masa". Svjesni da se radi o očitoj manipulaciji, lideri starih građanskih stranaka to su odbijali, ali su se neke frakcije građanskih stranaka, pa i same stranke kao lijevo orijentirana Zemljoradnička u Srbiji i "partizanski" HSS u Hrvatskoj, uključile u NF što je KP-u olakšalo razbijanje tvrdih građanskih stranaka.

Mehanizam upravljanja u kojemu je KPJ bila stožerna, a NF masovna organizacija, pri čemu prva djeluje konspirativno, a druga javno, tendencijski je bio "mač s dvije oštrice". Naime, pojavili su se prvi znaci borbe između demokratskih i čvrstorukaških totalitarističkih snaga. Moguće je da bi s vremenom pozicija partije slabila, što naravno nije sigurno. Zato se može reći da u Staljinovu optužujućem pismu 1948. ima zrnce istine da KPJ gubi svoj revolucionarni identitet utapanjem u NF. Možda je zbog toga bio usporen i proces stvaranja KP Crne Gore i BiH, što je bilo predviđeno neposredno nakon rata, ali će se ostvariti tek

1948. kada je zbog Staljinova napada KPJ izašla iz svoje konspirativnosti, a to je jako smanjilo političku ulogu NF-a.

Prethodna analiza je odgovor na pitanje kako je bilo moguće da komunisti i dio masa povjeruje da se nakon povijesnog iskustva može za jedno desetljeće ostvariti savršeno ljudsko društvo. Ta vjera bila je odgovor s jedne strane na svu onu bijedu i krvoprolića dvaju svjetskih ratova, što se pripisivalo kapitalizmu, a s druge strane na vjeri u SSSR. Ta vjera će biti u temelju narušena za svega 3 godine kada SSSR ugrozi opastanak Titove Jugoslavije.

Nakon rata, Jugoslavija se našla pred mogućnošću uvođenja višestranačja po uzoru na zapadne demokracije. Ta je mogućnost bila otvorena po sporazumu Tito-Šubašić s potporom i zahtjevom velesila, tako da je to postala međunarodna obveza novoga režima. Vlada Tito-Šubašić 9. ožujka 1945. obvezala se Deklaracijom ovim riječima: “Vlada će osigurati punu slobodu privatnoj inicijativi, bez koje se ne može zamisliti brza obnova zemlje.” Vlada jamči “demokratska prava” kao što su “... osobna sloboda, sloboda vjeroispovijedi, sloboda govora, štampe i udruživanja...” U skladu s tom deklaracijom, državni su organi donijeli akt o slobodnom osnivanju i djelovanju političkih stranaka nekoliko mjeseci prije izbora za ustavotvornu skupštinu. Istodobno, po zahtjevu Jaltske konferencije Velike trojice – Churchilla, Roosevelta i Staljina – u AVNOJ je kooptirano 118 zastupnika, među kojima ima i onih izabranih na izborima 1938. godine i nekoliko u javnosti poznatih pojedinaca. Međutim, većinu u tom tijelu, koje se preimenovalo u Privremenu narodnu skuštinu, imali su i dalje komunisti i sudionici NOB-a.

U privremenu vladu, u kojoj je predsjednik bio Josip Broz Tito, ušlo je i nekoliko građanskih političara, među kojima je za potpredsjednika imenovan i vodeći srbijanski političar Milan Grol, vođa Demokratske stranke, zatim Ivan Šubašić koji je imenovan ministrom vanjskih poslova, te Juraj Šutej kao ministar bez portfelja – oba iz rukovodstva Mačekove HSS. Tako su i predstavnici građanskih stranaka imali svoje pozicije i u vladi i u parlamentu.

Državi akt s pravom osnivanja, odnosno obnove političkog djelovanja dobilo je devet stranaka – sve u Srbiji.

Kooptiranjem građanskih političara u sastav AVNOJ-a, i u sastav vlade, te dozvolama za slobodno djelovanje građanskih stranaka, novi režim je smatrao da je ispunio međunarodne obveze Jaltske konferencije. Predizborna kampanja počela je u ljeto 1945.

KPJ nije imala nikakvih dilema glede slobode djelovanja građanskih snaga. Centralni komitet bio je jedinstven da se opozicija mora razbiti: u pitanju je bio samo način i moment. To ne bi smjela biti ni formalna zabrana, ni otvoren napad organa vlasti. Odlučeno je da se rad građanskih stranaka u Srbiji onemogući “voljom naroda”, a da se u ostalim republikama onemogući stvaranje građanskih stranaka, posebno HSS-a u Hrvatskoj.

Ponajprije, sva politička aktivnost zbivala se u organizacijama Narodne fronte – zborovi birača, predlaganje kandidata za lokalne organe, za republičke i saveznu skupštinu. Pokušaje stranaka da osnuju svoje organizacije onemogućavali su aktivisti NF-a nudeći takvim inicijatorima da ulaze u njezine odbore. Sindikati su organizirali radnike da ne tiskaju glasila opozicijskih stranaka, omladinci-komunisti palili su njihove listove. Prvacima građanskih stranaka, posebno poznatijima, nuđena su unosnija mjesta u državnim tijelima; neke se zastrašivalo, a bilo je primjera i fizičke livkidacije političkih protivnika, jednom riječju, strankama opozicije ne samo da je onemogućeno djelovanje već je njihovim aktivistima stvoren nesnosan život pa su stranke morale odustati od izborne trke. Vlada je "prala" ruke, jer sve te "psine" opoziciji radi sam narod, a ne država odnosno komunističke organizacije. Rad građanskih ministara u saveznoj vladi bio je blokiran. Ta vlada mjesecima nije održavala sjednice, a njezina ministarstva, posebno unutrašnjih poslova i obrane, radila su "punom parom" bez sjednica jer se politika kreirala u Centralnom komitetu KPJ i prosljeđivala na teren partijskim kanalima. Inicijative građanskih političara u Privremenoj narodnoj skupštini blokirane su većinskim odlučivanjem.

Jedan od uzroka poraza građanskih stranaka u sukobu s nadmoćnim komunističkim snagama bio je i u njihovim slabostima. Te stranke su za vrijeme rata bile razbijene bilo zbog suradnje s kvislinškim režimom, bilo zbog potpune pasivnosti. Njihovo je oživljavanje tražilo duže vrijeme. A najveća je njihova slabost bila u tome što se nisu ujedinile na razini Jugoslavije tako da je jedino KPJ, odnosno Narodna fronta bila općejugoslavenska organizacija. Sporazum građanskih stranaka na razini Jugoslavije nije bilo moguće postići jer su one nacionalno bile ne samo podijeljene već i sukobljene, kako prije i za vrijeme rata, tako još više nakon rata. Bilo je očekivanja da će srpsku opoziciju ujediniti M. Grol, ali je KPJ uspjela neke stranke, kao npr. Zemljoradničku D. Jovanovića, uključiti u Narodnu frontu. U Hrvatskoj je tu ulogu mogao odigrati samo V. Maček, ali je on emigrirao, a stranka se raspala na skupine oko Marije Radić, udove Stjepana Radića, oko Ivana Šubašića itd. KPH je njihovo djelovanje blokirala i nasiljem i pomoću partizanske HRSS.

Narodna je fronta pod rukovodstvom KPJ u jesen 1945, u predizbornoj kampanji za Ustavotvornu skupštinu, razvila odlučnu i oštru kampanju protiv građanskih stranaka i opozicije koju je Tito tih dana okarakterizirao ovim riječima:

"Ja ovu našu 'opoziciju' ne nazivam opozicijom. Opozicija u jednoj državi ne slaže se s izvjesnim taktičkim stvarima, hoće nešto bolje, ona zauzima opozicioni stav prema režimu ili prema vladi. Kod nas opozicija nije takva. Ona nije dala ni jednu ideju koja bi bila bolja od onoga što smo mi dali u programu Narodnog fronta. Ona uopće i nema programa. To je onaj stari lager neprijatelja naroda koji vuku točak historije natrag, a točak ih okreće oko sebe i, razumije se, smrvit će ih."8

Politička koegzistencija između KPJ, Narodne fronte i građanskih stranaka bila je apsolutno nemoguća jer je KPJ gradila sustav "diktature proletarijata", što isključuje postojanje bilo kakvih stranaka, osim tzv. suputnika, pa i to privremeno, dok se politički sustav vlasti ne stabilizira.

Vidjevši da nemaju nikakvih mogućnosti za slobodno djelovanje, opozicijske stranke su odustale od sudjelovanja na izborima. Njihovi prvaci su se povukli iz vlade i skupštine. Istodobno su pokušale angažirati vlade zapadnih zemalja da bi one prisilile vladu Jugoslavije da odgodi izbore i osigura njihovo slobodno djelovanje. Prilika za to bila je Potsdamska konferencija velikih sila održana usred ljeta 1945. Churchill se zaista zdušno založio da se "fašistički režim" u Jugoslaviji osudi, ali su Rusi i Amerikanci prešli preko toga. Naime, i Zapad je procijenio da je oportunije prepustiti razvoj događaja ... svojoj logici.

Drugi pokušaj za međunarodnu intervenciju bio je apel skupine građanskih političara – Slobodana Jovanovića, Milana Gavrilovića, Viječeslava Vildera i drugih upućen 10. rujna 1945. Konferenciji savezničkih ministara u Londonu zahtijevajući da se sastavi nova vlada od svih stranaka koja bi provela izbore. Ni taj pokušaj nije uspio. Titova je Jugoslavija imala veliki međunarodni ugled stečen u ratu protiv fašizma i saveznicima je bilo nemoguće udariti na režim takve zemlje.

Apstinencija opozicijskih stranaka nije omela izbore. Oni su održani 11. studenog 1945. samo s jednom listom, listom Narodne fronte. Iz taktičkih razloga uz glasačke kutije Narodne fronte stajale su i "prazne" kutije u koje su birači mogli spustiti svoje kuglice. Ali, prebrojavanje su obavile pouzdane komisije. Nema sumnje da je bilo "presipavanja" kuglica iz "ćoravih kutija" u one Narodne fronte. Od 8.383.435 glasača lista Narodne fronte dobila je 6.725.047 ili 88,6%, a "kutija bez liste" 838.239 glasova.

Nakon te izborne pobjede sastala se novoizabrana skupština i 29. studenog 1945. godine proglasila Republiku. U Deklaraciji o proglašenju Jugoslavije republikom kaže se da je FNRJ "savezna narodna država republikanskog oblika, zajednica ravnopravnih naroda koji su slobodno izrazili svoju volju da ostanu ujedinjeni u Jugoslaviji". Deklaracija donosi odluku Ustavotvorne skupštine kojom se "u ime svih naroda Jugoslavije ukida monarhija u Jugoslaviji, a Petar II. Karađorđević, s cijelom dinastijom Karađorđeviæa, lišava svih prava koja su njemu i dinastiji Karađorđevića pripadala".

Ustavni ustroj Jugoslavije dovršen je donošenjem republičkih ustava, i to Crne Gore, Bosne i Hercegovine i Makedonije 31. prosinca 1946, Slovenije 16. siječnja 1947, Srbije 17. siječnja 1947. i Hrvatske 18. siječnja 1947.

Prilikom izrade Ustava bilo je odlučeno da se iz formulacije izbaci pravo republika na odcjepljenje. U ime CK KPJ glavni autor Ustava, Edvard Kardelj, to je spriječio uz tumačenje da je borba protiv fašizma vođena i za pravo naroda na samoopredjeljenje do odcjepljenja. Odgovarajući onima koji su tvrdili da bi to pravo mogle u budućnosti iskoristiti separatističke snage, Kardelj je rekao da se to može desiti samo "ako naši narodi ne budu slobodni i ravnopravni" u Jugoslaviji.

Likvidaciju političkih stranaka i borbu protiv političkih protivnika pratila je žestoka politička propaganda, koja se isprepletala s terorom i progonima kao i s oštrim udarima na bogatije društvene slojeve uz državnu pomoć siromašnima.

Da bi se pred što širom javnosti kompromitirali poraženi režimi, priređena su brojna spektakularna suđenja najvišim prvacima razbijenih režima. Tako je u ljeto 1945. Viši vojni sud Jugoslavenske armije javno sudio članovima Nacionalnog komiteta Draže Mihailovića; Vojni sud II. armije u Zagrebu u lipnju 1945. sudio je ustaškim prvacima M. Budaku, N. Mandiću, J. Rukavini i drugima; Vrhovni sud Hrvatske osudio je skupinu prvaka NDH: Slavka Kvaternika, Vladimira Košaka, Miroslava Navratila, Ivana Perčevića, Mehmeda Alajbegovića i Osmana Kulenovića.[9] U srpnju 1946. godine osuđen je Draža Mihailović, a u jesen 1946. nadbiskup Alojzije Stepinac. Vojni sud IV. armije u Ljubljani sudio je generalu Rupniku i biskupu Rožmanu. Početkom 1947. godine u Skoplju je suđeno organizatorima VMRO-a. Sva ta i slična manje važna javna suđenja iskorištena su kao politički obračun sa starim režimima.

Neke istaknute lokalne prvake i aktivne članove građanskih političkih stranaka zadesila je drukčija sudbina. Oni su "nestajali" bez suda i svjedoka.

Tijekom višemjesečnih izbornih priprema za Ustavotvornu skupštinu glavni je predmet političke propagande bio raskrinkavanje monarhije i agitacija za republiku, za bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije. Na osnovi revolucionarnih zakona iz biračkih je popisa brisano 194.158 osoba zbog aktivne suradnje s okupatorima. Narodni sudovi pokrenuli su postupak protiv onih koji su se suprotstavljali novom režimu. Samo tijekom 1947. godine osuđeno je zbog krivičnih djela protiv naroda i države 10.211 osoba, a zbog krivičnih djela protiv narodne privrede 47.126 osoba, uglavnom zbog djela špekulacije, crne burze i neizvršavanja otkupnih obveza.[10]

Nakon političkih poraza u drugoj polovici 1945. godine, ostaci se starih građanskih snaga povlače, gube osnovu za svoje političko organiziranje i djelovanje. Kao i u prijašnjem razdoblju, one temelje svoja očekivanja na raspadanju antihitlerovske koalicije. Hvatanjem Draže Mihailovića početkom 1946. godine i izricanjem presude u ljeto iste godine zadan je snažan udarac snagama staroga društva koje su očekivale širenje masovnog otpora i ustanak u Srbiji u proljeće 1946. Izvođenje Alozija Stepinca pred sud u jesen 1946. u Zagrebu šokiralo je javnost, koja je smatrala da je nadbiskup nepovrediv zbog podrške Vatikana. Desetkovanjem odmetničkih skupina, četnika i "križara", tijekom 1946. godine taj je oblik otpora starih snaga sveden na mali broj očajnika koji su po teško prohodnom terenu i zabačenim selima u borbi za goli život i samoodržanje nastojali održati se, čekajući spas iz inozemstva. Otpor Jugoslavije pokušajima miješanja zapadnih sila u unutrašnje poslove zemlje i pritisku u ljeto 1946. u obliku povreda zračnog suvereniteta, uvjerio je stare snage da uzalud očekuju izmjenu poretka uz pomoć strane intervencije.

Tako su bili razbijeni svi pokušaji restauracije građanskih stranaka. Skupine buržoaskih političara i njihove organizacije raspale su se nakon izbora i proglašenja republike, a nekoliko godina održale su se samo Hrvatska republikanska seljačka stranka, Jugoslavenska republikanska stranka i Ujedinjena zemljoradnička stranka, i to u ulozi satelita KPJ.

Obračun s antikomunističkim snagama stimulirao je državni i partijski centralizam i poticao autoritarnost političke vlasti. Bez oštroga i nasilnog obračuna s pristašama građanske opozicije prijetila je stvarna opasnost od obnove građanskog ratu u Jugoslaviji.

3. Ekonomska koncepcija KPJ

Istaknuli smo neke značajne elemente – međunarodni položaj Jugoslavije, unutrašnjo-politički odnose i ekonomske prilike – koji su, čak i nezavisno od političke doktrine vladajuće Partije, uvjetovali nastajanje autoritarne centralističke organizacije društva. Međutim, potpuno objašnjenje nastanka državno-centralističkog sustava dobit će se tek pošto se razmotri programska koncepcija KPJ.

Kao i svaka marksističko-lenjinistička partija, KPJ je polazila od toga da je "eksproprijacija" kapitalističke klase prvi i početni akt "diktature proletarijata". Nacionalizacija sredstava za proizvodnju i stvaranje državnog vlasništva bilo je dakle glavni programski cilj KPJ i ona ga je počela ostvarivati čim se za to pružila stvarna mogućnost, to jest čim je faktički uspostavljena nova državna vlast.

Jedini idejno-teorijski utjecaj na koncepciju izgradnje društvenih odnosa imale su sovjetska teorija i praksa. Međutim, bilo bi povijesno netočno, a ljudski nepravedno, kad ne bismo naglasili da je komunistički pokret shvaćao SSSR kao zemlju radnika i seljaka. SSSR je bio sinonim za socijalizam. Jugoslavenski komunisti nisu znali jesu li u sovjetskom društvu nastale "deformacije" i koje; kad su govorili o primjeni sovjetskog iskustva u izgradnji socijalističke Jugoslavije, najmanje su mislili da zaista ostvare sve ono što je ostvareno u SSSR-u. Govorili su SSSR, a mislili socijalizam. Zato bi bilo pravilnije reći da se spomenuti utjecaj SSSR-a očitovao prije svega kao snažna idejno-politička i duhovna zapreka raspravljanju o eventualnim novim i drukčijim putovima, metodama i mogućnostima socijalističke izgradnje. Naime, u uvjetima kakvi su bili 1945-1948. godine, iz više razloga nije bila moguća rasprava o novim i drukčijim putovima razvitka socijalizma. Osnovni je razlog bio što je KPJ bila stvarni i duhovni zarobljenik SKP(b)-a.

Tijekom cijele svoje povijesti KPJ, kao članica Komunističke Internacionale, prihvaćala je njezinu generalnu političku liniju koja je, kad je riječ o izgradnji socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa i političkog sustava socijalizma, polazila od toga da je SSSR, kao prva socijalistička zemlja, stekao bogata i provjerena iskustva i da je našao rješenja prihvatljiva za sve komunističke partije i za sve socijalističke zemlje. U toj se fazi u krilu komunističkog pokreta vjerovalo da postoji samo sovjetski put u socijalizam, u smislu izgradnje državnoga vlasništva i adminsitrativno-centralističkog sustava upravljanja društvenim poslovima, naročito privredom. KPJ je tijekom svoga postojanja stalno suzbijala kritički odnos prema "prvoj zemlji socijalizma" jer je to bilo u interesu revolucionarnih pokreta i u Jugoslaviji i u svijetu. Ona je duboko

u svijest svojih članova usadila ljubav i povjerenje u ispravnost unutrašnje i vanjske politike SSSR-a. Tako su postupale sve kompartije u svijetu.

Dakle, rasprava o novim putovima socijalističkog razvitka morala bi poći od iskustva SSSR-a kao prve zemlje koja je počela socijalističku izgradnju, što bi dovelo i do pozitivnih i do negativnih spoznaja, i do uspjelih i do neuspjelih pothvata u sovjetskom razvitku, a to bi, s obzirom na konrektne okolnosti, izazvalo međupartijski i međudržavni konflikt između KPJ i SKP(b)-a, odnosno između Jugoslavije i SSSR-a. Nije dakle bilo pretpostavke za principijelnu raspravu u Partiji o poslijeratnim mogućnostima i novim putovima socijalističke izgradnje. To prije što su se za takvu raspravu o alternativnim putovima razvitka socijalizma u Jugoslaviji trebala najprije stvoriti vlastita iskustva.

U prvim godinama izgradnje socijalizma u Jugoslaviji rukovodeće su snage, u nedostatku bilo kakva vlastitog iskustva i stjecajem povijesnih okolnosti, nužno polazile od sovjetskoga društvenog sustava kao "modela" za izgradnju novoga društvenog uređenja u Jugoslaviji.

Od ostalih okolnosti spominjemo zamiranje teorijske misli u KPJ. Gotovo svi rukovodioci KPJ bili su pripremani za oružanu revolucionarnu borbu u kojoj su sudjelovali četiri godine. Određen broj rukovodilaca, među kojima mnogo onih koji su se više bavili ili mogli baviti i idejno-teorijskim raspravama, izginuo je u toj borbi. Cvijet i najveći dio lijeve inteligencije ubijen je 1941. u Zagrebu.

Doduše, ideološka shema nije ni tražila kreativnost. Nije se tražilo "mudrovanje" već samo kopiranje sustava SSSR-a, a to se moglo i s pola pameti. Pri tome treba samo malo više političke vještine da se sa što manje otpora u narodu ostvari ideja sovjetizacije Jugoslavije.

I opća privredna struktura zemlje pogodovala je formiranju centralizma. Smatralo se da su državno vlasništvo i centralizam u upravljanju društvenim poslovima uspješan put i metoda kako bi se u prvim poslijeratnim godinama izbjegao privredni slom koji bi mogao nastupiti zbog golemih ratnih razaranja i opće neštašice sredstava potrebnih za život. Jednako tako polazilo se od uvjerenja da je bez državnog vlasništva i administrativnog upravljanja nemoguće akumulirati golema sredstva – materijalna i ljudska – za privrednu izgradnju, što je bio prvi uvjet privrednog razvoja. Svaka nerazvijena zemlja, a Jugoslavija je bila jedna od najnerazvijenijih zemalja u Europi, ima goleme potrebe za visokim stupnjem akumulacije, bez koje je nemoguć brz početni privredni razvitak. Državno vlasništvo i centralistički sustav upravljanja – koji je imanentan tom obliku vlasništva – osigurava maksimalnu akumulaciju koja se ostvaruje državnim mjerama, dakle i prisilno. Takav sustav omogućava da se angažiraju goleme materijalne i ljudske snage na ključnim područjima i objektima privrednog razvoja.

Polazeći s jedne strane od vlastitog uvjerenja da su sve vrste privatnog vlasništva i njemu primjerene objektivne ekonomske zakonistosti – slobodno tržište i poduzetništvo – povijesno iscrpljeni, a da je nastupila epoha socijalizma, a s druge strane da je neodrživo usporedno postojanje političke vlasti radnog naroda (diktatura proletarijata) i kapitalističkog vlasništva u gospodarstvu, KPJ je odmah po preuzimanju vlasti

ostvarila proces likvidacije svih oblika privatnog vlasništva, izvodeći to tako da odmah ne provocira sukob sa seljaštvom kao glavnom snagom NOB-a.

Već 24. studenog 1944, šest mjeseci prije svršetka rata, zakonski je provedena nacionalizacija tzv. neprijateljske imovine. Radilo se o konfiskaciji imovine suradnika okupatora i ratnih zločinaca, zatim o konfiskaciji 119.451 seljačkoga gospodarstva cijele njemačke nacionalne manjine, sa 68.761 ha zemlje, te sekvestraciji stranog kapitala koji je držao 49,51% ukupne industrije, tj. 90,95% metalurgije, 73,6% kemijske industrije, 61,4% tekstilne, 51,4% drvne industrije itd.11 Do kraja 1945. u državne je ruke prešlo 55% industrije, 70% rudarstva, 90% crne metalurgije, 100% naftne industrije itd.

Odmah nakon rata izvršen je "udar" na velike poljoprivredne posjede, bogatije seljake i Crkvu. Po zakonu o agrarnoj reformi od 23. kolovoza 1945. bez naknade je oduzeto sve iznad 20-25 ha tako da je nastao zemljišni fond od 1.566.000 ha iz kojega su bezemljaši i svi siromašni seljaci dobili 797.000, a ostatak je dodijeljen državnim poljoprivrednim dobrima. Vjerskim je zajednicama oduzeto 85% njihova zemljišta.

Istodobno je 1945-46. izvršena kolonizacija siromašnih seljaka, mahom u Vojvodinu i Slavoniju. Kolonizirano je oko 60.000 obitelji, uglavnom Srba iz Hrvatske i BiH.

Političko-propagandni učinak podjele zemlje bio je velik. Može se samo zamisliti s koliko radosti su siromašni seljaci prihvatili besplatnu zemlju za kojom su žudjele mnoge generacije još od ukidanja kmetstva sredinom XIX. stoljeća, a nisu tu želju mogle ostvariti. No, za nekoliko godina, kada krene kampanja kolektivizacije, i oni će, kao i ostalo seljaštvo, biti razočarani.

Proces eksproprijacije nastavljen je zakonom od 5. prosinca 1946. kada su nacionalizirana gotovo sva privatna poduzeća tako da su izvan državnog vlasništva ostale samo obrtničke radionice i seljačka gospodarstva, ali su i ona uključena u državni sektor preko planskih proizvodnih naloga, visokih poreza, prisilnog otkupa i niskih cijena.

Posljednji je "udar" došao 28. travnja 1948. kada je likvidiran privatni sektor u sitnoj trgovini, ugostiteljstvu i ostalim granama sitne proizvodnje i usluga. Koliko je bio radikalan taj udar, pokazuje podatak da je uoči te nacionalizacije u Hrvatskoj bilo 5.395 privatnih prodavaonica, a nakon toga ih je ostalo samo 5 (pet).12

Tako radikalna likvidacija privatnoga vlasništva bila je mač s dvije oštrice: s jedne je strane dobila potporu sirotinje i siromašnih slojeva, a s druge je vodila u sukob s golemom većinom naroda u kojemu se stvarala psihoza otpora, pa i pobune.

Ideološki motiv KPJ bio je u tome što je ona tvrdo vjerovala da sitno privatno vlasništvo "svakog dana, svakog časa" (Lenjin) čini masovnu osnovicu za rađanje kapitalizma, a time i za kontrarevoluciju. Iz svake rečenice partijskih prvaka i agitatora vidjelo se da se ta osnovica mora likvidirati, ali i strah da se možda u tome neće uspjeti već da će se narod dići na otpor. Taj strah je nadjačala mržnja i zavist prema

bogatima, ideološki ekstremizam i odlučnost da se politička vlast osigura totalnim monopolom sredstava za proizvodnju, a u slučaju seljaštva, na koje će 1949. krenuti žestok pritisak kolektivizacije, djelovat će i "kriza kruha" koju se mislilo riješiti upravo kolektivizacijom od koje se oèekivalo radikalno povećanje proizvodnje.

Likvidacija privatnog vlasništva, čišćenje državnog aparata od višeg i visokog činovništva i njihova zamjena poluobrazovanim kadrovima iz partizana, drastično smanjenje razlika u plaćama – ministar : radnik 3:1, emigracija i pogibija dijela građanske klase, dovelo je do nestanka srednjeg sloja u socijalnoj strukturi, a to se vrlo negativno odrazilo u društvenom životu, posebno na mogućnost demokratizacije i ograničavanje tendencije prema totalitarizmu.

4. Ideološka i politička platforma međunacionalnih odnosa

Stvaranje monarhističke Jugoslavije 1918. godine, njezina permanentna kriza i slom 1941. godine, oslobodilački rat, socijalistička revolucija i građanski rat i povijest Titove Jugoslavije, u praksi su pokazali da je Jugoslavija veoma složena i potencijalno konfliktna društvena i državna zajednica. Radi se o poznatoj činjenici da su se narodi i narodnosti Jugoslavije odvojeno razvijali pod vrlo različitim povijesnim, nacionalnim, ekonomskim, kulturnim, vjerskim, međunarodnim i drugim okolnostima, i to od naseljavanja toga zemljopisnog prostora pa sve do 1918. godine. Ta složenost i konfliktnost, koja je rezultat i posljedica golemih razlika u stupnju razvitka pojedinih jugoslavenskih zemalja, utjecala je na sva društvena zbivanja, odnose i procese. Ne treba isticati kako je teško stvarati sustav u kojemu svi građani i svi dijelovi cjeline moraju imati jednaka prava i obveze, a međusobno se toliko razlikuju. Kad je riječ o održivosti Jugoslavije, valja reći da neadekvatna rješavanja, posebno neprimjereni međunacionalni odnosi, mogu izazvati i najteže krize društvenog, osobito državnog sustava.

U ozračju svoga revolucionarnog optimizma, KPJ je smatrala da je stvaranjem federcije udovoljila i nacionalnim težnjama svih naroda Jugoslavije. Obnovom Jugoslavije osigurano je da svi Srbi žive u jednoj državi pa se time ostvario kantinuitet s Kraljevinom Jugoslavijom. Hrvati su dobili republiku-državu i time su spašeni kako od obnove velikosrpske Jugoslavije, tako i od ponora poraza u koji ih je vodila NDH, saveznica Hitlerove Njemačke i fašističke Italije. Slovenci i Makedonci su prvi put u svojoj povijesti stvorili svoje republike, nacionalne države. Crnogorci su obnovili svoju državu-republiku koju je 1918. likvidirala srpska monarhija. BiH je oslobođena pretenzija Srbije i Hrvatske. Radi se dakle o sintezi različitih nacionalnih ciljeva koji su utkani u federativnom državnom uređenju.

U procesu izgradnje federacije rješavan je i problem granica između republika. Vizija tih granica vidi se već iz predratne teritorijalne strukture KPJ. Ona je stvorila partijsku organizaciju po budućim

granicama federalnih jedinica. Stvorena je KPH i KPS, a ostale su zemlje imale pokrajinska rukovodstva KPJ. U ratu 1941-1945. politička i vojna rukovodstva pokrivala su buduće federalne jedinice. Nakon rata, 1945-1946, granice su definitivno utvrđene, i to po dva kriterija: etničkom i povijesnom. Etničko načelo, jedna nacija jedna država-republika, proveden je tako što je stvoreno pet nacionalnih republika-država, a BiH je stvorena na povijesnom načelu. Zato politička karta Jugoslavije sliči na stanje prije 1918. Naime, Srbija je morala odustati od Makedonije i Crne Gore, a s autonomijom Kosova i Vojvodine vraćena je u granice prije balkanskih ratova 1912-1913. Izvan granica uže Srbije ostalo je oko 40% Srba, a izvan granice Hrvatske oko 20% Hrvata. U usporedbi s 1918. Hrvatska je smanjena za područje istočnoga Srijema13 i Boke kotorske, ali je dobila Baranju i Istru i ostale krajeve oslobođene od Italije. Makedonija je platila najveću cijenu. Ostala je bez svoga Egejskog i Pirinskog dijela. Iako proširena, i Slovenija je smanjena za svoj dio u Julijskoj Krajini te Trstu i Koruškoj. Za razliku od Pašića koji 1918-1922. nije posvećivao pažnju Trstu već Solunu, Tito i Kardelj su 1945. bili spremni i na smrt zbog Trsta.

U vezi s određivanjem republičkih granica, kao dijela međunacionalnih odnosa, postavlja se pitanje kako je bilo moguće da se, nakon teške državne krize 1918-1941. i građanskog rata 1941-1945, nađe bilo kakvo rješenje.

U svjetlu tih povijesnih iskustava obnova Jugoslavije 1945. predstavlja svojevrsni fenomen s obzirom na to da je ona jedna od najkonfliktnijih država u Europi pa i u svijetu. Kako je bilo moguće da se stvori vojno-politička snaga koja je bila u stanju nametnuti stvaranje zajedničke države! Stvaranje te države je, zaista, teško objašnjivo. Ovdje će se dati samo jedna hipoteza.

Ne ulazeći u sve detalje i složenost procesa rađanja snaga obnove Jugoslavije, valja reći da se problem mogao riješiti tako što bi se našla nadnacionalna izvanjska snaga, ali ona koja se rađa i izlazi iz svih naroda, ali funkcionira kao sila izvan i iznad svih sukobljenih naroda, a pripada njima. Tu je ulogu odigrao komunistički pokret. On je pod uvjetima nacifašističke okupacije i međusobnoga krvavog obračunavanja među narodima, na programu nacionalnih sloboda i socijalne pravde, okupio "traženu" vojno-političku snagu čiji je izraz vojska od jednog milijuna ljudi. Ta činjenica podsjeća na ranije doba kada su strane sile intervenirale u sukobu na Balkanu, kao što je slučaj s austrougarskim protektoratom u BiH 1918, ali i na intervenciju međunarodne zajednice u najnovije doba, 1991-1999, koja je uvučena u proces raspadanja Jugoslavije da zaustavi rasplamsani rat. Naravno, kao što je već rečeno, KPJ je napravila sintezu interesa svih naroda iz koje je onda nastala njezina nadnacionalna moĆ, dovoljno snažna da arbitrira u ratnom sukobu 1941-1945. Uz tu je sintezu išla i vizija stvaranja novoga pravednog društva u kojemu neće biti bogatih i siromašnih, jer će svi biti jednaki. Iako je to bila komunistička utopija, dobila je široku podršku, naročito mladih generacija.

Kada je već stvorena federacija, glavno je pitanje bilo kakvi će biti odnosi između državnih organa republika i federacije, koliki će stupanj državnosti pripasti republikama, a koliki federaciji.

Još u završnoj fazi rata, nakon preseljenja središnjih saveznih organa – CK KPJ, NKOJ-a, AVNOJ-a i dr. – s Visa u Beograd krajem 1944, započela je “ofenziva” na ratnu suverenost republika. Danom preimenovanja NOV-a i POJ-a u JA, 1. ožujka 1945, ukinuti su glavni stožeri federalnih jedinica, ukinute su dakle nacionalne vojske što je bitan element republičke državnosti. Sve jedinice NOV-a stavljene su pod zapovjedništvo Generalštaba JA. No, ta je odluka pogodila Sloveniju, Hrvatsku i Makedoniju, koje su se kao države konstituirale u ratu pa su imale svoje nacionalne partizanske vojske od 1941. do 1945. Partizanske jedinice BiH su od kraja 1941. do kraja rata bile u rukama Vrhovnog štaba NOV-a i POJ-a, BiH je imala svoj Glavni štab samo na početku ustanka. Slična je situacija bila i s Crnom Gorom i Srbijom jer su 1941-42. u njima partizanske snage bile poražene i sve do 1944. one se nisu ni konstituirale kao federalne jedinice, već su to učinile tek nakon konačnog oslobođenja 1944-45.

Za razliku od Hrvatske, Slovenije i Makedonije u kojima su i komunisti, ma koliko bili internacionalisti, gradili državnost svojih republika, Srbija nije sebe, već je Jugoslaviju doživljavala kao državu. Razlog tome je i povijesna ošamućenost nacionalne svijesti zbog sloma Kraljevine Jugoslavije, sloma dviju vojski – one koja je kapitulirala u travanjskom ratu 1941, a još više zbog poraza četničke vojske, zatim diplomatskog neuspjeha u vezi sa sporazumom Tito-Šubašić od kojega se očekivala mogućnost obnove predratnih srbijanskih stranaka velikosrpske opcije. Osim toga, 1944-45. istodobno se stvarao golemi savezni državni aparat u kojemu se koncentrirala glavna ekonomska, politièka i administravna moæ pa je bilo kudikamo unosnije raditi u saveznom, nego u republièkom centru. I konaèno, strategija razvitka bila je u rukama saveznog centra u kojemu su glavnu rijeè imali Tito i Kardelj. A. Rankoviæ i M. \ilas bili su èlanovi “velike četvorke”, ali i oni i Politbiro bili su više Titovi pomoćnici nego kreatori političke strategije.

A. Ranković je bio “sjajan”, vrlo učinkovit praktičar operative s pozicije šefa partijskoga i policijskog aparata.

Nadmoć Tita u partijsko-državnom vrhu ne može se dovoljno naglasiti. On je bio autor svake važnije političke odluke. S obzirom na složenost i konfliktnost Jugoslavije, morao je pomirivati i usklađivati potpuno suprotne tendencije. Kao šef Partije i države Tito je težio jačanju Jugoslavije, i u tom je smislu nosilac velikodržavne ideje. S druge strane, kao federalist razvijao je i autonomnost i državnost republika, u čemu mu je E. Kardelj bio ne samo desna ruka već i onaj koji je stalno, ali veoma oprezno, suzbijao Titova povlađivanja centralizmu kojemu je Tito bio sklon. Tako je, npr., Tito 1945-46. bio protiv ustavne formulacije prava republika na odcjepljenje, rekavši što će se deseti ako npr. Makedonija zatraži istupanje iz Jugoslavije. Usvojena je Kardeljeva, a ne Titova ideja. Tito je bio oštar i tvrd protiv svakoga opozicijskog djelovanja, ponašajući se kao vladar države. Međutim, i u tome je držao na oku velikosrpske tendencije videći u njima opasnost i za državu, i za režim, i za vlast komunističke Partije. Njegov je položaj tražio da balansira i manevrira između suprotstavljenih političkih tendencija. Bio je dakle na čelu nadnacionalne društvene sile koja je vladala Jugoslavijom.

Svoju platformu o međunacionalnim odnosima Tito je izložio u govoru Zagrepčanima šest dana nakon završetka ratnih operacija na jugoslavenskom ratištu. S jedne je strane najavio da će za razliku od stare, nova Jugoslavija voditi politiku pune nacionalne ravnopravnosti i na toj osnovi razvijati bratstvo i jedinstvo njezinih naroda. S druge strane, Tito je, više implicitno nego eksplicitno, najavio da će politiku za sve republike određivati savezni državno-partijski vrh, naravno, uz sudjelovanje predstavnika jugoslavenskih naroda-nacija-republika.

Nesklon doktrinarno-teorijskom pristupu, Tito se kao vješt političar obraća masi građana jednostavnim riječima. Naglašava da je udruženim snagama svih naroda Jugoslavije razbijen hegemonističko-centralistički sustav Kraljevine Jugoslavije "... pod kojim ostali narodi nisu imali nikakvih prava, ali isto tako ni srpski...". Tito ponavlja mnogo puta rečenu ocjenu KPJ o staroj Jugoslaviji kao "tamnici naroda". Ali, jugoslavenska državna zajednica ostaje povijesno nužna zajednica za svaki od njezinih naroda. "Pogledajte", kaže Tito, "što je bilo s malim pojedinačnim narodima u Europi i što znači jedan mali narod kada dođe do velikih bura!" Tito govori u momentu kada se Jugoslavija našla u konfliktu sa Zapadom, koji se suprotstavio njezinim zahtjevima za pripajanje Slovenskog primorja, Trsta i Istre, pa kaže: "... Ne mogu braniti sami Slovenci svoje granice, ne mogu braniti svoje granice ni sami Hrvati, ne mogu braniti svoje granice ni sami Srbi niti jedan narod sam za sebe, nego svi zajedno..." To su bili Titovi politički argumenti kojima je tumačio nužnost izgradnje Jugoslavije kao jake države, koja osigurava nacionalne interese svakoga pojedinog i svih njezinih naroda zajedno.

Titov govor u Zagrebu nije samo reakcija na sukob sa Zapadom zbog Trsta i Istre. U njemu ima s jedne strane naslijeđene ideje jugoslavenstva u Hrvatskoj do I. svjetskog rata, a s druge strane i povijesnog iskustva iz političkih borbi u Kraljevini Jugoslaviji, a poglavito u ratu u kojemu je bio na čelu narodnooslobodilačke vojske. Svjestan prijašnjih koncepcija jugoslavenske države i nacionalnih težnji svakoga naroda, ali i nacionalističkih ideologija na jugoslavenskim prostorima, Tito se zalaže za državno jedinstvo Jugoslavije te samostalnost svakog naroda u njoj.

Kako Tito misli na tom povijesnom iskustvu rješavati taj problem?

"Ne znači to povući granicu između ove ili one federalne jedinice, pa ti prijeko radi što znaš i što možeš, a ja ću ovdje kako ja znam. Ne! Te granice, da ih tako prikažem, treba da budu nešto slično kao što su one blijede crte na mramornom stupu ..." Dopunjujući tu slikovitu misao dalje kaže da su federalne jedinice "... zajednička kuća ... ali unutra ima pravo svaki da gospodari na svome i da se razvija ekonomski i kulturno..."

U želji da stabilizira novu državu, on ovim riječima traži da se zabrane međunacionalne borbe: "... nema više tko da prigovara da je ovaj ili onaj nacionalno ugnjeten. Svaki će biti i svaki jest gospodar na svome". U tom kontekstu, a s obzirom da je govorio u glavnom gradu Hrvatske, on kaže: "... Hrvati nemaju pravo danas da se više pozivaju na ugnjetavanje od 1918. do 1941. i da to bude razlog težnje protiv

zajedničke nove Jugoslavije. Dozvolite da vam kažem ja kao Hrvat: ono što je bilo u tom periodu od 1918. do 1941. bila je strahovita škola i strahovita pouka ne samo za Srbe nego i za sve nas... i to treba da se skine s dnevnog reda...”

Tito je bio svjestan sve težine međunacionalnog pomirenja, osobito između Hrvatske i Srbije, i u tom smislu kaže: “Vama ovdje u Zagrebu lagali su četiri godine kako su partizani prethodnica velikosrpskih tendencija, isto kao što su u Beogradu lagali da su partizani, jer im je na čelu Hrvat, prethodnica velikohrvatstva...”14

Potpuna realizacija prava republika koje bi slobodno utvrđivale nacionalno-republičke programe u ekonomskom, političkom, kulturnom i ostalim poljima društvenog razvoja, vrlo bi brzo dovela do sporova s obzirom na različite ekonomske interese, različite stupnjeve razvoja, čak i one civilizacijskog značenja. Ta je realnost djelovala prema drastičnom ograničavanju prava novostvorenih federalnih jedinica, usmjeravajući državnu organizaciju Jugoslavije prema izrazito jakom državnom centralizmu. Partijsko-državni vrh Jugoslavije iz centra je određivao politiku svakoj federalnoj jedinici.

Konstitucija državnoga centralističkog sustava bila je uvjetovana i nizom drugih okolnosti i determinanti među koje spada prije svega usvajanje sovjetskoga sustava kao modela za Jugoslaviju. Titovo načelo “svatko gospodar na svome” u neznatnu je obliku “realizirano” tako što su vrhovna predstavnička tijela federalnih jedinica prihvatila državno centralističko ustrojstvo Jugoslavije, i što se uvažavalo načelo odgovarajuće zastupljenosti naroda u federaciji. Tako, npr., u saveznoj vladi 7. ožujka 1945. bilo je 7 Hrvata, 7 Srba, 3 Slovenca, 4 “prečana”, 1 Crnogorac, 1 Makedonac, 4 člana iz BiH i 2 neopredijeljena. U CK KPJ 1948. bilo je 25 Srba, 12 Hrvata, 8 Slovenaca, 10 Crnogoraca, 5 Makedonaca, 1 Jugoslaven i 2 neopredijeljena. Tek krajem šezdesetih federalni će forumi biti formirani na načelu pariteta, a ne proporcionalnosti.

Ipak, komunisti nisu bili svjesni potmule moći nacionalnog faktora. Računajući da su s jedne strane uspjeli slomiti sve protivničke snage, u svim republikama – od suradnika okupatora do građanskih stranaka – a s druge strane da su stvorili jak općejugoslavenski revolucionarno-partizanski blok u kojemu je ostvareno “bratstvo i jedinstvo”, komunisti su se nadali da će se to ratno jedinstvo proširiti na sve društvene slojeve, na čitav narod. Ako se, dakle, može stvoriti jedinstvo komunista svih naroda Jugoslavije, zašto se ne bi moglo proširiti na cijelo društvo. Propaganda je nametala tezu da je to već i ostvareno. No, usprkos tome svakodnevno se oštro reagiralo na svaku pojavu isticanja nacionalnog raspoloženja, što govori da su komunisti bili svjesni odakle režim može biti ugrožen.

Politika međunacionalnih odnosa upravljala se i vizijom “odumiranja nacija”. Naime, po lenjinističko-staljinističkoj “teoriji” nacije su povijesni proizvod kapitalizma i u mjeri kako napreduje izgradnja socijalizma, teče obrnuti proces. To se može postići za nekoliko desetljeća, valja samo “stići i prestići” razvijene zemlje, iskorijeniti ostatke kapitalizma i put je odumiranja nacija otvoren. Budući razvoj

ide prema svjetskom procesu širenja komunizma u kojemu neće biti nacija, jer će narodi živjeti u svjetskoj zajednici u kojoj neće biti moguća hegemonija naroda nad narodom. Naravno, to je bila zabluda, ali je ona bila orijentir za sprječavanje raznih oblika isticanja nacionalnog, a posebno nacionalističkog "iživljavanja". Opisana ideologijska vizija, kao i čitav centralistički sustav, usmjeravao je vodu na unitaristički mlin.

U procesu stabilizacije svoga režima KPJ je bila svjesna da se glavna opasnost nalazila u mogućem oživljavanju u ratu poraženih nacionalizama. Samo su oni mogli postupno potkopavati i rušiti komunizam. Krvavi ratni obračuni s ustaštvom i četništvom razvili su u svijesti partizana takvu budnost da su oni na svaku, pa i najmanju, pojavu nacionalnih osjećaja reagirali oštrim represijama. Ali takvu su budnost pokazivali i prema samim komunistima, bojeći se da se klice nacionalizma ne pojave u njihovim redovima.

Takva praksa je stvarala trajne dileme u najvišim partijskim i državnim tijelima: s jedne je strane koncepcija federalizma davala legalitet za suverenost republika, a s druge je pak djelovao strah od republičkih separatizama i od majorizacije Srbije i Srba u čitavoj Jugoslaviji. Bilo je vrlo teško držati ravnotežu među suprotstavljenim tendencijama. I separatizam i centralizam ugrožavali su temelje socijalističkog projekta bratstva i jedinstva među narodima.

Šovinistička divljanja u ratu 1941-45. stvorila su među pripadnicima NOP-a ne samo mržnju protiv nacionalista veĆ i svijest o nuždi borbi protiv isticanja i njegovanja nužne pozitivne i progresivno nacionalne svijesti, sve do prigušivanja i samozatajivanja nacionalne pripadnosti. Rigorozne mjere protiv nacionalističkih pojava poduzimane su osobito u nacionalno mješovitim sredinama BiH i Hrvatske, gdje su ratna zlodjela bila najmasovnija. KPJ je nastojala da se u tim sredinama prevlada mržnja među Hrvatima, Srbima i Muslimanima, a jak je oslonac imala u Srbima iz tih krajeva. Oni su stekli strašno ratno iskustvo: s jedne su strane bili izloženi ustaškom teroru, a s druge ih je strane četnički pokret, na programu stvaranja Velike Srbije, iskorištavao u borbi protiv pripadnika nesrpskih naroda, posebno Hrvata i Muslimana. Iskustva stečena u borbi protiv ustaštva i četništva okrenula su neke komuniste ne samo protiv svakoga hrvatstva i muslimanstva već i protiv srpstva. Oni su zdušno prihvatili politiku KPJ i savezni centralizam kao snagu protiv svih triju nacionalnih ekstrema. Postavši jakim osloncem centralističkom režimu, Srbi su u Hrvatskoj i BiH bili prezastupljeni u novom državnom i partijskom aparatu, od lokalne do savezne razine.15

Možemo dakle zaključiti!

I u teoriji i u praksi društvenoga razvoja Jugoslavije u prvom poslijeratnom razdoblju postoji očigledna proturječnost i frapantna nelogičnost kad je riječ o međunacionalnim odnosima. KPJ je novu Jugoslaviju izgradila na načelima federalizma, a istodobno je ostvarila totalni centralizam, kakav društvena struktura u Kraljevini Jugoslaviji nije bila kadra izgraditi. Odmah treba dodati da u početku taj centralizam nije ostvaren na štetu ni jedne nacije, što je razumljivo ima li se na umu činjenica da je KPJ zapravo "rođena" u borbi protiv hegemonizma i nacionalnog ugnjetavanja. Tu tradicionalnu borbu KPJ je nastavila.16

5. Centralističko upravljanje

Globalni društveni sustav sa svojim podsustavima – političkim sustavom, privrednim sustavom itd. – bio je nedjeljiv monolit, organiziran na načelu vojno-revolucionarno-demokratske hijerarhije u kojoj se niži stupanj potpuno pokorava direktivi i odluci višega stupnja.

Na čelu globalnog sustava stoji Politbiro Centralnog komiteta KPJ sastavljen od desetak ljudi. To je bio štab rata i revolucije, a sada je upravljao cjelokupnim društvom i zemljom. Njegovi članovi su na čelu pojedinih dijelova globalnoga društvenog sustava i odgovorni su za područja društvenog života koja su im povjerena. Tako, na primjer, jedan član Politbiroa upravlja oružanim snagama zemlje, drugi izgradnjom države, treći odgovara za ekonomsku politiku i privredni razvoj, četvrti za sve međunarodne veze (i partijske i državne), peti za društveno-političke organizacije, šesti za rad Partije itd.

Monolitni je globalni sustav dakle podijeljen na sektore, odnosno podsustave, a utemeljen je u sveopćem državno-vlasničkom monopolu nad sredstvima za proizvodnju, čemu služi i čiji je izraz.

Iz te skice globalnog sustava raspoznaje se da je sagrađen po "slici i prilici" same Komunističke partije koja mu je bila "model". Premda je politički sustav zasnovan na načelu takozvane predstavničke demokracije – na izborima se biraju odbornici, zastupnici, poslanici za skupštine teritorijalnih zajednica – općina, republika i federacije – faktička vlast pripada političko-izvršnim organima, bilo da se radi o državnim predstavničkim tijelima (skupštinama) ili pak o društveno-političkim organizacijama. Državno-vlasničkom monopolu faktički nisu imanentna predstavnička politička tijela. Zato parlamenti i partijski kongresi faktički ne odlučuju, oni uglavnom aklamiraju prijedloge odluka dajući im formalnu legitimnost.

Neposredno "ispod" partijsko-državnog centra federacije i "oko" njega djelovao je vrlo brojan i moćan aparat kao realizator generalnih odluka partijsko-državnog vrha.

Organizacija državnog aparata za upravljanje i rukovođenje privredom zemlje izgrađivala se na načelima koja su odgovarala karakteru vlasništva. Naime, budući da je gotovo cijela privreda bila podržavljena,17 bilo je "prirodno" da se na čelu državnog aparata nalazi državni organ s velikim autoritetom. Taj je organ bio zapravo kolegij ministara svih privrednih resora, neke vrste upravni odbor divovskoga trusta koji čini sva nacionalna privreda. U tom je organu vodeću (birokratsko-tehnokratsku) poziciju imao resor planiranja privrede kojemu je 1945-47. na čelu bio Andrija Hebrang. Svaki resorni ministar bio je, u stvari, generalni direktor za rukovođenje "svojim" trustom, što ga čini grana ili grupacija privrede koja mu je povjerena na upravljanje i rukovođenje. To više nije vlada u klasičnom značenju toga političkog termina.

Unutar svakoga privrednog ministarstva osnovano je nekoliko glavnih i generalnih direkcija za neposredno administrativno-operativno rukovođenje skupinom istorodnih poduzeća, što je bilo uređeno uredbom savezne vlade od 28. siječnja 1947. Primjera radi, evo kako je izgledala organizacija u ministarstvu industrije, u kojemu su kao administrativno-operativna rukovodstva (AOR-i) industrijskih poduzeća saveznog značenja osnovane ove generalne direkcije: metalske industrije; industrije cementa; industrije stakla; industrije celuloze, drvenjače i papira; prehrambene industrije; industrije duhana; elektroprivrede; industrije motora; tekstilne industrije te Glavna direkcija savezne industrije kože i gume.

Direkciji je na čelu stajao generalni, odnosno glavni direktor. Unutrašnja struktura direkcije bila je takva da je za svaki sektor postojao odgovarajući organ direkcije. Organizacijskim jedinicama direkcije – upravi, odjelima – stajali su na čelu direktori (na primjer: direktor plana, generalni ili glavni inženjer odgovoran za proizvodnju pogona, direktor kadrova, komercijalni direktor, sekretar). Ta skupina rukovodećih kadrova formirala je kolegij direkcije koji je imenovao ministar određenog resora.

Uloga i organizacija tih direkcija u sustavu upravljanja privredom bila je gotovo identična ulozi i organizaciji uprave bilo kojega industrijskog trusta ili monopola. Te su direkcije bile neposredni i vrlo autoritativni rukovodeći organi svih poduzeća; poduzeća su faktički bila samo nesamostalni pogoni, iako su formalno-pravno bila pravne osobe.

Prema modelu organizacije saveznih ministarstava i njihovih direkcija formirani su analogni organi i u republikama, kao AOR-i za rukovođenje poduzećima republičkog značenja i slični organi pri narodnim odborima za rukovođenje lokalnom privredom – svi u međusobnim odnosima subordinacije.

Osobito je značajno u sustavu i organizmu za rukovođenje privredom bilo osnivanje Savezne planske i Savezne kontrolne komisije.

Saveznoj planskoj komisiji bila je na čelu najautoritativnija ličnost vlade odgovorna za privredu, ličnost koja je imala vodeći položaj u mehanizmu državnog aparata za rukovođenje privredom. Savezna planska komisija pripremala je perspektivne i tekuće planove privrednog razvoja zemlje, a zatim, pošto ih je vlada usvojila i Narodna skupšina ozakonila, rukovodila je izvršenjem planova. Budući da su planovi privrednog razvoja zemlje bili sveobuhvatni – sadržavali su planove svih administrativno-teritorijalnih jedinica (republika, kotara i općina) i svih resora ministarstava – Savezna planska komisija pojavljuje se kao organ koji stoji na vrhu piramide cjelokupne državne organizacije za rukovođenje privredom.

Specifičan upravni organ u sastavu vlade bila je Savezna kontrolna komisija. Njezin je zadatak bio da se brine o poboljšavanju rada svih organa državne uprave, da se na vrijeme i pravilno izvršavaju državni propisi. Što se tiče metoda rada i ovlasti, Savezna kontrolna komisija imala je pravo pregledati i ispitati cjelokupno poslovanje svih državnih organa – bilo neposredno bilo preko analognih organa, to jest kontrolnih komisija republika i narodnih odbora.

Iako je u "podjeli vlasništva" i u organizaciji rukovođenja privredom postojala i horizontalna komponenta, izražena formiranjem savezne, republičke i lokalne privrede, ipak su savezni centralni organi dominirali cjelokupnim mehanizmom upravljanja privredom, jer su niži organi bili podređeni višima.

Radom poduzeća neposredno je upravljao direktor. On je primao, premještao i otpuštao radnike i službenike. Direktora je postavljao odgovarajući AOR.

Zakon je propisivao da samo direktor poduzeća ima pravo upravljati poduzećem. Član 40. propisuje: "... direktor je za upravljanje poduzećem odgovoran samo administrativno-operativnom rukovodiocu poduzeća" (državnom organu savezne, odnosno republičke vlade, odnosno narodnog odbora, ovisno o tome kakvog je značenja određeno poduzeće). Član 41. propisuje: "... svi radnici i službenici odgovorni su za svoj rad u poduzeću direktoru. Direktor je u poduzeću najviši disciplinski starješina radnika i službenika".

Kao što se vidi, cjelokupna organizacija i upravljanje proizvodnjom, raspodjelom i razmjenom osnovani su na klasičnom monokratsko-birokratskom principu rukovođenja.

Očito je dakle da su privredne organizacije poprimale sve bitne značajke bilo kojega drugog klasičnog organa ili institucije državne uprave koja stvara prihode i rashode po proračunskom sustavu. Doduše, svaka je privredna organizacija poslovala na načelu privrednog računa. Vodila je pregled svojih prihoda i rashoda. Međutim, formiranje prihoda i rashoda nije rezultat stvarnoga samostalnog poslovanja i stjecanja dohotka na osnovi djelovanja objektivnih ekonomskih odnosa, već uglavnom rezultat knjigovodstvenih veličina što ih poduzeće dobiva od državnog organa koji njime upravlja. Što se tiče metoda privređivanja, sva su privredna poduzeća imala položaj pogona jedinstvenoga mamutskoga državnog privrednog monopola. Metode upravljanja, sustav formiranja i raspodjele prihoda, međusobni odnosi itd. bili su slični kapitalističkim trustovima.

Pravo raspodjele društvenog proizvoda, pravo zahvaćanja i raspolaganja viškom rada, kojim se određuje društveno-ekonomski i politički položaj ljudi, pripadalo je samo centralnim organima državne vlasti. Savezni organi vlasti i uprave precizno su količinski utvrđivali raspodjelu nacionalnog dohotka na sve oblike potrošnje – osobnu, opĆu i investicijsku – pomoĆu mehanizma centraliziranoga budžetskog sustava.

Zaključak se nameće sam po sebi: mehanizmom budžetiranja svi sudionici u raspodjeli nacionalnog dohotka uklopljeni su u jedan sveobuhvatan državni proračun tako što su se svi prihodi i rashodi svih sudionika u formiranju i raspodjeli nacionalnog dohotka slijevali u jedinstvenu državnu blagajnu. Sve ljudske djelatnosti, od privrede do državnih ustanova i organa, povezane su u budžetski sustav financiranja u kojemu privreda posluje kao jedno golemo, divovsko poduzeće.

Visina platnog fonda poduzeća nije neposredno ovisila o poslovnom uspjehu i o realizaciji proizvoda poduzeća. Za planom predviđenu količinu određenih proizvoda poduzeću su dodijeljena i odreðena novèana sredstva za plaæe. Radna snaga distribuirala se u obliku kvote po sliènom sustavu kao i sredstva za rad. U sustavu naturalnih primanja – putem toèkica, bonova itd. – izdaci poduzeæa za radnu

snagu bili su još zamagljeniji jer su naturalna primanja, davana iz centralnih državnih fondova, često iznosila više od polovine platnog fonda poduzeća.

Uredba o reguliranju primanja državnih službenika preuzela je u cjelini službenički sustav koji je bio postavio činovnički zakon iz 1931. godine.

Treba reći da se svi propisi o primanjima državnih službenika primjenjuju i na sve službenike u privredi.

Plaće radnika bile su određene po vremenu i kvalifikacijama. Radnici su bili razvrstani u četiri grupe: (a) nekvalificirani, (b) polukvalificirani, (c) priučeni – stručni pomoćni, kvalificirani i (d) poslovođe, predradnici i naročito kvalificirani radnici.18

Budući da su svi radnici i službenici bili zaposleni u uvjetima jedinstvenoga i nepodijeljenoga državnog vlasništva, plaće su za jednako radno vrijeme i jednaku formalnu stručnu kvalifikaciju ili normu rada bile podjednake u svim krajevima zemlje i u svim radnim organizacijama, što je pogodovalo nerazvijenim krajevima i manje produktivnim poduzećima.

Ako se platni sustav nije po formi izmijenio prema svom formalnom uzoru, on je u sklopu ostalih revolucionarnih mjera izmijenio društveno-ekonomski položaj i odnos među kategorijama zaposlenih. Naime, po činovničkom zakonu iz 1931. godine činovničke su se plaće kretale u rasponu od 600 do 7.000-8.000 dinara, dakle u rasponu od 1:12 do 1:16! Po novim propisima raspon je bio određen u iznosima 1.800:6.000 dinara, to jest 1:3,5 (taj je nominalan odnos, ne računajući naturalna primanja i razne privilegije, uglavnom zadržan sve do 1952. godine). Najveći raspon kod radnika bio je 1:2,1.

Platni sustav uveo je i plaćanje prema funkciji umjesto plaćanje prema kvalifikaciji. Time je bilo omogućeno nagrađivanje po kriteriju funkcije za rukovodeće kadrove iz revolucije, koji nisu imali formalnih stručnih kvalifikacija za dužnosti što su ih obavljali.

Radi većeg zalaganja radnika i službenika na radnom mjestu propisima savezne vlade bilo je utvrđeno da se svaki rad pokuša normirati, pa se s tim u vezi propisima određivala i visina nagrade prema visini norme.

Savezni propisi utvrdili su i sustav moralne stimulacije. Zakonom o počasnim zvanjima trudbenika od 8. prosinca 1948. uvode se ova počasna zvanja za radne podvige:

– udarnik, prvak socijalističkoga rada, junak socijalističkoga rada narodne republike, junak socijalističkog rada FNRJ

– zaslužni zemljoradnik, zaslužni zemljoradnik zadrugar, istaknuti zemljoradnik zadrugar narode republike, istaknuti zemljoradnik zadrugar FNRJ

– zvanja za radne kolektive: udarni kolektiv, kolektiv prvak socijalističkog rada, kolektiv prvak socijalističkog rada narodne republike, kolektiv prvak socijalističkog rada FNRJ

– zvanja za zadruge: zadruga borac za visoki prinos, zaslužna zadruga, zadruga prvak narodne republike, zadruga prvak FNRJ.

Svaki pobjednik u natjecanju, odnosno svako proglašeno zvanje dobilo je odgovarajuće ordene (Orden rada I, II, III. reda, Medalju rada, Orden junaka socijalističkog rada itd.).

U uvjetima vrlo velike oskudice svih vrsta robe i vrlo napregnute privredne izgradnje, platni sustav i sustav moralne stimulacije nisu mogli osigurati toliko radne snage koliko su je privreda i administracija zahtijevale. Zato se moralo mobilizirati aktivno, naročito seosko stanovništvo za rad u državnom sektoru privrede, što se činilo i nasilnim mjerama organa vlasti.

To je, ukratko, skica sustava i tehnike upravljanja u takozvanom administrativnom razdoblju socijalističke izgradnje.

Ostvarujući generalni smjer izgradnje etatističkoga sustava, društvena se struktura već toliko transformirala u etatističko društveno uređenje da nakon dvije-tri godine nije bilo gotovo ni jednog područja društvenog života, od privrede do kulture i umjetničkoga stvaralaštva, koje nije bilo pokriveno državnim upravljanjem i rukovođenjem. U razdoblju od 1945. do 1949. revolucionarni je etatistički sustav bio uglavnom izgrađen.

6. Obnova i početak industrijalizacije

Prema ideologiji i doktrini komunističkoga pokreta, ubrzani ekonomski razvitak s težištem na industriji spada u red glavnih ciljeva. I samo osvajanje političke vlasti sredstvo je za stvaranje društva blagostanja. Industrijalizacija se smatrala bitnim uvjetom održavanja političke vlasti. U tom pogledu novi se poredak našao pred veoma teškim izazovom jer je naslijedio veoma zaostalu agrarnu strukturu koja je bila još i ratom razorena.

Iako su procjene o ratnom razaranju nepouzdane, nedvojbeno je da su one bile najveće u Europi. Sve su zaraćene strane uništavale narodno bogatstvo. Okupatori su ga pljačkali kako radi svojih ratnih troškova, tako i radi uništavanja logističke baze partizanskim snagama. Partizanske jedinice su također uništavale one privredne objekte koje su koristili okupatori (cestovnu mrežu, tvornice itd.). Računa se da je bez krova nad glavom ostalo blizu 3,5 milijuna ljudi. Najveća razaranja pretrpjela su područja na kojima se rat vodio sve četiri godine, a to su BiH, Hrvatska i Crna Gora.

Kao i za vrijeme rata, tako jednako, možda i više nakon rata, nad narodom se nadvila avet gladi. Uz to, zaprijetila je i opasnost od navale švercera, špekulanata, crnog tržišta, općeg kaosa, zbrke i nereda, koji uvijek poslije ratova ugrožavaju narode. Spriječiti sva ta zla i prehraniti narod izgledalo je gotovo nemoguće.

Predrasude o međunarodnom položaju Jugoslavije još su više pogoršale i onako tešku situaciju. Naime, državno-partijski vrh se, u kontekstu sukoba sa Zapadom zbog Trsta i Istre, držao uvjerenja da bi protiv jugoslavenske revolucije Zapad mogao vojno intervenirati kao 1918-1921. protiv Oktobarske revolucije. Zato Jugoslavija nakon rata nije demobilizirala ratnu armiju, već ju je povećala s 800.000 na skoro milijun ljudi.19 A tada je u cijeloj Jugoslaviji bilo samo 461.000 zaposlenih.

Pri navedenim općim okolnostima, svemoćna i svenazočna KPJ sa svojim transmisijama, cijelu je zemlju pretvorila u radni logor. Obnova je proglašena svetom i patriotskom obvezom svakoga građanina i tretirana kao i sudjelovanje ili neprijateljstvo u partizanskom ratu.

Jedni su dragovoljno, sa zanosom i radošću prionuli poslu, a drugi su bili na silu mobilizirani na radovima obnove. Stotine tisuća mladih okupljeni su u radne brigade. I Narodna fronta formirala je tisuće radnih brigada. Nikakve tehnike nije bilo – uglavnom samo lopata, kramp i čekić. Sve se radilo ručno. Suprotno poznatim konvencijama o ratnim zarobljenicima, na radovima obnove trajno je bilo angažirano preko 50.000 zatvorenika i preko 100.000 njemačkih ratnih zarobljenika.20 Učinak rada tih ljudi, ali i radnih brigada, bio je umanjen zbog slabe ishrane i ropskog statusa tih ljudi.

Unatoč opisanom zaoštravanju međudržavnih odnosa sa Zapadom, Jugoslavija je od 1945. do 1948. preko UNRRA-e dobila golemu pomoć, u vrijednosti od 415 milijuna US dolara. Ta je vrijednost ravna dvostrukom uvozu Jugoslavije 1938. ili 135% ubranih poreza Kraljevine Jugoslavije. Računa se da je UNRRA prehranila i obula oko 5 milijuna ljudi. Osim hrane, odjeće, obuće i lijekova, dobivena je oprema za industriju, poljoprivredu i transport (15.000 kamiona).21 I u primanju te pomoći jugoslavenski je vrh demonstrirao ideološku zaslijepljenost. Naime, tražio je i dobio suglasnost da ruski pukovnik bude šef UNRRA-e za Jugoslaviju.

Tijekom obnove planirana je koncepcija industrijalizacije zemlje. Ovakav pothvat, koji bi morao biti djelo interdisciplinarne znanosti, došao je u ruke Politbiroa CK KPJ čije se znanje sastojalo iz popularne sovjetske ideološke literature, koja je glorificirala plansko socijalističko gospodarstvo. Cjelokupno gospodarstvo – stvaranje sustava, formuliranje strategije razvoja u petogodišnjem planu – predano je u ruke A. Hebranga. Kao predsjednik Privrednog savjeta i predsjednik Savezne planske komisije, bio je nadređen svim resornim ministrima u privredi. Uz Kardelja, Rankovića i \ilasa imao je najveću moć u Titovoj ekipi.

Kao šef cjelokupne privrede Hebrang je zimi 1946-47. završio rad na izradi Petogodišnjeg plana, koji je u proljeće 1947. usvojila vlada i savezna skupština.22

U nedostatku bilo kakva stručnog znanja, partijski vrh je u izradi Plana, kao uostalom i u svemu drugome, kopirao sovjetski model. To je značilo da se u budućoj gospodarskoj strukturi moraju naći gotovo sve tada poznate grane industrije tako da se proizvodi sve – od igle do lokomotive. Po veličini investicija i po vremenu izgradnje najprije bi išle grane teške i vojne industrije, popularno nazvane izgradnja tvornica koje proizvode tvornice (“I. L. Ribar”, “R. Končar”, Prvomajska, Litostroj itd.).

Ciljevi plana formulirani su ovako:

– likvidirati privrednu i tehničku zaostalost

– jačati obrambene snage zemlje

– učvršćivati državni socijalistički sektor privrede i socijalističke odnose

– podizati opće blagostanje naroda.

Plan je odredio da se za pet godina mora povećati industrijska proizvodnja čak za pet puta, poljoprivreda za 1,5 puta, društveni proizvod za 1,8 puta, nacionalni dohodak za 1,8 puta itd. Broj kvalificiranih radnika trebao je porasti od 350.000 na 750.000. Industrijska proizvodnja po republikama trebala je dostići ove indekse: Srbija 417 posto, Hrvatska 452 posto, Slovenija 366 posto, Bosna i Hercegovina 1054 posto, Makedonija 2633 posto, a u Crnoj Gori trebalo je početi ni od čega.

Imajući pravno neograničenu vlast da sve podredi planu industrijalizacije, državna vlast, odnosno KPJ ostvarila je takvu mobilizaciju rada i sredstava kakvu Jugoslavija nije ostvarila nikada, ni prije ni poslije toga razdoblja. To je uočljivo iz podataka o kretanju investicija i radne snage. Bruto-investicije iznosile su 1947, 1948. i 1949. godine 32 posto nacionalnog dohotka, što znači da se gotovo svaki treći dinar ulagao u proširenu reprodukciju.23 Koliko je to optereæenje, može se donekle shvatiti ako se usporedi s investicijama u SAD-u od 1869. do 1938. godine, u kojem su razdoblju one iznosile oko 13 posto,24 a u bivšoj Jugoslaviji oko pet posto.

Izgradnja zemlje te širine i na takav ekstenzivan način zahtijevala je golemo povećanje radne snage. U 1945. godini bila je zaposleno 461.000 radnika, u 1946. godini 721.000, dakle novih 260.000, u 1947. godini 1.167.000, dakle novih 446.000, u 1948. godini 1.517.000, dakle novih 350.000, a u 1949. godini 1.990.000, dakle 473.000 novih radnika i službenika.25

Silna propagandna mašinerija uvjeravala je narod da će Jugoslavija brzo stići i prestići najrazvijenije zemlje. I u tome je bila vrlo uspješna. Polupismen i nepismen narod, posebno mladež, pod svakodnevnom industrijalizacijom sve je više vjerovao kako će milijuni seliti u gradove, kako će seljaci baciti državne plugove u “muzej starina” i već za nekoliko godina sjesti na traktore. Nije čudo za nepismene ljude, već je čudo da su najviši dužnosnici vjerovali da će Jugoslavija za desetak godina dostići visokorazvijene zemlje. O tome optimizmu M. \ilas piše:

“Hebrang je podnio petogodišnji plan na razmatranje Politbirou... Svi smo bili oduševljeni visokim ciframa budućih postignuća i budućeg rascvata”26.

E. Kardelj je 17. siječnja 1947. pred Politbiroom CK KPH izjavio: “Mi ćemo nakon pet godina biti u mnogim industrijskim granama jaki ili jači od Austrije i Čehoslovačke tako da ćemo laku industriju moći sami izgrađivati.” Na istom sastanku Kardelj je rekao da je Politbiro CK KPJ odbio onu tendenciju koja je zagovarala da buduća industrijalizacija bude u funkciji razvoja agrara i seljaštva, vjerojatno aludirajuĆi na A. Hebranga.

V. Bakarić je 10. siječnja 1947. upoznao Politbiro CK KPH s tim da će u prvoj etapi težište jugoslavenskih investicija biti u Hrvatskoj, i to u lakoj, a ne u teškoj industriji. Vjerojatno su se željeli brzi rezultati, a to se moglo postići samo osloncem na postojeće kapacitete i postojeću strukturu industrije, u čemu je Hrvatska bila ispred ostale Jugoslavije pa je to valjalo iskoristiti.

Što se tiče Petogodišnjeg plana, posebno teške industrije, suvišno je dokazivati da je plan bio megalomanski. Za takav plan nije postojala ni jedna pretpostavka: kadrovi, tržište (plasman) i kapital. Pa ipak, krenulo se u njegovu realizaciju.

Početni rezultati bili su izvanredni.

Već 1947. godine fizički opseg industrijske proizvodnje dostigao je 121 posto, a 1948. godine 150 posto u usporedbi s 1939. godinom, pri čemu sredstva rada 1947. godine 241 posto, a 1948. godine 352 posto.27

Nacionalni dohodak zemlje brzo je rastao. Od 264,2 milijarde 1939. godine, 1947. godine već je porastao na 319,6 milijardi, a 1948. na 441,1 milijardu.28

Toliku stopu rasta Jugoslavija neće ostvariti čak ni šezdesetih godina kad se nekoliko godina nalazila na prvom mjestu u svijetu po visini godišnje stope rasta industrijske proizvodnje.

Koji su faktori omogućili tako brzu obnovu i značajne rezultate u privrednoj izgradnji zemlje u prvim poslijeratnim godinama?

Bilo bi neosnovano zaključiti da su spomenuti rezultati u obnovi i u početnoj fazi industrijalizacije Jugoslavije postignuti zahvaljujući samo administrativno-centralističkom sustavu. Prije svega, taj se sustav u to doba tek stvarao; nije bio glavno obilježje stanja društva. Revolucionarno raspoloženje dijela masa bio je glavni sadržaj moralno-političkog stanja.

U prvim poslijeratnim godinama zbivao se revolucionarni proces koji je mijenjao društvene odnose, a u njemu su mnogi vidjeli perspektivu ostvarivanja svojih interesa, i to je bio glavni izvor i motivacija stvaralaštva.

Na pozitivan pa čak i euforičan odziv kod tzv. malih i siromašnih ljudi naišle su mjere kao što je podjela zemlje, drastično oduzimanje ratne dobiti, likvidacija privatnog vlasništva, progon švercera, "uravnilovka" u plaćama itd. Sve to – i svakodnevna propaganda na svakom od tisuća gradilišta, uz gotovo svakodnevne političke razgovore partijskih i drugih aktivista – stvaralo je vjeru da će na ognjište doći štednjak na drva, da će žarulja zamijeniti voštanice, da će zidane kuće zamijeniti barake itsl.

Svijest o blagostanju sutrašnjice postala je materijalna snaga: ne samo rukovodeće kadrove i članove KPJ, vodeći sloj društva, nego i široke narodne mase zahvatili su zanos i vjera da će s dva-tri petogodišnja plana privrednoga razvoja nadoknaditi zakašnjenje Jugoslavije za ekonomski razvijenim zemljama svijeta. Iz toga zanosa, vjere i želje rodio se i masovni radni entuzijazam. U ime ubrzanoga privrednog rasta, u ime sutrašnjice, u ime budućnosti većina naroda bila je spremna "stezati kaiš".

7. Uspostavljanje kontrole nad znanošću i umjetnošću

Usporedno s likvidacijom višestranačja i privatnog vlasništva, te oštrim početkom industrijalizacije, KPJ je uspostavljala kontrolu i nad stvaralaštvom u području kulture, umjetnosti i znanosti. Kao i za sva ostala područja, i tu je KPJ preslikala sovjetsku politiku i praksu, nastavljajući s onim stavovima koje je definirala u obračunu s M. Krležom uoči rata (sukob na ljevici – pečatovština).

Svoju politiku prema umjetnosti i kulturi, posebno književnosti, KPJ je zasnivala na idejama međunarodne konferencije proleterskih i revolucionarnih pisaca održane u Harkovu (SSSR) 1930. godine ("Harkovska škola"), koja je stvaratelje u duhovnoj sferi htjela pretvoriti u propagatore komunističke ideologije. Osuđena je dekadentna zapadna literatura, a sloboda stvaralaštva prokazana kao buržoaska manipulativna kategorija.

U sastavu CK KPJ osnovano je u srpnju 1945. odjeljenje za agitaciju i propagandu (Agitprop) u svrhu kontrole i usmjeravanja cjelokupnoga intelektualnog stvaralaštva – od književnosti i umjetnosti do školstva i novinstva. Isti organi su formirani u partijskim komitetima republika, kotareva i gradskih rajona. Načelo cijele te djelatnosti postavio je M. \ilas, sekretar CK KPJ. Sektori u agitpropu bili su: povjerenstvo za kulturu, za tisak, za ideologiju itd. sve do komisije za arhitekturu. Na sva područja intelektualnoga stvaralaštva agitpropovi su imali presudan utjecaj: nisu, naravno, imali formalnu vlast, ali su se njihove direktive provodile "partijskom linijom". Ljudi su često i sami tražili "odobrenje" za svoje radove. Marin Franičević, član Agitpropa u Hrvatskoj, to će kasnije svjedočiti rekavši:

"Dobro pamtim tendenciju ... da neki urednici kulturnih rubrika sve važnije članke i kritike donose u Agit-prop."29 Čak je i sam M. Krleža 1948. donio pismo podrške Titu od strane JAZU, rekavši Pločaru: 'Evo Vam, druže Franičeviću, pogledajte ovo pismo. Znate, ja sam doživio politički problem, ovo je osjetljivo, ne bih želio opet.'"30

Agitprop je od umjetnosti tražio da se teme i ličnosti što više obrađuju iz heroike NOB-a i borbe za izgradnju novoga društva te iz svijetle budućnosti u koju se već ulazi. U programskim tekstovima se, kao i u političkom životu uopće, rabe termini koji prikrivaju stvarna značenja. Tako se koristi termin "oslobodilački rat", a misli se na "revoluciju", umjesto "diktature proletarijata" odnosno partije, koristi se termin "vlast radnog naroda", naloge piscima ne izdaje partija već "narod-gospodar" itd.

Partijski književnici, na inicijativu agitpropa, a po ruskom modelu, krajem 1946. sazvali su Prvi kongres književnika Jugoslavije, prvi takav skup u povijesti južnoslavenskih naroda. U svom referatu o Statutu, Ivo Andrić, budući nobelovac i prvi predsjednik Saveza obećava da ćemo mi "... književnici sve što

znamo, umijemo i možemo staviti na raspoloženje zemlji i narodu...", izrazivši zahvalnost i odanost novostvorenoj državi.31

Pjesnik Radovan Zogović, militantni partijski i istaknuti rukovoditelj Agitpropa, kao autor glavnoga referata kongresa, dao je smjer za sva područja duhovnog stvaralaštva. On tvrdi kako su narodi Jugoslavije stvorili "... vlast novog tipa, duboko narodnu i duboko demokratsku..." i u ratu 1941-45. "... razvili ili otkrili i prekalili tip novog čovjeka, čovjeka plemenitog i istrajnog, rodoljuba i humanista, beskrajno odanog slobodi i napretku svoje zemlje i progresivnog čovječanstva", pretvarajući Jugoslaviju u zemlju koja ima "… najnapredniji i najdemokratskiji ustav u svijetu, osim ustava Sovjetskog Saveza".32

Kako treba pisati književna djela, najizravnije je iskazala Branka Perković, član CK Narodne omladine Jugoslavije (NOJ) rekavši i ovo: "…omladina želi da vidi pred sobom, da osjeti neustrašive junake, velike plemenite ljude, neumorne radnike, odane stvari naroda kojih je puna naša divna, bliska i dalja prošlost... očekuje od Vas da junaci vaših djela ... siđu u rudnik, na prugu, sjednu do njih u klupe i stanu u stroj i svakodnevno nadahnjuju na nove zadatke i napore..."33

I Tito se, mada rijetko, upuštao u davanje sugestija kulturnim djelatnicima, naravno, s pozicije vlasti. Delegaciji spomenutog kongresa književnika on kaže: "... ja sam također protiv ukalupljivanja odnosno uniformiranja literarnog stvaralaštva. Ali – Vi ćete se složiti sa mnom – ja sam protiv toga da se pod izgovorom slobode književnog stvaranja piše i ono što je 'štetno'", navodeći kao "dokaz" dekadentnu literaturu Zapada. A što se tiče estetskih problema, on kaže da onima koji progresivno pišu "nitko neće zamjeriti" ako ta djela "ne budu obrađena umjetnički onako kako bi trebalo", pozivajući književnike da ovjekovječe veliku povijesnu epohu koja je minula (NOB) i da svojim djelima "rade na formiranju karaktera novih ljudi".34

Agitpropovski usmjereni kritičari suzbijali su velike talente u njihovu stvaralaštvu. Tako npr. Dobrica Ćosić, partizanski pisac ("Daleko je sunce"), oštro predbacuje pjesniku Branku V. Radičeviću što je, kroz svoju prizmu logoraša, opisao glad kao glavni motiv logorskoga života. Ćosić od njega traži da za glavni motiv uzme otpor i borbu većine, borbu koja najavljuje novu epohu i novo doba.35

Drastičan primjer agitpropovske intervencije je napad R. Zogovića na zbornik radova Vice Zaninovića Primjeri iz književnosti za osmi razred gimnazije, koji je odobrilo Ministarstvo prosvjete NR Hrvatske. Zogović ovako napada unošenje poezije Tina Ujevića u zbornik: "... čudna smjesa jezuitske smirenosti i dekorativne anarhičnosti, verbalističke patetike, mističke rezignacije, katoličke mistike i mistificirane erotike, virtuoznosti i nategnutog stihovanja...", optužujući pjesnika da je u NDH bio urednik jednog lista za hrvatske radnike u Hitlerovoj Njemačkoj.

"... Stid nas je", piše Zogović, "što se u našoj zemlji još uvijek mogu pojaviti knjige kao 'Primjeri iz književnosti'... i biti odobrene kao školska knjiga za omladinu nove Jugoslavije..."36

Slično je prošla i Vesna Parun, kojoj se priznao talent, ali i odstupanje od realsocijalizma, što je iskazala u knjizi pjesama Zore i vihori, za koju je proglašena najboljom poetesom svoje generacije.37

Još jedan "slučaj". Radi se o napadu na autora koji je odabrao pjesme Alekse Šantića. Kritičar toga izbora priznaje da je Šantić iskreni prijatelj ugnjetenih i poniženih, ali on istovremeno "propovijeda ne samo pomirenje s bijedom nego i radost u njoj i zbog nje...", našavši da u pjesmama "blista tiha radost isusovska...", izvlačeći zaključak da sve što se zbivalo i zbiva u stvarnosti jest nemilosrdna klasna borba, što treba biti središte i motiv svakoga djela.

Politička pragma je upregla duhovno stvaralaštvo, posebno književnost u ideološku borbu protiv tri zla – fašizma, posebno "domaćeg", režima Kraljevine Jugoslavije i zapadne civilizacije, a za glorifikaciju NOB-a, tekuće političke prakse, svijetle budućnosti i za popularizaciju svih sovjetskih dostignuća na koja se Jugoslavija mora ugledati.

Mora se konstatirati da je od 1945. do 1948-49. Agitprop postigao "vidne rezultate". Ušutkao je dio poznatih stvaralaca, ali je u redove partizanskih kulturnih stvaralaca pridobio mnogo pisaca početnika, s osrednjim talentima u koje su polagane velike nade. Međutim, borbi za novostvoreno stanje priključili su se i neki velikani pisane riječi kao što su M. Krleža i I. Andrić. U duhu ideje "ići u narod", prvi je 1946. boravio među omladinom na izgradnji pruge Brčko-Banovići, a drugi je posjetio rudare u Brezi, nakon čega je pisao o natjecateljskoj atmosferi među rudarima.38

Čini se da spomenuti velikani pisane riječi, kao i neki drugi poznati kulturni djelatnici, nisu ipak samo natjerani da "služe" novom režimu. Ne može se isključiti ni oportunizam, "mudrost" i lukavstvo tih zrelih ljudi, koji su se prilagođavali dramatičnim promjenama. Uza sve to vjerojatno je dio njih ponijela bujica dijela masa i mladosti, bujica koja je najavljivala mogućnost stvaranja boljega svijeta.

Ipak, ti su velikani koristili pojedine momente da upozore na krivi put. Tako npr. Ivo Andrić, u svojstvu predsjednika Saveza književnika Jugoslavije, na godišnjoj skupštini hrvatskih pisaca – nakon što je ispjevao odu režimu – pravi obrat u izlaganju pa kaže da se ne zaboravi da se literatura ostvaruje u mediju jezika, pa dodaje da se ne smije jezik zanemariti "... da izraz ne postane nebrižljiv, mutan i nevjeran, a sadržaj nepristupačan". Zato se, veli Andrić, pisci u pogledu jezika moraju u svemu osloniti na narod kako bi izbjegli opasnost "... od osiromašenja ili brisanja ličnosti, od uniformnosti ...", jer "... nema kraja raznovrsnosti stila, ako književnici pođu od dobrog poznavanja književnog jezika".39

x x

x

Dramatična borba između staljinističkih i slobodoumnih tendencija u duhovnom stvaralaštvu nije se od 1945. do 1949-50. završila pobjedom jedne od tendencija. Prevagu u tome sukobu donijet će zaokreti u

politici nakon sukoba Tito-Staljin 1948, što će otvoriti prostore za slobodnije kulturno stvaralaštvo, mada će i dalje režim držati "na uzdi" one koji mu se budu otvorenije suprotstavljali.

1 V. Žerjavić, Bleiburg 1945.-1995., Hrvatska matica iseljenika, Zagreb, 1997.

2 Podaci prema: The Penquin Atlas of World History, str. 218.

3 Siječnja 1945. bio sam u Pečuhu predstavnik JA i gledao punjenje vlakova biciklima, radioaparatima i namještajem koji su se transportirali u SSSR i intimno sam odobravao taj čin imajući na umu goleme ratne žrtve SSSR-a.

4 Iz pisma CK KPSS-a Titu i Kardelju od 4. svibnja 1948.

5 ARP, Beograd, Zbirka međunarodne komisije CK KPJ, 7-I/81.

6 "Politika", Beograd, 28. rujna 1945.

7 Zbog konspiracije dešavale su se i komične scene: suprug dolazi kući u kasnu noć, a ne smije ženi reći da je bio na partijskom sastanku i nastaje scena – žena posumnja u preljub svoga muža.

8 "Borba", 3. listopada 1945.

9 Vidi: Nada Kisić Kolanović, Vojskovođa i politika: sjećanja Slavka Kvaternika, Golden marketing, Zagreb, 1997.

10 Jugoslavija 1945-1964, Statistički pregled, SZS, Beograd, 1965, str. 362.

11 Povijest SKJ, Komunist, Beograd, 1985, str. 339.

12 Enciklopedija Jugoslavije, sv. 4, Zagreb, 1960, str. 264.

13 M. \ilas, koji je bio na čelu komisije za granicu između Hrvatske i Vojvodine, piše da je pri kraju rata 1945. A. Hebrang "... u svojoj sredini počeo se zalagati za granice Hrvatske prema Srbiji kakve je imala Austro-Ugarska do 1918 ...'Zna se granica Hrvatske – do Zemuna!' "Savom do ušća u Dunav" (M. \ilas, Vlast, Veritas Press, London, bez god. izd., str. 84). \ilas, dakle, ne tvrdi da je Hebrang službeno postavio zahtjev za te granice već da je te ideje iznosio u svom krugu.

14 Tjednik "Naprijed", Zagreb, 26. svibnja 1945.

16 "... Pred Komunističkom partijom Srbije postavlja se kao osnovni zadatak borba protiv šovinističkih i hegemonističkih tendencija i to uglavnom velikosrpskih..." (Iz Rezolucije I. osnivačkog kongresa Komunističke partije Srbije, 8-12. svibnja 1945).

17 Iako formalno obrtničke radionice i seljačka gospodarstva nisu pravno podržavljena, proizvodnja (kvantiteta, asortiman, cijene i ostali uvjeti privređivanja) s privatnog sektora bila je integrirana, točnije rečeno, administrativno je uključena u državni sektor privrede.

18 Vlada FNRJ svojim je uredbama utvrđivala plaće radnika i službenika. Evo najvažnijih odredaba iz uredaba o plaćama radnika i službenika:

Uredba savezne vlade o plaćama radnika u rudarstvu od 28. kolovoza 1948. (Službeni list FNRJ, 74/1948) propisuje da se plaće jamskih radnika određuju od 15 do 36 dinara po satu, a u industriji nafte od 14 do 31 dinar, sve ovisno o kvalifikacijama.

Uredba savezne vlade o plaćama radnika u metalurgiji i metalnoj industriji od 2. listopada 1948. godine (Službeni list FNRJ, 86/1948) propisuje satnicu od 10,20 do 28,20 dinara, a po normi od 10,80 do 30 dinara (obračunska osnova).

Ista uredba propisuje za drvnu, kemijsku, medicinsku, prehrambenu, tekstilnu, duhansku, staklarsku i industriju kože i gume ove plaće: po satu 9-24, a po normi 11-24 dinara (drvna); 11-23 po satu a 12-25 po satu, a 12-23 dinara po normi (kožna industrija) itd.

20 M. \ilas, nav. dj., 117.

21 John Jampe, Yugoslavia as History, Cambrige University Press, 1966, str. 235-236.

22 U međuvremenu, u proljeće 1946. došlo je do nesuglasica, trzavica i napetosti između Tita i Hebranga. Taj odnos je još neistražen. Ne zna se je li to rivalstvo izviralo iz razlika mišljenja o nacionalnom pitanju. Titovo jugoslavenstvo, a Hebrangovo hrvatstvo, iz suprotstavljenih koncepcija ekonomskog razvoja ili nečeg treĆeg. M. \ilas u svojoj knjizi Vlast (str. 85) kaže da su Kardelj, Ranković pa i on "priželjkivali" obračun između Tita i Hebranga, vjerojatno zato što bi time izbacili iz igre rivala u borbi za pozicije u najužem vrhu KPJ.

23 Jugoslavija 1945-1964, str. 63.

24 Simon Kuznets, National Pruducts since 1869, New York, 1946.

25 Na početku provođenja plana bila je zaposlena 721.000 ljudi, a na kraju treće godine plana 1.990.000, to jest za tri godine zaposleno je 1.269.000 novih radnika. Koliki je to golem broj novozaposlenih najbolje se vidi usporedi li se s razdobljem 1950-1954. kad je za četiri godine zaposleno samo 15.000, ili s razdobljem 1964-1967. kad je broj zaposlenih opao s 3.608.000 u 1964. godine na 3.561.000 u 1967. godini. Dakako, karakteristike tih razdoblja neusporedive su i povijesne prilike veoma različite. Ta usporedba ima samo taj smisao da kao jedan od indikatora istakne zamah privredne izgradnje zemlje.

26 \ilas, nav. dj., 20-21.

27 Industrijski razvitak Jugoslavije, Elaborat - Ekspoze - Rezolucija, Kultura, Beograd, 1957, str. 12.

28 Isto.

29 S. Ostojić, Kako je to, ustvari, bilo, Razgovori, Stvarnost, Zagreb, 1977, str. 373.

30 B. Krivokapić, "Ideje", br. 4, Beograd, 1978, str. 252.

31 Prvi kongres književnika Jugoslavije, "Naša književnost", br. 12, Beograd, str. 582.

32 R. Zogović, Na poprištu, Beograd, 1947, str. 187.

33 “Omladina”, br. 75, 20. 11. 1946.

34 Književnici kod maršala Tita, “Naša književnost”, br. 12, Beograd, 1946, str. 482-483.

35 D. Ćosić, “Mladi borac”, br. 43, 15. 8. 1945, str. 43.

36 “Borba”, 8. svibnja 1947.

37 “Republika”, 1947, br. 7-8, str. 437.

38 “Vidjeli smo snagu, vrijednost i ljepotu socijalističkog rada i takmičenja, u kojem oni koji su trenutno na vrhu grafikona znaju i osjećaju dobro da je i njihovo prvenstvo uvjetovano radom i naporima svih onih koji su ... zasada još ispod njih. Vidjeli smo ne samo heroizam, nego i viteštvo rada”. (“Književne novine”, br. 5, 1. studenoga 1949)

39 Riječ književnicima Hrvatske, “Republika”, Zagreb, 1948, br. 3, str. 217.

Glava V.
POLOŽAJ HRVATSKE U RAZDOBLJU
1945-1950.

1. Iz Srednje u Istočnu Europu i Balkan

Hrvatska je ulaskom u drugu Jugoslaviju još dalje "pomaknuta" iz svoga prirodnog srednjoeuropskog kruga i još dublje nego 1918. godine potisnuta u balkanske prostore. Uz to se Hrvatska, istodobno s ostalom Jugoslavijom, prihvaćanjem sovjetskoga sustava i ulaskom u interesnu sferu SSSR-a, uputila prema totalitarno-despotskom režimu. U civilizacijskom smislu to je bila velika povijesna aberacija s obzirom na njezinu tisućljetnu prošlost. To, nažalost, ostaje povijesna činjenica unatoč ideologiji KPJ koja je bila uvjerena da se time "spašava" od truloga dekadentnog Zapada i ulazi u "cvatući vrt socijalizma".

Razlika je u hrvatskoj ulozi pri stvaranju prve i druge Jugoslavije golema. Prva Jugoslavija stvorena je prije svega diktatom velikosrpske buržoazije, kojoj su njezine saveznice – velesile iz Prvoga svjetskog rata – kao nagradu dale vlast nad južnoslavenskim narodima koji su bili u Habsburškoj Monarhiji. Hrvatska je u tomu povijesnom zbivanju imala malu ulogu koju je odigrao Jugoslavenski odbor na čelu s Antom Trumbićem, manji unitaristički segment hrvatskoga političkog korpusa i dio hrvatske političke elite, koji je shvatio da alternative jugoslavenskoj opciji nije bilo.

Stvaranje druge Jugoslavije sa stajališta uloge Hrvatske bilo je sasvim drukčije. Hrvatska je svojom partizanskom antifašističkom borbom u dužem ratnom razdoblju bila najjači čimbenik obnove Jugoslavije. Ona je od ljeta 1942. do bitke za oslobođenje Srbije 1944. držala oko 50% svih jugoslavenskih partizanskih snaga. Na tu činjenicu i Tito se oslanjao u diplomatskoj borbi s Churchillom, koji je bio na strani dinastije Karađorđeviæa i velikosrpske buržoazije.

U diplomatskoj borbi da osigura povratak srpske buržoazije i dinastije, Churchill je s pravom Titu osporavao legitimitet predstavnika Srbije uz istovremeno priznanje da on ima politički legitimitet u zapadnoj polovini Jugoslavije. Slično mišljenje – naravno, zbog drugih motiva – imao je i Staljin koji je Titu govorio: "Waltere, pazi, srpska buržoazija je vrlo jaka", što je Tito također osporavao. U toj diplomatskoj borbi Tito je nastojao svim sredstvima da se u Hrvatskoj što više učvrsti i dalje razvije jedinstvo u NOP-u. Stoga je prilično oštro intervenirao da Hebrang prestane s "lupanjem" po Mačeku, bojeĆi se da će to zaustaviti širenje NOB-a i oslabiti njegove pozicije u Hrvatskoj, a ona mu je u tom trenutku bila glavni oslonac u bitci sa zapadnim saveznicima za međunarodno priznanje Jugoslavije. To, naravno, nije značilo da je Tito podržavao Mačekov HSS. Dapače, on je, kao i Hebrang, smatrao HSS glavnom preprekom razvoju NOB-a i glavnim protivnikom u borbi za vlast nakon rata, jer Pavelić mora otići s porazom Hitlera, a nakon toga

ostaje HSS kao jedina konkurentska politička snaga. On je, dakle, iz taktičkih razloga naredio da se, u toj fazi rata, ne "lupa" po Mačeku.

Osim velikoga ratnog doprinosa Hrvatske u stvaranju Jugoslavije, valja dodati da su Hrvati 1945. pa i više godina imali jake pozicije u federaciji. Uz Tita koji je imao enormnu moć, Hrvati su imali jake pozicije u vojsci i diplomaciji. Ivan Ribar, kao formalni šef države, bio je predsjednik AVNOJ-a od 1943, a zatim predsjednik savezne skupštine od 1945. do 1953. godine. Andrija Hebrang je od jeseni 1944. do ljeta 1946. bio na čelu saveznoga privrednog savjeta i savezne planske komisije. Njemu su bila podređena sva privredna ministarstva. Uz Tita, kao ministra obrane, Ivan Gošnjak je faktički bio na čelu te moćne institucije da bi 1953. preuzeo taj resor i držao ga sve do 1967. Naravno, Hrvati u federaciji su i sukreatori jugoslavenskoga velikodržavnog centralizma.

Uz hrvatsku ulogu u stvaranju Jugoslavije, najveći doprinos dala je Slovenija. Hrvati i Slovenci bili su glavni ideolozi i kreatori jugoslavenske federacije. Makedonci su im odani zato što su stvorili svoju nacionalnu državu.

Za ratnu pobjedu i uspostavu vlasti veliki prilog dala je i BiH i Crna Gora. Prema tome jugoslavenska je federacija stvorena ujedinjenim snagama nesrpskih naroda, tzv. Srba prečana i srpskih komunista. Te snage su porazile četničku vojsku i osloncem na savezni centralizam razbile pokušaj srpskih građanskih stranaka 1945. da razbiju federaciju i obnove velikosrpsku Jugoslaviju. Srpski nacionalisti su smatrali da im je oduzeta Makedonija, Crna Gora i BiH, kao i da je stvaranjem autonomije Vojvodine i Kosova i samoj Srbiji okrnjena cjelovitost i suverenost. Navedeni argumenti su osnova za tezu da se ne može izjednačavati stvaranje prve i druge Jugoslavije. Prva je pretežno djelo velikosrpske politike, a druga je stvorena na sintezi interesa svih naroda.

Jugoslavenska opcija hrvatskoga komunističkog pokreta bila je odgovor na velikosrpski režim Kraljevine Jugoslavije i na četnički pokret u Drugomu svjetskom ratu, koji je zaprijetio čak i samom opstanku Hrvatske, a također i odgovor na fašističku okupaciju i ustaški režim koji je vodio Hrvatsku u ponor poraženih u Drugomu svjetskom ratu.

2. KPH – stožer sustava upravljanja društvom

S ulaskom partizanske vojske u Zagreb 8. svibnja 1945. završeno je uspostavljanje nove političke vlasti u cijeloj Hrvatskoj. KPH je držala vlast od najzabitijega sela do glavnoga grada. Njezin je način upravljanja bio konspirativan kao i tijekom cijeloga rata, što znači da je svoju političku volju realizirala preko masovnih političkih organizacija i organa državne vlasti – narodnih odbora općina, kotareva, gradova

i Sabora. Taj će sustav vlasti dobiti ime “narodna vlast”, “narodna demokracija” iako je na vlasti bila KPJ–KPH.

Preuzevši upravljanje Hrvatskom nakon oslobodilačkoga i građanskog rata koji je rasplamsao sve ljudske strasti, Kompartija je usredotočila svoje djelovanje na nekoliko osnovnih pravaca. Prije svega ona je vrlo snažno, učinkovito i bezobzirno učvršćivala organe vlasti, posebno policiju i sudstvo, ostvarivši totalnu kontrolu nad društvom. U momentu smjene vlasti nije bilo nikakva vakuuma ni kaosa, jer je već tijekom rata partizanska vlast pokrivala ne samo partizanski teritorij već dobrim dijelom i onaj koji je u završnici rata bio u rukama režima NDH. Preuzimajući državne službenike, komunisti su proveli selekciju propuštajući one u koje su oni, odnosno narodni odbori, imali povjerenja, naravno, na osnovi podataka o njihovu držanju za vrijeme režima NDH. Radi se o tzv. čistkama koje će biti stalna praksa u odabiru ljudi. Istodobno je nova vlast vješto odabirala i namještala one koji su se pokazivali kao vrijedni, agilni, odani i podobni građani. Pri tome su se gotovo isključivo orijentirali na mlađe generacije, na tvorničke radnike, siromašne srednje slojeve, jer su oni po ideologiji “klasno” predodređeni za novu vlast u skladu s tezom da se radi o radničko-seljačkoj državi.

Iz državnih su službi odstranjivani istaknutiji suradnici režima NDH, ali i simpatizeri HSS-a, nazivani “mačekovcima”, zatim građani bliski Crkvi i sveĆenicima.

Organi vlasti – izabrani odbornici i imenovani činovnici – usmjeravani su ne samo zakonskim propisima već i ideološkom i političkom indoktrinacijom putem sastanaka, političkih predavanja i kurseva da se nemilosrdno obračunavaju s političkim protivnicima narodne vlasti, posebno sa sljedbenicima režima NDH i HSS-a. Duh radikalnoga revolucionarnog obračuna stalno se unosio u organe vlasti.

Budući da je stožerna sila kako u organima vlasti, tako i u masovnim organizacijama bila KPH, valja reći nekoliko riječi o toj političkoj stranci.

KPH je iz rata izašla uglavnom s članstvom koje je to postalo u borbi. Od oko 4.000 članova rat je preživjelo samo 1.600 – ostali su izginuli; to znači da je od 28.100 članova u 1945, u ratu učlanjeno 26.500. Partija je sebe definirala strankom proletarijata, i to industrijskoga, a ona se u ratu “poseljačila”. U njezinu je članstvu 1945. bilo 63% seljaka, 10,3% službenika, radnika 24%; NOP, kao pretežno seljački pokret, stvorio je “svoju” “seljačku” partiju. Partija je imala hrvatsko ime, ali je njezin nacionalni sastav bio tome neprimjeren: Hrvata je bilo 57%, a Srba 43%.1 Brojčana prevlast seljaka i neprimjeren nacionalni sastav posljedica su partizanskoga rata koji se pretežno vodio na ruralnim, brdsko-planinskim, pretežno srpskim područjima i stalnim prebacivanjem ljudi iz gradova na ta područja. Oslonac na seljaštvo vrlo niskoga obrazovnog stupnja rezultirao je i vrlo niskom kulturom članstva i rukovodstava. U kotarskim, gradskim i rajonskim komitetima bilo je 57% članova s 4 razreda pučke škole, 20,5% s 1-3 razreda niže gimnazije; to znači da 77% rukovodećega kadra na lokalnoj razini nije imalo ni potpuno osmogodišnje školovanje. S nezavršenom gimnazijom bilo je 9,4%, s punom gimnazijom i nedovršenim studijima 4,55, a s fakultetskom

spremom 0,74%.2 Praktički se gotovo cijeli rukovodeći kadar nižega i srednjeg ranga, a slično je bilo i na višim i najvišim funkcijama, sastojao od “nesvršenih” ljudi, od onih koji nisu imali nikakvu struku ni radno iskustvo osim ratnog. Takvi ljudi, mahom mladići, preuzeli su ulogu upravljanja u svim područjima društvenoga života: državnoj upravi, pravosuđu, gospodarstvu, društvenim službama itd. Golem manjak u obrazovanju, znanju, iskustvu itd. i tsl. kompenzirao se fanatičnim danonoćnim radom, beskrajnom odanošću politici Partije, samoinicijativom, samouvjerenošću, odlučnošću da se svaki zadatak mora izvršiti s uspjehom, a sve to kombinirano još s nasiljem prema svima koji se nisu uklapali u nove društvene odnose.

Za razliku od predratnih komunista koji su morali poznavati kakvu-takvu “teoriju” o društvu – uglavnom staljinističke provenijencije – u ratu se ni toliko nije tražilo, osim ostalog i zato što je Partija “skrivala” svoje komunističke ideje, već je glavni kriterij bio ratna borbenost i odanost Partiji.

Spremnost za izvršavanje partijskih direktiva i zadaća išla je čak ispred nagona za održanje vlastitoga života, osobito kod mlađih ljudi i kod članova komunističke omladine. Iz te i takve spremnosti razvila se nevjerojatna disciplina. Njegovao se tzv. lik revolucionara-masovika koji u svojoj najužoj sredini prvi skače u svaku borbu, vodeći ostale ljude za sobom. Sustavom ideološkog obrazovanja i odgojnih mjera, od kritike i samokritike do gotovo svakodnevnoga polaganja računa o svom djelovanju, što se prakticiralo na svakom sastanku, a bilo ih je svakih nekoliko dana, “tesao” se lik običnoga člana KP koji je morao biti idejno i politički odan politici Partije, što je od nekih stvaralo i veoma pokorne ljude koji se klone i vlastitih kritičkih misli. Direktive su se morale izvršavati i tada kada se ne razumije njihov smisao ili se osobno ne prihvaćaju. Jednom riječju, KP je bila izrazito ideološki i politički pokret čiji su pripadnici vjerovali u ozbiljenje svoje revolucionarne vizije, iako je u toj viziji bilo nemalo elemenata utopije; naime, očekivalo se da će ista generacija koja izvodi revoluciju ostvariti za života svoje ideale koji će se materijalizirati kao sutrašnje savršeno društvo u kojemu će nestati društvene proturječnosti i gotovo sve ono “negativno”, naslijeđeno od staroga društva.

U skladu s koncepcijom lenjinističke partije, a u svrhu osiguranja i ostvarivanja svoje rukovodeće uloge u svim područjima društvenoga života, u svim sredinama i u svim sferama ljudske djelatnosti, mreža partijskih organizacija uspostavljena je u svim proizvodnim organizacijama, školama, fakultetima, državnim ustanovama, u selima, ulicama i gradskim četvrtima, tako da su organizacije i rukovodstva Partije “pokrili” cijeli društveni organizam. BuduĆi da je Partija bila “srce i mozak” društvenoga sustava, ona je svojom organizacijskom mrežom i postavom mogla osigurati s jedne strane jačanje institucija nove vlasti, a s druge strane pokretati svoje sredine u akcije koje je određivala politika Partije. Partija je bila motorna snaga društvenih kampanja i akcija, a realizatori su bili masovne organizacije: Narodna fronta, sindikati, omladinske organizacije – SKOJ i USAOH, te AFŽ. Praktički, osim manjeg broja građana koji su bili pasivni, te bogatijih i ponešto intelektualaca, gotovo svaki građanin, od školske djece do staraca, bio je uključen – volens-nolens – u odgovarajuće organizacije, koje su silno povećavale moć nove vlasti. Poraženi

u ratu i oni koji su dočekali novi poredak s negodovanjem, bili su neutralizirani što silom što aktivizmom masa ljudi na obnovi i u privrednoj izgradnji zemlje.

Da bi se ostvarila spomenuta pokrivenost svih točaka društvenoga života na čitavom teritoriju Republike, bilo je nužno znatno povećati broj članova Partije. KPH je početkom 1945. imala 16.000 članova – bez vojske – a već u 1945. primila je novih 22.425, u 1946. novih 11.746 i time postigla neophodan broj za spomenuti cilj. Nakon toga, primanje novih članova radikalno se smanjuje – u 1947. primljeno je svega 4.923 člana. Iduće godine zbog političkih i ideoloških razloga, da bi se demonstrirala privrženost naroda Partiji u njezinoj borbi na život i smrt sa Staljinom, primljeno je novih 30.088 članova3, tako da ih je 31. listopada 1948. bilo ukupno 85.748, i to 32,22% radnika (povećanje za 8 indeksnih poena), seljaka 45,53% (smanjenje za 18 indeksnih poena), intelektualaca 2,83%, službenika 13,62% itd. Širenje mreže partijskih organizacija u novim, pretežno hrvatskim sredinama, rezultiralo je uglavnom promjenom nacionalnoga sastava. Za dvije godine, 1945-1947, udio Hrvata u članstvu KPH povećao se s 57% na 68%, a udio Srba pao je s 43% na 28%.

3. Učvršćenje mehanizma revolucionarne diktature

U kontekstu činjenice da je KPH preuzela potpunu odgovornost za razvitak Hrvatske, otvara se logično pitanje je li ona bila dovoljno "suverena" da odgovori toj povijesnoj ulozi.

Situacija sa "suverenošću" KPH u okviru KPJ bila je krajnje proturječna i takvom će dugo ostati. Naime, s jedne strane KPJ je bila visoko centralizirana Partija u kojoj je kreiranje ne samo političke strategije već i svakodnevna politička taktika – kulturna politika, politika ekonomskog razvoja, posebno vanjska politika i vojska – bilo u rukama "svemoćnoga" vrha KPJ u liku Politbiroa CK KPJ, tako da su "nacionalne partije" bile to uglavnom samo po imenu. Jednako je tako jugoslavenska savezna država bila organizirana kao visoko-centralizirani državni aparat, tako da su odnosi između republičkih i saveznih državnih organa bili zasnovani na načelu stroge hijerarhije. U tom su smislu mnogi prerogativi federalne Hrvatske koji su se razvili tijekom NOR-a bili radikalno i drastično smanjeni.4 U završnoj fazi rata ukinuta je republička vojna organizacija, koja se reorganizirala kao općejugoslavenska bez neposrednog utjecaja federalnih jedinica.

Međutim, s druge strane, KPH ne samo da nije negodovala zbog procesa sveopće centralizacije, već je bila jedan od glavnih faktora podrške tom procesu. Ona ga je svjesno podržavala i borila se protiv tendencija republičkoga partikularizma. Takav stav KPH rezultanta je niza povijesnih okolnosti. Tome su posebno pridonijeli ovi faktori: koncepcija izgradnje socijalizma u Jugoslaviji preuzeta od SSSR-a, međunarodne okolnosti te ekonomsko-politička situacija u Jugoslaviji. I međunarodne okolnosti, posebno

sukob sa zapadnim zemljama, diktirale su kurs stvaranja jake jugoslavenske države. I obrana nove vlasti diktirala je ujedinjavanje snaga svih naroda u Jugoslaviji pod jedno i jedinstveno vodstvo. Samo je takvo vodstvo bilo u stanju 1945. slomiti velikosrpske snage koje su se digle protiv federativnog uređenja Jugoslavije.

U prvim poratnim godinama nacionalna politika rukovodećega vrha KPJ bila je toliko principijelna da nije bilo favoriziranja jednih naroda na račun drugih. Sve u svemu, u tom razdoblju nije bilo želje da se artikulira nacionalno-republička politika, jer je vladalo apsolutno uvjerenje nacionalnih partija da je politika Politbiroa CK KPJ, na čelu s J. B. Titom, istodobno i njihova vlastita politika u najdosljednijem smislu toga pojma. Pod takvim okolnostima sve je bilo svedeno na načelo jedna volja (revolucionarna), jedna partija (KPJ), jedna država (federativna Jugoslavija) i jedan društveni sustav (sovjetski model); tako da je položaj svih građana bio podjednak, položaj svakoga radnog kolektiva u sustavu isti (državna poduzeĆa), politika prema seljacima identična, itd. U takvu sustavu teško je prepoznati udio republičkih foruma u artikuliranju saveznih političkih odluka, jer o tome nema potrebnih izvora, ali u svakom slučaju nije bio velik.

4. Zabrana obnavljanja HSS-a i postupno gašenje HRSS-a – put u jednostranačje po uzoru na boljševički model

Kao što je već rečeno, koncepcija izgradnje socijalizma po sovjetskom modelu isključivala je višepartijski sustav i podjelu vlasti KPH u bilo kojemu obliku. Zbog takva kursa, pokušaji stvaranja Narodne fronte koalicijom KP s građanskim snagama uoči i za vrijeme rata nisu uspijevali. Narodna fronta je stvorena “odozdo”, stalnim širenjem pristaša NOB-a, što je rezultiralo formiranjem jakoga i masovnog bloka pod vodstvom komunista. Formiranje “partizanske” HRSS 1943. nije značilo stvaranje koalicije te “stranke” i KPH jer ona nije funkcionirala kao politička stranka, s mrežom svojih organizacija i rukovodstava u narodu, već se njezino vodstvo uključilo u Narodnu frontu pomažući da se dio pristaša HSS-a privlači na stranu NOB-a i istodobno blokira i razbija HSS. Nakon oslobođenja, “partizanska” HRSS nije se razvijala u političku stranku već je njezino vodstvo i dalje pomagalo širenju utjecaja nove vlasti na dio seljačkih masa koje su bile pod utjecajem “građanskog” HSS-a, preciznije rečeno pod utjecajem vođe te stranke V. Mačeka i njegovih sljedbenika. U Zagrebu 1945. godine nije došlo do formiranja ni jedne građanske organizacije kao što je to bio slučaj u Beogradu, gdje je djelovanje više građanskih stranaka bilo zakonom odobreno u okviru odredaba sporazuma Tito-Šubašić (Demokratska stranka, Radikalna stranka, Republikanska stranka, Socijalistička partija, Socijal-demokratska partija, Samostalna demokratska stranka, Zemljoradnička stranka, Narodna seljačka stranka). Djelovanje tih stranaka bilo je vrlo ograničeno, i kao “strana tijela” one su u novomu revolucionarnom sustavu vlasti iščezle pod pritiskom snaga novog poretka. Sporazum Tito-Šubašić

odnosio se samo na sastav federalnih organa državne vlasti – zajednička vlada i skupština – u kojima su bili predstavnici građanskih partija. U vrhovnim organima federalnih država nije bilo predstavnika građanskih partija u ulozi opozicije. Dakle, Sabor i prva vlada federalne države Hrvatske bili su politički homogeni, jer KPH nije dijelila vlast ni s jednom političkom grupacijom izvan Narodne fronte, iako je u toj vladi bilo pet ministara predstavnika HRSS-a.

Kao vladajuća politička snaga, KPH je imala golemu većinu u svim organima državne vlasti. Međutim, kao izraz narodno-frontovske orijentacije, u svim je organima bilo i izvanpartijaca.

Na izborima 1945. godine izabrano je u Saveznu skupštinu 83 člana KPH i 28 izvanpartijaca, a u Saboru je bilo 150 članova Partije i 41 zastupnik izvanpartijac. Ti izvanpartijci, međutim, nisu bili nikakva opozicija veæ građani koji su bili pristaše i aktivisti Narodne fronte.

Možemo, dakle, konstatirati: pobjedom u narodnooslobodilačkom ratu, preuzimanjem političke vlasti, razbijanjem i uništenjem svih građanskih političkih organizacija, likvidacijom tzv. NDH i Kraljevine Jugoslavije te stvaranjem federalne države Hrvatske u sastavu federativne Jugoslavije, KPH je, na čelu revolucionarnog bloka socijalno-političkih snaga, preuzela punu odgovornost za budući sveukupni društveni razvitak Hrvatske.

Da bi se bolje razumjela politika zabrane HSS-a i gašenja HRSS-a, valja skicirati političko raspoloženje i odnos snaga u prvomu poratnom razdoblju (1945-1947). Nažalost, preciznija je procjena gotovo nemoguĆa jer u razdoblju o kojemu govorimo nije bilo ni slobodnoga političkog organiziranja ni djelovanja koje bi pokazalo raspoloženje ljudi, niti su provođena istraživanja javnog mnijenja. Osim toga analize te vrste bile su strogo povjerljive. Zato se o tome može govoriti samo u najglobalnijim kategorijama. U tom smislu moglo bi se uzeti da se ratna podjela na tri glavne socijalno-političke grupacije nastavila i u poslijeratnom razdoblju, naravno, s golemim promjenama u odnosu snaga. Najjača i najbrojnija socijalno-politička grupacija jest ona kojom je rukovodila KPH, a organizacijski se izražavala u Narodnoj fronti. Nazovimo tu grupaciju revolucionarnim blokom snaga, koji se formirao u tijeku NOB-a. Nema sumnje da su te snage bile najbrojnije, a po snazi i moći toliko superiorne da nisu ostavljale nikakav prostor za ofenzivno organizirano djelovanje suprotnih, njima neprijateljskih snaga.

Druga "grupacija" koja se ne može klasificirati ni kao politički pokret, a još manje kao organizacija, ali je unatoč tome imala konkretnu društvenu moć, bio je krug aktivnih vjernika raznih vjera, naravno prije svega katolika, koji su bili pod jakim utjecajem klera. Potpunija eksplikacija sukoba dijela klera i snaga novoga poretka slijedi u idućem odjeljku. Ovdje ćemo naznačiti samo da se radi o poznatom sukobu dvaju svjetonazora. Komunisti su na religiju gledali kao na "opijum za narod", koji u krajnjoj liniji služi održavanju klasne vladavine eksploatatorskih klasa i jedna je od najvećih prepreka komunističkom pokretu. Militantni dio partijskog članstva bio je sklon podgrijavanju "rata" s religioznim dijelom naroda, sprječavajući da i aktivni vjernici ostvaruju svoja ustavna prava kao i ostali građani, tako da je njima bio

zabranjen pristup povjerljivijim i značajnijim funkcijama. Manje obrazovani komunisti očekivali su rapidno "odumiranje" religije u socijalizmu. S druge strane za veliki dio klera komunisti su "boljševički ateisti", a za pojedince, i sotone u ljudskom liku, protiv kojih se treba boriti prije svega takvim učvršćivanjem vjere u ljudima da oni ne bi potpali pod politički, duhovni i idejni utjecaj komunističke partije.

Budući da je Crkva ostala jedina institucija iz staroga građanskog društva, a u ispovijedanju vjere bila suverena u odnosu prema državi, ona je samim time bila i jedino utočište mnogih koji su bili otuđeni od novoga poretka.

Unatoč nepomirljivu svjetonazoru, borba između snaga novoga poretka i dijela crkvene hijerarhije nije imala veliki manevarski prostor. Kler nije mogao niti htio voditi otvorenu i organiziranu političku borbu protiv vlasti novog poretka, a novi poredak nije mogao beskompromisno progoniti Crkvu ne samo zbog svojih principijelnih pogleda već i zato što se takva borba u civiliziranoj Europi u XX. stoljeću nije mogla voditi.

Treća se grupacija sastojala od pristaša u ratu nestale Hrvatske seljačke stranke. Slomom politike čekanja oni nisu izgubili nadu da će s vremenom zapadnoeuropske zemlje i SAD nadvladati komunizam koji je SSSR "izvezao" u zemlje istočne i jugoistočne Europe. Ta se grupacija svela na izolirane pojedince i grupe koje su bile akciono i organizacijski pasivne, ali su nastojale širiti svoja stajališta među građanima.

Ustaški pokret, koji ni prije ni za vrijeme rata nije pustio dublji korijen u hrvatskom narodu, slomom svoga režima gotovo je potpuno nestao. Obračun s njegovim pristašama bio je veoma radikalan. Javnim prikazivanjem ustaških zločina učinjenih u vrijeme okupacije razbijene su i zablude o karakteru toga režima, tako da se može reći da ostaci NDH nisu bili nikakav protivnik za novi društveni poredak. Međutim, ideja o nacionalnoj hrvatskoj državi, iako progonjena, nije nestala.

Na osnovi rečenoga moglo bi se zaključiti: iako je hrvatsko društvo bilo veoma oštro podijeljeno po broju pripadnika partizanske armije i oružanih snaga NDH, gotovo u odnosu 50:50 u završnoj fazi rata, odnos snaga u prvim poratnim godinama bio je izrazito u korist KPH budući da veliki dio pripadnika domobranskih jedinica nije osobno podržavao ustašku NDH. Zato se može reći da je KPH imala povoljne pretpostavke za ostvarivanje svoga programa po dolasku na vlast 1945. godine.

Vratimo se, sada, samom činu zabrane obnove HSS-a i gašenja HRSS-a.

Radi se, kao što je rečeno, o nastavku obračuna s ratnim neprijateljima u građanskom ratu, obračunu koji je imao i elemente odmazde i kazne – što je inače poznati epilog svakog, a posebno građanskoga rata. Visoki dužnosnici, ministri, generali, političari, suđeni su javno da bi se postigao politički cilj – kompromitiranje protivničke ideologije, politike i režima. Dio nižih i srednjih rukovodećih ljudi nestajao je preko noæi, bez suda.

Uz instrukcije vrha KPJ, a i bez toga, KPH je bez dileme bila protiv akcija pojedinaca i raznih skupina koje su htjele obnoviti HSS "mačekovskog" opredjeljenja. KPH je bila svjesna da HSS živi u

mislima i srcu dijela hrvatskoga naroda i da zato predstavlja potencijalnoga političkog protivnika koji se mora uništiti. Valja, međutim, konstatirati da nije bilo odlučnoga pokreta za obnovu HSS-a; s jedne strane zato što lideri HSS-a odani Mačeku – Marija Radić, udova Stjepana Radića, Košutić, Šutej, Magovac, Šubašić i drugi – nisu vidjeli svoju šansu u otvorenom sukobu s režimom, bili su demoralizirani ratnom pobjedom KPH, pritiskom režima itd., a s druge strane ni mase iscrpljene ratom nisu bile voljne za nove žrtve u borbi protiv režima. O toj demoralizaciji svjedoči teza J. Šuteja, ministra u vladi Tito-ŠubašiĆ, dana u povjerenju 14. travnja 1945. Bogdanu Radici:

"... Ovdje se ne da ništa učiniti. Mi smo pod gvozdenom kontrolom dviju komunističkih partija i vlasti, naše i sovjetske. Englezi su nas sasvim prepustili zaptu komunističke partije i Sovjetima. Isto tako i Amerikancima."5

O teškoj dilemi J. Šuteja govori i činjenica da je 18. svibnja 1945. u govoru na zagrebačkom radiju odao priznanje Titu i Komunističkoj partiji, ne spominjući HSS. Šubašića su zapadne sile stvarno pustile "niz vodu".

Hrabra skupina oko Marije Radić grubo je razbijena. Njezine novine "Narodni glas" zabranjene su nakon prvoga broja od 20. listopada 1945.

Nekoliko sastanaka o obnovi HSS-a nije rezultiralo dogovorom zbog razlika među prvacima stranke. U međuvremenu režim je progonom inicijatora spriječio njegovo obnavljanje.

Onaj HSS (HRSS) koji je njegovo lijevo krilo 1943. stvorilo na slobodnom partizanskom teritoriju, i koji je mnogo pridonio uključivanju Hrvata u NOP, nadao se partnerskom odnosu s KPH. Njegovo je djelovanje nakon rata tolerirano, čak poticano kako bi se mogla javnosti, posebno međunarodnoj, prikazati sloboda političkog organiziranja. Unutar te stranke bilo je u rukovodstvu ljudi koji su zaista težili da se stranka istrgne ispod vlasti KPH (B. Magovac, pa i predsjednik F. Gaži koji je zahtijevao da prvi predsjednik vlade bude predstavnik HRSS-a). KPH je bila odlučno protiv tendencije osamostaljenja HRSS-a pa je u tom cilju u njezino vodstvo ubacila nekoliko svojih članova. Osim toga nekoliko članova vodstva te stranke smatralo je da je Hrvatska u takvu geopolitičkom položaju da joj najviše odgovara politika KPJ/KPH, pa je zato pristajala da se HSS ne razvije u samostalnu stranku već da, sudjelovanjem u Narodnoj fronti, podržava program KPJ/KPH. S vremenom je većina prihvatila takvu ulogu HSS-a, isključujući one koji su zagovarali njezinu autonomiju. Na tom kursu HRSS je imao svoje članove u središnjim organima – vladi i Saboru, zatim u lokalnim organima – Narodnim odborima i odborima Narodne fronte, ali im je bilo blokirano stvaranje infrastrukture koja bi mrežom svojih podružnica i lokalnih rukovodstava pokrivala cijelu Hrvatsku, kao što je to slučaj s KPH. HRSS je, dakle, bio prirepak KPH dok ova ne učvrsti svoju monopolsku poziciju.

V. Bakarić je na sjednici Politbiroa CK KPJ 3. siječnja 1947, posvećenoj stanju u Hrvatskoj, izložio kako se "preko HSS-a ne mogu uhvatiti seljačke mase", ali da je ipak još ne treba likvidirati već iskoristiti za

popularizaciju politike KPJ prema seljaštvu i za kulturni rad preko “Seljačke sloge”.6 Nakon toga, politički se život HRSS-a ugasio...

“HRSS, sveden na formalno postojanje, vrlo brzo biva napušten i zaboravljen od svih, pa čak i od svoga tvorca – KP, kao i od seljaštva, koje tu stranku nije ni prihvatilo. Njezina je tvorca zanimao samo jedan cilj: kako uništiti HSS, a da to bude što bezbolnije, učinkovitije i brže. Jednu od uloga u tome imao je upravo HRSS, koji je izvršenjem svoga dijela zadaće, iako s puno manjim uspjehom nego što se to od njega očekivalo, zauvijek nestao s hrvatske političke scene.”7

5. Sukob KPJ/KPH s klerom i Crkvom

Ostavljajući po strani doktrinarne, filozofske i moralne aspekte, sukob Crkve s komunističkim pokretom nastao je od samog početka i, stalnim smanjivanjem intenziteta, trajao sve do kraja komunističkog sustava. Svećenstvo je stalno ukazivalo na opasnost od komunizma kao pokreta i ideologije protiv Boga, Crkve, nacije, obitelji i čovjeka. S druge strane komunisti su religiju smatrali “opijumom” naroda, institucijom koja štiti klasne eksploatacije i otežava klasno osviješćivanje radnika u borbi protiv kapitalističke klase. U ratu 1941-1945. KPJ je osuđivala crkvenu hijerarhiju za suradnju s režimom NDH, a Crkva je osuđivala komunistički pokret za njegova zlodjela i za skrivenu težnju uspostavljanja boljševičkoga režima nakon rata. Taj ratni sukob prenio se i na poratno razdoblje, kada je KPJ postala temeljni subjekt državne vlasti.

Ateizam KPJ bio je sastavni dio partijske ideologije. Jedan od bitnih uvjeta prijama u Partiju bio je i “raščišćavanje s religijom”. Članovi partije ne samo da nisu smjeli, odnosno htjeli ići u crkvu, krstiti svoju djecu, već su čak izbjegavali sudjelovati i u crkvenom pogrebu svojih umrlih.

Komunistički ideolozi su religiju uvrstili u kategoriju prošlosti kao što su nacija, tržište, eksploatacija, ratovi itd. – nastali u starim klasnim društvima – koje će komunizam, izgrađen na znanstvenim osnovama, odbaciti u “muzej starina”. Vulgarni oblik tog ateizma religiju je tretirao kao i vjerovanje u vampire, vukodlake ili poganske obrede. Novi režim je “prave” vjernike tretirao kao svoje neprijatelje. Država, naravno, nije zabranjivala ispovijedanje vjere, odlazak u crkve, ali oni građani koji su to vidno prakticirali bili su “nevidljivo” isključivani iz niza državnih službi i profesija kao što su vojska, unutrašnji poslovi, policija, pa čak i školstvo, itd., a revnosni vjernici nisu mogli nigdje doći na rukovodeća mjesta.

Komunisti i Crkva nisu vodili akademski “rat” samo za ljudske duše. Njihova borba imala je i konkretne političke ciljeve s obje strane.

KPJ je Crkvu doživljavala ne samo kao opasnog političkog protivnika već kao protivnika pred kojim je nemoćna. Naime, ona je blokirala, a zatim zabranila političko djelovanje bivših građanskih stranaka i zavela totalni monopol nad medijima. To, po prirodi stvari, nije mogla učiniti s Crkvom tako da je ona ostala

jedinom autonomnom institucijom i time postala jedino utočište za sve one koji su bili u bilo čemu diskriminirani. Jedino su svećenici mogli "legalno" komunicirati sa svojim vjernicima, a to znači s većinom naroda. Crkva je tako, silom prilika, na svoj sofisticirani način postala utočište ne samo za maltretirane, ponižene, uvrijeđene i progonjene građane već i za one koji su u njoj vidjeli bastion obrane nacionalnog identiteta – tumača njegove povijesti i nadu njegove budućnosti.

S dolaskom novog režima, crkvena hijerarhija nije mogla mirno prihvatiti status koji joj je vlast nametala. Crkva je u Habsburškoj Monarhiji imala neograničene prostore za svoje djelovanje tako da se može govoriti o njezinu monopolu nad sviješću i savjesti ljudskih duša. Država je bila njezin zaštitnik; Crkva je imala i golemu ekonomsku moĆ. Europske buržoasko-demokratske revolucije bitno su ograničile naslijeđena prava Crkve iz feudalizma – proglasivši vjeru privatnom stvari građana – i razdvojile Crkvu od države i prosvjetu od Crkve. Taj se povijesni proces u Hrvatskoj nije bio radikalno dogodio. Braća Radić su se u težnji da seljaštvo učine političkim subjektom, da ga opismene i obrazuju, sudarili s klerikalističkim snagama. Ali, sukob Radića i crkvene hijerarhije bio je političke, a ne ateističke odnosno vjerske i duhovne naravi. Sam je Radić bio vrlo pobožan katolik. Radić je, dakle, inzistirao na statusu Crkve u duhu europskoga liberalizma, iako je u njegovoj ideologiji bilo dosta i konzervativnih elemenata. U slučaju odnosa KPJ i crkvene hijerarhije radilo se ne samo o nepomirljivim doktrinama i ideologijama već i o trajnoj i nepomirljivoj političkoj borbi.

Prvi kontakt između komunističkoga režima i katoličkoga svećenstva na najvišoj razini održan je 2. lipnja 1945. Budući da je nadbiskup Alojzije Stepinac 17. svibnja 1945. bio na kratko uhićen, delegaciju katoličkog svećenstva vodio je njegov zamjenik biskup Salis, a od strane nove vlasti predsjednik savezne vlade Josip Broz Tito i predsjednik hrvatske vlade V. BakariĆ. Biskup Salis je izrazio nadu da će nova vlast poštivati slobodu vjeroispovijesti i savjesti, slobodu udruživanja, slobodu kršćanskog odgoja, pravo privatnoga vlasništva..., poželjevši Titu "obilatu pomoć Svevišnjeg".8

Tito je zahvalio na spremnosti Crkve za suradnju, rekavši da je religija "duboko ukorijenjena u našem narodu...", a onda naglasio "ja kao Hrvat i kao katolik, nisam bio zadovoljan s držanjem katoličkog svećenstva u ovim teškim historijskim momentima."9

Stvarni politički motiv Tito je iskazao ovim riječima: "Ja bih s moje strane rekao da naša crkva treba da bude nacionalna, da se više prilagodi naciji. Možda vam je sada malo čudnovato kada ja zastupam ovako čvrsto nacionalnost... Ja Vam moram otvoreno reći da ja ne preuzimam pravo da osuđujem Rim, vrhovnu Vašu rimsku instancu... no moram reći (da) je uvijek više naginjala Italiji nego našem narodu..."10

Na molbu delegacije, sutradan je nadbiskup Stepinac pušten iz pritvora.

Čudno je da je Tito, kao dokazani politički realist, tražio od Crkve ono što ona ni pod koju cijenu neće učiniti. Tražiti od klera odvajanje od Vatikana neminovno je vodilo još većem sukobljavanju, a ne suradnji s Crkvom.

Dva mjeseca nakon razgovora s delegacijom Crkve, V. Bakarić je, podnoseći 24. srpnja 1945. izvješće ZAVNOH-u (Saboru), ponešto ublažio Titov zahtjev ovim riječima:

"Mi nismo postavljali, kao što se htjelo da kaže, da organizaciju katoličke crkve ovdje udaljimo od Rima. Naravna stvar, u vjerskom pogledu to je jedna jedinstvena organizacija i tu mi nemamo što da kažemo. Kada smo tražili da kler bude nacionalan... to tražimo od svakoga građanina i to se ne protivi nikakvim zasadama vjere, a niti crkve katoličke..."11

Unatoč obećanju V. Bakarića i Tita, progoni svećenika i razni drugi oblici šikaniranja na terenu prisilili su nadbiskupa A. Stepinca da se 21. srpnja 1945. dugačkim pismom obrati V. Bakariću. Podsjećajući ga na Titovo obećanje "da će svi svećenici koji se nalaze u logorima i zatvorima ... koji nisu okrvarili ruke... biti amnestirani i pušteni kućama...", nadbiskup je naveo desetine slučajeva ubijanja svećenika i za "verbalne delikte", naglasivši da lokalna vlast na sve moguće načine otežava i sprečava rad ljudi i institucija Crkve. Tajni sudovi u "nekoliko minuta odlučuju o sudbinama ljudi, bez prava na žalbu".

Žaleći se na državne medije koji harangiraju protiv Crkve, navodi se kako "Omladinski borac" od 5. srpnja 1945, u povodu suđenja profesoru, rektoru Kerubinu Šegviću piše da je on "stari pop sličan majmunu" s njegovom gotskom "teorijom" o podrijetlu Hrvata.

Na kraju pisma nadbiskup kaže: "Sve što sam naveo, učinio sam u nakani da dođe do iskrene suradnje između Crkve i Države."12

Sredinom 1945. politička se situacija zaoštrila do usijanja. Zaoštravanje sa zapadnim saveznicima zbog granica s Italijom mirisalo je na oružani sukob. Prvaci građanskih stranaka i političari koji su izbjegli na Zapad tražili su da velesile s Potsdamske konferencije prisile Jugoslaviju da osigura slobodno djelovanje njihovih stranaka na predstojećim izborima. KPJ je međutim nastavila s procesom "unutrašnje sovjetizacije" Jugoslavije. Revolucionarni valjak je na boljševički način gazio sve pred sobom, ne štedeći ni jednu religiju. Agrarnom reformom 23. kolovoza 1945. eksproprirana su imanja veća od 35 ha, a crkvena iznad 10 ha, tako da je oduzeto oko 85% crkvenih imanja. Istodobno je ubrzan proces odvajanja Crkve od države i škola od Crkve. U takvoj situaciji nebrojeno se građana obraćalo Crkvi kao jedinoj instituciji koja je možda mogla pomoći. Crkva je, naravno, prikupljala podatke, ne samo o sudbinama svećenika već i o žrtvama civila i vojnika oružanih snaga NDH nakon rata. Na osnovi svojih saznanja o stradanjima, Biskupska konferencija, pod predsjedanjem nadbiskupa A. Stepinca, 20. rujna 1945. obratila se vjernicima Pastirskim pismom u kojemu se, osim ostaloga, kaže:

"U ime vječne pravde mi dižemo svoj glas pred svima Vama, predragi vjernici, na obranu nepravično osuđenih svećenika. Ali ne samo njih, nego i drugih tisuća i tisuća, Vaših sinova, Vaše braće, koji su kao i oni osuđeni na smrt, a da nisu mogli dati svoje obrane kako je dozvoljavala svaka kulturna država."

U pismu je komunistička ideologija osuđena ovim riječima:

“Mi, katolički biskupi Jugoslavije, kao učitelji istine i zastupnici vjere, odlučno osuđujemo ovaj materijalistički duh, od kojega se čovječanstvo ne smije nadati ničemu dobrome ... zato tražimo i od toga nikada i ni pod kojim uvjetima odustati nećemo: punu slobodu katoličke štampe, katoličkih škola, punu slobodu vjeronauka u svim razredima nižih i srednjih škola, potpunu slobodu katoličkog udruživanja, slobodu katoličke karitativne djelatnosti, potpunu slobodu ljudske ličnosti i njezinih neotuđivih prava, puno poštovanje kršćanskog braka, vraćanje svih oduzetih zavoda i institucija. Samo pod tim uvjetima moći će se srediti prilike u našoj državi i ostvariti trajan unutrašnji mir...”13

Državno-partijski vrh Jugoslavije i Hrvatske pismo je “pročitao” kao politiku opravdavanja NDH i obrane njegovih ostataka u zemlji i inozemstvu, obranu naslijeđenih materijalnih dobara i obranu stare svjetovne uloge Crkve u društvu, sve s ciljem rušenja novoga poretka, koordinirano s općim napadom bivših građanskih političara u zemlji i inozemstvu, povezanih sa zapadnim državama.

Očigleno, dakle, kompromis između komunista i klera nije bio moguć. Na “Pastirsko pismo” režim je odgovorio još žešćim pritiskom, koji je kulminirao osudom nadbiskupa A. Stepinca kojega je Vrhovni sud Hrvatske 11. listopada 1946. osudio na 16 godina robije pod optužbom da je u ratu podržavao režim NDH, a da je i nakon rata nastavio djelovati protiv nove Jugoslavije.

Prije suđenja Tito je Vatikanu ponudio da A. Stepinca povuče iz Jugoslavije da bi se izbjegao sudski proces, ali je to Papa odbio, a samo suđenje označio kao “najžalosniji proces” u povijesti Rimokatoličke crkve.

Žestoki pritisci na svećenstvo ojačali su poziciju Crkve. Politbiro CK KPH na sjednici 21. veljače 1947. konstatira da su “svećenici manje bučni, ali u crkvama nikada toliko ljudi...” Na sjednici istoga foruma V. Bakarić tvrdi da su čak i neki biskupi skloni normalizaciji odnosa s režimom, navodeći Burića, Akšamovića i Miletu pa traži da “se ne mora primjenjivati isti stav progona kao do sada”.

Na tome kursu je 15. lipnja 1947. naredio Ministarstvu prosvjete da ne usvoji prijedlog savezne vlade o ukidanju nadbiskupske gimnazije u Zagrebu, jer da je njihovo mišljenje “sasvim glupo i formalističko”.

Podaci o stradalim svećenicima još su nepotpuni i znatno se razlikuju.14 Prema “Pastirskom pismu” i govoru nadbiskupa A. Stepinca na sudu, u Zagrebačkoj nadbiskupiji do jeseni 1945. stradala su 332 svećenika, prema evidenciji Vinka Nikolića stradala su od 1941. do 1954. 384 svećenika. Najveći broj stradalih bio je u Širokom Brijegu (28) i u Macelju kod Krapine (21). Broj žrtava po godinama u tablici pokazuje intenzitet sukoba.

Godina	Broj
1940.	1
1941.	6
1942.	22

1943.	36
1944.	60
1945.	206
1946.	14
1947.	8
1948.	4
1949.	1
1950.	1
1951.	2
nepoznato vrijeme	19

Najveća stradanja bila su u završnici rata i u prvoj godini nakon rata. U 1950. i 1951. stradao je po jedan svećenik.

Jedan od razloga naglog opadanja broja žrtava od 1948. bio i taj što je glavna opasnost za opstanak režima preko noći došla od komunista koji su se 1948. opredijelili za Staljina a protiv Tita. Udba je gotovo svu svoju agenturu usmjerila na kontrolu članstva KPJ, na oficirski kadar JNA i državne funkcionere.

Radi cjeline valja spomenuti da je mali dio klera sudjelovao i u NOB-u. Prema jednom istraživanju u NOB-u je sudjelovalo 75 svećenika i klerika, a u toj borbi poginula su 43 svećenika15 s teritorija Hrvatske, Slovenije i BiH.

Nakon žestokog sudara u prve dvije poratne godine, nastupilo je dugo razdoblje “ni rata ni mira”.

6. “Srpsko pitanje” u Hrvatskoj

U prvim je poratnim godinama KPJ/KPH imala snažnu potporu velike većine Srba u Hrvatskoj, što je bilo u obostranom interesu. Komunisti su u ratu 1941. odlučno ustali protiv ustaškoga progona Srba, a ovi su dali Partiji onu inicijalnu borbenu masu bez koje bi antifašistička borba vjerojatno ostala samo na razini diverzija i sabotaža. KPH je odmah među pobunjene srpske mase upućivala svoje članove, mahom Hrvate iz gradova, koji su ustanike preveli na svoj politički program, unijeli među njih red, disciplinu i revolucionarni moral, odvojivši ih od četničkog pokreta, naravno, uz puno sudjelovanje Srba komunista i onih koji su naslijedili i nastavili tradiciju političke svijesti iz doba hrvatsko-srpske (Supilo, TrumbiĆ) i seljačko-demokratske koalicije (Radić-Maček-Pribićević).

U svim političkim deklaracijama i u ustavima od ZAVNOH-a 1943. do Ustava 1974, srpski je narod trajno izjednačavan s hrvatskim narodom. Na Trećem zasjedanju ZAVNOH-a, 8-9. svibnja 1944,

formulacija o tome glasi: "Hrvatski i srpski narod u Hrvatskoj potpuno su ravnopravni"; u Ustavu 1974. stoji: "Socijalistička Republika Hrvatska je nacionalna država hrvatskog naroda, država srpskog naroda u Hrvatskoj i država narodnosti koje u njoj žive."

Gotovo identični status je 11. svibnja 1867. jednoglasno usvojio Hrvatski sabor: "Sabor Trojedne kraljevine izjavljuje svečano da Trojedna kraljevina priznaje srbski narod, koji u njoj živi, istovjetnim i ravnopravnim s hrvatskim narodom."16

KPJ dakle nije Srbe u Hrvatskoj tretirala kao nacionalnu manjinu, već kao narod. Tome ima puno razloga: njihova brojnost (gotovo svaki peti stanovnik u Hrvatskoj), priznanje za veliki doprinos u NOB-u, tragovi jugoslavenske unitarističke ideologije, internacionalizam i nacionalni nihilizam, politički pragmatizam, zablude o odumiranju nacija itd.

U okviru ZAVNOH-a Srbi su konstituirali svoj klub Srba vijećnika. Iako obično samo političke stranke u parlamentima imaju svoje klubove, u ovom slučaju to nije bila stranačka reprezentacija, već taktički potez kojim se Srbima potvrđuju njihova politička prava. Inače, KPJ/KPH bila je odlučno protiv višestranačja.

U predizbornoj kampanji, opet iz taktičkih razloga, u Zagrebu je 29. i 30. rujna 1945. održan Prvi kongres Srba u Hrvatskoj na kojemu je bilo oko trideset tisuća sudionika. Njegov naziv "Prvi" kongres najavljivao je da će u budućnosti slijediti redovni kongresi. Međutim, Prvi je kongres bio i posljednji.

I Srpski klub vijećnika u ZAVNOH-u/Saboru nestao je nakon usvajanja Ustava 1946. "šaptom" iz političkoga života na isti način na koji se ugasio HRSS. Od srpskih institucija održala se samo "Prosvjeta" kao kulturna ustanova.

Očigledno, postoji značajna razlika u odnosima Hrvata i Srba 1945. prema onima iz razdoblja Hrvatsko-srpske koalicije (Supilo) i Seljačko-demokratske koalicije (Radić-Pribićević). U ova dva slučaja koalicije su djelo političkih stranaka – hrvatskih i srpskih. U slučaju Srpskoga kluba i srpskoga kongresa, kao i HRSS-a, radilo se o "podilaženju" nacionalnim osjećajima kako bi se privuklo što više građana politici KPJ/KPH. Zato su te, po formi nacionalne, organizacije uključivane u Narodnu frontu, a inicijative stvaranja političkih stranaka odlučno su blokirane na crti stvaranja režima tzv. diktature proletarijata po ruskom uzoru.

Položaj hrvatskih Srba u prvim poratnim godinama s gledišta njihove političke moći, sudjelovanja u državnim institucijama, odnosu vlasti prema njima i njih prema vlasti bio je u usporedbi s Hrvatima znatno povoljniji. Već sama činjenica da su Srbi 1945. u KPH, kao vladajućoj partiji, činili 43% njezina članstva dokaz je navedene teze.17 Jer, članska knjižica vladajuće Partije bila je prva preporuka za sve vrste promocija – od školovanja do radnoga mjesta, od prijama u državnu službu do penjanja po hijerarhijskoj ljestvici. Naravno, iste ili slične privilegije imali su i Hrvati borci NOR-a i članovi KPH.

Srbi su imali otvoreniji pristup svim vrstama državne službe, posebno profesionalnoj službi u JNA (oficiri), policiji, pravosuđu, diplomaciji – gotovo na sva tzv. povjerljiva radna mjesta. Valja međutim reći

da su se oni više odazivali tim službama nego Hrvati – djelomično i zato što su iz nerazvijenih krajeva, a to im je bilo i u tradiciji još od vemena Austro-Ugarske i Kraljevine Jugoslavije. Ali, radi cjeline, valja reći da je i kod Srba, kao i kod svakoga etničkog kolektiviteta, brzo nastajala "klasna" diferencijacija. Oni koji su iz šuma i planina ušli u gradove i "zasjeli" u razne strukture političke moći, brzo su se odvajali od svojih seljačkih sirotinjskih sredina koje su u tom momentu još živjele u kolibama, nadstrešnicama i i tzv. bajtama na seoskim zgarištima.

Srbi su bili manje zastupljeni u gospodarstvu, osim na općim poslovima, a pogotovo u kulturi i znanosti, jer su za te oblasti proporcionalno bili manje kvalificirani.

Nasuprot jakim pozicijama u novom poretku, što su mnogi Hrvati doživljavali kao velike privilegije, a sebe kao građane drugoga reda, stoje i goleme srpske žrtve. U ratu je na oko 700.000 izginulo oko 131.000 Srba, odnosno 17,3%, što je proporcionalno njihovu broju gotovo pet puta više nego Hrvata, kojih je poginulo 106.000 ili 3,6% od oko 2.735.000.18 Uz Židove i Rome hrvatski su Srbi imali najveće ljudske gubitke u Hrvatskoj i BiH.

Osim navedenih ratnih žrtava srpska etnička zajednica u Hrvatskoj oslabljena je i kolonizacijom oko 60.000 ljudi u Vojvodinu i Slavoniju, tako da su se područja njihove demografske koncentracije i gustoće – Banovina, Kordun, Lika, sjeverna Dalmacija – počela prazniti.

I treći, dugoročno najjači faktor slabljenja moći srpskoga naroda u Hrvatskoj, jest proces urbanizacije i industrijalizacije, ali i proces nezapamćene birokratizacije. Naime, odmah nakon rata državni aparat, kao i aparat masovnih organizacija povećao se desetak puta. Svojim zapošljavanjem u tom aparatu Srbi su napuštali svoj zavičaj. Za njima su malo po malo odlazili i njihovi rođaci i prijatelji; srpsko se stanovništvo smanjilo na njihovim vjekovnim područjima, a povećalo u gradovima, gdje nisu živjeli zajedno kao u starom zavičaju već raštrkano i izmiješano s kudikamo brojnijim Hrvatima i ostalima.

I konačno, bez obzira na njihovu zločinačku ulogu, gubici četnika objektivno su oslabili srpsku zajednicu u Hrvatskoj. Naime, u četnicima je poginulo oko 3.500 Srba,19 a pop –ujić je 1945. uspio, nakon oslobođenja Knina i Like, prebaciti 7.000 četnika20 na Zapad, uglavnom u prekomorske zemlje. Tako su i četnički porazi pridonijeli slabljenju demografskoga razvoja Srba u Hrvatskoj.

Kada se, na kraju, izvažu svi dobici i gubici hrvatskih Srba, naročito u svjetlu njihovih kao i hrvatskih zabluda u pogledu budućnosti, može se reći da je partizanska pobjeda bila Pirova pobjeda. U kasnijim etapama razvitka od srpskoga će naroda režim tražiti da i u miru budu primjer u provođenju partijske politike, kao npr. u provedbi prisilnog otkupa poljoprivrednih proizvoda, u formiranju seljačkih radnih zadruga (SRZ), u izlasku na "dobrovoljne" radove itd.

Političke podjele među Srbima u poratnim godinama nisu se smjele javno očitovati, ali nisu nestale. Četnička je opcija bila razbijena, snažno je ojačala federalistička, ona komunističke provenijencije, koju je oblikovao Ustav. Srbi su svoju sudbinu vezali sa sudbinom Jugoslavije. Oni su spadali među najtvrđe

oslonce novog poretka koji su stvorili komunisti. Unutar te podjele veliki dio je bio za Jugoslaviju pod svaku cijenu. Kako u tome razdoblju velikosrpska koncepcija nije bila javno aktivna, jer je još bila vrlo svježa spoznaja o njezinu porazu 1945, nema indicija o eventualnom velikosrpskom raspoloženju.

Međutim, u danima i mjesecima uspostavljanja novog poretka dolazilo je do izljeva pobjedničke jarosti, mržnje i osvete prema hrvatskim zarobljenicima, i to ne samo od pojedinaca i skupina ljudi, već i od mještana nekih srpskih sela.

Evo nekih primjera:

Duško Brkić, stvarni vođa Srba u Hrvatskoj, drugi po rangu u partijskoj i državnoj hijerarhiji, dakle prvi do V. Bakarića, na sjednici Politbiroa CK KPH, 26. srpnja 1945, iznosi informacije iz CK KPJ da u Srijemu “velikosrpski šovinisti linčuju i ubijaju zarobljene domobrane, nazivajući ih ustašama, a da se to sada širi i prema Slavoniji (Osijek, Vukovar). Nositelji tih progona su Srbi izbjeglice-povratnici i neki popovi. Njemačkim zarobljenicima daju, a domobranima uskraćuju vodu.”21

Isti prvak na sjednici Politbiroa 5. lipnja 1947. govori da se gotovo cijelo svećenstvo stavilo u zaštitu velikosrpstva dodavši da se radi o “četničkoj ofenzivi na cijelom prostoru”. V. Bakarić se složio s Brkićevom ocjenom.

U izvješću o stanju u Požeškom kotaru navodi se da tamošnji kotarski komitet i dalje naziva neka hrvatska sela “banditskim i fašističkim” jer iz njih nitko nije bio u partizanima.

Ove i slične primjere valja oprezno tumačiti jer je to doba u kojemu su se ekscesi protiv režima veoma strogo osuđivali i uvećavali.

KPJ/KPH pokrila je sve probleme odnosa Hrvata i Srba velom bratstva i jedinstva. Ona se bojala javnog, otvorenog i poštenog dijaloga o međunacionalnim odnosima. Gotovo sve što se u životu događalo ostalo je u dokumentima tajnih sjednica. Zato se odnosi nisu mogli postaviti na zdrave osnove i sporove rješavati dijalogom.22 Ta politika stavljanja problema pod tepih trajat će sve do tzv. maspoka 1970/71, mada se uobičajilo da Hrvati komunisti i Srbi komunisti prvi napadaju svaki svoje nacionaliste.

7. Zapovijedanje narodom – druga strana revolucionarne euforije

U prethodnoj analizi političkoga života u prvim poratnim godinama pokazane su dvije bitne strane u procesu uvođenja revolucionarne diktature. Prikazano je euforično revolucionarno raspoloženje nastalo u ratu, a produbljeno udarima na bogatije slojeve društva – konfiskacija imovine buržoazije, oduzimanje ratne dobiti, podjela zemlje siromašnim seljacima, drastično smanjenje razlika u plaćama, zabrana riječi “gospoda”, službena upotreba riječi “drugovi” bez obzira na društveni status itd. Osuđivano je sebičnjaštvo, proganjani slučajevi prisvajanja materijalne koristi, osuđivalo se na više godina zatvora za ukradenu vreću

brašna, tražilo da komunisti životom i radom služe za primjere u odanosti "općem interesu". Neki komunisti su čak darivali svoje nekretnine državi itd. S vremenom će međutim ta praksa "odumirati", a birokratske privilegije nadvladavati.

Prikazan je i progon političkih protivnika. Radi cjeline valja prikazati odnos prema najširim "narodnim masama", kao drugu stranu medalje. Radi se naime o prenošenju stila i navika koje su prakticirane u ratu, kada se narod s jedne strane pridobivao strpljivim uvjeravanjem, a s druge mu se strane zapovijedalo kao vojnim postrojbama, upravljajući njegovim radom i životom. Taj stil je prakticiran i u poratnom razdoblju.

Evo nekih primjera!

Na sjednici Politbiroa CK KPH 6. srpnja 1945. konstatira se da se u Zagrebu "vrši zulum nad građanima", da "vlada anarhija", da se "tuku zarobljenici", da je "u logorima stanje vrlo teško".

Na sjednici Politbiroa 26. srpnja 1945. rečeno je da su vojnici u jednom selu kod Županje ubili 23 seljaka člana HSS-a, a na sjednici Politbiroa 3. kolovoza 1945. Jakov Blažević kaže: "U Lici se mnogo hapsi i dugo drži u zatvorima".

Na sjednici Politbiroa 3. travnja 1947. navedeno je da je zbog otkupa žitarica kažnjeno 878 seljaka na robiju od jedne do tri godine.

Na sastanku 5. lipnja 1947. Andrija Hebrang upozorava:

"Tvornice i polja ne smiju postati robijašnice. Mi se žandarski odnosimo prema radnicima", dodajući da se pribjegava teroru i naređivanju bez brige za svakodnevne potrebe ljudi.

Na sjednici 4. srpnja 1947. utvrđeno je da je partijski komitet u Slavonskom Brodu organizirao ubojstvo 3 svećenika i šefa željezničke stanice. Smijenjeno je 17 rukovodilaca, ali zločin nije procesuiran.

Na sjednici 1. kolovoza 1947. konstatira se da je u Istri zaveden teror, zbog čega se ljudi masovno iseljavaju u Italiju.

Rade Žigić, na sjednici Politbiroa 4. listopada 1947, referira o dojmovima iz Like pa kaže:

"Vlast nema više podršku u narodu ... ustaničke mase su razočarane zbog bijede, terora, kažnjavanja za male stvari, a sve je to posljedica našeg upravljanja". A. Biber-Tehek dopunjava ga ovim riječima: "Iste su pojave i u drugim krajevima. Metoda zapovijedanja, osiljenosti i bezobzirnosti uvukla se u partijske organizacije..."

Na sjednici 7. siječnja 1948. konstatirano je, "komandiranje je način rukovođenja komiteta s partijskim organizacijama. Partijske organizacije na terenu na taj način rukovode narodom..."

Navedene ocjene brutalnog odnosa režima prema građanima izrečene na sjednicama Politbiroa CK KPH vrlo su teške. Sudionici tih sjednica činili su sam vrh Partije i Republike. Svi su oni komunisti iz ilegalnoga predratnog razdoblja i prvaci u partizanskom ratu 1941-45. Kritika stanja koju su izrekli

najodgovorniji ljudi tako je nemilosrdno oštra kao da su je izrekli najveći i najljući neprijatelji komunističkog režima i politike KPJ/KPH.

Tumačenje kritike stvorenog stanja valja tražiti u kontekstu onoga vremena. Ljudi koji su izricali tako teške optužbe protiv svoje vlastite politike još su bili u ozračju svijesti predratnoga ilegalnog razdoblja u kojemu su sebe zamišljali kao spasitelja maloga čovjeka – radnika i seljaka, ljudi koje u to doba progone poreznici, a batinaju žandari. Sada to čini partija kojoj su oni na čelu. Međutim, s druge strane, nisu mogli izaći iz svoga ideološkog okvira i revolucionarne strasti koja ih je upućivala da se svaki otpor poretku koji su stvorili mora skršiti ma od koga dolazio. Nisu mogli dosegnuti pravi zaključak koji bi morao glasiti: kurs sovjetizacije neizbježno rađa otpor naroda. Međutim, oni su vjerni upravo tome kursu i ne mogu ga napustiti, jer bi to moglo izazvati gubitak vlasti i napuštanje ideje komunizma. Zato im je ostalo da, u pogledu svakoga kriminalnog slučaja – progona, ubojstva, terora – zaključe kako se mora uputiti direktive da se s time prekine, da se zaustavi anarhija, kaos i teror, da se pojača kontrola nad nižim organima državne vlasti i partijskih organizacija. I to su jedino i činili. Jer, upravo su oni naređivali nižim organima da se svaka partijska odluka mora izvršavati pod svaku cijenu. S druge strane, lokalni partijski prvaci i aktivisti bili su skloni što oštrijemu postupku prema građanima kako bi dokazali svoju odanost Partiji i da se time predstave svojim pretpostavljenima o kojima im ovisi i penjanje na viši položaj u hijerarhiji ljestvice moći i “ugleda”. Takva su ponašanja ljudi iz nižih organa dijelom, naravno, izvirala iz primitivizma, osvete i mržnje prema političkim protivnicima što je vodilo u stil zapovijedanja narodom u kojemu se sve manje razgovaralo, a sve više zapovijedalo.

8. Industrijalizacija i elektrifikacija

Prvi petogodišnji plan razvitka Hrvatske, kao i ostalih republika, izradila je Savezna planska komisija na čelu s A. Hebrangom, njezinim predsjednikom. Plan je, kao i sve ostalo, rađen po uzoru na ruski plan elektrifikacije (GOELRO 1920-1935), a donesen je 27. travnja 1947.

Po svom programu i ciljevima nazvan je planom “industrijalizacije i elektrifikacije”, što je značilo da tek tada sa zakašnjenjem od skoro pola stoljeća Jugoslavija izvodi svoju “industrijsku revoluciju”, koja se na Zapadu ostvarila tijekom XIX. stoljeća.

S 33% industrije Jugoslavije 1939. godine Hrvatska je, u kojoj je industrijska revolucija bila u tijeku, imala dobru osnovu. Ipak, njezina gospodarska struktura imala je pečat poljoprivredno-sirovinske zemlje. Udio poljoprivrednog stanovništva bio je 1931. godine 69,5%.23

O nerazvijenosti poljoprivrede govori podatak da je nakon rata 1945. u cijeloj Hrvatskoj bilo 350 traktora24, a toliko će 1970-ih imati jedno veće selo u Slavoniji25.

Najveći dugoročni problem Hrvatske bila je nezaposlenost i velika agrarna prenaseljenost. U Banovini Hrvatskoj bilo je 1940. godine 140.000 nezaposlenih radnika26. Mala seljačka gospodarstva – kojih je 1949. bilo 359.788 veličine do 10 ha, do 20 ha 20.826, a većih od toga samo 1.283 – gotovo isključivo sa stočnom vučom, nisu bila u stanju proizvoditi za tržište i stvarati akumulaciju za agrotehnički razvoj. Malo plodne zemlje, a puno pučanstva. Jedini je izlaz bio u transferu iz poljoprivrede u industriju; upravo je u tome, a ne u agrarnoj reformi, bila suština seljačkog pitanja. Industrijalizacija je postala glavno pitanje razvitka zemlje. Jedino je ona mogla otvoriti put razvoja i ostalih sfera društvenog života – znanosti, kulture, prosvjete, zdravstva... Komunisti su bili svjesni ne samo toga općeg značenja industrijalizacije veĆ i njezine uloge kao apsolutnog činitelja održavanja novoga poretka. Osim toga, KPJ je u industrijalizaciji vidjela jedini način stvaranja radničke klase, smatrajuĆi sebe njezinom partijom. Taj je ideološki motiv bio vrlo jak. A industrijalizacija Će likvidirati i seljaštvo, koje je KPJ smatrala osnovicom obnove kapitalizma i “kontrarevolucije”.

Industrijalizacija Hrvatske razvijala se u simbiozi domaćega i stranog kapitala, uglavnom u sklopu istog procesa u Habsburškoj Monarhiji, ali i u Kraljevini Jugoslaviji, u kojoj je s jedne strane našla tržište zaštićeno od jake inozemne konkurencije, ali s druge strane i oštećena odljevom financijskog kapitala u Beograd početkom tridesetih godina, kada je ubrzano podržavljenje gospodarstva.

Zastupljenost je stranoga kapitala u industriji Hrvatske bila: u industriji cementa 90%, u šumskoj privredi 85-90%, u kemijskoj 80%, u metalnoj 60%, u tekstilnoj industriji 60%, u kožnoj 50%, itd. – ukupno preko 50%.27

Zbog nacionalizacije stranoga kapitala, prekida ekonomskih veza sa Zapadom i totalne zabrane ulaganja stranog kapitala, Hrvatska se, kao i ostala Jugoslavija, našla pred problemom izvora financiranja industrijalizacije. Znajući da novi poredak ne može dugo opstati bez industrijalizacije, a nakon što je odbijena američka pomoć (Marshallov plan), KPJ je promovirala petogodišnji plan uzdigavši ga na razinu svenarodnoga patriotskog zadatka.

Budući da je raspolagala s neograničenom moći i vlašću, država je nametnula nezapamćeno visoku stopu akumulacije (oko 30%).

Težište prvoga petogodišnjeg plana bilo je na teškoj industriji, crnoj i obojenoj metalurgiji i na proizvodnji teških strojeva – “tvornicama za proizvodnju tvornica”. Čelik je osnova za metalnu kao vodeću granu industrije, što je poznato iz povijesti prve industrijske revolucije. Kako Hrvatska nije imala ni željezne rude ni ugljena, njoj savezni plan, na njezinu sreću, nije dodijelio ulogu nositelja teške već srednje i lake industrije. Za čelik su bile “zadužene” BiH i Slovenija, a za obojene metale – bakar, olovo – Srbija.28

Po saveznom planu Hrvatska je, u odnosu prema 1939, trebala povećati investicije 870%, industrijsku proizvodnju za 4,3 puta, a poljoprivredu za 50%. Tako visoki ciljevi postavljeni su i za stvaranje kadrova, posebno radnika i stručnjaka, zatim za školstvo, kulturu, znanost, selo29 itd. Ciljevi petogodišnjega

plana, za desetak godina stići i prestići visoko razvijene zemlje, bili su tako ambiciozni da su graničili sa znanstvenom ili nekom drugom fantastikom. Valja naglasiti da se nije radilo o manipulaciji s masama, o stvaranju lažnih iluzija. Svi dokumenti govore da su, zaista, vjerovali da će ostvariti tako utvrđene ciljeve.

Kao što je rečeno, Hrvatska je po saveznom planu nastavila s razvijanjem naslijeđene strukture industrije, proširujuĆi određene grane novim kapacitetima metalne, posebno elektroindustrije, tekstilne, drvne, kemijske, prehrambene i brodogradnje ("R. Končar", koji se razvio iz Siemensove veĆe radionice, "–. –akoviĆ", Prvomajska, Radioindustrija, Tvornica parnih kotlova itd.).30 Zanimljivo je da turizam nije bio planiran kao jedna od ključnih grana s velikim komparativnim prednostima Hrvatske. Tome nije razlogom samo činjenica da je federacija određivala koncepciju razvoja, već i činjenica da je Jugoslavija zatvorila vrata dolasku građana iz kapitalističkih zemalja. Osim toga smatralo se da objekte konvencionalnoga turizma treba dati radničkim sindikatima i državnim institucijama za njihove radnike, činovnike i dužnosnike. Otuda odmarališta raznih ministarstava i vlada, JNA i Udbe itd.

Sindikalni turizam preuzeo je objekte komercijalnoga turizma kojega sve do sredine pedesetih godina neće biti.

Po koncepciji plana domaća proizvodnja, sve njezine grane dobile su apsolutnu i totalnu zaštitu od strane konkurencije. Moglo se uvoziti samo ono što je neophodno, temeljem specijalnih dozvola savezne vlade.

Budući da za financiranje plana nije bilo stranih zajmova, da su zabranjena strana ulaganja, da nije bilo naslijeđenog kapitala i sl., sav je teret pao na narod koji će prvih desetak godina živjeti u velikoj bijedi i oskudici, čak i ispod predratne razine životnoga standarda. Najveći je teret pao na seljaštvo i radništvo. Na niskim agrarnim cijenama i na malim radničkim nadnicama stvarala se akumulacija za investicije. Na birokraciji i upravljačkom sloju bio je manji teret – veće plaće, neke privilegije itd.; ali i oni su dali svoj prilog. Socijalne razlike u to su doba još bile vrlo male, bez premca u ondašnjoj Europi; neusporedivo manje nego u ostalim socijalističkim ili pak u kapitalističkim zemljama.

Prisilna akumulacija odigrala je onu ulogu koju je imala tzv. prvobitna akumulacija u razvoju kapitalizma, ali uz visoki stupanj socijalne jednakosti.

KPJ je uspjela stvoriti euforičnu atmosferu i veliki optimizam. Stotine tisuća mladih ljudi odlazilo je sa sela u gradove, u industriju i na školovanje – uvjereni da će žrtvovanje biti kratko i da je ljepša budućnost na dohvatu ruke, da uskoro slijedi razdoblje izobilja. Najaktivniji dio građana povukao je veliki dio i onih koji su bili otuđeni od vlasti, a i oni koji su bili protiv režima morali su raditi. Nestala je nezaposlenost, poduzeća su se otimala za radnike, a bilo je i nasilne mobilizacije radne snage.

Početni rezultati industrijalizacije, 1947-1949, bili su na razini planskih ciljeva. Industrijska proizvodnja u odnosu prema 1939. iznosila je 1947. 115%, 1948. 137%, 1949. 160%, zatim je 1951. pala na 151% a po planu je trebala biti 452%31.

Proizvodnja svih žitarica pala je s 1.631.000 t u predratnom razdoblju na 1.044.000 t u razdoblju 1946-1950,32 što je posljedica kolektivizacije, usitnjavanja gospodarstava i ekonomskoga nasilja nad seljaštvom.

Zbog prekida industrijalizacije, uglavnom zbog ekonomske blokade Istočnog bloka 1949-51, i zbog pada poljoprivredne proizvodnje za više od jedne trećine, stopa rasta društvenoga proizvoda iznosila je od 1947. do 1952. samo 3,3%.33

Razvoj školstva svih vrsta u prvim je poratnim godinama bio ubrzan i radikalno proširen. Od naslijeđenoga četverogodišnjeg osnovnog školovanja, koje je uveo ban Ivan Mažuranić (1873-1880), 1946. se godine prelazi na sedmogodišnje, a 1949. na osmogodišnje školovanje. Broj upisane djece u produženo školovanje porastao je od 21.974 u 1946. na 112.581 u 1949.34

Gimnazijski je sustav preuzet iz predratnoga razdoblja.

Umjesto šegrtskih, 1946. su godine uvedene industrijske i škole učenika u privredi.

Ukinute su privatne škole, a Crkvi su oduzeta prava koja je imala u školstvu.

Nastavljajući praksu iz NOB-a, provođeno je masovno opismenjavanje odraslih tako da je nepismenost pala s 34,7% iz 1931. na 15,6% u 1948. Masovni su bili i kratki tečajevi od zdravstvenih do općeobrazovnih, za rukovoditelje u industriji koji su bili uglavnom iz redova mladih tvorničkih radnika.

Snažan utjecaj na javnost provodio se radioemisijama. Broj radijskih pretplatnika povećan je s oko 30.000 u 1940. na 104.250 u 1950. godini.35

Visoki rast industrijalizacije prešao je 1949/50. u stagnaciju koja će trajati do 1953. kada će se ući u ubrzani društveni razvoj na svim područjima.

9. Slom agrarne politike

Iznimno veliko značenje za funkcioniranje procesa društvene reprodukcije imao je privatni sektor. Blizu 80% stanovništva činilo je seljaštvo, zanatlije i ostala privatna zanimanja. Oscilacije proizvodnje u privatnom sektoru, koji je imao monopol u poljoprivredi i zanatstvu, povlačile su za sobom značajne oscilacije u kretanju nacionalnoga dohotka.

S teorijsko-doktrinarnoga gledišta KPJ, sitni privatni vlasnici – seljaci i obrtnici – nisu samo ostatak starih formacija koje kapitalizam u procesu koncentracije i centralizacije kapitala nije uspio preobraziti u radnu snagu kapitalističkih gospodarstava, pa su se zato našli i u socijalizmu, već oni “rađaju kapitalističke tendencije svakog dana, svakoga časa”, te ih zato treba što prije preobraziti od privatnih vlasnika u socijalističke proizvođače. S druge strane, oni su smatrani politički kolebljivim elementom, a mogu biti i oslonac “buržoaske kontrarevolucije”. U osnovi politika prema malim privatnim vlasnicima bila je, dakle,

težnja da se nakon likvidacije buržoazije provede što brža transformacija svih privatnih vlasnika – seljaka i obrtnika – u socijalističke proizvođače, što se moglo postići njihovim "pretvaranjem" u radnike državnoga sektora ili uključivanjem u zadruge, a do toga "velikog skoka", raznim administrativnim mjerama uključiti ih u etatistički privredni sustav.

Ali problem nije bio tako jednostavan kako se zamišljalo. Prije svega, radi se o 20% pučanstva. Osim toga, pojedina područja – stočarsko-ratarska, osobito planinska – bila su u redu najzaostalijih i najprimitivnijih oblika društveno-ekonomskog života u Europi.

S druge strane, državni sektor privrede nije bio ni trenutno ni dugoročnije sposoban golemoj sitnoseljačkoj masi i obrtnicima pružiti bolju alternativu od one koju su imali na svom sitnom imanju, usprkos očajničkoj borbi da održe golu egzistenciju (na primjer, siromašni seljaci). Ubrzani proces "socijalizacije" sela zahtijeva golemu akumulaciju kapitala i takvu očitu prednost u načinu života i u standardu koja može bez primjene sile privući seljaka u društveni sektor.

Sljedeći je važan element uloga seljaštva u revoluciji. Seljaštvo je u NOR-u bilo ne samo izvanredan "saveznik" nego i osnovna masovna snaga revolucije. Politika poslijeratne izgradnje morala je voditi računa da se taj "saveznik" ne "ozlojedi" i da ne okrene leđa novomu poretku.

Tako je nastalo svojevrsno proturječje između teorijsko-doktrinarne koncepcije o odnosu prema malim vlasnicima sredstava za proizvodnju i ideologije KPJ.

Praktična politika prema seljaštvu u prvim poratnim godinama oscilirala je između dviju tendencija. S jedne strane na djelu je bila lenjinističko-staljinistička koncepcija koja je stalno razjarivala strahove tezama da seljaštvo čini potencijalnu rezervu, koja se može okrenuti protiv komunizma. Jedino njegova kolektivizacija može definitivno ukloniti tu opasnost i stvoriti visoko-proizvodnu poljoprivredu i socijalizam na selu. Nasuprot toj dogmatskoj, javljala se i pragmatična tendencija koja jest bila za tzv. socijalistički preobražaj sela, ali samo tada kada se seljaštvo za taj put dobrovoljno opredijeli na osnovi vlastitoga iskustva i materijalne osnovice koju će stvoriti moćna industrija.

Između tih dvaju stajališta praksa je oscilirala, ali sa stalno rastućim pritiskom na seljaštvo da se kolektivizira i prije dovršene industrijalizacije.

Već 1945. na selu je ugušivano naslijeđeno zadrugarstvo, a umjesto njega stvarane su dvije vrste novoga zadrugarstva: zemljoradničke nabavno-prodajne zadruge koje su preuzimale trgovine od privatnih trgovaca i seljačke radne zadruge (SRZ) u kojima su i zemlja, i stoka, i alati kolektivizirani po uzoru na sovjetske kolhoze. Već u 1948. u Hrvatskoj je bilo oko 300 SRZ-ova.

Iako je KPJ stvaranjem SRZ-ova potakla tendenciju opće kolektivizacije u nekomu budućem vremenu, ona je javno odbijala optužbe te vrste, tumačeći kako to čine siromašni seljaci i kolonisti zbog manjka stočne vuče, poljoprivrednog alata i ljudske radne snage.

KPJ je proklamirala i ostvarivala politička pomaganja siromašnoga i srednjeg seljaštva, dok je svim sredstvima išla protiv bogatih seljaka, koje je proglasila "kulacima" (ruski termin). Ustvari, agrarna reforma je u potpunosti likvidirala bogate seljake tako da se vika na "kulake" okrenula na gotovo sve seljaštvo.

Politika prema seljaštvu srljala je u propast. Eksplozivno zapošljavanje – porast s 461.000 u 1945. na oko dva milijuna u 1949, golema vojska – više od 400.000 ljudi, izazvali su tzv. "krizu kruha". Rješenje se tražilo s jedne strane u pritisku na seljake, a s druge u općoj kolektivizaciji sela. Računajući da će prisiliti seljake na veću proizvodnju, država je 14. veljače 1947. donijela Uredbu o obaveznom zasijavanju oranica. Organi države izrađivali su takozvane sjetvene planove na temelju kojih je svako kućanstvo dobilo rješenje u obliku upravnog akta. Sankcije za prekršaj te uredbe bile su vema oštre. Vlasnik koji nije zasijao oranice prema državnom planu bio je odgovoran po propisima Zakona o nedopuštenoj trgovini, špekulaciji i privrednoj sabotaži koji je predviđao drastične sankcije. Nezasijanu zemlju zasijavali su državni organi uz preuzimanje cijeloga prihoda. Iste su obveze bile i za sve vrste stoke.

Pod pritiskom represivnih mjera, a zahvaljujući sposobnosti adaptacije gotovo svim životnim uvjetima, seljak je usitnjavao posjed (diobom, prodajom itd.) i postupno sve više postajao naturalni proizvođač, što se veoma loše odražavalo na tržište poljoprivrednih proizvoda.

Zaduženja su varirala prema broju hektara; tako su, na primjer, za gospodarstva od 1 do 3 ha zaduženja bila 215 kg žita po ha, a za kućanstva s više od 20 ha 1.300 kg/ha. To je dovodilo do sukoba dijela seljaštva s organima vlasti, jer često nisu mogli udovoljiti zahtjevu zato što je zaduženje ponekad bilo čak i veće od prinosa. KuĆanstva s više od 20 ha morala su, naime, predati državi po jednom ha oko 13 mtc pšenice, a prinos je, prema desetogodišnjem prosjeku, bio 11,3 mtc/ha – u 1947. godini 9,8 mtc, a u 1948. godini 13,6 mtc. 36

Višestruko veće obveze bolje stojećih seljaka ciljale su na njihovo iscrpljivanje. S istim je ciljem određivano porezno opterećenje.

Seljak s dohotkom iznad 50.000 dinara plaćao je porez 18.000 dinara, a seljak s dohotkom ispod 16.000 dinara plaćao je 435 dinara.37 Oštrim progresivnim porezom relativno bogatiji seljak destimuliran je za proizvodnju, a siromašni – praktično oslobođen poreza i drugih obveza – znatno je poboljšao svoj materijalni položaj te se zato u većini slučajeva nije htio zaposliti u industriji unatoč svim apelima, pa čak i prisilama.

Prepušteno samo sebi, bez bilo kakvih svojih organizacija, seljaštvo je na pritisak režima odgovaralo onako kako je moglo – smanjivanjem proizvodnje. Tu činjenicu je konstatirao i sam Josip Broz rekavši da seljaci u 1949. nisu zasijali "oko pola milijuna hektara" zemlje.38 Teško stanje na selu on je II. kongresu KPH 1948. godine opisao ovim riječima:

"Mogu reći, drugovi", kazao Tito govoreći o političkom raspoloženju na selu u tom razdoblju, "da sam ja lično došao do uvjerenja da do izvjesnog stepena na selu već dolazi do nepovjerenja prema narodnim

vlastima. Ljudi me uvjeravaju da je to samo nepovjerenje prema narodnim vlastima dolje. Ja u to ne vjerujem...” Govoreći o uzrocima takva stanja on u nastavku ističe teške ekonomske prilike i raširenu metodu komandiranja seljacima pa zato opominje:

“...treba objašnjavati ljudima ... komandirati narodom ne vrijedi. Komandirati se može vojskom”.39

I Tito se našao u kliještima vlastite politike: bio je gorljiv zagovornik boljševičke politike prema seljaštvu, a teško priznavao pogoršavanje političke situacije.

U spomenutom sukobu dogmatičara-boljševika i pragmatičara-liberala, V. Bakarić je bio na antidogmatskom stajalištu.

Kada se suočio s problemom rekonstrukcije sela, Vladimir Bakarić je već imao “u glavi” ideju, koju je izložio još prije rata 1939. kada je kritizirao i “lijevu” i “desnu” HSS-ovsku tezu o budućnosti maloga privatnog seljaka, tvrdeći da je taj oblik proizvodnje već davno prevladan u povijesnom razvoju te da u našim prilikama ni “put slobodnog kapitalizma više nije moguć, ali da ni feudalni ostaci nemaju gotovo nikakav značaj, već da je put u industrijalizaciji poljoprivrede...”40

Onima koji su isforsirali “klasni udar” na selu Bakarić odgovara:

“Ne želimo da se na selu razvija neka borba na osnovu bogatih i siromašnih, već da u našoj izgradnji surađuju svi seljaci...”41

Krivo bi bilo izvući zaključak da je Vladimir Bakarić zastupao “klasno pomirenje”. Naprotiv! On je snagom uma, teorijski, bio najdublji kritičar cjelokupne strukture odnosa na selu i u poljoprivredi, ponavljajući često da naš oblik proizvodnje pripada prošlom stoljeću. Ali, kada još nema materijalnih uvjeta za industrijalizaciju poljoprivrede, a o klasi “kulaka” ne može se govoriti, jer se “prihod seljaka u pretežnom dijelu sada može svrstati u kategoriju nadnice...”,42 klasni rat protiv ljudi koji žive od nadnica zaista je politički avanturizam.

Na II. kongresu Narodne fronte Jugoslavije, u studenom 1947, skrenuo je pažnju da “treba istini oštro pogledati u oči...”, a ne zanositi se iluzijama “knjiških mudraca” koji olako preporučuju “...upotrebu traktora i ostalih mašina... (kojih nema)..., ubrzano udruživanje seljačkih gospodarstava...” i “rat do istrebljenja bogatijih seljaka, ‘kulaka’...” i opominje da “gotovi recepti (čitaj, ruski, D.B.) nisu uvijek najbolji...”

Vladimir Bakarić upozorava da kolektivna “obrada... može biti bolja od svake privatne samo ako seljak u zadrugu uđe sasvim dobrovoljno iz vlastitog uvjerenja (podvukao V. Bakarić). Svaka druga politika može nam samo ugroziti prehranu...”43

Nasuprot M. \ilasu, koji je na II. kongresu KPH 1948. zagovarao udar na seljaštvo, V. Bakarić je upozorio da se “mora polaziti od činjenice sitno-vlasničke poljoprivrede ... s razvijenim osjećajem vlasništva”. Ići s nacionalizacijom zemlje znači: “unositi zabunu, uznemirenost i strah”. Ne samo to! On je tada rekao da “smo postavili niske granice maksimuma”44, koji je određen na 35 ha.

U govoru zastupnicima Sabora, u prosincu 1948, samo mjesec dana prije početka masovne kolektivizacije, Vladimir Bakarić je ovim riječima istupio protiv avanturizma na selu:

"u posljednje se vrijeme kod nas u Hrvatskoj u mnogim krajevima razmahala velika dreka na 'kulake'. Neki aktivisti ...se boje da neće biti dovoljno 'revolucionarni' ako ne dižu galamu i ne prave kojekakve psine bogatim seljacima". Ti drugovi "smatraju da je danas na selu centralno pitanje borba protiv kulaka ... da se socijalizam na selu treba ostvariti odmah sutra... ... ovi 'ljevičarski' stavovi ... misle dokazati kako Rezolucija Informbiroa nema pravo. Ništa mi tom larmom nećemo dokazati. Možemo dokazati da smo avanturisti, neozbiljni ljudi, koji mogu svakog časa profućkati one velike tekovine saveza radnika i seljaka za koje su naši narodi prolili toliko krvi..."45

Pa, ipak, krajem siječnja 1949, nešto više od mjesec dana nakon tog upozorenja, na sjednici CK SKJ "pala" je odluka da se pokrene kampanja kolektivizacije. Takva je odluka rezultirala iz kompleksne situacije. Njome se željelo poduprijeti sve veću glad za poljoprivrednim proizvodima, sve veće potrebe rapidnoga povećanja gradskoga stanovništva, glad za radnom snagom koju je tražila ubrzana industrijalizacija, ali i dokazati neosnovanost lažne optužbe Informbiroa kako KPJ vodi politiku jačanja kulaka i obnove kapitalizma u Jugoslaviji.

Vladimir Bakarić je, po načelima demokratskog centralizma, tj. iz partijske discipline, prihvatio kurs kolektivizacije.

Nakon odluke CK KPJ da se za 3-4 godine ostvari kolektivizacija, već u 1949. godini broj SRZ-ova povećao se na 6.238, a u 1950. godini na 6.913. U Hrvatskoj se njihovo stvaranje razvijalo ovako: 1946. god. 58, 1947. god. 156, 1948. god. 320, 1949. god. 1.580, 1950. god. 1.560, 1951. god. 1540.

Peterostruko povećanje broja SRZ-ova godine 1949. prema 1948. svjedoči o žestini kampanje. Jedan dio seljaštva vjerovao je da će tako poboljšati svoj položaj. Priličan broj ulazio je u SRZ pod pritiskom svojih rođaka članova Partije (pisma vojnika, podoficira i oficira roditeljima i braći da ulaze u SRZ i slično), jedan je dio želio izbjeći otkupne obveze, porez itd.

Kolektivizacija sela 1949. godine ilustracija je proturječnih akcija toga razdoblja. Naime, odluka o kolektivizaciji izraz je boljševičke koncepcije, a već će se polovinom 1949. godine javiti prvi znakovi napuštanja etatizma kao puta društvenog razvitka. CK KPJ će potkraj 1949. i tijekom 1950. godine početi usporavati kampanju kolektivizacije. Broj SRZ-ova 1951. godine nešto će opasti (6.804), a 1952. godine naglo će se smanjiti na 4.225, pa 1953. godine na svega 1.165, a zatim će se ostatak postupno preobraziti u privredna poduzeća.

Pokušaj kolektivizacije sela u Jugoslaviji dakle nije uspio usprkos golemoj energiji i velikim sredstvima koja su uložena u taj pothvat. Seljaštvo je nekoliko godina bez gunđanja plaćalo "danak" industrijalizaciji zemlje u obliku škara cijena, naturalnih obveza i slièno, ali je dosta brzo reagiralo pasivnim otporom i smanjenjem proizvodnje. Nakon sedam-osam godina politièkih napora Komunistièke partije da

ovlada seljaštvom (1945-1953), da ga kao "ostatak komunizma" likvidira, diglo se od njega ruke i vratilo se sve na status quo ante.

x x
x

Prvo poslijeratno razdoblje u Hrvatskoj, od 1945. do 1950, nosi pečat žestoke političke, ekonomske i ideologijske ofenzive za likvidaciju kapitalističkoga vlasništva i radikalno ograničavanje, a potom i likvidaciju, svih ostalih oblika privatnoga i individualnog vlasništva; to se odnosilo i na druge oblike života naslijeđene od građanskoga društva – višestranačje, pravne zakonitosti tržišnoga mehanizma; uspostavljalo se društveno uređenje po uzoru na ono u Sovjetskom Savezu. U okviru toga glavnog procesa ovo razdoblje je još karakteristično po nizu različitih događaja među koje spadaju i: obnova zemlje i početak ostvarivanja plana industrijalizacije, politička i ideološko-propagandna ofenziva "raskrinkavanja" bivšega društva, posebno režima ustaške NDH, režima hegemonističko-unitarističke Kraljevine Jugoslavije i kampanja za republiku 1945. godine; raskrinkavanje lidera HSS-a Vladka Mačeka i desnog krila HSS-a; sukob s hijerarhijom klera, raskrinkavanje vladajućih krugova zapadnih sila kao "potpaljivača" novoga rata; propaganda "vječnoga" prijateljstva i savezništva s SSSR-om kao "tvrđavom" socijalizma i demokracije, borcem za slobodu i prava svih, osobito malih naroda; razvijanje "udarništva" na radu, masovno opismenjavanje, izgradnja zadružnih domova; kampanje sjetve, žetve i otkupa, borba protiv "kulaka"; pripreme naroda za eventualni rat, prvo sa Zapadom, zbog Tršćanske krize, zatim s Istokom, nakon sukoba sa Staljinom, kampanja za razobličavanje društvenoga poretka u SSSR-u kao režimu despotske vlasti "birokratske kaste", koja je od "oktobarske" i "socijalističke" Rusiju pretvorila u agresivnu imperijalističku silu, borba protiv informbiroovaca kao najopasnije pete kolone itd. i tsl.

Svu dramatiku ljudi, aktera te borbe nije moguće dočarati riječima. Onaj dio naroda koji nije prihvatio komunističku vlast, trpio je režim, ali nije pružao jači otpor. Naime, udar na novi režim značio bi obnavljanje građanskoga rata, a narod ne bi primio takvu opciju jer je bio užasno zamoren od rata.

2 II. kongres KPH, O. Prica, Zagreb, 1949, str. 141-142.

5 Bogdan Radica, Hrvatska 1945, München, 1974, str. 158.

6 Zdenko Radelić, Hrvatska seljačka stranka 1941-1950, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1996, str. 166.

7 Isto, 172.

8 Stjepan Kožul, Martirologij crkve Zagrebačke, Prometej, Zagreb, 1998, str. 551-552.
9 Isto, 552.
10 Isto, 352.
11 ZAVNOH, IHRPH, Zagreb, 1985, str. 714.
12 S. Kožul, nav. dj., 283-293.
13 Dokumenti, Radnička štampa, Beograd, 1977, str. 159-160.
14 S. Kožul, nav. dj., 221-228.
15 Ćiril Petešić, Katoličko svećenstvo u NOB 1941-1945, Vjesnik-Globus, Zagreb, 1982, str. 274-276.
16 L. v. Südland, Južnoslavensko pitanje, Matica hrvatska, Zagreb, 1943, str. 240.
17 Kod dijela priprostog naroda razvio se odnos prema KP kao odnos vjernika prema crkvi. Partija je, kao neka nadnaravna sila, opjevana u narodnim pjesmama, a iz te vjere u nju nastajale su razne priče i zgode pa i one komičnog tipa. Evo jednog primjera: u eri tzv. planomanije seoski narodni odbor na Kordunu "nagađao" je da bi iduće godine moglo umrijeti desetak seljaka te da treba "planirati" nabavu dasaka. Vijest sa sastanka pronijela se po selu i nastala je panika – u narodu se govorilo da će zaista toliko ljudi umrijeti, jer sve što su komunisti predviđali, to se i dogodilo. Tolika je bila vjera u Partiju.
18 Vladimir Žerjavić, Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu, Zagreb, 1988. Svi brojevi odnose se na Hrvatsku u današnjim granicama.
19 Isto.
20 Vojna enciklopedija, sv. 8, Beograd, 1974, str. 712.
21 Dokument u posjedu autora.
22 Edvard Kardelj, u razgovoru s autorom u proljeće 1971, rekao je da je KPH kriva za loše odnose Hrvata i Srba jer nikada nije tu problematiku stavljala na dnevni red već je sve prekrivala parolama bratstva i jedinstva.
23 Enciklopedija Jugoslavije, sv. 5, Zagreb, 1988, str. 240.
24 Drugi kongres KPH, 215.
25 U Hrvatskoj je 1981. bilo 119.609 traktora, vidi, Enciklopedija Jugoslavije, sv. 5, 251/4.
26 Drugi kongres KPH, 194.
27 Drugi kongres KPH, 193.
28 U zanosu optimizma, II. kongres KPH ponavlja Kidričevu tezu o prirodnim bogatstvima Jugoslavije pa kaže da Hrvatska "...ima i posjeduje ogromna prirodna bogatstva. Mi imamo najrazličitije rude za potrebe industrije" (str. 200) što, naravno, nije bilo točno.
29 Bila je planirana, a dijelom i ostvarena, izgradnja preko 1.000 zadružnih domova u većim selima. Radi se o tipskim velikim zgradama u kojima su smješteni uredi lokalne vlasti, uredi zemljoradničkih zadruga,

prostori za trgovinu i obrtničke radionice, kinodvorane, prostor za masovne sastanke i za kulturni i zabavni život. Dakle, zgrada u centru sela, kao kulturna institucija koja stoji naspram seoske crkve.

30 U ovom razdoblju u Hrvatskoj nije bilo tzv. promašenih investicija odnosno "političkih tvornica".

31 Enciklopedija Jugoslavije, sv. 4, 1960, 264.

32 Enciklopedija Jugoslavije, sv. 5, 1988, 251.

33 Isto, 245.

34 Isto, 385.

35 Enciklopedija Jugoslavije, sv. 4, 1960, 191.

37 Vlajko Begović, Naša poljoprivreda i pitanje njenog socijalističkog preobražaja, Komunist, br. 1/1949, str. 92.

38 J. B. Tito, Govori i članci, knj. IV, 67.

39 Josip Broz Tito, Govor na II. kongresu KPH, 26. studenog 1948, Govori i članci, knj. IV, 53-55.

40 Nekoliko riječi o perspektivama napretka naše seljačke domovine, "Izraz", br. 7-8, Zagreb, 1939.

41 Rečeno lipnja 1947. Vladimir Bakarić: O poljoprivredi i problemima sela, Kultura, Beograd, 1960, str. 60.

42 Isto, 64.

43 Isto, 69.

44 II. kongres KPH, 80-81.

45 Isto, 90, 92. i 93.

Glava VI.
KRIZA DRUŠTVENOG PORETKA – SUKOB S INFORMBIROOM – PROMJENA REVOLUCIONARNE STRATEGIJE (1948-1953)

Poglavlje 1.
OPĆA KRIZA DRUŠTVENOG PORETKA

1. Kriza u proizvodnji, trgovini i raspodjeli

Pri ocjeni društvenog poretka "izgrađenog" 1945-1948. godine mora se postupati krajnje oprezno jer je riječ o svega tri-četiri godine, tako da se inicirani društveni procesi na osnovi državnoga vlasništva i centralističko-administrativnog sustava upravljanja nisu mogli dovoljno široko razviti i pokazati sve svoje bitne pozitivne i negativne osobine. Osim toga treba uzeti u obzir da je to razdoblje koje se neposredno nastavlja na "administrativnu" fazu izniklu iz oružane faze revolucije, tako da su se nužno isprepletali revolucionarno-demokratski s birokratskim oblicima u upravljanju ekonomskim i političkim životom zemlje.

Iskustva revolucionarnih pokreta pokazuju da se revolucionarni entuzijazam brzo gasi, a u društvenim odnosima počinju se razvijati nova proturječnost i novi konflikti. Zato možemo reći da revolucionarni etatizam ima golemu pokretačku snagu, moć da pokrene energije milijuna ljudi, ali on dugoročno ne može osigurati optimalan razvoj društva.

Kvaliteta svakoga društvenog poretka najjasnije se vidi u materijalnoj proizvodnji, u gospodarstvu, jer je to osnova života svakog društva. Na samom početku etatizam je pokazivao da neće biti kadar osiguravati efikasnost i racionalnost u proizvodnji i razmjeni dobara, što znači da poredak, zasnovan na njemu, nema budućnosti.

Najtipičnije deformacije u proizvodnji javljale su se u ovim oblicima: nemaran odnos prema sredstvima i predmetima rada, slaba kvaliteta i oskudan asortiman proizvoda, prikrivanje stvarnih proizvodnih mogućnosti poduzeća i što se tiče kapaciteta i glede mogućnosti radne snage itd.

O tim pojavama često je govorio i sam Josip Broz Tito. Na kraju treće godine socijalističke izgradnje konstatiraju se nove teškoće o kojim Tito govori u poruci u povodu nove godine 1948:

"U mnogim slučajevima postupalo se s građevinskim materijalnom ... krajnje rasipnički... Još gore je bilo s raznim građevinskim mašinama... Često su takve mašine ostavljane na kiši i snijegu, ne nedjeljama već mjesecima, i one su se uslijed nevremena kvarile i postale nesposobne za upotrebu".1

"Samo u 1949. izostalo je s posla ... oko 400.000 ljudi. Na preko 2.200.000 naših trudbenika cifra od 400.000 vrlo je velika. To znači da 18% cjelokupnog radništva i činovništva nije redovno sudjelovalo u radu. A od toga 9,5% izostalo je s rada potpuno neopravdano".2

“Činjenica jest da kod nas opća štednja, pa bilo da se radi o sredstvima za kapitalnu izgradnju ili o sredstvima za reprodukciju, o finalnim proizvodima široke potrošnje, još ni izdaleka nije na onoj visini koju iziskuju opći interesi socijalističke zajednice.

Još uvijek se dešava da naši projekti kapitalne izgradnje predviđaju raskošniju gradnju i mnogo više materijala nego što je stvarno potrebno... Još se troše sirovine iznad normativa, a normativi su u mnogim tvornicama postavljeni previsoko...”3

Karakteristične deformacije konstatirao je i Edvard Kardelj u svom govoru u Narodnoj skupštini FNRJ 25. travnja 1948.

O prikrivanju proizvodnih kapaciteta on kaže:

“...treba istaći da sva naša poduzeća nisu imala pravilan odnos prema planu. Bilo je direkcija, poduzeća i viših operativnih rukovodilaca koji su znali da je neki konkretan plan prenizak, ali nisu ništa učinili da se takav nedostatak ispravi. U nekim poduzećima postojale su čitave teorije o potrebi da se postigne što niži plan”.4

“Nije bilo rijetko, naročito u početku prošle godine, da kontrola konstatira da su mašine po pojedinim poduzećima iskorištavane svega sa 50 do 60%. Borba za bolju organizaciju rada bila je zanemarena, pa i sama administrativno-operativna rukovodstva tome zadatku nisu posvećivala dovoljno pažnje. Slabo je bila iskorištavana mehanizacija po našim rudnicima”.5

“Praksa je pokazala da se boljom organizacijom rada i boljim iskorištavanjem mehanizacije može uštedjeti i na radnoj snazi. U rudniku Kakanj se, na primjer, na osnovi mjera koje su predložili kontrolni organi u pogledu bolje organizacije rada pokazao čak višak radne snage. Uopće je kontrola faktički dokazala da u mnogim tvornicama i poduzećima ima previše radnika”.6

O kvaliteti proizvodnje daje se ova ocjena:

“Posebno pitanje, kome je kontrola morala posvetiti veliku pažnju, jest pitanje škarta i kvalitete naše proizvodnje. Orijentacija naših poduzeća bila je, prije svega, na kvantitetu, a borba za dobru kvalitetu produkcije u znatnoj se mjeri zanemarila. Zbog toga smo u prošloj godini imali veliki postotak škarta i često bez potrebe lošu kvalitetu produkcije u nekim našim poduzećima.

Kontrola je utvrdila da su veliki postotak škarta i loša kvaliteta – osim kad se radi o slabim sirovinama – velikim dijelom omogućeni i nedovoljnim zalaganjem rukovodstva poduzeća, odnosno administrativno-operativnih rukovodilaca, nedovoljnom inicijativnošću rukovodstva u otklanjanju pojedinih teškoća”.7

O iskorištavanju sirovina, energije i pogonskog materijala i troškovima proizvodnje kaže se:

“Krupan nedostatak u našoj privrednoj izgradnji jest površan, pa čak i nebrižljiv odnos mnogih naših privrednih rukovodilaca prema pitanju štednje, pravilnog korištenja sirovina i ostalog materijala kao i korištenja goriva i energije.

Kontrola je pokazala da naša poduzeća troše suviše električne energije, ugljena, nafte, benzina itd. Ima konkretnih primjera da se boljom organizacijom moglo izaći na kraj s količinama energije za koju su u početku rukovodioci utvrdili da je apsolutno nedovoljna. Na taj način država gubi golema sredstva. Mnogi primjeri su dokaz da neinicijativnost; slaba organizacija, nemarnost i birokratska bespomoćnost igraju u tim stvarima veliku ulogu."

O nekim fundamentalnim slabostima sustava privređivanja govorio je Boris Kidrič u svom referatu O tekućim pitanjima naše privredne politike na II. plenumu CK KPJ u siječnju 1949. Govoreći o "gorućim pitanjima privrede", on ponajprije ističe široku pojavu rasipničkog odnosa rukovodećih kadrova prema materijalu i radnoj snazi, što se kvalificira kao najteža deformacija sustava privređivanja.

"Na početku 1948. godine, kada su bili postavljeni industrijski normativi", kaže Boris Kidrič, "svi drugovi (su) iz resora (ministarstva, D.B.) i republika tako reĆi plakali tvrdeĆi kako ti normativi ugrožavaju izvršenje postavljenog plana. Plan uvoza sirovina sastavili smo na temelju baš ovih normativa, a u toku godine mogli smo ga sniziti na 2 milijarde i 700 milijuna dinara... Naša poduzeĆa i naši resori ne vode nikakvu politiku radne snage... često smatraju... da je to pitanje samo Ministarstva rada i da su uprave za radnu snagu jedine krive ako poduzeće i resori zbog nestašice radne snage ne ispune plan."

Ali dok su u materijalnoj proizvodnji ipak postizani dobri rezultati, jer je revolucionarni radni entuzijazam kompenzirao nedostatke nestimulativnog sustava raspodjele, dotle je prometna sfera društvene reprodukcije – razmjena dobara, trgovina – bila gotovo nerješiva, o čemu svjedoče brojni dokumenti iz "administrativnog perioda".

"Često su stajali magazini puni razne robe, a seljaci su oskudijevali... Često se, na primjer, zimi davao ljetni tekstil, a u proljeće zimski. Slale su se u razne krajeve stvari koje se tu uopće ne mogu trošiti, i obratno – roba koja je tamo bila potrebna slala se u druga mjesta, a ne ovdje i tako dalje."8

"...Narodu je potrebno, doduše, da bude obučen i obuven, ali ako toga još nema dovoljno, to se da objasniti i ljudi će to razumjeti. Međutim, ako nema onoga bez čega čovjek nikako ne može..., a to su, recimo, šibice, plin i drugi predmeti široke potrošnje... onda tu nema opravdanja. Vlast koja ne može riješiti takva pitanja, to je slaba vlast – tako rezonira običan radni seljak na selu kada nedjelju dana ili duže nema šibica, plina i sličnih potreba".9

U svom govoru o slabostima i nedostacima privredne izgradnje Edvard Kardelj, potpredsjednik savezne vlade, kaže u Narodnoj skupštini FNRJ 25. travnja 1948.:

"...postojeća državna trgovačka mreža još je slaba, opterećena administrativnim metodama i ne osjeća se kao organizator trgovine... Naša državna trgovina još uvijek slabo obavlja svoju regulatorsku funkciju na tržištu. Njen se rad vrlo često svodi uglavnom na registriranje i na mehaničku distribuciju artikala. Ekonomsku intervenciju na slobodnom tržištu... naša trgovina još uvijek ne poduzima u zadovoljavajućoj mjeri i u efikasnim oblicima...

Kontrola je utvrdila izvanredno slabo poslovanje naše trgovačke mreže. To slabo poslovanje je već samo po sebi vrlo često uzrok svakojakih zakašnjavanja i komplikacija u opskrbi. Knjigovodstvo je, po pravilu, u vrlo slabom stanju. Knjige se vode neuredno, pa zato se otvaraju svakojake mogućnosti za zloupotrebe i pronevjere. Specijalni pregled koji je u tu svrhu na početku godine obavila Kontrolna komisija daje skroz naskroz nezadovljavajuću sliku poslovnog dijela trgovačke mreže".10

Gdje su bili korijeni tih teškoća i deformacija u tokovima društvene reprodukcije u administrativnom razdoblju?

Zašto se počela javljati indiferentnost proizvođača prema radu?

Zašto su rukovodeće ekipe počele prikrivati kapacitete poduzeća?

Zašto se proizvođači nisu trudili što više smanjiti troškove proizvodnje, poboljšati kvalitetu i proširiti asortiman proizvoda?

Uzroci tim pojavama nisu samo u nedostatku industrijske tradicije, u nestručnosti stotina tisuća ljudi koji su tek ušli u proces industrijske proizvodnje, već i u administrativnom društveno-ekonomskom sustavu koji proizvođače nije stimulirao da posluju racionalnije.

Dohoci radnika i rukovodilaca u administrativnom sustavu upravljanja privredom nisu ovisili o poslovnom uspjehu poduzeća u kojemu rade jer su bili plaćeni prema radnom vremenu i kvalifikacijama. Dohodak poduzeća bio je otuđen, njime je raspolagala država. Kad nema revolucionarne svijesti, radnici se odnose prema radu kao i u najamnim odnosima.

Svako je poduzeće dobivalo zadatak što mora proizvoditi. Zadatak je s pravnoga gledišta imao jednaka obilježja kao i svaki upravni akt, odnosno naredba državne vlasti. Za obavljanje postavljenog zadatka poduzećima su se dodjeljivala određena sredstva – osnovna i obrtna, kao i radna snaga – i to prema specifikaciji državnog organa koji rukovodi poduzećem. Osim dobivenih sredstava poduzeće se nije moglo na tržištu opskrbljivati dodatnim sredstvima jer su ona bila izvan prometa.

Svakom proizvodu poduzeća cijenu je određivao državni planski organ. Taj je organ za svaki proizvod izraèunao prosjeèan utrošak materijala, energije, goriva, živog rada, amortizaciju i ostale elemente cijene i tako bi došao do određene cijene.11 Takav je sustav neizbježno morao iskriviti stvarnu vrijednost robe i u vezi s tim poremetiti ekonomske kriterije za vođenje racionalne ekonomske politike. Međutim, s gledišta privrede kao cjeline nije bilo nužno da se cijena približi stvarnoj vrijednosti proizvoda. Državni su organi mogli – na crti utvrđene privredne politike – odrediti da jedna skupina poduzeća ili cijela privredna grana formira cijene ispod vrijednosti, a druga skupina poduzeća ili grana iznad vrijednosti. Tako su stvarana "rentabilna" i "nerentabilna" poduzeća i cijele privredne grane. Budući da su svi prihodi i rashodi, svi gubici i dobici poduzeća uplaćivani i "prebijani" preko državnoga proračuna, položaj i jednih i drugih bio je podjednak, a u ukupnoj sumi dohotka sveopćega državnog monopola opća se razina nije mijenjala.

U centralističkom sustavu raspodjele radni kolektiv poduzeća nije mogao utjecati na svoju situaciju, na svoj materijalni položaj. S gledišta svojih užih interesa mogao je poboljšati položaj uglavnom tako da utroši što manje živog rada u procesu materijalne proizvodnje. Zato su poduzeća težila da – uz nesmanjenu količinu sredstava za rad, reprodukcijskoga materijala te uz nesmanjenu masu živoga rada, to jest broja radnika – dobivaju što manje planske zadatke kako bi ih što lakše obavila ili, a to je ista pojava samo s druge strane, da "uvjere" državne organe da im za obavljanje planskih zadataka dodijele što veće kapacitete sredstava za proizvodnju, što više sirovina i energije i što više radne snage. I ovdje, u materijalnoj proizvodnji, u svom se specifičnom obliku ogleda formalizam toliko tipičan za birokratske odnose. Primat, naime, uvijek ima forma, što se u ovom slučaju očituje u činjenici da je bitno obaviti dobiveni zadatak onako kako je utvrđen, tj. predati državi određen broj i vrstu proizvoda, bez obzira na kvalitetu i veličinu utrošenoga (opredmećenog i živog) rada.

Rukovodeći kadrovi poduzeća "trebovali" su što veću masu rada – i minulog, u obliku sredstava rada i predmeta rada, i živog, u obliku radne snage – jer nitko nije snosio gotovo nikakve posljedice za enormno trošenje ljudskoga rada, ali je zato postojala odgovornost ako se plan ne ispuni u kvantiteti. Etatistički uvjeti privređivanja stvarali su, dakle, takav model privrede koji nije prisiljavao proizvođače da ekonomiziraju ljudskim radom. Takvi su odnosi isključivali mogućnost da radni kolektiv snosi pozitivne i negativne posljedice svoga poslovanja. Naprotiv, takav se sustav nužno morao sve više oslanjati na administrativno-birokratsku disciplinu i razne oblike moralno-političkoga pritiska radi uspješnijega privređivanja.

Administrativno-centralistički sustav nije odmah pokazao sve svoje negativne posljedice jer je bio kompenziran, kao uostalom i niz drugih slabosti (nerentabilno poslovanje, nestručnost u rukovanju privredom itd.), revolucionarnom energijom masa i zaista monolitnim jedinstvom vodećih snaga društva.

Ali kako je sve više i neizbježno opadao revolucionarni žar – među ostalim i zbog takvih odnosa u proizvodnji – posljedice su se počele javljati počevši od destimuliranja ljudi koji su bili najproduktivniji, pa sve do parazitskih tendencija onih koji zaostaju i koji teže za raznim sanacijama, dotacijama itd.

Administrativni privredni sustav, gušeći djelovanje objektivnih ekonomskih zakonitosti, već je na samom početku odbacio načelo "prirodnog odabiranja robnih proizvođača". Svaka privredna ćelija, svako poduzeće bilo je manje-više "predodređeno" na relativno trajnu egzistenciju iz dva razloga: a) svako je bilo na državnom budžetu i b) tržište je bilo tako siromašno, a proizvodni kapaciteti tako nedovoljni da se na tako gladnom tržištu mogla održati i najnerentabilnija robna proizvodnja.

Umjesto prirodnih tržišnih veza među proizvođačima, između ponude i potražnje, između industrije i trgovine, odnosi među njima uspostavljani su upravnim aktima. Trgovinske prodavaonice dobivale su robu po nalozima organa vlasti: savezno Ministarstvo trgovine i snabdijevanja distribuiralo je robu narodnim

republikama, organi opskrbe republika dalje organima narodnih odbora, a ovi trgovinskim poduzećima koja su robu dijelila potrošaču prema kuponima (bonovi i točkice).

Pismene “dozvole” (kupone i točkice) za kupnju robe dobivali su građani prema vrsti i težini posla. Takav je sustav počeo potkopavati ekonomsku vezu selo-grad. Jednom riječju: umjesto ekonomskih veza među privrednim subjektima, došle su administrativne koje su uspostavljali državni organi.

Takav privredni sustav u kojemu se sve ili gotovo sve regulira odlukom državne uprave, sve je više postajao ekonomski neracionalan i vodio je društvo u propast.

2. Početak međunacionalnih sporova u KPJ

I u teoriji i u praksi društvenoga razvoja Jugoslavije u prvom poslijeratnom razdoblju postoji očigledna proturječnost i očita nelogičnost kad je riječ o međunacionalnim odnosima. KPJ je novu Jugoslaviju izgradila na načelima federalizma, a istodobno je ostvarila totalni centralizam kakav kapitalistička društvena struktura nije kadra izgraditi. Odmah treba dodati da taj centralizam nije ostvaren na štetu ni jedne nacije, što je potpuno razumljivo ima li se na umu èinjenica da je KPJ zapravo “rođena” u borbi protiv hegemonizma i nacionalnog ugnjetavanja. KPJ je svim sredstvima nastavila tradicionalnu borbu protiv tih tendencija.12

Uzmemo li u obzir da je KPJ od 1924. godine do revolucije, posebno u revoluciji, imala ispravno stajalište o nacionalnom pitanju, a da je nakon dolaska na vlast izgradila centralističku državnu strukturu, postavlja se pitanje odakle ta “nelogičnost”.

Objašnjenje toj “nelogičnosti” nalazi se vjerojatno u tome što je centralizam povijesno bio neizbježan. On je bio conditio sine que non obrane novostvorene vlasti i tekovina revolucije, bio je nužno sredstvo u borbi protiv klasnoga neprijatelja, sredstvo obrane ugrožene nacionalne nezavisnosti i sredstvo forsirane akumulacije za industrijalizaciju.

“Potiskivanje” nacionalnoga pitanja posljedica je i vrlo teških iskustava iz tek završenoga rata. Bratoubilački sukobi u Jugoslaviji imaju najtragičniju bilancu kakva u novijoj povijesti nije poznata u Europi. Svako javno pokretanje takve rasprave nužno bi se negativno odrazilo na odnose među narodima i narodnostima u Jugoslaviji. Raspravu je tada mogla pokretati samo poražena kontrarevolucija.

Teza KPJ da je stvaranjem federativne strukture Jugoslavije riješila nacionalno pitanje može se opravdati uzmu li se tragična iskustva prošlosti, povijesni trenutak i kontekst u kojemu je teza izrečena itd. Međutim, praksa je ubrzo pokazala da ta teza nije uvjerljiva. Budući da je izgrađen totalni centralistički sustav zasnovan na načelu hijerarhijske subordinacije, stvorila se mamutska federativna država-aparat, formirana su centralna rukovodeĆa savezna tijela za sva područja društvenoga života, počevši od nekoliko

stotina generalnih direkcija za rukovođenje privredom, preko brojnih političkih rukovodstava, do saveznih foruma za sport i zabavu.13 Sve je to bilo smješteno u Beogradu koji je i glavni grad Republike Srbije. Iako povijesno opravdan i kao takav prihvaćen od svih republika, takav je sustav stvarao mogućnost da se preferiraju interesi republike u kojoj se taj veliki aparat nalazio.

U daljnjem rješavanju nacionalnoga pitanja revolucionarni etatizam bio je proturječan. Naime, revolucija je principijelno i ustavno rješavala i riješila nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Taj "nerješivi" jugoslavenski problem ona je ne samo respektirala nego je i izgrađivala nacionalni suverenitet (nacionalne oružane snage, nacionalna politička tijela itd.) u okvirima federativnoga državnog uređenja. U poslijeratnom razdoblju FNRJ je i dalje ustavno-pravno bila zajednica ravnopravnih jugoslavenskih naroda, ali centralistički društveno-politički sustav i etatistička ekonomska struktura stvorili su izrazito centraliziranu saveznu državu u kojoj su republički organi bili manje-više izvršitelji odluka vrha federacije koji je bio formiran od predstavnika svih naroda Jugoslavije. Ipak u tom razdoblju, iako ograničavane i sputavane centralističkom političkom strukturom, nacije su ostvarivale niz samostalnih političkih, socijalnih, ekonomskih i kulturnih funkcija. No, usprkos tome administrativni je sustav imao u sebi niz opasnosti za međunacionalne odnose koje su se očitovale u ovome:

a) počela je borba za podjelu centraliziranoga nacionalnog dohotka među republikama,

b) kapital u federaciji bio je podložan subjektivističkim kriterijima alokacije,

c) stalno je bila prisutna realna mogućnost favoriziranja nekih nacija na račun drugih,

d) nacionalna politička tijela često su svođena na razinu pukih izvršilaca odluka centra itd.

Iz toga se lako može zaključiti da je centralističko-etatistička političko-ekonomska struktura u svojoj biti inkompatibilna s nacionalnom ravnopravnošću, osobito ako dulje traje.

Spomenutim osnovnim komponentama društvenoga razvitka trebalo bi dodati još niz specifičnih jugoslavenskih komponenta koje su dovele društvo u sveopću krizu. Centralizam bi nužno razvio unitarizam, hegemonizam i nacionalnu neravnopravnost, što bi bilo kobno za Jugoslaviju kao višenacionalnu državnu zajednicu.

Prethodna načelna analiza zasnovana je na realnim činjenicama, a osobito na tendencijama izraženim u samoj KPJ, a ne u krugovima razbijene građanske klase.

Stabilizacija i budućnost Titove Jugoslavije ovisila je o tome hoće li se nacionalne državotvorne ideologije oživjeti u svijesti rukovodstava i članstva KPJ i time razbiti monolitnost komunističkoga pokreta. Drugim riječima, pitanje je hoće li se nacionalna svijest masa koju su komunisti "preokrenuli" na "mlin" NOB-a i revolucije dalje razvijati seleći se iz bivših građanskih stranaka u nacionalne komunističke partije ili će nacije početi odumirati u socijalizmu kako je KPJ predviđala.

U prvim poratnim godinama nije se dogodio ni jedan dramatičan međunacionalni sukob unutar redova KPJ. To je može objasniti ovako. Ostvaren je čvrsti savez nacionalnih partija u borbi protiv "staroga"

kapitalističkog pokreta. Komunisti su bili svjesni da bi njihovi politički neprijatelji iskoristili i najmanju pukotinu i da samo jedinstveni mogu poraziti svoje klasne protivnike u borbi za vlast. Postojali su i drugi motivi i razlozi za jedinstvo KPJ. U prvih desetak godina, sve do Londonskoga sporazuma o podjeli STT-a 1954. i državnog ugovora s Austrijom 1955, nacionalni interes Slovenije bio je da Jugoslavija bude jaka i stabilna kako bi mogla računati na sjedinjenje svoga etničkog teritorija. To isto je vrijedilo i za Hrvatsku.

Jaka je Jugoslavija bila i nacionalni interes Makedonije. Makedonci su euforično doživljavali proces oblikovanja svoje nacionalne republike. Zdušno su se dali na stvaranje svoga državnog aparata, na normiranje nacionalnog jezika, stvaranje svoje intelektualne elite, sveučilišta, simfonijskog orkestra, akademije itd.

Iako je teško primila federaciju, i Srbija je bila zadovoljna obnovom države u čijim granicama su se našli svi Srbi, što je već više puta rečeno. Crna Gora je obnovila svoju državnost, a BiH je izašla iz opasnosti podjele između Srbije i Hrvatske.

Međutim, ipak su se u prvim poratnim godinama već pojavljivali znaci koji su najavljivali međunacionalne sporove. Tako npr. V. Bakarić, vođa KPH, već 1947. godine, u trenutku dovršene centralizacije, koju tada nitko ne dovodi u pitanje, najavljuje da se ondašnji sustav može i promijeniti.

Podnoseći, lipnja 1947, Saboru NRH ekspoze o prijedlogu Prvoga petogodišnjeg plana NR Hrvatske, u svojstvu predsjednika vlade, Vladimir Bakarić je iznio, za tadašnje prilike "neobičnu tezu" rekavši, među ostalim, da "razgraničenja saveznog i republičkog zakonodavstva i saveznog i republičkog plana nisu pravljena po nekim apstraktnim šemama, nego ... na principijelnoj osnovi, ali s ogromnim prilagođavanjima prema potrebama prvih koraka i sadašnjeg momenta. Stoga se u razvoju tih odnosa mogu predviđati i promjene, pa i promjene osjetljivijeg karaktera..."14 Bila je to rijetka teza s federalističke pozicije u momentu nezadrživog uspona završnog procesa sveopće centralizacije. Bakarić očigledno ne smatra da je tek uvedeni sustav "zadnje slovo" socijalizma. On tek stvorenom sustavu otvara perspektivne promjene jer je skrojen primjereno "povijesnom momentu". Za tadašnje prilike, odnose i viziju razvoja, to je smjela kritika, jer se podjela na savezno i republičko zakonodavstvo i na saveznu, republičku i lokalnu privredu, preuzeta od SSSR-a, smatrala trajnim rješenjem, što je objektivno bilo na štetu suvereniteta republika.15

Drugi "slučaj" kritike odnosa u federaciji jest sjednica Politbiroa CK KPH 10. siječnja 1947. na kojoj Marko Belinić upozorava na razlike u plaćama radnika, navodeći da su plaće radnika u Hrvatskoj 6% manje nego u Sloveniji (što je i opravdano, jer je razlika u proizvodnosti još veća), ali da su i 5% manje nego u Srbiji (što je neopravdano jer je u Hrvatskoj proizvodnost bila znatno veća).

U Hrvatskoj se, dakle, vrlo rano pojavila buduća borba za promjene odnosa u federaciji.

U Sloveniji je protivljenje centralizmu bilo jače. Slovenija se nije mirila s time da njezini radnici imaju iste plaće kao i u ostaloj Jugoslaviji, jer je njihov nacionalni dohodak po glavi stanovnika bio

dvostruko veći od jugoslavenskog prosjeka. Slično je bilo i s robnom raspodjelom. Tako je, npr., podjela novinskog papira provođena po broju stanovnika po republikama, što je apsurd, budući da se u Sloveniji izdavalo višestruko više novina nego u nerazvijenim republikama.

Kada su se "gunđanja" u Sloveniji nagomilala, održana je već 4. prosinca 1945. sjednica Politbiroa KPJ s Politbiroom KP Slovenije na kojoj su konstatirane sljedeće tendencije u Sloveniji:

– opadanje utjecaja KP Slovenije, jer ju "pokriva" Narodna fronta (OF)

– tendencija separatizma na štetu jugoslavenske cjeline

– pogoršavanje socijalne strukture KPS-a, prodor malograđanskih elemenata

– tendencija liberalizma u agrarnoj politici, popustljivost prema seljaštvu.16

Ukor KPS-u je, očigledno, ciljao protiv tendencija jačanja republike na štetu centralizma.

Na sjednici Politbiroa CK KPJ 15. siječnja 1949. o situaciji u Sloveniji, kritizirani su krugovi u Akademiji i oko nje, oko Javornika i Kocbeka, zato što šire teze kako Slovenci nemaju ništa zajedničkoga s ostalim Južnim Slavenima, što je ocijenjeno kao razbijanje Jugoslavije17. Ali ne samo to. I kod običnih je građana zapaženo "antijugoslavensko" raspoloženje i težnja da se Slovenija emancipira od federacije.18

Na krilima euforične nacionalne svijesti koju su razvili u procesu stvaranja i razvijanja svoje republike, Makedonci su uporno molili federaciju da se izbori da im se priključe Pirinska i Egejska Makedonija. Jugoslavenski vrh je uključio predstavnika Makedonije u jugoslavensku delegaciju za mirovnu konferenciju u Parizu 1946. s nakanom da on tamo izloži "makedonsko pitanje". Međutim, Sovjeti (Molotov) su prisilili Kardelja da se odustane od te ideje.

I Makedonci su, dakle, težili jačanju svoje državnosti u federaciji, ali su bili oprezniji, jer je njihova "težina" bila manja, a ovisili su i o saveznoj ekonomskoj pomoći.

Srpski vodeći komunisti su uz pomoć KPJ slomili velikosrpsku buržoaziju i prihvatili federalizam. Međutim, u njih je bila težnja da Srbija ima pravo da bude "primus inter pares" (prvi među jednakima). Već je rečeno kako je CK KPJ 1945. naredio da se povuče partijsko pismo kojim je srpsko vodstvo pozvalo da srpski komunisti budu primjer za komuniste ostale Jugoslavije. Za ilustraciju takvog shvaćanja služe teze Milentija Popovića, jednog od vodećih komunista, poznatog po žestini kritike velikosrpstva. On kaže:

"Srbija je povratila svoju državnu samostalnost i našla svoj put kao najvažniji činilac (kurziv D.B.) u ravnopravnom rješenju odnosa među svim jugoslavenskim narodima."19

Dakle, i njemu kao iznimno principijelnomu borcu za federalizam "omakla" se težnja o prvenstvu Srbije u Jugoslaviji.

Ostale republike, dakle Crna Gora i BiH, nisu pokazivale takve političke tendencije kao Slovenija, Hrvatska, Makedonija i Srbija.

Navedeni fenomeni iz područja međunacionalnih odnosa u najmonolitnijem razdoblju KPJ indicirali su da se već tada javlja podjela na dvije tendencije: centralističku, što nije identično s unitarizmom, i

federalističku. Prva je bila jača, odlučnija i uspješnija jer je imala jasan politički program, dok druga još nije imala gotovo ništa od programa, već samo blago kritičko stajalište.

Unutar tih dviju tendencija još nije bilo jakih ni separatističkih ni hegemonističkih glasova među vodećim ljudima u KPJ. Njihova otvorena pojava izazvala bi žestoku reakciju, koja bi njihove zagovornike odmah izbacila iz Partije. Takvo je stanje bilo u trenutku sukoba s Informbiroom 1948, kada će se nad Jugoslavijom pojaviti avet moguće vojne intervencije, što će sve republike učvrstiti na platformi obrane i odlučnosti da se obračuna sa staljinistima u KPJ.

3. Tendencije preobražaja revolucionara u birokratski sloj vlastodržaca

Komunisti su vjerovali da "znanstveni socijalizam" osigurava takav društveni razvoj u kojemu je nemoguće stvaranje novoga vladajućeg sloja ili klase nad radničkom klasom.20 Nažalost, povijesni je razvoj socijalizma u našem stoljeću to ideološko uvjerenje demantirao. Revolucionarne promjene cjelokupne društveno-ekonomske i političke strukture – uništenje vladajuće kapitalističke klase, gotovo potpuna likvidacija privatnog vlasništva i podruštvljavanje sredstava za proizvodnju, razbijanje aparata kapitalističke države i njezina političkog sustava, likvidacija buržoaskih političkih stranaka i organizacija, uspostavljanje diktature proletarijata s vladajućom društvenom pozicijom kompartije, ustrojstvo potpuno novoga ekonomskog sustava, a i niz drugih vrlo dubokih društvenih promjena – razriješile su društvene proturječnosti koje je prijašnji feudalno-kapitalistički i kapitalistički sustav bio razvio, dovodeći osnovne društvene snage, radne mase i buržoaziju, do oštrog antagonističkog, najčešće oružanog sukoba iz kojega nije bilo drugog izlaza osim nepodijeljene diktature jedne partije, a zatim je pobijedila birokracija kao novi vladajući sloj. Nakon dužeg ili kraćeg procesa – u SSSR-u za desetak, a u ostalim zemljama za četiri do pet godina – s više ili manje ljudskih drama i žrtava, državno vlasništvo i administrativno-centralistički sustav upravljanja privredom postali su "definitivno" završeno etatističko djelo društvenoga razvitka u svim socijalističkim zemaljama. Vjerojatno i nije bio moguć viši stupanj etatizacije društvenih odnosa od onoga koji je postignut u socijalističkim zemljama (u SSSR-u za vrijeme Staljina). U tom smislu može se govoriti o etatističkoj strukturi kao zaokruženom i "završnom" procesu. Čini se da se ništa ne može izmisliti radi daljnjeg "usavršavanja" i jačanja etatizma; proces etatizacije dostigao je neslućene razmjere.

Očitovala se dakle društvena zakonitost po kojoj nakon "proleterske revolucije" u vrlo kratkom razdoblju revolucionarni pokret počinje "odumirati", a država se počinje učvršćivati i jačati svoju totalnu vlast. Zato se može postaviti ova teza: odmah nakon pobjede revolucija izlazi na raskršće s kojeg put vodi ili u jačanje državne vlasti i diktature političke birokracije ili u demokratske promjene. I jugoslavenska se

revolucija uskoro nakon pobjede 1945. godine našla upravo na tom i takvom raskršću. Kako je tekao spomenuti proces degeneracije? Prvi je cilj KPJ 1945. bio da što više učvrsti političku vlast i svoj rukovodeći položaj u društvu, zadatak čak prioritetniji od obnove i izgradnje zemlje. Sada je temeljni politički, društveni i ekonomski cilj postao program industrijalizacije. U svakodnevnom političkom i idejnom djelovanju tijekom 1945-1949. nije se govorilo o daljnjem razvoju u svjetlu permanentnih društvenih promjena. U preambuli Prvoga petogodišnjeg plana ne govori se o društvenim odnosima. U planu prevladavaju brojke o proizvodnji. Socijalizam se već smatra završenim političkim sustavom. I kulturi je nametan izravan politički zadatak u smislu njezina vezivanja s politikom. To se još izrazitije odnosi na ideologiju. Politika je toliko prožela sva područja društvenoga života upravo zato što je osnovni zadatak te etape revolucije bio učvršćenje vlasti. Ta dva etapna zadatka revolucije, politički i ekonomski, uzajamno su se dopunjavala. Ekonomski je utvrđivao političku vlast i moć, a politički je davao ekonomiji poseban zamah. Udarništvo, natjecanje i slično smatrani su i političkim zadacima. Čak i nedisciplina na radu ili slične pogreške tretirane su kao politički odnos čovjeka prema novom režimu.

Tko je koncipirao politiku društvenog razvoja i tko je donosio odluke i određivao sredstva za ostvarivanje koncepcije? Vrh Partije bio je jedini kreator društvenoga poretka i praktične politike. Svoje je spoznaje prenosio na mase sustavnim ideološkim obrazovanjem. Ono što je “problematično”, do čega se još nije došlo, to ne smije biti predmetom ideološkog obrazovanja, to je ponekad čak i tajna. U sustavu ideološko-političkog obrazovanja uspostavlja se odnos učenika i učitelja. Partija, odnosno partijski vrh je učitelj koji prenosi svoje spoznaje. To je vodilo dogmatiziranju i sprečavanju stvaralačkog mišljenja i razvoja. Pri tome je zanimljivo ponašanje dijela inteligencije. Prosvjetiteljska uloga Partije odgovarala je dijelu inteligencije jer je ona u tome nalazila svoju funkciju prosvjetitelja, ona je veza između tih spoznaja i radnih masa, ona ne kreira spoznaje jer je to pravo i dužnost političkoga vrha. Ona je vezana za Partiju, jer se poziv koji joj daje Partija poklapa s njezinim profesionalnim pozivom, a u tome ona nalazi svoju afirmaciju. Etapni cilj koji je tada sebi postavila KPJ bio je materijalni razvitak društva, razvitak proizvodnih snaga, industrijalizacija zemlje, i to pomoću određenoga socijalno-političkog uređenja i ekonomske strukture. Takav etapni cilj osigurava se pomoću monolitne disciplinirane partije. On treba razviti radničku klasu, stvoriti materijalne i druge proizvodne snage kao pretpostavku socijalističkoga društva.

Upravo u takvom definiranju etapnog cilja i sredstava skriven je glavni problem, jer ta koncepcija ne odgovara na pitanje kako sačuvati “integritet revolucije” prema industrijalizaciji i razvoju materijalnih proizvodnih snaga, formiranju radničke klase i društvenim promjenama koje će to pratiti. Radi se, zapravo, o rješavanju povijesnih zadataka svojstvenih razvoju kapitalizma. Problem je, dakle, u tome kako riješiti taj zakašnjeli ili zaostali zadatak i sačuvati sposobnost da se ide dalje, a ne da se na tome zastane. Jer, proces ostvarivanja tih zadataka, to jest stvaranje materijalnih pretpostavki socijalizma, formiranje radničke klase,

ostvarivanje industrijalizacije može dovesti, a to je i dovelo u povijesnom zbivanju, do toga da se početna etatistička struktura učvrsti i okameni te da prestane biti nosilac trajnih promjena u društvu.

To je bio taj neriješeni problem "revolucije". Na osnovi pisanih izvora vidi se da KPJ nije bila svjesna toga problema, a nije ga objektivno ni mogla biti svjesna. No, to ne mijenja činjenicu da je to bio realan, a neriješen problem u kojemu se našao jugoslavenski revolucionarni pokret. On je u početku prihvatio gotovo rješenje. Dodajmo tome konstataciju da o tom otvorenom pitanju odgovor nije dao ni lenjinizam. U toj situaciji – koju s jedne strane obilježava revolucionarno raspoloženje, orijenatacija na industrijski razvoj, kampanja za kulturni preporod, postignuta politička konsolidacija, učvršćen međunarodni položaj zemlje, a s druge strane idejni, moralni i politički slom građanskog društva – problemi izrođavanja revolucije nisu se ni osjećali kao stvarni društveni problem, mogućnosti birokratske degeneracije nisu bile niti su mogle biti sagledane, pa se savez svih osnovnih snaga društva i mogao očuvati u tome razdoblju usprkos svim unutrašnjim manje-više skrivenim proturječnostima. I ne samo da je očuvan socijalno-politički savez stvaran tijekom revolucije već je u prvom poslijeratnom razdoblju ojačao i proširio se. Osim svrgnute buržoazije i onih koji su bili u neprijateljskim vojskama, teško bi se mogle identificirati još neke socijalno-političke snage koje ne bi prihvatile koncepciju KPJ. Izgradnju socijalizma koji se shvaća kao industrijalizacija plus "narodna vlast" nisu jednako prihvatile sve socijalne snage. Oni koji su bili manje skloni novom režimu nisu imali alternativu i ostalo im je da se pokore i čekaju svoje vrijeme.

Što se tiče radničke klase, ona je bila malo zastupljena u ekonomskoj i političkoj moći jer je bila premlada, malobrojna i nerazvijena. Imajmo na umu da je potkraj 1945. u cijeloj Jugoslaviji bila u radnom odnosu samo 461.000 ljudi. Industrijalizacija se ostvarivala na način podudaran s kapitalističkom industrijalizacijom ili sličan njoj, a to je usiljena akumulacija viška rada, ekstenzivna upotreba radne snage, angažiranje velike mase nekvalificiranoga i malo kvalificiranoga radništva iz redova seljaštva. Takvo proširivanje je formiralo radničku klasu koja je bila nalik na industrijsko radništvo ranoga razdoblja kapitalističke industrijalizacija. Posljedica je pak bila političko ograničenje uloge radničke klase. Ali takav se način upotrebe rada nije mogao preskočiti. Ipak, radnik je u tom razdoblju dobivao status koji mu kapitalizam nije mogao dati. Dobivao je sigurnost zaposlenja, iz redova radnika nicali su rukovodioci itd., pa prema tome radnici nisu bili samo puko sredstvo industrijalizacije. I, najzad, a to je upravo značajno, takav oblik industrijalizacije – uz izbjegavanje krajnjih konzekvencija kapitalističke industrijalizacije i kompenziranje tegoba i žrtava nizom ekonomskih, pravnih, političkih, ideoloških nadoknada – pridonosio je formiranju onoga što smo kasnije nazvali birokratsko-etatističkom strukturom društva.

Produkcioni odnos državnog upravljanja sredstvima za proizvodnju i društvene akumulacije stavio je radnike u takav raspored društvene moći koji će ih najprije latentno, a zatim i otvoreno suprotstaviti hijerarhiji upravljača, odnosno ukupnoj ekonomskoj i političkoj moći. I još jedan značajan moment: ne može se pobiti činjenica da je u toku oružane borbe i konsolidacije nove političke vlasti mali dio radnika, politički

i ideološki prije formiran, bio uključen u socijalno-političku grupaciju koja je nosilac vlasti, ali se taj dio faktički odvajao od svoje klase i to je prestajao biti. To još više vrijedi za seljaštvo, no ovdje nas ono manje zanima. Oni pripadnici radničke klase koji su zauzeli mjesta u hijerarhiji društvene moći presjekli su – u pogledu vlastitoga položaja, interesa, načina života, ideologije – veze s klasom, tako da je ona svoj razvijeniji dio transferirala u novi sklop koji više nije izravno njezin klasni, što ju je oslabilo kao mogućega nositelja vlasti u tom razdoblju.

Prvu poslijeratnu etapu obilježava, dakle, formirana socijalno-politička grupacija koja drži ekonomsku i političku vlast i provodi ideološku hegemoniju, s jedne strane, i proturječno društveno biće radničke klase u najtežem razdoblju njezina formiranja, s druge strane.

Proturječnosti preobražaja društva u danim uvjetima neće se otvoreno očitovati jer se neće formirati birokratsko-etatistički poredak u svim svojim dimenzijama, ali su se stvorile sve osnovne društveno-povijesne proturječnosti, a iz njih i tendencija stvaranja takvog poretka kao relativno trajnoga stanja društvenih odnosa.

Rukovodeći sloj nastao u ratu, pretežno od polupismenih seljačkih sinova, umnožen u prvim poratnim godinama iz redova radnika-kursista, probranih činovnika, kao i studenata, ideološki indoktriniran, hijerarhijski discipliniran, postupno se odavao zadovoljstvu vladanja nad ljudima i stvarima, podlijegao privilegijama, a također iz sebe potiskivao revolucionarni idealizam i “klasnu” svijest o služenju narodu. Nesvjesni društvenih zakonitosti, komunisti su podlijegali procesu pretvaranja revolucionara u birokrate i vlastodršce, zavaravajući se kako ih “teorija” spašava od takva izrođivanja.

Novostvoreni društveni sustav od samoga je početka rađao konflikte. Iz društveno-ekonomskih odnosa i političkoga sustava rađala se, objektivno i nezadrživo, tendencija osamostaljivanja državnog aparata i Partije u društvenu snagu nad narodom. Birokratski sustav postupno je udaljavao ljude od upravljanja društvenim poslovima – sve se više širila nezainteresiranost za proizvodnju, nezadovoljstvo i neraspoloženja u drugim oblicima.

Nove proturječnosti i društveni konflikti dvojako su djelovali na društvena kretanja: djelovali su na daljnje jačanje državne prisile u reguliranju društvenih odnosa, daljnje širenje državnog aparata i jačanje monopola državne političke vlasti kako bi se uspješno slomio otpor koji mu se pružao “odozdo”; s druge strane, ti su konflikti djelovali i na vodeće snage društva, prije svega na vodeći politički aktiv KPJ potičući ga da traži korijene deformacija u društvenim odnosima i da ih mijenja kako bi se stabilizirao i učvrstio novi društveno-politički sustav.

Društvene deformacije koje je rađao birokratski centralizam nisu pogađale samo “običnoga” čovjeka. Pogađale su i vodeće društvene snage, posebno one što su izrasle u oružanoj revoluciji koja ih je izgradila kao samoinicijativne ličnosti. Zato bi pobjeda birokratskih odnosa bila nemoguća bez borbe protiv slobodnoga “partizanskog duha” i poraza njegovih nosilaca, dakle bez žrtvovanja jednoga dijela onoga

rukovodećeg sastava koji se rodio u revoluciji. Upravo su stoga nove ideje o demokratizaciji društva nicale u krilu vodećega sloja društva, kao što se u tom sloju javljala i težnja za birokratizacijom društva. Na pomolu je bio rascjep unutar revolucionarnoga bloka snaga.

Pa ipak, razmišljanja o drukčijim, alternativnim i specifičnim putovima u izgradnji socijalizma u Jugoslaviji ostala su u svom početnom obliku sve do sukoba sa staljinizmom. Tek će taj sukob otvoriti vrata raspravama o fundamentalnim problemima socijalizma; u raspravama koje će biti dramatične preispitivat će se naslijeđena teorija i društvena praksa. Sukob s Kominformom zaoštrit će sve dileme, ubrzat će traženje novih putova i uputit će društveni razvoj drugim pravcima.

Poglavlje 2.
Napad KPSS-a na KPJ – iskljuČenje KPJ iz svjetskoga komunistiČkog pokreta – poČetak borbe protiv staljinizma

1. Staljinov napad na Tita i KPJ

Godina 1948. donijela je najdramatičniji trenutak za KPJ, Jugoslaviju i poredak koji je KPJ stvorila. Radi se o dramatičnom sukobu s tada najjačom vojnom silom svijeta, koja će pokušati staviti Jugoslaviju pod svoju posvemašnju kontrolu sličnu onoj koju je uspostavila u svim satelitskim zemljama istočne Europe.

Početkom 1948. vladajuća KPJ nije imala nikakve svijesti o tome kakvi ju dramatični događaji očekuju. Bila je potpuno sigurna da je osigurala veoma stabilnu međunarodnu poziciju činom uključenja Jugoslavije u istočni blok na čelu s SSSR-om. Bila je sigurna da će uz pomoć toga bloka uspješno ostvarivati svoj ambiciozni program industrijalizacije.

U to vrijeme Jugoslavija je vodila tešku diplomatsku borbu za Istru, Trst i Julijsku Krajinu te za Korušku, a za promjenu granica s Italijom i Austrijom u korist Jugoslavije. U toj bitci računalo se na podršku SSSR-a.21

Do napada Staljina 1948. KPJ se zanosila vizijom širenja proleterske revolucije u Europi u duhu "teorije" Lenjina i Staljina nakon Oktobarske revolucije. Na tom konceptu Tito je radio na stvaranju balkanske federacije, koju je najavio već 1943. kada je iz Bosne uputio Svetozara Vukmanovića-Tempa u Makedoniju da osnuje balkanski štab za koordinaciju partizanskih pokreta Jugoslavije, Albanije, Bugarske i

Grčke. Tu staru socijaldemokratsku ideju poznatu po paroli “Balkan balkanskim narodima”, pokušali su ostvariti 1944/45. između Jugoslavije i Bugarske, ali su saveznici osporili pravo Bugarskoj da kao Hitlerova saveznica – koja je tek prešla na stranu saveznika – sklapa međunarodne ugovore, već je morala čekati na potpis mirovnog ugovora. Ideja je, međutim, samo odložena. Od 1945. do 1948. radilo se na pripremama za federaciju. Računalo se da neće biti većih problema između Jugoslavije, Albanije i Bugarske. Najveće je sporno pitanje bilo hoće li ta federacija biti stvorena na koncepciji federalizma avnojskoga tipa – ulazak Albanije i Bugarske kao sedme, odnosno osme republike, što je Albanija bez kolebanja prihvatila – ili će se prihvatiti bugarska ideja dualizma. Međutim, bilo je nade da će Bugarska prihvatiti avnojsko rješenje. U okviru takve federacije riješilo bi se i makedonsko i kosovsko pitanje tako što bi Bugarska prihvatila da se tzv. Pirinska Makedonija pripoji Republici Makedoniji, a Jugoslavija bi Kosovo priključila Republici Albaniji, kao jugoslavenskoj federalnoj jedinici. Ostao je problem Grčke. Kako je, međutim, u Grčkoj 1946-1949. izbio komunistički oružani ustanak koji se pod rukovodstvom generala Markosa uspješno razvijao, dijelom uz jaku logističku pomoć Jugoslavije, u optimističkoj revolucionarnoj viziji KPJ računalo se da će se Grčka, kada postane komunistička, pridružiti balkanskoj federaciji. U tom se slučaju u potpunosti rješava makedonsko pitanje, proširenjem Republike Makedonije s Egejskom Makedonijom.

Dakle, vladajuća KPJ u svom revolucionarnom zanosu – ne videći stvarni odnos snaga u svijetu i Europi, ne znajući da je SSSR “predao” Grčku u interesnu sferu Velike Britanije koja je intervenirala u tamošnji građanski rat – teži balkanskoj federaciji pod hegemonijom Jugoslavije.22

Vrh KPJ nadao se da bi se i u Zapadnoj Europi mogla dogoditi revolucija. Njezini predstavnici, Kardelj i \ilas, na osnivačkoj su konferenciji Informbiroa, na “mig” delegacije KPSS-a, oštro zamjerili tada moćnim kompartijama Italije i Francuske da nisu 1944-1947. iskoristile revolucionarnu situaciju i preuzele vlast u svojim zemljama.

Sve u svemu, borba za granice, stvaranje balkanske federacije i nada u revoluciju u Zapadnoj Europi, izraz su revolucionarne euforije KPJ što je mogla voditi u politički avanturizam. Takva revolucionarna vizija oslanjala se na vjeru u neugašenu revolucionarnost i neograničenu moć SSSR-a što je bila zabluda KPJ. To je još jedan argument da KPJ nije ni pomišljala na sukob s KPSS-om.

Što se tiče unutrašnjeg razvitka, već je rečeno da KPJ nije bila svjesna da je već započela kriza tek stvorenoga društvenog poretka, jer su ideologija pa i radni entuzijazam dijela masa pokrili deformacije u društvenom životu. I dok je KPJ još bila na krilima svojih pobjeda u ratu i u miru, na krilima revolucionarne vizije, približavala joj se velika opasnost.

U jeku gotovo nadčovječanskih napora i danonoćnog rada na obnovi zemlje i provođenju zadataka Petogodišnjeg plana, u vrijeme kad su se za stotine objekata privredne izgradnje (tvornice, elektrane) gradila naručena postrojenja u SSSR-u, ČSSR-u, Mađarskoj, iznenada su komunističke partije Informbiroa napale KPJ. Taj je napad bio neočekivan, a za mnoge i apsurdan, jer je čitav svijet znao da je Jugoslavija u tom

razdoblju bila najiskreniji prijatelj i najodaniji saveznik SSSR-a. Ali pokazat će se da sukob nije bio ni apsurdan ni neočekivan, već je u stvari sazrijevao više godina.

Staljin i vrhovno rukovodstvo sovjetske države i Partije odlučili su potkraj 1947. godine učiniti odlučan korak prema dominaciji nad Jugoslavijom. To se događa u vrijeme opasnoga zaoštravanja odnosa između SSSR-a i Zapada, što je dovelo do formiranja dvaju antagonističkih blokova i do veoma napete situacije pune opasnosti od izbijanja novoga svjetskog rata. U sklopu toga su i Staljinova nastojanja da stvori "lager socijalističkih zemalja" i osigura potpunu kontrolu nad vanjskom politikom i unutrašnjim razvitkom tih zemalja. Ostvarivanje te kontrole započelo je prvoga dana nakon njihova oslobođenja od fašističkih režima i neprestano se učvršćivalo. Ali dominacija nad Jugoslavijom nije se mogla provesti jer je, a to je i razumljivo, od prvog dana naišla na otpor. Naime, Jugoslavija je bila zemlja na čijem je čelu stajalo rukovodstvo Komunističke partije, inspirirano komunističkom etikom koja se nije mogla pomiriti s dominacijom kao odnosom među komunistima. Među partijama, kako su to shvaćale vođe jugoslavenske Komunističke partije, mora vladati duh otvorenosti, jednakosti, internacionalističke solidarnosti, dobronamjernosti. Sumnjičavost, zlonamjernost, dominacija među komunistima za njih je bila nezamisliva. To su bili odnosi staroga klasnog društva. Po toj etici i odnosi među zemljama kojima su na čelu komunisti mogu biti samo bratski i ravnopravni. Osim toga, četverogodišnja borba i oslobođenje zemlje vlastitim snagama rodili su opravdan ponos. Voljeti svoj narod prva je dužnost komunista. U ime takve revolucionarne etike rukovodstvo KPJ je manje-više otvoreno iznosilo sovjetskom rukovodstvu ono što je ometalo bratske i ravnopravne odnose. Zato je već u kolovozu 1946. Jugoslavija pružila otpor osnivanju mješovitih sovjetsko-jugoslavenskih društava jer bi se jugoslavenska strana našla u neravnopravnom položaju. Zbog tih je razloga Jugoslavija odbila i stvaranje mješovite banke. Do neslaganja je došlo i u vezi s položajem i radom sovjetskih vojnih i civilnih stručnjaka na službi u Jugoslaviji. Jednom riječju, bilo je dovoljno znakova da jugoslavensko rukovodstvo neće prihvatiti nikakve odnose s SSSR-om osim ravnopravnih. Dakako, to se kosilo s izloženim Staljinovim ciljem, a bilo bi i poticaj ostalim zemljama socijalističkog lagera da se slično drže. Sukob je bio, mogli bismo reći, neizbježan.

Bilo je i drugih razloga za napad Staljina na KPJ. Iako je bila glavni uzročnik hladnoga rata, sovjetska vlada je ipak težila izbjeći da on preraste u vrući rat. U toj fazi međunarodnih odnosa SSSR-u je bilo dovoljno da učvrsti vlast nad zemljama koje je zauzeo u II. svjetskom ratu. Zato je bio protiv zaoštravanja odnosa sa Zapadom, čemu je vodila "balkanska avanturistička" politika KPJ i sukob Jugoslavije oko Trsta i Koruške.

Kad se uvjerio da plan dominacije nad Jugoslavijom nije uspio mirnim sredstvima, Staljin se odlučio na pritisak: moralno-politički, ekonomski i državni. Bio je uvjeren da će brzo slomiti otpor jugoslavenskog rukovodstva s obzirom na autoritet sovjetske i drugih partija u svjetskom komunističkom pokretu. Trebalo je

samo podići optužnicu protiv rukovodstva KPJ i FNRJ i okrivljeni će priznati, a zatim ustupiti vlast ekipi koja će biti poslušna – tako je predviđao Staljin.

Potkraj 1947. godine, skriveno od očiju javnosti – i jugoslavenske, i sovjetske, i svjetske – koja je bila uvjerena u "idilične odnose" Jugoslavije s SSSR-om, započeo je između rukovodstava tih zemalja konflikt za koji je tada jugoslavenska strana još držala da je u granicama nerazumijevanja što se normalno javlja u odnosima među prijateljskim zemljama. Još ni izdaleka nije bilo nikakve spoznaje o prirodi započetog sukoba.

Jugoslavija se, kao što smo rekli, potpuno "otvorila" prodiranju sovjetskog utjecaja u svim područjima društvenog života, ali je pri tome djelovao nevidljiv, a veoma realan "zaštitni mehanizam" protiv sustavnoga i prikrivenog pokoravanja vlasti sovjetske vlade. Radi se, naime, o tome da su se preko brojnih svakodnevnih veza na ideološkom, vojnom, političkom, privrednom i drugim poljima u praksi sučelila dva sustava: jedan birokratsko-centralistički, a drugi revolucionarni; jedan hegemonistički, a drugi koji nastupa s pozicije pune ravnopravnosti.

Jugoslavenski kadrovi, puni iluzija, "nametali" su odnose kakvi bi trebali vladati među komunistima, bez obzira na to što se radi o međudržavnim odnosima, kao da su već ušli u epohu socijalizma u kojoj više nema mjesta skrivenim namjerama; sovjetski pak kadrovi, formalno savjetnici, postupali su kao naredbodavci. "Pogreška" je jugoslavenske strane dakle bila u tome što je sovjetske stručnjake stvarno smatrala savjetnicima, a sebi "prisvajala" pravo da savjete prihvaća ili odbija. Čak su neki u tim kontaktima upozoravali i na nedostatke i deformacije unutar SSSR-a, uvjereni da je to internacionalistička dužnost svakog komunista.23 Suradnja dviju partija i dviju država s tako suprotnim pristupima i shvaćanjima nije mogla teći bez konflikata. A konflikti se nisu mogli izgladiti zato što je Staljinova vlada svakodnevno pojaèavala hegemonistièke pritiske na Jugoslaviju, što je bio dio politike stvaranja bloka pod vodstvom SSSR-a. Sukob je, dakle, postao neizbježan, jer se dominacija nad Jugoslavijom nije mogla ostvariti a da se ne slomi njezino rukovodstvo.

Prije kratkog opisa sukoba treba naglasiti da je po načinu izvođenja Staljinov plan pokoravanja Jugoslavije bez presedana u međudržavnim odnosima. Radi se, naime, o tome da je Staljinova vlada bila uvjerena da će pokoriti KPJ, a kako je ona vladajuća partija, bilo bi to istovremeno i pokoravanje Jugoslavije kao države. A pokoravanje KPJ moralo bi uspjeti jer će Informbiro, kao prije Kominterna, centralizirana međunarodna organizacija koju je morala slušati svaka nacionalna partija, okriviti KPJ i ona će se pokoriti! U isto æe vrijeme sovjetska vlada izvršiti pritisak na jugoslavensku vladu, što æe – s obzirom na bezgraniènu vjeru jugoslavenskih komunista te s obzirom na to da se izgradnja socijalizma ne može zamisliti bez pomoæi SSSR-a – stvoriti takvu situaciju da jugoslavensko rukovodstvo mora kapitulirati.

Akcija sovjetske vlade počela je pozivanjem najviših rukovodilaca Bugarske i Jugoslavije na sastanak kod Staljina.

Evo, kako je počeo sukob!

Deseti veljače 1948. u Staljinov ured u Kremlju ušle su bugarska delegacija u sastavu: Dimitrov, Kolarov i Kostov i jugoslavenska delegacija u sastavu: Kardelj, \ilas i Bakarić. Iako je Staljin pozvao Tita, on je lukavo izbjegao poziv. Sa sovjetske strane bili su Staljin, Molotov, Ždanov, Maljenkov, Suslov i Zorin.

Kao uvod u sukob SSSR - Jugoslavija, ti razgovori zaslužuju prikaz svjedoka i sudionika – Milovana \ilasa.

“Počeo je Molotov, ukratko izlažući neslaganje jugoslavenske i bugarske vlade sa sovjetskom vladom. Navodio je i primjere. Bugarska je potpisala s Jugoslavijom, bez znanja sovjetske vlade, ugovor o savezu, ... a Dimitrov je ... dao izjavu o stvaranju istočnoeuropskih federacija uključivši i Grčku. Podvukao je da su takvi postupci nedopustivi i s partijske i s državne točke gledišta...”24

Staljin je prekinuo Molotova i uzeo riječ grubo napavši Dimitrova s istom tezom kako vodi politiku bez suglasnosti sa Sovjetima.

U nastavku Molotov je ponovno napao Dimitrova zbog izjave da će Bugarska i Rumunjska stvoriti federaciju. Staljin pojačava Molotovljevu kritiku rekavši: “Mi vaše stavove saznajemo iz novina. Brbljate kao žene preko ulice što vam padne na um...” Kada se Dimitrov pokušao izvući rekavši da se “učimo na greškama”, Staljin je podrugljivo odgovorio: “Učite se! Bavite se politikom pedeset godina i ispravljate greške. Ne radi se kod vas o greškama, nego i stavu drugačijem nego što je naš ... federacija između Rumunjske i Bugarske to su gluposti. Druga je stvar federacija Jugoslavije, Bugarske i Albanije. Postoje tu historijske i druge veze. Tu federaciju treba stvoriti i to ukoliko prije utoliko bolje... odmah, ako je moguće već sutra. Da, već sutra. Odmah se dogovorite o tome...”25

I Bugari i Jugoslaveni dokazali su da su svoje ideje o federaciji i savezima na vrijeme dostavili sovjetskoj vladi, što je i Molotov morao priznati. Međutim, Rusi su izašli s drugim “dokazom”. Jugoslavija je tih dana uputila svoje dvije divizije u Albaniju, bez znanja sovjetske vlade, na što je Kardelj odgovorio da su divizije upućene uz suglasnost albanske vlade.

Na red je došla i Grèka. Staljin je tražio da se komunistièki ustanak u Grèkoj što prije prekine jer Zapad neæe dopustiti da mu se ugroze komunikacije u Sredozemlju. Kritika je išla Jugoslaviji koja je veæ dvije godine davala snažnu logistièku potporu grèkim ustanicima. SSSR međutim ne želi ratni sukob sa Zapadom i zato taj ustanak treba prekinuti.

Sastanak je završen s obećanjem da će se odmah izraditi sporazum o federaciji Jugoslavije i Bugarske, a zatim će u nju ući i Albanija. Da su Rusi očekivali brzo stvaranje federacije, pokazuje i Staljinova reakcija na zahtjev Bugarske za ekonomskom pomoći. Naime, Staljin je rekao da će se o tome razgovarati s budućom zajedničkom bugarsko-jugoslavenskom vladom. Dogovoreno je da se obje delegacije već sutradan nakon tog sastanka sastanu radi izrade nacrta sporazuma, što je dokaz da su Sovjeti diktirali da se za nekoliko dana stvori balkanska federacija.

Po povratku u Beograd, u razgovoru s Titom i drugim prvacima KPJ nije bilo prigovora stvaranju federacije. Uostalom, na tome se trajno radilo još od 1944. godine.

Ton i način razgovora u Moskvi jasno govori da se Staljin odnosio prema zemljama istočne Europe kao prema satelitima SSSR-a, kao imperator ruskog imperija prema svojim gubernijama. Budućnost će brzo pokazati da je Staljin dobro procijenio tendenciju tih zemalja prema državnoj samostalnosti, koju nikako nije htio dopustiti. Zagonetno je, međutim, zašto je Staljin u istom času nasrnuo na Dimitrova glede stvaranja federacija u istočnoj Europi, a naredio da se odmah Bugarska i Jugoslavija ujedine. Jugoslaveni će kasnije tvrditi da je on to učinio zato da pomoću Bugarske lakše slomi Jugoslaviju. Bugarska je, dakle, trebala odigrati ulogu trojanskoga konja u pokoravanju Jugoslavije.

I Bugari i Jugoslaveni još su uvijek slijepo vjerovali u SSSR kao svoju drugu domovinu s kojom treba ići zajedno u interesu komunizma i solidarnosti protiv zapadnoga imperijalizma. U tom ideološkom ozračju, po povratku delegacije iz Moskve,26 kako \ilas piše, "jugoslavensko rukovodstvo je bez mnogo rasprave ... prihvatilo Staljinove naloge".

Još prije sastanka u Moskvi, "jugoslavensko-sovjetski odnosi počeli su se pogoršavati krajem 1947. godine".27 Iako je i tada izgledalo da su ti odnosi gotovo idealni, Sovjetski Savez je odbio potpisivanje trgovinskih ugovora za 1948. čime je ugrozio započetu industrijalizaciju Jugoslavije. Zbog očiglednog pogoršavanja odnosa, CK KPJ je na sjednici 1. ožujka 1948. odlučio odgoditi stvaranje federacije s Bugarskom s obrazloženjem da se radi o "trojanskom konju". Tito je već tada rekao da Staljin ugrožava nezavisnost Jugoslavije.28

Član najvišeg rukovodstva KPJ, Sreten Žujović, odmah je prenio tok sjednice sovjetskom ambasadoru u Beogradu Lavrentijevu.29

Sovjetska vlada 18. ožujka obavještava jugoslavensku vladu da smjesta povlači svoje civilne stručnjake, a 19. ožujka da će povući i vojne savjetnike i instruktore zato što su i jedni i drugi "okruženi nedruželjubljem".

U pismu sovjetskoj vladi 20. ožujka Tito izjavljuje da je motivacija o povlačenju savjetnika iz Jugoslavije "poražavajuće djelovala", smatra da to nisu pravi razlozi i na kraju pisma ističe: "... naša bi želja bila da nam vlada SSSR-a otvoreno saopći u čemu je ovdje stvar".

Odgovor nije stigao od sovjetske vlade, već 27. ožujka 1948. od CK SKP(b)-a s potpisom Staljina i Molotova, a upućen: "Drugu Titu i ostalim članovima CK KPJ". Sadržaj pisma bio je šokantan: napadnuta je cijela unutrašnja i vanjska politika Jugoslavije. Staljin i Molotov optužuju rukovodstvo KPJ da širi antisovjetsko raspoloženje s tezama o "izrođivanju" SKP(b)-a, o SSSR-u kao nosiocu "velikodržavnog šovinizma". U istom su pismu napadnuti i unutrašnji odnosi u KPJ s tezama da KPJ živi u "poluilegalnosti", i da u njoj nema demokratskoga života. Potpuno suprotno stvarnom stanju stvari, pismo tvrdi da u Jugoslaviji jačaju kapitalistički elementi te da se KPJ "uljuljkuje trulom oportunističkom teorijom mirnog

urastanja kapitalističkih elemenata u socijalizam, pozajmljenom od Bernsteina, Folmara i Buharina ..". i da CK SKP(b) ne može "smatrati takvu organizaciju komunističke partije marksističko-lenjinističkom, boljševičkom".30

Članovi CK KPJ su na sjednici 12-13. travnja 1948. bili užasnuti, jer su desetljećima vjerovali u "vječno prijateljstvo" s SSSR-om, a i cijeli je svijet tretirao Jugoslaviju sovjetskim saveznikom. Osim toga upravo je Jugoslavija išla ispred svih ostalih istočnoeuropskih zemalja, prednjačeći ne samo u razvlašćivanju buržoazije, već i u likvidaciji kapitalističkih elemenata pa i sitnoga privatnog vlasništva.

Centralni komitet KPJ analizirao je jednu po jednu točku optužnice i sve ih redom odbio. Od članova CK KPJ samo se Sreten Žujović, član PO-a i ministar financija, jedan od vodećih srpskih komunista, solidarizirao sa Staljinom; isključen je iz CK, a zatim uhapšen zajedno s Andrijom Hebrangom, hrvatskim prvakom koji nije bio na sjednici CK jer je već bio maknut pod lažnom optužbom da je bio agent ustaške NDH, što se nikada nije dokazalo. Usvojen je tekst odgovora koji je napisao Josip Broz Tito.

U odgovoru Staljinu i Molotovu, argumentima su pobijene točka po točka njihove optužbe. Kako je bilo očigledno da se od KPJ traži apsolutna odanost SSSR-u, Tito u odgovoru na to kaže:

"Ma koliko netko od nas volio zemlju socijalizma SSSR, on ne smije ni u kom slučaju manje voljeti svoju zemlju, koja također izgrađuje socijalizam."31

Na kraju pisma CK KPJ je predložio Staljinu da pošalje jednog ili više članova CK SKP(b)-a da optužbe temeljito prouče na licu mjesta u Jugoslaviji.

Staljin je odgovorio pismom 4. svibnja 1948. s još težim optužbama. KPJ je optužena da izjednačuje SSSR s imperijalističkim državama zapada, da vodi klevetničku propagandu protiv SSSR-a, da je KPJ uobražena u svoje zasluge koje nisu ništa veće od ostalih europskih partija, da je preuzela vlast u Jugoslaviji uglavnom zahvaljujući oslobodilačkoj borbi Crvene armije koja je u jesen 1944. istjerala njemačke okupatore iz velikog dijela Jugoslavije. Odbijen je prijedlog da CK SKP(b) uputi svoje članove u Jugoslaviju, a umjesto toga je najavljeno da će se održati sastanak članica Kominforma na koji se poziva i KPJ, što je ona odbila pismom 20. svibnja. U međuvremenu ostale kompartije su već dobile Staljinovo pismo i s njim se solidarizirale.

Na četiri sjednice CK KPJ i na neformalnim dramatičnim razgovorima prvaka KPJ, kroz ideološku zaslijepljenost i fanatičnu vjeru u Staljina i SSSR probijala se spoznaja da se iza ideologijske frazeologije o komunizmu, proleterskom internacionalizmu, klasnim borbama itd. kriju Staljinove hegemonističke namjere. Ali i pored toga, u košmaru i maglama ondašnje svijesti još se nije sumnjalo u SSSR kao "tvrđavu komunizma" i zaštitnika Jugoslavije, pa je CK KPJ nastojao da se sukob izbjegne i uspostave stari "idilični odnosi".

Što se tiče Staljinovih optužbi, vjerojatno su pojedine informacije o percepciji nekih prvaka KPJ o "izrođivanju SSSR-a" i bile dijelom točne. Sovjetska obavještajna služba bila je prodrla u sve pore

društvenog života Jugoslavije. Te službe su svaku kritičku misao o SSSR-u kvalificirale kao antisovjetizam, a kako su jugoslavenski revolucionari bili veoma ponosni pa i oholi na svoju “trijumfalnu revoluciju” te težili da i SSSR nastupi što radikalnije prema Zapadu, stvorila se svijest kako KPJ može i nadmašiti SSSR u revolucionarnosti izgradnje socijalizma.32

Na sastanku europskih partija Kominforma u Bukureštu 28. lipnja 1948. usvojena je “Rezolucija o stanju u Komunističkoj partiji Jugoslavije”, s još radikalnijim optužbama od onih u Staljinovim pismima. Osuđena je da je pošla “...putem odcjepljenja od jedinstvenoga socijalističkog fronta protiv imperijalizma, putem izdaje stvari međunarodne solidarnosti radnog naroda i putem prelaska na pozicije nacionalizma” i da je CK KPJ “...isključio sebe i KPJ iz porodice bratskih komunističkih partija, iz jedinstvenog komunističkog fronta te se poziva članstvo KPJ da smijeni CK i da istakne ’novo internacionalističko rukovodstvo KPJ’”.

Sutradan je CK KPJ u stotinama tisuća primjeraka lista “Borba” objavio potpun tekst Rezolucije i svoj odgovor, što je postalo najveći politički događaj i senzacija u svijetu, ne samo toga dana već mjesecima i mjesecima. U SSSR-u i ostalim istočnoeuropskim zemljama objavljena je samo Rezolucija, ali ne i odgovor CK KPJ.33

U dramatičnim okolnostima sukoba sa Staljinom, CK KPJ je 9. svibnja 1948. odlučio odgovoriti optužbama IB-a sazivanjem V. kongresa KPJ, prvoga nakon 20 godina.

2. Peti kongres KPJ – obrana nezavisnosti Jugoslavije, ali i vjernost SSSR-u i Staljinu

Od 21. do 28. srpnja 1948. godine održan je V. kongres KPJ. Održan je pod teškim ideološkim i političkim pritiskom svjetskoga komunističkog pokreta.

Dvomjesečne pripreme za Kongres protekle su u veoma intenzivnoj političkoj mobilizaciji za otpor protiv Informbiroa. Pisma CK SKP(b)-a i CK KPJ, Rezolucija Informbiroa i Izjava CK KPJ u povodu te rezolucije razmatrani su u svim partijskim forumima i organizacijama. Osim partijskih održano je i stotine tisuća sastanaka u organizacijama Narodne fronte, sindikata, omladine, održani su i zborovi naroda po selima, gradskim četvrtima, u radnim kolektivima, vojnim jedinicama.34 Cijela se zemlja, moglo bi se reći, digla na noge. U toj nezapamćenoj kampanji bilo je najvažnije pažljivo i postupno otkrivati suštinu spora, jer je partijsko članstvo godinama odgajano da bezrezervno vjeruje u Staljina i SSSR. Ta je ljubav bila osobito usađena u svijest ratne generacije, dakako najviše u svijest komunista. Gotovo svaki član KP i SKOJ-a morao se odrediti prema Rezoluciji IB-a.

Petom kongresu prisustvovala su 2.344 delegata koji su zastupali 468.275 članova i 51.612 kandidata. Među njima je bilo 979 radnika, 525 seljaka, 499 intelektualaca, 154 namještenika, 139 đaka, 102

vojne osobe, 148 ostalih. Bio je to u isto vrijeme kongres boraca – jer samo 103 nisu bila u NOB-u, a 1.460 bili su prvoborci.

Socijalni sastav KPJ nosi pečat iz vremena rata: većina su seljaci – 231.333, odnosno 49,41 posto, radnika je 138.236, odnosno 29,53 posto, intelektualca 67.329, odnosno 14,38 posto i ostalih 31.277, odnosno 6,68 posto. Bez ikakve škole bilo je 32.136 članova, a s osnovnom školom 258.923 člana.

Na Kongresu je sedam dana trajala rasprava u svrhu pobijanja optužbi IB-a i dokazivanja da je KPJ najrevolucionarnija partija u Europi i najdosljednija u primjeni marksizma-lenjinizma. Glavna tema rasprava bila je priprema i izvođenje, autentičnost i orginalnost socijalističke revolucije u Jugoslaviji, borba za stvaranje i izgradnju narodne vlasti i prve godine poslijeratnog razvitka. U izlaganju delegata prevladavala je misao o autentičnosti jugoslavenskog puta u socijalizam, ali i o tome da je on dio svjetskoga komunističkog pokreta s Komunističkom partijom SSSR-a na čelu. Na Kongresu je, prvi put nakon Vukovarskoga kongresa, donesen novi program od kojeg će se uskoro odstupiti jer je bio kopija programa SKP(b)-a. Delegati su odlučno i jednodušno odbili Rezoluciju Informbiroa kao “netočnu, nepravilnu i nepravednu”.

Uz odbijanja optužbi, gotovo svaki sudionik u raspravi zaklinjao se na vjernost SSSR-u i Staljinu. Sam Tito je svoj referat završio ovim riječima:

“Završavajući svoj referat ja, drugovi i drugarice, podvlačim da je komunistička partija Jugoslavije do danas izvršila svoju historijsku misiju i da će je, duboko sam uvjeren, i ubuduće časno izvršiti pobjedom izgradnje socijalizma u našoj zemlji, da će svojom nepokolebljivošću i jedinstvom, svojom nepokolebljivom vjernošću nauci Marxa-Engelsa-Lenjina-Staljina na djelu dokazati da ona nije skrenula s puta te nauke.”

Uz ovacije Titu i KPJ, delegati su skandirali parolama “živio vođa naprednog čovječanstva drug Staljin”, nakon čega je dugo skandirano “Staljin-Tito”.35 Nema dokaza da je to skandiranje Staljinu bilo režirano. Ono je bilo izraz stvarne vjere i ideologijske svijesti. To potvrđuje i činjenica da će se još godinu dana nakon V. kongresa izražavati odanost Staljinu.

Peti kongres KPJ je s jedne strane bio veoma hrabra obrana od napada Staljina, a s druge strane – i stvarno i verbalno – još odlučniji, inače već od 1945. odlučan, kurs primjene ruskoga puta u društvenom životu. U pripremama za kongres KPJ je izašla iz svoje “konspirativnosti” – napuštena je praksa tzv. zatvorenih (tajnih) sastanaka, njezino je djelovanje postalo javno.

Iz svake rečenice referenata i rasprave delegata izbija odlučnost vjernosti komunizmu i težnja daljnjoj staljinizaciji društvenog života. Traži se još žešća klasna borba i iskorjenjivanje “ostataka kapitalizma”. To se moglo odnositi samo na seljaštvo i obrtnike.

J. B. Tito, citirajući Lenjinove teze da seljačka poljoprivreda kao “sitna robna proizvodnja” označava “bezgranično široku i s vrlo dubokim korijenima bazu kapitalizma”, koji se iz te baze “čuva i obnavlja u najžešćoj borbi s komunizmom”, ističe da će KPJ voditi politiku u skladu s tom Lenjinovom tezom.36 Takva politika značila je izravni sukob s gotovo cijelim seljaštvom.

I program KPJ usvojen na V. kongresu definirao je isti cilj. On kaže: “U uvjetima borbe za izgradnju socijalizma u našoj zemlji klasna borba zaoštrava se i trajat će sve do konačne likvidacije eksploatatorskih elemenata.” Budući da je u tom momentu (1948) buržoazija već bila totalno razvlaštena, “nađeni” su potencijalni elementi obnavljanja buržoazije i u gradu i na selu. Njih Program identificira ovim riječima: “...u gradu postoji i sitna robna proizvodnja (zanatlije), a u poljoprivredi ona u velikoj mjeri prevladava i iz nje se neizbježno rađaju kapitalistički odnosi, na njenoj osnovi se razvija klasna diferencijacija”.37

Koncept totalne likvidacije naslijeđenoga tipa veoma zaostale sitnoseljačke poljoprivrede opravdan je vjerom u industrijalizaciju koja će poljoprivredu opremiti suvremenim strojevima, koji se mogu koristiti samo na krupnim poljoprivrednim, državnim i zadružnim, imanjima.

U analizi suvremenoga svjetskog razvoja nakon II. svjetskog rata, u predviđanju daljnjega svjetskoga razvoja, E. Kardelj se drži sovjetske “teorije”. Osnovna mu je teza da je nastupila epoha smjene kapitalizma i nastajanja socijalizma.

Iz analize redistribucije ekonomske moći kapitalističkih zemalja u tijeku II. svjetskog rata i u prvim poratnim godinama izvodi se zaključak da je privreda SAD-a toliko ojačala da “posjeduje dvije trećine proizvodnog aparata čitavoga kapitalističkog svijeta”. Slomom Njemačke, Japana i Italije i ratnom iscrpljenosti zapadnih zemalja otvorio se put američkim monopolima za uspostavljanje ekonomske hegemonije u svjetskim razmjerama. Na osnovi tako silne ekonomske moći SAD se pretvorila u imperijalističku silu koja stavlja sve europske kapitalističke zemlje u polukolonijalni položaj, što će neminovno usporiti i zaustaviti njihov ekonomski razvoj i izazvati ekonomske krize. Istodobno SAD zamjenjuju oslabljene europske kolonijalne sile u ulozi održavanja svjetskoga kolonijalnog sustava. Sve to vodi SAD prema preuzimanju uloge slomljenih fašističkih sila iz međuratnog razdoblja. Na djelu je i novo izdanje tzv. pakta protiv Kominterne “... ne samo po formi nego i po ciljevima”. Naime, SAD su već krenule u križarski rat protiv komunizma, socijalizma, mira, demokracije postavši svjetski žandar protiv sveg naprednog čovječanstva.

Nasuprot formiranom imperijalističkom bloku na čelu s SAD-om, svrstani su narodi i zemlje, komunistički, socijalistički i drugi napredni pokreti, zatim nacionalno-oslobodilački pokreti kao i one snage u kapitalističkim zemljama koje se neće pomiriti s gubitkom nacionalne nezavisnosti koju ugrožava američki imperijalizam i koje se neće pomiriti s namjerom američkog kapitala da blokira ekonomski razvoj njihovih zemalja. U toj antiimperijalističkoj fronti na čelu s SSSR-om bila je, jest i bit će i Nova Jugoslavija, koja se za taj put opredijelila iz historijskih, revolucionarnih i ideologijskih razloga.38

Kardeljeva analiza zapravo je prepričana sovjetska “teorija” izložena na osnivačkom sastanku komunističkih partija Informbiroa.

Kardelj, kao i Tito i svi ostali, argumentira tezu o jačanju i zaoštravanju klasne borbe u Jugoslaviji. On tvrdi da protivnici novoga poretka neće mirovati. Oni siju sumnju u sposobnost nove vlasti da osigura

društveni napredak, prelaze na sabotaže, diverzije, špijunažu, propovijedaju neizbježnost ratnog sukoba Istoka i Zapada i povratak starog režima. Ta se borba može dobiti kako osloncem na mase, tako i jačanjem represivne uloge državnog aparata.

Kardelj dalje novodi da je KPJ očekivala takav otpor kontrarevolucionarnih snaga i zato nikada nije prihvatila one oblike suradnje s građanskim političkim grupacijama koje bi vodile slabljenju rukovodeĆe uloge KPJ.39

Kardeljeva analiza stanja i tendencija u organima nove narodne vlasti, posebno one lokalne, upozorava da će protivnici novoga društvenog uređenja težiti da se infiltriraju u institucije vlasti kao i u društveno-političke organizacije; zato preporučuje budnost u izborima narodnih predstavnika u organe vlasti.

Ne može se mimoići Kardeljeva tvrdnja o nacionalizaciji "sitne buržoazije" u travnju 1948. Rašireno je, naime, uvjerenje da je ta nacionalizacija provedena pod utjecajem Staljinovih pisama kako bi KPJ dokazala svoju odlučnost da do kraja likvidira kapitalističke elemente u privredi. On kaže:

"Nama sada predbacuju da smo tu mjeru proveli na brzinu i to pod utjecajem kritike koja veli da kod nas jačaju kapitalistički elementi. To predbacivanje je, naravno, potpuno neosnovano, što mogu posvjedočiti naši mnogobrojni rukovodioci po kotarevima, koji su već krajem prošle godine dobili zadatak da izvrše pripreme za tu nacionalizaciju. Taj zakon je bio pripremljen da bude predložen na zasjedanju Narodne skupštine u siječnju 1948. a tada, nije bio iznesen samo zato što je zasjedanje skupštine bilo odgođeno do kraja travnja..."40

Edvard Kardelj, iako najtalentiraniji analitičar društvenoga razvoja, nije do toga trenutka (1948) uočavao da je već na djelu proces birokratizacije društva. Pa ipak, on ovim riječima upozorava na predstojeĆe teške probleme:

"Mi ćemo se još sresti s mnogobrojnim teškoćama. Te teškoće proizlaze iz vanjskoga imperijalističkog pritiska, iz zaoštravanja klasne borbe u zemlji, iz činjenice da je Jugoslavija relativno zaostala zemlja, iz činjenice da socijalizam u Jugoslaviji grade ljudi koji su tek oslobođeni kapitalističkog jarma i koji još nose u svojoj svijesti pečat toga starog društva i, konačno iz mnogobrojnih grešaka i nedostataka koje činimo u praktičnom provođenju linije Partije i državnog rukovodstva."41

Međutim, nigdje se u dokumentima toga vremena ne može naći ni aluzija na to da bi upravo linija Partije mogla biti problematična. Nigdje traga pomisli da bi možda mogla biti "greška" u sustavu ili u politici, iako će za godinu dana biti "otkriveno" da je društvo bilo na putu koji je vodio u tip društva tzv. totalitarnoga državnog socijalizma.

Referat Borisa Kidriča kao stratega gospodarskog razvoja i kao ekonomskog teoretičara polemizira s Informbiroom, ali na takav način da i on dokazuje vjernost ruskoj praksi. O ekonomskoj politici nije ni

trebao govoriti jer je ona već bila definirana Petogodišnjim planom i poznata javnosti, a novih teorijskih pogleda još nije bilo.

Kidričeve teze i argumenti, u tonu polemike, s jedne su strane dokazivali kako se Jugoslavija u svom socijalističkom razvoju dosljedno drži sovjetskog puta, a s druge strane efektno i propagandno uvjerljivo brani neke specifičnosti toga razvoja.

Već u prvim rečenicama B. Kidrič izriče polaznu konstataciju:

Jugoslavenska narodna revolucija i ... narodna vlast ... mogle su u ekonomskom i društvenom pogledu poći samo jednim pravcem – pravcem izgradnje socijalizma u našoj zemlji na temelju nauka marksizma-lenjinizma.42

Kidrič dakle potvrđuje ono opće uvjerenje KPJ da će se daljnja izgradnja socijalizma u Jugoslaviji odvijati po uzoru na SSSR. U tom smislu on je izložio da Jugoslavija mora razvijati tešku industriju kao što je to činio i SSSR koji je bio protiv takve koncepcije u Jugoslaviji.

Za ondašnje prilike Kidrič je uvjerljivo pobio tezu kritičara da je trebalo provesti nacionalizaciju cjelokupnoga zemljišta, uključujući i seljačka imanja. Pobio je tu tezu historijskim argumentom o "teritorijalizaciji seljaštva" u Jugoslaviji, koja se u Rusiji nije dogodila. Nacionalizacija zemlje nakon rata značila bi, kako B. Kidrič ispravno kaže, "katastrofu za jugoslavensku revoluciju" i od cjelokupnog bi seljaštva "napravila aktivnu rezervu buržoazije". Za tu "heretičku" tezu kao prvu slamku spasa uhvatili su se oni koji se osobno nisu slagali s totalnom sovjetizacijom Jugoslavije. Ipak, proći će samo još 18 mjeseci kada æe kolektivizacija značiti, zapravo, jednu varijantu nacionalizacije i eksproprijacije seljaštva.

I u referatu B. Kidriča najavljuje se dramatičan zaplet na selu. Ubrzana industrijalizacija je za samo 3 godine povećala broj zaposlenih za 3 puta (od oko pola milijuna krajem 1945. na jedan i pol milijun 1948), što je do krajnjih granica zaoštravalo problem ishrane gradskoga stanovništva. Zato Kidrič najavljuje zadružni pokret vjerujući da će za nekoliko godina industrija početi s isporukom poljoprivrednih strojeva za selo, što je, naravno, bila velika zabluda.

Najekstremniji oblik staljinizacije najavio je M. \ilas u svome referatu o agitaciono-propagandnom radu KPJ.

Referat je izrazio jasnu težnju:

a) totalnoj kontroli KPJ nad svim oblicima kulturnog stvaralaštva, od utjecaja na svijest građana do usmjeravanja sadržaja i stila književnog stvaralaštva,

b) razvijanju svijesti o dekadenciji i raspadu ideologije, kulture i društvenih znanosti u razvijenim kapitalističkim zemljama.

Navedena dva cilja potvrđuju ove \ilasove teze:

"...u oblasti nauke o društvu suvremena, naročito amerikanska ideološka reakcija, sve više se približava osnovnim idejama fašizma". U "američkom načinu života" autor nalazi sličnost s Hitlerovom

rasističkom teorijom i njegovim pogledima na svijet. Istu poziciju M. \ilas razvija i o kulturi. On kaže: "Suvremena buržoaska estetika i suvremena buržoaska književnost i umjetnost zastupaju antihumanizam, individulizam, nacionalizam, pesimizam itd. One se nalaze u potpunom rasulu..."

"...Ova duboka ideološka kriza koju danas preživljava kapitalizam nije samo karakteristika njegove propasti i njegovog raspadanja, nego i njegovih pokušaja da razaranjem ljudske svijesti zaustavi kretanje života naprijed i odgodi svoju propast..."43

\ilas dalje inzistira da se osujeti eventualna kritika koja bi se mogla pojaviti zbog sukoba sa Staljinom, što podsjeća na borbu protiv "krležijanstva" u predratnom razdoblju. U vezi s tim on kaže:

"Uslijed napada CK SKP(b)-a na našu Partiju moguće je da se pojavi izvjesno podcjenjivanje razvitka i tekovina suvremene teorijske misli u SSSR-u. Te pojave treba osuditi kao nepravilne ne samo zbog našeg općeg odnosa prema SSSR-u nego i zbog toga što se time koči ideološki razvitak i napredak u našoj zemlji. Ideološka borba u SSSR-u u periodu prelaska u komunističko društvo imat će golemo značenje za sve zemlje, a naročito za nas, na našem putu socijalističkog razvoja."44

Očigledno, računa se da će SSSR i dalje avangardno krčiti put u komunizam, a za njim će ići i Jugoslavija.

Analiza V. kongresa KPJ suočava se s problemom tumačenja raspoloženja, svijesti i teških političkih dilema kako partijskog vrha tako i delegata, pa i cijeloga partijskog članstva.

Partijska propaganda pa i njezina historiografija su, na crti veličanja Tita i rukovodstva KPJ, lansirale tezu da je partijski vrh već na V. kongresu pokazao svoju zrelost i osudio staljinizam, a da je zbog članstva i javnosti još glorificirao Staljina i SSSR. Međutim, stvari nisu bile tako jednostavne. Nema sumnje da je Tito vješto prenio Staljinovu ideološku zamku na problem ravnopravnosti u međudržavnim odnosima. Vjerojatno su osobno dovodili u pitanje i samog Staljina, ali nema govora da bi se u to vrijeme u ma kom obliku pojavljivala ideja o staljinizmu kao svojevrsnom odstupanju od komunizma. Dapače, i vrh i delegati iskreno su stajali na pozicijama komunizma ruskoga tipa.

Što se tiče vrha, mase delegata i članstva, oni su, uz odlučnost da brane nezavisnost Jugoslavije, strastveno branili svoju revolucionarnu prošlost, posebno svoju ulogu u II. svjetskom ratu na koju su bili veoma ponosni. Omalovažavanje partizanskog rata u pismima Staljina i Molotova naišlo je na najžešće reagiranje. I konačno, iz svake rečenice izgovorene na tribini Kongresa iskazana je spremnost da će KPJ ostati vjerna marksizmu-lenjinizmu i tako uvjeriti svjetski komunistički pokret u odanost KPJ ideji komunizma.

Čini se da bi se moglo tvrditi da delegati nisu dijelili svoju lojalnost sukobljenim stranama. U smislu opredjeljenja "za" i "protiv", za Tita ili Staljina, već su tada bili lojalni i prema jednoj i prema drugoj strani. Za masu članstva Tito je isto što i Staljin, SSSR isto što i Jugoslavija, KPJ isto što i sovjetska komunistička partija itd.

Na Kongresu nitko nije dopirao do dubine stvarnih uzroka, korijena i posljedica sukoba. Tek će drama borbe, koja je prijetila da preraste u rat država – SSSR-a i Jugoslavije – polako otvarati um i oči o pravomu stanju stvari. U toj će borbi pucati dvojna lojalnost članstva KPJ. Nemali broj će se opredijeliti za Staljina a protiv Tita, ali će većina stati uz Tita.

3. Nemilosrdni progon tzv. ibeovaca

Da bi se razumio nemilosredni progon Staljinovih pristaša u KPJ, nazvanih ibeovci, zatim žestoki pritisak na cijelo seljaštvo i uopće kulminacija diktature 1948/1949, valja prvo naznačiti opću situaciju.

Situacija u kojoj se Jugoslavija našla 1948. godine vjerojatno je bez primjera u novijoj povijesti. Bila je tada pod pritiskom dvaju divovskih svjetskih vojnopolitičkih blokova. Zapadne sile su 20. ožujka 1948. – dakle 2 dana nakon odluke vlade SSSR-a da povuče svoje savjetnike iz Jugoslavije – objavile svoju namjeru da cijeli Slobodni teritorij Trsta, dakle i jugoslavenski dio, predaju Italiji. Jugoslavija je odgovorila da će silom braniti svoje pravo na Istru i Slovensko primorje.

Istočni blok, pak, svakodnevno vrši agresivni pritisak, očekujući skori pad partijskoga i državnog vrha u Jugoslaviji. Na proslavi Oktobarske revolucije u Moskvi 6. studenoga 1948, V. Molotov u referatu izjavljuje da će KPJ svakako vratiti Jugoslaviju u "ujedinjenu porodicu koju obrazuje SSSR i narodne demokracije". Strahujući, međutim, od pojave "titoizma" i u drugim istočnoeuropskim zemljama, sovjetski državno-partijski vrh odlučuje likvidirati sve moguĆe izvore nezavisnosti. Tako je zbog "nacionalnizma" veĆ u srpnju 1948. smijenjen Wladyslaw Gomulka, generalni sekretar Poljske radničke partije, u rujnu 1949. osuđen je i strijeljan mađarski ministar vanjskih poslova Laszlo Rajk, u svibnju 1949. strijeljan je potpredsjednik albanske vlade Koçi Xoxe, u Bugarskoj je potkraj 1949. godine osuđen prvi zamjenik predsjednika vlade i sekretar Politbiroa CK KPB-a T. Kostov i njegova grupa, itd.

Sve zemlje istočnoga bloka od ugovorenih isporuka za I. petogodišnji plan izvršile su samo 6,3%, a zatim je uvedena potpuna ekonomska blokada. Godine 1949. raskinuto je 46 međudržavnih ugovora, započeti su brojni incidenti u kojima će poginuti oko 100 vojnika i građana.

Naročito žestoka borba vodila se između sovjetske agenture i organa Udbe. Tako je u ljeto 1949. pohvatana grupa sovjetskih agenata, uglavnom ruskih emigranata bjelogardijaca, koji su nakon 1945. godine primili sovjetsko državljanstvo. Sovjetska je vlada u povodu toga uputila ultimatum da se puste špijuni, u protivnom će "...biti primorana da se posluži drugim efikasnijim sredstvima, nužnim da se zaštite prava i interesi sovjetskih građana u Jugoslaviji i da nauči redu fašističke nasilnike koji su prešli sve granice..." Nakon takve note mogla se očekivati vojna agresija.

Tito je naredio da se provedu sve potrebne pripreme za obranu zemlje. Vojska od oko pola milijuna ljudi stavljena je u pripravnost. Prema sjeveroistočnim granicama održani su veliki vojni manevri.45 Šest godina (1948-1954) Jugoslavija će držati vojsku u poluratnom stanju u očekivanju agresije s Istoka.

Mjeseca studenoga 1949. održan je u Budimpešti treći sastanak Informbiroa koji je donio novu rezoluciju pod naslovom "Jugoslavenska kompartija u rukama ubojica i špijuna". U tom sramnom dokumentu osim ostalog stoji:

"Prelaz Titove klike u fašizam nije slučajan, on je izvršen po naređenju njenih gazda, anglo-američkih imperijalista, kojima, kako se sada pokazalo, ta klika već odavno služi kao plaćenik.

...Žestina kojom se u Jugoslaviji provodi istrebljenje nepokolebljivih boraca za komunizam može se usporediti samo sa zvjerstvima hitlerovskih fašista ili krvnika Caldarisa u Grčkoj i Franka u Španjolskoj ... Kao posljedice fašističkog terora od strane titovske bande protiv zdravih snaga KPJ, rukovodstvo Kompartije Jugoslavije našlo se nepobitno u rukama špijuna i ubojica ... Fašistička ideologija, fašistička unutrašnja, isto kao i izdajnička vanjska politika Titove klike, u potpunosti podređena inozemnim imperijalističkim krugovima, stvorila je provaliju između špijunske fašističke klike Tita-Rankovića i istinskih interesa slobodoljubivih naroda Jugoslavije... U vezi s ovim nepobitnim činjenicama koje svjedoče o završetku prelaza Titove klike u fašizam i njenom dezertiranju u tabor međunarodnog imperijalizma, Informacioni biro komunističkih i radničkih partija smatra da:

1. Špijunska grupa Tita, Rankovića, Kardelja, \ilasa, Pijade, Gošnjaka, Maslarića, Beblera, Mrazovića, Vukmanovića, Koče Popovića, Kidriča, Neškovića, Zlatića, Velebita, Koliševskog i dr. predstavlja neprijatelja radničke klase i seljaštva, neprijatelja naroda Jugoslavije.

2. Ta špijunska grupa ne odražava volju naroda Jugoslavije, već volju anglo-američkih imperijalista, zbog čega je ona izdala interese zemlje i likvidirala političku nezavisnost i privrednu samostalnost Jugoslavije.

3. 'Komunistička partija Jugoslavije' u svom sadašnjem sastavu, dospjevši u ruke neprijatelja naroda, ubojica i špijuna, izgubila je pravo da se naziva komunističkom partijom i predstavlja samo aparat koji ispunjava zadatke klike Tita-Kardelja-Rankovića-\ilasa.

Informacioni biro komunističkih i radničkih partija smatra zbog toga da je borba protiv Titove klike – plaćenih špijuna i ubojica, internacionalni dug komunističkih i radničkih partija. Svestrana pomoć jugoslavenskoj radnièkoj klasi i radnom seljaštvu koji se bore za povratak Jugoslavije u tabor demokracije i socijalizma obveza je komunistièkih i radnièkih partija... Informbiro izražava èvrsto uvjerenje da æe se među radnicima i seljacima Jugoslavije naæi snage sposobne da osiguraju pobjedu nad buržoasko-restauratorskom špijunskom klikom Tita-Rankovića, da će trudbenici Jugoslavije pod rukovodstvom radničke klase znati ponovo uspostaviti povijesne tekovine narodne demokracije..."46

Zaista, tom dokumentu nije potreban komenatar! Gola laž – od prve do posljednje riječi!

Dramatika borbe protiv staljinizma našla se i u mnogim djelima pjesnika i književnika. Tih dana pisao je Miroslav Krleža:

"Ime Titovo postalo je danas dramatski simbol pokoljenja svih naših naroda, otkada se piše historija krvlju i mesom naših rodova... Titov klasno-proleterski revolucionarni barjak uspio je da se probije kroz metež i rasulo drugog svjetskog rata do slavne programske i političke pobjede, i njegovo ime, izmjereno našim vlastitim kulturno-historijskim i političkim relacijama za posljednjeg stoljeća, predstavlja sintezu svih slavnih historijskih i pozitivnih napora čitavih pokoljenja."47

A stari Vladimir Nazor u pjesmi Osamljeni dub piše:

"Sami smo... Neka. Svi uvijek bjesmo
Ko dub, što stoji na proplanku svom;
I rasli smo, i listali; uzalud
Dugo nas bio vjetar, grad i grom."48

Obje sukobljene strane, KPJ i KPSS odnosno Tito-Staljin, bile su svjesne da će ishod borbe ovisiti o jedinstvu u KPJ. Onaj tko pridobije partijsko članstvo u KPJ, taj je i pobjednik, ako se isključi rat. Staljin je računao da će u prvoj fazi članovi KPJ likvidirati "Titovu bandu" i zato je odlagao ratnu opciju.

Odmah nakon što su objavljeni dokumenti sukoba, Rezolucija IB-a i odgovor CK KPJ, na stotinama tisuća sastanaka obavljena je "prorada" tih materijala. Svima je pružena mogućnost, ali i jasna poruka, da iskreno i slobodno u "drugarskoj komunističkoj atmosferi" otvoreno kažu što misle, što ih tišti, što osjećaju i kakve informacije traže. Najčešće pitanje bilo je zašto KPJ nije išla u Bukurešt na zasjedanje Informbiroa. Na dnevnom redu rasprava bila je cjelokupna politika KPJ, jer upravo je ona i bila predmetom sukoba u tom kontekstu; neki su, iako protivnici IB-a, naivno i u najboljim namjerama ukazivali na sitne propuste i pogreške u društvenom životu, osuđujući Rezoluciju IB-a. Oni, naravno, nisu znali da su odmah stavljeni pod kontrolu Udbe i KOS-a i da će, po direktivi partijskoga vrha, biti svrstani među sumnjivce, slično onima koji su se stvarno opredijelili za Staljina.

Uhićenjem A. Hebranga i S. Žujovića, dvaju članova Politbiroa u travnju 1948, najavljeno je da neće biti milosti prema onima koji budu sumnjali u Titovu politiku. Osuda generala B. Petričevića i pukovnika V. Dapčevića ljeta 1948. na 20 godina robije prihvaćena je kao mjera za ostala slična suđenja.49

Odluka V. kongresa KPJ da se mora pružiti otpor IB-u dala je politički "legalitet" za nemilosredni progon ibeovaca. Kako je agresivnost SSSR-a užasavajuće eskalirala, tako se povećao i progon njihovih pristaša – sve u atmosferi bitke za partijsko članstvo o kojemu je ovisila sudbina Jugoslavije. Udba i KOS stavili su pod totalnu kontrolu ne samo članove Partije, već i sve društvene institucije, a posebno državni aparat od vrha do dna, prenoseći težište s tzv. ostataka građanske opozicije na samu KPJ. Te službe također

su čistile i same sebe, postavši glavni oslonac u borbi protiv novih neprijatelja.50 Iako se radilo o uhićenjima, javna tužilaštva, sudovi i druge zakonima određene institucije bile su isključene, osim u slučaju kada su se održavala javna suđenja, koja su bila rijetka i održavana zato da se s njih uputi javna opomena potencijalim protivnicima.

Borba na život i smrt u sukobu s SSSR-om dovela je do kulminacije diktaturu Partije ne samo prema društvu već i prema samoj sebi. Prema istraživanju R. Radonjića51 broj i struktura kominformovaca bila je sljedeća: 5.081 radnik, 6.626 zemljoradnika i 4.008 studenata i đaka, 21.880 sudionika Narodnooslobodilačkog rata i revolucije, od čega 1.673 nosilaca "Partizanske spomenice 1941"; 4.153 pripadnika Jugoslavenske armije, koji su bili u aktivnoj službi; 2.616 članova raznih tijela i rukovodstava KPJ, odnosno SKJ; 1.722 pripadnika organa unutrašnjih poslova i 1.189 funkcionera i članova skupština društveno-političkih zajednica i njihovih tijela.

Broj kominformovaca bio je u pojedinim republikama i pokrajinama različit i iznosio je: u Bosni i Hercegovini - 4.534, ili 8,16%; u Crnoj Gori – 5.007, ili 8,99%; u Hrvatskoj – 6.953, ili 12,49%; u Makedoniji – 2.662, ili 4,78%; u Sloveniji – 943, ili 1,68%; u Srbiji – 5.389, ili 9,68%; na Kosovu – 1.514, ili 2,72% i u Vojvodini – 5.389, ili 9,68% ukupnog broja evidentiranih.

U strukturi uhapšenih, osuđivanih od strane redovnih i vojnih sudova ili upućivanih na društveno-korisni rad (a takvih je ukupno bilo 16.288 i jedino za njih je utvrđivana nacionalna pripadnost) najviše je bilo Srba – 7.235, ili 44,41% od ukupnog broja tih osoba. Poslije Srba najzastupljeniji među kominformovcima bili su Crnogorci – 3.349, ili 21,13%, i Hrvati – 2.558, ili 15,88% od ukupnog broja tih osoba u Jugoslaviji. Makedonaca je bilo 833, ili 5,42%, Slovenaca – 556, ili 3,41%, Albanaca – 436, ili 2,67%. Više od 1% u ukupnom broju uhapšenih i kažnjavanih imali su još pripadnici bugarske (251 osoba, ili 1,54%) i mađarske narodnosti (244 osobe, ili 1,49%). U kategoriji "nepoznato" bilo je 202 osobe, ili 1,24%. Svih ostalih (Čeha, Austrijanaca, Rusa, Talijana, Rumunja, Turaka, Francuza, Jugoslavena, Poljaka, Rusina, Grka, Egipćana, Brazilaca i "neopredijeljenih") bilo je 454 osoba, ili 2,78%.52 Slične podatke daje i Povijest SKJ. Na Golom otoku i otoku Grgur, ustanovljeni su logori u ljeto 1949. Tamo je bilo 16.312 ljudi, i to: 36 španjolskih boraca, 12 sudionika Oktobarske revolucije, 268 članova KPJ od 1919-1941, 2.300 oficira, 6 generala i drugih ljudi iz JNA, 23 savezna i republička ministra, 99 pomoćnika ministara, 36 saveznih zastupnika.53

Navedeni podaci govore da je težište bilo na središnjim partijskim i državnim strukturama.

Borbi s informbiroovcima valja još dodati tri mračne strane. Supruzi informbiroovaca, braća, roditelji, prisiljavani su da se odreknu svojih najbližih, da razvrgnu brak itd. Bilo je i slučajeva da su pojedinci prijavljivali svoje prijatelje da bi dokazali svoju odanost i izbjegli zlu sudbinu. Režim na Golom otoku lomio je ljude, stvarajući od njih moralno uništene ličnosti, što je kasnije našlo svoje tumačenje u književnim djelima.

S humanističke točke gledišta može se razumjeti možda izolacija Staljinovih pristaša, jer su oni kao "peta kolona" ugrožavali nezavisnost zemlje. Njihova bi pobjeda donijela staljinistički mrak koji bi trajao desetljećima.

Međutim, njih se moglo izolirati i bez fizičkoga i psihičkog mučenja, a zatim, kada prođe vanjska opasnost, vratiti u društveni život. Ali priroda režima, ideologija i smrtna opasnost za opstanak zemlje odredili su da se staljinisti kazne staljinističkim metodama. Tek poslije uslijedit Će i blaža samokritika KPJ za vlastita nehumana djela i zablude.

4. Boljševički udar na seljaštvo – slom kolektivizacije poljoprivrede

Kolektivizacija poljoprivrede po boljševičkom receptu provodila se 1945-1949. relativno usporeno, jer je u toj fazi težište bilo na podržavljenju cijeloga ostaloga gospodarstva, a "udar" na seljaštvo odgađao se dok se ne osigura veĆa stabilnost državne vlasti i dok se ne izvedu potrebne pripreme. Sukob sa Staljinom dramatično je ubrzao kolektivizaciju kako bi se, u duhu odluka V. kongresa KPJ, dokazala pravovjernost komunističkoj ideologiji. Centralni komitet KPJ odlučio je da odmah i svim sredstvima krene u kolektivizaciju i da je dovrši za 3-4 godine.

Kakav je bio stav seljaštva glede prihvaćanja kolektivizacije poljoprivrede?

Kolektivizacija je zatekla seljaštvo na povijesnoj prekretnici. Naime, ono se u minulih 100 godina, od ukidanja kmetstva sredinom XIX. stoljeća, "teritorijaliziralo" na svojim pretežno malim gospodarstvima (većina ispod 5 ha). Kroz tih minulih 100 godina seljaštvo je s jedne strane mukotrpno težilo učvrstiti se na svom malom posjedu i proširiti ga, a s druge strane, gotovo je svaki seljak, pa i onaj bogatiji, težio da dio njegova potomstva napusti poljoprivredu i bijedni seljački život i ode bilo kamo – od toga da dobije neku državnu službu do zapošljavanja u trgovini, obrtu i industriji. Onaj najsiromašniji seljak bio bi zadovoljan kada bi mu se sin zaposlio kao smetlar u gradu. Bogatiji su imali veće ambicije. Poznat je slučaj koji se dogodio u selima oko Vukovara. Naime, kada je između dva rata "Bata" otvorio tvornicu u Borovu, bogati seljaci su slali svoje sinove u škole za "Batine" majstore, a angažirali nadničare da im obrađuju zemlju, plaćajući ih od trostruko većih zarada u tvornici. Seljaštvo je dakle imalo dvije duše: s jedne strane održati se na svome imanju, a s druge strane bježati s tih imanja, jer je grad bio snažan mamac za seljačku mladež.

Selo je bilo prenapučeno, natalitet visok, a poljoprivreda, pogotovo u pasivnim krajevima, većini populacije nije mogla osigurati nikakvu budućnost. Moderna industrijska društva već su reducirala seljaštvo na 10-20%; za oko 70% seljaštva nije više bilo mjesta. Takva struktura je već bila anakrona, pripadala je prošlosti. Kada je počela kolektivizacija, seljaštvo je dakle bilo u stadiju u kojemu je daljnji opstanak za većinu bio nemoguć. Otuda je "udar na seljaštvo" bio težak. S jedne strane seljak je pružao žestok otpor i

težio da se održi na svome posjedu, ali s druge strane bio je i popustljiv, jer je znao da dio njegova potomstva mora težiti budućnosti u gradu, pa je i popuštao pritisku industrijalizacije i kolektivizacije.

Nakon odluke o kolektivizaciji počela je veoma oštra kampanja kombinirana sa svestranim pritiscima pa i terorom nad seljaštvom i ideološko-propagandnim uvjeravanjima u bolji život u SRZ-ovima (kolhozima). Seljaštvo je i inače od 1945. bilo izloženo jakim pritiscima u obliku visokih obveza za isporuku svojih proizvoda, koje su u nekim slučajevima nadmašivale i cijeli godišnji prinos bogatijih seljaka. Često su upravo oni morali od siromašnih seljaka kupovati žitarice i stoku da podmire svoje obveze. Bilo je to vrijeme kada su bogati zavidjeli siromašnima.54

Obvezni prisilni otkup pratila su vrlo visoka porezna opterećenja. Svi ti pritisci doveli su seljaštvo, posebno nešto bogatije, u očajno stanje. Sve je to bilo sračunato na to da se razbiju iluzije seljaka da će opstati na svome posjedu te da mora tražiti izlaz ili u odlasku u novu industriju, koja je svake godine "gutala" stotine tisuća novih radnika ili u ulasku u SRZ.

Pritisak je bio praćen masovnom propagandom koja je pričala "bajke" o budućnosti u socijalističkoj kolektiviziranoj poljoprivredi. Primjerice, seljaku se govorilo kako on nikada nije sačekao izlazak sunca u krevetu, već je mukotrpno radio od zore do mraka, a u SRZ-u će raditi osam sati, i to tako da će s pjesmom sjesti na traktor umjesto da se muči orući sa svojom kravicom, konjićem i vočićem.

U kampanju kolektivizacije uključeni su sinovi, kćeri i rođaci seljaka koji su bili u vojsci (oficiri), u državnoj službi (činovnici) i bilo gdje ovisni o političkoj vlasti. Oni su odlazili svojim kućama uvjeravati roditelje da se učlane u SRZ.

Prva godina kampanje, 1949, bila je relativno uspješna. Do tada se broj SRZ-ova kretao ovako: 1945. godine - 14, 1946 - 280, 1947 - 638, 1948 – 1.217, a 1949 - 6.238.

Izgledalo je da će udar na seljaštvo i dalje biti uspješan i da će se plan totalne kolektivizacije uspješno završiti. Postavljena je kalendarska dinamika po godinama za svaku republiku, za sve oblasti, kotareve i općine. Početni "uspjeh" u stvaranju SRZ-ova s jedne je strane rezultat pritiska s elementima terora, propagandne kampanje, a s druge strane i niza drugih činitelja. Prije svega, svaki seljak član KPJ stavljen je pred dilemu: ili isključenje iz Partije, pa i etiketiranje za neprijateljsko držanje prema vlastima što je značilo i isključenje iz bilo kakva političkog života, ili stupanje u SRZ. Najveći dio članova KPJ odazvao se direktivi za ulazak u SRZ. U SRZ je ulazio i dio bogatijih seljaka, koji su se spašavali od teških nameta poreza i prisilnog otkupa, nadajući se čak i da će tako spasiti svoje imanje dok ne prođe burna politička kampanja, nakon koje će se možda sve vratiti na staro stanje.Takvi bogatiji seljaci ponegdje su uspijevali staviti se na čelo SRZ-a, i staviti ih u službu svojih interesa.

S druge strane u SRZ-ove je ulazila i seoska sirotinja i oni seljački sinovi čiji su očevi u ranijem razdoblju razvlastili svoje potomke lošim upravljanjem, neradom, rasipništvom itd. Oni su se nadali da će u SRZ-u imati glavnu riječ i osigurati privilegirane položaje jer pripadaju onom društvenom sloju koji je režim

jako favorizirao, nasuprot bogatijim seljacima koji su bili diskriminirani. Takva je praksa stvarala i psihičke traume, jer se dešavalo da se pravom vrijednom seljaku-domaćinu nametao “propalica” kao njegov upravitelj, predradnik, brigadir i šef. Inače, radni život u SRZ-ovima bio je uređen kao u neke vrste poluvojnoj organizaciji u kojoj se zadrugarima više naređivalo nego ih se uvjeravalo.

Prva iskustva donosila su slabe rezultate. S jedne strane, seljaci su manje radili nego na svome imanju, a s druge strane nisu dobili nikakvu tehniku – strojeve i kemijska sredstva – kojima bi kompenzirali opadanje proizvodnosti rada. Država je čak morala iz proračuna nadoknađivati gubitke jednog dijela SRZ-ova. Iz toga se rađala i tendencija parazitizma. Neki zadrugari su zapuštali svoje radne obveze računajući da će ih obaviti neki drugi zadrugar. Osim toga od početka SRZ-ovi nisu bili postavljeni na racionalne ekonomske osnove – privredni računi, knjigovodstvena evidencija – kao što se radi u privrednim poduzećima, kako bi se prešlo s naturalnog privređivanja zasnovanog na tzv. trudodanima, tj. broju evidentiranih radnih dana po kojima se na kraju žetve dijelio prinos u naturi. Nisu se, dakle, SRZ-ovi razvijali prema pretvaranju u racionalno poljoprivredno dobro. Sve je to potkopavalo ideološku vjeru u kolektivizaciju. Seljaci, članovi KP, počeli su sumnjati u SRZ kao put rješavanja akutnoga seljačkog pitanja. Stvarao se dojam da je i sama Partija, po sastavu pretežno seljačka, počela misliti glavom seljaka. Širila se skepsa u racionalnost kolektivizacije.

Uz tihi otpor seljaka kolektivizaciji, pa i dijela onih koji su ušli u SRZ, došlo je i do spontanih pojedinačnih i širih sukoba s organima vlasti. U raznim područjima Jugoslavije dolazilo je čak i do oružanih sukoba zbog kolektivizacije i prisilnog otkupa. Tako, primjerice, V. Bakarić na III. sjednici CK KPJ 29-30. prosinca 1949. kaže da je samo u proljeće te godine “u Slavoniji pri vršenju otkupa ... palo 50 glava...”55

Spontana pobuna seljaštva izbila je na Kordunu, Banovini i u Cazinskoj krajini. Na –urđev dan 6. svibnja 1950. pobunila su se sela oko Slunja. Seljaci su u Veljunu ubili nekoliko policajaca i lokalnih rukovoditelja, opljaèkali duæane i zgrade SRZ-a uzvikujuæi “živio kralj Petar”, “Maèek u Zagreb” itd. Pobunjenici su razbijeni, a dio se sklonio na Petrovu goru gdje su pobijeni. Tih je dana izbila žešĆa i masovnija pobuna i u Cazinskoj krajini i Banovini koja je također razbijena, uz više kazni smrĆu i višegodišnjih zatvora.

Organizatori pobune bili su partizanski prvoborci i nekoliko oficira JNA. Parole su bile proturječne – monarhističke i informbiroovske. Neki su pobunjenici ubijeni u okršajima, a uhićeno ih je 714; vojni je sud od toga osudio 288 osoba – 17 na smrt, a ostale na robiju od 10 do 15 godina; 426 ih je osuđeno prekršajno od 2 do 3 godine.56

“Pobune” u Jugoslaviji zabilježili su i iskoristili vlastodršci u SSSR-u. Moskovski časopis “Novo vrijeme” pisao je: ...U nekoliko oblasti (Banovina, Kordun, Cazin i druge) narodno-oslobodilačka borba poprima oblike koji svjedoče o napetoj situaciji u zemlji, ukazuju na zrelost i visoku organiziranost snaga

koje se suprotstavljaju fašističkom režimu ... Tito je poslao kaznenu ekspediciju da uguši pobunu... Rankovićevi koljači iskalili su bijes na stanovništvu, ubijajući starce, žene i djecu..."[57]

Navedene i slične pobune u drugim krajevima Jugoslavije nisu mogle prerasti u sveopći otpor kolektivizaciji uglavnom zato što nije bilo političke organizacije koja bi to organizirala i vodila. Stvaranje takve organizacije bilo je nemoguće jer bi je Udba u samom začetku otkrila i likvidirala.

Sve u svemu, KPJ se 1950. našla pred dilemom: ili prekinuti proces kolektivizacije ili pojaèati pritisak pa i teror da se ona dovrši. U vrhu KPJ širila se sve veæa skepsa i podijeljenost u pogledu racionalnosti i moguænosti kolektivizacije. Veæ je reèeno da je uoèi poèetka kolektivizacije, npr., V. Bakariæ rekao da bi ona bila porazna avantura. Međutim, Tito je bio tvrd, a njegova je uvijek bila posljednja. Tendenciju održavanja SRZ-ova podržavala je i nova struktura koja se razvila upravo na bazi kolektivizacije – uprave zadruga, savezi zadruga od lokalnih do federalnih, posebni državni organi zadrugarstva – mala armija kontrolora i upravljača za zadrugarstvo. Pa ipak, suma različitih činitelja okrenula se protiv kolektivizacije.

U drugoj godini kolektivizacije (1950) KPJ je oblikovala novu ideologiju, po kojoj je SSSR od dotadašnjega "cvatućeg vrta" nove civilizacije postao najmračnijom silom svijeta u kojoj više nema ni jedne pozitivne crte. U ime tog "otkrića" valjalo je napustiti sve "kopije" SSSR-a u unutrašnjemu društvenom razvitku. A budući da je upravo kolektivizacija spadala u najtipičniju tvorevinu staljinizma, Partija nije mogla izbjeći da odustane od kolektivizacije poljoprivrede. Upravo te godine dogodila se "kriza kruha" jer je, uz pad proizvodnje, došla i katastrofalna suša, tako da je zaprijetila glad od koje je spas došao iz SAD-a uvozom žitarica.

Prema raspravama u vrhu KPJ mogu se identificirati tri orijentacije: jedni su bili za nastavak kolektivizacije (Tito), drugi su bili za modernizaciju SRZ-ova na temelju privrednog računa koji bi pokazao je li moguć njihov opstanak (Bakarić), a treći su bili za raspuštanje SRZ-ova i povratak na staro stanje, na sitnoseljačku privredu. Na sjednici Politbiroa CK KPJ 13. studenog 1951. ministar poljoprivrede M. Todorović, u uvodnom je izlaganju ovim riječima izrazio negativnu ocjenu o SRZ-u: "Uzroci napuštanja SRZ-a od strane zadrugara leže u prvom redu u tome što je produktivnost rada u seljačkim radnim zadrugama niža od produktivnosti rada individualnih seljačkih gospodarstava..." Tito se međutim nije složio s tom ocjenom rekavši da "...Borba za ojačanje i učvršćenje zadruga je klasna borba ... (i) zato je potrebno da partijske organizacije usredotoče svoj rad na selo..."[58]

No, Partija je sve više gubila političku volju da nastavi s kolektivizacijom. U 1950, 1951. i 1952. kolektivizacija je stagnirala, a već osnovane zadruge sve su više klizile u krizu. Konačno je 1953. pala odluka da se napusti kolektivizacija, što je oblikovano u euforičnom zakonu pod naslovom "Reorganizacija SRZ".

Nakon rasformiranja SRZ-ova 1953. oblikovana je nova agrarna politika, koja je bila proturječna: s jedne strane drastično je smanjen zemljišni maksimum s 35 na 10 ha (mini agrarna reforma), što je bio izraz boljševičke ideološke zaslijepljenosti protiv seljaštva kao baze moguće "buržoaske kontrarevolucije"; s druge se strane sva nada uložila u imanja koja će, sustavom kooperacije, obuhvatiti i cjelokupno seljaštvo. Inicijator nove koncepcije bio je V. Bakarić, kako zato što je a priori smatrao sitni seljački posjed povijesno prevladanim, tako i zato da ga Partija ne bi doživjela kao "seljačkog ideologa" (poznato Bakarićevo političko lukavstvo, ali i oportunizam!).

Poglavlje 3.
TRAŽENJE NOVOGA PUTA

1. Platforma tranzicije iz državnog u samoupravni socijalizam – prva društvena reforma

U prethodnim poglavljima utvrđena je stihijna tendencija pretvaranja revolucionarne diktature u diktaturu državno-partijske birokracije s jedne, a državnoga centralizma u velikodržavni hegemonizam što je vodilo opasnim međunacionalnim sukobima, s druge strane. Vrh KPJ s golemom moći, politički neograničenom vlašću, uopće nije bio svjestan spomenute neminovne tendencije. Ta stihijna tendencija dobila je novi zamah jer je režim morao ojačati diktaturu pred ratnom opasnošću, ali je i još dosljednije kopirao boljševički sustav kako bi se dokazala odanost ideji komunizma, a time eventualno otklonilo opravdanje za intervenciju s Istoka.

U prvom razdoblju – koje bi se moglo računati od prvog pisma Staljina i Molotova, to jest od 27. ožujka 1948. pa do kraja 1949 – dosljedno se kopiralo sovjetsko iskustvo (jačanje državnog aparata, kolektivizacija sela i slično). U tom je smislu bilo nemalo tendencija i zahtjeva da se striktno primjenjuje sovjetski put u društvenom razvitku Jugoslavije..59

Smjer boljševizacije i priprema naroda za obranu zemlje vodila je KPJ u opću pomutnju pa i u šizofreno stanje. Ta je dvojnost postala nepodnošljiva.

U širokim masama partijskoga članstva tada se najčešće postavljalo pitanje: ili su u SSSR-u pravi komunisti i istinski socijalizam – u tom bi slučaju SKP(b) imala pravo u sukobu s KPJ; ili je ondje socijalizam deformiran, pa je KPJ ispravna marksistička partija, a Staljin i rukovodstvo SKP(b)-a više ne stoje na pozicijama "pravog" socijalizma. Treće mogućnosti nema.

Kako je kontradiktorna politika sve više postajala neodrživa, Tito i Politbiro KPJ tražili su izlaze iz te dramatične situacije. U ozračju ondašnje političke svijesti i ideologije izlaz se nalazio u dva izvora i nadahnuća: s jedne strane oživjelo je uvjerenje da je pobjeda u NOB-u ostvarena "snagom narodnih masa"60, pa tako treba raditi i u novoj teškoj situaciji, a s druge strane na crti vjernosti ideji komunizma valja napustiti Staljina, pa i lenjinizam iz kojeg se razvio staljinizam, i tražiti spas u djelima klasika – Marxa i Engelsa.

Staljin je postao prva "žrtva" spontanoga bijesa i mržnje partijskog članstva. Polovicom 1949. milijuni njegovih slika bačeni su u smeće. Povijest KPSS-a, do tada partijska biblija, izbačena je iz literature ideološkog obrazovanja. Valovi kritike su krenuli.

Buduæi da je ekonomski, politièki, idejni, propagandni i državni pritisak staljinizma sve više rastao, bilo je prijeko potrebno da se narod pripremi i na najgore. Idejno razraèunavanje sa staljinizmom bilo je jedan od uvjeta uspješne obrane od moralno-politièkoga pritiska Kominforma.

Što se više očitovao hegemonistički i brutalni karakter staljinističkoga nasrtaja na Jugoslaviju, sve je više u rukovodstvu sazrijevala spoznaja da se korijeni i uzroci staljinističke vanjske politike, odnosno nasrtaja na Jugoslaviju, nalaze u deformiranim unutrašnjim društvenim odnosima u SSSR-u. Zato je rukovodstvo KPJ počelo kritičnije i svestranije, u svjetlosti učenja klasika marksizma, preispitivati društveno biće ne samo sovjetskog već i vlastitoga društva. Tako se postupno počela izgrađivati nova idejno-politička koncepcija o daljnjoj izgradnji socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa.

Djela Marxa i Engelsa prihvaćena su kao jedini kriterij koji može verificirati sovjetsku i jugoslavensku praksu u izgradnji novoga društva. Gotovo iz dana u dan postavljalo se pitanje za pitanjem i tražio odgovor pod dramatskim okolnostima borbe za opstanak KPJ, njezina režima i Jugoslavije.

U razgovoru s delegacijom Prvoga kongresa Saveza studenata Jugoslavije 15. ožujka 1952. Josip Broz Tito je rekao:

"... Kome je bilo teže nego nama da se otrgnemo starih shvaćanja da se svaka gadost može objasniti interesom međunarodnoga radničkog pokreta. Koliko je trebalo da lomimo u svojoj duši i svijesti da bismo stara shvaćanja savladali!..."61

Te riječi, duboko ljudski emotivne, mnogo govore. Svjetski komunistički pokret, naročito jugoslavenski, braneći Oktobarsku revoluciju i prvu zemlju socijalizma, odgajao je komuniste vrlo visoke odanosti i bezgranične ljubavi prema SSSR-u.

Ubrzo je zavladalo uvjerenje da konačan uspjeh otpora staljinizmu ovisi o negaciji staljinističkoga sustava društvenih odnosa, i to ne samo na riječima već praktičnom izgradnjom drukčijih društvenih odnosa u Jugoslaviji. Vlastita praksa pokazivala je deformacije u društvenim odnosima slične onima u SSSR-u. I kad su kadrovi KPJ na temelju vlastitih iskustava uočili što donosi staljinizam, lakše su mu mogli pružati

uspješan otpor. Do tada se borba kretala uglavnom u okvirima moralnih načela: “Oni nas kleveću, ali će jednoga dana uvidjeti da nemaju pravo.”

Kad je partijsko članstvo shvatilo da ideji za koju se borilo prijeti opasnost, ne samo od buržoazije već prije svega od vlastite birokracije, i to ne samo na osnovi knjiški naučenih stavova već na osnovi pojava i tendencija iz vlastite prakse, otvoreni su horizonti borbe protiv staljinizma i protiv tendencija staljinizacije na tlu vlastite zemlje i vlastitoga društvenog uređenja.

Među prvim značajnijim vjesnicima nove idejno-političke koncepcije, u teorijskom smislu riječi, pojavio se referat Edvarda Kardelja što ga je 28. svibnja 1949. podnio Narodnoj skupštini FNRJ u povodu razmatranja Zakona o narodnim odborima. U stvari, bila je to teorijska polemika sa staljinističkim shvaćanjima o karakteru vlasti u zemljama narodne demokracije, a i o diktaturi proletarijata. Središnja je misao autorova da će daljnji razvitak socijalizma u svakoj zemlji, i u svjetskim razmjerima, ovisiti o proširivanju socijalističkoga demokratizma. Među osnovnim tezama toga referata su i ove:

“Nikakav savršeni birokratski aparat, makar kakvo mu genijalno rukovodstvo stajalo na čelu, ne može izgraditi socijalizam. Socijalizam može rasti samo iz inicijative milijunskih masa uz pravilnu rukovodeću ulogu proleterske partije. Prema tome, razvitak socijalizma ne može ići nikakvim drugim putem nego putem stalnog produbljavanja socijalističke demokracije u smislu sve veće samouprave narodnih masa, u smislu sve većega njihovog privlačenja k radu državne mašinerije – od najnižih organa do najviših, u smislu sve većeg sudjelovanja u neposrednom upravljanju u svakom pojedinom poduzeću, ustanovi itd.”

U tom se referatu na svjetlo dana prvi put iznose stavovi klasika marksizma o opasnosti od birokratske degeneracije socijalizma. Evo jednoga takvog stava:

“Marks i Engels su nam u vezi s analizom Pariske komune jasno ukazali na birokratizam kao na veliku opasnost poslije pobjede proletarijata nad buržoazijom. Ali oni su istovremeno ukazali i na nepogrešivo oružje pobjedničkog proletarijata kojim će se osigurati od te opasnosti. To se oružje, prema Marksu i Engelsu, sastoji u sljedećem:

1. izbornost i smjenljivost svih rukovodećih službenika u svim organima državne uprave i privrede;

2. takav sistem plaća koji će spriječiti otimanje za rukovodećim položajima u državnoj upravi;

3. neposredno privlačenje masa k državnoj upravi na takav način, kao što dodaje Lenjin, da će svatko neko vrijeme biti ’birokrat’, a da nitko neće moći zbog toga postati birokrat.

Danas neki ljudi proglašavaju utopizmom izvjesna Marksova tumačenja oko Pariske komune. U stvari, tu se ne radi ni o kakvom utopizmu kod Marksa, nego o duboko znanstveno utemeljenoj općoj perspektivi koju je on dao za razvitak socijalističkog društva.”62

U Kardeljevu radu skicirana je ideja o društvenom samoupravljanju:

“Kroz čitavu povijest može se pratiti činjenica da su svi revolucionarni pokreti proširili sudjelovanje narodnih masa u vlasti i da su postavljali na dnevni red pitanje samoupravljanja naroda. Isto tako nam

historija pokazuje da je karakteristika za sve društvene sustave koji su napuštali liniju napretka i postajali reakcionarni da je njihov prvi korak na tome putu bio izolacija državnog aparata od masa i postupna likvidacija svih formi narodne samouprave.

...Ma kakve forme ona na početku dobivala, socijalistička demokracija može se razvijati samo u jednom pravcu – u pravcu sve snažnijeg razvijanja samoupravljanja naroda, u pravcu sve većeg spajanja državnog aparata s narodnim masama."63

Još prije Edvarda Kardelja, Josip Broz Tito je 26. studenog 1948. na Drugom kongresu KPH u Zagrebu naglasio misao da je lokalna samouprava naroda pokretačka snaga za razvijanje svih stvaralačkih snaga u našem narodu.64

Samo za nešto više od godinu dana od otvorenog sukoba sa staljinizmom, rukovodstvo KPJ uspjelo je procjenom tendencija društvenog razvitka doći do odluke o promjeni generalne linije Partije u socijalističkoj izgradnji. Ukratko, odlučeno je da se načini zaokret s puta koji je objektivno vodio u sveopći birokratski monopol, u državni socijalizam, na put borbe za samoupravni socijalizam. Ta se odluka zasnivala na analizi stvarnosti u SSSR-u koja je ocijenjena kao društveni odnos u kojemu vlada birokracija i na analizi koja je otkrila iste tendencije u jugoslavenskoj stvarnosti.

Sukob s SKP(b)-om bio je dramatičan u svakom pogledu. To je trenutak kidanja veza jugoslavenskoga komunističkog pokreta s institucionaliziranim svjetskim komunističkim pokretom u kojemu je nastao i razvijao se kao njegov najvjerniji i najodaniji dio. To je kidanje bilo dramatično i za pokret i za pojedince u njemu. Dramtičnost sukoba bila je pojačana spoznajom da je rukovodstvo Komunističke partije Jugoslavije bilo ugroženo i fizički. Sukobom između KPJ i SKP(b)-a puca ideološki obruč, ruši se formirani sklop ideja, orijentacija, shvaæanja, ocjena, a rušenjem toga sklopa pojavljivale su se i otvorenije pokazivale neriješene proturjeènosti društvenoga sustava koje su u njegovoj prvoj fazi bile prikrivene. U tijeku tog razdoblja iskazani su bili mnogi od najvažnijih problema: odnos partije i klase, odnos robne proizvodnje i socijalističkog razvoja, odnosi između političke i ekonomske sfere društva, pitanje države, pitanje ideologije i načina ideološkog utjecaja na društvo. Mnoga od tih osnovnih pitanja jednostavno su "izronila" čim se srušila ideološka kula od karata. Dramatičan otpor Kominformu, borba da se očuva i razvije autentičnost revolucije bili su pretpostavka za odbacivanje staljinizma i uvjet za koncipiranje novoga odgovora na probleme povijesne etape, odgovora na etatistički izazov. U traženju novih putova KPJ se idejno i teorijski vraća izvornom marksizmu-lenjinizmu, jer da bi se uspješno suprotstavila napadu staljinizma, morala se boriti ideološkim oružjem, i to s marksističkih pozicija. Osloncem na klasike, pod ideološkom zastavom marksizma, KPJ će prijeći iz obrane u protunapad optužujući SKP(b) da je napustila to učenje. KPJ je otpužila rukovodstvo SKP(b)-a da je proces nakon Oktobarske revolucije odveo Sovjetski Savez u "državni kapitalizam", da se socijalistička vlast degenerirala u "vlast birokratske kaste".

Najradikalniju, vrlo emotivnu i egzaltirajući kritiku SSSR-a i staljinizma napisao je M. \ilas, jedan od trojice Titovih najbližih suradnika, sekretar CK KPJ.

M. \ilas sovjetsku vanjsku politiku ovako kvalificira:

"Umjesto internacionalizma, bratstva i ravnopravnosti naroda i mirnog rješavanja sporova među njima – nacionalističko mrakobjesije, držanje pod maskiranom okupacijom šest civiliziranih evropskih država, izvoz kapitala i izvlačenje, metodama prvobitne akumulacije, ekstraprofita iz njih, pripremanje na osvajački rat, tobože protiv kapitalizma, a ustvari – ako s njim ne bude privremeno moguća nagodba – za osiguranje plijena i stjecanje novih teritorija."

O unutrašnjim odnosima i stanju duha u SSSR-u \ilas piše:

"Umjesto dijalektike i materijalizma – nova skolastika i 'novi' subjektivni idealizam; umjesto revolucionarne prakse – samozadovoljni koristonosni i koristoljubivi prakticizam. Umjesto radosnih i slobodnih oblika duhovnog i društvenog života radnih ljudi koji su se otresli 'brige' kapitalističkih gospodara i feudalnih velmoža o njima – siva i jednolična misao, bijesni, neljudski i alkoholičarski izljevi patentirane sreće i tako žestok i totalan pritisak željezne pete – čija se špijunaža uvukla do u najmanju ćeliju društva: u odnose između muža i žene, roditelja i djece, umjetnika i njegovih nadahnuća i djela – kakav dosada nije poznavala ljudska historija. Svake godine, najmanje dvaput, iznad balzamiranog Lenjinovog tijela penju se oni koji su 'za daleku budućnost' balzamirali njegovu misao i njegovo djelo. Iz carskih muzeja su izišli prašljivi i zaboravljeni mundiri, ali ne čak ni oni iz 'slavnih' jekaterininskih, nego nikolajevskih vremena i sa svim svojim 'novim' galoniranim sjajem pali na pleća 'socijalističkih' maršala, generala i policajaca. Plitka i trivijalna laž i demagogija i inscenirani procesi, poput onih protiv heretika i vještica, sračunati na obmanu prostog, običnog, radnog čovjeka – što samo sobom otkriva duboki neljudski prezir i nevjericu u njegov um i njegove snage – umjesto strasnog, neutaživog traganja za istinom; laž i kleveta svuda i u svemu."65

Tako je pisao čovjek koji je do sukoba 1948. u SSSR-u vidio uzor nove svjetske civilizacije!

KPJ je zaključila da je povijesni zadatak jugoslavenskih komunista da spriječe reprizu formiranja "birokratske kaste" i da svjetskom komunističkom pokretu otvore nove perspektive dosljednim ostvarivanjem ideja klasika marksizma.

U raspravama u kojima je rukovodstvo KPJ tražilo odgovor na etatistički izazov, u središtu pažnje bili su ovi osnovni problemi: odnos radničke klase i "njezine" birokracije, društvena uloga socijalističke države, nova uloga Partije, robna privreda u socijalizmu.

KPJ je označila birokraciju kao glavnoga "klasnog neprijatelja", a državu kao tvrđavu birokracije; zaključila je da se Partija mora odvojiti od državne vlasti i da radnici, a ne država, trebaju upravljati tvornicama; steklo se i uvjerenje da mora početi oživljavati robni oblik privrede.

U duhu idejno-političke koncepcije o “izgradnji socijalizma” odmah su poduzimane i praktične akcije i mjere u ostvarivanju samoupravljanja, procesa odumiranja države i nove uloge Partije.

U punom zamahu borbe protiv staljinizma KPJ je iz obrane sve više prelazila u napad na svim područjima sukoba. KPJ je označila staljinizam kao najveću opasnost za radnički pokret. Društveno uređenje u SSSR-u izgrađeno u doba Staljinove vladavine označeno je kao sustav državno-kapitalističkih odnosa s kastinskom despotskom vlašću birokracije. Spriječiti da se na tlu Jugoslavije formira sličan etatistički sustav, postalo je glavni sadržaj idejno-političke misli i akcije KPJ.

Edvard Kardelj, vodeći teoretičar KPJ, u svom referatu na Trećem kongresu Osvobodilne fronte 1951. godine upozorava na iskustvo prvih sovjetskih “pjatiljetki” i ističe da industrijalizacija u privredno nedovoljno razvijenim zemljama s dominantnom ulogom samostalnoga državnog aparata u privrednoj upravi nužno rađa “težnju ka konzerviranju i jačanju državno-kapitalističkih elemenata”.66

Napeta borba za industrijalizaciju Jugoslavije krije u sebi opasnost od birokratizacije društva. O tome Kardelj kaže:

“... ne smijemo izgubiti iz vida da je napor takve vrste ... ograničio inicijativu narodnih masa, povećao ulogu državnog aparata i stvarao povoljnije tlo za razvoj birokratskih tendencija. Bilo je potrebno mnogo političke aktivnosti da se ove tendencije ne razastru u sustav.

U toj borbi imali smo pred očima iskustva prvih sovjetskih pjatiljetki, u kojima se zapravo rodio Staljinov birokratski despotizam...”67

Identičnu misao nalazimo u Borisa Kidriča koji, uspoređujući sovjetska i jugoslavenska iskustva borbe protiv birokratizma, kaže i ovo:

“... svjetski je sukob materijalnih proizvodnih snaga s kapitalističkim odnosima proizvodnje kao socijalistička revolucija izbio na ruskom tlu i, tražeći socijalističku izgradnju, naišao na veoma niske materijalne proizvodne snage Rusije. Otpočela je velika Lenjinova drama...

Pitanje kako savlađujući niske materijalne proizvodne snage ... izbjeći sudbonosnu opasnost da se početna uloga države u zaostalim materijalnim proizvodnim snagama ne izrodi u kastinsko-birokratski sustav ruska revolucija nije riješila.

Rješava ga danas jugoslavenska revolucija. Gornje se pitanje, naime, pojavilo i kod nas, ne samo zbog sovjetskog utjecaja nego u prvom redu zbog sličnosti zaostalih materijalnih proizvodnih snaga stare Jugoslavije s onima carske Rusije.”68

Istražujući društvene procese u prijelaznom razdoblju Kardelj je dao ovaj zaključak:

“Sve ove činjenice nam govore da je opasnost birokratizma u periodu prelaza od kapitalizma ka komunizmu čak veća nego što su mogli predviđati klasici marksizma-lenjinizma, iako su joj već oni pridavali veliku važnost. Iskustva koja imamo iz sadašnjeg perioda govore nam da je birokratizam posljednja i najotpornija tvrđava ostataka klasnog sustava, a time i najopasniji neprijatelj socijalizma.”69

O karakteru te opasnosti Kardelj kaže:

"... Birokratizam ... uzima vlast iz ruku radničke klase..."70

O načinu svladavanja te velike opasnosti Kardelj u nastavku kaže:

"... neophodno je potrebno da radne mase sudjeluju ne samo preko svojih predstavnika ... nego prije svega i što neposrednije u svim onim organima privredne uprave, trgovine, socijalne politike, zdravstva, prosvjete itd."71

I dalje:

"...nemamo razloga da se ubuduće bojimo za sudbinu socijalizma u našoj zemlji ako naš radni narod bude imao u svojim rukama više prava nego ih je ikad u povijesti imao ma koji narod."72

U referatu O socijalizmu i demokratiji, održanom u Narodnoj skupštini FNRJ 31. ožujka 1952, Kardelj veću opasnost vidi u birokraciji nego u buržoaziji. Ilustrativan je u tom smislu ovaj stav:

"...Kontrarevolucionarni, restauratorski pokušaji eksproprirаnih klasa mogu smetati, mogu izazivati teškoće, kočiti razvitak, ali ne mogu okrenuti točak povijesti unatrag. Sitnovlasnička i malograđanska stihija također može osjetno kočiti socijalistički razvitak, ali sama po sebi ne može postati dominantna. Ali svi oni rade za trećeg, koji – u zaoštrenim klasnim sukobima prijelaznog doba – ima uvjete da postane pobjednik, a to je – birokratska kasta."73

O odlučnosti rukovodstva KPJ da spriječi takav razvoj događaja u Jugoslaviji Kardelj u nastavku toga govora kaže:

"...ne želimo kapitulirati pred birokratizmom i državnim kapitalizmom..."74

2. Počeci samoupravljanja u privredi

Uz Tita, kome pripada najveća zasluga za otpor Staljinu 1948, slovenski prvaci E. Kardelj i B. Kidrič dali su, u odnosu prema liderima iz drugih republika, najveći doprinos u projektiranju i realizaciji antistaljinističkog razvoja na osnovama koncepcije samoupravljanja. Gotovo sav teret elaboracije, normiranja i stvaranja prvoga privrednog sustava pao je na leđa B. Kidriča.

Nekoliko dana uoči donošenja zakona o radničkom samoupravljanju, B. Kidrič, suprotno vladajućoj ideologiji o socijalizmu kao savršeno organiziranom društvu, napušta i svoje vlastito djelo stvaranja ultracentralizma u Jugoslaviji od 1946. do 1950. i ovim riječima formulira novu filozofiju:

"Misliti da se stihija može ukloniti ... je glupost, idealizam ... onaj tko bi likvidirao stihiju bio bi - bog!... Mi danas moramo dozvoliti početak stihijnog djelovanja ekonomskih zakona i niza drugih zakona..." Po Kidriču, socijalizam "nije nikakav konačan sustav već kretanje koje nosi i kapitalističke elemente i rađa

nove socijalističke...”75 Ta teza implicira stvaranje mehanizma tržišne privrede. Ona je, dakle, izrazito antistaljinistička.

U rukovodstvu KPJ intenzivno se razmišljalo o novim putovima društvenoga razvitka i nastojali su se pronaći pogodni organi preko kojih bi sami radnici upravljali poduzećima.76 Potkraj 1949. godine Boris Kidrič i –uro Salaj, kao predstavnici vlade i sindikata, potpisali su “Uputu o osnivanju i radu radničkih savjeta državnih privrednih poduzeća” koja je 23. prosinca 1949. godine upućena svim glavnim odborima sindikata u republikama i u 215 izabranih poduzeća u kojima je trebalo osnivati prve organe radničkog samoupravljanja. Pola godine nakon donošenja te upute broj radničkih savjeta popeo se na 520 jer su ih mnoga poduzeća birala na vlastiti poticaj.

Narodna skupština FNRJ donijela je 27. lipnja 1950. “Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim poduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva”, popularno nazvan “Zakon o predaji tvornica na upravljanje radnicima”, odnosno “Zakon o radničkom samoupravljanju”.

Prilikom njegova prihvaćanja Josip Broz Tito je u Skupštini održao govor u kojemu je izložio novu generalnu liniju i koncepciju KPJ o izgradnji socijalističkih društvenih odnosa koja je bila negacija etatističke koncepcije. Taj govor sadrži stavove rukovodstva KPJ o osnovnim pitanjima izgradnje socijalizma u Jugoslaviji. Tito je u tom govoru naglasio da Će se KPJ u izgradnji socijalističkog društva u Jugoslaviji strogo pridržavati principa marksizma-lenjinizma.77 Rekao je da je KPJ na osnovi učenja klasika marksizma razradila osnovne stavove o tri najbitnija aktualna problema jugoslavenskoga socijalističkog društva:

Prvo, odlučeno je da proces “odumiranja države” mora početi odmah.78

Govoreći o donošenju Zakona o radničkom samoupravljanju Tito je naglasio da to “ne samo da nije preuranjeno već je došlo i s izvjesnim zakašnjenjem. A razloge za to zakašnjenje treba objasniti time što je naša Partija do donošenja famozne Rezolucije Informbiroa gajila suvišne iluzije i suviše nekritički primala i presađivala kod nas sve što se radilo i kako se radilo u Sovjetskom Savezu, pa i ono što nije bilo u skladu s našim specifičnim uvjetima, ni u duhu nauke marksizma-lenjinizma.”79

Drugo, budući da Komunističkoj partiji prijeti opasnost da se integrira s državnim aparatom i tako preobrazi iz partije radničke klase u aparat za prisilu (jer spajanjem s državnim aparatom postupno počinje djelovati kao njegov dio, to jest služi se prisilom), Partija se mora distancirati od aparata vlasti.

Treće, državni oblik vlasništva samo je privremen, početni i najniži oblik socijalističkog vlasništva. Državno vlasništvo mora se transformirati u društveno pod upravom neposrednih proizvođača.

Početak procesa koji će se zasnivati na tim idejno-političkim načelima označen je aktom predaje tvornica radnicima.80

Teze Borisa Kidriča o ekonomici prijelaznog razdoblja zaslužuju pažnju i kao dokument o teorijskim pogledima rukovodstva KPJ i kao osnova za praktičan rad pri izmjenama u privrednom sustavu.

Govorom Josipa Broza Tita o radničkom samoupravljanju privredom završavaju se gotovo dvogodišnja razmatranja o napuštanju etatističke koncepcije i definiranju koncepcije društvenog samoupravljanja. Tim su govorom bile uglavnom određene konture nove idejno-političke orijentacije KPJ.81

Novi privredni sustav uvodio se prema Kidričevim radovima Teze o ekonomici prijelaznog perioda i O nekim teorijskim pitanjima novog privrednog sistema. U tim radovima autor vidi izlaz u obnavljanju djelovanja zakona vrijednosti, tj. robne proizvodnje i tržišnoga mehanizma. Kako su to zakonitosti i ambijent na kojima je nastao, razvijao se i još uvijek održava kapitalizam, Kidrič se muči kako ih pomiriti sa samoupravljanjem. Upravo to će "vječno" biti glavni problem i "jabuka razdora" u KPJ. Kidrič nalazi rješenje u stvaranju privrednog sustava u kojemu poduzeća moraju postati "ekonomsko-pravni individuum" socijalističke robne proizvodnje i razmjene.82 Međutim, bojeći se da potpuna poslovna autonomija poduzeća vodi u "anarhiju u proizvodnji", tipičnu za kapitalizam, zakonom je utvrđeno da se akumulacija poduzeća i dalje centralizira u državne investicijske fondove – lokalne, republičke i savezne. Doduše, to je bila i nužda jer se planovi napregnute industrijalizacije nisu mogli ostvariti bez tih fondova.

Na osnovi takvih teza o položaju privrednih poduzeća, kojima se oduzima gotovo cijela akumulacija, proizašli su i stavovi o makroorganizaciji privrede i o tokovima ukupne društvene reprodukcije. Za rukovođenje privredom zadržava se stari državni mehanizam, ali ga se namjerava demokratizirati i deetatizirati konstituiranjem organa radničkoga samoupravljanja i u državnim organima. U AOR-ima (generalne i glavne direkcije kao državni organi) predviđa se stvaranje radničkih savjeta za viša privredna udruženja i za cijele grupacije i privredne grane. Privredno poduzeće, dakle, pod upravom radničkog savjeta, privredne grupacije, odnosno viša privredna udruženja pod upravom svojih radničkih savjeta i upravnih odbora i direkcijom kao izvršnim organom, zatim radnički savjeti po granama privrede za cijelu Jugoslaviju – to je skica "modela" nove organizacije za rukovođenje privredom 1950-1951. godine.83

Osnovni zakon o upravljanju privrednim poduzećima (OZU), jest bio s jedne strane akt izvanredne smjelosti rukovodstva KPJ, ali je s druge strane i prilično vjeran dokument nesavladane etatističke strukture društva.

Zakon deklarativno konstatira da radni kolektivi upravljaju državnim privrednim poduzećima i da to pravo ostvaruju preko predstavničkih samoupravnih organa koje slobodno biraju.84 Međutim, osim prava izbora i opoziva radničkih savjeta radnici nisu dobili druga prava u upravljanju poduzećem.

Položaj i prava radničkih savjeta bili su također prilično ograničeni.85 Zakon mu nije dao gotovo nikakva prava iz područja radnih odnosa, a još manje iz područja raspodjele dohotka. Upravni odbor, iako s vrlo niskim stupnjem reprezentativnosti (imao je samo 3-11 članova), dobio je velike ovlasti, naročito u pravu da postavlja rukovodeće službenike u poduzeću.86

Društvena moć direktora i dalje je ostala jaka.87 Imao je gotovo jednaka prava što se tiče radnih odnosa kao i u prijašnjem sustavu državnog upravljanja poduzećima. Osim toga, dobio je pravo veta na sve odluke organa samoupravljanja.

U raspodjeli dohotka OZU prešutno ostavlja uglavnom nedirnut etatistički privredni sustav; ne utvrđuje prava radnih kolektiva da raspolažu viškom rada, dakle nije u biti dirao u administrativni centralizam. Privredni sustav koji se formirao u razdoblju administrativnog upravljanja ostat će na snazi, s manjim izmjenama, tijekom 1950. i 1951. godine.

Ali promjene u društveno-ekonomskim odnosima nisu se mogle dugo odgađati. Premda je veoma teška privredna situacija tražila centralizaciju (podsjetimo se da je proizvodnja stagnirala već tri godine), niz drugih činitelja snažno je poticao na mijenjanje etatističke ekonomske strukture.

Idejno-politička koncepcija o procesu odumiranja države, procesu o kojem je rukovodstvo KPJ 1950. godine eksplicitno reklo da je mogao početi i prije na području upravljanja privredom, nalagala je bitne izmjene u društveno-ekonomskim odnosima. U dokumentima iz toga vremena ističe se da bi tadašnja etatistička ekonomska struktura, ako se na vrijeme ne izmijeni, mogla dovesti čak i do poraza socijalizma u zemlji.

Samo postojanje ideje o radničkom upravljanju tvornicama pojačavalo je pritisak za promjene, a početni je sustav isključivao bilo kakvu mogućnost da poduzećima upravljaju radnici jer im je bilo sve isplanirano “odozgo”. Direkcije poduzeća primale su od državnih organa vrlo precizne zadatke o obliku takozvanih operativnih privrednih planova koji su do detalja sadržavali sva rješenja o proizvodnji, razmjeni i raspodjeli. Novoizabrani radnički savjeti poduzeća u takvim materijalnim odnosima nisu imali o čemu odlučivati jer je sve već bilo odlučeno, niti su imali “računa” da se bore za bolje poslovanje jer materijalni položaj kolektiva još nije izravno ovisio o poslovnom uspjehu poduzeĆa. Politička i ekonomska afirmacija organa radničkog samoupravljanja bila je, dakle, nemoguĆa bez mijenjanja etatističke ekonomske strukture, u kojoj tijekom 1950. i 1951. nisu nastale gotovo nikakve promjene principijelnog značenja.

Uz spomenute i slične elemente društvene situacije, naročito uz očit sukob i proturječnost idejnih načela radničkoga samoupravljanja i postojećega ekonomsko-etatističkog sustava, na potrebu mijenjanja privrednoga sustava utjecali su i krupni nedostaci u privrednom životu zemlje koji su pripisivani tek uvedenom sustavu privređivanja. Naime, sve se više razvijala svijest da neposredni proizvođači, odnosno privredna poduzeća, budući da su postavljeni u administrativno-birokratski položaj, nisu motivirani za što bolje poslovanje i što bogatiju opskrbu tržišta.88 Naprotiv, dovedeni na status ustanove državnog aparata, oni pokazuju sve one klasične značajke koje prate svaku državnu službu: sporost, neodgovornost prema društvenim potrebama, nezainteresiranost, neefikasnost itd.

Krupni nedostaci privrednog sustava, koji nije stimulirao podizanje društvene proizvodnosti, ekonomičnosti, rentabilnosti i efikasnosti, bili su potencirani veoma teškom privrednom situacijom nastalom

i zbog potpune blokade Jugoslavije od strane svih zemalja socijalističkog bloka i zbog vrlo velikih izdataka za narodnu obranu.

Prema tome, promjene u privrednom sustavu bile su u interesu ozdravljenja privredne situacije, a to je bio i uvjet za političku afirmaciju novoga kursa društvenog razvitka zemlje.

U rasprave o privrednom sustavu u samom je početku “ubačena” kategorija viška rada (profita). Marksisti su uvijek određivali karakter društvenih odnosa po omiljenoj tezi “tko prisvaja višak rada, vlada društvom”. U duhu te teze na prvom se koraku javlja problem raspodjele dohotka, raspolaganje viškom rada kao glavni društveno-ekonomski i politički problem bez čijeg se rješenja ne može učiniti ni jedan značajniji korak u razvoju sustava radničkog samoupravljanja. Pokazalo se da je korelacija između sustava raspodjele i radnièkog samoupravljanja veoma tijesna i èvrsta i upravo u toj sferi ležao je osnovni problem realizacije novoga puta u izgradnji socijalizma.

Čvor svih problema i odnosa, i u sferi mijenjanja političke i u sferi mijenjanja ekonomske strukture i provođenja novoga kursa razvoja društvenih odnosa, nalazi se u definiranju principijelnog odnosa prema djelovanju objektivnih ekonomskih zakonitosti. Zasad ćemo u vezi s tim dati samo jednu napomenu o dilemema rukovodstva KPJ u toj fazi društvenog razvoja. Ni jedan korak u razvoju novoga kursa, a pogotovo njegova trajnija afirmacija, nisu bili mogući bez popuštanja administrativnih stega u poslovanju poduzeća u smislu njihova slobodnijeg privređivanja, ali svaki korak prema slobodnijemu djelovanju poduzeća na tržištu lako se i često proglašavao restauracijom odnosa tipičnih za kapitalizam, odnosno za kapitalističke robno-novčane odnose, i u tome se nailazilo na jak otpor. U tim proturječnostima kretao se i razvitak prakse i razvitak misli; često se jedno shvaćanje, jedno praktično rješenje danas proglašavalo neprihvatljivim, a sutra glorificiralo kao ono pravo socijalističko.

U zanosu koncepcije samoupravljanja, a polazeći od ocjene da su državni privredni planovi “sprečavali stvarnu upravu od strane radničkih savjeta i radničkih upravnih odbora”,89 oni su ukinuti novim “Zakonom o planskom upravljanju narodnom privredom” koji je potkraj 1951. godine donijela Savezna narodna skupština.

Novi sustav planiranja inauguriran tim zakonom utvrdio je da država planira osnovne proporcije privrednog razvoja. Zadatak proporcija, prema njegovu autoru B. Kidriču, sastojao se u tome da “sprečavaju kapitalizmu urođenu anarhiju društvene proizvodnje i raspodjele”,90 u okviru kojih “samostalni planovi privrednih organizacija ... predstavljaju inicijativan, samostalan i samostalno promjenljiv raspored proizvodnih i drugih privrednih operacija...”

“Zakon o planskom upravljanju privredom” uveo je tri proporcije. Prvom se planirao obvezni minimum iskorištenosti kapaciteta za svako poduzeće. Asortiman proizvoda prepušten je planiranju poduzeća prema potrebama tržišta. Druga se proporcija sastojala u preciziranju objekata kapitalne izgradnje, u stvari izgradnje novih poduzeća, koju je i dalje planirala i ostvarivala država ubirući za to – i za svoje

druge potrebe – najveći dio društvene akumulacije, to jest viška rada. Treća proporcija sastojala se u određivanju visine platnog fonda svakom poduzeću. Platni fond služio je kao osnovica za određivanje stope akumulacije koju je poduzeće moralo dati državi.

Po novomu privrednom sustavu država je jamčila minimalan platni fond svakom poduzeću s obzirom na radnike po kategorijama stručnosti, i to: za VKV radnike 30 din po satu, za KV 26, za PKV 23, a za NKV 20 din, a za službenike s VSS 6.000, SSS 5.000, NSS 4.200, a za pomoćno 3.800 mjesečno. Zbroj plaća svih radnih mjesta činio je fond minimalnih osobnih dohodaka poduzeća. Taj platni fond nije bio oporezivan, a služio je kao osnovica za određivanje društvenih doprinosa. Naime, pošto poduzeće odbije materijalne troškove i fond osobnih dohodaka, dužno je da na svaki isplaćeni dinar plaće uplati određeni iznos za akumulaciju i fondove, zatim progresivni porez na ostatak dobiti i, na kraju, ostatak – ako što ostane – može upotrijebiti za vlastite investicije, rezervni fond i povećanje plaća.

Od ukupne mase akumulacije poduzeće je raspolagalo manjim iznosom koji se kretao od 2,8 do 16,8%, ovisno o privrednoj grani.91

Iznos obračunskih plaća imao je i drugu funkciju. Služio je za određivanje visine dobiti i za oporezivanje te kategorije. Naime, naredbom savezne vlade od 27. lipnja 1952. određeno je da se masa isplaćena na ime plaća ne oporezuje do visine od 9.000 dinara po svakom zaposlenom. Vrijednost iznad 9.000 dinara po zaposlenom tretirala se kao dobit. Ako se dobit davala na plaće, podlijegala je progresivnom oporezivanju, i to: ako se isplaćivala više od 10 posto prema masi obračunskog fonda plaća, plaćao se porez po skali od 20 posto. Svako daljnje povećanje plaća podlijegalo je progresivnom oporezivanju, tako da se na isplate 100 posto veće od obračunskog fonda plaćao porez od 70 posto. Najviša stopa poreza bila je 75 posto.

Gotovo u isto vrijeme (22. ožujka 1952) donesena je Uredba o zvanjima i plaćama službenika državnih organa prema kojoj je ustanovljena jedinstvena skala od dvadeset platnih razreda. Osnovne plaće bile su u rasponu od 2.500 do 5.000 dinara, a položajne plaće od 300 do 3.000 dinara. Radnici u državnim ustanovama razvrstani su po kvalifikacijama u rasponu plaća od 7.800 za VKV do 4.000-5.000 za NKV na mjesec.

To su bile osnovne izmjene u privrednom sustavu u 1951, 1952. i 1953. godini. Tim izmjenama poduzeća su upućena na tržište da tamo zarađuju svoj dohodak, potpuno oslobođeni planskih naloga države. S druge strane država je i dalje raspolagala najvećim dijelom viška rada (profita).

Ilustracija duha radikalnih promjena jest i činjenica da je Kidrič kao autor privrednog sustava, koji je stupio na snagu početkom 1952, za svega nekoliko mjeseci predložio "novi model" s jačim osloncem na tržišni mehanizam. Fascinantna je činjenica u tome da je Boris Kidrič "sažeo" i "skratio" jedan misaoni proces i jednu praksu – koja bi možda trebala trajati nekoliko godina – u samo jednu godinu, sazrijevši od

ideologa ultracentralizma do borca za radikalnu decentralizaciju, debirokratizaciju i demokratizaciju mehanizma upravljanja privredom.

Na VI. kongresu KPJ, pet mjeseci prije smrti, Boris Kidrič je skicirao tezu za promjene tek uvedenoga privrednog sustava. Osnovna mu je ideja da se država potisne iz privrede, a da ona živi po logici tržišnoga života.

"Administrativna 'borba' s objektivno postojećim ekonomskim zakonima u konačnoj je instanci jalova i iracionalna. Objektivni ekonomski zakoni – htjeli mi to ili ne htjeli – postoje, naime, objektivno, pa se, prema tome, administrativnim i birokratskim pothvatima koji su usmjereni protiv takva njihovog postojanja i djelovanja uvijek nemilosrdno svete, i to obično u vrlo ružnom obliku. Konačni rezultat birokratskog konflikta s objektivnim ekonomskim zakonima neizbježno se javlja kao privredna stagnacija i nazadovanje. Međutim, stvar nije samo u tome. Svaka koncepcija zamašnije i dugotrajnije administrativne borbe s objektivno postojeĆim ekonomskim zakonima neizbježno rađa snage iznad društva koje tu borbu provode, a takve snage iznad društva neminovno se razvijaju upravo u birokratsku kastu, u podčinjavanje i eksploataciju neposrednih proizvođača i cijelog društva."92

"Treba potpuno prekinuti s nazovimarksističkom pretpostavkom da je socijalističko, to jest društveno prisvajanje viška rada samo ono prisvajanje koje znači potpuno otuđivanje viška rada neposrednim proizvođačima, odnosno komunama. Takvo mišljenje upravo i jest teorijska 'polazna' točka birokratskog sustava."93

Što se tiče prijeke potrebe da se osigura prelijevanje viška rada među pojedinim granama i krajevima, Boris Kidrič upozorava da se to može postići i kreditnim sustavom, a ne financiranjem iz proračuna kojim državni organi samostalno raspolažu. On izražava sumnju u sposobnost državnog rukovodstva da može administrativno-centralističkim planiranjem pravilno utvrditi politiku razvoja privrede. O tome kaže:

"...Na temelju takvog administrativnog upravljanja nastaje baš otimanje za viškom rada između republičkih i saveznih državnokapitalističkih tendencija. Republičke državnokapitalističke tendencije pokazale su se u danim uvjetima, razumije se, štetnije, jer one razaraju jednu cjelovitu koncepciju jugoslavenske ekonomike. A tko može sasvim garantirati da su naši savezni društveni planovi uvijek pravilni, ako nisu podvrgnuti kontroli i korekturi samih objektivnih ekonomskih zakona? Ja osobno, recimo, ne mogu."94

Kratak prikaz riječi i djela Borisa Kidriča pokazuje kakvom je brzinom tekla evolucija napuštanja etatističke koncepcije društvenoga razvitka.

Snažan poticaj za nastavak procesa deetatizacije dao je VI. kongres KPJ, održan u listopadu 1952. Na njemu je KPJ veoma oštro osudila etatističko-birokratske tendencije u društvu i postavila programske zadatke smionijeg i bržeg razvijanja novih društvenih odnosa na osnovama samoupravljanja. Rezolucija VI.

kongresa ovim je riječima obvezala rukovodstvo KPJ i centralne državne organe da razvijaju radničko samoupravljanje:

"Prava neposrednih proizvođača u privredi mogu se samo dalje širiti i produbljivati, i to u utvrđivanju i raspodjeljivanju viška rada, nacionalnog dohotka, novih investicija itd., jer je to jedini put da privreda Jugoslavije bude u praksi tretirana kao cjelina i najsigurniji način suzbijanja birokratskog centralizma i republičkog partikularizma, a također i pojava birokratizma u radničkim savjetima koji – svaki na svoj način – znače vraćanje nazad i mogli bi samo kočiti daljnji normalni privredni razvoj, i lokalni, i republički, i jugoslavenske privrede kao cjeline, a također zaostalih republika i zaostalih krajeva, kojima je pomoć razvijenih još uvijek potrebna."95

Novi privredni sustav uveden 1954. donio je dvije izmjene: sredstva za proizvodnju (oprema, strojevi, itd.) puštena su u slobodnu prodaju, a uspostavljeni su državni investicijski fondovi (DIF).

Do izmjena u privrednom sustavu 1954. država je i raspolagala sredstvima za proizvodnju koja su bila isključena iz robno-novčanog prometa. Poduzeća nisu imala pravo raspolaganja osnovnim sredstvima.

Prevladalo je gledište da sredstva za proizvodnju ne mogu biti na slobodnom raspolaganju radnim kolektivima jer su vlasništvo cijele društvene zajednice. Međutim, postajalo je sve očitije da je režim državnog upravljanja osnovnim sredstvima u suprotnosti s načelima radničkog samoupravljanja, da je ekonomski neracionalno, a i nemoguće, stvoriti iole slobodnije tržište i u isto vrijeme isključiti osnovna sredstva iz slobodnog prometa, to jest iz kupoprodaje. Praksa je sve više potvrđivala da je strah od slobodnijeg tržišta neopravdan. Naprotiv, sve se više shvaćalo da je to uvjet racionalnijeg privređivanja i samoupravljanja.

Polazeći od tih spoznaja, tri godine nakon donošenja zakona o radničkom samoupravljanju, sredstva za proizvodnju prenesena su na radne kolektive da njima slobodno raspolažu, postala su roba kao i drugi proizvodi. Poduzeća su ih mogla slobodno prodavati i kupovati, pa je privredni život postao dinamičniji, fleksibilniji, racionalniji, jer su sada privredne organizacije mogle kupovati sredstva u skladu s potrebama svoje strukture proizvodnje.

Drugo važno pitanje bio je sustav proširene reprodukcije.

Rasprave o ulozi banaka u proširenoj reprodukciji pokazale su da postoje velike dileme.

Pristaše slobodnijih tržišnih odnosa zastupale su gledišta da treba dopustiti slobodno kretanje društvenoga "kapitala" na osnovi pretvaranja banaka iz ustanova za raspodjelu kredita u privredne organizacije koje prikupljaju slobodna sredstva i plasiraju ih prema potrebama privrede, živeći od uspjeha u svom poslovanju. (Karakteristično je da su ti stavovi slični koncepciji o reformi bankovnoga sustava koja će biti provedena početkom 1965. godine.) Međutim, takva su gledišta 1954. godine odbačena s obrazloženjem da bi njihovo provođenje bilo korak natrag. "Zar to ne bi značilo početak djelovanja zakona prosječnog

profita, početak djelovanja zakona kapitalizma" – rekao je Milentije Popović, jedan od stvaralaca privrednog sustava 1953. godine.96 Problem je riješen kompromisno.

Sredstva prikupljena kamatom na osnovna sredstva i sredstva iz drugih izvora slijevala su se u takozvani opći jugoslavenski investicijski fond (OIF), a služila su za kreditiranje investicija utvrđenih društvenim planovima. Slični investicijski fondovi osnovani su u republikama (RIF), kotarima (SIF) i komunama (KIF). Sredstva iz investicijskih fondova davala su se kao krediti onim investitorima koji su nudili najbolje uvjete.97

Formiranjem saveznih, republičkih i lokalnih investicijskih fondova – koji će postojati punih jedanaest godina – "spretno" je pronađena forma kojom je društvo, to jest država, uzimala oko tri četvrtine svih sredstava za investicije. Tako se formirao relativno moćan društveni "kapital" u rukama državnih organa. Umjesto da se razmišljalo o tome da se pronađe način kako da se privredne organizacije uèine glavnim nosiocima procesa proširene reprodukcije, došlo se do rješenja koja su i dalje u investiranju zadržavala dominantnu ulogu države. Kidričeve radikalne ideje na VI. kongresu KPJ nisu prihvaćene. Sustav uspostavljen 1954. održat će se sve do privredne reforme 1965.

Privredni sustav uveden 1954. prekinuo je jačanje poslovne autonomije poduzeća, širenje tržišnoga mehanizma i razvoj radničkog samoupravljanja. To se dogodilo u vrijeme udara na liberalizam ("slučaj \ilas"), u vrijeme zaustavljanja procesa približavanja Zapadu, u času prvih znakova normalizacije odnosa s SSSR-om.

Gdje su bili uzroci uzmaka pred oživljavanjem tržišta?

Jedan je od uzroka usporavanja procesa deetatizacije i u pojavama "deformacija" u privredi, pojavama koje su bile manje-više prirodan izraz slobodnijih robno-novčanih odnosa. Proces sve slobodnijega privređivanja omogućio je, naime, da se, osim inicijative radnih kolektiva koja je rezultirala većom proizvodnjom, boljim asortimanom i kvalitetom proizvoda, pojave i razne privatne inicijative okarakterizirane kao "dizanje privatno-kapitalističkih glava". Osim toga, u uvjetima slobodnijih robno-novačnih odnosa i veće samostalnosti socijalističkih poduzeća javljali su se različiti oblici privređivanja, poduzetnosti i odnosa u društvu koji su tu i tamo bili nalik na kapitalističku poduzetnost.

Da bismo ilustrirali tadašnju situaciju i proces o kojemu je riječ, poslužit ćemo se citatom iz karakterističnoga članka Mijalka Todorovića, člana tadašnjeg CK SKJ:

"Socijalističke privredne organizacije (poduzeća) već su na prvim koracima novog sustava takoreći dobile krila, čak s ono i onoliko slobode koju su im omogućavale fiksirane stope akumulacije i fondova. Od krutih, nepokretnih, često nerentabilnih, takoreći, poluustanova na budžetu-polupoduzeća postale su žive, prodorne, samostalne i samoinicijativne privredne organizacije.

Razriješila se inicijativa sitnih robnih proizvođača, obrtnika i naročito seljaka..."

“Kada su tijesni okviri administrativne privrede raskinuti, sve forme sitne proizvodnje, sve sitne privredne djelatnosti, oživjele su i izbile na sve strane...”

“Radi ilustracije navest ću samo neke primjere. Prema izvještaju Pokrajinskog sindikalnog vijeća iz Novog Sada, u toku 1952. godine porastao je u Vojvodini broj registriranih privatnih obrtničkih radionica za 2.144, a bespravni obrtnici su se u toku te godine udvostručili, tj. njihov je broj u toj godini porastao za 4.063.”

“...Isto tako porastao je prosječni godišnji promet po jednoj zanatskoj radnji. Za ilustraciju navodim sljedeće podatke: samo od strane državnih ustanova i poduzeća isplaćeno je, i to samo preko Narodne banke, privatnicima” (vidi tablicu):

	1952.	1953.	1952.
	u milijunima dinara		indeks 100
– privatnom investicijskom zanatstvu	3.873	8.877	229
– ostalom privatnom zanatstvu	6.121	8.272	135
– privatnim osobama koje se bave prijevoznim uslugama	8.856	11.245	127
Svega :	18.850	28.394	150

“Ali ni naša socijalistička produzeća nisu ostala svetački čista u tim uvjetima. One privatnokapitalističke tendencije i pojave kod privatnih robnih proizvođača pokazale su se u novom privrednom sustavu i kod ostalih robnih proizvođača, pa i kod samih socijalističkih privrednih organizacija (poduzeća, zadruga itd.), ali ovdje, doduše, kao sasvim sporedni proizvod, prije svega kao neskrivena težnja pojedinih poduzeća ili pojedinih grupa poduzeća da iskoriste monopolni položaj na tržištu kako bi podizali cijene i postizala što veće zarade...

Zakoni tržišta su, istina, gurali proizvođače, prije svega, na povišenje proizvodnosti rada, trgovce na smanjenje troškova trgovine, a sve zajedno na što bolju kvalitetu proizvoda: to kao osnovna tendencija, glavni proizvod toga procesa. Ali, kao sporedni proizvod, zašto ne zaraditi i na drugi način kad se može! Najprije se počelo stidljivo, s grižnjom savjesti zbog toga ’što smo ipak socijalističko poduzeće’, a onda su konkurencija, pa ’iskusni ljudi’ koji poznaju posao od prije rata, itd. već uzeli stvar u ruke; onda se postupno došlo i do izigravanja i kršenja zakonskih propisa, do deviznih prekršaja, zapostavljanja obveza prema

zajednici (porezi i dr., u raznim vidovima, počevši od namjernog zakašnjavanja uplata pa sve do netočnog evidentiranja prihoda i drugih falsifikata).

Najzad, sve takve i slične špekulacije povezane su i s podjelom pretjeranih i nezarađenih plaća koja se provodi među radnicima i službenicima."98

Prekinimo ovo znakovito citiranje i zaključimo: sve te i slične pojave u privrednom životu i poslovanju socijalističkih poduzeća, s jedne strane, i ekspanzija sitne privatne inicijative, s druge strane, bili su u suprotnosti s tadašnjim shvaćanjima o socijalističkim normama života. Neke društvene pojave nosile su obilježje kapitalističkog društva. Zato je partijsko rukovodstvo odlučilo privremeno usporiti deetatizaciju, primijeniti administrativne mjere kako bi se dotadašnje promjene učvrstile i stabilizirali novi odnosi.

Poslije petogodišnjih, gotovo svakodnevnih, promjena u svijesti ljudi, u društveno-ekonomskim odnosima i privrednom sustavu nastupilo je razdoblje stagnacije. U prijašnjem razdoblju (1950-1954) bila je uglavnom izgrađena i završena idejno-politička koncepcija deetatizacije društva, s više ili manje slabosti i praznina, pukotina, iluzija, naivnosti i nerealnosti. Trebalo je proteći određeno razdoblje društvene prakse da bi se proučilo praktično funkcioniranje sustava i izvukli zaključci, kako bi se jasnije uočile negativne i pozitivne strane, kako bi se izmijenile i dopunile, odnosno korigirale ideje i ponovno ubrzao ili eventualno usporio proces deetatizacije.

Svi spomenuti i slični činitelji društvenog razvitka činili su početkom 1954. godine društveno-političku situaciju veoma složenom. Smion i ubrzan proces demokratizacije i debirokratizacije društva u razdoblju od 1949. do 1954. donio je, po nužnoj logici svog razvitka, i one tendencije u gledištima i one pojave u društvenoj praksi koje su, prema ocjeni rukovodstva KPJ, ugrožavale ostvarenje utvrđene generalne linije društvenoga razvitka. Zato je preporučena veća obazrivost u mijenjanju društvenih odnosa i veća budnost prema nesocijalističkim tendencijama i opasnostima. To, međutim, neće ostati bez posljedica na tempo daljnjeg procesa deetatizacije društvenih odnosa i na društveni razvitak.

3. Promjene u državnoj strukturi i političkom životu – decentralizacija i demokratizacija

Razotkrivajući suštinu staljinizma, "poraz socijalizma" u SSSR-u i njegovu imperijalističku politiku, i strahujući od istih tendencija u Jugoslaviji, vrh KPJ gotovo je preko noći diktirao društvene promjene. One su zahvatile sve sfere društvenog života od privrede i političkog života do kulture i umjetnosti. Skup tih mjera tada je označivan kao tri "D" – decentralizacija, debirokratizacija i demokratizacija – u okviru koncepta samoupravljanja i "odumiranja države". Način djelovanja bio je poluratni; prvo ideja, drugo odluka, treće realizacija – sve "preko noći", odmah.

U spomenutom stilu, Boris Kidrič, predsjednik Privrednog savjeta i Savezne planske komisije, u čijim je rukama bila cijela jugoslavenska privreda, organizirana i vođena ultracentralistički, na osnovi svoga trogodišnjeg iskustva, prednjačeći u borbi sa staljinizmom, 7. rujna 1949. je, dakle skoro godinu dana prije Zakona o radničkom upravljanja govorio: “Oni drugovi koji misle da mogu centralizirano držati poduzeća u čitavoj zemlji u svojim rukama (odnosi se na savezna ministarstva, D.B.), ne oslanjaju se na partijsku organizaciju na terenu... nego na svoj birokratski aparat, a on se pokazuje nesposobnim... Dešava se da ministarstvo iz Beograda zabrani partijskom sekretaru (lokalnog komiteta, D.B.) ulazak u tvornicu i kao vlastodržac postavlja da samo ono provodi kontrolu...”99

A sedam dana prije toga, 2. rujna, na sjednici Predsjedništva Savezne vlade kaže: “... birokratizam u (saveznom) državnom aparatu narastao je preko svih normi... Birokratski centralizam pretpostavlja sadašnje organizacijske forme kao vrhunac...”, pa zatim zahtijeva radikalnu decentralizaciju ovim riječima: “…predati republikama sve što je moguće...”100

Uskoro zatim pod udar decentralizacije došle su i republičke administracije, koje su predale svoja poduzeća pod upravu lokalnih organa vlasti. Bio je to istovremeno i udar na republike, s jedne strane da se učini ravnoteža prema federaciji, a s druge strane da se spriječi ekonomska moć državnih struktura republika i otvori proces jačanja “komuna” kao centara vlasti. Republike su ipak zadržale upravu nad elektroprivredom, rudarstvom, poljoprivredom, trgovinom.

Unutar savezne vlade osnovani su savezni savjeti za koordinaciju privrednih poslova koji su preneseni na republike. Na crti demokratizacije upravljanja savezni su savjeti formirani od republičkih predsjednika, odnosno ministara odgovarajućeg resora.

Privredni savjet savezne vlade ostao je i dalje vodeći organ za privredu, a činili su ga predsjednici saveznih savjeta, predsjednik planske komisije i savezni ministri financija, vanjske trgovine i rada.

Analogne izmjene provedene su kasnije i u republičkoj i u lokalnoj upravi za upravljanje privredom.

U travnju 1951. ponovno su reorganizirane savezna i republičke vlade čime se još smanjila operativna funkcija državne uprave, naročito njezinih centralnih organa. Posljednjih 108 poduzeæa kojima je neposredno rukovodila, savezna je vlada prenijela u nadležnost republika. Na saveznoj razini ostale su za operativno rukovoðenje samo Glavna direkcija željeznica, Glavna direkcija pošta, Glavna direkcija rijeènog saobraæaja i Glavna direkcija aerotransporta, ali ne kao integralni dio vladina upravnog aparata već kao visokocentralizirane ekonomske organizacije, zapravo privredna udruženja sa svojim radničkim savjetima i upravnim odborima.

Tom je reorganizacijom aparat centralnih organa državne uprave smanjen za 40-60 posto.101

Reorganizacija vlada narodnih republika provedena je u travnju 1951. Budući da je cjelokupna privreda saveznog značenja tijekom 1950. i u travnju 1951. prenesena u nadležnost republika, organi uprave republika postali su najvažnija tijela za rukovođenje privredom. U okviru savjeta za privredne resore

osnovane su glavne direkcije za pojedine grupacije, na primjer: Glavna direkcija za metalnu industriju, Glavna direkcija za kemijsku industriju, Glavna direkcija za drvnu industriju, Glavna direkcija za tekstilnu industriju itd.

Usporedno s reorganizacijom savezne i republičkih vlada, ojačavana je autonomija lokalnih organa vlasti, narodnih odbora, s težištem na kotarevima.

Uzor za takvu koncepciju o položaju i ulozi narodnih odbora u sustavu vlasti bila je i praksa koja je nastala u uvjetima oslobodilačkog rata, tijekom kojega su lokalni organi vlasti, narodni odbori, imali izvanredno visok stupanj autonomije, što je bilo uvjetovano prirodom partizanskog rata u kojemu su čak i najniži organi vlasti i najmanje vojne jedinice i komande imale vrlo visok stupanj samostalnosti. Centralni organi vlasti imali su u NOB-u samo najopćenitija ovlaštenja u utvrđivanju opće političke, a lokalni organi imali su široku samostalnost. Takav naèin nastanka, takva praksa i položaj lokalnih organa vlasti u oslobodilaèkom ratu – što administrativno razdoblje za dvije godine nije moglo potpuno izmijeniti – olakšali su prihvaæanje marksistièke koncepcije o položaju lokalnih organa vlasti u prijelaznom razdoblju. Kad je, naime, nakon sukoba sa staljinizmom počeo intenzivan rad na proučavanju djela klasika marksizma, uočilo se da je autonomija lokalnih organa vlasti u ratu i neposredno nakon njega više u skladu s Engelsovom primjedbom na Erfurtski program njemačke socijaldemokracije, koju citira Edvard Kardelj u ekspozeu u Narodnoj skupštini 28. svibnja 1949:

“Potpuna samouprava u pokrajini, kotaru i općini putem službenika koji se biraju na osnovi općeg prava glasa. Ukidanje svih mjesnih i pokrajinskih organa vlasti koje imenuje država.”

Rukovodstvo KPJ bilo je zadovoljno jer je smatralo da je taj Engelsov stav o lokalnoj samoupravi već bio djelomično ostvaren u “jugoslavenskom sustavu narodne demokracije”.

Na sjednici komisije za koordinaciju savezne i republičke privrede, 29. listopada 1949, odlučeno je ukinuti podjelu na saveznu, republičku i lokalnu privredu.102 Odmah su u nadležnost republika predana sva poduzeća proizvođači tekstila, kože i obuće, a zatim 1950. industrija ugljena i elektroprivreda. Na sjednici Prezidija Savezne skupštine 7. veljače 1950. Kidrič ponovno napada birokraciju “koja se ... izdvaja iz procesa proizvodnje i uzdiže iznad njega kao njegov tutor i parazit...”103

Osim ideološke antistaljinističke motivacije, Kidrič je imao i nacionalne motive, ali o tom potom!

Tako je po konceptu “odumiranja države” pod udar došla najprije “savezna država”. U 1950. savezna administracija je smanjena za oko 100.000 službenika.

U skladu s korjenito izmijenjenim shvaćanjem o državi koja se sada tretira samo kao sredstvo, pa i nužno zlo, i u čijem se monopolističkom položaju vidi glavna i gotovo jedina opasnost za radničku klasu i društvo u cjelini, poduzet je niz mjera da se izmijeni položaj organa državne vlasti. Tako je Zakon o narodnim odborima znatno proširio autonomiju lokalnih organa. Oni su dobili šira prava u poslovima od neposrednog interesa za komunalni, socijalni i kulturni razvitak lokalne zajednice i u drugim poslovima koje

obavljaju. Ukinut je hijerarhijski odnos centralnih prema lokalnim organima. Jača uloga savjeta i komisija narodnih odbora, ukidaju se izvršni odbori narodnih odbora da bi se ojačala uloga plenuma (to jest izabranih odbornika), uvodi se institucija lokalnoga referenduma, afirmiraju se zborovi birača i slično.

Na valovima demokratizacije revolucionarne diktature na red je došlo i pravosuđe i služba unutrašnjih poslova (Udba). Na IV. plenumu CK KPJ 3. lipnja 1951. A. Ranković, ministar unutrašnjih poslova i član Politbiroa (sekretar CK KPJ), podnio je referat u kojemu je, prvi put, iznio šokantne činjenice i sudove o zloupotrebi Udbe. Njegov referat "zaslužuje" šire citiranje kao izvor za stanje u onom vremenu.

Ranković kaže da "sudovi kao i Udba i javni tužitelji pokazuju ... katkada sklonost da običan kriminal pretvaraju u politička krivična djela, ...postojala je tendencija da se u svakom pojedinačnom otporu prema pojedinim privrednim mjerama ili u pojavama zloupotreba i štete ili nesavjesnog rada pronalaze privredne i druge sabotaže. Ima sudova koji konkretnu neposlušnost prema pojedinim državnim organima ili službenim osobama pretvaraju u kontrarevolucionarno djelo. Tako je, na primjer, jedan sud proglasio uvredu predsjednika jednog mjesnog (seoskog, D.B.) odbora i njegove supruge za krivično djelo protiv naroda i države i izrekao kaznu od tri godine lišenja slobode."104

U nekim se sredinama počelo tražiti od građana određeno ponašanje, određene radnje i u onim slučajevima u kojima to zakon prepušta slobodnoj volji građana. Od građana se očekivalo da gotovo 100% izađu na izbore, da idu na masovne dobrovoljne radne akcije (što su oni uglavnom i činili); u nekim su sredinama lokalni organi vlasti takva politički poželjna ponašanja nastojali osigurati zakonskom sankcijom. Tako, na primjer, "...Kotarski narodni odbor u Trebinju je uputio na teren svoje službenike i predao im unaprijed potpisana bjanko-rješenja, koja za neodazivanje na rad sadrže unaprijed izrečenu kaznu prinudnog rada od tri mjeseca".105

O raširenosti masovnog kažnjavanja ljudi kaže se:

"Jedan od glavnih problema ... jesu pojave brzopletog lišavanja slobode pojedinih građana od strane nekih organa ... u toku 1949. godine od ukupnog broja hapšenja koja je izvršila Udba, 47% je neopravdanih, to jest, po završenoj istrazi ljudi su pušteni..."106, ljudi se zatvaraju po "60-70 dana, ponekad i za beznačajne prekršaje".107

O tendenciji stavljanja građana u neravnopravan položaj u istrazi i na sudu, referat konstatira:

"...U nizu sudskih odluka sud se obično zadovoljava izvještajem organa uprave i priznanjem optuženog i ne nastoji utvrditi materijalnu istinu postupka. Pitanje: da li je na primjer, jedna obaveza pravilno i zakonito utvrđena, ili obranu optuženog da objektivno nije bio u stanju učiniti djelo za koje se tereti – sud često ne ispituje, jednostavno izjavljujući da je ta obrana 'neosnovana'. ...Ima dosta primjera iz kojih se vidi da sud prihvaća činjenično stanje izloženo u optužnici, bez obzira na dokaze koji govore suprotno... Karakterističan je u tom pogledu primjer jedne presude koja pokazuje da optuženi iznosi argumente da nije učinio niti je mogao biti učinilac djela koje mu se stavlja na teret. Sud ovu odbranu ne

usvaja i ovako obrazlaže svoje stanovište: 'Optuženi ničim nije dokazao da nije učinio djelo za koje se optužuje'. U ovom pogledu još je karakterističniji primjer jednog suda koji toliko vjeruje priznanju za vrijeme istraživanja, da poricanje tog priznanja na glavnom pretresu smatra kao krivično djelo".108

"...Jedan sud je, na primjer, osudio, u sporazumu s lokalnim upravnim organima, grupu seljaka koji su dolazili u Beograd da se žale protiv samovoljnog postupka što im je, kad su ulazili u zadrugu, ostavljen znatno manji broj stoke i alata nego što je bilo odlučeno na zadružnoj skupštini. Neki sudovi su usvojili kriterij: sama činjenica da javni tužilac podiže optužnicu dovoljan je dokaz da jedno djelo nije prekršaj već krivično djelo... A predsjednik jednog kotarskog suda izjavio je predsjedniku okružnog suda: 'Ja i tužilac smo se sporazumjeli da o ovom predmetu donesemo takvu presudu'."109

Četvrti plenum CK KPJ imao je katarzične učinke. U 1953. godini donijet je novi kazneni zakonik, po kojemu je istraga prenijeta s javnih tužitelja na istražne suce, što je okrivljene stavilo u ravnopravniji položaj. Zanimljiv je detalj iz rasprave o nacrtu zakonika, kojom prilikom je Bakarić rekao Moši Pijadi da je dobro zaštitio državu od građana, ali da su građani slabo zaštićeni od države.

Nakon IV. plenuma neće se više ponoviti masovni teror i progoni, osim prema informbiroovcima. Bit Će, naravno, pojedinačnih i grupnih uhiĆenja političkih protivnika.

Različiti su uzroci terora, razularenosti Udbe i svođenja uloge sudova na izvršne organe i tehnički aparat političke vlasti. Jedni su u sferi ideologije i prirode režima, a druge su nametnule objektivne okolnosti.

Uvjerenost u povijesnu neizbježnost smjene društvenih sustava imala je snagu vjere u pripremanju revolucije i bilo izvorom prometejske snage revolucionara koju su oni prenosili na "mase". Po osvajanju vlasti taj je svjetonazor postao izvorom voluntarizma (revolucionarnog), a zatim birokratskog subjektivizma. Takvu načinu mišljenja, kojemu povijesni razvoj daje za pravo, nisu nužni dijalog i rasprava kao organski medij postojanja, dapače, smetaju mu da "nesmetano" ostvaruje svoju ulogu "izvršitelja povijesnog naloga".

Vulgarni materijalistički determinizam izrazio se u samouvjerenju da pokret koji ostvaruje "naloge povijesti" ima pravo na revolucionarni teror jer i on ubrzava put iz "carstva nužnosti u carstvo slobode", u "besklasno društvo".

Državno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju organizirano kao trust u kapitalizmu isključuje političke stranke, sindikate, parlamente, kongrese, demokraciju, pravnu državu, tržište. Budući da su zaposleni samo kod jednog vlasnika (države), radnici i svi zaposleni gube mogućnosti na "slobodnu" prodaju svoje radne snage i dolaze u teži položaj negoli prije u kapitalizmu.

Prenaglašena procjena snage "kontrarevolucije" također je jačala revolucionarnu diktaturu. Još je godinama nakon rata vladao strah od poraženih protivnika u ratu, posebno od rojalističkih snaga u Srbiji, a HSS-a u Hrvatskoj.

Međutim, KPJ je očekivala i žestok otpor dijela masa u ostvarivanju svoga programa. Ne samo internim direktivama, već i javno, centralno partijsko rukovodstvo pripremilo je niža rukovodstva i članstvo za politiku zaoštravanja. O tome M. \ilas, u ime Politbiroa CK KPJ, piše da Partiji predstoji put "... zaoštravanja, sudara ... u ekonomiji ... s prilično nemira..., teškoća, bura, surovih mjera...

...Stara Jugoslavija korupcije, pljačke, izigravanja zakona, špekulacije, maroderstva, lopovluka, zgrtanja bogatstva na gladi, bijedi, krvi i suzama masa, kao avet se diže iz ruševina i pustoši mlade, nove, još neiskusne Jugoslavije. Stara Jugoslavija pokušava da prodre svuda, da svuda provuče svoje pipke, da se ugnijezdi u državnom aparatu, da stvori kaos u privredi, u snabdijevanju, u administraciji, da postupno izađe iz budžaka ... i razmili se kroz sve oblike društvenog života".110

Budući da je programsko opredjeljenje KPJ bilo usmjereno na ubrzanu likvidaciju svih oblika privatnog vlasništva, takva politika je neizbježno morala doći u sukob s tzv. narodnim masama; gotovo 80% stanovništva činili su seljaštvo i obrtnici, koji se nisu mogli dragovoljno odreći tradicionalnog načina života. KPJ je u otporu dijela naroda protiv privrednih mjera vidjela "prste kontrarevolucije", a zapravo se radilo samo o tome da seljaci nisu nikada mogli pristati na prisilne otkupe, na prisilnu kolektivizaciju pa makar to tražila i njihova djeca koja su bila na vlasti.

Načelo jedinstva a ne podjele vlasti i težnja za političkim monolitizmom "po svaku cijenu" daljnji su uzrok revolucionarne diktature. Nezavisnost pravosuđa bila je pogažena.

U svojoj analizi A. Ranković, odnosno CK KPJ, nisu išli "do kraja stvari". Uzroci deformacija vidjeli su se u iskrivljenju linije KPJ od strane izvršitelja direktiva, pri čemu se previđalo da su te deformacije inherentne ustanovljenu političkom sustavu, da su u njemu neizbježne i da s vremenom i same prerastaju u sustav.

Tek radikalnim izmjenama pravca društvenog razvoja, promjenama sustava ili pak jačim otporom naroda mogu se mijenjati društveni odnosi i u tom okviru položaj pravosuđa i stanje zakonitosti. U našem slučaju osuda nezakonitosti u društvu na IV. plenumu CK KPJ 1951. godine bila je posljedica osude staljinizma i usvajanja koncepta odumiranja države.

4. Krležina platforma za slobodu književnosti i umjetnosti

U sklopu društvene reforme početkom 1950-ih, s izvjesnim je zakašnjenjem na red došlo i područje duhovnog stvaralaštva: obrazovanje, kultura, umjetnost. Bez demokratizacije duhovnog života, antistaljinizam bi se doživljavao kao manipulacija ljudima i cjelokupnom javnošću. Iskrene namjere u demokratizaciji revolucionarne diktature testiraju se upravo u području duhovnog stvaralaštva – u znanosti, kulturi i umjetnosti – slično kao što se politička demokracija legitimira višestranačjem.

Inicijativu na polju duhovnoga stvaralaštva pokrenuo je partijski vrh, ne samo zato što je on jedini imao u svemu monopol, već i zato što je bio svjestan da se cijeli projekt samoupravljanja mora uključiti u slobodu stvaralaštva.

Četvrti plenum CK KPJ, 3-4. lipnja 1951, na osnovi je \ilasova referata uputio poziv partijskom članstvu i javnosti da više nije obvezno proučavati govore i članke partijskih prvaka i držati se njih kao direktive, već da su dalje obvezne samo odluke – rezolucije, deklaracije i dokumenti – izdane od foruma, a da se sada slobodno angažiraju u raspravama o društvenim problemima. Via facti to je bio i poziv javnosti, što su mogli iskoristiti uglavnom intelektuaci po prirodi svoje profesije i društvenog angažmana.

Međutim, stanje glede inteligencije bilo je više nego teško. Dio inteligencije stradao je u ratu na obje strane – fizička likvidacija elitne skupine intelektualaca u Kerestincu 1941. od strane ustaškog režima, likvidacija i bijeg nekih intelektualaca pred komunističkom vlašću 1945.

U prvim poratnim godinama dio intelektualaca, koji su djelovali pod kvislinškim režimima, bio je isključen iz društvenog života. Kažnjeni su po istom kriteriju kao i poduzetnici kojima je nacionalizirana njihova imovina. Njima je uskraćeno pravo na rad – pravo na stvaralaštvo. U takvim su prilikama u aktivnom životu bili najčešće intelektualci koji su bili borci NOR-a. Ostali koji su se uključivali uglavnom su prihvaćali ulogu propagatora i agitatora partijske politike, mada u puno blažoj formi od onih u SSSR-u. Pod tim okolnostima publicistika, teorijske rasprave, pa i književnost, kultura i znanost bili su u rukama onih partijskih prvaka koji su bili skloniji tim djelatnostima – E. Kardelj, M. \ilas, B. Kidrič, V. Bakarić, M. Popović, B. Ziherl itd.

I kulturno-duhovno naslijeđe bilo je veoma siromašno jer se radilo o polupismenom i nepismenom narodu. Primjerice, neke važne društvene znanosti nisu ni postojale: nije bilo sociologije (tek će Rudi Supek početkom 1950-ih postavljati temelje sociologije), nije bilo politologije, pa ni političke ekonomije i drugih disciplina. Relativno razvijena je bila historiografija i književnost. Malu i politički ograničavanu aktivnost inteligenicije nadoknađivali su partijski prvaci. Većina "teorijskih" radova izlazila je iz njihovih pera. Valja međutim naglasiti veliku razliku između učinka teorijskih radova partijskih prvaka i onih iz pera intelektualaca. Ideje prvih su odmah bile ostvarivane u procesu društvene reforme. Oni su dakle odmah po svojim idejama "mijenjali svijest", jer su u rukama imali golemu moć, što nije slučaj s intelektualcima, čiji učinak je ili dugoročan ili se ponekada gubi u "maglama" bez jačeg efekta na društveni život.

Čim su samo malo prošireni okviri za slobodnije intelektualno, posebno književno stvaralaštvo, počeli su u većim kulturnim centrima – Zagrebu, Beogradu, Ljubljani – nicati brojni časopisi. Primjerice, u Zagrebu pored časopisa "Republika" 1945. godine, "Pedagoškog rada" 1946, "Kulturnog radnika" i "Historijskog zbornika" 1948, u 1952. su počeli izlaziti "Krugovi", "Hrvatsko kolo", "Literatura", "Galerija", "Tribina", "Književni Jadran", "Riječka" i "Zadarska revija", te 1953. časopis "Međutim".

U tim su se časopisima sve više javljali početnici – mladi književnici, kritičari, ali i oni stari koji su prije bili potisnuti. Bilo je prirodno, logično i nezaobilazno da su se u demokratskijem ozračju obnovili stari, a nastajali i novi sporovi oko programskih i estetskih problema. Sukobljavala su se različita mišljenja o drami društvenog razvoja kakva je zaista bila u sukobu s boljševizmom, i u društvenoj reformi koju je neposredno izazvao taj sukob. Glavna tema, kako eksplicitno tako i implicitno, bila je odnos komunističkoga pokreta i književnosti i umjetnosti, dakle problem koji je prvi otvorio M. Krleža već početkom 1930-ih, što je dovelo do poznatog "sukoba na ljevici" uoči Drugoga svjetskog rata, došavši u sukob s KPJ. Polemike su već 1952. ponovno stvorile dva "tabora", "modernistički" i "konzervativni". "Modernisti" su uklanjali razne "tabue", pregrade i ograničenja težeći što većoj slobodi i u estetskom i u tematsko-sadržajnom pogledu, a otvarala su se vrata i utjecaju Zapada. Sada su se slobodnije prevodila i rehabilitirala djela zapadnih autora, smanjivala antizapadna kampanja, jače osuđivala staljinističko-ždanovska proganjanja literature u SSSR-u itd. U tim raspravama po malo su se obnavljali odnosi, estetske skale i teme iz međuratnog razdoblja.

Tijekom 1952. su se, uz različite estetske, nazirale i različite ideološko-političke tendencije. Jedni su radikalizirali antiboljševičku kampanju KPJ prema jačoj kritici režima, drugi su se dosljedno držali duha i slova partijskih direktiva jer su bili uz KPJ i dušom i srcem, u nadi da se upravo tako najbolje mogu ostvariti intelektualne slobode i spriječiti nepoželjno prodiranje "malograđanske" primitivne stihije, a treći su zauzeli "neutralni stav", zalažući se da se "politika" ostavi po strani, a da se u književnosti ostane u okvirima estetike.

Unatoč proklamacija o slobodi intelektualnog stvaralaštva, KPJ se još nije odrekla uloge usmjeravanja u tako delikatnoj sferi. Ona je, suočena s tendencijom "cvjetanja svih cvjetova", inicirala kongres jugoslavenskih književnika, kako bi ih što više objedinila u potporu svojih društvenih reformi.

Kongres književnika održan je u Ljubljani od 5. do 7. listopada 1952. u znaku referata Miroslava Krleže.111 Sudionici Kongresa uglavnom su bili komunisti, ljevičari i simpatizeri KPJ. Krleža je govorio, s jedne strane, iz perspektive svoje dvadesetogodišnje borbe (1932-1952) protiv instrumentalizacije književnosti od strane komunističkog pokreta, poglavito u SSSR-u, a s druge strane i protiv malograđanske i "desne kontaminacije". Ne ulazeći na ovom mjestu u estetske probleme kongresne rasprave, recimo da su Krleža i Kongres vrlo snažno podržavali Tita i KPJ u sukobu sa staljinizmom. Krleža se nada da će Titova borba protiv Staljina uroditi sintezom "revolucije i umjetnosti". U toj sintezi umjetnost mora ostati umjetnost, koja treba "govoriti svojim vlastitim glasom", boreći se i protiv "lijevih fraza" i protiv "desnih kontaminacija" te postati umjetnost jedine socijalističke zemlje "na Balkanu i na Dunavu", zemlje "koja se do svoga vlastitog političkog oblika probila vlastitim snagama, po zakonu svoga vlastitog historijskog razvoja".112

Krleža je dakle s jedne strane apsolutno podržao borbu protiv staljinizma, jer je čitav život bio u toj borbi, založio se za punu slobodu stvaralaštva, kako u tematsko-sadržajnom tako i u estetskom smislu, ali se,

s druge strane, suprotstavio i desničarskim tendencijama uključujući i dekadentne pojave na Zapadu. Kao što je KPJ vodila strategiju "trećeg rješenja" – ni Istok ni Zapad – tako je i Krleža također tražio "srednje rješenje".

Prihvaćanje Krležina referata kao službenoga dokumenta Kongresa, doživljeno je u kulturnoj i političkoj javnosti kao njegova definitivna pobjeda i završni čin predratnog "sukoba na ljevici". Nakon Kongresa, Krleža postaje neprijeporni i najautoritativniji arbitar u književnom stvaralaštvu i glavni kriterij u kulturnom životu cijele zemlje. Takva Krležina pozicija već je bila postavljena njegovim imenovanjem za direktora Jugoslavenskoga leksikografskog zavoda 1950. godine.

Nepun mjesec dana prije Kongresa književnika, u Zagrebu je od 2. do 7. studenoga 1952. održan VI. kongres KPJ. Kongres je sumirao četverogodišnju borbu protiv staljinizma i formulirao koncepciju samoupravljanja. O SSSR-u izrečena je najteža kvalifikacija: tamo se početna radničko-seljačka vlast degenerirala u "birokratsku kontrarevoluciju" koja je restaurirala carističko-despotski režim, zavela sustav ropskoga rada, zgazila prava neruskih naroda i okrenula se osvajačkoj politici ruskih careva. Kongres je radikalizirao kritiku sovjetskoga režima izjednačivši ga s nacifašizmom, što je, za ideološku svijest partizanske generacije, bila najteža moguća kvalifikacija. Bio je to vrhunac kritike staljinizma.

U sklopu društvene reforme VI. kongres je odlučio preimenovati KPJ u Savez komunista Jugoslavije (SKJ), manifestirajući i time privrženost ne Lenjinu nego Karlu Marxu, čija organizacija je imala isto ime. Na crti koncepcije samoupravljanja, promjena imena simbolizirala je napuštanje "vodeće" uloge SKJ i njezino pretvaranje u ulogu idejnog usmjeritelja. Naime, KPJ kao stožer koji je upravljao svim područjima društvenog života, morala se povući s te pozicije ako se iskreno željela ostvarivati ideja samoupravljanja. Zato su kreatori te ideje u predkongresnom razdoblju već otvorili proces transformacije KPJ.

Umjesto kadrovske partije – kao organizacije stvorene u teškim ilegalnim i ratnim prilikama, organizacije čiji članovi i uvjeravaju, ali i dirigiraju, nose veliki teret, ali prisiljavaju i druge da tako rade, pružaju primjer u zalaganju, ali se služe i prisilom jer smatraju da je povijesno opravdana i slično – steklo se uvjerenje o nužnosti preobrazbe KPJ u pokret koji bi bio "ideološka avangarda" radničke klase i društva u cjelini.

Djelomično pod utjecajem takva gledišta o ulozi Partije u prijelaznom razdoblju, a djelomično u želji da omasovi svoje redove u borbi protiv staljinizma, KPJ se otvorila svima koji su prihvatili njezin novi kurs. U drugoj polovici 1948. godine, dakle za prvih pet-šest mjeseci sukoba s Informbiroom, u KPJ je primljeno više od 80.000 novih članova, tako da je potkraj 1948. godine bilo 530.812 članova. Potkraj 1950. godine taj je broj povećan na 607.443, potkraj 1951. na 704.617, a 30. lipnja 1952. na 779.382 člana. Znači da je broj članova KPJ u četiri godine – od polovice 1948. do polovice 1952. – povećan za oko 63%.

Očigledno je bio posrijedi proces koji će postupno mijenjati karakter Partije pretvarajući ju iz kadrovske u masovnu, čime se Kominformu dokazivalo kakvu potporu ima Tito.

Jedan dio članova Partije pružao je otpor novome kursu. U tom su razdoblju otpadali oni koji su se solidarizirali s Kominformom. Prema njima nije bilo nikakva kolebanja. Najmanje neslaganje ili čak kritička napomena na politiku otpora KPJ Informbirou, kažnjavali su se isključenjem iz Partije.

Osim informbiroovaca, iz KPJ je od 1951. do 1954. isključeno 112.858 seljaka, najviše zato što nisu mogli prihvatiti antiseljačku politiku i kolektivizaciju poljoprivrede.113

Šesti je kongres izabrao Centralni komitet od 109 članova. Politbiro je promijenio ime u Izvršni komitet u koji su izabrani J. B. Tito, kao generalni sekretar te članovi V. Bakarić, M. \ilas, I. Gošnjak, E. Kardelj, B. Kidrič, L. Koliševski, F. Leskošek, M. Pijade, –. Pucar, A. Ranković, –. Salaj i S. Vukmanović.

Najveća promjena u biću KPJ dogodila se u borbi sa staljinizmom, tijekom koje je slomljena naslijeđena ideološka svijest. Njezini otpori demokratizaciji neće više biti legitimirani staljinizmom, mada će biti i takvih natruha, već će proizlaziti iz strukture i konfliktnosti jugoslavenskog društva.

Istodobno s promjenom uloge i imena KPJ, provedena je i slična promjena u tzv. masovnim organizacijama. Na IV. kongresu Narodne fronte Jugoslavije, 22-25. veljače 1953, promijenjeno je ime u Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ). Na kursu približavanja Zapadu SSRNJ je uspostavio veze sa socijalističkim partijama Belgije, Francuske, Savezne Republike Njemačke, Velike Britanije, Norveške, Švedske, Danske, Nizozemske, a kasnije i Indije, Burme i Izraela. Na IV. kongresu Antifašističke fronte žena, 26-28. rujna 1953, to je ime promijenjeno u Savez ženskih društava Jugoslavije.

x x

x

I najzad, djelomično kao rezultat svih promjena u političkom i privrednom sustavu od 1949. do 1953. godine, što je trebalo i pravno sankcionirati, a djelomično i radi poticanja daljnjih promjena u duhu nove koncepcije KPJ o izgradnji socijalističkog društva, Narodna je skupština 13. siječnja 1953. donijela Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja FNRJ koji je faktički zamijenio Ustav iz 1946. godine.

Za osnovu društvenog uređenja Ustavni je zakon proglasio društveno vlasništvo i samoupravljanje proizvođača. Po tom se zakonu mijenja struktura Savezne i republičkih skupština. U njima su ustanovljena vijeća proizvođača kao drugi dom. Savezno vijeće sastavljeno je od zastupnika koje biraju neposredno birači i od zastupnika koje biraju republičke skupštine i skupštine autonomnih jedinica (Vojvodina i Kosovo i Metohija) iz redova svojih članova i koji predstavljaju te republike, odnosno jedinice. Tako je sačuvana jezgra negdašnjega Vijeća naroda u okviru Saveznog vijeća. Vijeće proizvođača birali su posredno birači

zaposleni u proizvodnji, transportu i trgovini. Uvedena je funkcija šefa države, predsjednika Republike, a za prvoga predsjednika izabran je Josip Broz Tito. Kao političko-izvršni organ Skupštine uvedeno je Izvršno vijeće, a ne vlada kao prije, da bi se jače naglasio radni karakter i princip skupštinske vladavine. Sve te promjene u političkom sustavu i radničko samoupravljanje, imali su za cilj prevladavati tradicionalne odnose i ustanove državne vlasti i sprečavati tendencije i prema staljinističkom despotizmu i prema liberalnoj građanskoj demokraciji.

1 Tito, Govor na Novu 1948. godinu, Govori i članci, knj. III, str. 217.

2 Tito, Govor na mitingu u Splitu 5. ožujka 1950, Govori i članci, knj. V, str. 38.

3 Iz Pisma CK KPJ partijskim organizacijama od 16. listopada 1950.

4 Edvard Kardelj, Problemi naše socijalističke izgradnje, knj. I, Kultura, Beograd, 1954, str. 228.

5 Isto, 229.

6 Isto, 232.

7 Isto, 234.

8 Tito, Govor na Novu 1948. godinu, nav. dj., 226.

9 Tito, Govor na II. kongresu KP Hrvatske 26. prosinca 1948, Govori i članci, knj. IV, str. 54. i 55.

10 Edvard Kardelj, nav. dj., 237.

11 “Planska cijena pojedinog artikla ili grupe artikala nastaje tako što se prosječnim društveno potrebnim troškovima proizvodnje, transporta i trgovine dodaje iznos dobiven time što se prosječni troškovi množe s individualnom, planskom određenom stopom akumulacije i fondova za dotični artikal, odnosno grupu artikala” (B. Kidrič, Teze o ekonomici prelaznog perioda, Komunist, br. 6/1950, str. 15).

12 “Pred Komunističkom partijom Srbije postavlja se kao osnovni zadatak borba protiv šovinističkih i hegemonističkih tendencija i to uglavnom velikosrpskih...” (Iz Rezolucije I. osnivačkog kongresa Komunističke partije Srbije, 8-12. svibnja 1945).

14 Dr. Vladimir Bakarić, O poljoprivredi i problemu sela, Kultura, Beograd, 1960, str. 66.

15 O stupnju centralizacije govori podatak da su svi autobusi u Jugoslaviji bili uključeni u jedno poduzeće tzv. DASP (Državno auto-saobraćajno poduzeæe).

16 Arhiv CK KPJ, Sig. III/9.

17 Arhiv CK KPJ, Sig. III/39.

18 Ovaj autor je 1949. doživio da mu je prodavačica rekla: “Nema za Vas robe, idite u Vašu Srbiju.”

19 “Borba” br. 16 od 19. siječnja 1947. Kao dokument vremena, ovaj članak zaslužuje da ga se šire citira. Napisan je nakon što su sve republike izglasale svoje ustave i time zaokružile jugoslavenski federalizam.

U članku se, osim ostalog, kaže:

"... Kako je veliki taj razvitak, kako je ogroman taj napredak postignut za nekoliko godina! On je donio samostalnu državnu organizaciju narodima koji je nikada prije nisu imali (slovenska), on je uveo u samostalni državni život jednu novu naciju (makedonsku). On je našao konačno rješenje odnosa između srpskog i hrvatskog naroda. On je pretvorio Jugoslaviju, tamnicu naroda u prvom periodu njenog postojanja, u bratsku porodicu ravnopravnih slobodnih naroda. On je likvidirao Novopazarski Sandžak kao tursku administrativnu jedinicu, on je ostvario autonomiju Vojvodine, ostvarajući u isto vrijeme u njoj većinu srpsko-hrvatskog stanovništva; on je ostvario autonomnu oblast na Kosovu, Metohiji, likvidirajući razdor i neprijateljstvo Srba i Šiptara. Crna Gora, proširena dijelom Sandžaka i Bokom, došla je ponovo do svoje samostalne nacionalne egzistencije. Ispunjene su težnje hrvatskog naroda za slobodom i nezavisnošću. BiH je stekla državnu samostalnost... uklanjajući na taj način jedan od važnih uvjeta nesporazuma među Srbima i Hrvatima. Srbija je povratila svoju državnu samostalnost i našla svoj put kao najvažniji činilac u ravnopravnom rješenju odnosa među svim jugoslavenskim narodima. Uza sve to međunarodni ugovori priključuju Jugoslaviji dalmatinske i hrvatske otoke, Istru i Slovensko primorje. Ostvareni princip federativnog uređenja nepovratno je uklonio sve uvjete razdora i međusobne borbe jugoslavenskih naroda, stvorio osnovicu za nesmetani, puni razvoj i preokret svih njih. Kako je golem taj rezultat revolucionarne demokratske oslobodilačke borbe!"... ... što ..."služi kao primjer i uzor bližim i dalekim narodima (i) ... pobjedi nove, narodne demokracije u Europi".

Teze M. Popovića zaslužuju historiografsku analizu, ali za to u ovom radu nema mjesta.

M. Popović je oštro polemizirao sa srbijanskim političarem M. Grolom, koji je kao vođa opozicije 1945. bio protiv federalizma. On je 1966. bez kolebanja podržao Tita u smjenjivanju A. Rankovića. Umro je 1971. kao predsjednik Skupštine SFRJ.

20 Ovaj autor je u jesen 1942. na partijskom tečaju postavio predavaču Josipu Caziju sljedeće pitanje: "Da li je moguće da se mi komunisti nakon što osvojimo vlast izrodimo i narodu se nametnemo kao nova vladajuća klasa". Nakon što me predavač blago ukorio zbog takve heretične misli (bio je vrlo tolerantan, vjerojatno zato što je bio istaknuti sindikalni prvak), rekao je: "Ja znam da se tako desilo u svim revolucijama kao i u Crkvi nakon što je dobila zaštitu rimske države, ali mi komunisti se rukovodimo znanstvenom teorijom koja je utvrdila zakonitosti po kojima će budućnost teći. Dakle, nas štiti marksizam-lenjinizam od svih mogućih deformacija u budućnosti". Naravno, složio sam se s njegovom tezom.

21 Borba za izmjenu granica prema Italiji i Austriji bila je znatno "agresivnija" od one koju je vodila vlada Kraljevine Jugoslavije nakon I. svjetskog rata. Dva su motiva iz kojih je izviralo jako tvrdo stajalište, koje je išlo čak i do rizika rata s Velikom Britanijom i SAD-om. Naime, u jugoslavenskom vrhu kreatori vanjske politike bili su Hrvat i Slovenac – Tito i Kardelj. Uz njih dvojicu hrvatski i slovenski kadrovi imali su ključne pozicije u diplomatskoj službi FNRJ. Uz taj nacionalni slovenski i hrvatski motiv djelovao je

revolucionarni motiv po kojem je legitimno od kapitalističkih država osloboditi svaki pedalj zemlje u interesu socijalizma.

22 O ulozi Jugoslavije i Tita u stvaranju balkanske federacije nastala je i ovaj stih: Drug je Tito zaslužio, da je Balkan njegov cio, Balkan cio i Europe jedan dio.

23 Početkom 1948. godine general-lajtnant Svetozar Vukmanović Tempo rukovodilac partijske organizacije JNA i član užeg rukovodstva KPJ, nakon posjeta SSSR-u gdje je trebao prikupiti iskustva o izgradnji sovjetske armije radi korištenja u izgradnji oružanih snaga Jugoslavije, kritički je iznio svoje dojmove i, upozoren od dva svoja pomoćnika da se ne smije negativno govoriti o Sovjetskom Savezu, odgovorio je: "Nikome ne priznajem da je veći prijatelj Sovjetskog Saveza! Ali me upravo to obavezuje da ne šutim o slabostima koje sam uočio i da sovjetskim drugovima ne govorim kako je u njihovoj zemlji sve dobro i pravilno.. Upravo zato što sam komunist nije mi svejedno kako se razvija sovjetsko društvo. To moram otvoreno reći sovjetskim drugovima" (Svetozar Vukmanović Tempo, Revolucija koja teče, Komunist, Beograd, 1971, str. 59).

24 Milovan \ilas, Vlast, Veritas Foundation Press, London, (bez godine izd.), str. 132.

25 Isto, 133.

26 Isto, 138.

27 Povijest SKJ, Komunist, Beograd, 1985, str. 349.

28 Isto, 350.

29 Sudionik sjednice CK KPJ 1.ožujka 1948, član užeg rukovodstva KPJ Svetozar Vukmanović Tempo, ovako je zabilježio sjećanje na tu sjednicu:

"Tito je, kao i uvijek u teškim situacijama, na početku dao ton sastanku. Prvi je uzeo riječ, iako bi normalno bilo da najprije članovi delegacije podnesu izvještaj o razgovorima sa Staljinom. Ušao je u srž problema kada je rekao da su odnosi između naše zemlje i Sovjetskog Saveza zapali u ćorsokak.

...Tito je, obrazlažući svoju ocjenu, rekao da sovjetsko rukovodstvo ne želi da nam pomogne u naoružavanju armije i da stalno ističe kako nam ne treba jaka armija jer će nas oni braniti.

...Tito je također rekao da ugovori o mješovitim društvima u riječnom i zračnom prometu nisu ravnopravni.

...Naša izlaganja samo su potvrdila ocjenu koju je Tito dao na početku sastanka.

Tito je ukazao na još jednu činjenicu: Rusi na nacionalno pitanje gledaju drugačije od nas ... a mi nismo figurice na šahovskoj tabli...

Tito je na kraju podvukao da se nalazimo u punom jeku izvršenja petogodišnjeg plana i da bi nas ulaženje u federaciju s Bugarskom omelo u tome.

Imajući sve to u vidu, Tito se izjasnio protiv stvaranja federacije s Bugarskom. Praktično, to je značilo odbacivanje Staljinovog zahtjeva, i to na sastanku rukovodstva jedne partije, što je bila rijetkost, da

ne kažem iznimka, u međunarodnom komunističkom pokretu. Svi smo se složili s Titom. Jedino je Sreten Žujović šutio i zapisivao u svoj dnevnik ono što smo govorili. Kako je to radio na svakom sastanku, nitko nije obraćao pažnju na njegovo držanje.

Na kraju sastanka zaključeno je da se u strogoj tajnosti drži sve o čemu je bilo riječi kako se ne bi izazvale teškoće u našim nastojanjima da prevladamo nastalu situaciju" (Svetozar Vukmanović Tempo, nav. dj., 61-64).

30 Isto, 351.

31 Isto

32 Agenturne informacije o pričama u kuloarima jugoslavenskih vodećih komunista i stvarna Titova politika upućivali su Staljina na zaključak da se Jugoslavija neće dati pod dominaciju SSSR-a, što može zarazno utjecati na ostale satelitske zemlje. Suočen s takvom mogućnošću i težnjom za širenjem svojeg imperija Staljin se odlučio "slomiti" Tita i Jugoslaviju.

33 Rezolucija IB-a i odgovor KPJ pročitani su 29. lipnja 1948. u 22 sata na Radio-Beogradu. Pred ponoć te večeri upao je u stan ovog autora –uro Zrnić, zapovjednik pukovnije u Novoj Gradiški u kojoj sam bio politički komesar. Sav usplahiren reče: "Slušao sam Radio- Beograd. Ne vjerujem da smo se mi posvađali s Rusima, već su vjerojatno neki teroristi-provokatori upali u radio Beograd. Ti si komesar, molim te zovi političku upravu JNA da znamo što se stvarno desilo."

Takav je bio šok, ali ne samo kod Zrnića.

34 U vojsci je desetak dana prekinuta vojna obuka, održane su samo političke konferencije na kojima su se "prorađivali" dokumenti sukoba.

36 Isto, 102.

37 Isto, 828.

38 Isto, 490-496.

39 Svojim tumačenjem odnosa KPJ i građanskih stranaka Kardelj je, naknadno, priznao da su pozivi za suradnju u NOB-u bili neiskreni.

40 Isto, 534. Dokumenti doista potvrđuju točnost te informacije.

41 Isto, 541.

42 V. kongres KPJ, 558.

43 Isto, 213.

44 Isto, 208-213.

45 Nakon završenih manevara Tito se sastao s vojnim komandantima i u razgovoru s njima otvorena srca rekao i ovo:

"Drugovi, ja sam, s nizom naših drugova, proglašen gestapovskim agentom i prodanim izdajnikom komunističkog pokreta samo zato što nismo, ostajući dosljedni idealima i interancionalističkim principima

komunističkog pokreta, pristali da nam se dirigira, da budemo zavisni od drugog, da se naša dobra odvlače, da naši ljudi u svojoj zemlji moraju pokorno slušati strane vojne i ekonomske savjetnike i služiti službama drugih zemalja. Postoji li nešto teže za jednog revolucionara od toga da ga nepravedno proglase izdajnikom, da se danas sav komunistički pokret u svijetu odriče naše Partije i našu zemlju proglašava okuženom? Ja sam uvjeren da ćemo mi imati snage sve to prebroditi, ali je pitanje može li se nazrijeti vrijeme kada će istina pobijediti.

... Ja sam, drugovi, mogao odabrati i drugi put, put povlađivanja Staljinu i Informbirou. Da sam to uradio, bio bih i dalje cijenjen i veličan i meni lično bilo bi dobro; ne bih bio ‘otpadnik i prodana duša’, nego bih bio slavljen. Ali takav put ja nisam mogao odabrati. Tim bih činom osramotio cijeli svoj život – radnika beskućnika i proleterskog borca, čovjeka koji je osjetio što znači biti eksploatiran i zavisan od drugoga, put revolucionara i komandanta onih koji su ostali na bojištima i stratištima. Tada bih se uistinu osjećao prodanom dušom... Možda ja neću doživjeti da pobijedi istina. Možda to neće doživjeti ni Bevc, Koča i njihova generacija. Ali, uvjeren sam, to će doživjeti netko od vas, mladih suboraca, makar bilo potrebno i oružjem braniti skupo plaćenu slobodu.

... Ako mi to, drugovi, ne doživimo, ostavljam vam u amanet: ne dopustite da nas bilo šta pokoleba, nastvite borbu i ne žalite žrtve. Uvjeravam vas da jedino istina na kraju mora pobijediti. Pa čak ako ni vi to ne doživite, doživjet će oni koji dođu iza nas i neće nas proklinjati, jer usprkos svemu nismo niti ćemo izdati budućnost svoje zemlje.

... Mi smo izvršili veliko djelo i iznijeli veliki teret na svojim leđima, ali sada nemamo vremena da uživamo plodove naših borbi i naših tereta. Mi smo takva generacija, mi smo zato tu da sagorimo u revoluciji za buduća pokoljenja!” (Zvonko Štaubringer, Titovo historijsko NE staljinizmu, Radnička štampa, Beograd, 1976, str. 61-62).

46 Z. Štaubringer, nav. dj., 51-52.

47 Isto, 52.

48 Isto, 54.

49 Šef vojnog kabineta J. B. Tita, general B. Šiljegović kazivao je ovom autoru da je vrhovni vojni sud zatražio sugestiju o visini kazne. Problem te kazne je došao i do Tita, koji je sugerirao da se najteži oblik izdaje kazni najtežom vremenskom kaznom (do 20 godina).

50 O moći Udbe Josip Hrnčević, javni tužitelj Jugoslavije, svjedoči ovim riječima: “Nikome nije bilo dozvoljeno, pa ni javnom tužilaštvu, da se u te stvari miješa. Sve što nam je preostalo bilo je da u pojedinim slučajevima, uglavnom na molbu rodbine, interveniramo kod UDB-e” (J. Hrnčević, Svjedočanstva, Zagreb, Globus, 1984, str. 116).

51 R. Radonjić, Izgubljena orijentacija, Radnička štampa, Beograd, 1985, str. 74-76.

Prema neobjavljenoj disertaciji V. –orđevića (u posjedu autora), iz KPJ isključeno 59.596 članova, a kažnjeno 31.142.
52 Prema istraživanju beogradskog novinara D. Markovića, evidentirano je 55.663 informbiroovca, od kojih 21.880 boraca NOB-a, 1.673 nositelja "Spomenice 1941.", 1.772 pripadnika SUP-a, 8 članova CK KPJ, 50 članova oblasnih, 773 člana kotarskih komiteta itd. ("NIN", 17.09.1987. str. 18-21)
53 Povijest SKJ, 364.
54 Nije jedini razlog tome da se osigura hrana za gradove, već i da se politički i ekonomski uzdrma cijelo seljaštvo i pripremi za kolektivizaciju.
55 Izvori za istoriju SKJ, Komunist, Beograd, 1983, str. 14.
56 Darko Bekić, Jugoslavija u hladnom ratu, Globus, Zagreb, 1988, str. 126-129.
57 "Novo Vremja", Moskva, br. 24/1951.
59 Ilustritativan je u tom pogledu članak "Peti kongres Komunističke partije Jugoslavije i problem teoretskog podizanja partijskih kadrova" u časopisu "Komunist" br. 1, 1949, u kojemu se partijskim kadrovima preporučuje da svoje teoretsko obrazovanje obogate teorijom SKP(b)-a i Staljinom. U članku se o tome kaže i ovo:

"Kao što su Marks i Engels u izučavanju kapitalističkih društvenih odnosa polazili od izučavanja konkretne društvene stvarnosti u Velikoj Britaniji, gdje su ti odnosi u to doba bili najrazvijeniji, tako svako izučavanje zakonitosti socijalističke izgradnje treba polaziti od izučavanja konkretnih društvenih odnosa u Sovjetskom Savezu, gdje je socijalistički poredak postao, prvi put u povijesti, stvarnost. U društvenoj praksi SSSR-a potvrđuje se pravilnost teoretskih postavki Marxsa i Engelsa, pravilnost njihovih genijalnih predviđanja."

60 Naslov Kardeljeve studije iz 1945. godine.
61 Tito, Iz razgovora s delegacijom Prvog kongresa Saveza studenata Jugoslavije, Govori i članci, knj. VII, 24.
62 Edvard Kardelj, O narodnoj demokratiji u Jugoslaviji, "Komunist", br. 4/1949, str. 39.
63 Isto, 42, 43.
64 Tito, Govor na Drugom kongresu KP Hrvatske, Govori i članci, knj. IV, 51-65.
67 Isto, 95.
68 Boris Kidrič, O nacrtima novih ekonomskih zakona, Zagreb, 1951, str. 28. i 29.
69 Edvard Kardelj, Deset godina narodne revolucije, nav. dj., 104-105.
70 Isto, 103.
71 Isto, 114.
72 Isto, 129.
73 Edvard Kardelj, Socijalizam i demokratija, Beograd, 1958, 179.

74 Isto, 196.
75 Boris Kidrič, Predavanje u Institutu društvenih nauka u Beogradu, 21. lipnja 1950, Sabrana djela, knj. VI, str. 133-134.
76 Engels, O kritici projekta socijaldemokratskog programa od 1891. god., Marks-Engels, Dela, rusko izdanje, tom XVI, knj. II, str. 111. Citirano prema ekspozeu E. Kardelja, O narodnoj demokratiji u Jugoslaviji, Komunist, br. 4/1949, str. 54.
77 "...Mi smo se na praksi u svojoj zemlji uvjerili kako snažno i duboko osvjetljava ta nauka i najzamršenija pitanja: tko želi i tko je sposoban da je shvati, da razumije njen duh – tome nisu potrebni nikakvi drugi autoriteti, nikakvi tutori..."
78 "...Marks, Engels i Lenjin uče nas da država počinje odumirati od časa kad proletarijat dođe na vlast ... To odumiranje države počinje prvo u 'njenim privrednim funkcijama', u upravljanju proizvodnjom od strane proizvođača..." (Isto,)
"Kod Marksa, Engelsa i Lenjina nalaze se uglavnom odgovori na sva principijelna pitanja..." (Tito, Ekspoze na sjednici Savezne narodne skupštine FNRJ 27. 6. 1950, Govori i članci, knj. V, str. 220-252, passim).
79 Isto,
80 Ta odluka donesena je zato da Partija ne bi srasla "...u jednu cjelinu s birokratskim državnim aparatom..." i zanemarila svoju pravu dužnost "...dužnost organizatora i najaktivnijeg sudionika u svim političkim, kulturnim i privrednim akcijama, dužnost organizatora masovne kontrole..." Nadalje, "...svesti partiju i njenu ulogu na birokratski aparat, na dio državne mašine za prisiljavanje, za provođenje raznih prinudnih mjera – to je suprotno učenju Lenjina o ulozi partije u prvoj, prelaznoj fazi..." (Isto).
81 Odlučnost da se ustraje na putu koji je time označen Tito je izrazio ovim riječima: "...parola ..'Tvornice radnicima, zemlja seljacima', nije neka apstraktna propagandistička parola, već takva koja ima u sebi duboki sadržajni smisao. Ona sadrži u sebi čitav program socijalističkih odnosa u proizvodnji, u pogledu društvenog vlasništva, u pogledu prava i dužnosti trudbenika i – prema tome – može se i mora ostvariti u praksi, ako mislimo, zaista izgraditi socijalizam".(Isto)
82 Isto, 6.
83 Ta ideja o organizaciji cijele privrede u tezama je definirana ovako:

"Najviša udruženja radnih kolektiva, recimo čitave udružene grane u općejugoslavenskom obujmu, bit će u stvari deetatizirani AOR-i, izabrani npr. od radničkih savjeta privrednih udruženja (plenumi tih najviših udruženja trebaju se sastojati od radnika iz poduzeæa, plaæen je samo predsjednik s malim aparatom od 2 do 5 osoba; personali i poslovni izdaci idu na raèun privrednih udruženja; istovremeno se za taj broj ljudi može smanjiti aparat saveznog savjeta).

Savezni savjeti u ovoj fazi dijele opće rukovođenje s najvišim udruženjima radnih kolektiva. Ta su udruženja podvrgnuta, s jedne strane, općim direktivama državnih organa postavljenih od Narodne skupštine, a s druge strane, trebaju imati pravo i obavezu sudjelovanja u radu tih državnih organa. (Time se reorganiziraju savezni savjeti; pored predsjednika republičkih savjeta u njih ulaze i predsjednici radničkih savjeta udruženih grana. Istovremeno ti predsjednici ulaze u sastav Savezne planske komisije, pored predsjednika republičkih planih komisija.)

Neophodno je da se što prije po granama uvedu radnički savjeti za čitavu Jugoslaviju... Bez toga bi, s jedne strane, opasno zaostajao proces pretvaranja državnog vlasništva u općenarodnu imovinu pod upravom slobodno udruženih neposrednih proizvođača, a s druge strane, neizbježno bi se rađali i učvršćivali elementi republičkog državno-kapitalističkog vlasništva. Decentralizacija operative po državnoj liniji, bez istovremenog centralističkog i demokratskog udruživanja radnih kolektiva, tj. neposrednih proizvođača, ne vodi naprijed, nego neizbježno vodi natrag u državni kapitalizam (u stvari, u nekoliko državnih kapitalizama partikularističkih prema cjelini, birokratsko-centralističkih na dolje i prema radnim kolektivima)" (Isto, str. 8 i 9).

84 Tvornicama, rudnicima, prometnim, transportnim, trgovinskim, poljoprivrednim, šumskim, komunalnim i drugim državnim privrednim poduzećima kao općenarodnom imovinom u ime društvene zajednice upravljaju radni kolektivi u okviru državnog privrednog sustava, a na temelju prava i dužnosti utvrđenih zakonima i drugim pravnim propisima.

"Radni kolektivi ostvaruju to upravljanje preko radničkih savjeta i upravnih odbora poduzeća..." (OZU, "Službeni list FNRJ", 43/1950, čl. l) "U manjim poduzećima cio radni kolektiv sačinjava radnički savjet" (član. 2).

Radnički savjet poduzeća bira se općim jednakim i neposrednim pravom glasa, putem tajnog glasovanja" (čl. 11, st. 1).

85 Isto, čl. 23.

86 Isto, čl. 27.

87 Isto, čl. 36, 38, 39. i 40.

88 "Samim tim što je dnevna proizvodnja bila gotovo sasvim zavisna od osnovnih planova koji su bili diktirani odozgo, privredne organizacije i privredna udruženja nisu se mnogo obazirala na zakon ponude i potražnje, za zahtjeve tržišta. Možemo reći da su se obazirali vrlo malo ili čak nimalo. Zadovoljavanje zahtjeva tržišta bilo je u stvari prepušteno većoj ili manjoj pameti i uviđavnosti planskog i operativnog činovničkog aparata... (a) poduzeće nije prinukano vlastitim interesima da se brine za asortiman i kvalitetu robe." "...dosadašnji platni sustav temelji se samo na stalnoj plaći... Prije svega, plaća nije zavisila ni u čemu od pitanja koliko poduzeće bilo u pogledu kvalitete odnosno asortimana bilo putem svog komercijalnog i drugog privrednog zalaganja zadovoljava stvarne potrebe tržišta, pa prema tome i potrebe socijalističke

zajednice radnih ljudi. Prirodna posljedica toga bila je da su radni kolektivi ostajali nezainteresirani za vapijuĆim signalima koje je o potrebama socijalističke zajednice iz dana u dan davalo tržište." (Boris Kidrič, O nacrtima novih ekonomskih zakona, Naprijed, Zagreb, 1951, str. 11)

89 Isto, 2

90 Isto, 6.

91 Vidi: Odredbe savezne vlade, Službeni list FNRJ, 39/1952.

92 Boris Kidrič, diskusija na VI. kongresu KPJ, u: Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju, VI. kongres KPJ, Kultura, Beograd 1952, str. 183-184.

93 Isto, 190.

94 Isto, 193-194.

95 Rezolucija VI. kongresa KPJ o zadacima i ulozi Saveza komunista Jugoslavije, Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju, VI kongres KPJ, str. 263.

96 Milentije Popović, Povodom diskusije o privrednom sistemu, "Naša stvarnost", br. 1-2/1954, str. 19.

97 "Kreditiranje investicija provodit će se natjecanjem onih koji žele uzeti kredit kod banke, uz prethodno potpuno izrađene ekonomske i tehničke elaborate, odobrene od strane revizione komisije. Time poduzeĆa i interesenti dobijaju pravo sudjelovanja na natječaju, a tko Će dobiti kredit zavisi od toga tko nudi najpovoljnije uvjete. Savezni društveni plan za privredna područja koje želi favorizirati predviđa bilo posebne rokove otplate bilo posebne sume za to područje (na primjer poljoprivreda)."

"Uvođenjem takvih dugoročnih i kratkoročnih kredita u naš ekonomski život unosimo nešto bitno novo, slobodno kreditno-novčano tržište, neku vrstu specifičnosti, originalnog kreditno-novčanog tržišta. Unošenje tržišnih elemenata u ekonomski život mora pratiti ta pojava. Zapravo je baš slobodno kreditno tržište, slobodno kretanje kredita, i najkoncentriraniji dokaz činjenice da smo mi u osnovi debirokratizirali i tržište proširene reprodukcije, što će reći cio naš ekonomski život" (Milentije Popović, Povodom diskusije o privrednom sistemu, nav. dj., 16, 117).

98 Mijalko Todorović, Borba na dva fronta, "Naša stvarnost", br. 3/1954, str. 4, 5. i 8.

99 Boris Kidrič, nav. dj., knj. V., str. 608, 609.

100 Isto, 619, 620.

102 B. Kidrič, nav. dj., 623-634.

103 Isto, knj. VI, 108.

104 "Komunist", ožujak-svibanj 1951, br. 2-3/51, str. 12.

105 Isto, 39.

106 Isto, 20.

107 Isto, 37.

108 Isto, 14. i 15.

109 Isto, 18.
110 Vidi: “Borba”, 12-14. siječnja 1946.
111 “...Krležino istupanje na ... kongresu pisaca je bilo unaprijed dogovoreno u Centralnom komitetu (KPJ) i to sa mnom, a vjerojatno i s Kardeljem. To ne umanjuje Krležinu inicijativu i originalnost, nego samo otkriva da nije on, Krleža, napravio prijelom, jer on to nije ni mogao, nego je prijelom učinjen u tijeku tri i pol godišnje političke i idejne borbe – u vrhovima partije, s kojima je Krleža revnosno i disciplinirano surađivao...” (M. \ilas, Vlast, str. 228).
113 Povijest SKJ, str. 371.

Glava VII.
IZME–U DIKTATURE I SAMOUPRAVLJANJA – POČETAK DRŽAVNE KRIZE (1954-1964)

Uvod

Pet godina velike prekretnice (1949-1954) proteklo je u dramatičnoj obrani od nasrtaja staljinskog hegemonizma i u koncipiranju nove strategije društvenog razvitka. To je razdoblje u kojemu je zaustavljen proces etatizacije kao glavni društveni trend, a zatim su učinjeni prvi koraci u stvaranju samoupravnih odnosa. Pokušaj korjenitijih promjena u sustavu naišao je na vrlo ozbiljne prepreke, pa je usvojena politika polaganih i postupnih promjena.

Desetogodišnje razdoblje koje počinje 1953/54, a završava 1964/65, razdoblje je relativno mirnog razvoja i velikih uspjeha gotovo na svim područjima društvenog života.

Na početku toga razdoblja problem industrijalizacije zemlje postavljao se oštrinom i urgentnošću koja se nije bitno razlikovala od one 1947. godine kada se donosio prvi petogodišnji plan, i to zato što je ekonomska blokada gotovo zaustavila proces industrijalizacije od 1949. do 1953. godine. Jugoslavija je 1948-1952. godine imala godišnju stopu rasta društvenog proizvoda svega 1,7%, što je niže od prosječne stope rasta narodnog dohotka u prvoj Jugoslaviji koja je iznosila 2,14%.

Najviše stope industrijskog razvoja Jugoslavija je ostvarila od sredine pedesetih do sredine šezdesetih godina. Za to vrijeme radni odnos zasnovalo je oko dva milijuna ljudi; tada je Jugoslavija s nekoliko drugih zemalja bila po stopi rasta industrije na samom vrhu svjetske ljestvice; sve to usprkos činjenici što je etatizam bio vladajući društveni odnos, ali odnos koji se neprekidno transformirao prodorom novih elemenata samoupravljanja i robno-novčanih odnosa, a to je, vjerojatno, najviše utjecalo na povećanje inicijative u privredi.

Za razdoblje od 1953/54. do 1963/64. osnovno pitanje moglo bi se formulirati ovako: koji su društveni determinizmi i kakvi društveni odnosi uvjetovali da je Jugoslavija ostvarila relativno stabilan društveni razvoj i visoke privredne, prosvjetne, kulturne, vanjskopolitičke i druge rezultate, a kako su i zašto, gdje i zbog čega u tom razdoblju nastajale razlike i razvijale se proturječnosti i nove društvene snage i tendencije koje će dovesti do društvenih sukoba početkom šezdesetih, a uskoro i do posve neočekivanih kriza u idućem razdoblju.

Poglavlje 1.

UDAR NA DEMOKRATSKE TENDENCIJE

1. Stanje uoči blokade samoupravne reforme

Pet godina borbe Davida i Golijata – Tita i Staljina, KPJ i KPSS, Jugoslavije i SSSR-a – izmijenilo je povijesnu situaciju tako da se stanje sredinom 1950-ih godina teško može usporediti sa stanjem uoči sukoba s Informbiroom. Naravno, bitne značajke kao što su agrarna struktura društva, opća privredna zaostalost, nacionalna svijest itd. ostali su gotovo nepromijenjeni. Međutim, radikalno se izmijenio smjer društvenog razvoja.

Kakve su promjene nastale i kamo su one smjerale?

Najveća promjena dogodila se u sferi komunističke ideologije. Kao što je prethodno već rečeno, nastala je nova aktualna ideologija, koja je Sovjetski Savez od "raja" pretvorila u "pakao", a Staljina, "učitelja" i "vođu" cjelokupnoga naprednog čovječanstva, "pretvorila" u despota, satrapa i krvnika. Istodobnim određenjem Sovjetskog Saveza, manje eksplicitno, ali ipak dovoljno jasno, izveden je zaključak da takva katastrofa prijeti i Jugoslaviji ako ne promijeni dotadašnji put kopiranja sovjetskog sustava. Javljala se apokaliptička vizija o mogućemu porazu jugoslavenske revolucije i svijest da bi tamnovanje komunista u jugoslavenskim kazamatima i prolivena krv proletera i partizana u NOB-u mogla biti uzaludna ne učini li se kopernikovski zaokret od "državnog kapitalizma" sovjetskog tipa u novi sustav, sustav radničkoga i društvenog samoupravljanja.

Socijalistička birokracija sada je stavljena na "optuženičku klupu" na kojoj se do revolucije nalazila buržoazija. Ona je sada postala glavni "klasni neprijatelj".

Promjena ideologija, po razumijevanju njezinih stvaratelja, nije izvedena na osnovi negiranja marksizma. Dapače, njezini su tvorci isticali da njima pripada časna revolucionarna uloga da KPJ, a time i svjetski komunistički pokret, spašavaju od Staljinova revizionizma, pozivom na izvornu marksističko-lenjinističku teoriju i ideologiju.

Promjena ideologije bila je i najkrupnija promjena.

U stilu djelovanja ondašnjeg vremena, "rečeno - učinjeno", promjenu ideologije slijedile su i praktične promjene u gotovo svim područjima društvenog razvitka. O tim promjenama već je bilo govora, ovdje ćemo ih sumirati.

Najradikalnije promjene, uz ideologiju, dogodile su se u ekonomskom životu društva. Njihova je kruna, više u ideologiji, a manje u realnosti, bila rehabilitacija "zakona vrijednosti" a time i tržišnog mehanizma, što je bila heretična teza s obzirom na vladajuću "teoriju" u svjetskomu komunističkom pokretu, jer je "zakon vrijednosti" temeljna ekonomska kategorija kapitalizma, njegova os oko koje se "okreće svijet kapitala". Na temelju rehabilitacije zakona vrijednosti provedene su praktične promjene. Seljaštvo je oslobođeno proizvodnih naloga, prisilnog otkupa, kolektivizacije, svega osim poreza. Tako su seljaci slobodno proizvodili i prodavali – što je doživljeno kao oslobođenje slično ukidanju kmetstva.

Ukinute su zatvorene trgovine, tzv. diplomatski magazini za dio privilegiranih iz vladajuće strukture, veći dio zatvorenih odmarališta, povlaštenih pa i sindikalnih, vraćeno je komercijalnom turizmu. Ukinuta je zajamčena opskrba – bonovi za prehranu i točkice za tekstil, odjeću i obuću – kojom je bilo obuhvaćeno cjelokupno zaposleno stanovništvo, a uveden režim slobodne prodaje.

Ukinut je sustav proizvodnih naloga poduzećima, a ona upućena na tržište, od kojeg "dobivaju" indikatore i impulse što će proizvoditi, i po asortimanu i po kvaliteti.

Drastično je smanjena masa saveznog kapitala u korist republika, a dijelom i lokalnih zajednica i poduzeća.

Istodobno je provedena redukcija megalomanskih ciljeva Prvoga petogodišnjeg plana, svodeći ga na izgradnju tzv. ključnih kapitalnih objekata u metalurgiji, energetici, teškoj i vojnoj industriji, kao infrastrukturi za srednju i laku industriju.

Pod udar oštre kritike 1951. došlo je i masovno kršenje zakonitosti (IV. plenum CK KPJ). Osuđena je također i dogmatska politika odgoja i obrazovanja.

Kongres književnika 1952. na sugestiju Politbiroa CK KPJ proširio je okvire za slobodnije intelektualno i duhovno stvaralaštvo.

Jedina sfera u kojoj se politika nije bitno mijenjala jest odnos prema religijama, mada se i u tome "popuštalo".

Društvena reforma izvedena početkom 1950-ih godina dobro je počela korespondirati s društvenom problematikom Jugoslavije. Naime, državno-centralistički sustav uspostavljen nakon rata, iako vjerojatno povijesno neizbježna etapa u društvenom razvoju, bio je suprotan duhu narodne revolucije, a posebno neprihvatljiv za Jugoslaviju kao višenacionalnu zajednicu. Složenosti i različitosti Jugoslavije u načelu odgovara što šira autonomnost, a ne centralizam, premda je trajno prevladao centralizam, dakako različitoga društvenog karaktera. Složenosti Jugoslavije odgovara samoupravni društveni sustav jer on i po definiciji, a ne samo po implikacijama, pretpostavlja i razvija politički i ekonomski pluralizam u obliku veoma široke

autonomije ekonomskih i političkih subjekata, što će reći radnih, lokalnih i regionalnih zajednica, a posebno političko-ekonomsku samostalnost nacija, naroda i narodnosti.

U razdoblju od V. do VI. kongresa KPJ (1948-1952) rukovodstvo KPJ izgradilo je upravo takvu idejnu koncepciju izgradnje samoupravnoga socijalističkog društva. Osloncem na samoupravnu orijentaciju KPJ je učinila povijesnu prekretnicu. S puta koji je objektivno vodio u sveopći državno-vlasnički i birokratski monopol, zemlju je usmjerila na put borbe za samoupravni demokratski socijalizam.

Prihvaćanjem takve koncepcije nastala je golema diskrepancija između realno postojećeg sustava društvenih odnosa koji su bili izgrađeni na autokratsko-centralističkim osnovama, i te nove idejno-političke koncepcije KPJ u čijoj je osnovi radničko samoupravljanje i narodna demokracija. Ta je diskrepancija razumljiva s obzirom na to što se radilo o radikalnoj kritici "svega postojećeg", koja je provedena gotovo preko noći.

Usvajanjem koncepcije antietatističke, antibirokratske revolucije 1950. godine otvoren je problem od teorijskog i praktičnog značenja: kako mijenjati pravce društvenog razvoja, kakve su mogućnosti ostvarivanja samoupravljanja.

Mislimo da se složenost dileme pred kojom je stajalo rukovodstvo KPJ (a ono je donosilo odluke) može izraziti ovom formulacijom: idejnim i teorijskim opredjeljenjem KPJ je zapriječila put i restauraciji kapitalizma i državnom socijalizmu, kao dvama dominantnim i gotovo jedinim sustavima onoga vremena, a treći je put za koji se opredijelila bio potpuno nepoznat. Svijet je taj treći put nazvao "jugoslavenskim eksperimentom".

Povijesna odluka o prelasku na radničko samoupravljanje donesena je u okolnostima idealnim upravo za najčvršći velikodržavni centralizam. Privredna i međunarodna situacija Jugoslavije bila je teža 1950. godine nego, npr., 1947/48. Zbog potpune ekonomske blokade i dviju katastrofalnih suša, proizvodnja je od 1950. do 1953. godine bila manja nego 1949. Jugoslavija je bila izložena nezapamćenom pritisku s Istoka, a neko vrijeme i sa Zapada. Bilo je to vrijeme kulminacije hladnoga rata. Izdaci za obranu porasli su na 24% nacionalnoga dohotka, a za investicije se odvajalo više od trećine nacionalnog dohotka. Tolika opterećenja svijet nije poznavao.

Stupanj materijalnog razvitka nije se podigao. Socijalna se struktura nije izmijenila. Radnička se klasa nije razvila, seljaštvo se nije smanjilo, inteligencija nije stvorena.

Osnovna je proturječnost, dakle, bila u tome što su teški problemi i naslijeđene, ali i nove, društvene proturječnosti poticale centralizam i održavale sustav dominacije i diktature. A KPJ se opredijelila za humane ciljeve i demokratske vrijednosti izražene u samoupravljanju radnih ljudi u jednoj od najzaostalijih europskih zemalja s malobrojnom radničkom klasom, s dominantnom većinom seljaštva i drugih neradničkih slojeva u društvenoj strukturi.

Usprkos svim ograničenjima (od kojih smo spomenuli samo neka) koja su dovodila u pitanje mogućnost izvođenja prekretnice 1948-1953. godine, rukovodstvo KPJ ustrajalo je u svojoj odluci.

Takva upornost rukovodstva bila je moguća zahvaljujući povijesnoj činjenici da je Komunistička partija bila zaista monolitna i da su generalnu strategiju KPJ iz razdoblja 1948-1952. prihvatili svi društveni slojevi, nacije i narodnosti, premda su motivi i razlozi bili i različiti.

Na koje se socijalne i političke snage moglo osloniti u ostvarivanju nove koncepcije društvenog razvitka?

a) Glavna snaga izvođenja prekretnice je Komunistička partija koja je imala oko 800.000 članova, bila je još jedinstvena i imala je golem potencijal za provođenje političkih akcija. U toj se činjenici nalazi i dio proturječnosti toga razdoblja. Naime, procesom demokratizacije, decentralizacije i debirokratizacije rukovodila je ratna generacija komunista koja je držala u svojim rukama sve ključne pozicije i političku vlast, iako je sam taj proces bio idejno usmjeren protiv monopola nosilaca vlasti. Ta je generacija po svom društvenom biću, po svojoj idejno-političkoj fizionomiji bila sposobna izvoditi takav preokret. Prošlo je tek pet-šest godina od oružane faze revolucije u kojoj je ona očitovala veliku energiju, podnijela goleme žrtve i pokazala veliku spremnost na samoodricanje. Revolucionarne su tradicije još bile izvor snažnih poticaja za nova samoodricanja u borbi za nove društvene odnose. Ta generacija revolucionarne smjelosti i uvjerenosti u svoju povijesnu misiju dobila je u borbi protiv staljinističkoga nasrtaja novu snagu i nove impulse. Čvrsto je odlučila da dokaže, teorijski i praktično, ispravnost novoga "jugoslavenskog puta" u socijalizam.

Ali ta rukovodeća društvena snaga imala je početkom pedesetih godina i drugu značajku, i to suprotnu. Još nije mogla lako i brzo zaboraviti stare ideje, staru doktrinu i etatistički pristup problemima razvitka društva, to prije što je u tome bilo nemalo revolucionarnih i racionalnih elemenata, naročito za danu povijesnu situaciju u kojoj se nalazilo jugoslavensko društvo. Dodajmo tome da je ta društvena snaga, provodeći vlast, već bila ponegdje idejno nagrižena privilegijama koje vlast donosi.

b) Radnička je klasa bila relativno malobrojna i vrlo mlada. Zapravo se tek stvarala, uglavnom iz redova seljaštva. Zbog njezine malobrojnosti, mladosti, pa i male angažiranosti u oružanoj revoluciji, samo djelo prekretnice nije njezino neposredno djelo, već čin Komunističke partije, točnije njezina političkog vrha. Ali radnička klasa vidjela je u tome korak koji će zaustaviti proces da ona postane puko oruđe ekonomske moći i političke vlasti birokratsko-tehnokratskog upravljačkog sloja.

c) Seljaštvo, zanatlije i ostali društveni međuslojevi naslijeđeni iz kapitalističke strukture, činili su gotovo 70% stanovništva. Njihova aktivna uloga u smislu subjekta bila je beznačajna, mada je njihov otpor utjecao na promjene u režimu.

d) Inteligencija je preferirala demokratski nasuprot državno-birokratskom tipu socijalizma.

e) Sve nacije i narodnosti u Jugoslaviji pružile su otpor staljinizmu da bi sačuvale nadu u buduću moguću samostalnost.

f) Sudionici oslobodilačkog rata, osim svega rečenog, branili su svoju borbenu narodnooslobodilačku partizansku čast i vlastitu povijest od amoralnoga napada hegemonističke birokracije SSSR-a.

Valja istaknuti da se u procesu reforme režimu nisu suprotstavljali ni antikomunisti – proustaške, pročetničke, liberalne građanske snage niti bilo kakve opozicijske snage. U stvari, njihovo "djelovanje" ne može se ni spomenuti kao povijesni fenomen. One su pasivno čekale ishod sukoba sa staljinizmom.

Stvorena je dakle nova platforma društvenog razvitka koju su prihvatili svi društveni slojevi u svim nacijama i narodnostima. Tom je platformom KPJ revitalizirala svoje veze, i to u svim socijalnim i nacionalnim sredinama.

Razdoblje prekretnice 1949-1953. godine moglo bi se označiti "zvjezdanim trenutkom" teorijske misli komunističkoga pokreta Jugoslavije zato što je tada izgrađena koncepcija demokratskoga nasuprot autokratskome, samoupravnoga nasuprot državnome socijalizmu. Odgovor na dilemu koja se javila na raskršću revolucije izveden je korektno i u konkretno-povijesnom i u vizionarskom smislu. Ni danas se vjerojatno ne bi mogla naći alternativna idejno-teorijska koncepcija za danu situaciju.

Međutim, iz današnjeg je aspekta očigledno da je u prvoj koncepciji KPJ o izgrađivanju samoupravnog socijalizma bilo znatnih praznina.

Kritika etatizma kao sustava, i političke birokracije kao kontrarevolucionarne društvene snage, činila je glavnu točku novoga pogleda KPJ. Kritika je bila zaista krajnje radikalna, ali je to bila više moralno-politička osuda staljinizma, a manje znanstveno-teorijska analiza toga društvenog fenomena onoga vremena. U središtu pažnje bila je kritika društvenih odnosa u Sovjetskom Savezu. I sam birokratski sustav u svojem autentičnom liku "importiran" je iz SSSR-a, zato što se u tom razdoblju vlastita birokracija nije bila formirala u razvijenom obliku, ali i zato što su tu kritiku iznijele snage koje su držale vlast, pa su se više okomile na "tuđu" birokraciju, a manje na same sebe.

Nedostajala je temeljitija analiza ne samo dane društvene strukture već i tendencija njezina razvoja. Vjerojatno je jedan od razloga i taj što je aktualna struktura bila revolucionarna u smislu novih ideja, a egalitarna i neizdiferencirana u smislu realnog stanja i zato, naizgled, gotovo beskonfliktna, pa kao da "nije bilo" empirija za teorijska uopćavanja te vrste.

2. Pukotina u vrhu SKJ – udar na liberalne tendencije – "slučaj \ilas"

Vrh SKJ bio je uvjeren da je svojom koncepcijom samoupravljanja konačno pronašao "model" suvremenoga komunizma pod imenom "samoupravni socijalizam". Međutim, već nakon VI. kongresa 1952,

čiji dokumenti su bili vrh i "Magna charta" te koncepcije, pojavljivali su se fenomeni koji su indicirali da društveni razvitak kreće prema nečemu što je nepoznato; objektivno, to je bio društveni eksperiment. Partijski vrh nije predviđao veće probleme, a nije bila dopuštena nikakva rasprava izvan onih koje su se vodile na zatvorenim sjednicama i konspirativnim neformalnim razgovorima Politbiroa. To tijelo je, po starom stilu, upozoravalo Partiju da unutrašnje i vanjske neprijateljske snage ugrožavaju društveni poredak, naravno, ne argumentirajući njihovu kritiku režima, već se time samo održavala mobilnost, napetost i budnost. Nije se moglo ni smjelo raspravljati o eventualnim pukotinama i sukobima u državno-partijskom vrhu, već se stalno držalo javnost u uvjerenju da je SKJ monolitan.

Nakon što su komunisti po duhu i slovu VI. kongresa morali sve više postajati "propovjednici" ideja, a sve manje "zapovjednici" nad ljudima, pokazalo se da većina nije znala kako se treba ponašati, a mnogi su u tome vidjeli i početak gubitka vlasti. Vrh nije znao što će se desiti kada se skinu "čepovi" i "duhovi" počnu izlaziti iz boca, a po novoj ideologiji partijci, udbaši itd. ne smiju intervenirati, jer im to zabranjuje partijski projekt izgradnje samoupravnog društva. O takvim mogućnostima Politbiro nije ni smio ni htio govoriti jer se ne bi ni usudili ići u eksperiment velikih društvenih promjena, u koje su ih vodili ideološki rat protiv staljinizma i ideologija samoupravljanja.

I sve otvorenije veze sa Zapadom također su širile ozračje za slobodnije rasprave. Te veze su se iz dana u dan umnožavale. U 1950. Jugoslavija je imala diplomatske odnose s 29 zemalja, a 1953. s 49. Socijalistički savez je 1953. uspostavio veze sa socijalističkim partijama Belgije, Francuske, Savezne Republike Njemačke, Velike Britanije, Norveške, Švedske, Danske, Nizozemske, Indije, Burme i s organizacijama azijskih socijalista. Tito je 1953. doživio trijumfalni doček u Londonu, a u izgledu je bio i susret s predsjednikom SAD-a Eisenhowerom – tako da bi se sastala dva istaknuta zapovjednika iz II. svjetskog rata.

No, unatoč novostvorenom ozračju, još uvijek nitko izvan kruga partijskoga vrha nije se usuđivao otvarati rasprave o društvenim problemima. Nove ideje i političke inicijative mogle su se, kao i do tada, rađati samo u uskom krugu toga vrha. A upravo su se u toj instituciji početkom 1950-ih pojavile prve pukotine. Pojedini članovi su, u okviru dogovorenih odluka, ipak imali nešto manevarskog prostora. Naime, izbjegavalo se da se članovi Politbiroa jedan drugome miješaju u sektore, da se ne bi moglo shvatiti da se radi o međusobnom nepovjerenju.

U okviru takvih odnosa glavni projektanti i izvođači reformi bili su Slovenci E. Kardelj i B. Kidrič. Oba su razarala državno-centralistički sustav koji su gradili do 1949. Koliko je bio radikalan udar na taj sustav pokazuju ova dva podatka: savezni državni aparat smanjen je na jednu četvrtinu, a investicijski fond federacije koji je do 1952. držao 77,9% "kapitala" Jugoslavije, smanjen je na 16,1% u 1953. godini. Istodobno su republike povećale svoje udjele od 0% 1952. na 48,2% u 1953.1 godini, a privredne su organizacije dobile 31,1%. Ovi pokazatelji u realnim ekonomskim odnosima nisu legitimirani suverenošću

republika nego su izvedeni iz novog koncepta samoupravljanja. Oba slovenska lidera trajno su veoma oštro nastupala protiv slovenskoga nacionalizma i egoizma i time stjecali pravo da udaraju na savezni centralizam. B. Kidrič je 9. veljače 1953, dva mjeseca prije smrti, iz bolničkog kreveta dao posljednju direktivu za nove promjene privrednoga sustava rekavši: "Razrada sistema treba da ... proizlazi iz robne proizvodnje (tržišnog mehanizma, D.B.) i radničkog samoupravljanja", jer "... ako dopustimo da viškom rada upravljaju savezni i republički organi, srljat ćemo u državni kapitalizam" (tadašnji naziv za ruski sustav).2

Ne može se nagađati koliko su djela ove dvojice slovenskih lidera bila nadahnuta nacionalnom sviješću, ili vjerom u samoupravljanje, ili pak lukavstvom da posrednim putem "razvaljuju" centralizam, no vjerojatno su sva ova tri motiva postojala.

Nasuprot Kardelju, Kidriču, Bakariću pa i Titu, čelnik Srbije B. Nešković, član Politbiroa, na sjednici CK KPJ 27. svibnja 1952. tražio je da se, unatoč odlukama AVNOJ-a i Ustava iz 1946, iz nacrta ustavnih promjena izbaci pravo na odcjepljenje rekavši: "... mi treba da se prenesemo u situaciju kakva može nastupiti u najgorim slučajevima ... i da pretpostavimo da će agresor, neprijatelj, iskoristiti čak i naše propise (Ustav, D.B.) da ... razbije Jugoslaviju na one njene sastavne dijelove koje Ustav daje..."3

Nitko mu od članova CK nije odgovorio; Kardelj je bio odsutan, a Moša Pijade je odšutio. Prijedlog nije bio usvojen.

Očigledno, dakle, čak i u fazi monolitnosti CK KPJ nije bio jedinstven u tom krucijalnom pitanju.

Ako se pažljivo analiziraju dokumenti, može se, unatoč ezopovskog jezika, vidjeti da se u Beogradu počela razvijati svijest da "dolazak komunizma" 1944. nije takva katastrofa; velikodržavni centralizam ponudio je šanse da se u njemu i preko njega mogu ostvarivati srpski nacionalni interesi – u rasponu od unosnih mjesta u administraciji do korištenja "političke rente" koju Beograd donosi kao glavni grad.

I u Sloveniji, Hrvatskoj i Makedoniji pritajeno je živjela i počela se vraćati ona nacionalna svijest i energija koje su nosile NOB i izgradile republike kao poludržave.

Pažljiva analiza otkriva pukotine i u Titovim stajalištima, što je iznimno važno jer su ona bila presudna u određivanju ukupnog društvenog razvoja. Tito je imao svoje vlastite zamisli, a glavna mu je preokupacija bila da zadovolji želje, interese i očekivanja svih naroda i narodnosti zemlje. Želeći ostvariti sintezu vrlo proturječnih tendencija, vodio je računa da se time učvrsti kao vođa i državnik. U tom smislu ovdje će se citirati izvor koji se odnosi na njegovo razumijevanje Jugoslavije kao državne ideje i komunizma kao ideologije – što su dva povijesno najvažnija i najpresudnija koncepta koja Tita određuju u danoj fazi političke povijesti. U tumačenju Titovih ideja koje se citiraju valja biti oprezan. Radi se, naime, o razgovoru Tita sa stranim novinarima 30. prosinca 1952, dakle uoči nove 1953. godine.

Znakovito je da je on tražio da se njegov razgovor ne objavljuje citiranjem njegovih riječi. Osim toga Titov razgovor nije u Jugoslaviji nikada objavljen, a nije ušao ni u njegova sabrana djela; uz to, Tito će svoje ideje o unitarizmu iz ovoga razgovora jasno dezavuirati na VIII. kongresu SKJ 1964. godine.

Dakle, što je Tito rekao stranim novinarima uoči nove 1953. godine?

Na pitanje kakvu Jugoslaviju bi želio vidjeti za svoga života, Tito je rekao:

"... Prije ovog rata, do narodne revolucije, nije bila Jugoslavija, već jedna umjetna tvorevina na papiru. Jedna od najvećih tekovina ... jeste baš u tome što smo uspjeli da i Crnogorac i Makedonac i Srbin i Hrvat i Slovenac hoće da budu u Jugoslaviji to jest u tome što su svi Jugoslaveni... Treba voditi računa ... o tome kako su se ti narodi historijski razvijali ... koliko su ratova vodili kroz stoljeća i stoljeća. Kultura je ovdje, u stvari, bila na posljednjem mjestu i umjesto toga stalno su se brusile kose i noževi i punile puške u borbi za svoje bitisanje. Tek sada je došlo vrijeme kada narodi Jugoslavije zaista mogu pokazati svoju vrijednost."4

"... Ja bih htio doživjeti da Jugoslavija bude do maksimuma stopljena u jednu čvrstu zajednicu, da ona ne bude formalna zajednica, već zajednica u kojoj će biti jedna, jugoslavenska nacija, u kojoj će od pet naroda postati jedna nacija... najveća moja težnja je baš ta. A sličan proces stvaranja jedne nacije imali ste i imate u Americi gdje se od engleske i drugih nacija stvarala jedna..."

Govoreći o odnosu prema religijama, u kontekstu želje za stvaranje jugoslavenske nacije, Tito je naveo da je crkveni raskol u srednjem vijeku doveo do nacionalnog razdora.

Spomenuvši nedavni prekid diplomatskih odnosa s Vatikanom, rekao je:

"... Mi smo taj prekid učinili baš s uvjerenjem da ćemo poslije prekida s Vatikanom lakše doći do sporazuma s Katoličkom crkvom. Ja sam već razgovarao s katoličkim svećenicima, pa i s višima, a razgovarat ću još... većina katoličkih svećenika hoće surađivati...

... Tko nama može zamjeriti što smo prekinuli odnose s Vatikanom? Zar to nije slučaj i s Amerikom? Zar to nije učinila i Engleska prije 400 godina? Zar Francuska nije to učinila za vrijeme revolucije?"5

Govoreći dalje o svome ideološkom opredjeljenju Tito je rekao:

"...Mi jesmo komunisti i vi nikada u meni nećete vidjeti nešto drugo osim komunistu. Ali, ... ja shvaćam komunizam kao najljepše društveno uređenje u kojem će svaki čovjek biti sretan i imati život dostojan čovjeka..."6

Usporednom analizom Titove ideje o jugoslavenskoj naciji sa stajalištima ostalih komunističkih lidera može se tvrditi da nije bilo istaknutijih prvaka među komunistima – Hrvatima, Slovencima, Makedoncima – koji su imali takve ideje kao što je ta Titova, mada će se na VII. kongresu SKJ 1958. dvojica istaknutih prvaka zalagati za ukidanje republika i tražiti ideološko poticanje stvaranja jugoslavenske nacije.

Da zaključimo: ideološke i političke pukotine u državno-partijskom vrhu postojale su i u vrijeme kada je javnost mislila da ih uopće nije bilo. Nije se radilo o nijansama. Blagoje Nešković, prvak komunističkoga pokreta Srbije 1941-1945, predsjednik vlade Srbije 1945-1948, zatim član Politbiroa KPJ

do 1952, u usporedbi s Kardeljem imao je potpuno suprotan stav o federaciji. Kardelj je 1946. uspio izmijeniti nacrt ustava i vratiti pravo republika na odcjepljenje, što je Nešković znao, pa ipak je 1952. pokušao to pravo izbaciti iz nacrta ustavnih promjena.

Iako su razlike u vrhu tolerirane – “drugovi smo pa možemo interno slobodno raspravljati” – one su ipak bile veoma važne, jer bi rascjep u vrhu otvorio vrata državnoj krizi pa i raspadu Jugoslavije, koja je ovisila o jedinstvu svoga vrha. Zato se u ovome radu i daje tolika pažnja analizi odnosa u jugoslavenskom državno-partijskom vrhu. Međutim, u onom svijetu okovanom strukturama hladnog rata nije bilo nikakvih alternativa ni Jugoslaviji ni komunizmu.

Udar na liberalne tendencije, “slučaj \ilas”, treba također staviti u kontekst odnosa u državno-partijskom vrhu.

U fazi borbe na život i smrt, uz Titovu državničku odlučnost, Kardeljevu teorijsku analitiku i Rankovićevu čvrstu ruku, \ilasovi emotivno uzavreli tekstovi padali su kao “melem na ranu” članstvu jedne partije koja se sastojala uglavnom od mladih ljudi s minimalnim obrazovanjem i vrlo ograničenim i nadasve pojednostavnjenim poznavanjem dramatike društvenog razvoja. Kroz dramatiku borbe protiv staljinizma M. \ilas se, nošen snagom svojih emocija, postupno pretvarao od “vjernika” u “nevjernika”, od komunista u antikomunista, ne uspjevši doseći razinu političara-realista.

Vrhunac ideološkog obračuna sa staljinizmom dostignut je na VI. kongresu KPJ 1952. u Zagrebu. U koncipiranju platforme VI. kongresa \ilas je odigrao značajnu ulogu i na tom kongresu postigao je i svoj najveći ugled u Partiji. Uz skandiranje Titu, Kardelju i Rankoviću, delegati su \ilasovo izlaganje pozdravljali skandiranjem “Tito-\ido!, Tito-\ido!”

Osjetivši kako u ideološkom ozračju VI. kongresa klijaju liberalne i demokratske tendencije, kako se mnogi ustručavaju intervenirati da ne bi bili etikirani kao staljinisti, Tito je procijenio da mu se Partija “razvaljuje”. Zato je 16-17. lipnja 1953. sazvao sjednicu CK SKJ s koje je upućeno pismo svim komunistima s opomenom da se pogrešno tumači slovo i duh VI. kongresa.

“U pismu se ... isticalo da se neometano pojavljuju razne antimarksističke ‘teorije’. Pod udar kritike došli su i rukovodeći komunisti koji su izgubili borbeni politički refleks... Najavljena je politička akcija protiv buržoasko-liberalističkih tendencija i naglašena odgovornost komunista koji su se pasivizirali.”[7]

\ilas se osobno nije slagao s novom “brijunskom linijom”, nazvanom po sjednici održanoj na Brijunima. Pokušao je na to nagovoriti i Kardelja, ali mu je ovaj “s nekom potištenošću u pogledu rekao da preteruje, pa smo zašutjeli”.[8]

\ilas je sam, serijom članaka u “Borbi” krenuo u kritiku aktualne ideologije, politike i morala. Prvi od 20 članaka publiciran je 11. listopada 1953. Svaki novi članak podizao je klimu kritike. “Borba” je samo do prosinca primila oko 30.000 pisama u kojima se hvale \ilasovi članci.[9] Sarajevski je list “Oslobođenje” 9. siječnja 1954, u izvještaju iz Zenice, pisao:

“Članci M. \ilasa stizali su u ovaj grad jedan za drugim kao tračak svjetla i snažne zrake sunca koje osvjetljavaju naše živote i narod, koji sa krajnjim naporom svakog dana radi na izgradnji zemlje... Opći je utisak novinara stečen na ovim sastancima da su \ilasovi članci pali na plodno tlo, da bude uspavane snage i oslobađaju duh...”10

\ilasovi članci do pred sam kraj serije nisu izazivali kritiku Tita i ostalih prvaka Jugoslavije.

Najbolji dokaz te tvrdnje je Titov prijedlog po kojem je 25. prosinca 1953, samo nekoliko dana prije početka napada, \ilas izabran za predsjednika Savezne skupštine. A samo 4 dana prije tog izbora izašao je posljednji članak. Formalan prijedlog potpisala je skupina zastupnika na čelu s V. Bakarićem.

Čaša se prepunila pamfletom Anatomija jednog morala objavljenim u časopisu “Nova misao” oko nove 1954. godine. U tom eseju \ilas piše da jugoslavensku birokraciju resi “životinjska pohlepa za održavanje socijalnih pozicija”, pohlepa koja je “nerazumljiva i divljija, čudovišnija i nemilosrdnija od ikakve životinjske borbe”. To je “svijet koji se zatvarao, i vlast ovu našu i slobodu ovu našu izborio, pa se zalagao iza rata, vršio visoke dužnosti, vozio se autima i salon-vagonima, hranio i odijevao u posebnim magazinima, ljetovao u izdvojenim vilama i ljetovalištima i na osnovi svega toga bogme bio i izuzetno zaslužan”. Nadalje, “... u tom svijetu značaj i vrijednosti ličnosti je spontano počeo da se mjeri i bio sve više mjeren prema stupnju i ulozi u hijerarhiji, a prije svega i stvarnoj vlasti, što je sve uglavnom izrastalo i naslijeđeno iz uloge u revoluciji i neposredno iza nje.” Sličnih bi se teza moglo još nabrojiti, ali je i spomenuto dovoljno za prikaz smjera i dometa toga patetičnog antibirokratskog eseja. Očigledno, \ilas je želio da se vladajući sloj i moralno diskreditira i paralizira u polemici s njim.

Po nalogu Tita 16. i 17. siječnja 1954. održan je izvanredni plenum CK SKJ koji je osudio \ilasove ideje i političko ponašanje. Kao i uvijek kada su na dnevnom redu važniji problemi, Tito je prvi govorio rekavši da \ilasova akcija vodi “u anarhiju, u jednu strahovitu neizvjesnost. Jer, kada bismo mi to dozvolili za godinu dana ne bi bilo naše socijalističke stvarnosti... To se najbolje vidi sada, kada je za kratko vrijeme, za ovih par dana počelo da vri, kada su reakcija i svi kolebljivi i nezdravi elementi u zemlji počeli da dižu glavu, da i ne govorim o onoj reakciji na Zapadu...”11

Tito je dao političku, a Kardelj ideološku analizu \ilasovih članaka. No, prvo treba ukratko prepričati što je \ilas tvrdio i kako je to činio u svojim èlancima.

Najprije, glavni i najopasniji klasni protivnik i zapreka ostvarivanju zbiljske socijalističke demokracije u jugoslavenskom društvu jest birokracija. Ona, po \ilasu, nije “nova klasa”, kao što će kasnije pisati.12 On naime tvrdi da se pretežni dio rukovodećeg sloja komunističkog pokreta, starih profesionalnih revolucionara, društveno, idejno i moralno otuđio i udaljio od revolucije, da se izdvojio u zatvorenu kastu koja ima ključnu poziciju u društvu.

Drugo, okosnica je i bitna programska teza \ilasove “antibirokratske” političke platforme sadržana u ovoj postavci: “Danas nikakva partija ili grupa, pa čak ni sama klasa ne može biti isključiv izraz objektivnih

potreba čitavog društva, ne može prisvojiti isključivo pravo da ‘upravlja’ kretanje proizvodnih snaga a da ove, i ono što je najvažnije u njima – ljude, ne ukoči i porobi.”13 Premda spomenuta teza nije posve neproturječno formulirana, iz nje ipak nedvosmisleno proistječe konzekvencija da socijalistička demokracija nije istoznačna s radničkom demokracijom niti pak Savez komunista s političkom organizacijom proletarijata. Sukladno tome, iz analize povijesnih i socijalnih pretpostavki socijalističke demokracije posve je ispuštena problematika diktature proletarijata i klasne borbe. U uvjetima kad je ostvarena politička revolucija (bolje: osvojena politička vlast) i kad je ukinuto privatno vlasništvo, socijalizam se izgrađuje u demokratskom “mirnom” razvojnom procesu. Zato \ilas i može isticati: “...ukoliko će se više razvijati socijalistička demokracija kod nas, utoliko više će forme postajati važnije nego što su bile, jer će one sve adekvatnije izražavati samu sadržinu, sve veća prava i sve veću stvarnu samoupravnost građana.

...sada izgleda da je borba za formu, za njegovanje i razvijanje demokratskih formi i života – ali još bolje: običnih, ljudskih formi života – trenutno nešto najvažnije, najnužnije i najprogresivnije.”14

Treće, polazišna je \ilasova teza da treba dovesti u pitanje lenjinistički tip partije kao neprimjeren konkretnim uvjetima i oblicima borbe za socijalističku demokraciju. Prevladavanje toga tipa političke organizacije, štoviše, nužan je uvjet za konačno razbijanje staljinizma i autoritarnih društvenih struktura. To znači: potrebno je radikalno preispitati i korigirati ideologijsku osnovicu (marksizam-lenjinizam), socijalnu strukturu (komunisti-demokrati prema birokratima), organizacijsko ustrojstvo (demokratski centralizam i idejno i akcijsko jedinstvo) te način djelovanja Saveza komunista.

Daljnja demokratizacija SKJ zahtijeva i potpunu izmjenu koncepta idejnog i akcijskog jedinstva (“u konkretnim pitanjima treba da budemo jedinstveni, a u idejnim možemo biti različitog mišljenja”, veli on u članku Ima li cilja).15 \ilas nudi i putokaze toj izmjeni: zapravo, treba osigurati što slobodnije kretanje, da jedne subjektivne snage potiskuju druge, a ne da samo jedne uzmu monopol društvenog života.

Treba li i ovog puta naglasiti da se pri tome misli da se čitavo to kretanje obavlja na tlu socijalizma i da su te snage – i “’jedne’ i ’druge’ – socijalističke, samo ’jedne’ ’manje’, a ’druge’ ’više’ demokratske?”16

Ocjenjujući ponajprije političku stranu i učinak \ilasovih tekstova, Tito je u svojoj kritici istakao i ovo:

– \ilas smjera potpunoj moralnoj diskvalifikaciji rukovodećeg sloja revolucije.17

– \ilasove teze vode likvidaciji Saveza komunista i restauraciji kapitalizma “ne onakvog kakav je bio prije, ali kapitalističkih formi, jer u formama zapadne demokracije neminovno je i društvena forma uopće”.18

– Potpuno je samovoljna i nerazumljiva \ilasova optužba rukovodećeg dijela Saveza komunista za birokratizam i oportunizam: “Ne znam... otkud uopće takvih misli o prebacivanju neke konzervativnosti i oportunizma nama, nama koji smo na odgovornim mjestima. To je, očigledno, rezultat nepoznavanja ovoga što mi radimo, nepoznavanja uvjeta u kojima mi radimo, nepoznavanja historijske uvjetovanosti baš takvog

razvitka u jednoj zaostaloj zemlji kao što je naša, razvitka najsuvremenijeg društvenog sustava u jednoj zaostaloj zemlji sa svim mogućim shvaćanjima kojima je opterećen veliki dio našeg stanovništva. To znači ignorantski se odnositi prema svemu tome".19

– Kritička oštrica partijske analize i akcije ne treba se okrenuti samo prema \ilasovim shvaćanjima nego prema svima koji pod plaštem demokracije nastoje da "napakoste našoj socijalističkoj zemlji" i koji su postali glasniji i agresivniji nakon \ilasovih tekstova. Istodobno, Tito posebno upozorava da se ne smiju "praviti nove greške prelazeći u drugu krajnost već donositi takva rješenja koja će nam omogućiti da idemo uporno u pravcu dalje demokratizacije našeg sustava, i da ni u kom slučaju ne mijenjamo naš kurs daljeg normalnog razvitka u socijalizam, u socijalističku demokraciju".20

U svom referatu Kardelj je detaljnom analizom \ilasovih napisa izrekao konačan sud. Ocjenjujući polaznu poziciju njegovih shvaćanja, Kardelj ističe da \ilas posve pogrešno označava demokraciju kao "pokretnu snagu socijalizma".

\ilas zagovara posve apstraktnu i beživotnu koncepciju demokracije koju karakterizira "stvaranje atmosfere za iznošenje novih ideja, otpočinjanje 'idejne borbe', sloboda kritike, diskusija", iz čega je očito, ističe Kardelj, da "\ilasova teorija znači podržavanje malograđansko-anarhističkih tendencija koje su za razvitak socijalističke demokracije u najmanju ruku isto toliko ozbiljna smetnja koliko i sam birokratizam".21 Kardelj zaključuje: \ilasova koncepcija demokracije nije naša, nije socijalistička, nego mješavina anarhizma i buržoasko-liberalističkih formi.22

Zašto \ilasova koncepcija demokracije nije naša, nije socijalistička, Kardelj argumentira:

"...On traži da komunisti pretvore Jugoslaviju u jedan sveopći diskusioni klub, u kome će se ljudi nadmudrivati o tome tko traži više demokracije i više slobode umjesto da se s jačanjem socijalističkih odnosa bore za stvarni napredak socijalističkog demokratizma...

Što je to što on traži u toj formulaciji? Drug \ilas jednostavno proklamira borbu za vlast, guranje jednih ljudi na vlast i skidanje drugih s vlasti kao jedinu moguću formu demokracije. A zašto se onda radnička klasa digla u borbu za socijalizam, zašto su se radni ljudi borili u revoluciji, da nam sada ponovo postane ideal takva demokracija u kojoj će se ljudi tući oko vlasti? Kad drug \ilas postavlja ovo pitanje ovako, zar ne osjeća da je time stao točno pred posljednjim zaključkom, koji je još trebalo da napravi – možda ga je i napravio, ali ga nije napisao – naime, da moramo dozvoliti formiranje mnogopartijskog sustava? Zar ne osjeća da je čitava njegova postavka demokracije tuđa socijalističkom sustavu, kako se razvija u našim vlastitim uvjetima, da je pozajmljena sa Zapada, koji se razvijao u sasvim drugim i ekonomskim i općim političkim uvjetima?" (D.B.)23

Potrebno je iznijeti još jedan podulji citat da bi se jasno naznačilo koje shvaćanje socijalističke demokracije Kardelj suprotstavlja \ilasovu.

"Savez komunista je postavio na svoju zastavu parolu socijalističke demokracije. Uvijek smo tvrdili da nema socijalizma bez demokracije. Ali isto toliko moramo biti uporni na svom stanovištu koje je znanstveno i politički jedino pravilno, da forme socijalističke demokracije treba organski da izrastu iz socijalističkih društvenih odnosa. I pošto socijalistički društveni odnosi znače odumiranje klasnog društva uopće, znače ukidanje klasnih antagonizama uopće, znače u krajnjoj liniji i ukidanje svake vlasti uopće, onda i pravac razvitka socijalističke demokracije može biti neosporno samo jedan: takav koji će omogućiti svakom građaninu da bude on sam neposredni sudionik u rješavanju svih društvenih problema, tako da nitko neće imati potrebu da se konfrontira s bilo kojim ljudima ili partijama i tako da niko neće imati potrebe da se svađa oko vlasti.

Ja ne tvrdim da smo mi jako blizu ostvarenja takvog tipa demokracije, bespartijske demokracije, ali smo joj položili solidne osnove u mehanizam društvenog samoupravljanja. Dalje razvijanje tog mehanizma znači jačanje vodećeg utjecaja radničke klase na čelu svih radnih masa – a to je glavno oružje protiv birokratskih tendencija i protiv negativnih pojava u našem sustavu. Drugog nema."24

Plenum je u cijelosti prihvatio kritiku i političku ocjenu \ilasovih idejnih stavova i političkih shvaćanja, premda su neki sudionici u raspravi smatrali da je \ilas "na kontrarevolucionarnim pozicijama" i da je "postao neprijatelj SK".25

Za određivanje \ilasove kazne formirana je komisija od članova CK SKJ na čelu s V. Bakarićem. Na kraju sjednice \ilas je isključen iz Centralnog komiteta, a zatim ga je skupština smijenila s dužnosti predsjednika. Za novoga predsjednika Savezne skupštine izabran je Moša Pijade.

Na kraju i pitanje kako su se u "slučaju \ilas" držale perjanice borbe protiv staljinizma, Kardelj i Bakarić.

Kardelj je bitno utjecao na \ilasa – sve do Titove intervencije. Njihovu bliskost potvrđuju dva razgovora. Kada je bio dovršen nacrt ustavnih promjena krajem 1952, u njemu je bilo određeno da partijske vođe, članovi CK i dr., budu samo u skupštini, a da se vlada formira od stručnjaka, s ciljem da se ojača uloga parlamenta i omogući lakša kritika vlade. Tito je međutim izmijenio tu odredbu i odlučio da on bude i predsjednik Republike, što je nova institucija, i predsjednik vlade, a da potpredsjednici vlade budu najviši partijski vođe – Kardelj, Ranković, \ilas. Da bi načinio tu izmjenu, Tito je Kardelja u rujnu 1952. pozvao u Belje gdje je bio u lovu.

\ilas kaže:

"Kardelj se vratio iz Belja s prigušenim negodovanjem, ali i voljan da ispuni Titove instrukcije. Ja sam Kardelju otvoreno izrazio svoje nezadovoljstvo (rekavši) 'I, Ti mu ode na noge!' dodavši da je '...Tito nositelj birokratizma, što je on i saopćio na plenumu u siječnju 1954. podnoseći referat protiv mene'".26

I dalje: "... dovoljno je pročitati što je Kardelj pisao tih godina, pa da se uoči da je obračun sa mnom bio i obračun sa samim sobom... Pogotovo je to bilo jasno meni, pred kojim je Kardelj dva-tri mjeseca prije

toga ... išao dalje i od mene govoreći: možda ćemo tako doći i do opozicije... A ova partija – mislio je Savez komunista – najbolje bi bilo i da je nema... Ali... primjetivši da raste protiv mene revolt kod Tita i 'titovaca' i sam se počeo od mene ograđivati. On je bio takva ličnost: pronicljiv, snalažljiv i strpljiv, ali i preveć oprezan, bez čvrstoće u idejama i s nečim nerazgovjetnim u karakteru. Odnosi između Tita i Kardelja bili su više suradnički nego srdačni. Tito je Kardelja dobro poznavao i osjećao njegove mogućnosti."[27]

Kako se je Bakarić odnosio prema \ilasovim idejama?

"U vezi sa slaganjima visokih funkcionara sa mnom, najzanimljiviji mi je u sjećanju razgovor s Vladimirom Bakarićem, u studenom 1953. Ja sam bio poslan u Zagreb. Odsjeo sam u vili 'Weis'... Bakarić je priredio u toj vili večeru... bio je Zvonko Brkić, organizacijski sekretar CK Hrvatske. Nevezani, političko-teorijski razgovor trajao je do ponoći. Bakarić je u mnogočemu bio otišao dalje i od mene. Ni on nije dovodio u pitanje samu ideju socijalizma, ni jugoslavenski sustav. Ali je u kritici lenjinizma i naslijeđa... bio radikalniji od mene. Taj razgovor s Bakarićem ne bih ni bilježio – sličnih razgovora je bilo i s drugima – kad ne bi bio ilustrativan za kasniji način obračunavanja sa mnom. Bakarić će uskoro – u siječnju 1954. na Trećem plenumu biti na čelu komisije koja je procjenjivala moje članke i predložila formulaciju i mjere protiv mene. Po mom dubokom uvjerenju Bakariću nije slučajno dodijeljen taj zadatak. S obzirom da je Zvonko Brkić na spomenutoj večeri očito bio suzdržan u iznošenju mišljenja, a kasnije bio zagriženo protiv mene – držim da je Tita ili nekog drugoga iz užeg vodstva upozorio na gledanja Bakarića. Zbog toga je Bakarić, po mom domišljanju izabran na čelo spomenute komisije, premda je desetak dana prije toga... u Skupštini bio predložio mene za predsjednika Skupštine.

Time hoću istaći da Bakarić nije igrao perfidnu ulogu, nego kao i svi – skoro svi – visoki i najviši funkcionari promijenio ili glumio da je promijenio poglede. Priklonio se jačem... To potvrđuju i kazivanja Marijana Stilinovića koji je isključen iz CK Hrvatske – jedan član CK se ubio – zbog toga što se usprotivio nastavljanju ... ideoloških obračuna...[28] On mi je pričao - listopada 1956. godine u stanu Dedijera da mu je Bakarić rekao – u pauzi kad je sa Stilinovićem obračuvano na sjednici CK Hrvatske – da bi i sam najradije podnio ostavku i povukao se u intelektualni rad."[29]

Nema mjesta za redanje i drugih prvaka SKJ koji su bili bliski \ilasu. Ipak, valja reći da se njegov najintimniji partijski drug i osobni prijatelj, A. Ranković, bez dileme priklonio Titu.

Prije kratkog analitičkog osvrta na udar protiv "liberalizma", valja, radi cjelovitosti, ukazati na još jedan fenomen u političkom životu Jugoslavije toga vremena.

Osim "slučaja \ilas", drugi vrlo značajan fenomen bili su izbori – "parlamentarni izbori" za zastupnike savezne i republičkih skupština. Na tim izborima (22. studenoga 1953), u skladu s izbornim zakonom, zborovi birača mogli su prvi put od 1945. kandidirati više kandidata. To su oni i iskoristili predlažući po dva i više, čak i do desetak kandidata, što je bilo i u duhu "direktiva" rukovodstva SKJ da se što slobodnije izrazi volja birača. "Nepoznanica" u tom političkom procesu bila je ponašanje kandidata u

izbornoj kampanji. Pokazalo se da su se kandidati – mahom članovi partijskih rukovodstava – upustili u žestoku “međusobnu borbu”, što je počelo razarati jedinstvo lokalnih partijskih foruma SKJ. Izborna je kampanja pokazala i kolebanja komunista kako se odnositi prema rečenim fenomenima. Situaciju koja je nastala u izbornoj kampanji ovako je opisao Moša Pijade, koji Će nakon izbora biti izabran za predsjednika Savezne skupštine:

“...Put za razvijanje i učvršćivanje socijalističke demokracije nije nimalo lak. Na jednoj strani nalaze se ljudi koji je tumače kao anarhiju... neki se opet ne mogu još osloboditi birokratskih navika zapovijedanja... Još ima komunista zaraženih birokratizmom, koji još ne razumiju suštinu društvene uloge Saveza komunista... Ako tome još dodamo i nezdrave osobne ambicije i karijerizam... onda imamo pred očima i sve uzroke negativnih pojava koje su se pokazale u toku borbe oko kandidacija.”30

O kakvim se negativnim pojavama radi Moša Pijade u nastavku kaže:

“Mnogo su teže pojave karijerizma kome su podlegli neki komunisti članovi kotarskih komiteta, neki put uz pomoć ostalih, a češće i mimo komiteta. U želji da se kandidiraju vrbovali su svoje rođake, prijatelje i druge da bi ih na zborovima predložili. Neki se pri tome nisu ustručavali prići i reakcionarnim elementima samo da bi proširili krug svojih birača. Neki su na zborovima govorili da treba kandidirati i druge, ali su ispod žita radili da ne dobiju protukandidata. Na jednom mjestu, iz karijerističkih pobuda, dva člana istog komiteta upustila su se u međusobne intrige... U nekim kotarevima u Dalmaciji gotovo se sva predizborna agitacija svela na borbu oko kandidatura uz izdašno ocrnjivanje protivkandidata... mase ... su odozdo bile razdvajane oko ličnosti kandidata. Takvih intriga i ogovaranja bilo je i u drugim krajevima i mjestima protiv valjanih drugova samo zato da se suzbije njihova kandidacija i da ostane samo jedan kandidat, i to baš onaj koji ima manje izgleda na povjerenje birača. Negdje je provođen nedozvoljeni pritisak na komuniste da ne predlažu kandidate po svojoj volji. U nedostatku argumenata protiv druge kandidature čovjeka jednakih moralnih kvalifikacija upadalo se u ogovaranje.”31

Očigledno, dakle, borba više kandidata u istoj partiji otvorila je vrata rađanju sukobljenih skupina, klanova, frakcija što je, zajedno s liberalnim tendencijama među inteligencijom – partijskom i izvanpartijskom – stvaralo političku klimu za višestranačje.

Svega nekoliko dana nakon isključenja \ilasa počela je tzv. prorada materijala o njegovu slučaju. Rasprave sa sjednice CK, referati Tita i Kardelja, prorađivani su na svim razinama – od centralnih komiteta republika do svih osnovnih organizacija SK. Svi kongresi Saveza komunista republika, održani u proljeće 1954, imali su “liberalizam” kao glavnu temu. U politički jezik ušla je nova kovanica, “đilasovština”, kao sinonim za anarholiberalističku opasnost za društveni poredak i, uz manje ili više naglašavanja, ostat će do raspada SKJ 1990.

Desetak dana nakon III. plenuma CK KPJ, na prvom zasjedanju novoizabrane Savezne skupštine, podnoseći izvještaj o radu Saveznoga izvršnog vijeća, Josip Broz Tito upozorio je da bi bilo “reakcionarno i

štetno zaostajati u tom mijenjanju i razvitku, kao što bi bilo reakcionarno i štetno zalijetati se u nepoznato, u nekakve doktrinarne i neživotne konstrukcije, koje su kao takve ne samo osuđene da se razbiju o društvenu praksu, već mogu da nanesu ozbiljne štete normalnom razvoju".32

Fiksirajući točku do koje se početkom 1954. godine došlo u razvoju reforme u Jugoslaviji, rekao je:

"...Historijska je činjenica da su se sve promjene ... povezale u jedan u osnovi postavljen i dovršen društveni i politički sustav, koji je izražen i učvršćen novim Ustavom i drugim zakonima i privrednim propisima donijetim neposredno poslije njega.

Nije potrebno posebno isticati da će se taj sustav ... usavršavati i upotpunjavati, a u nekim svojim manje ili više važnim točkama djelimično i mijenjati. Ali taj novi ustavni poredak dan je u svojim društvenim i političkim osnovama koje se ne mogu mijenjati, osim u pravcu svog ostvarivanja i usavršavanja. Te osnove čine temelj izgradnje socijalizma i daljeg učvršćenja i razvitka jedne stvarne, socijalističke demokracije u Jugoslaviji."33

Očigledno dakle, rukovodstvo KPJ, posebno Josip Broz Tito, inzistira-naređuje da se buran proces društvenih reforma koji je započeo 1949. prekine, rezultati stabiliziraju i učvrste, i to prije svega obračunom s liberalističkim tendencijama u kojima su vidjeli klice kontrarevolucionarnoga djelovanja.

3. Zašto je zaustavljeno nastajanje višestranačja 1953/54.

Prva društvena reforma, izvedena na ideji samoupravljanja (1949-1954) nosila je u sebi tri mogućnosti: prvo, dugotrajno, strpljivo i hrabro ostvarivanje samoupravljanja, drugo, restauraciju višestranačkog parlamentarizma uz poništenje agrarne reforme i nacionalizacije imovine buržoazije iz 1945/46. te ulazak u Zapadnu Europu, i treće, povratak na napušteni ruski "model" Staljinova tipa. Već je rečeno što se dogodilo: nije ostvarena ni jedna od tri mogućnosti nego se uglavnom ostalo na temeljima staroga sustava koji se radikalno demokratizirao, dobivši ne samo demokratsku fasadu u obliku mreže organa samoupravljanja s nekoliko milijuna članova od mjesnih zajednica i poduzeća do razine zemlje, već i ograničeno tržište i nešto slobodniji politički život, uz obećanje vrha SKJ da će se ostati pri konceptu samoupravljanja ("nema povratka na ruski sustav"). Autori i operativci društvene reforme zaslužuju visoku ocjenu za moralnu i političku hrabrost, dobre namjere i zapanjujuću energiju za svoja djela. Ideja samoupravljanja kao središnja točka reforme jest dijelom utopija, jer se nikada ne može ostvariti, ali to vrijedi i za demokraciju koja također nema granica... već je ideal kojemu se teži. U tom smislu malo se što moglo ostvariti za 2-3 godine, uza svu vjeru, dobre namjere i velika zalaganja. Društvo je tek zakoračilo u tranziciju iz agrarnog u industrijsko doba, opća i tehnička kultura i pismenost bili su na vrlo niskom stupnju. Radnici su prvi put čuli za riječi kao što su dobit, troškovi poslovanja, obrt kapitala, budžet i slične ekonomsko i tehničko-knjigovodstvene kategorije u izlaganjima stručnjaka na sjednicama i zborovima svih

radnika koji su se održavali 7-8 puta godišnje pa i češće. Ako se reforma analizira sa stajališta održivosti Jugoslavije i modernizacije društva, demokratizacije i industrijalizacije, ona je još jedan argument njezine krize od 1918. do 1991. godine. Taj je argument dao sam Tito, rekavši da bi došlo do pada režima za godinu dana ako se ne bi zaustavila liberalno-demokratska tendencija. Ovdje nije mjesto da se analizira Titova teza, ali se ona mora smjestiti u povijesni kontekst, prije svega u kontekst tek završenoga građanskoga i međunacionalnog rata. Ostao je – doduše znatno izmijenjen, ali neprevladan – onaj odnos snaga koji se strukturirao u ratu 1941-1945. pa bi bilo lako maknuti pepeo sa žara i raspaliti nove borbe između snaga "revolucije" i "kontrarevolucije". To znači da bi poražene snage – fašističke, profašističke, a posebno umjerene građanske – težile stvoriti svoje stranke i time, htjele ili ne htjele, ući u borbu protiv postojećeg režima za osvajanje vlasti. Dakle, realno je pretpostaviti da bi se mogao obnoviti građanski rat. Ma koliko preuveličavali tu opasnost, ona je jako djelovala na Tita i njegove suradnike u smislu njezina zaustavljanja i prevencije. Naravno, održavanje postojeće vlasti glavni je motiv toga čina.

U analizi razdoblja reforme povjesničar mora konstatirati da se tada nisu oglasile nikakve alternativne građanske antikomunističke snage takvom jačinom koja bi bila dostojna da bude zabilježena kao povijesna činjenica. Toga nije bilo. Slično je bilo i s \ilasovim pristašama, odnosno nositeljima vala demokratizacije. Oni su se bez gunđanja ili priklonili ili sklonili od novoga političkog vala. Oni nisu bili progonjeni kao što se dogodilo pristašama Staljina. To bi mogao biti argument teze da su se ljudi koji su se zanosili idejom višestranačja vrlo brzo i lako ohladili, jer je ideja bila nerealna. Generacija na vlasti – od najniže razine do vrhova – u dobi od 30 do 40 godina, u punom naponu snage, "rođena" u oružanoj borbi, bila je spremna u krvi slomiti svakoga tko bi ju pokušao skinuti s vlasti. Nitko, zato, nije imao šanse ugroziti, a kamoli smijeniti vlast početkom 1950-ih godina.

Prethodna analiza čini fleksibilnom jednu hipotezu: nikome, zapravo, nije odgovarala smjena vlasti – ne samo vlastodršcima već ni njihovim protivnicima. Najmanje je to odgovaralo međunarodnoj zajednici, točnije, dvjema supersilama koje su držale cijeli svijet u "oklopu" hladnoga rata. Poremećaj u Jugoslaviji vodio bi poremećaju između SAD-a i SSSR-a a oni su, ipak, i pored pripremanja za rat, težili miru.

Konačno, i narod je već bio premoren – iscrpio se u ratu 1941-45, u obnovi zemlje i industrijalizaciji, preživio kolektivizaciju, dao velike žrtve u probijanju ekonomske blokade itd. – tako da su obični ljudi bili željni mira, rada, reda i nekog izgleda za bolju budućnost, koja se upravo 1953. jasnije prepoznala u počecima visoke stope industrijskoga razvitka.

I još jedan razlog mirenju s prekidom demokratizacije. Radi se, naime, o obnovi vjere u socijalizam. Najveći fenomen je opet sam Tito. Iako nema dokaza, može se s prilično vjerojatnosti smatrati da je on, koji je odbacio i zamrzio Staljina kao "zločinca", vjerovao u komunizam i bio poklonik Lenjina, što govori da je, možda, u sebi vidio novoga Lenjina za svoje doba, a to se uklapa u teze KPJ/SKJ da će, obranom lenjinizma, utjecati da svjetski komunistički pokret odbaci staljinizam i vrati se svojim izvornim idejama.34

Naravno, snage reda i režim u cjelini uspješno su sprječavali i u klici uništavali opozicijske snage, ali i taj bi zid bio razbijen da je bila moguća alternativa. Jer, ako nema alternative, ne mogu se pojaviti ni društvene snage za promjene, već samo pojedinci i grupice avanturista. Vrijeme za promjene tek će doĆi, i to iz strukture režima a ne izvan nje.

Poglavlje 2.
IZLAZAK NA GLOBALNU SVJETSKU RAZINU

1. Normalizacija odnosa s SSSR-om i zemljama istočne Europe

U razdoblju borbe protiv Staljina (1948-1953) Tito je ostvario svoje glavne ciljeve. S jedne strane, odlučnim NE Staljinu izbjegao je opasnost da Jugoslavija postane jedan od satelita Moskve, osigurao je zamašnu ekonomsku i vojnu pomoć a time i političku potporu zapadnih sila u obrani od opasnosti s Istoka, a s druge strane, što je za budući razvoj najvažnije, uspio je u kooperaciji sa Zapadom privoljeti tri njegove velesile da poštuju kako nezavisnost Jugoslavije, tako i njezin komunistički režim. Istodobno, Tito je uspio spriječiti unutrašnje tendencije smjene vlasti restauracijom starog režima, sličnog onima na Zapadu. Dakle, kao Jugoslaven – kako se tada deklarirao – obranio je državnu nezavisnost, a kao komunist, sačuvao socijalistički sustav zasnovan na marksističkim idejama.

Zanimljivo je uočiti da državno-partijski vrh nije razmatrao varijantu neutralnosti, u smislu odvajanja od obaju blokova, npr. po uzoru na Švicarsku, mada je Tito dao odgovor i na takav slučaj. Jugoslavija nije mogla računati na neutralnu poziciju jer je bila ugrožena s Istoka. Njezin geopolitički položaj takav je da ju bilo koji sukob u Europi, čak i kada se na nju ne bi odmah izvršila invazija, ipak ne bi mogao ostaviti izvan rata, što je i konstatirano u razmatranjima sa zapadnim zemljama. Osim toga, Titu nije odgovarala politička pasivnost jer se nije odricao vlastite želje da bude jedan od arhitekata-lidera u procesima stvaranja i mijenjanja europskih, pa i širih globalnih struktura, težeći da kao reformator utječe na povijesni razvitak svijeta u kojemu je živio.

Do smrti Staljina Tito nije postavljao vanjsko-političku strategiju u svjetlu eventualnih promjena u SSSR-u. Zato se zalagao da se održavaju uspostavljene veze sa Zapadom, ali da izbjegne formalnu integraciju s njegovim vojnim strukturama, da Jugoslavija ne postane članica NATO-pakta. Doduše, stvoren je Balkanski pakt s Grčkom i Turskom, što je s jedne strane ojačalo sigurnost od SSSR-a, jer su te zemlje bile članice NATO-a, ali je izbjegnuto izravno zapovijedanje pakta nad JNA.

Početkom 1950-ih godina, kada se već ocrtavao proces stvaranja Europske zajednice, Tito je u njoj vidio način kako da izmakne izravnoj kontroli SAD-a, koju je, naravno, smatrao imperijalističkom silom s kojom treba biti oprezan. Zato je preferirao jače veze s Europom, a slabije s SAD-om, mada je to bilo nerealno: SAD su bile lider Zapada, a dale su kudikamo veću pomoć od cijele Zapadne Europe.

Titov ministar vanjskih poslova Koča Popović, koji je naslijedio Kardelja 1953, književnik nadrealist, ratni general, sin beogradskoga bogataša, sumirajući promjene na međunarodnoj sceni u 1953. smatra da će Staljinovi nasljednici mijenjati politiku, ali da neće odmah, već dugoročno napuštati vlast nad Istočnom Europom. "Rusija se neće dati komadati bez rata... Nama nije stalo da Amerika pobijedi Rusiju. Na kraju, to je nemoguće bez rata, koji bi bio nesreća za sve narode... Ne treba rušiti Rusiju, već njen imperijalizam. Rusi... su već počeli misliti. Pomozimo im da misle i dalje... neka SAD... dokaže ... da ... ne ostavlja ostatak svijeta ... alternativno – kapitulacija ili smrt." Razmišljajući o smjeru vanjske politike, K. Popović 23. siječnja 1954. zapisuje: "Nema nikakvog smisla danas forsirati vojne sporazume. Ne dolazi u obzir naše približenje Atlantskom paktu ... pa ... (ni) učvršćenje Balkanskog pakta ... za nas – tri varijante – osamostaljenje i ujedinjenje Europe, neutralnost i učvršćenje Balkanskog pakta... ...Europa mora savladati svoju samouništavajuću rascjepkanost, inače je muzej i plijen tuđih prohtjeva..."35 Očigledno, ministar preferira ujedinjenu Europu, izvan američke ili ruske hegemonije. Još nema ideje o nesvrstanosti.

Polazeći od odnosa snaga i politike dviju supersila, K. Popović smatra da se treba pomiriti s činjenicom da će i SSSR i SAD ostati supersile, ali da postoje šanse da one sporazumom postignu "modus vivendi". "...Ukratko, uvjeti za dalje popuštanje zategnutosti ... postoje. Linija toga se već vidi. Na odgovornim političarima je da njome krenu..."36

Staljinovom smrću (5. ožujka 1953) počinje novi čin drame u kojoj će akteri biti Tito i Hruščov te američki državni tajnik J. F. Dulles, poznati antikomunist. Tita će pratiti Kardelj, njih dvojica su držali apsolutni monopol u vođenju vanjske politike.

Domaću i svjetsku javnost jako je zanimalo hoće li Staljinovi nasljednici nastaviti putem svoga umrloga vođe.

Tito je, s razlogom, bio samouvjeren i određen u "igri" sa Staljinovim nasljednicima. S jedne je strane želio održati veze ostvarene sa Zapadom, radi ekonomske i vojne pomoći, kao i radi utjecaja u prevladavanju "hladnog rata"; s druge se strane nije uopće bojao normalizacije odnosa s novim sovjetskim rukovodstvom, jer je svima bilo jasno da lider, kakav je Tito, pobjednik nad Staljinom, ni pod koju cijenu ne može i neće dopustiti da ga Istok postavi u neravnopravne odnose. Izvojevana pobjeda nad Staljinom bila je jamstvo za njegov čvrst stav u normalizaciji odnosa s Istokom. On, dakle, odmah i hrabro ulazi u pregovore s Hruščovom.

U pregovorima o normalizaciji odbija razgovore o ideološkim problemima, sve stavlja na razinu odnosa – država s državom. Normalizacija je korisna za opći mir, za prekid puškaranja na granicama, za

otvaranje istočnoga tržišta, jer jugoslavenska roba, ni po kvaliteti ni po asortimanu nema većih šansi na zapadnom tržištu. I na kraju, njegova je ambicija bila da podrži antistaljinističke snage u SSSR-u, u smjeru demokratizacije koja bi možda mogla "presaditi" i neke ideje samoupravljanja, a to može ostvarivati samo ako normalizira međusobne odnose. Opet, velike ideje!

Sovjetski državno-partijski vrh, nakon unutrašnjih razračunavanja, likvidacije Berije, šefa NKVD-a, uspio je slomiti protivnike normalizacije koji su i dalje smatrali da je Jugoslavija američka kolonija s fašističkom Titovom klikom na čelu; sovjetska vlada je 14. kolovoza 1953. izjavila spremnost za normalizaciju odnosa s Jugoslavijom. Tito je također izrazio svoju spremnost za normalizaciju.

A sada, da vidimo kako je reagirao Zapad.

Zapadne vlade, prema kojima je Tito bio stalno sumnjičav, imale su drukčiju politiku. One jesu tu i tamo, ali samo u aluzijama, priželjkivale unutrašnje društvene promjene – prema stvaranju građanskoga društva u Jugoslaviji – ali nikada to nije službeno i ultimativno zahtijevano.

Na osnovi petogodišnjeg iskustva iz suradnje s Jugoslavijom, Zapad se uvjerio da u Jugoslaviji nema snaga za alternativu Titu, da on ostaje uvjereni pa i tvrdi komunist, ali da igra dvostruku pozitivnu ulogu: spreman da sa Zapadom pruži otpor eventualnoj agresiji SSSR-a, i da daje primjer satelitskim državama da Moskva nije nepobjediva, već da i one, u pogodnom trenutku, mogu steći nezavisnost.

Dakle, Zapad nije tražio da Jugoslavija uđe u zapadni blok, već da bude nezavisna, ne strepeći da će se Tito "prodati" SSSR-u i postati njegov satelit. Konačno, rušiti Tita značilo bi pomoći Staljinu, a to Zapad zaista nije htio. Tako su se interesi Zapada i Jugoslavije uskladili.

Britanski Foreign Office je 12. ožujka 1953. ovako formulirao ulogu Jugoslavije u Europi:

"... prosovjetska Jugoslavija... predstavljala bi ... trajnu prijetnju Zapadu. A Jugoslavija suprotstavljena sovjetskom imperijalizmu i vojno moćna nije samo dragocjena prepreka sovjetskoj agresiji, već i ozbiljna politička smetnja Kremlju. Uspješan otpor jugoslavenskih naroda pokazao je da komunistička Rusija nije nepobjediva; održao je na životu ideju o budućem sličnom otporu u ovoj ili onoj državi – satelitu Sovjetskog Saveza..."37

Britanski ambasador I. Mallet je iz Beograda 20. lipnja 1953. pisao svojoj vladi:

"On (Tito) je znao očuvati svoju nezavisnost u ratu i održati se unatoč sovjetskim prijetnjama, blokadi i ekonomskom pritisku. Vjerujem da se ni u kom slučaju neće odreći svoje nezavisnosti niti prihvatiti takav odnos sa Sovjetskim Savezom, koji bi nju doveo u opasnost... Predlažem da izbjegavamo ići na ruku Rusima tako što ćemo pokazivati sumnjičavost prema njegovim (Titovim) stavovima i nastavimo našu politiku pomoći Titu da izgradi neovisnu, ujedinjenu i naprednu Jugoslaviju..."38

Tito je imao sreću i u tome što je i Moskva bila svjesna da bi on, i kada bi pristao vratiti se u Istočni blok, to učinio samo kao potpuno ravnopravan član, a takvog pak Moskva nije trebala, jer bi time iznutra

ugrožavao i samo postojanje toga bloka. Znači, oba bloka su, barem u ovoj fazi, bila više za nezavisnu Jugoslaviju nego za njezino uklapanje u bilo koji blok. A upravo to je Tito tražio i – dobio!

O opciji povezivanja Jugoslavije s Europskom zajednicom raspravljalo se u listopadu 1954, dakle u isto vrijeme kada su tekli intenzivni razgovori o normalizaciji odnosa s SSSR-om.39 Ta ideja, međutim, nije bila po volji ni SAD-u ni Velikoj Britaniji, naravno, zbog različitih društvenih sustava.40

Konačno, evo što kaže jedan jugoslavenski izvor o odnosima Jugoslavije i Zapada.

Jugoslavenski diplomat Leo Mates, koji je izbliza pratio jugoslavensko-američke odnose i sudjelovao u njima, kaže da...

“...je američka vlada u datim prilikama očekivala da će se Jugoslavija postepeno približavati zapadnom sistemu političkih i vojnih saveza i eventualno se uključiti u njega. Ovakvo očekivanje izražavalo se, istina, putem diskretnih aluzija i neposrednim diplomatskim kontaktima. Ono nije odražavalo samo ambiciju da se postignu presudan utjecaj i dominacija na svim sjevernim obalama Mediterana, nego se zasnivalo i na općem shvaćanju svjetske situacije. Ni Americi ni Sovjetskom Savezu nije bilo shvatljivo da bi jedna zemlja kao Jugoslavija (ekonomski slabo razvijena i ostvarena ujedinjenjem tek u nedavnoj prošlosti, a na tako osporavanoj geografskoj poziciji) mogla zaista aspirirati, a još manje uspjeti, da sačuva punu i istinsku nezavisnost.

Međutim, to nije bio momenat za vršenje jačeg pritiska u pravcu uvlačenja Jugoslavije u zapadni tabor. Prvo, već pri svakoj najsuptilnijoj aluziji reakcija je bila nedvosmisleno negativna i, drugo, Jugoslavija se u to vrijeme (početkom pedesetih godina) nalazila pod vrlo jakim pritiskom sa Istoka, pa nije odgovaralo američkim intencijama da se izazove dalje pogoršanje i prekomjerno otežavanje međunarodnog položaja Jugoslavije.

...Uskoro poslije prvih akata suradnje i popravljanja međusobnih odnosa ti odnosi počinju da se dalje razvijaju upravo na toj osnovici. O njoj se i otvoreno raspravljalo u neposrednim ličnim kontaktima s predstavnicima američke vlade. Kako je svaka nada u ostvarenje dominacije nad Jugoslavijom morala da bude napuštena u području praktičke politike, ostala je Americi jedina moguća pozicija: spriječiti da na tom geografski značajnom području dođe do dominacije druge strane. Prema tome, iako je polazila sa sasvim drugih pozicija i rezonirala na sasvim drugačijim osnovama, američka politika prema Jugoslaviji nije bila u sukobu s aspiracijama Jugoslavije da sačuva i ojača svoju nezavisnost. Stavovi dviju država i dalje su praktički u svakom pogledu bili različiti, ali su bili kompatibilni u pogledu osnovnih i životnih interesa Jugoslavije i njene neposredne budućnosti.

Na toj osnovici Jugoslavija je primala vojnu pomoć od Amerike u periodu od 1952. do 1958. godine, pored ekonomske pomoći, koja je počela još krajem 1950. godine i postepeno se završavala u vrijeme kada je Jugoslavija zatražila obustavu vojne pomoći. Ovo obustavljanje pomoći izvršeno je sporazumno na inicijativu Jugoslavije...”41

U međuvremenu nastavljeni su tajni razgovori Tito-Hruščov – razmjenom pisama i diplomatskih poruka. Za prvih nekoliko mjeseci nakon Staljinove smrti uspostavljeni su normalni diplomatski odnosi, razmijenjeni ambasadori, uspostavljeni prvi ekonomski kontakti, obustavljene diverzije i sabotaže, prestali granični incidenti, prekinute žestoke propagande s obje strane – što je stvaralo ozračje za sam čin "pomirenja". Pismo Hruščova je razmatrano 19. srpnja 1954. na sjednici Izvršnog komiteta SKJ (novo ime za Politbiro od VI. kongresa) na kojoj je Tito među ostalim rekao:

"Poslije svega onoga što se u SSSR-u dogodilo u posljednje vrijeme, ovakvo pismo trebalo je očekivati. Kada je Staljin umro mi smo očekivali da će doći do promjena. Mi smo nastojali da se odnosi srede ... Na Zapadu misle da smo raskinuli s SSSR-om i da nemamo kuda. Zato misle da nas imaju u šaci ... Hoće da nas naprave satelitima ... Vrše na nas pritisak kao da smo se do guše uvalili i stalno podržavaju ideju da nam prijeti opasnost od Sovjetskog Saveza i zato hoće stalno da nas drže za kosu ... Preko Balkanskog pakta hoće da nas vežu za Atlantski pakt i zato nastoje da odlože potpisivanje. Prave nam smetnje i u pitanju Trsta. Jednom riječju, politika zapadnih sila, a u prvom redu američka politika prema našoj zemlji nije iskrena i poštena ... Zapadu bi više konveniralo da budemo i neutralni, nego da smo protiv njih ... Mi se nikome nećemo prodati. Napredan svijet će vidjeti da mi vodimo pravilnu politiku. Zato naši razgovori neka dođu na javnost – ne sada – da se vidi naša principijelnost ... Mi i dalje ostajemo na tome da smo protiv svake agresije ... Ovo pismo je krupna stvar da čovjek treba dugo razmišljati. S ovakvim pismom ne pravi se manevar. Oni su došli u ćorsokak sa svojom politikom. Vjerojatno se neće odreći vanjskopolitičkih pretenzija, ali prema Komunističkim partijama morat će mijenjati svoj stav. To će dati snage partijama da mogu samostalno da misle i da slobodnije rade ..."42

Platformu normalizacije odnosa prihvatio je Centralni komitet 26. studenog 1954. Rečeno je da će se inzistirati na međudržavnoj normalizaciji, a eventualnu partijsku suradnju postaviti kao i s drugim radničkim partijama (na Zapadu, D.B.), ali je, naravno, isključen povratak u Informbiro.43

Dvadesetak dana nakon sjednice CK SKJ Tito će otputovati u dvomjesečni posjet južnoj Aziji (16. prosinca 1954 – 11. veljače 1955). To će putovanje biti presudno za oblikovanje koncepcije nesvrstanosti, što će postati trajna Titova politika do njegove smrti – no o tom poslije.

Nakon dvije godine tajnih pregovaranja, konačno je 26. svibnja 1955. sovjetska delegacija sletjela na zemunski aerodrom. Hruščov je, po običaju, održao govor u kojemu je, osim ostalog, rekao:

"Mi iskreno žalimo ono što se dogodilo i odlučno odbijamo sve ono što se nagomilalo u tom periodu. Mi sa svoje strane, bez ikakve sumnje, u ovo ubrajamo provokatorsku ulogu, koju su u odnosima između Jugoslavije i SSSR-a odigrali sada otkriveni neprijatelji naroda Berija, Abakumov i drugi. Mi smo temeljno proučili materijale na kojima su se zasnivale teške optužbe i uvrede koje su u to vrijeme bile uperene protiv rukovodilaca Jugoslavije. Činjenice govore da su ove materijale isfabricirali neprijatelji naroda, prezreni agenti imperijalizma, koji su se na prevaru uvukli u redove naše Partije."

Zatim je Hruščov nastavio: "Mi smo duboko uvjereni da je period pogoršanja naših odnosa ostao daleko za nama. S naše strane mi smo spremni učiniti sve što je potrebno da odstranimo sve prepreke koje smetaju potpunoj normalizaciji odnosa između naših država, učvršćenju prijateljskih odnosa između naših naroda. ... Mi se nadamo da će se odnosi između naših zemalja i dalje razvijati na ovim principima, na blagostanje naših naroda. To će biti nov krupan doprinos stvari popuštanja međunarodne zategnutosti, stvari čuvanja i učvršćenja općeg mira u svijetu. ... Težnja Jugoslavije da razvija dobre odnose sa svim državama, kako na zapadu tako i na istoku, nailazi kod nas na potpuno razumijevanje. Mi smatramo da će jačanje prijateljstva i veza između naših zemalja doprinijeti poboljšanju odnosa među svim zemljama, nezavisno od njihovog društvenog uređenja, doprinijeti učvršćenju općeg mira. ... Mi kao predstavnici Komunističke partije Sovjetskog Saveza, Partije koju je stvorio veliki Lenjin, smatramo poželjnim da se i između naših partija uspostavi uzajamno povjerenje..."44

Na zaprepaštenje sovjetske delegacije, Tito nije, kako je to uobičajeno, uzvratio dobrodošlicom, već je dao znak da se delegacije upute prema automobilima.

Sovjetski je tisak zabilježio taj trenutak. U komentaru pod naslovom "Sovjetska Canossa", "New York Times" je tu čuvenu izreku dao u obrnutom smislu: papa (Hruščov, D.B.) se poklonio kralju (Tito, D.B.), dodavši:

"Sastanak je ... golema osobna pobjeda maršala Tita, i kao šefa jugoslavenske države i kao komunističkog vođe."45

Tito je, naravno, odbio Hruščovljevu tezu o "neprijateljima" u CK KPSS-u koji su krivi za sukob 1948; sukob je bio izraz hegemonističke politike Staljina i sovjetske vlade, izraz unutrašnjega društvenog poretka SSSR-a, a ne pojedinih članova CK.

Obje delegacije izložile su svoje poglede na međunarodne i biletaralne odnose. U razgovoru je bilo i dramatičnih trenutaka. Primjerice, Hruščov je prigovorio Titu za odnos prema Zapadu rekavši da ga SAD nisu pomagale za "lijep glas" već zato što su računali na jugoslavenske diverzije u eventualnom sukobu s SSSR-om. Tito se s tim složio, ali naglasio je da je krivica na sovjetskoj strani koja je prijetila Jugoslaviji. Na pitanje kolika je zapadna pomoć, Tito je rekao da je od 1950. do 1955. iznosila ukupno milijardu i pol dolara, ali da će se za jednu do dvije godine otkazati daljnja pomoć jer je "vrlo neugodno primati mito".

Na Hruščovljevu tezu da su oni mislili kako se SKJ udaljio od Marxa i Lenjina, Tito je rekao: "Ne bi mene ni đavao natjerao da idem nekom drugom sistemu. Ja sam se cijelog života borio za komunizam, za socijalizam ... nisam ja za pare bio revolucionar."

Istaknuti akter razgovora E. Kardelj ovako je opisao njegov tijek:

"Sovjetska delegacija je priznala grešku iz 1948. godine, doduše dosta mlako, ali ju je ipak priznala. Odgovornost za to prebacila je na Staljina, odnosno na dugi popis Staljinovih grešaka...

Ali i od nas su zahtijevali razna odstupanja i samokritiku. Između ostalog, tražili su da neke kritike koje su bile izrečene na naš račun ipak priznamo... Razumije se, mi smo kategorički odbacili... Jasno smo im rekli da smo za normalizaciju odnosa sa Sovjetskim Savezom na svim područjima, ali da se ničega što je bilo ne odričemo, a ni od njih ne tražimo ništa drugo nego samo da konstatiraju – što su već na samom početku susreta i učinili – da je zaključak Informbiroa o Jugoslaviji bio pogrešan. Osim toga, rekli smo da smatramo da odnose između Sovjetskog Saveza i Jugoslavije treba postaviti na potpuno nove osnove, tako da se nikad više ne može ponoviti nešto slično onome što se desilo u prošlosti...

Politbiro naše Partije je dobro razradio Deklaraciju, tako da je ona postala prava Magna charta za odnose među socijalističkim, pa i drugim zemljama. Znali smo da i sovjetska delegacija ima pripremljen tekst Deklaracije. Kad smo pripremljene tekstove prijedloga Deklaracije izmijenili, pokazalo se da se toliko međusobno razlikuju da je Hruščov vrlo brzo povukao njihov tekst i dao suglasnost da se tekst Deklaracije priprema na bazi našeg prijedloga...

Međutim, osim diksusija o Deklaraciji, vođene su i razne privatne i poluprivatne diskusije koje su nas već tada uznemiravale. Dobili smo utisak da je sovjetska delegacija, kao protuuslugu za takav sporazum, očekivala da ćemo mi prije ili poslije, pristupiti socijalističkom bloku. Svi članovi delegacije, a posebno Hruščov, dokazivali su nam da bez solidarnosti komunističkih partija i socijalističkih zemalja ne može biti socijalizma i da sada, kad smo riješili glavno pitanje, moramo biti spremni i na to da riješimo i pitanje partijskih odnosa, a i odnosa Jugoslavije prema socijalističkom bloku. Govorili su: "svaka 'rota' (četa) mora imati na svom čelu komandira. Ako nema komandira, nema ni čete. Treba se organizirati, na čelu sa Sovjetskim Savezom, u jak socijalistički blok koji će jedini biti sposoban da se brani od imperijalizma.

...Odbili smo svaku pomisao na bilo kakve nove oblike međunarodnog centra radničkog pokreta, blok, 'rote' i slično. Rekli smo da suradnju sa Sovjetskim Savezom zamišljamo isključivo na principima koje smo formulirali u Deklaraciji.

I tako se posjet sovjetske delegacije Beogradu po formi završio punim sporazumom, a u stvari, između nas je ostala duboka suštinska razlika. Ideje da se Jugoslavija prije ili kasnije priključi socijalističkom bloku i oslobodi politike nesvrstavanja Hruščov se nikada nije odrekao. Njegov ideal je nesumnjivo bio da Jugoslavija jednog dana svoje snage stavi na raspolaganje Varšavskom paktu."46

Beogradska deklaracija o međudržavnim odnosima Jugoslavije i SSSR-a nije mogla biti po volji sovjetskoj vladi, jer je te odnose postavila na temelje potpune ravnopravnosti i nezavisnosti država. Upravo je to načelo bilo opasno, jer bi se svaka druga satelitska država s pravom mogla pozivati na to da i prema njima SSSR utvrdi iste odnose kakve je uspostavio s Jugoslavijom. Međutim, sovjetska je delegacija upala u "klopku" i nije se mogla vratiti bez rezultata.

Godinu dana nakon Beogradske deklaracije, u Moskvi je 20. lipnja 1956. potpisana Moskovska deklaracija o partijskim odnosima SKJ i KPSS-a. Nije se, dakle, moglo ostati samo na međudržavnoj

normalizaciji već se, u duhu tadašnjih ideologija i režima, išlo i na reguliranje odnosa među vladajućim partijama sa "skrivenim", ali prepoznatljivim motivima: Tita da podrži antistaljinističke snage, a Hruščova da privuče Jugoslaviju što bliže Istočnom bloku.

2. Titova inicijativa i akcija u stvaranju svjetskoga pokreta nesvrstavanja

Ideja o okupljanju skupine izvanblokovskih zemalja u svrhu iniciranja budućega pokreta nesvrstavanja nastala je u jugoslavenskom vrhu sredinom pedesetih godina. Dokumenti o toj ideji – govori, članci, studije, arhivi itd. – ne otkrivaju neke skrivene motive i ciljeve. Ostaje da se oni deduciraju analizom povijesnog konteksta toga vremena.

U vrijeme nastajanja ideje nesvrstavanja u blokove i borbe za njihovo prevladavanje, međunarodni se položaj Jugoslavije stabilizirao. Titova ekipa je tada procjenjivala da ratna opasnost jenjava. Polazeći od toga moglo se očekivati relativno mirniji razvoj, bez velikih povijesnih inicijativa u vanjskoj politici. Ali to se nije dogodilo...

Jer tijekom petogodišnjeg približavanja Zapadu, kao i za vrijeme dvogodišnjih tajnih pregovora o normalizaciji odnosa s SSSR-om, Tito je stalno i veoma odlučno branio potpunu državnu nezavisnost i slobodu u vođenju unutrašnje i vanjske politike. Ne samo to! On je, i kada je primao pomoć Zapada, često napadao politiku velikih sila. Primjerice, nekoliko dana uoči rasprave u Generalnoj skupštini UN-a o jugoslavenskoj žalbi zbog agresivnih postupaka vlade SSSR-a, on je 27. listopada 1951. rekao:

"Mi smo protiv toga da sudbinu svijeta i milijuna ljudi rješava samo nekoliko velikih sila. Mi smo protiv toga i nikada se s time složiti nećemo..." Protiv oba bloka Jugoslavija je istupala i u UN-u 1950. u povodu rata u Koreji. Nekoliko država, među kojima Indija i Jugoslavija, nisu se svrstale, pa su neki novinari takve zemlje nazvali "nesvrstanima" – tada se prvi put čuo taj termin.

Držeći se kursa nezavisnosti, Tito nikada nije dolazio u iskušenje da se priključi jednom od dva bloka.

Eventualno priključenje Zapadnom bloku nije bilo moguće iz ideoloških, državnih ali i iz razloga održanja režima, odnosno vladajućeg sloja. Kao komunist Tito je na SAD i Zapad gledao kao na kapitalističke zemlje, s kojima socijalistička Jugoslavija ne smije ući u integracije koje bi ugrozile njezin režim. U tim zemljama on je još od rata 1941-1945. nalazio imperijalističke tendencije koje su trajne: pokušaji obnove Kraljevine Jugoslavije, podjela utjecaja "pola-pola" 1944, potpora Italiji u sporu oko Trsta, Istre i Koruške itd. Veliku pomoć Zapada u obrani od SSSR-a tumačio je motivima njihova interesa, koji su se poklapali s interesima Jugoslavije. Istodobno je bio svjestan da bi ulazak u Zapadni blok ne samo ugrozio

nezavisnost, već bi Jugoslaviju učinio sirovinskom zemljom, prirepkom moćne zapadne industrije. Na kraju, bojao se da bi režim kad-tad morao pasti... pretvaranjem u sustav primjeren Zapadu.

Motivi odbijanja Zapada, naravno, podjednako su djelovali protiv povratka u Istočni blok, iako su i Tito i mnogi vodeći ljudi pa i obični komunisti gajili nadu da duh i misao Oktobarske revolucije nisu pod staljinizmom nestali, već da prigušeno žive i da bi se mogli obnoviti, što ih je motiviralo da se, nakon normalizacije, odnosi drže što bliže. Međutim, podvođenje Jugoslavije pod dominaciju SSSR-a nije bilo ni u primislima!

Dakle, ni Zapad ni Istok. U odgovoru na pitanje zapadnih novinara, 25. veljače 1954. da u postotcima izrazi razlike prema oba bloka, Tito je diplomatski odgovorio:

"...Mi smo 100% za dobre odnose sa Zapadom i isto tako 100% za dobre odnose s Istokom..."

Sredinom pedesetih godina, nakon što su normalizirani odnosi s oba bloka, s obje supersile koje su joj priznavale punu nezavisnost, pojavila se i mogućnost da se Jugoslavija postavi u poziciju neutralnosti, sličnu onoj u koju je, nakon potpisivanja državnog ugovora 1955, bila "smještena" "neutralna" Austrija, i da trajnije ostane u toj poziciji dok traje hladni rat... Postojala je ideja da obje supersile pristanu na ujedinjenje Njemačke, također sa statusom "neutralne" države – pa bi se tako stvorio lanac tampon-država između dva bloka. Ta ideja nije mogla proći... To nisu dopustili blokovi, tako da u Europi nije bilo nezavisnih i izvanblokovskih država osim Švedske, Švicarske i Jugoslavije, te Španjolske i Portugala koji su bili pod utjecajem Zapada.

Tito, međutim, nije želio biti u poziciji neutralnosti koja bi vodila pasivnosti i reduciranju vanjsko-političkih ambicija, što znači da bi uloga Jugoslavije pala na ono što njoj kao balkanskoj, nerazvijenoj i srednje velikoj zemlji i pripada, koja bi se morala pomiriti sa svojim ograničenim potencijalima.

Ova analiza vodi problemu koji je teže rastumačiti. Radi se, naime, o osobnim motivima koji su Tita gotovo avanturistički, smiono i hrabro vodili da izađe ne samo iz balkanskih veĆ i iz europskih okvira. Izgleda da Tito nije bio spreman završiti sa svojom revolucionarnom vizijom i ulogom velikoga reformatora koja ga prati od dolaska na čelo KPJ 1937. godine. Trajno ostati u balkanskim okvirima nije mogao, bilo mu je to tijesno i besperspektivno.

Ideja nezavisnosti i ravnopravnosti, ideja borbe protiv dominacije i hegemonizma upravljale su njime dajući mu kurs za konkretnu političku akciju. Tito do sredine pedesetih godina još nema ideje o nekomu svjetskom pokretu protiv dominacije velikih sila, o borbi za novi svjetski poredak zasnovan na ravnopravnosti. Jugoslavenski vrh još do tada nije vidio potencijale najveće svjetsko-povijesne revolucije koja se odvijala u Aziji i Africi lomljenjem kolonijalnih carstava i stvaranjem više desetina novih država.

Kada su početkom 1950-ih uspostavljeni diplomatski odnosi s bivšim kolonijama – Indijom, Burmom, Egiptom itd. – javljale su se inicijative o mogućem osloncu na te nove države. Prvu sugestiju da bi

bilo nužno i veoma korisno osloniti se na taj novi, nazvan kasnije Treći svijet, formulirao je Josip –erđa, ambasador u Indiji. On već 1950, kada Jugoslavija vodi borbu na život i smrt s Istokom, a Zapad je tek počeo davati neku pomoć, dolazi na fantastičnu "nerealnu" i pomalo "drsku" ideju da bi Jugoslavija mogla naći najbolje prijatelje u novooslobođenim zemljama Azije. Međutim, u tom se trenutku u jugoslavenskom državno-partijskom vrhu razmišljalo da bi, možda, tek stvorena NR Kina (1949) mogla biti jak oslonac u borbi protiv Staljina, jer se računalo da velika zemlja, po logici svoje autentične revolucije, neće moći ni htjeti biti poslušna SSSR-u, već će kao i mala Jugoslavija biti potpuno nezavisna i težiti ravnopravnosti u odnosima među komunističkim državama. Nova se Kina međutim pridružila borbi protiv tzv. jugoslavenske izdaje socijalizma, a u međunarodnoj politici, nošena svojim revolucionarnim romantizmom i državnim interesima, ušla i u rat za spas Sjeverne Koreje – protiv "američkog imperijalizma".

Indija je pošla drugim putem. Ona je prihvatila parlamentarnu demokraciju i načelo ravnopravnosti i miroljubivu koegzistenciju. –erđina je ideja oslonca na Indiju i druge zemlje Azije odbijena, s argumentom da je to više mašta nego realna mogućnost.

Kao što je rečeno, Tito je vjerovao da veĆini čovječanstva neĆe odgovarati da ga blokovi dijele i survavaju u vrtlog hladnoga rata.

Uspostavljanje ravnopravnih odnosa s obje supersile bilo je zaista velika pobjeda, ali je Tito osjećao da djelo nije dovršeno. Tražio je modus za izlazak iz okvira balkanske i europske politike. U tom kontekstu nastala je ideja da i sam osobno, nakon nekoliko bilateralnih posjeta delegacija, otputuje i u novooslobođene zemlje.

Kao što je rečeno, uputio se na dvomjesečno putovanje u zemlje južne Azije. Dva mjeseca upoznavanja tih zemalja i razgovora s njihovim državnicima ostavili su na Tita nevjerojatno jak dojam, koji ga je doveo do ushićenja, kao da je otkrio potpuno novi, njemu do tada nepoznati svijet.

Govoreći 11. veljače 1955. u Rijeci pred gotovo 100.000 ljudi Tito je rekao:

"Za nas je ovaj dvomjesečni boravak u tim zemljama bio kao neko otkriće, jer smo u njima naišli na potpuno sličnu situaciju onoj koja je bila i koja je danas u našoj zemlji. I tamo ljudi čine velike napore da se izdignu iz zaostalosti... Prava je sreća što smo mi uspjeli ostvariti vezu s njima, što smo odlučili da idemo zajedno i da činimo sve što je moguće da bi se u svijetu smirile strasti koje se sve više razbuktavaju i da bi ljudi išli drugim putem, ne putem rješavanja međunarodnih problema oružjem i nadmoćnijim vojnim snagama..."47

Istu je misao parafrazirao na putu u Karlovcu, Zagrebu i Beogradu, gdje ga je dočekalo oko 300.000 ljudi, kojima je osim ostalog rekao:

"Ni jedan neriješeni međunarodni problem nije vrijedan da se danas zbog njega narodi zakrve, pa èak nije vrijedan da se zbog njega vodi lokalni rat. Ni jedan!... Treba iæi drugim putem..."48

Iako možda ponešto preuveličano, Titova nova saznanja s puta po južnoj Aziji, D. Bekić, politički analitičar, interpretirao je ovako:

“U političkom i duhovnom smislu bio je to gotovo promijenjen čovjek. Revolucionar i državnik malog naroda, koji je mjesto i perspektivu svoje zemlje, pa i osobne ambicije, do tada nužno sagledavao najdalje na tangenti Urala i Londona, u drevnoj i nepreglednoj Indiji doživio je kulturni i politički šok. Za rođenog empiričara, pravih instinkata i zdrave pameti, susret s Nehruom, s vrijednostima koje je indijski vođa oličavao, i s civilizacijom o kojoj je do tada samo načuo, značio je svojevrsnu intelektualnu katarzu, u kojoj se Tito definitivno otresao balkanske samoživosti i evropocentrističkog obzora, gotovo preko noći prometnuo u građanina svijeta i svjetskog političara. Istovremeno, on je krepkim zagorskim refleksom dokučio da je nepristajanje uz blokove i aktivna koegzistencija za jugoslavenske narode i SKJ jedino prihvatljiva interpretacija jaltskog ‘fifty-fifty’ dogovora od deset godina ranije.

Naviknut da promišlja od pojedinačnog k općem, Tito je u pokretima mnogomilijunskih masa Južne Azije našao potvrdu svojih temeljnih političkih iskustava i ideoloških opredjeljenja, ali ih je, u razgovorima s Nehruom, Radakrišnanom, Ba Uom i U Nuom, obogatio novim univerzalnim spoznajama i širinom. Zato pitanje mira, ravnopravnosti velikih i malih naroda, zemalja i rasa, ekonomskog i društvenog razvoja, nakon susreta s Indijom, Tito više nikada neće interpretirati strogo boljševički, u duhu Treće internacionale, niti pod imperativom očuvanja interesa vlastite zemlje i revolucije. Socijalizam, barem u međunarodnim razmjerima, za njega će postati mnogolika politika ostvarivanja jednog pravednijeg svijeta, u kojem se jedinstvo ne stvara potiranjem različitosti, već njihovim stvaralačkim ugrađivanjem u novu civilizacijsku ekumenu. Od tada nadalje Tito će borbi za ove epohalne principe i ciljeve posvetiti sav svoj politički talent i golemu energiju, ponekad i na račun konkretnih interesa i stanja u vlastitoj zemlji ...”49

Na kraju, možda je Tito, udaljujući se od oba bloka uzimao u obzir da bi srpsko pravoslavlje teško primilo Zapad kao onaj svijet koji “nasrće” na Rusiju, kao što i katolički dio Jugoslavije sigurno ne bi prihvatio obrnutu politiku, pa je, vjerojatno, i to upućivalo na nesvrstanost. Za tu hipotezu nema dokumenata. Ako je Tito i o tome vodio računa, to naravno, nije bio važan, već sporedan motiv. Kako bilo da bilo, višenacionalna i višereligijska struktura je uvijek uzimana u obzir.

3. Diplomatska ofenziva – izlazak na svjetsku političku scenu

Sredinom 1950-ih godina u fazi oblikovanja ideje nesvrstanosti, u svjetskoj zajednici država i naroda, s jačom ili slabijom unutrašnjom povezanošću, postojale su tri skupine: komunističke države Europe i Azije na čelu s SSSR-om i NR Kinom, koja će 1960. tražiti da preuzme vodeću ulogu u toj skupini; zatim države Sjeverne Amerike i zapadne Europe na čelu s SAD-om, skupina koja je imala vodeću ulogu u

razvitku svjetske civilizacije, posebno u ekonomiji, tehnologiji i demokraciji; i skupina koja međusobno nije bila povezana, skupina brojnih država koje su se rađale iz antikolonijalne revolucije, prije svega u Aziji i Africi.

Rađanjem velikog broja novih država ubrzano i radikalno se mijenjala i struktura Organizacije ujedinjenih naroda, koja je 1945. imala 51 članicu, 1955. 76, 1965. 120, a 1984. godine 158 država članica. Već 1970. novooslobođene države, tzv. Treći svijet, mahom bivše kolonije zapadnih zemalja, činile su apsolutnu većinu u OUN-u. Od 1951. do 1970. Japan se meteorski penjao na drugo mjesto na ljestvici najmoćnijih industrijskih zemalja svijeta.

Zemlje su bile podijeljene na siromašne i bogate. Zapad i Japan, koje su slijedili tzv. mali tigrovi – Hong-Kong, Tajvan i Singapur – bili su svijet bogataša, a novooslobođene zemlje bile su "svjetska sirotinja". Taj je jaz postao najveći svjetski ekonomski problem.

Skupina država Trećega svijeta, njih gotovo stotinjak, bila je neorganizirana i nepovezana, iako je imala zajedničke političke i ekonomske interese koji su ih upućivali na stvaranje novoga svjetskog poretka, koji bi ih štitio od neravnopravnosti i novih oblika neokolonijalizma.

Državno-partijski vrh Jugoslavije okrenuo se u procesu stvaranja velikog broja novih država upravo tim državama, videći u njima novu snagu u međunarodnoj areni. Time je on po dalekovidnosti čak i pretekao državnike obaju blokova. Naravno, opet valja ponoviti da je ideja o objedinjavanju tih država znatno nadmašivala političku, ekonomsku, kulturnu i civilizacijsku moć i dimenzije koje je imala Jugoslavija, kao nerazvijena balkanska zemlja. Nije, dakle, ta ideja bila primjerena Jugoslaviji, već je bila Titovo djelo.

U svjetskom rasporedu snaga problem je bio kako, u duhu liderske ambicije, voditi praktičnu politiku, u stalno promjenljivim situacijama. Ambicija vrha SKJ bila je da, nakon normalizacije odnosa, i dalje održava dobre veze sa Zapadom, mada je snažna podrška oslobodilačkim pokretima u kolonijama tražila žrtve, kako u pogledu materijalne pomoći, npr. ustanicima u Alžiru, tako i trpljenju ekonomskih sankcija koje je Zapad, s vremena na vrijeme, nametao Jugoslaviji, iako Zapad nikada nije išao grubo protiv njezine politike.

No, glavni problem je bilo usklađivanje politike SKJ s KPSS-om i međunarodnim komunističkim pokretom. S jedne je strane vrh SKJ bio uvjeren u komunističku ideologiju kao svoju trajnu orijentaciju i zato želio biti u tome pokretu da bi utjecao na njegov razvoj, pa čak i da u to ime trpi "šibanje", ali da tamo ostane. Ta preambiciozna uloga proistekla je iz uvjerenja vrha SKJ da je društveni sustav, samoupravni socijalizam, koji on stvara superiorniji i od sovjetskoga modela i od kapitalizma.

To će uvjerenje ostati skoro do kraja, što dokazuju i rezolucije XI. kongresa 1978. u kojima se tvrdi kako su društveni sustavi Istoka i Zapada u krizi, a jedino sustav u Jugoslaviji ne samo da nije u krizi već daje najbolje rezultate u usporedbi s cijelim ostalim svijetom što, naravno, nije bilo točno, jer je već iduće godine, 1979, počela ekonomska kriza koja će trajati do raspada Jugoslavije.

No, vratimo se nazad!

Nakon normalizacije odnosa s SSSR-om – Beogradska (1955) i Moskovska (1956) deklaracija – SKJ je učinio značajne političke i ideološke ustupke. Revidirao je ocjene VI. kongresa KPJ o karakteru društvenog uređenja SSSR-a. To više nije zemlja državnoga socijalizma, tamo više nije despocija, satrapija, vladavina otuđene, bezočne birokratske kaste, nije zemlja nacionalnog ugnjetavanja, imperijalizma i hegemonizma itd., već je to socijalistička zemlja, naravno, s određenim deformacijama. Zaustavljanje procesa demokratizacije 1954. bilo je djelomično motivirano željom za normalizacijom s SSSR-om. Naravno, i KPSS je učinila izvjesne ustupke. Odbacivši Kominformove teze o fašističkom, izdajničkom, revizionističkom SKJ i o Jugoslaviji kao satelitu Zapada, priznala je da je Jugoslavija socijalistička zemlja. Čak se promijenila i retorika u govorima vodećih ljudi, koji su se oslovljavali s “drugovi”, “prijatelji”. U povodu 40. godišnjice Oktobarske revolucije SKJ je organizirao masovne proslave u cijeloj zemlji.

Ovi obostrani ustupci bili su neizbježni da bi se otvorilo razdoblje suradnje.

Međutim, velike nade u “komunističko drugarstvo” neće se nastaviti onako kako je počelo.

Početna faza normaliziranih odnosa, koja je trajala malo više od jedne godine, bila je neke vrste “medeni mjesec”. Naime, XX. kongres KPSS-a, održan veljače 1956, u tajnom je referatu N. S. Hruščova odbacio kult ličnosti Staljina, rehabilitirao njegove žrtve, među njima i jugoslavenske komuniste – Filipa Filipovića, Simu Markovića, –uru Cvijića, Antuna Mavraka, Milana Gorkića, Vladimira Ćopića, Kamila Horvatina i dr. – a ubrzo je ukinut Kominform, najomraženija institucija za SKJ.

Dvadeseti kongres KPSS-a ostavio je najdublji dojam na lidere SKJ, koji su u tome vidjeli skori kraj staljinizma i definitivnu pobjedu reformskih snaga u SSSR-u.

Na sjednici Izvršnog komiteta CK SKJ 2. travnja 1956, na osnovi impresija o XX. kongresu KPSS-a i na osnovi uvjerenja da se zbiva nepovratni proces destaljinizacije SSSR-a, zaključuje se da je novi sukob s Rusima čak i hipotetički nemoguć, da se snažno podrže Hruščov i antistaljinistièke snage i da se na “elegantan naèin” otkaže amerièka vojna pomoæ – jer “protiv koga se mi naoružavamo” – i tako, pred novim sovjetskim rukovodstvom, demonstrira kako Jugoslavija zaista ne stoji pod utjecajem Zapada. Na istoj sjednici, na krilima takva optimizma, Tito je zatražio da se krene “s ofenzivom vanjske politike u svim pravcima”.50

Međutim, za svega pola godine, 23. listopada 1956, upravo na početku destaljinizacije, čim je počeo popuštati okrutni režim, u Mađarskoj je izbila antikomunističko-antisovjetska revolucija, a i u Poljskoj je jedva izbjegnuta slična revolucija.

Mađarski i poljski događaji u jesen 1956. potresli su sovjetski vrh, koje se uplašio raspada svoga “imperija”, računajući da je moguća lančana reakcija u svim satelitskim državama. Tito je pokušavao spriječiti vojni udar na Mađarsku, ali je on ipak izveden. Tenkovi su ugušili pobunu i time stavili do znanja da ni jedna zemlja neće izbjeći sudbinu Mađarske sve dok postoje sukobljeni vojni blokovi. Kako je također

u listopadu 1956. izvršena agresija Britanije, Francuske i Izraela na Egipat, izgledalo je da bi ti događaji – u Mađarskoj i na Suezu – mogli biti iskre širih sukoba, Jugoslavija je odustala od daljnje kritike sovjetske intervencije. Sovjetski Savez nije dopustio da se krivica baci na staljinistički režim već na tzv. unutrašnju kontrarevoluciju, na Zapad i na Jugoslaviju. Staljinističke su snage nametnule Hruščovu tezu da je SKJ svojom unutrašnjom i vanjskom politikom utjecao i utječe na poremećaje u zemljama istočne Europe, što je, donekle, i bilo točno. SKJ je uzvratio antitezom da je staljinistički teror Rákosija, šefa mađarske partije, bio glavni uzrok "pobune".

U povodu mađarskih događaja obnovljen je napad Moske na SKJ. Ali, usporedno su razmijenjena i pisma o međusobnim odnosima. Tri mjeseca nakon tih događaja, 24. siječnja 1957, Tito, na sjednici Izvršnog komiteta (IK) razočarano kaže: "Poslije izbijanja mađarskih događaja, pokazalo se da se oni (Rusi, D.B.) nisu odrekli staljinističkih metoda".51 Unatoč tome, na sastanku Tita i Hruščova 1. i 2. kolovoza 1957. potvrđena je važnost Beogradske i Moskovske deklaracije i odlučeno da se međusobni odnosi unaprijede.52

Međutim, tek što se sukob zbog mađarskih događaja malo smirio, već u studenom 1957. izbio je sukob koji je po žestini bio sličan onome iz 1948. godine.

U povodu proslave 40 godina Oktobarske revolucije na svečanost u Moskvu stigle su delegacije 64 komunističke partije, među kojima i delegacija SKJ u sastavu Kardelj, Ranković, VlahoviĆ i DaniloviĆ – Tito se diplomatski razbolio. Vodstvo KPSS-a izradilo je Deklaraciju o suradnji koju su 16. studenog 1957. potpisale sve delegacije sovjetskog bloka, a delegacija SKJ je uskratila svoj potpis jer ju je taj dokument podsjeĆao na obnovu Kominforma. Ona je, međutim, potpisala "Manifest mira" koji su prihvatile sve 64 partije.

Delegacija SKJ je u Moskvi bila izložena žestokom pritisku. Na sjednici IK CK SKJ Kardelj je referirao o optužbama Hruščova u razgovoru s delegacijom koje se odnose na sljedeće:

– da delegacija nije potpisala dokument da se ne bi zamjerila SAD-u

– da SKJ nema nikakav klasni pristup u svojoj politici

– da Jugoslavija muti odnose između dva bloka

– da im ne trebaju usluge Jugoslavije kao most prema azijskim i afričkim zemljama

– da Jugoslavija zarađuje američku pomoć nepotpisivanjem Deklaracije

– da sada vidi da nije za 1948. kriv samo Staljin, već i jugoslavenski komunisti

– da će ponašanje SKJ iznijeti pred sovjetski narod, a "onda je borba pa tko bude jači" itd., sve šokantnije jedno od drugoga.

Kardelj kaže da je Hruščov brutalno vrijeđao Jugoslaviju, prijetio silom, ali i preklinjao da ona uđe u "lager". Tito je zaključio sjednicu rekavši:

“Sada je potpuno jasno što hoće Rusi – ne samo da nas strpaju u lager – nego i da tako ne predstavljamo ništa ...”

Tezi Hruščova da Jugoslavija u Trećemu svijetu ne predstavlja ništa, Tito odgovara:

“Uloga Jugoslavije bit će još krupnija nego što je bila do sada. Nama će biti teško, ali to moramo izdržati. Varaju se ako misle da Jugoslavija nema utjecaja u svijetu i da i njima ne treba taj utjecaj. To što smo radili, radili smo zbog općih interesa socijalizma.”

Na kraju je zaključeno da se cijelo članstvo SKJ upozna s novim sukobima.53

Krenula je opća kampanja svih kompartija svijeta protiv SKJ u kojoj su najžešći napadi dolazili od KP Kine i Albanije.

Novi, još oštriji napad izazvao je Nacrt programa SKJ objavljen početkom ožujka 1958. uoči VII. kongresa. Rasprava o Nacrtu, obavljana u svim partijskim organizacijama, podržala je taj dokument dajući mu etiketu “Magna charta” – “Povelja samoupravljanja”. SKJ je, slabo prikrivenom nadom, očekivao da će taj dokument pozdraviti kako komunističke, tako i zapadne radničke stranke i, naravno, i one u Trećemu svijetu. Međutim, dokument je izazvao pravi ideološki udar na SKJ od strane cijeloga međunarodnog komunističkog pokreta. Program je ocijenjen revizionističkim, antimarksističkim, a optužen je i da zagovara “nacionalni komunizam”. Zatraženo je da SKJ odustane od njegova donošenja. Pozivu da gostuje na VII. kongresu nije se odazvala ni jedna komunistička partija.

Kampanju protiv Programa SKJ predvodila je KP Kine koja je u toj fazi težila da od KPSS-a preotme vodeću ulogu u svjetskome komunističkom pokretu i da Sovjetskom Savezu nametne rehabilitaciju Staljina, povratak na čvrstu liniju, klasni rat protiv kapitalizma koji je proglasila “tigrom od papira”, koji se može uništiti u ratnom vihoru. Latentni sukob Kine i SSSR-a počeo je već od XX. kongresa KPSS-a 1956. KP Kine nije prihvatila osudu Staljina na tome kongresu. Višegodišnja kampanja protiv “jugoslavenskog revizionizma” odnosila se na Sovjetski Savez. KP Kine bojala se da bi se i SSSR mogao opredijeliti za miroljubivu koegzistenciju. Zato su se kritike SKJ, zapravo, odnosile na KPSS, što je u 1958. i 1959. bilo sve očiglednije.

Da bi se prevladao sukob, u Moskvi je u studenom 1960. održano savjetovanje 81 komunističke partije. Savez komunista Jugoslavije bio je jedina komunistička partija koja nije bila pozvana, a u dokumentu savjetovanja osuđena je za izdaju marksizma-lenjinizma i za suprotstavljanje svoga “antilenjinističkoga revizionističkog” programa Moskovskoj deklaraciji iz 1957, za suprotstavljanje cijelomu međunarodnom komunističkom pokretu i za odvajanje Jugoslavije od “socijalističkog lagera”. Nekoliko mjeseci nakon toga savjetovanja, 10. veljače 1961, IK CK SKJ odbio je kritiku ostajući na svojim pozicijama, ali je izrazio uvjerenje da i dalje surađuje, nadajući se da će s vremenom prevladati njegova koncepcija o odnosima među komunističkim partijama i socijalističkim zemljama. KPSS je oportunistički sudjelovala u napadu na SKJ u želji da izbjegne otvoreni sukob s Kinom. Međutim, u tome se nije uspjelo.

Ubrzo nakon savjetovanja izbio je javni ideološko-politički spor o staljinizmu koji je prerastao u međudržavni sukob između SSSR-a i Kine što će krajem 1960-ih dovesti do oružanih sukoba na graničkoj rijeci Ussuri.

U međuvremenu, sukob SAD-a i SSSR-a kulminirao je kubanskom krizom 1962. Naime, SSSR je u studenom 1962. instalirao svoje raketne baze na Kubi što je SAD shvatio kao opasnost i ultimativno zahtijevao povlačenje raketa, inače slijedi američki udar po bazama. Vlada SSSR-a je popustila i povukla rakete. Od tada počinje razdoblje popuštanja, jer su obje sukobljene strane shvatile da se rat mora izbjeći.

Sukob Kine i SSSR-a omogućio je novo približavanje između Jugoslavije i SSSR-a. Pokidane veze s europskim kompartijama i socijalističkim državama obnovljene su 1960-1961. i 1962. osim s Albanijom, koja je postala kineski satelit u borbi protiv SSSR-a i Jugoslavije. Sovjetski lideri, Hruščov i Brežnjev, ponovno posjećuju Jugoslaviju, a Tito Sovjetski Savez. Po povratku iz SSSR-a, Tito je na sjednici IK CK SKJ 27. prosinca 1962. oduševljeno govorio o pozitivnim promjenama u SSSR-u, o njegovu vrlo uspješnom i brzom razvoju – XXII. kongres KPSS-a postavio je krajem 1961. cilj da SSSR do 1970. prestigne SAD i postane najjača industrijska sila svijeta – te posebno o dinamičnoj ulozi Hruščova; među ostalim rekao je:

“... Oni (Rusi, D.B.) sada imaju 400 milijardi KVW energije. Pa to će možda biti više nego što ima Amerika... To je fantastična stvar. Mi imamo 11 milijardi. Koliko mi tu zaostajemo... idu na 80 milijuna tona čelika. Mi se, eto, mučimo da ostvarimo proizvodnju od 1,5 mil. tona. To su grandiozne cifre...”54

Sve u svemu, SKJ je izdržao borbu u međunarodnom komunističkom pokretu osjećajući se pobjednikom. Odnosi uspostavljeni početkom 1960-ih, uz manja udaljenja i približavanja, trajat će sve do Titove smrti 1980. pa i do raspada SKJ 1990. i KPSS-a 1991.

Odnosi između Jugoslavije i zapadnih zemalja ostali su onakvi kako su se izgradili u razdoblju od 1948. do 1955. Tito je 1956. posjetio Francusku, a pripremao se i posjet SAD-u, gdje bi Titov domaćin bio predsjednik SAD-a, legendarni Eisenhower, koji je 1944. vodio najveću invazionu armiju u povijesti. Zapad je poštovao nezavisnost Jugoslavije, čija je politika objektivno podrivala stabilnost Istočnoga bloka. Vojna suradnja je 1959. prekinuta, ali se ekonomska i politička nastavila bez problema. Nastala je situacija po kojoj su i Zapad i Istok podjednako uvažavali Jugoslaviju, koja se koristila tim položajem u svom ekonomskom razvoju.

Čak je i kratkotrajni prekid diplomatskih odnosa s Njemačkom 1957, zbog priznavanja Istočne Njemačke, bio brzo prevladan, pa je Njemačka i pored toga slučaja postala najvažniji trgovinski partner.

Sada glavna preokupacija Jugoslavije ostaje organiziranje brojnih zemalja Trećega svijeta – država Azije i Afrike, a potom i Latinske Amerike.

Idući za idejom da se pedesetak država, koje su izvan blokova, organiziraju u svom interesu kao antiblokovske, kao zemlje nositelji novih međunarodnih odnosa na temelju ravnopravnosti i miroljubive koegzistencije, jugoslavenska diplomacija pod Titovim vodstvom, organizirala je niz uzvratnih posjeta

državnika i diplomata od sredine 1950-ih godina. U toj aktivnosti presudan je bio sastanak šefova država Jugoslavije, Indije i Egipta – Tita, Nehrua i Nasera – održan 18-19. srpnja 1956. na Brijunima, gdje je potpisana tzv. "Brijunska deklaracija" kojom se tražilo uklanjanje uzroka ratova, osudila podjela svijeta na blokove, tražilo razoružavanje, ukidanje prepreka za međunarodnu trgovinu i uporabu atomske energije u miroljubive svrhe. Lideri spomenutih triju država dalje će djelovati prema organiziranju pokreta nesvrstanosti.

Još prije Brijunskoga sastanka rodila se ideja okupljanja Trećega svijeta. Radi se, naime, o tzv. Bandunškoj konferenciji održanoj 18-24. travnja 1955. u Indoneziji, a sudjelovale su 24 zemlje. Iako je ta konferencija programski bila vrlo progresivna – ukidanje kolonijalizma, rasne segregacije i diskriminacije, očuvanje mira u svijetu, poštivanje Povelje UN, poštivanje suvereniteta država, ravnopravnosti rasa i nacija, osude agresije itd. i tsl. – ona ipak nije mogla biti osnova za pokret nesvrstavanja jer su tu bile zastupljene raznorazne zemlje: od komunističke Kine, preko NATO-ovske Turske do nekih koje su bile pod utjecajem SAD-a. Teritorijalni kriterij nije mogao biti preuzet kao osnova, pa je trebalo objedinjavati one zemlje koje su stvarno protiv blokova.

Nakon brojnih biletaralnih i multilateralnih dogovaranja, niza međusobnih posjeta šefova država zainteresiranih za pokret, u Kairu je 1960. osnovan Pripremni odbor koji je organizirao Prvu konferenciju šefova država i vlada nesvrstanih zemalja, održanu u Beogradu od 1. do 6. rujna 1961.

Na Prvoj konferenciji sudjelovalo je 28 zemalja: 10 iz Azije, 12 iz Afrike, 4 iz Latinske Amerike i 2 iz Europe. Stanovništvo zemalja sudionica obuhvaćalo je preko 800 milijuna ljudi i teritorij od oko 33 milijuna četvornih kilometara. Na konferenciji su bili nazočni i delegati 24 oslobodilačka pokreta. Konferencija je protekla u znaku težnji za "prelazak sa starog poretka zasnovanog na dominaciji, na novi poredak zasnovan na suradnji među narodima", za svjetski mir, nacionalnu nezavisnost, slobodan razvitak svih zemalja itd. Bila je protiv blokova, a nije težila stvaranju novoga bloka, već širenju "neangažiranih" područja u borbi za mir. U duhu platforme konferencije, nesvrstane zemlje su nastavile djelovanje na širenju pokreta i u međunarodnim institucijama, posebno u OUN-u.

Ohrabreni uspjehom, na inicijativu Tita, Nasera i Bandaranaike, u Kairu je od 5. do 10. listopada 1964. održana Druga konferencija šefova država ili vlada neangažiranih zemalja s dvostruko većim brojem sudionika (58). Time je pokret definitivno stvoren. Njemu će Tito ostati vjeran do kraja života. Iako smrtno bolestan, on će 1979. poći na VI. konferenciju u Havanu da bi spriječio pokušaj nekih zemalja, predvođenih Kubom, da se nesvrstani približe SSSR-u i Istočnom bloku s tezom o "prirodnom savezniku" socijalističkih zemalja.

x x

x

Međunarodni se položaj Jugoslavije od 1948. do 1964. iz temelja izmijenio. U 1948. ona je bila totalno izolirana, u sukobu s oba bloka; zatim je prvo normalizirala odnose sa Zapadom do sredine 1950-ih, potom, uz udaljavanja i približavanja i s Istokom, te je vrhunac dostigla u krilu pokreta nesvrstanosti početkom 1960-ih, izbivši s balkanske na globalnu svjetsku razinu.

Poglavlje 3.
VISOKE STOPE GOSPODARSKOGA RAZVOJA 1953-1963.

1. Prekid reforme početkom 1954.

Početkom 1954. obustavljena je društvena reforma ostvarivana od 1949. do toga trenutka. Time je završena najveća ideološka prekretnica u povijesti KPJ/SKJ. Nastupilo je razdoblje koje će bez većih promjena trajati idućih desetak godina.

U kojim je glavnim aspektima ne samo obustavljena reforma već su donekle i napuštena neka ostvarena postignuća?

Zaustavljanje reforme obuhvatilo je gotovo sva područja društvenog života.

Tito je u proljeće 1954. godine, što je već rečeno, objavio da je samoupravljanje u osnovi ostvareno u obliku novoga društvenog sustava u kojemu neće biti krupnijih promjena pa ostaje samo njegovo prakticiranje u tijeku kojega se mogu unositi sitnije dorade. Dakle, globalni društveni sustav proglašava se manje-više dovršenim djelom.

U području ideologije, u kojem je, inače, provedena najradikalnija promjena, izražena bespoštednom kritikom staljinizma, stavljena je prešutna zabrana kritike sovjetskog režima, izražena sintagmom “državni socijalizam”, tako da taj režim više neće biti “bauk” koji je prethodnih 4-5 godina kružio Jugoslavijom, već je SSSR-u “priznat” status socijalističke zemlje. Čak je i E. Kardelj, kojega su Hruščov (do 1964) a zatim Brežnjev (od 1964) – oba šefovi sovjetske partije i države – smatrali “antisovjetskim elementom” sve do kraja njegova života (1979), rekao da se mora malo revidirati ono što je o SSSR-u prije rečeno, jer da je to rečeno u vatri žestokog sukoba. To “reteriranje” bilo je značajno jer ideologija igra golemu ulogu u pokretima kao što je komunistički i zato je zastoj u ideologiji značio i zastoj u praktičnoj politici – kako bi obje bile usklađene.

Sljedeće područje revizije jest mjesto i uloga Partije. U tome je učinjen i korak nazad. Povučena je teza VI. kongresa da Partija mora zamijeniti metodu zapovijedanja metodom uvjeravanja, tumačenja i usmjeravanja unutar sebe same i u svim društvenim organizacijama i institucijama.

Početkom 1954. uspostavljen je "novi" privredni sustav u duhu prije definirane koncepcije, ali je i on oktroiran kao dovršeno djelo. Nakon toga, ideologija je ustala protiv glorificiranja zakona vrijednosti, tj. tržišnoga mehanizma.

Politički sustav se, također, smatrao manje-više dovršenim, a ostalo je da se ranija ideja o "komuni" kao, uz samoupravljanje, drugom stupu globalnoga sustava dovrši u organizacijskom i institucionalnom pogledu.

Područje stvaralaštva, posebno teorijske i političke rasprave, znanost, kultura i umjetnost, također je zamrlo. Novih ideja zadugo neće biti. U tom pogledu oživljena je kritika "anarhističkih" i "liberalističkih" ideja uz pozive partijskim aktivistima i djelatnicima iz tih područja da se suprotstave utjecajima zapadnih "dekadentnih" infiltracija – od rock glazbe do književnih djela.55

Što je, nakon rečenog, ostalo od društvene reforme iz prve polovine 1950-ih godina?

Ostala je ideja da je samoupravljanje jedini put daljnjega razvoja. U tu su se ideju i dalje zaklinjali partijski forumi, prvaci, komunisti, jer to je i dalje partijska ideologija. Ostala je svijest o staljinizmu stvorena u borbi protiv Kominforma. Ona će trajno ostati barikadom protiv ekstremno lijevih aberacija. Ostalo je nešto od autonomije lokalne vlasti, a sačuvana je izvjesna poslovna samostalnost poduzeća, što će trajno pružati legitimitet za nove inicijative u razvoju samoupravljanja. Ideja radničkog samoupravljanja, kao ključna točka partijske ideologije, stimulirat će uklanjanje prepreka toj ideji – kao što su etatizam, birokracija, samovolja direktora itd. Upravo za tu "spasonosnu slamku" hvatat će se oni koji budu tražili nove reforme.

Neizbježno je pitanje zašto je reforma zaustavljena.

Na to je dijelom već odgovoreno. Glavni razlog je ono što je Tito rekao u povodu "slučaja \ilas". On je tada procijenio da bi vlast za godinu dana pala ako bi se dopustilo da "procvjetaju" svi politički "cvjetovi" u Jugoslaviji. Sigurno je da je ta Titova teza računala i na podršku i mobilizaciju partije njegovoj političkoj odluci, ali, nema sumnje da je ipak za tu tezu imao argumenata. Jugoslavija kao veoma konfliktna zajednica permanentno je bila u krizi i zato su svi njezini režimi bili "osjetljivi" i "budni" glede opozicije. Oslobodilački i građanski rat ostavili su odnos snaga koji je nosio u sebi i po sebi mogućnost sukoba. Već je prije rečeno da je odnos partizanskih i ustaško-domobranskih snaga do kraja rata bio prilično uravnotežen, a da su u Srbiji rojalističke i građanske snage bile nadmoćne do kraja rata – i taj se odnos vjerojatno nije radikalno izmijenio. Nije poznato kako je sam Tito procjenjivao odnos snaga, o tome nema dokumenata niti sjećanja njegovih suradnika. Ali on će, za svega 4-5 godina, govoriti o uskrsavanju odnosa snaga sličnih

onome iz predratnog razdoblja, i to u vrhovima republika i federacije. Na to će ukazati i Kardeljev rad iz 1957.

Tito je bio svjestan da bi izlaskom latentno sukobljenih snaga na otvorenu scenu – izvan kontrole – moglo doći do krvavih obračuna. Ratna generacija koja je sredinom 1950-ih bila u zenitu svoje moći – u dobi između 30 i 40 godina – bila je spremna da po pozivu Tita i Partije ide "u vatru i vodu" i da zgazi političkog protivnika. S druge strane, moralo se računati da bi Sovjetski Savez, s kojim odnosi još nisu bili normalizirani, u slučaju nereda možda i vojno intervenirao, na što je čekao još od 1948. U pomoć "zdravim elementima" brzo bi stigle njegove snage koje su se tada nalazile u Mađarskoj, Rumunjskoj, Bugarskoj, pa čak i u Austriji (do 1955). U eventualnoj "gužvi" uvijek bi se našli oni koji bi pozvali Ruse; čak i da je ta mogućnost racionalno bila isključena, mašta je morala i to predvidjeti. Uostalom, za dvije godine upravo to će se dogoditi Mađarskoj (1956). Moralo se, dakle, preventivno intervenirati prije nego bi procesi mogli izmaći kontroli. Kako bilo da bilo, jugoslavenska unutrašnja konfliktnost još se jedanput pokazala kao prepreka demokratizaciji te države. U tom kontekstu \ilasovo je istrčavanje napravilo veću štetu nego korist, jer je uzbudilo duhove i time olakšalo "udar" na reformu.

Takva je situacija bila početkom 1954. godine. Sada valja neke elemente te situacije obraditi nešto šire da bi se bolje razumio razvoj u idućem razdoblju.

2. Prijelaz iz stagnacije u visoke stope industrijskoga razvoja

Potkraj 1952. godine završeno je gotovo četverogodišnje razdoblje golemih privrednih teškoća i skoro potpune stagnacije u razvoju privrede. Započelo je desetljeće vrlo visokih stopa industrijskoga razvoja.

Visoka stopa industrijskoga rasta od 1953. do 1961, a od 1957. i u poljoprivrednoj proizvodnji,56 rezultat je nekoliko okolnosti. S jedne strane u minulih 6 godina uglavnom je bila završena izgradnja tzv. ključnih objekata industrijalizacije – crne i obojene metalurgije, teške industrije, industrije strojeva, prvih većih hidroelektrana i termoelektrana i industrije naoružanja – tako da je na red došla srednja i laka industrija. Jugoslavenske planove surova je praksa prisilila da se, u fazi borbe protiv sovjetskih doktrina, oslobode teze da teška industrija mora trajno imati primat u privrednoj strukturi, što bi vodilo autarkiji pa konačno i slomu. Uz to i problemi deviza i deficit platne bilance mogli su se svladavati samo izvozom proizvoda lake industrije, jer poljoprivreda, kao tradicionalna izvozna grana, nije mogla podmirivati ni domaće potrebe. Značajnu ulogu u ubrzanom razvitku odigrale su i zapadne zemlje svojom nepovratnom pomoći i zajmovima, trajno inzistirajući da Jugoslavija mijenja koncepciju industrijalizacije u korist lake industrije.

Otvoreno rusko tržište, koje se zadovoljavalo i robom slabije kvalitete i asortimana, također je pridonijelo ubrzanom industrijskom razvoju. Zahvaljujući svom međunarodnom položaju, Jugoslavija je zarađivala i transferom zapadne tehnologije i robe u SSSR.

Prvi rezultati izmijenjene koncepcije razvoja pokazali su se već sredinom 1950-ih godina. Nastajala je nova struktura industrijske proizvodnje što pokazuju i ovi podaci u postocima:57

Elementi	1939.	1947.	1955.
Sredstva rada	5,1	7,8	18,5
Materijal za reprodukciju	61,1	57,7	54,4
Potrošna roba	33,8	34,5	27,1

Struktura industrijske proizvodnje mijenjala se prema izradi proizvoda suvremenijeg tipa i višeg stupnja obrade, osobito izgradnje “industrije koja gradi industriju”.

Od 1947. do 1955. godine trostruko se poveĆala proizvodnja strojeva za industriju, oko 70 puta poveĆala se proizvodnja strojeva za građevinarstvo, nastala je nova proizvodnja vozila, električnih strojeva, složenijih poljoprivrednih strojeva i dr.58 No, zato je vrlo sporo rasla proizvodnja za potrebe društvenoga standarda. U privrednom se razvoju postiglo mnogo uz izvanredno velike napore cjelokupnoga naroda i uz vrlo nizak standard radnika, koji je bio ispod predratne razine. Kad se uzme u obzir i rat i poslijeratna izgradnja, iste su generacije veĆ 15 godina podnosile velike napore i žrtve.

Centralni komitet SKJ donio je 1955. godine odluku da se mora brže mijenjati ekonomska politika zemlje, i to bržim povećanjem životnoga standarda. U sljedećem razdoblju nastupa velika privredna ekspanzija. Industrijski rast, počevši od 1953. godine, iznosio je po godinama kako pokazuje tablica:

Godina	Industrijski rast (%)
1952.	100
1953.	111
1954.	126
1955.	147
1956.	162

Te se stope rasta ubrajaju u najveće u svijetu. Ekspanzija privrede praćena je ekspanzijom zaposlenosti:

Godina	Broj zaposlenih
1953.	1.846.000
1954.	2.050.000
1955.	2.215.000
1956.	2.216.000
1957.	2.392.000

Koliko je to bila relativno snažna ekspanzija, vidi se iz usporedbe s razdobljem 1949-1952. Naime, industrijska proizvodnja 1952. pala je za dva posto prema 1949. godini.

Tako ohrabrujući razvoj privrede bio je realna osnova za postavljanje visokih zadataka u Drugomu petogodišnjem planu razvitka privrede, 1957-1961. godine.59 Bilo je predviđeno da se nacionalni dohodak poveća za oko 54,5% ili za više od devet posto na godinu, da se u industriji poveća društveni bruto-proizvod za oko 70% ili 11% na godinu, a u poljoprivredi za više od 42% ili 7,5% na godinu. S Japanom je Jugoslavija od 1953. do 1961. izbila na čelo zemalja s najvišom stopom industrijskoga razvoja.

Već 1960. godine ostvaren je nacionalni dohodak koji je petogodišnjim planom 1957-61. bio predviđen za 1961. Umjesto stope od devet posto rast je tekao po stopi od gotovo 12% na godinu. U skladu s tim kretanjima ostvarena je visoka stopa rasta osobne potrošnje, više od 10% na godinu; udio troškova prehrane u strukturi te potrošnje smanjen je od 48,5% na 43% već 1960. godine; broj putničkih automobila povećan je za gotovo tri puta, hladionika za osam puta itd. I na području stambene izgradnje ostvaren je program od gotovo 200.000 stanova.60

U četverogodišnjem razdoblju od 1957. do 1960. godišnja stopa rasta proizvodnje i prometa bila je najviša: u industriji 14,1%, a u poljoprivredi 10,8%, što se nikada više neće postići. Broj novozaposlenih rastao je 7,6% na godinu, a realni dohoci zaposlenih 9,1%.

Nakon sloma politike kolektivizacije, otvorio se problem nove politike prema seljaštvu i razvoju poljoprivrede.

Prvih nekoliko godina nakon neuspjeha kolektivizacije, političko rukovodstvo SKJ smatralo je da je za početak najvažnije zaustaviti mogući proces jačanja privatnog sektora i raslojavanja na selu, pa je radi toga 1953. godine zakonom smanjen zemljišni maksimum s 30 ha, kako je bio određen agrarnom reformom

1945. godine, na 10 ha. Tom "drugom agrarnom reformom" oduzeto je od privatnog sektora 270.000 ha i pripojeno društvenom sektoru.

U isto vrijeme obnovljeno je stajalište iz prvih poslijeratnih godina da glavna uloga u socijalističkom preobražaju poljoprivrede pripada općim poljoprivrednim zadrugama (OPZ) čija je osnovna funkcija širenje društvenoga sektora suradnjom sa seljacima: širenje tehnoloških inovacija na privatnom sektoru, pružanje stručnih tehničkih usluga individualnim poljoprivrednicima, otkup poljoprivrednih proizvoda, zakup zemljišta, itd., i tsl. Tim i drugim oblicima trebalo je na dobrovoljnoj osnovi okupljati seljake i udruživati njihov osobni rad s društvenim sektorom. Tako bi OPZ bila i glavni ekonomski punkt na selima i društveno-političko središte jer s društvenim domovima, bibliotekama itd., oslonjena na pomoć društva i države, može osigurati proces transformacije tradicionalnih institucija seoskog života i graditi nove odnose.

Ideja o OPZ-u kao nositelju modernizacije poljoprivrede nije uspjela jer su zaposleni u njima težili svome dohotku. Djelujući u sklopu generalne orijentacije cjelokupne privrede – sve više je jačala tendencija pretvaranja OPZ-a u poduzeća prometa, pri čemu je prvenstveni cilj interes zaposlenih u OPZ-u. Ta tendencija, ali i niz drugih razloga, snažno je utjecala na smanjenje broja OPZ-a: od 6.006 u 1955. godini taj je broj opao na 3.228 u 1961. i 1.712 u 1966. godini.61

Na osnovi svih iskustava, a i radi blokiranja privatnoga sektora, glavnu ulogu socijalističkoga preobražaja sela i razvoja poljoprivrede rukovodstvo SKJ namijenilo je velikim poljoprivrednim imanjima koja bi se trebala razvijati po sustavu radničkog samoupravljanja kao i poduzeća u industriji.62 Takav generalni kurs ostat će uglavnom nepromijenjen i ući će u Ustav 1974. i ZUR (Zakon o udruženom radu, 1976) kada dobiva neke nove oblike realizacije.

Novom politikom SKJ prema selu i poljoprivredi htjelo se izbjegnuti put "klasne diferencijacije" na selu, tipičan za kapitalizam kao i put nasilne kolektivizacije kao na Istoku.

Potkraj pedesetih godina opće stanje jugoslavenske poljoprivrede još uvijek je bilo više nego slabo. Poljoprivredna struktura bila je među najzaostalijima u Europi, pa čak zaostalija od strukture prve Jugoslavije, u kojoj je bilo nešto manje od dva milijuna poljoprivrednih gospodarstava. Prema popisu poljoprivrede u Jugoslaviji su 1960. godine bila 2.618.103 poljoprivredna gospodarstva, a to je za 633.378 gospodarstava više nego 1931. godine! Struktura gospodarstava po veličini bila je još gora. Dok je 1931. godine s manje od 0,5 ha bilo 158.904, godine 1960. takvih je 250.725 gospodarstava; od 5 do 10 ha 1931. je bilo 407.237 gospodarstava, a 1960. od 8 do 10 ha ima 141.811 gospodarstava.

Takva konzervativna struktura bila je nesposobna za bilo kakav razvoj proizvodnih snaga u poljoprivredi. Zato, kao i zbog forsirane kolektivizacije, proizvodnja u Jugoslaviji od 1946. do 1957. godine bila je niža od desetogodišnjeg prosjeka Jugoslavije između dva rata.

Seljaštvo ipak nije pravilo krupnije političke probleme, iako je bilo izloženo nemalim pritiscima obveznog otkupa, kolektivizacije i niskih cijena radi prelijevanja nacionalnog dohotka za potrebe industrijalizacije. Bilo je više ili manje svjesno i polusvjesno, naročito mlađe generacije, da "života za sve njih na selu nema". Golem dio mladih seljaka smatrao je da je njegova kuća samo "čekaonica za prelazak u radnike ili službenike". A ta velika seoba započela je upravo sredinom pedesetih godina kada je iz poljoprivrede prelazilo u nepoljoprivredu oko 220.000 ljudi na godinu, tako da je do 1971. ukupno prešlo oko pet i pol milijuna ljudi. Velik dio ljudi sa sela koji je prešao na rad izvan poljoprivrede i dalje je živio na selu. Tako je 1969. godine bilo 43,7% poljoprivrednih gospodarstava koja su imala nekog člana u stalnom radnom odnosu.

Potkraj pedesetih godina počeo se otvarati i "inozemni kanal zapošljavanja". Naime, u skladu s politikom demokratizacije i otvaranja prema svijetu, Jugoslavija je u turističkoj godini 1957. ukinula vize, a to je obnovila i za 1958. Tada se granice počinju otvarati i njezinim građanima za rad u zapadnoeuropskim zemljama. Taj kanal bio je naročito otvoren nakon privredne reforme 1965. Od 1965. do 1971. godišnje se zapošljavalo u zemlji samo 62.000, a u inozemstvu 107.000 ljudi. Potkraj pedesetih i početkom šezdesetih godina i selo je zahvatila "potrošačka groznica" kao i grad. Ukratko: nasuprot ukorijenjenu shvaćanju o vezanosti seljaka za zemlju, o njegovoj težnji da se tako razvija, nastupio je pravi egzodus sa sela u grad, iz poljoprivrede u nepoljoprivrednu djelatnost.

U razdoblju koje počinje s 1957. godinom poljoprivredna proizvodnja porasla je za više od 60% od desetogodišnjega predratnog razdoblja. Posebno velik skok postignut je 1957-1961. U tom razdoblju stope rasta u društvenom sektoru iznosile su 18,58% na godinu, što je rezultat većih ulaganja u poljoprivredna dobra. Takav "bum" u poljoprivrednoj proizvodnji stvorio je početkom šezdesetih godina viziju da je Jugoslavija definitivno riješila taj problem, tako mučan i težak u svim socijalističkim zemljama. Međutim, kao što ćemo vidjeti, od sredine šezdesetih godina nastupit će usporeniji rast praćen u pojedinim godinama stagnacijom i recesijom.

Iako je Jugoslavija početkom 1960-ih izbila na donju granicu srednje razvijenih zemalja, golema područja u BiH, Crnoj Gori i Makedoniji te Kosova gotovo kao cjeline još su živjela načinom proizvodnje i načinom svakodnevnog života u predindustrijskom vremenu i, takoreći, kao u srednjemu vijeku.63

Industrijalizacija je izvedena uz goleme žrtve. Narod je desetak godina živio na rubu bijede i ispod razine društvenog standarda prije Drugoga svjetskog rata. Investicije su dostizale i do 40% društvenog proizvoda što je tri puta više od zemalja slobodnog tržišta. Tako visoku stopu akumulacije mogao je nametnuti samo režim koji je imao apsolutnu, pravno neograničenu i politički jaku moć, režim bez opozicije, ali i javnu podršku većine ljudi koji su u tome vidjeli bolju budućnost i zato pristajali na velike žrtve.

3. Održavanje ideje samoupravljanja u životu – minimalne promjene 1958.

U razdoblju od 1954. do 1958. nije se pojavila ni jedna svježija ideja, zahtjev ili akcija za smjelije mijenjanje društvenih odnosa. Doduše, rujna 1955. uveden je tzv. komunalni sustav, ali radilo se više o organizacijsko-institucionalnom i upravnom projektu, a manje o promjenama u realnom životu.

Kurs izgradnje dvaju stupova sustava, tvornica i komuna, tekao je od 1949/1950.

Nakon prenošenja niza ovlasti s organa vlasti federacije i republika na lokalne organe vlasti – mjesne, kotarske i gradske narodne odbore – tekao je proces stvaranja takva lokalnog centra vlasti od kojega se očekivalo da obavlja važne privredne, kulturno-prosvjetne, socijalno-zdravstvene i političke funkcije. Radikalno je smanjen broj lokalnih organa vlasti. Već 1952. godine umjesto 7.104 mjesna narodna odbora formirano je 3.811 općinskih, 241 gradskih i 327 kotarskih narodnih odbora.

Po novom sustavu raspodjele dohotka između poduzeća i države, uvedenom 1953. i 1954. godine, lokalni organi vlasti "ubacili" su se u raspodjelu dobiti poduzeća, dakle dobili su pravo zahvaćanja dijela dobiti poduzeća.64

Kad su stvaraoci ekonomskoga i političkog sustava odlučili organima komune dati takvu vlast nad poduzećem, polazili su od ideje da je komuna takva zajednica proizvođača i potrošača u kojoj se njihovi odnosi najbolje usklađuju. Komunama je namijenjena uloga jednog od nosilaca proširene reprodukcije. One su formirale svoje investicijske fondove.

Nakon promjene u privrednom sustavu 1954. godine, provedene su administrativno-teritorijalne izmjene, teritoriji općina su se povećali, broj kotara se smanjivao, a poslovi vlasti prenosili su se na općine. Zapravo, najčešće su bivši kotari postajali općine.

Sve to – jačanje materijalne osnove općina, prenošenje poslova s kotara na njih i sl. – proces je pripremanja prijelaza na komunalni sustav koji je počeo funkcionirati u rujnu 1955. Tada je broj lokalnih organa vlasti ponovno smanjen, i to: broj općina s 3.912 u 1954. godini na 1.479 u 1955, a kotara s 329 na 107.

Ukratko, u procesu decentralizacije upravljanja privredom organi komune postupno su uzimali dio prava koja su u rukovođenju poduzećima pripadala saveznim i republičkim organima vlasti, dakako, u neusporedivo blažim oblicima, ali s političkim utjecajem koji je osobito dolazio do izražaja u imenovanju rukovodilaca poduzeća i u pravu upletanja u raspodjelu dohotka. O stupnju operativne decentralizacije svjedoči i podatak da je savezna uprava u užem smislu 1948. imala 47.300, a 1956. godine 10.328 službenika.

Ako bi trebalo dati cjelovitu ocjenu stanja sustava upravljanja društvenim poslovima sredinom pedesetih godina, vjerojatno bi se mogla izraziti ovako: u svim radnim kolektivima, i u privredi i izvan nje,

postojali su organi samoupravljanja, a u komuni je konstituiran institucionalni mehanizam društvenog samoupravljanja. Osnovne partijske, sindikalne i druge organizacije bile su također aktivni činitelji samoupravljanja. S druge strane, politički vrhovi društva zadržali su u svojim rukama ključeve upravljanja globalnim društvenim procesima, posebno u donošenju najznačajnijih društvenih odluka i u raspolaganju gotovo cjelokupnom akumulacijom koju su alocirali manje-više suvereno. Neka područja, na primjer Služba državne sigurnosti, bila su potpuno izvan kontrole predstavničkih i partijskih foruma.

Bilo je mnogo masovnih oblika odlučivanja kao što su zborovi kolektiva, radnički savjeti, partijske i sindikalne konferencije, zasjedanja predstavničkih tijela, kongresi društveno-političkih organizacija, ali više kao oblik prihvaćanja i legaliziranja pripremljenih odluka, a manje kao oblik stvarnoga razmatranja i odlučivanja radnih ljudi.

Prema tome, samoupravljanje je bilo više fasada koju je činila vrlo razgranata mreža institucija i organa, tako da se pet-šest godina nakon predaje tvornica na upravljanje radnicima, tj. sredinom pedesetih godina, društveni odnosi još nisu bitno izmijenili. Ali stagnacija u ostvarivanju ideje samoupravljanja nije mogla potrajati dugo. Socijalna i nacionalna struktura jugoslavenskog društva reproducirala je snage koje su vršile pritisak u smjeru razaranja i prevladavanja etatističkoga "monolitnog agregata". Pri tome je ulogu pokretača imala ideja samoupravljanja.

Treba, naime, imati na umu da je komunistički pokret Jugoslavije doživio tako radikalan sukob sa staljinizmom i da je idejni i moralno-politički obračun s doktrinom i koncepcijom državnog socijalizma bio tako potpun, temeljit pa i revolucionarno strastven da je povratak na te pozicije i koncepcije u tom povijesnom razdoblju bio objektivno nemoguć. S druge strane povratak na odnose građanskoga društva također je bio gotovo nemoguć, jer je u revoluciji obračun s tim društvom također bio temeljit, a takav obrat ne bi mimoišao ni velike opasnosti, pa i građanski rat. Tako je nastala pat-pozicija, nije se moglo ni nazad ni naprijed, jer je SKJ deklarirao da je samoupravni sustav u globalu izgrađen. Samoupravnim je snagama ostalo da svoje ideje drže na životu i da čekaju nove mogućnosti. Tu ulogu imao je E. Kardelj, vodeći ideolog i reformator.

I, zaista, već potkraj 1956. godine, tri godine nakon zastoja idejno-političke misli, obnovljena je rasprava o problemima daljnjeg razvitka "socijalističke demokracije" u Jugoslaviji. Na zasjedanju Savezne narodne skupštine u prosincu 1956. godine najistaknutiji kreator samoupravnog sustava, Edvard Kardelj, afirmirajući ideju samoupravljanja, među ostalim je rekao:

"Nedavni mađarski događaji (riječ je o pobuni u Mađarskoj u listopadu 1956, D.B.) ponovno dokazuju koliko smo bili u pravu kad smo se odlučno suprotstavili i pritisku staljinističkih koncepcija i pokušajima da se ... restauriraju političke forme klasične buržoaske države."

Ukazujući na međunarodno značenje jugoslavenskog puta, Kardelj naglašava:

“...Za taj put moramo se uporno boriti ne samo zbog sebe nego i zbog socijalizma uopće. Uspjesi na tom putu bit će naš doprinos rješavanju prijelazne krize u kojoj se međunarodni socijalizam nalazi. A on se u toj prijelaznoj krizi ne nalazi zato što je nesposoban da opstane ili što ga društvene snage vuku nazad, nego zato što je sazreo da ide naprijed, a naišao je na kočnice koje sputavaju njegovo daljnje kretanje.”65

Očito se vodstvo KPJ zanosilo idejom da uspjeh jugoslavenskog puta u socijalizam može uvelike pridonijeti prebrođavanju krize međunarodnoga radničkog, a osobito komunističkog pokreta. Naime, u to su doba nastali veliki poremećaji u gotovo svim socijalističkim zemljama (posebno u Mađarskoj, Poljskoj, destaljinizacija u SSSR-u).

U nastavku toga govora Kardelj naglašava da “...u toku posljednje godinu-dvije dana ... naše intervencije imaju tendenciju da se ... direktno pretvore u birokratsko-administrativne metode rukovođenja.”

U tim raspravama, kao uostalom i prije i poslije toga, jedan je od najjačih motiva za mijenjanje sustava bio ekonomski motiv. Čvrsto se vjerovalo da će davanje više sredstava poduzećima i komunama rezultirati povećanjem proizvodnosti rada i bržim općim društvenim razvojem. U spomenutom govoru Kardelj kaže:

“...od poduzeća i komuna oduzima se takav dio sredstava da su poduzeća često osuđena na tehničku i privrednu stagnaciju, a komuni se bitno otežavaju njezini napori za bolji rad, veću produktivnost rada, za uspješnije osposobljavanje kadrova, za osiguravanje minimalnog društvenog standarda, kao što su škole, bolnice itd.”.

Reformske su snage pokušale iskoristiti Prvi kongres radničkih savjeta da bi obnovile reforme koje su obustavljene početkom 1954. godine.

Kongres radničkih savjeta – za čije se sazivanje inicijativa javila još 1954. godine, ali je neprestano odgađan da bi se održao tek 1957. – dao je poticaj u smjeru izmjena privrednog sustava, što je bio uvjet razvitka radničkog samoupravljanja. Na Kongresu je postavljen zahtjev da se što slobodnije formira i raspodjeljuje ukupan prihod poduzeća, da se objektiviziraju obveze radnih kolektiva prema zajednici (državi), a da se, nakon zadovoljenja tih obveza, daljnja raspodjela dohotka poduzeća na osobnu potrošnju i akumulaciju prepusti slobodnoj volji radnih kolektiva. Takvi su stavovi označili zahtjev proizvođača za emancipacijom od svakodnevne sustavne kontrole države, zahtjev da se radnim organizacijama pruži više slobode u privređivanju i raspolaganju dohotkom.

Ali rasprave o izmjenama u privrednom sustavu nisu odmakle dalje od problematike raspodjele društvenoga proizvoda između poduzeća, s jedne, i komune i drugih teritorijalnih zajednica (republika i federacija) s druge strane. Mnoga pitanja sustava, kao što su proširena reprodukcija, planiranje, tržište i cijene, devizni sustav itd., ne samo što su ostala neraščišćena nego se nisu ni tražile promjene na tim područjima. Rasprave su još bile daleko od koherentne koncepcije.

Rasprave koje su se tijekom 1957. godine vodile o daljnjem razvitku društveno-ekonomskih odnosa nisu donijele neke nove stavove principijelnog značenja nego su uglavnom reafirmirale onu osnovnu koncepciju društvenog samoupravljanja koja je kreirana do 1954. godine. No, te su rasprave upozorile na jaz između realnog i normativnog, između ideja i društvene realnosti, što je bio nužan korak da se pokrene proces novih promjena u društvenom sustavu.

Potkraj 1957. godine doneseni su novi zakonski propisi kojima su provedene određene promjene u privrednom sustavu, a stupile su na snagu l. siječnja 1958.

Kakve su to bile promjene?

Novi Zakon o radnim odnosima proširio je samostalnost kolektiva u uređivanju međusobnih odnosa.

"Ostvarujući ustavno pravo na samoupravljanje", kaže se u tom zakonu, "radnici neposredno i preko organa samoupravljanja – pošto podmire obaveze prema društvenoj zajednici, samostalno odlučuju o upotrebi ostvarenog dohotka i utvrđuju lične dohotke svojih članova na osnovi uspjeha u radu svakog od njih i cijelog radnog kolektiva"; u čl. 126. utvrđuje se da "radni kolektivi samostalno odlučuju o zasnivanju i prestanku radnog odnosa i o drugim pitanjima osobnog statusa radnika."

Prema spomenutim zakonskim propisima, prvi put od uvođenja radničkog samoupravljanja nitko izvana nije imao formalno zakonsko pravo određivati kako će radni kolektiv podijeliti čisti prihod za fondove. Doduše, vijeća proizvođača komuna imala su pravo stavljati primjedbe radničkim savjetima na odluku o raspodjeli čistog prihoda na fondove i zarade, ali te su primjedbe imale karakter preporuke. Radni kolektivi su, također, bili slobodni i pri utvrđivanju visine zarada pojedinih svojih članova.

Budući da su s jedne strane organi vlasti i partijski forumi kontrolirali odluke radničkih savjeta, a da je s druge strane ostao nepromijenjen globalni privredni sustav – blokiran tržišni mehanizam, gotovo sav kapital za investicije i dalje je ostao u rukama države – spomenute su promjene bile malog dometa.

Vrlo važnu pobjedu reformske su snage ostvarile donošenjem Programa SKJ 1958. na VII. kongresu u Ljubljani.

Budući da će Program SKJ biti od odlučujućeg značenja za daljnji društveni razvoj, jer obvezuje sve društvene institucije u zemlji, potrebno je osvrnuti se na neke njegove postavke.

Programom rukovodstvo SKJ upozorava da "...država ima tendenciju da privredu liši njenog unutrašnjeg pokretača, kako bi samu sebe postavila i predstavila kao društvenu neophodnost..."66 i ponavlja tezu iz pedesetih godina da se "...poslije učvršćenja vlasti radničke klase i radnih ljudi uopće pitanje postupnog odumiranja države javlja kao osnovno i odsudno pitanje socijalističkog društvenog sustava. U sferi ekonomskih odnosa taj proces istovremeno znači i proces savlađivanja ostataka državnog kapitalizma...".67

Socijalistički razvitak mora kreirati slobodnu zajednicu proizvođača "...u kojoj, u krajnjoj liniji, svaki od njih – bilo u proizvodnoj organizaciji ili izvan nje – ima svoje mjesto kao aktivan činilac u borbi za daljnji razvitak proizvodnih snaga i za podmirenje životnih potreba čoveka.

Tu se gubi razlika između neposrednog proizvođača i radnog čovjeka izvan neposrednog materijalnog proizvodnog procesa, a čitava društvena zajednica postaje zajednica proizvođača. Taj proces društvenih preobražaja bit će osnovna karakteristika društvenog razvitka cijelog razdoblja socijalizma k punom ostvarenju osnovnih društvenih i ekonomskih ciljeva radnih ljudi – ka komunizmu."68

Program naglašava da se mora osigurati proces oslobađanja rada i proces stalnog širenja slobode ličnosti.

"Socijalizam ne može osobnu sreću čovjekovu podređivati nekakvim 'višim ciljevima', jer je najviši cilj socijalizma osobna sreća čovjeka."69

U socijalističkom preobražaju poljoprivrede Program odbacuje primjenu prisile, a prihvaća put dobrovoljne kooperacije seljaka s društvenim sektorom kojemu pripada glavna uloga.

Što se tiče nacionalnog pitanja, Program smatra da je riješeno u oslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji i zalaže se za brži razvoj nerazvijenih republika kao uvjeta pune nacionalne ravnopravnosti.

Program se zalaže za slobodu stvaralaštva u znanosti i umjetnosti, protivi se primjeni znanosti i umjetnosti kao sredstva dnevne politike, ali je protiv uporabe slobode za probijanje reakcionarnih shvaćanja.

Usvajanjem programa SKJ na VII. kongresu (22-26. travnja 1958) opća društveno-politička klima postajala je povoljnija za one snage koje su težile novim reformskim zahvatima.

Autori Programa bili su ponosni na završnu rečenicu koja glasi: "Ništa što je stvoreno ne smije za nas biti toliko sveto da ne bi moglo biti prevladano i da ne bi ustupilo mjesto onome što je još naprednije, još slobodnije, još ljudskije".

Partijska propaganda je Program proglasila "Poveljom samoupravljanja".

Iako će se one snage koje budu težile reformama pozivati na Program kao najveći ideološki legitimitet, on nije najavio konkretne promjene u političkom i ekonomskom sustavu. Program je bio više vizija nego operabilni projekt, služeći više za ideološku mobilizaciju u budućnosti nego za neposredne akcije demokratskoga razvitka.

Poglavlje 4.
PRVO OTVARANJE NACIONALNOG PITANJA – PRVA MIRNIJA PODJELA U PARTIJSKOM VRHU

1. Tendencija jačanja centralizma – Kardeljeva intervencija i Bakarićeva podrška

Nacionalno pitanje i problemi državnog uređenja Jugoslavije iz aspekta suvereniteta republika bili su više od desetak godina “tabu tema” u SKJ. U tome razdoblju federalističke snage u SKJ uspijevale su sačuvati ustavnu odredbu o pravu republika na samoodređenje s pravom na odcjepljenje i uvjerene da se politika ravnopravnosti naroda i republika, manje kao državna a više kao politička i ideološka kategorija, može osigurati razvojem samoupravljanja, jer ono osigurava prava radnika i građana, a samim tim i prava nacija. U toj ideji još je bilo ostataka ideja odumiranja nacija u sklopu teza o “odumiranju države”.

Centralističko-unitarističke snage uglavnom su se nadale da samo postojanje države Jugoslavije može osigurati njihove aspiracije. U praktičnom političkom životu, a u duhu poznate tradicije da se komunisti svake nacije ponajprije moraju boriti protiv svojih nacionalista-šovinista, istupali su prvaci republika kako protiv tendencija separatizma, tako i protiv tendencija hegemonizma, ali se izbjegavalo nazvati stvari pravim imenom i prigovoriti partijskim drugovima druge nacije, jer je to ugrozilo monolitnost Partiji. Zato se to činilo ezopovskim načinom govora, ali se pri tome znalo da se separatizam odnosi na Hrvatsku i Sloveniju, a hegemonizam na Srbiju.

Ako se uzme u obzir predugo odlaganje rasprava iz problematike međunacionalnih odnosa, postavlja se pitanje razloga, tim više što je to uvijek bilo najkrupnije pitanje Jugoslavije.

U odgovoru ćemo naznačiti samo neke razloge koji su utjecali na to da KPJ upravo tada, u doba velike prekretnice, ne obraća pažnju međunacionalnim odnosima.

Teški i krvavi ratni međunacionalni obračuni objektivno su nametali potrebu da se izbjegava svaka ponovna rasprava o međunacionalnim odnosima. Postojao je opravdan strah da bi svako javno pokretanje rasprave o međunacionalnim odnosima u poslijeratnom razdoblju moglo uzdrmati odnose povjerenja među narodima i narodnostima stvorene tijekom revolucije. Pozitivno zakonodavstvo progonilo je svako raspirivanje nacionalne mržnje kao protudržavni i kontrarevolucionarni akt.

Vjerovalo se, dakako, dosta naivno i smiono, da je revolucija definitivno riješila nacionalno pitanje i da na tom polju društvenih odnosa više nema i neće biti problema. KPJ je smatrala da je njezina najveća i neprolazna povijesna zasluga što je riješila nacionalno pitanje stvaranjem federativne zajedničke države.

Obrana nezavisnosti Jugoslavije, najprije prema Zapadu, a zatim prema Istoku, nužno je nametala potrebu da se neprekidno ističu parole o bratstvu i jedinstvu i o ravnopravnosti ostvarenoj u revoluciji, ali je istodobno potiskivala svako javno iznošenje bilo kakvih međunacionalnih nesporazuma i problema.

Uz strah da otvaranje nacionalnog pitanje ne bi izazvalo sukobe u SKJ, postojao je i još jedan strah. Naime, antikomunističkim snagama – hegemonističke i separatističke provenijencije – otvaranje nacionalnog pitanja bilo je gotovo jedini način potkopavanja komunističkog režima. Demokratske parole u

zemlji bez demokratskih tradicija nisu mogle biti tako snažno sredstvo borbe protiv režima kao tradicionalne nacionalne ideologije.

Neposredno nakon oslobođenja 1945. godine, u vrijeme legalnog djelovanja buržoaskih stranaka i tzv. građanske opozicije, i u Narodnoj fronti i izvan nje, kontrarevolucionarne snage su dobro shvatile da je gotovo jedini način borbe protiv KPJ u nacionalno-šovinističkom okupljanju. I ta je situacija tražila centraliziranu moć revolucionarnih snaga svih naroda Jugoslavije.

U isto vrijeme buržoaska opozicija, naročito u Srbiji, otvoreno je ustala protiv postojanja federalne Crne Gore i otvoreno negirala postojanje makedonske nacije, a borila se, kao i hrvatska buržoazija, za hegemoniju nad Bosnom i Hercegovinom. Slamanje takvih političkih koncepcija, više s obzirom na nasljeđe stare svijesti nego na stvaran odnos snaga 1945. godine, bilo je moguće samo ujedinjenim snagama svih naroda Jugoslavije što je, prirodno, jačalo moć centra federacije i upućivalo na gušenje nacionalizma svim, pa i administrativnim sredstvima.

Osim spomenutih, cijeli niz drugih povijesnih okolnosti "prisilio" je KPJ da formira jak revolucionarni centralizam, dakle sustav koji se gotovo redovito može formirati samo u jednonacionalnoj državi.

U prijašnjem tekstu analizirali smo neke okolnosti kao što su: potpuna razorenost zemlje, koncentracija cjelokupnoga viška rada u federaciji radi izvršenja programa industrijalizacije zemlje, borba protiv pritiska, prvo sa Zapada koji se spremao i na vojnu intervenciju 1945. godine da odbaci Jugoslavensku armiju s novih granica prema Italiji, a zatim i pritiska s Istoka i, najzad, ali ne manje važno, sovjetski utjecaj po kojemu se etatizam izjednačava sa socijalizmom – što je sve "zakonito" gradilo centralizam. Tako je nastala određena povijesna situacija: rješenje nacionalnog pitanja u državno-pravnom obliku stvaranjem federacije i pokušaji kontrarevolucije da oživi nacionalizam, uvjetovali su da je SKJ reagirao veoma oštro protiv svakog ponašanja u politici, znanosti, kulturi i uvijek kad se želi manifestirati nacionalna posebnost videći u tome odjek prošlosti, što je ponekad i bilo.

Treba naglasiti da su takav smjer prihvatile sve revolucionarne snage svih naroda i narodnosti Jugoslavije jer su u revolucionarnom centralizmu vidjele jamstvo protiv restauracije neravnopravnih odnosa, osobito zato što taj centralizam još nije pokazivao nikakve znakove unitarizma. Štoviše, kad je industrijalizacija postala glavno pitanje svih i svakoga za nerazvijene republike i krajeve, centralizacija sredstava bila je jedino rješenje. Bez centralizacije akumulacije za njih nema razvoja. U Makedoniji, npr., bilo je do revolucije samo 1,24% od svih radnih mjesta u industrijskim pogonima.70 Stanje na Kosovu bilo je još teže.

Ukratko: revolucionarni centralizam bio je u prvom poslijeratnom razdoblju sredstvo revolucionarnog razvoja i u tom smislu sredstvo i jamac nacionalne ravnopravnosti u kontekstu opasnosti od

restauracije neravnopravnih odnosa. Međutim, kao trajno rješenje on bi obnovio unitarističke snage i pokušao bi nametnuti hegemoniju, a time bi ugrozio i Jugoslaviju.

Stjecajem svih spomenutih i drugih okolnosti, a prije svega uvjerenjem i ponosom da je nacionalno pitanje riješeno, ravnopravnost osigurana samom činjenicom što je likvidirana buržoazija koja ima klasni interes da stalno obnavlja nacionalizam i nacionalnu neravnopravnost, SKJ je u poslijeratnom razdoblju "skinula nacionalno pitanje s dnevnog reda", ali je u skladu sa svojom cjelokupnom poviješću uvijek bila osjetljiva prema pojavama nacionalne neravnopravnosti. Vrlo je mnogo učinjeno na stvaranju nacionalnih kadrova, zatim pomoći nerazvijenim republikama, i to više s klasnih i humanih nego s nacionalnih pozicija.

Kako su se, međutim, teško povijesno nasljeđe i povijesne okolnosti koje su nametnule centralizam sporo mijenjale, jaki elementi tog sustava dugo su trajali. Bilo bi "čudo" da centralizam nije počeo kvariti međunacionalne odnose.

Početkom pedesetih godina centralizam sve više "gubi osjećaj" za problem međunacionalnih odnosa, a samim tim stvara ideološku klimu i političku mogućnost za nicanje unitarističkih tendencija. Kao što se često dešava, i ovoga je puta proces bio proturječan: s jedne strane, u prvoj fazi decentralizacije, demokratizacije i deetatizacije (tzv. tri "D") prenose se ovlasti s federacije na republike, komune i radne zajednice, a s druge strane Ustavnim zakonom 1953. godine ukida se Vijeće naroda u Saveznoj skupštini kao samostalno vijeće. U izgradnji sustava samoupravljanja sve do kraja šezdesetih godina "u igri" su samo tri razine upravljanja: razina radnih organizacija, razina komuna i razina federacije. Za republiku sve je manje mjesta.

Čim je početkom 1954. godine obustavljena društvena reforma na osnovi samoupravljanja i tržišnoga mehanizma, centralizam se brzo oporavio od "šoka" koji je doživio u tijeku borbe protiv staljinizma (1949-1954). Protiv jačanja unitarističko-centralističkih tendencija prvi je intervenirao E. Kardelj, lider Slovenije i, uz Tita, "suosnivač" Jugoslavije, koji je upozorio da te tendencije ugrožavaju i samoupravljanje i federalizam, pa i jugoslavenstvo. On je u predgovoru drugom izdanju svoga poznatog djela Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja, pisanom 1957. godine, ovako ocijenio takve opasnosti:

"Baš na osnovi takvih birokratsko-centralističkih tendencija pojavljuju se tu i tamo i pokušaji ponovne afirmacije starog šovinističkog 'integralnog jugoslavenstva', kao tendencije negiranja postojećih jugoslavenskih naroda u cilju afirmacije neke nove 'jugoslavenske nacije'. O apsurdnosti takvih tendencija za formiranjem 'jugoslavenske nacije' klasičnog tipa, na kojima je skrahirala već stara buržoaska Jugoslavija, kasnije ću govoriti opširnije. Na ovom mjestu htio bih upozoriti samo na karakterističnu činjenicu da birokratsko-centralističke tendencije ove vrste neizbježno potkopavaju istinski bratske odnose među samostalnim narodima Jugoslavije, koji mogu biti trajni i čvrsti samo ako se zasnivaju na ravnopravnosti i na uskoj suradnji svih naroda Jugoslavije i u interesu slobodnog nacionalnog razvitka svakoga od njih. Afirmacija birokratsko-centralističkih tendencija i njihovih velikodržavno-šovinističkih

oblika potkopala bi, prema tome, ne samo pravilne socijalističke i demokratske principe na kojima se zasniva jedinstvo naroda Jugoslavije, nego i političku stabilnost socijalističkog sustava uopće. Ona bi nužno dovela do uspostavljanja birokratskog despotizma i do odvajanja narodnih masa od vodećih političkih snaga države. Socijalističke snage svih naroda Jugoslavije moraju se, dakle, odlučno oduprijeti svim tendencijama velikodržavnog hegemonizma i njihovim ideološkim manifestacijama s istom odlučnošću i dosljednošću s kakvom se moraju boriti protiv pojava buržoaskog nacionalizma.

S birokratsko-centralističkim tendencijama, o kojima sam govorio, povezuju se, dakako, i ostaci starog velikosrpskog nacionalizma. Za njega važi ono isto što sam već prije rekao o buržoaskom nacionalizmu. Prividan 'jugoslavenski' oblik koji on ponekad dobija ne mijenja ništa na stvari."71

Iz konteksta Kardeljeve studije jasno je da on pod kategorijom "velikodržavni hegemonizam" misli na velikosrpski hegemonizam iako ne oslobađa odgovornosti i one kadrove iz republika koji su radili u organima federacije ili bili u svojim republikama, a objektivno, uglavnom nesvjesno podržavali unitarizam i centralizam.

Savezni aparat, sastavljen uglavnom od Srbijanaca, Crnogoraca i Srba prečana upijao je unitarističku ideologiju u koju su se infiltrirali i elementi velikosrpske nacionalne svijesti. Ta tiha, ali kapilarna infiltracija bila je široj javnosti malo poznata.

U međunacionalnim odnosima kao da nije bilo nikakvih problema. Jugoslavija se u mnogim dijelovima svijeta uzimala za primjer pravilnog rješenja klasnih i nacionalnih problema. S druge pak strane, neposredni će događaji pokazati da je počela slabiti idejna i politička monolitnost u SKJ, a uskoro nakon toga i pojave konfrontacije između unitarističko-centralističkih i dogmatskih snaga i snaga za reafirmaciju nacionalnoga.

Godinu dana nakon Kardeljeve intervencije protiv unitarizma i centralizma, V. Bakarić, lider SKH i stvarni šef Hrvatske, na VII. kongresu 1958. iznio je tezu da savezni centralizam ide protiv progresa, rekavši čak i to da ga nije opravdala ni sovjetska opasnost protiv Jugoslavije. Kaže da centralistički aparat vlasti "nije ni malo adekvatan da ujedini sva stremljenja radničke klase i narodnih masa..."72

Kardeljevu i Bakarićevu tezu protiv saveznog centralizma nitko nije podržao, ali im se, zbog njihovih funkcija i ugleda u Savezu komunista, nitko nije ni suprotstavio. Sukob je odgođen. Politička situacija je izgledala veoma stabilna i beskonfliktna, gotovo idilična – zaposlenost je bila potpuna, privreda je grabila velikim koracima, standard građana rastao iz dana u dan, stotine tisuća mladića i djevojaka sa sela odlazilo je na školovanje u gradove, mali i mladi ljudi bili su na krilima optimizma.

2. Otvaranje nacionalnog pitanja na tajnoj sjednici državnoga partijskog vrha 1958.

Kao predmet spora u vrhu SKJ nacionalno se pitanje, nakon Titova dolaska na čelo KPJ 1937. godine, prvi put pojavilo početkom 1958. Problem se nije otvorio na temelju redovnog i trajnog praćenja političkog života, već zbog jednog “incidenta”. Naime, u jednopartijskom sustavu poticaji za eventualne promjene u politici dolaze obično izvan normalnog funkcioniranja sustava. Promjene se dakle uglavnom nameću i zato sliče političkim udarima.

Nacionalno pitanje je do toga događaja “mirovalo”.

Početkom 1958. godine iznenada je izbio štrajk rudara u Trbovlju, prvi u Titovoj Jugoslaviji. Štrajk je djelovao šokantno. Računalo se da u zemlji radničkog samoupravljanja štrajk nije moguć. Brza i odlučna, ali i nervozna reakcija na štrajk bila je motivirana strahom od gubitka prednosti samoupravljanja u očima međunarodne javnosti kao i od “zaraznog” efekta na druga poduzeća u zemlji.

Analiza štrajka proširila se na ukupno stanje u Sloveniji i Jugoslaviji. Pokazala je da se ne radi samo o uobičajenu motivu-zahtjevu za povećanje plaća već i o ozbiljnim političkim implikacijama. Naime, utvrdilo se da je štrajk nastao u ozračju “antijugoslavenskog” raspoloženja koje je široko zahvatilo Sloveniju. Takvu su raspoloženju “podlegli” i javno mnijenje i partijske organizacije koje su smatrale da je Slovenija u neravnopravnom položaju u jugoslavenskoj federaciji. Analiza je dalje pokazala da se slično raspoloženje širi i u ostalim republikama, naravno, s različitim intenzitetom i motivima. Pokazalo se, također, da društveni sustav ne funkcionira kako se očekivalo i javno govorilo. Analiza je otvorila i problem funkcioniranja saveznoga državno-partijskog vrha i odnosa između njega i republika kao i međurepubličkih odnosa.

Tako je jedan običan štrajk, ni velik ni dramatičan, postao izazov koji je vodio analizi ukupnoga stanja.

Na tajnoj sjednici od 6. veljače 1958, osim članova Izvršnog komiteta CK SKJ, sudjelovali su i šefovi republika i čelnici saveznih organa, ukupno 34 čovjeka.

Prvi je govorio Tito. On je zamjerio vodećim ljudima Slovenije da kritiziraju “one dolje”, ali da “svoje slabosti i nedostatke ne vide”. Na osnovi informacija koje je imao iz čitave zemlje, oštro je napao bahatost i samovolju rukovodećih ljudi na terenu rekavši:

“...Ima takvih vapijućih primjera da se prosto čudiš kako je moguće da pojedinci maltretiraju naše radnike koji trebaju biti nositelji upravljanja u tvornicama... Kako je moguće da naše radnike neki samovoljni direktori i drugi šamaraju i izbacuju iz poduzeća kad god hoće, a da se tu više puta ništa ne može... U mnogim poduzećima ... nema slobode kritike ... ima slučajeva fizičkog napada na one koji kritiziraju...”

Iznimno značajna je Titova ocjena o funkcioniranju državnoga partijskog vrha. On kaže:

“Koliko je bilo diskusija u Izvršnom komitetu. Rijetko se kada javljalo četiri ili pet drugova za riječ da bi iznijeli svoje mišljenje. Šutjelo se! Donosili smo čitav niz raznih odluka, a kada su drugovi došli na svoj teren, u republike, išli su po liniji manjeg otpora... Često su podlijegali malograđanskim i drugim utjecajima, a odluke nisu izvršavali...”

Konstatacija je vrlo teška, govori kako o zatvorenosti i neiskrenosti, tako i o autoritarnosti u samom vrhu SKJ. Tito je, dalje, konstatirao loše odnose republika prema federaciji rekavši da “drugovi po republikama udaraju protiv saveznog rukovodstva, da se o Beogradu govori kao o ... nekom velikosrpskom centru, iako nas ovdje ima iz svih republika.”

Za pasivnost Partije Tito okrivljuje i duh VI. kongresa. On kaže: “Ja ne bih, Marko, (obraĆa se RankoviĆu, D.B.) htio da kažem da nismo baš najsretnije učinili što smo našu Partiju nazvali Savezom komunista. Ali, što Ćemo, tako je onda ispalo. Možda nam je to napravilo smetnje i smutilo mnoge ljude.” Predložio je povratak na revolucionarni stil djelovanja Saveza komunista.

Na kraju je kritički govorio i o tržištu rekavši:

“Ja ponavljam da sam protiv idealiziranja zakona vrijednosti. Ja sam za to da se tu još upotrebljavaju administrativne mjere ...”

Svi sudionici tajne sjednice podržali su političku liniju J. B. Tita, pa i Slovenci, mada s nešto drukčijim naglaskom.

Šef Partije Srbije, Jovan Veselinov, založio se da se politika utvrđuje u CK SKJ, a zatim da se traži odgovornost republika u ostvarivanju dogovorene politike.

V. Bakarić nije ulazio u krupnije probleme već je samo konstatirao kako su se solidarno udružila lokalna partijska rukovodstva s direktorima poduzeća “na štetu radnika” te rekao “da se malo vratimo, kako je rekao drug Tito, na stare načine rada ...”

A. Ranković, stvarni šef SKJ, zaključio je kako je “... period demokratizacije, koji je nastao poslije VI. kongresa, ostavio i do danas izvjesne tragove koji se negativno odražavaju na aktivnost organizacija.” On tvrdi da se šovinizam izražava na problemu raspodjele saveznoga investicijskog fonda. Smatra da su neki partijski prvaci nesposobni za svoje funkcije navodeći partijski vrh Hrvatske, gdje Bakarić mora na njegove sjednice dovoditi ljude izvan sastava IK CK SKH da bi dobio kvalitetnije rasprave i zaključke.

Petar Stambolić, predsjednik Savezne skupštine, nalazi da su \ilasove teze o “nemiješanju Partije” uzrok pasivnosti. Po Stambolicu, stalno se u vrhovima raspravlja “koliko je tko dobio, gdje je što u kojoj republici podignuto, tko se brže razvija...” itd., navodeći kao primjer lokalizma “istupanje Dalmatinaca u Saveznoj skupštini koji su tražili veće cijene za vino i prugu Split-Zenica”.

Govoreći o aktivnoj političkoj situaciji u Sloveniji, E. Kardelj je rekao:

“... diskusija na ... zasjedanju skupštine u Ljubljani bila je u suštini sva na liniji odbijanja saveznoga društvenog plana za 1958. što je u osnovi potkopalo čitavu saveznu ekonomsku politiku... već duže

vremena... u Sloveniji se kritiziralo sve što je dolazilo od saveznih organa. U tim uvjetima lokalni organi su digli poviku da im se saveznim planom smanjuju fondovi i da ostaju bez sredstava...”

U toj je atmosferi nastao štrajk u Trbovlju.

Nakon ove samokritike, Kardelj je branio duh VI. kongresa KPJ rekavši:

“Šesti kongres je dao u jednom pravcu vrlo pozitivne rezultate ... mi smo tada radikalno obračunali s našim slabostima u prošlosti, ujedno smo dali osnovne linije budućeg razvitka ali”, nastavlja Kardelj, “došlo je do zastoja u razvoju pa su birokratske tendencije ojačale na svim razinama, a Partija je zapustila svoju ideološku funkciju”. Dakle, Kardelj je jedini branio VI. kongres. On je konstatirao da se svi odgovorni među sobom toleriraju zato što sve republike podjednako pritišću organe federacije u svoju korist.

Za ilustraciju odnosa u Savezu komunista Kardelj navodi svoju osobnu poziciju rekavši da partijski kadrovi u Sloveniji govore “... kako sam ja centralist ... kako sam na čistu štetu Slovenije, a srpski šovinisti govore da sam pop Korošec”.

Svetozar Vukmanović-Tempo, potpredsjednik SIV-a za sektor privrede, bio je veoma otvoren i plastičan u prikazu odnosa federacija – republike, rekavši:

“Ne može se postaviti ni jedan jedini problem, niti poduzeti i jedna mjera usmjeravanja privrede, a da to ne postane nacionalni problem. Ako treba jedan običan kredit ... već se upliće pitanje nacionalne ravnopravnosti ... zašto jednoj, a ne drugoj republici... U SIV-u (saveznoj vladi, D.B.) se stvorila takva situacija da mi iz centralnih organa ne vjerujemo ni jednoj riječi... što nam se odozdo (iz republika, D.B.) signalizira. Mi smatramo, i to je točno, da nam oni hoće doskočiti, da dobiju i potroše pare...”, navodeći da npr. Srbija asfaltira cestu Novi Sad – Palanka, a Hrvatska Osijek – autocesta, izbjegavajući svoje obveze za savezne investicije kao što su jadranska magistrala i autocesta Zagreb-Beograd.

Iz rasprave –ure Pucara, šefa SK BiH, zanimljiva je konstatacija da Slovenci, navodi se V. Avbelj, smatraju da su “sabijeni u savezne planove” i da zato nema smisla govoriti u Saveznoj skupštini jer se ionako ništa ne može promijeniti. Slovenci se tuže da nerado dolaze na sastanke u Beograd zato što u saveznom aparatu nalaze “arogantne i nepristupačne ljude”.

Lazar Koliševski, lider Makedonije, rekao je kako “Nama često kažu – Vi, Makedonci, legalni ste šovinisti”. On je, bez komentara, konstatirao da ima nacionalizma, koji se “naročito pokazuje kod naše inteligencije u Skoplju ... i ima izrazito antijugoslavenski ... karakter u odnosu na ... jedinstvo Jugoslavije...”73

Ekstenzivno smo citirali dokument sjednice zato što se radilo o prvom sukobu u jugoslavenskom državno-partijskom vrhu, sukobu koji nije završio isključivanjem ni jednog člana toga vrha, ali i sukobu koji će trajati sve do raspada Jugoslavije.74

Sjednica se završila bez odluke, ali je razotkrila stvarno stanje odnosa i po tome je značajna. Na sjednici je dominirala tendencija održavanja statusa quo, a to je značilo daljnje održavanje centralizma, što je

korespondiralo sa stanjem svijesti goleme većine tadašnjega članstva SKJ. Odnos snaga u zemlji i njezina međunarodna pozicija govorili su protiv radikalnih promjena državnoga i društvenog uređenja. Federalističke snage će prevladati tek za 6 godina, na VIII. kongresu SKJ. Tito će tada prihvatiti koncepciju društvene reforme.

Nakon sjednice IK, CK SKJ je uputio pismo svim organizacijama i rukovodstvima SKJ s težištem na "narednim zadacima Saveza komunista u borbi na otklanjanju negativnih pojava u političkom, privrednom i društvenom životu."

Realizacija direktiva iz Pisma sastojala se u bespoštednoj kritici stanja u društvu o čemu su se morali izjasniti svi komunisti. Kritika se obrušila na srednji, niži i najniži "ešalon" društvenih struktura – na obične članove, na lokalne moćnike i poslovodne strukture u poduzeĆima. Intencija je bila da se članstvo i forumi trgnu iz pasivnosti i da drže u svojim rukama društveno-politički život. Ljudi su se "posipavali pepelom", organizacije su stavljene u mobilno stanje, što je ojačalo autoritet i moĆ viših foruma. Na kraĆe vrijeme suzbijene su tendencije kršenja moralnih normi, zloupotrebe položaja, veće razlike u rasponima plaća itd.

Pismo ni jednom riječju nije informiralo članstvo o neslaganjima i sukobima u partijskim vrhovima niti o krupnim problemima društvenog razvoja, koji su se ticali odnosa u federaciji i međunacionalnih odnosa. To je za partijsko članstvo, a pogotovo za javnost, ostala tajnom.

Nakon sjednice, nacionalno pitanje je i dalje ostalo "tabu tema". Ostali su odnosi i mogućnosti da se unitarističko-centralističke tendencije mogu i dalje održavati pa i jačati. Najbolji dokaz te tvrdnje je VII. kongres SKJ, održan svega dva mjeseca poslije sjednice – 22-26. travnja 1958. Program SKJ usvojen na tom kongresu smatra da je nacionalno pitanje riješeno, argumentirajući to ovim tezama:

– nacionalna ravnopravnost je ostvarena i u praksi se poštuje, prije svega ravnopravnim sudjelovanjem predstavnika svih naroda u federaciji i sudjelovanjem republika pod jednakim uvjetima u dobivanju sredstava iz centralnih fondova federacije (što se ne dovodi u pitanje, D.B.)

– federacija pomaže razvoj nerazvijenih područja

– Program obvezuje komuniste da razvijaju socijalističku jugoslavensku svijest

– negativne pojave u nacionalnim odnosima jesu partikularizam i nacionalizam na prvom mjestu, a zatim velikodržavni hegemonizam.

Ne samo to! Na Kongresu su dva delegata predlagala ukidanje republika i stvaranje jugoslavenske nacije. Riječ je o dva partijska prvaka iz BiH.

Čedo Kapor je na Kongresu predložio "stvaranje zajednice proizvođača bez obzira na postojeće nacionalno-republičke okvire... komunisti se moraju boriti za takav društveni razvitak koji će perspektivno dovesti i do državno-pravnih promjena u tom smislu što će umjesto današnje, naša državna organizacija poznavati komunu ... zajednicu komuna ... i federaciju... Dakle, bez republičkih granica".75

Nijaz Dizdarević založio se za prevladavanje svih prepreka na putu k “postupnom slijevanju nacionalnosti”, predlažući niz mjera u kulturi, društvenim znanostima, primjerice izradu “zajedničkog pravopisa” za republike koje govore “srpsko-hrvatski”.76

Osim blagog neslaganja Slovenca Ivana Potrča, nitko se na tom kongresu nije suprotstavio Kaporu i Dizdareviću, iako su njihovi stavovi bili suprotni ideologiji i politici SKJ.

Međutim, tradicija antihegemonističke politike KPJ i ideja samoupravljanja stalno su davale poticaja za politiku nacionalne ravnopravnosti. Na inicijativu CK SKJ krajem 1958. provedeno je istraživanje o politici prema nacionalnim manjinama u Srbiji, Makedoniji i Hrvatskoj. Utvrđeno je da u Makedoniji i na Kosovu ima oko 200.000 Turaka, a da je iselilo u Tursku 124.800 ljudi. Analizirana je i zastupljenost “manjina” u svim organima vlasti i u političkim organizacijama; prikazano je i stanje u kulturi i prosvjeti. Na osnovi tih podataka 2. ožujka 1959. održano je široko savjetovanje u CK SKJ. Ono je utvrdilo tendenciju pritiska na prava nacionalnih manjina, pa i neke pritiske lokalnih vlasti na iseljavanje u njihove matične države: Tursku, Mađarsku i Italiju.

Na savjetovanju je detaljno analizirano i stanje južnoslavenskih manjina u susjednim zemljama. Protiv izlaganja koja su zagovarala gašenje manjinskih kultura i jezika, primjerice izlaganje Karla Mrazovića, člana CK Hrvatske, koji je zagovarao ukidanje jezika manjina u školama, oštro je reagirao E. Kardelj s tezom da Jugoslavija može tražiti za svoje manjine u inozemstvu samo onoliko prava koliko ih daje nacionalnim manjinama u Jugoslaviji.77

Utvrdivši da postoje unitarističko-centralističke tendencije kao što su: nepovjerenje prema pripadnicima nacionalnih manjina, potiskivanje njihovih pripadnika na odgovornim političkim funkcijama, posebno u organima državne sigurnosti, otežavanje nesmetanog razvoja radija, tiska, jezika i sl., uz proguravanje teze da je za budućnost nacionalnih manjina bolje da se što više koriste samo hrvatsko-srpskim jer im to olakšava napredovanje u radu itd., IK CK SKJ uputio je 24. ožujka 1959. pismo svim partijskim organizacijama u zemlji. Njegova je osnovna misao:

“...nacionalne manjine se tretiraju kao potpuno ravnopravni faktori sa svim drugim jugoslavenskim narodima... One zadržavaju svoje odlike kao dio nacije kojoj etnički pripadaju ... nacionalne manjine predstavljaju značajan faktor zbližavanja i povezivanja među različitim nacijama...”.78

U spomenutom pismu vodstvo SKJ traži da se poštuje tradicionalna politika KPJ iz doba revolucije, što će reći da nacionalnim manjinama treba osigurati razvoj nacionalnih kadrova, nacionalne kulture, osobito svih vrsta škola, tiska i radija kao i ubrzanje ekonomskog razvoja. Po duhu pisma očito je da se ono više odnosi na probleme albanske (šiptarske, kako se tada govorilo) nacionalnosti, ali ne samo njezine.

Povrijeđena je ravnopravnost i drugih narodnosti79 gotovo u svim republikama, unatoč ocjeni na kongresima SKJ da su u svim teškim situacijama, naročito u sukobu s Kominformom, sve narodnosti bile

lojalne društvenom poretku i politici Jugoslavije. Upozorenje rukovodstva SKJ o povredi ravnopravnosti narodnosti bilo je prvi značajniji vjesnik da je SKJ obnovio pažnju prema nacionalnom pitanju.

Početkom šezdesetih godina još se ne raspravlja o stanju međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji. Osnovni sukob i osnovna podjela snaga bila je na problemu razvoja samoupravljanja: jedan dio političkih snaga bio je za promjene u društvenom sustavu izborivši "malu privrednu reformu" 1961. godine zasnovanu na dohodovnoj platformi (tzv. dohodovna cijena), a drugi dio političkih snaga bio je protiv reforme, za status quo. Implikacije su toga sukoba za međunacionalne odnose očigledne. Prva je orijentacija implicite nosila program potiskivanja unitarističko-centralističkih tendencija i afirmaciju nacionalnoga slabljenjem centralizma, a druga je orijentacija implicite branila velikodržavni centralizam.

Poglavlje 5.
POKUŠAJ PRIVREDNE REFORME U 1961. GODINI

Pokušaj radikalnije privredne reforme u 1961. godini došao je na krilima vrlo žive, a neostvarene, ideje samoupravljanja na visokim stopama rasta privrede i na Programu iz 1958. godine. Novo u tome jest da je sindikat nekoliko godina prije reforme pokrenuo "pokret" u poduzećima za neposredno samoupravljanje, za veće dohotke i višu proizvodnost rada.

1. Pokret za neposredno samoupravljanje

Godinu dana nakon usvajanja Programa SKJ, održan je Drugi plenum CK SKJ (18. i 19. studenoga 1959). Na sjednici je izražen optimizam i zadovoljstvo zbog jugoslavenskoga privrednog buma posljednjih šest-sedam godina. Izneseni su podaci da je posljednjih sedam godina nacionalni dohodak u Jugoslaviji povećan dva puta, da je od 1957. do 1959. rastao po stopi od 13,3% na godinu. S velikim je ponosom rečeno da je "...naš razvoj bio brži tri do četiri puta od najrazvijenijih zapadnoevropskih zemalja, dva puta od najslabije razvijenih, a također je brži nego u istočnoevropskim zemljama".80

Ti su značajni rezultati pripisivani samoupravljanju. Bila je tu i želja da se pred licem međunarodnoga radničkog pokreta pokaže superiornost jugoslavenskog puta u socijalizam.81

Poznata i tradicionalna praksa razvijanja natjecanja i traženja stimulativnih oblika nagrađivanja u socijalističkim zemljama primjenjivala se i u Jugoslaviji u cijelom poslijeratnom razdoblju, ali je potkraj pedesetih godina dobila nove kvalitete jer je nosila u sebi i elemente samoupravnog pokreta radnika.

Sama ideja radničkog samoupravljanja otežavala je primjenu tradicionalnih oblika raspodjele, a još manje prisile da bi se postizala veća proizvodnost. Apeli na svijest također su postajali "demodirani". Sve se više shvaćalo da se rješenje nalazi na putu oslobađanja djelovanja materijalnog interesa kao motiva za zalaganje radnika na radu i motiva za sudjelovanje u samoupravljanju.

U društvenim shvaćanjima sve su se više napuštala najamna mjerila vrednovanja rada (plaća na osnovi kvalifikacije i rezultata na radnom mjestu), a sve se više probijalo shvaćanje da su radnici istodobno i poduzetnici, čiji dohodak ovisi o poslovnom uspjehu poduzeća.

U iniciranju i definiranju osnovnih pravaca društvenog razvoja dominantnu su ulogu imali savezni politički centri. U tim centrima započela je diferencijacija. Savezna uprava, neovisno o svom personalnom sastavu, nije mogla biti avangardna u borbi protiv starog sustava, jer bi to slabilo njezinu ulogu. Organizaciono-politički sekretarijat i aparat Centralnog komiteta SKJ bili su u rukama rukovodeće skupine A. Rankovića koja je bila vezana za provođenje vlasti, a u suptilne probleme sustava nikada nisu ulazili. U takvim uvjetima i odnosima Centralno vijeće Saveza sindikata Jugoslavije, imajući svakodnevne veze s radnim kolektivima, počelo je sve više uzimati inicijativu i predlagati izmjene u sustavu društveno-ekonomskih odnosa.

Na Četvrtom kongresu Saveza sindikata Jugoslavije, održanom u travnju 1959, obnovljeno je jedno od kardinalnih pitanja: tko treba raspolagati sredstvima proširene reprodukcije – država ili proizvođači i njihove organizacije. Postavljen je zahtjev da se ta sredstva pretežno ostave poduzećima, jer se pokazalo da ih kolektivi ulažu najracionalnije.

"U postojećim našim uvjetima", kaže se u referatu predsjednika Centralnog vijeća SSJ Svetozara Vukmanovića na IV. kongresu SSJ, "ne može nitko bolje sagledati potrebe daljeg razvoja poduzeća kao što ih može sagledati sam radni kolektiv."

Odgovarajući onima koji se još boje da bi radnici mogli "pojesti" sredstva fondova za razvoj, u referatu se dalje kaže da se to ne može dogoditi jer "...ukoliko radni kolektiv odvoji veći dio ovih sredstava za isplatu zarada radnika... prirodno je da ovakva politika objektivno vodi usporavanju daljeg razvoja poduzeća, a samim tim ugrožava porast zarada radnog kolektiva u idućem periodu..."82

Sindikati su tvrdili da je postojeći privredni sustav bio pretijesan za ostvarenje onih implikacija koje je sobom nosila kampanja za nagrađivanje po učinku – individualnom, grupnom i kolektivnom. Pokazalo se da se radnim kolektivima "ne isplate" veće zalaganje, bolje poslovanje i veći rezultati u radu jer im država sustavom poreza i raznih doprinosa zahvaća najveći dio toga povećanog dohotka. Zapravo, postojeći je sustav bio "skrojen" za prosječne kolektive, pomažući onima koji zaostaju, a oduzimajući onima koji se

ističu u radu. Mnogi kolektivi koji su postizali visoke rezultate nisu prošli mnogo bolje od onih koji su poslovali slabije.

Ideologija samoupravljanja tražila je nove reforme.

2. Ograničene promjene u privrednom sustavu 1961.

Zakon o radničkom upravljanju, dokumenti VI. kongresa KPJ, dokumenti Kongresa radničkih savjeta, Program SKJ i tisuće drugih dokumenata i rasprava koncipirali su društveno uređenje drukčije od stvarnoga. Riječ je, dakle, o oštrom jazu između realnog i normativnog, odnosno programiranog. Takvo se stanje nije moglo dugo održati. Ili je trebalo mijenjati društvene odnose ili napuštati Program SKJ.

Neke izmjene u privrednom sustavu nisu se više mogle odgađati. Pritisak je dolazio s više strana. Postojeći privredni sustav bio je u raskoraku s načelima radničkog samoupravljanja. Povećanje proizvodnosti rada u kampanji za nagrađivanje po učinku blokirao je stari privredni sustav. Povećavale su se teškoće u makroekonomskim odnosima. Novi se problemi više nisu mogli rješavati starim metodama. Da bi se problemi ublažili, a uz to proširile mogućnosti inicijative radnih kolektiva i razvitka samoupravljanja u poduzećima, godine 1961. pokušalo se s privrednom reformom. Prvoga ožujka 1961. Savezna je skupština donijela zakonske prijedloge o izmjenama u privrednom sustavu.

Dvadesetog ožujka Savezni odbor SSRNJ pružio je punu političku podršku promjenama u privrednom sustavu. Od osobitog je značenja idejno-politička interpretacija novih zakonskih propisa koja je izložena na toj sjednici Saveznog odbora.

U referatu Politički i idejni problemi u vezi s razvojem privrednog sistema i društvenih odnosa, visoki funkcionar SSRNJ Milentije Popović dao je širu analizu razvitka društvenih odnosa i izložio bit "zakona dohotka". Ukazujući na izmjene u privrednom sustavu koje su tih dana ozakonjene rekao je:

"Kao rezultat svih ovih promjena iz naših proizvodnih odnosa u poduzećima nestale su u najvećem dijelu privrede takve ekonomske i društvene kategorije kao što su najamnina (i njen državno-kapitalistički pandan – plaća), profit (i njegov državno-kapitalistički pandan izražen u dobiti poduzeća i državnim porezima); nestao je i minimalni osobni dohodak (također ostatak bivših kategorija), dok je u isto vrijeme izrastala i definitivno se oformila nova kategorija, nov ekonomski i društveni odnos: dohodak, i na njemu zasnovano pravo radnih ljudi da slobodno i samostalno raspolažu dohotkom i raspodjeljuju dohodak na osnovi principa svakom prema radu.

Dohodak je, u onom smislu u kojem se u ovoj kategoriji može govoriti u našem društveno-ekonomskom sistemu, jedna viša društveno-ekonomska kategorija, negacija najamnine i profita, znači onog društvenog odnosa koji se pojavio u buržoaskom periodu razvoja društva i koji je, uz različite

deformacije, bilo monopolitičkog bilo birokratskog karaktera, ostao osnovna društvena proturječnost sve do današnjeg dana."

Očekivalo se da će novi društveni odnosi (koji se uvode s promjenama 1961. godine) likvidirati klasičnu organizaciju poduzeća, a da će, na osnovi djelovanja načela dohotka, izrasti nova organizacija. Naime, odnos među ljudima u poduzeću, unutrašnja organizacija, rukovođenje i sl. stoljećima su se izgrađivali na osnovi oštrog sukoba i društvenih proturječnosti između vlasnika, organizatora i rukovodilaca procesa rada s jedne, i neposrednih proizvođača s druge strane. Novi odnosi, na osnovi zakona dohotka, izvest će duboke, revolucionarne promjene, jer su interesi svih članova kolektiva kao i njihovi interesi prema široj društvenoj zajednici uglavnom jednaki.

Revolucionarna dubina društveno-ekonomskih promjena koje implicira zakon dohotka uspoređivana je na spomenutoj sjednici Saveznog odbora s najkrupnijim revolucionarnim promjenama društvenog razvitka, kao što su bili nacionalizacija 1946. godine, uvođenje radničkog samoupravljanja 1950. godine i slično.

Da pogledamo u čemu su se sastojale promjene u privrednom sustavu 1961. godine koje su označene kao najdublja i najsvestranija promjena u društveno-ekonomskim odnosima nakon predaje tvornica radnicima 1950. godine.

Gotovo sve izmjene provedene početkom 1961. godine odnosile su se na raspodjelu društvenog proizvoda između privrednih organizacija i države.

Zakon prvi put od uvođenja radničkog samoupravljanja ne propisuje koliko će se iz čistog prihoda izdvojiti za osobne dohotke, a koliko za poslovni fond, tj. za akumulaciju, za proširenje proizvodnje, za nova ulaganja u izgradnju i proširenje poduzeća – to je sada autonomno pravo radnih kolektiva. Na svaki dinar izdvojen za tu svrhu radni je kolektiv morao plaćati doprinose za investicijske fondove općine i republike.

Osim spomenutih obveza poduzeća su dužna po stopi od tri posto na čist prihod uplaćivati u republički i općinski fond novac koji služi za pokriće gubitaka i saniranje privrednih organizacija na teritoriju komune, odnosno republike.

Najzad, svaka privredna organizacija koja ostvari dohodak viši od propisanog iznosa plaća doprinos na izvanredni prihod, o čemu će se govoriti poslije.

Usporedno s promjenama u načinu raspodjele ukupnog prihoda poduzeća provedene su korekcije u sustavu cijena i devizna reforma, zapravo devalvacija domaće valute. Drugih bitnih promjena nije bilo.

Iz opisa "novoga" privrednog sustava uvedenog 1961. godine vidi se da se promjene odnose samo na raspodjelu neto-proizvoda između privrednih organizacija i društva (države), a da su sva ostala područja privrednog sustava ostala po starom: u sustavu i politici cijena uglavnom se ništa nije mijenjalo, država je i dalje određivala cijene za oko 70% proizvoda, čime je određivala materijalni položaj pojedinih privrednih grana; devizni i vanjsko-trgovinski sustav, izuzevši utvrđivanje novoga pariteta dinara (750 dinara za jedan

dolar), ostao je čvrsto u rukama centralnog državnog aparata koji je i dalje administrativno uređivao razmjenu s inozemstvom; nije se mijenjao ni monetarno-kreditni mehanizam; zadržan je i stari sustav akumulacije i proširene reprodukcije, a nije se mijenjao ni sustav planiranja, od planova federacije do planova komune.

Što je onda taj "novi" sustav raspodjele dohotka između poduzeća i društva 1961. godine donio novo u tom području društvenih odnosa?

Najveća promjena odnosila se na raspodjelu čistog prihoda, u čemu su radni kolektivi dobili potpunu autonomiju.

Propisi nisu određivali kvantitativne odnose u raspodjeli čistog prihoda na fondove, izuzevši obvezu za izdvajanje u rezervni fond. To praktično znači da su radni kolektivi, teorijski govoreći, mogli "pojesti" cjelokupan čist prihod, a mogli su ga u cjelini i investirati, tj. samostalno određivati proporciju raspodjele čistog prihoda.

Pri konstituiranju tih relativno širokih prava pošlo se od uvjerenja da će materijalni, politički i moralni interesi radnika utjecati na donošenje racionalnih odluka o raspodjeli dohotka u radnoj organizaciji te da će osigurati i uže interese poduzeća i šire društvene interese.

Jedan od "gordijskih čvorova" socijalističkih odnosa jest problem društvene jednakosti i nejednakosti, odnosno može li se dopustiti da kolektivi koji slabo posluju propadaju, a da oni koji dobro posluju i koji imaju visoku proizvodnost imaju i adekvatne (visoke) osobne dohotke i fondove. Novi sustav sekundarne raspodjele neizbježno bi doveo do znatnih ekonomskih razlika i između poduzeća i između grana, a time i pojedinih krajeva zemlje. Bilo je očito da će, po novom sustavu raspodjele, jedan dio privrednih organizacija ostvariti natprosječnu stopu dohotka, drugi dio prosječnu, a treći će imati gubitke.

Dilema je dakle bila: može li se ili se ne može, smije li se ili se ne smije dopustiti da relativno slobodni robno-novčani odnosi provode selekciju među proizvođačima na relativno slobodnom tržištu; je li to socijalistički ili antisocijalistički put razvitka? Nađeno je kompromisno rješenje. Da bi se izbjegle veće razlike i donekle ujednačio ekonomski položaj, uveden je doprinos na izvanredni prihod, uz obećanje predlagača zakona da će se ukinuti kad se većina privrednih organizacija "uklopi" u nove odnose.

3. Akcija protiv nastavljanja reforme privrednoga sustava

Priprema, uvođenje i provođenje promjena u privrednom sustavu 1961. godine dobili su pečat vrlo široke i masovne političke akcije. Ta je politička akcija bila usmjerena protiv birokratskih shvaćanja i birokratske prakse, protiv sužavanja prava odlučivanja na uzak krug rukovodilaca u radnim zajednicama, a za proširenje prava neposrednih proizvođača. Stvoreni su novi i oživljavani stari organizacijski oblici

sudjelovanja radnika u samoupravljanju, na primjer: zborovi radnika ekonomskih jedinica, odjela i pogona na kojima su radnici raspravljali i odlučivali o poslovima ekonomskih jedinica, pogona i poduzeća. U širokim masama proizvođača bilo je stvoreno uvjerenje da će novi privredni sustav visoko "nagraditi" one koji budu dobro poslovali, a da će "propadati" oni koji budu zaostajali u proizvodnji.

Istodobno je, međutim, rastao otpor prema donesenim, naročito prema najavljenim daljnjim izmjenama u društveno-ekonomskim odnosima. Taj je otpor bio najjači u onim društvenim sredinama koje su privredno zaostajale, a djelomično i u rukovodstvima poduzeća zbog bojazni od slabljenja njihove moći i pozicija u procesu demokratizacije društvenih odnosa, na osnovi dosljednog djelovanja "zakona dohotka". Odlučujući je pak otpor rastao u saveznom državno-partijskom centru. Tako su se stvorile dvije neformalne fronte: jedna za daljnju deetatizaciju društvenih odnosa, a druga protiv nje; jedna za liberalizaciju tržišta, a druga protiv nje; jedna za širenje samoupravnih prava kolektiva, a druga protiv toga itd.

Najistaknutije pristaše sustava dohotka tražile su da se odmah nakon novih ekonomskih zakona, donesenih u ožujku 1961, nastavi s promjenama, a na drugoj je strani rastao otpor prema promjenama u privrednom sustavu i implikacijama koje je u sebi nosio.

U takvoj društveno-političkoj situaciji reforma je zaustavljena. Povod, a djelomično i uzrok tome bit će u iznenadnoj privrednoj recesiji koja će se javiti u drugoj polovici 1961. i tijekom 1962.

O čemu je, zapravo, riječ?

Gotovo godinu dana prije nego je stupio na snagu novi privredni sustav, u privredi su se počeli javljati znaci recesije. Još je sredinom 1960. godine zaustavljen osmogodišnji stalni vrlo visoki ritam rasta industrijske proizvodnje. Savezni državni organi, zavod za plan i drugi, nisu te simptome uzimali ozbiljnije jer se smatralo da su u okvirima tolerantnih oscilacija. Tako se i početkom 1961. godine, kad je "recesija" bila u punom tijeku, nije vjerovalo u neke ozbiljnije poremećaje. Mislilo se da se i u 1961. godini može osigurati porast stope industrijske proizvodnje za oko 14-15 posto kao i prijašnjih godina. Ali te je godine došlo do pada stope, nestabilnosti i porasta cijena. Stope rasta industrijske proizvodnje prema prethodnoj godini bile su: 1959/58. – 17,6%; 1960/59. – 15,6%, a 1961/60. – 4,1%. U poljoprivredi je plan predviđao porast od 16,3%, a bio je za tri posto ispod ostvarenja u 1960. godini, što znači da je podbačaj iznosio 19,4% u usporedbi s planom za 1961.[83]

Usporedno s velikim padom stope privrednog rasta u 1961. godini, niz radnih kolektiva, dobivši pravo da samostalno raspodjeljuje čisti prihod, počeo je povećavati osobne dohotke.

Kako su se i zašto povećavali osobni dohoci?

Nakon preračunavanja "kako se uklapaju u novi sustav raspodjele", one privredne organizacije čije su analize pokazivale da su u svojoj grupaciji natprosječne po proizvodnosti, odlučivale su se na povećanje osobnih dohodaka, što je bila i društvena preporuka. Polazeći s pozicija uravnilovke, one radne organizacije čiji su poslovni rezultati bili ispod prosjeka, počele su podizati osobne dohotke da bi ih "uskladile" sa

susjednim poduzećima u istoj komuni, zatim u istoj privrednoj grupaciji i grani i sl., a to se opravdavalo načelom jedinstva materijalnog položaja radničke klase, potrebom za socijalnom jednakošću koja se mora poštovati u socijalizmu, itd.

Zbog nedovoljnog utjecaja radnika neki su rukovodioci shvatili samostalnost u raspodjeli kao priliku da povećaju svoje osobne dohotke.

Rezultat tih i sličnih “deformacija” u privrednom životu bio je ono “najgore” što se moglo dogoditi i što je kritičarima reforme poslužilo kao jak argument. Dinamika osobnih dohodaka kretala se mimo dinamike proizvodnosti. U 1961. godini osobni dohoci u privredi porasli su za 23%, a proizvodnost, na primjer u industriji, samo za 3,4%.84 Takvim su stanjem bili nezadovoljni i “pristaše” i “protivnici” sustava dohotka. Slobodna preraspodjela dohotka, koja je smanjila fondove privrednih organizacija, izazvala je uzbunu. Istodobno je među znatnim dijelom radnika stvoreno neraspoloženje zbog velikih raspona osobnih dohodaka između njih i rukovodilaca, itd.

Stagnacija, opadanje ritma proizvodnje, porast osobnih dohodaka iznad porasta proizvodnosti rada i drugi poremećaji izazvali su oštru reakciju koja je dovela do obustavljanja rada na daljnjim promjenama u privrednom sustavu.

Ukazujući na pad ritma proizvodnje u 1961. godini, na osjetan porast osobnih dohodaka iznad porasta proizvodnosti rada, protivnici daljnjih promjena u privrednom sustavu naglašavali su da su spomenute “deformacije” posljedica promjena provedenih početkom 1961. godine i da se treba vratiti na stari sustav raspodjele dohotka i neposrednijeg usmjeravanja privrednog razvitka od strane centralnih državnih organa.

Jesu li te kritike, upućene na račun novoga privrednog sustava, bile točne?

Što se tiče opadanja stope rasta, kritika novih mjera bila je netočna, jer te mjere još nisu mogle utjecati ni na porast ni na pad proizvodnje u 1961. godini. Kao što je rečeno, prvi znaci padanja privredne aktivnosti zapaženi su već sredinom 1960. godine, a to je opadanje nastavljeno tijekom 1961. Stvaran uzrok opadanja proizvodnje bio je u tome što je prijašnjih godina privreda bila dobro opskrbljena uvoznim materijalima kupljenim dosta visokim inozemnim kreditima koji su sad bili iscrpljeni, pa je privreda ostala bez dovoljno sirovina i repromaterijala da bi održavala visok stupanj iskorištenosti proizvodnih kapaciteta.

Usprkos usporavanju proizvodnje osobni su dohoci zaista rasli. Upravo to je izazvalo uzbunu, osobito u centralnim državnim organima.

Zagovornici administrativnih intervencija isticali su da je “princip dohotka” uzrokovao tešku situaciju u privredi, a zagovornici “sustava dohotka” naglašavali su da nove mjere još nisu došle do izražaja, da nisu potpune i da su upravo zbog starih birokratskih odnosa u privredi i nastale sve teškoće u 1961. i 1962. godini.

U prosincu 1961. Savezna narodna skupština donijela je preporuku o raspodjeli čistog prihoda u radnim kolektivima u kojoj je utvrdila načela te raspodjele. Uskoro se pojavilo i Pismo Izvršnog komiteta Centralnog komiteta SKJ koje je pokrenulo široku političku akciju kako bi se zaustavilo daljnje kretanje porasta osobnih dohodaka i smanjili rasponi u osobnim dohocima. Tako je energično zaustavljena aktivnost na razradi sustava dohotka. U travnju 1962. donesen je Zakon o formiranju komisija za provođenje propisa o raspodjeli čistog prihoda. Svim je tim mjerama, zapravo, ponovno uveden stari sustav raspodjele čistog prihoda u privrednim organizacijama.

U opæinama, republikama i federaciji osnovane su komisije za provođenje propisa o raspodjeli èistog prihoda.

Intenzivna višemjesečna kampanja za iskorjenjivanje "društvenih deformacija", naročito u raspodjeli čistog prihoda, dala je dva rezultata: spriječila je one koji su pravili očite i krupne pogreške, ali je išla na ruku birokratsko-etatističkim tendencijama na svim razinama društva i u svim socijalnim kategorijama i zajednicama. Prijetila je opasnost, ako se to na vrijeme ne spriječi, da se proces društvenog razvitka u smjeru deetatizacije za duže vrijeme zaustavi. Na terenu su se već osjećale takve tendencije.

Poglavlje 6.
SUOČAVANJE DRŽAVNO-PARTIJSKOG VRHA S MOGUĆNOŠĆU RASPADA JUGOSLAVIJE 1962. GODINE

1. Produbljivanje političkih konfrontacija

U raspravama o promjenama u privrednom sustavu 1961. godine došlo je do nesporazuma i konflikata u Centralnom komitetu SKJ, Saveznom izvršnom vijeću i drugim političkim centrima federacije. Bili su to znaci da prolazi razdoblje monolitnoga jedinstva redova KPJ-SKJ koje je trajalo neprekidno od 1937. godine.

Razilaženja u centralnim rukovodstvima bila su, prije svega, izraz izmijenjene strukture grupnih, regionalnih, nacionalnih i drugih interesa, ali i posljedica niza drugih uzroka, kao što su stvarne teškoće, iskrene dileme u rješavanju krupnih problema daljnjega društvenog razvitka, razumljivo strahovanje od promjena itd.

Dio rukovodstva SKJ vidio je u procesu decentralizacije, demokratizacije, a osobito u "restauraciji" slobodnije tržišne privrede i stvaranju više centara odlučivanja, put u anarhiju i zbrku te gubitak ostvarenih i

budućih pozicija i interesa. Inicijative pojedinaca, društvenih grupa, poduzeća, komuna, republika, obnova različitih pravaca u kulturi i umjetnosti i slične pojave smatrane su dokazima da društveni razvitak kreće prema anarhiji.

Nasuprot tome, drugi dio društveno-političkih snaga, dio rukovodstva SKJ, smatrao je da se Program SKJ i samoupravljanje vrlo sporo ostvaruju, a da još prevladava birokratizam i etatizam, da je etatistièki privredni sustav preživio, da treba smjelije oslobaðati djelovanje zakona robne privrede, više osamostaljivati organe samoupravljanja i društvene organizacije.

2. Odnos prema tržištu i nacionalnom pitanju – dva glavna žarišta sukoba

Središnje pitanje privrednog sustava postavljalo se ovako: djeluju li, kako i koliko osnovne ekonomske zakonitosti robne proizvodnje u uvjetima kad nema privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, kad nema kategorije profita kapitalista itd. ili, drugim riječima, koje ekonomske zakonitosti djeluju kad umjesto privatnoga postoji javno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju; pojavljuje li se umjesto kapitalista i njegova interesa za profit netko drugi tko također ima interes da se što racionalnije i što bolje uređuje proces proizvodnje; djeluje li zakon vrijednosti, djeluje li zakon prosječne profitne stope; ako ne djeluju spomenute i slične ekonomske zakonitosti, djeluju li neke druge, itd.

Kritičari radničkog samoupravljanja, upozoravajući na povijesnu tendenciju radnika da stalno povećavaju najamninu, tvrde da će radnici “pojesti” novostvorenu vrijednost ako im se dopusti da slobodno raspolažu društvenom proizvodnjom. Težnje, misli i ciljevi radnika okrenuti su samo ekonomskim zahtjevima za povećanje plaća, pa će, čim dobiju mogućnost da ih povećaju, to i učiniti bez obzira na potrebe društva za akumulacijom.

Nije teško otkriti da protivnici sustava radničkog samoupravljanja polaze od gledišta da akumulacija ovisi o “slobodnoj volji” proizvođača.

Protivnici “teorije o slobodnoj volji radnika” pozivali su se na Marxa, kao “vrhovnog” arbitra za rješenje ideološkoga sukoba. Upućivali su na to da se on u svom opusu uspješno obračunavao s vulgarnom političkom ekonomijom koja nije vidjela ekonomsku nužnost akumulacije kapitala, nego je odvajanje dijela profita za proširenu reprodukciju tumačila aktom “slobodne volje” kapitalista. On je dokazao da je proširena reprodukcija ekonomska nužnost svakog društva i da ne ovisi o slobodnoj volji ljudi.85 Suvišno je dokazivati da su kapitalistički društveno-ekonomski odnosi, zakon vrijednosti, zakon prosječne profitne stope i slično prisiljavali kapitaliste da neprekidno odvajaju dio profita za akumulaciju. Akumulacija kapitala je conditio sine qua non profita, uvjet održavanja, pobjede ili poraza, u oštroj konkurentskoj borbi

kapitalističkih robnih proizvođača. Marx je utvrdio da se iza "slobodne volje" nalazi ekonomska nužnost koju akteri raspodjele u svakom društvenom sustavu moraju prihvatiti.

Kao što je vulgarna politička ekonomija tvrdila da je kapitalist apsolutno slobodan u svojoj odluci da sav višak vrijednosti "pojede" ili akumulira "štedeći od svojih usta", tako ima gledišta da se neposredni proizvođači mogu prilično slobodno opredjeljivati u određivanju razmjera između fonda osobne potrošnje radnika i fonda za proširenu reprodukciju. Iz takvog se onda shvaćanja zaključuje da će radnici, ako im se dopusti, "pojesti" strojeve. Zato im se to pravo ne može dati sve dok se njihova svijest ne podigne na potreban stupanj!

Rasprava o "slobodnoj volji" očito je besmislena, jer "slobodna volja" ne postoji, ali nas upućuje na drugi problem, na to kako će u uvjetima samoupravljanja u stvarnosti djelovati objektivna ekonomska nužnost, tj. kakve društveno-ekonomske odnose treba stvarati da bi determinirali "slobodnu volju" neposrednih proizvođača pri odlučivanju o raspolaganju proizvodima svoga rada. Ako se, naime, ne izgrade odgovarajući društveno-ekonomski odnosi koji ekonomski položaj radnika čine ovisnim o opsegu i efikasnosti akumulacije koje oni odrede, onda je sigurno da će oni težiti tome da "pojedu" fondove za razvoj poduzeća.

Ako su radnici postavljeni u takve proizvodne odnose da svoj dohodak ostvaruju u okviru dohotka koji ostvaruje radna organizacija kojom oni upravljaju, onda je razumljiv njihov interes da osiguraju relativno što veći dohodak radne organizacije jer su u tom slučaju viši i njihovi osobni dohoci. Budući da taj dohodak neposredno ovisi o proizvodnosti njihova rada, a ona pak o opremljenosti rada sredstvima, onda se za radnike i akumulacija, kao uvjet postizanja odgovarajućih efekata, pokazuje jednako značajnom kao i njihov osobni dohodak.

Na spomenutom ekonomskom interesu radnika i na djelovanju objektivnih ekonomskih zakona počiva mogućnost da radnici u radnim organizacijama samostalno odlučuju o raspodjeli realizirane vrijednosti svoga proizvoda na osobnu potrošnju i akumulaciju, bez intervencije izvana.

Sve do potkraj pedesetih godina u javnom političkom životu rasprava o problemima međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji bila je više ili manje tabu tema. U to vrijeme jačale su unitarističko-centralističke tendencije koje su zagovarale zadržavanje centralizma po kojemu ne bi bilo mjesta nacionalnom faktoru u društvenom razvoju, u kojemu bi se položaj republika sveo na puku formu i administrativno-teritorijalnu stepenicu centralističkoga društvenog sustava.

Protiv postojeće "centralističke federacije", a posebno sve jačih unitarističkih tendencija, nastupala je Slovenija, a za njom su išle Hrvatska i Makedonija. Ostale su republike bile za centralizam. Sukob je bio neminovan. On se nakon dramatične sjednice državno-partijskog vrha od 6. veljače 1958. nije smirio, već još više zaoštrio. Početkom 1960-ih godina taj sukob je paralizirao funkcioniranje saveznih centara vlasti. Tito je zato morao sazvati jugoslavenski "summit".

3. Suočavanje s mogućnošću raspada države

Najveći paradoks političkoga života bivše Jugoslavije početkom 1960-ih godina, možda jedinstven u cijelom svijetu, bio je u tome što je s jedne strane u zemlji vladao potpuni mir, stopa industrijskog rasta bila je, uz Japan, najviša na svijetu, neinformirana javnost vjerovala je da je monolitnost Saveza komunista bez premca u usporedbi s bilo kojom partijom toga vremena, a Tito je postao liderom pokreta nesvrstanosti; s druge je strane u samom središtu apsolutne moći, u državno-partijskom vrhu, nastajalo stanje blokade i paralize prijeteći raspadom kako Saveza komunista i društvenog sustava, tako i same države. Taj dramatičan paradoks kojemu bi pristajala sintagma "cvatuća zemlja u raspadanju", iskazao se na proširenoj sjednici Izvršnog komiteta CK SKJ, tijela koje je istodobno bilo ne samo partijski već i državni vrh Jugoslavije.

Dramatičnost rasprave na sjednici IK CK SKJ 14, 15. i 16. ožujka 1962. pokazuje i činjenica da je Tito već tada predvidio i mogućnost raspada države. Na spomenutoj je sjednici dvaput najavio povlačenje sa svih funkcija. I. Gošnjak je izjavio da CK SKJ ne slijedi Tita, a V. Bakarić predložio da vodeći ljudi SKJ podnesu ostavku, a da Tito formira novo rukovodstvo kao što je to učinio 1937. godine.86

Ali, zaustavimo se u analizi! Nju ćemo dati na kraju. Dajmo sada prvo riječ dokumentu, koji je pohranjen u Arhivu CK SKJ, K.III/88.

Na proširenoj sjednici IK CK SKJ sudjelovali su J. B. Tito, generalni sekretar, E. Kardelj i A. Ranković sekretari SKJ, V. Bakarić, I. Gošnjak, B. Jovanović, L. Koliševski, F. Leskošek, M. Marinko, –. Pucar, P. Stambolić, J. Veselinov, V. Vlahović i S. Vukmanović. Sjednici su bili nazočni i predsjednici vlada svih republika i čelnici federacije (vanjski poslovi, čelnik Udbe itd.).

Idemo, dakle, s dokumentom!

Prvi dan sjednice – 14. ožujka 1962.

Otvarajući sjednicu, Tito već u uvodnim rečenicama kaže:

"... radi (se) o političkoj krizi u našoj zemlji ... moram kazati da je tu posrijedi nedisciplina, nejedinstvo misli i akcije komunista o raznim pitanjima društvenog razvitka, a u prvom redu rukovodećih komunista i na najvišim mjestima... Neslaganje kod nas, preko kojega se uvijek prešutno prelazi, koje se zamazuje, poznato je u našoj zemlji... i već pomalo prodire i van...

...To je, drugovi, dovelo do toga da je ugrožena naša društvena zajednica..."

Govoreći o političkoj atmosferi i odnosima među saveznim ministrima u SIV-u (savezna vlada), Tito kaže:

"... kakve su to diskusije!... Čovjek se pita – pa dobro, je li ta naša zemlja zbilja kadra da se još drži, da se ne raspadnemo? ... postavlja se pitanje da li je ta zajednica (Jugoslavija) zrela za život ili nije. Ima

separatističkih pojava. Ima izjava zbog kojih čovjeku pamet stane kada ih čuje. Rukovodeći ljudi padaju pod utjecaj sitnoburžoaske stihije, pod utjecaj nacionalističkih i šovinističkih krugova...”

Ilustrirajući navedene sudove Tito navodi polemiku između Dobrice Ćosića i Dušana Pirjevca, u kojoj ovaj slovenski filozof osuđuje Ćosića kao ideologa velikodržavnog centralizma, a on osuđuje Pirjevca kao slovenskog separatista. Tito dalje navodi da u Beogradu kruži nekakav manifest s parolom “spasavajmo ćirilicu ispred opasnosti latinice”, a zatim, osuđujući “glorificiranje svega i svačega iz prošlosti”, navodi kako se čak i “... sveci proglašavaju gotovo za preteče socijalizma”, što se odnosilo na svetog Savu.

Svoje stajalište o procesu dezintegracije Jugoslavije Tito argumentira i tendencijama oblikovanja republičkih ekonomija koje se teško povezuju. Navodi da je uvezeno 200.000 vretena iako ih Krušik proizvodi po švicarskoj licenci, grade se dvije cementare od uvoznih postrojenja iako takva proizvodi i “–. –aković” u Slavonskom Brodu, uvezeno je 65 dizalica, a Metalna Maribor ima na skladištu 70 dizalica itd. Tito konstatira s jedne strane snažnu tendenciju zatvaranja privrede unutar granica republika, a s druge strane težnju prema poslovnim vezama s inozemstvom. Te se dezintegrativne tendencije pokušavalo suzbijati političkom silom.

Nakon Titova dramatičnog prikaza tendencija dezintegracije Jugoslavije, riječ je dobio Mijalko Todorović, glavni arhitekt ekonomske politike zemlje. Da bi se razumjela njegova teza, mora se ponoviti da je početkom 1961. godine projektirana privredna reforma čija su suština i cilj bili uvođenje tržišnoga mehanizma uz takvu poslovnu autonomiju poduzeća koja bi bila slična onoj samostalnosti koju imaju kapitalistička poduzeća. Oslobodivši se državne intervencije, poduzeæa su se poèela ponašati slièno onima u kapitalistièkom svijetu, što je izazvalo paniku državne i partijske birokracije. Todoroviæ navodi da su u 1961. plaæe u privredi porasle za 20%, a izvan privrede za 28%.

Todorović je ovim riječima opisao aktualni privredni život u Jugoslaviji:

“... čitav naš privredni sistem... kao svoj osnovni rezultat ima ovu opću inicijativu, opći polet i zalaganje svih da se što brže razvijaju... Međutim, usporedo s tim nužno, zakonito se rađaju... negativni elementi... u jednoj takvoj općoj inicijativi ... razvili su se... vučji odnosi među poduzeĆima u pogledu nelojalne konkurencije... i orijentacija na spekulacije...” Dalje navodi da lokalni političari i rukovodeĆi ljudi iz SK potiču i pomažu takva ponašanja “svojih” poduzeĆa pa kaže:

“Široke razmjere ima pojava da sama vlast, komunisti i rukovodstva... direktno pomažu kršenje zakonskih propisa... što je opasnije i teže od klasičnog kriminala...” Navodi i primjer kako je Ljubljanska banka oštetila federaciju za 3 milijarde dinara. U tajnom dokumentu stoji odluka gradske skupštine da će zaštiti svoju banku, ako dođe pod udar zakona.

Zajedno s prvim koracima privredne reforme, kaže Todorović, “jačaju i ideje zapadne socijaldemokracije i sitnoburžoaski anarhizam”, što se implicitno odnosilo na Sloveniju. Ako se ovome doda

da se početkom šezdesetih rađao sindikalni pokret za stvaranje ekonomskih jedinica i za neposredno samoupravljanje, dobiva se slika pritiska za razbijanje etatističkoga društvenog sustava.

Todorović je postavio i problem opstanka autarkične jugoslavenske privrede, koja se našla u sendviču između Europske ekonomske zajednice i zemalja SEV-a (Istoka) tražeći na sjednici političku odluku kako riješiti taj problem.

Todorović konstatira činjenicu da sve republike u vezi s bilo kojim nacrtom savezne odluke odmah preračunavaju koliko se kojoj njezina nacionalnog dohotka prelijeva, odnosno odlijeva, zbog čega dolazi do paralize procesa upravljanja privredom zemlje.

Svetozar Vukmanović-Tempo suprotstavio se ideji Todorovića za reteriranje od netom usvojenih promjena u privrednom sustavu, navodeći da ni 37 saveznih privrednih ministarstava sa po 600-1000 državnih činovnika 1950-ih godina nisu uspijevali održati kontrolu nad poduzećima. Obojica su bila u čestom koncepcijskom sukobu, jer je prvi zagovarao više, a drugi manje tržišta.87

Rato Dugonjić, Srbin iz Trebinja predsjednik Socijalističkog saveza BiH, nastupio je s čistih unitarističkih pozicija, s tezom da je najveća opasnost u tendenciji stvaranja šest država i šest komunističkih partija što vodi u “neku konfederaciju”. Posebno je apostrofirao Sloveniju, koju je optužio da opstruira donošenje novoga saveznog petogodišnjeg plana. Žalio se na pojave da komunisti lakše nalaze zajednički jezik s reakcijom (bivšom buržoazijom) nego između sebe.

Osman Karabegović, predsjednik vlade BiH i dugogodišnji savezni ministar, razvija tezu da se republike sukobljavaju u svim ključnim problemima razvoja zemlje kao što su investicije, fondovi, odnos razvijeni-nerazvijeni, a državno-partijski vrh izbjegava raspraviti sporna pitanja – otuda politička kriza u koju je zemlja zapala.

Miha Marinko, čelnik Saveza komunista Slovenije, prvi se suprotstavio prethodnim govornicima. On kaže:

“Mi vidimo izopačene slike uzroka i mene zabrinjava ako bi se primila shvaćanja da je za sve nedaće kriv novi privredni sustav (tek započeta privredna reforma, D.B.). Ja mislim da je za teškoće ... krivica na starom sustavu, a da novi nije konzekventno proveden. Mi nigdje u zemlji nemamo ni jedno poduzeće koje ... smo prisilili na likvidaciju zato što je nerentabilno.”

Petar Stambolić, predsjednik Savezne skupštine, čelnik Srbije, nije se jasno opredijelio između sukobljenih ideja i ličnosti. S jedne strane je zagovarao jačanje moći saveznog centra, a s druge tražio da se u tom centru više slušaju ljudi iz republika, predlažući da se na sjednice savezne vlade uključe predsjednici vlada republika, a na sjednice partijskog vrha SKJ sekretari CK SK republika.

Što se tiče pokrenute privredne reforme rekao je:

“Svi smo (prošle godine, D.B.) primili referat Milentija Popovića (autor ideje o reformi, D.B.) ... a već u hodniku su se čula neslaganja... Cijela godina (1961, D.B.) je protekla u jednom otporu ili neslaganju ili pasivnoj šutnji, a mi smo rekli da su odluke obavezne za sve...”

Govoreći o međunacionalnim odnosima ustvrdio je da je borba s Informbiroom potisnula afirmaciju nacionalnog faktora jer smo “...očekivali svakog dana da uđemo u rov, da se tučemo” (s Rusima, D.B.).

Stambolić dalje iznosi fenomene nacionalizma pa navodi da se među intelektualcima u Beogradu govori kako su danas odnosi između Zagreba i Beograda isti kao što su bili 1930-ih godina. Navodi kako mu je šef Udbe S. Stefanović dao analizu šovinizma u 1959. i 1961. Usporedbom tih analiza s onima neposredno nakon oslobođenja zapazio je vrlo slična shvaćanja, između današnjih partijskih kadrova i bivših buržuja, što znači da se buržoaska svijest preselila “u glave mnogih komunista”, konstatira Stambolić.

Aleksandar Ranković, sekretar CK SKJ, ali i najmoćniji jugoslavenski političar, jer je vladao Udbom i bio stvarni šef Partije, glavni kadrovik za cjelokupnu nomenklaturu u državi, čovjek kojega su mnogi smatrali moćnijim i od samog Tita, mada će s njim izgubiti bitku za 4 godine, o situaciji u Jugoslaviji kaže:

“... svaki ... gleda samo svoje interese, svoj sektor, svoju republiku... i od odluka saveznih političkih i državnih foruma provodi ... uglavnom ono što osigurava te njihove interese...” Po njemu jedinstvo SKJ i zemlje ugrožavaju istaknuti rukovodeći kadrovi republika i pokrajina. Apostrofirao je vodstvo Vojvodine koje se uplašilo da im Srbija ugrožava autonomiju.88

Na kraju je Ranković pledirao za obnovu onog tipa jedinstva kakvo je bilo uoči i za vrijeme rata, od 1937. sve do nedavno. Takvo jedinstvo, naravno, moglo se stvoriti samo udarima po republikama, u kojima bi valjalo posmjenjivati njihove istaknute čelnike.

Mika Špiljak, potpredsjednik SSJ, informira skup da su se u povodu privredne reforme 1961. stvorila dva bloka: s jedne strane SSRNJ, Sindikat i dio savezne uprave, a na drugoj strani Savezni zavod za plan (V. Guzina) i neka privredna ministarstva. Zbog toga je blokiran daljnji rad na provođenju reforme, a ta se podjela vidi i na ovom sastanku.

Jovan Veselinov, sekretar CK SK Srbije, kaže:

“Ja mislim da se mi (ovdje nazočni, D.B.) ne slažemo o svim bitnim pitanjima... mi se ne slažemo oko društvenog plana... s politikom investicija... nemamo jedinstven stav u pitanju privrednog sistema... u pitanju razvijenih i nerazvijenih područja... u pitanjima politike u poljoprivredi... itd. ne slažemo se o svim osnovnim pitanjima...”

I Veselinov ponavlja već rečene teze da rukovodstva republika razmatraju varijante saveznih odluka kroz prizmu kako će proći njihova republika. Navodi i primjer kako je bilo dogovoreno da tvornica vagona iz Smederevske Palanke kooperira s “–. –akovićem” iz Slavonskog Broda, kao tehnički vodećim u zemlji, ali je to osujećeno i ona se morala vezati za “Nišku industriju”.

Veselinov upozorava kako političari u republikama koriste partijsku tezu da je nacionalni faktor bio odlučujući u NOB-u, pa na toj tezi danas čuvaju i šire nacionalne slobode svoje republike. Zato on rješenje vidi u borbi protiv republičkih partikularizama. Upozorava na raspoloženje u Udbi i JNA, čiji kadrovi traže oštru intervenciju protiv onih koji ugrožavaju "bratstvo i jedinstvo".

Veljko Vlahović, član IK CK SKJ priklanja se tezi A. Rankovića da se SKJ pretvara u koaliciju republičkih partija, što osuđuje. On nalazi da SKJ funkcionira kao neka internacionala.

Aleksandar Grličkov, predsjednik vlade Republike Makedonije, upozorava na defetizam u njegovoj republici, koja nema novca niti da titluje filmove pa se oni daju na srpskom jeziku. Protiv je jedinstvene politike u svemu i svačemu, navodeći kako npr. Makedoniji ne odgovara jugoslavenska poljoprivredna politika.

Jakov Blažević, predsjednik vlade Republike Hrvatske, suprotno prethodnim govornicima, svu krivicu za stanje u Jugoslaviji prebacuje na saveznu administraciju i na fetišizam investiranja. Njegova analiza zaslužuje prostor.

Glavna teza J. Blaževića glasi: savezna administracija grčevito i bezobzirno izvlači novac iz cijele zemlje u svoje fondove, a zatim ih samovoljno investira i pri tome o sebi stvara mit nepogrešivosti, a za sve probleme optužuje republike, komune i poduzeća – sve u cilju da sebi osigura vlast nad svima i privilegije koje uz to idu. Evo nekih dijelova njegova izlaganja:

"Lokalni faktori kompliciraju, ali ne stvaraju situaciju... U investicijama i industriji Savezni investicijski fond (SIF) je 1959. sudjelovao sa 65%, 1960. sa 76%, a 1961. sa 79%. Dakle, svi strukturni problemi padaju na dušu SIF-a, jer on gradi tu strukturu, a ipak svu krivicu baca na lokalne faktore... zabluda je da se na ovakav način može usmjeravati privreda i stvarati jedinstveno privredno područje... Mrtvi hod ogromnih investicijskih sredstava kroz sistem prelijevanja, kroz dizanje gore i vraćanje nazad, postaje sve besmisleniji, a ekonomski i politički sve štetniji. Od sredstava koja se dižu gore (u SIF) iz Hrvatske, 80% se opet vraća nazad... što učvršćuje iluziju ogromnog broja (savezne) bankarske i druge birokracije u svoju neophodnost... a pri tom vraćanju sredstva ne sjedaju organski na ona mjesta gdje bi izvršila svoju progresivnu i rješavajuću ulogu... Tu je jedna smušenost koju treba što prije energično riješiti. ...Hiljade ljudi (iz republika) odlazi na razne sjednice u Beograd i kuca na vrata... i ne pušta ih se unutra ili pušta, hvataju se sve moguće veze... stvaraju se... punktovi na kojima se rješava na ovaj ili onaj način, po benevolentnosti da li primam ili ne primam tvoju argumentaciju... zavisno od ovog ili onog referenta..."

Nasuprot tom stilu i mentalitetu savezne administracije, Blažević ističe kako poduzeća svaki dinar po sto puta okrenu dok mu ne nađu produktivno mjesto za ulaganje.89

–uro Pucar, predsjednik Skupštine BiH, izjasnio se otvoreno protiv započete privredne reforme i samoupravljanja. Usput rečeno, poznato je kako je on u to vrijeme upozorio rukovodstvo Natronke u Maglaju da zaustave pokret za stvaranje ekonomske jedinice. A da bi bio uvjerljiv onima kojima je govorio,

rekao je: “...vidite ovaj vaš tvornički dimnjak. Ako radnici budu odlučivali, pojest će vam sve fondove i na kraju srušiti taj dimnjak i od njegovih cigala sebi na selu kuće zidati. Manite se radničkog samoupravljanja...”

Josip Kolar, predstavnik Republike Hrvatske u saveznoj vladi, nakon što je izložio kako republike vode borbe u saveznim organima i bankama, svodeći njihov rad gotovo samo na raspodjelu fondova, zaključio je: “...Atmosfera je takva u tim organima (saveznim) da je ... daljnji rad takorekuć potpuno nemoguć.”

Dragi Stamenković, predsjednik Saveza sindikata Srbije, optužio je, bez presedana u cijeloj prošlosti KPJ-SKJ, Sloveniju za ugrožavanje jedinstva Jugoslavije, što potvrđuje diskusija slovenskih predstavnika i na ovoj iznimno važnoj sjednici.

“M. Marinko, sekretar CK SKS, govori o produktivnosti... a ne o krupnim problemima zbog kojih je sjednica sazvana...”, tvrdeći dalje da se po izjavama i radnjama slovenskih političara može zaključiti kako oni podrivaju zajedništvo zemlje. Posebno oštro je napao S. Kavčiča, koji je tražio da se poveća udio za plaće, navodeći da one u Austriji iznose 60%, a u Jugoslaviji 40% nacionalnog dohotka. Dalje napada zahtjeve Slovenije da se smanjuju savezne investicije, što njoj odgovara jer je već industrijalizirana, a ostale ostavlja u njihovoj nerazvijenosti. Napada i cijeli razvijeniji dio Jugoslavije tvrdeći da iz ostalih područja izvlače ekstradohodak. Odmah je kratko replicirao M. Marinko, odbacujući Stamenkovićeve optužbe upućene Sloveniji.

Dobrivoje Radosavljević, savezni ministar iz Srbije, smatra da se kriza ne može riješiti promjenama u privrednom sustavu kako to misli Blažević, već jačanjem demokracije, ali i jačanjem saveznog centra u koji na rad treba dovesti najjače ljude iz republika, no ne na osnovi pariteta (nacionalni ključ) već uzimati najuglednije ljude.

Svetislav Stefanović, savezni ministar unutarnjih poslova i čelnik OZNE-Udbe od njezina osnivanja 1944, kao apsolutno najbolje informiran od svih sudionika, kaže:

“Ako pogledamo sastav SIV-a (savezne vlade), vidjet ćemo da tu sjede sve poznati drugovi, stari predratni komunisti, robijaši, aktivni sudionici i rukovoditelji u NOB-u, ljudi koji su cio svoj život posvetili Partiji, radničkoj klasi i revoluciji... i bili, ne samo jednom, u situacijama da poginu i ne trepnuvši... Promatram te iste ljude sada na sjednicama vlade i zaista – mi se ne možemo prepoznati... Neki je đavo ušao u nas... Ja SIV zamišljam kao kolektivni organ... Međutim, to ni izdaleka nije tako. SIV na sve drugo liči samo ne na to. Tu dolaze predstavnici republika, svaki ima svoje mjesto... Samo se gleda da se što više očerupa (federacija) i kao da je ona Maršalov plan pa gledaj da ugrabiš što više...”

Iznoseći svoje gledište o uzrocima stanja, Stefanović ih nalazi u oba prethodna kongresa i u Programu koji su razvodnili SKJ pa kaže: “Sve se to nekako razlabavilo i rasplinulo i meni se čini da tu

nešto treba mijenjati... Nema tu političkog centra, nema političkog rukovodstva – kako u Beogradu tako i u republikama...”

Kakvo je stanje u Udbi? Evo odgovora njezina šefa:

“...Služba je jedinstvena... nemamo skoro nikakvih problema... a kamoli ovakvih koji se ovdje iznose u sferi međurepubličkih odnosa... mi takve stvari ne bismo dozvolili...” rekavši da ipak u nekim republikama političari nastoje da republičke Udbe ne informiraju “...nas gore u Udbi Jugoslavije...”90

Edvard Kardelj, implicitno, ali očigledno optužen kao glavni krivac, otvorio je svojim govorom treći dan zasjedanja.91 Kako je, dakle, Kardelj branio sebe i promjene u društvenom sustavu?

Prvom rečenicom izrazio je lojalnost Titu i rekao:

“Tito je upotrijebio veoma teške riječi, riječi pune uznemirenja...” ali su one primjerene “...za stanje stvari, za stanje duhova”, pa nastavlja:

“Ne plašim se ja ni za socijalizam ni za jedinstvo zemlje... već se plašim da generacija koja je izvela revoluciju, zatim 1948. i uvela samoupravljanje... kao da više nije sposobna da svoje djelo dovede do kraja...”

Kardelj se ponosi s činjenicom da se revolucija održava i po kontinuitetu kadrova i po usponu procesa više od 20 godina, i to zahvaljujući prvo Titu, koji nas vodi širinom svojih pogleda, demokratskim shvaćanjima, uvažavanjem nacionalnog problema zemlje – prenoseĆi svoju viziju na “sve nas”; i drugo, povijesnoj činjenici da nismo postali puki prakticisti “... jer su nas tukli i s lijeva i s desna, i sa Zapada i s Istoka”. Život i borba prisiljavali su nas da ne “postanemo neki prakticistički kuhari, koji ...čuče uz svoje ognjište i tu kuhaju svoje sitne supice...”

Kardelj upozorava da se mora postaviti u duhu 1948, kada KPJ nije mislila samo na sebe već na širu zajednicu pa i druge narode. On dalje tvrdi da bi odustajanjem od samoupravljanja SKJ bacio na kocku “kardinalne probleme razvitka socijalizma u svijetu” i time doveo svijet do zaključka da “nema izlaska iz staljinističkog ćorsokaka...”

Pošto je ovako ideološki diskvalificirao protivnike samoupravljanja, Kardelj je izložio svoje poglede o daljnjem razvoju društva. U svakodnevnoj praksi valja prekinuti upletanje partijskih i političkih laika u poslove za koje su pozvani samo stručnjaci.

Ekonomska strategija mora razvijati samo takvu strukturu – privredne grane i grupacije – koja je most za integriranje u svjetsko tržište, a u Jugoslaviji je na djelu potpuno suprotna politika, politika autarkičnog razvoja. Kardelj kaže: “Svaki naš plan mora biti orijentiran na to da prvenstveno usmjerava sredstva u one grane iz kojih mi realno, sigurno i dugoročno možemo izvoziti... smanjiti uvoz da bi privreda bila stabilna – to je vulgarna i nemoguća linija. Prosto je neshvatljivo kako je moguće povjerovati u takvu iluziju...”

Prelazeći na inicijalno, a veoma sporo uvođenje tržišnog mehanizma i robne proizvodnje koje su dogmati proglašavali najvećim opasnostima za realni socijalizam, E. Kardelj kaže:

"Ja osobno smatram... da su robna proizvodnja i princip materijalne zainteresiranosti ne politika nego zakon života... Jer, drugog puta nema osim u staljinizam..."

I dalje: "... uz djelovanje zakona vrijednosti moramo razvijati viziju humanizma, demokracije, a ne to prepuštati smušenjacima iz opozicije..."

Zvonko Brkić, organizacioni sekretar CK SKH, izrazio je privrženost ideji radničkog samoupravljanja u kojemu već vidi kako polako pduzetništvo kapitalista i privatnih vlasnika prelazi na radnike. Brkić se okomio na birokraciju kao silu nad radnicima i ovako opisuje njezino ponašanje i privilegije:

"...izvanprivredni faktori su ... zasjeli i ovladali društvom. Ogromna vojska birokracije drži pozicije, ima velika prava, beneficije i ulogu, 40.000 u bankama, desetine hiljada u komorama, vladama i lokalnim skupštinama... Običan referent u saveznoj administraciji moćniji je nego bilo kakav inženjer, znanstvenik u proizvodnji... Mi imamo sve više pojava da ljudi traže veze – u saveznoj administraciji – da im se dodvoravaju, nose pakete, raspituju se za stanje porodica i djece, vode ih na ljetovanje itd. Dovoljno je da pogledate kako izgleda u Dalmaciji za vrijeme ljeta, tko sve ljetuje na račun lokalnih vlasti i poduzeća... kolike se tu milijarde obećaju uz crno vino i ribu..."

Zato Brkić predlaže da se ukinu svi državni fondovi za investiranje i sva ta sredstva bespovratno predaju poduzećima.

Miloš Minić, predsjednik vlade Srbije, slično Stamboliću – a oni su, uz Rankovića, dva najjača srpska političara – zauzima srednju, dakle, kompromisnu poziciju. Njegove su osnovne teze bile:

– "...nije točno da stagnacija proizvodnje dolazi od novog sustava, već je počela ranije..."

– federacija mora smanjiti svoj investicijski fond. On kaže: "...činjenica je da se iz SIF-a gradi željezara od milijun tona, ali on daje kredite za frižidere po trgovačkim radnjama... zar je potrebna tolika centralizacija"

– "… ne smijemo dozvoliti da se konfrontiramo ... da jedni postanu centralisti, a drugi decentralisti ... već treba braniti temelj sistema – a on je federacija i demokratski centralizam"

– konstatira dvije agrarne politike, hrvatska koja ukida zadruge i male ekonomije i stvara velike kombinate i srpska koja je obrnuta pa traži dogovor

– predlaže da se nađe rješenje za novu situaciju nastalu stvaranjem EZ-a i SEV-a koji stavljaju Jugoslaviju između čekića i nakovnja

– predlaže obnovu autoriteta i efikasnosti saveznoga političkog centra.

Blažo Jovanović, sekretar SK CG i predsjednik Skupštine, inače, apsolutni gospodar svoje republike, govorio je samo o stanju privrednih organizacija, o željezari Nikšić, planu izgradnje

hidroelektrana, tvornica aluminija i pruzi Beograd-Bar i, naravno, tražeći povećanje fonda za nerazvijene, što je izazvalo Tita da sve sudionike upozori da govore o temeljnim problemima, a ne o sitnicama iz prakse.

Josip Broz Tito:

"Ja, drugovi, ne vidim nikakve perspektive iz ovoga sastanka. Prosto sam razočaran kako stvari idu... Ja sam htio da mi sebe organiziramo, jer mi smo u krizi. Subjektivno – kriza je ovdje, kriza nas samih. U tome je stvar. I, to pokazuje ova diskusija.

Izvinite, drugovi, za ovaj moj ispad, ali teško mi je već slušati. Ja vam kažem da je prosto nemoguće ovako izdržati."

Lazar Koliševski, čelni makedonski vođa, sekretar CK SKM od 1943. do 1963:

"Ja prvi put na ovom sastanku čujem neke stvari... osamdeset postotaka stvari prvi put sam čuo ovdje, a dvadeset postotaka sam čuo na ulici...", rekao je čovjek koji vlada jednom republikom, a istodobno je član IK CK SKJ. To je dokaz tezi o potpuno zatvorenom društvu čak i za njegove čelne ljude.

Koliševski je vrlo teško primio "otkriće" o stanju u državno-partijskom vrhu pa kaže:

"...za mene je ova sjednica mučnija nego što je bila ona 1948. u Belom dvoru kada je izašla Rezolucija IB-a."

Pošto je izložio da tu krizu ne može rješavati ovakav sastav i stil rada CK, IK CK, pa ni sekretarijat IK, predložio je da Tito rekonstruira partijska rukovodstva, rekavši da se tom metodom služio i Lenjin. Koliševski je izložio još jednu radikalnu ideju. Rekao je, "Mi sekretari CK i uz to predsjednici skupština naših republika postajemo takoreći mumije. Mi smo relikvija..., koji preko 20 godina stojimo na čelu republika."92

Ivan Gošnjak, član savezne vlade i ministar narodne obrane punih 14 godina, poznat kao čovjek čvrste ruke, ističe da je JNA jedinstvena kako ideološki, tako i politički. On, međutim, nije znao da je situacija tako teška, a Tito mu je dobacio: "Sada ima moderne cenzure, pa se u tome teško snađeš..."

S obzirom na moć koju je imao, valja Gošnjaka citirati opširnije. On dalje kaže:

"Mi nemamo jugoslavensku vladu... već ...gotovo delegatski sistem. Ljudi dođu na sjednice vlade da zastupaju republičke interese... Mislim da je sve to danas u jednoj krizi... čovjek sluša diskusiju... koja je toliko divergentna... kao da nismo članovi jedne partije. Ja prosto ne vidim iako ovdje sjedim već tri dana, kako ćemo izaći..."

Na to mu Koliševski dobacuje da Tito ima iza sebe IK u cjelini, a Gošnjak mu replicira ovako:

"Ja mislim da na jednoj političkoj principijelnoj platformi mi svi skupa ne stojimo. Ne stojimo, što da se zavaravamo. Ja bih čak tvrdio da drug Tito nema iza sebe – na toj principijelnoj liniji – Centralni komitet." Na to mu samo Tito dobacuje: "I ja tako mislim." A Gošnjak nastavlja:

"Drug Tito ima iza sebe Partiju, ima radničku klasu, ali članove CK mislim da nema. Tu ima toliko razilaženja i prosto je teško vidjeti izlaz iz toga... Ja se s R. Dugonjićem slažem da mi danas ... nismo

koraknuli ni koraka naprijed – u stvaranju jedinstvene države... i zajednice naših naroda...” Dalje Gošnjak misli da društvene probleme ne može rješavati ni partijski vrh jer, ako bi se oni prenijeli s vlade na IK CK, došlo bi do toga da bi se i on razbio kao i vlada, a time bi se razbila i Partija.

Gošnjak je na kraju upozorio da se u novom ustavu, koji se tada stvarao, ne smiju dati velika samoupravna prava sve dok se ne stvori jaka Partija, bez koje bi samoupravljanje odvelo zemlju u anarhiju.93

Milentije Popović, generalni sekretar Socijalističkog saveza Jugoslavije, glavni autor tek započete privredne reforme, koju su na toj sjednici napali protivnici tržišta i samoupravljanja, nije se složio s prijedlozima povratka na prošli privredni sustav, dopuštajući samo to da se uvede kategorija tzv. globalnih proporcija u raspodjelu nacionalnog dohotka na potrošnju i akumulaciju, radi izbjegavanja tendencija stihije. Nije prihvatio ni teze o ideološkom jedinstvu, podvlačeći da je “svađa” među republikama normalna pojava jer “... privredna pitanja danas postaju čisto politička pitanja. Ekonomika se pretvara u politiku.” Dalje nije smio ići, pa je i on zaključio da partijski vrh usmjerava, a državni i samoupravni organi donose odluke. Taj je vodeći srpski političar hrabro izdržao na samoupravnom pravcu razvitka i time došao u sukob s čvrstorukašima.

Boris Kraigher, predsjednik vlade Slovenije, koji će nakon te sjednice postati potpredsjednik savezne vlade je, kao i Blažević, odlučno odbio napade na republike, a za krizu optužio društveno uređenje i politiku organa federacije. Rekao je:

“Jugoslavija vodi ekonomsku politiku koja je autarkičnija čak i od nekih istočnih zemalja, jer ona izvozi ispod 10 BDP, a pri takvoj politici nema ni zdrave ekonomije, ni stabilnosti, ni samoupravljanja, ni zdrave raspodjele, jer svaka proizvodnja nađe kupca u zemlji...”, a zatim je ustvrdio da su najneracionalnije upravo one investicije koje planira i financira federacija.

Kraigher smatra apsurdnim da se samo jedan glas protiv plana u saveznoj skupštini proglašava nacionalizmom.

Replicirajući D. Stamenkoviću koji je tvrdio da je Slovenija protiv dugoročnih investicija zato što su prije izgradili putove i željezničku mrežu, rekao je kako su slovenske željeznice u lošijem stanju nego prije 50 godina, argumentirajući to činjenicom da vlakovi na pruzi Ljubljana-Maribor voze jedan sat duže nego 1905, tj. prije 57 godina.

Odgovarajući na optužbe protiv Slovenije Kraigher na kraju kaže:

“Kada nam ovi drugovi iz savezne administracije... daju lekciju o političkoj ekonomiji, o nacionalizmu itd. naši ljudi to teško podnose. Teško podnosi jedan V. Avbelj (bivši predsjednik slovenske vlade) da mu Guzina drži lekciju o političkoj ekonomiji...”

Razlika između svih prisutnih Slovenaca i većine srpskih i saveznih čelnika bila je nepremostiva. Prvi su se zalagali za takvu samostalnost republika da je to vodilo prema konfederalizaciji Jugoslavije; bili

su za potpuniji tržišni mehanizam i samoupravljanje, a drugi su bili za centralističku federaciju, ograničeno samoupravljanje i zadržavanje dotadašnje uloge države i partije u društvenom životu.

Analizirajući Bakarićev tekst94 (deset gusto pisanih kartica), čini se da je malo tko od nazočnih "otkrio" njegovo osobno mišljenje, stavove, namjere i ciljeve – i to je on!

Bakarić se prvom rečenicom "...u potpunosti složio s riječima druga Tita..." a zatim istakao njegove uvijek spasonosne povijesne odluke kao one 1941. i 1948. dodavši kako je idejom stvaranja svjetskoga pokreta nesvrstanosti našao "protuotrov" blokovskoj podjeli svijeta, naglasivši kako jugoslavenska praktična ekonomska politika i cijeli unutrašnji razvoj "ne guraju" po toj Titovoj liniji, već se zapetljavaju u "vulgarni dnevni prakticizam". Samokritički govori da se posljednjih 10 godina posvetio poljoprivredi, da su kroz to vrijeme "svi mogući stručnjaci 99,9% – od biologa, selekcionara, do ekonomista – ...kategorički odbijali upravo ono što smo mi do sada postigli" (radi se o četverostruko većem prinosu žitarica po hektaru postignutom krajem 1950-ih godina, D.B.)

Bakarić dalje tvrdi da imamo ekonomski instrumentarij prema političkoj ekonomiji Njemačke iz kraja prošlog stoljeća i Engleske iz 1930-ih godina.

(Naravno da nitko nije razumio što to znači, a V. B. to nije objasnio; "pravi" Bakarić, D.B.)

I dalje: "Mogu reći da je vrlo mali broj stručnjaka koji žele ući u kritiku planiranja, da su osnovni pojmovi ... u njihovim glavama također daleko od toga da bi shvatili ono što bi trebalo postići i da se drže jedne tehnokratske sheme, koja je danas ... najzaostalija u svijetu. To ne govorim sasvim napamet, nego govorim zato što sam pročitao dosta materijala koje su oni radili..."

I još dalje: "...Naš plan nije nikakav plan – to je program investiranja, kojem su podređeni ostali instrumenti ... elaborati koje dobijamo ... su diletantski i mi nakon 15 godina od rata ne bismo smjeli dopustiti da bude tako ... tri instituta ... u staroj Jugoslaviji su ... davali preciznije i bolje planove, mada su bili lažni i mada su raspolagali sa mnogo manje podataka... Mi (državno-partijski vrh, D.B.) smo došli u takvu situaciju da nismo u stanju naručiti plan i ... zavisni smo od onoga što nam se nudi..." od administracije.

Što se tiče republičkih svađa, V. Bakarić kaže kako su i hrvatska poduzeća tražila da vlada i CK Hrvatske stanu iza njih u zahtjevima za dobivanje federalnih sredstava, ali se to odbilo i odlučilo da je bolje raditi na promjenama u sustavu nego podržavati ove svađe.

Ne izjašnjavajući se o krupnijim pitanjima kao što je federalizam-centralizam, već samo o ekonomskom sustavu, Bakarić je završio s tezom da ni današnje promjene u sustavu neće riješiti krizu, već je za to potrebna duga borba koju će ovo rukovodstvo teško moći voditi pa kaže: "…morat ćemo mi otpasti. Mislim da se ... trebamo ... ili prihvatiti ovog posla (borbe, D.B.) ili otpasti. Mislim da je ta odluka u rukama druga Tita".95

(Dakle, Bakarić stavlja Tita pred dilemu da prisili sve prisutne da ga slijede ili da ih sve smijeni i od njih i nekih drugih ljudi formira novi državno-partijski vrh kako u federaciji, tako i u republikama, D.B.)

Na kraju zaista dramatične sjednice, Tito, kojemu su već pripremali proslavu sedamdesetoga rođendana, suočio se s teškom odlukom u svojoj završnoj riječi. Našao se između dva tradicionalna politička bloka koja traju već od 1958. godine – unitarističko-centralističkog i (kon)federalističkog, između onih koji su se izjašnjavali protiv samoupravljanja i onih koji nisu mogli zamisliti napuštanje ideje samoupravljanja, našao se između pristaša tržišnog mehanizma i onih koji su zagovarali centraliziranu podržavljenu privredu, između onih koji su veĆ počeli sumnjati da on vraĆa Jugoslaviju u Istočni blok i onih koji su u suštini bili na "antisovjetskim" pozicijama itd. Odluka mu zaista nije bila laka; u pitanju je bila sudbina SKJ, Jugoslavije i režima. On će, naravno, govoriti s pozicije nadnacionalnog vođe i šefa države i lidera nesvrstanih. Tada je već imao Hruščovljevu riječ da Sovjetski Savez podržava miroljubivu koegzistenciju i da više neće tražiti povratak Jugoslavije u "socijalistički lager", a sam Tito će uskoro reći da je SSSR "korigirao svoje stavove" priznanjem društvenog uređenja Jugoslavije i da se "gotovo u svemu slažemo u međunarodnim odnosima", da je stvorena "potpuno nova situacija nastala napadom KP Kine na SSSR, u stvari i na SKJ", tako da su se Tito i Hruščov našli zajedno protiv kineskog dogmatizma. Tako je Tito, svojom majstorskom vanjskom politikom, uspio dobiti potporu obje supersile za puni suverenitet i nezavisnost Jugoslavije. Pod tako dramatičnim okolnostima Tito je morao dati svoju završnu riječ.

Tito nije bio dovoljno konzistentan jer je želio ponuditi takvu platformu da bi osigurao kakav-takav konsenzus, a istodobno izbjeći smjenjivanje istaknutih prvaka u federaciji i u republikama, što bi se smatralo državnim udarom i zavođenjem osobne diktature.96

Dakle, što je Tito rekao završavajući sjednicu?

Izostavljajući lamentacije o revoluciji, o prošlosti i odgovornosti za budućnost, historiografski su značajnije ove Titove riječi:

"Što se mene tiče – govorim potpuno iskreno i otvoreno – ja se već godinama, naročito posljednje dvije godine bavim sam sobom. Što da radim? Ja vidim da neke stvari ne idu... Dobro, ja sam generalni sekretar SKJ. Imam ogromnu odgovornost. A kada imaš veliku odgovornost, onda se postavlja pitanje, možeš li tako dalje raditi? Odgovornost imaš, a ne provodi se ono što sugeriraš ili tražiš... Da li onda treba da ostaneš na tome mjestu? Možda ne odgovaraš... u sadašnjoj fazi za jedan takav proces društvenog razvoja, kao što se ponekada već i govorilo... ima (Tito, D.B.) zastarjele koncepcije, u ratu dobar... a poslije rata... treba tražiti nove ljude... Ja se s time ne slažem. Ne slažem se... da sada... bacim koplje u trnje, nego sam odlučio boriti se"...

...Društvenim razvojem jedne zemlje, kao što je naša – naročito s mnogonacionalnim, heterogenim sastavom, s raznim negativnim pojavama i elementima, koji se rađaju i koji imaju svoje historijske korijene - nije lako rukovoditi..."

Izlažući svoje poglede na dva krucijalna problema, Tito kaže:

"...možda neki drugovi misle da sada treba ići natrag, misle o nekom komandiranju... kao što je to nekada bilo. Ne, ja sam protiv toga... mene čudi da se uopće postavlja pitanje sistema i radničkog samoupravljanja... Pa, to je najveća tekovina naše revolucije, boga mu!

...Ja ne bih htio da se rukovodstvo gore, IK CK SKJ u Beogradu promatra kao takoreći nosilac ili učvršćivač nekih birokratskih centralističkih tendencija i... da budemo na čisto s time... jer se stvarno smatralo da mi na vrhu... postajemo zaštitnici neke nove nacionalne politike, politike likvidacije nacionalnih interesa, da smo mi ti koji forsiramo neki centralizam i neko jugoslavenstvo koje anulira nacionalne tekovine pojedinih republika... mi smo tu, također, dužni da budno pratimo i čuvamo tekovine revolucije o nacionalnom pitanju...

Neki drugovi su kazali da smo pretjerali s decentralizacijom, a ja mislim da barem što se tiče materijalnih sredstava, nije pretjerano, nego su naprotiv, ovdje još uvijek centralističke tendencije... trebali bismo već jednom prekinuti s praksom da tražimo sredstva ovamo, pa ih onda dajemo onamo..."

Naravno, Tito je udario i po nacionalizmu, po republičkom zatvaranju i egoizmu.

Govoreći kako se tijekom 15 godina savezni aparat "prilično osilio" i kako mu se vodeći ljudi dodvoravaju, Tito kaže:

"Taj aparat čita lekcije svima vama... a vi kao đaci s rukama na klupama slušate ih, slušate kada vam tamo neki Guzina... čita lekcije... Oni su naši činovnici, oni imaju izvršavati političku liniju koju ćemo mi odrediti..."

Na kraju, Tito je izrazio uvjerenje da su svi shvatili situaciju, nedostatke i pogreške i da će sve učiniti da se Savez komunista pokrene u borbu za stabilan i uspješan razvitak socijalizma u Jugoslaviji.

Po nalogu sa sjednice državno-partijskog vrha Jugoslavije, održane su sjednice rukovodstava svih republika od 28. ožujka do 1. travnja 1962. Ona su u duhu sjednice saveznog vrha provela detaljnu analizu ukupne situacije u svojim republikama, naravno, samo kritički i bez mogućnosti da raspravljaju o bilo kakvoj viziji reforme globalnoga društvenog sustava. Ona su stavila na "optuženičku" klupu svoje vlastite pogreške i nedostatke. U duhu zaključka saveznog centra republička su rukovodstva također raspravljala tri dana kao i savezno rukovodstvo. Zapisnici sa zaključcima tih sastanaka dostavljeni su u Beograd na analizu IK CK SKJ, koji ih je potvrdio, osim u slučaju Slovenije, pa je zato slovensko rukovodstvo moralo održati novu sjednicu i uskladiti svoju politiku po sugestiji CK SKJ. Naime, Slovenija je ustrajavala na duhu i slovu VI. kongresa i na Programu SKJ u čemu je savezni Centralni komitet vidio sklonost liberalizmu i republičkom egoizmu.

Nakon što su republička rukovodstva prihvatila duh i slovo sjednice, IK CK SKJ uputio je "Pismo" svim komunistima Jugoslavije. Pismo je sadržavalo listu problema, nedostataka, pogrešaka i pojava koje su označene štetnima za socijalističke društvene odnose.

Prorada pisma dobila je pečat misterioznog događanja. Ono se nije smjelo dati u ruke svim članovima Saveza komunista, već su ga lokalni partijski prvaci donosili na sastanak, tamo ga čitali, a nakon sastanka vraćali ih među povjerljive dokumente. Uz to, za razliku od prakse javnih sastanaka što je bilo uvedeno od V. kongresa KPJ 1948, ovi su sastanci bili tajni – održavani su uvečer i do kasne noći.

Uz općenite političke teze, Pismo je sadržavalo i one koje su bile vrlo ugodne za uši tzv. malog čovjeka – radnika, seljaka, nižeg službenika itd. – jer je upućivalo na arogantno i siledžijsko ponašanje lokalnih birokrata, direktora, ljudi iz državnog aparata, zatim na gušenje kritike "malih ljudi", na razne oblike privilegija, na nacionalističke "ispade" itd., čime je podiglo "na noge" milijunsko članstvo Saveza komunista. Obični ljudi su to doživjeli kao poziv za "političke udare" na birokraciju i na poslovodstva poduzeća. Budući da se u to doba rapidno povećavao životni standard, a u društvenoj strukturi već stvarao srednji društveni sloj koji je prvi došao do "luksuznih dobara" – hladionika, električnih štednjaka, televizora, automobila pa i vikendica – što je za malog čovjeka bilo još nedostižno, progovorila je zavist malih ljudi, ideologija "uravnilovke", jednakih plaća, što je tipično za tzv. rani socijalizam. Rasprave su stvarale ozračje progona kako onih koji su bili "grešnici", tako i cijeloga rukovodećeg sloja društva. Pod pritiscima više uzastopnih sastanaka neki su direktori i lokalni moćnici morali podnijeti ostavke. Plima pritisaka narastala je pa se tražila ostavka i nekih republičkih prvaka. U mnogim se gradovima čak tražilo zatvaranje i onako malog broja radionica malih obrtnika, koji uopće nisu imali ni jednog radnika. Stvaralo se raspoloženje za masovniju smjenu rukovodeæih kadrova. Poèeo je "lov na vještice". U skoro dvomjeseènim raspravama nije uopæe bilo ideja o kupnijim promjenama politièkoga i ekonomskog sustava prema njegovoj modernizaciji i demokratizaciji. Na djelu je bila energija destrukcije postojećega režima ali bez alternative. Put nije vodio slamanju birokracije, čemu su se "mali ljudi" nadali, već njezinu učvršćenju, čega oni nisu bili svjesni.

"Ulje na vatru" dodao je poznati Titov govor 6. svibnja 1962. u Splitu pred oko 150.000 ljudi iz Dalmacije. Taj govor će, sve do Titove smrti, izazivati nostalgiju onih koji su priželjkivali politiku "čvrste ruke". Tito je, naime, "provalio" tajnost Pisma, pozivajući ne samo komuniste već i javnost u borbu protiv bogaćenja, uzurpacije vlasti, gušenja kritike, nacionalizma itd. – uglavnom s lijevih pozicija.

Odjek u javnosti bio je vrlo pozitivan; bilo je pjevanja od partizanskih pjesama do Internacionale, igrala su se kola, skandiralo Titu, itd. Tito je, dakle, dezavuirao tajnovitost Pisma i partijskih sastanaka pa se govorilo kako je on "održao partijski sastanak s čitavim narodom". Titov govor je potpalio ugaslu partizansku egalitarnost i poslijeratnu "uravnilovku" što je objektivno išlo protiv modernizacije i osuvremenjivanja društvenog života. Pojavila se opasnost da izbije populistički pokret, mala "antibirokratska revolucija". Protiv takve opasnosti pokrenule su se kako konzervativne birokracije, zbog ugroženosti režima, tako i one zaista reformske koje su se uplašile poraza ideje samoupravljanja.97

Tito je opet odigrao glavnu ulogu u zaustavljanju probuđenog ljevičarstva i populizma te tendencije jačanja centralizma s jedne i otvaranja puta reformi s druge strane.

Svega 16 dana nakon govora u Splitu, on je na Beogradskom sajmu 22. svibnja izjavio: “Varaju se ako misle da je došlo vrijeme da se ’hvataju vještice’ u Jugoslaviji.” Bio je to poziv na smirivanje kampanje koju je pokrenulo Pismo CK SKJ.

Tito je bio svjestan da se društveni problemi ne mogu iskorijeniti kampanjom, premda je nastojao da se i tim putem pomogne uklanjanju nedostataka, ali se zalagao za jedinstvo misli i akcije u SKJ, osobito u centralnom rukovodstvu, u želji da osigura integraciju i jedinstvo Jugoslavije.

Sa što većim jedinstvom SKJ ići u nove društvene promjene, to je bila Titova deviza. U razgovoru s delegacijom Visoke škole političkih nauka iz Beograda, 26. svibnja 1962, on izlaže neke elemente za platformu budućih društvenih promjena. “Danas nije moguće ići samo jednom ili ranije određenom linijom, već se moraju uzimati u obzir i nove pojave i sve to dovoditi u sklad”, kaže Tito. I on upravo polazi od negativnih pojava koje rađa postojeći sustav, zalažući se za njegovu promjenu.

U spomenutom razgovoru Tito upozorava na širenje pojave gradnje tzv. političkih tvornica što potkopava privredni razvoj zemlje, muti međunacionalne odnose. On kaže da svatko hoće “da u svom djelokrugu, u svojoj općini, kotaru ili republici, ima neku tvornicu”, bez obzira na to što to udvostručuje, utrostručuje istu vrstu proizvodnje.

O čemu se, zapravo, radilo?

Vrijeme u kojemu Tito to govori jest doba gradnji tvornica lake industrije, doba kada svaka komuna ili gradić imaju, grade ili planiraju graditi neku tvornicu, kada se istodobno gradilo na stotine tvornica, a glavni investicijski fond bio je centraliziran u rukama federacije. Nastala je jagma za centraliziranim financijskim sredstvima pod devizom: “Uzmi novac, investiraj u svoj kraj, bez obzira na rentabilnost. Izgrađenu tvornicu nitko ti neĆe oduzeti, a ako i bude nerentabilna, federacija Će davati nove dotacije, jer po logici etatističkog privrednog sustava nitko neĆe banktrotirati.”

Da bi spriječio opasno širenje te pojave, Tito kaže: “U budućem poslovanju, da bi se sredstva mogla najbolje koristiti i davati najbrže rezultate, što se u centru ne može u detalje znati, mislim da je bolje da se manje sredstava vraća u centar, a da više sredstava, naročito amortizacionih ostaje dolje... Potrebno je, i u tom pogledu, proširiti nadležnost i odgovornost republika, tako da one više vode računa o tome da se sredstva koriste strogo prema namjeni, jer je dosadašnji način poslovanja često izazivao negodovanje republika, stvarao razne probleme i nepovoljno djelovao na privredna kretanja.”

U jeku kampanje provođenja Pisma IK CK SKJ održan je 23. srpnja 1962. Četvrti plenum CK SKJ na kojemu je glavni referat o ulozi Saveza komunista u društvenom razvoju podnio Aleksandar Ranković, sekretar CK SKJ.

Izlažući u završnoj riječi na plenumu svoje misli o budućemu društvenom razvoju, Tito na početku kaže da “nema ni govora ... da se vraćamo na stare pozicije centralizma ... na ... dogmatske metode”, već da “za polaznu točku treba da uzmemo decentralizaciju...”

Svojom idejom o prenošenju saveznog kapitala na poduzeća i republike Tito je otvorio vrata snagama reforme. U tom će se duhu održavati i VIII. kongres SKJ 1964.

1 Statistički bilten SDK, br. 1/1965.

2 B. Kidrič, Sabrana djela, knj. VI, str. 210.

3 Sjednice CK KPJ (1948-1952), Komunist, Beograd, 1985, str. 670.

4 "8" (Osmica), Beograd, 27. srpnja 1989.

5 Isto, 3. kolovoza 1989.

Govoreći o mogućnosti sastanka sa Staljinom, Tito je rekao: "...Ja mislim da se ne može tražiti sastanak sa Staljinom... to je pitanje morala, gospodo! Ja neću razgovarati sa zločincem, hoću razgovarati s ljudima koji imaju barem malo morala u sebi, a s historijskim zločincem neću. U tome je stvar..." (Isto, 20. srpnja 1989).

6 Isto, 27. srpnja 1989.

7 Povijest SKJ, Komunist, Beograd, 1985, 390.

8 \ilas, Vlast, 253.

9 Ovaj autor je oficirima Školskog centra veza JNA sve \ilasove članke prepričavao u obliku predavanja uz pohvalu i odobravanje, misleći da je to nastavak kritike staljinizma i da tako misli i CK SKJ. Nakon osude \ilasa nije bio kažnjen, već samo kritiziran.

10 "Oslobođenje", Sarajevo, 9. siječnja 1954.

11 "Komunist", Beograd, br. 1-2/1954, str. 4-12.

12 U to doba on prihvaća analizu socijalne pozicije i uloge birokracije Trockog, koji drži da je birokracija ambivalentan društveni sloj, ni kapitalistički ni socijalistički, nego u procijepu između toga dvoga. Ukratko, birokracija je socijalistička po tome što je prisiljena štititi javni karakter sredstava za proizvodnju, a kapitalistička po tome što u tim okvirima, u uvjetima podruštvljenih sredstava za proizvodnju, nastoji uspostaviti potpuni monopol vlasti na račun proletarijata, pa dakle i nov svojevrstan tip državnog kapitalizma. Ključni je problem, otuda, u nužnosti isključivo političke revolucije, odnosno radikalne političke demokratizacije režima i svrgavanja birokracije s vlasti. Ta se borba odvija na tlu socijalnog sustava u kojem je prevrat u vlasničkim odnosima već osiguran, pa se zato problem socijalne revolucije uopće i ne postavlja. U osnovi, \ilas slijedi logiku analize sovjetskog društva Trockoga, premda se s njime uglavnom razilazi u konačnim zaključcima, tj. u shvaćanju političke demokratizacije.

13 Opšte i posebno, "Borba", 20. prosinca 1953.

14 Važnost oblika, "Borba", 8. studenog 1977.

15 “Borba”, 6. prosinca 1953.

16 Opšte i posebno, “Borba”, 20. prosinca 1953.

17 “...sumnjam da se zapravo radilo o tome da se pomoću toga članka mi, onaj ’krug’ koji je on napao u ‘Novoj misli’, onemogućimo u moralnom pogledu da diskutiramo na ravnopravnoj nozi i s nekim punim pravom protiv nekih njegovih idejnih i drugih postavki, u kojima on napada birokraciju, ili bolje reći gdje juriša na otvorena vrata u pogledu likvidacije birokracije kod nas” (“Komunist”, 1-2/54, str. 4).

18 Isto, 5.

19 Isto, 11.

20 Isto, 12.

21 Isto, 26.

22 Isto, 29.

23 Isto, 28.

24 Isto, 30.

25 Isto, 160.

26 \ilas, nav. dj., 263.

27 Isto, 271.

28 Točno je \ilasovo sjećanje o samoubojstvu jednog člana Centralnog komiteta SKH. Radilo se o Augustinu Šprljanu (“Gušte”), koji je tada bio na dužnosti direktora političke škole SKH.

29 \ilas, nav. dj., 269.

Vladimir Bakarić će 1969. ovom autoru reći da Savez komunista treba pustiti da nestane, ali o tome na drugom mjestu.

Zvonko Brkić je bio drugi u hijerarhiji SKH od 1950. do 1963, a od 1947. do 1949. “sekretar maršala Tita”.

30 Moše Pijade, Izabrani spisi, sv. I, knj. 5, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1966, str. 989.

31 Isto, 992.

32 Tito, Izvještaj o radu Saveznog izvršnog vijeća, Govori i članci, str. 33.

33 Isto, 34.

34 Ovu hipotezu je autor “preuzeo” od Josipa –erđe, koji je bio lucidan analitičar ljudi i njihovih djela, posebno J. B. Tita s kojim je dugo surađivao.

35 “Vreme”, 9. prosinca 1991, str. 36.

36 Isto, 37.

38 Isto, 483-484.

39 Tito, Govor u Saveznoj skupštini, 25. listopada 1954, J. B. Tito, Govori i članci, 308-309.

40 D. Bekić, nav. dj., 655.

41 Leo Mates, Međunarodni odnosi socijalističke Jugoslavije, Nolit, Beograd 1976, str. 202- 204.

42 A CK SKJ/III/62a/19. srpnja 1954.

43 Isto, 26. studenoga 1954.

44 "Politika", Beograd, 27. svibnja 1955, str. 1.

45 NYT, 27. svibnja 1955.

46 Kardelj, Sjećanja, Državna založba Slovenije, Ljubljana, 1980, str. 146, 147.

47 J. B. Tito, Govori i članci, knj. X, str. 83.

48 Isto, 84

49 D. Bekić, nav. dj., 674.

51 Isto.

52 Povijest SKJ, 403.

53 A CK SKJ III/74, 23. studenoga 1957.

54 A CK SKJ, III/95, 27. prosinca 1962.

55 Ovaj autor se 1954. slučajno našao na proslavi dana ustanka u Orahovici i slušao govornika koji je kao negativan primjer naveo kako mladež pjeva "Mamu Huanitu", tvrdeći kako je to "reakcionarno" zato što dolazi sa Zapada. Tako su primitivni lokalni šefovi tumačili kako se brani "socijalistička" svijest mladeži.

56 Skok u godišnjoj proizvodnji pšenice od 1.920.000 tona 1952-57. na 3.284.000 tona u 1957-61, a kukuruza od 3.118.000 na 5.398.000 u 1957-61. (Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, 1990, knjiga VI, str. 387).

57 Statistički godišnjaci Jugoslavije, 1954, 1958, 1963, 1964. i 1967, zatim publikacija SZS Jugoslavija između VII. i VIII. kongresa.

58 Jugoslavija 1945-1964, Privreda FNRJ u periodu 1947-1956, Beograd, Ekonomski institut FNRJ, 1957.

60 Izvršenje petogodišnjeg plana 1957-1961, Kultura, Beograd 1960.

61 Društvene promjene na selu, Beograd, 1974, str. 36.

62 "Cilj naše socijalističke politike na selu jest jedan i neizmjenjiv: rekonstrukcija poljoprivrede u pravcu stvaranja krupnih proizvodnih jedinica, sposobnih da organizira – na bazi suvremene tehnike i znanstvenih dostignuća – društveni proces rada, uz postupno podruštvljavanje zemlje" (Edvard Kardelj, Problemi socijalističke politike na selu, Kultura, Zagreb-Beograd, 1957, str. 7-8).

63 U nezaboravnom sjećanju ovog autora ostala je slika oranja njive na prilazu Jajcu. Vodeći šest stranih delegacija kroz Hrvatsku i BiH 1961. godine ugledali smo za plugom tri čovjeka – dvojica upregnuta u plug, treći drži drške pluga. Ljudi, umjesto konja oru njivu! Na tu scenu Talijan socijalist, pokazujući prstom, kaže svome zemljaku komunisti, političkom protivniku: "Pogledaj kako oru komunistički traktori!" Obraćajući se meni reče: "Oprostite, morao sam svome političkom protivniku to reći". Okrenuo sam glavu i zašutio.

Sutradan u Zenici reći će: “Sretni ste dok vas drže ideali samoupravljanja. Problem će nastupiti kada tih ideala više ne bude.”

64 “...Neće biti potrebno određivati plaće saveznim propisima. Ako u poduzeću budu plaće veće, općina će imati manje prihode za svoje ... potrebe; ako komuna izvrši veći pritisak na plaće, imat će više sredstava za društvene potrebe...” (Edvard Kardelj, Nekoliko zadataka u izgradnji komunalnog sistema, iz riječi na Plenumu Stalne konferencije gradova u Splitu 7. svibnja 1954. godine, Problemi naše socijalističke izgradnje, 162).

65 Edvard Kardelj, Ekonomska politika i socijalistička demokratija, Problemi naše socijalističke izgradnje, 59, 60. i 64.

66 Program SKJ, Kultura, Beograd, 1958, str. 36.

67 Isto, 37.

68 Isto, 130.

69 Isto, 141.

70 Dančo Zografski, “Naše teme”, br. 8-9/1965, str. 1355.

71 Edvard Kardelj, Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja, IC Komunist, Beograd, 1973, str. XXXVII; također: Edvard Kardelj, Izbor iz dela IV, IC Komunist, Beograd, 1979, str. 37-38.

72 Sedmi kongres SKJ, Kultura, Beograd, 1958, str. 456.

75 VII. kongres SKJ, 566.

76 Isto, 600.

80 Drugi plenum CK SKJ, str. 51.

81 U povodu privrednih uspjeha u završnoj riječi na spomenutoj sjednici CK SKJ generalni sekretar Josip Broz Tito ističe:

“Danas čitav svijet govori o uspjesima Jugoslavije u industrijalizaciji i u razvoju poljoprivrede. Svi dobronamjerni ljudi pišu o tome, pa čak i oni koji nisu dobronamjerni priznaju to, možda i mimo volje. Zato ne bi bilo veće tragedije za nas nego kad u ovom svom radu ne bismo uspijevali i dalje, već bismo se kompromitirali nekim megalomanskim zahuktavanjem. Mi trebamo sačuvati prestiž koji smo postigli i pokazati da je pravilan naš put u izgradnji socijalizma” (Tito, Završna riječ na Drugom plenumu CK SKJ, Govori i članci, knj. XV, str. 74).

82 Svetozar Vukmanović Tempo, Uloga i zadaci Saveza sindikata Jugoslavije u novim uslovima, Sindikati u novim uslovima, Govori i članci, knj. l, Kultura, Beograd 1962, str. 26, 28 i 29.

83 Roman Albreht, Raspodela dohotka privrednih organizacija, VŠPN, Beograd, 1963, str. 108.

84 Isto, 114.

85 Vidi: Karl Marx, Kapital, u: Marx-Engels, Dela (dalje: MED), sv. 21, Prosveta, Beograd, 1970, str. 521-528.

86 Zapisnik, njegovi dijelovi i interpretacije, sada se u Hrvatskoj prvi put publiciraju, a koliko mi je poznato, još ni u drugim zemljama nije to učinjeno. Vjerojatno će ova "priča" mnoge iznenaditi, a neke i šokirati. Iznenadit će pa i razočarati stare komuniste koji su čitav život vjerovali u monolitnost SKJ, a i njihove bivše i današnje političke protivnike, koji svojom tezom o "komunističkom mraku" ne dopuštaju postojanje bilo koje boje osim crne, što odgovara lijenim mozgovima, jer ukida potrebu bilo kakva istraživanja društvenog života. Najveća "poslastica" bit će za istraživače - povjesničare i publiciste - dakako i za političare i ostale javne djelatnike. S ovim spoznajama lakše i bolje će se razumjeti raspad Jugoslavije 1990/91, raspad koji je Tito predvidio 18 godina prije svoje smrti,odnosno 28 godina prije nego što se dogodio.
87 Neka mi bude ovdje dopuštena digresija. Tempo je ovom autoru ispričao kako je drugog dana sjednice iskoristio pauzu i uletio u mali salon gdje je Tito prilegao na kauč. "Tito se ispružio na kauču zatvorenih očiju. Ja mu rekoh ...Stari, molim te zaštiti me od Todorovića da ja ne bih napravio ispad i izazvao veliku svađu... On otvori oči i reče: '... Ti hoćeš postaviti svoj osobni problem. Zar ne vidiš kakva je situacija? Zar ne vidiš da ja ne mogu naći zajednički jezik s dva moja prva suradnika, s Kardeljem i s Rankovićem.'"
89 Starije kadrove će ova Blaževićeva analiza asocirati na jutarnje letove JAT-ovih zrakoplova koji su svakoga radnog dana bili puni poslovnih ljudi, republičkih činovnika i političara, koji su letjeli na sjednice u Beograd.
90 Očigledno, šef Udbe se svrstao u tabor čvrstorukaša, protiv koncepcije samoupravljanja, koja je otvarala vrata demokraciji, konfederalizaciji i socijalnoj državi.
91 Usput rečeno, domaćin sjednice A. Ranković požalio se da se dva dana za ručak jedu sendviči, pa Tita moli da kaže koliko će se dana zasjedati da bi se ručkovi organizirali u zgradi gdje se zasjeda. Tito odgovara "ako bude trebalo ovdje ćemo biti sedam dana".
92 Iz ove ideje će se 1963. roditi institut rotacije i dekumulacije funkcija, od uvođenja kolektivnog rukovodstva rotirat će se čelnici svake godine.
93 Ovo je mogla biti opomena Kardelju kao glavnom akteru budućeg ustava. S gledišta današnje povijesne distance, a u kontekstu ondašnjih odnosa, karakteristično je da je najodaniji Titov suradnik ustao protiv samoupravljanja. Je li i Tito tada tako mislio ili je Gošnjak istupio samostalno?
95 Svi citati sa sjednice prema Zapisniku, Arhiv CK SKJ III/88. od 14, 15. i 26. ožujka 1962.
96 Četiri godine kasnije prilikom uklanjanja s vlasti A. Rankovića, reći će da je, ostavši na pola puta, pogriješio što se na ovoj sjednici kolebao.
97 Razgovarajući u siječnju 1970. o tome vremenu, E. Kardelj mi je tumačio da je on bio uvjeren kako je Tito stao na stranu Rankovića, a protiv njega i da će se godinama morati čekati za novu reformu. Rekao sam mu da je to moguće, ali sam ga podsjetio da se Tito nakon tri mjeseca, krajem srpnja 1962. na IV. sjednici CK KPJ, snažno založio za samoupravljanje. Na to je Kardelj uzvratio da je to istina i da je progovorio njegov poznati instinkt, koji mu je pomogao da sagleda opasnost koju je nosila kampanja inicirana Pismom.

Glava VIII.
HRVATSKA OD SREDINE 1950-ih DO SREDINE 1960-ih GODINA

1. Smirivanje političkih napetosti

Hrvatska je bila uklopljena u jugoslavenski društveni sustav koji je do detalja normirao njezin život, uključujući i davanje suglasnosti za sastav republičkih organa – CK, vladu, Sabor – a u nekim slučajevima i za lokalna tijela. Od ratne suverenosti malo je što ostalo. Zato se sve ono što je rečeno o jugoslavenskom razvoju odnosi i na Hrvatsku. Osim toga, preko Jugoslavije, Hrvatska je bila uklopljena i u europski poredak hladnog rata. Nisu postojale nikakve mogućnosti za radikalnije promjene u poretku koji je uspostavljen u prethodnom razdoblju.

Desetljeće 1954-1964. razdoblje je najmirnijega političkog stanja i najvećih rezultata u ukupnomu društvenom razvoju, posebno u industrijalizaciji, urbanizaciji, promjeni socijalne strukture i u osobnom i društvenom standardu.

Kako je nastupilo smirivanje društvenih konflikata?

Sredinom pedesetih godina pasivizirale su se sve strane koje su u prijašnjemu razdoblju bile oštro sukobljene. Antikomunističke snage kako među Hrvatima, tako i među Srbima, uglavnom su se pasivizirale. CK SKH je na sjednici 23. siječnja 1953. konstatirao da se "neprijatelji" u izborima za općinske i kotarske odbore nisu pojavili. Sličnu konstataciju je 8. listopada iste godine dao u analizi izbora za Sabor i skupštinu Jugoslavije.

Sljedbenici ustaške NDH i poštovatelji Mačeka godinama su se nadali da će Zapad osloboditi zemlje istočne Europe. Sličnu su nadu antikomunisti imali i u sukobu Staljin-Tito. Sredinom pedesetih godina obje su nade potpuno nestale. Naime, hladni rat je stvorio nepromjenljiv svjetski poredak iz kojeg se ni jedna zemlja nije mogla osloboditi. Nada se nije obnovila ni početkom 1960-ih kada je sukob blokova počeo

prelaziti u stanje koegzistencije. Tada je nada za promjenom režima bila još manja jer su oba bloka smatrala da im je u interesu održavanje Jugoslavije kao nezavisne države.

Nakon razbijanja poluspontane seljačke pobune na Kordunu, Baniji i Cazinskoj krajini 1950. i smjenjivanja njihovih najistaknutihih ustaničkih vođa – D. Brkića, R. Žigića i S. Opačića – i srpski su nacionalisti ostali bez jačeg oslonca. Na položaje smijenjenih srpskih prvaka postavljeni su za potpredsjednika vlade Nikola Sekulić, a za ministre Milutin Baltić, –uro Kladarin i Božo Rkman. Na III. kongresu SKH 1954. među 15 èlanova Izvršnog komiteta (vrh SKH) ušla su 3 Srbina – Božidar Maslariæ, povratnik iz SSSR-a nakon 16 godina, narodu nepoznat Mile Poèuèa, radnik iz Gospiæa i Nikola Sekuliæ, pravnik iz Šibenika – sva trojica s bitno manjom reputacijom od smijenjenih srpskih prvaka.

Oni koji su zamijenili smijenjene srpske prvake vodili su politiku protiv srpskoga nacionalizma i Partiji bili lojalniji od svojih prethodnika, koji su bili skloni srbovanju, a D. Brkić i pravoslavlju. Novi nisu imali ratničku slavu smijenjenih. Njihov pad je mnoge demoralizirao i odveo u političku pasivnost, što je tipično za narod koji izgubi vođu.

I liberalne tendencije u SKH u Zagrebu, nastale na \ilasovoj ideji višestranačja, brzo su se ugasile.

Međutim, glavni razlog smirivanja ranijih oštrih sukoba jest slabljenje "revolucionarnog naboja" kako u masi članstva, tako i u rukovodstvima Saveza komunista. Prvi i najvažniji uzrok pasivnosti SK bio je u tome što na otvorenoj sceni nije bilo neprijatelja s kojima bi komunisti ukrstili političke i ideološke "mačeve", osim donekle klera, mada je i prema svećenstvu jačala tendencija pomirljivosti. Nestali su gradska buržoazija, bogati seljaci, ustaše, domobrani, informbiroovci itd. kao neprijatelji Partije, nestao je objekt brušenja revolucionarnog mača – protivnika više nije bilo. Vrijeme klasnih, ideoloških, političkih bitaka bilo je završeno. Partija je dovršila svoju zadaću i počela se zatvarati u sebe. CK SKH 9. veljače 1956. konstatira da neke osnovne organizacije na 90% sastanaka pretresaju probleme svojih međusobnih odnosa, a samo na 10% društvene probleme. Sastanci osnovnih organizacija i rukovodstava bili su sve rjeđi i rjeđi tako da je sredinom 1950-ih u godini dana bilo manje sastanaka nego u jednom mjesecu u poratnom razdoblju. Iz te pasivnosti partijsko je članstvo "izlazilo" u povremene kampanje po pozivu vrha SK kao što potvrđuje pisma CK SKJ iz 1958. i 1962. godine. Dakle, i Partija i njezini protivnici pasivizirali su se pa su prijašnje napetosti popuštale u korist mirnijega razvoja.

Istodobno se mijenjao ideološko-politički profil komunista. Novi, mlađi ljudi donosili su svoje poglede koji se često nisu slagali s pogledima ratnih veterana.

Pasivizacija partijskih masa logična je posljedica jednopartijskog režima. Jer, ako građani ne mogu pokretati političke inicijative, ta se zabrana mora odnositi i na stotine tisuća članova SK. I obratno! Sloboda članova SK ne može se zatvoriti u sebe, već mora otvoriti vrata i za građane. Opadanje ideološkog radikalizma i tzv. budnosti pokazuju i podaci o prijamu "tuđih elemenata" u Partiju. Tako npr. na sjednici IK CK SKH od 28. siječnja izneseni su podaci da u kotaru Križevci u Savezu komunista ima 29,9% pripadnika

oružanih snaga NDH, u kotaru Čazma 21,7%, a u općini Zagreb-Donji grad 11,9% bivših neprijateljskih vojnika. Međutim, informaciju nije slijedila direktiva CK da se provede tzv. “čistka”. Iako dokument ne daje mogućnost da se radilo o prvim impulsima o tzv. nacionalnom pomirenju, to nije potpuno isključeno.

Veliki udio u stabilizaciji političkog stanja dalo je i selo. Selo je oslobođeno prinudnog otkupa i kolektivizacije, a s druge strane velika potražnja agrarnih proizvoda povećala je cijene u korist seljaštva. Cijene poljoprivrednih proizvoda u odnosu prema industrijskim bile su 1953. za 21% veće nego u 1938. godini.[1] Uz povećanje novčanih primanja s naslova povećanih cijena poljoprivrednih proizvoda, seljaci su sve više zarađivali i radom izvan poljoprivrede. U 1953/54. s toga naslova selo je zaradilo 42,7% od ukupnog prihoda, a s njive 57,3%.[2]

Iste godine Jugoslavija je uvezla žita dva puta više od prosječnog izvoza prije II. svjetskog rata, a uvezla bi i više da je imala deviza. Seljaci su imali monopol na tržištu jer u to vrijeme poljoprivredna dobra još nisu masovnije izašla na tržište.

Seljaštvo je sredinom pedesetih godina radikalno poboljšalo svoju ekonomsku situaciju, što je bitno pridonosilo stabilizaciji političkoga života.

Tome je pridonio i odljev mladih seljaka sa sela, započet već 1946-49. nastavljen je kao trajni proces. Od 1948. do 1953. poljoprivredu je napustilo 314.000 ljudi, odnosno preko 60.000 godišnje.[3] Prijelaz iz poljoprivrede u industriju i druga područja rada za mlade je ljude bila životna prekretnica kakvu njihovi preci nisu nikada doživjeli. Seljaci su u tome vidjeli budućnost svoga potomstva: njihovi sinovi i kćeri odlaze u gradove i postaju radnici, stručnjaci – inženjeri, pravnici, liječnici itd., i državni službenici. I tako seljaštvo koje je u prvih 7-8 godina bilo u “ratu” s režimom, sredinom pedesetih godina postaje lojalno tome istome režimu.

2. Razdoblje najuspješnijega društvenog razvitka – Hrvatska ulazi među srednje razvijene zemlje

Od početka 1950-ih godina ubrzava se proces preobrazbe Hrvatske iz pretežito seljačke u industrijsku zemlju, koja će početkom šezdesetih već ulaziti u red srednje razvijenih industrijskih zemalja. U građenju nove industrijske strukture dominirale su metalna, elektroindustrija, brodogradnja, tekstilna, drvna, prehrambena, kemijska, naftna industrija i građevinarstvo.

Ubrzani opći i industrijski razvitak rezultat je niza povoljnih okolnosti: radikalni prijelaz od teške na srednju i laku industriju, visoka izdvajanja za investicije koja su 2 do 3 puta veća od onih u zapadnim zemljama, zapadna ekonomska pomoć, razumnija politika prema seljaštvu, stimulativniji privredni sustav – veća autonomnost poduzeća i lokalnih zajednica koje je zahvatila manija investiranja pa je gotovo svaka

općina htjela dobiti bilo kakvu tvornicu – i, konačno, otvaranje neprobirljivoga tržišta u SSSR-u gdje se mogla prodati i roba slabe kvalitete i siromašnog asortimana.

Ako se izuzmu 3 godine poslijeratne obnove i 4 godine izgradnje teške industrije, u preostalom dugom razdoblju koje će trajati blizu tri desetljeća, godišnja stopa rasta društvenog proizvoda iznosila je 6%. U tom je razdoblju najveći porast zabilježen u desetljeću 1953-1963. kada je Hrvatska s godišnjom stopom rata društvenog proizvoda od 9,5%, jednako kao i Jugoslavija, bila najdinamiènija u svjetskim razmjerima, smanjujuæi jaz prema cijelom svijetu, osim Japanu, koji je imao malo višu stopu porasta.4 To je bilo "zlatno razdoblje" prelaska hrvatskoga društva iz pretežno agrarne u industrijsko-agrarnu strukturu. Veæ je reèeno o masovnom odlasku pučanstva sa sela u gradove. Socijalna struktura ubrzano se mijenjala: s udjela od 56,3% u 1953. godini poljoprivredno stanovništvo se do 1961. smanjilo na 43,9%, a nepoljoprivredno je povećano s 43,6% na 56,1%.5 Fenomen nezaposlenosti nije postojao, mada je bilo i neekonomskog zapošljavanja, tipičnog za socijalistička društva. Udio industrije u DBP-u rapidno se povećavao: u 1955. sudjelovala je s 23%, a 1965. s 33,8%.6

Ubrzana industrijalizacija povukla je brži razvitak u svim ostalim područjima života. Sedmogodišnje školovanje, uvedeno 1950, a od 1954. osmogodišnje, veæ je 1958/59. obuhvatilo 97,4% èitave školske populacije.7 Nepismenost je pala sa 16,3% u 1953. na 12,9% u 1961.8 U brzom širenju srednjega školstva radikalno se mijenjao odnos između gimnazija i srednjih struènih škola i to 1:4 u korist struènih škola za proizvodna zanimanja.

Broj fakulteta povećao se s 8 iz 1940. na 14, a početkom sedamdesetih su godina otvorena 3 nova sveučilišta: u Splitu, Rijeci i Osijeku.

U Zagrebu se 1956. započeo emitirati televizijski program, prvi u Jugoslaviji.

Krajem 1950-ih i početkom 1960-ih događaju se velike promjene u načinu života ljudi: bijela tehnika i putnički automobili ulaze u domove. Broj automobila povećao se od 15.323 u 1960. na 184.068 u 1970. godini.9 U 1960. godini prodano je 3.000, 1970. godini 7.000, a potom i preko 30.000 automobila. U 1960. građani su kupili 4.000, a u 1970. godini 70.000 televizora; hladionika 1960. 12.000, a 1970. 81.000, odnosno perilica za rublje 5.000 i 48.000.10

Pomorska flota povećala se sa 120 brodova u 1950. na 285 u 1960.11

Turistički je promet porastao s 1.890.000 turista u 1955. na 3.017.000 u 1965, dakle tri puta, u omjeru domaćih i inozemnih turista 50:50. Od 1953. do 1960. izgrađeno je 10.874 stanova na godinu, a od 1961. do 1970. 27.064. Stambeni se fond povećao od 882.000 u 1951. na 1.189.000 stanova u 1971.12

Trajno je ostvarivano 100% zdravstveno i mirovinsko osiguranje svih zaposlenih. U tom kontekstu valja zabilježiti da je odnos zaposlenih i umirovljenika bio veoma povoljan i na oko 500.000 zaposlenih u 1953. bilo je 117.000 umirovljenika, u 1965. na 959.000 zaposlenih bilo je 251.000 umirovljenika – što znači da je odnos bio oko 1:4.13

Takav tempo razvitka trajat će do kraja sedamdesetih kada nastupa ekonomska kriza u obliku stagnacije industrije, a s njom i ostalih područja.

3. Nova agrarna politika i njezini rezultati

U godinama kada se industrijalizacija provodila po najvišim stopama rasta u svijetu (1953-1963), poljoprivreda je opasno zaostajala, pa se stvorila golema disproporcija. Ona je postala najveći društveni problem, kao i u svim ostalim komunističkim zemljama. Izgledalo je da rješenja nema.

Poljoprivreda je sredinom 1950-ih godina bila ispod razine u Kraljevini Jugoslaviji, ne samo po proizvodnji već i po tipovima vlasništva, budući je revolucija likvidirala ne samo bogati već i viši srednji sloj i sve seljaštvo svela na male posjednike do 10 ha zemlje. Seljacima je bilo zabranjeno imati traktore sve do privredne reforme 1965. godine.

Nakon propasti kolektivizacije 1953, otvorio se problem: kamo dalje? U Vojvodini i Srbiji pa i u Hrvatskoj, kao glavnim žitnicama bilo je mišljenja da treba poticati privatno vlasništvo, ukloniti ograničenja veličine posjeda, omogućiti nabavu moderne poljoprivredne tehnike, tj. vratiti se na kapitalistički put razvitka poljoprivrede.

Među komunistima bilo je izvjesnog zadovoljstva zbog propasti kolektivizacije – što je bio izraz seljačkog mentaliteta SKJ, koji je dijelom teško podnosio teror prema seljaštvu. Ali, zadrta ideološka predrasuda o opasnosti razvoja kapitalizma na selu, što bi se proširilo i na druge grane gospodarstva, taj je put blokirala.

U opisanoj situaciji V. Bakarić, prvi u Jugoslaviji, a jedini u Hrvatskoj, oblikuje novu agrarnu politiku. On je smatrao da je, ma koliko kolektivizacija bila nerazumna, njezinim slomom pobijedilo sitno vlasništvo, a višestoljetna primitivna tehnologija pobijedila moderne proizvodne snage.

Inspiriran idejom radničkoga samoupravljanja tvornicama, Bakarić je smatrao da se treba stvarati jaka, moderna, tehnički dobro opremljena poljoprivredna dobra kao lokomotive razvoja poljoprivrede, a seljaštvo “pustiti” da slobodno izlazi na tržište i vezivati ga ugovorom u kooperativne odnose s društvenom poljoprivredom i prehrambenom industrijom, posebno u stočarskoj proizvodnji, u kojoj je ono superiorno kombinatima, budući da seljak ne računa svoj rad, koji se u stočarstvu ne prekida ni danju, ni noću, ni praznikom.

Dakle, kao što radnici upravljaju tvornicama, tako jednako poljoprivrednim kombinatima trebaju upravljati oni koji u njima rade.

Početkom 1954. godine Vladimir Bakarić započinje svoju bitku koja će trajati sve do početka šezdesetih godina. S uvjerenošću da njegovu “modelu” pripada budućnost, uzima Slavoniju za

“eksperiment” i, u više godina uzastopno, posjećuje “poljoprivredna dobra”, drži savjetovanja, uvjerava, potiče, pa i “naređuje” – stvara pokret modernizacije poljoprivrede. Ta inicijativa i “kampanja” te radovi koji su iz toga objavljeni, dobili su ime “osječki razgovori”, “osječki sastanci”. Ovdje se prikazuju glavne ideje samo prvog “razgovora”, održanog ožujka 1954. u Osijeku.

Konstatirajući da su partijske mase, seljaci, rukovodioci i stručnjaci izgubili vjeru u politiku Partije na selu, Bakarić kaže da “ni poljoprivredna dobra ni zadrugarstvo nisu za seljaka budućnost niti služe za ugled. Zato se oni masovno vraćaju na staro”.

Zašto tadašnja državna dobra ne odgovaraju ni seljacima ni društvenoj zajednici, zašto su tolika zaostala – pita se Bakarić.

“Državna poljoprivredna dobra rađena su na feudalnim principima, nešto modernizirana, i u najboljem slučaju liče na njemačka junkerska dobra. Na tom osnovnom shvaćanju ona su se do sada gradila i ni jedan pokušaj da se načini nešto drugo nije uspio...”14

Uz neuspjeh SRZ-ova i uz pasivna, nerentabilna poljoprivredna dobra jasno je da seljak mora misliti da “...jedini oblik poljoprivrede, koji je rentabilan – to je seljak” i da “...mi ništa pametno nismo u stanju učiniti...”

Ako se situacija ne promijeni “...mi se iz tog ćorsokaka maknuti nećemo jer će sva državna poljoprivredna dobra ... tući seljak. Bude li ih tukao seljak, naša situacija je bezizlazna...”15

Ne birajući rječnik u kritici stanja i shvaćanja, Vladimir Bakarić je, veoma oštro govorio o inertnosti, neinventivnosti, zaostalim shvaćanjima, pritisku naslijeđene konzervativne svijesti koja je zahvatila podjednako i seljaštvo i poljoprivredne stručnjake, i partijske aktiviste i rukovodstva. Bio je, na početku, gotovo potpuno usamljen. U kuloarima se govorilo da je diletant, da je ideja kako se može po jednom hektaru proizvesti 40 mtc žita protiv zakona genetike itd. Bakarić se posebno žestoko “oborio” na poljoprivredne stručnjake govoreći kako je jedan od uzroka tome stanju i njihov profil. “Agronomi su kod nas danas dobrim dijelom statističari, oni zbrajaju, dijele i množe nemilice. Oni su dali toliko lijepih, ali potpuno beskorisnih podataka. Samo to ne treba slušati, jer to ne vodi ničemu. Oni, npr. tvrde da rade pod uvjetima koji ne ovise o nama nego o dragom Bogu. A pod istom takvom neizvjesnošću drugi proizvode dva puta više s iste površine...”16

I dalje.

“...naši se stručni kadrovi ne daju iz Zagreba ... misle kako postati gospodin. Kada postanu agronomi, onda misle kako će po kotaru soliti pamet seljacima i držati predavanja ... Mi sada to trpimo i dalje i velimo: agronom nema kod nas posla... njega više zanima čitanje fitopatologije i drugih ‘ologija’.17

...Čuvajte se ’stručnjaka’, čuvajte se cifara i knjiga, uzmite traktore i plugove i zasučite rukave...”18

Vladimir Bakarić nije ostao dužan ni lokalnim prvacima, koji su samo molili za intervencije i tražili novce iz centralnih fondova i banaka, jer da bez toga ne mogu ništa učiniti. On im se obraća: “... I kad

kažete: dajte Vi, republika, industriju u –akovo - Otkuda!... Da bi donijeli industriju u –akovo, da biste se Vi mogli boriti protiv biskupa, mi bismo morali opljačkati Zagreb. Nema nikakva razloga za to...” Ta logika je nešto “najopasnije što može biti”.19

Pa gdje je, onda, izlaz?

Bakarić sve poziva da se oslobode starih navika, da uzmu “...sve što je suvremena nauka dala...” i da se organizira “...pokret koji će biti vrlo širok”, u koji ulazi sve “...i koji će iskoristiti šanse koje otvara decentralizacija i deetatizacija ekonomskog života. Svaka komuna, svaka društveno organizirana proizvodnja treba da akumulira u fondove za razvoj privrede i na tome treba stvarati pokret”.

I ovdje jedna razlika u pristupu: dok su mnogi i mnogi napadali “lokalizam” koji “potkopava autoritet centralne vlasti”, Bakarić podržava lokalne inicijative što više može.

U ovoj bitci Vladimir Bakarić je pobijedio. Tu politiku je prihvatio SKJ i ona je krajem 1950-ih trijumfirala. I sam Bakarić je na sjednici državno-partijskog vrha Jugoslavije, ožujka 1962, rekao kako je išao u bitku politièkom snagom, kako su svi moguæi struènjaci “od biologa, selekcionara do ekonomista kategorièki odbijali upravo ono što smo mi postigli. A postiglo se i dva puta više nego što smo u poèetku postavili kao krupni cilj”. I posljednji je seljak postigao 40 mtc po 1 ha – 2 do 3 puta više nego ikada prije.

U poljoprivredi su 1960-ih postignuti spektakularni rezultati. O tome najbolje govore podaci da je godišnja proizvodnja žitarica u Hrvatskoj povećana od 1.044.000 tona 1950-ih na 3.129.000 tona 1970-ih, odnosno s 327 kg na 701 kg po stanovniku. Proizvodnja mlijeka u istom je razdoblju povećana s 358.000 tona na 730.000 tona ili s 95 na 163 litre po stanovniku.20

Visoke rezultate u poljoprivredi postigla su ne samo poljoprivredna dobra, već i seljaci zahvaljujući boljoj motivaciji koju su davale povoljnije cijene i “gladno” tržište.

4. Bakarićeva politička strategija

Na prijelazu pedesetih u šezdesete godine Hrvatsku su obilježili s jedne strane najveći rezultati, a s druge strane i prividno vrlo stabilno političko stanje. Savez komunista, nakon smanjivanja broja članstva od 1953. do 1955. za oko 11.000, povećava se od 1955. do 1959. za novih 48.571, dostigavši broj od 176.017 članova – s dominacijom radnika (38,1%) i službenika (37,1%),21 pretežno u dobi od 25 do 40 godina. Iako je, kao što je već rečeno, Savez komunista počeo gubiti borbenost i akcijski potencijal, njegovo je članstvo ideološki i politički još bilo spremno slijediti svoje partijske vođe, posebno Tita. Blok političkih snaga u narodu koji je slijedio Savez komunista još je bio izrazito nadmoćan svojim političkim protivnicima.

Državno-partijski vrh Hrvatske, na čelu s V. Bakarićem, u ovoj fazi života ne pokreće nikakve krupnije političke akcije. Ne reagira na impulse iz života naroda već se aktivira uglavnom po direktivama državno-partijskog vrha Jugoslavije, posebno Tita, osiguravajući funkcioniranje mehanizma vlasti. Na čelu

Hrvatske učvrstio se V. Bakarić čija je moć bila više plod njegova intelekta, vještine vladanja nego funkcije šefa vladajuće stranke.

Bakarić je bio apsolutno superioran ostalim prvacima SKH. Prvi intelektualac u čitavom SKJ, Bakarić je, ustvari, imao najpotpunija znanja iz povijesti, političke ekonomije, prava, sociologije i marksizma, čime je fascinirao vodeće partijske kadrove u Hrvatskoj.

U svome političkom djelovanju Bakarić se atipično ponašao u usporedbi s gotovo svim ostalim komunističkim prvacima u Hrvatskoj. Čuvao se da ne otvara krupna politička pitanja ako ona ne bi imala Titovu suglasnost i ako nije osiguran pun uspjeh političke bitke,22 stalno težeći da suzbija one koji su bili skloni staljinističkoj metodi vladanja.

Ostali članovi državno-partijskog vrha Hrvatske, članovi IK CK SKH – A. Berus, M. Belinić, J. Blažević, A. Biber, Z. Brkić, S. Komar, I. Krajačić, V. Krstulović, B. Maslarić, M. Počuča, D. Saili, N. Sekulić, M. Špiljak i drugi – bili su pretežito praktičari čija je intelektualna razina bila znatno ispod Bakarićeve. Cijela ta vodeća ekipa bila je primljena u KPJ prije rata, u vrijeme tzv. boljševizacije Partije. Znanja su im se temeljila uglavnom na Historiji SKP(b)-a i popularnim komunističkim radovima iz doba njihove mladosti.

U ratu i poslijeratnoj izgradnji danonoćni praktični rad nije im ostavljao vremena za učenje. Trajno su bili "žrtve" funkcioniranja vlasti, posvetivši se svakodnevnom praktičnom radu. Bakarić je djelovao na drugi način. On npr. nije odlazio na partijske sastanke na "teren", osim, naravno, na sjednice IK, Centralnog komiteta i kongrese; nije išao na zborove pred narod; nije sudjelovao u agitaciji i propagandi. Njegov um nije zamutila nikakva ideologija pa ni komunistička. Nije se često pojavljivao u javnosti.

Bakarić nije trošio vrijeme čitanjem velike produkcije partijskih elaborata i drugih materijala; čitao je knjige! Kao malo koji komunistički prvak, imao je normalno i sustavno školovanje. Jer na studiju je samostalno izučavao takve suprotne klasike kakvi su Schopenhauer, Marx, Hegel, Lenjin. Kod Schopenhauera je našao teze da nezadovoljstvu svijeta nema kraja i da je ovaj svijet, kao objektivacija metafizičke individualne volje, najgori od svih mogućih svjetova i kada bi bio još samo malo gori, ne bi uopće trebao postojati, da ni jedna istina nije tako sigurna i tako neoboriva, te da jedino spoznaja cjeline i biti stvari umiruje volju. Suprotan pogled na svijet dobio je kod Marxa, Lenjina i Hegela. S takvim širokim dijapazonom poznavanja filozofije, te povijesti, političke ekonomije, prava i sociologije jedva da se s njim može usporediti bilo koji komunistički lider. Takav tip obrazovanja učinio ga je ličnošću koja na društvo ne gleda s naivnim zanosima da ga može izmijeniti ovom ili onom promjenom preko noći, u što su gotovo svi ostali vjerovali i u ime te vjere provodili nasilje nad društvom. Svjestan svoje intelektualne superiornosti Bakarić je omalovažavao većinu članova svoje ekipe, ali prema njima nije bio arogantan niti ih je vrijeđao.

S razvijenom povijesnom sviješću i izrazitim talentom za političke i sociološke analize, V. Bakarić je stekao iskustva i izvukao pouke iz najdramatičnijeg trenutka povijesti 1941-45, što je njegovoj ličnosti dodalo novu mjeru realizma i mudrosti.

Uz ratno političko iskustvo došlo je i ono iz političkog života Jugoslavije, što je bitno determiniralo Bakarićevo političko djelo. Odolio je dogmatizmu i sektaštvu. Suprotno tome, to je iskustvo ojačalo njegov antidogmatizam. Dok je golema većina revolucionara vjerovala da je odmah po zauzimanju vlasti moguće izgraditi savršeni društveni sustav, koji se neće mijenjati sve do konačne izgradnje komunizma, Bakarić je pristupao društvenim procesima hladne glave, kao što matematičar ili tehničar rješava matematičko-tehnički problem, bez emocija i zanosa.

Po svom pristupu razvoju društva bio je često i u najbližem krugu suradnika u manjini, a ponekada čak i potpuno usamljen. Sukobljen stalno s “modelskim” načinom mišljenja mnogih svojih drugova, nije mogao otvoreno razviti svoj pristup, ali je stalno “razarao” njihove modele, čekajući pogodan trenutak da se i oni sami iskustvom uvjere da je došlo vrijeme promjena.

U svim političkim projektima uzimao je u obzir međunarodne činitelje, kako u smislu korištenja prilika da se društvene promjene smjelo izvedu, tako i u smislu zaustavljanja nekih promjena kada to međunarodne okolnosti otežavaju.

Uz ostale činitelje i okolnosti koje su bitno određivale okvire Bakarićeva političkog djelovanja, snažno je djelovao i njegov specifičan odnos s Titom. On nikada nije izlazio izvan okvira Titove vizije i političke strategije. I to nije bila stvar slijepe odanosti koja može i pući, pa se odnosi okrenu u suprotnom smislu. Bakarić je s jedne strane vrlo dobro znao da je on na čelu Hrvatske voljom Tita, ali je i racionalno spoznao da je Tito rođeni lider, smioni strateg i mudar čovjek, koji realno rješava povijesne probleme razvoja te da zato njega treba slijediti. Vjerojatno mu je i on, kao i Krleža, povremeno “brusio zube” da ga “pridobije” za neke poteze, ali je iza toga s obje strane stajalo uvažavanje i poštovanje, i lojalnost. Bakarić vjerojatno nikada sebe nije dovodio u iskušenje da stvara neku alternativu Titovoj strategiji. Ponašao se kao Titov opunomoćeni ministar za Hrvatsku, ali to kao vješt političar nikada nije ni rekao niti je dao mogućnosti da se o njemu tako misli.

Bakarić je znao razlučiti povijesne od svakodnevnih problema, pa je zato gotovo svu pažnju posvećivao problemima dugoga trajanja, čekajući više godina da se ostvare mogućnosti za političke prekretnice. Za Bakarića su prioritetni problemi bili: relacija Hrvatska-Jugoslavija, odnos Hrvati-Srbi, gospodarski sustav, seljačko pitanje, Crkva (kler). Kao dobar poznavalac povijesti, Bakarić je znao dileme Supila, Trumbića, Radića i Mačeka o Jugoslaviji i jugoslavenstvu. On kao i Tito nije prihvaćao ideju dualizma, sporazum Zagreb-Beograd, već ideju jačanja subjektiviteta tzv. jugoslavenske periferije, tj. svih ostalih republika – Makedonije, BiH, Crne Gore i Slovenije – da bi se izašlo iz “začaranoga kruga” sporazumijevanja između dvije najveće republike, Hrvatske i Srbije. Ustvari, nadao se pobjedi ideje

konfederalizma. Njegov koncept Jugoslavije mogao bi se ovako formulirati: ono što je za trenutak dobro za Hrvatsku, a nije dobro za Jugoslaviju ne treba podržati, jer dugoročno neće biti dobro ni za Hrvatsku. Ali, i suprotno, ono što je dobro za ostalu Jugoslaviju, a štetno za Hrvatsku, ne treba podržati jer dugoročno neće biti dobro ni za Jugoslaviju. Drugim riječima, Bakarić je težio da Hrvatska bude takva da je ostala Jugoslavija može primati, ali i da Jugoslavija treba biti takva da bi ju Hrvatska mogla primiti.

Naravno, ta Bakarićeva formula slična je "kvadraturi kruga" zbog suprotstavljenih interesa, ali pod danim povijesnim okolnostima Bakarić je tu formulu smatrao racionalnom, jer je očekivao da ona vodi u konfederaciju.

Nacionalna država Bakariću nije bila svetinja. Važnije mu je bilo društvo i njegov civilizacijski progres. O političkom pluralizmu nikada nije govorio, osim 1953. godine u razgovoru s \ilasom. Inače, kada krenu jake tendencije u tom smjeru, on će, kao i Tito, biti protiv (1970/71).

I pismeno i usmeno Bakarić se izražavao sažeto i jezgrovito, ali i na svoj pitijski i ezopovski način pa su ga u partijskim krugovima nazivali "Budom". Taj je stil prikrivao njegov antidogmatski stav, pa čak i odvratnost spram revolucionarnih fraza i zanosa partijskih aktivista.

Bakarić nije bio ni organizator ni propagandist ni "masovik". Čekao je da mu vrijeme donese plodove. Govorio je da postoje trenuci kada se lovi i trenuci kada se "mreže suše". Nije bio niti je želio biti državnik u smislu građenja državne strukture, ali je, kao svatko tko zasjedne na vlast, tvrdo, uporno i vješto držao poziciju čelnoga čovjeka Hrvatske – čak i onda kada to po funkciji nije bio.

Bakarićeva politička strategija nije bila samo plod njegova političkog uma. Ona je uzimala u obzir i dva važna hrvatska čimbenika: političku svijest hrvatskih komunista i srpskog naroda.

Iako su stvorili i vodili najjaču antifašističku vojsku u Jugoslaviji, hrvatski su komunisti subjektivno prihvatili i hipoteku zločina ustaškog režima NDH pa su otklanjali one političke akcije koje su "mirisale" na separatizam ili potkopavanje Jugoslavije. Samozatajno su zatomljavali svoje nacionalne emocije i javno manifestiranje slobodnoga nacionalnog života – od svojih povijesnih ličnosti i velikih datuma svoje povijesti do patriotskih pjesama i nacionalnih simbola itd., da ne bi "digli na noge" velikosrpske snage i Srbe u Hrvatskoj. Neki komunisti su odbacivali i samu ideju nacionalne države, plašeći se obnove ustašoidnog režima. U njima je Bakarić vidio i saveznike i protivnike, ovisno o situaciji.

Stogodišnje iskustvo je Bakarića inspiriralo da rješenje tzv. srpskog pitanja mora zasnivati na politici izolacije Srba od velikosrpske politike, od "beogradske čaršije", jer ona ugrožava oba naroda. Od stvarnih ili potencijalih protivnika Hrvatske valja stvarati odane građane kao što je to nastojala hrvatsko-srpska koalicija, HSS i KPH u II. svjetskom ratu, u kojemu se velika većina srpskog naroda u Hrvatskoj borila protiv četništva.

Bakariću je u ovom tekstu dan povelik prostor, ali to ima opravdanja jer će on još 20 godina vladati u Hrvatskoj i sve što će se dalje događati može se uglavnom pripisati dvojici ljudi – Titu i Bakariću.

5. Buđenje političkoga života

Buđenje političkoga života u demokratskom i nacionalnom smjeru nije počelo tek Deklaracijom o hrvatskom jeziku 1967. godine, kako se to smatralo, nego prije – na prijelazu iz pedesetih u šezdesete godine. Fenomeni toga buđenja bili su vrlo različiti i po nositeljima i po tendencijama, po motivima i ciljevima, a pojavili su se u republičkom rukovodstvu i među studentima, među intelektualcima kao i među radnicima, koji su počeli s kraćim štrajkovima. Uz te tendencije valja uključiti i porast utjecaja klera i njegov pomirljiviji odnos spram režima.

Iako manje značajan simptom, kronološki slijede demonstracije studenata u Zagrebu u svibnju 1959. Taj je slučaj važan jer se prvi put dogodio, i zato što je stavio republički vrh pred dilemu kako reagirati. Naime, zbog loše ishrane oko 3.000 od ukupno 26.000 studenata demonstriralo je s parolama “gladni smo”, “mi smo Titovi, Tito je naš”, ali i s parolama “komunisti – najgora klasa”. Odmah je uhićeno nekoliko studenata. Partijsko-državni vrh je 13. svibnja 1959. analizirao demonstracije. Konstatirano je da nitko od 3.800 komunista na sveučilištu nije nastupio protiv studenata i da nitko od profesora nije pokušao smirivati studente. Neki sudionici sjednice tražili su oštre represivne mjere protiv studenata. Vladimir Bakarić je te zahtjeve odbacio rekavši da je Savez komunista kriv jer se odvojio od studentske “mase” i da su političke parole bile “glupe – od lijevih do desnih”, što znači da se ne radi o političkoj pozadini, da to “nije policijska stvar” niti se može rješavati policijskim metodama, veæ politièkim radom među studentima i poboljšavanjem njihova standarda.

Završilo je, dakle, bez represivnih mjera. Inače, slučaj potvrđuje da se partijsko članstvo već prilično “ohladilo” od revolucionarnoga “naboja” ranijih razdoblja.

Pola godine nakon studentskih demonstracija, 13. studenog 1959, državno-partijski vrh je raspravljao probleme gospodarskoga zaostajanja Hrvatske. Sjednici je bio nazočan i Edvard Kardelj.

Na sjednici su prezentirani podaci prema kojima je Hrvatska počela zaostajati. Naime, od 1947. do 1952. Hrvatska je po investicijama bila iznad jugoslavenskog prosjeka, sudjelujući s 26% u jugoslavenskim investicijama. Od 1952. do 1958. – u razdoblju kada se već prelazilo na laku industriju – taj je udio pao na 22%. Kardelj je “priznao” zaostajanje Hrvatske i, u duhu svoje koncepcije, rekao da je uzrok tome što su “republike izgubile svoju materijalnu bazu” i da federaciji treba ostaviti samo sredstva za razvitak zaostalih krajeva.

Kardeljeva teza o razvlašćivanju federacije u financiranju investicija legalizirana je 1950-52. u okviru koncepcije samoupravljanja. Tada je SKJ bio odlučio da se ukinu državni investicijski fondovi – što se odnosilo na fond federacije, jer su tada republike imale beznačajna sredstva u svojim fondovima – i da se

taj kapital prenosi na poduzeća i komune (općine – kotareve). Međutim, kada je sredinom 1950-ih završena faza tzv. ključne kapitalne izgradnje, računalo se da će se ta ideja realizirati. No, to se nije ostvarilo. Autori te ideje računali su da će prijenosom kapitala na poduzeća i komune "žrtvovati" republičku gospodarsku suverenost, ali da će se osloboditi ekonomske moći federacije.

Podjela saveznoga investicijskog fonda nije provođena po republikama da bi one investirale po svojim kriterijima, već je savezna vlada odlučivala o gradnji novih i modernizaciji starih objekata. Stara poduzeća i ona u osnivanju financirala je izravno federacija. Republike su, naravno, lobirale za svoja poduzeća – što je dovelo do svađa i sukoba takvih razmjera da je Tito na sjednici IK CK SKJ ožujka 1962. rekao da stanje vodi u mogući slom Jugoslavije, a to je detaljno izloženo u prethodnoj glavi.

Na istoj sjednici nakon rasprave o gospodarskom zaostajanju Hrvatske, bilo je govora o odnosu države i Crkve. Konstatirano je da se katolički kler uspješno prilagođava društvenim prilikama i da postiže vrlo dobre rezultate u svom pastoralnom djelovanju, što se argumentiralo s dva podatka: u 1958. u Mariji Bistrici je bilo oko 130.000 vjernika, što je za one prilike vrlo mnogo, a u Zagrebu vjeronauk pohađa oko 20-30% djece. I materijalno se stanje Crkve poboljšalo prilozima vjernika.

Kardelj je prilično oštro ukorio SKH rekavši da u njemu prevladava linija "frontalnog suprotstavljanja s Crkvom", te da ne iskorištava mogućnosti za dijalog i izvjesne razlike unutar klera. Kardelj navodi da npr. kardinal Franjo Šeper pokazuje oportunistički pomirljiv stav prema režimu, da on "ne želi" rat "s nama". Znači, ne ići frontalno već na sporazumijevanje.23

Govoreći o nacionalističkim tendencijama u Crkvi i izvan nje, Kardelj je rekao da je nacionalizam refleks i reakcija smanjene suverenosti republika u Jugoslaviji. On predlaže hrvatskom vodstvu da popušta na pitanjima hrvatskoga jezika, na nacionalnoj kulturi, na folkloru itd. – reafirmirati sve što je u tim sferama nacionalno, uz istovremeno pojačan otpor ideji jugoslavenstva kao obliku nacionalnog opredjeljenja.

Iako nije značajno, kronologija nameće da se zabilježi sjednica državno-partijskog vrha, točnije Izvršnog komiteta (IK, sljednika Politbiroa od 1954) 15. travnja 1960, posvećena iseljeništvu, ali na poticaj iz federacije. Procijenjeno je da politička emigracija ima oko 150.000 ljudi. Od toga otpada 120.000 na ratnu, a 30.000 na poslijeratnu emigraciju. Matica iseljenika, osnovana 1951, dala je ove podatke o emigraciji: iz Jugoslavije u emigraciji živi oko 1,5 milijuna ljudi – iz Hrvatske oko 1 milijun, iz Slovenije oko 300.000, iz Srbije oko 80.000, iz BiH oko 50.000, iz Makedonije oko 50.000, a iz Crne Gore oko 30.000.

Od hrvatskih nacionalnih manjina spomenuto je 40.000 ljudi u Gradišću (Austrija). Znakovito je da nije evidentirana brojnija hrvatska manjina u Mađarskoj. U ovom slučaju "podleglo" se jugoslavenskoj politici koja je sve u Mađarskoj tretirala "Južnim Slavenima" pod ingerencijom federacije.

Na sjednici IK CK SKH 20. lipnja 1960. raspravljalo se o političkoj situaciji u Republici. Konstatirao je da je tekuća privredna reforma uplašila radnike i poslovodstva da će tržišni mehanizam i nove

tehnologije izazvati otpuštanje radnika, te da takva shvaćanja treba suzbijati, što znači da je rukovodstvo podržavalo reformu. Zabilježeni su i prvi manji štrajkovi – na radovima Jadranske magistrale, u DIP-u Karlovac i 12 kraćih štrajkova u Zagrebu, ali bez uobičajene zabrinutosti i represije s preporukom da se pojača ideološka i kulturna aktivnost među radnicima.

Na osnovi informacija Službe državne sigurnosti (SDS) konstatirano je pojačano protürežimsko djelovanje u "masama", izraženo u obliku veličanja Zapada, pretkazivanja sloma socijalizma, mogućnosti ostvarenja "slobodne Hrvatske" itd. te da je, navodno, otkriveno 6 ilegalnih nacionalističkih organizacija. Informacija SDS-a ustvrdila je opći porast nacionalizma od kavanskog do organiziranog oblika. Stalno se uspoređuju Hrvatska i Srbija, odnosno Beograd i Zagreb, pa se npr. govori da je novi beogradski sajam konkurencija Zagrebačkom velesajmu, prodor srbizama u hrvatski jezik, govori se kako Srbi svuda na položajima vide Hrvate s nečistom prošlošću, a Hrvati vide Srbe na svim točkama vlasti. Srpski ustanički krajevi žale se na zapostavljenost upirući prstom na uvjete u kojima ljudi žive, dok se hrvatski krajevi više vezani za režim NDH tuže da se diskriminira njihov razvoj.

Zaključuje se da su glavna vrela neprijateljskog djelovanja ustaške i četničke obitelji. Zaključuje se i da se uzroci takvih tendencija nalaze i u "greškama i nedostacima" vlasti, da ih treba uklanjati, pa se kaže, npr., da treba voditi računa o nacionalnom sastavu rukovodstava. Nisu dane direktive za represivnu politiku, ali ni za popuštanje tim tendencijama.

Valja zabilježiti i raspravu IK CK SKH 17. listpada 1960. kada se prvi put daje stručno obrađena podloga za sjednicu. Radilo se o analizi predviđenoga jugoslavenskog petogodišnjeg plana.

U statističkom pogledu razvitka gospodarstva opet se navodi da je on na štetu Hrvatske. U 1959. u odnosu prema 1947. indeks porasta privrede za Jugoslaviju je 221%, a za Hrvatsku 206,2%. Stopa godišnjeg rasta Jugoslavije bila je 6,7%, a Hrvatske 6,2%. U odnosu prema 1939. indeks za Jugoslaviju je bio 348%, a za Hrvatsku 305%. Osobna potrošnja Hrvatske i Slovenije manja je od njihova narodnog dohotka, dok sve ostale republike više traže nego što privređuju.

TABLICA RASPODJELE NACIONALNOG DOHOTKA (u %)

Jugoslavija	Nacionalni dohodak	Osobna potrošnja
	100	100
Srbija	96,9	102,2
Hrvatska	115,1	109,1
Slovenija	177	145
B i H	74	74,4

Makedonija	61,6	78,1
Crna Gora	53,7	75,1

Slovenija i Hrvatska više proizvode nego što troše, dok sve ostale manje privrijede a više troše, posebno Crna Gora i Makedonija.

Marijan CvetkoviĆ je istakao da se Hrvatska bori protiv jugoslavenske centralizacije zato što je suprotna samoupravljanju – dakle ideološki, a ne nacionalni kriterij – te da ona razvojno zaostaje u posljednjih 7-8 godina (od 1952). Unatoč tome, savezni plan predviđa godišnji rast gospodarstva za Jugoslaviju 11,1%, a za Hrvatsku 9,7%, dok bi investicije bile u odnosu 12% : 9%. Savezni investicijski fond bi se umjesto smanjio ili ukinuo, povećao od 46% 1960-65. na 47% svih investicija u Jugoslaviji.

Savezni plan ima posebno loš odnos prema pomorstvu. Navodi se da je Tito naredio da se što prije poveća pomorska flota na 1 milijun BRT, ali savezni plan to ne uvažava.

Na sjednici je kritizirana politika savezne vlade glede zaostalih krajeva. Naime, tada nije postojao "klub" nerazvijenih republika, već su u nerazvijene bili uključeni zaostali kotarevi iz svih republika. Po saveznim kriterijima, trebalo je iz Hrvatske uključiti kotareve koji obuhvaćaju 29% pučanstva a federacija je priznala 16%.

Cijela 1961. godina protekla je u znaku provođenja "male" privredne reforme, koju je Hrvatska podržavala.

Navedeni fenomeni u 1959, 1960. i 1961. ilustracija su buđenja političkog života koji je bio zamrznut početkom 1954. zbog slučaja \ilas.

Cijela 1962. protekla je u znaku spomenute ideološke i političke kampanje koju je naredilo Pismo IK CK SKJ. U odnosu na proces demokratizacije ta je kampanja bila korak nazad.

Osim kampanje zaslužuje da se zabilježi da je 7. prosinca 1962. IK CK SKH razmatrao situaciju u Bujštini. Prema elaboratu, u Bujštini je bilo 19.877 stanovnika, od čega 4.309 Talijana. Od priključenja zone "B" 1954, odnosno Vidanskog sporazuma (Udine), iselilo je 8.072 osobe ili 45% stanovništva Bujštine.

Italija je s jedne strane stimulirala iseljavanje, financirala i zapošljavala imigrante, a s druge težila pojačanom utjecaju u Istri. Vrh SKH, posebno Bakarić, bio je protiv iseljavanja iz Istre, ali u tome nije uspio. Naime, Ministarstvo prosvjete SRH (ministar M. Žanko) opstruiralo je takvu politiku; zapostavljalo je Istru. Dok je u Hrvatskoj 87% djece nastavljalo školovanje nakon osmogodišnje škole, u Istri se dalje školovalo samo 25% djece. Dok je republičko rukovodstvo zahtijevalo da se Talijani zadržavaju, dotle su jugoslavenski i hrvatski nacionalisti – čudan savez – pritiskali na iseljavanje. Konstatiralo se i da se na rukovodeća mjesta još uvijek postavljaju ljudi izvan Istre, a domaći se ljudi zapostavljaju.

Zaključeno je da Talijane i ostale valja odvraćati od iseljavanja i u tom cilju ispraviti pogreške u politici, kulturi, prosvjeti, a posebno u pravima nacionalnih manjina.

Prvih godina nakon oslobođenja 1945, Istra je bila izložena još žešćim represalijama od drugih hrvatskih krajeva. Rukovodeći ljudi koji su dovedeni iz ostalih krajeva Hrvatske i Jugoslavije sudarili su se s blagim mentalitetom Istrana. Desetogodišnji zategnuti odnosi sa Zapadom i Italijom pojačavali su represivne mjere protiv građana. I vojna uprava nad Istrom je, kao dio režima, otežavala normalizaciju života.

Naslijeđena višedesetljetna gospodarska situacija nije se znatno popravljala, iako je, npr., ukinut kolonat, relikt još iz srednjovjekovlja. Boljševička politika pobjednika provodila se prema građanskim "suputnicima" koji su KPJ, odnosno KPH, bili potrebni u NOR-u, što je pogodilo i hrvatsko svećenstvo i talijansku nacionalnu manjinu. Obračun je mjestimice bio silovit i veoma grub. No, i Italija je tome pridonosila, pogrešno procijenivši da će njezini uspješni pozivi na odlazak mnoštva Talijana destabilizirati prilike u Istri, i tako zapadnom svijetu pokazati "stvarnu" situaciju i natjerati ga na "kroćenje" uzbuđenih Hrvata (i Slovenaca), te da će odlazak biti privremen. Stoga se iseljava ne samo znatan broj autohtonih Talijana ("egzodus"), što jugoslavenske vlasti podržavaju, već i brojni Hrvati, čak i izvan Istre, koji su se proglašavali Talijanima, ali s osnovnim ciljem da prijeđu preko Apeninskog poluotoka te da nastave prema prekomorskim zemljama. Taj je odlazak duhovno i materijalno znatno osiromašio Istru, a za otišle se pretvorio u trajno stanje. Uz to, osobito 1946, započinje proces – povremeno i grub – smjene ratnih i poratnih vodećih ljudi u Istri, koji nisu bili za radikalan prekid veza sa zapadnim svijetom i nisu bili toliko centralistički nastrojeni, jer su NOR na leđima iznijeli sami.

Tek sredinom 1950-ih godina, nakon Londonskog sporazuma s Italijom 1954, postupno sazrijeva svijest da treba na nov način iskoristiti prirodno-zemljopisne osobitosti Istre. Na proces mijenjanja svijesti najviše su utjecali prvi naraštaji hrvatskih visokoobrazovanih i uopće obrazovanih Istrana, napose u Rijeci i Zagrebu. Oni su se nakon školovanja gotovo listom vraćali kućama, a njihova je specifičnost bila u tome da su mahom "prozapadnjački orijentirani". Pa i to što je J. B. Tito veoma često boravio u Istri, jer je Brijunsko otočje pretvorio u svoj pravi dom, nije bilo naodmet u bržoj sanaciji privrednih, a time i socijalnih teškoća, u bržem kretanju prema znatnijim ulaganjima u obnovu, napose industrijske Pule, turističko-ugostiteljske Opatije i ugljenokopnoga labinsko-raškoga bazena (od Lupoglava, vezavši se na Sloveniju, do Štalije – Raše 1951. dovršena je željeznička pruga, i to vrlo teškim "dobrovoljnim" radom, koji su Istrani prozvali "istarskim Sibirom"). Stoga, dotadašnje napetosti, mahom klasno-ideološke naravi, brže počinju splašnjavati nego u drugim područjima Hrvatske, odnosno u Jugoslaviji, što u znatnoj mjeri pomaže da se Istra već u drugoj polovici pedesetih godina prva od hrvatskih, pa i jugoslavenskih, područja oslobađa pritiska, znalački koristi uvođenje samoupravljanja, snažnije otvara Zapadu te naglije kreće u proizvodnju materijalnih, ali i u obnovu duhovnih dobara.

Događajima u 1962. valja još dodati izbor Mike Tripala za sekretara Gradskoga komiteta SKH u Zagrebu. Na čelo zagrebačkih komunista došao je iz Beograda s dužnosti predsjednika Centralnog komiteta

narodne omladine Jugoslavije (1955-1962). Njegov dolazak je početak smjene generacije predratnih komunista.

U 1963. nastavljena je tendencija oživljavanja političkog života.

Na sjednici IK CK SKH raspravljani su tzv. ideološki problemi. Rečeno je da su ideje "o jugoslavenskoj naciji, o unitarizmu i centralizmu kao (tobože) nositeljima integracije – konzervativna i reakcionarna shvaćanja", te da ih treba odbacivati s tezama da u "Jugoslaviji živi više nacija". Istodobno se inzistira da se SKH mora boriti protiv onih koji govore da ima previše demokracije, a premalo centralizma. Za ondašnje prilike, bila je to odlučna i oštra osuda jugoslavenskog unitarizma. Na sjednici se prvi put vrlo jasno traži da se inteligencija – ekonomisti, pravnici, sociolozi, filozofi, ali i institucije, uključujući JAZU – angažira na problemima razvitka društva. Na sjednici je izrečena negativna ocjena kampanje o podrijetlu imovine s tezom da je ona uznemirila građane, a ispitivala uglavnom tisuće običnih ljudi, koji su "odvajali od usta" da bi sagradili svoje domove. Uz male ljude, kampanja je "udarila" na rukovodeći sloj niže i srednje razine. Ispitivalo se čak i podrijetlo novca za kućanske aparate: štednjake, hladionike, televizore i slično. Vrijeme sjednice bilo je i kraj kampanje.

Na dnevni red sjednice IK CK SKH 12. veljače 1963. došla je kultura i umjetnost, i to kao "samorazumljiv" odaziv Titovu pozivu koji je na VII. kongresu NOJ-a 23-26. siječnja 1963. oštro kritizirao priklanjanje prozapadnim "dekadentnim" strujama u kulturi i umjetnosti. Konstatirano je da je Titov govor izazvao kuloarski otpor kulturnih i umjetničkih sredina i zaključeno da se preko članova SK i savjeta institucija potisnu "antisocijalističke tendencije". Evidentirana je i pojava nacionalizma, posebno u redovima hercegovačkih studenata. Nisu, međutim, poduzimane represivne mjere.

Najvažniji događaj u SKH početkom 1963. bila je prva smjena predratnih i ratnih čelnika. Smjenu je bilo vrlo teško provesti jer nije bilo nikakve formalne demokratske procedure tako da su ljudi otpadali samo u slučajevima jačih političkih obračuna (Hebrang, skupina srpskih prvaka 1950, \ilas itd.). Smjenu je, inače, mogao odrediti samo vrhovni autoritet. Bakarić takvu moć i nije imao.

Početkom 1963. državno-partijski vrh Jugoslavije je, u povodu novog ustava, odlučio da se provede prva velika smjena ratnih vođa u svim republikama i u federaciji. Kadrovska komisija na čelu s A. Rankovićem predložila je rekonstrukciju državno-partijskih struktura na svim razinama. Tito je na sjednici IK CK SKJ 18. i 19. veljače 1963. izložio personalne promjene po kojima Kardelj ide za predsjednika Savezne skupštine, Ranković za potpredsjednika SFRJ; povlače se svi "šefovi" republika, osim Bakarića i Veselinova; stari članovi Politbiroa CK SKH, B. Maslarić, D. Saili, M. Počuča, K. Mrazović i A. Berus umirovljuju se. Iz državne strukture također se umirovljuju F. Gaži, I. Babić, M. Gržetić, Z. Sremec, P. Gregorić, M. Iveković, J. Smodlaka i drugi.

Osim produženja mandata Bakariću i M. Cvetkoviću, za predsjednika Izvršnog vijeća (vlade) određen je M. Špiljak, za predsjednika Sabora I. Krajačić, predsjednika sindikata M. Baltić, za predsjednika

SUBNOR-a M. Belinić, za sekretara za unutarnje poslove U. Slijepčević itd. U partijski vrh, za člana IK CK SKH, određena je Savka Dabčević-Kučar.

Na sjednici su prihvaćeni i svi budući zastupnici u Saboru i saveznoj skupštini.

Uz Bakarića, najveću političku moć u hrvatskom vrhu imao je Marijan Cvetković, jer je kao organizacijski sekretar SKH imao u rukama partijsku strukturu od vrha do dna, zatim kadrovsku politiku i političku policiju.

S obzirom na Titov autoritet smjena je prošla bez problema.

U 1964. nastavljene su evolutivne promjene u demokratskom i nacionalnom smjeru. Na sjednici 7. siječnja 1963. prezentirani su ovi podaci o "obrazovnoj revoluciji":

	1938/39.	1962/63.
Osnovnih škola	2.597	3.488
Učenika osnovnih škola	344.317	633.053
Nastavnika osnovnih škola	6.750	19.978
Srednjih škola	332	539
Učenika srednjih škola	64.030	123.289
Nastavnika srednjih škola	4.050	7.812
Fakulteta i visokih škola	11	83
Studenata	5.848	37.442
Nastavnika	508	2.116

Utvrđena je disproporcija između srednjega i visokog obrazovanja: uz jednog inženjera u razvijenim zemljama dolazi 5-6 tehničara, a u nas samo 2,5.

Na sjednici IK CK SKH 7. travnja 1964. Vladimir Bakarić nije se složio s prijedlogom da se sveučilište u Zagrebu preimenuje u "Hrvatsko sveučilište", uz vrlo kratku primjedbu da su nacionalni atributi "proizvod Napoleonova doba".

Tijekom 1964. IK CK SKH je od sekretarijata za unutarnje poslove primio nekoliko informacija o "nacionalističkim pojavama". Ma koliko te informacije bile napuhane, čemu je tajna policija bila sklona, one su indikator političkih tendencija onog vremena.

U informaciji od 12. svibnja 1964. stoji da je otkriveno 11 ilegalnih grupa s 200 osoba – u Osijeku, Splitu, Bjelovaru, Zagrebu, Varaždinu itd. – s proustaškim političkim tendencijama. U prethodnih je pet godina sudski i prekršajno kažnjeno oko 500 ljudi na godinu.

Najčešća tema u nacionalističkim razgovorima je nacionalni sastav organizacija i ustanova. Tako npr. u Slunju gdje živi 70% Hrvata, u općinskom uredu radi 70% Srba, uglavnom bez potrebnih

kvalifikacija, a Hrvati se ne primaju. U selu Polača (kod Zadra) gdje je 21 srpska, a 206 hrvatskih obitelji, na zgradi ureda samo su srpska i partijska zastava. U Okučanima je na uredu natpis samo na ćirilici.

S druge strane, među Srbima se govori kako su Srbi partizani zapostavljeni, a Hrvati sve više zauzimaju rukovodeće položaje, kako raste antisrpsko raspoloženje, pa zato treba seliti u Srbiju, a ne čekati novu 1941. godinu, a nađena je i parola "koljimo ustaše, oni su roditelje naše". Suprotno tome evidentirano je da se među nekim Hrvatima širi strah od odlaska Tita i dolaska A. Rankovića.

Najčešća i opća tema su usporedbe Zagreba i Beograda. O tome informacija od 17. listopada 1964. kaže:

"Iz općih stavova o zaostajanju Hrvatske ili Zagreba koji se javljaju u različitim napisima od ekonomskih do čisto literarnih jedan dio kulturnih radnika izrekao je zaključak o ugroženosti hrvatstva... o potrebi afirmacije hrvatstva... nasuprot poraslog srpskog nacionalizma. Taj 'strah' i ta 'briga' kao da su postali opsesija i fiksna ideja... pa čak i politička platforma... Sve prisutno uspoređivanje nas sa Srbijom i Beogradom prožima gotovo sve diskusije o kulturnom životu u nas... – sve na štetu Hrvatske". Govori se da od 1945. u Zagrebu nije izgrađena ni jedna zgrada za kulturu, a u Beogradu su izgrađene četiri: Moderna galerija, Narodno pozorište, Muzej fresaka i Muzej NOB-a. Kritizira se i emitiranje samo jugoslavenskog TV dnevnika iz Beograda. Navodi se da je od 8.000 USD iz budžeta federacije dano beogradskom društvu "Branko Krsmanović" 6.000. Književnici govore da se u Beogradu u srpsku književnost stavlja i dubrovačka, a da je zadarsko zlato proglašeno srpskim zlatom; da je M. Pantić rekao P. Šegedinu kako Hrvati ne mogu svojatati Dubrovnik jer da je to srpski grad.

Navedeno je da Beograd kupuje najbolje športaše. Kupljena vaterpolska ekipa donijela je Beogradu prvenstvo za dvije godine.

Navodi se dalje kako Beograd ne dopušta otvaranje ni jedne zagrebačke knjižare, a svoje knjige plasira po svim knjižarama u Hrvatskoj itd. i tsl.24

Suočivši se s fenomenima porasta nacionalizma, partijski vrh SKH, koji je jedini dobivao informacije od policije, verbalno se suprotstavljao tim tendencijama, ali nije djelovao represivno, već je "spašavao dušu" apelom za razvoj samoupravljanja u kulturnim ustanovama, kao čarobnom štapiću koji će "sve riješiti", zatim direktivama za veću aktivnost članova SK i za poboljšanje materijalnog položaja "kulturnih radnika". Ako se pojačano djelovanje inteligencije postavi u kontekst separatizma, valja reći da je ono manje značajno od sukoba u državno-partijskom vrhu Jugoslavije, za koji je sam Tito ožujka 1962. rekao kako upravo vodeće partijske strukture ugrožavaju opstanak države. Tendencije dijela inteligencije stavljene u taj kontekst te opći smjer demokratizacije i predstojeće reforme federacije vjerojatno su djelovale na suzdržavanje vrha SKH od represije.

Još jedan vrlo značajan fenomen društvenog života Hrvatske sredinom 1960-ih jest sve veći odlazak građana na rad u Zapadnu Europu. Jugoslavija je do toga vremena kao i sve ostale socijalističke zemlje

držala granice zatvorenima za slobodan izlaz iz zemlje. Međutim, ljudi su se na razne načine domišljali i odlazili na rad u inozemstvo, ponajviše ilegalnim prijelazom granice. Već 1961. bilo je oko 28.000, 1962. oko 42.000, a 1963. oko 80.000 radnika iz Jugoslavije25 na radu u Zapadnoj Europi. Nešto zbog međunarodnog ugleda u ostalom svijetu, nešto zbog slabljenja ideološke ortodoksije, nešto zbog pritisaka demokratskih snaga u vladajućim strukturama, a i zbog nasušne potrebe države za priljevom deviza, početkom 1960-ih režim je sve više popuštao i već 1962. donesen je savezni zakon po kojemu je uređen status poslijeratnih izbjeglica. Putovnice je dobilo oko 50.000 emigranata.26 IK CK SKH je na sjednici 26. travnja 1963. konstatirao da je u protekle 3 godine otišlo preko 20.000 radnika na Zapad, a da je u masama zavladala “prava pošast želja za odlazak”, a u 1963. je u Hrvatskoj podnijeto 28.120 zahtjeva za rad na Zapadu.27 Konačno, V. BakariĆ je 8. ožujka 1964. dao imprimatur za odlazak ovim riječima:

“Što se tiče emigracije, činjenica je da je emigracija iz Hrvatske ne najveća, daleko najveća i praktički je... gotovo isključivo iz Hrvatske... i hrvatskih dijelova Hercegovine... gdje nema perspektive brzog razvoja... Mi to spriječiti ne možemo, postići brži razvoj u nerazvijenim krajevima uopće ne možemo, mi takvih sredstava nemamo.”28 Time je odlazak građana na Zapad bio legaliziran. Čim su otvorene granice, broj se radnika iz Jugoslavije iz godine u godinu povećavao: 1963. – 8.000, 1964. – 105.000, 1965. – 130.000, 1966. – 190.000, itd., dostigavši vrh od 860.000 u 1973. godini.29 Masovni odlazak radnika olakšao je ekonomsku situaciju, država je dobila golema devizna sredstva30, a i režim je dobio ponešto i na svome legitimitetu.

Od ostalih fenomena u 1964. godini valja navesti sukob nekih povjesničara Beograda i Zagreba i pojavu časopisa “Praxis” u Zagrebu.

Neki beogradski povjesničari, kako oni koji pišu izrazito antihrvatski (general V. Terzić), tako i neki partijski, s nešto blažim stavovima sve su više optuživali Hrvate za “profašističko držanje” u II. svjetskom ratu, izjednačujući domobrane s ustašama, višestruko preuveličavajući žrtve Jasenovačkog logora i podcjenjujući doprinos Hrvatske u NOB-u. U tu polemiku je 1963. i 1964. ušao i Institut za historiju radničkog pokreta CK SKH čiji je direktor bio Franjo Tuđman.

Partijska i beogradska historiografija glorificirala je 1941. godinu kako bi se istakao fenomen masovnog ustanka u Srbiji i Crnoj Gori, što se uspoređivalo sa sporim razvitkom oružane borbe u Hrvatskoj. Oni su glorificirali Titovu operativnu grupu brigada i divizija u 1942. i 1943. pridajući tim postrojbama glavnu ulogu u NOR-u, zapostavljajući činjenicu da je Hrvatska od 1942. do ljeta 1944. imala najorganiziraniju i najjaču partizansku vojsku. Uz problem interpretacije NOB-a, Institut u Zagrebu uočio je i problem sporazuma Cvetković-Maček (1939), s tezom da se on može razumjeti, pa i opravdati, jer je počeo rješavati hrvatsko nacionalno pitanje unošenjem elemenata federalizma u Kraljevini Jugoslaviji. Međutim, to je bilo potpuno suprotno tezama svih dokumenata KPJ, koja je Mačeka i Cvetkovića optužila za podjelu

vlasti između hrvatske i srpske buržoazije, za izdaju ostalih južnoslavenskih naroda, pa i za izdaju hrvatskoga naroda.

Kada je polemika dobila nacionalnu boju, V. Bakarić je na sjednici Komisije za historiju SKH u ožujku 1964. podržao povijesna istraživanja u svrhu poboljšanja novog izdanja Povijesti SKJ, ali je odbacio reviziju sporazuma Cvetković-Maček i odbio licitiranje na temu koji narod je više, a koji manje pridonio borbi protiv fašizma. Takav pristup je okvalificirao nacionalističkim zastranjivanjem.

Filozofski časopis s marksističkom orijentacijom "Praxis", počeo je izlaziti u rujnu 1964. u Zagrebu. Na čelu uredništva bili su Gajo Petrović i Rudi Supek. Od 1965. izlazilo je i njegovo međunarodno izdanje. Časopis je održavao i međunarodne simpozije – redovitu Korčulansku ljetnu školu, a okupio je najznačajnije svjetske filozofe među kojima i E. Blocha, H. Lefebrea, H. Marcusea, J. Habermasa i dr.

"Praxis" je za 10 godina svoga izlaženja zadao dosta glavobolja jugoslavenskom režimu, posebno reformističkom krilu na čelu s Kardeljem i Bakarićem. Filozofi su, suprotno nacionalističkim intelektualcima, ugrozili ideološki monopol SKJ u tumačenju i razvijanju marksizma, iskazujući sebe kao jedine prave i dosljedne kritičare staljinizma i sljedbenike Marxa, čije ideje razvijaju i brane, prije svega od staljinizma, ali i od "partijske birokracije" SKJ koja, nakon svoga "zvjezdanog uspjeha" u borbi protiv staljinizma (1948-1953), nije više sposobna ni moralno ni intelektualno razvijati marksizam jer se "utopila" u birokratski prakticizam. "Praxis" se povezao s ljevicom Zapada i stekao tamo golemi ugled. Prihvativši globalne poglede na suvremeni svijet, filozofi su nihilistički gledali na nacionalno pitanje. Skeptično su gledali i na tržišni model privređivanja i zato nisu hvalili gospodarske reforme koje je uvodio SKJ. Time su postupno ulazili i u političke borbe provodeći pritisak na SK, s tezama da je on izgubio svoju revolucionarnu orijentaciju i da se "zaglavio" u birokratsku diktaturu.

Kako s pojavom "Praxisa", tako i sa sve masovnijom inteligencijom, vodeći intelektualci u SKJ – kojih se broj sveo na prste jedne ruke (Kardelj, Bakarić, M. Popović, V. Vlahović i još nekoliko) – nisu bili u stanju parirati sve masovnijoj produkciji mnogo većeg broja filozofa, ekonomista, pravnika, politologa, povjesničara, i zato što su lideri SKJ radili pod teretom svojih funkcija. SKJ se suzdržavao od represivnih mjera, a nije se mogao nositi sa sve brojnijim oponentima intelektualcima koji su stupali na političku scenu.

U ozračju sve dinamičnijega društvenog života sredinom 1960-ih i u kontekstu odluka VIII. kongresa SKJ (1964) koji je najavio društvenu reformu, u Zagrebu je 26-29. travnja 1965. održan V. kongres SKH. Kongres je prošao bez ikakvih analiza, čak i bez osvrta na fenomene i tendencije navedene u ovome radu, kao i bez ikakvih informacija o dramatičnim sukobima u državno-partijskom vrhu Jugoslavije. Ni riječi, npr., o problemu odnosa Hrvata i Srba u Hrvatskoj. Sve te i slične informacije bile su državna i partijska tajna ne samo za članstvo SK već i za većinu članova Centralnog komiteta.

Kongres je prošao manje-više ritualno. Gotovo svi delegati referirali su o problemima samoupravljanja u poduzećima i ustanovama, o raspodjeli dohotka, o problemima privređivanja, o

društvenim službama, školstvu, zdravstvu itd. Bilo je to slično ekonomskom savjetovanju i mobilizaciji članstva za što bolje funkcioniranje društvenog sustava. Jedini zanimljiv podatak je izbor Miroslava Krleže za člana Centralnog komiteta SKH.

Na kraju je Kongres izabrao Centralni komitet na čelu s Vladimirom Bakarićem, a ovaj je izabrao Izvršni komitet u sastavu: Vladimir Bakarić, politički sekretar, M. Cvetković, organizacijski sekretar (drugi po rangu moĆi), Savka DabčeviĆ-Kučar, sekretar za društveno-ekonomske odnose i D. KatiĆ, sekretara za idejni rad; za članove izabrani su: M. BaltiĆ, J. BiliĆ, D. Dragosavac, D. Haramija, S. IviĆ, I. KrajačiĆ, M. LackoviĆ, M. Špiljak i M. Tripalo.31

Tri mjeseca nakon V. kongresa SKH počet će društvena reforma.

1 Treći kongres SKH 26.-28.V. 1954, Kultura Zagreb, 1956, 97.

2 Isto, 103.

3 Isto, 162.

4 Enciklopedija Jugoslavije, sv. 5, str. 245.

5 Isto, 249.

6 Isto, 287.

7 Isto, 385.

8 Isto, 389.

9 Isto, 330.

10 Isto, 332.

11 Isto, 331.

12 Isto, 348, 349.

13 U 1949. u Hrvatskoj je bilo nešto malo više umirovljenika nego zaposlenih.

14 V. Bakarić, O poljoprivredi i problemima sela, Kultura, Beograd, 1960, str. 358.

15 Isto, 359.

16 Isto, 359.

17 Isto, 368.

18 Isto, 369.

19 Isto, 363.

20 Enciklopedija Jugoslavije, sv. 5, 251.

21 IV. kongres SKH, Naprijed, Zagreb, 1959, str. 73.

22 Jedina njegova samostalna inicijativa bila je upozorenje protiv kolektivizacije krajem 1948. Ali nakon toga je, 1949, prihvatio odluku CK SKJ.

23 Valjalo bi ispitati je li i Vatikan utjecao na kler u Hrvatskoj. On je, naime, možda podržavao politiku Zapada koji je tada pomagao jugoslavenski režim.

24 Izvor u posjedu autora.

25 I. Baučić, Referat na simpoziju u Hamburgu 21-24. srpnja 1979.

26 "Službeni list", br. 12/1962.

27 "Naše teme", br. 6/1964, str. 872.

28 "NIN", 8. ožujka 1964. (intervju).

29 I. Baučić, nav. dj.

30 1964. priljev deviza od radnika bio je oko 60 mil.$.

31 Referirajući IK CK SKJ o V. kongresu SKH, Mika Špiljak je 5. svibnja 1965. rekao da je Vicko Krstulović (vođa partizanskog rata u Dalmaciji, član najužeg rukovodstva KPH više od četvrt stoljeća, D.B.) pokušao na kongresu organizirati smjenjivanje V. Bakarića i da ne bi prošao na izborima za člana Centralnog komiteta da se nije založio vrh CK. Tito je reagirao: "Zašto ste spriječili da propadne na izborima". "Da ne ispadne žrtvom", kaže Špiljak (A CK SKJ III/110). Kasnije, nakon pada Rankovića, govorilo se da je Krstulović bio vezan na njega i na neke intelektualce oko "Praxisa".

Glava IX.

RASKOL U DRŽAVNO-PARTIJSKOM VRHU JUGOSLAVIJE – PRIVREDNA REFORMA – KARDELJEVA PLATFORMA KONFEDERACIJE – UDAR NA CENTAR DRŽAVNE SIGURNOSTI

1. Međunarodne okolnosti unutrašnjega razvitka Jugoslavije

Međunarodna pozicija Jugoslavije od poèetka 1960-ih do Titove smrti bila je neusporediva s onom prvih poratnih godina. Na poèetku života Titove Jugoslavije njezine su oružane snage stajale u ratnom rasporedu protiv Zapada zbog graniènog spora s Italijom i Austrijom (Istra, Trst, Koruška), a od 1948/49. JNA je bili u poluratnom stanju očekujući invaziju s Istoka. U usporedbi s takvom situacijom, ona s početka šezdesetih bila je veoma povoljna. Već je rečeno da je Tito dobio jamstva obiju supersila da će njihovi blokovi poštivati nezavisnost, cjelovitost i nesvrstanost Jugoslavije.

Zapadnom bloku je jako konveniralo da se "jugoslavenski virus nezavisnosti" od Moskve zametne u ostalim satelitskim zemljama istočne Europe, a to bi se moglo dogoditi samo ako Jugoslavija bude nezavisna.

Sovjetski Savez je, nakon normalizacije odnosa 1955/56, učinio sve što je mogao, osim, naravno, ponovnoga neprijateljskog udara slično Staljinovu 1948, da Jugoslaviju, u ime socijalizma, komunizma, proleterskog internacionalizma, ratnog savezništva 1941-45. itd., pridobije i ponovno uključi u Istočni blok. Međutim, Tito niti je želio, niti htio, niti mogao prihvatiti članstvo u tom bloku. Nezamislivo je bilo da bi on slavnu pobjedu nad Staljinom "bacio u blato" i prihvatio status podčinjenosti vojno-političkom bloku SSSR-a. U obnovljenom sukobu 1957-1961, Kina je optuživala Tita za revizionizam, a bilo je jasno da to potječe od Hruščova koji je, u nadi da će izbjeći konflikt s "velikim saveznikom" Kinom, podržao opću hajku međunarodnoga komunističkog pokreta protiv SKJ. Nakon otvorenog sukoba Kina-SSSR 1961, uspostavljeni su vrlo prijateljski odnosi između Tita i Hruščova. Sovjetski su vođe postali svjesni da bi ulazak Jugoslavije u Istočni blok za njega mogao biti "trojanski konj", jer Tito ne bi prihvatio satelitski položaj i time bi ugrozio "jedinstvo" bloka, pa su zato i oni, kao i Zapad, pristali na punu nezavisnost Jugoslavije.

U međuvremenu, postavši jedan od vodećih državnika pokreta nesvrstanih zemalja, a poslije smrti Nehrua, Nasera i Sukarna, priznat prvim među jednakim šefovima država, Tito je stekao poziciju bez presedana u čitavom svijetu. Takva Titova pozicija bila je u neskladu sa zemljom kojoj je bio na čelu, zemljom malene moći, zemljom rastrganom neprevladanim unutrašnjim sukobima. Ipak, on se posvetio svojoj ulozi svjetskog državnika. Nije bilo ni jedne značajnije države koju on nije posjetio – pa i više puta – a bio je domaćin stranim državnicima, uključujući i lidere supersila. Bilo je to "zlatno doba" Titove uloge svjetskog državnika.

Ponovno je zahladio odnose s SSSR-om 1968-1969. zbog ruske okupacije Čehoslovačke, ali je brzo popustio jer se i Zapad pomirio s ruskom agresijom. Jer, bilo je nepisano pravilo da se poštuje stanje stvoreno Drugim svjetskim ratom, što je značilo da obje supersile imaju slobodne ruke nad državama svoga

bloka. U tom kontekstu nitko pa, naravno, ni Jugoslavija nije mogla pomoći Čehoslovačkoj. To će se pravilo održati sve do kraja hladnog rata (1991).

Tito je u "igri" sa Zapadom, Istokom i s gotovo stotinjak nesvrstanih država, više "držao stranu" SSSR-a nego Zapada, a nesvrstanima je bio krajnje vjeran.

Budući da je Europa bila okovana "ledom hladnog rata" i podijeljena na dva bloka, jedino područje "otvoreno" za prodor velesila bile su upravo nesvrstane zemlje. A kako su one uglavnom nastale oslobađanjem od kolonijalnog položaja, njihova borba je bila i dalje više usmjerena protiv Zapada, jer je on, a ne Istok, imao ekonomsku i tehnološku moć za obnovu eventualnoga neokolonijalizma. Tito je takav smjer podržavao i time objektivno bio više "na strani" SSSR-a. Zbog toga je trpio kritike Zapada. Na osnovi se takve tendencije u pokretu nesvrstanih javila tendencija da se SSSR tretira "prirodnim saveznikom". Skupinu zemalja na toj crti organizirala je Kuba, ali se Tito na "summitu" nesvrstanih u Havani 1979. tome otvoreno suprotstavio.

Međutim, Tito je i subjektivno više "držao stranu SSSR-a" i zato što je gajio nadu da će time pomagati antidogmatske snage u međunarodnom komunističkom pokretu, kojemu nikada nije "okrenuo leđa", vjerujući čak i u mogućnost njegove renesanse u smjeru ostvarenja demokratskoga, pa i samoupravnog socijalizma, što je i javno govorio.

Sukobi i promjene u međunarodnomu komunističkom pokretu kao da su potvrđivali Titovu viziju: između novih kretanja prema socijalizmu mnogih novooslobođenih zemalja i skučenih dogmatskih shvaćanja o tom kretanju; između shvaćanja o objektivno mogućemu daljnjem širenju socijalizma u uvjetima mira i koegzistencije te gledišta da se potpuna pobjeda socijalizma u svijetu može postići samo silom, ratom s kapitalističkim državama; između gledišta o potrebi veće autonomije komunističkih partija i socijalističkih pokreta i pokušaja konzerviranja starih oblika jedinstva, opterećenih hegemonizmom i neravnopravnošću. Kongres je odbacio iluzije o mogućnosti prevladavanja sukoba formalnim kompromisima i popuštanjem dogmatskim i sličnim tendencijama i snagama, koje je predvodila Kina.

Bitni elementi platforme odnosa među kompartijama, prema shvaćanju SKJ, morali bi biti, prije svega, u priznavanju različitih putova u socijalizam i prava svake partije da svoje zadatke određuje prema vlastitim uvjetima i u skladu s načelom pune odgovornosti svakog pokreta za progresivan društveni razvoj u svojoj zemlji i u svijetu; u odbacivanju postojanja i nametanja bilo kakva međunarodnog centra za rukovođenje radničkim pokretom, jer bi to bilo u suprotnosti sa stvarnim potrebama pokreta u cjelini, sa stvarnom autonomijom i nezavisnošću svake partije i zemlje. Razlike u međunarodnom radničkom pokretu koje odražavaju neravnomjeran razvitak socijalizma, normalna su pojava. Iznošenje različitih gledišta, rasprava i konstruktivna kritika između pojedinih partija, u bilateralnim i multilateralnim susretima, neizbježni su i mogu samo koristiti ravnopravnoj suradnji i zajedničkom rješavanju složenih i raznovrsnih problema s kojima se suočava radnički pokret – pod uvjetom da su otvoreni, objektivni i principijelni, da ne

sadrže elemente miješanja u unutrašnje poslove drugih pokreta i da nisu inspirirani namjerom da se drugima nameću svoja gledišta, tj. pod uvjetom da su zasnovani na punoj ravnopravnosti.

Na toj osnovi SKJ, kao organski dio međunarodnoga radničkog pokreta, smatra svojom prirodnom obvezom da najaktivnije sudjeluje u razrješavanju postojećih problema toga pokreta.

Na takvim su se načelima već u prvoj polovici šezdesetih godina ponovno razvili vrlo dinamični odnosi SKJ s mnogim komunističkim i radničkim partijama, prije svega u socijalističkim europskim zemljama, u europskim kapitalističkim i drugim zemljama. Delegacija SKJ prisustvovala je šestom kongresu Jedinstvene socijalističke partije Njemačke u siječnju 1963. – prvi put nakon 1948. godine, a zatim tijekom te i kasnijih godina i kongresima komunističkih partija ostalih socijalističkih zemalja. Osmom kongresu SKJ (1964) prvi su put nakon 1948. prisustvovale delegacije KPSS-a i drugih komunističkih partija socijalističkih zemalja.

Usporedno s poboljšanjem odnosa SKJ s KPSS-om i komunističkim partijama drugih socijalističkih zemalja razvijala se i suradnja s nizom zapadnoeuropskih komunističkih partija – s KP Italije, KP Španjolske, KP Francuske, KP Austrije, KP Belgije i dr. Osim zajedničke suradnje SKJ i SSRNJ s progresivnim pokretima novooslobođenih zemalja i narodnooslobodilačkim pokretima, uspostavljena je suradnja s komunističkim i radničkim partijama izvaneuropskih zemalja. U okviru SSRNJ, potkraj šezdesetih godina, razvijala se korisna suradnja s pojedinim zapadnoeuropskim socijaldemokratskim strankama, npr. Njemačke, Belgije i dr.

Ostvarujući se u kontekstu velike diferencijacije u međunarodnomu komunističkom pokretu, između dogmatskih i antidogmatskih snaga, bilateralna međunarodna suradnja SKJ – osnovni oblik suradnje – bila je tijekom toga desetljeća uvjetovana opredjeljenjem jugoslavenskih komunista za borbu protiv dogmatizma i sektaštva u međunarodnom komunističkom pokretu; no, u vezi s tim, često i stavom pojedinih komunističkih partija prema unutrašnjemu društveno-političkom razvitku i međunarodnoj politici Jugoslavije.

Bilateralna suradnja SKJ neprestano se proširivala i intenzivirala. Samo tijekom 1968, na primjer, SKJ i SSRNJ u raznim susretima razmijenili su mišljenja s predstavnicima 113 stranaka i pokreta. Sudjelovali su i na mnogim međunarodnim sastancima organiziranim radi pružanja konkretne podrške i pomoći borbi antiimperijalističkih i antikolonijalnih pokreta, borbi za mir, za ravnopravnu međunarodnu suradnju i društveni progres.

Dokaz te širine bila je, među ostalim, i prisutnost na Devetom kongresu SKJ (u ožujku 1969) predstavnika 66 partija i pokreta: 18 komunističkih i radničkih partija (13 iz Europe, tri iz Afrike i Azije i dvije iz Latinske Amerike), zatim 25 socijalističkih i socijaldemokratskih stranaka i 23 narodna i narodno-oslobodilačka pokreta (prvi kongres jedne komunističke partije kojemu su bili nazočni i predstavnici nekih socijaldemokratskih stranaka).

Sredinom sedamdesetih godina SKJ će imati uglavnom dobre ili normalne odnose s komunističkim i radničkim partijama, osim s kineskom i albanskom s kojima nije bilo nikakve suradnje, ali su s njima normalizirani međudržavni odnosi. Izraz i indikator te tendencije jest posjet jugoslavenske vladine delegacije NR Kini u jesen 1975. Delegacija je toplo dočekana, a primio ju je i sâm Mao Zedong. Odnosi s NR Albanijom također su se poboljšali.

Nakon tri vjerojatno najznačajnija događaja u svjetskom komunističkom pokretu – raspuštanja Kominterne 1943. godine, sukoba KPJ sa staljinizmom 1948. i otvorenoga sukoba KP Sovjetskog Saveza i Kine početkom šezdesetih – pojavio se tzv. eurokomunizam o kojemu Vladimir Bakarić kaže:1

“Pred partije Zapadne Europe postavio se problem hoće li se opredijeliti da jačaju sovjetski blok i budu dio njegove politike, ili da traže i druge putove. Biti dijelom sovjetskog bloka jača konfrontacije blokova i umanjuje izglede na uspjehe u vlastitoj zemlji. Umanjuje ih zbog toga što to nije vlastita politika, pa se ni partija ne može pojaviti kao osnovna snaga nacije, a i zbog toga što će se na nju – u slučaju uspjeha – srušiti sva snaga drugog bloka. O tome je dano dovoljno javnih izjava. Tako se pred te partije također postavilo pitanje prevladavanja blokovske politike. Morale su se boriti da u svojoj zemlji imaju ista prava svih drugih partija i organizacija, pa i pravo da sudjeluju u vladi ili da je takvu formiraju, što im je bilo osporeno kao elementima drugog bloka. Istovremeno su morale sudjelovati u procesu popuštanja zategnutosti, povećanja sigurnosti i suradnje među narodima i državama Europe, kako su to zatražili helsinški dokumenti.

Svoju politiku na novim osnovama formulirale su komunističke partije Italije, Španjolske i Francuske, a formuliraju je i neke druge, manje partije... Nisu to taktički manevri, nego strategijske ocjene momenta, na kojim će se ocjenama izgrađivati i dograđivati politička linija. Mi smo se borili za takvo pravo tih partija. Izgledalo je mnogima da se time borimo za neki nacionalni komunizam, ali to je privid. Sadašnja etapa razvoja nameće takav razvoj.”

Vjerojatno bi se moglo reći da je sredinom sedamdesetih u komunističkom pokretu definitivno pobijedila ideja da svaka partija odgovara samo svome narodu i svojoj radničkoj klasi, odnosno da je definitivno napuštena ideja o “svjetskomu komunističkom centru” kojemu su podređene nacionalne partije. To su i verbalno prihvatile europske komunističke i radničke partije na svom sastanku u Berlinu 1976. godine. Bila je to velika pobjeda i SKJ i Tita koji su 1948. godine na toj platformi bili jedini u cijelom svjetskomu komunističkom pokretu.

Ukratko: čini se da je slomljena staljinistička praksa grubog nasrtanja na nezavisnost i samostalan put nacionalnih pokreta i zemalja, a to, dakako, olakšava i potiče demokratske snage u svakoj pojedinoj zemlji i pokretu.

Veliko međunarodno značenje imala je i konferencija država (ili vlada) europskih zemalja (i SAD-a) o sigurnosti i suradnji u Helsinkiju 1975. godine koja je pošla od priznanja postojećega stanja odnosa

(granica i dr.) i najavila želju za popuštanjem i međusobnim otvaranjem radi što šire suradnje. Beogradska konferencija 1977. kao nastavak Helsinkija imala je isti smisao.

Sredinom sedamdesetih godina Jugoslavija je ušla u kvalitetno novo međunarodno "okruženje". Ne samo da je slomila sve dotadašnje pokušaje nasrtaja staljinističko-dogmatskih snaga na svoj nezavisan put izgradnje samoupravnog socijalizma i nesvrstanosti, koji su dolazili od jednog dijela komunističkih partija, nego je normalizirala odnose s mnogim partijama toga pokreta. Istodobno je SKJ razvio suradnju gotovo sa svim progresivnim pokretima, od oslobodilačkih pokreta Trećega svijeta do socijaldemokratskih stranaka. Sredinom sedamdesetih godina nije bilo ni jedne zemlje u svijetu, osim izrazito reakcionarnih, na primjer Čile i Izrael, s kojima Jugoslavija nije imala dobre međudržavne odnose. Iako je između kapitalističkih zemalja, naročito SAD-a i zapadnoeuropskih država, i Jugoslavije često dolazilo do povremenih nesporazuma zbog njezine odlučne i principijelne borbe protiv neokolonijalizma, ipak su te zemlje postupno shvatile i prihvatile međunarodni položaj Jugoslavije. Izraz je toga i konačno priznanje granice od Italije 1975. godine. Nikada, dakle, od 1945. godine do toga trenutka Jugoslavija nije imala povoljniji međunarodni položaj.

Tito je znao da Zapad teži da "jednoga dana" baci "Rusiju na koljena" – uglavnom svojom ekonomskom i tehnološkom superiornošću. A on je bio protiv toga da se bilo koga "baci na koljena"; gledao je prema dalekim horizontima, na kojima je vidio buduću međunarodnu zajednicu slobodnih i ravnopravnih naroda među kojima će i Rusija zauzeti svoje časno mjesto. Zato je i nastojao da se ona demokratizira, ali i da napusti neprijateljski stav prema Zapadu.

Objektivno, po poziciji šefa male i relativno zaostale zemlje, Tito je gledao dalje, humanije, demokratskije od drugih, posebno velikih, nadajući se novomu svjetskom poretku. Takva Titova vizija budućnosti i stabilna međunarodna pozicija Jugoslavije s jedne je strane olakšavala, a s druge pak otežavala demokratske reforme u Jugoslaviji. Naime, da bi održao ugled u svijetu, Tito je nastojao da Jugoslavija ima lice stabilne i perspektivne zemlje, države u kojoj su građani zadovoljni, a to se nije moglo lako postizavati. Valjalo je zato skrivati njezine unutrašnje slabosti. Stoga je bio protiv onih demokratskih procesa koji bi mogli izvući ljudske mase na političku scenu i otkriti ružno lice njegove države. Jednako je tako postupao i u primjerima frakcijskih sukoba u vrhovima partijsko-državne strukture, posebno svađama između republika. Do krajnjih se granica sustezao da "izvuče mač" kao što je to npr. radio Staljin i drugi diktatori, i da probleme rješava osobnom diktaturom, iako je uvijek imao takvu mogućnost. Više je uvjeravao, a manje prijetio; više molio nego naređivao, samo da bi održao ugled dostojanstvenoga državnika. Zanimljivo je da je ostali svijet tolerirao takvu taktiku. Ali, kada bi iscrpio sva sredstva, on je i "malim državnim udarima" rješavao krizne situacije.

Iako je međunarodna pozicija Jugoslavije bila stabilna, Tito nikada nije isključivao mogućnost izbijanja rata, pa je zato stalno držao vrlo moćnu armiju. Nakon iskustava i sa Zapadom i s Istokom, koji bi

na trenutke prekidali isporuke oružja, Tito je izgradio moćnu vojnu industriju, uspjevši osigurati ne samo svo pješačko naoružanje, već i topove, tenkove, zrakoplove – prodajući oružje i na svjetskom tržištu.

U ozračju sukobljenih struja u Jugoslaviji Tito je, na tajnim sjednicama u samom vrhu, kritiziran zbog svoje "proruske" politike (Koča Popović, ministar vanjskih poslova, Marko Nikezić, također ministar vanjskih poslova, Mijalko Todorović, član Predsjedništva SKJ, pa i Kardelj), ali i pohvaljivan za istu politiku (A. Ranković, I. Gošnjak, većina generala, itd.). Međutim, ni jedna frakcija nije imala snage "izbaciti" ga iz njegove koncepcije.

Evo jednog slučaja: 23. travnja 1963. Tito je, na sjednici IK CK SKJ, kritizirao ministra vanjskih poslova Koču Popovića i zamjenika Marka Nikezića da ne slijede politiku SKJ glede približavanja Jugoslavije i SSSR-a, rekavši kako oni i dalje izjednačavaju oba bloka. Rekao je: "Iako smo mi nezavisni ipak moramo imati u vidu da smo dio socijalističkih snaga i svijeta" i da "kao marksisti i internacionalisti moramo biti u središtu snaga koje se bore protiv dogmatizma, a to je sada SSSR". Podržao ga je I. Gošnjak rekavši da "u partijskom pogledu mi nismo ništa drugo već dio socijalističkog svijeta". Tita su podržali još i A. Ranković i –uro Pucar; podržao ga je i Kardelj, ali je rekao da je staljinizam u SSSR-u još jak. Koča Popović je replicirao da je kritika bila preoštra.2

Po rezultatima, Titova je međunaroda politika trijumfirala u sva tri glavna smjera: prema Zapadu, Istoku i nesvrstanima.

Nakon prve konferencije 28 šefova nesvrstanih država 1961. u Beogradu, druga je održana 1964. u Kairu s 57 zemalja, treća u Lusaki (Zambija) 1970. sa 64 zemlje, četvrta u Alžiru 1973. s 87 zemalja, peta u Limi (Peru) s 95 zemalja i šesta na Kubi 1979. sa 104 zemlje, na kojoj je Tito sudjelovao uprkos teškoj bolesti. Nitko nije 1950-ih godina ni pomišljao da bi se takav uspjeh mogao postići za svega 10-15 godina.

Titova vizija slamanja staljinističkoga dogmatizma u međunarodnom komunističkom pokretu, u koju je malo tko vjerovao, također se ostvarila – 1960-ih je nastao tzv. eurokomunizam, na čelu s KP Italije, azijske komunističke partije su pošle svojim putem, SKJ je ostao na svojim pozicijama, sve do sloma 1988/90.

2. Stanje u društveno-ekonomskom području početkom 1960-ih

Analiza najbitnijih promjena u društveno-ekonomskim odnosima koje su provedene tijekom petnaest godina od predaje tvornica radnicima, tj. od 1950. do sredine 1960-ih godina, pokazuje da su etatistički elementi u društveno-ekonomskoj strukturi još bili veoma snažni. Ilustrirat ćemo to na području raspodjele dohotka između poduzeća i države, na području proširene reprodukcije i na području institucija upravljanja privredom.

Iako je od prelaska na radničko samoupravljanje počeo proces postupnoga “spuštanja” viška rada “na ruke” neposrednim proizvođačima, kvantitativni odnosi u raspodjeli viška rada bili su u razdoblju od 1961. do 1963. ovakvi (%):[3]

Godina	1961.	1962.	1963.
Ukupna masa viška rada[4]	100,00	100,00	100,00
Udio države u raspodjeli viška rada	79,1	83,1	84,1
Udio privrednih organizacija u raspodjeli viška rada	20,9	16,9	15,9

Očito je da takav odnos između proizvođača i države u prisvajanju viška rada nije omogućavao razvitak radničkog samoupravljanja. Tek 1964. godine udio privrednih organizacija u višku rada iznosio je 26,6%.[5]

Drugo područje na kojemu se može ilustrirati stupanj razvijenosti samoupravljanja proizvođača jest proširena reprodukcija.

Proširena reprodukcija najznačajnija je zato što se njome neposredno utječe na materijalno-ekonomski i politički položaj radnih kolektiva. Oduzeti sredstva za proširenu reprodukciju neposrednim proizvođačima isto je što i oduzeti im osnovna sredstva za proizvodnju, jer im se time oduzima mogućnost da racionalnim investiranjem stalno poboljšavaju svoje uvjete rada i života.

Karakteristično je da su se od uvođenja radničkog samoupravljanja, točnije rečeno od 1952. godine – jer do te je godine država raspolagala i sredstvima za proizvodnju i akumulacijom – relativni odnosi među nositeljima proširene reprodukcije uglavnom “okamenili”, što se vidi iz ovog pregleda:

UKUPAN UTROŠAK ZA INVESTICIJE U OSNOVNA SREDSTVA
po izvorima sredstava[6] (u milijardama starih dinara)

GOD.	UKUPNO	Federacija	Socijalističke republike	Kotari	Općine	Privredne org.	Ostale org.	Banke
1952.	248,6	194,0	-	-	-	54,2	0,2	-
1953.	329,4	53,2	158,7	4,9	-	104,1	8,5	-

1954.	401,1	164,6	58,9	33,5	-	124,7	19,4	-
1955.	428,9	161,1	39,7	31,2	4,3	154,3	34,6	3,7
1956.	432,7	132,6	37,7	40,8	20,2	167,6	29,2	4,6
1957.	541,3	163,3	41,9	44,5	58,5	197,9	28,7	6,5
1958.	544,0	209,4	38,2	27,4	63,0	165,9	34,7	5,4
1959.	702,0	300,2	56,1	36,1	78,8	185,7	38,0	7,2
1960.	879,0	326,5	61,8	45,3	108,7	272,4	56,3	8,5
1961.	1076,8	394,5	80,1	46,4	143,9	317,5	85,2	9,2
1962.	1230,6	375,0	111,2	45,9	203,1	365,3	94,2	35,9
1963.	1463,6	391,6	146,0	46,4	241,2	407,7	98,1	132,6
1964.	1882,8	127,9	156,0		402,7	488,6	117,2	590,4

Ako udio pojedinih nositelja sredstava – federacije, republika, kotareva, opĆina, privrednih organizacija, ostalih organizacija i banaka – izrazimo u postocima, dobivamo ove odnose:

Investi-cije	UKUP-NO	Federa-cija	Socija-lističke repub.	Kotari	Općine	Privredne organiz.	Ostale organiz.	Iz ban-kovnih sreds.
1952.	100	78,0	-	-	-	21,9	0,1	-
1953.	100	16,2	48,2	1,5	-	31,5	2,6	-
1954.	100	41,0	14,7	8,4	-	31,1	4,8	-
1955.	100	37,5	9,3	7,3	1,0	36,0	8,1	0,8
1956.	100	30,6	8,7	9,4	4,7	38,7	6,7	1,2
1957.	100	30,2	7,7	8,2	10,8	36,6	5,3	1,2
1958.	100	38,5	7,0	5,0	11,6	30,5	6,5	1,0
1959.	100	42,8	8,0	5,1	11,2	26,5	5,4	1,0
1960.	100	37,1	7,0	5,2	12,4	31,0	6,4	0,9
1961.	100	36,6	7,4	4,3	13,4	29,5	7,9	0,9
1962.	100	30,5	9,0	3,7	16,5	29,7	7,7	2,9
1963.	100	26,8	10,0	3,2	16,5	27,8	6,7	9,0
1964.	100	6,9	8,3		21,4	25,9	6,2	31,4

Kao što se vidi iz podataka, najveći udio privrednih organizacija u investicijama bio je 1955. i 1956, i to 36% i 38,7%. U svim ostalim godinama kreće se od 28,0 do 31,5%.

U 1960, 1961. i 1962. niži je postotni udio privrednih organizacija u investicijama nego u 1954, 1955, 1956, 1957, 1958. i 1960. godini. Drugim riječima, od 1953. nije ostvaren veći postotni udio privrednih organizacija u ukupnim investicijama.

Promatramo li kvantitativne pokazatelje u razdoblju u kojemu počinje praktična primjena sustava samoupravljanja (od 1952. godine), možemo zaključiti da je u cijelom razdoblju zadržan visok udio akumulacije i društvenih fondova u strukturi nacionalnog dohotka, što pokazuje i tablica:

SASTAV NACIONALNOG DOHOTKA[7] (u %)

	1952.	1953.	1954.	1955.	1956.	1957.	1958.	1959.	1960.	1961.	1962.	1963.
Nacionalni dohodak	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Akumulacija i fondovi	58	58	59	57	57	57	57	58	58	58	58	58
Osobna potrošnja	42	42	41	43	43	43	43	42	42	42	42	42

Podaci nedvosmisleno pokazuju da je u cijelomu promatranom razdoblju zadržan visok udio viška rada u raspodjeli nacionalnog dohotka.

S obzirom na visok udio investicija u društvenom proizvodu i nacionalnom dohotku, u prošlom se razdoblju snažno razvila privreda. To najbolje ilustriraju pokazatelji porasta nacionalnog dohotka i njegove dinamike:

KRETANJE NACIONALNOG DOHOTKA[8]
1952 = 100

	1952.	1953.	1954.	1955.	1956.	1957.	1958.	1959.	1960.	1961.	1962.
Nacionalni dohodak	100	116	121	137	133	163	168	198	208	220	229
Industrija	100	110	126	145	157	184	207	232	263	282	302

Poljoprivreda	100	144	126	155	126	181	157	210	185	181	183

Očito je da je nacionalni dohodak cijele privrede, kao jedan od sintetičkih pokazatelja privrednog rasta, u cijelom promatranom razdoblju (s izuzetkom 1956. godine) pokazao uzlazni trend, pri čemu treba konstatirati da se u jedanaestogodišnjem razdoblju povećao za 2,3 puta.

Pogleda li se njegova vrijednosna struktura prema izvorima formiranja, može se zapaziti proces transformacije u smislu sve jačeg isticanja industrije u prvi plan. Naime, tendencija prema relativno bržemu i stabilnijem sudjelovanju industrije u stvaranju nacionalnog dohotka (osobito od 1957. godine) ne očituje se samo u većim razlikama u indeksnim poenima već i u kretanju bez većih oscilacija. Naprotiv, u doprinosu poljoprivrede veličini nacionalnog dohotka vidi se niz odstupanja od linije trenda.

Da bismo omogućili adekvatniju analizu i ocjenu tempa privrednog razvitka u našim uvjetima, poslužit ćemo se usporednim prikazom indeksa i stope rasta jugoslavenske privrede i privreda nekih drugih zemalja u tom razdoblju.

USPOREDNI PRIKAZ INDEKSA I STOPA RASTA UKUPNE PROIZVODNJE INDUSTRIJE I POLJOPRIVREDE** (1952 = 100)

	Indeksi9			Stope rasta		
	Proiz-vodnja u 1961. (per capita)	Indus. proiz. 1961.	Poljopriv. proiz. 1960.	Proiz-vodnja u 1961. (per capita)	Indus. proiz.	Poljopriv. proiz.
Bugarska	190	319	154	7,4	13,8	5,5
Rumunjska*	177	233	146	7,4	11,2	4,9
Čehoslovačka	167	227	130	5,9	9,5	3,3
Grčka	176	202	158	6,5	8,1	5,9
Mađarska*	155	168	-	5,6	6,7	-
Poljska*	153	235	128	4,8	9,9	3,1
Venezuela	135	243	-	3,4	10,4	-
Argentina	-	-	-	1,9	2,8	0,5
SSSR	195	252	165(1961)	7,7	10,8	5,7
Japan	182	314	128	7,8	15,4	3,1
Z.Njemačka	167	208	110	5,9	8,5	1,2

Engleska	-	-	-	2,4	2,1	3,3
Francuska	-	-	-	4,3	5,2	1,5
Jugoslavija*	197	273	161	8,8	13,4	6,1

* Indeksi za 1960.

** Podaci prema: Yearbook of National Account Statistics 1962, UN.

Upadljivo je da je u skupini od 14 zemalja samo Japan imao bolje rezultate.

Uspješnost industrijalizacije dokazuje se i izmijenjenom strukturom uvoza i izvoza, koja se kretala prema većem udjelu proizvoda visoke prerade što pokazuju ovi podaci:

VRIJEDNOSNA STRUKTURA UVOZA I IZVOZA ROBE

PO STUPNJU OBRADE (%)[10]

	Izvoz		Uvoz	
	1953.	1962.	1953.	1962.
Proizvodi visoke prerade	16,6	42,7	43,8	51,2
Proizvodi obične prerade	50,0	37,7	17,8	22,2
Neprerađeni proizvodi	33,4	19,6	39,4	26,6
	100,0	100,0	100,0	100,0

Opće društveno-ekonomske promjene nastale u promatranom razdoblju povoljno su se odrazile na privredni razvitak svih područja Jugoslavije, što pokazuju podaci u sljedećoj tablici:

u stalnim cijenama	Udio industrije u ukupnom dohotku[11]		Stopa rasta osnovnih sredstava društvene proizvodnje	Udio poljop. stanovništva u ukup. stanovništvu[12]	
	1947.	1961.	1953-62.	1948.	1961.
Jugoslavija	24,9	41,2	10,3	70,4	49,4
BiH	21,0	44,5	12,3	77,3	50,1
Crna Gora	9,5	39,9	22,9	75,9	51,1
Hrvatska	30,6	43,6	9,9	66,0	43,7
Makedonija	19,7	34,3	12,4	71,6	51,1
Slovenija	36,6	50,3	7,8	48,9	20,9

Srbija	19,4	35,2	10,2	74,7		56,0
Uže područ.	19,7	36,4	-	-	51,6	
Vojvodina	18,5	30,3	-	-	51,6	
Kosovo	21,4	38,9	-	83,8		64,0

Razgraničimo li pojedina područja prema stupnju razvijenosti, možemo zaključiti da su i tu došla do izražaja nastojanja da se nerazvijenost u pojedinim regijama rješava relativno bržim rastom nego što se razvija cjelokupna privreda:

STOPA RASTA NACIONALNOG DOHOTKA13

	1948-1963.	1953-1963.	1957-1963.
Jugoslavija	6,8	9,0	10,0
– nedovoljno razvijena područja	6,9	9,3	10,3
– razvijena područja	6,3	8,0	9,0

Podaci iz tablice pokazuju da se program industrijalizacije, deagrarizacije i urbanizacije ostvarivao veoma uspješno. Nasuprot velikom siromaštvu u zadovoljavanju elementarnih ljudskih potreba u hrani, odjeći i obući do stanovanja, koje je bilo karakteristično još krajem 1950-ih godina, počeli su prvi znaci zasićenosti tržišta nekim proizvodima, pa čak i prve pojave tipične za potrošačko društvo početkom 1960-ih godina.

Iz analize stanja u razvoju samoupravljanja i rezultata općega društvenog razvoja Jugoslavije početkom 1960-ih godina mogao bi se postaviti zaključak da u tom području, uzeto izolirano, nije trebao biti izvor političkih konfrontacija početkom i sredinom 1960-ih.

Zašto je, prema tome, upravo u ekonomskoj sferi izbio i trajno postojao sukob između republika te njih i federacije, i zašto su se na tom problemu konfrontirale reformske i konzervativne političke snage?

U prethodnim poglavljima dokumentirano je da su reformske snage tvrdile da su visoki rezultati industrijalizacije ostvareni zahvaljujući samoupravljanju i da bi bili još veći kada bi se centralni državni kapital prenio na poduzeća i komune. Te su se snage pozivale i na ideologiju samoupravljanja, koja po programu SKJ diktira decentralizaciju gospodarskoga života. Nasuprot tezama reformista, centralističke snage su rezultate industrijalizacije pripisale postojećemu privrednom sustavu, koji upravo zato ne treba mijenjati. Inače, pod zastavom samoupravljanja nastupit će snage stihije i kaosa i sve upropastiti...

Uz podjele po ideološkim postojala je podjela i po nacionalnim osnovama. Razvijenije republike – Slovenija i Hrvatska – nisu se mirile s centralizacijom u gospodarstvu znajući da je ona s jedne strane ekonomska podloga "velikodržavnom hegemonizmu", a s druge strane republikama oduzima ekonomsku suverenost.

Sukob s centralizmom u gospodarstvu stalno se produbljavao...

3. Početak ofenzive reformskih snaga – Ustav 1963. i VIII. kongres SKJ

Reformske snage, potisnute u defenzivu, "izgubile" su prethodnih deset godina. Naime, početkom 1954. zaustavljena je društvena reforma, ostvarivana u ozračju borbe protiv staljinizma, a prekinuta je i "mini" reforma iz 1961. godine. Izgledalo je da će proći niz godina dok se ne steknu okolnosti za nastavak procesa reforme, kako je Kardelj predviđao. Međutim, Tito je sredinom 1962. na vrlo jednostavan način sažeo budući politički kurs: "Dajte državni kapital radnicima u poduzećima."14 Nakon Titova "zaokreta", reformske su snage krenule u ofenzivu...

Dok su konzervativne snage držale prevlast u državnom i partijskom aparatu, reformske su bile jače u idejno-teorijskom području, što je vrlo značajno budući da je ideologija u komunističkim zemljama odredila pravac društvenog razvitka. Te snage su izradile Ustav 1963. i pripremile odluke VIII. kongresa SKJ 1964.

Rad na izradi Ustava 1962. i početkom 1963. godine po svojoj je prirodi obuhvatio kompleksnu analizu društvene stvarnosti. Nije se mogla mimoići rasprava o svim vidovima dotadašnjeg razvitka. Razmatrala su se sva bitna pitanja daljnjeg razvitka Jugoslavije.

Rad na Ustavu bio je prilika za teorijski i idejno-politički napor da se dalje razvije teorija i praksa samoupravljanja. Glavni autor Ustava, E. Kardelj, ponovno je 20. rujna 1962. na zajedničkoj sjednici Savezne narodne skupštine i Saveznog odbora SSRNJ, iznoseći Marxove, Engelsove i Lenjinove poglede, ponovio kako postoji opasnost da se državni aparat odvoji od društvene baze i da on vlada umjesto radničke klase. Kardelj je naglasio da je "...u prirodi birokratskog tehnokratizma, ako dobije političku snagu, da gleda na radnog čovjeka više kao na sredstvo za ostvarivanje određenih materijalnih programa, a ne kao na samostalnog stvaraoca u okvirima društveno organiziranog rada. A zaboravljajući na taj način na čovjeka, on stihijski poprima navike 'vlasnika kapitala' i postaje izvorom određenih nesocijalističkih tendencija u društvenom životu."15

Zato ističe da:

“...Za Marksa kao i za Lenjina proces odumiranja države trebalo je da se ostvari na takav način što bi se država postupno takoreći spojila s proizvodnim odnosima odakle je i proizišla i u njima – u uvjetima komunističkog društva – kao snaga vlasti i sile nestala.” Prema Kardeljevim riječima, osnovni cilj treba biti da se politički sustav što više približi...” “... Marksovoj tezi da država prijelaznog perioda, to jest socijalistička država, bude tip državnosti koju je on nazvao ‘radnička klasa organizirana kao država’”.16

Kako je novi Ustav praktično zamislio ostvariti marksističku koncepciju da se “radnička klasa organizira kao država”?

Polazeći od činjenice da je u Jugoslaviji likvidirana klasa kapitalističkih vlasnika, tvorci Ustava označili su društvenu strukturu kao onu koja se sastoji samo od radnih slojeva. Problem je u tome kako da se “radno-profesionalna” struktura izrazi u strukturi upravljanja, a da se sprečava zakonita tendencija stvaranja profesionalnog upravljačkog sloja koji monopolizira upravljanje društvom.

Budući da su nestale društvene klase, a ostali su slojevi po vrstama rada – radnici u proizvodnji, radnici u školstvu, radnici u zdravstvu i drugim službama – Ustav je u skupštinsku strukturu, od općina do federacije, uveo pet domova: dom svih građana, savezno vijeće, republička vijeća, zatim dom zaposlenih u privredi, dom zaposlenih u kulturi i prosvjeti, dom zaposlenih u socijalno-zdravstvenim službama i organizacijsko-politički dom.

Pokušalo se, radi zamjene načela predstavničkog sustava, da “samoupravna vijeća u skupštinama ne budu sastavljena od stalnih zastupnika, nego da skupštine komune u ta vijeća određuju delegate prema karakteru pitanja koja su na dnevnom redu”. Od toga se odustalo da bi se sačuvala tradicija parlamentarizma.

Iako je Ustav SFRJ donesen 7. travnja 1963. nazvan “Poveljom samoupravljanja”, pozivom na njegove konkretne odredbe nisu se mogle izvoditi krupnije društvene promjene, osim formiranja novih skupštinskih struktura. U proljeće 1963. po uzoru na savezni doneseni su republièki ustavi, pokrajinski i opæinski statuti, te održani izbori za sve razine vlasti. Karakteristièno je da je IK CK SKJ utvrdio po imenima zastupnike u svim skupštinama republika i federaciji, zatim sastave vlada svih republika i rukovodstva svih politièkih organizacija. Na čelu komisije koja je “izabrala” sve kadrove bio je A. Ranković. Taj slučaj potvrđuje da je savezni politički centar držao u svojim rukama svu vlast, mada su republike ipak konzultirane u “slaganju kadrovske križaljke”.17

Novi fenomen u političkom životu sredinom 1960-ih bio je nastup sve većeg broja intelektualaca, posebno ekonomskih teoretičara, u raspravama o temeljnim društvenim problemima. Iako su se svrstavali u antagonističke tabore političara – u reformiste i u konzervativce – centar kritike etatističko-centralističkog sustava nastao je u Zagrebu, naravno, uz sljedbenike i u drugim republičkim sredinama. Bakarić je s jedne strane autoritetom političke moći, a s druge i autoritetom politekonomista davao smjer “zagrebačkoj” ekonomskoj školi. On je siječnja i ožujka 1963. objavio dvije studije18 u kojima afirmira zakon vrijednosti,

a diskvalificira ondašnji jugoslavenski privredni sustav. Izrazito negativnu, čak brutalnu i podrugljivu ocjenu o tome dao je na sjednici Gradskog komiteta SKH Zagreba rekavši i ovo:

"Mi svi znamo da je ekonomski sistem u Jugoslaviji preživio i da ga treba smijeniti – a i smjenjujemo ga – drugim prikladnijim sistemom. Stari sistem se raspada danas već do te mjere da ga u stvari tolerirati više nitko ne može. Stari sistem, a u prvom redu dojučerašnji centralistički sistem planiranja (zapravo sistem investiranja), uzrokovao je i uzrokuje u svojem daljnjem opstanku čitav niz ekonomskih neravnomjernosti, čitav niz teškoća i čitav niz bezizlaznih situacija.

...Sadašnji sistem, naime, takav je da u jugoslavenskim razmjerima radnik radi za sebe neposredno jedan sat, dva sata daje 'višak rada' (od čega, doduše, dobiva dio posredno natrag)! Dakle, omjer 1:2. Kažu da je takav odnos mogao biti i prije nekoliko hiljada godina. U Centralnoj Americi, na primjer, kad su Španjolci došli kod Maja, navodno je vrijedio isti odnos (a Maje su po stupnju razvoja bili ispred Homerovih Grka, tj. kao taj dio Europe pred skoro 3000 godina)."19

Analizom BakariĆevih ekonomskih radova uoči reforme može se zaključiti da on inzistira na razgradnji ekonomske etatističke strukture i da predviđa kako Će se pojaviti nove ekonomske zakonitosti u nekomu duljem razdoblju nakon što se kapital iz državnih ruku prenese na ruke radnika-proizvođača.

Rasprava među ekonomskim teoretičarima kulminirala je sukobom na znanstvenoj sekciji Saveza ekonomista Jugoslavije, u Zagrebu, 19. siječnja 1963. Formirala su se dva znanstvena fronta, oba s jasnim društvenim i političkim implikacijama. Na jednoj strani je skupina beogradskih ekonomista zagovarala plan kao "osnovni ekonomski zakon socijalizma", u najboljoj staljinskoj i staroj socijaldemokratskoj/komunističkoj tradiciji teorije europskoga radničkog pokreta. U toj tradiciji, uz staljinske korekcije s početaka četrdesetih i pedesetih godina, najprije je vladalo uvjerenje da plan ukida zakon vrijednosti. Ono je kasnije zamijenjeno stavom da plan samo svladava njegovu "stihijnost" i čini ga svojim instrumentom. Na drugoj fronti, u kojoj su dominirali zagrebački ekonomisti, formirano je mišljenje, koje je prevagnulo prije svega zahvaljujući teorijskom i političkom utjecaju V. Bakarića, da je plan samo integralni dio djelovanja zakona vrijednosti, a da je zakon vrijednosti temeljni ekonomski zakon i u socijalizmu kao prijelaznom razdoblju od kapitalizma ka komunizmu.

Neposredne društvene implikacije tih dvaju stavova u sporu bile su: ili daljnja razrada i jačanje ekonomskih funkcija države u ovom ili onom obliku, ili liberalizacija ekonomskih odnosa u društvu na temelju "slobodnijeg" djelovanja ekonomskih zakonitosti, napose zakona vrijednosti, odnosno na temelju tržišne samostalnosti poduzeća. Pobijedila je druga linija i pod njezinom relativnom dominacijom formirani su dokumenti Osmog kongresa SKJ 1964, kao i mjere privredne ili "društveno-ekonomske" reforme 1965. godine.

Dva su ključna stava u odlukama VIII. kongresa SKJ (7-13. prosinca 1964) o daljnjem razvoju samoupravljanja: prvi je prenošenje sredstava za proširenu reprodukciju i s tim u vezi prava, s državnih

političkih organa na radne kolektive u prvredi i, drugi, razvijanje samoupravljanja u radnim organizacijama prema jačanju društvene moći radnika, a protiv birokratsko-tehnokratske uprave poduzeća koja je u svojim rukama centralizirala dohodak i o njemu odlučivala.

Kao što je za društveno-ekonomske odnose i samoupravljanje značio radikalan idejno-politički obračun s naslijeđenim državno-centralističkim sustavom, tako je VIII. kongres SKJ 1964. za međunacionalne odnose značio početak političkih akcija na suzbijanju unitarističke svijesti, što će kasnije omogućiti ustavnu reformu federacije.

U glavnom kongresnom referatu, referatu Josipa Broza Tita, kaže se:

“Ja smatram da VIII. kongres mora posvetiti punu pažnju međunacionalnim odnosima, ali ne zbog toga što nacionalno pitanje kod nas predstavlja problem... Sada se radi o daljnjem razvoju međunacionalnih odnosa...”

Tito konstatira da je u KPJ od III. partijske konferencije u prosincu 1924. godine “...pobijedilo marksističko-lenjinističko shvaćanje da ovo pitanje (nacionalno, D.B.) treba riješiti na principu ravnopravnosti svih naroda, na dobrovoljnom udruživanju, s pravom odcjepljenja”.20

Edvard Kardelj, najveći autoritet u komunističkom pokretu Jugoslavije za nacionalno pitanje, u svom referatu na istom kongresu ističe da u izgradnji privrednog sustava SKJ mora voditi računa “...da je Jugoslavija višenacionalna zajednica...” i da “...nacionalna ekonomska samostalnost ... nije ni etatističko-administrativna kategorija, ni autarkija, niti pravo na nacionalistički egoizam, već specifičan vid samoupravljanja radnih ljudi. Znači, u odnosima među narodima treba da bude primijenjen uz određene modifikacije, isti princip koji važi za socijalističke ekonomske odnose među ljudima, to jest da svaki narod ima pravo i realnu mogućnost da živi i da se razvija u skladu s rezultatima svoga rada ... i da nikakva snaga izvan njega samog ... ne može raspolagati plodovima njegova rada.”21

Suprotno svojim prijašnjim afirmacijama jugoslavenstva, pa čak i poželjnosti asimilacije naroda u jugoslavensku naciju, o čemu je već bilo riječi,22 Tito upozorava da prijeti opasnost da se politika SKJ o međunacionalnim odnosima iskrivi i ističe da ima onih “...koji smatraju da su u našem socijalističkom društvenom razvoju nacionalnosti već preživjele i da treba da odumiru ... što pomalo sliči na asimilaciju i birokratsku centralizaciju, na unitarizam i dogmatizam ... ukoliko se takvi pojedinci nalaze u Savezu komunista ... njima nema mjesta u našem Savezu, jer su štetni”.

Dalje navodi da postojeća birokratska centralizacija u federaciji potiče istovremeno i unitarističko ignoriranje republika i nacionalizam i separatizam, pa zahtijeva da se radikalno sužava prostor administrativno-birokratskog upravljanja.

Također traži da se u potpunosti poštuju sva prava “etničkih nacionalnih grupa, da one budu most, a ne granice i zid Jugoslavije sa susjednim zemljama”. Zaključujući dio referata o međunacionalnim odnosima, Tito opominje “...ako ne želimo da nam se jave ozbiljne teškoće na našem putu, mi moramo

otvorenim očima gledati na još uvijek postojeće probleme nacionalnih odnosa. Moramo u prvom redu shvatiti da u našim današnjim uvjetima birokratsko-centralistički i birokratsko-partikularistički nacionalizam nije ništa manje opasan i kontrarevolucionaran od klasičnog buržoaskog nacionalizma".

Veljko Vlahović u svom referatu također se obračunava i s unitarizmom i nacionalizmom. Konstatira da su se pojavile "tvrdnje da 'nacije treba brže da odumiru', što u suštini odražava unitaristička ... shvaćanja..." U ime IK CK SKJ, odgovoran za ideološka pitanja, on upozorava da je "shvaćanje da će nacionalne razlike iščeznuti ubrzo poslije pobjede revolucije ne samo naučno neodrživo već najčešće prikriva birokratske, unitarističke ili hegemonističke tendencije", pa se u istoj rečenici poziva na Lenjinovu tezu "...da će se nacionalne razlike zadržati i poslije pobjede socijalizma u čitavom svijetu". Dalje napada parolu koja glasi: "Treba se spašavati od republikanizma ubrzanom privrednom i kulturnom integracijom", tumačeći da je ta parola "...samo jedna varijanta administrativno-centralističkog nacionalizma..."

Zapanjujuća je činjenica da se delegati nisu izjašnjavali o nacionalnom pitanju iako je ono krucijalni problem Jugoslavije.

Očekivalo bi se da će delegati Kongresa svestrano raspravljati o novim stavovima Tita, Kardelja i Vlahovića. Međutim, vrlo ih se malo osvrnulo na te teme, a najmanje na temu o unitarističkoj svijesti, iako je uvijek bila praksa da se nove ideje, novi pogledi i nove ocjene rukovodstva prihvaćaju i nastupom mnogih sudionika, pa i plebiscitarno. Nitko nije pobio teze rukovodstva SKJ, ali one nisu dočekane s oduševljenjem. Vjerojatno bi bilo najkorektnije reći da su se delegati suzdržavali govoriti o tim temama i da su vjerojatno bili zateèeni, jer se baš takvim jezikom i o takvu sadržaju nije u SKJ govorilo gotovo dvadeset godina. Osmi kongres zapravo je otvorio tabu temu. Još jedan argument za tu pretpostavku: pri kraju Kongresa predlagaèe nacrta rezolucije jedan je delegat upozorio da u tekstu nema ništa o međunacionalnim odnosima, premda su kongresni referati tom pitanju posvetili veliku pažnju.

Analizirajući VIII. kongres čini se da se može reći kako se legitimnost budućega napuštanja centralističko-etatističkoga privrednog sustava nalazi više u koncepciji samoupravne suverenosti radnika preko koje se ostvaruju sve slobode, pa i nacionalna, nego u koncepciji suverenosti nacija, što je logično i razumljivo u kontekstu doktrine o radničkom samoupravljanju kao glavnoj orijentaciji SKJ u društvenom razvoju zemlje.

Kongresi Saveza komunista republika, održani tri-četiri mjeseca nakon VIII. kongresa SKJ, bili su prilika da se šire razviju ideje rukovodstva SKJ s VIII. kongresa. Međutim, to se nije dogodilo, ali treba reći da su republički kongresi ponovili glavne točke iz referata Tita, Kardelja i Vlahovića. Pri tome su pojedini republički kongresi toj temi dali ponešto različito značenje.

U Rezoluciji IV. kongresa SK BiH (2-5. ožujka 1965) kaže se:

“Program Saveza komunista Jugoslavije i stavovi VIII. kongresa daju jasnu orijentaciju za dalje jačanje bratstva i jedinstva naših naroda ... zanemarivanje postojanja nacija u našoj zemlji i zastupanje teze o potrebi asimilacije u neku novu vještački konstruiranu ‘naciju’ neodrživo je...”

Rezolucija ne utvrđuje stanje, ne identificira probleme i ne razrađuje konkretnu politiku međunacionalnih odnosa u BiH.

Rezolucija IV. kongresa SK Crne Gore (15-17. ožujka 1965) veoma kratko konstatira i podržava politiku pomaganja razvoja “nedovoljno razvijenih područja ... koja će dovesti našu republiku u položaj da sredstvima vlastite akumulacije odlučujuće utječe na svoju dalju socijalističku izgradnju...”

Peti kongres SK Slovenije (17-20. ožujka 1965) mnogo je više pažnje posvetio međunacionalnim odnosima u Jugoslaviji. Sekretar CK SKS Miha Marinko u referatu kaže da su “...stavovi i zaključci VIII. kongresa SKJ, posebno misli druga Tita o međunacionalnim odnosima ... doživjeli opće odobravanje, naročito kod komunista u našoj republici”, a zatim konstatira da se osim klasičnoga buržoaskog nacionalizma javlja i nacionalizam u SK čije je izvorište u birokratsko-centralističkim tendencijama i velikodržavnom hegemonizmu koji se suprotstavlja samoupravljanju.

Rezolucija IV. kongresa SK Makedonije (29-31. ožujka 1965) posvetila je veću pažnju nacionalnom pitanju.

“...Savez komunista Makedonije će se boriti protiv shvaćanja o ‘prerastanju’ nacije kroz stvaranje ‘jedinstvene’, ‘jugoslavenske’ nacije, ali – istovremeno – ulagat će sve snage za iskorenjivanje ... nacionalističkih pojava u svojim redovima.”

Rezolucija V. kongresa SKH (26-29. travnja 1965) uglavnom naglašava samo borbu protiv recidiva nacionalizma u kulturi, historiografiji, sportu i drugim područjima i zalaže se za “...jačanje ravnopravne uloge neposrednih proizvođača...” kao “...najefikasnijeg sredstva borbe protiv svakog nacionalizma i hegemonizma”.

Peti kongres SK Srbije (11-14. svibnja 1965) naglašava ove stavove:

“Osnovni uvjet opstanka mnogonacionalne zajednice jest slobodan i svestran ekonomsko-društveni i kulturni razvitak svake nacije. Samo slobodni i ravnopravni ljudi i nacije mogu naći zajedničku osnovu i pravi interes za zajednički život” (iz referata Jovana Veselinova, sekretara CK SKS).

I dalje:

“Radni ljudi i komunisti naše republike samo su za jedan sistem odnosa i života u federaciji – za sistem koji podjednako odgovara svim narodima Jugoslavije...”

Suzdržavanje od razmatranja, pa čak i opstrukcija razmatranja nacionalnog pitanja delegata VIII. kongresa SKJ kao i republičkih kongresa, osim donekle Slovenije i Makedonije, dokaz je da je unitarističko-centralistička svijest bila duboko raširena među komunistima Jugoslavije, pa će zato borba za

reformu federacije biti vrlo teška i dugotrajna. Ipak, s VIII. kongresom počinje desetogodišnje razdoblje borbe za reformu federacije.

4. Privredna reforma 1965. godine

Već je mnogo puta rečeno kako je koncepcija samoupravljanja bila trajna sila za sve inicijative koje su smjerale prema reformama. Partijska ideologija je samoupravljanju pridavala moć univerzalnoga sredstva za stvaranje "suvremenog društva". Ono radnicima daje vlast nad ekonomijom, ono sprječava neograničenu vlast birokracije i tehnokracije ili bilo kakva određenog sloja, ono rješava nacionalno pitanje i, konačno, ono je superiorno i građanskoj parlamentarnoj demokraciji u kojoj se samo smjenjuju vladajuće stranke, a režim "klasne" eksploatacije ostaje.

Tendencije obnavljanja višestranačja, oživljavanja privatnog vlasništva i bilo kojih institucija građanskog društva u začetku su uvijek bile blokirane.

Samo po sebi i sama za sebe, koncepcija samoupravljanja ipak nije bila dovoljna za radikalne reforme, pa se ispostavljalo da se više koristila za ideološki legitimitet režima, manipulaciju narodom, nego što je bila iskrena želja lidera SKJ.

Ali, sredinom 1960-ih vrijeme je donijelo još dva snažna činitelja za iniciranje privredne reforme. O jednom je već bilo riječi. Radi se o tome da su visoko-centralizirana sredstva u federaciji stvorila stanje neprekidnih svađa u njezinim organima, koje su blokirale proces donošenja odluka. To stanje se moglo prevladati ili gašenjem fondova federacije ili "malim državnim udarima" – smjenjivanjem vodećih timova po republikama i u federaciji. Ta blokada je već utvrđena u analizi krize saveznoga državno-partijskog vrha u 1958. i u 1962. godini.

Nakon što je sirova faza industrijalizacije sredinom šezdesetih godina završena, dostignuta razina društvenog razvoja donijela je novi problem: kako upravljati razvijenom privredom u kojoj dominira nova industrijska struktura.

Privredni sustav održavao se na voluntarističkim odlukama savezne vlade; nije bio konzistentan – nije bio ruskog tipa (komandna ekonomija), a daleko je bio od tipa tržišne privrede. To je bio mixtum compositum, ograničeno tržište s dominacijom državnog upravljanja. Takav sustav je stalno pojačavao sukobe među političkim i poslovnim subjektima.

Izlaženje iz takva stanja bilo je vrlo riskantno. Izlaz je bio u stvaranju tržišnog mehanizma, ali njegova nagla primjena ugasila bi mnoge subjekte gospodarstva. Tu dilemu je Vladimir Bakarić ovako opisao:

"Tu postoje dvije stvari; prva je očiglednost da se disproporcije sve više nagomilavaju, a što se duže zadržavaju stari odnosi, tih će disproporcija biti sve više i bit će sve teže zauzdavati ih. Davanjem slobode na žličice uspostavljeni su takvi odnosi da ih parcijalnim zahvatima, mjerama koje zadržavaju dominantnim

dosadašnje, po svojoj suštini administrativne metode rukovođenja, više uopće nije moguće razriješiti. Takva metoda u stvari samo znači odgađanje rješenja. Na drugoj strani, ako bismo najednom sve prepustili automatizmu, ako bismo najednom dozvolili takvo odmjeravanje snaga koje bi dovelo do odstranjivanja iz naše ekonomike svega što po sadašnjim svojim sposobnostima ne bi moglo da opstane, najvjerojatnije bi se dubina do sada stvorenih disproporcija izrazila toliko snažno da se postavlja pitanje bismo li mogli izdržati da se taj proces odigra do kraja. Ostaje, dakle, pitanje kakvi bi bili konačni rezultati takvog izlaska iz sadašnje situacije. Najvjerojatnije se baš u tome što je relativno lako vidjeti svu težinu izlaska iz situacije dobrim dijelom krije uzrok inkliniranja k intervencijama koje u stvari znače zakivanje starog sistema. Takav postupak, međutim, ne daje osnova za rješavanje problema. Teškoće koje su po svojoj suštini produkt starog sistema ne mogu se savlađivati metodama koje odgovaraju tom sistemu."23

Citirana Bakarićeva teza bila je izraz prikočene koncepcije privredne reforme 1965. za koju je detaljan elaborat izradio Savezni sekretarijat za financije (ministar Kiro Gligorov).

Elaborat je pošao od teze da se u prijašnjem administrativnom razdoblju nisu morale "respektirati" ekonomske kategorije kao što su cijena koštanja, cijena proizvodnje i slično, jer u etatističkim odnosima cijela privreda posluje kao jedan jedini državni monopol u kojemu su bitni globalni odnosi. U takvim odnosima može jedno poduzeće, pa čak i privredna grana, biti "nerentabilno", tj. može poslovati i ispod cijene koštanja, a da to ipak bitnije ne utječe na položaj poduzeća, odnosno onih koja rade u "nerentabilnoj" privrednoj grani, jer su svi plaćeni iz državnog proračuna, a ne iz dohotka svoje privredne organizacije.24

U uvjetima radničkog samoupravljanja i tržišne privrede odnosi se iz temelja mijenjaju. Ekonomske kategorije, kao što su cijene i visina akumulacije itd., postaju odlučujući činitelji materijalnoga i društvenog položaja pojedinaca, cijelih dijelova naroda, regija i republika.

Kako se tako krupno društveno pitanje, pitanje cijena, rješavalo u praksi?

Do privredne reforme 1965. godine država je određivala cijene gotovo svim vrstama robe. Takav je sustav neizbježno morao deformirati cijene. Na području sirovina i reprodukcijskoga materijala cijene su bile mnogo niže od cijene opreme i robe za široku potrošnju. Poduzeća i komune, republike i drugi subjekti orijentirali su se na to da grade prerađivačke kapacitete, naročito za proizvodnju robe široke potrošnje, jer je to, pri danim odnosima cijena, donosilo veći dohodak. Tako se rađala i rodila disproporcija između proizvodnje sirovina i repromaterijala i prerađivačke industrije.

Deformirane cijene donosile su, na osnovi različite stope rentabilnosti, različite dohotke poduzećima, komunama, regijama i republikama. Prema analizi Saveznoga sekretarijata za financije, stopa rentabilnosti (postotni odnos akumulacije i upotrijebljenih osobnih i obrtnih sredstava) po pojedinim granama u 1964. godini iznosila je (u %):25

– u proizvodnji električne energije 4,6

– u proizvodnji ugljena i koksa 4,7

– u nafti	10,5
– u crnoj metalurgiji	7,2
– u obojenoj metalurgiji	13,2
– u industriji nemetala	16,3
– u metaloprerađivačkoj industriji	12,2
– u brodogradnji	16,2
– u elektroindustriji	15,1
– u kemijskoj industriji	15,4
– u proizvodnji građevnog materijala	15,3
– u drvnoj industriji	16,6
– u industriji papira	8,0
– u tekstilnoj industriji	13,6
– u industriji kože	13,7
– u industriji gume	20,9
– u prehrambenoj industriji	11,3
– u grafičkoj industriji	16,4
– u industriji duhana	13,7
– u filmskoj industriji	7,6
– u ostaloj industriji	20,4

I odnosi po užim grupacijama unutar pojedinih grana pokazuju osjetna odstupanja od prosjeka rentabilnosti grane. Tako je proizvodnja električne energije ostvarila stopu rentabilnosti od 3,2%, a distribucija 7,8%; rudnici soli imali su stopu od 3,3%, a tvornice vatrostalnog materijala 21,2%; u metalnoj industriji tvornice tračničkih vozila imale su prosječnu stopu od 7,7%, tvornice precizne mehanike 22,5%, tvornice robâ za kućanstvo 20,9%. U kemijskoj industriji tvornice umjetnih vlakana imale su stopu od 4,1%; a tvornice u prerađivačkoj kemijskoj industriji 22,8%. Tvornice papira imale su stopu od 6,1%, a prerada papira 28,6%; u tekstilnoj industriji predionice i tkaonice pamuka imale su stopu od 8,9%, tvornice rublja i odjeće 16,5%, a tvornice trikotaže 18%. U prehrambenoj industriji tvornice konzerva voća i povrća 5,0%, tvornica bombona 19,8%, a tvornica špirita i pića 23,3%.

Krupan je problem bio i devizni tečaj: precijenjen u odnosu prema dolaru, a vrlo različit po vrstama izvozne robe. Individualni izvozni tečajevi u prosincu 1964. kretali su se od obračunskog tečaja 750 dinara do 1.300 dinara za jedan američki dolar, a prosječan izvozni tečaj iznosio je oko 1.055 dinara. Nasuprot tome, prosječan uvozni tečaj 1964. godine iznosio je 925 dinara, što znači da je izvozni tečaj u prosjeku bio

za oko 14% viši od uvoznoga. Prosječni uvozni tečajevi pojedinih proizvoda prema namjeni potrošnje bili su ovakvi (u dinarima za jedna američki dolar):

Sirovine i poljoprivredni proizvodi	810
Poluproizvodi	862
Oprema	1.028
Roba široke potrošnje	1.050

Prema tome, nasuprot niskim tečajevima sirovina i poluproizvoda stajali su mnogo viši i izvozni i uvozni tečajevi finalnih proizvoda. Drugim riječima: proizvodi i usluge s visokim izvoznim tečajevima imali su zaštitu i u visokom izvoznom tečaju za odgovarajuće proizvode i usluge, a za njihovu proizvodnju uvozile su se sirovine po prosječnom tečaju od 810 dinara i poluproizvodi po 862 dinara i kad su oni sami imali tečaj od 1.200 i više dinara.

U takvim odnosima dinar je u vanjskotrgovinskoj razmjeni izgubio svojstvo općeg ekvivalenta, a u zemlji se mogla održati, štoviše, vrlo dobro prolaziti i proizvodnja koja po jedinstvenim mjerilima nije sposobna za samostalnu reprodukciju.

Umjetni devizni tečaj doveo je do toga da su strani turisti pa i radnici koji su slali novac u zemlju, mijenjali dinar po višem tečaju na “crnom” tržištu.

Nije potrebno dokazivati da su takvi odnosi doveli do velikih subvencija. U vanjskotrgovinskoj razmjeni opseg subvencija izvozu dostigao je 1964. godine svotu od oko 270 milijarda dinara, a carine oko 225 milijarda. To, ipak, nije bilo dovoljno da bi se osiguralo održavanje potrebnih odnosa, pa su u sustav vanjskotrgovinske razmjene ugrađene i druge intervencije – kontingentiranje ili posebne izvozne i uvozne dozvole, povezivanje uvoza s izvozom i slično.

Prema spomenutom proračunu Sekretarijata za financije, ako se ne bi izmijenio paritet i odnosi u cijenama, 1965. godine trebalo bi za subvencioniranje izvoza još oko 100 milijarda dinara, pritisak na uvoz bio bi još veći, a samim tim i teškoće u platnoj bilanci.

“Kirurška” intervencija u društveno-ekonomske odnose postala je objektivna ekonomska nužda a ne samo stvar samoupravne koncepcije.

Situacija se nije mogla riješiti bez neposrednijeg uključivanja u svjetsku privredu, i to jednostavno zato što se u okvirima nacionalne privrede ne mogu formirati “normalna” struktura cijena, normalni odnosi ponude i potražnje, jer za cijeli niz proizvoda u nacionalnoj privredi postoje po jedan-dva proizvođača (automobili, televizori, i sl.), a da o drugim razlozima i ne govorimo. Sve je to išlo u prilog neizbježne, ali smjele odluke da se preuzme odgovornost za sve implikacije prelaska na mnogo slobodnije tržišne odnose, što je postalo conditio sine qua non racionalnoga privrednog razvoja i sustava samoupravljanja.

Godine 1965. nastupio je prijelomni trenutak u razvitku društveno-ekonomskih odnosa u Jugoslaviji. Na području privrednog sustava provođene su promjene koje su trebale radikalno likvidirati naslijeđe iz administrativnog razdoblja i usmjeriti privredu na djelovanje objektivnih ekonomskih zakonitosti robne proizvodnje u uvjetima društvenog vlasništva i radničkog samoupravljanja.

Iako bi idejno-politička platforma koju je izgradio VIII. kongres SKJ (kao i prije slične platforme sindikata i savezne skupštine) mogla upućivati na radikalno mijenjanje načina proizvodnje, s etatističkog na razvijeniji samoupravni sustav, uz istodobni razvoj tržišne privrede i novu kvalitetu u razvoju samoupravljanja, ipak je početna faza reforme bila više financijsko-ekonomska operacija, a manje radikalna reforma proizvodnih odnosa. To se može zaključiti na osnovi mjera koje su poduzete na početku reforme:

– devalvacija dinara, smanjenje carinske zaštite, poskupljenje uvoza i poticanje izvoza

– restriktivna kreditno-monetarna politika; osjetno usporavanje i smanjenje kredita i novčane mase radi suzbijanja inflacije

– ograničenje i smanjenje budžetske potrošnje i tzv. neprivrednih troškova (članarine, bankarski troškovi, premije, osiguranja i sl.)

– smanjenje poreznih i nekih drugih obveza privrede

– preporuka da osobni dohoci ne rastu iznad proizvodnosti

– restrikcija investicijske potrošnje

– administrativno povećanje cijena i njihova korekcija prema svjetskim cijenama, uz istodobno zamrzavanje većeg dijela novoodređenih cijena u proizvodnji i transportu

– radikalno smanjenje regresa, dotacija, premija i sličnih oblika administrativnog prelijevanja dohotka.

Nove privredne mjere donesene u srpnju 1965. početak su najradikalnije reforme privrednog sustava od uvođenja radničkog samoupravljanja 1950. godine.

Na širem društvenom planu “progresivne snage u SKJ” (nova kategorija koja se pojavila u političkom životu polovicom šezdesetih godina) vjerovale su i očekivale od radikalnih promjena privrednog sustava, osim ostalog, i ove rezultate:

a) oslobađanje inicijative i stvaralaštva proizvođača jer će radnici, stavljeni u slobodnije tržišne ekonomske odnose u kojima potpunije “dijele sudbinu svojih proizvoda”, brže razvijati materijalne proizvodne snage i socijalističke društvene odnose;

b) potiskivanje i radikalno smanjenje moći federalnog centralizma, što je moguće samo radikalnom promjenom postojećega etatističkog privrednog sustava, a to će osigurati i afirmaciju nacionalnog faktora.

Ipak, uvođenjem prvih mjera privredne reforme nastala je kvalitetno nova situacija za privređivanje. Znatnim su dijelom presječeni kanali kojima je država unosila sredstva u privredu, najviše iz emisije novca. Izmjenom cijena naglo se promijenila potražnja robe i uslugâ; naročito su naglo smanjene investicije koje su

i bile najveće žarište poremećaja u privredi. Zbog promijenjenih uvjeta privređivanja i očekivanja novih ekonomskih odluka federacije, privreda se sustezala od donošenja značajnijih poslovnih odluka čekajući bolje prilike. Sve privredne organizacije i sve ustanove pravile su proračune u vezi s mogućnostima "uklapanja u uvjete reforme". Naime, opći porast cijena sredinom 1965. godine doveo je do porasta troškova života za 35% u drugoj polovici 1965. godine. Osobni dohoci na ime povećanih troškova života nisu povećani za sve zaposlene jednako. Radne su organizacije povećavale osobne dohotke u skladu sa svojim mogućnostima, što je dovelo do znatnih razlika među zaposlenima.

Početkom 1966. godine donesen je i petogodišnji plan privrednoga i društvenog razvoja koji je, zapravo, dalje razrađivao započetu privrednu reformu. U petogodišnjem je planu bilo zacrtano da se do 1970. godine ostvari takva raspodjela neto-proizvoda u kojoj će privreda sudjelovati s oko 70%.

Ostvarivanje privredne reforme postalo je prvorazredni zadatak cijeloga društva. Radni su se kolektivi mobilizirali da iskoriste sve svoje "unutrašnje rezerve".

Pod pritiskom znatno otežanih uvjeta plasmana robe i usluga, a da ne bi došlo do smanjenja osobnih dohodaka, prva je reakcija radnih kolektiva i u privredi i izvan nje bila gotovo potpuno obustavljanje primanja novih radnika, a zatim je došlo i do otpuštanja s posla. Prvi put od 1945. godine stagnirao je, pa i opadao, broj zaposlenih. Dok je, npr., broj zaposlenih od 1962. do 1964. porastao za oko 566.000, u razdoblju od 1964. do 1967. godine opao je za 47.000. Problem je postao još teži i zato što je upravo tih godina pristigao najveći kontingent mladih generacija rođenih nakon rata i mnogo brojniji od starijih generacija. Trogodišnje zatvaranje vrata za zapošljavanje neće ostati bez značajnijih političkih posljedica. Teškoće će biti samo privremeno ublažene odlaskom dijela radne snage na rad u Zapadnu Europu i zadržavanjem na selu. To, dakako, neće biti rješenje.

U procesu prestrojavanja privrede stabilizirale su se cijene i životni troškovi, tako da se dinar u nekim bankama na Zapadu konvertirao po službenom tečaju. Ali stabilizacija je ostvarena na osnovi oštrih restriktivnih mjera i na račun stagnacije privrede.

Izložena naglom prekidu inflacije, odnosno prestanku financiranja proizvodnje dijelom iz emisije, zatim pritisku uvezene robe, a dotadašnjim razvitkom nedovoljno orijentirana na izvoz, privreda je nakon reforme nužno prekinula s tradicionalno visokom stopom rasta.

Industrijska je proizvodnja naglo stagnirala. Stopa rasta prema prethodnoj godini (lančani indeks) iznosila je: 1963. godine 116%; 1964. godine 116%; 1965. 108%; 1966. godine 105%; 1967. godine 100%; takav zastoj industrijske proizvodnje nije se dogodio poslije 1952. godine. Dok je u prošlom četvorogodišnjem razdoblju industrijska proizvodnja porasla za 54%, u razdoblju reforme (1964-1968) porast je iznosio 18%. Budući da se broj zaposlenih nije povećao, proizvodnost je porasla za 18%, odnosno još više, jer se radno vrijeme skratilo za sedam posto, na 42-satni radni tjedan. Za četiri godine u privredi su izvedene i strukturne promjene. Dok je većina grana stagnirala, brodogradnja, kemijska industrija, industrija

nafte, papira i elektroenergije ostvarile su vrlo visok porast. Tako je, npr., brodobradnja dostigla dvostruko veći fizički opseg proizvodnje (indeks 1968/1964. godine 213%).

Poljoprivreda je stagnirala više od industrije. Stopa rasta prema prethodnoj godini (lančani indeks) iznosila je 1963. godine 110%; 1964. godine 106%; 1965. godine 91%; 1966. godine 116%; 1967. godine 99%; 1968. godine 96%.

U 1967. godini ne samo da je prekinut trend preraspodjele u korist proizvodnih organizacija nego je u toj i sljedećoj godini povećano opterećenje privrede. Kapital se počeo sve više koncentrirati u rukama banaka, naročito centralnih. U razdoblju od 1964. do 1968. banke su povećale investicije u osnovna sredstva za 78%, privredne organizacije za 55%, a država (društveno-političke zajednice) smanjila ih je na polovicu iz 1964. godine.

Praksa je pokazala da je ostvarivanje reforme bilo teže nego što se u početku mislilo. Jedan od kreatora reforme, V. Bakarić, na VI. kongresu SKH u prosincu 1968. o tome kaže:

“Svi smo očekivali teškoće reformom zacrtanih mjera i smatrali da će privreda trebati i vremena i sredstava da se prilagodi nužnim promjenama i izvede potrebne promjene u svojoj strukturi i unutarnjim vezama. Izvjesno prilagođavanje tržištu je uslijedilo, a i sredstva su ponešto pošla drugim kanalima. Međutim, stare obaveze, kanali kojima su one trebale biti likvidirane, pa dio privrede orijentiran u tom pravcu, počeo je najprije gubiti sredstva za ta ispunjenja, presušila su neka sredstva koja su dotjecala umjetnim i nevidljivim povišenjem viška rada, rasli su zahtjevi za preorijentaciju privrede, rasli i zahtjevi za spašavanje slabih, itd. Nije bilo dovoljno mjesta za sve to. Kako je krvotok privrede, naročito proširene reprodukcije ipak bio pretežno vezan za stare žile i motore, ubrzo su se ovi pokazali jačima, i proces prelaženja sredstava na privredu ne samo da se nije nastavio nego se počeo vraćati...”26

Kako podaci pokazuju, glavni je uzrok duge stagnacije taj što privredi nisu ostavljena potrebna sredstva “za prestrojavanje”. Tome treba dodati i neke druge uzroke. Rukovodstva na svim razinama, od centralnih organa državne uprave do rukovodilaca poduzeća, poslovala su i privređivala više od dvadeset godina u uvjetima manje-više administrativnog sustava i znatan dio njih nije bio dovoljno osposobljen da privređuje u novim situacijama tržišne privrede, a kadrovskih promjena nije bilo. Pokazalo se da je rukovođenje procesom tržišne privrede vrlo složeno. U praksi je bilo grubih metoda rukovođenja. Tako se, npr., strojogradnja, koja se već prije bila prilično probila na strana tržišta, dobrim dijelom s njih povukla jer sama nije mogla kreditirati svoj izvoz, a sustav državnih kredita bio se gotovo sasvim ugasio. U trenutku kad je Jugoslavija najviše otvorila svoje granice konkurenciji strane proizvodnje, druge su zemlje jače zatvorile tržište, naročito zemlje EEZ-a. Protumjere Jugoslavije su izostale. Država se sustezala od niza nužnih akcija usmjeravanja i organiziranja privrede, a samoupravna organizacija nije bila izgrađena da zamijeni neke funkcije države.

Zbog sporosti i kolebanja u ostvarivanju politike reforme i zbog deformacija u privredi i društvenim odnosima, nisu bili zadovoljni ni najodlučniji borci reforme, a ni njezini protivnici koji su i prije bili protiv strukturalnih društvenih promjena što ih je zacrtala reforma.

Već 1968. godine pritisak nezaposlenih postao je tako jak da je morao izazvati političke poremećaje. U 1967. godini bilo je za jedan posto manje zaposlenih nego u 1964. Pri tome je broj zaposlenih u privredi društvenog sektora smanjen za tri posto, a broj zaposlenih u privatnom sektoru, bez poljoprivrede, povećan je za 42%. Posljednji podatak nije gotovo nimalo ublažio teškoće jer je u privatnom sektoru bilo svega tri posto od ukupno zaposlenih.

Broj osoba koje traže zaposlenje bio je u 1968. godini veći za 47% nego u 1964. godini. Porast zahtjeva za zaposlenje pokazuje sljedeća tablica:

Godišnji prosjek u tisućama	1962.	1963.	1964.	1965.	1966.	1967.	1968.
Ukupno	237	230	212	237	258	269	312
Žene	112	119	122	126	120	122	135
Muškarci	125	111	90	111	138	147	177
Prvi put traže zaposlenje	81	85	89	96	87	82	112
Bili u radnom odnosu	156	145	123	141	171	177	200

Značajno je bilo to što su sada sve više tražili posao školovani ljudi. Naime, u dvije godine reforme (1965-1967), prema prethodne dvije godine (1962-1964), broj učenika koji su završili srednje škole povećao se za 42%, a onih koji su završili više škole za 31%.

U razdoblju od 1965. do 1967. osmogodišnje je škole završilo 716.400 učenika, srednje 376.200, a više i visoke 85.900. Bile su to godine najvećeg priljeva u poslijeratnom razdoblju, a mogućnost njihova zapošljavanja najmanja u poslijeratnom razdoblju.

Stagnacija privrede, teškoće u zapošljavanju i relativno niski dohoci prouzrokovali su povećani odlazak radnika u inozemstvu. Polovicom 1968. godine bilo je u Zapadnoj Europi gotovo 400.000 radnika. Prema anketi Zavoda za migracije i narodnosti, prosječna mjesečna plaća jugoslavenskih radnika u inozemstvu iznosila je 236.000, odnosno zaokruženo 240.000 starih dinara, ili oko 750 zapadnonjemačkih maraka. Njihova je prosječna plaća bila tri i pol puta veća od prosječne plaće jugoslavenskih radnika u zemlji u doba provedbe ankete (druga polovica 1966. i prva polovica 1967).[27] Anketirani su radnici izjavili da bi radili u zemlji ako bi im plaća u prosjeku iznosila 113.000 starih dinara.[28]

Ukratko, “odjednom” su se nagomilale brojne teškoće. Raskorak između programskih ciljeva reforme i aspiracije s jedne strane i mogućnosti realizacije s druge strane postajao je sve veći. Mršavi rezultati reforme bit će jedan od uzroka i povoda političke krize koja je nastajala u tijeku reforme.

5. Nastavak sukoba u jugoslavenskom vrhu – Kardeljeva vizija konfederacije

U procesu realizacije privredne reforme zaoštravali su se sukobi između proreformskih i antireformskih snaga u cijelom društvu zahvaćajući, naravno, i državno-partijski vrh Jugoslavije. Pokazalo se da podjela sa sjednice iz ožujka 1962, kada su njezini sudionici “otvorili” karte i postali svjesni postojanja dviju politika, nije bila prevladana. Međutim, međunarodna situacija i odnos snaga u Jugoslaviji nije dopuštao radikalno rješenje u smislu pobjede jedne ili druge koncepcije preuređenja Jugoslavije. Europski poredak hladnog rata učvrstio je 1960-ih Jugoslaviju jer je ona odgovarala interesima obaju blokova, pa bi svaka radikalna promjena izazvala njihove nepovoljne, a možda i oštre reakcije. Zapadu je Jugoslavija odgovarala kao virus nezavisnosti za ruske satelitske države, a SSSR-u kao “most” prema nesvrstanom pokretu, što je Tito i ostvarivao.

Unutrašnji odnos snaga također je blokirao radikalno rješenje. Partizanska generacija i milijunsko članstvo SKJ još je uvijek odlučno slijedilo svoje vođe, posebno Tita. Radikalno rješenje značilo je otvoreno i smjelo nastupanje Srbije i Hrvatske, kao ključnih republika. Međutim, one se nisu usuđivale na takav politički kurs. Srbija je nosila hipoteku hegemonizma iz Kraljevine Jugoslavije i hipoteku četničkog pokreta. Otvoreni zahtjevi za hegemonijom digli bi na noge ne samo federalističke snage u drugim republikama već čak i one koje takve nisu bile, kao što je JNA čiji kadar je tada još uvijek bio indoktriniran sviješću o velikosrpskoj ideologiji kao jednoj od glavnih opasnosti za Jugoslaviju. Zato su velikosrpske snage djelovale više tajno nego javno, infiltrirajući svoje ljude na jače pozicije u strukturama režima.

I Hrvatska je, slično Srbiji, nosila hipoteku separatizma i ustaške NDH. Zato je svaki simptom toga smjera “dizao na noge” gotovo cijelu Jugoslaviju, a ne samo unitarističko-hegemonističke snage. Stoga Hrvatska još ne igra vodeću ulogu, mada je Bakarić lansirao poznatu krilaticu o nužnosti “federiranja federacije”, što je podsjećalo na Mačekovu sintagmu “lajbek je krivo zakopčan” a odnosilo se na način stvaranja prve Jugoslavije.29 Glavnu ulogu u “federiranju federacije” imala je Slovenija, čiji je lider E. Kardelj trajno bio najodlučniji federalist. Makedonija je slijedila Sloveniju i Hrvatsku jer se nalazila u fazi mladosti svoje nacionalne države, mada je pristajala na ekonomski centralizam radi dobivanja novca za svoj razvitak.

Sve u svemu, kako zbog međunarodnog okruženja tako i zbog odnosa snaga u zemlji, nije bilo moguĆnosti za radikalno rješenje. Svima se žurilo da se nađe rješenje, ali u okviru Jugoslavije, što znači ili prema federalizmu, prema sve jačoj suverenosti republika ili prema održavanju tadašnjeg velikodržavnog centralizma. Ove su snage žurile da ostvare cilj dok je Tito živ, a druge su težile barem da održe status quo, čekajući "svoj trenutak" nakon Tita, ako ga se prije ne može neutralizirati.

To je bio kontekst političkih konfrontacija u vrhovima državno-partijskih struktura. Pod takvim okolnostima borba se vodila u povodu konkretnih političkih i ekonomskih odluka.

Četiri mjeseca nakon početka privredne reforme, 12. i 13. studenog 1965, sastao se IK CK SKJ da raspravi realizaciju odluka VIII. kongresa i privredne reforme.

Tito je na početku istupio oštro i odlučno, rekavši da se radi "suprotno od odluka 8. kongresa", i to i u privredi i glede nacionalnog pitanja, tako da je situacija u međunacionalnim odnosima "danas mnogo gora nego što je bila uoči kongresa".30

Dalje Tito tvrdi da je dogovoreno dati "prioritet ... modernizaciji naše privrede... da bi se ona mogla osposobiti za izvoz" i da joj se daju i devizna sredstva.

Tito dalje traži da se ukine monopol izvozno-uvoznih poduzeća, a da se u vanjsku trgovinu neposredno uključe veća industrijska poduzeĆa. Tito, naravno, nije rekao da misli na beogradski Genex i slična poduzeĆa, veĆ argumentira tezu pravom na samoupravljanje. On kaže: "Ja smatram da devizni sistem treba čim prije riješiti i ne mogu se složiti ni sa kim koji tu filozofira." Napao je i banke rekavši da "industrija bude sudionik i da ima na raspoloženju banke".

Tito je kao ilustraciju birokratske bezdušnosti ispričao o svom posjetu tvornici tekstila u Čakovcu gdje je gledao strojeve iz 19. stoljeća, rekavši: "... radnice izgledaju kao aveti... kada bi čovjek... koji drma tim sredstvima (novcem, devizama, D.B.) išao dolje da vidi kako ti ljudi rade za izvoz... bilo bi bolje..."

Tito dalje traži da se obrnu odnosi u raspolaganju kapitalom – 75% treba dati republikama, a federaciji toliko da ona sudjeluje u investicijama. U interesu modernizacije traži pak obustavljanje izgradnje velikih objekata.

Tito je spomenuo kako je srpska vlada dala nagradu ekonomistu Čobeljiću, a on je "... čitavo vrijeme protiv naše cjelokupne politike". Naveo je i slučaj kako jedan pitomac u oficirskoj školi, stojeći ispred Titove slike, kaže: "Dokle će ovaj čiča tu da visi, tu bi trebalo da visi Aleksandar, nas je više nego njih", na što je Gošnjak dodao da se radilo o docentu Beogradskog sveučilišta.

Tito na kraju zaključuje: "Jedinstvo je ... ugroženo... Mi se moramo čuvati. Mi nismo odgovorni samo pred našim narodima ... mi smo odgovorni i pred prijateljima cijelog svijeta... pred međunarodnom zajednicom... osnovni elementi stoje u našoj ekonomici... i odnosima između naših republika. Vrijeme je da se prestane s centralizacijom..., a nerazvijene republike neće ostati kratkih rukava jer će se za njih stvoriti fond."

Očigledno, Titova je platforma najviše pogađala Beograd jer su tamo bila najveća izvozno-uvozna poduzeća, najveće banke i najveće investicije.

Prvi sudionik u raspravi bio je predsjednik savezne vlade Petar Stambolić, koji je rekao da se 99% slaže s Titom, ali da će biti teško napraviti radikalni zaokret ilustrirajući kako je federacija dala 85% novca za Jadransku magistralu, a da sada mora davati za "–erdap" (hidroelektranu na Dunavu) 80%, navodeći kako se priča da "ako turizam hoće devize neka naš paradajz plaća u devizama".

Čelnik Srbije, Jovan Veselinov, referirao je kako od općine do federacije nitko ne odustaje od svojih planova i plančića izgradnje novih objekata. Navodi dalje da (u Srbiji, D.B.) "ima čisto staljinističkog negiranja republika", da čaršija u Beogradu osvaja masmedije i vodi borbu protiv SKJ, širi teze o antisrpskoj politici federacije, govori da u generalštabu JNA ima previše generala iz nekadašnjeg glavnog štaba Hrvatske itd., zaključujući kako "jačaju šovinističke pojave..."

Mika Špiljak, potpredsjednik Saveza sindikata Jugoslavije, iznio je da se u Zagrebu smatra kako se promjene u sustavu – devizni režim, cijene, planiranje itd. – sporo provode te da se puno putuje u Beograd po razne dozvole i financijska sredstva. U Hrvatskoj se vodi oštar kurs protiv nacionalizma, ali je to otežano jer im se predbacuje da su birokrati i da se tako ne radi u drugim republikama. Neki člankopisci, npr. iz "Praxisa", dobivaju prostor u Beogradu pa čak i u listu "Komunist". Na to je reagirao član CK SKJ Krsto Bulajić tražeći dokaze. "Evo", kaže Špiljak, "kada je M. Tripalo kritizirao 'Praxis', 'Komunist' je objavio odgovor Praxisa, a izbacio Tripalove riječi."

Potpredsjednik vlade Boris Kraigher, jedan od arhitekata reforme, najavio je da će poduzeća dobiti 60-70% svih investicija pa predlaže ukidanje saveznih banaka u Beogradu, s argumentom da je trenutno najteže razvijenijim republikama, jer one nose prerađivačku industriju koju reforma stavlja pod režim oštre konkurencije uključivo i one sa svjetskoga tržišta.

Replicirajući –oki Pajkoviću, šefu Crne Gore, koji strahuje da će nerazvijene republike doći u tešku situaciju, V. Bakarić je rekao da se nerazvijene republike nalaze u situaciji u kojoj je Europa bila 1948. kada je zatražila pomoć od SAD-a. Tu pomoć su neke zemlje zapada pojele i ostale siromašne, a neke su se digle i otišle naprijed. Poruka je bila jasna: ako Crna Gora, BiH i Makedonija racionalno iskoriste fond federacije, ići će naprijed, u suprotnom ostat će trajno siromašne. Bakarić je dao analizu borbe protiv naslijeđene etatističke svijesti, konzervativnoga mentaliteta u Hrvatskoj rekavši da "...smo u Zagrebu mi bili dva puta pred tim da donesemo formalnu odluku Centralnog komiteta da ne prihvatimo reformu i to radi toga što je dolazilo u pitanje čitav niz poduzeća i to dosta velikih, koja se nisu mogla uklopiti pa je izgledalo da Će stradati. Cijela naša superstruktura, intelektualna... koja je živjela na parama koje smo stvarali na ovaj način (po ranijem sustavu, D. B.) okrenula se protiv nas. Zbog toga nam se činilo da je potpuno normalno što su se ujedinili 'praxisti' s nacionalistima... sve to skupa i u ovom času je kompletno protiv nas... Centralni komitet je bio u borbi protiv nacionalizma potpuno izoliran... Svi časopisi su na drugoj strani..."

Protiv reforme u SRH bili su "... ne samo Centralni komitet, već i svi komunisti... Sve smo to uspjeli na neki način barem potisnuti", kaže Bakarić, završivši da je privredna reforma na pravom putu. Što se tiče odnosa CK Hrvatske i CK Jugoslavije, smatra da se federaciji ne treba mnogo obraćati, jer odgovora neće biti već će se odlagati.

U vrlo kratkom izlaganju A. Ranković je konstatirao da opozicija osvaja masmedije i vodi rat protiv SKJ. Inače, izjasnio se za reformu i za borbu protiv nacionalizma, apostrofirajući i četništvo u nekim beogradskim krugovima.

Potpredsjednik savezne vlade Miloš Minić ustvrdio je da je rad u vladi postao "krajnje težak" jer pojedinci iz državno-partijskog vrha Jugoslavije ne daju podršku saveznoj vladi, navodeći da su odnosi vlade Srbije i Jugoslavije "veoma zaoštreni". Nije rekao na koga se iz vrha SKJ to odnosi!

Na kraju sjednice govorio je Kardelj, predsjednik savezne skupštine. Prvi put nakon 20 godina Kardelj je otvorio pitanje mogućnosti održavanja Jugoslavije nakon odlaska njezinih osnivača.31

U raspravi je Kardelj sumirao iskustva o međunacionalnim odnosima iz čitavoga poratnog razdoblja. Kritizirao je praksu da se za sve probleme optužuju republike. Polemizirajući s tim stavom on kaže:

"... mi smo republika ... jer, ako se ... mi ovdje odvojimo od (svojih) naroda ... u ime kojih govorimo, što smo mi onda, kakva smo mi onda politička snaga u ovoj zemlji. Mi se ne možemo izdizati iznad tih naroda i reći da je sve nacionalizam što se postavlja u ime interesa ovog ili onog naroda."

Kardelj smatra da "...zaoštravanja... u međunacionalnim odnosima ... leže u društveno-ekonomskoj strukturi našeg društva, u stupnju razvitka proizvodnih snaga ... u ekonomskoj strukturi raznih dijelova naše zemlje itd.", što dovodi do "...međunacionalnog trvenja ..." (Tito upada u riječ i iznosi da su "na VIII. kongresu bili prihvaćeni naši stavovi ... ali poslije kongresa nitko od nas nije počeo da mozga i da se bavi time pa su poslije kongresa to prihvatili antisocijalistički elementi...").

Kardelj upozorava da nove generacije koje već ulaze u politički život i koje ne raspolažu autoritetom ratne generacije, mogu dovesti društvo u tešku situaciju "... ako neke stvari u našim odnosima, u našem čitavom sistemu, ne bi ove generacije dovršile do kraja... mi ne možemo biti sigurni da neće sutra, u novim uvjetima, pod utjecajem ovih novih generacija, doći do izražaja veoma negativne tendencije u našem društvenom životu i da će se ponovno početi da nameću neke unitarističke tendencije koje bi zaista mogle da dovode jedinstvo zemlje u ozbiljnu opasnost. Mislim da ... moramo u samom sistemu stvarati takve odnose koji će biti puni garancije da se nitko nikome ne može nametnuti ni pod kojim uvjetima... najveći uspjeh naše revolucionarne generacije bit će ako ćemo osigurati da socijalistička zajednica jugoslavenskih naroda bude čvrsta i još čvršća nego što je danas. A da bi u budućnosti ona to bila, treba stvarno da osiguramo sve uvjete da se ta zajednica razvija na bazi ... ravnopravnosti i punog međusobnog razumijevanja. Jer na kraju krajeva, drugovi, ja ću to da kažem, nismo se mi u Jugoslaviji ujedinili zbog Jugoslavije, nego smo se ujedinili zbog socijalizma. I ako nam ne bude jasno da je socijalizam taj koji ujedinjuje Jugoslaviju, onda

nikakav drugi faktor ne može Jugoslaviju da ujedini, a kada kažem socijalizam mislim na društveni progres na bazi socijalizma...”

Da bi se sve to postiglo, treba promijeniti praktičnu politiku i praktični pristup međunacionalnim odnosima.

Smatra da se griješi kada na međunacionalne odnose “gledamo kao na nešto izuzetno, kao da su odnosi između jugoslavenskih naroda drugačiji nego što su odnosi između nekih drugih naroda. Ništa u tim odnosima nema izuzetnog, osim da nas je istovjetna sudbina spojila, da smo u etničkom pogledu bliski itd. Međutim, takvi odnosi postoje i između mnogih drugih naroda”. Zato Kardelj zahtijeva da se međunacionalni odnosi u Jugoslaviji grade kao odnosi među bilo kojim narodima.

Prelazeći na praktična rješenja, Kardelj kaže da je program međunacionalnih odnosa “... prilično konkretno preciziran na VIII. kongresu i u Rezoluciji Savezne skupštine poslije VIII. kongresa...” Pravac rješenja jest deetatizacija privrede. “...Glavni razlozi neslaganja i sukoba su u neraščišćenim materijalnim ekonomskim odnosima... u federaciji... ... Moramo se odreći (kao federacija i kao republika i kao društvo) ... ovakvog administrativno-centralističkog kolača koji je postao kao kost za koju se sada svi bore. Na toj bitci za što veći udio u ... zajedničkom kolaču (federacijski fondovi) ljudi zaboravljaju gdje je prava njihova orijentacija u borbi za moderno privređivanje i razvitak socijalističkih društvenih odnosa. Taj zajednički kolač postigao je to da su republike ... bez ikakvih mogućnosti da bilo kako utječu na tok privređivanja u samim republikama. One su prema vlastitioj privredi bez ikakvih prava i odgovornosti.”

Na osnovi raspolaganja svojim nacionalnih dohotkom Kardelj očekuje i promjene u ponašanju ljudi, rekavši “... onaj tko pogriješi ... radit će na svoju štetu, a ne na zajedničku štetu naroda Jugoslavije. Tada će on pred svojim vlastitim narodom sam odgovarati za takve štete...”

Replicirajući onima koji govore da bi se republike zatvorile i teritorijalizirale kapital, Kardelj kaže: “Naprotiv, praksa nam je pokazala da je baš u eri najveće centralizacije sredstava u federaciji bilo najviše teritorijalizacije tih sredstava i relativno najmanje efikasne investicije...”

Nakon spomenutih uvodnih teza, Kardelj je upozorio da će dalje otvoreno govoriti o odnosu snaga i budućnosti Jugoslavije:

“Mi danas u Jugoslaviji imamo u stvari tri pozicije koje su se iskristalizirale u međunacionalnim odnosima...

Imamo jedinu poziciju koja se naročito iskristalizirala u Srbiji i koja vidi u postojanju nekih centralnih fondova ili jakog centralizma u administraciji jedinu mogućnost pritiska na federaciju iz prostog razloga jer je Srbija trećina naše zemlje. Taj se pritisak onda povezuje s oživljavanjem razno-raznih unitarističko-centralističkih teorija, isto tako velikosrpskih teorija itd. Mene ništa ne čudi da se takve tendencije pojavljuju. Ono što mene zabrinjava jeste da tim tendencijama nema dovoljno otpora ... da otpori

ne nailaze na dovoljnu podršku. Drug Veselinov je na kongresu SK Srbije veoma otvoreno i jasno osudio te tendencije. Međutim, on sam je pod pritiskom ... velikog dijela javnog mišljenja...”

O opasnostima od srpkog nacionalizma kaže: “... zbog toga što je Srbija naša najveća republika i srpska nacija naša najveća nacija ... od njenog stava i njene orijentacije daleko više ovisi nego od stava bilo koje druge nacije... (i) ... smatram da najveću štetu jedinstvu ove zemlje može da nanese upravo ovaj centralistički unitaristički kurs koji se sada oživljava...

… Drugi kurs je kod naših manje razvijenijih republika koje određene centralističke orijentacije podržavaju u jednom strahu da će ovaj kurs deetatizacije i decentralizacije dovesti do smanjivanja podrške naroda Jugoslavije privrednom razvitku manje razvijenijih republika. Mislim da je takav stav ... ekonomski neopravdan (već) da je obrnuto istina (tj.) da će narodi Jugoslavije moći da podrže razvitak manje razvijenih republika mnogo više ako će naš privredni život (biti) u optimalnim uvjetima svoga razvoja, ako će svatko moći svojim ekonomskim jedinicama ... postići zaista maksimalan efekat, onda će i naš zajednički efekat biti najveĆi...”

Treću orijentaciju imaju razvijene republike (Slovenija i Hrvatska) koje u sadašnjem sustavu zahtijevaju decentralizaciju pošto-poto, koja “... također ... ne donosi rješenja problema o kojima smo govorili ... ako se istovremeno ne rješavaju problemi obaveza naroda Jugoslavije prema manje razvijenom dijelu naše zemlje...”

Ulogu federacije u gospodarstvu treba svesti na osiguranje jedinstvenog tržišta i na fond za nerazvijena područja.

Sve banke, uključujući i savezne, trebaju “... poslovanjem zarađivati profit i ...efikasnost njihova poslovanja mjeriti po profitu, a ne po tome koliko je tvornica ... izgradila... Bankom treba da upravljaju poduzeća, što je u zakonu rečeno, s tim da prethodno i do kraja raščistimo što će biti uloga saveznih banaka”.

Zatim traži radikalno novi devizni režim ovim riječima: “...ako mi ostavimo princip da devizni režim ... bude dirigiran s etatističkim instrumentima onda cijela naša orijentacija na intenzivnom privređivanju pada u vodu...” iz sljedećih razloga:

“Prvo, jer će se ... (to) ... pretvoriti u distribuciju deviza...

Drugo ... još važnije ... Mi stalno govorimo o integraciji unutar Jugoslavije. Međutim, integracija u Jugoslaviji je danas u ovom vijeku ... sporedniji faktor. Mi danas ne možemo imati krupnije industrije koja nije integrirana sa svjetskom privredom ... koja ne teži ... preko jugoslavenske granice ... (i zato, D.B.) ... kvalitativnih razlika, između republika i jugoslavenske granice nema ... Naša poduzeća moraju ići van ... a da bi mogla da idu na takvu integraciju (sa svijetom) njima su potrebna i devizna sredstva ... inače nećemo imati takvih poduzeća...”

Najpresudnije ideje za iduću fazu društvenog razvitka na spomenutoj su sjednici izložili Tito i Kardelj. One su bile uglavnom identične s nešto različitim pristupima: Titovi zahtjevi su u funkciji poduzeća i radnika kao glavnih nositelja društvenog razvoja, a Kardeljevi uključuju i republike u globalni sustav.

Kada se Kardeljeve teze "očiste" od ezopovskoga govora, može se zaključiti da je njegova koncepcija smjerala prema državnosti republika i pretvaranju federacije u konfederaciju. To je jasno iz teze da odnosi među narodima Jugoslavije moraju biti uspostavljeni kao odnosi među bilo kojim drugim narodima. I teza o rastućem velikosrpskom nacionalizmu kao najopasnijem za budućnost Jugoslavije može se tumačiti kao "spasimo zemlju od te opasnosti" stvaranjem konfederacije.

Tako su se Tito i Kardelj, nakon zahlađenih odnosa 1961-1962. ponovno našli na istom političkom kursu. Njihove teze i argumenti uglavnom su se odnosili na otpore u Srbiji iz koje dolaze otpori odlukama VIII. kongresa, što će se i potvrditi smjenjivanjem A. Rankovića, o čemu je riječ u idućoj glavi.

Savezna vlada je 16. prosinca 1965. podnijela nacrt Petogodišnjeg plana (1965-1970) Izvršnom komitetu CK SKJ radi donošenja političke odluke. Tito je zatražio da vlada odustane od plana, a da ostvaruje privrednu reformu, rekavši: "Reforma neće uspjeti, ako (planirane) investicije drakonski ne smanjimo... inače nećemo postići ništa..."32

Međutim, uz neke ustupke, uglavnom su se održali naslijeđeni odnosi. Umjesto ustupanja deviza proizvođačima, što su tražili Tito i Kardelj, savezna ih je vlada uvjerila da će dinar biti konvertibilan i da će poduzeća raspolagati sa 100% deviza, koje će mijenjati u bankama. Državni investicijski fondovi – savezni, republički i lokalni – prenose se u banke, npr. u Hrvatskoj na Privrednu banku Zagreb, a u Beogradu na savezne banke, tumačeći taj potez legalnim jer da su banke, tobožnjim odvajanjem od države, postale samoupravne organizacije koje će kao i proizvodna poduzeća slobodno poslovati u cijeloj zemlji. Velika izvozno-uvozna poduzeća također ulaze u kategoriju samoupravnih subjekata. Time se održala naslijeđena struktura, a posebno financijska moć dotadašnjih saveznih banaka i izvoznika smještenih u Beogradu, pa će se zbog toga politička borba između republika nastaviti oko financijskog kapitala, koje će hrvatski političari nazvati "otuđeni centri financijske moći".

Neki pomaci su ipak ostvareni u raspodjeli; tako je npr. udio osobnih dohodaka u nacionalnom dohotku povećan s 33% u 1964. na 39,9% u 1967. godini.

Uzevši u obzir drastičan pad proizvodnje i porast nezaposlenosti 1965-1968. i činjenicu da se savezni kapital nije transformirao već da su se uglavnom održali naslijeđeni odnosi, može se zaključiti da koncepcija privredne reforme nije ostvarena. Prijelaz na slobodnije tržišne odnose, uključujući i suprožimanje sa svjetskim tržištem, Jugoslavija još nije mogla ekonomski izdržati. Naravno, i vladajuća Partija i njezina ideologija bile su barikade na tome putu. Jače su bile snage koje su uspjele održati prethodne velike investicijske planove, a jak je bio i otpor nerazvijenih republika; uskoro će se i za Kosovo

morati odvajati znatno veća sredstva. Ostali su, dakle, stari odnosi koji će biti izvor nove političke krize u Jugoslaviji.

6. Udar na centar državne sigurnosti – pad A. Rankovića

U prethodnim tekstovima široko je obrađena hrvatska i slovenska kritika jugoslavenskog centralizma. Kako takve kritike nije bilo u Beogradu, u javnosti se stvarao dojam da Srbija brani i praktičku politiku državno-partijskog vrha Jugoslavije. Međutim, i iz Srbije je kritizirana jugoslavenska politika. Ali, dok su Slovenija i Hrvatska, a uz njih dijelom i Makedonija, bile protiv centralizma kao principa ustrojstva Jugoslavije, u Srbiji se centralizam uglavnom podržavao, a kritizirala se politika jugoslavenskog vrha. Dio srpskih prvaka bio je uvjeren da jugoslavenski vrh zanemaruje interese Srbije. Ta je kritika izvirivala iz velikosrpske nacionalne ideologije koja se obnovila u glavama nekih političara, kako je to P. Stambolić izložio na sjednici IK CK SKJ 1962. godine.

Dvadesetogodišnji život Titove Jugoslavije je i u dijelu masa učvrstio onu svijest koja je nastala stvaranjem prve Jugoslavije, koja se doživljavala kao proširena Srbija.

Znatna većina intelektualne elite i dio državno-partijske strukture Srbije nije ni razumijevao niti pristajao na federalizam, a još manje na nadnacionalnu politiku jugoslavenskog vrha koji je oštro reagirao na sve vrste nacionalizama, pa naravno i na velikosrpski. Međutim, nacionalisti jedne nacije su to doživljavali kao da se samo njih progoni, dok nacionalizmi u drugim nacijama pod istim režimom slobodno cvjetaju. Po tome shvaćanju Hrvati u Jugoslaviji preko Tita drže političku moć, Slovenci preko Kardelja idejno-teorijski i ustavno-pravno usmjeravaju društveni razvoj prema njihovim interesima, a Srbijanci preko A. Rankovića, kao prvog policajca Jugoslavije, obavljaju “najprljavije” poslove. Zato je dilema dijela srbijanske elite bila kako zadržati centralistički sustav kao trajno rješenje, a istodobno ga instrumentalizirati da bi više zadovoljavao interese Srbije. Na podlozi takvih nastojanja razvio se sredinom šezdesetih godina konflikt između vlade Srbije i savezne vlade, kojoj je na čelu bio Srbijanac P. Stambolić. O tome problemu je 14. prosinca 1965. raspravljao državno-partijski vrh Srbije, mjesec dana nakon što je IK CK SKJ izložio viziju reforme federacije. Svetislav Stefanović, desna ruka A. Rankoviæa, član savezne vlade, koordinator svih obavještajnih službi Jugoslavije, ustvrdio je da Srbija 20 godina, tj. od 1945, zaostaje u razvoju u odnosu prema drugim republikama. Tražio je da federacija financira prugu Beograd-Bar, okrivljujući Sloveniju da to opstruira, kao i gradnju kontinentalne dionice Jadranske magistrale preko Crne Gore i Kosova do Makedonije.33 Na spomenutom su se sastanku takvim shvaćanjima suprotstavili J. Veselinov, čelnik SK Srbije, Dobrivoje Radosavljević, M. Popović i drugi. Inače, u Srbiji se govorilo da ona trpi štete zbog niskih

cijena sirovina – bakra, olova, cinka, ugljena, poljoprivrednih proizvoda itd. – dok prerađivačka industrija Slovenije i Hrvatske ostvaruje veće profite.

Beogradska čaršija, kao važan činitelj i medijator političkog života, nadala se da će se centralizam održati, samo treba pričekati odlazak Tita koji je već ušao u osmo desetljeće života.

Dakle, pritisak na jugoslavenski državno-partijski vrh dolazio je iz svih republika. Tito je morao biti svjestan implikacija sukobljenih nacionalnih interesa. Ali, istjecalo je vrijeme taktiziranja, trenutak se odluke približavao. Nisu poznati svi glavni motivi Titove odluke da udari na centar državne sigurnosti i na A. Rankovića kao glavne oslonce dogmatskih i unitarističko-centralističkih snaga.

Tito je znao da bi status quo s vremenom ugrozio i federaciju kakvu je stvarao i stvorio. Osim toga i on se mijenjao: uoči nove godine 1953. govorio je o želji da se stvori jugoslavenska nacija, a 1964. na VIII. kongresu rekao da unitaristima nema mjesta u SKJ.

Tito je vjerojatno bio svjestan da bi njegova pasivnost, koja bi dopuštala da se centralistička državna struktura slobodno i trajno reproducira, s vremenom i njega maknula ili ga pretvorila u svoj instrument. To njemu kao visoko samosvjesnom i dinamičnom reformatoru nije bilo svojstveno; nikada se nije dao ni instrumentalizirati niti je druge pasivno slijedio.

Ali udar na A. Rankovića bio je veoma, veoma delikatan i težak pothvat. Tito se kolebao nekoliko godina. Bojao se da bi se to shvatilo kao čin antisrpske politike. Osim toga Ranković je bio vrlo moćan čovjek. Skoro 30 godina, od 1937, vodio je kadrovsku politiku koja mu je davala vlast nad ljudima. Kao organizacijski sekretar CK KPJ trajno je u rukama imao mehanizam Partije, a kao osnivač Ozne-Udbe i njezin dugogodišnji šef i ministar unutrašnjih poslova, postao je kultna ličnost pripadnika tajne policije koja mu je bila vjerna.

Ranković je nosio dva simbolična vijenca, klasni i nacionalni, ali i prokletstvo izdajnika. U očima poražene građanske klase Srbije i antikomunističkih snaga uopće, Ranković je bio nacionalni izdajnik, jer je organizirao i izveo obračun s buržoazijom, i stekao najveće zasluge u razbijanju četništva i hvatanju njihova vođe Draže Mihailovića 1946. Zato je bio najomraženija ličnost u Srbiji. Međutim, u Partiji se Ranković doživljavao kao uzor svim komunistima koji su ga intimno zvali “duša naše partije”.

Kako je u posljednjim godinama svoje vlasti počeo popuštati nacionalistima, A. Ranković je postupno doživljavan i kao budući mogući nacionalni vođa – nasljednik Tita.

Sve u svemu, Rankovićeva svijetla komunistička prošlost i moćna pozicija u vrhu vlasti tražila je i smjelost, odlučnost i lukavstvo kao i uvjerljive argumente za njegovu smjenu. Nitko u SKJ, nitko iz republičkih centara, nitko od vodećih političara ne bi se usudio optužiti Rankovića. Iz same Srbije akciju bi mogla pokrenuti neka frakcija u Partiji, ali ona nije postojala niti je mogla postojati. Rankovićev se “slučaj” razlikovao od \ilasova ne samo po političkoj orijentaciji – jedan dogmatik i konzervativac, a drugi liberal i fantast – već i po tome što se \ilas svojim pisanjem sasvim otkrio kao ideološki protivnik režima, a Ranković

je bio stup centra vlasti i to samozatajan, bez pisanih radova o svojim političkim razmišljanjima. Nije bio ni sličan Kardelju, koji je proizvodio goleme traktate, eseje, članke, tako da bi rigorozna staljinistička istraga mogla napisati tomove knjiga o njegovu socijaldemokratskom "revizionizmu". Izgledalo je, dakle, da Ranković i nema "Ahilove pete" u koju bi ga mogla pogoditi neka strijela.

Tito je našao rješenje za tako delikatnu dilemu izašavši s tvrdnjom da Udba već 20 godina prakticira staljinističku enkavedeovsku praksu nad društvom, državom pa i SKJ, uključivo i primjenu najodvratnijih metoda kao što je prisluškivanje ljudi, pa i samog šefa države i njegove supruge.

Otvarajući 16. lipnja 1966. sjednicu IK CK SKJ, Tito je šokirao nazočne informacijama o otkrivenim prislušnim uređajima u svojim prostorijama, čak i spavaćoj sobi, naglasivši da je sličan policijski sustav "...Sovjetski Savez koštao u svoje vrijeme 15 milijuna ljudi". Svi članovi IK osudili su taj čin, a Aleksandar Ranković je rekao da je teško u to povjerovati, no da je to "prljava stvar" i da je on spreman "podnijeti ostavke na svoje funkcije". Formirana je komisija koja će ispitati slučaj.34 U komisiju su određeni D. Radosavljević (Srbija), M. Tripalo (Hrvatska), –. Pucar (BiH), B. Jovanović (Crna Gora), F. Popit (Slovenija) i K. Crvenkovski (Makedonija). Formirana je i tehnička komisija za stručnu obradu slučaja.

Za nekoliko je dana politička komisija podnijela Izvršnom komitetu prve informacije, prema kojima je Kardelj "ozvučen" od 1948, snimljena sjednica IK iz 1962, "ozvučen" Veselinov, Radosavljević, P. Dapčević, M. Mišković (od nedavno ministar unutarnjih poslova) itd.

K. Crvenkovski je rekao da je Udba postala "država u državi", a da su gotovo svi albanski prvaci bili pod stalnom kontrolom.

Veselinov je upozorio da se "vani" već prikazuje kako je počeo napad na Srbiju. Tito dodaje da se dvije godine kolebao "da slučaj ne bi dobio antisrpsko značenje". On dalje tvrdi da je Udba postavljala svoje ljude na ključne položaje u partijska rukovodstva.

M. Popović je ustvrdio da se radi o birokratsko-zavjereničkom centru. S. Vukmanović je radikalizirao tu tezu rekavši da se radilo o pripremama za preuzimanje vlasti nakon Tita, a možda i prije. Koča Popović je upozorio da će biti problema u Srbiji, a suprotan će odjek biti u drugim republikama.

Kardelj je inzistirao da se stvar ne smije "zamazivati" već da se mora ići smjelo i lomiti birokratske centre i razvijati demokratske odnose, ali ne obračunavati s ljudima već s njihovim koncepcijama.

P. Stambolić je tvrdio da je Ranković "bio oslonac srpskom šovinizmu".

Tito je iznio podatak da u Udbi radi oko 6.000 ljudi, od čega oko 600 radi u službi prisluškivanja.

Gošnjak je rekao da KOS radi korektno.35

Dva dana nakon ove, održana je 22. lipnja 1966. nova sjednica IK CK SKJ uz sudjelovanje svih čelnika republičkih SK. Tito je u uvodu tumačio kako se Udba od instrumenta revolucije "...kretala sve više kao instrument protiv progresivnog kretanja". Po Crvenkovskom, Udba je sve kontrolirala "...od poduzeća

do predsjednika države". Boris Kraigher ne inzistira na daljnjim dokazima, jer se već 10 godina zna za taj sustav "koji je sada samo pukao". Ranković je rekao:

"Što da vas sada uvjeravam da s time nisam imao nikakve veze. Događaj sam po sebi je toliko težak, mračan, da se drugačije ne može tretirati nego kao neprijateljski akt bez obzira na motive... Ja nemam veze s tim suludim postupkom."

Kardelj replicira da ne bi valjalo umanjivati ulogu "druga Marka u historijski teškim i odlučujućim momentima..., ali, Marko (Ranković) je gurao ... u pravcu političkog pragmatizma ... sprječavao je bitku za razvoj socijalističkih odnosa". Kardelj kaže da mu se Rankovićeva politika nije sviđala, ali da nije inzistirao na "raščišćivanju" jer bi se to smatralo napadom na ličnost i početak definitivnog razlaza među vođama revolucije. Tako se stvarala iluzija o jedinstvu kojeg nije bilo. Zato se moraju graditi demokratski odnosi u društvu.

Slučaj Udbe pokazuje da postoje "sistemi u sistemu", spremni i za komplote.

L. Koliševski je ustvrdio da osim Udbe, i JNA živi kao zatvoreni sustav. Ilustrirajući stanje u odnosima, on kaže kako se zgrozio kada je njemu, kao članu IK, predsjednik savezne vlade rekao: "Pazi što govoriš, možda nas netko prisluškuje."

Na kraju sjednice K. Crvenkovski je predložio da se Ranković smijeni s operativnih funkcija, ali da ostane član Centralnog komiteta.36

Partijska komisija je IV. sjednici Centralnog komiteta SKJ, poznatoj kao Brijunska, podnijela svoj izvještaj o stanju u državnoj sigurnosti s ovim glavnim ocjenama:

"Pojedini organi državne sigurnosti, polazeći od koncepcije kontrole celokupnog društvenog života ... stvorili su razgranatu mrežu svojih suradnika u radnim organizacijama, pa čak i u SKJ. Ta mreža se vrlo često upletala u cjelokupan rad poduzeća, sve do investicija i kadrovske politike." Komisija je došla do uvjerenja da ljudi u SDS-u misle kako time obavljaju revolucionarne zadatke, a ne vide da je to "...jedna od najjačih prepreka oslobađanja ljudi za izgradnju slobodne i odgovorne ličnosti oslobođene straha i pritiska".

"Pojedini organi državne sigurnosti ... upustili su se posljednjih godina u velike operacije prisluškivanja ... protiv poštenih i socijalizmu odanih ljudi, protiv određenog broja državnih i političkih funkcionara ... i s namjerom da se pojedinci diskreditiraju i konačno skinu s funkcija...", kaže se u izvještaju komisije.

Pokušaje reorganizacije Udbe (Službe državne sigurnosti – SDS-a) radi uklapanja u orijentaciju razvoja samoupravljanja i demokratizacije odbacili su njezini najistaknutiji rukovodioci koji su istodobno bili i istaknuti partijski i državni rukovodioci.

Komisija je zaključila da SDS pojedine svoje funkcionare nakon duljeg rada u službi sve češće nameće na visoke državne i političke funkcije a oni i dalje ostaju povezani s krugovima u SDS-u.

SDS je imala svoj sustav anketiranja i izučavanja političkog raspoloženja građana dajući najčešće tzv. "crnu sliku" javnog mnijenja.

Komisija na kraju predlaže da se SDS prilagodi sustavu samoupravljanja, a to znači da se stavi pod kontrolu društva, jer samoupravljanje "ne podnosi zatvorene sustave i organizme", i da se okrene isključivo zaštiti društva od njegovih neprijatelja. Reorganizacija se ne smije okrenuti protiv službe u cjelini, već se ona treba transformirati stavljanjem pod javnu i društvenu kontrolu na temelju ustavnih i zakonskih norma.37

Otvarajući Četvrtu sjednicu CK SKJ 1. kolovoza 1966, generalni sekretar SKJ Josip Broz Tito rekao je, osim ostalog, da su se devijacije o kojima sada CK SKJ raspravlja pojavile gotovo decenij prije, ali da se nije išlo u raščišćavanje među ostalim i radi jedinstva Partije, no da je prijetila opasnost da se "...uslijed raznih deformacija stvori jedan sistem koji je pritiskivao čitavo naše društvo..." i zapitao članove CK: "A ne sliči li vam to pomalo na ono što je nekad bilo kod Staljina? Ja mislim da to prilično sliči. Dok je naš cjelokupni društveni razvitak išao brzim tempom naprijed, državna sigurnost je ne samo stagnirala nego je išla natrag. Ona je ... imala neke svoje koncepcije, to jest da se stavi iznad društva."

Tito je, dalje, "priznao" da je Udba "prejašila i Partiju", a ne samo društvo.

Svi članovi Centralnog komiteta osudili su "deformacije" u načinu rada Udbe. Evo naglasaka istaknutijih članova CK:

A. Ranković:

"U našim društvenim uvjetima, služba sigurnosti ne može i ne smije postati neki faktor iznad društva i Saveza komunista, i drugih političkih i društvenih organa...

...Razmišljajući o svemu, ne mogu se oteti utisku da se radi o jednoj neprijateljskoj grupi i njenom radu za neprijatelja, ili o nekim zaista duboko deformiranim ljudima koji su sve ovo učinili iz sasvim određenih i podlih ciljeva. U stvari, i jedno i drugo se, u krajnjoj liniji, svodi na isto."38

S. Stefanović, pomoćnik A. Rankovića:

"Ja ne mogu prihvatiti tvrdnju, bez obzira što to tvrdi Komisija, da se državna sigurnost počela odrođavati od društva, da se nametnula nad društvom i da su pojedinci htjeli službu državne sigurnosti pretvoriti u instrument za provođenje osobnih ciljeva."...39

J. Veselinov, čelnik Saveza komunista Srbije:

"Ovako istupanje druga Rankovića ni najmanje ne olakšava zadatke koji stoje pred nama. Ja bih čak rekao da je za mene ono što je on govorio, kao i ono što je govorio drug Stefanović, povlačenje u neki novi 'šanac', za mene je to davanje hrane svim onim elementima koji se već spremaju da iskoriste ovaj slučaj protiv naše Partije i protiv našeg demokratskog uređenja...

...Ovo što su drugovi govorili o nasljedniku, ja ne bih htio da se na tome zadržavam, ali ja mislim da je taj faktor igrao veliku ulogu u cijeloj ovoj kampanji. Pored svega onog što je točno, kada je riječ i o

međunacionalnim odnosima i o sistemu i našem razvitku itd., tu su drugovi dobro govorili kako se ta služba postavljala prema našem životu. Ta ideja može se roditi samo u izopačenim glavama i kod ambicioznih ljudi. To, dabome, nije samo izopačenost i samo obična ambicija – nego određena politika...”40

S. Vukmanović, član IK CK SKJ:

“...drug Ranković snosi veliku krivicu i veliku političku odgovornost za dosadašnje stanje u Savezu komunista. Ranković je imao funkciju organizatora službe državne sigurnosti i organizacionog sekretara Partije. Praktično je on imao u organizacionom pogledu cijelu Partiju u svojim rukama.

Donosili smo ispravne političke stavove, ali činjenica je da Partija nije organizaciono osposobljena da to realizira u praksi.”41

C. Mijatović, čelnik SK BiH:

“...ima osnova tvrdnji, kad se uzmu razni momenti u posljednje vrijeme da su te priče, intrige, prepričavanja i licitiranja tko će biti nasljednik druga Tita bile poznate Rankoviću i da mu one nisu smetale. Pa, moglo bi se reći da su mu godile. On je morao kao politički čovjek dobro znati kakve su posljedice toga, da će birokrat i oni oko njega, ako to primijete, dobiti krila i da će ići na to da to dalje obrađuju, podgrijavaju itd., pogotovo kada osjete da imaju njegov blagoslov. A mi znamo kako je bilo u Rusiji za vrijeme Lenjina oko pripreme njegovog nasljednika. Ja sve mislim: nismo li mi malo zaboravili neke stvari, možda malo i zaneseni pobjedom 1948. godine nad staljinskim birokratizmom i despotizmom, a i ovim pobjedama koje su velike u našem društvenom razvitku? Nismo li podcijenili, ipak, taj fenomen birokratizma?...”42

D. Radosavljević, čelnik SK Srbije:

“Zabrinjavale su me i stvari oko nacionalističkih pojava i u aktivu, išao sam kod druga Marka da mu iznesem određene stvari pred Peti kongres Srbije. Iznio sam neke stvari i on me je pažljivo slušao. Na sve to što sam mu kazao on mi je rekao: Ima to i kod drugih. Rekao sam mu: Druže Marko, ja sad govorim o Srbiji, govorim o stanju kod nas. A to kod drugih, molim te, mislim da će to Izvršni komitet Jugoslavije postaviti, pa vidjeti i raspraviti. Ništa mi nije rekao, ali ja sam vidio da od tada drug Marko niti me je zvao niti mi prilazio. Mi smo bili bliski saradnici. Drug Marko mi je kad sam bio bolestan posvećivao pažnju. Ali je ovo što sam iznio činjenica. Ja mislim da je to ono gdje počinju greške druga Marka da je postajao sve besprincipijelniji, a sve manje aktivan u borbi za provođenje linije kongresa i naše Partije.”43

A. Ranković (drugi put):

“Ja sam, drugovi, mislio da je u mojoj diskusiji najteža riječ moja moralna odgovornost. Ja prihvaćam da je to i moralna i politička odgovornost, s obzirom na sve ono što se dogodilo i što je opravdano probudilo sve nas do danas, i pored drugih problema, raspravljamo i o ovome, iako sam duboko uveren da sve ovo ne može potresti Savez komunista, nego će samo doprinijeti njegovom daljem jačanju...

...Mogu se neki drugovi sjetiti, da sam često govorio da su mene mnoge stvari prerasle i da ih ja ne mogu raditi, ili bar ne mogu tako kao što sam ih radio u pojedinim periodima našeg razvitka i naših zadataka...”44

Tito, u zaključku sjednice:

“Bit će vani raznih kombinacija i svakojakih tumaèenja o tome kako se to kod nas moglo dogoditi. Prilazeæi tako krupnom problemu kakav se danas nalazi pred ovim plenumom, nije se bilo lako odluèiti na njegovo rješavanje, jer se nije moglo sa sigurnošæu znati kako æe se odraziti na naš unutrašnji život i razvitak, na raspoloženje našeg naroda, kako će to kod nas biti shvaćeno. I kako će to biti shvaćeno vani gdje naša zemlja uživa prestiž koji su naš narod i naša zemlja postigli u čitavom svijetu, a naročito naša Partija koja je provela revoluciju i koja provodi u život naše socijalističke zamisli.

To je bilo ono što je mene kočilo da ranije priđem ovom ozbiljnom pitanju. Neću reći dramatičnom, jer sada mi to više tako ne izgleda; mislio sam da to može postati dramatično. Ali ipak, za mene je to izgledala krupna stvar, i jest krupna stvar. Ali videći danas vas, drugovi, slušajući jedinstveni stav članova Centralnog komiteta, bez razlike iz koje je ko republike, meni je bilo žao što nisam poduzeo akciju mnogo prije, jer sam za to odgovoran kao generalni sekretar SKJ. Poduzeli smo je, evo, malo kasno, ali ne prekasno...”45

Tako je pao moćni Aleksandar Ranković.46

Pad A. Rankovića izazvao je veće političke efekte nego bilo koji sličan slučaj od 1945. godine, ne samo zbog njegove stvarne moći, kao drugog najmoænijeg èovjeka u državi, nego i zato što se dogodio u momentu najavljene reforme federacije i ostvarivanja privredne reforme, koje su se zbivale u sukobljavanju dviju koncepcija.

Smjena Rankovića odmah je pokrenula političku kampanju... Nekoliko dana prije smjene 1. srpnja 1966, sva uža republička rukovodstva podržala su Titovu inicijativu, a čim je sjednica završena, stavljen je u pogon moćan propagandni aparat, masovni mediji, i počele rasprave u svim rukovodstvima i organizacijama SKJ. Jugoslavija je mjesecima brujala o Brijunskoj sjednici. Formirane su i partijske i državne komisije od federacije do općina, koje su utvrđivale zloporabe Udbe i smjenjivale i zatvarale najteže protivnike.

Po prirodi stvari najtežu zadaću je preuzeo SK Srbije, koji će radikalizirati kurs SKJ. U tom pogledu najznačajniji događaj bio je VI. plenum CK SK Srbije 14-16. rujna 1966.

Sljedeće, vrlo skraćene, teze Plenuma ilustriraju kurs borbe protiv tzv. “rankovićevštine” – termina koji je odmah ušao u politički govor.

D. Radosavljević, glavni referent:

“U svojoj historiji srpski narod odnosio je pobjede u borbi za demokraciju, progres i nove socijalističke društvene odnose kao i u narodnooslobodilačkom ratu samo svojim čistim i jasnim stavom u međunacionalnim odnosima, zaslugom komunista Srbije a pod rukovodstvom Komunističke partije

Jugoslavije i druga Tita. Kada su god u političkom životu Srbije prevladavale nacionalističke tendencije, uvijek se to loše odražavalo na položaj radničke klase i radnog naroda Srbije. Toga se mnogi komunisti moraju sjetiti i svoju aktivnost dovesti u sklad s tom istinom. Svaki kompromis s nacionalističkim stavovima truje odnose među narodima Jugoslavije, smeta uočavanju društvenih odnosa i procesa u samoj Srbiji, smeta sagledavanju progresivnih socijalističkih stremljenja naših radnih ljudi...

...Ovdje treba istaći i to da su građani – pripadnici narodnosti, izrazili svoje zadovoljstvo i punu podršku stavovima Četvrtog plenuma. To zbog toga što su osjetili odlučnost da se nastavi i dosljedno provodi politika pune nacionalne ravnopravnosti koja je u praksi frakcionaške djelatnosti, u nekim akcijama Državne sigurnosti, inspirirana nacionalističkim pogledima, bila i ozbiljnije narušavana...”47

D. Petrović Šane, predsjednik Sindikata Jugoslavije:

“Prvo, mislim da klimu, atmosferu koja je nastala poslije IV. plenuma, a koja po svojoj suštini dobiva stvarni demokratski sadržaj i oblike i u Savezu komunista i izvan Saveza komunista potrebno je svim sredstvima podržati i sve poduzeti da se takav kurs nastavi. Čim se počelo otvoreno razgovarati i kada je raspravljanje oslobođeno formalizma i ustezanja od eventualnih posljedica za ono što će se reći, po intenzitetu, po problemima koji su stavljeni na dnevni red diskusija je dobila sasvim novu kvalitetu. Ako bi se vremenski mjerilo, više vrijede ova 2 i po mjeseca diskusije, raspravljanja, po stvaralačkoj kritici, po stvaralačkom djelovanju, nego možda mnogo duži period unazad...

...Zato se zalažem da stalno proširujemo demokratsku platformu, diskusiju ovakvu kakva je nastala poslije IV. plenuma, razmjenu mišljenja oslobođenu svakog formalizma, jer je to jedini put da se borimo i protiv nepravilnosti, nepravilne kritike i nazadnog u sadržaju itd...

...Mi smo svjedoci raznih parola koje sada kolaju. Najviše je onih koje imaju nacionalistički prizvuk: ‘Ovo je napad na Srbiju’, ‘Srbija je ugrožena’, ‘Odoše njeni najbolji ljudi’, ‘Ovo je organizirana akcija Hrvata i Slovenaca protiv Srba’ i druge slične parole. Te parole najbolje govore koje su snage danas i koje su jučer bile glavni oslonac frakciji i kakva je bila platforma njenog političkog djelovanja...

...ima kod nas, u našim vlastitim redovima, nepravilnih stavova i političke zbunjenosti u vezi s razvitkom nacionalnih odnosa, i da sve to zahtijeva izgrađivanje pravilnog marksističkog pogleda na ta pitanja. To se manifestira od nedovoljne odlučnosti u borbi protiv nacionalističkih pojava, do raznih pitanja: ‘Zašto se samo Srbija spominje’, ‘po čemu smo mi hegemonisti i unitaristi’, ‘da li ima nacionalizma i u drugim republikama’ i slično. Sve to objektivno, po mom mišljenju, slabi budnost, tupi oštricu klasne borbe, demobilizira snage i govori o zbunjenosti kod jednog broja ljudi...

...Ranković i grupa oko njega i određeni ljudi iz Uprave državne sigurnosti, cjelokupna njihova aktivnost, a posebno i naročito njihov odnos prema nacionalnim manjinama, živ je primjer hegemonističkih tendencija koje su pokušavale oživjeti u Srbiji.

Ima ljudi, i to vrlo dobronamjernih, kojima nije baš ugodno kada se govori o tim raznim pojavama i tendencijama u našoj republici. Na primjer, sve ovo što se dešavalo na Kosovu i Metohiji gdje smo mi postigli određene krupne rezultate poslije naše revolucije, suprotno liniji i stavovima partije, određeni ljudi iz Udbe obilazili su i stvarno su kaljali i prljali ono što smo postigli za 20 godina razvoja, da obezvrijede tekovinu – bratstvo i jedinstvo sa Šiptarima, koju su radnička klasa i radni narod Srbije, zajedno s radničkom klasom i radnim narodom Kosova i Metohije izgrađivali...”48

Veli Deva, albanski čelnik Kosova: “... U Pokrajini je praćen velik broj građana i članova Saveza komunista, izgleda bilo je oko 120 hiljada dosjea, a od toga samo po liniji Udbe preko 50 hiljada. Od 1960. godine uspostavljeno je preko 900 dosjea za političke ljude od sela, pa preko članova Pokrajinskog komiteta, CK Srbije i CK Jugoslavije, pa do svih vrsta poslanika, od pokrajinskih do saveznih. Sumnjivi su postali kadrovi koji su se na bilo koji način bavili političkim radom i koji su bili od značenja za život u sredini u kojoj su se nalazili. Posebne mjere su poduzimane prema inteligenciji iz redova Šiptara. O tome se govorilo jako mnogo poslije Četvrtog plenuma i u redovima komunista Udbe. Ipak, u najtežem položaju bili su nastavnici šiptarskog jezika, književnosti i historije. Oni su veoma često pozivani u Udbu i govoreno im je šta ne trebaju predavati iz programa, naročito kad se radi o tom i tom književniku, o tom i tom historijskom događaju, mada je to bilo predviđeno u programu koji je odobrio Savjet za prosvjetu i kulturu Republike Srbije...

...Ja sam bio prisutan jednom broju tih skupova. Moram reći da sam ne jedanput čuo parolu da ih je Savez komunista po drugi put oslobodio.

Na jednom skupu, kome sam prisustvovao, koji je trajao oko sedam sati, seljaci su iz jednog pograničnog rajona javno diskutirali o svim problemima, o birokratskom odnosu i o drugim slabostima. Četvero-petero od 25 diskutanata završilo je svoje izlaganje riječima: Živio Savez komunista, živio drug Tito, uz prolamanje aplauza.

Sve ove diskusije, sve rasprave i čitava politička aktivnost koja se odvijala poslije Četvrtog plenuma istakla je, kada se tiče rada organa sigurnosti SUP-a, veoma mnogo slabosti.”...49

Mihajlo Švabić, govoreći da se stidi i kao “komunist i kao Srbin” dodao je: “Iako u tome nisam sudjelovao ni na koji način, čovjek se ipak mora osjećati krivim, osjećati odgovornim za ono što se dešava a što izlazi iz ovog okvira, što čovjek može zamisliti, razumjeti ili shvatiti i pretpostaviti da se može desiti.

To se dešavalo tu pored nas, pored mnogih partijskih, društvenih organa i organizacija, tako da čovjek stvarno teško može naći riječ da to objasni kako se moglo desiti a da se o tome ne zna i kako se moglo desiti da se na vrijeme ne poduzmu odgovarajuće mjere. No, mislim sada, kada je to poslije toliko godina izašlo na vidjelo, da se moramo ne samo jasno ograditi od ovakvih postupaka, već osigurati da se svi krivci pozovu na odgovornost i poduzeti sve potrebne mjere da se ni slično ne može dogoditi, jer

diskriminacija prema Šiptarima kao i prema bilo kojoj drugoj narodnosti predstavlja udarac i za Savez komunista, pa ako hoćete i za srpski narod...”50

Vojvođanski prvoborac iz Srijema, Dušan Sekić, bio je vrlo radikalan rekavši:

“Naročito su jezive one stvari o kojima je jutros govorio drug Veli Deva. Sve su to veoma teške stvari i dugoročni problemi našega razvoja koji se ne mogu riješiti jednim referatom ili ocjenom pa ma koliko one bile dobre...

...Posljednjih godina veliki broj nas koji ovdje sjedimo mnogo smo vidjeli, doživjeli i mnogo čuli raznih stvari ovdje u republičkom centru, koje su bile izrazito birokratsko-nacionalistička gledišta. Čudne stvari su se događale kod nas u republičkim organima i u republičkom rukovodstvu. O mnogim tim pričama i teorijama sramota je i govoriti, jer one ne dolikuju pravim komunistima. Radi se o raznim pričama počev od toga kako smo se mi Srbi jedini borili, počev od 1804., 1914., 1941. godine i kako bi se mi jedini ponovo borili ako do čega dođe, pa sve do toga kako jedino Srbi nemaju svoju republiku odnosno kako se veliki broj Srba nalazi izvan Srbije, kako smo razjedinjeni, dok su druge nacije u jednoj republici, kako mi nemamo jedinstveno rukovodstvo, kako su nam ubačene dvije autonomije da ne budemo jedinstveni itd. itd. Na to su se nadovezivale teorije da srpski narod mora imati jedno rukovodstvo, jedinstvenu državu i da njemu za to odgovara centralizirana Jugoslavija itd.

Ove i slične priče i shvaćanja koja su ne samo unitaristička već i nacionalističko-šovinistička, često smo slušali i od odgovornijih ljudi u Republici. Ispočetka kad sam došao u republičke organe mislio sam da su sve to šale i neodgovorna pričanja ali sad se jasno vidi odakle je to dolazilo i kuda bi nas to odvelo. Mene najviše brine što se tome sve do Četvrtog plenuma nije ozbiljnije nitko, pa ni naš CK, suprotstavio. Veliki broj ljudi je to znao, šutio ili iščuđavao se a oni su radili i trovali razne sredine....

...Kod nas postoji veoma jak birokratski republički aparat koji je usmjeren da svaki savezni materijal dočeka na nož i političkim ljudima servira kontra stavove. Taj aparat je navikao tražiti dokaze i elemente kako su razni prijedlozi i zakoni na liniji razvijanja našeg sistema usmjereni protiv SR Srbije, kako njoj ne odgovaraju, kako favoriziraju druge republike itd. Takva politika godinama je izgrađivana i njoj nisu dani odlučniji otpori, a pogotovu takva praksa do kraja nije prekinuta još ni sada. Dalje, kritizirani su ili bolje reći ogovarani mnogi srpski kadrovi koji rade u federaciji, kako su se čim odu “gore”, odrodili, odvojili od praktičnog života naroda u Srbiji, kako ne štite srpske interese itd.”...51

Simo Zatezalo, podrijetlom Srbin iz Srpskih Moravica (Hrvatska), član CK:

“Ja sam kao i ostali drugovi uzbuđen diskusijom druga Deve i Kolja. Slušajući njihovu diskusiju osjetio sam da se oni psihološki prazne. Postavio sam pitanje, sada u razgovoru s drugovima u pauzi, koliko ima takvih drugova koji čekaju moment da se isprazne, da iznesu sve što im je na duši? Slažem se i prihvaæam ono što su rekli jutros drugovi Šane i Švabić, ali mislim da to izaziva još veće gnušanje nad onim što je netko radio ‘u ime srpstva’, ali tvrdim u isto vrijeme ne i u ime srpskog naroda i srpskih komunista!

Kada čuju ovo što smo ovdje spomenuli i što su ovdje drugovi iznijeli oni će se samo gnušati. Ja sam za energičnu odgovornost pojedinaca koji su ovo radili. Mislim da i svi mi snosimo dio odgovornosti, a posebno oni drugovi što 20 godina sjede u Centralnom komitetu. Ja sjedim godinu dana pa osjećam neku grižnju savjesti za sve to. U idućem razdoblju moramo biti do kraja dosljedni i oštri."52

Latinka Perović, član IK CK SK Srbije:

" ... ovdje je bilo riječi o tome da se u Srbiji u diskusijama javlja parola: 'Zašto samo mi Srbi raspravljamo o svom nacionalizmu, zašto i drugi ne govore o svojima'.

Ja se slažem s tim da je na to najbolje odgovarati pitanjem: 'Da li mi u Srbiji dosljedno i odlučno provodimo kurs IV. plenuma.' Isto tako mislim da ono što su jučer govorili drugovi Veli Deva i –urica Jojkić upotpunjuje potrebu da se mi prije svega u svojoj kući angažiramo u otklanjanju posljedica nacionalističke i šovinističke politike. Trajno i ozbiljno moramo raditi na otklanjanju posljedica koje je nanijela nacionalistička politika prema narodnostima. Politički poraz ta politika doživljava, evo, ovdje, na našem Centralnom komitetu. Ali mi moramo misliti na to da nacionalizam mora biti i idejno poražen, a to znači da mu moramo sagledati sve dimenzije: historijske i sadašnje, da mu moramo otkriti ekonomske i društvene korijene...

...U Savezu komunista se moraju uspostavljati takvi odnosi da komunisti mogu otvoreno raspravljati nacionalizam kao pojavu koja im je ideološki tuđa, i da srpski komunisti mogu reći da njihov nacionalizam nanosi štete prije svega njima, ali i drugim narodima, ali isto tako da nacionalističke pojave kod drugih naroda djeluju na objedinjavanje nacionalističkih snaga u Srbiji, koje su, kako primjer pokazuje, opasne ne samo za srpsku naciju i socijalizam u Srbiji, nego za odnose među narodima u Jugoslaviji, za budućnost socijalizma u Jugoslaviji...

...Historijske okolnosti, kao i činjenica da je srpska nacija najbrojnija u Jugoslaviji, učinili su da odlučnost u borbi protiv nacionalizma kod nas znači mnogo i za borbu protiv nacionalizma u svim nacijama..."53

Ali Šukrija, albanski političar s Kosova, nakon što je konstatirao da u prvoj fazi nakon rata i za vrijeme obračuna s Informbiroom nije bilo teških prijestupa, već da se režim okomio na Albance od 1954. do smjene Rankovića, dodao je:

"... A sada govorimo o najbolnijim tčkama koje su dugo mučile Savez komunista i stvarale goleme smetnje i otpore za naš brži razvitak. Zato sam se sjetio jednog, ne znam da li je član Saveza komunista ili građanin, koji ustaje na sastanku i kaže: ja hoću govoriti otvoreno, pa neka bude sa mnom štogod hoće.

Građanin se oslobodio, drug Sima Zatezalo je jučer rekao, drugovi su, izgleda, dugo u sebi gušili mnoge stvari, a sada hoće to istresti. Mislim da koliko to vrijedi za građane, za članove Saveza komunista, to vrijedi i za nas, jer je stvarno Četvrti plenum upravo dubok zaokret napravio, zasjekao nov, svjež put i u našim shvaćanjima, gledanjima i u našem odnosu prema našem razvitku i ocjeni našeg rada...

... Moramo razbiti atmosferu koja je utjerana u duše ljudi, da živi slobodan čovjek, na Kosmetu kao u Sloveniji, u Čačku, u Užicu, Skoplju. To moramo, to je od bitnog značenja, da ljudi mogu biti slobodni...”54

Stanoje Aksić, član CK, Srbin s Kosova:

“... Otkrivanje tih nedjela frapantno je djelovalo na sve nas – posebno kad se saznalo za ubojstva koja su utvrđena ili nerasvijetljena, kada je sve to izašlo na svjetlo dana u jednoj novoj atmosferi koja je nastala poslije IV. plenuma – i uzbudilo i nas isto tako kao i jučer ovdje sve koji su prvi put čuli o tome. To je uzbudilo i nas i građane a ja se kao komunist srpske nacionalnosti iz tog kraja osjećam još uvijek uznemiren i potišten što su se takve zloupotrebe i krivična djela mogla događati, a da sve to ne vidimo, ili vrlo malo znamo, i da o svemu tome u ovom svjetlu saznamo, tek poslije IV. plenuma CK SKJ...”55

Jovan Veselinov, čelnik SK Srbije:

“... Stvorene su autonomije zbog toga što su narodi koji žive u tom kraju ili imali posebnu historiju, ili što su ti krajevi mnogonacionalni. Da bi se baš ti nacionalni problemi što pravilnije sagledali i rješavali, stvorene su autonomne pokrajine. Čim su stvorene autonomne pokrajine, sasvim razumljivo da su one morale dobiti svoj određeni status i određenu samostalnost. Ni ranije ni kasnije nismo mogli tražiti da to budu neke filijale. To su mogla biti samo samostalna politička rukovodstva, jer tu postoje posebni politički problemi, tu imamo određene odnose, i to posebno određene odnose koje treba riješiti među narodnostima...

...Ja bih rekao da je takav kurs prema Šiptarima bio pooštravan time ukoliko smo više nastojali pravilno riješiti neka pitanja narodnosti na Kosmetu, ukoliko smo nastojali da Šiptar bude sekretar Pokrajinskog komiteta, da dođe u Izvršni komitet, u naše Izvršno vijeće, da Šiptari dođu na rad u Republici, da oni budu na poslovima u vlasti i na partijskim dužnostima. Što se više odvijao taj proces, organi sigurnosti su više punili teftere, proširivali popise i sve te ljude proglašavali neprijateljima Jugoslavije i neprijateljima socijalizma...”56

Oštro kritiziran kao ministar unutarnjih poslova Srbije do 1963. godine, i Rankovićev čovjek, Vojin Lukić, priznajući deformacije Udbe i odbijajući da je bio šovinist rekao je:

“... Ako se uzme da je postojala frakcija, da sam ja pripadao toj frakciji i da sam bio njen član, postavljam pitanja po kakvom kriteriju sam ja onda predložen da budem isključen iz Saveza komunista, a Ranković je ostao u Savezu komunista. On je bio tvorac frakcije. Ako je ona postojala i budući da se smatra da je postojala, bio je njen organizator, rukovodilac, a ja bih bio u svakom slučaju ne baš među najznačajnijim ili značajnim članovima te frakcije...”57

Među zaključcima VI. sjednice CK SK Srbije rečeno je i ovo:

“Suočene s porastom uloge i utjecaja radnih ljudi i jačanjem neposredne socijalističke demokracije, što je ugrožavalo birokratsko-etatističke pozicije i interese, grupaško-frakcionaške snage u Srbiji sve više su tražile podršku u nesavladanom unitarizmu, nacionalizmu i centralizmu. Koristeći se time, razni birokratski,

klasno-neprijateljski kao i malograđanski elementi pokušavali su pojačanom aktivnošću širiti nevjericu i nacionalnu politiku Saveza komunista i ‘zabrinutost’ za budućnost Srbije i Jugoslavije.”58

Na kraju, radikalizirajući kritiku, CK Srbije uputio je zahtjev CK Jugoslavije da Rankovića isključi iz SKJ. Savezna vlada je 9. prosinca 1966. razmatrala optužnicu kojom se pokrenuo sudski postupak protiv 18 okrivljenih čelnika Udbe na čelu s A. Rankovićem za djelo zavjere i državnog udara. RukovodeĆi se političkim razlozima, Predsjednik Republike je donio “Odluku o pomilovanju od krivičnog gonjenja” (abolicija). Time je slučaj RankoviĆ bio politički završen.

U Srbiji je smijenjeno oko 50% djelatnika Udbe.

O djelovanju Udbe u Hrvatskoj M. Tripalo je dao ovu ocjenu:

“Služba sigurnosti imala je sličan položaj kao i u ostalim krajevima zemlje. U Hrvatskoj je iznesen podatak da je pronađeno preko milijun dosjea, a među drugima i značajnog broja rukovodilaca, što znači da gotovo nije bilo odraslog građanina koji nije bio upisan u kartoteku. Zbog toga je bila nepovoljno primljena izjava tadašnjeg predsjednika Izvršnog vijeća Hrvatske (M. Špiljak, D.B.) da u Hrvatskoj nije bilo pojava koje su osuđene na IV. plenumu. To, naravno, nije bila istina.”59

Bakarićevo mišljenje je negdje između Tripalova i Špiljkova. On, naime, kaže da Udba nije mogla utjecati na vođenje politike hrvatskoga rukovodstva.

1 Riječ dr. Vladimira Bakarića 24. svibnja 1977. na svečanoj sjednici CK SKJ u povodu Titovih jubileja, “Vjesnik” od 25. svibnja 1977.

2 A CK SKJ, 23. travnja 1963. III/97.

3 Izvor: Savezni sekretarijat za opće privredne poslove, Dejstvo anuiteta na ekonomski položaj privrednih organizacija..., Beograd 30. kolovoza 1964, str. 6, tablica 2.

4 Isto, str. 6, tablica 3.

5 SDK, Analiza poslovanja privrednih organizacija u 1964. godini, Beograd, svibanj 1965, str. 20.

6 Izvor: Za 1952-1963. godinu: Statistički bilten Službe društvenog knjigovodstva, br. 1, 1965; za 1964. godinu: Statistički bilten SZS br. 12, 1965.

8 Preračunato na osnovi podataka iz SGJ 1964. (indeks prema cijenama iz 1960. godine).

9 Prema: Uzroci i karakteristike privrednog kretanja u 1961. i 1962. godini, SZPP, dok. mat. br. 7/62.

10 Prema obračunima izvedenima u SZPP-u.

11 Prema publikaciji: Društveni bruto-proizvod, društveni proizvod, nacionalni dohodak, zaposlenost i produktivnost u jugoslovenskoj privredi od 1947-1963, SZPP, kom.mat.ser. 8, br. 29/84.

12 Prema popisima stanovništva u 1948. i 1961. godini.

13 Prema publikaciji: Društveni bruto-proizvod, društveni proizvod, nacionalni dohodak, zaposlenost i produktivnost u jugoslovenskoj privredi od 1947-1963, SZPP, kom.mat.ser. 8, br. 29/64.

14 IV. plenum CK SKJ, 22. srpnja 1962.

15 Edvard Kardelj, Prednacrt Ustava SFRJ, Komunist, Beograd, 1962, str. 81.

16 Isto, 82.

17 Ovome autoru je Anka Berus, član IK CK SKH, ispričala kako je nju zamolio jedan hrvatski političar da ga podrži za predsjednika vlade u Saboru. Odgovorila mu je da to može ostvariti ako pridobije A. Rankovića.

18 Zakon vrijednosti... i Teorijske osnove društvene reprodukcije u socijalizmu u: Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija I, Informator, Zagreb, 1974, str. 3-15 i 165-200.

19 "Vjesnik", Zagreb, 21. rujna 1964, str. 5.

20 Josip Broz Tito, Referat, VIII. kongres SKJ, sv. 1, Kultura, Beograd, 1965, str. 343.

21 Edvard Kardelj, Referat na VIII. kongresu SKJ, nav. dj., 412/413.

22 Usporediti s takvim stavom u razgovoru sa stranim novinarima uoči nove 1953. godine.

23 "Vjesnik", Zagreb, 11. listopada 1964, str. 2.

24 Problemi odnosa cena i pariteta dinara, Beograd, Savezni sekretarijat za finansije, 1965.

25 Podaci iz elaborata Saveznog sekretarijata za financije.

27 Isto, 21.

28 Isto, 551.

29 U nekim nacionalnim kuloarima govorilo se da je Bakarić Maček s crvenom knjižicom.

30 A CK SKJ,III/113, 12. i 13. studenoga 1965.

31 Nakon sjednice Kardelj je autorizirao svoje izlaganje koje iznosi 26 kartica - od stranice 155. do 181. (A CK SKJ, 12. i 13. studenog 1965. III/113).

32 A CK SKJ III/114, 12. prosinca 1965.

33 "NIN", 15. listopada 1989.

36 A CK SKJ III/120, 22. lipnja 1966.

37 IV. plenum CK SKJ, Komunist, Beograd, 1966, str. 15-18.

38 Zoran Sekulić, Pad i ćutnja Aleksandra Rankovića, Dositej, Beograd, 1989, str. 86.

39 Isto, 88.

40 Isto, 92, 93.

41 Isto, 94.

42 Isto, 97.

43 Isto, 100.

44 Isto, 106.

45 Isto, 112.

46 Istaknuti liberalni lider Slovenije, Stane Kavčič smijenjen 1972. s dužnosti predsjednika vlade, zapisao je 21. kolovoza 1983. u dnevniku ove riječi:

"Umrli su Marinko i Ranković. Obojica istog dana. Kao da su se dogovorili da zauvijek otputuju zajedno. Dva u osnovi zajednička revolucionarna života i dva potpuno različita čovjeka. U biti, dvojica sluga Jerneja koji su vjerno i predano služili idealima Revolucije, premda svaki na svoj način i različitim sposobnostima, rezultatima, srećom odnosno nesrećom...

...Ranković je najtragičnija ličnost jugoslavenske revolucije.

Nije lako kad vjernik postane bezbožnik i kada ga zadesi prokletstvo. Izuzetno je teško i tragično kako i kada pravovjernog izopće i prokunu. To se dogodilo Rankoviću. Njegova revolucionarna biografija je jasna, pravolinijska i blistava. Nigdje nikakvog oklijevanja, zabluda i nejasnoća, sve do trenutka kada je bio odnosno kada je trebalo da postane duhovni i operativni otac jedne politike i njenih policijskih metoda za koju se smatralo da je preživjela i da je treba osuditi i odbaciti zajedno s njim. Prije toga saznanja, odluke i osude, Ranković je bio pojam i ideal, možda i povijesni primjer pravog proletera, hrabrog revolucionara, predanog komunista i zaslužnog i sposobnog partijskog i državnog rukovodioca. Takoreći, preko noći iz božanskih visina pao je u paklene dubine. Zašto? Bez obzira na sve, Ranković je bio isti čovjek i drug Marko, kako juče, dok je bio poštovani rukovodilac, tako i dan kasnije, kao opasan protivnik državne politike. Smatran je krivim, osuđen i isključen (S. Kavčič, Dnevnik in spomini, "Časopis za kritiko znanosti", Ljubljana, 1988, str. 13 i 14).

47 Zoran Sekulić, nav. dj., 137-138.

48 Isto, 146, 147, 150. i 151.

49 Isto, 155 i 153.

50 Isto, 186.

51 Isto, 198, 199.

52 Isto, 203.

53 Isto, 214, 215.

54 Isto, 218.

55 Isto, 245.

56 Isto, 251, 252.

57 Isto, 285.

58 Isto, 293 i 294.

59 M. Tripalo, Hrvatsko proljeće, Globus, Zagreb, 1990, 77.

Glava X.
KRIZA U SAVEZNOM VRHU – PRVI SUKOB HRVATSKE SA SRBIJOM I OSTALIM REPUBLIKAMA 1968. GODINE

1. Daljnje urušavanje saveznoga državno-partijskog vrha

S padom Aleksandra Rankovića oslabljena je moć državno-partijskog vrha Jugoslavije. Srbijansko je rukovodstvo taj pad snažno podržalo i time značajno pridonijelo procesu urušavanja saveznoga državnog centra.

Već u prvim danima rasprave o "slučaju Ranković" s više su strana došli zahtjevi da se u istom trenutku smijeni i vojni vrh JNA s argumentom da je JNA zatvoreni sustav kao i Služba državne sigurnosti.

Kritika vojnog vrha počela je i prije "slučaja Ranković". Tako je 28. siječnja 1965. na sjednici IK CK SKJ ministru obrane rečeno da nacionalni sastav oficirskog kora nije primjeren nacionalnoj strukturi Jugoslavije. Gošnjak je potvrdio da su Crnogorci i Srbi iz BiH i Hrvatske prezastupljeni, a da hrvatska, makedonska i slovenska zastupljenost opada. Koliševski je oštro napao Gošnjaka, rekavši da armija nije "njegova prćija", na što je ovaj zatražio da se stvar "raščisti", rekavši da to "nije prvi put da Koliševski bezobrazno insinuira" kako Gošnjak dugo ostaje na funkciji ministra obrane. Tito je prekinuo svađu ukorivši Koliševskog da "odgovornije i mirnije diskutira".1

Mjesec dana kasnije –. Pucar se suprotstavio prijedlogu da se Jefto Šašić, dugogodišnji šef KOS-a, imenuje šefom SKJ za JNA, navodeći da se tome protive i neki generali. Gošnjak mu je odgovorio da su neki protiv Šašića zato što je "poslao na robiju 3.500 oficira" informbiroovaca.2

Još oštriju kritiku zatvorenosti JNA Koliševski je iznio 22. lipnja 1966. na sam dan rasprave o Rankoviću, osam dana prije njegova smjenjivanja. Tada je rekao:

"Kod nas su dva zatvorena sistema... vojna birokracija, koja se nameće društvu i Udba u čijoj mreži ima čak i ministara, za sve je kriva Partija koja je birokratizirana jer su i Centralni komitet i IK CK SKJ samo određena ličnost. (To se moglo odnositi samo na Tita, D.B.)3

Konflikt je izbio i između makedonskog rukovodstva i zapovjednika Skopske armije R. Nenezića, koji je preko KOS-a slao Gošnjaku informacije o radu CK Makedonije. Crvenkovski, čelnik Makedonije, Tita je stavio pred dilemu: ili smjena generala Nenezića ili će on javno na sjednici CK optužiti vrh JNA za "antimakedonsku" politiku. Optužio je Gošnjaka da za 20 godina ni jedan Makedonac nije dobio čin generala. Tito je popustio: smijenio je zapovjednika Skopske armije.4

Kritike vojnog vrha dolazile su i iz Srbije, kako od njezina rukovodstva, tako i njezinih predstavnika u vrhu Jugoslavije. U tome se više aktivirao Koča Popović kada je, po želji Tita i Kardelja, zamijenio A. Rankovića na funkciji potpredsjednika SFRJ. Jedan od motiva prihvaćanja te visoke dužnosti bio je i taj da Gošnjaka makne s dužnosti zamjenika vrhovnog zapovjednika maršala Tita.5 Potkraj 1965. zapovjednik Prve armijske oblasti (beogradske), general M. Milojević, u pismenom je obliku napao Gošnjaka za favoriziranje partizanskih kadrova iz Hrvatske. Bio je odmah smijenjen s etiketom nacionalista i unitarista.

Iz Slovenije je također zatražena smjena vojnog vrha koji su Slovenci smatrali velikom preprekom federalizacije i demokratizacije Jugoslavije, što se uklapalo u Kardeljevu koncepciju državnog preuređenja. Na tome je aktivno radio Stane Kavčič, jedan od lidera Slovenije.6

Iz same armije je također bilo inicijative za smjenu Gošnjaka. Jedan dio Generaliteta bio je sklon općoj demokratizaciji društva, a u tom kontekstu i demokratizaciji odnosa u armiji. Za njih su Gošnjak, njegov zamjenik Otmar Kreačić i Jefto Šašić "okorjeli vojni birokrati", pa čak i staljinisti. Radi se o skupini generala – Ivanu Rukavini, Bogdanu Oreščaninu, Viktoru Bubnju i drugima. Za Titova puta u inozemstvo, vrh je za ministra obrane odredio generala Oreščanina. Tito je odluku poništio, a zatim je 1967, svjestan da Gošnjak nema podršku ni jedne republike, osim Hrvatske,7 ni dijela generala, izabrao za ministra obrane generala Nikolu Ljubičića koji će ostati na toj dužnosti i nakon Titove smrti.8

Iako vrlo skroman, osobno pošten i častan čovjek, Gošnjak je pao jer ga je, kao dogmatičara i konzervativca, vrijeme pregazilo.

Tito je, naravno, znao za pozadinu "igre" oko Gošnjaka, i zato nije prihvatio smjenu vojnog vrha. Jer, ako mu se oduzme armija, on gubi moć arbitriranja među sukobljenim snagama. Kritizirajući "rankovićevštinu", neki njegovi suradnici su istovremeno napadali i "titovštinu". Ali su odnosi između njih bili godinama u pat poziciji. Tito je izbjegavao smjenjivanje svojih protivnika, a oni su bili nemoćni ugroziti njegovu vlast jer bi "udar" na Tita ugrozio cijeli režim, sigurnost države, izazvao međunarodnu komplikaciju i ... na kraju bi doživjeli poraz u sukobu s Titom. Koliko god je Tito mnogima smetao, toliko je on bio stup i jamac održavanja čitavog režima, pa i vlasti svojih protivnika.

Pad Rankovića, dakle, nije rezultirao poboljšanjem odnosa i stabilizacijom jugoslavenskog vrha. Potvrdilo se da konflikt u vrhu, konstatiran 1962, i dalje traje i da se produbljuje.

2. Novi pokušaj reforme SKJ – povratak iz “partije poretka” u “partiju pokreta”

Na Četvrtoj sjednici CK SKJ, osim što je donesena odluka o reformi Službe državne sigurnosti, odlučeno je da se započne i reforma Saveza komunista Jugoslavije. Nije bila riječ o novoj koncepciji Saveza komunista. To je bilo riješeno još 1952. godine na VI. kongresu KPJ. Tada je odlučeno: ne Partija koja će biti činilac vlasti nego Partija činilac idejno-političkog usmjeravanja. Takvo je stajalište potvrdio i VII. kongres SKJ 1958. godine. Ono je ušlo i u Program i u Statut. Osmi je kongres 1964. godine naglasio vodeću idejno-političku ulogu SKJ u društvu. Riječ je bila, dakle, o mijenjanju prakse.

Na Četvrtoj je sjednici CK SKJ izabrao Komisiju za reorganizaciju i dalji razvoj SKJ, kojoj je postavio zadatak da organizira javnu raspravu “o ulozi Saveza komunista u uvjetima društvenog samoupravljanja” i predloži konkretne mjere za njegovu reorganizaciju.

Rasprava je trajala gotovo tri godine – sve do IX. kongresa SKJ 1969. na kojemu je donesen novi dokument o ulozi i razvoju Saveza komunista u samoupravnom društvu.

Komisija CK SKJ za razvoj i reorganizaciju SKJ uputila je Nacrt teza na javnu općepartijsku raspravu u proljeće 1967.

Osnovna misao Teza jest da su birokratsko-dogmatske snage u Jugoslaviji i nakon osamnaest godina borbe protiv staljinizma vrlo jake, što je pokazao i “dramatičan obračun” s grupom A. Rankovića na IV. plenumu CK SKJ 1966. godine.

U tezama se ističe da te snage žele obnoviti narušenu administrativno-etatističku organizaciju upravljanja “pomoću Saveza komunista koji bi kao centar vlasti neposredno odlučivao i pretvarao samoupravna tijela u golu transmisiju”.9

Nasuprot dogmatsko-staljinističkom učenju o jačanju vlasti države i partije kao glavnim organizatorima izgradnje socijalizma, Teze ističu: “Razvoj socijalizma koji izrasta iz slobodne stvaralačke inicijative i napora milijuna radnih ljudi zahtijeva najširu neposrednu demokraciju. Zato se Savez komunista i druge svjesne socijalističke snage bore i zalažu za uspostavljanje neposredne socijalističke demokracije...”

Prevladalo je uvjerenje da je naslijeđeni tip partije glavna kočnica društvene reforme. Organizacijska struktura Saveza komunista građena je za uvjete ilegalne borbe, za izvođenje revolucije i za uspostavljanje i čvrsto držanje političke vlasti, pa je zato neprimjerena razvoju samoupravljanja i mora se mijenjati. Napadnut je ćelijski tip organizacije koji stvara discipliniranu, ali ne i kreativnu ličnost. Partijske ćelije sve više su postajale sastavni dio mehanizma poslovnog upravljanja, umjesto da razvijaju samoupravljanje. Teritorijalne organizacije, tzv. “ulične ćelije, ne mogu izaći iz kronične krize u kojoj su godinama, i po sadržaju i po načinu rada...”

Organizacije na selu "... začahurene, usitnjene ... sastavljene pretežno od službenika i zaokupljene vlastitim unutrašnjim problemima ... nisu utjecajna politička snaga na selu. Takve organizacije ne mogu biti privlačne za poljoprivredne proizvođače..."

U životu osnovnih organizacija u upravi "... u znatnoj mjeri dolaze do izražaja i utjecaja činovnički mentalitet, inercija i konzervativizam u mišljenju i odnosi hijerarhijske zavisnosti".

Jednom riječju: ćelijski tip komunističke organizacije, prema ocjeni Komisije CK SKJ, u krizi je u svim životnim sferama. U prijedlogu organizacijskih izmjena traži se da općinska organizacija bude "... jedinstvena cjelina u organizacionom, idejno-političkom i akcionom pogledu", a da se u radnim organizacijama komunisti okupljaju prema potrebi. Teze se zalažu za fleksibilne oblike rada kao što su političke konferencije, seminari, grupe i komisije za izučavanje pojedinih društvenih problema.

S obzirom na to da je određivanje položaja i uloge Saveza komunista ključno pitanje ne samo razvoja samoupravljanja, političkog sustava i međunacionalnih odnosa već i cjelokupnoga društvenog razvoja Jugoslavije, Josip Broz Tito, kao generalni sekretar SKJ, često je izlagao svoja gledišta o tome.

Uvažavajući mišljenja da se Savez komunista odlučnije oslobađa neprihvatljivih metoda komandiranja, oštro se suprotstavljao idejama i tendencijama koje su željele od Saveza komunista stvoriti političku organizaciju socijaldemokratskog tipa bez čvršćih obveza za njegove članove. Naročito je oštro kritizirao ideju napuštanja osnovnih organizacija SK u poduzećima.

Dio partijskih kadrova nije prihvaćao toliku mjeru "povlačenja partijskih organizacija iz svakodnevnog života društva" i toliko smanjenje odgovornosti komunista za stanje u društvu. Pristaše takva kursa u reorganizaciji SKJ osobito su energično odbili tezu o slabljenju uloge osnovne partijske organizacije ("ćelije"), a apsolutno su odbili neke prijedloge o "izlasku osnovnih organizacija iz radnih kolektiva". Primjer upornosti te linije dao je i Gradski komitet SK Zagreba.

Ideja o povratku SKJ iz partije "poretka" u partiju "pokreta" bila je iluzorna. Točna je bila teza da je SKJ "zatvoreni sustav" i da je najveća prepreka razvoju demokracije. Ali je ideja o pretvaranju SKJ u demokratski pokret pretpostavljala davanje slobode ostalim, pa i suprotnim, političkim tendencijama što bi moralo ugroziti režim, a to se nije dopuštalo. Pa ipak, sama kampanja SKJ "protiv SKJ" donijela je i neke stvarne pomjene u njegovu životu. Naime, kampanja je tražila smjenu ratne generacije pripadnicima mladih generacija i ljudima koji se još nisu ogledali u političkom životu društva.

Tijekom redovitih izbora u partijskim organizacijama, zatim na svim republičkim kongresima koji su održani 1968. godine i, napokon, na Devetom kongresu SKJ održanom 1969. godine, smijenjeni su mnogi stari kadrovi, a na rukovodeća su mjesta došli pripadnici novih generacija.

Reorganizacijom su demokratizirani izbori u Savezu komunista. Za razliku od prije, kada su viši forumi nominirali kandidate, u izborima 1968. godine to su činile osnovne organizacije SK koje su birale rukovodstva u općinama, a općinske konferencije delegate za republičke kongrese i kongres SKJ. U nekim

se organizacijama išlo i dalje od toga, pa su osnovne organizacije predlagale kandidate za članove izvršnih organa općinske konferencije, a općinske konferencije su isticale kandidate za članove republičkih rukovodstava i organa u Savezu komunista Jugoslavije.

Reorganizacija je utjecala na radikalnije obnavljanje rukovodstva Saveza komunista. Do Četvrtog plenuma CK SKJ rotacija je primjenjivana uglavnom prilikom izbora općinskih rukovodstava; republička rukovodstva i organi SKJ obično su obnavljani proširivanjem sastava. U tijeku reorganizacije radikalno je izmijenjen sastav organa općinskih organizacija u koje je birano mnogo više neposrednih proizvođača nego u prijašnjim izborima.

Već su pripreme i tijek republičkih kongresa Saveza komunista, održanih potkraj 1968. godine, unijeli nove elemente u odnose u Savezu komunista. Prije su republički kongresi održavani nakon saveznog i uglavnom su "razrađivali" njegove odluke. Prvi su put, zaista samostalno, republički kongresi utvrdili prijedloge sastava saveznih foruma SK. Deveti će kongres 1969. samo potvrditi te prijedloge. Na republičkim su kongresima i prvi put provedene vrlo radikalne personalne promjene; oko 90% delegata birano je prvi put. U nove centralne komitete ušlo je 69% novih članova. Tijekom 1968. u SKJ je primljeno oko 100.000 mladih.

Rezultat reorganizacije uglavnom je bilo to što su rukovodstva, a još više organizacije i članstvo, praktički povučeni s pozicija neposrednog utjecaja na zbivanja u društvu. Cilj je bio da se time osigura glavna društvena funkcija Saveza komunista, idejno djelovanje i općepolitičko usmjeravanje društvenog razvitka. Taj cilj ipak nije bio ostvaren...

3. Slabljenje moći saveznog vrha – kritika Tita zbog "proruske" politike

Vrlo snažan idejno-politički udarac velikodržavnom centralizmu u Jugoslaviji zadan je odlukom IV. sjednice CK SKJ na Brijunima 1966, kad je skinuta s vlasti rukovodeća skupina Službe državne sigurnosti s Rankovićem na čelu.

Nakon njihova pada, počela se mijenjati metoda upravljanja u federaciji. Razvila se oštra kritika centralizma, birokratizma, samovolje i autoritarnosti.

U sklopu reorganizacije Partije 4. listopada 1966, formirano je Predsjedništvo SKJ u koje su ušli stari prvaci iz ratnog razdoblja, a kao njegov organ stvoren je Izvršni komitet od mlađih, u javnosti manje poznatih ličnosti – oba, prvi put, na paritetnoj osnovi. Centralni komitet SKJ time je još više marginaliziran.

To znači da se politbiroovski stil i dalje održao. Centar moći je i dalje ostao u partijskom vrhu. Njegova se moć zasnivala i na činjenici da mu je predsjedavao J. B. Tito koji uopće nije dolazio na sjednice

savezne vlade čak ni kada je, do 1963, bio formalno njezin predsjednik. Drugi čovjek po formalnoj moći postao je Mijalko Todorović, koji je imenovan za šefa Izvršnog komiteta što se u javnosti, bez osnove, izjednačavalo s ulogom A. Rankovića u partijskoj hijerarhiji.

Predsjedništvo je, u starom politbiroovskom stilu, donosilo strateške političke odluke koje su realizirale savezna vlada ili republike, po logici partijske hijerarhije. Naime, članovi predsjedništva republika i predsjednici Saveza komunista republika – po položaju članovi Predsjedništva SKJ – bili su obvezni u svojim republikama ostvarivati dogovorenu politiku. U procesu donošenja odluka sve slobodnije i otvorenije su se republički lideri zalagali za svoje ciljeve, ali Tito je zadržao arbitarnu ulogu, težeći da, kao nadnacionalni činitelj, sintezom uskladi različite interese. Ipak, teško je mogao proći zahtjev bilo koje republike ako mu se Tito suprotstavio. Zato su svi težili "privući ga na svoju stranu".

Velike promjene u federaciji nastupile su nakon izmijenjenog odnosa između vodstva SKJ i republičkih partijskih vodstava. Naime, do Brijunskog plenuma CK SKJ 1966. godine više i srednje kadrove faktički je imenovao, postavljao i smjenjivao Centralni komitet SKJ. To je pravo bilo u rukama najvišeg rukovodstva u svih dvadeset godina nakon rata: u rukama A. Rankovića, organizacijskog sekretara CK SKJ. Takva je praksa stvorila birokratsku poslušnost rukovodilaca onome tko ih postavlja i smjenjuje, a to znači poslušnost organima federacije. Nakon IV. plenuma CK SKJ to je pravo prešlo na republike, što je prvo, ojačalo moć republičkih organa i, drugo, okrenulo funkcionare federacije prema republikama, jer javna rukovodeća funkcija najčešće je jedini izvor osobne egzistencije funkcionara.

Daljnja je posljedica provedene redistribucije moći s federalnih na republičke organe bila ta što se sada važne odluke više ne donose u federalnom vrhu, nego su jačali neposredni kontakti među predstavnicima republika – u obliku bilateralnih i multilateralnih međusobnih posjeta i razgovora republičkih, državnih i partijskih delegacija. Pri tome je značajnu ulogu odigrao Josip Broz Tito koji je sve češće i više primao na političke razgovore delegacije republika i tako kreirao platforme političkih odluka.

I u radu savezne vlade nastale su promjene. Njezine sjednice su sve više sličile na međudržavne pregovore. Često su sjednice prekidane da bi članovi vlade mogli telefonski zatražiti instrukcije od svojih republika, a kasnije i od pokrajina u sastavu Srbije. Ta praksa će se uhodati u iduće dvije tri godine i bit će sankcionirana reformom federacije 1971. godine. Radi ilustracije te nove prakse i kontinuiteta događanja prikazuje se rad Predsjedništva SKJ u prvoj godini.

Šest mjeseci nakon pada A. Rankovića, Predsjedništvo je analiziralo političku situaciju u Jugoslaviji.

Konstatirano je "... snažno bujanje demokratizma u čitavom društvu..." što se izražava i u "... sve otvorenijoj i nesputanoj kritici...", što je rezultat "... obračuna s birokratskim i zavjereničkim opasnostima...(a)... načinjen je u svijesti masa takav progresivan i revolucionaran skok za kakav bi inače bilo potrebno duže vrijeme..."

Uočava se međutim strah u partijskim redovima. Naime, partijski aktivisti, posebno profesionalci, boje se da će ih mase diskvalificirati, a boje se i da će zbog rotacije i deprofesionalizacije ostati bez posla. Ojačano djelovanje tržišnoga mehanizma spasilo je manje produktivna poduzeća od propasti, ali se mora nastaviti tim putem.

Savka Dabčević-Kučar referirala je da Hrvatska čvrsto podupire reformu, i traži da se prekinu nepokrivene investicije koje daje federacija preko saveznih, ustvari beogradskih, banaka.

Jakov Blažević bio je još oštriji, optužujući saveznu vladu da "... kroz razne kapilare, kroz labirint tehničko-organizacijskih mjera, državno-bankarskih transakcija, oročavanja…" itd. ugrožava koncepciju privredne reforme. Osudio je kao "falsifikat" tezu da je u raspodjeli nacionalnog dohotka 30% : 70% u korist privrede već ostvaren kao cilj reforme, navodeći da banke, a ne poduzeća, drže 80% investicija, a od toga samo Jugoslavenska invest-banka u Beogradu raspolaže s 50% kapitala.

V. Bakarić je zatražio da se riješi problem "zajedničkog kolača" – kapitala u saveznim bankama.

Hrvatski predstavnici, dakle, započeli su višegodišnju bitku za likvidaciju naslijeđenoga saveznog kapitala, i to uime jačanja materijalne osnove samoupravnih poduzeća, a ne uime nacionalne ekonomije koja je još bila tabu tema.

Podržavajući fenomen masovne političke kritike, Kardelj je upozorio na rađanje dvaju političkih života: jedan zatvoren u organizacijama Saveza komunista i drugi na "ulici", tražeći da se preko Socijalističkog saveza kompenzira uloga višestranačja. Kako, nije elaborirao. Boris Kraigher, potpredsjednik savezne vlade, koji će te 1967. godine poginuti u prometnoj nesreći, traži instrumentarije primjerene modernom tržištu, npr. cijenu kapitala, konvertibilnost dinara, a ne ustupanje deviza onima koji ih zarađuju, tvrdeći da će se sudbina reforme odlučiti u idućoj, 1967. godini.

D. Radosavljević, predsjednik SK Srbije, referira o otpuštanju oko 3.000 ljudi iz Udbe na crti IV. plenuma CK SKJ. Govoreći o Kosovu navodi da Albanci "... doživljuju svoju nacionalnu renesansu" pa traži da se Srbiji daju u vrhu SKJ još dva mjesta – jedno za Albance s Kosova, a jedno za Vojvodinu, namijenjeno predstavniku Mađara, što je usvojeno.

Tito je zaključio sjednicu rekavši da je ostvarena "najsadržajnija rasprava koja je do sada vođena u krugu partijskog vrha".10

Najveći politički izazov i test mogućnosti demokratizacije političkog života bili su općinski, kotarski, republički i savezni izbori u proljeće 1967. Tim su izborima bile posvećene dvije sjednice Predsjedništva SKJ – jedna pripremama11, a druga analizi izbora.12

Nitko se nije mogao usuditi da u povodu izbora otvori i moguĆnost spontanog okupljanja građana oko pojedinih kandidata, jer bi to bio put prema višestranačju što je bilo apsolutno zabranjeno. Jedina novost bila je da nakon više od 20 godina nisu sastavljene liste članova republičkih i saveznih skupština u partijskom vrhu Jugoslavije, točnije u uredu A. Rankovića. To je pravo sada u potpunosti preneseno na

republike što je, naravno, bio još jedan korak prema pojačavanju suverenosti federalnih jedinica, a time i prema slabljenju moći saveznoga političkog centra. Druga je novost bila da je gotovo svuda na listama bilo više kandidata, često i dvostruko više. Izborne procese vodio je Socijalistički savez, dakako, uz presudnu ulogu partijskih rukovodstava.

Prema Tripalovim riječima, bilo je bojazni da bi se u mješovitim sredinama glasači mogli opredijeliti samo za kandidate svoje, a protiv druge nacionalnosti, što je osujećeno.

U Srbiji su u 15 općina partijski kandidati bili poraženi. CK Srbije je to očekivao, ali nije pristao ni na kakve mjere da to spriječi.

Za običnoga građanina izbori 1967. nisu doživljeni kao značajan pomak u demokratizaciji političkog života. Građani uopće nisu znali za prijenos prava nominiranja kandidata s federacije na republike, jer su sjednice vrha uvijek bile tajne, a masmediji nisu dobivali nikakve informacije.

Na sjednici Predsjedništva SKJ 11. lipnja 1967. izbio je oštar sukob između Tita i skupine najviših funkcionara. Tito je bio kritiziran zbog toga što se 8. lipnja odazvao pozivu Brežnjeva, odletio u Moskvu i sudjelovao na sastanku vodećih ljudi zemalja Varšavskog pakta, koji se kolebao pružiti vojnu pomoć poraženom Egiptu u izraelskoj agresiji. Tito je uspio preokrenuti situaciju i odmah je upućeno naoružanje, uključujući i jugoslavensko, i egipatska armija je ponovno opremljena.

Tito je objasnio da nije mogao sazvati Predsjedništvo prije odlaska u Moskvu, jer je morao krenuti istog časa kada ga je Brežnjev zvao budući da su tamo već vijećali šefovi država Varšavskog pakta.

Izbjegavajući da Tita i formalno optuže, neki članovi su izrazili nepovjerenje Titu, imputirajući mu namjeru da Jugoslaviju želi vratiti u Istočni blok. Jovan Veselinov je rekao da se govori kako smo "... potpisivanjem izjave od strane druga Tita ušli u lager i da gubimo samostalnost".

S. Vukmanović, M. Tripalo, R. Dugonjić i I. Gošnjak odlučno su stali uz Tita. Gošnjak je čak kritizirao Moskvu da je izgubila strategijsku inicijativu, koju je preuzeo Zapad.

M. Todorović, sekretar Izvršnog komiteta, rekao je da je bilo poziva iz centralnih komiteta SK republika i da su ljudi sa zabrinutošću pitali ostaje li Jugoslavija i dalje na svojim dotadašnjim pozicijama. Sumnju u Titove namjere izrazio je i Marko Nikezić, ministar vanjskih poslova, nasljednik Koče Popovića.

Kardelj se također priklonio ostalim kritičarima izvodeći pomalo naivnu bravuru da se ne nasjedne Zapadu koji bi, eto, želio da se vratimo na Istok kao što nas je Staljin jurio 1949-1952. na Zapad, pa tome nismo nasjeli.

Najoštriji Titov kritičar bio je L. Koliševski, koji je rekao da smo zbog slične samovolje prošle godine smijenili Rankovića, a da Tito i dalje sam odlučuje i da se ponaša kao i Ranković.

Tito je odbio kritiku. Govorio je o ofenzivi Zapada koji je u 1967. već smijenio pet šefova nesvrstanih država, a sada nasrće na arapske zemlje. Ako se zajednica nesvrstanih zemalja počne rušiti, na

redu će biti i Jugoslavija. Italija je već izdala desetine tisuća dokumenata za povratak izbjeglica u Istru. Na kraju je zaključio:

"... Drugovi, da vam ovdje otvoreno kažem ako tako budu tekle stvari... ako će se stalno sumnjati da ja tamo nešto s Rusima dogovaram, onda vam mogu kazati da ja neću otići, ali će morati ići oni koji se ne slažu s takvom linijom... ne mislim na to da ja samo nešto diktiram, nego ja ću ići pred Saveznu skupštinu..."13

Sastanak je, kao i uvijek u prošlosti, a tako će biti i do kraja, završen odobravanjem Titova poteza u Moskvi.

4. Deklaracija o jeziku – početak nacionalnoga pokreta

Pad A. Rankovića doživljen je u hrvatskoj javnosti s izrazitim olakšanjem, radošću i nadom u zaista demokratsku budućnost. Dio tih nada i očekivanja počeo se i ostvarivati: od 1966. do 1972. nije bilo sudskoga političkog procesa. Politička kampanja koja se obrušila na staljinističke metode znatno je smekšala nabusitost, aroganciju, a posebno umišljeni 20-godišnji status Udbe kao "elitnog odreda" komunističke avangarde. Ta kampanja je u praktičnom političkom životu postigla dva rezultata: služba je postala mekša i poslušnija politici, a ova se na nju manje oslanjala nego prije. Šefovi Udbe manje su dolazili u partijske komitete, a ovi su ih manje angažirali kao "pse" za "političke lovove". Građani su se osjećali slobodnije, rasprave među ljudima – od onih kavanskih do vrlo trezvenih i ozbiljnih u institucijama – bile su sve otvorenije. Masovni su mediji počeli donositi i po neku informaciju s tajnih sjednica, a i političari nisu novinare više podcjenjivali kao "poštare" za prijenos vijesti, već su se s njima družili svjesni da u demokratskijem ozračju masmediji mogu mobilizirati potporu kako za opću stvar, tako i za uspon pojedinca – političara.14

Dvogodišnja kampanja SKJ protiv svoje vlastite zatvorenosti, dogmatizma, birokratske oholosti, stila zapovijedanja itd. neutralizirala je ekstremizam i time stvarala ozračje za bujanje otvorenijega političkog života. Radilo se o reprizi antistaljinističke kampanje s početka pedesetih godina. Partija se kao i tada povlačila s pozicija izravnog upravljanja, otvarajući vrata sve slobodnijemu političkom životu.

Šire vidike, snažnije i dinamičnije akcije u demokratičnijem smjeru donosila je smjena kadrova sredinom 1960-ih godina. Ona nije bila lako ostvariva jer se nije radilo o uravnoteženom rasporedu i smjeni generacija; od dna do vrha rukovodeće piramide najveći dio kadrova bio je u dobi između 45 i 55 godina. Otišli su stariji, jer ih je vrijeme već davno odbacilo kao umorne i neškolovane, a umno zarobljene od boljševičke ideologije. Na čelo Izvršnog komiteta SKH (sljednik Politbiroa) došao je 26. listopada 1966. Miko Tripalo. Na to mjesto kandidirao se M. Špiljak, tadašnji predsjednik vlade, ali mu se Bakarić

suprotstavio.15 On će, međutim, sljedeće, 1967. biti imenovan predsjednikom savezne vlade. Ostvarivala se Bakarićeva ideja da se oslobodi starih, a okruži mladim kadrovima. Godine 1967. na čelo vlade došla je Savka Dabčević-Kučar, a na VI. kongresu 1968. izabran je novi Izvršni komitet CK SKH u sastavu: Miko Tripalo, sekretar, D. Dragosavac, zamjenik sekretara, te članovi D. Bilandžić, J. Bilić, E. Derossi-Bjelajac, M. Koprtla, A. Josipović, M. Planinc i J. Radojčević. Najstariji član komiteta imao je 51 godinu. I dalje je, dakle, na vlasti ostala partizanska generacija, koja je tada još bila u zenitu svoje životne dobi.

U usporedbi s većinom starijih prethodnika, novi partijski prvaci unosili su ideje modernizacije, posebno u uvažavanju nacionalnog čimbenika, u prihvaćanju tržišnoga mehanizma i većoj vjeri u ideologiju samoupravljanja. Inače, šezdesete su godine bile razdoblje u kojemu komunisti sve više zamjenjuju internacionalizam i jugoslavizam svojim “nacionalizmom”. Međutim, u Hrvatskoj je to bila “posebna vrsta” nacionalizma; hrvatski suverenitet u okviru Jugoslavije, Jugoslavija – da, ali samo kao (kon)federacija ravnopravnih republika. Ideolog te vrste “nacionalizma” bio je V. Bakarić, o čemu je već dosta rečeno. Polazeći od takve ideologije, hrvatski komunisti – “nacionalisti” s jedne su strane vodili borbu za čiste račune u Jugoslaviji, a s druge su bili beskompromisni u borbi protiv hrvatskoga nacionalizma ustaške i klerikalne provenijencije. Ipak, neće izbjeći etiketu separatizma, pa i ustaštva! Slična se transformacija nacionalne svijesti dogodila 5-6 godina prije u Srbiji, o čemu je bilo riječi. I u ostalim južnoslavenskim nacijama komunisti su sve više usvajali nacionalizam u vrlo različitim oblicima: od umjerenog, dobroćudnog, modernog do agresivnog i šovinističkog oblika. U svakom slučaju vizija KPJ o “odumiranju nacija” pokazala se čistom utopijom.

Sredinom 1960-ih kao rezultat obrazovne revolucije za nove socijalne strukture primjerene srednje razvijenoj zemlji, na scenu su stupili svi profili inteligencije – pravnici, ekonomisti, povjesničari, filozofi, sociolozi, a najmasovnije inženjeri i liječnici – kao društvena snaga progresa i modernizacije. Najaktivniji u javnom životu su bili ekonomisti, okupljeni oko Ekonomskog instituta u Zagrebu, pod patronatom V. Bakarića, i filozofi – većina okupljena oko časopisa “Praxis” koje je Savez komunista smatrao političkim protivnicima.

Skoro dvogodišnja kampanja protiv A. Rankovića učinila je organe Državne sigurnosti “mekšim” i poslušnijim prema političarima, a ove manje sklonima da se oslanjaju na tajne službe. I to je, naravno, znatno olakšalo život građana.

Ideološka kampanja SKJ, koja je traja skoro tri godine, protiv birokratskoga stila zapovijedanja ljudima znatno je neutralizirala one koji su prije olako kršili ljudska prava. Radilo se o izvjesnoj reprizi pasivizacije i umrtvljavanja života Partije iz faze borbe protiv staljinizma početkom pedesetih. Partija je napuštala izravno upravljanje, i time otvorila prostor demokratizaciji političkoga života.

U kontekstu navedenih glavnih procesa u političkom životu Hrvatske s jedne strane, i slabljenju moći saveznoga političkog centra s druge, vodstvo SRH moralo je definirati svoju političku taktiku. Nije se

dovodila u pitanje politička strategija; već je rečeno da je ona oblikovana 1963-65. u sklopu koncepcije privredne i društvene reforme. Glavni taktički cilj bio je likvidacija saveznog kapitala, kao naslijeđa prethodnoga razdoblja.

Najveći problem za vodstvo SKH bio je izvjestan raskorak između njega i Tita. Hrvatska i Srbija imale su različite politike prema Titu. Vodeća ekipa Srbije – Koča Popović, M. Todorović, M. Popović, M. Nikezić, L. Perović – racionalno je procijenila da su oba jugoslavenska centralizma, Karađorđevićev 1918-1941. i Titov 1945-1966, povijesno promašena i da Srbija zato mora svoj nacionalni program ostvarivati ekonomskom snagom, koristeći koncentraciju saveznog kapitala i monopol vanjske trgovine u Beogradu, a napustiti birokratski centralizam. Ekonomski moćna Srbija može dominirati u Jugoslaviji. Zato su lideri Srbije odlučili da i Savez komunista i državni aparat stave u službu privrede, odnosno tehno-menedžerske strukture. Šef partije, M. Nikezić, lapidarno je govorio da Savez komunista treba biti "stranka industrije". Takva liberalna politika koja je zapravo smjerala i prema višestranačju vodila je u oštar sukob s Titom i Kardeljem – o čemu će biti riječi.

Odnos prema Titu za hrvatsko je rukovodstvo bio vrlo delikatan problem. S jedne strane on je bio i stup centralizma i njegova kritika. Tito nikada nije bio perjanica liberalizacije Jugoslavije. On se nije na toj liniji sukobio s Rankovićem. Titu je kao i Rankoviću Jugoslavija bila na srcu, ali prvi je bio za ravnopravnost, a drugi je popuštao tendencijama velikosrpstva što, po Titu, ugrožava njegovo životno djelo. Svoju viziju i Jugoslavije i svijeta, kao i osobnu vlast, Tito je izgradio i održavao na jakoj armiji i monolitnom SKJ. Zato je i nakon pada Rankovića, kao i uvijek, odbijao da se ta dva stupa njegove vladavine dovedu u pitanje. Održavanje i države i režima ostvarivalo se autokratskom Titovom rukom. Protiv takve Titove politike bila je Srbija, ali ni Slovenija nije bila zadovoljna. U usporedbi s drugim republikama, Tito je najveći i najstabilniji oslonac imao u Hrvatskoj.

Međutim, Bakarićeva je ekipa, zapravo, bila protivnik Titove autoritarnosti, njegove konzervativne politike i preferiranja SSSR-a u odnosu na Zapad, ali su u njemu vidjeli jedinu snagu za realizaciju svoje politike. Drastičan argument takva odnosa jest veliko nepovjerenje i Bakarića i Tripala spram Gošnjaka kojeg su smatrali dogmatikom i unitaristom, a Tito ga držao svojom desnom rukom. Ali, bez oslonca na Tita, Hrvatska nije mogla ništa ostvariti.

U kontekstu prethodne skice stanja i plime demokratizacije pojavila se Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika, objavljena u tisku 9. ožujka 1967. a upućena "Saboru SRH, Saveznoj skupštini SFRJ i cjelokupnoj javnosti", s ciljem da se prigodom ustavnih promjena izmijeni odredba o jeziku.

Deklaracija je tvrdila da se na tendenciji "etatizma, unitarizma i hegemonizma..." pojavila i koncepcija o potrebi jedinstvenoga "državnog jezika", pri čemu je ta uloga "... namijenjena srpskom jeziku," što se i ostvaruje "...putem upravnog aparata i sredstava javne i masovne komunikacije (saveznih glasila,

Tanjuga, JRTV, PTT, željeznica), zatim putem jezične prakse u JNA, saveznoj upravi, zakonodavstvu, diplomaciji i političkim organizacijama...” čime se provodi nametanje “državnog jezika”.

Deklaracija traži da se toj praksi stane na kraj, da se ukine dvoimeni naziv jezika i uvede ime hrvatski, a ne hrvatsko-srpski jezik, tako da bi po ustavu bila ravnopravna 4 jezika: slovenski, hrvatski, srpski i makedonski.

Deklaraciju je potpisalo 18 znanstvenih i kulturnih institucija na čelu s Maticom hrvatskom.

Deklaracija je izazvala revolt kao da se radilo o pobuni protiv države. Kampanju je pokrenuo član CK SKH Miloš Žanko, potpredsjednik Sabora, koji je prikupio masu podataka iz političkog života – od kavanskih priča do citata iz članaka časopisa i novina – dokazujući tezu da se radi o plimi nacionalizma kojemu republičko partijsko rukovodstvo ne pruža primjeren otpor.

Po Žanku, “Deklaracija je samo jedna od manifestacija raspojasanog nacionalizma i šovinizma nekih krugova u našoj sredini, u našoj Republici Hrvatskoj”.

Kako su se tih dana održavali izborni partijski sastanci i vodila predizborna kampanja, Deklaracija je ubačena kao glavna tema.

Nakon objave Deklaracije, beogradski književnici izašli su u javnost s dokumentom Predlog pitanja za razmišljanje, u kojemu su izrazili suglasnost s pravom svakoga naroda da daje ime svome jeziku i da ga slobodno razvija, a zatim su tražili da svi Hrvati i svi Srbi u drugim republikama dobiju pravo na svoj jezik, škole, ustanove, izdavaštvo, novine itd., a da se u Srbiji prakticira ćirilica.

“... Reakcija ... u Srbiji bila je žestoka. Sjećam se sastanaka na kojima se tražilo spaljivanje djela Miroslava Krleže, kao jednog od potpisnika Deklaracije. Izvršni komitet CK SK Srbije povezivao je pojavu ‘Predloga’ s otporima kursu IV. plenuma CK SKJ (Rankoviću, D.B.) ali je u jezičnim pitanjima isticao nužnost razgovora i tolerancije. U Beograd su tada došli Bakarić i Duje Katić. U razgovoru s njima prevladao je taj ton...”16

Zahtjevi srpskih književnika bili su nerealni; nemoguće je bilo zabraniti latinicu u Srbiji, a još manje dobiti Srbe u Hrvatskoj i u BiH da prihvate ekavicu u svome jeziku. Zato se ta reakcija može smatrati više kao gest uvrijeđene, ali uobražene veličine i prvi korak kavge Beograda i Zagreba.

I Tito je govorom u Prištini 26. ožujka 1967. oštro napao Deklaraciju upozorivši javnost da ima na umu iskustvo “ustaškog i četničkog noža”. Naložio je šefovima partija Hrvatske i Srbije da koordiniraju kampanju protiv autora obaju dokumenata.

Tek što je Deklaracija objavljena u subotu, već sutradan u nedjelju je na inicijativu kninskoga partizanskog prvaka, Sime Dubajića, u Kistanju 250 ljudi na zboru odlučilo da se poskidaju svi nazivi pisani latinicom.

Kampanja protiv “deklaracijaša” počela se pretvarati u lov na vještice. Najčešće su spominjani V. Holjevac, F. Tuđman, Z. Komarica, M. Iveković, J. Šentija, a nije bio pošteđen ni M. Krleža, dok se

aludiralo i na I. Šibla, I. Rukavinu i druge. Rukovodstvo SKH moralo je reagirati i Bakarić je na sjednici Predsjedništva SKH, 3. travnja 1967, uspio zaustaviti lavinu i pritisak za pokretanje sudskih procesa rekavši: "Izvedemo li nekoga pred sud, uvjeravam vas da će biti oslobođen. Biti će oslobođen, prema tome – dobit ćemo pljusku".17

Izvršni komitet CK SKH obavio je sve poslove ispitivanja i kažnjavanja jer su većinu potpisnika, posebno onih koji su vodili, činili komunisti – članovi Partije. Od 70 članova Partije kažnjena su 34, od kojih je 10 isključeno iz SK. Žarištima nacionalizma identificirani su Matica hrvatska, Matica iseljenika, skupina u Savezu književnika (Petar Šegedin i drugi) i Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske (IHRPH).

Iz Centralnog komiteta isključen je V. Holjevac, a F. Tuđman iz SK i smijenjen s dužnosti direktora IHRPH-a. Krleža je elegantno "ispušten" iz Centralnog komiteta, bez rasprave.

Na kraju akcije, 19-20. travnja, održana je plenarna sjednica CK SKH posvećena Deklaraciji. Međutim, BakariĆ je referatom okrenuo sjednicu na temu nacionalnog pitanja u svjetlu iskustava Habsburške Monarhije, Kraljevine Jugoslavije, NOB-a i SFRJ. Time je akcija bila završena. Kasniji Će događaji potvrditi da se zaista radilo o početku nacionalnog pokreta kao preteče onoga što će se događati dvije godine kasnije.

5. Studentske demonstracije 1968. u Beogradu – antireformski udar s "lijevoga boka"

Zauzimanjem pariškog sveučilišta Sorbone i postavljanjem barikada u gradu Parizu počele su studentske demonstracije koje su se kao epidemija proširile na Njemačku, Italiju, Austriju, SAD i neke druge zemlje. Novine u Jugoslaviji svojim naslovima kao što su "Ogromna većina steže crvene zastave", "Studentski grad u rukama demonstranata", "Tvornice i sveučilišta – okupirani", "Revolucija jeste u opasnosti, ali neće biti izdana", zvučale su kao poziv na demonstracije.

"Student", glasilo beogradskih studenata, već 21. svibnja najavljuje mogućnost studentskih nemira,18 i oni su u Beogradu i počeli 2. lipnja 1968.

Pošto je milicija razbila pokušaj organiziranja masovnih demonstracija po ulicama Beograda, studenti su zauzeli fakultetske zgrade i tako demonstrirali i danonoćno održavali mitinge, pisali akcijske programe, 4. lipnja proglasili Beogradski univerzitet "Crvenim univerzitetom Karla Marxa", pisali peticije partijskim i državnim forumima zahtijevajući ispunjenje njihovih zahtjeva bez odgode. Zagrebački su studenti za vrijeme demonstracija proglasili "Sveučilište sedam sekretara SKOJ-a".

Studenti su uputili svoj proglas, izložili svoje zahtjeve od kojih su najvažniji: ukidanje “velikih socijalnih nejednakosti”, “likvidacija nezaposlenosti”, politička demokratizacija, poboljšanje studentskoga materijalnog položaja i jači utjecaj studenata u rješavanju svih društvenih problema, posebno na sveučilištima. Među parolama brojne su govorile o novoj buržoaziji (“Dolje crvena buržoazija”), o rađanju kapitalizma (“Nećemo restauraciju kapitalizma”, “Onemogućimo pretvaranje društvenog vlasništva u akcionarsko” itd.).

Studenti su pokušali povući u demonstracije i radnike iz tvornica, ali nisu uspjeli.

Potpunije istraživanje o studentskim demonstracijama nije provedeno, ali očito se radilo o pokušaju promjene onog pravca društvenog razvoja koji je bio trasiran ekonomskom i društvenom reformom 1965. godine.

Stagnacija u ekonomskom razvoju i vrlo male mogućnosti zapošljavanja, o čemu smo već govorili, te široka demokratizacija političkog života koja je omogućila relativno slobodno političko djelovanje gotovo svim snagama u društvu, to je kontekst studentskih demonstracija.

Odgovarajući studentima, pristaše daljnjeg razvoja reforme upozoravali su da Jugoslavija pripada među zemlje koje imaju najmanje raspone u dohocima i da bi politika dodatnog smanjenja raspona vodila destimulaciji najproduktivnijih; glede parole pune zaposlenosti rečeno je da ona ne samo da nije moguća na ovom stupnju razvoja već bi neizbježno zahtijevala politiku ekstenzivnog razvoja u trenutku kad jugoslavenska privreda nema drugog izlaza nego uključivati se u svjetske norme i standarde poslovanja. I, napokon, studentske parole objektivno vode u državno-vlasnički monopol nad sredstvima za proizvodnju i ... kraju samoupravljanja.

Studenti, kojima su se pridružili gotovo i svi nastavnici, bili su uporni i nisu napuštali zauzete zgrade.

Predsjedništvo SKJ, 55 najmoćnijih ljudi iz zemlje, 9. lipnja 1968. analiziralo je studentske nemire. Tito je ocijenio da organizatori, iza kojih stoje snage poražene na IV. plenumu (A. Ranković), kreću protiv reforme. One su iskoristile podjele u vrhovima SKJ. Ubacili su se i informbiroovci, zajedno s pristašama veliksrpstva i šovinizma. Proglasili su Beogradsko sveučilište “crvenim univerzitetom Karl Marx” (“...a gdje su bili 25 godina do sada...”, kaže Tito). Protivnici koriste nezaposlenost, ogorèenja i druge mane režima. Tito je pročitao pismo-letak koji su organizatori nemira uputili ruskoj ambasadi od koje se traži da SSSR pomogne da se smijene Tito, Kardelj, Crvenkovski, Bakarić, Špiljak, Radosavljević, Veli Deva, Tripalo, Zatezalo i drugi “... razbijači bratstva i jedinstva, nacisti, šovinisti, lažovi, demagozi itd.” Naveo je pojavu letaka u Lici, kojima se Srbi pozivaju na ustanak. Zaprijetio je da “oni koji se neće slagati ... treba što prije da odu s položaja ... ma tko od nas to bio ... ovdje danas na ovom sastanku ima da izađemo jedinstveni pa makar bilo nas polovica...”19

Predsjednik CK Srbije, P. Stambolić, kao argument da se vodi borba protiv nacionalizma, naveo je da je CK Srbije, desetak dana prije (29-30. lipnja) iz CK isključio književnika Dobricu Æosiæa i povjesnièara Jovana Marjanoviæa zbog velikosrpskog djelovanja, ali i da Srbiji treba pomoæi, a ne odmagati, navodeæi da pritisak na federaciju iz Hrvatske otežava situaciju u Srbiji. Tu tezu je dopunio i B. Radosavljeviæ, na što je reagirao V. Bakarić, pa se razvila oštra rasprava, o kojoj će naknadno biti riječi.

Pri kraju rasprave, odbivši uporabu vojne sile, Tito se u nedjelju 9. lipnja navečer, osmog dana demonstracija, ne rekavši Predsjedništvu, preko TV-a obratio već umornim studentima. U međuvremenu, u Zagrebu i Ljubljani stanje se već smirilo. Možda je djelovala plasirana informacija da su njihovi kolege izmanipulirani od strane velikosrpskih snaga.20

Tito je studentima, osim ostalog, rekao:

“Ja sam o tim demonstracijama, razmišljajući u toku demonstracija o svemu što je tome prethodilo, došao do uvjerenja da je revolt koji je postojao kod mladih ljudi, kod studenata, došao spontano. Ali da je postupno, kako su se te demonstracije razvijale i poslije prenijele na ulice, na aule i sale na sveučilištu, došlo do izvjesnog infiltriranja raznih nama tuđih elemenata koji ne stoje na socijalističkim pozicijama, koji nisu na pozicijama Osmog kongresa Saveza komunista Jugoslavije, koji nisu za provođenje privredne reforme. Jednom riječju došlo je do infiltriranja onih elemenata koji su htjeli da ovu situaciju iskoriste za svoje ciljeve. A tu ima raznih tendencija i raznih elemenata, od najreakcionarnijih pa do onih najekstremnijih, lažno-radikalnih elemenata kod kojih imaju odjek Mao Zedongove teorije. Međutim, ja sam došao do uvjerenja da je ogroman dio, mogu kazati, 90 posto studenata poštena omladina, o kojoj mi nismo vodili dovoljno računa, u kojoj smo vidjeli i samo učenike, samo đake u školama a za koje još nije vrijeme da se uključuju u društveni život naše socijalističke zajednice. To je bilo pogrešno. Mi smo njih ostavili same. Tu svoju grešku mi sagledavamo...

Ja se obraćam drugovima i drugaricama, radnicima i radnicama, našim studentima, da nam pomognu u konstruktivnom pristupanju rješavanju svih tih pitanja. Neka budno prate šta mi radimo, to je njihovo pravo, neka sudjeluju u našem svakodnevnom životu, i kad god im nešto nije jasno, kad god nešto treba razjasniti, neka dođu kod mene, neka pošalju delegaciju.

... I, najzad, ja se još jedanput obraćam studentima: vrijeme je da se prihvatite učenja, sada je vrijeme polaganja ispita, i u tome vam želim mnogo uspjeha. Jer, bilo bi zaista šteta da izgubite još više vremena.”21

Odmah nakon Titova poziva, iste večeri, 9. lipnja 1968, rukovodstvo demonstracija je odlučilo da se studenti vrate normalnom radu i učenju.

O atmosferi nakon Titova govora, L. Perović, vrlo lucidna, nadasve objektivna čelnica SK Srbije, danas vrlo ugledna povjesničarka, napisala je:

“Opću atmosferu najbolje je izražavao izvještaj s Pravnog fakulteta: ‘Punih deset minuta, vladala je potpuna tišina u najvećem amfiteatru Pravnog fakulteta. Studenti i nastavnici pratili su s napregnutom pažnjom izlaganje predsjednika Tita. U amfiteatru bio je postavljen televizor i tako je preko hiljadu studenata bilo u stanju da doživi trenutak koji su danima očekivali.

Onog momenta kad je s ekrana nestalo slike i pojavio se spiker, prolomilo se iz svih grla spontano i oduševljeno: ’Bravo’ Studenti su skočili sa svojih sjedišta i, ozareni i sretni, počeli aplaudirati, skandirajući Titu i Partiji. Impresionirani govorom Predsjednika Republike, studenti su odlučili da sjednicu prekinu i nastave je danas.

Pred zgradom, oduševljeni studenti, zaigrali su ’Kozaračko kolo’” (“Politika”, 10. VI. 1968).

S Beogradskog univerziteta potekli su izrazi podrške i zahvalnosti Titu. Studenti, nastavnici i radnici Medicinskog fakulteta pisali su:

“Dragi naš druže Tito,

tvoje riječi upućene radničkoj klasi, nama i cijelom narodu prihvatili smo s oduševljenjem i puna srca zapjevali: ‘Druže Tito, mi ti se kunemo, da sa tvoga puta ne skrenemo’.”

Na mitingu u Studentskom gradu, rektor Beogradskog univerziteta, pred 10.000 studenata, podsjeća na obvezu: ‘Priznanje druga Tita trebamo opravdati’, – a studenti, u svom telegramu poručuju Titu: ‘Mi smo ti zahvalni što si pokazao razumijevanje za našu akciju i što si glasno rekao istinu o njoj’.

Iz svih dijelova zemlje stizale su jednodušne podrške: ’Novi Sad: Prava riječ u pravo vrijeme’; Niš: ‘Tito dobro govori, ali neki ne rade kako bi trebalo’; Sarajevo: ‘Titove riječi - novi veliki poticaj za budući rad’; Ljubljana: ‘Drug Tito uvijek radi onako kao što govori’; Priština: ‘Svaka riječ druga Tita prirasla nam je za srce’.

Štampa je tih dana registrirala i mnogobrojne telegrame iz radnih kolektiva, s fakulteta, u kojima je izražavana podrška Titu. O njima je sam Tito rekao Simi Zatezalu i meni, kada smo tih dana bili kod njega, ‘Izgledaju kao da ih je jedan čovjek pisao’.

Govor je dobio veliki publicitet i u inozemstvu. Ocjenjivan je kao vješt potez kojim je Tito, i jedino on, prihvaćajući većinu studentskih zahtjeva, uspio smiriti studente i okončati njihove nemire.

U isto vrijeme, val studentskih nemira ojačao je osobni Titov autoritet. Nova revolucija sa starim vođom. Preko glava svih državnih i partijskih institucija Tito je izravno komunicirao sa studentskom omladinom. Novine su pisale, poslije izjave, registrirajući raspoloženja na fakultetima: ’Studenti su imali samo jednu riječ: Tito’.”22

Dakle, Tito je nadmudrio sve aktere događanja i postigao najveći pogodak. Ima pravo Latinka Perović kada kaže:

“Tito je opet mogao reći da jedino on izražava autentične interese masa i, još jednom, optužio svoje suradnike za neposlušnost. Takvu, što bi on rekao, plebiscitarnu podršku Tito nije dobio od oslobođenja

zemlje. Nije bilo stvari koju on tada nije mogao učiniti. Zaista, on je ekonomizirao svojom moći. Bio je oprezniji od onih koji su ga pozivali da je upotrijebi.”23

6. Sukob Hrvatske sa Srbijom i većim dijelom Jugoslavije 1968.

Akcija protiv Deklaracije o jeziku i studentske demonstracije nisu omele SKH u borbi za reformu.

Polazeći od političkog legitimiteta, sadržanog u Rezoluciji VIII. kongresa SKJ po kojoj je “od bitne važnosti provođenje odluènih promjena u društvenoj raspodjeli u cilju Ustavom zagarantiranih prava i uloge neposrednih proizvoðaèa u oblasti proširene reprodukcije”, i od koncepcije privredne i društvene reforme, republièko rukovodstvo SRH (posebno IK CK SKH i Izvršno vijeæe Sabora) neprestano je pojačavalo pritisak za poduzimanje radikalnih promjena u raspodjeli nacionalnog dohotka Jugoslavije u korist privrednih radnih organizacija. Kao što smo iznijeli, privreda je 1966. i 1967. godine zapala u stagnaciju, ali su ostale, čak su i povećane, njezine obveze da puni razne fondove, naročito federalne koji su planirani na optimističkoj osnovici bržeg rasta privrede, a namijenjeni su bili financiranju velikih investicijskih programa razvoja u Srbiji i raznim krajevima Jugoslavije. To je dovelo do pada stope udjela radnih organizacija u raspodjeli nacionalnog dohotka, do smanjenja fondova poduzeća, a do povećavanja državnih, bankarskih i drugih fondova. Jednom riječju: do kretanja suprotnih rezoluciji VIII. kongresa SKJ, suprotnih intencijama privredne i društvene reforme. Potkraj 1967. godine, na zahtjev Izvršnog vijeća Sabora SRH, Savezno izvršno vijeće započelo je višemjesečne analize i rasprave na kojima su predstavnici Hrvatske stalno inzistirali na generalnoj reviziji ekonomske politike Jugoslavije. Zahtijevali su detaljne analize bilance federacije, razmatranje monopolnog položaja centralnih (saveznih) banaka i inzistirali da se odmah smanje obveze privrede, a da se od početka novoga planskog razdoblja, od 1970, ukine centralizacija kapitala na razini federacije, osim fonda za pomoć nerazvijenima. Savezna vlada nije prihvatila zahtjeve Hrvatske, a niti ostale republike. U političkim razgovorima tog vremena govorilo se da su odnosi u federaciji 5:1 na štetu Hrvatske. Rukovodstvo SRH je u svibnju 1968. izašlo sa svim prijedlozima pred javnost i upoznalo ju s tijekom pregovaranja u saveznoj vladi.24 To je učinjeno na javnom savjetovanju političkog aktiva Hrvatske 28. i 29. svibnja 1968. s kojega su objavljeni materijali. Bio je to oštar pritisak na federalnu administraciju. Na savjetovanju je čak bilo ideja da se predlože izvanredne mjere kao što su saziv CK SKJ ili saziv zemaljske konferencije SKJ kako bi se u saveznoj vladi “uklonile birokratske snage” koje koče društvenu i privrednu reformu, koje se bore protiv odluka VIII. kongresa itd., i tsl. Bio je to početak akcije za mobilizaciju javnog mišljenja za podršku političkim i ekonomskim zahtjevima rukovodstva. Tisak, radio, televizija, časopisi itd. uključili su se u političku kampanju na platformi koju je razrađivao operativni dio rukovodstva. Sadržaji pregovaranja, razmirica i sukoba sve su više izlazili iz zatvorenih kabineta u sredstva

masovnog informiranja. Pritisak na federalnu administraciju protiv “centralizacije sredstava”, protiv “monopola otuđenoga financijskog kapitala u bankama, posebno saveznim”, sve je više rastao, a počelo je i uzbuđenje javnosti. Suština dugotrajnog spora između Hrvatske s jedne strane i savezne vlade i Srbije s druge strane, bila je u tome što je Hrvatska zahtijevala da se godinama centraliziran savezni kapital – koji su obrtale savezne banke i najveća poduzeća vanjske trgovine, privrednom reformom uz upis u sudski registar preimenovana u “samoupravne radne organizacije”, zadržavši deponirani kapital – ugasi prijenosom na proizvodna poduzeća, te da se ubuduće ne alimentiraju nova sredstva u vlasništvu federacije. Savezna vlada i Srbija branile su poziciju beogradskih banaka i eksportera s argumentom da su ona kao samoupravna poduzeća legalna i legitimna. Na čelu savezne vlade od proljeća 1967. do 1969. bio je M. Špiljak, ali je operativno privrednu reformu pripremao i njome upravljao Kiro Gligorov, kao potpredsjednik vlade, odgovoran za cijelu privredu. Sukob interesa bio je takav da se nije mogao riješiti. Borba se u dijelu javnosti (u Zagrebu) doživljavala kao hegemonističko velikosrpska politika s težnjom za ekonomskom kolonizacijom Hrvatske, a u Beogradu kao hrvatska politika razbijanja Jugoslavije i stvaranja samostalne Hrvatske. To se, naravno, nije javno govorilo, ali se stvorila klima u kojoj se svaki razgovor lako pretvarao u oštru polemiku. Na upravo spomenutoj sjednici Predsjedništva SKJ u povodu studentskih demonstracija izbila je velika svađa između komunističkim prvaka Srbije i Hrvatske. Srpski su čelnici tvrdili da kritika iz Zagreba – o izgradnji velikih objekata u Srbiji i otporu reformi – otežava borbu SK Srbije protiv srpskog nacionalizma, koji stoji u pozadini studentskih nemira. D. Radosavljević, koji je vodio kampanju protiv Rankovića, veoma je zamjerio Hrvatima što hoće preko Tita ostvarivati svoje ciljeve, rekavši: “Ne može, molim vas, nitko ... zaklanjati se iza druga Tita... Drugovi iz Hrvatske ... moraju dogovorom sa svim republikama .... dolaziti do zajedničkih rješenja. Ne može se ići kod druga Tita pa prelomiti stvari. Mora se u rukovodstvu (Predsjedništvu SKJ, D.B.) stvoriti takva atmosfera u kojoj će svi biti ravnopravni...”25

Bakarić je negirao tezu o hrvatskoj kritici srpske politike, a što se tiče zahtjeva da Zagreb pomogne borbu protiv “rankovićevštine”, on kaže da bi takva pomoć “više obezvrijedila tu stvar” nego što bi pomogla. Složio se da Tita ne valja angažirati već raspravljati u određenim institucijama. Govoreći o prirodi sukoba Zagreba i Beograda, Bakarić kaže: “Nama je i onako rečeno da je ovo sve skupa što se ovdje natežemo spor između Srba i Hrvata. Ja sam to jednom već porekao i ja mislim da to nije to. Međutim, ako to nekome ili svima vama izgleda tako, spreman sam da prodiskutiramo i na toj osnovi.” Bakarić predlaže da se u partijskom vrhu čelnici dogovaraju, jer da su razgovori u organima federacije “uvijek bili razgovori gluhih”.–. Pajković (Crna Gora) oštro je i emotivno napao prvake SR Hrvatske, posebno M. Tripala, rekavši “... jeza me hvatala” slušajući prije nekoliko dana TV emisiju kojom se, po njegovu osjećaju, hrvatske mase zovu na ulicu. F. Popit, pohvalivši spremnost Bakarića i Radosavljevića da razgovaraju, rekao je da je zaista u federaciji “razgovor gluhih” i da bi se problemi radikalno smanjili kada bi se poslovi s federacije prenijeli na poduzeća, općine i republike. Predsjednica hrvatske vlade Savka Dabčević-Kučar,

tumačeći suštinu spora, rekla je da savezna vlada pet mjeseci opstruira napraviti čiste račune. Ona kaže: "... mi maltene rušimo Jugoslaviju..." samo zato što se "traži da privreda dobije sredstva". Iznijela je da su joj u saveznoj vladi rekli da bi Srbija do 1970. (za tri godine) bila oštećena za oko 100 milijardi dinara, jer se izgradnja njezinih objekata financira iz sredstava federacije. R. Dugonjić bio je tako konsterniran svađom čelnika Srbije i Hrvatske da je rekao "... ja nisam teže trenutke preživljavao", tražeći, u ime principa demokratskog centralizma u SKJ, da republička rukovodstva moraju graditi politiku u saveznom partijskom vrhu. Dugonjiću i onima koji su napali politiku SKH uzvratio je Tito rekavši: "Ako ćemo naći jednu republiku koja treba da bude žrtveni jarac onda nećemo nigdje stići..." "… 5:1 ... nemojte, to, drugovi, raditi... Ja se s time ne slažem... Ja se ne slažem, Rato, s tvojim izlaganjem. Moram kazati da nisi u pravu u tim stvarima..." Dugonjiæ upada Titu u riječ: "Meni ostaje nejasno", na što Tito veli "Može ti biti nejasno", dodavši da je i on (Tito) govorio isto ono što je Tripalo govorio na svibanjskom savjetovanju. M. Tripalo je odgovorio svojim kritičarima da on ima pravo djelovati onako kako djeluje zato što traži upravo ono što je dogovoreno i odlučeno na VIII. kongresu SKJ i u svim programskim dokumentima, dodavši "... možemo mi šutjeti ... ali događaji idu svojim putom..." Predsjednik Sabora J. Blažević bio je vrlo otvoren rekavši da se kritičari ne usude otvoreno napasti reformu i Tita, pa je zato na udaru M. Tripalo. Kardelj je intervenirao rekavši da je dosta kavge na ulicama, "nećemo je ovdje" u Predsjedništvu. Sjednica je završena bez rješenja sukoba. Početkom ljeta 1968. stvorena je pat pozicija: protiv zahtjeva Hrvatske za tzv. čistim računima bila je savezna vlada i Srbija, za Srbijom je kao i obično išla Crna Gora i druge dvije nerazvijene republike, koje su djelomično financirane iz federalnog fonda za nerazvijene. Hrvati toga časa nisu znali da je i Slovenija stala na stranu savezne vlade, jer joj je obećano financiranje izgradnje autoceste iz međunarodnoga zajma.26 Tito, koji je nesumnjivo bio na strani Hrvatske – ne zbog hrvatstva, već radi vjere u radničko samoupravljanje – mogao je zanemariti institucije i sam donijeti odluku što on, kao uravnotežen čovjek, zbog odnosa snaga nije učinio. M. Špiljak, kao predsjednik savezne vlade, "podredio" se odnosu snaga i našao u "praznom prostoru" između Beograda i Zagreba. Da bi kako-tako formalno riješila spor, savezna vlada je zatražila i dobila povjerenje savezne skupštine, i to velikom većinom (5:1). Problemi, naravno, nisu bili riješeni. Sukob Hrvatska – ostala Jugoslavija u višegodišnjem je nizu bio još jedan empirijski dokaz da se Jugoslavija ne kreće prema harmonizaciji, već prema disoluciji. Ta tendencija nakratko je zaustavljena okupacijom Čehoslovačke, koja je blokirala unutrašnje sukobe u Jugoslaviji jer je postojala opasnost agresije s Istoka.

7. Ruska okupacija Čehoslovačke – kritika Tita zbog "prosovjetske" politike

Ugušenje revolucije i ruska okupacija Mađarske 1956. dugo je djelovala kao krvava opomena mogućim demokratskim pokretima u zemljama istočne Europe. I nade Zapada da će jugoslavenski "virus" nezavisnosti prerasti u "epidemiju" dugo se nisu ostvarivale. Ipak, težnja naroda za slobodom nije se dala uništiti. Najrazvijenija zemlja s najdužom demokratskom građanskom tradicijom, Čehoslovačka, nije mogla podnositi totalitarni komunistički režim. U samoj komunističkoj partiji prevladalo je saznanje i uvjerenje o nužnosti demokratskih promjena. Centralni komitet na čelu sa Slovakom Dubčekom završio je 5. travnja 1968. višednevno zasjedanje i izišao s Programom društvene reforme. Radilo se o kritici aktualnog režima i o viziji demokratskog razvoja, a ne i o detaljnijem projektu promjena. Doduše, napisano je da kroz demokratsko upravljanje poduzećima "radnici nisu samo namještenici, već i socijalistički vlasnici", što bi se moglo uzeti i kao ideja samoupravljanja. KPČ je, naravno, bila oprezna da ne bi izazvala rusku intervenciju, pa zato projekt reformi nije smio biti verbalno jako radikalan. Ni riječi nije bilo o višestranačju i parlamentarizmu. Jasniji i odlučniji dio programa jest onaj o uvođenju federalizma, po kojemu Slovačka dobiva autonomiju.

Program je vrlo brzo oduševljeno dočekan u narodu koji ga je u svakodnevnom životu počeo prakticirati tako da je "preko noći" nastao masovni demokratski pokret nazvan "praškim proljećem".

Instruirani od režima, jugoslavenski mediji su vrlo euforično "navijali" za demokratski pokret u Čehoslovačkoj. SKJ je 20. svibnja 1968. analizirao događanja u kontekstu europske i svjetske situacije i samopohvalno zaključio da i studentski nemiri na Zapadu i demokratski pokreti na Istoku, lomeĆi zastarjele birokratske strukture, dokazuju koliko je samoupravljanje najbolji put buduĆnosti.

V. Bakarić je iskoristio raspravu o praškim događajima za interne odnose u Jugoslaviji, rekavši da SKJ mora požuriti jer će za 3-5 godina, danas Čehoslovačka, a sutra Mađarska, ostvariti u samoupravljanju ono što je Jugoslavija ostvarila za 18 godina i preteći njezina postignuća.27

Tito, trajno opsjednut težnjom da pomogne demokratskim snagama u SSSR-u, a posebno u zemljama istočne Europe, budnim okom i s velikom simpatijom pratio je procese na Istoku. I on je, naravno, želio da bude akter događanja u Čehoslovačkoj. Znajući da se u Moskvi ne odobrava demokratski put ČSSR-a, Tito je krajem travnja 1968. na povratku iz Japana, Mongolije i Irana, svratio u Kremlj da urazumi sovjetski vrh da ne bi intervenirao u ČSSR-u, o čemu je referirao na spomenutoj sjednici Predsjedništva SKJ. Deset dana uoči invazije na Čehoslovačku, Tito je, u dogovoru s CK KPČ, od 9. do 11. kolovoza bio u Pragu da bi izrazio solidarnost, ali i upozorio na oprez Dubčeka i drugove. Broj ljudi i njihovo oduševljenje na ulicama Praga, usporedio je s mitingom 1946. kada je nakon II. svjetskog rata posjetio tu zemlju. Međutim, na nesreću svih pa i ruskog naroda, zemlje istočnoga bloka (bez Rumunjske) su 20-21. kolovoza 1968. okupirale Čehoslovačku, kidnapirale njezine vođe – Dubčeka, Smrkovskog, Svobodu – i u Moskvi ih prisilili da se prihvate "pacifikaciju" vlastite zemlje. Nakon toga su ih maknuli, na čelo ČSSR-a postavljen je Gustav Husak iz Slovačke.

Agresija na Čehoslovačku izazvala je užasnu konsternaciju i istoga je dana sazvano Predsjedništvo SKJ, koje je zasjedalo uvečer i noću 21. kolovoza 1968. na Brijunima.28

Na sjednici Predsjedništva prevagnula je teza da ruska agresija na Jugoslaviju i Rumunjsku nije isključena, ali da nije izgledna. Odlučeno je da se izmijeni ratni raspored JNA i odmah formiraju teritorijalne partizanske jedinice "O". Krilo se, naime, da je ratni raspored JNA napravljen pod propozicijom agresije samo sa Zapada, a SSSR se tajno smatrao saveznikom Jugoslavije. Po takvoj vojnoj doktrini napuštena je i koncepcija "općenarodne teritorijalne obrane" koja je postojala samo na papiru.

"Otkriće" ratnog plana na sjednici Predsjedništva izazvalo je neke sudionike da napadnu vojni vrh na čelu s Gošnjakom. U kritici je naročito agresivan bio Koča Popović, M. Nikezić, a Kardelj je bio znatno blaži. Kritika je, naravno, preko Gošnjaka išla na Tita kao vrhovnog zapovjednika oružanih snaga SFRJ, koji je u tom svojstvu stavio svoj potpis na ratni plan po kojemu je Zapad jedini mogući agresor na Jugoslaviju.

Po prirodi stvari, rasprava je obuhvatila glavne aspekte odnosa Jugoslavija – SSSR. Većina je konstatirala da se već godinama ublažavala i potpuno nestala kritika društvenog uređenja SSSR-a, pa se u javnosti stvarao dojam o socijalističkoj, prijateljskoj pa i savezničkoj zemlji, što je također išlo na Titovu adresu. On se, međutim, nije odlučno branio niti je oštro reagirao na kritiku, već ju je više ignorirao i apelirao da se sporovi stave na stranu, jer da je trenutak da se zemlja što brže preorijentira za obranu od eventualne ruske agresije.

Po sugestiji vrha SKJ, u Jugoslaviji su održani mnogobrojni skupovi solidarnosti s građanima Čehoslovačke. Ali, kao što je bilo i u slučaju okupacije Mađarske, svjetska buka se vrlo brzo stišala, Zapad nije reagirao, osim verbalno, držeći se međublokovske podjele interesnih sfera, u kojima svaka supersila može raditi što hoće, nesvrstane zemlje nisu htjele kvariti odnose s SSSR-om tako da je jedino Jugoslavija najduže "držala stranu" Čehoslovačkoj. Međutim, i to je trajalo 5-6 mjeseci i odnosi s SSSR-om ponovno su normalizirani.

Okupacija je Čehoslovačke na unutrašnji razvoj Jugoslavije utjecala dvojako: prvo, kratkoročno, stišali su se i smanjili sukobi među republikama i u saveznom državno-partijskom vrhu i, drugo, dugoročnije, djelovat će strah od radikalnih demokratskih reformi da ne bi izazvali SSSR da i vojno intervenira kao što je to učinio u Mađarskoj (1956) i sada u ČSSR-u. Čak će i perjanica svih reformi E. Kardelj, na kraju 1971/72. godine pristati na nedemokratska rješenja, osim ostalog i zbog straha od intervencije s Istoka.

1 A CK SKJ, III/108, 28. siječnja 1965.

2 A CK SKJ, III/109, 26. veljače 1965.

3 A CK SKJ, III/120, 22. lipnja 1966.

4 Informacije autoru dao je sam Crvenkovski.

5 A. Nenadović, Razgovor s Kočom, Globus, Zagreb, 1989, str. 145.

6 Dva mjeseca nakon smjene Rankovića posjetio sam S. Kavčiča da razmijenimo mišljenja o novoj političkoj situaciji, jer sam ga smatrao iznimno pametnim i vatrenim borcem za privrednu reformu. Izložio sam mu ideju da se iz temelja promijeni samoupravljanje u poduzećima. Izučavajući samoupravljanje uočio sam da uprava poduzeća manipulira radnicima svojim stručnim elaboratima – raznim "sinusima i kosinusima", tako da radnike čine "budalama". U dvodnevnoj raspravi Centralnog vijeća Sindikata Jugoslavije izložio sam tezu da bi radnički savjeti trebali djelovati kao upravni odbori akcionara koji od menedžmenta traže maksimalni profit, odnosno dohodak, a uprava na tome "pada" ili "prolazi".

Kavčič se s time složio. Usput mi se žalio da Kardelj još nije pristao da seljaci kupuju nove traktore, već samo polovne od društvenog sektora. Rekao sam mu da angažira ministra poljoprivrede Ingoliča, koji je Slovenac.

Na kraju razgovora Stane Kavčič me zamolio da Vladi Bakariću prenesem njegovu molbu da hrvatsko političko rukovodstvo pokrene inicijativu za smjenjivanje Ivana Gošnjaka, tada državnog sekretara za narodnu obranu. Tumačeći mi svoju ideju, S. Kavčič je naglasio da je Srbija odlukama svog Centralnog komiteta podržala smjenjivanje A. Rankovića, S. Stefanovića i drugih i time dala svoj obol demokratizaciji Jugoslavije, a sada je red na Hrvatskoj da i ona dade svoj obol uklanjanjem Ivana Gošnjaka. On mi je dalje tumačio kako je padom A. Rankovića učinjeno samo pola posla. Razbijen je jedan dogmatsko-birokratski i konzervativni centar (u CK SKJ i u Udbi), ali je ostao još jedan jednako tako jak i on se nalazi u vojnom vrhu zemlje. Njemu je na čelu Ivan Gošnjak, a kako je on Hrvat i neformalno predstavnik Hrvatske u državnopartijskom vrhu Jugoslavije, najprimjerenije je da inicijativa krene iz Hrvatske.

Rekao sam Kavčiču da moji odnosi s V. Bakarićem nisu takvi da mu mogu prenijeti poruku, ali sam mu obećao da ću o njegovoj ideji informirati Miku Špiljka, tad predsjednika republičke vlade, što sam i učinio.

7 U proljeće 1967, kao član komisije Savezne skupštine, dobio sam kuvertu s pečatom "državna tajna". U kuverti je bio prijedlog sastava savezne vlade. U tom prijedlogu nije bilo Ivana Gošnjaka. Za državnog sekretara, umjesto njega, predložen je general Bogdan Oreščanin, ličnost relativno visokih sposobnosti, sa stručnom reputacijom u vojnim krugovima, demokratski i reformski usmjeren. Rekonstrukcija savezne vlade bila je, naravno, kao i uvijek, prijedlog državno-partijskog vrha zemlje. Komisija je tu bila samo "poštar". Sutradan na sjednici Komisije prihvaćen je prijedlog, a zatim prolaze dani a imenovanja nema. Pojma nisam imao o pozadini "igre".

Tih dana jedan general, poznat kao beskrajno odan oficir Titu i Gošnjaku, dade mi u ruke jednu informaciju. Radilo se o Titovu razgovoru s generalima, kojima je rekao da on u okolnostima tadašnje unutrašnje i vanjske političke situacije nije mogao prihvatiti Oreščanina, već se odlučio da Gošnjaka i dalje zadrži na čelu JNA.

Na kraju, general mi je tumačio pozadinu cijele ideje. Po njemu, radilo se o ideji da se izmjenama u vojnom vrhu potkopa moć J. B. Tita. On doslovno reče: "U državno partijskoj 'čaršiji' Beograda kruži sada parola 'sukarnizirajmo Tita'. U to vrijeme, naime, Sukarnu je bila oduzeta vlast, ali je i dalje kao šef države potpisivao dekrete. Drugim riječima, Titu treba pripasti čast šefa države, ali ne i vlast koju ima.

8 Podnoseći ostavku M. Tripalo je 1971. pisao Titu: "Vi znate da su... sva republička rukovodstva, osim hrvatskog, vršila pritisak da se Gošnjak smijeni... Bit ću Vam iskren... Ja sam odbijao da se priključim tim prijedlozima... jer sam bio uvjeren da je to bilo upereno protiv Vas..." (M. Tripalo, Hrvatsko proljeće, Globus, Zagreb, 1990, str. 99).

9 Aktuelni problemi reorganizacije i daljeg razvoja SKJ, Ekonomska politika, Beograd, 1967, str. 317.

10 A CK SKJ, III/124, 7. prosinca 1966.

11 A CK SKJ, III/125, 19. ožujka 1967.

12 A CK SKJ, III/127, 31. svibnja 1967.

13 A CK SKJ, III/128, 11. lipnja 1967.

14 Bakarić i Tripalo gotovo su uvijek pozivali predstavnike medija na sjednice partijskog vrha – Božu Novaka, direktora Vjesnika i druge.

15 M. Tripalo, nav. dj., 85.

16 Latinka Perović, Zatvaranje kruga - ishod rascepa 1971-1972, Svjetlost, Sarajevo, 1991, str. 5.

17 Dokumenti o Deklaraciji u: Geneza maspoka u Hrvatskoj, Beograd, Književne novine, 1990, str. 1-117.

18 "Praxis", Dokumenti, Zagreb, 1969, br. 1-2, str. 48-49.

20 S. Dolanc je rekao Latinki Perović "da je studente smirio tek pomoću argumenata da se demonstracije mogu iskoristiti da u Sloveniji ... red zavede srpska vojska". (L. Perović, nav. dj., 86). Slično tumačenje čulo se i u Zagrebu.

21 "Praxis", 1969/1-2, str. 338, 339, 340.

22 Latinka Perović, nav. dj., 57-59.

23 Isto, 59.

24 Vidi: Savjetovanje u Centralnom komitetu Saveza komunista Hrvatske 28. i 29. svibnja 1968. godine, Informativna služba CK SKH, Zagreb, 1968.

25 Hrvatska se više oslanjala na Tita, a Srbija na saveznu administraciju.

26 M. Tripalo, nav. dj., 91.

27 ACK SKJ, III/131, 20. svibnja 1968.

28 A CK SKJ, III/134, 21. kolovoza 1968.

Glava XI.

UGRA\IVANJE KONFEDERALNIH ELEMENATA – POKUŠAJ KOMPROMISA ODRŽANJA JUGOSLAVIJE (1967-1971)

Uvod

Sukob Hrvatske sa saveznom vladom, Srbijom i ostalom Jugoslavijom, koji se dogodio 9. lipnja 1968. na sjednici Predsjedništva SKJ, nije "pao s neba". To je bio jedan u dugom nizu fenomena koji su govorili da je Jugoslavija u dubokoj krizi. Valja podsjetiti da je Tito, šest godina prije toga događaja, ožujka 1962, već rekao da prijeti opasnost raspada Jugoslavije. Tri godine prije ovog slučaja, Kardelj je 1965. na sjednici Predsjedništva SKJ elaborirao prijedlog konfederacije kao spasa Jugoslavije, a nepunu godinu kasnije slučaj Ranković nije riješen demokratskom procedurom već "unutarpartijskim udarom" u stilu komunističkih režima.

Višegodišnja dubina krize govorila je da se u SFRJ obnavljaju ideologije, politike i odnosi snaga slični onima u Kraljevini Jugoslaviji 1918-1941. i da se monolitni komunistički blok postupno raspada na frakcije koje su nositelji spomenutoga procesa restauracije. Tu tezu je na izvjestan način u ožujku 1962. na sjednici vrha SKJ argumentirao srbijanski lider Petar Stambolić, rekavši da se ideologija i politika srpske buržoazije zametnula i razvila u partijskim i državnim strukturama Srbije. Sličnu je tezu izrekao i Vladimir Bakarić 25. srpnja 1968. rekavši da hrvatska kampanja protiv Beograda sliči na Mačekov opozicijski pokret iz 1937/38. ali da nema koncepcije za rješenje krize.1 Mnogo drastičniji bio je Miko Tripalo rekavši 24. siječnja 1969. J. –erđi, M. Baćeu i D. Bilandžiću sljedeće: "Na nas Hrvate svih pet republika vrši snažan pritisak. Nedavno sam pročitao knjigu o atentatu na Stjepana Radića i mogu reći da je stanje isto kao i onda, samo što još ne pucaju", dodavši da je BakariĆu rekao da njegovo vrijeme prolazi, jer ne možemo mi raditi, a on biti u sjeni i upravljati preko nas, te kako je BakariĆ ipak koristan jer svojim marksističkim "zavrzlamama" vješto "vrti oko malog prsta" cijelo Predsjedništvo.

Međutim, radikalna prekretnica nije bila laka, ona je, zapravo, bila nemoguća. Takva bi prekretnica mogla ugroziti Jugoslaviju, a to ni Zapad ni Istok – oba bloka, obje supersile – ne bi dopustili. To su, naravno, znali svi akteri, a posebno Edvard Kardelj autor svih reformi od vremena AVNOJ-a do svoje smrti 1979. Oni su se jako čuvali avanturističkih poteza te vrste. S druge strane, odnos snaga u SFRJ također je blokirao radikalne promjene. Valja, naime, znati da su zapisi sukoba sa sjednica partijskog vrha bili "državna tajna" i apsolutno nepoznati ne samo široj javnosti, već i većini članova centralnih komiteta republika, pa i CK SKJ. Mase su bile u zabludi i potpunoj informativnoj izolaciji, mada su 1967/68. masmediji donosili prve informacije. Pri svijesti da nema nikakvih uvjeta za pokrete izvan institucija, nitko,

osim avanturista, ne ide u akcije. Nadalje, akteri sukobljavanja, svjesni da nema "definitivnog" i brzog rješenja, pragmatično su nastupali sa svojim zahtjevima, uvjereni da upravo svakome od njih društvena reforma otvara put do cilja i bez velikih lomova. Tako npr. rukovodstvo Srbije na čelu s M. Nikezićem i L. Perović vodilo je višegodišnju kampanju za modernizaciju Srbije, kojom će prevladati konzervativnu, patrijahalnu, svetosavku, kosovsko-mitsku Srbiju, Srbiju Kajmakčalana i Soluna, izgradnjom moćnih vanjskotrgovinskih tvrtki i proizvodnih sustava, na čelu s rađajućom tehnostrukturom i menedžerima i tako Srbiji osigurati dominantnu poziciju u Jugoslaviji. I hrvatska vodeća ekipa – Bakarić, Tripalo, Savka Dabčević-Kučar, P. Pirker i drugi – računala je da može na ideologijskoj zastavi samoupravljanja i paroli "sav dohodak radnicima" razvlastiti "otuđene centre financijske moći", koji su smješteni u Beogradu, u korist poduzeća cijele zemlje, a ne samo Hrvatske.

U takvim tvrdim međunarodnim okovima i pri takvu odnosu snaga u SFRJ, odvijala se borba sukobljenih strana. U toj je borbi bilo kritičnih trenutaka, ali i kompromisa na trasi reforme, što potvrđuje početak reforme federacije 1967/68. i završni akt reforme SKJ na IX. kongresu 1969. godine.

Pođimo redom!

1. Ustavne promjene u federalizmu 1967. i 1968.

Političke borbe na prijelazu iz šezdesetih u sedamdesete godine zbivale su se u ozračju rastuće demokratizacije političkog života koji su nosile reformske snage u oštrom sukobu s dogmatskim unitarističko-centralističkim snagama, s prevagom prvih.

Iako je 1964. godine VIII. kongres idejno navijestio reformu federacije, prvi mali korak učinjen je tek 18. travnja 1967. kada je amandman I. na Ustav iz 1963. obnovio Vijeće naroda umrtvljeno Ustavnim zakonom iz 1953. godine. Amandmanom III. federaciji se oduzima pravo financiranja investicija osim po specijalnom zakonu za svaku investiciju.

Drugi korak na putu reforme federacije odnosi se na status pokrajina. Tu valja prvo prikazati što se događalo na Kosovu.

Kao što je već rečeno, nakon IV. brijunskog plenuma CK SKJ, osuđena je velikosrpska odnosno unitarističko-centralistička politika. Savez komunista, naročito SK Srbije, izložio je jakoj osudi Rankovićevu politiku diskriminacije prema albanskoj narodnosti na Kosovu. Istodobno je to činio i Savez komunista Kosova, osuđujući nositelje hegemonizma i u praksi ispravljajući počinjene pogreške. S druge strane, albanski komunisti su postavljali pred SKJ, pa i pred cijelu jugoslavensku javnost, problem autonomije i ekonomskoga razvoja Kosova. Od 1966. do 1969. godine društveni razvoj na Kosovu bio je u središtu pažnje jugoslavenske javnosti.

U cijelom poslijeratnom razdoblju Kosovo se stalno razvijalo sporije od svih krajeva u Jugoslaviji. Društveni proizvod po stanovniku u 1947. godini iznosio je 49% jugoslavenskog prosjeka, 1953. godine 52%, a 1957. godine pao je na 42%, 1962. na 33% jugoslavenskog prosjeka2. U 1964. godini nacionalni dohodak po stanovniku u Sloveniji bio je 7.188 dinara, a na Kosovu 730 dinara – gotovo 10 puta manje, iako je Kosovo te godine dostiglo jugoslavenski prosjek iz 1947. godine.3

Pristup Albanaca u državnu službu i na rukovodeće položaje u vojsci itd. bio je jako otežan. Njihova zastupljenost u centralnim organima vlasti bila je mnogo manja od ostalih. Tako je, npr., među saveznim funkcionarima bilo iz Kosova devet, BiH 56, Crne Gore 54, Hrvatske 63, Makedonije 37, Slovenije 39, Srbije (uže područje) 82 i Vojvodine 15.4

Sredinom šezdesetih godina samo je svaki trinaesti stanovnik na Kosovu bio zaposlen u društvenom sektoru, i to svaki sedamnaesti Albanac, svaki četvrti Srbin, svaki treći Crnogorac, svaki sedmi Turčin, svaki četvrti ostali.

Odmah nakon IV. plenuma započele su javne rasprave o jačanju političke autonomije Kosova, o poboljšanju položaja i ravnopravnosti albanske narodnosti u Jugoslaviji i o ubrzanju ekonomskog razvoja Kosova.

U momentu kada se nacionalni pokret Albanaca približavao svome vrhuncu, kada su Albanci od Srba i Crnogoraca već preuzeli mnoga mjesta u državnoj upravi, poduzećima i u političkim organizacijama i kada je već bio gotov nacrt novog ustavnog položaja Pokrajine, na Kosovu su 27. studenog 1968. izbile demonstracije u povodu državnog praznika Albanije, “Dana albanske zastave”. Demonstranti, pretežito studenti i đaci, zahtijevali su novi ustav i republiku Kosovo. Bilo je nekoliko desetaka ozlijeđenih, a jedna je osoba poginula.

Novo partijsko rukovodstvo Srbije oduprlo se pokušaju obnove represije protiv Albanaca, ali je jednako odlučno stalo i protiv albanskogs radikalizma, osiguravši nastavak reforme.

Demonstracije na Kosovu mogle su biti argument ne samo velikosrpskim snagama već i rukovodstvu Srbije da dovede u pitanje nacrt Ustava. Ipak, mjesec dana nakon albanskih demonstracija, 26. prosinca 1968, Savezna skupština je amandmanom VII. donijela novu definiciju SFRJ u kojoj su obje pokrajine dobile status elemenata federacije, iako nisu izjednačene u pravima s republikama. Dobile su pravo da neposredno, mimo srpske, imaju svoje delegacije u Vijeću naroda, njihov se teritorij ne može mijenjati bez suglasnosti Skupštine Pokrajine, imaju pravo na svoj jezik, uveden je i Vrhovni sud, a imaju i određena prava u obrani zemlje.

Nacionalna je afirmacija Albanaca nastavljena.

U Prištini je 22. i 23. travnja 1969. održana “jezična konzultacija” koja je prihvatila da “... svi Albanci treba da imaju jedan jezik, jedan pravopis, jer su jedna nacija”, bez obzira na to gdje se njezini dijelovi nalaze.

U Prištini je 1970. godine osnovano i sveučilište na kojemu se nastava izvodi na dva jezika: na albanskom i srpskom. Sredinom sedamdesetih godina studirat će na njemu oko 33.000 studenata, tako da će Kosovo na 1.000 stanovnika imati tada 14% više studenata od jugoslavenskog prosjeka.

Albanske vođe, u strahu da ne izgube postignuto i da ostvare još više slobode, istupili su oštro protiv albanskih nacionalista. Fadil Hodža, prvi albanski lider, govorio je:

"Ako netko izlazi s demagoškom propagandom i kaže: kada bi Kosovo bilo republika, mi ne bismo imali nezaposlenosti, kada bi bila republika, imali bismo ravnopravnost... Sitnicom bi tekao med, a Drimom mlijeko, treba znati da su ovo jako privlačne stvari za ljude koji nisu udubljeni u problematiku, za one koji nisu realni u politici, ali treba njima kratko i jasno reći... politički faktori Kosova koji imaju na sebi punu odgovornost ... nisu orijentirani na stvaranje republike."

Odgovarajući istodobno onima koji su tvrdili da su promjene na Kosovu samo prva faza, a da će Albanci zatim postaviti separatistički zahtjev, F. Hodža na sjednici proširenoga Predsjedništva SSRN Srbije 8. siječnja 1971. kaže:

"Aluzije da naši zahtjevi znače odcjepljenje žele nas navesti na neravnopravan položaj u razgovoru." Zatim ističe da Albanci nisu u Jugoslaviji podstanari niti se "osjećaju kao u svojoj kući", već baš u svojoj kući, te da svi njihovi zahtjevi znače samo jedno: punu ravnopravnost s ostalim narodima i narodnostima u Jugoslaviji i ništa više i ništa manje.

Josip Broz Tito je osobno pomogao prebrođavanju teškoća posjetivši više gradova Kosova gdje je davao savjete o uspostavljanju novih odnosa među narodnostima na tom području.

Govoreći 27. ožujka 1967. godine u Zvečanu rekao je:

"Ja bih htio da Kosovo i Metohija budu primjer kraja gdje se bratstvo i jedinstvo u punoj mjeri ostvaruju", a zatim upozorio da se treba boriti na dva fronta, i to protiv "...onih ljudi koji još žive u starim sferama i koji nisu zadovoljni što svi narodi i narodnosti u našoj zemlji imaju jednaka prava...", a "da ne trebaju ni Šiptari, koji su ovdje u većini, gledati unazad".

Tri dana kasnije u govoru političkom aktivu Kosova u Peći 28. ožujka 1967. Josip Broz Tito je rekao:

"...protivrječnosti, koje su ovdje prilično izražene imaju duboke korijene u prošlosti. Tu se ne radi o godinama, već o decenijima i stoljećima. Zato komunisti Kosova i Metohije treba da budu svjesni da moraju rješavati te proturječnosti, ali da ih ne mogu riješiti odjednom, preko noći, već u jednom dužem procesu. Pitanja koja se tiču materijalne osnove lakše je rješavati, ali posrijedi su zaostala shvaćanja kod ljudi".

Upozoravajući na međunarodno značenje načina rješavanja međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji on kaže:

"...ako u vlastitoj zemlji, u razrješavanju svih protivrječnosti koje smetaju razvoju ravnopravnih odnosa među nacijama i narodnostima ne bismo bili internacionalisti, onda to ne bismo mogli biti ni u međunarodnim okvirima. A onda ne bismo bili ni komunisti."

2. "Federalizacija" SKJ (1969)

Poznato je da je demokratski centralizam, apsolutna hijerarhijska podčinjenost nižih organizacija višima, sakrosanktan princip organizacije svake komunističke partije u cijeloj povijesti komunizma.5

Federalizacija u SKJ išla je ispred one u državnom ustrojstvu. Prakticiranje novih odnosa počelo je već u pripremnoj fazi. Naime, kongresi Saveza komunista republika održani su prije saveznoga kongresa. Na tim su kongresima izabrani buduĆi članovi Predsjedništva SKJ tako da Će ih savezni kongres samo potvrditi. Ostali elementi federalizma također su u statutima.

Kongresi su imali i svoj tajni pa i zakulisni dio o kojemu delegati nisu bili informirani. Radi se o Titovu manevru u formiranju partijskog vrha SKJ.

Od smjene Rankovića, SKJ odnosno njegovim predsjedništvom rukovodili su Tito, kao predsjednik, i M. Todorović kao sekretar foruma, operativni lider SKJ, koji je bio na čelu tima za pripremu kongresa. Računalo se kao sa svršenim činom da će on biti izabran za sekretara partije.

Kongresi Saveza komunista republika održani su potkraj 1968, a savezni (IX) od 11. do 15. ožujka 1969, mada su najavljeni već u listopadu 1967.

Referirajući i u svojstvu sekretara i u ulozi predsjednika Komisije za reorganizaciju SKJ, M. Todorović je izložio političku platformu za predstojeće kongrese. Tumačio je da je Savez komunista srastao s vlašću, da odnosi u njemu nisu demokratski, da se rukovodstva sporo pomlađuju, da su u njega ušle sve idejne i političke struje društva, i da njegova rukovodstva nisu na visini povijesnoga trenutka. Posebno je naglasio da se mora prevladati "vječna" praksa da pojedinci dominiraju u Savezu komunista i u vrhovima vlasti. Predložio je da se ustanovi samo Predsjedništvo SKJ i njegov Izvršni komitet, a da se ukine Centralni komitet jer on nikada nije ni bio rukovodstvo Partije, jer ga je "zajašio" Politbiro.

Na kraju je predložio da stara generacija koja vlada skoro tri desetljeća "iskoristi posljednju šansu" i da vodstvo preda mlađim generacijama, i to već na skorašnjim kongresima, koji će u centralne komitete izabrati 50% novih i mladih članova.

Lazar Koliševski se prvi složio s Todorovićevom platformom, predbacivši da "... kasnimo s ovim pomlađivanjem najmanje deset godina..."

E. Kardelj, nakon što je rekao "... ja sam već prije par tjedana veoma odlučno postavio drugu Titu zahtjev da se ja ni na koju funkciju na budućem kongresu neću kandidirati...", po svome je starom običaju

profesorski detaljno elaborirao tezu da pomlađivanje, koje on pozdravlja, neĆe spasiti stvar jer je politički sustav takav da vladajuĆa struktura odlučuje i građanima naređuje, umjesto obrnuto i da Će zato i mladi nastaviti staru praksu. "Mi smo", kaže Kardelj, "uvodili samoupravljanje, ali nismo generacija samoupravljanja već smo stalno upravljali po stilu koji pripada epohi revolucije... I zato kada nastaju teže kompleksne situacije, kakve su sada, počinje lov na vještice,... traži se onaj tko je kriv, a upravo je ... naša struktura sama po sebi osnovni krivac..." Kardelj je dakle najavio da se povlači iz političkoga života!

–uro Pucar, prvi čelnik BiH u ratu 1941-1945. i dvadeset godina nakon rata, odbacio je ponuđenu platformu rekavši: "... ukidanje Centralnog komiteta... je, možda, jedinstven slučaj u komunističkom pokretu. Tako smo ukinuli i KPJ... ja mislim da bi se trebalo vratiti na taj stari naziv..."6

Platforma za kongrese je prihvaćena. Na sljedećoj sjednici Predsjedništva predloženo je da u Predsjedništvo SKJ ulazi po 6 članova iz republika, po 3 člana iz pokrajina i 3 člana iz JNA; Todorović je predložio da generale iz JNA u Predsjedništvo predlažu republike, a ne rukovodstvo JNA jer "... generali ... pripadaju svojoj naciji, ne samo kao njeni sinovi, nego su i dio inteligencije te nacije, a po funkciji pripadaju armiji..."7

Republički kongresi Saveza komunista bili su u znaku triju političkih ciljeva: prijenosa državnog kapitala u ruke proizvođača (poduzeća), tržištem protiv etatizma i reforme federacije.

I Titov je referat sadržavao te programske ciljeve. On kaže:

"Nikada do sada nije bila tako jasna orijentacija poduzeća da traži rješenja u svojim proizvodnim programima i da se ravnaju prema zahtjevima tržišta. Intenzivnije se ostvaruje integracija u privredi na samoupravnoj osnovi, sve više dolazi do uvođenja nove tehnike i suvremene tehnologije, stvaraju se nove velike tehno-ekonomske grupacije na bazi interesa samih proizvođača..."8

Nasuprot takvu povjerenju u sposobnost proizvođača da upravljaju društvenim razvojem, Tito u istom referatu kategorički negativno ocjenjuje etatizam ovim riječima:

"... Mi se etatizma odričemo zato što se pokazao nesposobnim da razrješava društvene proturječnosti i probleme efikasnog razvitka i što je neprihvatljiv sa stanovišta razvijanja humanih socijalističkih društvenih odnosa."

Istovremeno Tito upozorava da treba čvrsto držati i "drugi front", front borbe protiv liberalizma i onih koji se "zalažu za povratak na višepartijski sistem".9

O opasnosti monopola banaka Tito kaže:

"Nama mora biti stran svaki oblik monopola – od ekonomskog i društvenog – i mi ne možemo dozvoliti da se on razvija ni u jednoj sferi reprodukcije – ni u bankarstvu, ni u trgovini, ni u proizvodnji, a ni u drugim društvenim djelatnostima.

Potrebno je naći odgovarajuća rješenja za razne oblasti privrednog sistema koje treba dalje usavršavati na samoupravnim osnovama – sistema cijena, deviznog sistema, vanjsko-trgovinskog režima,

bankovnog sistema, poreznog sistema i sistema proširene reprodukcije. Moramo što prije provesti već usvojene stavove do kojih smo došli i u pripremama za ovaj Kongres.

Između ostalog, potrebno je što prije na djelu ostvariti zaključke Savezne skupštine o likvidaciji takozvanog državnog kapitala. Ti zaključci, donijeti poslije iscrpnih diskusija, veoma su jasni: takozvani državni kapital u cjelini treba izdvojiti na poseban račun i staviti ga pod nadzor Savezne skupštine."10

U području društvenih djelatnosti Tito traži da se nadvlada posrednička uloga države između proizvodne sfere i tih djelatnosti, i to uspostavljanjem "... što neposrednijih odnosa između zajednica korisnika usluga: udruženih radnih ljudi u društvenim djelatnostima".11

U kongresnom referatu Tito je najprije istakao da "... u pogledu potrebe Fonda (za kreditiranje nedovoljno razvijenih republika i krajeva, D.B.) kod nas u SKJ nema nikakvih razmimoilaženja",12 zatim je izložio politiku SKJ o međunacionalnim odnosima rekavši i ovo:

"...u značajnoj mjeri mijenjaju se odnosi između federacije i republika kao samoupravnih društveno-političkih zajednica koje je sačinjavaju, kao i odnosi između samih tih zajednica. Socijalističke republike sudjeluju ravnopravno i neposredno snose odgovornost u kreiranju i realizaciji politike federacije, u postavljanju i rješavanju svih pitanja od zajednièkog interesa, kao i u formiranju zakonodavnih i izvršnih organa federacije. U obavljanju svih poslova koji su u domeni federacije i reguliranju međusobnih odnosa republike sudjeluju s jednakim pravima, nezavisno od svoje veličine, ekonomske snage ili broja stanovnika, na principima međusobnog uvažavanja i usuglašavanja interesa, samoupravnog dogovaranja i socijalističke solidarnosti. Time se sadržajno upotpunjuje politička suverenost republika, povećavaju njihove zakonodavne i druge nadležnosti i jača odgovornost za cjelokupni društveni razvoj. U skladu s razvojem samoupravnih odnosa u bazi društva i s razvojem federativnog sistema ostvaruje se i veća samostalnost socijalističkih pokrajina..."

Navedene Titove teze poklapale su se s politikom Saveza komunista Hrvatske, a većim dijelom i ostalih republika. Međutim, teze o ulozi Saveza komunista u društvu razlikovale su se od platforme Predsjedništva SKJ, posebno Saveza komunista Srbije. Tito kaže:

"...Želim također još nešto kazati o demokratskom centralizmu. U našoj Partiji uvijek je vladalo pravilo da se članovi mogu ne slagati s nekim stvarima, ali kada se jednom poslije iscrpne i svestrane diskusije donese odluka iza koje stoji većina, onda su svi obvezni sudjelovati u njenom provođenju. Tako shvaćen demokratski centralizam mora biti prisutan i danas u radu Saveza komunista Jugoslavije. To je naročito važno i na današnjoj etapi našeg razvitka kada snosimo odlučujuću odgovornost za pravilno i brzo rješavanje pojedinih krupnih problema i raznih proturječnosti koje smo naslijedili i koje nastaju u procesu razvitka našeg društvenog bića."13

Tito se založio i za demokratizaciju kadrovske politike i za izbor mlađih generacija – od najnižih do najviših rukovodećih funkcija u društvu.

U svezi s IX. kongresom nužno je ovdje učiniti jednu digresiju.

Nakon pada Rankovića – od 1966. do IX. kongresa – Tito i Todorović zajedno su predsjedali sjednicama Predsjedništva SKJ. Po toj praksi izgledalo je da bi IX. kongres Tita imenovao predsjednikom, a Todorovića generalnim sekretarom SKJ. Tito bi tako dobio svoga prvog suradnika iz skupine beogradskih političara – Koče Popovića, M. Nikezića, L. Perović i dr. – s kojima se već počeo razilaziti u glavnim pitanjima: odnos prema SSSR-u, saveznom kapitalu i liberalizmu u Partiju. Zato je smislio da se u predsjedništvu formira Izvršni biro: 14 jednakih i on kao predsjednik SKJ.

Objašnjavajući razloge stvaranja Izvršnog biroa, Tito je na kraju svoga referata rekao:

“... potrebno je da ojačamo centar rukovodstva Saveza komunista, a posebno Izvršni biro Predsjedništva SKJ, s tim da tu dođu neki sadašnji predsjednici i sekretari centralnih komiteta ili neki drugi rukovodeći drugovi iz svih šest republika...

... Savezu komunista Jugoslavije potreban je jedan jak izvršni organ Predsjedništva koji će kolektivno raditi i u kome neće biti ni prvoga, ni drugoga, ni trećega. U Izvršni biro Predsjedništva SKJ, prema tome, trebaju doći iz svake republike po dva istaknuta rukovodioca i po jedan iz autonomnih pokrajina...”14

Čuvši za tu novost, delegati kongresa, uznemireni krizom u zemlji, skočili su na noge i aplaudirati Titu za stvaranje Izvršnog biroa vjerujući da će to tijelo, sastavljeno od prvih čelnika iz republika, preseljenjem na rad u Beograd uspjeti riješiti krizu Jugoslavije jačanjem SKJ.15 Mnogi su u tome vidjeli Titovu odlučnost da obnovi staro monolitno jedinstvo partijskih redova. Skora budućnost će ih demantirati.

Usvojeni dokumenti IX. kongresa legalizirali su daljnji smjer demokratizacije Saveza komunista i put za reformu federacije. Ta je platforma ovako formulirana:

“Demokratski odnosi su uvjet da Savez komunista usvoji najprogresivniju misao i da se bori za prevladavanje najprogresivnijih tendencija u društvu.”

U skladu s takvim pogledima na IX. kongresu donesen je nov Statut SKJ kojim je uklonjen niz odredaba što ih je Partija imala u svim prijašnjim statutima. Tako se, na primjer, u Statutu ne formulira osnovna partijska organizacija (Ćelija) kao organizacija moĆi i utjecaja, prava i odgovornosti, nego kao organizacijsko sredstvo okupljanja članstva, a težište se prenosi na ulogu člana Partije i na forume, čime se SKJ počeo približavati tipu masovne partije.

Deveti kongres protekao je u znaku afirmacije nacionalnoga faktora u društvenom razvoju.

Izražavajući zahtjev pretvaranja republika u države federacije, Rezolucija IX. kongresa ističe: “... treba osigurati pravo nacija, odnosno radnih ljudi u socijalističkim republikama da raspolažu rezultatima svoga rada... U okviru jedinstvenog jugoslavenskog tržišta sve instrumente privrednog sistema treba raspodijeliti tako da osiguraju taj princip...” Ovaj citat je izražavao shvaćanja o republici kao o suverenoj društveno-političkoj zajednici.

I u sam Savez komunista Deveti kongres je uveo značajne elemente federalizacije. U rezoluciji "O daljem razvoju SKJ" kaže se:

"Jedan od značajnijih vidova reforme Saveza komunista Jugoslavije izražava se u potrebi daljnjeg jačanja uloge, utjecaja i odgovornosti Saveza komunista socijalističkih republika kao samostalnih organizacija u jedinstvenom SKJ."

U Rezoluciji se dalje ističe da političku koheziju jugoslavenske višenacionalne zajednice ne može ostvariti "nekakva nadnacionalna organizacija koja pretvara republičke organizacije u svoje transmisije. Umjesto njihovog centralističkog povezivanja, Savez komunista Jugoslavije ostvaruje stvaralačku idejno-političku sintezu pogleda, stavova, aktivnosti i inicijativa Saveza komunista socijalističkih republika".

Analiza sadržaja dokumenata IX. kongresa SKJ upućuje na ovakav najopćenitiji zaključak: Savez komunista Jugoslavije, ostvarujući od 1950. godine svoje osnovno opredjeljenje, ušao je u odlučujuću transformaciju državno-partijske centralističke strukture u samoupravno-demokratsku strukturu u svim područjima društvenoga života. Opredjeljujući se za "demokratizaciju po svaku cijenu" on je, međutim, otkrio mogućnost izlaska na političku scenu gotovo svih latentnih društvenih snaga koje će se uhvatiti ukoštac oko toga tko će nametnuti svoju platformu i smjer društvenoga razvoja Jugoslavije.

3. Stanje u međunacionalnim odnosima i početne pozicije uoči reforme federacije

Poradi potpunijega razumijevanja političkih borbi i društvenih procesa o kojima se govori na idućim stranicama, ovdje valja skrenuti pozornost na neke bitne etničke i demografske proporcije Jugoslavije.

Jugoslavija je bila najkonfliktnija europska država u XX. stoljeću. Izvori su te konfliktnosti multietničnost, multikonfesionalnost i kulturno-civilizacijska različitost.

Prema popisu stanovništva 1971. godine brojčani odnos stanovništva republika i pokrajina bio je ovakav:

	Broj stanovnika	Udio (u %)
Jugoslavija	20.522.972	100
BiH	3.746.111	18,3
Crna Gora	579.604	2,6
Hrvatska	4.426.221	21,6
Makedonija	1.647.308	8,0

Slovenija	1.727.137	8,4
Srbija	8.446.591	41,2
Srbija (uža)	5.250.365	25,6
Kosovo	1.243.693	6,1
Vojvodina	1.952.533	9,5

Iako su sve članice federacije po Ustavu bile jednake, razlike među njima su goleme. Po broju pučanstva Crna Gora je od Srbije manja 16 puta. Demografi su utvrdili da će se nastaviti dramatične demografske promjene. I zaista, već u 1991. BiH je smanjila razliku prema Hrvatskoj sa 680.000 na 394.000 stanovnika, a prema užoj Srbiji, s 1,514 na 1,388 milijuna stanovnika. Takvim bi razvojem BiH oko 2.000. godine prestigla Hrvatsku i postala druga republika po broju stanovnika u Jugoslaviji. Mnogo dramatičnija promjena nastaje zbog visokoga nataliteta Albanaca na Kosovu. Razlika u broju stanovnika Kosova prema Sloveniji u 1991. bila je samo 19.000: Slovenija 1.974.000 – Kosovo 1.955.000, prema Vojvodini je zaostajalo samo 58.000, dok je nadmašilo Crnu Goru više od tri puta.

Poznat je utjecaj odnosa snaga u politici, a stanovništvo je u tome bitan čimbenik. U daljnjoj budućnosti Tito, Kardelj i Bakarić računali su da će demografski bum BiH i Kosova oslabiti velikosrpske i velikohrvatske tendencije.

Nacionalni sastav mimo federalnih jedinica još više je zakomplicirao odnose. Prema popisu iz 1971. bilo je:

Crnogoraca	508.843	ili	2,5%
Hrvata	4.526.782	ili	22,1%
Makedonaca	1.194.784	ili	5,8%
Muslimana	1.729.932	ili	8,4%
Slovenaca	1.678.032	ili	8,2%
Srba	8.143.246	ili	39,7%
Albanaca	1.309.523	ili	6,4%
Mađara	477.374	ili	2,3%
Jugoslavena	273.077		

Kao što se iz podataka jasno uočava, velike su razlike u veličini nacija. Najveća nacija (Srbi) 16 puta je brojnija od najmanje (Crnogorci), a dvije južnoslavenske nacije, svaka za sebe (Crna Gora i Makedonija), manje su od najbrojnije neslavenske narodnosti (albanske) koja se približavala drugim dvjema južnoslavenskim nacijama (Slovencima i Muslimanima).

Rasutost odnosno koncentriranost po matičnim republikama i pokrajinama vrlo je različita. Najjače su koncentrirani Slovenci jer u svojoj republici čine 94,0% ukupnog broja stanovnika, a od svih Slovenaca u Jugoslaviji 96,8% živi u Sloveniji; po stupnju koncentriranosti u svojoj republici na drugom su mjestu Hrvati, u SRH ih ima 79,4%, a Srba 14,2%; a od svih Hrvata 77,6% živi u SRH, a 22,4% u ostaloj Jugoslaviji; na trećem su mjestu po koncentriranosti Srbi, kojih u SRS ima 71,2%, no u Srbiji, izvan pokrajina, njihova koncentriranost je 89,5%; na četvrtom su mjestu Albanci kojih u AP Kosovu ima 73,7%, a Srba na Kosovu ima 18,4%, Crnogoraca 2,5%, a Muslimana 2,1%; na petom su mjestu Makedonci kojih u Makedoniji ima 69,3%; Albanaca u SRM ima 17,1%, a Turaka 6,6 %; Crnogoraca ima 67,2% u Crnoj Gori, Muslimana 13,3%, Srba 7,5% i Albanaca 6,7%.

Što se tiče nacionalnoga sastava posebna je situacija u republici Bosni i Hercegovini i u pokrajini Vojvodini. U BiH ima 39,6% Muslimana, 37,2% Srba i 20,6% Hrvata. Ta su tri naroda svuda izmiješana. U Vojvodini ima 55,8% Srba, 21,7% Mađara, 7,1% Hrvata, 3,7% Slovaka, 2,7% Rumunja, 2,4% Jugoslavena, 1,9% Crnogoraca, 1% Rusina itd.

Srbi su izrazito najrasprostranjeniji po republikama i pokrajinama: od ukupnog broja Srba 17,1% je u Bosni i Hercegovini, 0,5% u Crnoj Gori, 7,7% u SR Hrvatskoj, 0,6% u Makedoniji, 0,2% u Sloveniji, 78,1% u užem području Srbije, 18,1% u Vojvodini i 3,8% na Kosovu.

U apsolutnim brojevima, od ukupno 8.143.246 Srba, izvan uže Srbije u kojoj ih živi 4.699.415, u BiH ih ima 1.393.148, u SRH 626.789, u Vojvodini 1.089.132, na Kosovu 228.264, u Makedoniji 46.465, u Crnoj Gori 39.512, odnosno od ukupno 8.143.246 na užem području Srbije živi ih 4.699.415, a u drugim republikama i pokrajinama 3.443.831.

Značajan je broj stanovništva koje preseljava iz jedne republike u drugu. Prema popisu stanovništva 1971. rođeno je u jednoj, a stalno živi u drugoj republici 1.684.999 stanovnika (vidi tablicu, str. 540).

Iz prikazane se tablice vidi npr. da je iz Bosne i Hercegovine iselilo 540.563, i to u Crnu Goru 7.645, u Hrvatsku 217.293, u Makedoniju 5.530, u Sloveniju 20.129, u uže područje Srbije 107.303, u Vojvodinu 176.371, i na Kosovo 6.293.

Ili, iz Hrvatske je iselilo 332.798, i to u Bosnu i Hercegovinu 46.784, u Crnu Goru 4.765, u Makedoniju 4.168, u Sloveniju 52.954, u uže područje Srbije 115.829, u Vojvodinu 105.895 i na Kosovo 2.403; u Hrvatsku je pak doselilo 352.338 stanovnika, i to iz Bosne i Hercegovine 217.293, iz Crne Gore 10.148, iz Makedonije 8.883, iz Slovenije 40.245, iz užeg područja Srbije 40.084, iz Vojvodine 30.916, i iz Kosova 4.769.

U pismenosti među narodima i narodnostima Jugoslavije bile su goleme razlike. Tako je Slovenija imala 1971. godine 1,1% nepismenih, a Albanci 34,9%, u Bosni i Hercegovini bilo ih je 23,2% – gotovo ravnomjerno raspoređenih, i to Muslimana 24,9%, Srba 23,4%, Hrvata 21,3%; nepismenih je među stanovništvom Crne Gore bilo 15,5%, u Hrvatskoj 8,9% (među Hrvatima 7,9%, među Srbima 15,2%); u

Makedoniji bilo je 18,1% nepismenih (od toga među Makedoncima 13,5%, Albancima 32,6%, Srbima 14,8%); uže područje Srbije imalo je 17,6%, Vojvodina 9,0%, Kosovo 31,5% nepismenih (Albanci 36,3%, Turci na Kosovu 24,8%, Srbi 18,2%, Crnogorci 13,5%, Makedonci 4,0%).16

Razlike po stupnju ekonomske razvijenosti vrlo su velike: odnos nacionalnog dohotka per capita između Slovenije i Kosova jest 6:1, a između najrazvijenijih i najnerazvijenijih općina 20:1. Tri republike (BiH, Crna Gora i Makedonija) i jedna pokrajina (Kosovo) imaju status nedovoljno razvijenih članica federacije.

Multinacionalnost je najsnažniji izvor konfliktnosti. Drugi izvor je multikonfesionalnost: Srbija, Makedonija i Crna Gora pretežito su zemlje pravoslavlja – 45,4%, a Hrvatska i Slovenija uglavnom su katoličke – 30,8%. BiH je vjerski izrazito izmiješana. U Jugoslaviji je bilo oko 17% muslimana (suniti).

Treći izvor konfliktnosti su kulturno-civilizacijske razlike.

Istočna polovina Jugoslavije, tj. Srbija, Makedonija i Crna Gora stoljećima su živjele pod utjecajem Bizanta i Otomanskog Carstva, a zapadni dio, dakle Hrvatska, Slovenija, Vojvodina, a od 1878. i BiH, živjele su u Habsburškoj Monarhiji.

Smisao izlaganja etničkih obilježja Jugoslavije jest da skrene pozornost na to kako je stvaranje društvenog sustava koji bi morao zadovoljiti sve dijelove Jugoslavije veoma težak problem. Naime, društveni sustav koji ne bi mogao zadovoljiti životne interese svih dijelova Jugoslavije, a oni se, kao što se vidi, između sebe toliko razlikuju, ne bi mogao računati na stabilnost i trajnost. Ako se ne bi našla platforma za osiguranje uvjeta za razvoj svakoga pojedinog dijela Jugoslavije, svakoga naroda i narodnosti, takav se sustav ne bi mogao stabilizirati i Jugoslavija bi se raspala.

Problem je i u tome što društveni sustav mora biti jedinstven; ne može se stvoriti jedan za jednu članicu federacije, a drugi za drugu. Taj sustav mora biti jedinstven, a mora se primjenjivati jednako na različite dijelove. U tome i jest teškoća građenja društvenih odnosa i sustava koji bi bio prihvatljiv za sve narode i narodnosti Jugoslavije. Dodatna teškoća je visok stupanj međunacionalne izmiješanosti, osobito u središnjem dijelu zemlje.

Zbog visoke konfliktnosti Jugoslavije, koja je od početka šezdesetih prodirala u sve državno-partijske strukture – federalisti i centralisti, unitaristi i separatisti, boljševici i liberali, svi u zajedničkim forumima i institucijama – vrlo teško je dolazilo do kompromisa i ostvarenja načelnih odluka.

Proces demokratizacije društva koji je od 1966. godine bio sve intenzivniji, a u sklopu toga i prvi koraci na reformi federacije za jačanje suvereniteta republika i autonomnosti pokrajina, nailazio je na otpore. Nije riječ samo o otporima reformi federacije nego i općem kursu demokratizacije. Neke socijalne sredine dramatično su, pa i tragično, doživljavale slabljenje centralizma, "vlasti" i moći partijskih organizacija, jačanje tržišta i robne proizvodnje, otvaranje zemlje raznim utjecajima sa svih strana, osobito sa Zapada, prodor mentaliteta, ideologije i sustava vrijednosti tzv. potrošačkog društva. Najdramatičnije su to

doživljavali dijelovi ratne generacije koji su još dobrim dijelom bili u zenitu svoje životne snage, a ta je generacija bila vrlo brojna. Neki su od njih doživljavali promjene kao "smak" konkretnoga materijalnog i "idealnog" svijeta koji je djelomično i kao svijet iluzija bio izgrađen u njihovoj svijesti. Taj se "svijet" počeo "raspadati" u očima onih koji su ga stvarali u revoluciji i nakon nje. Bol mnogih bila je iskrena i ljudska. Skriveno od lica javnosti, stvarale su se "dramatične situacije", pleli "zapleti" i odigravali "raspleti", što je stvaralo napetu političku situaciju i rađalo iskušenja da se proces zaustavi i primijeni tzv. čvrsta ruka.17

Već je konstatirano kako su se šezdesetih godina obnovile sve stare ideologije koje su bile razvijene krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Unitaristi su težili jednom jeziku, jednoj kulturi, jednom pismu – naravno, njihovu. Dijelili su nacije na "velike" i "male", na "državotvorne" i "nepouzdane" – očekujući "konačno" stvaranje jugoslavenske nacije.

Velikosrpstvo je osporavalo nacionalnost crnogorskoga i makedonskog naroda, Bošnjake je držalo Srbima "muhamedanske" vjere, a BiH uključivalo u Srbiju; također je aspiriralo na hrvatsku kulturnu baštinu – dubrovačku i dalmatinsku književnost, i na dijelove republike Hrvatske, raspirivalo antihrvatstvo itd.

Velikohrvatstvo je težilo supremaciji prema drugim narodima u ime tisućgodišnje kulture i pripadnosti Zapadu, borilo se za uspostavu neovisne Hrvatske s priključenjem BiH, pa i Sandžaka i dijela Vojvodine, razvijalo svijest da je svaka Jugoslavija tamnica hrvatskoga naroda, pa su zato Srbi njegovi jedini neprijatelji. Iako manje snažni, razvijali su se i svi ostali nacionalizmi: slovenski, crnogorski, makedonski, albanski.

Potpuno suprotno tezi KPJ o odumiranju nacija, društveni je razvoj za četvrt stoljeća stvorio industrijski i socijalno moderne nacije koje više nisu podnosile nadnacionalnu strukturu jugoslavenske federacije u kojoj je dominirala Srbija. Glavni izvor sukoba bio je u tome što je među Srbima intimno i skriveno živjela svijest da Jugoslavija mora biti velikosrpska ili nikakva, dok su ostali narodi težili svojoj nacionalnoj državi – što je vodilo razbijanju zajedničke države.

Snage sukobljenih državnih ideja bile su dvadeset godina uspješno prigušivane, ali su od početka šezdesetih sve više izlazile u arenu političkih borbi. Nitko, zbog odnosa snaga, nije izlazio s krajnjim ciljevima, već su oni posredovani taktičkim zahtjevima koji su smjerali konačnom cilju. Jednako tako, svjesno ili nesvjesno, realistično ili utopistično, emotivno ili racionalno, internacionalističko ili nacionalističko, vrh SKJ je posredstvom ideologije skoro dvadeset godina potkopavao jugoslavenski centralizam.

Zato se može pouzdano reći da Jugoslavija, iako pretežito komunistička, nikada nije imala onaj tip centralizma kakav je bio u SSSR-u.

Nakon IX. kongresa SKJ intenzivnost političke borbe i idejno-političkih konfrontacija ne samo što nije splašnjavala nego se i povećavala. Politički procesi bili su praćeni čas jačim čas slabijim konfliktima,

čas u ovoj čas u onoj društvenoj sredini, čas u povodu jednog, čas u povodu drugog problema. Sve se više širilo uvjerenje da društveni razvitak ulazi u razdoblje borbe za nove ali različite povijesne pravce razvoja društvenog uređenja. Deveti kongres SKJ ne samo što nije osudio nego je svojim duhom, pa i eksplicitnim stavovima, pružio legitimnost za sve slobodnije artikuliranje interesa i ciljeva republika i naroda. On je pružio idejno-političku legitimnost republikama i pokrajinama da utvrđuju svoje interese i da ih međusobno usklađuju na temelju ravnopravnosti. Republike su se počele vladati kao suverene društveno-političke zajednice koje slobodno definiraju svoje nacionalne (republičke) interese i bore se za njihovo ostvarenje.

Sve demokratskiji politički život omogućio je javno ispovijedanje gotovo svih koncepcija i orijentacija koje se tiču uređenja odnosa u federaciji. Pojavili su se listovi i časopisi u kojima se implicite zagovarala obnova višestranačkoga sustava, ali i povratak na etatistički savezni centralizam.

Proces transformacije jugoslavenske federacije, koji je najavljen VIII. kongresom SK 1964, intenziviran nakon pada birokratsko-centralističke frakcije A. Rankovića 1966, osnažen na IX. kongresu 1969, izazvao je mnogo sukoba i nailazio je na objektivne teškoće. Taj proces koji je trajao gotovo sedam godina inicirao je, usmjeravao i vodio politički vrh Saveza komunista Jugoslavije. U tijeku toga procesa društvena moć i vlast federalne državne strukture postupno se smanjivala, a šezdesetih godina djelovalo je zapravo devet centara – šest republičkih, dva pokrajinska i savezni sa sličnom strukturom. Odnosi među tim centrima neprestano su bili predmetom rasprava i praktičnog rješavanja. Prijelaz iz stanja "federalnog centralizma" u stanje razvijenijega federalizma u kojemu se bez suglasnosti svih članica federacije ne mogu donositi odluke, pratili su brojni konflikti koji se nisu mogli izbjeći.

Promjena odnosa u federaciji, tako značajna za život Jugoslavije, nije se dakle odvijala kao prijašnje slične velike promjene pod "zaštitom" monolitne Partije, nego u vremenu relativno razvijenoga pluralizma ideja i interesa u svim sferama društvenog života.

Život je svakodnevno reproducirao konflikte, a reforma federacije nije se mogla provesti sve dok se ne postigne sporazum među republikama o osnovama i načelima na kojima treba provesti tu reformu. Trebalo je uvoditi u praksu nove odnose i ustavom ih normirati.

Spomenute proturječnosti – već prilično osamostaljena politička moć republika i pokrajina i još uvijek velike kompetencije federacije – proizvodile su stalne krize u funkcioniranju odnosa među republikama a očitovale su se u blokadi rada saveznih organa. To je posebno došlo do izražaja 1968, 1969, 1970. i 1971. godine.

Otvaranje procesa reforme federacije bila je najdelikatnija politička operacija, jer je u sebi nosilo više mogućnosti: da se završi neuspjehom, da se postigne polovično rješenje, da se ostvari konfederacija ili savez suverenih država, ali i da se izazovu sukobi pa čak i oni oružani, sve do građanskoga rata.

Najavljena reforma izazvala je uznemirenje pa i strah među Srbima, posebno u BiH i Hrvatskoj. Srbi, ma u kojoj republici bili, živjeli su s uvjerenjem da je ne samo Srbija nego i cijela Jugoslavija njihova

jedina, i šira i uža, domovina. Svaka promjena koja ugrožava jugoslavensku cjelinu doživljavala se kao ugrožavanje nedjeljive domovine. S druge su strane svi ostali narodi u reformi federacije vidjeli ostvarivanje svojih prirodnih prava na nacionalnu državu (Slovenci, Hrvati, Makedonci, Albanci).

U fazi reforme federacije političku je napetost podizala i smjena ratnih kadrova koja se masovnije događala upravo u to doba. Budući da je to vrijeme i plime nacionalizma, ostvarena je mogućnost rađanja nacionalnih lidera koji su nestrpljivo čekali da im ratna generacija što prije prepusti vlast, koju su držali četvrt stoljeća. Jer, liderstvo se ne ostvaruje u mirnim razdobljima, a pogotovo ne u borbi za samoupravljanje, ono se "preko noći" ostvaruje samo u nacionalnom pokretu, tim prije što u to doba nije bilo ni socijalnih ni modernizacijskih pokreta. Svatko tko bi podigao nacionalni barjak, zasvirao nacionalne himne, mogao je okupiti dio uvijek spremnih masa da stanu pod nacionalni barjak.

Proces razgradnje naslijeđene upravljačke strukture na čitavoj skali od lokalne do nacionalne razine uvodio je ljude u borbu – jedne da osvoje, a druge da obrane svoje pozicije u vlasti. Reforma federacije dakle vodi ne samo promjenama u položaju naroda i republika već i gotovo svakoga građanina. Otuda takva delikatnost same operacije. Ona stavlja pred ispite stare mentalitete i mitove, stare i nove ideologije pa, naravno, i koncepciju samoupravljanja, a najviše realne interese. Politička retorika, definiranje stajališta, postavljanje zahtjeva, obrana pozicija itd. bili su više prikriveni nego otvoreni – unitaristi nisu javno smjeli braniti centralizam, a separatisti tražiti razdruživanje Jugoslavije. Ipak, višegodišnje rasprave o nacionalnom pitanju otvorene odlukama VIII. kongresa SKJ 1964. učinile su to pitanje žarištem svih društvenih problema. Prije se nacionalizam smatrao refleksom kapitalističke prošlosti i marginalnim ekscesima pojedinaca, a krajem šezdesetih postao je partijski legalan u smislu otvorene političke borbe za reformu federacije. Za iste izjave koje su davali čelnici Saveza komunista prije se išlo u zatvore sa žigom nacionalizma. Već je rečeno da od 1966. do 1972. nije bilo "političkih suđenja". Rasprave o reformi federacije vodile su se slobodnije nego u bilo kojemu ranijem razdoblju i bilo kojim ranijim društvenim promjenama. Može se reći da je to bila i prva i posljednja relativno slobodna politička rasprava.

4. Reforma federacije – unošenje konfederalnih elemenata, veta i pariteta, u Ustav SFRJ

Na crti odluka VIII. kongresa 1964, Kardeljevim tezama o konfederaciji 1965, amandmanima 1967. i 1968. i odlukama IX. kongresa 1969, u ožujku 1970. Izvršni biro je inicirao rad na reformi federacije. Na osnovi te incijative Predsjedništvo SKJ je 22. travnja 1970. zaključilo da federacija treba imati sljedeĆe funkcije:

"– prvo, očuvanje i razvijanje jedinstvenoga društveno-ekonomskog i političkog sustava;

– drugo, osiguravanje jedinstvenoga jugoslavenskog tržišta i privrednog sustava, osiguravanje ravnopravnosti republika u usklađivanju njihovih interesa u uvjetima takvog sustava i tržišta i zajedničko okvirno planiranje koje će osigurati skladniji privredni razvoj; izgrađivanje instrumentarija za povezivanje domaće privrede s inozemnim tržištem;

– treće, narodna obrana i međunarodni odnosi Jugoslavije;

– četvrto, osiguranje materijalnih sredstava Fonda za razvoj nedovoljno razvijenih republika i pokrajina.

Odluke u federaciji po pravilu bi trebalo donositi na bazi usuglašavanja i sporazumijevanja između republika koje one ostvaruju u organima federacije. Pri tome moraju se utvrditi ona pitanja koja se mogu rješavati jedino uz punu suglasnost svih republika, što treba regulirati Ustavom i zakonom."

Za izradu nacrta reforme federacije zadužen je Edvard Kardelj.

Pošto je postignuta suglasnost svih republika i pokrajina da se pristupi reformi federacije, u jesen 1970. započeo je i praktičan rad na izradi njezine platforme i ustavnog teksta.

U svojstvu predsjednika Republike Tito je u ljeto 1970. naložio da se izradi nacrt teksta ustavne reforme federacije. U listopadu 1970. započela je rad zajednička komisija svih vijeća Savezne skupštine za ustavna pitanja pod rukovodstvom Edvarda Kardelja.

Tito je, vjerojatno da bi ublažio očekivane otpore, a i moguće šokove u nekim sredinama, prvi izišao u javnost s idejom reforme, ali samo s jednim njezinim detaljem – uvođenjem kolektivnoga šefa države. Naime, on je političkom aktivu grada Zagreba u rujnu 1970. rekao da se odgovornost za vođenje državnih poslova mora proširiti na kolektivno tijelo još za njegova života, a poslije njega kolektivno je predsjedništvo jedino rješenje za Jugoslaviju, "jedini izlaz za našu zemlju". Obrazlažući motive ustavnog uvođenja instituta kolektivnog šefa države Tito je, uz ostalo, rekao: "Mnogo se vani pisalo i prije da će se ta Jugoslavija raspasti kad ja odem. Pa i kod nas je bilo mnogo kombinacija tko će doći na moje mjesto. Pri tome sam mislio da bi to moglo izazvati i veoma tešku krizu. Jer, tu se postavilo pitanje tko će doći na moje mjesto i preuzeti kompetencije koje ja sada Ustavom imam... Baš zato da naša jugoslavenska socijalistička zajednica ne bi došla u jednu takvu krizu – što mnogi priželjkuju – mi trebamo provesti tu reorganizaciju. Moramo učiniti sve da naša socijalistička zajednica Jugoslavija ostane čvrsta, nezavisno od toga tko će biti na ovome mjestu...

... Jednom riječju intencija reorganizacije je u tome da Predsjedništvo bude neka vrsta kolektivnog predsjednika Jugoslavije, da svi njegovi članovi snose punu odgovornost za ono što se u zemlji događa."18

"Savez komunista posebno naglašava potrebu dosljednijeg razvijanja našeg socijalističkog samoupravnog federalizma na osnovi odgovornosti republika i pokrajina za politiku zajednice, veće solidarnosti i međusobne idejne i političke podrške komunista i ostalih progresivnih snaga svih naših naroda i narodnosti. Federaciju i dalje treba razvijati tako da se u njoj što potpunije osigurava direktna odgovornost

i utjecaj udruženog rada, samoupravno-političkih i predstavničkih organa republika i pokrajina. Nužno je učiniti korak dalje u pravcu izgrađivanja federacije kao funkcije državnosti i suverenosti svake republike i autonomnosti pokrajina, kao uporišta ravnopravnosti naroda i narodnosti Jugoslavije."19

Dva su najautentičnija izvora idejne i političke osnove ustavne reforme federacije. Prvi je referat Edvarda Kardelja, predsjednika Komisije za ustavne promjene, podnesen i usvojen 2. ožujka 1971. na sjednici Predsjedništva SKJ, a drugi je ekspoze Milentija Popovića, predsjednika savezne skupštine, na zajedničkoj sjednici sviju vijeća savezne skupštine 29. ožujka 1971.

Osnovni uzrok koji je diktirao reformu federacije jest, prema Kardelju, sukob samoupravnoga sustava i državnoga monopola: ili će u društvu nadvladati državni monopol ili samoupravljanje – paralelizam tih dvaju sustava stvarao je stalne ekonomske i političke probleme.

"Pod utjecajem takvog sustava komplicirali su se i međunacionalni odnosi. Ako kapital ima državno-vlasnički karakter, onda istovremeno ima i nacionalni. Zato se na dnevni red nužno postavilo i pitanje kako podijeliti taj 'kolač' koji se zove državni kapital.

Takva dvojnost sustava postala je s vremenom u praksi neodrživa, iako su postojale veoma jake snage koje su ga u ime velikodržavnog centralizma branile."20

Ekonomski odnosi koji daju veliku moć federaciji povećali su sukobe među republikama i blokirali rad savezne vlade i drugih centara federacije, pa je "... izlaz iz te dileme vrlo često u odlaganju odluka i rješenja. Ponekad je to dobro, a ponekad je upravo odlaganje najgore rješenje".

Drugi uzrok promjena u institucionalnim okvirima federacije, prema Kardelju, jesu promjene struktura jugoslavenskih nacija. On u tom smislu naglašava:

"... činjenicu da se bitno izmijenila struktura naših nacija. Iz revolucije su one izašle kao još uvijek ekonomski relativno zaostale i pretežno seljačke nacije, s više ili manje ograničenim potencijalom tehnike, tehnologije i nauke. One su danas – bez obzira na međusobne razlike u razvijenosti – postale kompletne moderne nacije koje ne mogu a da ne traže sve neophodne uvjete za svoju punu i svestranu ekonomsku, političku i kulturnu afirmaciju među drugim narodima svijeta...

... Kod nas su, na primjer, bila, a i danas su, još prilično rasprostranjena mišljenja da su jugoslavenske nacije drukčije od ostalih nacija; drugim riječima, da one u stvari i nisu potune nacije, nego nešto u sredini procesa preobražavanja jedne provincijalne u nacionalnu svijest. Tu je izvor takozvanog unitarističkog jugoslavenstva. To je veoma opasna zabluda, koja može postati izvor teških grešaka u nacionalnoj politici."

Kardelj dalje ističe da reformu federacije diktiraju i razlike u interesima:

"... Moramo računati s činjenicom da u odnosima među narodima odnosno republikama Jugoslavije postoje ne samo različiti nego i određeni objektivno proturječni interesi. Na jedinstvenom tržištu, na primjer, nije isti položaj jedne razvijene i jedne nerazvijene republike... Različita je i ponekad proturječna i struktura

proizvodnih snaga u različitim republikama, pa se zato vrlo lako događa da mjere jedinstvene politike federacije u stvari nejednako pogađaju republike i stvaraju konflikte. Očigledno je da te objektivne proturječnosti ne možemo savladati ideološkim formulama, a još manje državnom prinudom preko federacije...

... Zato smo u predloženim amandmanima nastojali da tim problemima pristupimo otvoreno, takoreći s čistom računicom, i da nađemo rješenje ili, bar, put za stalno prevladavanje takvih proturječnosti. Pri tome smo se prvenstveno usmjerili na metodu dogovaranja i sporazumijevanja među republikama."21

Govoreći o fenomenu da nacija lakše podnosi vlastitu državnu prisilu Kardelj kaže:

"... postoji dosta širok krug pitanja koja je moguće državnim putem lakše regulirati na razini republike nego federacije, jer ljudi unutar jedne republike lakše podnose određene državne regulative, mjere i promjene koje potječu od republike nego kada one dolaze s razine federacije..."22

Amandmani kojima se reguliraju odnosi u federaciji popularno su dobili naziv "nacionalni amandani". Dobivši u ruke nacrt amandmana, Tito je zapitao hoće li uz republike i nacije i radnici nešto dobiti tim ustavnim promjenama. Udovoljavajući Titu, autori su oblikovali nekoliko amandmana koji su dobili naziv "radnički". U spomenutom referatu Kardelj je te amandmane ovako obrazložio:

"Predloženim promjenama ustavnih odredaba garantira se da upravljanje radnih ljudi u udruženom radu, poslovima i sredstvima društvene reprodukcije i njihovo odlučivanje o dohotku u okviru cjelokupne reprodukcije bude njihovo neotuđivo pravo ... u tom smislu ... dohodak ostvaren u različitim oblicima udruženog rada ... uključujući tu i odgovarajuće odnose u sferi cirkulacije sredstava društvene reprodukcije pripada uvijek osnovnim organizacijama udruženog rada srazmjerno njihovom doprinosu zajednički ostvarenom dohotku."23

Na istoj sjednici Tito je podržao smjer društvenih promjena ističući da privredna i društvena reforma započeta 1965. godine "... tek sada s ovim amandmanima dobija punu mogućnost zamaha i ostvarivanja",24 najavljujući time rad na izradi "... novog sustava koji mi sada uvodimo".25

Politički predstavnici svih republika i pokrajina prihvatili su u raspravi Nacrt ustavnih amandmana s ponešto različitim naglascima.

Predstavnik BiH je izrazio "... uvjerenje da ustavne promjene ... znače još veću afirmaciju slobodnog razvoja naroda i narodnosti i njihove pune ravnopravnosti..." ali da ima "... nerazumijevanja u mnogim sredinama ... u kojima još uvijek ne vide jačanje zajednice (Jugoslavije, D.B.) već njeno slabljenje te da SK mora ukloniti ta nerazumijevanja".26

Predstavnici SKH Miko Tripalo, Savka Dabčević-Kučar, Jakov Sirotković i Srećko Bijelić podržali su ustavnu reformu i federacije i društveno-ekonomskog sustava, ali su neki smatrali da je to manje-više "minimum, jer s manjim od toga mi bismo teško mogli tvrditi da su promjene radikalne" (M. Tripalo).

Istodobno su predložili likvidaciju saveznoga državnog kapitala, izradu novoga deviznog sustava na načelu da devize pripadaju onima koji ih zarade, nov način raspodjele novca iz emisije Narodne banke, itd.[27]

Predstavnik Crne Gore[28] podržao je ustavne promjene, ali je izrazio zabrinutost da u dosta širokom dijelu javnosti nisu shvaćene, a u nekim sredinama ni primljene, gdje se žilavo održava staljinistička svijest o nacionalnom pitanju i o državi, tako da dio partijske javnosti u tim promjenama vidi odstupanje od revolucionarnih tekovina.

Svesrdno podržavajući ustavne promjene, predstavnik SK Makedonije[29] Krste Crvenkovski naglasio je "da je zapravo metoda usuglašavanja između najodgovornijih faktora iz republika i pokrajina na ovom primjeru (ustavnoj reformi, D.B.) položila ispit zrelosti".

Predstavnik SK Slovenije A. Marinc rekao je osim ostalog: "… želim ... sasvim jasno i otvoreno reći da u Sloveniji postoji široko uvjerenje da su te promjene izraz najširih masa. U stvari, to je zahtjev koji postoji već duže vrijeme..." Govoreći o utjecaju tih promjena na budućnost Jugoslavije istakao je: "Uz raščišćene materijalne i političke funkcije republika i federacije možemo izgraditi jednu stvarno kohezionu i jaku federaciju".[30]

Predstavnici SK Srbije izjasnili su se za ustavne promjene s nešto različitim naglascima. Predsjednik CK SK Srbije Marko Nikezić rekao je: "... Socijalistička Republika Srbija veoma je zainteresirana da se taj posao (reforma federacije, D.B.) obavi što prije i što potpunije", smatrajući istodobno da su promjene u samostalnosti i odgovornosti republika mogle biti još veće.[31]

Predstavnik SK Kosova istakao je da će ustavne promjene na Kosovu "imati najširu podršku masa".[32]

Predstavnik SK Vojvodine podržao je amandmane i izrazio nadu da će novi odnosi omogućiti Vojvodini da preuzme veću odgovornost za svoj razvoj.

Raspravu o ustavnim promjenama prenosila su sva sredstva masovnih medija. U to doba došlo je do značajne politizacije javnosti, a u nekim sredinama atmosfera je bila "pregrijana". Političari su vodili računa i o tome da imaju pred sobom milijunski auditorij. Svi su prihvatili ustavne promjene, ali su neki isticali da Savez komunista mora uložiti velike napore kako bi uvjerio dio javnosti koji smatra da se te promjene provode "pod pritiskom nacionalizma koji uzima maha u Savezu komunista Jugoslavije", da se njima "slabi uloga države... kada ... državna regulativa jača i na Istoku i na Zapadu dok kod nas razvoj vodi atomizaciji društva, rascjepkanosti sredstava proširene reprodukcije i dezintegraciji...", "...razgrađivanju federacije i njezinoj transformaciji u konfederaciju", "... napuštanju ideala iz revolucije o uređenju Jugoslavije" itd.

Na zajedničkoj sjednici sviju vijeća savezna skupština usvojila je 29. ožujka 1971. Prednacrt ustavnih amandmana i uputila ih na javnu raspravu.

Osnovna misao u ekspozeu predsjednika savezne skupštine M. Popovića jest da su uzroci i razlozi reforme u prekomjernom zadržavanju etatizma u ekonomskim odnosima:

“... Država se, u stvari, na svim razinama javlja i ponaša kao ’vlasnik’ sredstava za proširenu reprodukciju. U tome leži uzrok, i pored naše želje i napora da tako ne bude, što je federacija zadržala, posebno u ekonomici, velike kompetencije. Te kompetencije su, promatrano pravno, vrlo široke, a po svojoj ekonomskoj suštini etatističke. U tome je zapravo i osnova sve oštrijih sukoba republika i federacije i sukoba među samim republikama...”33

Nakon provedene javne rasprave savezna skupština usvojila je 30. lipnja 1971. Amandmane na Ustav SFRJ, ali samo kao prvu fazu ustavnih promjena.

Za razliku od Ustava 1946, Ustavnog zakona 1953. i Ustava 1963. godine, ustavni amandmani 1971. zasnivaju se na načelu prema kojemu se suverena prava ostvaruju u republikama, odnosno pokrajinama, a u federaciji samo ona suverena prava koja se Ustavom izričito utvrde, i to na osnovi suglasnosti svih republika i autonomnih pokrajina. To je načelo izraženo u XX. amandmanu na savezni Ustav u kojemu se određuje:

“1. Radni ljudi, narodi i narodnosti ostvaruju svoja suverena prava u socijalističkim republikama i u socijalističkim autonomnim pokrajinama u skladu s njihovim ustavnim pravima, a u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji kad je to u zajedničkom interesu Ustavom SFRJ utvrđeno.

2. Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija je savezna država kao državna zajednica dobrovoljno ujedinjenih naroda i njihovih socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina Vojvodine i Kosova koje su u sastavu Socijalističke Republike Srbije, zasnovana na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi i socijalistička samoupravna demokratska zajednica radnih ljudi i građana i ravnopravnih naroda i narodnosti.

3. Republika je država zasnovana na suverenosti naroda i na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi i socijalistička samoupravna demokratska zajednica radnih ljudi i građana i ravnopravnih naroda i narodnosti.”

Gotovo u svim slučajevima donošenja odluka u federaciji – u SIV-u, saveznoj skupštini, Predsjedništvu SFRJ i drugim organima – obvezna je procedura usklađivanja stavova da bi odluka postala punovažna. To načelo, pak, nije uvedeno samo zahvaljujući idejnom konceptu samoupravljanja nego i odnosu snaga u federaciji i poukama iz prošlosti. Treba naime imati na umu da u višenacionalnoj jugoslavenskoj zajednici ni jedna nacija nije tako velika prema ostalima da bi mogla ostvariti trajnu dominaciju u federaciji.

Ekonomski odnosi u federaciji. Ustavni amandmani ukidaju pravo federacije da obavlja investicije. Četvrta točka XXXIV. amandmana glasi:

“Federacija ne može osnivati fondove ili preuzimati obaveze, osim kad je za to ovlaštena Ustavom SFRJ ili kad se s osnivanjem fonda odnosno preuzimanjem obaveza slože skupštine republika i autonomnih pokrajina.”

Ta je odredba vrlo značajna jer je upravo na prijašnjem monopolu financiranja investicija i bila izgrađena politička moć federalne administracije.

Federacija je Ustavom određena da osigurava funkcioniranje jedinstvenoga jugoslavenskog tržišta.

Dvadeset i peti amandman utvrđuje:

"Protuustavan je svaki akt i svaka radnja kojima se narušava jedinstvo jugoslavenskog tržišta."34

Dvadeset i šesti amandman utvrđuje da se dogovorom republika i pokrajina donosi društveni plan razvoja Jugoslavije.

Poslovima Narodne banke Jugoslavije upravlja savjet guvernera koji čine guverneri savezne, republičkih i pokrajinskih narodnih banaka; prije donošenja amandmana to je pravo bilo u rukama guvernera Narodne banke Jugoslavije.

Federacija potpomaže razvoj nerazvijenih republika i pokrajine Kosovo. O opsegu pomoći jednoglasno odlučuju sve republike i pokrajine.

Način usklađivanja zajedničkih odluka republika i autonomnih pokrajina. Ustavni amandmani, naročito XXXIII, utvrđuju način donošenja odluka saveznih organa.

Zajedničkim odlukama prethodi poseban postupak: inicijativa pripada i federalnim organima (SIV-u, saveznoj skupštini, Predsjedništvu SFRJ) i organima republika i pokrajina. U praksi republike i pokrajine utvrde svoju politiku, a zatim međusobno usklade svoje stavove preko međurepubličkih komiteta ili na drugi način, i dogovor tek onda ima snagu federalne odluke. Stvarno dakle, to je zajednička odluka svih republika i pokrajina, a samo formalno odluka federacije. Taj je karakter odluke pojačan i činjenicom da su svi organi federacije formirani na načelu pariteta.

Domašaj postupka usklađivanja stavova republika i pokrajina veći je i širi od Ustavom utvrđenoga, zbog same činjenice da se republike međusobno vladaju kao države te je zato to načelo počelo prodirati u sve njihove međusobne odnose.

Organi federacije. Do ustavnih amandmana državni organi federacije bili su Savezna skupština, Savezno izvršno vijeće (vlada) i predsjednik Republike kao individualni šef države.

Amandmanima (XXXVI. amandman) ustanovljeno je Predsjedništvo SFRJ kao kolektivni šef države. U Predsjedništvo SFRJ ulazila su po tri člana iz svake republike i po dva člana iz svake pokrajine. Njih biraju republičke, odnosno pokrajinske skupštine, a Savezna skupština samo ih proglašava izabranima, čime se izražava činjenica da oni predstavljaju Jugoslaviju kao saveznu državu.

Predsjedništvo je najviši organ rukovođenja i komandiranja oružanim snagama Jugoslavije u miru i ratu.

Što se tiče položaja SIV-a, amandmani uvode novost koja se odnosi na njegov sastav. Amandman XXXVIII. propisuje:

“U Savezno izvršno vijeće bira se jednak broj članova iz svake republike i odgovarajući broj iz svake autonomne pokrajine.”

Dakle, SIV se sastavlja na načelu paritetne zastupljenosti.

Formalno je Savezna skupština zadržala ista prava, a stvarno je njezina moć smanjena, ne samo zbog toga što je politička i ekonomska moć federacije oslabljena nego i zato što se u praksi poslanici teško mogu suprotstaviti prijedlogu zakona ili neke odluke koju na izglasavanje predlaže savezna vlada, jer je svaki prijedlog prošao proceduru usklađivanja u republikama, što znači da vlade, odnosno skupštine republika i pokrajina stoje iza prijedloga saveznih organa.

U zaključku o reformi federacije moglo bi se reći da je provedena jedna od najosjetljivijih i najkrupnijih transformacija društva, što dokazuje već i samo trajanje toga procesa. Ideja o reformi odnosa među republikama donesena je još na VIII. kongresu SKJ potkraj 1964, a to znači da je proces trajao sedam godina.

Uspjeh je bila sama činjenica što su se republike i pokrajine složile da se provede reforma federacije. Već taj postupak promjene Ustava rađen je po slovu i duhu ustavnih amandmana koji ozakonjuju praksu dogovaranja. Reforma nije bila oktroirana, već ju je pratila veoma intenzivna javna rasprava s brojnim polemikama u kojima je broj i intenzitet međurepubličkih sporova bio veći nego prije kad je federalna državna struktura imala pravnu, pa i političku gotovo neograničenu moć, što je otežavalo demokratski dijalog te se činilo kao da nije bilo sukoba. U doba društvene reforme situacija je postala gotovo potpuno suprotna. Organi republika i pokrajina javno su iznosili svoje posebne interese u sredstvima informiranja. Osim ostaloga i zato da bi dobili političku podršku svoje javnosti u pregovorima s partnerima. To je u javnosti stvaralo uvjerenje da se od monolitne, jedinstvene, nekonfliktne stvorila antagonistička zajednica.

Tri dana nakon proglašenja ustavnih promjena, formirana je nova komisija za drugu fazu, koja će završiti donošenjem novoga, posljednjeg ustava (1974).

2 Treba reći da Kosovo ima dobre uvjete za ekonomski razvoj: na Kosovo otpada 67% olova i cinka, 64% ugljena, 25% magnezita i kaolina od svih rezervi Jugoslavije.

3 Vidi: Dušan Bjelogrlić, Dvadeset pet godina ekonomskog razvoja Jugoslavije, Komunist, Beograd, 1973, str. 92-97.

4 “Borba”, 19. svibnja 1970.

5 Termin “federalizacija SKJ” bio je tako tuđ komunistima da oni – ni nakon što je i stvarno provedena federalizacija – godinama, sve do raspada SKJ, nisu priznavali faktično stanje i taj termin.

6 A CK SKJ, III/133, 28. lipnja 1968. Prezentirani su i podaci o broju profesionalaca plaćenih za rad u Partiji: 1950. – 11.930, 1964. – 1.123, 1967. – 1.105.

7 A CK SKJ, III/136.

8 Deveti kongres SKJ, Komunist, Beograd, 1969, str. 58.

9 Isto, 42.

10 Isto, 54.

11 Isto, 61.

12 Isto, 66.

13 Isto, 75, 79-80.

14 Isto, 46, 47.

15 Uz predsjednika Tita u Izvršni biro izabrani su: iz Hrvatske V. Bakarić i M. Tripalo, iz Srbije M. Todorović i M. Pečujlić, iz BiH C. Mijatović i N. Dizdarević, iz Sloveniji E. Kardelj i S. Dolanc, iz Makedonije K. Crvenkovski i K. Gligorov, iz Crne Gore V. Vlahović i B. Šoškić, iz Vojvodine S. Doronjski i iz Kosova F. Hodža.

17 Situacija u saveznim organima bila je pogoršana i naglo povećanom neefikasnošću tih organa čija je kvaliteta upravljanja sve više opadala. Mnogi istaknutiji rukovodioci nerado

19 Konferencija Saveza komunista Jugoslavije, Komunist, Beograd, 1970, str. 23. i 24.

20 Edvard Kardelj, Referat o ustavnim promjenama na sjednici Predsjedništva SKJ, 2. ožujka 1971, Ustavne promene, Komunist, Beograd. 1971. str. 7.

21 Isto, 20, 26-28.

22 Isto, 30.

23 Isto, 45.

24 Isto, 6. V. diskusiju J. B. Tita.

25 Isto, 7.

26 Isto, 138-143. V. diskusiju C. Mijatovića.

27 Isto, 67, 152, 158. i 178. V. diskusiju predstavnika SKH.

28 Isto, 114-123. V. diskusiju V. –uranovića, predsjednika CK SK CG.

29 Isto, 131-138. V. diskusiju K. Crvenkovskoga.

30 Isto, 173-176. V. diskusiju A. Marinca.

31 Isto, 154-158. V. diskusiju M. Nikezića.

32 Isto, 143-146. V. diskusiju V. Deve.

33 Isto, 11-14. Ekspoze Milentija Popovića.

34 Osnovu jedinstva jugoslavenskog tržišta čine:

– slobodno kretanje i udruživanje rada i sredstava reprodukcije i slobodna razmjena robe i usluga, znanstvenih dostignuća i stručnih iskustava – na cijelom teritoriju Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije;

– jedinstven novac, jedinstven monetarni sustav, jedinstvena monetarna politika i zajedničke osnove kreditne politike;

– jedinstven sustav i zajednička politika ekonomskih odnosa s inozemstvom;

– slobodno obrazovanje i udruživanje organizacija udruženog rada i njihova slobodna djelatnost na cijelom teritoriju Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije;

– razvijanje slobodne utakmice na tržištu; samoupravno sporazumijevanje i društveno dogovaranje o unapređenju proizvodnje i prometa i integriranju društvenog rada;

– sprečavanje utjecaja prednosti na osnovi monopola na tržištu i drugih društveno i ekonomski neopravdanih prednosti, u smislu člana 30. Ustava SFRJ;

– planiranje privrednog i društvenog razvoja.

Promet robe i usluga na teritoriju Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije može se ograničiti samo na osnovi saveznog zakona.

Iako savezni Ustav jamči jedinstvo tržišta, konkretna regulacija svih odnosa na jedinstvenom tržištu provodi se suglasnošću republika i pokrajina, jer je to pravilo za uređivanje svih međusobnih odnosa.

Glava XII.
HRVATSKI NACIONALNI POKRET

1. Međunarodne i unutarnje okolnosti hrvatskoga nacionalnog pokreta1

Političke borbe u vrijeme reforme federacije još su više otkrile prije sukobljene nacionalne i republičke ideje, mada su se i u toj fazi prikrivale, jer su se odvijale u veoma rigidnim općim okolnostima i ograničenjima koja su prisiljavala njihove nositelje da se služe maskiranom frazeologijom.

U sedmogodišnjem razdoblju od 1964. (VIII. kongres SKJ) do 1972. demokratizacija, iako spora i polovična, otvarala je prostor za divergentne političke inicijative pa čak i za društvene pokrete. Međutim, inicijatorima, a pogotovo pokretima, bile su vrlo tvrdo određene granice koje su, kumulativno, držala tri čimbenika: međunarodni poredak, odnos snaga unutar Jugoslavije i golema moć Josipa Broza Tita.

Najpresudniji činitelj unutrašnjega razvoja Jugoslavije bio je međunarodni poredak. Već je nekoliko puta rečeno da se ni jedna zemlja u Europi nije mogla ni smjela pomaknuti s mjesta i uloge koje im je nametnuo međunarodni poredak, koji je uspostavljen kao rezultat i ishod II. svjetskog rata. Pokušaji te vrste zgaženi su tenkovima: Berlin 1953, Mađarska 1956, Čehoslovačka 1968.

Jugoslavija je bila prikovana i okovana tim poretkom čak i jače od nekih drugih država. Što je vrijeme od II. svjetskog rata više odmicalo, a svjetski poredak postojao sve čvršći, cjelovitost i nezavisnost Jugoslavije sve su više štitila oba bloka, naravno, zbog svojih, a različitih interesa. Zapad ju je štitio kao eventualnog katalizatora za utjecaje u zemljama istočne Europe, a Istok kao pouzdanog partnera koji će, dok je Tito živ, u kritičnim momentima držati stranu SSSR-a. Zato su oba bloka bila spremna pomoći Titu u unutrašnjim sukobima da bi održao cjelovitost Jugoslavije. Upravo je stoga Zapad uvijek “zažmirivao” i na povrede ljudskih prava i sloboda, kako građanskih, tako i nacionalnih.2

Drugi ograničavajući činitelj, posebno za Hrvatsku, bio je odnos snaga u samoj Jugoslaviji. Upravo su sukobi među republikama omogućavali da se u različitim fazama protiv bilo koje od njih stvori blok ostale petorice. Poraz bilo koje od njih ostale su više promatrale nego što su joj pomagale. To se posebno odnosi na Hrvatsku i Srbiju. Takve su se situacije mogle prevladati samo objedinjavanjem demokratskih snaga svih republika, ali je to bilo gotovo nemoguće jer bi rezultiralo odbacivanjem njihova arbitra, SKJ, odnosno Josipa Broza Tita ili raspadom Jugoslavije. Najjači argument te teze je činjenica da je Hrvatska od 1968. do 1972. bila preglasavana s rezultatom 5:1. Nije teško zamisliti da bi taj odnos ostao isti i u slučaju državnog udara na Hrvatsku kao i na bilo koju republiku. Na svoj način to se potvrdilo i 1969. u slučaju “cestne afere” u Sloveniji, koja je tim povodom također dovedena u poziciju 5:1, mada su to riješili Kardelj i Tito i bez sudjelovanja ostalih republika. Slovensko se rukovodstvo vrlo hitno povuklo s položaja na koji je bilo skočilo, ali o tom potom. Slično se dogodilo i Srbiji 1972.

Treći čimbenik, čija bi se moć mogla usporediti s monarhom iz doba apsolutnih monarhija, bio je Tito. Armija i Partija te većina partizanske generacije bili su još uvijek spremni da na Titov poziv provedu svaku njegovu volju, želju i zapovijed.

Sva tri činitelja bila su odlučujuća i činila su tvrdi bedem preko kojeg nije mogao preskočiti ni jedan socijalni ili nacionalni pokret. Čak i ugrožavanje režima, a ne samo države, nije moglo proći, što pokazuje i slučaj smjene srbijanskog rukovodstva koje je palo unatoč činjenici da ga je pred licem Tita podržalo preko 80% članova Centralnog komiteta.

Skicirana konstelacija odnosa svela je mogućnosti republika samo na politiku ograničenih ciljeva sve dok se određeni uvjeti, prije svega međunarodna konstelacija, ne promijene, i to dramatično.

2. Nacionalni pokret do X. sjednice CK SKH

Kampanja protiv potpisnika Deklaracije o jeziku 1967. brzo se ugasila. Umjesto pasivizacije koja se očekivala, nastavljena je još jača aktivizacija i kulturnih institucija i intelektualnih djelatnika. U 1968. Matica hrvatska je izdavala devet časopisa, a publicirala pet zbornika. Zaustavljen je i napad na protagoniste opozicijskoga djelovanja. Tako npr. Franjo Tuđman, koji je smijenjen s dužnosti direktora Instituta za historiju radničkog pokreta i isključen iz SKH, i dalje je u iduće dvije godine ostao zastupnikom u Saboru; do 1969. Matica hrvatska je čak krenula na stvaranje ogranka u inozemstvu – 1968. prvi je osnovan u Badenu (Švicarska). U Zagrebu je tada izlazilo šest časopisa za književnost i širu kulturnu problematiku: “Kritika” (društvo književnika), “Kolo” (Matica hrvatska, MH), “Forum” (JAZU), “Republika” (JAZU), “Telegram” i “Hrvatski književni list (HKL, mjesečnik Zajednice samostalnih pisaca TIN, s izrazito opozicijskom platformom). Uz te, izlazili su i teorijski časopisi bliži Savezu komunista: “Naše teme”, “Kulturni radnik”, “Politička misao”, “Putovi revolucije”, zatim “Polet” (časopis mladih), te “Encyclopedia Moderna”, časopis za sintezu znanosti, umjetnosti i društvenu praksu. Osim tih, i u većim su gradovima izdavani časopisi za razna područja društvenoga života.

Dok su teorijski časopisi bliski Savezu komunista veću pažnju posvećivali kritici društvenoga sustava s pozicija radničkoga samoupravljanja, životu radničke klase, posebno njezinu revolucionarnom subjektivitetu, analizi privrednoga i političkog sustava (“Naše teme”, “Kulturni radnik”), dotle su književni časopisi, uz estetsku i drugu problematiku, bili više angažirani u obrani hrvatskoga nacionalnog integriteta, rehabilitaciji i čuvanju nacionalne baštine (literarne, jezične, filozofijske), inzistiranju na hrvatskomu nacionalnom biću kao osnovi neotuđivoga demokratskog prava u okviru ravnopravne federacije. Oni su se borili za razvitak nacionalnog bića, a protiv takvih ideoloških kategorija kao što su “jugoslavenska kultura”, “jugoslavenska povijest”, “jugoslavenski jezik”, “jugoslavenstvo” i slično, držeĆi ih samo apstrakcijama, praznim entitetima kojima se nameĆe i održava unitaristički režim. VeĆ u 1968. kulturni su časopisi objavljivali tekstove s elementima nacionalnoga političkog programa.

U časopisu “Kolo” u br. 11/1968. u napisu o odnosima u federaciji, Šime –odan upire prstom na saveznu birokraciju kao snagu otpora reformi pa kaže:

“Birokracija u centru privilegirana je ekonomski i politički. Ta je birokracija pretežno sastavljena od pripadnika najbrojnije nacije i stvorila je za vrijeme Rankovićeve političke djelatnosti ideologiju unitarizma kao sredstvo za obranu svojih interesa i za ekspanziju svoje nacije. Svaku društvenu reformu ona tumači kao napad na svoju naciju a pri tom smeće s uma da je ona već odavna napala – i to na svim linijama – interese drugih nacija. Ta borba se može razriješiti u interesu svih naroda SFRJ samo ako se SFRJ temeljito reorganizira u ravnopravnu zajednicu radnih ljudi i naroda. Da bi se tako reorganizirala, u središte zbivanja mora doći radni čovjek i radna zajednica; zatim se, na osnovu šireg interesa asocijacija neposrednih proizvođača, stvara općina i na kraju se na osnovu narodnog suvereniteta stvara republika kao država svake nacije i to sa svim suverenim (vrhovničkim) pravima, jer je pravo suvereniteta neotuđivo pravo svake nacije. Tek kada se stvore takve nacionalne države – Socijalističke Republike – može se prići stvaranju saveza i to takvog saveza koji im osigurava punu ravnopravnost i optimalni razvoj...”

Na sličnoj, gotovo identičnoj idejno-političkoj platformi raspravljalo se i u “Kritici” i u “Hrvatskom književnom listu”, mada s pretežnim interesom za područje književnosti, jezika i kulturne politike. U tom smislu može se navesti niz članaka i eseja koji govore o nacionalnom političkom programu. Na primjer, Vlatko Pavletić: “Naša misija ili o pravu na slobodan život, radost i neometano stvaralaštvo u kulturi, znanosti i umjetnosti” (“Kritika”, 1/1968), rasprave Stjepana Babića, Dalibora Brozovića, Radoslava Katičića i Tomislava Ladana o Rječniku hrvatskosrpskog književnog jezika.3

U području jezične problematike rasprave su bile naročito oštre, često jetke i vrlo izazovne. Kako je jezik vrlo delikatno i pritom nezaobilazno pitanje višenacionalne zajednice, te su lingvističke rasprave u vrlo velikoj mjeri zadirale u cjelokupnu društveno-političku sferu.

U tom kontekstu dočekane su prve dvije knjige spomenutoga rječnika. U časopisu “Kritika” taj se Rječnik ocjenjuje kao tvorevina koja se nalazi u “procjepu etatizma i unitarizma”, kritiziran je kao koncesija unitarizmu, srpskom hegemonizmu, slijepom integralizmu i sl.; on je, kako kaže Ladan, “centraurski rječnik centraurskog jezika”, hibridna tvorevina u kojoj se vidi sva nakaradnost prisilnog prikrivanja stvarnih razlika među jezičnim varijantama istočnoga i zapadnog područja. Rječnik je po mišljenju Dalibora Brozovića osiromašio i hrvatsku i srpsku varijantu, ali znatno više hrvatsku nego srpsku. Po Ladanu, tim je Rječnikom leksičko polje hrvatskoga jezika još jednom stisnuto, prisilno suženo, što “moderni život i suvremeno zbiljsko stanje nikako ne mogu prihvatiti”. Nadalje, sastavljači Rječnika uzimali su kudikamo više jezične građe od srpskih pisaca nego od hrvatskih, a time se jedna književnost (srpska) pretvara u nametnika, a druga (hrvatska) u žrtvu. Jedinstveni hrvatsko-srpski književni jezik ne postoji.

Krug inteligencije vezan uz književne časopise smatra da unitarizam daje najveća prava najbrojnijoj naciji, i to u svim područjima života: u ekonomskom, političkom, socijalnom, ideološkom i kulturnom, te da

je on stoga osnovna prepreka brzoj izgradnji samoupravljačkoga socijalizma. Zato je nužno da se unitarizam razbije, i to na taj način što bi svaka nacija u okviru jugoslavenske federacije do maksimuma razvila svoje "nacionalno biće" i bila ravnopravni član policentrički uređenoga socijalističkog sustava.

Specifičnu društvenu ulogu imao je časopis "Encyclopedia Moderna", koji je pokrenuo Ivan Supek, i bio njegov glavni i odgovorni urednik. Časopis je težio znanstvenoj sintezi svih tvorevina ljudskog uma i igrao ulogu zbližavanja podijeljenoga i sukobljenog svijeta povezujući nacionalno i internacionalno pa je dobio i međunarodno priznanje za svoj humanizam i kozmopolitizam.

Usporedna analiza sadržaja kulturnih časopisa u 1968. s govorima, tekstovima, a posebno s navedenim izlaganjima hrvatskih političara u saveznom državno-partijskom vrhu Jugoslavije pokazuje upadljivu podudarnost u elementima vlastitoga političkog programa.

Naravno, stilovi su i retorika različiti. Ta sličnost je razumljiva kada se uzme u obzir da je i u SKJ vođena oštra borba za nacionalne suverenitete i državnost republika s tendencijom prema konfederaciji. Razlika, međutim, između političara i intelektualaca djelomično je uvjetovana društvenim položajem: prvi su svoju politiku vodili pod uvjetima državničke odgovornosti, a drugi su djelovali bez toga opterećenja pa su zato bili znatno slobodniji i "svađalačkiji".

Prvi su morali voditi računa da ih se ne optuži da ugrožavaju opstanak Jugoslavije, interese drugih republika i, naravno, svoju vlast i svoj režim; svime su time drugi bili manje opterećeni. Uz to, hrvatski komunisti su se još vrlo oštro suprotstavljali otvorenim separatističkim idejama jer su smatrali da one u krajnjemu vode smjeni njihove vlasti, i odmazdi sljedbenika NDH i njihovih potomaka. Strah od obnove građanskoga rata, bez obzira na njegove realne mogućnosti, bio je politička činjenica koja je vodila represiji prema protagonistima stvaranja neovisne hrvatske države. Hrvatski narod je još trpio od ratne podjele na komunistički i profašistički blok. Te generacije u oba bloka bile su još u punoj snazi, a njihove su se podjele prenosile i na njihove potomke.

3. Deseta sjednica CK SKH

Centralni komitet SKH je na X. sjednici u trodnevnoj raspravi osudom unitarističkoga jugoslavenstva i saveznoga centralizma dao snažan novi zamah dotadašnjim tendencijama jačanja hrvatske državnosti i nacionalnog identiteta. Na osnovi toga ona je odmah dobila epitet povijesnoga događaja. Bitna je novost u političkom djelovanju bio televizijski prijenos sjednice tako da je politika SKH, o kojoj su građani relativno malo znali jer se prije kreirala na zatvorenim sjednicama hrvatskoga i jugoslavenskog vrha, sada preko TV ekrana ušla u dom svakoga građanina.

Iako će kasnije biti označena početkom "hrvatskoga proljeća", sjednica nije bila planirana s ciljem oblikovanja nacionalnoga programa. Ona je, zapravo, bila odgovor na organiziranu akciju koja se već duže vodila protiv Tita i hrvatskoga rukovodstva. Međutim, po prirodi toga konflikta s unitarističko-centralističkim snagama, ona se pretvorila u sjednicu oblikovanja političke platforme o položaju Hrvatske u Jugoslaviji i o predstojećoj reformi federacije.

Da bi se razumjelo ono što se dogodilo na X. sjednici CK SKH, valja utvrditi kontekst u kojem se ona zbivala. U tom je smislu važno bilo izbijanje tzv. "cestne afere" u Sloveniji koja se dogodila oko 4-5 mjeseci prije odluke o sazivanju X. sjednice, a u stvari njezin povod – inicijativa rukovodstva SRH, pokrenuta iz savezne administracije evidentirana upravo u času "cestne afere".

U ljeto 1969. savezna vlada je odlučila da se međunarodni zajam za gradnju autocesta dodijeli Vojvodini za cestu Beograd-Novi Sad, a ne Sloveniji za cestu Vrhnika-Razdrto, kao što je bilo predviđeno. Predsjednik vlade Stane Kavčič problem je iznio pred slovenski parlament koji je afektivno reagirao tražeći da se odmah smijeni predsjednik savezne vlade, Slovenac Mitja Ribičič. Slovensko se javno mnijenje snažno uzbudilo, a u Ljubljani je bilo i demonstracija.

Predsjednik savezne vlade odbio je izmijeniti odluku i zatražio pomoć od vrha SKJ, koji se 7. kolovoza 1969. sastao na Brijunima.

U uvodnom izlaganju M. Ribičič je rekao da se savezna vlada napada s tezama da ona ugrožava reforme i nacionalne interese pojedinih nacija. U ovom slučaju vlada se suočila s "masovnim raspoloženjem slovenskog naroda protiv savezne vlade". Preko noći je nastao "... pravi pokret masa u Sloveniji za Republiku, a protiv federacije, za slovensku, a protiv savezne vlade, za ekonomski racionalne investicije (one u Sloveniji, D.B.), a protiv političkih investicija u drugim republikama..."

Kadrovi iz republika koji rade u federaciji boje se "... da će se sutra ustanoviti da ne izražavaju interese svoje republike i svoje nacije, ako poštuju interese ostalih nacija i ostalih republika ..."

Na kraju, Ribičič je zatražio da vrh SKJ stvori političku atmosferu u kojoj će biti omogućen normalan rad savezne vlade.

Tito je procijenio da političke tendencije i sukobi vode prema tragičnim posljedicama, dodavši "... kada bi se to još proširilo... morali bismo nedemokratskim postupkom zaustaviti..."

Obraćajući se Kavčiču Tito je rekao: "Vi rušite ... monolitnost zemlje ... ja mislim da su to politički razlozi ... Kažite danas i ovdje što još imate ... republika se ne može isključiti (odcijepiti) bez potresa koji bi imali nedogledne posljedice... Mi ćemo biti gotovi da idemo na najoštrije mjere protiv takvih..."

Predsjednik savezne skupštine, Milentije Popović, izložio je tezu da republička rukovodstva preko masmedija mobiliziraju svoje mase, a zatim se tim argumentom bore u federaciji, dodavši da pod takvim okolnostima savezni organi nisu potrebni, osim da osiguraju mjesta za sastanke predstavnika republika.

Čelnik Makedonije Krste Crvenkovski, uz kratku analizu povijesti KPJ od 1934, zaključio je da bi se bez njezine kohezivne uloge Jugoslavija "sutradan raspala ili bi živjeli pod nekom diktaturom".

Predsjednik CK Srbije, Marko Nikezić, podržava demokratsko pravo republika na zastupanje svojih interesa i zato je potrebno da se utvrde pravila borbe za različite interese koji se moraju usklađivati u saveznoj vladi i skupštini u demokratskoj proceduri.

Miko Tripalo je obrazlagao tezu da je u beogradskim bankama koncentriran zajednički kapital i međunarodni zajmovi, da Srbija brani naslijeđene pozicije što stvara konfliktne situacije, apelirajući na nazočne srpske lidere da pomognu raščišćavanje saveznog kapitala.

Vladimir Bakarić se nije složio da se politička situacija u zemlji pogoršava, već da se radi o krizi društvenoga sustava koji treba mijenjati.

Predsjednik CK SK BiH iskoristio je priliku i postavio zahtjev da se ostvari odluka o stvaranju fonda za nerazvijene republike i Kosovo. Zamjerio je hrvatskim medijima političke pritiske.

Stane Dolanc, član Izvršnog biroa, prije malo poznat, a sada političar u snažnom usponu, rekao je da je Slovenija stavila Ribičiča u istu situaciju u koju je 1968. Hrvatska stavila M. Špiljka, odbivši takve ultimatume republika.

Kardelj je, po tradiciji, dao analizu stanja u Jugoslaviji s tezom da bi u slučaju pogoršavanja sukobi završili "pravom jačeg", a u tom slučaju Slovenija mora biti gubitnik, a na vlast bi došle unitarističke snage. On kaže: "Praksa pritisaka vodi ili našem vlastitom policijskom teroru ili reprizi Mađarske odnosno Čehoslovačke... a takav put bi bio najteži poraz upravo za slovenski narod. Igranje pritiscima može dovesti do ... povijesnog poraza slovenskog naroda..."4

Sjednica je završena bez sankcija prema S. Kavčiču. Analiza rasprave na sjednici upućuje na zaključak da je glavni predmet bio problem opstanka Jugoslavije, a ne samo "cestna afera". Kardelj je svojom raspravom otkrio da će i ubuduće zaustaviti svaki nacionalni ili socijalni pokret koji bi izazivao velikosrpske ili vojne snaga ili pak intervenciju s Istoka. To je jasno rekao!

I ta je sjednica, kao i ona prije, pokazala da Jugoslavija visi o koncu.5

Analiza "cestne afere" dala je širi kontekst X. sjednice CK SKH. Uvid u sukob Tita sa Srbijom otkrit će zakulisni i skriveni, ondašnjoj javnosti potpuno nepoznat, kontekst događanja.

U svim političkim borbama u Jugoslaviji odnosi između Tita, kao nadnacionalnog, nadrepubličkog arbitra, i Srbije kao najveće republike od primarne su važnosti. Sa Srbijom Tito nije imao jako zategnute odnose sve dok mu je glavni oslonac bio A. Ranković, jer su oba bili ideološki i politički veoma bliski od 1937. do 1962. godine. Tito se oslanjao na vojnu strukturu (I. Gošnjaka) i službu državne sigurnosti (A. Ranković). Ta tri moćna činitelja stvarala su jedinstvenu strukturu koja je 1966. napukla padom A. Rankovića.

Iako je za mnoge bilo paradoksalno, a ipak je točno, Tito je nakon pada Rankovića, kao stupa centralizma, u novom rukovodstvu Srbije dobio pravog protivnika, kako u pogledu ideologije, tako i u pogledu politike. Klica srbijanskog otpora Titovoj politici u Beogradu nikla je 1955-56. kada su mnogi srpski političari bili protiv obnavljanja partijskih odnosa između SKJ i KPSS-a. Od tada do kraja svoje karijere istaknuti srbijanski političari (i E. Kardelj) stalno su "navlačili" na stranu Zapada, a Tito je uvijek bio skloniji Moskvi. U kritici Titove prosovjetske politike isticao se Koča Popović, ministar vanjskih poslova 1953-1965. Njega su slijedili M. Todorović, M. Nikezić, M. Popović, V. Mićunović, M. Tepavac i dr. U svakodnevnoj suradnji dolazilo je i do ekscesnih slučajeva; Tito i Ranković su na sjednicama više puta upozoravali K. Popovića na njegovu sklonost prema Zapadu i podozrivost prema Istoku.

Padom Rankovića nastaje novo stanje u odnosima Tita i Srbije. Moćna trojka – Tito, Kardelj, Bakarić – učinila je značajne ustupke Srbiji nakon smjene Rankovića, bojeći se jakoga negodovanja pa i nemira.[6] U državno-partijskom vrhu Jugoslavije Srbija je dobila jače pozicije: izborom M. Todorovića za sekretara IK CK SKJ dobila je u ruke partijsku mašineriju; zadržala je mjesto potpredsjednika Republike – K. Popović je zamijenio Rankovića; preuzela mjesto predsjednika savezne skupštine – Milentije Popović zamijenio je E. Kardelja, a dobila je i dva nova mjesta u Predsjedništvu SKJ na račun svojih pokrajina, nadajući se da će ju pokrajine uvijek slijediti pa će Srbija tako u federaciji imati još dva glasa, a ostale republike po jedan glas.

Značajnije ustupke Srbija je dobila preraspodjelom državnoga kapitala i u investicijama. Srbija je u razdoblju od 1965. do 1970. dobivala oko 80% saveznih investicijskih sredstava. Valja, međutim, priznati da je ona do tada imala manji udio u investicijama. Po glavi stanovnika od 1947. do 1966. u Sloveniji se investiralo 516, u Hrvatskoj 345, a u Srbiji 284 jedinica.[7]

Novo rukovodstvo Srbije – posebno M. Nikezić, L. Perović – nije bilo impresionirano ustupcima federacije, točnije Tita i Kardelja. Oni su dobro poznavali Tita – Koča Popović i Todorović su bili s njim gotovo svaki dan, počevši od prvoga dana ustanka 1941. godine. Koča Popović je izišao iz rata kao prva ratna legenda uz Tita. Kroz tako dugo razdoblje srbijanski političari su formirali stabilno i tvrdo uvjerenje o Titu kao vođi i čovjeku. Ukratko, oni su ga držali komunistom koji se nikada ne može osloboditi boljševičke ideologije, u koju se u starijim godinama sve više utapa. Držali su ga i velikim liderom rata i revolucije, ali i vlastodršcem kojeg je dugotrajno obnašanje vlasti pretvorilo u najobičnijega diktatora. Taj spoj boljševičke ideologije i neograničena vlast stvorili su od Tita najvećega protivnika demokratizacije i modernizacije društva.

Budući da ta teza o odnosu Tita i srpskoga liberalnog vodstva može izgledati neutemeljena, valja ju argumetirati kraćim izvodima iz dnevnika K. Popovića, čije misli se ne mogu odvojiti od većine ostalih prvaka Srbije toga vremena. On 12. studenog 1968. o Titu bilježi:

“... Položaj u koji si me stavio bio je za mene potpuno nedostojan. Ne s gledišta javne afirmacije, nego ... suradnje. Kakav sam ja to bio potpredsjednik (SFRJ, D.B.) kada me nisi pozivao na ‘zatvoreno’ rješavanje s generalima o vojnim pitanjima. Poslije prvog takvog slučaja upozorio sam Te. Odgovorio si mi, ispričavajući se, da si zaboravio. Ali me ni sljedećeg puta nisi zvao…”8

U našemu kontekstu bitna je činjenica da se konstatira nepovjerenje između šefa države i njegova zamjenika u poslovima iznimne važnosti. Zbog takva odnosa, Popović je podnio ostavku.

O Titu kao čovjeku i državniku Koča Popović 28. studenog 1968. piše:

“... u središtu naših vlastitih htijenja, razumnosti i poštenja leži i vreba otrovni pauk, star, ali opak, blagoglagoljiv ali surov, tobože čio, a proždrljiv, korozivan i truo, tobože blag, a sebičan i bezdušan, od vlasti i starosti ... ocijeđeni, starac kojeg se preraslo, bez obzira što se šepuri i skakuće – hoće biti glavni glumac u svemu...

...Prema SSSR-u kombinacija skleroze – svemoći – i kapitulanstva ... intimno neizlječivo kapitulanstvo na bazi potpuno zastarjelih predstava o socijalizmu, a posebno o prvoj zemlji socijalizma i njenoj politici. Jezivost te evolucije – petenovske9 – od vođe oslobodilačke borbe do vođe kapitulacije. Što se ne može drugačije objasniti nego upravo sklerozom i nezajažljivom željom za vlašću...”10

Smatrajući Tita glavnom preprekom svoje politike, novo je srpsko rukovodstvo nekoliko godina nastojalo na vješt način ograničiti njegovu moć i blokirati njegove namjere, nadajući se da će im 80-godišnjak u tome i sam pomoći svojim skorim biološkim odlaskom... Tito je, naravno, znao za skrivene namjere srpskoga rukovodstva. Međutim, odnos snaga i konstelacija kao i međunarodne okolnosti bili su takvi da se sukob neće dugo riješiti. U otvorenoj borbi Tito je bio apsolutno neranjiv i nepobjediv, a već je imao na “duši” poduži popis srpskih lidera Žujovića, Neškovića, a nedavno i Rankovića te \ilasa iz Crne Gore. Nastala je i “rovovska” bitka, borba oštra, ali u rukavicama, iza zastora, skrivena od javnosti, čak i uz podaničke počasti koje je Srbija iskazivala “svome” šefu države.

Srbijansko rukovodstvo krenulo je u akciju ograničavanja Titove moći i djelovanjem na tri ključne poluge vlasti: partiju, armiju i policiju. O borbi za utjecaje na sve tri poluge vlasti već je dosta rečeno, a ovdje se dodaju još neki momenti.

U borbi za vojni vrh, civili (Todorovićeva grupa) uspjeli su smijeniti s dužnosti šefa partije JNA generala Antu Baninu, Gošnjakova čovjeka, i na to mjesto, a time i za člana Predsjedništva SKJ, krajem 1968. postaviti generala Branka Borojevića11 kojeg će, međutim, 1970. smijeniti Titov general Džemil Šarac – tako da je Tito, nakon žrtvovanja “pješaka”, zadržao punu kontrolu nad JNA.

Došavši na čelnu poziciju u SKJ – na dužnost sekretara Izvršnog komiteta (1966-1969) – M. Todorović je bio u sukobu s Titom u presudnoj trogodišnjoj borbi za reformu SKJ. Tito se borio za monolitnu, snažnu, discipliniranu, a Todorović za Partiju liberalnijeg profila. O tome sukobu L. Perović, vrlo kompetentna političarka, kaže:

"... Odnosi između njega (Todorovića, D.B.) i Tita bili su zategnuti, a povremeni sudari su izbijali naročito tokom rada na Tezama o ... reogranizaciji ... SKJ. Tito nije želio da Todorović i na IX. kongresu SKJ bude izabran na tu dužnost"...,12 tj. za sekretara IK, što bi praktično značilo za šefa Partije.

Tito je pak formirao Izvršni biro iz reda najmoćnijih,13 ali je funkciju sekretara Biroa ukinuo, a uveo sustav predsjedavajućega na samo mjesec dana i time "... utopio ne samo Todorovića nego i sve vodeće partijske ličnosti u jedan amorfni organ, ostavši sam izvan njega".14

Pokušaj blokiranja Titove vlasti nad ministarstvom unutrašnjih poslova išao je preko R. Stijačića (predstavnika BiH) kojeg je C. Mijatović instruirao da se oslanja na Todorovića, a ne na Tita. Stijačić je, međutim, djelovao suprotno.15 Tito je čak i ojačao svoju vlast jer je sve obavještajne službe objedinio u jednu pod dominacijom KOS-a. Time je postupno Udba marginalizirana tako što su u procesu reforme federacije službe u republikama bile sve samostalnije pa se dobilo 8 autonomnih obavještajnih sustava – mreža: 6 republičkih, jedan savezni, ograničen na inozemstvo, i KOS.16 KOS je bio svima nadmoćan jer je premrežio cijelu Jugoslaviju, uključujući i civilni život.

Otvoreni dijalog i na toj osnovi sporazum između Tita i Srbije nije bio moguć. Borba se nastavila. U tom kontekstu ni Hrvatska nije mogla ostati izvan te borbe, jer je ona bila glavni oslonac Titove vlasti i glavna snaga reforme federacije.

U akciju protiv hrvatskoga rukovodstva prvi je krenuo M. Žanko, Hrvat, potpredsjednik Savezne skupštine. On je serijom članaka u listu "Borba" od 17. do 21. studenog 1969. na oko 70 kartica objavio opširan elaborat s glavnom tezom kako se hrvatski nacionalizam svestrano razvija i širi, što je argumentirao analizom gotovo svih hrvatskih časopisa i listova našavši da se u njima iskazuje, pa i u režimskom "Vjesniku" širi, nacionalistička što će reći proustaška ideologija. On je i osobno bio pogođen jer njegova "pionirska" akcija protiv Deklaracije o jeziku ne samo da nije uspjela već se "nacionalizam" još više razvio "ugrožavajući" socijalizam i Jugoslaviju.17

Žankovi su članci stavili hrvatsko rukovodstvo u delikatnu situaciju jer je optuženo za najteži oblik potkopavanja i režima i države. Odgovor se morao dati. Najopasnija za SKH bila bi otvorena demokratska rasprava, što bi bilo i korektno jer je Žanko bio član Centralnog komiteta SKH. Međutim, informacije s terena, posebno iz Dalmacije, govorile su da bi slobodna rasprava ugrozila partijsko jedinstvo. Osim toga tako krupna politička akcija nije se mogla ni smjela pokrenuti bez Titova znanja.

Sve dileme hrvatskih političara riješio je upravo Tito. On je, naime, prvi primio informaciju da skupina saveznih funkcionara oko M. Todorovića, Milentija Popovića i drugih angažira neke hrvatske političare u saveznom političkom centru, među njima i Žanka, da pokrenu akciju za smjenjivanje hrvatskoga rukovodstva. O tome M. Tripalo piše:

"... Milentije Popović je ... razgovarao s Mikom Špiljkom ... Popović mu je rekao da je stanje u Hrvatskoj veoma loše, da je rukovodstvo nedoraslo i da bi Špiljak zajedno s Gošnjakom i Cvetkovićem morao stupiti u akciju da se stanje ... promijeni."18

Špiljak je o razgovoru s M. Popovićem informirao Tita. Njemu je bilo jasno da se napad na Hrvatsku odnosi i na njega.

Tito je krajem studenog 1969. prilikom posjeta Sisku imao razgovor sa Savkom Dabčević-Kučar. Evo rekonstrukcije dijela toga razgovora:

Tito: "Kako vi ovdje stojite ... borim se za stabilnost hrvatskog rukovodstva i hrvatske politike".

Savka: "Zbog čega me na to upozoravate...?"

Tito: "Kuje se zavjera u Srbiji protiv vas, hrvatskog političkog rukovodstva..."19

Tito je inicirao i "gorljivo" podržao obračun sa Žankom. Titova sugestija da CK SKH obračuna sa Žankom i s onima koji su stajali iza njega zapravo je bio njegov nalog i zapovijed, jer su odnosi bili takvi da je za hrvatsko rukovodstvo bio dovoljan njegov mig.

Uži dio hrvatskoga rukovodstva vrlo je brzo, 6. prosinca 1969, primio Titov nalog, a 13. prosinca je pripremio partijsko savjetovanje za sjednicu CK SKH.

Šest dana nakon savjetovanja, 19. prosinca, Tito je ponovno na sjednici IK CK SKH ovim riječima dao potporu Hrvatskoj: "Smatram da vi uspješno radite. Ne smije se dozvoliti da se na vas prebacuje odgovornost za neke nacionalističke i šovinističke pojave u Hrvatskoj, jer je poznato da se vi kao rukovodstvo Hrvatske borite protiv tih pojava..."20

V. Bakarić je upravljao akcijom oko "slučaja Žanko". Ovaj put, za razliku od ranijih često neodređenih i maglovitih stavova, Bakarić je bio veoma decidiran, jasan i odlučan u kvalifikaciji sukoba. Govoreći na spomenutom savjetovanju, rekao je:

"... U Jugoslaviji ima nekoliko centralnih političkih pitanja. Jedno je od njih bilo to što je dulje vrijeme u raznim partijsko-kuloarskim redovima bilo mišljenja da u Hrvatskoj vlada nacionalizam."

Govoreći o izvorima širenja tih ocjena nastavio je:

"Prvi je izvor bila velikosrpska čaršija. Drugi je izvor bio dio savezne administracije i ono što se oko nje skupljalo..."21

Bakarić je dalje iznio da isti izvori šire "... mišljenja da smo mi u stvari ruska agentura ... mi tobože stvaramo nemir u Jugoslaviji da bi Tito s vojskom mogao dovesti Ruse. To je – kao što vidite – bila akcija usmjerena protiv Tita".22

Na spomenutom je savjetovanju V. Bakarić upozorio na opasnost saveza SKH s nacionalistima u borbi protiv velikosrpske opasnosti. Jednako je tako predvidio sukob u Hrvatskoj između nacionalista koji teže opoziciji protiv SKH rekavši:

"... ovdje je stvaranje opozicije opasna stvar da opasnija ne može biti. Onaj koji to zastupa – a to zastupaju mnogi ekonomisti i oni koji su stvorili 'paralelni centralni komitet' u Matici odnosno Društvu književnika – punom parom ide da nam naškodi."23

Bakarić dalje predlaže da se "ponovno rasprave" pitanja odnosa Srba i Hrvata u Hrvatskoj, u smislu uravnoteženja zastupljenosti u vlasti.

Na X. sjednici CK SKH koja je zasjedala 15, 16. i 17. siječnja 1970. politički referat podnijela je predsjednica CK SKH dr. Savka Dabčević-Kučar.

U referatu je glavna pažnja posvećena i unitarističkim i nacionalističkim shvaćanjima i politici.

Kao politička tendencija unitarizam se zasniva na velikodržavlju i hegemonizmu najbrojnije nacije, a svoju ekonomsku podlogu nalazi u zaostalim elementima staroga privrednog sustava. Zato se unitarizam suprotstavlja samoupravnoj orijentaciji društvenog razvoja i jačanju ravnopravnosti naroda Jugoslavije. "Za unitariste i birokrate bitka za reformu, akcija na rješavanju zaostalih i još uvijek otvorenih pitanja izgradnje i funkcioniranja samoupravnog sistema koja se vodi, npr., u SR Hrvatskoj i drugdje sumnjiv je posao usmjeren na rušenje ni manje ni više nego kohezije i čvrstine zajednice jugoslavenskih naroda. Unitaristi dižu uzbunu kako je SR Hrvatska ugrožena od šovinista, kako u njoj gotovo više nema institucije koja nije zaražena nacionalističkom infekcijom, kako više nema snaga kojima bi trebalo dati bezrezervno povjerenje da će obračunati sa stvarnim nacionalizmom ... za unitariste nacionalno pitanje i nacionalni problem uopće ne postoji ... oni smatraju da postojanje više nacija i narodnosti slabi Jugoslaviju. Zato svaki nacionalni osjećaj smatraju sumnjivim, pa ga – ako postoji po njihovu mišljenju – treba zabraniti i ukinuti. Ne vjeruju u jedinstvo koje se ostvaruje ne negiranjem nego priznavanjem slobode i ravnopravnosti nacije. Hvata ih paničan strah od same upotrebe riječi Hrvat, hrvatsko, hrvatski jezik i slično. Smatraju to oživljavanjem nezdravih aveti prošlosti ili ugrožavanjem drugih naroda, kod nas u SR Hrvatskoj srpskog naroda." Štoviše, "unitaristi ne žele primiti činjenicu da ne postoji jedinstveni jugoslavenski narod", nego pokušavaju nametnuti "neko umjetno i nadnacionalno jugoslavenstvo u kojem je interes države iznad interesa proizvođača da sačuvaju sistem koji svoju čvrstinu traži u centralizmu, a ne u samoupravnoj suradnji i međusobnoj pomoći".24

Što se tiče hrvatskoga nacionalizma i šovinizma, u referatu se opetovano inzistira na ocjeni da "nacionalizam, iako je agresivniji i glasniji, nije u rastu." Da smo "potkresali niz njegovih korijena i suzili prostor u odnosu na ono što je bilo ranije".25 Osnovne su nacionalističke teze: "Kritika cjelokupnog našeg dosadašnjeg razvitka sa stanovišta ekonomskog osiromašenja i opće ugroženosti SR Hrvatske i hrvatskog naroda. Tu tezu prate parole: Hrvatska je opljačkana, najgore prolazimo, svi ostali bolje prolaze od nas, koncentracija sveg kapitala i svih investicija isključivo je u Srbiji, nerentabilne investicije samo su izvan Hrvatske, a grade se našim parama itd."26 U nacionalističkoj interpretaciji izvlače se dalekosežni politički zaključci:

"Prvo da su SR Hrvatska i hrvatski narod u ovoj socijalističkoj Jugoslaviji ugnjetavani i eksproprirani, da nije ostvarena ravnopravnost, da se situacija pogoršala. I zatim slijedi konzekventan zaključak, izrečen stidljivije ili otvorenije, već prema prilici: dovodi se u pitanje državna i društvena veza naroda Jugoslavije...

I drugo, implicite, a ponekad i izričito sadržana je i tvrdnja o anacionalnosti Centralnog komiteta Saveza komunista Hrvatske... Po ovima Savez komunista Hrvatske pokazao se nesposobnim, oportunističkim, neradikalnim, rukovodstvo paktira, pravi kompromise, a Savez komunista nije snaga koja ispravno vodi hrvatski narod."27

Na temelju rečenih ocjena ističe se odlučno zaključno opredjeljenje: "U Savezu komunista ne može biti ni odobravanja ni koketiranja ni s jednom od varijanta nacionalizma. Mi ne treba da se opredjeljujemo prema njihovim platformama, naprotiv, naša idejno-politička i društvena akcija treba da bude demarkaciona linija njihovog prepoznavanja."28

Bakarićeva diskusija na sjednici CK SKH bila je jasna i jezgrovita.

Već u prvoj tezi on definira suštinu stvari rekavši da Žanko "... nije ovdje na optuženičkoj klupi... Na optuženičkoj klupi je ovdje ... Centralni komitet odnosno njegov izvršni organ...",29 a zatim je usporedio unitarizam i nacionalizam s gledišta njihove moći da postanu politički pokret, formiraju vladu i preuzmu vlast.

Fiksirajući temu, Bakarić kaže:

"... Govorio bih ... o unitarizmu kao ideologiji kod Hrvata...

Da li on kao ... realna tendencija ... u Hrvatskoj sada postoji? Mislim da treba sasvim čvrsto odgovoriti: da, postoji! I to postoji kako u Savezu komunista, tako i izvan njega. Ono što je izvan Saveza komunista nema nikakvih historijskih perspektiva, a s onim što je u Savezu komunista stvar stoji nešto drugačije".30

Dakle, u hrvatskim masama unitarizma nema, on je u Savezu komunista.

U daljnjoj analizi V. Bakarić tvrdi da su "gotovo svi lideri i ideolozi…" koji su 1919. osnivali KPJ, "... u svojoj mladosti bili jugoslavenski nacionalisti...", da se taj početni komunistički jugounitarizam dalje hranio lancem povijesnih događanja, i to "ustaškim zvjerstvima", međunarodnim pritiscima na Jugoslaviju, jugocentralizmom nakon 1945.31

Na retoričko pitanje mogu li unitaristi formirati vladu, Bakarić odgovara:

"... Da ... Mi smo imali ljude ... ovdje govorim o unitaristima Hrvatima – ...u vladi, oko vlade... koji su te svoje ideje provodili... Našli bi oni... program, saveznike u Jugoslaviji... (a) glavni oslonac ... bio bi im centralizam i kominformizam. Ta bi vlada ... egzistirala izvjesno vrijeme. Prva ozbiljna kriza ... učinila bi da se ponovi 1941. – da propadne Jugoslavija."32

Opet na retoričko pitanje mogu li hrvatski nacionalisti formirati vladu, Bakarić kaže:

"... Ne! Ustaški nacionalizam se povijesno kompromitirao... sluganskom i divljačkom reakcionarnom i brutalnom politikom... Nacionalizam Hrvatske seljačke stranke također se izgubio... Hrvatski nacionalizam doživio je politički poraz, i to na svim linijama... podupiranjem njemačkog fašizma i vezivanjem na najreakcionarnije krugove u (Kraljevini) Jugoslaviji..."33

Referat Savke Dabčević-Kučar i trodnevna rasprava više su bili ideološka i politička mobilizacija za borbu protiv jugoslavenskog centralizma i unitarizma – kao i velikosrpskog hegemonizma, mada se on nije spominjao – nego hladna racionalna analiza. Osim Bakarićeva izlaganja o tome emotivnom, pa i žučnom ozračju, govori i ovaj citat iz govora predsjednika Sabora Jakova BlaževiĆa:

"... To je jedan mig ... (članci M. Žanka, D.B.) čitavoj jugoslavenskoj političkoj javnosti... da se sada ulazi u fazu završne drame gdje će ... hrvatsko rukovodstvo biti konačno raskrinkano ... svojim krešendom iz broja u broj je govorio uglavnom ovo: dok vi... u Hrvatskoj... izazivate krizu federacije, gori vam kuća od nacionalizma i od hrvatske nacionalističke razularene akcije. Vi (CK SKH, D.B.) ste slijepci... treba netko da vam otvori oči..."34

Žankovu "citatologiju" Blažević je nazivao metodom sovjetskog staljinista, inkvizitora Višinskog.

Predsjednik vlade Dragutin Haramija ovim je riječima osudio tadašnju praksu nacionalnoga sumnjičenja za identifikaciju hrvatstva:

"... nije ustaša svaki onaj tko kaže da je Hrvat ili četnik svatko tko kaže da je Srbin... netko je mogao reći da je Makedonac, Srbin, Slovenac pa nismo u tome gledali nikakvo zlo, ali ako je rekao da je Hrvat, onda je odmah nešto sumnjivo..."35

Svi članovi CK SKH srpske nacionalnosti bili su solidarni sa svojim hrvatskim drugovima. Milutin Baltić je rekao: "Žanko je u stvari direktno doveo u pitanje političko rukovodstvo – to je bitna suština našeg spora ... kada bi to što je napravio i napisao drug Žanko učinio neki rukovodilac komunista Srbin to bi vjerojatno prohujalo za par dana, rekli bi malo je pošizio... ali kada je to učinio Žanko, kao Hrvat dobro informiran ... onda je to jako, jako ozbiljna stvar..."36

Deseta sjednica je završena jednoglasnom osudom M. Žanka i unitarističko centralističkih snaga. Tito je telefonski intervenirao da se u zaključcima sjednice, uz osudu Žanka, dade jedna rečenica i o osudi "onih snaga koje iza Žanka stoje..."37

Savez komunista Hrvatske ocijenio je dakle da je unitarizam kao ideologija i birokratski centralizma kao sustav glavna opasnost za razvoj samoupravnoga socijalizma i stabilnost Jugoslavije, a što se tiče hrvatskoga nacionalizma, u zaključcima X. sjednice kaže se "...da je protiv svih manifestacija nacionalizma i dalje potrebna stalna i snažna idejno-politička akcija Saveza komunista..."

Implikacije politike usvojene na X. sjednici CK SKH bile su veoma značajne za političke odnose i sudbinu Jugoslavije. Ocjenu da je unitarizam glavna politička opasnost SKH nije prije toga uskladio sa savezima komunista drugih republika, što je značilo da se vjerojatno prvi put u povijesti KPJ-SKJ

razmatraju osnovni problemi i odnosi na razini samo jednog dijela SKJ. Zato su glavne ocjene te sjednice primljene s nepovjerenjem većeg dijela jugoslavenske javnosti, a dobile vrlo oštru kritiku, pa i neprijateljski stav unitarista u Hrvatskoj i Jugoslaviji. I bez toga događaja uzbuđenje u javnosti počelo se stvarati zbog toga što se društveni razvoj sve više približavao točki raskršća društvenoga razvoja izraženog u porastu tendencija političkog pluralizma, liberalizma, tehnokratizma i općeg zanemarivanja radničkog samoupravljanja.

Inozemni tisak je X. sjednicu ocijenio kao sukob Hrvatske s Beogradom. Najčešći novinski naslovi bili su: "Pobuna Hrvatske protiv Beograda", "Kampanja Hrvata protiv Beograda" i tsl.

Deseta je sjednica izazvala golemo uzbuđenje i u Hrvatskoj. Trodnevni televizijski prijenos nikoga nije ostavio ranodušnim. U svim partijskim organizacijama članstvo je "prorađivalo" materijale te sjednice, što je dalo vrlo jak zamah plimi kritike centralizma i unitarizma. Politička kampanja vodila se u kontinuitetu akcije rušenja A. Rankovića.

4. Nacionalni pokret nakon X. sjednice do rascjepa u CK SKH

a) Širi kontekst događanja nakon X. sjednice

Poradi boljega razumijevanja daljnjega razvitka hrvatskoga nacionalnog pokreta nakon X. sjednice valja ga smjestiti u kontekst ostalih glavnih procesa.

Međunarodni kontekst nije se mijenjao. I Zapad i Istok i dalje su odlučno štitili Jugoslaviju, a to je u praksi značilo da će djelovati protiv svakog antijugoslavenskog pokreta i podržavati Tita, kojeg su identificirali s Jugoslavijom. To je dalje značilo da je i Tito mogao računati na njihovu solidarnost u održavanju jugoslavenskoga režima. To će, nažalost, biti i verificirano u slučaju smjenjivanja vodećih ekipa Hrvatske (1971) i Srbije (1972).

Težnje prema sve većoj suverenosti republika, pa i srpskih pokrajina, sve su više jačale ne samo zato što je to bio program SKJ već i zbog desetogodišnje paralize saveznoga državno-partijskog vrha Jugoslavije. Ta je paraliza prisiljavala državno-partijske strukture da popunjavaju vakuum koji se iz godine u godinu širio. Svakodnevni društveni život u svim svojim područjima nije mogao stajati i čekati inicijative i odluke savezne vlasti pa je zato sve više bio uređivan samostalnim akcijama republičkih državnih i partijskih organa. U tom pogledu valja podsjetiti kako je u prvih desetak godina savezni vrh do detalja utvrdio politiku za sve republike. Savezni centar upravljanja godinama se raspada pa su se morali rađati novi centri, naravno, u republikama jer drukčije nije moglo biti. U saveznom vrhu jedini stvarni suveren bio je J. B. Tito, čija je

moć jačala usporedno sa slabljenjem moći saveznoga državno-partijskog vrha. Jer, moralo se još živjeti zajedno, a bez takve Titove uloge nastupila bi nerješiva kriza i paraliza. Sam je život, a ne samo nacionalne težnje, spontano usmjeravao redistribuciju moći i vlasti sa saveznog vrha na republike, koje su dovedene u situaciju da moraju graditi svoje nacionalne politike.

S obzirom na generalnu političku orijentaciju SKJ, prije svega Tita i Kardelja, proces osamostaljivanja republika bio je s jedne strane legitiman, a s druge i snažno usporavan, jer je nosio klicu raspada države. Na momente Tito je čak prijetio državnim udarima protiv pojedinih republika, a na momente ih je hrabrio na putu prema većoj samostalnosti. U toj krivudavoj politici Tito se uvijek zaklinjao na bratstvo i jedinstvo i na čuvanje Jugoslavije, ali se držao kursa ravnopravnosti i jačanja samostalnosti federalnih jedinica. U tomu dramatičnom upravljanju najkonfliktnijom državom u Europi, Tito je bio u iskušenju da i formalno uvede diktaturu. Na taj korak su ga navodili i drugi.38 U procesu oblikovanja svojih politika sve su republike umatale svoje ideje u retoriku samoupravljanja i u svoje "specifično" jugoslavenstvo.

Hrvatskomu nacionalnom pokretu put je otvorilo i odumiranje Saveza komunista. Formalni pokazatelj njegova odumiranja su i sastanci njegovih osnovnih organizacija. U ratnim i poratnim godinama sastanci partijskih ćelija održavali su se dva puta tjedno, a već godinama nekoliko puta godišnje, pa i to po direktivi centralnih komiteta. Aktivni Savez komunista više nije bio potreban režimu koji je sam stvorio i koji ga drži da mu služi, i to je uzrok njegove propasti.39

Odumiranje Saveza komunista otvorilo je put regrupiranju socijalnih i političkih snaga, stvarajući konstelaciju kakva je bila u Kraljevini Jugoslaviji. Podjela na komuniste i antikomuniste nestajala je, ustupajući sve više mjesto nacionalnim podjelama.

Sljedeći činitelj bitan za procese u idućem razdoblju jest stvaranje tehno-menedžerskog sloja koji je počeo potiskivati moć partijsko-političke birokracije. Njihova moć je izvirala iz raspolaganja dohotkom i iz vladanja nad radnicima.

Do sredine šezdesetih godina dominantan položaj u društvu imala je politička struktura, odnosno "politička birokracija", a zatim, posebno od privredne reforme 1965. godine, društveni proces sve više dovodi na vlast "menedžere", odnosno "tehnokraciju". Paradoksalno je da je taj proces dobio svoju "legalnost" u koncepciji samoupravljanja. Naime, bitan je princip i cilj radničkoga samoupravljanja oduzimanje prava političkim strukturama da upravljaju privredom i prenošenje upravljanja na radne kolektive. Ali prava koja su se "prenosila" na radne kolektive, prelazila su više na rukovodeće ekipe u njima, a manje na neposredne proizvođače.

Taj proces nije odmah izazvao sukob "tehnokracije" s političkim strukturama, ali je "politička birokracija" silazila s prvoga mjesta na drugo, a "menedžeri" i "tehnokrati", točnije poslovni ljudi iz privrede, banaka, osiguravajućih zavoda, velikih proizvodnih i prometnih sustava sve su više dobivali vodeće mjesto. Profesionalni političari postupno su gubili moć i ugled.

Tako je otvoren put jačanju društvene moći novoga "upravljačkog sloja". Usporedno s procesom odvajanja "upravljačkog sloja" od radnih masa tekao je i proces nastajanja socijalnih razlika i bogaćenja. Stvarala se neka vrsta tzv. srednje klase.

Rukovodeće strukture u privredi, osobito u bankama, trgovini itd., izmicale su organiziranoj društvenoj kontroli i, oslanjajući se na monopol informacija, na znanje i na ekonomsku moć, postajale sve jači društveni činitelj. Politička se moć sve više "selila" iz državnih i političkih organa u velike proizvodne organizacije, banke i slične privredne centre.

U procesu izvođenja privedne reforme integrirana su manja i srednja poduzeća u velike i složene proizvodno-prometne sustave. Tako, npr., krajem 1969. gotovo sva metalna industrija Beograda udružila se u jedno poduzeće s oko 25.000 radnika. Na valu političke kampanje za integracije bila je donesena odluka da se sva poljoprivredna dobra u Vojvodini udruže u jedan kombinat, čime bi se stvorio najveći div na svijetu. U BiH se cijelo šumarstvo od uzgoja do prerade objedinilo u "Šipadu", gotovo cijelo metalna industrija u poduzeće "Unis" itd.

Inicijatori stvaranja velikih sustava u privredi bila su republička vodstva koja su time težila ojačati i svoju moć. Po unutrašnjim odnosima velika su poduzeća sve više sličila koncernima i monopolima u kapitalizmu. Udjelom velikih poduzeća u strukturi privrede Jugoslavija je čak nadmašila neke kapitalističke zemlje.

Stvaranje srednjega sloja, marginaliziranje radničkoga samoupravljanja, uspostavljanje novih odnosa slično kapitalističkim poduzećima, našlo i svoje ime – kapital-odnos – što će biti povod i uzrok teškoga sukoba u vrhovima SKJ. U tom će sukobu jedna struja na čelu s Kardeljem pokrenuti "revolucionarni udar" protiv "kapital-odnosa" koji je otvarao put restauraciji kapitalizma. Uz ovu, u isto se vrijeme javila i neugasiva tendencija prema višestranačju.

Konačno, uza sve navedene društvene sukobe valja dodati i golu borbu za vlast, koja se intenvizirala upravo u vrijeme tzv. maspoka, što će biti jedan od uzroka njegova poraza. Borba za vlast u komunističkom režimu mnogo je oštrija nego u parlamentarnim sustavima, jer uspon i pad u vlasti uvijek znači dobitak odnosno gubitak svih privilegija, pa čak i izgon iz javnog života i političku smrt. S obzirom na to da su početkom sedamdesetih neškolovani i doškolovani partizanski kadrovi već morali napuštati pozicije u vlasti, otvorila se borba za "fotelje".

Na nižim razinama u politički su život ušli deseci tisuća novih mlađih i poletnih, ambicioznih ljudi, posebno visoko školovanih. Izgledalo je da za godinu-dvije cijela ratna generacija sići s političke scene.

"Osvojivši" dio vlasti, mlada generacija u usponu forsirala je da se "stari" povuku s političke scene i otvore prostor mlađima. Osim toga, time su željeli osigurati provođenje "modernijeg stila rada i rukovođenja". Taj pritisak nije mimoišao ni vođe revolucije kao što su Edvard Kardelj, Vladimir Bakarić, pa ni samoga Josipa Broza Tita, kojemu je bila namijenjena počasna funkcija šefa države i koji bi po logici

novoga federativnog uređenja izgubio moć i uglavnom reprezentirao zemlju, kao što je to slučaj s britanskom kraljicom.

Mlađa "liderska grupacija" smatrala je da je otvorena realna mogućnost za preuzimanje vodstva od starije ratne generacije. Proces smjene generacija na vodećim položajima, započet početkom 1960-ih, stvorio je 1969. nov "odnos snaga". Neka republička rukovodstva većinom su bila sastavljena od mlađih koji nisu sudjelovali u revoluciji. Težeći legitimitetu, popularnosti i moći, oni su izlazili u javnost s "modernim" konceptom društvenoga razvoja. Optuživali su staru generaciju da je "umorna", "birokratizirana", "nepismena", "dogmatska" itd. Nudili su koncept modernoga društva, obećavali ubrzano postizanje razine visokorazvijenih zemalja zapada. Favorizirali su uspon moći poslovodnih struktura, zahtijevali da se Savez komunista angažira na ukidanju i potiskivanju "primitivnih" egalitarnih tendencija i "primitivne" političke birokracije, forsirali primjenu tržišnoga mehanizma, a neki skriveno najavljivali i općenacionalno pomirenje "zavađenih" iz doba rata i revolucije, konstituciju nacije kao države, itd.

U političku borbu sukobljenih partijskih struktura počele su ulaziti i snage stare građanske provenijencije, nudeći svoje savezništvo "progresivnom dijelu" Saveza komunista, nadajući se da će s njim podijeliti političku vlast i time postupno usmjeravati globalni društveni razvoj prema restauraciji građanskih oblika društvenoga života. Početni oblici savezništva počeli su se i ostvarivati.

Jedni su podržavali slobodnu artikulaciju latentnih i prije prigušenih ideja, kojima treba omogućiti da se javno manifestiraju – što će društvo učiniti demokratskijim, a to će učiniti i sam Savez komunista modernom partijom jer će morati izoštravati svoje poglede i ideje u javnoj konfrontaciji sa suprotnim idejama i pogledima. Suprotstavljajući se takvu "liberalističkom" konceptu, drugi su u tome vidjeli put prema restauraciji građanskih političkih odnosa i institucija, što može izazvati čak i građanski rat.

Pojavila su se i neslaganja s ekonomskim razlikama. S jedne strane su bili zagovornici jačanja razlika, kao puta za veću zainteresiranost za rad i stvaralaštvo, posebno nosilaca složenijih i viših oblika rada, na štetu nekvalificiranoga rada, a s druge se strane isticalo da su socijalne razlike već dostigle razinu kada počinju prerastati u klasne razlike.

Proces idejne i političke diferencije dostigao je početkom 1970-ih razinu oblikovanja frakcija u Savezu komunista, koje su temeljito uzdrmale njegove redove. A budući da je Savez komunista imao središnju poziciju u društvenom poretku, da je, dakle, bio "centar svih centara vlasti", frakcijska borba u njemu uzdrmala je cijelu strukturu upravljanja društvom.

b) Titova obrana politike CK SKH

Odjek X. sjednice CK SKH znatno je nadmašio "cestnu aferu", pa čak i "slučaj \ilas" i "slučaj Ranković". Pretežan dio srpske javnosti u duhu i slovu te sjednice vidio je avet ustaštva i tendenciju

razbijanja Jugoslavije. Svaka inicijativa iz Hrvatske ma kako bila formulirana i argumentirana, dočekivana je "na nož" ako teži jačanju njezina suvereniteta.40 Upravo se to dogodilo s X. sjednicom.

Prve negativne reakcije došle su iz vojnih krugova. To je Tita stavilo pred dilemu hoće li stati na stranu svojih generala ili će podržati rukovodstvo SKH. Dilema nije bila laka jer mu je JNA bila trajni apsolutni oslonac koji nije smio izgubiti. Tito je unatoč tome stao na stranu Hrvatske i prvi put nakon 25 godina dopustio hrvatskim političarima da generalima tumače svoju politiku. U razgovorima u Beogradu, Zagrebu i Splitu angažirani su hrvatski čelnici: V. BakariĆ, M. Tripalo, S. DabčeviĆ-Kučar i P. Pirker.

S obzirom na strogu vojnu hijerarhiju, disciplinu i odanost Titu, generali se nisu usudili opirati svome vrhovnom komandantu. U generalštabu 20. veljače 1970, nakon Bakarićeva izlaganja, govorili su samo admiral Mate Jerković, pomoćnik ministra obrane i general-pukovnik dr. Gojko Nikoliš, španjolski dobrovoljac, ratni i poratni šef saniteta JNA (autor knjige koja je bila bestseler); oba su kritički govorila o X. sjednici i politici CK SKH.41

Neizbježna rasprava o toj sjednici na državno-partijskom vrhu Jugoslavije nije se mogla odmah održati jer je Tito otišao na skoro dvomjesečno putovanje po zemljama Afrike; bez njega se rasprava o politici jedne republike nije mogla održati. Za to je vrijeme iz dana u dan narastala kritičnost u Jugoslaviji prema događajima u Hrvatskoj. U svim republikama centralni komiteti i politički aktivi raspravljali su o X. sjednici ali bez šireg publiciteta; zato se u CK SKH smatralo da se radi o "zavjetu" šutnje. U samoj je Hrvatskoj iz dana u dan jačala politička kampanja na platformi X. sjednice. Na masovnim sastancima tražio se opoziv M. Žanka s dužnosti potpredsjednika Savezne skupštine, čemu je parirala beogradska štampa, posebno list "Borba".

Na sjednici Izvršnog biroa 16-18. ožujka 1970. prvi je govorio B. Mikulić (BiH), izbjegavši definirati jasan stav, osim u prenošenju zahtjeva javnosti da se identificiraju snage koje su stajale iza Žanka, rekavši da se "spominju najodgovorniji državni i partijski funkcionari u našem društvu".42

Punu, čistu i jasnu podršku politici CK SKH dao je prvi čelnik Makedonije K. Crvenkovski, rekavši i ovo:

"... meni kao komunisti Makedoncu oduvijek je bio jasan unitarizam, i moram reći da mi nikada nije smetala bitka protiv unitarizma... mislim da je bio dug komunista Hrvatske, a i njihova obaveza pred vlastitim narodom da jedanput raščiste s pojavom unitarizma... zato da bi se mogao konstituirati individualitet Hrvatske... zalažem se za stav (Izvršnog biroa, D.B.) da se ni jedan drugi nacionalizam ne može tući... iz ... drugog centra... a pogotovo iz Beograda..."43

Osvrćući se na tendenciju CK SKH da se predstavi avangardnom snagom u tekućoj reformi, Crvenkovski je rekao da "... jedna ideja može postati avangardnom ako je drugi prihvate..."44

Skrenuo je pažnju Hrvatima da malo obuzdaju svoje masmedije.

Predsjednik CK Crne Gore Veselin –uranović zamjerio je što se (u Hrvatskoj, D.B.) degradira borba koja se više godina vodi protiv unitarizma (slučaj Ranković). I on je otvorio pitanje "anonimnosti grupe čiji je eksponent Žanko"45.

Član Izvršnog biroa Veljko Vlahović kritizirao je tendenciju šikaniranja onih koji se ne slažu s X. sjednicom rekavši da će "naše društvo biti sve više osjetljivo na ljudske odnose... ono što bi moglo ličiti na tragove izvjesnog staljinizma..."46

C. Mijatović, također član Izvršnog biroa, dugogodišnji čelnik SK BiH, oštro je polemizirao s politikom CK SKH i K. Crvenkovskim rekavši:

"... Da li se ... Savez komunista Jugoslavije postupno razvija u šest samostalnih partija i neku njihovu labavu konfederaciju... Je li to alternativa unitarizmu, centralizmu... o kome s pravom ... glasno govorimo... dok o republičkom etatizmu znatno manje govorimo..."47

Suprotstavljajući se tezi K. Crvenkovskog, Mijatović se založio da se zajednički dogovorno može i mora napadati svačiji nacionalizam, i ilustrirajući to na problemima BiH rekao:

"... Iz Beograda se, npr. može doprinijeti borbi protiv srpskog nacionalizma u Bosni, kao što se iz Zagreba isto tako može doprinijeti u borbi protiv hrvatskog nacionalizma u Bosni i Hercegovini..."48

Glavnu kritiku X. sjednice izložio je E. Kardelj. On je (neimenovanim) hrvatskim liderima rekao da su "mnogi današnji antiunitaristi mene napadali... kao slovenskog separatistu i nacionalistu... Slažem se s načelnim stavovima (X. sjednice, D.B.) u pogledu nacionalnog pitanja. Uvijek su to bili i moji stavovi. Slažem se u cjelini s osudom unitarizma. Ni jedna riječ mi ne smeta u toj osudi. Ako mi nešto smeta – to je samo to što nije Savez komunista Hrvatske već prije nekoliko godina zauzeo taj stav koji je sada zauzeo, jer bi onda bilo mnogo manje teškoća u Hrvatskoj, i u drugim republikama nego što ih sada ima...

Ja se, međutim, ne slažem... s metodama obračunavanja u Savezu komunista..." jer "kada počne mlin da se vrti... onda nastaje stihija..."49

Predsjednik CK SK Srbije, M. Nikezić, govorio je samo dvije minute rekavši "Mi ne držimo 'Borbu...'" i predložio da ..."tu 'Borbu' treba skloniti iz Beograda."50

Član Izvršnog biroa M. Todorović nije se izjašnjavao o X. sjednici rekavši: "Ja sam u potpunosti suglasan s ocjenom i analizom koju je dao drug Kardelj...", očekujući da će CK SKH razvijati "... pozitivne... rezultate 10. plenuma i istovremeno otklanjati negativne elemente i negativne posljedice", dodavši "... Miko Tripalo je dobro učinio što je izričito iznio da iza Žanka ne stoji nikakva grupa iz druge nacije i republike."51

Ni ostali iz Srbije i Crne Gore nisu se upuštali u analizu politike CK SKH.

Hrvatski su političari pružili detaljnije informacije o politici CK SKH u kontekstu X. sjednice.

Savka Dabčević-Kučar prihvatila je izlaganja Kardelja i Crvenkovskog, a odbila stavove Mijatovića. Istakla je da se politika SKH ne razlikuje od politike SKJ, da se vodi borba protiv hrvatskoga nacionalizma,

a za ilustraciju je navela da je u Matici hrvatskoj sutradan nakon X. sjednice bio pripremljen manifest protiv politike CK, da su "opalili s tri mjeseca zatvora" studente koji su, na čelu s I. Gabelicom u HNK napali izvođenje drame Marijana Matkovića General i njegov lakrdijaš, jer da ona vrijeđa bana Jelačića, da je ustaška emigracija napala X. sjednicu pod motom "komunisti Bizantinci ponovo prevarili hrvatski narod". Ona je dokazivala da će X. sjednica jačati jedinstvo Jugoslavije.

Vladimir Bakarić je odbio aluzije o umješanosti Srbije i saveznih funkcionara u zavjeri protiv SKH u "slučaju Žanko", a zatim tumačio jugounitarizam u Hrvata, rekavši da se on začeo i razvijao u Hrvatskoj i da još traje. Kazao je:

"Treba reći da je on bio vrlo jak i u Partiji do danas... ima naših ministara... kao npr. Smodlaka koji je za sebe tvrdio, a koji je inače pošten čovjek, da je Jugoslaven i Dalmatinac i ništa drugo... ali bilo je naših ministara... koji su se slično ponašali u saveznoj vladi."52 Što se tiče hrvatskih nacionalista, Bakarić kaže: "Kada ih prebrojimo u vodstvu je šest ili sedam ljudi..."

Glede daljnjeg razvoja odnosa u Jugoslaviji Bakarić pridaje golemo značenje razvijanju samostalnosti BiH rekavši:

"Ja smatram da je Bosna učinila ogroman korak naprijed, da je postala jedan pravi subjekt u ovoj Jugoslaviji... Mislim da je za Jugoslaviju... podržavajući kurs da ona sama samostalno uređuje međunacionalne odnose... bez naših upletanja i bez upletanja bilo koga. Mislim da to... slagali se u detalju ili ne, treba ... podržati i mislim da je to za budućnost Jugoslavije jedna od najvažnijih stvari..."53

Miko Tripalo je uvjerljivo argumentirao negativnost akcije M. Žanka, dodavši da je njegova upornost, tvrdoglavost i agresivnost izazvala revolt članova CK SKH, pa su zato prema njemu bili tako oštri.

Tito je u zaključku sjednice pohvalio duh jedinstva, a zatim "pomirio" Kardelja s hrvatskim političarima rekavši:

"Da je pitanje 10. plenuma bilo ovako izneseno kao što je danas i da su bili mnogi elementi... prije poznati i da je data ovakva karakteristika kao što je dao Kardelj, a ja stopostotno prihvaćam njegovo izlaganje, onda bi ta (psihoza napetosti, D.B.) odavno već splasnula... Isto tako mislim da je vrlo dobro što je Savka ovdje iznijela mnoge stvari koje su i meni bile nepoznate... I dobro je što su... Tripalo i Savka kazali u čemu smatraju da su im pogreške... Ja moram Cvijetinu kazati da se meni njegovo izlaganje nije svidjelo..."54

U Kardeljevoj kritici politike SKH stoji teza o zakašnjeloj borbi protiv unitarizma u Hrvatskoj. Hrvatski političari nisu spomenuli da je upravo on skoro pet godina prije X. sjednice formulirao koncepciju preobrazbe Jugoslavije u konfederaciju ili savez suverenih država. Valja mu priznati i činjenicu da je godinama bio u sukobu s A. Rankovićem, a povremeno i s Titom zbog njegova kolebanja i popuštanja tendencijama unitarizma.

Činjenicu kašnjenja lidera SKH u suprotstavljanju unitarizmu priznao je i Bakarić, rekavši da čak i među aktualnim hrvatskim ministrima ima unitarista. Upravo zato Kardelj je branio svoje autorstvo borbe protiv unitarizma, koje mu se hoće oduzeti u idućem razdoblju. On odbija pomisao da bi neki mladi lideri mogli preuzeti tu njegovu pionirsku ulogu.55

Najznačajniji aspekt sjednice državno-partijskog vrha Jugoslavije o X. sjednici jest prešućivanje i Tita i CK SKH i srbijanskih političara o zavjeri protiv Hrvatske iako su svi oni znali o čemu se radilo. Hrvati su čak i demantirali postojanje zavjere. Tito, nakon "udara na Srbiju" u slučaju Rankovića, znao je da se to ne može ponoviti, a srbijanski su političari znali da bi izgubili bitku zato što bi se napad na Tita smatrao napadom na Jugoslaviju. Naravno, svi su znali da bi otvoreni sukob ugrozio temelje režima i opasnost od vanjske intervencije. Osim toga Srbi su procijenili da je za njih dovoljna Kardeljeva kritika.

Nakon spomenute sjednice Izvršnog biroa, umjesto očekivanog smirivanja došlo je ponovno do pogoršanja situacije. Naime, informacija sa sjednice upućena u partijske organizacije sadržavala je Kardeljevo izlaganje i Titovu završnu riječ, ali bez onih rečenica u kojima je odao priznanje hrvatskim političarima za dana objašnjenja, pa je ispalo da je Izvršni biro odbacio politiku CK SKH. U Zagrebu je to izazvalo konsternaciju i zabrinutost pa se čak počelo govoriti i o mogućoj smjeni najodgovornijih političara ili o samokritičnom priznanju i reviziji politike X. sjednice. Takva atmosfera zabrinutosti trajala je oko mjesec dana. Iako se znalo da se Kardeljevo izlaganje razmatra u svim republikama, a posebno u JNA, hrvatsko se rukovodstvo nije usudilo intervenirati kod Tita. Čekajući daljnji razvoj manje-više pasivno, prilika im se pružila 2. svibnja 1970. na intimnoj večeri priređenoj u Titovu čast. Saznavši za manipulaciju s dokumentom rasprave s X. sjednice, Tito je rekao:

"... Nema što da prigovorim i slažem se s vašim X. plenumom... X. sjednica je bila konstruktivna... Nitko nema pravo ni na kakvoj sjednici pa ni na Izvršnom birou da vam osporava da vi o svojim problemima u Hrvatskoj raspravljate ovako kao što ste raspravljali na X. sjednici...

... Nemojte se suviše ljutiti na druga Kardelja. On je htio dobro. Nije mu najbolje ispalo. Ja sam se s njim složio. Bilo je drugova koji su svašta govorili, tako da se meni kosa dizala na glavi...

... Ja ću vam dati podršku kada god treba. Vi znate, ja sam Hrvat iz Hrvatskog zagorja, iz srca Hrvatske..."56

5. Hrvatska u ulozi ostvarivanja titovsko-kardeljevske ideje konfederacije – pregrupiranje političkih snaga

Rasprava u državno-partijskom vrhu Jugoslavije o X. sjednici (ožujka 1970) nije donijela smirivanje napetosti.

Tito je bio svjestan mogućnosti raspada Jugoslavije. Zato on i Kardelj već desetak godina razmišljaju o konfederaciji kao posljednjem instrumentu spašavanja Jugoslavije. S vremenom su oba

državnika radikalno promijenila svoju koncepciju Jugoslavije. Tito od sredine 1960-ih nije onaj iz pedesetih godina kada je bio veliki Jugoslaven. Iskustvo iz rata (1941-45) i vladanje najkonfliktnijom državom u Europi u minulih 25 godina uvjerili su ga da se ta država ne može održati ni ideologijom jugoslavenstva ni diktaturom staljinističkoga tipa. Uostalom, nikada nije propustio govoriti da Jugoslaviju može održati samo ravnopranost naroda i republika. U tom je pogledu E. Kardelj bio mnogo određeniji i jasniji. On je svojim bliskim suradnicima tumačio da se mora testirati konfederacija, pa ako ni to ne bude funkcioniralo, da treba "dići ruke" od Jugoslavije, dodavši čak i to da su teze KPJ iz 1920-ih o Jugoslaviji kao umjetnoj tvorevini realnije od onih iz sredine 1930-ih po kojima je KPJ odlučila da se ona mora braniti.57

I Tito i Kardelj su imali enormnu moć, u odanosti JNA, u još uvijek snažnoj karizmi kao suosnivača Jugoslavije, lidera antifašističke revolucije 1941-1945. i slavnoj pobjedi nad Staljinom (1948-1955). Osloncem na takvu moć računali su da će sve političke snage – dakle nacije i republike – ili same prihvatiti ili će ih prisiliti da slijede njihovu viziju transformacije Jugoslavije. Oba su bila svjesna da na putu stvaranja njihove vizije stoji velikosrpska ideologija kao glavni protivnik, bez obzira tko se nalazio na čelu Srbije. Zato su kao i u NOB-u težili koaliciji jugoslavenskih snaga, uključivo, naravno, i one u samoj Srbiji kako bi se dobila jugoslavenska sinteza interesa.

Za stvaranje antihegemonističke koalicije Tito je forsirao jačanje tzv. jugoslavenske političke periferije – jačanje suverenosti i autonomnosti BiH, Makedonije, Kosova, Vojvodine pa i Crne Gore, kako bi dostigao određenu ravnotežu i simetriju naspram Srbije, Hrvatske i Slovenije.

Tražio je da se BiH ponaša što suverenije kao tampon republika između Srbije i Hrvatske, kako je to i Bakarić rekao na spomenutoj sjednici Izvršnog biroa. Tito je, često posjećujući BiH, stalno hrabrio njezino vodstvo govoreći im "ne dajte se ni Beogradu ni Zagrebu". Još od sredine šezdesetih, a naročito od dolaska na vlast Branka Mikulića i Hamdije Pozderca, BiH je i sama krenula prema emancipaciji od savezne administracije, i to u tri važna aspekta: proglašenje Muslimana nacijom, smanjivanje represije nad Hrvatima i obuzdavanje velikosrpskih snaga. Od sredine šezdesetih BiH je počela graditi svoju ekonomsku politiku. Naime, u prvih skoro 20 godina, savezni planovi su BiH namijenili ulogu sirovinske i energetske baze polazeći od njezinih prirodnih bogatstava: 90% željezne rude 50% boksita, 35% drvne mase, 35% vodenog potencijala itd. Jaka bazična, teška i moćna vojna industrija uvjetovale su stvaranje velikih proizvodnih sustava s malim radničkim plaćama.58

Od sredine šezdesetih BiH stvara novu privrednu strukturu razvijanjem prerađivačke industrije. Uz malu pomoć federacije, BiH se gradila na račun malih plaća i stalnim samodoprinosima, koji su postali sustav po kojemu, dok se jedan nije ni završio, drugi samodoprinos je već počinjao, dostigavši i do 20% plaća. U tim godinama ostvaren je plan izgradnje 1.000 škola, 1.850 km asfaltnih cesta, kojih prije nije ni bilo, iz kasaba su izrastali lijepi gradovi, otvorena su 3 nova sveučilišta, osnovana akademija, izgrađena televizija itd.

B. Mikulić je 11. ožujka 1970. tumačio Titu politiku CK SK BiH rekavši "... nikada Srbi i Hrvati nisu iskreno primili Muslimane kao svoje sunarodnike. Oni su im bili potrebni iz političkih razloga: prvo, radi prostog uvećavanja broja Hrvata odnosno Srba u Jugoslaviji i drugo, kao 'sredstvo' u borbi za primat u BiH." Tito se složio s tom politikom i, obećavši joj podršku, rekao: "Nemojte se s drugima svađati, ali radite po vašem mišljenju. To mi je potpuno jasno. Shvatio sam to već prvih dana kada smo u ratu došli u istočnu Bosnu" (1941).59

Tito je dakle BiH, kao središnjoj republici, dodijelio ključnu ulogu u svojoj viziji reformirane Jugoslavije.

Također je podržavao i suverenost Makedonije. Nikada nije napadao makedonski nacionalizam. Makedonija ugrožena od sva četiri susjeda, našla je utočište u Jugoslaviji. Kao nacija i država težila je što potpunijem suverenitetu i zato bila spremna za južnoslavensku konfederaciju.

Slovenija je bila najistaknutija u borbi za konfederaciju. "Cestna afera" brzo je prevladana. Njezini akteri su obnovili svoju politiku. Predsjednik vlade S. Kavčič, glavni "optuženi" za tu aferu rekao je: "… da će svaka republika i pokrajina morati imati svoj Deseti plenum – neka na jednom, neka na drugom pitanju, neki kroz pisma, drugi kroz ceste... Mi u Sloveniji smo shvatili suštinu 10. sjednice CK SKH. Međutim, ima i takvih koji to nikada neće shvatiti."60

Kosovo je također bilo na smjeru Titove politike. Njegovo vodstvo je formalno napustilo ideju republike, posvetilo se svome nacionalnom preporodu, obrazovnoj revoluciji, ali istodobno nastojalo da se svako novo pravo i ovlasti koje ostvare republike, dodijele i pokrajinama (ministarska mjesta u saveznoj vladi, odgovarajuća kvota ambasadora itd.).61 Dakle, Kosovo u kojemu su Albanci već dominirali, bilo je vrlo podobno za Titovu političku viziju konfederacije.

Hrvatska je u fazi o kojoj je riječ bila glavni Titov oslonac. Ona, međutim, nije trebala, pa ni smjela, samostalno i avangardno i bučno djelovati na Titovu konceptu, da ne bi izazvala Srbiju.

I zaista, osim Bakarića i Tripala koji su bili članovi Izvršnog biroa, drugi hrvatski političari nisu bili vidno angažirani u koncipiranju reforme federacije. Svojom platformom borbe protiv unitarizma i centralizma, Deseta sjednica i puna politizacija na tome kursu jačala je Titovu antihegemonističku frontu. Tu tezu potvrđuje i predsjednica CK SKH Savka Dabčević-Kučar koja će, 27 godina nakon Desete sjednice, reći:

"... u razdoblju prije 1970-71. nismo pomišljali na to da bi Hrvatska bila potpuno samostalna država izvan Jugoslavije, a sve do rasprava o Ustavu nije u nas bio sazrio čak ni konkretni prijedlog na koji bi način Hrvatska u Jugoslaviji bila potpuno ravnopravna suverena država…"62

I dalje: "... kako smo mi tada držali da će u Jugoslaviji biti moguće ostvariti hrvatsku državnost, teza o apriornom odbacivanju Jugoslavije, o apriornom odbacivanju svakog socijalizma, činila nam se neprihvatljivom, jer smo držali da se socijalizam može 'popraviti'"...63

Međutim, iako Deseta sjednica i lideri tzv. maspoka nisu oblikovali neke bitno nove elemente političke strategije, prekinuli su prijašnju politiku zatajivanja hrvatstva i široko otvorili vrata slobodnijemu političkom životu i duhovnom stvaralaštvu u svim područjima – znanosti, kulturi, umjetnosti – tako da su se Hrvati počeli ponašati kao bilo koja moderna nacija koja drži do svoje povijesti, do svoga jezika, do svoje državnosti, do svoga ekonomskog razvoja, uz borbu protiv onih koji takvu orijentaciju osporavaju i ugrožavaju, a to su u ondašnjim prilikama bile unitarističke i dogmatske snage koje su podržavane iz Beograda i od dijela Srba u Hrvatskoj.

Novo u političkom životu, kao rezultat desetogodišnje demokratizacije, izlazak je politike iz kabineta CK i vlade na "ulice". Naime, gotovo sve što se raspravljalo na Centralnom komitetu sada je bilo prenašano na narod posredstvom masmedija, što se prije gotovo 15-20 godina nije prakticiralo.

Politika se dakle nije promijenila, ali je sve više postajala otvorena prema građanima. Takav otvoren politički život u narodu se doživljavao kao oslobođenje od dotadašnjega krutog režima i kao širenje prostora slobode.

Prethodna analiza vodi zaključku da je sve federalne jedinice bilo moguće dobiti za konfederaciju, ostalo je da se sada analizira raspoloženje u Srbiji.

U idućih nekoliko godina nakon pada Rankovića (1966-1972), srbijansko vodstvo se ujedinilo i stabiliziralo na konceptu izgradnje modernije i demokratskije zemlje. Glavni akteri te koncepcije bili su K. Popović, P. Stambolić, M. Nikezić, L. Perović. Nešto kasnije glavni akteri bili su M. Nikezić i L. Perović. Nasuprot etatističkom i dogmatskom konceptu privrednog razvoja, oni su razvijali tržišni mehanizam; nasuprot oslonca na radništvo i samoupravljanje, forsirali su moć i vlast tehnokratskih i menedžerskih struktura; nasuprot jugoslavenstvu okrenuli su se Srbiji; suprotno Titovu smjeru jačanja SKJ, zagovarali su njegovu liberalizaciju, po čemu su stekli i etiketu liberala.

Glede reforme federacije 1970-71. došlo je do manjih razlika. Jedan se dio političara na čelu s Dražom Markovićem tome opirao, težeći u ustavnoj komisiji da se što više prijašnjih ovlasti i moći sačuva u rukama federacije, a posebno da se autonomija pokrajina ne povećava, ako se ne može smanjiti. Tito je intervenirao i čak zahtijevao da Centralni komitet smijeni Markovića, što je Nikezić odbio, ali je uspio pridobiti državno-partijski vrh Srbije da se suglasi s reformom federacije.

Nemoćni da pruže otpor reformi federacije, srbijanski političari su računali na skori Titov odlazak, bilo biološki, bilo po vlastitoj želji, koju je 1970. i 1971. i sam više puta najavljivao. Njegovim odlaskom u Jugoslaviji bi se dramatično promijenio odnos snaga u korist Srbije. No, glavno uporište politike bilo je u izgradnji moćne privrede u koju valja uključiti instrumentarije poslovanja razvijenih zapadnih zemalja: dionice, vrijednosne papire, ulaganja banaka i trgovine u industriju i u atraktivne grane, kao npr. u jadranske hotele u Hrvatskoj. Ta politika je računala na podršku iz ostalih republika koje će više vjerovati demokratskoj nego staroj birokratskoj Srbiji.

Međutim, pravo raspoloženje duhova u Srbiji 1970-71. nije bilo ni ono Draže Markovića, a još manje ono M. Nikezića. Krvava zbilja u budućnosti – rat Srbije 1990-ih – pokazala je da pravo raspoloženje bilo ono koje je srpska inteligencija uobličila u javnim raspravama o reformi federacije. Zato se ovdje mora šire citirati dio tih rasprava:

"Svatko tko umije politički gledati i misliti lako može otkriti da promjena Ustava, koja se sada hoće sprovesti, nema nikakav dublji društveni smisao, nema ničeg zajedničkog s nekakvim tobože nagomilanim društvenim teškoćama u koje se ova zemlja zaplela na svom mučnom putu prevladavanja naslijeđenih zaostalosti najrazličitijih vrsta i boja, nema za cilj razrješavanje nekakvih prirodnih, neizbježnih, nezaobilaznih teškoća čitavog dosadašnjeg društvenog kretanja. U stvari, potrebu za tim promjenama, kao i njihov pravac i obujam, izaziva i određuje samo i jedino jedna nacionalistička zaslijepljenost koja je posljednjih godina kod nas uzela zastrašujuće razmjere, samo i jedino jedan nasrtljivi nacionalizam koji sve više uživa ne samo pravo građanstva, već i privilegiran položaj, a koji olako uzima da su isključivost, mržnja i krivotvorenje pravi i najbolji način nacionalnog potvrđivanja.

... Treba odmah reći da predložena ustavna promjena iz osnova mijenja karakter dosadašnje državne zajednice jugoslavenskih naroda. Ili točnije: tom promjenom se, u stvari, odbacuje sama ideja jedne takve državne zajednice. Ukoliko nešto još i ostaje od nje, to je samo zato da bismo u sljedećoj takozvanoj drugoj fazi promjene imali još što privesti kraju. Treba biti načisto s tim da je Jugoslavija već danas gotovo samo geografski pojam, budući da se na njenom tlu, ili točnije, na njenim razvalinama, i to pod maskom dosljednog razvijanja ravnopravnosti između naroda koji u njoj žive, uspostavlja nekoliko samostalnih, nezavisnih, čak međusobno suprotstavljenih nacionalnih država. To je činjenica kojoj treba smjelo pogledati u oči.

Što se mene osobno tiče, moram priznati da žalim što je do toga došlo. Ali ne pada mi ni na kraj pameti da se zalažem za spašavanje po svaku cijenu nečeg što se ne može spasiti i što, kako ispada, u ovakvom vidu ili prividu nije ni vrijedilo stvarati.

... Mnogo je važnije ukazati ovdje na to da se srpski narod već sada nalazi u neravnopravnom položaju prema drugim narodima u Jugoslaviji, tako da je predložena ustavna promjena, u krajnjoj liniji, uperena protiv njegovih najdubljih životnih interesa. Krajnja konzekvencija te promjene bila bi njegovo potpuno dezintegriranje.

Očigledno je da granice sadašnje SR Srbije nisu nikakve ni nacionalne ni historijske granice srpskog naroda...

... Kao što je dobro poznato, izvan granica SR Srbije srpski narod živi još u četiri od pet preostalih republika. Ali, ni u jednoj od tih republika on ne može živjeti kako treba. U SR Hrvatskoj i SR Makedoniji srpski narod nema nikakvih posebnih Ustavom zagarantiranih prava na nacionalni život... U SR Bosni i Hercegovini, iako čini većinu stanovništva, srpski narod faktički nema mogućnosti ni da se služi svojim

ćiriličkim pismom, što je samo jedan od vanjskih znakova njegove izdvojenosti iz cjeline nacionalne kulture kojoj pripada. A u SR Crnoj Gori srpski narod nema pravo ni na vlastito nacionalno ime, ili se bar to pravo osporava onim, nikako malobrojnim, Crnogorcima koji se osjećaju Srbima...

... Više nego bilo što drugo, danas je neophodno otrežnjenje srpskog naroda od zabluda prošlosti. Da bi mogao preživjeti sva današnja iskušenja, da bi se mogao održati usred bujice u koju je gurnut, srpski se narod mora okrenuti sebi, mora početi boriti se za svoj opasno ugroženi nacionalni identitet. To je osnovni preduvjet njegova daljnjeg historijskog samopotvrđivanja..."64

U raspravi o ustavnim amandmanima, održanoj u Udruženju književnika Srbije 1971. godine, javno je izrečeno mišljenje o reformi federacije:

"Srbija bez pokrajina je 'Nedićeva Srbija'. Na Kosovu, u Hrvatskoj, u Makedoniji srpski narod je postao manjina. Ono što nije ostvario Nedić dovršavaju amandmani. Stvaranje nacionalnih država od republika i pokrajina, to je glogov kolac srpskom narodu. U četiri države srpski narod predstavlja većinu, a u druge dvije ima manje prava nego bilo koja nacionalna manjina. Mračna je politika i poguba po kojoj je svako isticanje Srba izvan Beogradskog pašaluka velikosrpski nacionalizam. Ako se to tako i dalje bude govorilo, u Jugoslaviji će se otvoriti srpsko pitanje, kao što na Bliskom istoku postoji palestinsko pitanje..."65

Nitko se od nekoliko stotina nazočnih intelektualaca nije energično suprotstavio izloženim koncepcijama, koje su ciljale na obnovu Velike Srbije na idejama Garašanina i četničkog pokreta u II. svjetskom ratu.

6. Godina 1971. – tendencija rušenja komunističkoga režima i stvaranja samostalne Hrvatske

Na političkoj platformi Desete sjednice iz dana u dan okupljalo se sve više ljudi vrlo različitih stremljenja glede državnog uređenja Jugoslavije – od federalističke, konfederalističke, pa i saveza suverenih država, kao i onih koje su težile rušenju režima i stvaranju samostalne Hrvatske. Protiv svih tih ideja okupljale su se i snage obrane postojećega stanja i obnove unitarističkog centralizma. Tijekom 1970. i 1971. Deseta sjednica je postala "Magna charta" svojom idejom o oživljavanju hrvatstva, koje je u prethodnih 25 godina bilo potiskivano unitarističko-centralističkim kompleksom.

Opći kontekst u kojemu su se zbivali događaji 1970-71. bio je u znaku odumiranja ideologijskih i političkih osnova kako komunizma, tako i Jugoslavije kao države.

Taj proces nije mogao zaustaviti još uvijek uspješan privredni i opći društveni razvoj, koji nije davao povoda nikakvim socijalnim gibanjima kao što su npr. štrajkovi radnika. Socijalni status zaposlenih bio je tako pravno stabilan da je bilo gotovo nemoguće otpustiti radnika, osim u slučaju krivičnog djela.

Proces raspadanja države i društvenog poretka (socijalizma) praćen je prijelazom mnogih komunista u nacionalističke pa i šovinističke vode u svim republikama. Iz prijašnje stabilnosti koju je uspostavio čvrsti birokratski režim, a stabilizirao uspješan privredni razvoj, društvo je ulazilo u stanje nemira i pokreta za promjene, koje su na jednoj strani stvarale osjećaj sretnije budućnosti, a na drugoj panični strah od mnogućih sukoba koje nose promjene. Ovisno o sredini narastao je strah od neizvjesnosti, obnavljale su se i stare nacionalne mržnje. Ukrstile su se nade i euforije onih koji su očekivali brzi slom s onima koje je zahvatila panika od propasti režima. Stvarala se atmosfera za djelovanje iracionalnih sila. Nastajalo je vrijeme sukobljenih frakcija, vrijeme rađanja novih lidera i liderskih skupina na svim razinama i nacionalnim sredinama. Prevladavajuće obilježje toga vremena je dovršavanje skoro desetogodišnjeg procesa prijelaza većine komunista na pozicije stare građanske ideologije svojih nacija u svim republikama. Taj proces nije mogao mimoići borbu za vlast; mlađi i novi lideri potiskivali su stare ratnike, mada su i neki stari lideri prelazili u frakcije novih pokreta. U zraku se, kako je predviđao M. Krleža, osjećao "miris" starih krvavih balkanskih obračuna, ali i "miris" tokova interventnih stranih sila – s Istoka. Obje nove opasnosti snažno su utjecale na dio društvenih snaga i na Tita da se izvođenje projekta konfederacije ostvari bez bilo kakvih nacionalnih pokreta koji bi ga ugrožavali.

Titovsko-kardeljevski projekt stvaranja konfederacije bio je racionalni odgovor na proces raspadanja Jugoslavije. Međutim, taj projekt nije riješio pitanje demokracije, pitanje ljudskih sloboda, problem preobražaja komunističkog režima u neki, barem prijelazni oblik; ni riječi o višestranačju, toleriranju privatnog vlasništva, toleranciji prema religijama – sve su to još bile tabu teme. Otpor takvoj demokratizaciji nije pružala samo ideologija SKJ, već i takva konfliktnost Jugoslavije koja se mogla održavati samo diktaturom. Zato se Tito držao komunističkoga režima od kojega neće odstupiti do kraja života, težeći da ga demokratizira i da osigura nacionalnu ravnopravnost, ali u okvirima Jugoslavije.

U navedenim se okolnostima začeo, rastao i stalno jačao hrvatski nacionalni pokret pod rukovodstvom CK SKH koji je do proljeća 1971. bio uglavnom jedinstven i sa sve popularnijim liderima – Mikom Tripalom i Savkom Dabčević-Kučar – o kojima su se već počele pjevati narodne pjesme. U toj fazi CK je imao lojalnu potporu gotovo svih znanstvenih i kulturnih institucija: Matice hrvatske, Društva književnika, Sveučilišta – kako komunista tako i izvanpartijaca. Po prirodi partijske discipline, ali i voljom većine novinara, odanost i potporu dale su i institucije masmedija, posebno televizija i Vjesnik, koji je tada bio najveća i najmodernija novinska kuća u Jugoslaviji, pa i na jugoistoku Europe.

U Centralnom komitetu još nema podjela, kulturne institucije još se ne osamostaljuju, unitarističke snage u Hrvatskoj su zbunjene i potisnute; rezultat toga je najviši stupanj jedinstva do proljeća 1971. godine. U toj fazi u Jugoslaviji se vodila presudna bitka za reformu federacije. CK SKH je svakodnevno i sve otvorenije zasipavao javnost bitnim društvenim problemima kao što su ekonomski položaj Hrvatske, posebno zahtjevom za promjenu deviznog režima, za likvidaciju saveznog kapitala itd. U tome su se počeli

isticati pojedinci čiji su govori i članci bili sve oštriji i sve svađalačkiji, što je godilo uhu mnogih sredina, posebno u Hercegovini i Dalmatinskoj zagori, iz kojih se i najmasovnije odlazilo na rad u inozemstvo.

U proljeće 1971. na plimi sve slobodnijega političkog života nastala su dva nova politička žarišta – Matica hrvatska i Sveučilište – koji su počeli djelovati autonomno, čas s potporom čas s kritikom pojedinih odluka i poteza Centralnog komiteta. Matica je 22. studenog 1970. na godišnjoj skupštini na kojoj je oko 300 delegata predstavljalo 2.232 člana u 26 podružnica, odbacila kritike o njezinoj političkoj aktivnosti. To je posebno u pozdravnom govoru naglasio predsjednik Društva književnika Ivo Frangeš, rekavši za rad i književnika i Matice ovo: "Ako je rad na širenju hrvatske kulture politička akcija, onda smo mi za takvu politiku." Suvišno je kazati da kultura u danim povijesnim okolnostima jest i mora biti i politika. Skupštinu Matice pozdravili su čelnici Republike i Grada Zagreba. Izabrano je čelništvo Matice u sastavu: prof. dr. Ljudevit Jonke, predsjednik, dr. H. Iveković, dr. Danilo Pejović i dr. Miroslav Brandt – potpredsjednici, Jozo Ivičević, glavni tajnik i dr. Šime –odan, poslovni tajnik.

Nakon skupštine Matica je razvila veliku aktivnost, tako da je od studenog 1970. do kraja 1971. broj članova narastao od 2.323 na oko 41.000, od 30 na oko 55 ogranaka u Hrvatskoj i 30 u inozemstvu pod imenom "Društvo prijatelja MH". Matica je tada izdavala brojna glasila: "Hrvatsko kolo", "Kritika", "Dometi", "Mogućnosti", "Dubrovnik", "Hrvatski gospodarski glasnik"; od 16. travnja 1971. izlazi i "Hrvatski tjednik" koji je s nakladom od 100.000 primjeraka nadmašio "Vjesnik".

Društveni je razvitak već stvarao uvjete za višestranačje. Demokratizacija političkoga života u Hrvatskoj najavljivala ga je, ali je ono bilo zakonom zabranjeno. Međutim, ljudi su već našli supstitut višestranačju upravo u Matici hrvatskoj koja je u proljeće 1971. u svemu počela živjeti i djelovati kao samostalna politička stranka s bitnim elementima koje svaka ozbiljna stranka ima: središnje rukovodstvo, članstvo i mrežu organizacija u narodu povezanih u sustavu hijerarhije, neformalni politički program i masmedije – časopise i novine ("Hrvatski tjednik", HT). List čiji prvi broj je izašao 16. travnja 1971. – urednici Igor Zidić, odnosno Vlado Gotovac – iz broja je u broj donosio element po element kolektivno-političkoga programa Hrvatske.

Usporedno s izrastanjem MH u kulturno-politički centar, krajem 1970. počeo je i među studentima pokret omogućen političkim ozračjem koje je stvorila Deseta sjednica CK SKH. Prvi studentski lider bio je Ivan Zvonimir Čičak. On je u prosincu 1970. izabran za prorektora Sveučilišta u Zagrebu, prvi put u njegovoj povijesti. Radilo se naime o tome da se ranije studentsko rukovodstvo izborilo da se za jednog od prorektora izabere predstavnik studenta. Za tu funkciju su bila dva kandidata, D. Grubiša, partijski kandidat i I. Z. Čičak, izvanpartijac. Skupština Sveučilišta je izabrala Čička, kojega se do tada smatralo "deklariranim hrvatskim nacionalistom" i "klerikalcem". Bilo je osporavanja njegova izbora, ali mu je rektor Ivan Supek priznao legalitet.

Tri mjeseca nakon izbora Čička, Savez studenata je, 4. travnja, smijenio prijašnje rukovodstvo odano Savezu komunista i izabrao novo na čelu s Draženom Budišom. Time je i formalno označeno rađanje studentskoga pokreta.

Studentski pokret su prihvatile sveučilišna i gradska partijska organizacija, kao i prvi čelnici u Centralnom komitetu SKH. To su učinili i masmediji. "Vjesnik", praktički partijski list, šest je dana nakon izbora Budiše pisao:

"Zagrebačko je sveučilište u znaku silne političke dinamike... Politizirali su se studenti, politiziralo se sveučilište... Iz odbojnosti i revolta prema stereotipnim 'manirima' i 'komitetskoj kadrovskoj politici' (misli se na ranije partijsko određivanje studentskih rukovodstava, D.B.) slijed je političkih događaja... kretao smjerom suprotstavljanja...

Iz prvih iskrica izrastao je studentski pokret, masovan po dimenzijama, nacionalan po svome osnovnom utemeljenju... Brojna studentska omladina, uglavnom iz krajeva... iz kojih su otac, majka, brat i sestra na poslu u tuđini... iz Imotske krajine, iz Hercegovine, iz Dalmatinske zagore – uzdigla se u snagu sa širokim ambicijama djelovanja i utjecaja na političke prilike i tokove na Sveučilištu, u SR Hrvatskoj... u Jugoslaviji... pokret ima ... svoje temeljne vodilje – podrška 10. sjednici CK SKH... i ...projektu ustavno-političke reforme…"66

Novo studentsko vodstvo odmah je krenulo u "visoku" politiku. Zaredali su masovni mitinzi. S mitinga 12. svibnja 1971. preko 1.000 studenata uputilo je Ustavnoj komisiji prijedloge amandmana kojima se tražilo:

– da se Tito izabere i za doživotnog predsjednika SFRJ

– da se devize ustupe onima koji ih ostvaruju

– da se obuka u JNA obavlja na jeziku republike u kojoj su jedinice stacionirane

– da tri četvrtine vojnika služe u svojoj republici

– da se ime države promijeni u "Savez jugoslavenskih socijalističkih samoupravnih republika" (SJSSR)

– da glavni grad bude Novi Beograd.

Kao što se u svakom pokretu događa, i ovdje su se rađali lideri. Radilo se, kako kaže Bakarić, o desetak vrlo dinamičnih, ambicioznih, ali i "zapaljenih" osoba. U proljeće 1971. najistaknutiji su bili savezni zastupnik i član predsjedništva Sindikata dr. Marko Veselica i docent dr. Šime –odan, koji su se najčešće pojavljivali na učestalim mitinzima i sa sve češćim s člancima.

Marko Veselica je, razvijajući se u ideologa i organizatora, u travnju 1971. izložio i strategiju i taktiku masovnog pokreta ovim riječima:

"... Praktička i organizacijska snaga koja kao globalna sila Hrvatske nosi hrvatski globalni interes jeste Matica Hrvatske, a ne Savez komunista Hrvatske odnosno radnička klasa u Hrvatskoj...

U Hrvatskoj treba stvoriti dvije tisuće frontova... dvije tisuće frontova crpi svoje stvaralačke sokove iz globalnog kretanja, a to je, uzmimo, ova pobjeda na političkom nivou kroz Deseti plenum CK SKH, konstituiranje hrvatskog Sabora, Matica kao globalna sila Hrvatske, koja nosi hrvatski globalni interes, 'Hrvatski tjednik' (list), 'Hrvatski gospodarski glasnik' (list), 'Hrvatsko sveučilište' (list)... Onda mi postižemo to da preko te globalne strategije jednu ogromnu energiju i silu koja postoji u hrvatskom narodu, u hrvatskoj radničkoj klasi, inteligenciji, itd. dovedemo u direktni sudar s konkretnim nosiocima blokade hrvatskog narodnog kretanja…

... Po mom mišljenju, ako uspijemo da naš hrvatski global na te dvije i nekoliko tisuća faktora transformiramo, a to je onda svaka mjesna zajednica, svaka radna organizacija, svaka općina, svaki komitet SKH, svaka škola, svaki fakultet, svako sportsko društvo i da dalje ne nabrajam, onda mi postižemo uspjeh... I sada, gdje mi padamo? Mi,... više ne padamo u borbi s Beogradom i velikosrpskim idejama, nego padamo na našoj vlastitoj tromosti. Prema tome to znači pretvaranje toga naroda... te mase u jednu operativnu, proizvodnu, političku, kulturnu i znanstvenu silu. A to znači skidanje direktora poduzeća, šefova, mijenjanje radničkih savjeta, mijenjanje komiteta, mijenjanje struktura općinskih skupština, mjesnih zajednica, fondova za kulturu itd. itd. ... to mora biti naša strategija i taktika, jer će nas ove snage koje su se lukavo organizirale, koristeći Udbu i Savez komunista, koristeći sve moguće metode vlasti i tako dalje, koje su tamo sjele, i koje mogu čitavim nizom bravura da blokiraju stvar, jer će nas nervirati i oni će stvarati niz prepreka... da se ne kreće dalje. Inteligencija naša i naša operativna sila mora da nalazi metode kako da razvaljuje te strukture...

Mi smo... stvorili atmosferu da... ispalimo municiju na sasvim konkretne pojedince koji su članovi Izvršnog komiteta (CK SKH) i članove Sveučilišne konferencije (SKH), da mijenjamo Sveučišni komitet (SKH) itd."67

Očigledno, M. Veselica zamišlja da su stvorene pretpostavke za smjenu režima. Stvarnost će ga, međutim, surovo demantirati, jer nije vidio ni odnose snaga u zemlji ni međunarodni kontekst za smjenu vlasti. U duhu njegove vizije mnogi su govorili da će na prvim izborima za Sabor (1973) sigurno pobijediti.

Tri mjeseca kasnije, nešto realističnije, ali ipak krive procjene, izložio je i M. Tripalo rekavši:

"Jedna je od karakteristika ovog pokreta, a možda je to i njegova velika prednost, što on nije stvoren na jednom mjestu, nego se pojavio na raznim točkama, pa se onda slio u jednu bujicu i njegova elementarna snaga, koja je zapravo došla do izražaja u posljednjoj godini dana, vjerojatno je uvjetovana time da on nije bio institucionaliziran, ali taj pokret sada sazrijeva i tom pokretu sada je potreban pametan štab, pametan centar, ali i veća koordinacija svih njegovih faktora."...68

7. Titov pokušaj smirivanja sukoba u Jugoslaviji – XVII. sjednica Predsjedništva SKJ

U ožujku 1971, u trenutku kada su sve republike i pokrajine već prihvatile reformu federacije (s konfederativnim elementima – paritet i veto), ranije tendencije raspadanja Jugoslavije i kao države i kao režima nisu slabile, što je Tito očekivao, već su se čak i povećavale, što je i razumljivo s obzirom na to da se radilo o sudbinama svih građana, njezinih nacija i narodnosti. Titova vizija, tada često ponavljana, navješćivala je da će reforma stabilizirati Jugoslaviju jer će sve njezine članice biti suverene. Međutim, upravo u tim danima mase naroda su se "budile" i homogenizirale pod nacionalnim zastavama, pokazujući da ih reforma ne zadovoljava. Dvije ključne republike, Hrvatska i Srbija, nisu bile zadovoljne.

U Hrvatskoj u kojoj je reforma prihvaćena s oduševljenjem, većina građana je težila radikalnijemu rješenju, još većoj samostalnosti. Bilo je i onih koji su vidjeli i šansu odcjepljenja. U Srbiji koja je, zahvaljujući novoj ekipi na čelu s M. Nikezićem i L. Perović, prihvatila reformu federacije, nicao je velikosrpski pokret. Njegovi nositelji, neki intelektualci i političari, "budili" su se iz sna u kojemu su dugo bili vjerujući da im je komunistički režim osiguravao hegemoniju. Oni su početkom 1970-ih došli do "šokantnog otkrića" da Tito namjerno razbija Jugoslaviju koju su oni smatrali svojom i širom, i užom, i jedinom "otadžbinom". Od hegemonista "preko noći" su postajali separatisti na crti napuštanja ideje Jugoslavije, okrenuvši se ideji Velike Srbije (spomenuta rasprava o ustavnim amandmanima na Pravnom fakultetu u Beogradu).

Skupina intelektualaca i partijskih prvaka SKH ocjenjivala je da Srbija i dalje ostaje na pozicijama svoga hegemonizma – bilo snagom financijskoga kapitala, bilo povratkom na centralizam u pogodnom trenutku; nisu vjerovali u iskrenu potporu Srbije ustavnoj reformi federacije. Otuda i sumnje u mogući zajednički život u jednoj državi. Potvrdu tim sumnjama nalazili su i u beogradskim masmedijima, koji su revnosno bilježili nacionalističke ekscese u Hrvatskoj, stvarajući uvjerenje kako i Centralni komitet SKH prelazi na separatističke, a to znači na proustaške pozicije.

Takvo je bilo stanje duhova u obje republike. Slovenija, Makedonija i veći dio BiH bile su znatno manje zahvaćene nacionalizmom slijedeći proces reforme federacije.

U kontekstu opisane političke klime pojavila se tzv. špijunska afera. Radilo se o tome da su savezno ministarstvo unutarnjih i vanjskih poslova po rutinskoj praksi, kao po vrpci, redovito izdavali razne analize, pa tako i one o djelovanju političke emigracije, i kao tajne informacije slali na određene adrese u federaciji i u republikama. U jednoj od njih pojavila se i informacija kako vodeći ustaški emigrant Branko Jelić, iz Berlina, tvrdi da ima kontakte s hrvatskim političkim vrhom, uključujući čak i Blaževića i Bakarića i još tri člana CK SKH, s kojima se kuje zavjera protiv Jugoslavije radi izdvajanja Hrvatske iz Jugoslavije i njezina uključivanja pod sovjetsku zaštitu. Budući totalno apsurdna, informacija nije odmah izazvala reakciju. U normanim prilikama ona bi prošla nezapaženo. Kada se, međutim, informacija analizirala i stavila u kontekst antihrvatske kampanje, lideri Hrvatske su procijenili da se radi o zavjeri koja je pokrenuta iz Beograda,

odnosno iz savezne administracije, tim prije jer se znalo da Udba ima svoje agente u redovima proustaške emigracije.

Hrvatsko rukovodstvo je procijenilo da se radi o istim snagama koje su 1969. preko Žanka pokušale destabilizirati Hrvatsku. Procijenjeno je također da se nova zavjera može razbiti samo pomoću Tita, s obzirom na njegovu moć i naklonost koju je pokazao u pokretanju i obrani Desete sjednice CK SKH. Tito je primio delegaciju CK SKH u sastavu Savka Dabčević-Kučar, Miko Tripalo i Pero Pirker. O tome S. Dabčević-Kučar piše:

“... Uznemireni i uzbuđeni posjetili smo Tita u Beogradu... Pomno nas sluša, ne prekidajući nas... Odmah predlaže da se osnuje komisija sa Stanetom Dolancom na čelu.”69

U Beogradu 23. ožujka 1971. održana je sjednica Predsjedništva SKJ na kojoj je Dolanc izvijestio:

“... Komisija, bez ikakve sumnje je konstatirala da je... postojala organizirana neprijateljska kampanja koja je trebala da kompromitira hrvatsko političko rukovodstvo...”70

S. Dabčević-Kučar dalje bilježi:

“... Bakarić je prvi govorio. Rekao je da je baš on bio jedan od onih koji je predložio da se ta pitanja pokrenu. Jelić ga ne bi zanimao da to nije povezano s radom u zemlji... inicijativa je dolazila iz Jugoslavije. Zato ne bi prihvatio mišljenje Komisije da je Jelić ili ta grupa inicijator i inspirator ove djelatnosti. Prihvatio bi ovu moju formulaciju da je to usko povezano s političkim podzemljem u Jugoslaviji...”71

Miko Tripalo, koji je vodio sjednicu (rotirajući predsjednik), rekao je:

“Oko Jelića su UDB-ini agenti ... što JeliĆ zna ... on im saopĆava ... to što zna da Će ... doĆi u Jugoslaviju. Ovdje u Jugoslaviji odgovarajuĆe službe ... slažu dosjee o nama...”72

Prema zapisu Savke Dabčević-Kučar: “Svi srbijanski predstavnici umanjuju problem (‘...još treba ispitati’ i sl.) sve svode na pitanje depeše, a to je ‘slučajna’ pogreška. Pobijaju bilo kakvu vezu države s Jelićevim intrigama... Tepavac, ministar vanjskih poslova, potpuno se ograđuje od ikakve pogreške... njegove ustanove…”73

Predsjedništvo je zaključilo raspravu s konstatacijom da je doista bila organizirana akcija za diskvalifikaciju hrvatskoga političkog vodstva, ali bez identifikacije inicijatora iz Jugoslavije. Slučaj se dalje prepušta istrazi organa savezne vlade koja je imenovala komisiju na čelu s M. Bulcom, također Slovencem. Ta se komisija izgubila u svađi u saveznoj vladi, koja nije identificirala aktere afere.

Hrvati su inzistirali da se otkriju akteri afere u saveznoj administraciji, ali se u tome nije uspjelo jer oni koji zakulisno djeluju ne ostavljaju “otiske” prstiju u takvim špijunskim operacijama.

Zato je cijela stvar završena bez jasne i precizne identifikacije onih koji su stajali iza afere. Predsjedništvo je zaključilo da se slučaj ne publicira. Međutim, CK SKH je na inzistiranje Bakarića i Izvršnog komiteta prekršio taj dogovor i na svojoj tajnoj 19. sjednici, 23. ožujka 1971, jednoglasno i javno

osudio zavjeru za koju je optužio “unitarističke i birokratske” snage u Jugoslaviji koje djeluju i “preko nekih organa savezne uprave”.

Javna izjava CK SKH o antihrvatskoj zavjeri dolila je novo “ulje” na politički “požar” u Jugoslaviji. Tito je, imajući na umu opću političku uznemirenost, a u težnji da se ubrza donošenje ustavnih promjena, odlučio sazvati XVII. sjednicu Predsjedništva SKJ u znatno proširenu sastavu. Za tu sjednicu sve republike i pokrajine opremile su svoje ekipe političkim platformama s kojima će nastupati. Svi su očekivali da će se dogoditi neka prekretnica u bilo kojem smjeru, a možda i smjena hrvatskoga rukovodstva.

Sjednica je na Brijunima trajala 3 dana – 28, 29. i 30. travnja 1971. – u vrlo dramatičnom ozračju. Predsjedavao je M. Tripalo. On je uoči sjednice u četiri oka s Titom dogovarao tijek sutrašnje drame.

“...Cijelo jutro prije toga”, kaže Tripalo, “kod njega su bili Kardelj i Bakarić. Našao sam ga u strašnom raspoloženju, nezadovoljna i gotovo u duševnom rastrojstvu”. Rekao je “... da se nalazimo pred kontrarevolucijom, da nitko ne treba imati iluziju da će on postupati kao Dubček (koji nije zaustavio “praško proljeće” pa su 21. kolovoza 1968. upale trupe Varšavskog pakta i okupirale Čehoslovačku, D.B.), već da će on uvesti red u zemlji pomoću armije i da će u svakoj republici naći grupu ljudi koja će ga poduprijeti u takvoj akciji.”74

Sluteći opasnost, a znajući kolika je moć i utjecaj Kardelja na sve ostale republike pa i na Tita, S. Dabčević-Kučar i P. Pirker su otputovali u Ljubljanu da ga “smekšaju” i odgovore od mogućeg udara na CK SKH. Evo Savkina zapisa o posljednjim Kardeljevim rečenicama:

“... Ponavlja svoja toliko puta izrečena stajališta: da mi, ali i srpsko rukovodstvo slabimo Jugoslaviju, jer ni jedni ni drugi ne želimo zaustaviti nacionalizme u svojim republikama. ‘Trebat će maknuti i vas i Nikezića’, govori bez trunke žaljenja, sustegnutosti i posve otvoreno. ‘Divljanja u Hrvatskoj i Srbiji ne smiju se više dopustiti. Sve to podsjeća na Čehoslovačku... Radije bih vidio i ruske tenkove... nego da vašom dubčekovštinom ugrožavate tekovine revolucije...’

Ujutro, 28. travnja, prije početka sjednice Tito čini očajnički potez: pozvao je Tripala, Savku i Pirkera da ih pripremi za sjednicu. Bilo je prilično oštro. Hrvati su mu rekli da je on i kao Hrvat dužan štititi hrvatske interese, da je hrvatski nacionalizam opravdana reakcija na hegemonističke snage itd. Na kraju Tito je rekao da osjeća ‘da ste u pravu, ali vam nedostaje državničke mudrosti.’”75

Na sjednici je Tito imao uvodno izlaganje, rekavši: “Nikada nisam bio tako zabrinut kao... danas ... Neka svatko kaže što misli...” Kao čovjek koji je već petnaestak godina ključni državnik u svjetskom pokretu nesvrstanih, upozorio je da se vodi računa o stabilnosti Jugoslavije kao uvjeta njegove uloge u tom pokretu. Govorio je i o opasnosti građanskog rata, upozorivši da će ga spriječiti armijom. O snagama koje teže dezintegraciji Jugoslavije Tito je rekao: “Čak i među nama ima takvih koji misle da bi bilo bolje da svaki bude sam za sebe”, zapitavši prisutne misle li se svojim “minijaturnim državicama oslanjati na Zapad ili na Istok”, te da to vodi gubitku bilo kakve samostalnosti.

Po reformi federacije svaka će republika "biti svoj gazda" pa zato više neće biti opasnosti od unitarizma. Oštro je napao masmedije; "naša štampa divlja", kazao je Tito.76

Nakon Tita, čelnik BiH, Branko Mikulić, težište je rasprave imao na srpskim i hrvatskim pretenzijama prema toj republici, rekavši i ovo:

"... sve intenzivnije i drskije se negira historijski kontinuitet BiH i plasiraju buržoaske teorije o ovoj republici kao srpskoj ili hrvatskoj zemlji. Već ima i javnih izjava u kojima se sugerira korigiranje granica BiH."77

Savka Dabčević-Kučar, s osjećajem optužene za hrvatsku nacionalnu politiku, imala je dugo izlaganje, četiri puta duže od Tita, tri puta duže od prosjeka četrdesetak govornika. Napala je hrvatski nacionalizam toliko da zadovolji Predsjedništvo SKJ, ali i da se ne zamjeri nacionalnom pokretu, kritizirala je unitarizam, ali u mjeri da ne provocira nazočne, a da bude prihvatljivo za hrvatsku javnost – što je išlo na štetu jasnoće političkih ciljeva i namjera. No, mora se priznati da njezine dileme nisu bile lake.78

Ključne teze Latinke Perović, čelnice CK Srbije bile su:

"... Naše opredjeljenje za ustavne promjene nije iznuđeno. U njega su ugrađeni ekonomski interesi Srbije... koja nema ni jednu primjedbu na ustavne amandmane... osim... da ih treba što prije provesti..."

U odnosima Srbije i Hrvatske odbija bilo kakve specifične odnose jer "...Ta teza odgovara danas velikosrpskim nacionalistima, i ne samo njima. Najprije sporazum s Hrvatima na račun svih ostalih, a potom s Hrvatima stvari rješavati na bazi odnosa snaga."

Nakon reforme federacije, SKJ se ne smije pretvoriti "u sredstvo za očuvanje centralizma".79

Predsjednik CK Srbije, M. Nikezić, bio je još određeniji rekavši: "U sistemu čiji je Savez komunista politički centar, to bi bilo ravno uspostavljanju prinudne uprave nad nacijama".80

J. Blažević je ponovio svoju godinama poznatu tezu:

"... u saveznoj upravi... petrificirana i zatvorena stara centralistička i etatistička struktura... imanentno reproducira otpore promjenama".81

Kardelj je preko Slovenaca plasirao svoje stavove. Tako je Janez Kocijančič, predsjednik CK NOJ-a rekao:

"... za Jugoslaviju podjednako je loše ako se Srbi i Hrvati svađaju ili ako se nagode. Jer, i u jednom i u drugom slučaju to znači faktički neravnopravnost svih ostalih i mora se via facti pretvoriti u bitku ili dogovor o hegemoniji..."82

Predsjednik savezne vlade M. Ribičič dramatizirao je opće stanje rekavši da je Jugoslavija na trećemu mjestu po broju štrajkova u Europi, da je 700.000 radnika u inozemstvu, te upozorio da je nastala velika promjena prenošenjem državnoga kapitala u banke koje su, zajedno s vanjskotrgovinskim organizacijama postale kreatori ekonomske politike – što se uglavnom odnosilo na Beograd.

Glavna teza čelnika Makedonije, K. Crvenkovskog, bila je ovako formulirana:

“... prvi put u svojoj 150-godišnjoj borbi za nacionalno oslobođenje Makedonija ... je našla u narodima i narodnostima Jugoslavije najbolje saveznike, ... s obzirom ... da njeni susjedi izvan granica Jugoslavije još uvijek gaje svoje stare... pretenzije... Iz toga ne bi trebalo da budem shvaćen da je Makedonija za bilo kakvu Jugoslaviju...”83

Ostale diskutante iz republika i pokrajina možemo izostaviti jer su samo dopunjavali izlaganje svojih glavnih predstavnika.

Trećeg dana sjednice po podne dogodio se dramatičan trenutak: šef sovjetske države Brežnjev je iz Moskve nazvao Tita. O tome je Savka Dabčević-Kučar napisala:

“... Za jutarnje sjednice najednom je ušao ađutant, prišao mu i nešto prišapnuo na uho. Rekao nam je da ga hitno zovu na telefon i da moli kratki prekid. Nismo znali o čemu se radi. Ali, neki je nemir prostrujio među nama jer Tito nikad nije napuštao sjednicu dok je trajala.

... Zadržao se prilično dugo. Nismo se micali iz dvorane, a nije nastala ni neka buka, kako se to zbiva u prekidima sjednica, sve je bilo prigušeno, razgovaralo se tiho, susjed sa susjedom. Koliko se sjećam, nitko se nije ni digao sa svojega mjesta. Čekali smo.

Tito se vratio, odlučna koraka, vrlo ozbiljan, gotovo namršten i odmah je kazao: ’Upravo me telefonski iz Moskve nazvao Brežnjev.’ Nakon tih prvih riječi nastala je mrtva tišina. Pale su kao udarac malja. U dvorani je porasla napetost, nitko nije ništa pitao. Svi smo zurili u Tita očekujući što će reći. Ne smije se zaboraviti da je to bilo ono vrijeme (o kojem sam pisala na drugome mjestu) kad nam se serviralo, a mi smo tada u to bili čvrsto uvjereni, kako Rusi prikupljaju vojne snage na jugoslavenskim granicama...

... Uzimajući sve to u obzir, poziv iz Moskve djelovao je i stvarno i zastrašujuće.

Tito nam, dakle, priopćuje kako ga je Brežnjev pitao što se to događa u Jugoslaviji, i kako mu je ponudio svoju pomoć! Kako su ‘silno zabrinuti za situaciju u Jugoslaviji’. Kako ga je upozorio na to da su u ‘Jugoslaviji ugroženi temelji socijalizma i jedinstvene države’. Da je spominjao ‘dubčekovštinu’ (naslušali smo je se tih dana). Kaže kako je Brežnjeva uvjerio da mi ‘vladamo situacijom’, da nemaju razloga za zabrinutost i kako nama ‘nikakva pomoć ne treba’.

Evo izvornih izvadaka iz Titova izlaganja, po mojim bilješkama (poslije korigiranim stenogramom sa sjednice):

“U dvije godine zvao me Brežnjev samo jedanput, a sada eto za vrijeme sjednice... Dugo nisam mogao dobiti vezu... Zatim sam začuo glasić sekretara Sergejeva. ‘U čemu je stvar?’ pitam ja. Telefon preuzima Brežnjev. ‘Druže Tito, svakakve se prenose glasine, informirani smo da se trupe kreću prema Beogradu, da je situacija kritična’. ‘Druže Brežnjev, mi smo tri dana ovdje razgovarali, sad smo na završetku, to su sve dezinformacije. Nikakve trupe se ne kreću, niti trebamo upotrebu sile prema unutra. Radimo na konsolidaciji Partije. Imamo krupnih pitanja koja može razriješiti samo Partija. To mi moramo riješiti sami bez pomoći bilo koga.’ Oni primaju tu informaciju i pozdravljaju tu inicijativu i energičan

obračun sa svim neprijateljima socijalizma. 'To radimo, lako ćemo riješiti naše probleme, hvala na brizi.' Brežnjev se izvinjava što nije došao da 'porazgovaramo'. Odgovaram da je i meni žao... 'Želimo da dođete i da porazgovaramo'. Jasno da ne možemo na ovom telefonu razgovarati o svemu što bismo željeli. Jasno da ćemo svoju brigu sami riješiti.

Toliko Tito o razgovoru. Nastavlja, zatim sa svojim komentarom, natmuren je i djeluje zabrinuto:

'Obistinilo se ono što sam rekao na početku. Pletu se krupne spletke oko nas. Ne zna se gdje je taj čvor zavezan. Ali vrijeme je da sad to odlučno presiječemo. Da odlučno onemogućimo obavještajne centre da nam pletu konce oko vrata. Potrebne su izvjesne oštrije mjere prema nekim ljudima, pa ćemo vidjeti! Da pronađemo i one za koje sada ne znamo. One koji predstavljaju pione, a i koji prave spletke: Može nam svima biti jasno da se ne smijemo šaliti! Ta situacija omogućava da idemo oštrije mjerama protiv onog što nam stoji na putu. Da prihvatimo amandmane, da se okrenemo sebi... da postavimo pitanje socijalizma i radničke klase.'

Opet upozorava da 'se ne šalimo, jer to nije sitnica'; da 'ne treba panike, ja sam najmanje paničar'...

... Tako je Tito, umjesto opoziva koji se pripremao za tu sjednicu, svoj zahtjev da se 'primirimo', 'zbijemo redove', idemo oštrije na neprijatelje, osim svojim autoritetom podupro i opasnošću od ruske intervencije!

U to ime, budući da smo bili suočeni s tako katastrofalnom mogućnosti, zahtijevao je od svih 'red' i potpuno priznavanje njegove vrhovne vlasti. U usporedbi s mogućnosti 'bratske intervencije' vojske SSSR-a nije se činio toliko pretjeran njegov zahtjev neka se uspori neka 'prevelika demokracija'".84

Savka, dakle, misli da se radilo o Titovoj igri. Drugi su išli dalje s tezom da je razgovor izmislio da bi natjerao Predsjedništvo SKJ da se složi oko zaključaka. Tripalo je, međutim, uvjeren da se razgovor stvarno i dogodio. On piše:

"... razgovor je obavljen običnim telefonom – za to vrijeme su telefonske veze i UKV veze oko Rijeke i Pule bile paralizirane – o tome su mi ... pričali rukovodioci tajne policije, nezavisno od spomenutog događaja. Da je razgovor zbilja obavljen potvrđuje i V. Mićunović, tadašnji ambasador u Moskvi..."85

Razgovor Tita i Brežnjeva može se staviti u kontekst njihovih daljnjih odnosa, ali još više u kontekst odlučnosti SSSR-a da se Titova vlast brani svim sredstvima. Naravno, Tito bi bio posljednji koji bi ih pozvao u pomoć. Takvih bi, međutim, bilo više nego što bi Rusi tražili.

Skoro odmah nakon ruske intervencije, Predsjedništvo je usvojilo zaključke, među kojima je ovo glavna točka:

"...Borba za socijalistički i klasni sadržaj nacionalne afirmacije, za eliminiranje ostataka birokratskog centralizma i unitarizma zahtijeva jedinstvo, odlučniju i konkretniju borbu protiv svih vidova nacionalizma u vlastitoj sredini. Predsjedništvo SKJ je jedinstveno u ocjeni da je nacionalizam osnova

okupljanja svih antikomunističkih snaga, da podriva povjerenje i jedinstvo naroda i narodnosti Jugoslavije i vodi potkopavanju jedinstva SKJ...”86

Politička bitka na XVII. sjednici Predsjedništva SKJ, po Titovoj želji, završila se bez očekivane odluke, po Kardelju čak skoro sigurne. Svi su znali da je ključ za rješenje jugoslavenske krize na relaciji Beograd-Zagreb.

Srbijanska ekipa vješto je odigrala svoju ulogu. Polazeći od općeg uvjerenja ostalih republika, posebno Hrvatske i Slovenije, da je Srbija bedem centralizma, Srbi su se deklarirali kao uvjereni anticentralisti, tvrdeći da je reforma federacije spasonosna za Srbiju. Oni su čak, i to jedini, tražili da se SKJ federalizira kao što se i država federalizirala, kako partijski vrh (Tito) ne bi mogao pojedine republike stavljati pod prinudnu upravu (M. Nikezić).

Titov način upravljanja krizom ostaje zagonetkom. Iako je bio najoštriji u kritici stanja, rekao je čak da i među članovima Predsjedništva SKJ ima onih koji teže dezintegraciji Jugoslavije, ipak nije tražio smjenu najodgovornijih prvaka Hrvatske i Srbije iako bi po poznatim pravilima svih ostalih komunističkih režima takvi bili smjesta likvidirani.

O njegovim vlastitim dilemama može se samo nagađati. Međutim, imajući na umu činjenicu da je još prije skoro 10 godina govorio o mogućem raspadu Jugoslavije (sjednica Izvršnog biroa SKJ ožujka 1962) i činjenicu da se radilo o jasnoj tendenciji raspadanja i režima i države, mogla se očekivati odluka o smjeni najodgovornijih, naravno, po komunističkim, a ne demokratskim kriterijima. To Tito nije učinio.

Vjerojatno je Tito vjerovao, a to je i stalno govorio, da će reformom federacije prevladati državnu krizu. Kao čovjek koji se uživio u ulogu državnika svjetskog ugleda, priželjkivao je savladavanje teške krize Jugoslavije kao bitnog uvjeta da dalje nastavi s tom svjetskom ulogom. Na njega je, pretpostavljivo, djelovala i činjenica da još u Hrvatskoj, a posebno u Srbiji, u toj fazi nije bilo lako formirati alternativne ekipe smijenjenim prvacima, iako je rekao da će u svakoj republici naći onih koji bi ga u toj akciji podržali.

Vjerojatno je djelovalo i to da on ne želi oponašati kralja Aleksandra i zavesti osobnu diktaturu, što je nekim suradnicima govorio (Tempo – rečeno u ranijem tekstu!). Konačno, radi se o uravnoteženom lideru koji se mača laćao zaista samo u onim situacijama kada se čvor drukčije nije dao riješiti.

U kontekstu događanja mora se postaviti i pitanje zašto Tito i Kardelj nisu sugerirali neposredan sporazum Zagreba i Beograda. To, međutim, nije dolazilo u obzir zato što bi oslabilo njihovu vlast i moć, a posebno arbitrarnu ulogu; osim toga to bi bilo “na nož” dočekano od ostalih republika, posebno od Slovenije, koje su se bojale dvostruke hegemonije. Titova politika bila je ravnopravnost, a ne sporazum na račun trećih. Međutim, nezavisno od Titove i Kardeljeve politike, vodeći političari i Srbije i Hrvatske bili su neskloni sporazumu pa čak ni onom tajnom. Srpsko vodstvo, uključujući i njegov liberalni dio, sumnjičavo je gledalo na Desetu sjednicu. U 1970. godini održana su dva sastanka državno-partijskih delegacija o kojima Savka piše:

"... Na prvom sastanku... u Beogradu Latinka Perović nas je na samom početku sastanka zapitala... 'Jeste li vi za Jugoslaviju'. Oni su držali da naši zahtjevi ruše Jugoslaviju... Zato nas nisu poduprli kad smo zahtijevali da se razbiju centri ekonomske moći... u Beogradu.

... Na drugom sastanku u Zagrebu... zapitala sam Marka Nikezića zbog čega ...ne utječe na srpsko rukovodstvo da se udovolji našim hrvatskim zahtjevima... On je rekao: 'Savka, razumite me, ja sam biran od srpskog naroda, a on to ne prihvaća. Ja moram dok obavljam funkciju na kojoj sam sada zastupati ono što Srbi žele...'"87

Što se više razvijao maspok u Hrvatskoj, Srbija je računala da će on sve više jačati, dosegnuti točku na kojoj će izazvati udar i biti slomljen.88 Dakle, oni ne žele pregovarati s budućim gubitnikom.

S hrvatske strane, nije bilo želje za sporazumom jer se smatralo da obje struje u Beogradu, Markovićeva i Nikezićeva, nude ili centralizam ili dominaciju kapitala pa su zato obje neprihvatljive, a treće politike nema.

Nakon udara iz Karađorđeva, M. Nikezić će 10. veljače 1972. u razgovoru s novinarom "Komunista" reći:

"... Često su nam govorili – dajte, sjednite, dogovorite se s Hrvatskom. Mi smo to odbijali. Smatrali smo da ono što je značajno da se raspravi treba učiniti u jugoslavenskim forumima."89

Iako su se i Zagreb i Beograd pribojavali Titova udara, do sporazuma ipak nije došlo; to će omogućiti državno-partijskom vrhu Jugoslavije da likvidira obje sukobljene strane.

Prvi će pasti zbog nacionalizma, a drugi zbog antikomunizma, antisovjetizma, antititoizma i grijeha dominacije na osnovi kapitala.

1 Ovisno o kontekstu rabe se i termini "masovni pokret" i "hrvatsko proljeće".
2 Ovdje se nameće paralela s versailleskim poretkom iz kojeg neke države nisu mogle izaći sve dok ga nacistička Njemačka nije razorila. To će se isto dogoditi i nakon sloma komunizma 1989/1990.
4 Autorove bilješke sa sjednice Izvršnog biroa SKJ.
5 O mogućem raspadu Jugoslavije i budućoj apokalipsi autor je 12. veljače 1969. razgovarao s M. Krležom. U jednom trenutku Krleža je rekao da ni u mašti nije predviđao pokolje 1941-45, iako je kao književnik obdaren maštom, ali da su ti pokolji bili "plavi otok" prema onima koji bi se mogli dogoditi u slučaju neke opće konflagracije. Tvrdio je da će i u budućnosti nacionalni faktori biti odlučujući. Jugoslavija se drži samo na jednoj karici – na J. B. Titu. Međutim, ni on više nije moćan jer starca od blizu 80 godina, ovi mladi političari neće slijediti – svi čekaju njegov odlazak. Govorio je o Titu s poštovanjem – prvi je ujedinio sve

Hrvate u jednu zemlju, Kranjcima je donio spas od tranzitnog udara, Srbima prosperitet, a o drugima da se i ne govori. Inače, Jugoslavija nije morala biti stvorena ni 1918. ni 1945. Osudio je NDH, posebno ustaške funkcionare držeći ih patološkim tipovima. Aktualni porast nacionalizma posljedica je nacionalnog nihilizma SKH.

6 Svi koji su se bojali reakcije Srbije zbog smjene Rankovića nisu dovoljno uzeli u obzir da su mnogi i u Srbiji željeli osloboditi se svemoćne Rankovićeve Udbe.

7 "NIN", 21. kolovoza 1971. Podaci imaju relativnu vrijednost jer je Srbija preko Kosova imala znatno veći natalitet, pa je zato i manji udio po stanovniku.

8 "Vreme", Beograd, 20. siječnja 1992, str. 34.

9 Petain (Peten), francuski maršal, pobjednik 1918. nad njemačkom armijom – 22. lipnja 1940. potpisao kapitulaciju pred Hitlerom.

10 "Vreme", 27. siječnja 1992, str. 42. Uz uvažavanje stila licentia poetica, Popović je u svemu pretjerao i – pogriješio. Jer, taj će umirući "senilni" starac vladati još punih 11 godina i lukavošću nadigrati sve svoje protivnike u borbi za vlast.

11 General Borojević pripadao je tzv. liberalnoj struji u vojnom vrhu.

12 L. Perović, nav. dj., 85.

13 Tom odlukom Tito je dobio aplauz potpuno suprotnih političkih grupacija: unitaristi su mu čestitali na stvaranju autoritarnog vrha koji će spasiti Jugoslaviju, a federalisti su znali da će on time još sigurnije voditi u reformu federacije.

14 L. Perović, Zatvaranje kruga - ishod rascepa 1971-1972, Svjetlost, Sarajevo, 1991, 90.

15 Detaljnije o tome M. Tripalo, Hrvatsko proljeće, Globus, Zagreb, 1990, 146-147.

16 O prekidu suradnje unutar Službe državne sigurnosti u Predsjedništvu SKJ iznesen je podatak kako je SDS iz Crne Gore javila saveznoj SDS da u Crnoj Gori nema nijednog ruskog špijuna, a SDS iz Ljubljane da u "cestnu aferu" nije bio umiješan ni jedan slovenski emigrant.

17 M. Žanko je bio fanatični komunist, primjer asketskog načina života, ministar koji nije htio imati državni auto. Bio je uvijek "kao zapeta puška", budan na sve što je bilo kritično prema ideologiji i politici SKJ. Njegov jugounitarizam valja smjestiti u taj duhovni život i mentalni sklop.

18 M. Tripalo, nav. dj., 111.

19 Savka Dabčević-Kučar, ' 71 - Hrvatski snovi i stvarnost, Interpublic, Zagreb, 1997, str. 124-125.

20 Isto, 129.

21 Vladimir Bakarić, Društvene klase, nacija i socijalizam, Školska knjiga, 1976, 223.

22 Isto, 224.

23 Vladimir Bakarić, Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija, knj. 3, Informator, Zagreb, 1983, str. 108.

24 Deseta sjednica CK SKH 15, 16. i 17. siječnja 1970, Vjesnik, Zagreb, 1970.
25 Isto, 16, također 6 i 9.
26 Isto, 9.
27 Isto, 9.
28 Isto, 12.
29 Isto, 123.
30 Isto, 124, 125.
31 Isto, 125.
32 Isto, 125, 126.
33 Isto, 126, 127.
34 Geneza maspoka, 456.
35 Isto, 485.
36 Isto, 421.
37 Savka Dabčević-Kučar, nav. dj., 149.
38 S. Vukmanović je u proljeće 1970. nagovarao Tita da zavede diktaturu. "Rekao sam mu da je revolucija smrtno ugrožena. Kontrarevolucija nastupa pod tajnom zastavom i pod parolama samoupravljanja. Jugoslavija je ugrožena. Ti, Stari, za sve odgovaraš, zadnji je čas da to zaustaviš. Tito mi je rekao da on to ne može učiniti jer bi postupio kao diktator kralj Aleksandar 1929. Odgovorio sam mu da postupi kao Lenjin, koji se pozvao na revoluciju i radničku klasu, pa i Ti isto učini. Otišao sam, ali ga nisam nagovorio" (Iz razgovora s autorom 4. travnja 1970).
39 Početkom 1969. zapitao sam V. Bakarića računa li se s oživljavanjem Saveza komunista. Odgovorio mi je: A, zašto bi ga trebalo oživljavati. Pustite ga da nestane! Tako je govorio predsjednik Saveza komunista Hrvatske!
40 U Beogradu je kružila krilatica koja kaže: ako u Ljubljani protiv Jugoslavije demonstrira 100.000 ljudi, mi u Srbiji mirno spavamo. Kada se u Zagrebu pojavi antijugoslavenski članak nekog piskarala, mi se u Beogradu dižemo na noge.
41 G. Nikoliš tvrdi da je osim ostalog Bakariću rekao i ovo:

"Ni 1936. kada je trebalo braniti Španjolsku Republiku, ni 1941. (ustanak) ni 1948. (IB), ni 1966. (Ranković) nije bilo nikakve potrebe da me se uvjerava u stavove naše Partije... jer ...su ti stavovi apriorno i moji stavovi... kad je riječ o X. plenumu CK SKH, priznajem javno da se nalazim u redovima 'manjine' kojoj mnoge stvari nisu jasne... Ja sam prvi put u životu zapao u situaciju da, zbog političkih dilema ne spavam noću, pa sam u neprestanoj polemici sa stavovima... Desete sjednice ... Na moje direktno pitanje tko su ti ljudi koji su snovali svrgavanje političkog rukovodstva... drug Bakarić je odgovorio: To Vam ne mogu reći pa da me pečete" (Geneza maspoka, 527,531).

42 Geneza maspoka, 571.

43 Isto, 571.

44 Isto, 572.

45 Isto, 573.

46 Isto, 573.

47 Isto, 574.

48 Isto, 575.

49 Isto, 577, 578.

50 Isto, 591.

51 Isto, 591.

52 Isto, 585.

53 Isto, 584-586.

54 Isto, 591, 592.

55 Hrvati će Kardelju u grijeh stavljati smjenjivanje Hebranga 1944, "udar" na X. sjednicu, pritisak na Tita 1971. da smijeni ekipu tzv. maspoka – nalazeći u tome njegovo trajno "antihrvatstvo".

56 Savka Dabčević-Kučar, nav. dj., 174-175. Zbog manipulacije sa zapisnikom, Tito je smijenio svoga šefa kabineta Jožu Smolea i šefa Partije u JNA generala B. Borojevića.

57 Teze o mogućem odustajanju od ideje Jugoslavije E. Kardelj je u svibnju 1971. izložio ovome autoru.

58 Godine 1962. posjetio sam Tuzlu i Osijek. Tuzla je osječkoj Saponiji isporučivala sirovine, a radničke plaće bile su 2:1 na štetu Bosanaca.

59 "Express" o 71. Special, Sarajevo, travanj 1991, str. 55.

60 "Borba", 13. travnja 1971.

61 Karakterističan slučaj: na prijedlog da se prištinsko sveučilište učlani u zajednicu sveučilišta Srbije, Albanci bi odgovorili da su oni već članovi zajednice jugoslavenskih sveučilišta.

62 S. Dabčević-Kučar, nav. dj., 186.

63 Isto, 301.

64 M. –urić, "Student", list Saveza studenata Beogradskog univerziteta, broj od 4. travnja 1971.

65 "NIN", br. 1415. od 19. veljače 1978, str. 64, 65.

67 Iz predavanja M. Veselice, na seminaru "Unitarizam - recidiva autonomaštva", Split, travnja 1971.

68 M. Tripalo u razgovoru s A. Glibotom i Vladom Veselicom za "Hrvatski glasnik", srpanj 1971.

69 S. Dabčević-Kučar, nav, dj., 500.

70 Isto, 504.

71 Isto, 508.

72 Isto, 512.

73 Isto, 513.

74 M. Tripalo, nav. dj., 149.

75 S. Dabčević-Kučar, nav. dj., 551-553.

76 Druga konferencija SKJ, Prilog 3, Beograd, 1972, (brošura), str. 7-10.

77 Isto, 15.

78 Isto, 33-34.

79 Isto, 27-28.

80 Isto, 140.

81 Isto, 140.

82 Isto, 155.

83 Isto, 104.

84 S. Dabčević-Kučar, nav. dj.

85 M. Tripalo, nav. dj.,151.

86 Isto, 222.

87 Savka Dabčević-Kučar, nav. dj., 179.

88 Ova procjena je autoru rečena u svibnju 1971. prilikom uručenja jedne poruke M. Tripala za razgovor.

89 Slavoljub \ukić, Slom srpskih liberala, F. Višnjić, Beograd, 1990, str. 40

Glava XIII.

RASCJEP U HRVATSKOMU NACIONALNOM POKRETU

1. Rascjep u rukovodstvu SKH u proljeće 1971. godine

Nakon suglasnosti svih republika i pokrajina na XVII. sjednici SKJ da se što prije proglasi reforma federacije i da se pokrene kampanja protiv nacionalizama u cijeloj Jugoslaviji, održani su u cijeloj zemlji partijski sastanci na kojima su prorađivane te direktive. Centralni komitet SKH je to učinio 13. i 14. svibnja 1971. na dvodnevnom zasjedanju na kojemu su jednoglasno prihvaćeni stavovi i zaključci 17. sjednice; složili su se da je "nacionalizam u Hrvatskoj u porastu i da predstavlja izravnu kočnicu za daljnji samoupravni razvoj".1

Tito je u toj fazi bio najviše angažiran na formiranju novoga državnog vrha Jugoslavije u skladu s reformom federacije. Nastojao je na čelo savezne vlade dovesti nekog od političkih prvaka iz republika, ali su oni "bježali" od vrhovnih funkcija u federaciji. O tome sam Tito kaže:

"Ja sam konzultirao sve republike i pokrajine, i nitko ne daje prijedloge, nitko ne želi biti predsjednik Saveznog izvršnog vijeća (vlade). Nitko to neće. Slovenci su mi danas rekli da nitko od njih to neće da bude. Makedonci su mi to isto rekli. Srbi isto tako, i Hrvati. Svi redom kažu da ne žele dati nekoga za predsjednika."2

Tito je pokušao za predsjednika savezne vlade pridobiti ili predsjednika CK Srbije M. Nikezića ili predsjednicu CK Hrvatske Savku Dabčević-Kučar; oboje su odbili tu ponudu. Kasnije će oni to protumačiti Titovom namjerom da time oslabi moć Srbije odnosno Hrvatske. Istodobno je pokušao pridobiti M. Tripala, prema kojemu je gajio iznimne simpatije, rekavši da je za njega predvidio funkcije "o kojima on i ne sanja". I Tripalo je odbio tu ponudu jer je i on dobio dojam da ga se želi instrumentalizirati u suzbijanju nacionalnoga pokreta.3

Imajući u vidu činjenicu da je Tito tada govorio da se želi osloboditi jedne od funkcija, valja pretpostaviti da je upravo pripremao Tripala za šefa SKJ. No, to ostaje samo pretpostavka.

Pošto su Hrvatska i Srbija odbile fotelju predsjednika savezne vlade, Tito je prihvatio Džemala Bijedića, političara iz BiH.

Nakon proglašenja reforme federacije 30. lipnja 1971. nastavljen je rad Savezne ustavne komisije na tzv. drugoj fazi reforme federacije. Ona bi završila donošenjem novog ustava koji bi bio na trasi stvaranja

konfederacije. On će se, međutim, donijeti tek 1974. jer je rad 1971. i 1972. prekinut zbog teške političke krize.

U duhu ustavne reforme federacije izvršene su i promjene u državnom vrhu Jugoslavije. Formirano je Predsjedništvo SFRJ. Njega nije birala savezna skupština već skupštine republika i pokrajina, a savezna ih je samo proglasila izabranima. Predsjedništvo za svoj rad nije odgovaralo skupštini SFRJ već svojim republikama i pokrajinama. U slučaju spora raspušta se i skupština SFRJ i Predsjedništvo SFRJ. Uz Tita kao predsjednika bira se i potpredsjednik na jednu godinu po pravilima rotacije. Takva pozicija Predsjedništva bliža je ideji konfrederacije nego federacije. Na crti te konfederalne tendencije ustanovljeni su i međurepublički komiteti, njih desetak, za različite grane društvenoga života. Oni su pripremali projekte odluka za saveznu vladu, što je smanjivalo njezinu moć i vlast. Zapravo, to su bila pregovaračka tijela republika i pokrajina.

Tri najmoćnija lidera – Tito, Kardelj i Bakarić – programirali su da se novim ustavom realizira projekt promjena državnog uređenja prema konfederaciji. Međutim, taj su projekt ugrožavale republike i pokrajine, prije svih Srbija i Hrvatska jer su nastavile s onom politikom koju su izgradile u prethodnoj fazi. Drugim riječima, problem će biti u tome hoće li sukobi dopustiti miran rasplet krize, što je najviše ovisilo o Srbiji i Hrvatskoj.

U Srbiji je narastala antihrvatska i antititovska kampanja, koja je jačala i zato što XVII. sjednica nije smijenila hrvatsko rukovodstvo, kako se očekivalo. Desetak dana nakon XVII. sjednice na osnovi špijunske informacije iz Moskve, Tito je napao srpsko rukovodstvo zbog toga što je M. Todorović, koji je u travnju 1971. u ime SKJ bio na kongresu KPSS-a, govorio protiv Tita; Tito je pak to povezao s rankovićevskim snagama i nekim umirovljenim generalima u Beogradu, pa je zatražio njihovo uhićenje zbog zavjere, što je Srbija odbila. Umjesto toga, ona se odlučila na "protunapad". Sredinom svibnja 1971. rukovodstvo je Srbije zahtijevalo razgovor s Titom. O razgovoru, koji je bio vrlo oštar, L. Perović je napisala:

"... Tito nas je primio u Belom dvoru... ljut i neraspoložen... rekavši: 'Da vidimo o čemu se radi?' Svih dvadesetak prvaka su branili politiku Srbije. O žestini sukoba govori Latinka Perović koja je Titu rekla da su za njega srpski kadrovi dobri samo u njegovim nekrolozima, što se odnosilo na Titov govor na nedavnom pogrebu M. Popovića. Petar Stambolić je Titu rekao: 'Druže Stari, poznaješ me četrdeset godina. Uvjeravam Te, osim ovih ljudi (mislio je na republičko rukovodstvo na čelu s M. Nikezićem i Latinkom PeroviĆ, D.B.) svi ostali u Srbiji su birokratske krpe.' StamboliĆ Će godinu dana kasnije voditi akciju za smjenjivanje tog istog rukovodstva."4

Još jedan detalj o sukobu Tita i Srbije. Na svečanoj akademiji u prigodi 30. godišnjice ustanka, 7. srpnja 1971, uz nazočnost delegacija iz svih republika i beogradske elite, "... Titov ulazak u dvoranu nije pozdravljen aplauzom. Svi su ostali sjedeći. To se ponovilo i na kraju svečanosti. To se dogodilo prvi put

nakon rata. Bila je to manifestacija nezadovoljstva prilikama u zemlji i osjećanja da za njih Tito snosi i direktnu odgovornost...”5

I još jedan detalj: na upit M. Tepavca o osobnoj sigurnosti lidera Srbije, M. Nikezić je rekao: “Pa, i da me ubiju sada, svatko bi pomislio da to nije bez znanja Predsjednika Republike.”6

U državnim i partijskim strukturama, a naročito među inteligencijom Srbije, sve više se širilo saznanje i uvjerenje da Tito, kojeg su godinama nakon rata smatrali najstabilnijim i najtvrđim čuvarom Jugoslavije, vodi politiku razbijanja Jugoslavije jačanjem suverenosti republika, a naročito srpskih pokrajina. Ta je masovna svijest imala izvor u gotovo stoljetnoj ideologiji velikosrpstva, koje je Jugoslaviju doživljavalo kao proširenu Srbiju. Kao što će kasnije tumačiti književnik D. Ćosić, radilo se o buđenju srpske nacionalne svijesti koju je dugo godina nakon rata bila zarobila komunistička ideja jugoslavenstva.

Događaji u Hrvatskoj nizali su se na specifičan način. Do XVII. sjednice Predsjedništva SKJ, svi njezini lideri djelovali su na platformi Desete sjednice. U proljeće 1971. gotovo cijelu Hrvatsku zahvatio je plamen nacionalnog pokreta. Politička demokratizacija omogućila je rađanje dvaju novih političkih centara – jedan u Matici hrvatskoj, a drugi u studentskom pokretu. Prirodno je da se u političkim borbama jedan dio članova CK sve više izdvajao po borbenosti i da su pojedinci – Savka Dabčević-Kučar, Miko Tripalo, Pero Pirker, Dragutin Haramija, Ivan Šibl, Srećko Bijelić, koji su činili “liderski vrh” – stjecali ugled nacionalnih vođa. Isti je proces bio i u kulturnim institucijama gdje su liderske ambicije pokazali Marko Veselica, Šime –odan, Franjo Tuđman, Vlado Gotovac, Dražen Budiša, Ivan Zvonimir Čičak i dr.

Borba protiv jugounitarizma i centralizma privlačila je sve šire i šire krugove naroda, uključujući i one koji su prije bili pasivni, pa i one koji su bili antikomunisti, što je u prirodi svakoga nacionalnog pokreta.

Prvaci nacionalnog pokreta morali su se sukobiti s pojedinim starim vlastodršcima ne samo zato što promjene u politici to nameću, već i zato što se radilo o birokratiziranim i okoštalim strukturama. Novi prvaci su sebe smatrali naprednijim, suvremenijim i demokratskijim od onih koji su monopolno vladali od 1945. Razumije se da se radilo i o borbi za “fotelje”, za vlast.

Što se tiče raspoloženja masa, golema većina Hrvata nosila je ideju samostalne države, što je opća zakonitost za svaku naciju. Težnja za nacionalnom državom bila je potencirana i uvjerenjem da bi izalaskom iz Jugoslavije Hrvatska bila primljena u Zapadnu Europu, u kojoj se vidio “cvatući vrt” demokracije i visokoga životnog standarda, gdje su plaće 3-5 puta veće od onih u Jugoslaviji. Rasla je i spoznaja da se na tom putu ispriječila Jugoslavija kao država, a u samoj Hrvatskoj partizanska generacija i veĆina srpskog pučanstva sklonog da bude instrumentalizirano iz Beograda.

S druge strane, društvo se nije politički homogeniziralo. Ono je zapravo bilo konfliktno. Podjele iz građanskog rata 1941-45. još su bile žive. Dio naroda, koji je svojedobno bio vezan za NDH i HSS, kao i njihovo potomstvo, stremio je samostalnoj državi, nije prihvaćao komunizam. Nasuprot tom političkom

bloku stajala je partizanska generacija i njihovo potomstvo, mada podjela nije ni jasna ni kruta, jer je praćena i prelijevanjem iz jednoga u drugi politički blok, ovisno o okolnostima. No, podjela je postojala pa je zato bilo moguće uzbuditi mase i dovesti ih u konfliktnu situaciju.

Spomenuta "liderska grupa" težila je homogenizaciji u nacionalnom pokretu, što je izazvalo otpor onih koji su smatrali da se hrvatski nacionalni interesi mogu bolje i lakše ostvariti ako se slijedi politika Tita i SKJ. Struja koju je "personalizirao" V. Bakarić smatrala je da je reformom federacije postignuto ono što je bilo moguće, zatim da se već ulazi u II. fazu reforme koja će donijeti još veću samostalnost Hrvatske, pa zato nacionalna euforija i "svađa" s ostalim republikama može biti opasna, s obzirom na međunarodne okolnosti, opasnost od SSSR-a te odnose snaga u Jugoslaviji – opasnost od JNA i Srbije. Radilo se o novom obliku Bakarićeve "mačekovštine" – čekanje do boljih prilika. Uz to, naravno, i održavanje je vlasti bilo motiv borbe protiv nacionalne euforije.

Obje su opcije bile nacionalno i legitimne i uvjerljive za njihove vođe i pristaše. Prvi su htjeli do cilja što prije, a drugi su računali na duži rok, slično Kardelju koji je u državno-partijskom vrhu otvoreno zagovarao konfederaciju ili savez suverenih država što je bilo čak radikalnije od onoga što su zagovarali Tripalo i Savka.

Razlika, međutim, između politike koju je zagovarao Vladimir BakariĆ i one koju je vodila skupina oko Mike i Savke nije bila tako velika, jer oni nisu nikada zagovarali separatizam ili građansku demokraciju veĆ samoupravni socijalizma i održavanje Jugoslavije; predviđali su evolutivni put, a ne raspad Jugoslavije u krvi. Govorili su kako nitko nije mogao predvidjeti reformu federacije prije 5-6 godina. Jugoslavija 1971. neusporediva je s onom iz 1950-ih. Takav razvitak Će se nastaviti po fazama: sutra carine, prekosutra svoja predstavništva u ambasadama Jugoslavije, zatim nacionalna vojska preko TO, itd., i jednog dana ćemo konstatirati da je proces već toliko odmakao da imamo samostalne države.

Politička borba između frakcija vodila se o aktualnim društvenim problemima – u rasponu od interpretacije nacionalne povijesti, tumačenja karaktera II. svjetskog rata, jugoslavenskoga centralizma, privrednoga sustava, deviznoga režima do vizije budućnosti. Radikalni aktivisti negirali su bilo kakve pozitivne rezultate, a njihovi su protivnici tumačili da se Hrvatska uspješno razvijala. Ta borba, naravno, nije mogla ostati samo u Centralnom komitetu, već se spuštala do građana, na ulice, do poduzeća i ustanova zahvaćajući cijelo društvo.

2. Produbljenje rascjepa u CK SKH u ljeto 1971. – Titova intervencija

U kontekstu prikazane situacije početkom ljeta 1971, kada je rascjep u CK SKH već nastao, došla je Titova intervencija.

Tito je 4. srpnja 1971. s IK CK SKH, uz sudjelovanje i ostalih najodgovornijih političkih prvaka Hrvatske, održao sastanak i između ostalog rekao sljedeće:

“Ovog puta ja ću prvi govoriti. Vi vidite da sam jako ljut. Zato sam vas sazvao...

...Situacija u Hrvatskoj nije dobra... Hrvatska je postala ključni problem u zemlji u pogledu divljanja nacionalizma. Toga ima u svim republikama, ali sada je najgore kod vas...

...Pod okriljem nacionalnih interesa okuplja se sav đavo, sva suprotna mišljenja, do kontrarevolucije. Sada moramo poduzeti adekvatne mjere. Ovako dalje ne možemo...

...Ja neću govoriti o drugima, ali sada je počeo kurs i protiv mene i kod vas i kod njih u Srbiji. Meni je dosta vlasti, ali sada kada je ovakva situacija neću da idem..

Tražim najoštriju borbu i najodlučniju akciju od vas. Tko iz bilo kog razloga ne može da se na to odluči, neka ide s funkcije na kojoj se nalazi...

Kod vas odnos Srba i Hrvata nije dobar. U nekim selima zbog uznemirenosti Srbi drže straže i naoružavaju se. Proustaški i pročetnički elementi sada mašu raznim prijetnjama. Hoćemo li opet imati 1941. godinu. To bi bila katastrofa. A drugi to gledaju. Jeste li svjesni toga da će odmah biti prisutni drugi ako bude nemir? A ja ću prije našom Armijom praviti red nego dopustiti da to rade drugi (ruska armija, D.B.).

...Dozvolili ste toj Matici da se pretvori u političku organizaciju do te mjere da ćete sada to teško savladati. Prejašila vas je, niste u stanju da je zauzdate. Mačekovština tu preplavila....

Hoću danas čuti što ćete vi uraditi. Ja sam za zabranu političkog djelovanja Matice i Prosvjete (srpska kulturna institucija, D.B.).

S ovim smo do sada ubrljali u inozemstvu. Izgubili smo na prestižu i teško ćemo ga vratiti. Špekulira se ‘kada ode Tito sve će se srušiti’, a neki to ozbiljno očekuju...

Imamo jedinstvenu Armiju. Ako nema toga jedinstva, što nam u takvoj situaciji znači općenarodna obrana. Ona može biti sredstvo građanskog rata. I još se zamislite i na različite ustaške, četničke i druge neprijateljske utjecaje na naše radnike u inozemstvu...

Što ste vi učinili protiv ovih za koje već i vrapci na krovu pjevaju i koji prijete i pričaju svašta (Veselica i –odan, ali nisu samo oni, puno ih je), protiv onih koji već pjevaju pjesme: ‘Druže Tito, ljubim te u čelo, daj obuci ustaško odijelo!’ Nisu to samo pijanci. Zabrinjava me to što to ne vidite...

...Dobro vam je procvala Matica hrvatska, a sada i Prosvjeta. Doći ćemo u takvu situaciju da ćemo se za glavu hvatati. Dajte se trgnite, drugovi!”7

Obećao je da će odlučno tražiti promjenu deviznoga režima.

Prema M. Tripalu, “... za negativnu ocjenu situacije zalagali su se J. Radojčević, M. Planinc, J. Bilić, E. Derossi. M. Baltić je šutio, a Bakarić je kazao da je Titu prethodno iznio svoje mišljenje. Drukčiju su ocjenu dali Pirker, Dabčević-Kučar, Koprtla, Bijelić, Šibl, Haramija i Blažević,8 što bi se moglo tumačiti da je prva skupina podržala, a druga blago osporavala Titovu procjenu situacije. Nakon toga, Tito je zaključio:

“... Izvinjavam se na oštrini, ali morao sam. No, diskusija je potvrdila moje bojazni... Glavno je sada da budete jedinstveni... To će biti podrška i meni da mogu... u drugim republikama nastupiti oštrije, a i prema vani, jer ja to gledam u sklopu međunarodne situacije...”9

Sutradan, 5. srpnja na oproštajnoj večeri u Bregani, Tito je šapnuo Savki: “Eto, sad sam malo popio, sad mi je vino malo udarilo... reći ću ti otvoreno što vi o meni mislite. Vi, zapravo, mislite da ja nemam nikakav nacionalni osjećaj... da se ja uopće ne osjećam Hrvatom, da sam kao mlad proleter otišao u svijet i da mi je proleterski internacionalizam istisnuo svaki nacionalni osjećaj. Ja jesam i internacionalist, jer mi smo komunisti i svi moramo biti internacionalisti. Ali, ja sam i Hrvat”.10

Tito je nastavio: “Vi biste mogli tome (nacionalizmu) stati na kraj da hoćete, ali vi me ne slušate.” Savka je uzvratila: “Ako vam mi nismo dobri, Vi izaberite druge, ali mi ne možemo drugačije raditi nego što radimo”, na što je Tito dodao: “Ne, ne bih to želio, jer vi to možete provesti, ako samo hoćete”, ponovivši: “samo ako hoćete! A radije bih s vama nego bez vas, jer vi jedini imate utjecaja na narod, ali nećete da me slušate.”11

Titova procjena situacije, a još više vizija neposredne budućnosti, nije mogla biti katastrofičnija. Možda je jedino Krleža, svojom tezom da će građanski rat 1941-45. biti ocijenjen “plavim otokom” spram eventualne buduće konflagracije, bio apokaliptičniji od Tita; bio je svjestan balkanskog bureta baruta.

Neposredna će budućnost pokazati da većina nije prihvatila ni tezu o mogućemu građanskom ratu, a još manje tezu o opasnosti od ruske intervencije u Jugoslaviji. To se može razumjeti, jer su ljudi bili na plimi političke demokratizacije i u euforiji stvaranja nacionalne države. Bili su veliki optimisti i njima je Titova procjena sličila panici starca koji izmišlja zavjere, urote, pada u mrežu raznoraznih intriga i dezinformacija – kojih je zaista i bilo, a sve to radi održavanja svoje autokratske vlasti. U Beogradu i Zagrebu tada se govorilo da je taj starac zapravo “prazna puška” i da se zato ne treba puno obazirati na njegove prijetnje.

Malo tko je od hrvatskih političara u tom času bio svjestan Titova apela da Hrvatska bude jedinstvena i da mu mora dati potporu, jer da on ima namjeru oštrije nastupiti prema drugim republikama, a to se moglo odnositi samo na Srbiju u kojoj je on vidio glavnog protivnika svoje vizije Jugoslavije kao zajednice ravnopravnih naroda, koji upravo tada ugrađuju temelje buduće konfederacije. Radilo se, dakle, o potpunom nerazumijevanju između Tita i većine hrvatskih političara, a to će se dogoditi i sa srbijanskim liderima, s kojima je on u konfliktu već desetak godina. Čak i oni koji su slijedili Tita, činili su to više zato što je on bio oslonac njihove vlasti u Hrvatskoj nego zato što su razumom shvaćali njegovu političku koncepciju.

No, vratimo se događajima.

3. Dvije hrvatske politike u SKH – sukobi u jesen 1971.

U ljeto i jesen 1971. rasplamsala se žestoka politička bitka o budućnosti Hrvatske. Ta se bitka u uvjetima tadašnjega jednopartijskog sustava nije mogla završiti parlamentarnom procedurom, već samo pobjedom ili porazom frakcija u samom Savezu komunista, što također nije bilo moguće bez Titove arbitraže.

Titovo trajno miješanje u politički život bilo je u toj fazi protuslovno. Naime, on je, kao što je rečeno, ublažio svoj napad na hrvatski nacionalizam. U osobnim razgovorima sutradan je rekao da mu je ekipa Mike i Savke draga, a Bakarića je marginalizirao govoreći Savki kako je on “uvijek bolestan”, dodavši da njih dvoje s njim ipak “imaju strpljenja”.12 Takvo Titovo mišljenje obje su sukobljene strane tumačile kao potporu svojoj politici. Zbog toga ni jedna frakcija nije išla na rasplet sukoba, već se borba vodila više u “rukavicama”, čekajući pogodan trenutak za obračun. U takvim su okolnostima političke odluke bile kontradiktorne.

Nekoliko dana nakon žestokog Titova napada na “hrvatski nacionalizam”, 12. i 13. srpnja 1971, održana je Četvrta konferencija SKH (mini partijski kongres).

Konferencija je, osim ostalog, zaključila:

“...konferencija se zalaže za daljnje učvršćivanje naše socijalističke federativne zajednice preko raznih oblika suradnje i povezivanja SR Hrvatske s drugim narodima i republikama u svim oblastima društvenog, privrednog i kulturnog života, za povezivanje raznih institucija, organizacija i građana...

...konferencija se izjašnjava da se u Socijalističkog Republici Hrvatskoj i u njenom Ustavu osigura i dalje unapređuje i razvija nacionalna ravnopravnost Hrvata i Srba i pripadnika narodnosti i drugih naroda koji u njoj žive...

“...Ustavom treba utvrditi da se u SR Hrvatskoj stvaraju uvjeti za pun nacionalni razvoj Srba u Hrvatskoj, njihovih nacionalnih osobitosti: kulture, obrazovanja, jezika, pisma i uvjeti za organiziranje odgovarajućih institucija kao i za osiguranje razmjerne zastupljenosti u svim državnim i drugim organima...”

“...osnovna je zadaća SKH... da ...pridonosi unapređenju samoupravljanja i nacionalne ravnopravnosti i na tim osnovama izgradnji SR Hrvatske i jačanju socijalističke Jugoslavije, njezinog integriteta i nezavisnosti Jugoslavije kao socijalističke zajednice ravnopravnih i dobrovoljno udruženih naroda i narodnosti...”.

Na kraju konferencije, Pero Pirker je informirao delegate o razgovoru Tita s hrvatskim rukovodstvom, ali bez citiranja, kako bi znatno ublažio Titovu kritiku, što je bio u stilu tadašnje političke “igre”.

U duhu odluka IV. konferencije SKH, sazvano je 2. kolovoza 1971. partijsko savjetovanje, koje je usvojilo program kampanje protiv hrvatskoga nacionalizma.

Na njemu je usvojen dokument u kojemu se osim ostalog, kaže:

“Idejno-političku akciju prema svim antisocijalističkim tendencijama i snagama moramo brže pokretati.... SKH mora osobitu pažnju i akciju usmjeriti na raskrinkavanje hrvatskog i srpskog nacionalističkog šovinizma koji se dobro smišljenim parolama i spretnim akcijama na terenu nastoji uvuĆi u strukture i javni život. Cilj je tog djelovanja da iznutra razjeda, da paralizira i blokira SKH...

...Savez komunista energično mora spriječiti svaki pokušaj tzv. prebrojavanja kojim se u naš život žele unijeti šovinistička i antiustavna shvaćanja, čime se krše osnovna ljudska prava, pravo na rad, a time se izaziva netrpeljivost između Hrvata i Srba...

...U Matici hrvatskoj manji broj ljudi djeluje kao jezgra čije su koncepcije i ciljevi suprotni našem socijalističkom razvoju i samom radu Matice. Oni vuku konce i žele Maticu hrvatsku pretvoriti u busiju za opoziciono djelovanje, u drugu političku partiju i objektivno se svode na zavjereničku grupu protiv SKH i SKJ, socijalističke izgradnje Hrvatske i Jugoslavije. Savez komunista mora se tome odlučno oduprijeti, spriječiti širenje ogranaka u tvornicama.

...Pojedinci i neke grupice pokušavaju (studentske) domove iskoristiti ... i za neprijateljski rad ... zbog ...toga Savez komunista (treba da) bude upravo tu prisutan i da pod svoju direktnu kontrolu stavi primanje i raspored studenata po domovima. U svim domovima treba ojačati i aktivirati aktive SKH...”

U međuvremenu, kampanja je počela. Naime, Predsjedništvo zagrebačke partijske organizacije je 23. srpnja 1971. iz SKH isključilo saveznog zastupnika M. Veselicu i Š. –odana, gospodarskoga tajnika Matice hrvatske.

Kampanja protiv hrvatskoga nacionalizma već je sredinom rujna 1971. zaustavljena. Tito je opet intervenirao, sada s potpuno suprotnim ocjenama od onih 4. srpnja.

Na kraju njegova višednevnog posjeta Hrvatskoj Savka Dabčević-Kučar je 15. rujna, u ime hrvatskoga rukovodstva, održala zdravicu u kojoj je osim ostalog rekla:

“... Bilo socijalističke Hrvatske i otkucaje njenog srca čuli ste spontano i snažno, neposredno i nedvosmisleno u Splitu i Dubrovniku, Koprivnici i Ludbregu, Varaždinu i Zagrebu i svuda kamo ste išli...

...Nije se izrazila samo njegova zahvalnost, preko Vas o Vama, za sve ono što je naša socijalistička revolucija predstavljala i danas predstavlja, nego i iznad svega spremnost da za Vaš kurs SKJ i SKH neprekidno aktivira nove snage.

...U državnosti socijalističke Hrvatske... vidimo jačanje velike tekovine revolucije – bratstva i jedinstva – zaloga naše unutrašnje kohezije i međunarodne snage. Zato ćemo i nadalje posebnu brigu posvećivati punoj ravnopravnosti... osobito jačanju bratstva i jedinstva Hrvata i Srba...

Možete biti sigurni da ćemo se odlučno suprotstaviti svim nacionalističkim, unitarističkim, staljinističkim i drugim elementima koji bi pokušali razarati ono što se danas gradi revolucionarnim zanosom, poštenjem i žarom milijuna ljudi...

... Dođite nam opet druže Tito, čeka Vas, zove i priželjkuje s jednakom ljubavlju i toplinom svaki kutak socijalističke Hrvatske.

Dižem ovu čašu za čovjeka u čijoj se ličnosti i najreljefnije izražava slava, junaštvo i uspjesi naše prošlosti, revolucionarna socijalistička snaga naše sadašnjosti i svjetla perspektiva naše sutrašnjice, za velikog revolucionara, mislioca i državnika, za istinskog borca za radnička, nacionalna i ljudska prava i slobode, za najvećeg sina u povijesti hrvatskog i svih naših naroda i narodnosti, za dragog nam druga Tita i drugaricu Jovanku..."13

Odgovarajući na zdravicu predsjednice CK SKH Tito je rekao i ovo:

"... Ja sam sada obišao dobar dio Hrvatske... vidio sam kako diše i kako živi narod. Prijam na koji smo nailazili bio je takav da ga nećemo moći nikada zaboraviti. Mene je to malo podsjetilo na one prve dane po završetku oslobodilačkog rata. Vidio sam da kod naroda postoji ogromno povjerenje prema Savezu komunista i prema meni...

... Ja sam ovoga puta vidio da su zaista apsurdne kojekakve priče o Hrvatskoj – o tome da tu postoji i cvate veliki šovinizam itd. To nije točno (aplauz). Ja sam to vidio svagdje gdje sam bio..."

Nakon što je osudio one koji iz drugih krajeva dolaze u Hrvatsku i mute, Tito je, dajući podršku zahtjevima Hrvatske, rekao:

"...Kod nas gore u rukovodstvu (SFRJ, D.B.) ima ljudi kojima ide mimo ušiju to što sam ja govorio... mislim da će ti morati odčepiti svoje uši i prići tim pitanjima... Imamo riješiti pitanje deviznog režima, pitanje cijena, pitanje banaka...

Ja sam ovdje u Hrvatskoj dosta toga vidio i naučio. Naime, drugi put ću znati drugačije nego što sam to mogao do sada, kako da ocjenjujem razne vijesti i pričanja...

… Ja dižem ovu čašu za daljnji razvitak Socijalističke Republike Hrvatske u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji..."14

O atmosferi na svečanoj večeri Savka Dabčević-Kučar je napisala:

"... Tijekom zdravice brojni uzvanici pljeskom su odobravali Titove riječi potpore i povjerenja hrvatskoj politici. Uzbuđenje je bilo na vrhuncu. Ni u snu nismo smjeli očekivati više. Potvrdio je da je osjetio raspoloženje naroda. Ogradio se od kleveta na naš račun. Zapravo, nazvao ih je klevetama. Podupro je naše ekonomske zahtjeve koji su bili pred rješavanjem. Spomenuo je državnost republike. Rekao je da je u Hrvatskoj mnogo naučio.

Govor je pao kao bomba. Nikad neću zaboraviti lica tadašnjih protivnika naše politike, onih koje sam sa svojega mjesta za stolom mogla vidjeti. Milutin Baltić bio je blijed kao krpa. Vladimir Bakarić, silno oznojen u licu, sjedio je pokraj mene s lijeve strane, na čelu stola. Bio je siv, iako je povremeno disciplinirano pljeskao s drugima. Jelica Radojčević i Milka Planinc zabezeknuto su se pogledavale. Duško Dragosavac se ukočio. No najveće promjene vidjele su se na Kardelju (sjedio je također na čelu, desno,

pokraj Jakova Blaževića). Bio je jednostavno bijesan. Toliko da se jedva svladavao. Lice mu je bilo grimizno.

Neki od naših protivnika su, smatrajući to svojim potpunim porazom, otišli odmah nakon večere kući, dok smo se svi mi zadržali s našim uzvanicima i Titom do dugo u noć, pričajući, pjevajući, razgovarajući. Činilo se da je to ponovno učvršćenje našega položaja (zahvaljujući njegovoj javnoj potpori), otvorio je put za ofenzivniju akciju našoj politici. Koje li razlike od raspoloženja 4. srpnja. To je bila druga krajnost! Iste sam večeri upozoravala Peru Pirkera da je – u takvim skokovitim promjenama – moguća ponovna promjena na gore! Nije se slagao sa mnom. Ta ocjena nije dana u četiri oka, na zatvorenu sastanku; čuo ju je cijeli Zagreb, Hrvatska, Jugoslavija. Ocjenjivao je da će se Titu sada biti nemoguće povući!

Doista, Jugoslavija je to čula. Počela je opet, novom žestinom, strahovita kampanja u Beogradu protiv Tita i protiv nas. Prigovarali su mu da se poistovjetio s hrvatskom nacionalističkom politikom. Prigovarali su nama da smo ga "obrlatili" (preveli žedna preko vode!). Nismo se smjeli uljuljkati tom pobjedom. Trebalo je brzo učvrstiti položaje. Odlučili smo se za sjednicu CK SKH, na kojoj bismo učinili još jedan korak u konkretiziranju naših zahtjeva.

Članovi Izvršnog komiteta, koji su se organizirano, ali tiho opirali našoj politici, nekako su izgledali kao pokisli. Kao da su se malo povukli. Saznali smo poslije da su bili u šoku. Konsternirani, jer njih je bio ohrabrio i obećavao im pomoć. No, znali smo da se tajno sastaju mnogi naši politički protivnici.

Ali uskoro će opet isplivati novi (stari) problemi...

O, kako je varavo sve.

Tita smo otpratili u Beograd 15. rujna. Odnosi se čine sjajnima. Učvrstili smo položaj."15

I nakon zdravica u "Esplanadi", Tito je nastavio pružati potporu politici koju je vodio SKH, a to znači da se i dalje oslanjao na Miku i Savku i njihovu skupinu političara. Nakon završenih vojnih manevara "Sloboda 1971.", 9. listopada 1971, pred generalitetom i vodećim ljudima svih republika i pokrajina podržao je koncepciju TO i reformu federacije rekavši:

"Kao što je čitava Jugoslavija suverena i nezavisna, tako su u svakoj republici narodi koji tamo žive gospodari na svome."

Odmah nakon tih manevara imao je na Plitvicama razgovor s lokalnim rukovoditeljima Korduna i Banije, želeći se informirati o tamošnjoj političkoj situaciji. Na kraju razgovora Tito je rekao:

"... Moram kazati da sam... dobivao informacije da je situacija u ovom dijelu Hrvatske, naročito na Kordunu i Baniji, jako teška, da je narod tu jako podijeljen, da ima nacionalne mržnje itd... Ja sam bio u Lici... Pitao sam što to radite, što je to kod vas, kakve vi to straže morate držati oko srpskih sela... kažu to nije istina... Nema tu toga. Kažu, nego su to počeli da prenose neki izvana. Sada treba... pronaći izvore toga – tko su ti ljudi koji unose taj nemir."16

Sredinom studenoga 1971, nakon XXII. sjednice CK SKH (5-6. studenog), a petnastak dana uoči Karađorđeva, D. Dragosavac je u ime većine u IK CK SKH inkognito zatražio Titovu intervenciju zbog sukoba u hrvatskom rukovodstvu. Tito je obećao da će se sastati s cijelim Izvršnim komitetom.

Nakon reforme federacije, koja je dala široke mogućnosti rekonstitucije republika, glavna društveno-politička bitka vodila se oko pitanja kakvu Hrvatsku imati. Naime, postavilo se pitanje položaja raznih društvenih slojeva i skupina: što će biti s radništvom i njegovim samoupravljanjem, hoće li se mijenjati položaj seljaštva, kakvu će ulogu imati inteligencija, što će biti s partizanskom generacijom, hoće li se mijenjati odnos nove vlasti prema gubitnicima u prošlom ratu (1941-45) itd. Nastupala je faza biološke smjene partizanske generacije, mada je ona u prosjeku bila u dobi od 50-60 godina. Njihova je smjena otvarala vrata preuzimanju vlasti od strane mlade, mnogo obrazovanije generacije. Slično je bilo i glede najave usklađivanja udjela srpskih rukovodećih kadrova s udjelom u stanovništu Hrvatske. Svaka reforma u društvu dovodi do smjene u vlasti – pobjednici se penju, a poraženi silaze s vlasti. To se očekivalo i u novoj rekonstituciji Hrvatske, što je izazivalo društvene sukobe među ljudima. Borba za vlast vječno je stanje društva, a u krupnim se promjenama ona i pojačava.

U jesen 1971. već se govorilo o predstojećim izborima za sve organe vlasti – od općinske skupštine do Sabora, kao i u Partiji od osnovne organizacije do Centralnog komiteta SKH, što je također motiviralo ljude za političku borbu. Sudjelovanje svih političkih snaga – kako onih na vlasti, tako i onih koji su četvrt stoljeća bili manje-više isključeni iz javnoga političkog života – omogućila je politička demokratizacija koja je tekla šestu godinu, nakon pada Rankovića. Masmediji su bili toliko slobodni da su se mogli pojavljivati ljudi i teme koje prije nisu bile dopuštene. U tom razdoblju nije bilo sudskih procesa za tzv. verbalni delikt.

U ozračju navedene političke demokratizacije među Hrvatima su se oblikovale tri glavne političke orijetnacije. Protagonist jedne je bio V. Bakarić, druge Miko i Savka, a treću je činio veći dio Matice hrvatske, studenata i inteligencije uopće.

Jesen 1971. bila je najdramatičnija faza sukoba tih triju političkih tendencija.

U najdramatičnijoj situaciji našao se V. Bakarić. On je već 30 godina neprijeporno držao vlast u svojim rukama – samo je dvije ratne godine A. Hebrang bio na čelu partizanske Hrvatske (1942-1944). Bio je neke vrste Titova “namjesnika”, ali ga je on već marginalizirao i umjesto njega priklonio se mladomu hrvatskom rukovodstvu, kojemu su na čelo došli Miko i Savka. Bakariću su okrenuli leđa i stari ratni partizanski kadrovi, koje je on sustavno micao s položaja; sredinom 1960-ih umirovio je gotovo cijelo ratno rukovodstvo NOB-a. S onima koje nije uspio skloniti bio je u sukobu – s Gošnjakom kojeg je smatrao staljinistom, sa Špiljkom također, sudjelujući u njegovu micanju s položaja predsjednika savezne vlade, 1967-1969. Nije bio u dobrim odnosima s J. Blaževićem. Bakarić je izgubio povjerenje i dijela srpskih kadrova, a posebno gotovo svih unitarista zbog dosljednosti u borbi protiv centralizma. Na kraju, 1970-71.

Bakariću su okrenuli leđa i neki mladi – Miko i Savka – koje je on doveo na položaje nakon smjene ratnih prvaka potkraj šezdesetih.

Bakarić se dakle našao pred opasnošću da bude skinut s “trona” čelnoga čovjeka Hrvatske.

On, koji nikada nije bio agitator i propagandist, masovik, narodni tribun kao npr. S. Radić, veĆ je djelovao i upravljao više kabinetski, više iza zastora nego na otvorenoj sceni, više preko posrednika, nego izravno – on sada, u ljeto i jesen, kreĆe u političku borbu, iznoseĆi pred javnost nove elemente u “staroj” ideologiji. Radi se o fenomenu nacionalne države i slobodnoga tržišta. Počeo se, naime, kritički odnositi prema oba pojma, koje je godinama držao kamenom temeljcem konstitucije samoupravnog društva. On ne napušta koncept samostalnosti naroda, ali smatra da država, pa i nacionalna, ne smije postati vrhunska društvena vrijednost, jer u sebi nosi težnju da se nametne društvu i pretvori svoje građane u poslušne podanike i time blokira razvitak samoupravljanja i modernizaciju društva.

U pogledu tržišta procijenio je da je ono znatno pomoglo u oslobođenju društva od saveznog etatizma i centralizma, posebno u nastajanju autonomije poduzeća i općina te samoupravljanja, ali da je s druge strane stvorilo osamostaljena središta ekonomske i financijske moći – posebno u Beogradu – na osnovi koje raste spontani proces stvaranja nove društvene klase: klase bankara, veletrgovaca, menedžera, poslovnih ljudi. Ta se društvena grupacija ujedinjuje s državnom i partijskom strukturom tako da je već nastala nova klasa koja teži da i nacionalnu državu pretvori u svoje sredstvo izrabljivanja radništva i seljaštva, a u jugoslavenskim uvjetima to vodi dominaciji ekonomski jače nacije.

Polazeći od takvog uvida u budućnost, Kardelj i Bakarić su razradili tzv. koncepciju udruženog rada po kojoj bi se tendencija stvaranja tzv. kapital-odnosa spriječila tako da se zakonima osigura da proizvodni radnici prisvajaju čitav i neokrnjen dohodak (100%), i da oni odlučuju koliko će izdvajati za društvene službe – školstvo, zdravstvo, socijalno osiguranje i dr. – na osnovi ugovora proizvodnih poduzeća s ustanovama tih službi, sve zasnovano na programu usluga. Proizvodnim bi poduzećima pripala i dobit banaka i trgovina, opet na osnovi dogovora. Taj je projekt bio normiran ustavnim amandmanima nazvanim “radničkima”, a drugo normiran amandmanima reforme federacije ili “nacionalnim amandmanima”. Ta će ideja biti glavna tema u idućih desetak godina.

Koncepcija “udruženog rada” bit će udarac protiv tržišnoga mehanizma koji je Bakarić zagovarao proteklih dvadesetak godina.

U duhu spomenute ideologijske vizije, V. Bakarić u jesen 1971. ide u političku kampanju, s ciljem da na njoj gradi Republiku. Evo nekih autentičnih teza i novih pogleda u jesen 1971.

Pred auditorijem radnika sisačke željezare, 24. lipnja 1971, V. Bakarić kaže:

“...Do sada se to smatralo otprilike ovako: privreda stvara, a izvanprivreda troši. Sada radnici treba da kažu da im za razvitak treba: ‘toliko i toliko inženjera, pravnika, psihologa itd. u razmjeru... koliko

kadrova, toliko sredstava... Liječnik koji vama snizi procenat... bolesnika ... moći će sudjelovati u povećanju proizvodnosti vašeg rada. To je ta osnovica na kojoj bismo htjeli postaviti odnose između tih djelatnosti.”[17]

U drugom dijelu govora Bakarić kritizira neke iz Matice hrvatske koji “nacionalnu državu smatraju nekom emanacijom duha nacije”... dok je on smatra rezultatom klasnih sukoba”. Polazeći od prava na rad svakoga građanina zemlje Bakarić, u povodu pokušaja nacionalnog prebrojavanja kaže:

“... I kada se kod vas pojavljuju da se prebrojavate u tvornici, onda je vaše pravo da im kažete: ‘ne, - marš van!’”[18]

U TV emisiji 13. srpnja 1971. Bakarić daje platformu za konstituciju republika:

“U hrvatskoj historiji pitanje... hrvatske države u revolucionarnim momentima nikada nitko nije postavljao. Od Matije Gupca preko 1848., pa 1917., 1918. do 1923., pa 1941. itd. osnovno je pitanje ... tko će vlast imati, a ne tko će državu imati...” Radničkom pokretu je važno “...ne stvarati državu, nego stvarati moderno društvo... mi želimo konstituirati naciju na bazi samoupravljanja.”

S tezom da je glavno da vlada narod, a ne država, Bakarić također kaže: “Nezavisnost Hrvata ostvarili smo 1941.” i zato je lažna teza “...da mi tek sada ostvarujemo nezavisnost Hrvata.”[19]

Bez samoupravljanja prijeti opasnost “da se Hrvatska u Jugoslaviji svede na ništa, na provinciju, na selo u Europi... u bližoj budućnosti ... na apendiks nečega ... ili lopticu u igri među različitim silama.”[20]

U izlaganju u Topuskom 30. rujna 1971. Bakarić kaže da socijalizam nije “donio ukidanje nacija ... nego njihovo oživljavanje, ali i borbu za njihovu međusobnu ravnopravnu suradnju... u pravcu emancipacije čovjeka i od klasa i od države... i zato nismo postavili kao osnovnu parolu ostvarivanje samoupravljanja nacije... da stvaramo društvenu organizaciju koja eliminira državu... i nadomješta je samoorganizacijom društva.”

I zato, dodaje Bakarić: “Osnovna parola – država pod svaku cijenu ... nije naša ... parola države kao osnovica za izgradnju nacije ... postavljali su ... u nas frankovci.”[21]

Imajući na umu snažan pritisak otuđenih centara ekonomske moći, rađanje nove klase, Bakarić 26. listopada 1971. u govoru u Mostaru daje sliku crne budućnosti ovim riječima:

“... mi bismo došli... do stanja koje bi bilo slično staljinističkom ili gorem obliku države, koje bi se sastojalo od ... činovničkog sloja, a održavalo bi se... na izrabljivanju radničke klase... uz povremene ustupke seljacima i izigravanju seljaka uz isto takve ustupke radničkoj klasi, i, otprilike, nastalo bi ono što je nastajalo u staljinizmu. To bi, naravno, moralo tražiti terorističku diktaturu i sve što ide s njom...”[22]

Završimo s Bakarićevim predavanjem akademicima JAZU 23. studenog 1971, na dan studentskog štrajka. Govoreći o ondašnjim raspravama o ustavnoj reformi hrvatskog ustava on inzistira na “emancipaciji čovjeka”, a protiv privilegija koje stvara svaka, pa i nacionalna država, tvrdeći da je to tradicija “... hrvatske političke misli, ne samo misli radničkog pokreta... (misli na Radića)... i da je ovaj pritisak jedna tendencija dekadentne hrvatske političke misli...”[23]

Veliki prostor Bakarićevim tezama dan je ne samo kao ilustracija ondašnjih ideoloških sukoba, već više zato što će se s takvih ideoloških pozicija u idućoj godini smijeniti i rukovodstvo Srbije i graditi ekonomski sustav kojeg će normirati Ustav 1974.

Podjela u CK SKH na Bakarićevo i Mikino-Savkino krilo koja se proširila na čitav Savez komunista, nameće pitanje radi li se o dvije politike ili se radi i o borbi za vlast. Zato, nakon analize Bakarićevih riječi, slijedi analiza stajališta čelnika tzv. Hrvatskog proljeća o bitnim i temeljnim pitanjima partijske politike.

O samoupravljanju kao glavnom principu globalnoga društvenog sustava Savka Dabčević-Kučar kaže:

“Podjednako je važan snažni razvoj cjelokupne tržišne privrede uz nadomještanje administrativno-ekonomskih mjera s ekonomskim kriterijima i zakonima, naravno, u skladu sa samoupravnim principima i praksom. Ne slažem se s onima koji smatraju da tržišna privreda prema tome i robna proizvodnja, mora unositi elemente kapitalskog odnosa.”24

Ovo stajalište je potpuno identično Programu SKJ.

“Samoupravljanje je u velikoj mjeri još defektno, nerazvijeno ili neefikasno na planu utjecaja samoupravnih organa na političke odluke od šireg interesa. Smatram da se samoupravna integracija treba efikasnije ostvariti u političkoj organizaciji društva i vlasti. Da se produži izvan i preko vrata same radne organizacije.”25

I ovo stajalište o samoupravljanju kao društvenom odnosu koji treba djelovati u cjelokupnom društvu na svim razinama njegove organiziranosti također je identično Programu SKJ.

Poimanje države u govorima i napisima Mike Tripala potpuno je identično Bakarićevim tezama:

“Kad govorimo o saveznoj državi ili republici državi, uvijek mislimo na državu koja odumire. Dakle, mislimo na državu koja se ne ukida preko noći, nego koja u jednom procesu odumire i postepeno gubi svoje funkcije. To je potrebno naglasiti kao idejno-političku poziciju svih naših ... razmatranja.”26

Budući da se izjašnjava za poimanje države u socijalizmu u Marxovu smislu, kao države koja odumire, Tripalo formulira svoje shvaćanje procesa odumiranja. “Proces odumiranja države prvenstveno je povezan sa stupnjem razvoja proizvodnih snaga. Budući da odumiranje države predstavlja proces, ovdje je problem u tome na koji način jačati elemente samoupravljanja u našem društvu, na koji način demokratizirati državu tamo gdje je ona neophodna i gdje širi prostor u kojem se razvija samoupravljanje i u kojem radnička klasa vodi borbu za vlastito oslobođenje.”27

Ako citirani tekst usporedimo s onim koji je o tom formuliran u Programu Saveza komunista, zapazit ćemo njihovu potpunu podudarnost.

U vezi s promjenama u društveno-političkom sustavu u 1971. godini, prvaci hrvatskoga proljeća inzistiraju na jačanju samoupravljanja. Naglašava se da tim promjenama unosimo “još direktniju i još

aktivniju odgovornost, i u prvom redu kao država samoupravljačkog socijalizma s radničkom klasom kao osnovnim faktorom i stupom odlučivanja gdje radni ljudi nisu šaraf u mehanizmu države, nego je državni mehanizam sve više instrument konstituiranja i funkcioniranja samoupravne zajednice i neposredne vlasti radničke klase i radnih ljudi s tendencijama da u socijalističkoj Hrvatskoj kao i u cijeloj socijalističkoj Jugoslaviji glavni faktor razvitka socijalističkih odnosa bude ne država nego samoupravni društveni odnosi."28

Iako radikalna, ni sljedeća Tripalova izreka ne proturječi partijskom konceptu nacionalne države:

"Osjećaj državnosti u ovoj republici je razvijen ali je stoljećima bio neostvaren. Tek u NOB-u došlo je ne samo do afirmacije ideje državnosti nego i do njezinog praktičnog ostvarivanja. A ustavne promjene čine znatan korak naprijed u tom pogledu."29

I ta teza M. Tripala čista je interpretacija Platforme SKJ o reformi federacije: "Hrvatska niti traži neke privilegije, niti želi da te privilegije da nekome drugome. Ono što Hrvatska traži jest potpuna ravnopravnost, sporazumno donošenje odluka, traži da se jugoslavenska politika stvara samo dogovorno u demokratskoj diskusiji. Ali kad se odluke donesu, onda se sporazumi moraju poštovati. Ono što Hrvatska neće nikome dopustiti da joj oduzima jest da kaže svoju riječ o svemu onome što predstavlja element federalizma, jer federacija nije ničija posebno, ona je naša zajednička."30

Malo odstupanje od partijske retorike je Tripalovo tumačenje nacionalizma: "Uz put bih nešto predložio: Bilo bi dobro, ako budemo mogli da se odviknemo da termin nacionalizam upotrebljavamo u pejorativnom smislu. Jer ... nacionalizam može imati različitu sadržinu. Mislim da je nacionalizam naš protivnik tek onda kad se pretvori u šovinizam, kad se, konkretno u nas (u Hrvatskoj, D.B.), pojavljuje kao separatizam, kao mržnja prema drugim narodima, kao nerazumijevanje i ugrožavanje njihovih nacionalnih interesa."31

U tretiranju međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji prvaci iz rukovodstva SKH polaze od prihvaćanja političkih osnova jugoslavenske zajednice stvorenih u revoluciji i od samoupravnih osnova te zajednice. Oni podvrgavaju kritici centralističke tendencije i odnose u federaciji i unitarizam kao njihov politički izraz sa stajališta samoupravljanja i nacionalne ravnopravnosti... Njihovo je stajalište da Jugoslavija ne slabi nego upravo jača "... prevladavanjem centralizma i od proizvođača, otuđenog viška rada na razini federacije." Oni u načelu odbacuju tezu o propadanju Hrvatske u Jugoslaviji na kojoj inzistiraju nacionalisti. Ta se teza pobija u uvodnom referatu na X. sjednici iznošenjem podataka koji pokazuju da privredni rast, aktivizacija materijalnih i ljudskih resursa, životni standard u Hrvatskoj rastu čak brže nego u ostalim republikama, osim u Sloveniji. Tvrdnja da Hrvatska nije prolazila lošije od drugih u Jugoslaviji iznosila se i kasnije. "Nije istina da Hrvatska propada. Hrvatska je rasla, napredovala, međutim, mi moramo reći: I Hrvatska i Jugoslavija rasle bi brže da smo imali više snage da ranije napustimo stari centralistički i administrativni režim."32

U svakodnevnim političkim borbama lideri uporno traže rješavanje deviznog režima, ali ni u tome nisu bili oštriji od samog Tita. Evo nekih stavova: “Ovakav postupak dovodi Hrvatsku u neravnopravan položaj izazivajući teške političke probleme na mnogim područjima zbog toga što republika nije u stanju da odgovori svojim zakonskim obvezama.”33

Ili: “Ako SRH u deviznom priljevu Jugoslavije participira s oko 40%, onda smatramo da njeni prijedlozi ne mogu godinama biti ostavljeni po strani, nego da trebaju biti dogovorno raspravljani.”34

U vatri polemike, izazvane raznim antihrvatskim insinuacijama, prvaci tzv. maspoka oštrije repliciraju, ali ne izlaze izvan partijskih okvira. Evo nekih primjera:

Pero Pirker: “Ako je netko napravio kakav ispad, zapjevao koju pjesmu – kriv je bio CK. Pozivalo ga se maltene svakih 8 dana da se izjašnjava kako nije nacionalistički i sl. Takvi kriteriji kao da nisu vrijedili i za ostala republička rukovodstva.”35

Ivan Šibl o stanju u diplomaciji: “Ne može Ante Drndić biti ambasador na listi Hrvatske a dozvoljavati da se Hrvatskoj i hrvatskom rukovodstvu radi o glavi. Taj čovjek ne ponaša se tako od jučer. On to radi već godinama i uvijek je u DSIP-u dobro viđen. Uvijek su za njega rezervirana visoka mjesta.”36

Ustajući protiv raznih falsificiranja i o nepovoljnom položaju Hrvatske, M. Tripalo kaže:

“Činjenica je da se, npr. stvaralo uvjerenje o nekoj krivnji hrvatskog naroda za propast stare Jugoslavije, da je bilo tendencija da se hrvatstvo poistovjeti s ustaštvom i da su u tome pomogle mnoge teze i mnoge teorije, od onih o ulozi CK KPH 1941. u vezi s organizacijom ustanka pa preko Terzićeve knjige o slomu stare Jugoslavije, o učešću hrvatskog naroda u NOB-u. Činjenica je također da iz ove republike ima najviše ljudi u inozemstvu, doduše ne 500 tisuća, ali ipak preko 250 tisuća. Činjenica je da se presporo rješava pitanje koncentriranih sredstava u bankama, reeksportnim organizacijama, uz poznate ugovore o kreditiranju turizma što sa socijalizmom nema nikakve veze. Činjenica je da je još na snazi devizni režim koji je na štetu Hrvatske.”37

U povodu udbaško-ustaške zavjere, na tajnoj sjednici CK SKH Ivan Šibl kaže: “Ja se usuđujem reći, koliko poznam ovu Jugoslaviju,... a imao sam prilike uvjeriti se u nekoliko ambasada... tamo cvjeta ako mogu reći u jednom ideološkom smislu, s gledišta praktičnih akcija, Pero-živkovićevska Jugoslavija... Moram reći da je politika koju vode naša službena diplomatsko-konzularna predstavništva, a na osnovu stavova i direktiva iz Jugoslavije više nego nezadovoljavajuća. Pod firmom jugoslavenstva se srbuje, sve što je hrvatstvo, a toga je mnogo, svim silama se gura u drugu stranu.”38

Navedene teze upućuju na protivurječnu i nestabilnu idejnu poziciju pripadnika kasnije smijenjene skupine u tretiranju međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji. Oni se deklariraju kao dostojni protagonisti programatskih načela SK u pogledu jačanja samoupravne osnove jugoslavenske socijalističke zajednice. Sve jače i potpunije zbližavanje naroda i narodnosti u okviru Jugoslavije, putem jačanja i razvijanja samoupravljanja i otklanjanja raznih zapreka tom povezivanju, prihvaća se i ističe kao društvena vrijednost.

Istodobno se stalno naglašavaju pitanja koja odražavaju napetosti na međurepubličkom, odnosno međunacionalnom planu. Odbacuju se teze nacionalista o propadanju Hrvatske u Jugoslaviji, ali se stalno ističe da je Hrvatska, u ovom ili onom vidu, u neravnopravnom položaju, da se zapostavljaju njezini vitalni interesi u općejugoslavenskoj politici. Oni brane čast hrvatskoga naroda od njegove općejugoslavenske okoline u kojoj, prema njihovu mišljenju, egzistiraju i jačaju tendencije njegova poistovjećivanja s ustaštvom, što je s jedne strane legitimacija a s druge pak može biti iskorišteno za što veću izoliranost Hrvata od ostalih naroda u Jugoslaviji. Međutim, autori ovih stajališta ne zagovaraju izlazak iz Jugoslavije, prema kojoj su manje kritični od npr. E. Kardelja, koji je u krugu svojih bliskih suradnika više puta govorio i o mogućnosti napuštanja same ideje Jugoslavije.

Srećko Bijelić: "Moramo se čuvati stvarne opasnosti da se državna struktura ne nametne i ne potisne SK na sporedna pitanja. Možda je tu sada opasnost veća u okviru federacije, ali se te opasnosti javljaju i na drugim sektorima i nivoima. I drugo, da se Partija otjera u opoziciju, što je također opasnost, ali na neki način manja od one prve."39

Miko Tripalo: "Savez komunista u svakoj republici izražava i dužan je da izražava interese radničke klase svoje nacije i svoje republike. Opće jugoslavenska politika sadrži u sebi te interese kao veoma značajan faktor. Među njima prevladava ono što je zajedničko svim nacijama i narodima naše zemlje, što povezuje radničku klasu i radne ljude Jugoslavije u njihovoj borbi za socijalizam. To je ono što opredjeljuje SKJ kao jedinstvenu idejno-političku organizaciju... Isto je tako neprihvatljivo gledište koje bi ozakonilo pravo zaštite nacionalnih interesa i brige za pripadnike manjina u drugoj republici od strane komunista u matičnoj republici. Mi odbacujemo teze da bi SKH trebao štititi interese Hrvata u Bosni i Hercegovini, ili Vojvodini. Isto tako SK Srbije odbacuje teze da bi trebao štititi Srbe u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini."40

Iako će Tripalo biti optužen zbog navedenih i sličnih stajališta, on je čak bio puno blaži od E. Kardelja koji je pet godina prije, na sjednici državno-partijskog vrha Jugoslavije, rekao da bi predstavnici republika bili "nitko i ništa" ako ne bi zastupali interese svojih nacija.

Miko Tripalo, Savka Dabčević-Kučar i njihovi sljedbenici nisu izgradili konzistentan sustav idejnih stavova o razvoju društva, koji bi ih odvojio od programske orijentacije Saveza komunista. Njihovi stavovi čak ne označavaju devijacije spomenute orijentacije. Analiza tekstova objavljenih 1970. i 1971. u potpunosti potvrđuje taj zaključak. Pripadnici spomenute skupine idejno su formirani u Savezu komunista i djelovali su unutar Saveza komunista. Da su stvorili drugi posve različit koncept, morali bi odbaciti partijsku ideologiju i njezine temeljne vrijednosti, kao na primjer samoupravljanje, i opredijeliti se za višestranačje.

Radikalnije tretiranje fenomena nacionale države nije bila devijantnost. Nigdje i nikada KPJ od 1937. nije negirala nacije niti zagovarala jugounitarizam u smislu stvaranja jugoslavenske nacije, mada je "gušila" nacionalni identitet kao preventivu nacionalim sukobima.

Polazeći od činjenice da se skupina oko Mike i Savke nije odvajala ni riječju ni djelom od politike SKJ, kao i činjenice da nije bilo naznaka o mogućoj orijentaciji prema građanskom društvu – višestranačju i privatnom vlasništvu – otvara se pitanje kakav je "istočni grijeh" učinila ta skupina da je došla u sukob sa skupinom oko Bakarića, s Titom i s državno-partijskim vrhom Jugoslavije.

Odgovor na postavljeno pitanje vrlo je kompleksan i neće se dati u obliku jedne konstatacije, već će se otkrivati analizom događanja.

4. Komponente hrvatskoga nacionalnog pokreta i SKH

Platforma X. sjednice učinila je prvi korak prema javnom i partijski legalnom njegovanju hrvatstva. To se dogodilo nakon razdoblja od četvrt stoljeća u kojemu je ono bilo prigušivano, naročito u području nacionalne kulture i umjetnosti, jezika i suvremene nacionalne povijesti posebno. U tome su procesu Miko i Savka zaslužili prve lovorike nacionalne afirmacije.

Suprotno od Bakarićeva inertnog i kabinetskog upravljanja društvenim procesima, na javnu scenu je snažno stupio Miko Tripalo. Otvorenošću i srdačnošću on je plijenio ljude i postajao narodni tribun koji je oko sebe širio demokratsku praksu, čime se bitno razlikovao od starih kadrova koji su se birokratizirali. Tripalov stil je sličio onome iz ratnog razdoblja (1941-45). U njemu su se događale dublje promjene – nije više podnosio rigidni birokratski stil života i njegov konzervativizam, a postupno, postajući liderom, u njemu se razvijalo hrvatstvo koje nikada nije preraslo u šovinizam. Te promjene u Tripala javnost je osjećala s velikim simpatijama. Slično je bilo i sa Savkom, mada je ona ponešto zaostajala. Tripala se više doživljavalo "rasnim političarom".

Klima demokratizacije, sedmu godinu od pada A. Rankovića, otvorila je praktična pitanja kako se SKH treba odnositi prema općoj demokratizaciji i stalno rastućem nacionalnom pokretu.

U proljeće 1971. nastupila je nova faza pokreta koju su označila dva događaja, u razdoblju od desetak dana. Radi se o smjeni komunističkoga rukovodstva Saveza studenata Zagrebačkog sveučilišta 4. travnja 1971, čemu je slijedio i izbor A. Paradžika za predsjednika Saveza studenta Hrvatske. Istodobno je na čelo omladine Hrvatske došao Ivan Vrkić. Svi su ti mladi ljudi bili izrazito nacionalno orijentirani.

Drugi je događaj bila pojava "Hrvatskog tjednika", koji je postao najtraženiji, najatraktivniji i najradikalniji list u Hrvatskoj. Najveću zaslugu u tome imao je pjesnik i filozof Vlado Gotovac. Radilo se dakle o nove dvije komponente u nacionalnom pokretu koje su se razvijale mimo SKH.

Svojim programom, a posebno tendencijama, obje komponente, oba žarišta, najavljivala su politički pluralizam kao izazov monopolskoj vlasti Saveza komunista. Upravo zbog toga je došlo do rascjepa u vrhu SKH.

Snažan nastup Matice hrvatske (MH) i studenata na političkom poprištu, kao i plima opće demokratizacije, prisilili su SKH da sve to politički kvalificira. Osnovna teza M. Tripala i S. Dabčević-Kučar bila je da se radi o masovnom narodnom pokretu i da on čak predstavlja kontinuitet NOP-a, koji je birokratski centralizam gušio i ugušio, pa se sada rađa upravo u borbi protiv birokratiziranih državno-partijskih struktura. Taj pokret, kao i u NOB-u, ujedinjuje i nacionalni i klasni program – nacionalnu državu i samoupravljanje. Nasuprot tome Bakarićeva je grupacija ocijenila da se radi o porastu nacionalizma koji može ugroziti ne samo socijalizam već i hrvatske nacionalne interese.

Evo nekoliko osnovnih teza Mike Tripala i Savke Dabčević-Kučar o “masovnom” pokretu.

“Mi”, kaže Mika Tripalo, “ne smatramo da u taj pokret ulazimo neprikosnoveni, nepogrešivi. Spremni smo da prihvatimo mišljenje radnih ljudi i da se sami promijenimo i korigiramo ali uvijek samo na liniji samoupravnog socijalizma, na liniji naše SRH, kao samoupravne i nacionalne zajednice koja izražava našu nacionalnu i republičku državnost u okviru samoupravne socijalističke nesvrstane i na principima pune ravnopravnosti izgrađene jugoslavenske višenacionalne zajednice. To je točka do koje se mi možemo i želimo popravljati. Preko te točke nećemo nikome dopustiti da nas popravlja.”41

Dakle, ideja o “mijenjanju” i “korigiranju” zasniva se na uvjerenju o socijalističkoj samoupravnoj orijentaciji pokreta. Ako te snage djeluju na socijalističkom smjeru, onda se one i SKH zajednički bore za socijalizam.

Dva i pol mjeseca kasnije, M. Tripalo, pod karakterističnim naslovom, “Ovaj naš pokret izravno je nasljednik i nastavak pokreta iz NOB i socijalističke revolucije”, kaže:

“... ne radi se o nekom besklasnom ili nadklasnom pokretu, nego i pokretu na čijem je čelu radnička klasa, na čijem su čelu komunisti kao njen najsvjesniji dio. Uostalom SK je taj pokret stvorio, on se nalazi na njegovom čelu, on svojom djelatnošću utvrđuje njegovu socijalističku orijentaciju.”42

I dalje:

“Nije slučajno što ovdje govorimo o većini naroda, jer to znači da taj pokret vodi borbu za ostvarivanje povijesnih interesa radničke klase, a u ostvarivanju tih interesa radničke klase rješenje svojih osnovnih zahtjeva vidi i golema većina ne samo radništva, nego i seljaštva i stvaralačke inteligencije.”43

Petnaestak dana prije smjene s vlasti M. Tripalo kaže:

“...Činjenica je da u Hrvatskoj mi imamo podršku masa. Kada kažem masa... molim da se odmah razumijemo. Ja sam protivnik parole ‘Hrvati na okup’ kao i parole ‘Srbi na okup’... osnovni dio građana Hrvatske – inteligencija, radni ljudi – apsolutno podržava politiku koja se ovdje vodi...”44

Identične teze je formulirala i S. Dabčević-Kučar:

“Mislim da imamo utjecaja na mase i to na onim parolama koje su bitne za samoupravni socijalizam, za nesvrstanost, na ustavnoj reformi, na bici za samoupravljanje, na reformi u privredi i mislim

da postoji visoka spremnost tih masa da slijede kurs SK izuzev na nekim posebnim punktovima, gdje situaciju moramo uzeti u ruke, gdje nam situacija ponešto izmiče."45

Predsjednik hrvatske vlade Dragutin Haramija o pokretu kaže:

"... platforma postoji, prema tome imamo jasne mogućnosti za borbu i s ovim unitarističko-staljinističkim snagama i s ovim separatističko-nacionalističkim snagama da bismo sačuvali maticu pokreta, njegovu masovnost i da ne bismo iznevjerili ona očekivanja koja postoje u svim slojevima našeg naroda, bez obzira da li se radi o slojevima po socijalnoj strukturi ili o slojevima po nacionalnoj strukturi."46

Tolerancija, a poluskriveno i suradnja razvili su se između Tripalovo-Savkinog krila SKH, MH i studentskog pokreta. Ideje ovih dvaju oporbenih političkih centara plasiranih u glasilima MH i na svakodnevnim zborovima studenata bile su: Jugoslavija – i Karađorđevića i Titova – tamnica je Hrvatske; Hrvatska je pljačkana i opljačkana; Srbi su u Hrvatskoj vladajući narod, hrvatski se jezik progoni, treba ojačati i osamostaliti hrvatsku državu i u njoj Hrvate učiniti jedinim nositeljima suvereniteta; Hrvatska treba biti država klasnoga mira i nacionalnoga pomirenja; hrvatski komunisti su izvršili nacionalnu izdaju i jedino se može imati povjerenje u "progresivnu jezgru" na čelu s M. Tripalom i Savkom Dabčević-Kučar dok provode politiku "nacionalnog oslobođenja" i dok sudjeluju u nacionalnom preporodu." Provođena je kampanja mitomanske glorifikacije nacionalne povijesti i pojedinih ličnosti, a negirana bilo kakva postignuća socijalizma.

U kampanji protiv jugoslavenskog režima osobito se isticao tajnik MH Šime –odan serijom članaka o pljački Hrvatske. On piše:

"... pojava ekonomske emigracije ... iz Hrvatske posljedica je sustavnog iscrpljivanja privrede Hrvatske koje se vrši nekoliko decenija i za sumu koja je u posljednjih nekoliko decenija izvučena iz Hrvatske moglo se otvoriti toliko radnih mjesta da bi apsorbirala svu radnu snagu koja je... otišla na rad u inozemstvo."47

I dalje:

Ekonomskom pljačkom Hrvati su "... dvostruko iscrpljivani i gospodarski i biološki... Što smo ranije bili eksploatirani u uvjetima polukolonijalnog statusa u kapitalističkoj hegemonističkoj Jugoslaviji to nas ne čudi... ali danas je nespojivo s ... načelima našeg samoupravnog socijalizma."48

Ekonomisti ove vrste – Š. –odan, M. Veselica, H. Šošić – širili su viziju gospodarskoga čuda: kada Hrvatska postane samostalna, za 10-15 godina dostići će razinu Švicarske i Švedske. Mnogi su neuki ljudi povjerovali u njihove tvrdnje.49

Političke ideje formulirane u časopisima MH i u "Hrvatskom tjedniku" bile su bliske liderima maspoka. Osim političkih razrađivane su i teme o tisućgodišnjem kontinuitetu hrvatske državnosti, o prekidu toga kontinuiteta 1918. pa i 1945. godine. Samoupravni se socijalizam ne odbacuje, čak bi se moglo reći da

je naglašeno pozivanje na samoupravljanje, ravnopravnost naroda i ljudi, naravno s naglaskom na fenomen nacionalnog.

U početku su glasila MH podržavala neke elemente politike SKH, kao što su: reforma federacije, rasterećenje privrede, borbu protiv otuđenih centara financijske moći u Beogradu, zahtjeve za promjenu deviznog režima..., ali se s vremenom (naročito izdavanjem "Hrvatskog tjednika" u 1971. godini) u njima izgradila vlastita autentična politička platforma stvaranja samostalne Hrvatske. Pravo je čudo da se takva platforma u komunističkom režimu mogla publicirati.

Rascjep u CK SKH koji je u proljeće 1971. izazvao "nacionalistički pokret", sve više se produbljavao i tražio rješenje. Većina u Izvršnom komitetu CK SKH bila je protiv djelovanja MH i studentskog pokreta, a skupina oko Mike Tripala i Savke Dabčević-Kučar tu je aktivnost tolerirala. Tako krupna pitanja i rascjep u SKH koji je bio najveći od osnivanja KPH 1937, nisu se mogli niti smjeli riješiti bez intervencije J. B. Tita. Međutim, dvije Titove intervencije – ona 4. srpnja i ona 17. rujna 1971. – bile su dijametralno suprotne. Prva je zvonila na uzbunu i tvrdnjom kako nastupa kontrarevolucija pod zastavom hrvatskoga nacionalizma, a druga je negirala samo postojanje hrvatskoga nacionalizma.

Titova dvolična politika odgađala je rasplet pa je objektivno i podgrijavala sukob u CK SKH. Naime, većina u IK CK SKH stalno se pozivala na Titovu prvu intervenciju, a M. Tripalo i Savka Dabčević-Kučar nastavili su svojim putem, silno ohrabreni drugom intervencijom. Tako je vrijeme teklo ... do pat pozicije.

U jesen 1971, kako su svi akteri političke borbe i očekivali, pa i najavljivali, ona je zaista postala dramatična. Sukob između dviju frakcija postupno se prenosio na lokalna partijska rukovodstva. Prvaci frakcija na terenu su "vrbovali" ljude za sebe s ciljem da lokalne organizacije pridobiju na jednu, odnosno drugu stranu. Tako je SKH klizio u krizu pa i u proces raspadanja. Lokalni partijski prvaci sve su se manje obraćali Izvršnom komitetu kao instituciji, a sve više kontaktirali s prvacima sukobljenih frakcija. Množili su se sukobi između "unitarista" i "nacionalista" u samom SKH. Nastala je, kaže Bakarić, situacija da pola vlasti u Zagrebu drži Centralni komitet, pola Matica hrvatska, a u provinciji koliko tko zgrabi.

Istodobno su u većemu dijelu Hrvatske, posebno u područjima s miješanim pučanstvom, izbijali verbalni ekscesi između Hrvata i Srba. Beogradski su mediji vrlo sustavno evidentirali svaku afericu, svaki konflikt, stvarajući uvjerenje o stalnoj eskalaciji nacionalizma u Hrvatskoj. Iz Beograda su dolazili "emisari" u područja sa srpskim stanovništom pozivajući "Srbe na okup".

Glasila MH su počela s prozivanjima. Na meti je bio i V. Bakarić, kojeg su ona kao i partijska frakcija smatrali najopasnijim protivnikom, ne samo zato što je bio najveći autoritet u SKH već i vrlo vješt političar, pa bi njegovo uklanjanje iz političkoga života otvorilo širom vrata za "konačnu" pobjedu. Ti su napadi bili čas otvoreni, čas aluzivni.

Polemiku s Bakarićem vodio je i M. Tripalo. Na sastanku visokoškolskih ustanova 17. rujna 1971. u Splitu, on kaže:

"... Neki su ovaj pokret stavljali pod navodne znakove, i to nije slučajno. Oni zapravo ne priznaju taj pokret. Tvrdili su da taj pokret zapravo i ne postoji, a ako postoji da je nacionalistički, da je on nosilac kontrarevolucije u Hrvatskoj. A kada se to konstatira, onda mjere koje prema njemu treba poduzeti... nisu veliki rebus. One su potpuno jasne."

I dalje:

"... Ako se kaže da smo se mi borili za vlast, a ne za državu, ako se kaže da je naša koncepcija frankovačka, ako se kaže da se hrvatski narod nikada nije u svojoj povijesti borio za državu (sve teze V. Bakarića, D.B.), onda se na jednoj strani kaže tome narodu – pa Ti si blesav što se boriš... želi se u stvari unijeti otpore ili sumnje u ... ogromnu većinu u tom pokretu koji ne želi biti frankovački... ovakvim ... izjavama ... su krajnji ciljevi ... rastrojavanje pokreta..."50

Veći i oštriji ideološki i politički sukob između dva čelnika SKH nije bio moguć!

Drugi oblik napada na Bakarića jest izolacija, kako od ljudi koji su osjetili da mu moć opada – uvijek se nađu oni koji brzo uskaču u bolji vlak – tako i od masmedija koji su ga sve više ignorirali. O toj usamljenosti Jakov Blažević, koji je bio blizak Bakarićevim protivnicima, dakle i Savki Dabčević-Kučar, kaže: "... Ne treba ga potpuno isključiti, eno ga luta po terenu kao vuk samotnjak."51

Treći i najteži oblik napada na Bakarića provodila su glasila Matice hrvatske:

"Bakarić – izdajnik hrvatskog naroda" – izvikivali su na tadašnjem Trgu Republike naslov "Hrvatskog tjednika", a "nas (Savku i Miku, D.B.) su istodobno hvalili..."

Uz Bakarića, druga po redu ličnost napada bio je M. Baltić, bez čijeg smjenjivanja nije bilo moguće "osvojiti" rukovodstvo Saveza sindikata Hrvatske, koje se čvrsto držalo, za razliku od republičkog vodstva Socijalističkog saveza, ili omladine i studenata, koja su bila pod utjecajem Mike i Savke. Baltić je bio na indeksu kao "staljinist" kojemu je stavljeno u grijeh da je smijenio potpredsjednika Juru Sarića i člana predsjedništva sindikata M. Veselicu. U tekstu "Sloboda bez diskusije", predsjednik Saveza književnika Vlatko Pavletić piše da sindikati "nisu alarmirali javnost zbog više nego samo zabrinjavajuće činjenice da ... radnička klasa... u sve većem broju odlazi na rad u inozemstvo, ostavljajući domovinu i povećavajući tako"... dobro plaćene sindikalne vođe.52

"Hrvatski tjednik" je i Baltića proglasio izdajnikom. Kolporteri su na Trgu Republike izvikivali: "Milutin Baltić – izdajica hrvatskog naroda".53

Obje su frakcije težile jedna drugoj smjenjivati ljude s rukovodećih položaja, ali smjena se nije mogla ostvariti, osim u nekoliko slučajeva (–odan, Veselica, Sarić), zbog ujednačenog odnosa snaga i kratkog vremena. No namjere su postojale.

Sukob dviju frakcija se, po partijskim pravilima, trebao riješiti kongresom SKH ili plenumom Centralnog komiteta. Vodeća trojka – Tripalo, Dabčević-Kučar i Pirker – odlagali su sjednicu CK SKH. To potvrđuje i činjenica da su se tijekom 1970. i 1971. sjednice CK održavale u prosjeku svakih mjesec i pol, a od srpnja 1971. do studenog, dakle četiri mjeseca, nije sazivan CK iako su sukobi to nalagali. Konačno, 4. i 5. studenog 1971. održana je XXII. sjednica CK SKH 25 dana prije Karađorđeva.

Obje frakcije su se spremale za međusobni obračun, jer je sukob bio otvoren, suradnja teška, a otvoren je i proces razbijanja SKH. Prema izjavi studentskoga vođe D. Budiše, Tripalo je predviđao smjenu Bakarićeve frakcije. U ljeto 1971. on se zajedno s političarima Maksom Baćeom i M. Dragovićem sastao s Budišom, koji o tome kaže:

"... Tripalo je mene kao predsjednika Saveza studenata Zagreba molio da u idućem razdoblju budemo maksimalno suzdržani i izložio mi plan političkog vodstva. A taj se plan svodio na to da oni na jesenskom zasjedanju Centralnog komiteta idu u otvoren sukob s Bakarićem, Bilićem, Vrhovcem, Dragosavcem, tom unitarističkom skupinom, jer da se to više ne može podnositi i nas moli da do tada nikakve neprilike ne stvaramo, da je sve pripremljeno i da će to biti konačan obračun s ovom unitarističkom linijom."54

O tom sastanku s Budišom M. Tripalo pak kaže:

"... Ja sam se u ljeto 1971. u Splitu tajno sastao s Budišom... rekao sam mu koji su nam ciljevi, a on je obećao da neće poduzimati nikakve akcije koje bi nam otežavale položaj..."55

Međutim, obje su frakcije odustale od obračuna jer je iskrsla nepredviđena okolnost. Naime, bez suglasnosti Tita u sukob se nitko nije usudio, a on je od 28. listopada do 2. studenog bio u posjetu predsjedniku SAD-a Nixonu; od 2. do 7. studenoga bio gost kanadske vlade. Zato je BakariĆeva frakcija odlučila da "... ne bi trebalo ići u akciju i daljnje zaoštravanje situacije i odnosa u Centralnom komitetu dok se predsjednik SKJ nalazi izvan zemlje."56

Savka Dabčević-Kučar podnijela je referat, 112 stranica – jedinstven slučaj u povijesti KPH-SKH, u duhu ideja Desete sjednice: unitarizam i dalje glavna opasnost, afirmacija masovnoga pokreta, kritika hrvatskoga nacionalizma, s tezom da "dolazi do izvjesnog osipanja u redovima" opozicije.57 Time je akcijski program borbe protiv nacionalizma od 3. kolovoza bio dezavuiran.

Na Plenumu je dugo govorio D. Dragosavac, napavši maspok, pa se njegovo izlaganje odmah ocijenilo kao kontrareferat Savkinu referatu.

Većina u opoziciji, MH i drugi, smatrala je da je sjednica CK SKH održala kurs Desete sjednice. Studentski su lideri smatrali da je ona poražena i da zato treba okrenuti leđa Miki i Savki. Budiša kaže da su oni shvatili "... da hrvatsko političko rukovodstvo nema snagu da se suprotstavi (Dragosavcu i ostalima, D.B.) i stvari se potpuno obrnuto odvijaju od onoga što mi je Tripalo predložio kao program naše struje Centralnom komitetu."58

5. Srbi u hrvatskomu nacionalnom pokretu

Srpsko je pitanje bilo trajno aktualno od Jelačićeva doba do raspada Jugoslavije 1991-1992. godine. Međusobni odnosi Hrvata i Srba u tom su dugom razdoblju oscilirali od otvorenoga sukoba – slučaj "Srbobrana" 1903. i prijetnja "Do istrage vaše i naše" – do razbijanja srpskih dućana u Zagrebu kao odgovora na "Srbobranovu" provokaciju; od hrvatsko-srpske koalicije 1905. do unitarističkog udara srpskoga vođe S. Pribićevića na hrvatstvo 1918-1926, a zatim saveza Radića i Mačeka s istim Pribićevićem protiv beogradskoga režima, te konačno zajedničke borbe većine Srba u NOB-u pod vodstvom KPJ/KPH na stvaranju federalne države Hrvatske u Jugoslaviji.

Srpsko pitanje u Hrvatskoj otvorili su 1971. i Srbi i Hrvati. Od 1945. do 1971. Srbi su, stjecajem okolnosti, imali jače pozicije u vlasti nego što bi im to pripadalo po demokratskim pravilima i udjelu u pučanstvu Hrvatske.

Srpsko pitanje se 1971. otvorilo u kontekstu reforme federacije i tendencije prema konfederaciji. Povod sukobljavanja bile su rasprave o ustavnim amandmanima na hrvatski Ustav. Naime, postavilo se staro pitanje kako ustavno regulirati status Srba u Hrvatskoj. Do toga momenta nastajale su demografske, političke i druge promjene u srpskom narodu koje su slabile njihovu raniju moć spram onoj u Austro-Ugarskoj i Kraljevini Jugoslaviji. Industrijalizacija i urbanizacija dovela je do preseljavanja Srba iz autohtonih područja – "otoka" – u gradove i naselja s hrvatskom većinom, tako da je na tim područjima gdje su Srbi imali većinu pučanstva, 15 od 115 općina, ostala samo jedna četvrtina, a 3/4 je živjelo u ostalim mjestima Hrvatske. To je izazvalo povećanu osjetljivost pa i strahove od buduće asimilacije Srba u hrvatski nacionalni korpus.

S druge strane nastavljeno je i iseljavanje, od kolonizacije 1945. do pojedinačnih preseljavanja u Srbiju. Samo u desetljeću 1971-81. srpsko se pučanstvo smanjilo sa 626.789 na 531.502 ili za 95.287 ljudi. Od negdašnjeg udjela oko 1/4 u stanovništvu Hrvatske, Srbi su 1981. imali udio 11,55%.

U raspravama o ustavnim amandmanima 1971. obje frakcije u CK SKH bile su suglasne da su Srbi konstitutivni narod hrvatske države, SRH, što znači da se preuzimaju odredbe Sabora Trojedne kraljevine iz 1860-ih godina i odredbe ZAVNOH-a. Razlika između Bakarićeve i skupine Miko-Savka bila je u tome što je ova druga skupina tražila da se uskladi udio Srba u vlasti s njihovim udjelom u pučanstvu Hrvatske, što je već uglavnom bilo dostignuto glede rukovodećih kadrova u poduzećima, ali ih je dvostruko i višestruko bilo u organima vlasti, SKH, policiji, vojsci i pravosuđu.

Radikalno nacionalističko krilo tražilo je i radikalno rješenje: ukidanje postojećega statusa konstitutivnog elementa srpskog naroda u Hrvatskoj, što su Srbi doživljavali kao oživljavanje ustaške politike.

Neuke mase Srba po selima uglavnom su bile pasivne, vjerujući i dalje Savezu komunista – partiji na vlasti.

Vodeći su se srpski političari i intelektualci podijelili. Pročetnička skupina je djelovala uglavnom po sugestiji svojih ljudi iz Beograda, koji su se spremali za svesrpski pokret koji će obnoviti centralizam i velikosrpsku Jugoslaviju, čim Tito ode, a u međuvremenu je tražila autonomnu srpsku oblast-pokrajinu. Radili su na tome da se Hrvatska federalizira stvaranjem autonomije i za neke druge regije kao što su Dubrovnik, Dalmacija, Istra.

Uz konstituiranje autonomne srpske oblasti tražilo se da se u Saboru formira klub zastupnika Srba. Aktivnu ulogu u borbi za stvaranje srpske autonomije imao je general Rade Bulat, član CK SKH.

Bakarić je, 30. rujna 1971, na svoj ciničan način pred Srbima u Topuskom ovako ismijao ideju o srpskoj autonomiji u Hrvatskoj:

"... ako Srbi u Hrvatskoj kažu da su srpski narod u Hrvatskoj, onda to treba poštivati, i to će ući u Ustav... tu se nema što mijenjati... ako govorimo o federalizaciji, ona je nerealna, jer mora imati neke teritorijalne jedinice i, prema tome, ovdje, među ovim miješanim stanovništvom nije moguća...

Govorimo li u šali, postavlja se pitanje... koji je glavni grad tih Srba – je li to Beograd ili Knin? Molim, to je šala, ali je daljnja konzekvencija tu... vi se ne možete odseliti, ne možete se odcijepiti..."59

Ideju o autonomiji – kako onoj teritorijalnoj tako i onoj političkoj u smislu stvaranja kluba srpskih zastupnika u Saboru – CK SKH je odbio.

Druga skupina srpskih političara – M. Baltić, D. Dragosavac, Č. Grbić (predsjednik hrvatske ustavne komisije), –. Kladarin, M. Zjalić itd. – zapravo golema većina i političara i intelektualaca, slijedili su titovsko-kardeljevsku koncepciju federacije i podržavali CK SKH. U srpskoj autonomiji i sami su gledali getoizaciju Srba i njihovo ekonomsko propadanje. Ti su političari oštro istupali i protiv velikosrpske ideologije, i to iz motiva odanosti Jugoslaviji. Oni su, naime, znali da velikosrpska politika na kraju vodi razbijanju Jugoslavije i stvaranju Velike Srbije, u kojem slučaju bi Srbi prečani, posebno u Hrvatskoj, postali najveće žrtve. Oni su socijalizam i Jugoslaviju držali kao najvišu nacionalnu vrijednost, koju bi Beograd mogao uništiti.

Srbin Srećko Bijelić, predsjednik partijske organizacije grada Zagreba, poseban je fenomen: bio je "politički Hrvat" i spadao u skupinu prvaka hrvatskoga nacionalnog pokreta. Osim njega nitko od Srba nije tako podržavao hrvatski nacionalni pokret.

6. Avanturizam studentskoga pokreta

Iako nije donio rješenje sukoba između frakcija, XXII. je plenum CK SKH u najširoj javnosti, uključujući i MH, shvaćen kao kontinuitet X. sjednice. Nekoliko dana nakon plenuma D. Dragosavac je tajno, u ime većine u IK CK SKH, informirao Tita i zatražio da održi sastanak s rukovodstvom SKH, što je on obećao ali nije došao – otišao je u posjet zapadnim zemljama (SAD-u, Kanadi, Velikoj Britaniji). Čekalo se Tita, a sukob se nastavio.

Suradnja između Tripalove skupine, MH i studenata nastavljena je u svrhu jačanja nacionalnoga pokreta, čiji su akteri, smatrajući sebe naprednim, suvremenim modernim nositeljima društvenoga razvitka, računali da će razbiti konzervativne, birokratske snage orijentirane unitaristički. Većina je naroda ipak u sebi nosila ideju samostalne države, na osnovi koje je pokret nastao, ali je još bio nerazvijen – sastojao se od tisuća i tisuća punktova. Nosio ga je plimni val, no još se nije učvrstio kao nova infrastruktura s razvijenom mrežom organizacija i hijerarhijski povezanim kadrovima. Na djelu je bila euforija kojoj je nedostajala ne samo snažna organizacija veæ i hladna i mudra procjena svjetske, jugoslavenske i hrvatske situacije, prije svega u smislu realne procjene odnosa snaga. Na sceni, a još više iza zastora, živjela je podjela hrvatskoga korpusa iz građanskoga rata: partizani i njihovo potomstvo i ustaše sa svojim potomstvom. Uz tu, postojala je i podjela Hrvatske na manji dio ruralnoga, seljačkog, primitivnog i neukoga seljaštva, s jakim nacionalnim nabojem, naročito u Hercegovini i Dalmatinskoj zagori, i veći dio koji je činilo hrvatsko građanstvo i stalno rastuća srednja klasa, koja je odbijala studentski avanturizam.

I Crkva je bila podijeljena. Držeći se sugestije Zapada, Vatikan je podržavao cjelovitost Titove Jugoslavije. Obnovljeni su 25. lipnja 1966. diplomatski odnosi, 17. travnja 1968. donesen je liberalniji zakon o vjerskim zajednicama, a 29. ožujka 1971. Tito je posjetio papu Pavla VI. Opća demokratizacija režima s reformom federacije 1971. i kursom Desete sjednice CK SKH privukla je neke svećenike na suradnju s režimom. O tome istraživač crkvene povijesti Jure Krišto piše:

“Ti događaji su bili dovoljan razlog da se pokoji biskup i teolog oduševi novim razvojem događaja i da to oduševljenje javno i obznani. Splitski nadbiskup Frane Franić dao je tada oduška svome zanosu ... komentirajući Protokol, nadbiskup se vrlo pozitivno izrazio o socijalističkom uređenju te iskazao nadu da će dokument biti plodonosan i za jednu i za drugu stranu. Pridružio mu se i šibenski biskup Josip Arnerić, izražavajući mogućnost i nadu da bi ‘naše samoupravno društvo’ moglo postati mjesto istinske brige za prava i dobrobit čovjeka. Dekan Bogoslovnog fakulteta u Zagrebu Tomislav Šagi-Bunić odobrio je donošenje ustavnih amandmana i priznao revoluciju koju je vodila partija kao narodno-oslobodilački pokret, koji je omogućio ostvarenje hrvatske državnosti.”60

Očigledno, kao i Zapad, tako je i Vatikan i dio klera preferirao evolutivni put demokratizacije komunističkoga režima.

Bakarićeva grupacija računala je na spomenutu međunarodnu konstelaciju. Oni su smatrali da je postignuto ono što je bilo moguće u borbi 1970-71. – reforma federacije, da se već ušlo u II. fazu reforme i da tim putem mogu ostvariti još veće rezultate, bez euforije i pokretanja masa na ulice. Naravno, djelovala je i odlučnost da se ne ispusti vlast iz ruku i da se ne ide u izgubljene bitke.

Sve u svemu, na osnovi političkih podjela, sukoba interesa, odnosa snaga, uz mirni način rješenja krize, bilo je moguće, pod određenim okolnostima, pokrenuti mase i dovesti ih u konfliktno stanje. Kao što se često događa u tako užarenoj situaciji, istrčali su studenti, i pojedini avanturisti, ali i provokatori – agenti režima, koji su dolijevali "ulje na vatru".

Obje frakcije u CK SKH svoju su politiku smatrale legitimnom – i sa socijalnog i s nacionalnoga stajališta. Glavna razlika je bila odnos prema MH i studentskom pokretu kao novim centrima hrvatske politike.

Skupina oko Mike i Savke računala je da će im MH i studenti kao saveznici pomoći da maknu s vlasti Bakarićevu skupinu. Oni su zanemarili činjenicu da Partija u sebi ne trpi dugo postojanje frakcija, a pogotovo formiranje paralelne političke stranke koja se rađala pod okriljem Matice hrvatske.

Dijelovi nacionalnoga pokreta nisu bili koordinirani i objedinjeni u nekom zajedničkom tijelu, jer se to nije moglo uèiniti kako zbog razlièitih užih interesa, razlièite politièke taktike, tako i zbog izbjegavanja zakonskih sankcija i potrebne konspirativnosti.

Kontakti su održavani osobnih vezama. Primjerice, M. Tripalo kaže: "... meni je gotovo svaku treću večer dolazio Gotovac i satima smo pričali."61

Vlatko Pavletić tvrdi "da je sve poteze u Matici i DKH, ali i izvan toga, dogovaralo nekoliko nas na tajnim sastancima, uvijek na drugom mjestu. Osim Holjevca i mene bili su obvezatni i dr. Tuđman, dr. –odan i Petar Šegedin. Razrađivao se strateški plan i utvrđivali taktički pravci djelovanja…"62

Među akterima pokreta nije bilo ni programskoga jedinstva. Svi su govorili onim parolama partijske retorike koje su im odgovarale, kao npr. samoupravljanje, sav dohodak radnicima, kurs Saveza komunista za stvaranje nacionalno-republičkih ekonomija, federalizma itd., a u idejama i konačnim ciljevima bilo je velikih razlika. Jedni su bili za radikalnu, a drugi za kompromisnu politiku.

Kristalizacijska točka ujedinjavanja i razdvajanja bio je odnos prema Jugoslaviji. Najradikalniji su bili studentski vođe i 5-6 intelektualaca. Prednjačili su M. Veselica i Š. –odan, posebno na javnim skupovima. Po fakultetima i studentskim domovima držani su zapaljivi govori, stvaralo se euforično raspoloženje, rastao osjećaj kolektivne snage i moći koja će srušiti svaku silu pred sobom...

Na zboru oko 1.000 studenata, 29. listopada 1971, dr. Hrvoja Šošić predlaže da Republika Hrvatska zatraži prijam u članstvo Ujedinjenih nacija, da se formira Narodna banka, imenuje guverner i da on odmah ide u Washington po kredite.

Šošića je podržao predsjednik Saveza studenata D. Budiša, rekavši da je "Hrvatskoj mjesto u UN". Odbio je Nacrt ustavnih promjena jer "nitko nema pravo nametati hrvatskom narodu amandmane koje on neće", a Ivan Zvonimir Čičak napada Sabor govoreći da on "nije sposoban donijeti nikakav zakon, a kamoli Ustav". Marko Veselica traži "hrvatske devize" itd.63

Samo godinu-dvije prije, za takve se izjave išlo na robiju, za pjesme o Jelačiću pred suca za prekršaje.

Zahvaćeni euforijom, nacionalnim zanosom, osjećajem moći, a volja i želje je bilo na pretek, studentski lideri su očekivali skori raspad Jugoslavije, ne opažajući da to okolnosti neće dopustiti. Dražen Budiša je ovako razmišljao:

"U krugu u kojem sam se kretao... za Jugoslaviju kao državu smatralo se da su joj dani odbrojani. Tko bi među nama rekao da će Jugoslavija trajati još tri godine – okretali bi mu leđa. Pitalo se jedino hoće li propasti prije Tita, a da joj nema života poslije Tita, u to u mom krugu nitko nije sumnjao..."64

Koja sila će uskoro razbiti Jugoslaviju – to "mladi lavovi" nisu znali!

Iako su studenti na zborovima izvikivali svoju odanost Miki i Savki i podršku XXII. sjednici CK SKH, studentski lideri su procijenili da to krilo u SKH nema ni snage, ni volje, ni sposobnosti i hrabrosti da dovrši svoje djelo započeto Desetom sjednicom, a to bi moralo biti stvaranje samostalne države Hrvatske. Zato se studentski pokret mora osamostaliti i ne slušati više Savku i Miku.

Uopće ne uzimajući u obzir nikakve prepreke za akciju, studenti su već početkom jeseni 1971. najavili štrajk u znak potpore Miki i Savki u koje su još vjerovali.

Za štrajk su izabrali parolu "Hrvatskoj njezine devize", kao onu koja ujedinjuje i mobilizira cijeli narod. Ta parola zaista i jest u tom trenutku bila na vrhu liste zahtjeva hrvatske vlade, a i sam Tito je više puta javno ukorio saveznu vladu da se taj problem brzo riješi. Računalo se da će ta parola biti pozdravljena i od svih poduzeća, posebno onih turističke privrede, pa će se i radnici pridružiti štrajku studenata. I, konačno, postojao je lokalni motiv: udarni odred studenata bio je iz krajeva iz kojih je najviše pučanstva bilo na radu u zapadnim zemljama (Hercegovina, Dalmatinska zagora).

Štrajk je izbio 22. studenog 1971. Hrvatsko političko rukovodstvo odmah se uključilo u akciju upravljanja štrajkom. Ono je s jedne strane nastojalo izbjeći "udar" na studente jer bi se time totalno kompromitiralo i u narodu izgubilo slavu za sve ono što je u dvogodišnjoj borbi nakon Desete sjednice ostvarilo. S druge pak strane, bilo je svjesno da štrajk može provocirati udar vrha vlasti Jugoslavije na Hrvatsku. U toj dilemi hrvatsko rukovodstvo je dramatično apeliralo da sami studenti obustave štrajk, priznajući da oni imaju pravo postaviti problem deviznog režima, ali da im je način – štrajkati sve dok Hrvatska ne dobije svoje devize – vrlo opasan. Pirker je akciju studenata ocijenio kao udarac politici CK SKH. Upozorivši na moguće tragične posljedice štrajka, Tripalo je govorio: "Prije ili kasnije one mogu dovesti u pitanje sadašnju politiku SKH i njegova rukovodstva. Posljedice takve akcije (štrajka) mogu biti

napuštanje te politike i vraćanje natrag... Moramo biti svjesni da nikada u svojoj povijesti nismo tako čvrsto držali svoju sudbinu u vlastitim rukama. Molim vas da nas podržite da tu sudbinu i ubuduće zadržimo u svojim rukama."65

I predsjednik vlade, D. Haramija, studentima je tumačio da imaju dobre namjere, ali da su izabrali pogrešan put.

Savka Dabčević-Kučar nastupila je na televiziji. Rekla je: "Bez obzira na motive... akcija može poslužiti... kao argument o tobožnjoj slabosti... rukovodstva... povod za napad na ovaj kurs, na ovu politiku i na ovo rukovodstvo..."66

Simptomatično je držanje V. Bakarića. On je drugoga dana štrajka – 23. studenoga – u JAZU držao predavanje o ustavnim promjenama, a štrajk nije ni spomenuo, pa se to kasnije tumačilo kao mirno i svjesno puštanje da se "liderska grupa" kompromitira.

Imajući već u rukama poziv za sjednicu Predsjedništva SKJ u Karađorđevu, hrvatski političari su očajno molili studente da prekinu štrajk kako bi tamo dokazali da vladaju situacijom.

Studenti su to odbili. Nisu pomogli ni apeli Tripala, S. Dabčević-Kučar, Pirkera, Šibla, Bijelića ... onih ljudi koji su bili studentski miljenici. Studenti su pristali da će štrajkati do 3. prosinca, a onda odlučiti hoće li nastaviti.

Na sjednici Predsjedništva Matice, 24. studenog (Petar Šegedin, Šime –odan, Franjo Tuđman, Ljudevit Jonke, Vlatko Pavletić) podržan je štrajk studenata. Vlatko Pavletić je u raspravi rekao da su "dečki pametni, dobro organizirani... i ...možemo biti mirni." Tu odluku su u formi uvodnika u "Hrvatskom tjedniku" 26. studenog elaborirali majstori pera – Vlado Gotovac i Jozo Ivičević.

U vatri euforije, studentski lideri su prešli granicu..., otkazali su "savezništvo" s Mikom i Savkom. D. Budiša je 25. studenog novinaru "Timesa" rekao:

"Hrvatska politika nije ni unitaristička, a ni neunitaristička... jer hrvatske politike danas nema. To je jedna fikcija i iluzija naših političara da oni vode hrvatsku politiku."

Na pitanje što će raditi nakon 3. prosinca, Budiša je navodno rekao da će "oni tada razmatrati svoje akcije i držanje političkog rukovodstva Hrvatske, pa ako s tim ne budu zadovoljni, postavit (će) na dnevni red 'sva druga pitanja', ostvariti sintezu s radničkim pokretom i ići na akciju, na ulice, sve do zamjenjivanja sadašnjeg rukovodstva progresivnim rukovodstvom".67

Iako nošeni na krilima uzavrele nacionalne euforije, studenti nisu izdržali. Radnici im se nisu odazvali svojim štrajkovima i studenti su ostali sami. Miko i Savka su 1. prosinca pali u Karađorđevu. Paradžik je 3. prosinca na završnom zboru objavio prekid štrajka. U govoru je revidirao neke političke teze rekavši da ni "... vulgarni nacionalizam kao ni dogmatizam... nikada nije imao uspjeha na sveučilištu... Humanizam i demokratski socijalizam su odrednice i ovoga studentskog pokreta". Govoreći pozitivno o

Jugoslaviji citirao je i Tita.68 Njemu su studenti čak poslali čestitku za državni praznik Jugoslavije s ovom završnom rečenicom:

"Sada kada slavimo rođendan socijalističke Jugoslavije... srdačno Ti čestitamo Dan Republike...", u potpisu Savez studenata Zagreba.69

x x

x

Hrvatski nacionalni pokret poražen je formalnom odlukom Predsjedništva SKJ 1. prosinca 1971. na inicijativu J. B. Tita, kojeg su podržale sve republike i pokrajine i vojni vrh. Iako o tome nema dokumenata, sigurno je da su Tita podržale obje supersile, što se podrazumijeva na osnovi njihove trajne politike održavanja cjelovitosti Jugoslavije.

Hrvatski nacionalni pokret krenuo je s Desetom sjednicom CK SKH. Protagonisti toga pokreta, uključujući i Tita koji je hrvatskom rukovodstvu dao nalog za kontraakciju protiv tzv. beogradske čaršije, nisu ni u snu zamišljali da će dobiti takvu snagu. Cilj je bio ograničen: slomiti otpor reformi federacije i Titu dati podršku u borbi s jednom strujom srbijanskih političara (M. Todorovićem, M. Popovićem, M. Nikezićem, L. Perović). Međutim, taj poziv za borbu protiv unitarizma i centralizma pao je na plodno tlo u Hrvatskoj, čije je rukovodstvo trajno bilo na pozicijama samoupravne društvene reforme, posebno reforme federacije. Iz takva plodnog tla počeli su izvirivati potočići, koji su se postupno slijevali u rijeku, koja je dobivala sve veću snagu. Ali, kao u svakom masovnom pokretu, tako su već u proljeće 1971. počele podjele. Nastale su dvije frakcije: Bakarićeva koja je smatrala da je reformom federacije postignut cilj Desete sjednice i frakcija tzv. liderske skupine Mike i Savke koja je, na krilima pokreta pod zastavom hrvatstva, smatrala da unitarističke snage nisu potučene i da borbu treba nastaviti.

Postupno, osobito od jeseni 1971, u pokretu se izdvajala radikalna skupina iz Matice i studentskog pokreta, s ambicijom da preuzme vodstvo cijeloga nacionalnog pokreta, što ju je na kraju dovelo u sukob sa skupinom oko Mike i Savke.

Karakteristično je da ni jedna politička struja u Hrvatskoj nije isticala liberalno-demokratske ideje, npr. one Starčevićeve ili suvremene, kao ni načela socijalne pravde iz nauka braće Radić. Još se živjelo u vremenu jednoga ili drugoga totalitarizma.

Kada su se u jasnom obliku profilirale sve tri hrvatske politike – Bakarićeva, Mike i Savke i ona oko MH i studenata – ubrzan je proces diferencijacije u CK SKH. Većina članova IK CK SKH prešla je na stranu Bakarića, a za njima je pošao i dio partijskog članstva, oko jedne trećine po ocjeni M. Tripala u ljeto 1971. Dio državno-partijskog aparata također je bio protiv nacionalnoga pokreta, kako zbog čuvanja položaja u vlasti tako i zbog načela legaliteta. Hrvatski su Srbi gotovo u cjelini ustali protiv liderske skupine,

tzv. maspoka. Dakle, odnos snaga u samoj Hrvatskoj upućivao je na to da će se ciljevi nacionalnoga pokreta teško ostvariti.

Kada procjenu prenesemo na razinu Jugoslavije, onda je odnos snaga bio višestruko na štetu pokreta. Sve republike i vojni vrh bili su protiv njega! Budući da je međunarodna zajednica bila odlučna braniti cjelovitost Jugoslavije, realni odnos snaga bio je presudan. Još je ostalo samo da Tito kaže svoje – i da pokret budu poražen.

5 Isto, 282.

6 Isto, 219.

7 VII. kongres SKH, 415-418.

8 M. Tripalo, nav. dj., 155.

9 VII. kongres SKH, 418-419.

10 S. Dabčević-Kučar, nav. dj., 666.

11 Isto, 667.

12 Savka Dabčević-Kučar, nav. dj., 682.

13 Geneza maspoka, 770,771.

14 Geneza maspoka, 771-773.

15 Savka Dabčević Kučar, nav. dj., 683, 684.

16 M. Tripalo, nav. dj., 162. Ovo se odnosilo na neke umirovljene generale i ratnike, pretežno iz Beograda i Novog Sada, koje je Zagreb nazivao “emisarima”. Tito je rekao i to da on nije u te priče vjerovao, ali da mu je Jovanka često govorila na osnovi pisama što ih je primao.

19 Isto, 434.

20 Isto, 436.

21 Isto, 437.

22 Isto, 253.

23 Isto, 373.

24 Savka Dabčević-Kučar, Promjene u političkom sistemu – izraz progresivnog kretanja, “Komunist”, br. 710, 1970.

25 Savka Dabčević-Kučar, Informativni pregled CK SKH br. 16, 1970.

26 Miko Tripalo, “Vjesnik”, 15. ožujka 1971.

27 Miko Tripalo, Međunacionalni odnosi u Jugoslaviji i promjene u političkom sistemu, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, Informator, Zagreb, 1971.

28 Savka Dabčević-Kučar, "Vjesnik", 27. rujna 1971.

29 Miko Tripalo, Informativni pregled CKH br. 20, 1971.

30 Miko Tripalo, "Vjesnik", 15. ožujka 1971.

31 Miko Tripalo, Drugo rađanje nove Jugoslavije, Dometi, Rijeka, 1971.

32 Miko Tripalo, Govor na narodnom zboru u Velikoj Gorici, "Vjesnik", 14. lipnja 1971.

33 Miko Tripalo, Bez kompromisa, Zagreb, 1969.

34 Savka Dabčević Kučar, Informativni pregled, 1971.

35 Autorizirani zapisnik XIX. sjednice CK SKH.

36 Autorizirani zapisnik XIX. sjednice CK SKH.

37 Miko Tripalo, Glavna je značajka masovnog pokreta u nas njegova socijalistička orijentacija, rasprava na XX. sjednici CK SKH 1971, u knjizi: S poprišta, Centar za aktualni politički studij, Zagreb, 1971, str. 354.

38 Autorizirani zapisnik XIX. sjednice CK SKH. Šiblova veoma oštra kritika izrečena na toj sjednici 23. ožujka 1971. dana je u afektu i izraz je zavjere protiv hrvatskog rukovodstva, mada može odigrati i mobilizatorsku ulogu.

39 Srećko Bijelić, Informativni pregled, br. 18/71.

40 Miko Tripalo, Osnova bratstva i jedinstva u zajedničkom socijalističkom interesu svih radnih ljudi Jugoslavije, "Vjesnik", 7. studenog 1970.

41 Miko Tripalo, Govor u Velikoj Gorici, "Vjesnik", 14. lipnja 1971.

42 "Vjesnik", 26. kolovoza 1971.

43 Isto.

44 Sjednica IK CK SKH, 13. studenog 1971.

45 Riječ na sjednici Izvršnog komiteta i Koordinacionog odbora 23. srpnja 1971.

46 Riječ na sjednici Izvršnog komiteta i Koordinacionog odbora 26. lipnja 1971.

47 "Hrvatski tjednik", 2/1971.

48 "Kritika", br. 17/1971.

49 O toj fantastičnoj viziji V. Bakarić kaže: "Kad bi to bila istina, ja bih se odrekao komunizma i dao njemu (V. Veselici - D.B.) svu vlast da pretvori Hrvatsku u Švedsku, ali on je uprkos ovakve lijepe gluposti ostao sveučilišni profesor... to nije nikakav znanstveni rad, a sve je skupa jedno politikanstvo zaodjeveno u jedan kvazinaučni rad" (Sječa Hrvatske u Karađorđevu, Meditor, Zagreb, 1994, 144/145).

50 VII. kongres SKH, 422-423.

51 Savka Dabčević-Kučar, nav. dj., 179.

52 "Hrvatski tjednik", 2/71.

53 Savka Dabčević-Kučar, nav. dj., 632.

54 “Slobodna Dalmacija”, 29. i 30. svibnja 1996.

55 “Danas”, 511, 3. prosinca 1991.

56 VII. kongres, 437.

57 Geneza maspoka, 791.

58 “Slobodna Dalmacija”, 29-30. svibnja 1996.

60 Jure Krišto, Katolička crkva u totalitarizmu, Globus, Zagreb, 1997, str. 52. Teze biskupa i teologa objavljene su u “Glasu Koncila” 4/1971, “Crkvi u Hrvata” 2/1971. i u “Nedjeljnoj Dalmaciji”, 6. lipnja 1971.

61 “Danas”, 3. prosinca 1991.

62 “Slobodna Dalmacija”, 28. svibnja 1996.

63 Geneza maspoka, 804, 805.

64 “Erasmus”, br. 15/1996, str. 12.

65 “Borba”, 25. studeni 1971.

66 “Borba”, 1. prosinca 1971.

67 Savka Dabčević-Kučar, nav. dj., 769.

68 Isto, 779.

69 Geneza maspoka, 817.

Glava XIV.
PARTIJSKO-DRŽAVNI UDARI U
JUGOSLAVENSKIM REPUBLIKAMA
(1971-1972)

Uvod

Tito i partijsko-državni vrh Jugoslavije izveli su krajem 1971. godine partijsko-državni udar u Hrvatskoj, zatim u jesen 1972. u Srbiji i Sloveniji i, konačno, kao zakašnjeli eho tih udara u proljeće 1973. smijenjeno je demokratsko krilo i u Makedoniji. Ti udari, tipični za boljševički način upravljanja političkim životom, prekinuli su dvadesetogodišnji proces demokratizacije revolucionarne diktature uspostavljene 1945. godine i ponovno uspostavili režim čvrste ruke pod parolom obnove "diktature proletarijata". Cijela je Jugoslavija ponovno pala pod režim partijske birokracije.

Spomenuti su udari povjesničare stavili pred težak problem analize korijena, uzorka i tijeka obnove režima "čvrste ruke".

Ponajprije se nameće pitanje radi li se o djelu starca, J. B. Tita (80 godina) te mlađih ratnih vođa – E. Kardelja, V. Bakarića, P. Stambolića, D. Markovića, L. Koliševskog i dr. – koji su se suočili s opasnošću gubitka vlasti, koju su već preuzimali nove vođe u svim republikama, također ratni veterani, ali 10-20 godina mlađi, ili je to djelo odgovornih državnika koji su procijenili da se Jugoslavija raspada i da klizi u građanski rat te da se zato ne smije čekati i pustiti da društvena praksa provjeri takvu mogućnost, što bi, naravno, bilo nepopravljivo.

Drugo je pitanje je li se radilo o pritisku Moskve i Washingtona i drugih vodećih sila na Tita da i silom zaustavi proces raspadanja Jugoslavije, što bi ugrozilo svjetski mir, ili su one prepuštale Jugoslaviju njezinoj sudbini. Jer, svaka promjena u Europi, okovanoj tvrdim poretkom hladnoga rata, odmah postaje i problem za oba bloka.

Treće je pitanje je li se radilo samo o sudarima državnih nacionalnih ideologija ili o potpunoj iscrpljenosti komunističkoga režima koji je blokirao slobodan razvitak društva.

Četvrto je pitanje radi li se o pritiscima zaostalih primitivnih sredina sklonih diktaturi na novi društveni sloj obrazovanih generacija koje su stasale na temeljima dvadesetogodišnje "obrazovne revolucije".

Na ta i druga pitanja teško je odgovoriti. Tako, na primjer, nema pismenih tragova ni memoara o razgovorima "u četiri oka" onih aktera koji su pripremali udare 1971-1972. Ruski pa i američki arhivi s oznakom "državna tajna" još su nedostupni.

Navedena ograničenja nameću cjelovitiju analizu širega konteksta i općeg stanja u Jugoslaviji početkom 1970-ih godina, da bi se barem djelomično odgovorilo na postavljene probleme.

1. Osnovni pokazatelji društvenoga razvitka početkom 1970-ih godina

U kontekstu jugoslavenske krize valja razmotriti je li ona imala izvore i u stagnaciji sveopćega društvenog razvitka odnosno potvrđuju li rezultati da je Jugoslavija slijedila modernizacijske procese u ondašnjem svijetu ili se radilo o takvu općem zaostajanju koje je proizvodilo opću krizu razvitka.

Početkom sedamdesetih godina završen je proces forsirane industrijalizacije, koja je za četvrt stoljeća preobrazila seljačko u pretežno industrijsko društvo.

U poslijeratnom razdoblju rast društvenoga proizvoda iznosio je prosječno 6,6% na godinu. Da bi se dobila slika tempa razvoja, daje se usporedba šesnaest europskih i dviju izvaneuropskih zemalja, SAD-a i Japana koji spadaju u najrazvijenije zemlje svijeta.

Usporedni pregled stope rasta društvenoga proizvoda po stanovniku u 18 izabranih zemalja iznosio je:1

Zemlja	Društveni proizvod	
	Indeks 1969/1953.	Stopa rasta 1953-1969.
Japan	396	9,0
Rumunjska	325	7,6
Bugarska	266	6,8
SSSR	283	6,7
Izrael	261	6,2
Jugoslavija	259	6,1
Grčka	249	5,9
DR Njemačka	237	5,5
Poljska	228	5,3

Italija	222	5,1
Austrija	221	5,1
Mađarska	219	5,0
SR Njemačka	212	4,8
Francuska	194	4,2
Nizozemska	175	3,6
Belgija	169	3,3
Velika Britanija	140	2,2
SAD	138	2,1

Od osamnaest zemalja Jugoslavija se nalazila u skupini prvih šest.

Jugoslavija je smanjila jaz kako u odnosu prema zemljama Zapada, tako i u odnosu prema zemljama Istoka. Od 1954. do 1956. godine društveni proizvod po stanovniku u SAD-u bio je veći od jugoslavenskoga devet puta, a od 1968. do 1970. oko pet puta; u Velikoj Britaniji najprije oko pet puta, a 1970. oko 2,5 puta, itd. Sa stopom rasta industrijske proizvodnje od 10,55 na godinu Jugoslavija je od 1953. do 1969. bila na petom mjestu u svijetu. To su, naravno, bili vrlo impresivni rezultati ubrzanoga ekonomskog razvoja.2

Dinamičan industrijski razvoj iz temelja je izmijenio privrednu strukturu: sudjelovanje poljoprivrede u društvenom proizvodu smanjilo se s 42,6% u 1947. na 18,8% u 1972, a industrije u istom razdoblju povećalo od 18,0% na 38,1%.

Da bismo ilustrirali stupanj i tempo razvoja, odabrali smo neke pokazatelje.

Potrošnja električne energije povećala se po stanovniku od 75 kWh u 1939. na 1.600 kWh u 1972. godini, ugljena od 450 na 1.498 kg, cementa od 57 na 277 kg, sapuna od 0,8 na 2,7 kg (i deterdženata), papira od 3,0 na 29,5 kg itd.

I poljoprivreda je doživjela velik skok u razvoju. Od 1939. do 1972. prinosi su se povećali (u mtc po 1 ha):

– pšenice od 13,1 na 25,2

– kukuruza od 15,1 na 33,3

– šećerne repe od 200 na 413.

Broj traktora povećao se od 6.300 u 1951. na 120.500 u 1972, a kombajna od 200 na 11.100.

I druge su grane doživjele velik uspon. Tako se npr. u turizmu broj noćenja inozemnih gostiju poveĆao od 2 milijuna u 1957. na 26 milijuna u 1972, a broj ležaja od 200.000 na 606.000, tj. više od tri puta.

Od sredine šezdesetih godina, pod pritiskom ekonomskih mjera privredne reforme, ubrzan je proces integracije u privredi, što se poklapalo i s povećavanjem samostalnosti poslovnih organa i s početkom ekonomskoga osamostaljivanja republika i pokrajina. O stupnju ostvarene koncentracije "kapitala", tehnologije i kadrova govori podatak da je postotak poduzeća sa do 125 zaposlenih pao od 54% u 1955. na 28% u 1970. godini, a broj poduzeća s više od 1.000 radnika u istom razdoblju porastao s 5,4% na 15,3%. U 1970. godini 170 poduzeća, koja su činila svega 1,4% svih poduzeća, ostvarivala su 37% ukupnoga prihoda, a zapošljavala 28% svih zaposlenih.

Ubrzana industrijalizacija osigurala je stalno povećavanje životnoga standarda

Za samo 15 godina, od 1956. do 1972, životni je standard narastao tri i pol puta.3

Iako još jedna od najzaostalijih europskih zemalja, Jugoslavija se potkraj sedamdesetih već svrstala među zemlje potrošačkoga društva. Od 1952. do 1973. osobna primanja zaposlenih u društvenom sektoru povećala su se od 28,8% na 45,0%, primanja u privatnom sektoru pala su sa 36,6% na 19,6%, a naturalna potrošnja pala je od 29,8% na 8,6%. Primanja iz inozemstva povećala su se od 0,9% na 11,9%, tj. više od 13 puta. Struktura potrošnje sve se više približavala tipu potrošnje industrijskoga društva: udio prehrane pao je u ukupnim troškovima života od 53,9% (1952) na 39,5% (1972); namještaja i opreme za kućanstvo povećao se od 4,8% na 10,2%; izdaci za kulturu i razonodu porasli su od 0,7% na 3,8%, izdaci za promet i veze povećali su se od 1,8 na 9,4%; broj električnih štednjaka povećao se od 1,0 na 1.000 stanovnika na 194,6 na 1.000 stanovnika; broj automobila na 1.000 stanovnika od 0,4 u 1950. na 54,4 u 1973. godini, tj. 136 puta itd., itd.4

Zajednička je potrošnja pokazatelj socijalizacije ukupne potrošnje jer se ostvaruje uz iste mogućnosti za sve članove društva. Ona je rasla čak brže od ekonomskih mogućnosti zemlje. Njezin udio u društvenom proizvodu povećao se od 7,2% u 1956. na 14,5% u 1972.5

Broj zdravstvenih osiguranika povećao se od 1.870.000 (1946. god.) na blizu 15 milijuna (sredinom sedamdesetih), a ako se uzme u obzir i zdravstveno osiguranje poljoprivrednika, onda je osigurano gotovo svo stanovništvo.

Broj umirovljenika povećao se od 125.340 (1946) na 1.281.343, tj. desetorostruko.

Kakve je rezultate Hrvatska ostvarila početkom sedamdesetih?

U razdoblju od 25 godina društveni proizvod po stanovniku u SR Hrvatskoj porastao je za gotovo četiri puta. Broj zaposlenih u društvenom sektoru povećao se s 461 tisuću u 1952. godini na više od jedan milijun u 1972. ili više od 2,2 puta. Proizvodnost rada u društvenom sektoru porasla je u razdoblju 1952-1972. oko 2,4 puta ili prosječno godišnje za 4,4%.

U razdoblju 1954-1972. izvoz je povećan više od 12 puta. Rastao je brže od društvenoga proizvoda, a najbrže u onim granama privrede koje su izvozno orijentirane: u turizmu (koji u ukupnoj vrijednosti izvoza

robe i usluga sudjeluje s 21%), te u pomorstvu, brodogradnji, drvnoj, kemijskoj, metalnoj industriji i poljoprivredi.

Udio industrije u društvenom proizvodu povećan je s 20,8% u 1954. na 41,4% u 1972, dok se udio poljoprivrede smanjio s 36,4% na 19,1%. Tercijarne djelatnosti sudjelovale su u društvenom proizvodu s 26,7% u 1947, a s 31,7% u 1972. godini. Najbrže se razvijala ugostiteljsko-turistička djelatnost, u kojoj su npr. smještajni kapaciteti u razdoblju od 1965. do 1972. povećani više od devet puta.

Razvoj materijalne proizvodnje omogućio je značajne rezultate u infrastrukturi. Tako je 1955. godine bilo svega 1.200 km (6,4%) cesta sa suvremenim kolovozom, a u 1971. već 8.573 km (31,1%). Elektrificiranost naselja uglavnom je završena, a u gotovo svim općinskim centrima riješen je problem opskrbe vodom.

U razdoblju od 1955. do 1972. izgrađeno je ukupno 391.500 stanova, od čega u društvenom vlasništvu 149.900. Gotovo svaki treći od ukupno 1,2 milijuna stanova, koliko ih je iskazano u popisu od 31. ožujka 1971, izgrađen je nakon 1955. godine. Stambena je površina po stanovniku povećana s 9,9 m2 u 1955. godini na 14,4 u 1972. godini ili za 45%.

Putničkih je automobila u 1955. godini bilo 3.300, a u 1971. godini 223.000 ili oko sedamdeset puta više. Broj telefonskih priključaka povećan je od 46.500 u 1956. godini na 263.000 u 1972. ili više od pet puta. Broj televizora povećan je oko 34 puta.

Ostvaren je gotovo stopostotni obuhvat djece osmogodišnjim školovanjem. U škole drugoga stupnja upisuje se više od 93% učenika koji završe osnovnu školu. Broj studenata povećao se gotovo pet puta. Na godinu na fakultetima, akademijama, višim i visokim školama diplomira više od 10.000 studenata.

Broj stanovnika sa školom za KV radnike, gimnazijom i školom za srednje stručne kadrove povećan je s 234 tisuće u 1953. godini na 688 tisuća u 1971, a broj stanovnika s fakultetom, visokom i višom školom povećan je s 24 tisuće u 1953. godini na 126 tisuća u 1971.

Zdravstvena je zaštita doživjela veliku ekspanziju. Izgrađeni su značajni novi zdravstveni kapaciteti, a broj se liječnika u 1971. godini u usporedbi s 1955. udvostručio.

Osobna potrošnja stanovništva bila je u stalnom porastu. Prosječni nominalni osobni dohoci porasli su od 1963. godine oko 6,3 puta, što je i pored visokoga porasta troškova života (za oko 3,5 puta) omogućilo porast realnih osobnih dohodaka po zaposlenom od 1,8 ili prosječno godišnje za 6,8%.

U 1948. godini u Hrvatskoj je stupanj urbaniziranosti stanovništva iznosio 21,3%, a 1971. godine 41%, odnosno ako se uzmu u obzir i prigradska naselja, onda je stupanj urbanizaranosti Hrvatske iznosio oko 50%. To je bila velika transformacija seljaka u industrijskog radnika, stručnjaka i intelektualca, sela u gradove i industrijske centre.6

Za samo dvadesetak godina u procesu industrijalizacije formirala se i nova socijalna struktura.

Jugoslavija pripada u red nekoliko zemalja u kojima se nakon Drugoga svjetskog rata najviše promijenila socijalna struktura stanovništva. U tri desetljeća okrenula se piramida socijalne strukture: od gotovo 80% seljaka, početkom sedamdesetih gotovo se 80% novoga naraštaja bavi nepoljoprivrednim zanimanjima.7 Kretanje životnoga standarda i društvenoga proizvoda (u milijunima dinara 1966).

Godina	Društveni proizvod	Indeks rasta	Životni standard	Indeks rasta	Udio životnog stand. u dr.pr.
1956.	41.531	100	26.889	100	64,7
1960.	65.131	156	41.355	153	63,5
1965.	91.239	218,7	61.443	228,5	67,3
1972.	141.620	341,0	94.248	350,5	66,5

Još je jedino na Kosovu 1971. godine bilo više poljoprivrednog (51,5%) nego ostalog stanovništva. Međutim, proces deagrarizacije otišao je dalje nego što pokazuje popis stanovništva 1971. godine. Popisom je u poljoprivredno stanovništvo uključeno oko 200.000 radnika zaposlenih u poljoprivredno-industrijskim kombinatima i društvenoj poljoprivredi uopće (s obiteljima to je oko 800.000 ljudi) i seljaka-poljoprivrednika na radu u inozemstvu kojih je bilo 304.682 (s obiteljima oko milijun). Te dvije kategorije nemaju mnogo sličnosti s klasičnim agrarnim stanovništvom. Zato možemo računati da je u Jugoslaviji početkom sedamdesetih godina manje od trećine ukupnog stanovništva bilo agrarno. Ta se procjena osnažuje i statistikom zdravstvenoga osiguranja prema kojoj je 1974. godine po osnovi zdravstvenog osiguranja bilo 15.455.000 radnika ili 73% ukupnog stanovništva, što znači da poljoprivrednog stanovništva može biti do 27%.

Prema svim osnovnim kriterijima – veličini, kvalifikacijskoj strukturi, tehničko-tehnološkom iskustvu itd. – u Jugoslaviji se na prijelazu šezdesetih u sedamdesete formirala moderna radnička klasa, uglavnom veoma mlada, prva generacija mladih radnika. U radnom je odnosu 1945. bilo 461.000 osoba, a 1973. godine 4.360.000, za 29 godina gotovo deset puta više.8

Obrazovanost zaposlenih poboljšala se osobito od početka šezdesetih do početka sedamdesetih. Udio zaposlenih s visokom stručnom spremom povećao se od 3,6% u 1961. godini na 6,72% u 1972, s višom od 2% na 5,28%, sa srednjom od 10,6% na 16,6%.

Udio visokokvalificiranih radnika povećao se od 4,7% u 1961. na 9,7%, kvalificiranih s 24% na 29,5%, čime je prema ukupno zaposlenima Jugoslavija prestigla SAD za 5%, a Čehoslovačku za 13%.

Doduše, u to je vrijeme u privredi Jugoslavije bilo oko 25% više nekvalificiranih radnika nego u spomenutim dvjema zemljama, što svjedoči o “iskrivljenosti” kvalifikacijske strukture.

U procesu industrijalizacije došlo je do prave eksplozije školstva.

Nova Jugoslavija naslijedila je blizu polovicu nepismenog stanovništva: 1931. godine bilo ih je 44,6%. Prema popisu 1953. bilo je još 25,4% nepismenih, a 1971. 15,1% (oko 2,5 milijuna), od čega je 10,5% nepismenih bilo među aktivnim stanovništvom. Po tome je Jugoslavija bila među najzaostalijima u Europi.

U poslijeratnom razdoblju nastala je “iskrivljena” obrazovna piramida: dok su statistike pokazivale visok postotak nepismenosti (osim spomenutog broja, u Jugoslaviji je 1971. godine bilo stanovnika bez ikakve škole i s jednim do tri razreda osnovne škole), praktično 24,2%, 1972-73. bilo je 301.758 studenata, što je 12 puta više nego 1945. godine. Samo su SSSR, Švedska, Nizozemska i Danska imale više studenata na 1.000 stanovnika.

Na kraju ponovimo pitanje: mogu li se rezultati općega društvenog razvitka dovesti u vezu s krizom? Odgovor je NE!

Iza šturih statističkih podataka nalaze se zapravo epohalne promjene čiju ćemo dubinu ilustrirati samo jednom konstatacijom: stoljećima su poljoprivreda i seljaštvo činili četiri petine (i više) proizvodnje, odnosno stanovništva, a onda su se za pola jednoga ljudskog života prilike posve promijenile: milijuni ljudi napustili su selo i motiku i počeli raditi s modernim strojevima, milijuni su iz kuća s ognjištem i bez soba preselili u moderne elektrificirane gradske stanove.

Iako je uspješan društveni razvoj Jugoslavije vremenski koincidirao s krizom političkih odnosa, mislimo da možemo eliminirati materijalne društvene probleme kao jedan od izvora političkih sukoba. Štoviše, relativno uspješan razvoj i radna i obrazovna afirmacija milijuna ljudi bili su važan faktor koji je ograničio političke borbe na uže segmente društva. “Mase” su potkraj 1960-ih godina upravo bile zahvaćene groznicom zarađivanja i trošenja: seljaci i radnici posvuda grade kuće, kupuju trajna potrošna dobra, bogatiji i vikendice, sve skuplje automobile itd. Veoma je intenzivan rad i u slobodnom vremenu, trka za zaradom; velika je potrošnja, nagle su i radikalne promjene društvenoga položaja ljudi kao što su “pretvaranje” seljaka u radnike, tehničare, službenike; šire su mogućnosti privatne inicijative itd. Sve je to vremenski koincidiralo s procesom socijalne “destrukcije” u tijeku kojega su pucale neke naslijeđene birokratske stege i norme, što su mnogi osjećali kao “oslobađajući proces” od krutih oblika administrativnog upravljanja. Dakako, mnogi su baš u toj “destrukciji” vidjeli najveću opasnost, a neki i početak gubitka dostignutoga društvenog statusa.

Ipak, s oko 800 dolara nacionalnog dohotka po stanovniku 1971. godine, Jugoslavija je bila tek na trećini puta do najrazvijenijih zapadnoeuropskih zemalja. Otprilike na trećini puta bila je i prema potrebnim znanjima kakva je zahtijevala suvremena tehnologija zreloga industrijskog društva. Slično je bilo i s drugim sastavnicama industrijalizacije, kao što su tehnološka inovacija, organizacija rada itd.

Može se reći da je Jugoslavija tehnoški pripadala društvu s još neočvrsnutim strukturama i mentalitetom, pa su joj zato još preostali mnogi socijalni i ekonomski preobražaji stanovništva (selo – grad, urbanizacija, tehnologizacija i sl.).

Jugoslavija još nije mogla osigurati zaposlenje svim svojim građanima. Broj nezaposlenih kretao se oko 300.000 (1968. – 311.000, 1969. – 331.000, 1970. – 320.000 i 1971. – 280.000). Na radu u inozemstvu potkraj šezdesetih godina bilo je oko 700.000 radnika.9

2. Nove tendencije u društvenim odnosima početkom 1970-ih godina

Drugo područje društvenoga života bitno za procjenu društvene krize jesu tendencije u društveno-ekonomskim odnosima. Pitanje je jesu li one smjerale tranziciji iz rigidnoga totalitarnog režima prema modelu zapadnih zemalja.

Kreatori privredne i društvene reforme smatrali su da je predreformski društveni sustav iscrpio svoju razvojnu potenciju i da ga treba smjelo i radikalno mijenjati usprkos činjenici da u tom trenutku još nije pokazivao svoju iscrpljenost. Dapače, stopa rasta društvenoga proizvoda društvenoga privrednog sektora u 5-godišnjem razdoblju do reforme (1959-1964) iznosila je 10,9%,10 tj. bila je gotovo dvostruko veća od one u petogodišnjem razdoblju nakon reforme (6,3%). Stopa zapošljavanja bila je visoka, a i svi ostali indikatori društvenog razvoja bili su vrlo povoljni.

Usprkos tome savezni politički vrh opredijelio se za radikalnu reformu zbog niza razloga, među kojima su značajni bili ideologijski, praktično-privredni i nacionalni.

Koncept odumiranja države i stvaranja društva slobodno udruženih proizvođača izravno je tražio da se “ukine” postojeći sustav proširene reprodukcije u kojemu je država, pretežno federacija, raspolagala najvećim dijelom nacionalne akumulacije koji je funkcionirao slično modelu zemalja državnoga socijalizma.

Pa ipak, sama privredna reforma bila je više stvar “praktičnog uma”, tj. ekonomske nužnosti, a manje “pritiska” neke konzistentne ekonomske doktrine ili socijalnog projekta.

Početkom 1960-ih godina Jugoslavija je počela stizati srednje razvijene zemlje. Prešla je onaj kritično-kvalitetni razvojni prag na koji se stiže kada više od 50% stanovništva radi izvan poljoprivrede. Tada nastupa trenutak jačeg uključivanja u međunarodnu podjelu rada. Ostati i dalje na autarkičnom razvoju znači neizbježnu stagnaciju i “samougušenje” na uskom nacionalnom tržištu.

Drugi tip nužnosti koji je djelovao da se ide u privrednu reformu rezultat je političkih odnosa toga vremena. Radilo se o problemu federalizma. Tip federalizma prakticiran od 1945. do početka šezdesetih, koji se održao na osnovi monolitizma bloka revolucionarnih snaga što ga je stvorio komunistički pokret

Jugoslavije u razdoblju ilegalnosti, ojačao u revoluciji 1941-1945. i očvrsnuo u postrevolucionarnom razdoblju i u borbi protiv staljinizma, postupno je, s razvojem društvene svijesti i novih društvenih odnosa, počeo stvarati političke probleme s tendencijom razvoja prema političkoj krizi. Poremećaji u međunacionalnim odnosima počeli su se rađati upravo u ekonomskoj sferi. Gotovo dvadesetogodišnja centralizacija ekonomskih funkcija i "društvenog kapitala" na razini federacije rađala je opasnu tendenciju natezanja između republika oko preraspodjele sredstava Saveznog investicijskog fonda. Konflikti su postajali sve intenzivniji i već su krajem pedesetih počeli blokirati donošenje ekonomskih odluka SIV-a o alokaciji saveznoga kapitala po republikama. "Svađe" su se, kao što obično biva, počele prenositi u sam državni i politički vrh zemlje, ugrožavajući i njihovo jedinstvo. U vrhu SKJ sazrijevala je spoznaja da su se promijenile povijesne okolnosti koje su dovele u pitanje daljnje postojanje centraliziranog sustava upravljanja u federaciji. S druge strane, rastao je i pritisak republika, naročito Hrvatske i Slovenije, da preuzmu veću odgovornost za svoj vlastiti razvoj. Sporadične "svađe" oko podjele "saveznoga kapitala" pretvorile su se početkom šezdesetih u "normalno stanje" odnosa federalnih centara, što je potkopavalo međusobno povjerenje i dovodilo do blokiranja rada i funkcioniranja saveznih centara.

Da bi se prevladali međurepublički konflikti, sredinom šezdesetih je savezni politički vrh odlučio da se likvidira savezni "kapital" za investicije. Kako je istodobno bila razvijena svijest da se ne smije dopustiti oblikovanje republičkoga etatizma, što je proizlazilo iz koncepta "odumiranja države", logično je bilo rješenje da se oba oblika etatizma, i savezni i republički, moraju svladati posredstvom robnog tipa privrede.

Poduzeća kao novi nosioci proširene reprodukcije funkcionirat će u ambijentu tržišno-planske privrede kao samostalni samoupravni robni proizvođači. Na tlu "razbijenog" i "napuštenog" etatizma u ekonomiji, "slobodnom igrom" samoupravnih subjekata izrast će i novi društveni odnosi, oslobođeni dominacije državnog aparata kao najveće opasnosti razvoju socijalističkoga društva. S gledišta razvoja međunacionalnih odnosa taj će put biti najzdraviji jer će ukinuti posrednike u ekonomskom životu – kako saveznu, tako i republičke administracije – i otvoriti put slobodnom organskom povezivanju proizvođača u cijeloj zemlji i s ostalim svijetom. Dakle, umjesto stalnoga sukobljavanja republika oko raspodjele saveznog financijskog kapitala i arbitraže savezne administracije, problem treba riješiti likvidacijom objekta svađe i arbitražu prepustiti koliko je moguće "nevidljivoj ruci zakona vrijednosti" (koliko on u naše doba može djelovati), koji je još uvijek i "pravedniji" i "pametniji" od državnih funkcionara ma "kako i koliko genijalni oni bili" (misao Borisa Kidriča iz 1952. godine) i ma koliko principijelni bili.

Tako su sva tri kompleksa – ideologijski, praktično-privredni i međunacionalni – koncentrirano i simultano usmjeravali razvoj prema "restauraciji" "svijeta" robne proizvodnje i takvog tipa samoupravljanja u kojemu će se ostvariti maksimalna autonomija radnih organizacija u svim smjerovima.

Iako ograničen totalitarizmom državno-partijske strukture, tržišni mehanizam je stihijno rađao dva elementa slična onima na Zapadu: porast moći kapitala i menedžerski sloj.

Od početka privredne reforme 1965. godine, dok je glavna pažnja rukovodstva SKJ bila usmjerena na razgrađivanje državnovlasničke dominacije, na demontiranje njezine pravno-institucionalne osnove, te dok je trajao proces ustavne reforme federacije, odvijao se "tihi" proces promjena u temeljima društva, u njegovim proizvodnim odnosima. Ispod površine liberalizacije probijala se tendencija uspona društvene i ekonomske moći banaka, velikih trgovinskih poduzeća, posebno onih s područja vanjske trgovine gdje se koncentrirao najveći dio društvenoga "kapitala". Taj je kapital počeo slabiti društvenu moć i samoupravljanja i političkih struktura, i to u doba kad etatizam još nije bio svladan kao jaka tendencija i opasnost za razvoj samoupravljanja.

Koncepcija privredne reforme 1965. godine pošla je od uvjerenja da će nosioci sredstava za proširenu reprodukciju – proizvodne, prometne i bankarske organizacije – isključiti voluntarizam državnih i političkih organa koji su dotad raspolagali najvećim dijelom akumulacije i da će konstituirati ekonomski racionalan i konzistentan sustav jer će snositi sve ekonomske posljedice svojih odluka. Smatralo se da prijenos državnog "kapitala" u banke zapravo znači prijenos na privredu, čiji je dio i bankarski sustav. Ali praksa će pokazati da banke neće postati instrument proizvodnih radnih organizacija, nego će nastojati izvlačiti višak rada iz proizvodnje. One neće htjeti preuzeti odgovornost i rizik za plasman kapitala. Taj će rizik prebaciti na radničke kolektive i na fondove općina i republika kako bi u svakom slučaju osigurale svoj "profit". Po različitim osnovama nametnut će vrlo skupu "prodaju kapitala", koja će dostizati 20 do 30, pa i 50% kamata (što je jugoslavenski tisak zabilježio, a banke nisu demantirale). Kad su ukinuti državni investicijski fondovi, a najveći je bio Savezni fond, njihovi su kapitali 1965. godine predani na upravljanje bankama. Preko noći te su institucije od državnih pretvorene u samostalne privredne organizacije sa statusom koji je bio gotovo identičan statusu drugih radnih organizacija u privredi. Tako je stvorena društveno "nemoguća" i za mnoge neprihvatljiva situacija. Najizrazitiji su primjer savezne banke, čija su sredstva pritjecala od svih radnih ljudi Jugoslavije. One su bile pod određenom državno-partijskom kontrolom federacije, ali su po novom statusu sva ta sredstva prešla u ruke kolektiva tih banaka. Rukovodeće ekipe banaka, velikih trgovinskih organizacija i drugih institucija gdje se našao kapital, više ili manje povezane s lokalnim i republičkim političkim snagama, dobile su dominantnu poziciju na jugoslavenskom tržištu kapitala i praktično monopol u povezivanju jugoslavenske privrede sa svjetskom.

Istodobno je tekao i proces osamostaljivanja i svih ostalih subjekata privređivanja: proizvodnih poduzeća, poduzeća vanjske i unutrašnje trgovine, osiguravajućih zavoda itd., pri čemu zakonodavstvo i praksa nisu pravili razlike između tih subjekata s obzirom na društveno značenje pojedinih djelatnosti. Na primjer, kolektiv tvornice cipela, koji je često živio na minimalnom dohotku, formalno-pravno je imao istu samoupravnu autonomiju kao i kolektiv neke banke koji je raspolagao milijardama. U takvim odnosima na nekontroliranom tržištu prvi je imao "perspektivu" da bude objekt eksploatacije drugoga i tako su nastajali elementi "kapital-odnosa".

O naglom jačanju moći tih financijskih centara i vrlo krupnim promjenama u međusobnim odnosima nosilaca sredstava za financiranje investicija u osnovna sredstva svjedoči sljedeća tablica:

STRUKTURA SREDSTAVA ZA FINANCIRANJE INVESTICIJA U OSNOVNA SREDSTVA PO NOSIOCIMA

	1961.	1962.	1963.	1964.	1965.	1966.	1967.	1968.	1969.	1970.	1971.
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Sredstva privrednih organizacija	29,5	29,7	27,9	25,9	28,9	39,4	32,7	31,2	28,1	27,1	26,8
Ustanove i ostalo	7,9	7,7	6,7	6,2	7,9	6,6	4,7	6,0	6,4	6,2	7,1
Banke bez stambenih ulaganja	0,9	2,9	9,0	31,4	36,5	30,5	37,6	38,9	40,8	40,3	39,2
Banke (za stambenu gradnju)	-	-	-	-	-	8,4	7,3	8,2	8,6	10,9	11,7
Društveno--političke zajednice	61,7	59,7	56,4	36,5	26,6	15,2	17,7	15,7	15,8	15,5	15,2

Izvor: Statistički bilten, SDK, br. 6/1970. i 8/1972.

O snažnom usponu banaka u društveno-ekonomskom životu zemlje svjedoči podatak da su sredstva svih proizvodnih organizacija u zemlji 1961. godine sudjelovala u strukturi investicija u osnovna sredstva s 29,5%, 1966. s 39,4%, 1971. s 26,8%; sredstva banaka iznosila su 1961. samo 0,9%, a 1971. godine 50,9%. Država je smanjila svoj udio sa 61,7% u 1961. na 15,2% u 1971. Banke i ostali nosioci financijskih sredstava zamijenili su dakle državu iz doba administrativnog centralizma. Proizvodne su organizacije

gotovo cijelu svoju akumulaciju davale na otplatu glavnice investicijskih zajmova. U nekim su godinama otplate iznosile i više od ukupne akumulacije privrede. To pokazuje sljedeća tablica:

UDIO OTPLATE GLAVNICE ZA INVESTICIJSKE ZAJMOVE U AKUMULACIJU POSLOVNOG FONDA PRIVREDE

Godina	Akumulacija poslovnog fonda privrede u milijardama	Otplata glavnice investicijskih zajmova u mil. dinara	Udio u % (2:1)
1961.	1.413	1.166	82,5
1962.	1.102	1.189	107,9
1963.	1.319	2.437	184,8
1964.	3.480	2.357	67,7
1965.	6.519	2.917	44,8
1966.	7.725	4.123	53,4
1967.	5.846	4.764	81,5
1968.	5.861	6.478	110,5
1969.	8.295	7.862	95.9
1970.	10.868	10.182	93,7
1971.	18.229	12.778	70,1

Izvor: Završni račun privrede

Dakle, strateški cilj da akumulacija dođe u ruke proizvođača, nije ostvaren. Proizvodne radne organizacije u cijelom su razdoblju bile u podređenom ekonomskom položaju; u prvom dijelu pretežno pod vlašću države, a od sredine šezdesetih pretežno pod dominacijom društvenih snaga i institucija koje su obavljale posredničke funkcije u društvenoj reprodukciji (banke, osiguravajuĆi zavodi, razna udruženja u privredi, državni organi itd.).

Proizvodne radne organizacije našle su se potkraj šezdesetih godina pod pritiskom “financijskoga kapitala”, budući da su bile izvan jakih asocijacija, nedovoljno povezane i integrirane.

Sve navedene promjene, koje je rađao tržišni mehanizam, udaljavale su Jugoslaviju od ruskoga tipa tzv. komunalne ekonomije i približavale ju Zapadu.

Tržišni mehanizam je stihijno i neizbježno rađao i moć i tehnostrukture i menedžerstva, koji su potiskivali vlast državne i partijske birokracije, što je također bilo na crti približavanja sustavima zapadnih zemalja.

U prvom su poslijeratnom razdoblju rukovodioci u svim područjima društvenoga života uglavnom bili radnici, seljaci, profesionalni revolucionari iz doba ilegalnoga partijskog života i dio inteligencije, đaka i studenata. "Upravljački društveni sloj" nije se po svomu materijalnom položaju znatnije izdvajao od narodnih masa.

Pretvaranjem rukovodećih funkcija u trajno zanimanje, upravljačka se struktura postupno odvajala od širokih masa. Opći društveni interes potiskivan je u korist osobnoga i grupnoga. Svijest se promijenila. Održati se i učvrstiti na vlasti koristeći se njome i za osobne interese, to je postupno postajala preokupacija ili barem jedna strana društvenoga bića znatnoga dijela rukovodilaca.

Za sadržaj i pravac društvenoga razvoja Jugoslavije spomenute promjene u biću rukovodećega sloja bile su vrlo značajne, imajući na umu činjenicu da je rukovodeća struktura, dakle gotovo sav "upravljački sloj" pedesetih godina, ne samo prihvatio ideju radničkoga samoupravljanja i koncepciju antibirokratske revolucije, nego su upravo rukovodeći kadrovi svojim opredjeljenjem i društvenim angažiranjem od tog razdoblja izvodili sve promjene. Protiv "rukovodećeg sloja" prvih desetak godina ne samo da nije trebalo nastupati, nego je on zapravo vodio borbu "u sebi", a "protiv sebe" i svoga pretvaranja u snagu otuđenu od radništva i seljaštva. Ali njegova proturječna pozicija počela ga je ugrožavati u tom konkretno povijesnom pozivu i porivu. Daljnji uspjeh revolucije počeo je sve više ovisiti o novim socijalnim snagama, ponajprije autentičnoj podršci radničke klase koja bi trebala regenerirati pokret. U tome je, čini se, bio zamršeni čvor povijesne situacije. Jedan nosilac revolucionarne energije u biću rukovodećega kadra postupno se gasio, a drugi u biću osnovne mase radnika nije se razvio.

Analize su sredinom šezdesetih godina pokazale da radnim organizacijama upravljaju rukovodeće strukture, a samoupravni organi u tome samo participiraju. Istraživači su isticali da su oni manje politički organi klase, a više dio poslovno-upravnoga mehanizma poduzeća.

U doba romantične mladosti samoupravljanja, tijekom pedesetih godina, nastojalo se obučiti radnika da može "čitati" i shvatiti vrlo složenu stručnu građu. Praksa je, međutim, pokazala da je za mnoge radnike to bio "Kineski zid" koji nisu mogli svladati. Radnika su gurali da raspravlja i odlučuje, kao da je on ekspert za poslovanje poduzeća. Zato je on slušao, a rasprave su na sjednicama uglavnom vodili stručnjaci i rukovodioci.

Zamisao da radnici ostvare "vlast" nad radom ulaskom u poslovne "tajne" i društveno-ekonomske odnose s planske, knjigovodstvene, organizacijske ili pravne strane, dala je mršave rezultate jer ih je gurala na pogrešno područje, na kojemu su pretezali stručnjaci koji su se profesionalno bavili određenim

funkcijama u radnim organizacijama, tj. koji su pripremali nacrte odluka za sjednice radničkih savjeta. Zato su radnici gubili vjeru i nadu u samoupravljanje.

Jedino je rješenje bilo da se odnosi između radničkih savjeta i poslovodstva uspostave slično odnosima vlasnika i njegovih menedžera. Vlasnik traži profit, a menedžer rukovodi poslovanjem o čijem uspjehu ovisi hoće li i dalje voditi poslove.

To praktički znači da se radnici ne bi izjašnjavali o tehničko-ekonomskim, investicijskim, financijskim, planskim ili drugim elaboratima kao da su eksperti za provjeravanje njihove stručne valjanosti. Radnici i njihovi radnički savjeti mogli bi zahtijevati da im se predloži određeni program proizvodnje, rekonstrukcije, modernizacije i sl., pri čemu bi glavna točka rasprave bila značenje tih programa s gledišta interesa radnika, visina osobnih dohodaka i fondova, ekonomski položaj u koji ih ti programi stavljaju, itd. Bilo bi korisno da radnički savjeti pozovu i stručnjake "sa strane" da im pomognu ocijeniti osigurava li predloženi program željeni dohodak i fondove, odnosno je li ostvareni program mogao dati veĆi dohodak.

Takvi dogovoreni programi postaju obveza i cilj svih članova kolektiva, na čemu rukovodeća ekipa i radnički savjet "prolaze" ili "padaju". Najodgovorniji rukovodioci i stručnjaci, prema tome, prvenstveno snose odgovornost za eventualni neuspjeh poslovanja, a to dalje znači da mogu biti kažnjeni pa i smijenjeni zbog slaboga rada, kao i svaki drugi radnik.

Imajući jaču društvenu moć, uprave, direkcije poduzeća ("tehnostrukture") su u društvene odnose postupno i "neprimjetno" ugrađivale neke elemente nalik na najamne odnose prema radnicima. Boreći se za dohodak u uvjetima tržišta, radni su kolektivi davali sve više slobode svojim "menedžerima" samo da im osiguraju dohodak. Tome je pridonijela i globalna organizacija društvenog upravljanja na koju radnici nisu mogli utjecati. Sve te i druge okolnosti dovele su do toga da je počela prodirati ekonomska logika "profita" koja je ulazila i u osnove raspodjele dohotka. Naime, imajući dovoljnu društvenu moć, "tehnostruktura" je počela uvoditi neke oblike najamnine, tarifni stav, radne norme, dodatke na plaće, lomiti tendencije slobodne raspodjele dohotka i ostvarivati svoj dohodak koji je počeo dobivati elemente "profita" (visoke zarade, razna primanja po statusnoj osnovi, putovanja, korištenje društvenih sredstava u osobne svrhe itd.). U kontekstu toga procesa javljala su se shvaćanja da su sredstva za proizvodnju vlasništvo poduzeća, a njima treba raspolagati "tehnostruktura" koja se s takvim vlasništvom identificira. Istodobno se rađao i fetiš "tehno-ekonomske strukture" koja se proglašavala glavnim nosiocem društvenoga razvoja. Sve se češće lansirala poruka: "Dajte nam slobodne ruke i ostvarivat ćemo poslovnu efikasnost, osiguravat ćemo brz privredni razvoj i visok standard." Povezano s tim zahtijevalo se nemiješanje organizacije Saveza komunista i sindikata u proces rukovođenja poduzećima.11

Promjene u proizvodnim odnosima i socijalnoj strukturi jugoslavenskoga društva potkraj šezdesetih i početkom sedamdesetih bile su takve da je bilo opravdano pitanje raslojava li se jugoslavensko društvo sve više na bogatije i siromašnije.12

Krajem šezdesetih godina prilično razvijeni tržišni odnosi stvarali su novi društveni sloj koji bi se od radničke klase razlikovao po svom mjestu u proizvodnim odnosima, po statusu i ekonomskom položaju i koji bi se pretvorio u "kontraklasu".

Do sredine šezdestih godina dominantan položaj u društvu imala je politička struktura, odnosno "politička birokracija", a zatim, naročito od privredne reforme 1965. godine, društveni proces sve više dovodi na vlast "menedžere", odnosno "tehnokraciju".

Rukovodeće strukture u privredi, osobito u bankama, trgovini itd., izmicale su organiziranoj društvenoj kontroli i oslanjajući se na monopol informacija, na znanje i na ekonomsku moć, postajale su sve jači društveni činitelj. Politička se moć sve više "selila" iz državnih i političkih organa u velike proizvodne organizacije, banke i slične privredne centre.

U kritici državnoga socijalizma kao neproduktivnog i neracionalnog sustava rađala se vjera u svemoć tržišta kao racionalne organizacije ekonomskoga života, a dopuštalo se inače prijeko potrebnom privatnom sektoru bogaćenje u oblicima kao što su "GG-poduzeća" (poduzeća što su ih formalno osnivale grupe građana), ugostiteljske i zanatske radionice, trgovina zemljištem za izgradnju kuća, što je dovelo do bogaćenja. Ta se pojava brzo razvijala; zbog izostanka kontrole nije bio izgrađen odgovarajući porezni sustav, a često su i građani bili protiv kontrole, smatrajući da se želi ukinuti društvu potreban privatni sektor obrta i sitnih usluga.

Raznim spregama, najčešće nevidljivim, između nositelja privredne, državne i političke vlasti stvarale su se "vrhuške" koje su de facto raspolagale velikim društvenim sredstvima, akumulacijom itd., dakako, pod ruhom samoupravnih odluka. One su imale mogućnost "legalnih" zloupotreba kao što su duga putovanja u inozemstvo, skupocjeni pokloni, provizije itd., što se opravdavalo nužnim popratnim pojavama tržišnoga načina proizvodnje, a ovaj povijesnom nužnošću.

Ova skica nastajanja i kritike "srednje klase" polazi od kriterija gotovo besklasnoga sastava društva, odnosno egalitarizma kao u prvim poslijeratnim godinama. Dobrim dijelom bila je zakonitost i svim socijalističkim očekivanjima usprkos.

Ukratko: povijesno naslijeđene društvene proturječnosti u Jugoslaviji, nove pojave i procesi analizirani u prijašnjem tekstu, uspon moći kapitala u ekonomskom životu zemlje, uspon društvene moći "tehnostrukture", izvlačenje organizacija SKJ iz svakodnevnoga društvenog života, konflikti među republikama, usporavanje tempa ekonomskog razvoja zemlje te neriješeni problemi i proturječnosti, odsutnost jasno razrađene koncepcije i široko dogovorenoga društvenog sporazuma o načinu rješavanja društvenih problema, doveli su potkraj šezdesetih godina do oštre političke borbe koju je omogućila politička demokratizacija. To je gotovo svima u društvu dopustilo da se javno bore za svoje interese takoreći svim sredstvima političke borbe. Ni u jednoj fazi društvenoga razvitka Jugoslavije nije bilo tako slobodne i otvorene političke borbe kao potkraj šezdesetih i početkom sedamdesetih godina.

Stiglo se na raskršće s kojeg su vodili različiti putovi daljnjeg društvenog razvoja. Jugoslavensko se društvo nije stabiliziralo na sigurnijim temeljima određenoga tipa društvene reprodukcije.

To je "raskršće " bilo slično onome uoči uvođenja samoupravljanja, a s njega su vodila tri puta: natrag u državni centralizam, prema novom obliku kapital-odnosa ili daljnjemu razvoju samoupravljanja. Sukob društvenih snaga na tim dilemama zajedno sa sukobom oko konfederacije dovest će do udara prvo na Hrvatsku, potom na Srbiju, koja je po ocjeni Tita i Kardelja najviše odmakla u stvaranju kapital-odnosa, rađanju menedžerskog sloja i uskrsavanju velikosrpske politike dominacije u Jugoslaviji.

Vratimo se, sada, događajima u političkom životu Jugoslavije.

3. Partijsko-državni udar u Hrvatskoj

Rezultati dvadesetogodišnjega društvenog razvitka – gospodarstvo s iznadprosječnom stopom u Europi i svijetu, tržišni mehanizam koji se približavao zapadnim zemljama, sve intenzivnija privredna politička i kulturna povezanost sa Zapadom za razliku od svih ostalih komunističkih država, slobodna putovanja građana u sve zemlje svijeta, masovno školovanje, potpuno socijalno osiguranje, relativno slobodni masmediji u usporedbi s ostalim istočnim socijalističkim zemljama, itd. – bili su, svjetski priznato, odstupanje od ruskoga modela socijalizma i od onoga boljševičkog koji je bio uspostavljen nakon rata. To su bili dokazi da kriza nije nastala zbog iscrpljenosti ili sloma koncepcije samoupravljanja, mada će kasnije, nakon udara, slijediti ideološka koncepcija s tezama da je ondašnji sustav vodio u restauraciju kapitalizma.

Partijsko-državne udare izazvala je opasnost raspada Jugoslavije i podrška cijele međunarodne zajednice političkom rukovodstvu u provođenju tih udara.

Jugoslavensku su krizu pomno pratile svjetske velesile, posebno SAD i SSSR, naslućujući mogućnost raspada države. Držeći da bi takav raspad mogao izazvati europski sukob dvaju blokova, pa čak i svjetski rat, supersile su se našle pred dilemom može li se dopustiti takav "eksperiment" ili treba poduzeti sve da se to ne dogodi.

SAD i zapadne zemlje punih su 20 godina ulagali velika materijalna i vojna sredstva te stalnu moralno-političku podršku održavanju Jugoslavije da bi ona bila sposobna za obranu od agresije s Istoka i zato da kao virus djeluje na potkopavanju komunizma u Istočnoj Europi.

U tom je kontekstu održavanje Jugoslavije imalo za Zapad prednost pred ljudskim i nacionalnim slobodama, pa se autokratskom režimu gledalo "kroz prste".

S druge strane, SSSR je vjerovao da bi Tito kao komunist bez obzira na svađe sa sovjetskim komunistima uvijek u odlučnim trenucima bio na njegovoj strani: zato je vlada SSSR-a podržavala Tita sve do njegove smrti.

Prije partijsko-državnih udara Tito je 22-25. rujna 1971. ugostio L. I. Brežnjeva, šefa sovjetske države i partije. Sedam sati su razgovarali u "četiri oka". Sve je proteklo u prijateljskom ozračju. Uskoro nakon susreta s Brežnjevom, Tito je od 28. listopada do 2. studenoga bio gost predsjednika SAD-a R. Nixona. Smatra se da je Tito upoznao vođe obiju supersila s jugoslavenskom krizom i svojom koncepcijom njezina rješenja.13

Potkraj 1971. godine vođe studentskoga pokreta i malobrojni intelektualci u Matici hrvatskoj i oko nje mislili su da Hrvatska već izlazi iz jugoslavenskoga komunističkog režima, da se konstituira kao nacionalna država, da se već nalazi u višestranačkom sustavu, u kojemu Matica hrvatska faktički popunjava mjesto oporbene stranke.

Međutim, na drugoj se strani već stvorio neusporedivo jači blok snaga protiv hrvatskoga nacionalnog pokreta: gotovo svi Srbi u Hrvatskoj, znatan dio hrvatskih partizana, gotovo čitav profesionalni sastav JNA i manje-više sve republike i pokrajine. Tito je jedva izdržavao pritisak svih tih snaga.

Štrajk je bio onaj trenutak kad se Tito, koji je dvije godine stajao uz Desetu sjednicu i podržavao hrvatsko rukovodstvo, morao odlučiti.

U kontekstu udara u Karađorđevu valja, radi boljeg razumijevanja, spomenuti dva događaja: XX. sjednicu Predsjedništva SKJ i Kardeljevu misiju u Zagrebu.

U Beogradu je dva dana, 20. i 21. listopada, bez Tita – koji je u te dane posjetio Iran (2500. godišnjica carstva), Indiju i Egipat – Predsjedništvo SKJ razmatralo situaciju u Jugoslaviji. Albanski, makedonski i hrvatski političari, osim V. Bakarića, ukupno su stanje ocjenjivali zadovoljavajućim. Slovenski i bosanskohercegovački političari zvonili su na uzbunu, a među Srbima, koji se nisu jasno izjašnjavali, bilo je manjih razlika.

M. Pečujlić (Srbija) oštro je napao koncepciju slobodnoga tržišta; bio je protiv termina "tržišni socijalizam", a za termin "proizvođački socijalizam" te protiv rađanja sitne buržoazije, iznoseći dva točna, sintetična podatka: u Jugoslaviji je 400.000 radnika u najamnom odnosu kod privatnika, od kojih su neki milijarderi, na računima građana u bankama ima četiri puta više novca nego na računima cijele jugoslavenske privrede. Na toj se osnovi u dijelu javnosti razvija nova ideologija koja kaže: u interesu je društva da se taj privatni kapital plasira u poduzeća na osnovi akcionarstva, što će riješiti probleme proizvodnje i manjka kapitala.

Među brojnim neprijateljima režima P. Stambolić je ukazao na "praksisovce", koji su završili ljetnu Korčulansku školu "podizanjem pesnice za Maoa", optužili SKJ za izdaju ideala socijalizma, pa Stambolić upozorava da bi takvi skupovi mogli biti kobni, kao što su bili "pötöfijevci" 1956. u Mađarskoj i skupine intelektualaca u Pragu 1968. Njih, kao ni nacionaliste, ne može se dobiti ustupcima, pa ih zato "treba razbijati svim sredstvima".

Šef Partije BiH, B. Mikulić (Hrvat), govoreći o moralno-političkom stanju u BiH, rekao je da “nacionalizam sada prerasta u mržnju i to u momentu kada je SKJ definirao nacionalnu politiku i realizirao je reformom federacije”.

Šef Partije Kosova, Mahmut Bakali, kaže da “smo tek dobili samostalnost Pokrajine” i zato “nemojte biti razočarani što odmah nismo bili dovoljno efikasni u borbi protiv nacionalizma”. Sličnu tezu je iznio i Crvenkovski, koji smatra da male i mlade nacije treba pustiti da se “iživе” razvijanjem svojeg identiteta.

M. Todorović je iznio ove teze:

– Predsjedništvo SKJ “... sve više liči... na ... paritetnu komisiju koalicije više partija, i to komisiju koja je uglavnom odbačena na dosta sporedna pitanja”. To je bila aluzija na Tita koji je uzurpirao funkciju tog tijela, a s kojim je on bio u stalnom sukobu od 1967. i bit će do kraja

– građanski i malograđanski elementi, sitna buržoazija, mogu svojom političkom aktivnošću izazvati sukobe i time dati povod za staljinistički udar u zemlji

– ratna generacija, koja još vlada, boji se obnove građanskog rata, i ona može biti uz spomenute udare. Zato valja ubrzati II. fazu ustavne reforme federacije (prema konfederaciji, D.B.).

Veljko Vlahović, šef ideologije SKJ razobličio je tzv. “jugoslavenski socijalistički unitarizam”, argumentirajući da je i on hegemonistički kao i onaj stari – velikosrpski. Smisao je toga bio da u nastavku rasprave zatraži i državnost republika, ali i što čvršću suradnju među njima na osnovi sinteze njihovih interesa.

Kardeljevim tezama ne treba interpretacija. Evo ih!

– “... ulazimo u... proces koji nas (komuniste) potiskuje i koji će nas s vremenom dovesti u situaciju kada ćemo morati konstatirati da je prekasno da se odupremo bujici stihije koja će nas nositi... Jer... političari na vlasti... uvijek misle da je situacija dobra i oni tek tada saznaju da ona nije dobra kada im se ‘nebo sruši na glavu’

– ...na pozornici se javljaju snage koje bi mogle preuzeti vodeću ulogu u društvu...

– ... nećemo uskoro biti u stanju savladati stihiju i zato će nastupiti druge snage... koje će... preuzeti akcije masa... ako ne budemo u stanju ostvariti... jedinstvo postat ćemo žrtva ovih procesa...”

Nakon što je izložio akcijski program djelovanja – ekonomska stabilizacija, promjene u privrednom sustavu u tom smislu da ljudi iz proizvodnih poduzeća vladaju svim oblicima kapitala itd. – Kardelj je dao ocjenu i politike u nacionalnom pitanju, koje je definirao kao najvažnije i najosjetljivije.

Pozivajući u borbu protiv nacionalizama svih vrsta, on na prvom mjestu traži “napad” na onaj “koji se izražava u velikodržavnim, hegemonističkim, unitarističkim i centralističkim tendencijama”, svodeći ostale nacionalizme na njihov antihumanistički, antidemokratski šovinizam i provincijalni autarkizam.

Kardelj je izložio natuknice o promjenama u političkom sustavu zalažući se da se osamostale sindikati i Socijalistički savez u kojemu bi, više u republikama nego u federaciji, trebalo osnovati “vladu u sjeni” jer građani žele vidjeti alternativu.14

Opsjednut i uplašen aveti građanskoga rata i ruske intervencije, kao i straha od velikosrpskih snaga, Kardelj je 15. studenog, uoči udara, došao na razgovor s hrvatskim rukovodstvom, kada su Hrvati očekivali Tita koji je obećao doći – na poziv većine članova IK nakon XXII. sjednice CK SKH. U razgovoru s Kardeljem bili su V. Bakarić, J. Blažević, S. Dabčević-Kučar, M. Tripalo, P. Pirker i D. Haramija. Kardelj je proširio svoje teze s XX. sjednice, rekavši Hrvatima da je nacionalizam u Hrvatskoj “dječja igra” spram onog u Srbiji. Glavna mu je snaga srpska inteligencija. Unitarističko-centralističke snage su ne samo u Srbiji već i u JNA i državnoj sigurnosti. Zatražio je da se situacija u Hrvatskoj smiri kako bi se SKJ pokrenuo u borbu protiv tih snaga kao glavnoga protivnika.

O rezultatu toga razgovora Savka Dabčević-Kučar kaže:

“... nakon Kardeljeva uvodnog izlaganja ja sam odgovorila suprotnim tezama... Nisam imala dojam da smo ga i u što uvjerili”.15

O istom razgovoru M. Tripalo je napisao:

“Savka Dabčević i ostali (samo je Bakarić šutio, jer je Kardelju ranije iznio svoje mišljenje) ustvrdili su da se stvari mogu gledati kao što ih vidi Kardelj, ali oni misle da situacija nije ništa gora nego što je bila prije nekoliko godina...

... Na osnovi razgovora s užim dijelom hrvatskog političkog rukovodstva, a uz pomoć Bakarića, Kardelj je vjerojatno predložio Titu da se smijeni hrvatsko rukovodstvo, koje ...’izaziva’ najopasniju tendenciju – onu velikosrpsku...”16

Dakle, Savka i njezina ekipa odbili su preporuku E. Kardelja, a time i Titovu politiku. Tito je četvrt stoljeća preko sebi odanih ljudi suvereno vladao Hrvatskom, a sada mu je njezino rukovodstvo otkazalo lojalnost. Zanos i euforičnost zamaglili su im i mudrost i lukavstvo.

Rasplet hrvatske političke krize dogodio se u zoru 1. prosinca 1971. u srpskom Karađorđevu, na dan tzv. ujedinjenja, tj. stvaranja Kraljevine Jugoslavije, što je asociralo D. Radosavljevića da izjavi: “Greška za sto godina – i past će nama na vrat.”17

Inače, redovita 21. sjednica Predsjedništva SKJ bila je zakazana za 1. prosinca i trebala je razmotriti platformu za II. konferenciju SKJ (mini kongres Partije). Ali Tito je, u povodu štrajka studenata odlučio da se na toj sjednici raspravlja o situaciji u Hrvatskoj. Prije sjednice Tito je 16 sati razgovarao s rukovodstvom Hrvatske, što impresionira u dva svoja aspekta: prvo, iako je već imao 80 godina izdržao je 16 sati razgovora – pola dana i cijelu noć; i drugo, kao šef države i Partije poštovao je proceduru time što je omogućio da svaki iz hrvatskoga rukovodstva izloži sve što želi.

U nastavku navodimo po nekoliko karakterističnih natuknica, po redu izlaganja.

Tito nije prvi govorio, što nije bio njegov običaj. Samo je rekao da svatko kaže "sve što misli".18

Dr. Savka Dabčević-Kučar:

U Hrvatskoj je "pozitivno raspoloženje... Nikada nismo imali masovnije... učešće radnih ljudi u političkim akcijama... To je jedinstvena ocjena...", mada u Partiji "... imamo... i nacionalističkih... i staljinističkih gledanja... na 22. sjednici smo... prevladali mnoge međusobne nesporazume... treba da na Centralnom komitetu još jednom... vidimo da li je... politički kurs... zaista doveden u pitanje..."19

Savki Dabčević-Kučar replicirala je Milka Planinc, koja će za 12 dana preuzeti njezinu funkciju šefa Partije, rekavši:

"... Ja najprije mislim da osnovni kurs SKH nije tema naših razmimoilaženja... U borbi protiv unitarizma također se ne razmimoilazimo. Ono što je spor među nama to je sasma konkretno pitanje odnosa i stava prema nacionalizmu..."

Teze J. Vrhovca bile su identične onima Milke Planinc.

A. Josipović je potvrdio da u rukovodstvu postoji međusobno nepovjerenje.20

Pero Pirker je podržao Savku Dabčević-Kučar rekavši:

"... mi smo imali... stotine i stotine sastanaka i ...vrlo malo, gotovo iznimno bili suočeni sa nečim što znači antisocijalistički i antijugoslavenski kurs".21

Ivan Šibl, predsjednik SUBNOR-a:

"... Moje je mišljenje da će sva naša akcija protiv Matice biti ili neuspješna ili pak svedena na represivne mjere, ukoliko ne poduzmemo korake da unutar hrvatske inteligencije, koja ima bogatu lijevu tradiciju, formiramo jezgro lijeve naše inteligencije... Moje je uvjerenje da je studentski pokret... zdrav... tu vjerojatno treba razbijati i pojedine grupacije oko tzv. hercegovačkog zida, koji zapravo i predstavlja bazu na kojoj desni ekstremisti zasnivaju svoju snagu..."

Šibl je demantirao da se progone stari borci rekavši:

"... da je rukovodstvo SUBNOR-a podržalo Desetu sjednicu, a među njima i 15-16 narodnih heroja, španjolskih boraca i generala".22

Ema Derossi-Bjelajac je s nekoliko primjera dokazivala da je izostajala borba protiv nacionalizma.

Predsjednik vlade D. Haramija u obliku ekspozea izložio je ekonomske probleme Hrvatske za koje federacija nema sluha, a korijen studentskoga bunta locirao "...iz nerazvijenih područja Hrvatske i dijelom Hercegovine... Oni u sebi nose jedan osjećaj gorčine, jer kada dođu u Zagreb pa kompariraju razvijenost svoje sredine sa zagrebačkom, već ih to objektivno predisponira da budu nezadovoljni i da traže rješenje..."23

Predsjednik Saveza sindikata, Milutin Baltić, na osnovi niza napisa, govora, izjava zaključio je:

"... Na indeks se stavlja sve što je komunističko i pod parolom to je unitarističko... bije se ...antikomunistička bitka."24

Predsjednik SK Zagreba, Srećko Bijelić, analizom političkih akcija potvrdio je stavove Savke Dabčević-Kučar i Pere Pirkera.

Predsjednik SSRNH, S. Ivić uglavnom je podržao politiku Savke Dabčević-Kučar i Mike Tripala. Isto je to učinio i Marko Koprtla, član IK CK SKH. Teza Jelice Radojčević ista je kao i ona Milke Planinc.

Član IK, Jure BiliĆ, nakon dužeg je izlaganja zaključio da su se "... u Partiji stvorile dvije osnovne grupacije", zalažuĆi se da se sada, nakon ostvarene reforme federacije, valja odvojiti od nacionalista. Slično je mišljenje imao i Dušan Dragosavac.

Vladimir Bakarić varirao je teze o kojima je već dosta rečeno. On kaže:

"... Ako postavimo pitanje države kao države, onda ...slijedi ... da moramo... imati sve svoje, dakle, da idemo i u Ujedinjene nacije itd."

Ilustrirajući djelovanje nacionalista, BakariĆ je rekao:

"... Kupio sam slučajno školski udžbenik 'Povijest hrvatskog naroda', recenzent dr. Franjo Tuđman. Nikakve kvalifikacije dr. Tuđman za recenzenta nema, niti je ikada imao. To je čovjek koji je svršio Vojnu akademiju, a iza toga doktorirao... na ...hrvatskoj historiji novijeg doba, ali to je otprilike kao da ja doktoriram na historiji medicine pa mi se onda kaže da vadim nekome slijepo crijevo... Ali, dobro, to je ovdje sporedno pitanje..."

Što se tiče "Hrvatskog tjednika" rekao je: "On je počeo raspravljati o ustavnim amandmanima i uzeo je liniju koju ja bez ikakva kolebanja nazivam frankovačkom. Pisali su je ...naši profesori... jer poznaju izvjesnu literaturu i imaju način izlaganja koji je profesorski..."

Iz činjenica da je "jedna grupa gulanfera mogla naše parole uzeti i staviti na svoju zastavu" izvodi zaključak da se politika SK mora preciznije definirati.

Razvijajući dalje tu tezu predlagao je da se "gornji politički sloj" mijenja, ali da nas "iz ove situacije ... moraju izvući mlađi komunisti. Povratak na staro bi značio u očima publike da nismo uspjeli... i ja ... (i stari) treba da samo pomognemo mladima da tu stvar riješe onako kako današnji momenat to zahtijeva..."25

Miko Tripalo je apelirao da se sačuva aktualno rukovodstvo, jer bi "...razbijanje rukovodstva imalo tragične posljedice, bez obzira čak i koja bi struja pobijedila... partija bi se podijelila i to nejedinstvo bi otišlo dublje, dalje..."

Tripalo je priznao "...da smo mi bili neodlučni i neefikasni u borbi protiv nacionalizma", ali "...ja ne primam nikakve aluzije da je u rukovodstvu bilo tko vodio neku separatističku politiku". Složio se s konstatacijom da je "...stvoreno... dosta veliko međusobno nepovjerenje..."

Na kraju je predložio da se o stanju u Hrvatskoj ne raspravlja na Predsjedništvu SKJ već u Centralnom komitetu SKH.26

Predsjednik Sabora, J. Blažević, konstatirao je da "smo mi Desetim plenumom oduzeli ...primat nacionalistima na hrvatsko nacionalno pitanje"... i da s tom platformom treba dalje nastaviti, "ali da se razbije 'taj' neprijateljski opozicijski centar... To treba sve naglavce pobacati ili kazati izađite van..."27

Polemizirajući s onima koji su govorili da se nacionalizam tolerirao, Savka Dabčević-Kučar je rekla:

"...nitko od nas... nije nikada promatrao Hrvatsku izvan jugoslavenske zajednice..." niti "taj nacionalizam štitio ili razvijao ili pomagao", istakavši da su svi "bili na kursu Devetog kongresa SKJ (1969) i druga Tita" i predložila da CK SKH napravi "... sasvim konkretan program ... za borbu s nacionalizmom, šovinizmom ... nacionalizmom...."

Tito je zaključio raspravu riječima:

"...Da počnem s Maticom. Činjenica je da je Matica hrvatska danas brojčano vrlo jaka... takvu organizaciju mi danas veoma teško možemo zabraniti. Kada bi se sada donijela odluka da zabranimo Maticu imali bismo veoma teške posljedice... Ja od vas nisam čuo što ćete vi tu uraditi...

...Kod vas je prvo hrvatska država... Ja bi htio čuti od vas... kakvu vi to državu hoćete... Treba li to biti klasična država kralja Tomislava... ili socijalistička zajednica... država građana Hrvatske...

...Kada mi danas ovdje vidimo dvije struje – ja moram kazati da sam zaista ogorčen. Nemate vi jedinstva, vi ste razjedinjeni... zar vi mislite da je lako sada napraviti jednu struju. Nije. Dajte se vi dogovorite…"

O studentima Tito kaže: "...Ti ljudi sada misle da im nitko ništa na svijetu ne može... Ja smatram da je 90% omladine pošteno", navodeći svoje iskustvo iz 1968. kada je svojom taktikom razbio studentske demonstracije u Beogradu.

Na kraju Tito je rekao da "...što se tiče naše unutrašnje strukture, ja nisam ništa mislio da se u to mješam, to je vaša stvar. E, sada, ima jedna druga stvar. Ja ... ću sutra kazati da ja ne stojim iza vaše politike... ja vam moram otvoreno reći da sam dosta kritike izdržao... zbog onoga što sam ja vama dao podršku... ja mogu i na drugoj strani malo drugačije nastupiti. Što ja mogu sada?"

Aludirajući na svoju buduću intervenciju (udar, D.B.) u Srbiji, Tito kaže: "... u jednoj republici, možda su isti takvi razmjeri, i oni tinjaju ne duboko pod pepelom, jer ga prigušuju odozgo. Tu su (u Srbiji, D.B.) mudriji, znaju malo zamazivati itd. Jednog dana bi... to planulo sve, to sam siguran i ja ću sutra i to pokrenuti... za druge republike."28

Nakon Titove završne riječi izbila je svađa. Pero Pirker je rekao da se "...u roku od osam dana" može napraviti program djelovanja uključivo i "zabrane i hapšenja". Bakarić je predložio da se sa spornim problemima izađe pred Centralni komitet.

Po završetku razgovora s Hrvatima, istoga dana tj. 1. prosinca 1971, održana je 21. sjednica Predsjedništva SKJ koja je trajala dva dana.

Iako je glavna tema rasprave bilo stanje u Hrvatskoj, Tito je inzistirao na analizi ukupnoga stanja u Jugoslaviji, najavljujući radikalnu promjenu kursa, prema obnovi režima "čvrste ruke".

Uvodno izlaganje podnio je Josip Broz Tito. Detaljno je referirao o sadržaju razgovora s Hrvatima. Svoj stav o politici u Hrvatskoj definirao je ovako: "Ja sam se već jučer ogradio da ja ne stojim iza takve politike. I danas, ovdje kažem da ja ne stojim iza takve politike."

U Hrvatskoj se razvio nacionalizam kojemu dio vodećih ljudi nije davao dovoljan otpor. Ipak, on misli da se radi o "četvorici, petorici kolovođa", a da hrvatskih unitarista nema više od nekoliko stotina. Spomenuo je da je bilo razgovora i o ekonomskim problemima i da se on slaže s Haramijom "...jer je bio potpuno u pravu". Definirajući da su "nacionalizam i šovinizam baza klasnog neprijatelja", rekao je "...da bi mnogi i iz drugih republika trebalo da izvuku izvjesne pouke iz svega o čemu smo govorili".

Glede nastavka akcije u Hrvatskoj Tito je rekao: "Složili smo se da se sa svim ovim stvarima ide pred Centralni komitet, da se ... tamo ... donesu odluke o najstrožim mjerama."29

Nakon Tita, govorila je Savka Dabčević-Kučar, između ostalog i ovo:

"...mi smo do kraja primili kritiku... o našoj nedovoljnoj efikasnosti u borbi protiv šovinizma i dogovorili smo se da hitno sada, kada se vratimo natrag, donesemo sasvim konkretne i brze akcije, vezane oko nekih akcija Matice ... oko opozicijske štampe i da jedan širok program i idejne i akcione borbe i u organima gonjenja provedemo odlučno i radikalno borbu sa šovinizmom... Inače, od nas 20 otprilike jedna polovina diskutirala je na jedan način, druga na drugi..."

Šef slovenske Partije, France Popit, oduševljeno je pozdravio Titovu akciju rekavši:

"...ako ne bi drug Tito sam danas postavio to pitanje, ja sam bio spreman i... dužan da pokrenem to pitanje..." jer su to tražili slovenski komunisti.30

Šef partije BiH, B. Mikulić, uspoređujući politički život između dva rata s aktualnim stanjem rekao je:

"...mi komunisti smo s pravom politički raskrinkali... političare građanskih partija... HSS, JRZ, JMO i druge zato što su narod uveli u stanje zavade i građanskog rata. Koga ćemo mi ili hoće li netko nas optužiti zbog toleriranja... i koketiranja sa snagama koje uporno rade na razbijanju bratstva i jedinstva naših naroda."

U dramatičnoj dilemi se našlo rukovodstvo Srbije; s jedne je strane zapravo željelo slom hrvatskoga nacionalnog pokreta, a s druge pak strane bilo je svjesno da je vrlo brzo moguć udar i na Srbiju. M. Nikezić, šef srpske partije, dilemu je "riješio" ovim riječima:

"...želimo izraziti suglasnost s izlaganjem druga Tita... u vezi s tim što nam predstoji, smatram da samo hrvatski komunisti i samo demokratski kurs može tući nacionaliste u Hrvatskoj..."

Što se tiče Srbije, Nikezić kaže: "… naša glavna briga... ostaje savladavanje velikosrpskog nacionalizam... srpski nacionalisti... će se sada ponuditi da se bore protiv hrvatskog nacionalizma. Oni će nastojati da nam kažu da su SKJ i Tito dali za pravo onima koji su govorili – takvi su Hrvati."

Nikezić je rekao i da će se u Srbiji oštro sukobiti s "...pristašama centralizma i autokracije..."31

Edvard Kardelj je čestitao Titu za "veoma hrabru odluku", dodavši da se u načelu ne zalaže za administrativne mjere, ali ih podržava "...kada se radi o revoluciji..."32

Miko Tripalo je primio kritiku i rekao: "... izražavam spremnost da u okviru programa mjera, koje budu napravljene... u tome sudjelujem... SKH i radnička klasa imaju snage da riješe probleme...",33 aludirajući na to da intervencija SKJ nije potrebna.

Prvi čelnik Makedonije bio je sklon hrvatskom nacionalnom pokretu pa je u vezi s tim rekao:

"... Moguće su tri alternative: ...produbljivanje jaza... u rukovodstvu, smjenjivanje određenih vodećih ljudi, ili treće... korigiranje ... kursa. ... Nisam spreman snositi odgovornost", opredijelivši se za Nikezićev stav, tj. da Hrvati sami riješe problem.

Osvrnuvši se na izlaganje Crvenkovskog, V. Bakarić je rekao: "Mislim da te tri varijante ne postoje..." već ...da "...odgovornost ... pada na nas, na nas...", čime je osigurao prostor Titu i sebi za "upravljanje daljim procesom..."34

Istupajući po drugi put, Savka Dabčević-Kučar još se jednom obvezala da će "...preći... u ofenzivu protiv svega onoga što predstavlja klasnog neprijatelja i antisocijalističke elemente..."35

U završnoj riječi Tito je najavio učvršćivanje odgovornosti i discipline, prvo u partiji, a zatim u svim strukturama društva.

Na kraju, Predsjedništvo SKJ je zaključilo da ima "... puno povjerenje u SKH i njegov Centralni komitet da će savladati postojeće teškoće..." i pozvao rukovodstvo republika i pokrajina "...da svatko u svojoj sredini povede odlučnu idejno-političku akciju protiv neprijateljskih pojava..."36

Budući da u Karađorđevu nije bilo odlučeno o smjeni partijskih prvaka – Savke Dabčević-Kučar, Tripala, Pirkera, Bijelića – oni su nastavili djelovanje na svojim funkcijama pripremajući sjednicu Centralnog komiteta zajedno s Izvršnim komitetom; petoga su prosinca 1971. dobili podršku većine na sjednici Gradske organizacije Zagreba.

Činjenica da su Titu izrazili potpunu lojalnost, priznali svoje pogreške i prihvatili sve što se od njih tražilo, posebno da iz javnog života uklone vođe studentskoga pokreta i razbiju opoziciju u Matici, govori da su se nadali da bi možda mogli ostati na čelu SKH, kao što se i prije događalo nakon oštre Titove kritike (npr. 4. srpnja iste godine). U prvih nekoliko dana s terena su pljuštali telegrami podrške adresirani zajedno Titu i Savki, što je indikator konfuzije, ali i nade mnogih organizacija SKH da će spasiti svoje lidere.

S druge strane, međutim, s terena je počela kampanja za smjenjivanja. Inicijativa je potekla iz Željezare Sisak kako bi se reklo da to traži radnička klasa. A da bi se pojačao pritisak, Titu je 6. prosinca 1971. uputilo pismo 67 starih komunista i narodnih heroja tražeći smjenjivanja.

Istodobno, 4. prosinca, studentski su vođe ispred oko 5.000 okupljenih studenata objavili prekid štrajka. D. Budiša je rekao:

"... nad napaćeni narod Hrvatske sada se nadvila mora, prijetnja i sablast... ovo je možda moj posljednji javni govor, a ako odem, doći će drugi, još radikalniji." I. Z. Čičak je rekao: "... mi ćemo govoriti dok budemo mogli, a oni koji dođu poslije nas – ako posustanu – više su nego izdajice."37

Vlado Gotovac, u HT-u od 3. prosinca implicirao je kobnu pogrešku napisavši i ovo: "Jedna besmislica počinje... terorizirati naše zamisli, naše planove i naše pothvate... svaki pojedinac može danas svojim izjavama diskreditirati Hrvatsku. I cijeli narod nije sposoban demantirati jednog budalaša, naivčinu ili provokatora... Preko pogrešaka pojedinaca... mrcvari se cijela hrvatska javnost... čak i za očigledne smiješne ludosti mi polažemo ozbiljne nacionalne račune." Odnosilo se to na one koji su izvikivali parole kao što su "Hrvatska u OUN".

Odnos snaga u CK SKH nije jamčio smjenu prvaka nacionalnog pokreta. Većina u Izvršnom komitetu je postojala, ali se računalo da je odnos u Centralnom komitetu 24:41 u prilog Savke Dabčević-Kučar i Pere Pirkera.38 Takav odnos snaga motivirao je Tita i Bakarića da "privole" M. Tripala, S. Dabčević-Kučar i P. Pirkera da bez rasprave u CK podnesu ostavke, što su oni i učinili na sjednici CK SKH održanoj 12. i 13. prosinca 1971.

Na kraju pisma Centralnom komitetu kojim podnose ostavke, S. Dabčević-Kučar i P. Pirker kažu:

"... Naša ostavka na članstvo u CK SKH izraz je odgovornosti za upućene nam kritike. Istovremeno izražavamo svoju spremnost i odlučnost da se kao komunisti angažiramo u provođenju u djelo odluka Predsjedništva SKJ i riječi druga Tita u borbi protiv hrvatskog separatizma i šovinizma kao i protiv svih drugih kontrarevolucionarnih ili antisocijalističkih i antisamoupravnih pojava..."39

M. Tripalo je, kao član Predsjedništva SKJ i član Predsjedništva SFRJ, ostavku podnio u pismu J. B. Titu:

"Dragi druže Tito,

smatram neumjesnim uvjeravati Vas da sam od najranije mladosti ... bio privržen politici KPJ odnosno SKJ na čijem se čelu Vi nalazite...

Odlučno i s punim ogorčenjem odbacujem sve aluzije... o savezništvu s nacionalističkim i sličnim antisocijalističkim snagama...

Bez obzira na to izražavam punu spremnost da aktivno sudjelujem u borbi protiv šovinizma, protiv svih antisocijalističkih i kontrarevolucionarnih snaga..."40

Uz odluku CK SKH da se svi komunisti "odmah uključe u borbu protiv nacionalističkih utjecaja i njihovih nosilaca u SK... i na likvidiranje svih nacionalističkih i šovinističkih žarišta", stoji i stav da SKH ostaje i dalje na platformi Desete sjednice, ustavne reforme federacije i aktivne uloge SKH i SRH u SFRJ.

Dvadeset treća sjednica CK SKH na kojoj su smijenjeni prvaci SKH, održana je pod policijskom zaštitom, a u gradu Zagrebu i studentskim domovima policija se sukobljavala sa studentima, dok su na domaku Zagreba bile u pripravnosti i jedinice JNA.

Iako su Tito i Izvršni komitet obećali da se neće dopustiti revanšizam, hajke, progoni itd., valjak "čišćenja" je krenuo.

S ostavkom čelnika nacionalnoga pokreta, počelo je smjenjivanje s položaja svih onih koji su se isticali u tome pokretu. S rukovodećih mjesta maknuti su brojni državni i partijski funkcionari, gospodarstvenici, kulturni i javni radnici, znanstvenici, novinari. Dio najistaknutijih je osuđen na robiju. Bila je to četvrta "sječa" redova inteligencije u razdoblju od samo pola stoljeća (1919, 1941, 1945, 1972). Zabranjena je Matica hrvatska i Prosvjeta, zabranjena svaka kritička misao. Obnovljena je jednopartijska diktatura. Većina je hrvatskoga naroda sve to doživljavala kao izgubljeni rat za slobodu i državu.

Prema M. Tripalu, "... u toku tri godine poslije 1971. SKH je napustilo, skinuto s evidencije ili isključeno oko 50.000 članova... smijenjeno je preko 5.000 privrednih i političkih funkcionara... uklonjeni su brojni nositelji Spomenice 1941. (partizani, D.B.), španjolski dobrovoljci, narodni heroji, generali, zastupnici Sabora, istaknuti umjetnici i novinari. Za krivična djela protiv naroda i države ... 1972. i 1973. osuđeno je 2.000 osoba...", prema 400 u cijelom prethodnom desetljeću (1961-1971).41

Podaci Savke Dabčević-Kučar razlikuju se od Tripalovih. Ona piše:

"... Računa se da je bilo oko 70.000 isključenih... oko 60-70% političkih, privrednih i drugih partijskih funkcionara... Od istaknutih političara, smijenjeni su ili podnijeli ostavke potpredsjednici Sabora Maks Baće i M. Rukavina i J. –erđa, potpredsjednik Savezne skupštine, ministri V. Prpić, J. Šentija, P. Periša, generali I. Rukavina, J. Bobetko, S. Manola, V. Mutak, Š. Ivas, V. Lončarić, novinari N. Krmpotić, B. Novak, I. Bojanić, M. Baletić, I. Horvat itd.42

Podaci o isključivanju iz SKH nisu pouzdani. Partijska je statistika iskazala da je u razdoblju od 1968. do 31. prosinca 1973. skinuto s evidencije 28.726 članova, od kojih u 1972. (vrijeme čistke) 25.051. Međutim, broj članova nije bitno smanjen: 1971. – 214.614, 1973.–210.339, jer su primljeni novi.43

U razdoblju od 1950. do 1990. policijska i sudska represija u Jugoslaviji bile su najoštrije upravo 1972. Tako dok je u tri godine – 1969, 1970. i 1971. – bilo 1.449 krivičnih djela, u šest mjeseci 1972. bilo ih je 3.606 ili 15 puta više u jednom mjesecu. Na Hrvatsku se odnosilo 2.289, BiH 828, užu Srbiju 163, Vojvodinu 137, Kosovo 41, Sloveniju 87, Makedoniju 31 i Crnu Goru 45.44

Nakon sloma hrvatskoga nacionalnog pokreta, pregrupirane su političke snage. Definitivno se raspao do tada manje-više jedinstven partizanski blok. Nestao je unitarizam i lojalnost Jugoslaviji, poljuljana je ideologija samoupravljanja, posebno komunizma, pojačano okretanje prema Zapadu, nastao novi val emigracije "pojačan" pridošlicama nakon sloma hrvatskog proljeća.

Slom nacionalnog pokreta otvorio je problem definiranja nove hrvatske politike. O tome u sljedećoj glavi ove knjige.

4. Partijsko-državni udar u Srbiji, intervencija u Sloveniji i Makedoniji

Nakon pada A. Rankovića, u Srbiji se razvijala nacionalna politika u dva osnovna smjera. Političari i intelektualci sve su više "otkrivali" da je KPJ gradila Jugoslaviju na tezama slamanja velikosrpske hegemonije u Kraljevini Jugoslaviji i da je na tom "sindromu" stvorena federacija kao antisrpska tvorevina. Propala je i nada da će centralistički sustav uspostavljen nakon komunističke revolucije, s vremenom osigurati dominaciju temeljem same prirode centralizma. Kako je, međutim, nakon VIII. kongresa 1964. i osobito nakon pada Rankovića, pod čvrstom rukom Tita i Kardelja, uz punu podršku Hrvatske, Slovenije i Makedonije, centralizam reformom federacije bio jako potkopan, Srbija se našla pred problemom oblikovanja nove nacionalne politike.

Mlađa vodeća ekipa na čelu s M. Nikezićem i L. Perović gradila je novu takvu politiku na osnovi razvijanja jake privrede i modernoga demokratskog društva, da bi Srbija, ekonomskom dominacijom, a ne birokratskim centralizmom – bilo onim karađorđevskim bilo titovskim, oba su anakronična – postala predvodnica u stvaranju demokratske Jugoslavije i na toj osnovni privukla demokratske snage u ostalim republikama. Tim se putem želio stvoriti jugoslavenski blok na čelu sa Srbijom. Temeljna pretpostavka nove koncepcije bilo je blokiranje Titove moći. On je nakon pada Rankovića u srpskom rukovodstvu dobio pravu opoziciju, koja je nastala u borbi protiv tzv. rankovićevštine, centralizma i unitarizma.

Protiv takve koncepcije bili su Tito i Kardelj koji su dobro poznavali ćudi srpskoga nacionalizma. Takva koncepcija bi, po njima, razorila komunistički režim i otvorila vrata prodoru velikosrpskih snaga i razbijanju federacije.

Druga srpska nacionalna koncepcija, suprotna Nikezićevoj, pošla je od uvjerenja da su Tito i Kardelj, podržavanjem hrvatskoga i slovenskoga nacionalizma i reformom federacije, već ugrozili Jugoslaviju i da zato Srbija treba graditi svoju nacionalnu politiku na pretpostavci skoroga raspada države. Ustvari, to nije bila nova koncepcija već oživljavanje velikosrpske politike koja ide od Garašanina, preko Karađorđevića i Pašića do programa četničkog pokreta u ratu 1941-1945.

Već je rečeno da je u travnju 1971. M. \urić izložio tu koncepciju na skupu beogradskih intelektualaca u povodu rasprave o reformi federacije. Tijekom 1971. za vrijeme hrvatskoga nacionalnog pokreta, iz Beograda su raspačavani pisani materijali po Srbiji i srpskim krajevima izvan Srbije, u BiH i Hrvatskoj. U jednom pismu na 9 stranica adresiranom Srbima u Hrvatskoj, Sloveniji i Dalmaciji, stoji teza da se od 16. stoljeća do danas provode "odnarođenje i prevjeravanje srpskog naroda u ovim krajevima." Autori teksta iznose ideju da se ti krajevi sjedine Bosni i Hercegovini, jer će Srbi u času raspada Jugoslavije braniti te zemlje kao dio buduće Velike Srbije.

U jednom letku traži se formiranje autonomne pokrajine Srba u Hrvatskoj, uključujući i formiranje "autonomne primorsko-krajiške oblasti". U letku "što je to srpski nacionalizam" tvrdi se da su Srbi razbijeni u šest republika i dvije pokrajine te da "... Srbima postaje jasno da se ...propovijedanjem bratstva i jedinstva naroda i narodnosti od njih zahtijeva da se odreknu ne samo svoga političkog jedinstva, već i svoga jezika, pisma, svoje misli, svoje slave, prošlosti i kulture".45

Citirane teze velikosrpskoga programa ne bi zaslužile spominjanje da nisu identične budućemu memorandumu SANU-a i ratnom cilju Slobodana Miloševića krajem osamdesetih godina.

Vratimo se događajima u Srbiji.

Srpsko partijsko rukovodstvo procijenilo je da je udar na Hrvatsku početak "neostaljinističke ofenzive" koja će se prenijeti na ostalu Jugoslaviju. Zato je odlučilo organizirati otpor toj ofenzivi. Produžilo je s politikom liberalizacije i politikom jačanja srpske nacionalne ekonomije, u što je ulazila i obrana jakih privrednih i financijskih centara uključujući i one koje je Srbija naslijedila od federacije: savezne banke, eksportere i reeksportere.

Tri dana nakon 21. sjednice Predsjedništva SKJ, baš kad je u Hrvatskoj počela veoma oštra politička kampanja protiv hrvatskoga nacionalizma i smjenjivanje odgovornih rukovodilaca, Marko Nikezić, predsjednik Centralnog komiteta SK Srbije, na sjednici Sekretarijata CK 5. prosinca 1971. ovim je riječima upozorio na opasnosti od udara na Srbiju i druge republike:

"Mislim da postoji opasnost da ispadne da smo mi na hrvatskom pitanju morali odustati od kursa. To može biti historijsko skretanje... Ako se počne lediti, a mi nismo u stanju da drukčije držimo vlast, onda će se lediti svuda, pri čemu će prvo pokositi općine, štampu, omladinu, sindikat, radne organizacije, pa onda redom pokrajine, republike itd."46

Istoga je dana M. Nikezić u razgovoru s direktorima i glavnim urednicima listova upozorio da "...je takva situacija izuzetna prilika za konzervativne snage". M. Nikezić je također rekao kako se smatra da je partijsko rukovodstvo Srbije "...pretjerano na strani industrije. Ali neka samo industrija napreduje, neka jača ono što je moderno, neka budu pravilna opredjeljenja, razumna, dalekovidna, tržišna, eksportna... A kakve će se garniture smjenjivati, mislim da to uopće nije važno za Srbiju, a pogotovo za Jugoslaviju."47 Iako se na istrgnutom citatu ne može ilustrirati cjelina pogleda na društveni razvoj, ipak bi se moglo tumačiti da M. Nikezić vidi budućnost u nekoliko desetaka velikih modernih privrednih sustava koji će obuhvatiti najveći dio, gotovo cijelu radničku klasu i tehničku inteligenciju i davati najveći dio nacionalnoga dohotka. Takvi veliki sustavi bit će stup društva, njihova stabilnost društvena je stabilnost, a uz takvu se stabilnost mogu propovijedati različite ideologije i "smjenjivati razne političke garniture". Takav pogled na svijet, dakako, isključuje političke kategorije kao što su revolucionarna diktatura, klasna borba, pogledi SKJ na zakonitosti prijelaznog razdoblja od kapitalizma prema komunizmu.

Govoreći dalje o onima koji bi zaveli režim čvrste ruke, M. Nikezić kaže:

“Što da ponude društvu koje ih je davno preraslo i iz čijih su mehanizama ispali ne zbog toga što imaju toliko ili toliko godina – uopće nisu godine u pitanju – nego zato što više nisu mogli ni tražiti rješenje u suvremenim političkim odnosima i u jednoj tržišnoj i izvoznoj privredi? Jugoslavija, s njima obješenim o vrat, nije mogla ići dalje i morala ih je razmjestiti u penziju. Inače, ti ljudi nemaju mnogo godina, da se razumijemo, niti je uopće podjela tu po generacijama. Mi smo izveli jednu društvenu smjenu koja je uzela vid generacijske smjene...”48

Na sjednici CK SKS 7. ožujka 1972. on upozorava na opasnost “...da se u Jugoslaviji iz jednog centra i na isti način regulira i sve ono što pripada socijalističkim republikama i pokrajinama, općinama i radnim kolektivima...”49

Očekujući da će biti optuženo i za nacionalizam, a djelujući u skladu s politikom SKJ, srpsko je vodstvo povelo pravu ofenzivu protiv srpskoga nacionalizma i na učestalim partijskim forumima i putem masmedija. U tome smislu karakteristična je bila 41. sjednica Centralnog komiteta, održana 30. lipnja 1972. Evo nekoliko glavnih teza plasiranih na toj sjednici:

“... Za Savez komunista i ostale progresivne snage, nacionalizam, posebno velikosrpski, predstavlja glavnu opasnost za demokratski samoupravni socijalistički razvitak Srbije, a time i Jugoslavije.”50

O programu srpskog nacionalizma stoji:

“Nacionalistički koncept razvoja Srbije dobro je poznat: to je Srbija u kojoj glavnu riječ imaju Srbi, Srbija bez... autonomnih pokrajina, Jugoslavija... birokratska unitaristička država bez nacionalnih posebnosti...”51

U dokumentu se daju i rezultati borbe protiv srpskoga nacionalizma među kojima su podrška smjeni A. Rankovića, višegodišnja borba protiv njegovih tendencija i istomišljenika, slamanje otpora velikosrpskih snaga u reformi federacije, akcije protiv žarišta srpskoga nacionalizma u ustanovama kulture i obrazovanja, i u redovima hijerarhije SPC-a itd.

Drugi čelnik SK Srbije, Latinka Perović, u uvodnom referatu otkriva bitnu crtu srpskoga nacionalizma, rekavši da se javnosti mora “... dokazivati i takve notorne činjenice kao što je to da su nacije realnost u Jugoslaviji i da ih nije izmislio SKJ odnosno političko rukovodstvo...”52, iz čega se stalno “...rađa ideja o nekoj novoj jugoslavenskoj naciji...”53

Latinka Perović dalje iznosi ove teze:

“Velikosrpski nacionalizam je uvijek... napadao politiku SKS što priznaje SR Makedoniju... imao je neskrivene pretenzije prema BiH i negirao postojanje crnogorske nacije i njene kulture. SR Slovenija je uvijek za velikosrpski nacionalizam bila republika koja je ...iskoristila sve prednosti na jugoslavenskom tržištu... a u isto vrijeme je samo jednom nogom u Jugoslaviji. S Hrvatskom je bio spreman složiti se i sporazumijevati... on ne priznaje... ravnopravni položaj manje brojnim narodima...”54

Šef Partije, M. Nikezić, rekao je:

"...Velikosrpska koncepcija ima... svoju pravnu teoriju, svoju poeziju, svoju mitologiju i, iznad svega, svoju autokratsku političku tradiciju."55

Rasprave o srpskoj nacionalnoj politici odvijale su se u sjeni očekivanoga Titova udara na Srbiju. Između njega i srpskoga rukovodstva već je 4-5 godina vladala sumnjičavost i nepovjerenje, a to se prenosilo i na srpske mase. Dio Srbije nikada nije primio Tita, kao Hrvata, na čelu Jugoslavije. Po skrivenom, ali masovnom raspoloženju, to mjesto pripada Srbijancu. Međutim, Tito nije mogao poduzeti nikakvu akciju jer je srpsko rukovodstvo u posljednje dvije godine (1970-1971) prevladalo svoje sukobe i postalo jedinstveno. Naime, Srbija je otporom reformi federacije bila udružila rukovodstva Slovenije, Hrvatske, Makedonije i Kosova, ali se taj "savez" zbog tzv. maspoka raspao. Srbija je probila zid političke izolacije i ujedinila se na antihrvatskoj politici. Time je bila blokirana i Titova akcija. Zato je on morao dati veliku koncesiju Srbiji, prinijeti joj određenu žrtvu. Nakon toga, moguće je podijeliti srpsko rukovodstvo na osnovi rivalstva u borbi za vlast u stilu "podijeli, pa vladaj". Ali, podijeliti može samo sposoban, lukav, mudar vladalac!

ImajuĆi veĆ u glavi odluku za udar na Hrvatsku, a i na Srbiju, Tito je dan prije Karađorđeva, 29. studenog, u dugom razgovoru s Dražom Markovićem, predsjednikom Skupštine Srbije, "otkrio" da će obračunati "s hrvatskim nacionalizmom i separatizmom",56 tražeći od njega da pokrene akciju protiv "liberalističke skupine" M. Nikezića, L. Perović, M. Todorovića.

U Srbiji nije bilo teško stvoriti podjelu. Rascjep je tinjao još od smjene A. Rankovića 1966. Nova, mlada ekipa na čelu s M. Nikezićem i L. Perović radikalno je potisnula s vlasti dio ratnih kadrova, koji su čekali svoju šansu za revanš.

Šef srpske Partije, M. Nikezić, pravi intelektualac i dugogodišnji diplomat, bio je bez jačeg oslonca u masama Srbije. U tradiciji Srbije, onaj tko vlada regijama, "nahijama" – Kragujevcem, Čačkom, Užicama, Nišem, itd. – ima šansu vladati Srbijom. Zato je Nikezić govorio direktorima da se ne daju smjenjivati od lokalnih vlasti, već da oni, tj. poslovne strukture, smjenjuju lokalne partijske moćnike. Pod zaštitom CK nastupa tzv. tehnostruktura, koja time razbija moć Saveza komunista, kao glavne kočnice modernizacije Srbije. Takva politička taktika podrivala je oslonce starih lidera, Markovića, Stambolića, Minića i drugih. Ti se procesi zbivaju u isto vrijeme kada je bujao i hrvatski nacionalni pokret, koji je ujedinio Srbiju. Zato Tito u njoj nije mogao naći potrebnu političku snagu za svoj udar.

Nakon udara na Hrvatsku, Srbija je likovala i skinula etiketu Tita kao hrvatskoga nacionalista i separatista. Tek tada je dio Srbije postao spreman da mu pokloni povjerenje, osim, naravno, srpskih liberala koji su znali za Titovu "igru".

Tito je, uz vrlo veliki angažman Kardelja, više od pola godine radio na okupljanju ratnih lidera – D. Markovića, P. Stambolića, M. Minića, D. Petrovića Šaneta i dr. – s osnovnom tezom da liberalistička politika M. Nikezića otvara vrata antikomunističkim snagama i da odvaja Srbiju od Jugoslavije, čime

ugrožava njezino jedinstvo. Ta poruka je padala na plodno tlo zato što su srpske mase od 1918. trajno identificirale Srbiju s Jugoslavijom, koju su doživljavale ne samo kao svoju širu, već i kao užu "otadžbinu". Osim toga mase su trajno sklone politici čvrste ruke. U toj podjeli na jednoj strani je bila državna struktura, vojni establišment, policija i stari borci, čiji je centar bio u skupštini Srbije, na čelu s D. Markovićem, a na drugoj strani CK SKS na čelu s Nikezićem (stara srbijanska podjela na "radikale" i "demokrate").

Tijekom četiri godine (1968-1972) Nikezić je uspio ostvariti jedinstvo Centralnog komiteta. Na oko 40 sjednica CK on je uvijek imao nadmoćnu većinu. Kada je sukob izbio u proljeće 1972, Centralni komitet je na učestalim sjednicama demonstrirao svoje jedinstvo na platformi politike M. Nikezića.

Na više sastanaka rukovodstva na kojima se u proljeće-ljeto 1972. pokušavalo prevladati sukobe, Markovićeva je frakcija isticala da se u Srbiji širi "demokratska" manira antirežimskog ponašanja, da se negiraju svi rezultati društvenoga razvoja Srbije i Jugoslavije, da se ne uvažavaju mišljenja predsjednika Tita, da masmediji i intelektualni krugovi pod utjecajem CK vode neprijateljsku politiku, da postoji opasnost izolacije Srbije od ostale Jugoslavije itd. Nikezićeva većina u CK odbijala je te i takve kritike stalno upozoravajući da je najveća opasnost od vraćanja na jugoslavenski birokratski centralizam i neostaljinizam, što se čitalo kao udar na Tita koji je stup takva mogućeg povratka na staro.

Da bi se stvorila pogodna politička atmosfera za udar na Srbiju i mobiliziralo partijsko članstvo cijelog SKJ za kampanju zavođenja režima "čvrste ruke", javnosti je upućeno otvoreno Pismo Predsjednika SKJ i Izvršnog biroa Predsjedništva SKJ svim komunistima Jugoslavije.

U Pismu se, među ostalim ističe:

"...postignuti rezultati mogu biti ugroženi, a uspjeh politike SKJ doveden u pitanje ako se Savez komunista ne preobražava u ... organizaciju revolucionarne akcije..."

U Pismu se dalje traži zaokret u praksi ovim riječima:

"...neophodno je u svakoj organizaciji i forumima Saveza komunista ustaliti praksu redovnog političkog ocjenjivanja kako se provode usvojeni zaključci...".

Zaključak Pisma je dramatičan:

"...Sadašnja etapa revolucije ima odlučujući značaj za pravce razvoja i sudbinu socijalizma u Jugoslaviji. Suština pitanja je u tome da li će radnička klasa zagospodariti cjelinom društvene reprodukcije i osigurati odlučujuću ulogu u političkom i društvenom odlučivanja, ili će ojačati oni odnosi i snage koji su suprotni interesima radničke klase, socijalizma i samoupravljanja..."

Kada se je sukob rasplamsao, nastupio je trenutak odluke. Budući da je Nikezić imao izazitu većinu, Tito nije prihvatio da se spor riješi na sjednici Centralnog komiteta, već je, uz pomoć Markovićeve frakcije, sazvao širi forum na koji su pozvani i ratni lideri Srbije.

Rasprava je počela 9. listopada 1972. i trajala četiri dana uz sudjelovanje 73 funkcionara iz Srbije i obiju pokrajina. Uoči razgovora sastali su se M. Nikezić, L. Perović i M. Todorović i zaključili da je Titova

namjera zavođenje staljinističko-birokratskog kursa, kojemu je sada Savez komunista Srbije najveća smetnja.57

Na sastanku je prvi govorio Tito i među ostalim rekao da "...nisu bili pravilni odnosi između CK Srbije i Predsjedništva Saveza komunista Jugoslavije. Poslije decentralizacije našeg državnog aparata i sistema ... ostala su mišljenja, ne samo kod vas, već i kod nekih ljudi, i to čak rukovodećih ... da se i Savez komunista treba u istom smislu organizirati kao što je, recimo, decentralizirana privreda itd. Mislim da je to bilo pogrešno i ... ne dolazi u obzir i takva reorganizacija u Partiji. Naprotiv ... reogranizacija u Savezu komunista mora imati drukčiji karakter ... baš decentralizacija naše privrede ... i društvenog života po republikama zahtijeva još čvršće jedinstvo Saveza komunista..."

Tito ocjenjuje da "... među nama postoje ideološke razlike. Već godinama, naročito u posljednjih par godina, govorimo o tome da postoji klasni neprijatelj. Meni neki tvrde da ne postoji, da se radi o ljudima koji imaju pravo da govore, da je to njihova osobna stvar, da to nije klasni neprijatelj, već oni koji malo drukčije gledaju na probleme..."58

Tito je postavio i pitanje:

"... zašto sad najedanput veći dio neprijateljske štampe u inozemstvu piše o tome da je na jednoj strani Tito, a na drugoj Nikezić, ... da Nikezić vodi progresivne struje, a ja sam konzervativac, maltene staljinista, i vodim drugu struju..."59

Odmah nakon Tita govorio je Draža Marković s ovim glavnim tezama optužbe:

– radi se o buržoasko-liberalističkim shvaćanjima demokracije

– negira se cjelokupni naš poslijeratni razvitak

– u Beogradu protivnici drže najjače pozicije u nizu kulturnih, znanstvenih, umjetničkih, obrazovnih institucija

– liberali drže sva sredstva informiranja

– veliča se inteligencija, posebno ona humanistička kojoj se pripisuje uloga svijesti i savjesti društva

– klanja se pred diplomama i magisterijima

– u rukovodstvu dominira profesorsko-intelektualistički sastav

– lansira se teza o borbi između seljačke i moderne Srbije itd.

U ime Nikezićeve ekipe govorila je L. Perović, koja se pozivala na zasluge CK u borbi protiv rankovićevštine, u slamanju otpora reformi federacije, kao i u zauzdavanju srpskoga nacionalizma u povodu "maspoka" i 21. sjednice Predsjedništva SKJ.

P. Stambolić je upozorio da politika liberalizma stvara atmosferu sličnu onoj koju su stvorili pötöfijevci u Pešti (1956) i intelektualci u Pragu (1968).

Stamenković je žestoko branio CK pitajući Tita kako može vladati državom kada je bacio na koljena dvije republike, Hrvatsku i Srbiju.

Pal Šoti, vojvođanski Mađar, napao je Markovićevu frakciju rekavši da su prije govorili da pokrajine razbijaju Srbiju, a zatim dodao:

"Mene pomalo jeza hvata pri pomisli da se vratimo na stare odnose između pokrajina i centra u Srbiji".60

Ukazujući na opasnost da srpski nacionalisti iznutra osvoje Savez komunista, M. Nikezić je rekao:

"Za četiri godine rada sadašnjeg Centralnog komiteta glavno pitanje bila je borba sa velikosrpskim nacionalistima. Nacionalisti smatraju da se mogu boriti i za Partiju, mijenjajući je iznutra, kako kažu neki ibeovci ... moramo imati i to u vidu da se za nju vodi borba sa srpskim nacionalistima... u tome leže opasnosti za odnose u Srbiji i Jugoslaviji..."

Velika većina sudionika rasprave podržala je Nikezićevu politiku. Izgledalo je da je Tito nemoćan. U "čaršiji" se već drugoga i trećeg dana slavio njegov poraz, jer da nema izbora nego povući se pred izrazitom većinom. No, Tito je u završnoj riječi vrlo vješto elaborirao tezu kako mora braniti jedinstvo i cjelovitost Jugoslavije, i interese radničke klase, koju ugrožava srpska liberalistička politika. Među ostalim, rekao je:

"Jedno od osnovnih pitanja, koje se ovdje četiri dana postavljalo bilo je da li je linija SK Srbije u skladu s linijom SKJ... Mislim da ne bismo mogli govoriti o različitoj liniji. Međutim, prihvaćanje linije SKJ... pretpostavlja i odlučnu borbu za izvršavanje te linije na svim frontama. Ponavljam, na svim frontama...

Izostajalo je ono što bi značilo... prije svega korjenitu promjenu fizionomije banaka, reeksportera, vanjske trgovine i trgovine na veliko i gdje praktički nije gotovo ništa učinjeno...", što izaziva "najdublju kritiku, koja se gotovo iz svih republika upućuje na koncentraciju kapital-odnosa u ovim insitucijama, što ima dalekosežne političke i ekonomske implikacije u cijeloj zemlji...

Lakše je govoriti o borbi protiv hegemonizma i nacionalizma nego se latiti teškog, ali jedino mogućeg zadatka da se mijenja to izvorište prevladanih odnosa, koji ... pothranjuju nacionalizam i hegemonizam".

Zatim je Tito napao beogradsku štampu:

"Način tretiranja političkih zbivanja u drugim republikama u beogradskoj štampi ... ostaje ... nepromijenjen. Na osnovi registriranja određenih pojava u drugim republikama stvarani su utisci da u njima djeluju snage koje su konzervativno orijentirane za razliku od stanja u Srbiji gdje progresivne snage vode bitku za socijalističku demokraciju."61

Ubojita Titova kritika bila je poruka da Srbija mora mijenjati politiku, ako ima poštene i iskrene namjere da sačuva Jugoslaviju.

M. Nikezić i L. Perović primili su kritiku, zatim podnijeli ostavke, ali dostojanstveno i s upozorenjem da nastupa vrijeme represije. Ostavke su podnijeli i Koča Popović i M. Tepavac (ministar

vanjskih poslova). Zatim je uslijedilo čišćenje. "Smijenjeno je preko 60.000 ljudi – pismeniji dio srpskog društva..."62

Na jesen 1972. na pritisak E. Kardelja, glavnog ideologa kampanje protiv liberalizma i opasnosti od tehnostrukture, smijenjena je skupina slovenskih "tehnokrata" na čelu sa Stanetom Kavčičem, predsjednikom vlade Slovenije.

Kardelj je govorio da 70 direktora, pod zaštitom vlade, upravlja Slovenijom i da je nastupio trenutak poraza samoupravljanja.63

I u Makedoniji je došlo do "čišćenja". Lazar Koliševski, ratni vođa Makedonije, na sjednici CK SKM govorio je: "Neki među nama kao da izbjegavaju čuti šapat: 'mi Makedonci se nismo vjenčali s Jugoslavijom... Jugoslavija nije jedinstvena i jedina alternativa za Makedoniju', već da ona može biti nezavisna u balkanskoj federaciji, što je odjek onih koji su bili protiv odluka AVNOJ-a u Jajcu."64

U vezi s tim smijenjeno je nekoliko rukovodilaca. Među njima je oslobođen dužnosti i Krste Crvenkovski koji je do IX. kongresa SKJ 1969. bio predsjednik CK SKM, zatim član Predsjedništva SKJ i SFRJ i prvi potpredsjednik Predsjedništva SFRJ 1971-72; s dužnosti sekretara CK SKM smijenjen je i Slavko Milosavlevski.

U jesen 1972. skupina rukovodilaca iz Bosne i Hercegovine u federaciji – Osman Karabegović, Avdo Humo i Hajro Kapetanović – koji su u ratu i dugo nakon oslobođenja obavljali i najviše funkcije u republici i federaciji, suprotstavili su se politici rukovodstva Saveza komunista BiH optuživši najodgovornije rukovodioce BiH da su uspostavili "nedemokratske odnose", zaveli režim "čvrste ruke", itd. Njihove je kritike razmatrao CK SK BiH na 44. sjednici 14, 15. i 20. rujna 1972, na 45. sjednici 5. listopada, na 46. sjednici 18. listopada, na 48. sjednici 9. studenoga i na 49. sjednici CK SK BiH 29. studenoga 1972. i ocijenio da je riječ o organiziranom nastupu unitarističke frakcionaške skupine koja je došla u sukob s politikom Saveza komunista te ih smijenio s tadašnjih funkcija. Zbog unitarističko-centralističkih i hegemonističkih pozicija djelovanja protiv Centralnog komiteta, smijenjen je i Čedo Kapor.

U Socijalističkoj Republici Crnoj Gori nije bilo crnogorskih nacionalističkih tendencija, ali je bilo centralističkih pritisaka. U referatu na VI. kongresu SK Crne Gore, održanom 4. travnja 1974, kaže se:

"...U našoj su republici i danas prilično raširena etatističko-centralistička dogmatska shvaćanja, i to je dio društvene svijesti koji vuče unazad."

U vodstvima Saveza komunista Crne Gore, Bosne i Hercegovine te Kosova nije bilo smjenjivanja rukovodilaca na razini najviših funkcija u republici, odnosno pokrajini.

x x

x

Udarom na Hrvatsku i Srbiju, u blažem obliku na Sloveniju i Makedoniju, završeno je dvadesetogodišnje razdoblje demokratizacije revolucionarne diktature. Nakon toga nastupa desetogodišnje razdoblje partijske diktature, ali bez onoga pobjedničkog entuzijazma i poleta partizanske generacije što je pratilo uvođenje revolucionarne diktature u prvim poratnim godinama. Politički će život biti potpuno umrtvljen.

Državno-partijski udari J. B. Tita, E. Kardelja i V. Bakarića i ostalih ratnih vođa jugoslavenskoga partizanskog pokreta dijelom su i njihova osobna tragedija. Oni su 1948. raskinuli sa Staljinom i staljinizmom, inicirali i uporno dvadeset godina vodili smjerom političke demokratizacije i izveli reformu federacije. Ali, vodili su to do trenutka kada je demokratski pokret doveo u pitanje postojeći društveni sustav pa i njih same kao vlastodršce, a onda su taj pokret slomili vjerujući da time spašavaju samoupravljanje i Jugoslaviju od ruske vojne intervencije i građanskoga međunacionalnog rata. Oni su, kao i svi vlastodršci u povijesti, htjeli doživotno držati vlast, uvjereni da su oni pozvani i sposobni uspješno voditi narod.

Međutim, u slučaju navedenih udara ne radi se samo o slobodnoj volji ili hirovitosti navedene trojke, već se više radi o sveukupnim objektivnim unutrašnjim i međunarodnim okolnostima koje su i njih pretvorile u svoje instrumente.

Tito je deset godina prije (ožujka 1962), na sjednici partijskoga vrha, govorio da Jugoslaviji prijeti opasnost raspadanja. Nije moguĆe utvrditi koliko je ta opasnost početkom sedamdesetih bila stvarna, a koliko fiktivna. Međutim, analiza u prethodnim glavama vodi zaključku da su se veĆ od početka šezdesetih u svim narodima obnovile nacionalne ideje s kraja 19. i početka 20. stoljeĆa koje su težile samostalnim nacionalnim državama. Te su težnje bile čak legitimirane partijskom ideologijom koja je priznavala pravo na samoopredjeljenje do odcjepljenja, a svi ustavi su to pravo i sankcionirali. Nacionalni su pokreti početkom sedamdesetih bili vidljivi u Hrvatskoj, i bučni, u Sloveniji i Makedoniji ne toliko bučni, ali evidentni, a u Srbiji se akumulirala nacionalna energija protiv federativnog uređenja, za Veliku Srbiju ili "srpsku" Jugoslaviju.

S obzirom na multinacionalnost, multikulturalnost, multikonfesionalnost, a posebno na golemi, a isti teritorij na koji su pretendirale stara srpska i hrvatska državna ideja – npr. na BiH – pravo na samostalne nacionalne države bilo je neostvarivo bez konsenzusa sukobljenih ili rata. Naravno, nitko od odgovornih u republikama nije tražio ni razdruživanje, ni rat, ali događaji su ipak govorili da je Jugoslavija početkom sedamdesetih bila pred raspadom.

Nasuprot tendencijama dezintegracije Jugoslavije djelovala su tri kudikamo jača činitelja koja su je održala.

Prvi je bio Tito s JNA, koja mu je još bila fanatično odana. Tito i JNA su funkcionirali kao nadrepublička, odnosno nadnacionalna oružana sila koja se po toj ulozi može usporediti s nekim međunarodnim vojnim snagama koje su sastavljene od više naroda.

Drugi činitelj bio je u odnosu snaga u Jugoslaviji. Radilo se naime o tome da je svaka republika težila ostvarivanju svojih ideja koje su bile u sukobu s ostalima, pa zato nije bio moguć kompromis. Dapače, vladajuće su se ekipe republika donekle radovale udarima protiv nekih republika, jer su u tome vidjele slabljenje svojih protivnika. Tako, npr., hrvatska i srpska garnitura nisu težile dogovoru čak ni u času kada su bile pozvane "na suđenje" i smjenjivanje. Nije, npr., bilo moguće ponoviti sporazum Cvetković-Maček iz 1939. jer u jednopartijskom režimu nije bilo dopušteno neposredno dogovaranje, budući da bi to razbilo monolitnost vladajuće Partije. Svaki takav pokušaj bio je odmah u začetku spriječen. Tako su se 1963. Srbija i Crna Gora bile dogovorile o usklađivanju školskih programa, ali je to odmah osudio partijski vrh Jugoslavije optuživši ih za "grijeh" aneksije Crne Gore.

Treći činitelj koji je spasio Jugoslaviju jest međunarodna konstelacija. Već je više puta rečeno da su i Istok i Zapad trajno podržavali Tita da sačuva Jugoslaviju da ne bi njezin raspad zapalio Balkan i Europu, pa i cijeli svijet. Jugoslavija je dakle bila uklopljena u svjetski poredak koji je za nju, i sve republike, bio kavez u kojemu su morale ostati dok on traje. To je dokazano i razgovorom Tita s Brežnjevom i Nixonom u jesen 1971.

Sve u svemu, dovoljan je bio samo sigurnosni mehanizam u obliku Tita i JNA pred kojim su, bez otpora, padali svi koji su im se suprotstavljali. Ostala dva činitelja dodatno su ojačala njezinu sigurnost.

Neizbježno, ali i zagonetno, jest pitanje odnosa Tita i Srbije. Tito i Kardelj, koji se veoma angažirao u podjeli srpskoga rukovodstva na dvije frakcije, morali su se opredijeliti ili za Markovića ili za Nikezića. Jugoslavenska politička javnost bila je jako iznenađena, pa čak i šokirana, njihovim opredjeljenjem za Markovićevu frakciju, jer se znalo da je ona bila više nacionalistička, da je bila protiv reforme federacije i da je za "čvrstu ruku"; ta se frakcija doživljavala kao reprezentant seljačke, zaostale autoritarne Srbije, itd., a on sam kao političar pašićko-radikalske tradicije. Nasuprot tomu Nikezića se smatralo političarem s najširim demokratskim pogledima, koji je uporno lomio Markovićevu frakciju na pitanju federacije 1971. godine. Nikezić je bio protagonist modernizacije Srbije i odbacivanja centralizma i velikosrpskoga hegemonizma. Zato se smatralo da su Tito i Kardelj izabrali krive, a odbacili prave ljude. Međutim, Titov izbor ima svoju genezu.

Nakon pada Rankovića, u idućih 5-6 godina, srpsko je rukovodstvo bilo jedinstveno u težnji da što više oslabi pa i blokira Titovu moć. O tome je već bilo dovoljno rečeno.

Što je dakle prevagnulo u Titovu opredjeljenju?

Najprije, Tito nije imao povjerenje ni u Markovićevu ni u Nikezićevu politiku, a drugih snaga u Srbiji koje bi slijedile njegovu politiku, posebno glede kursa prema konfederaciji, nije bilo.

Nikeziću se mora priznati da je u "samozatajnosti" nacionalnih interesa išao protiv velike većine u Srbiji, što je ugrožavalo njegov vlastiti položaj šefa Partije. Naime, popustiti još više od reforme federacije,

pa npr. prihvatiti da se odrekne financijskoga kapitala, nije htio ne samo zbog "izdaje" već i zato što mu je taj kapital bio sredstvo ekonomske ekspanzije i modernizacije Srbije.

Nikezićeva filozofija u srpskoj tradiciji nije imala korijena. On i L. Perović nisu bili izraz i reprezentant srpske nacije i njezine prošlosti već gotovo slučajna pojava liberalističko-kozmopolitskog shvaćanja. Ta filozofija je donekle imala korijen u srpskoj socijaldemokraciji, u idejama Svetozara Markovića i Dimitrija Tucovića.

Nije poznato, i pitanje je hoće li ikada biti otkriveno što je bila Titova istinska motivacija da odbaci Nikezićevo krilo u Srbiji. Moglo bi se hipotetički reći da je Nikezić bio opasniji protivnik zato što je svojim demokratskim otvaranjem krčio put srpskoj inteligenciji, prije svega humanističkoj koju je jako favorizirao, a ona ga je podržavala u nadi da će im on otvoriti put za svesrpski nacionalni pokret i osvajanje političke vlasti. NikeziĆ je dakle mogao biti instrument te elite, koja Će to kasnije učiniti s MiloševiĆem. Osim toga NikeziĆ je postajao i instrument poslovnih struktura koje su u njemu našle onu političku moĆ koja Će potisnuti primitivnu partijsku birokraciju kao prepreku modernizaciji Srbije. Obje pak te društvene snage, inteligencija i tehnostruktura, imale su nacionalističku i antikomunističku tendenciju. Uz ovo, Koča Popović i Marko Nikezić, kao ministri vanjskih poslova, bili su više puta u partijskom vrhu kritizirani zbog antisovjetizma i prozapadne orijentacije, a Tito nije dopuštao da mu se kvari ekvidistancija prema blokovima, a posebno sklonost SSSR-u. Kao partijski lider Nikezić nije bio antikomunist, ali je uvijek vrlo oštro kritizirao partijsku rigidnu birokratsku vlast. Poznat je njegov odgovor na pitanje kakva bi trebala biti uloga Partije: "Partija će najbolje izvršiti svoju ulogu ako ne bude ništa radila jer će osloboditi prostor za razvoj samoupravljanja i demokracije."

Nikezićeva filozofija nije Titu odgovarala i opredijelio se za čvrstorukaša Markovića. Međutim, ta hipoteza čeka svoju verifikaciju. Možda je bilo najpresudnije to što je političko držanje Nikezića Titu jasno davalo do znanja da on nikada neće pristati na poslušnost, pa ni uz cijenu gubitka vlasti, što nije slučaj s Markovićem.

U prethodni prikaz međunacionalnih konfrontacija treba unijeti i sukob mlađe partijske generacije sa starijom, jer je on dolijevao ulje na plamen političke krize. U svim je republikama krajem šezdesetih godina na vlast došla mlađa partizanska generacija, koja je težila monopolu vlasti, po ugledu na prethodnike. Na red za smjenu došle su i legende partizanskog pokreta: Kardelj u Sloveniji, Bakarić u Hrvatskoj, Koliševski u Makedoniji itd., a na kraju i sam Josip Broz. Sukobi su bili zaoštreni i utoliko više što je i starija generacija još uvijek bila u "dobroj kondiciji" – radilo se o ljudima u dobi oko 60 godina; primjerice, Bakarić 59, Kardelj 57, itd. jedino je Tito 1972. navršio 80 godina.

Kada su stari osjetili da ih mladi žele maknuti s vlasti, oštro su reagirali, što je prirodno u borbi za vlast, i prešli preko svojih prijašnjih animoziteta i solidarno nastupili protiv mlađih drugova, vrativši na vlast i dio ranije smijenjenih starih kadrova.

I još jedan važan momenat. Radilo se o izboru Titova nasljednika. U vodećim jugoslavenskim i republičkim strukturama velika većina je računala da je Tito na odlasku pa se stalno razmišljalo o zauzimanju pozicija u poslijetitovskom razdoblju. Koliko je to bilo rasprostranjeno, pokazuje razgovor M. Nikezića u njegovu intimnom društvu. Na upozorenje da će ga Tito maknuti uz pomoć JNA, rekao je da ne vjeruje da bi generali slijedili umirućega starca.65

S obzirom na Titovu dob, Kardelj je bio jedini kandidat za nasljednika. Njega su podržavale sve republike, ali iz različitih motiva: Srbija jer mu je vjerovala da će braniti suverenitet Jugoslavije, a ostale jer je bio najzaslužniji za reformu federacije. Gotovo su svi komunisti bili za njega jer je uz Tita, od 1937. bio na čelu KPJ/SKJ i Jugoslavije – ideolog i teoretičar Partije. Po tome je Kardelj bio nositelj sinteze i kontinuiteta, najpogodniji za arbitra nove krizne faze Jugoslavije. Ima mišljenja da je Kardelj bio agresivniji u rušenju Nikezića i od samog Tita i zato da bi time poslao poruku Moskvi, koja ga je od 1948. do kraja smatrala reformistom i antiruskim elementom. Rušenjem srpskih liberala on bi Moskvi poslao poruku da bi kao budući šef SKJ i Jugoslavije nastavio Titovu politiku bliske kooperacije s SSSR-om.

Naravno, to je hipoteza, ali je prilično logična, što je bilo i mišljenje člana jugoslavenskoga političkog vrha. Radi se o razgovoru Budislava Šoškića s generalnim direktorom RTV Beograd kojemu je 28. rujna 1972. rekao: “Kardelj... ima ne samo pretenzije nego se u tome pravcu provode i određena okupljanja. Godinama je Kardelj bio kritiziran od Rusa... kao ‘liberal’ i čovjek blizak Zapadu. S takvom kvalifikacijom teško bi s te strane mogao biti prihvatljiv. Otuda ... i želja da se prikaže kao čovjek za čvrsti kurs...”66

Sve u svemu, toliko je mnoštvo činitelja koji su djelovali u političkoj krizi Jugoslavije, kao najkonfliktnije zemlje u Europi, da ih je sve nemoguće obraditi.

Nakon državno-partijskih udara 1971-72, trojka Tito, Kardelj, Bakarić, koja će dalje vladati Jugoslavijom, našla se pred problemima kako tumačiti i opravdati provedene udare koji su imali vrlo teške posljedice u svim republikama, ali iz različitih razloga, i kako izgraditi novu ideološku i političku platformu za iduće razdoblje da ne bi ostali samo na ogoljenoj birokratskoj diktaturi. O tome u nastavku.

1 Trideset godina socijalističke Jugoslavije, MONOS, Beograd, 1975, str. 45.

2 Podaci iz teksta Dr. Ive Vinskog, iz časopisa “Ekonomski pregled”, br. 10-11, Zagreb, 1971.

3 Dr. Eva Berković u: Trideset godina socijalističke Jugoslavije, str. 71.

4 Isto, 72-75.

5 Isto, 75.

6 VII. kongres SKH, knjiga I, 475-477.

7 Dr. Eva Berković, nav. dj., 71.

8 Zaposleno osoblje (osoblje u radnom odnosu) – godišnji prosjeci

9 Statistički kalendar Jugoslavije, 1972, str. 23-41.

10 Samoupravljanje i društveno-ekonomski razvoj Jugoslavije 1950-70, SZS, Beograd, 1971, str. 107.

11 Taj je zahtjev na jednom skupu o upravljanju generalni direktor nekog velikog industrijskog poduzeća formulirao ovako: "Mi smo s radnicima i s njima zajedno dijelimo sudbinu, uspjehe i poraze, imamo iste interese - što više povećati naš dohodak, a nitko bolje ne može razraditi strategiju razvoja poduzeća i ostvarenje dohotka od moje direkcije. Ciljevi koje mi odaberemo ciljevi su svakog radnika našeg udruženog poduzeća. Organizacije Saveza komunista i sindikata nemaju i ne mogu imati drugih ciljeva od onih koje definiram ja sa svojim stručnim štabom. Zato te organizacije trebaju slušati mene i moj štab i ne mogu imati nikakvu drugu politiku."

12 U prvim poslijeratnim godinama socijalna je struktura bila vrlo izjednačena, egalitaristička i nerazvijena, što je bio rezultat socijalističke revolucije koja je likividirala buržoaziju i stvorila društvo bez prijašnjih klasnih razlika. Revolucionarna se egalitarnost održavala relativno dugo. Čak se 1955. godine na III. kongresu Saveza sindikata potpredsjednik Vijeća Saveza sindikata Jugoslavije Ivan Božičević u kongresnom referatu žalio da kvalificirani radnici neće preuzimati rukovodeĆe funkcije u poduzećima jer im zarade kao radnicima nisu manje od zarada poslovođa i rukovodilaca, nego čak više.

13 O tome vidjeti: M. Tripalo, Hrvatsko proljeće, Globus, Zagreb, str. 175-179.

15 Savka Dabčević-Kučar, nav. dj., 810.

16 M. Tripalo, nav. dj., 169.

17 L. Perović, Zatvaranje kruga - ishod rascepa 1971-1972, Svjetlost, Sarajevo, 1991, 346.

18 Sječa Hrvatske u Karađorđevu, Meditor, Zagreb, 1994, 1.

19 Isto, 6-9.

20 Isto, 32.

21 Isto, 37.

22 Isto, 51-52.

23 Isto, 64.

24 Isto, 74.

25 Isto, 136-148. U partrijskim kuloarima smatralo se da Bakarić želi spriječiti povratak u Hrvatsku I. Gošnjaka i starih ratnih lidera sličnih njemu.

26 Isto, 150-155.

27 Isto, 155-163.

28 Isto, 181-192.

29 Isto, 211-216.

30 Isto, 217.

31 Isto, 248-251.

32 Isto, 260.

33 Isto, 266.

34 Isto, 301.

35 Isto, 328.

36 Isto, 334.

37 Iz autorova dnevnika.

38 J. Bilić, ‘71., koja je to godina? CIP, Zagreb, 1990, str. 115.

39 Savka Dabčević-Kučar, nav. dj., 983, 984.

40 Geneza maspoka, 577.

41 M. Tripalo, nav. dj., 198.

42 Savka DabčeviĆ-Kučar, nav. dj., 996, 997.

43 Sedmi kongres SKH, 213-215.

44 Podaci saveznog tužilaštva prezentirani na sjednici Izvršnog biroa 17. srpnja 1972. (u posjedu autora).

46 D. Marković, S. Kržavac, Liberalizam od \ilasa do danas, Sloboda, Beograd, 1978, 55.

47 Isto, 57.

48 Isto, 58.

49 Isto, 110.

50 Aktivnost SK Srbije u borbi protiv nacionalizma i šovinizma u Srbiji, Komunist, Beograd, 1972, str. 163.

51 Isto, 163.

52 Isto, 6

53 Isto, 13.

54 Isto, 19.

55 Isto, 142.

56 S. –ukić, Slom srpskih liberala, F. Višnjić, Beograd, 1990, 106.

57 L. Perović, nav. dj., 433.

58 D. Marković i S. Kržavac, nav. dj., 211, 212, 213.

59 Isto, 216.

60 Zdravko Vuković, Od deformacija SDB do maspoka i liberalizma, stenografski zapisi, Narodna knjiga, Beograd, 1989, 705-723.

61 “Politika”, 17. listopada 1972.

62 L. Perović, nav. dj., 453.

63 Ovom autoru je Kardelj 4. studenoga 1972. rekao da se udarom spašava socijalizam i da je to “naša mala kulturna revolucija”, aludirajući na Maoa.
64 “Borba”, 30. prosinca 1971.
65 Član CK Srbije rekao je to ovom autoru 1972.
66 Zdravko Vuković, nav. dj., 698.

Glava XV.
POKUŠAJ ODRŽAVANJA JUGOSLAVIJE KONFEDERACIJOM I SAMOUPRAVLJANJEM

1. Međunarodno okruženje Jugoslavije u sedamdesetim godinama

Sudbina obiju Jugoslavija (1918-1991/92) presudno je ovisila o europskom i svjetskom poretku. Taj poredak je presudno utjecao na nastanak i na raspad Jugoslavije. Zato su sve političke ideje i snage trajno kalkulirale s međunarodnim okruženjem.

Nakon II. svjetskog rata, čovječanstvo nije dobilo željni mir; ugrozile su ga dvije supersile svojim atomskim naoružavanjem, a održavao se na ravnoteži straha od samouništenja i njih i cijeloga svijeta. Stvaranje stotinjak novih država i neokolonijalna politika nisu prošli bez ratova. "Nakon II. svjetskog rata bilo je 470 raznih konflikata i vojnih udara... U ovom razdoblju vođena su 73 lokalna rata i... poginulo (je) od završetka II. svjetskog rata do 1976. oko 10 milijuna ljudi."1

Međutim, tijekom sedamdesetih godina nastajala je nova konstelacija u međunarodnim odnosima.

Ponajprije, putem antikolonijalnih revolucija, koje su se događale nakon II. svjetskog rata, nastavljeni su procesi svestrane nacionalne emancipacije koja je zahvatila sve regije svijeta, tako da se stalno povećavao broj nezavisnih država. Broj članica OUN-a povećan je od 50 u 1945. na 157 početkom osamdesetih godina. Kao subjekti međunarodne zajednice, te zemlje su osnažile borbu protiv neokolonijalizma, dominacije i hegemonizma. Međutim, najveći je problem cijeloga svijeta podjela na visokorazvijeni bogati i na nerazvijeni, siromašni dio. Na bogate zemlje otpadalo je 34% svjetskoga stanovništva, a raspolagale su s 87,5% društvenoga bruto-proizvoda; na siromašne je otpadalo 66% stanovništva koje je raspolagalo sa svega 12,5% DBP.

Drugo obilježje svjetskih promjena bilo je jenjavanje hladnoga rata. Državnici SAD-a i SSSR-a shvatili su da se mora izbjeći svjetski rat jer bi on mogao uništiti i njih i ugroziti opstanak čovječanstva. Na osnovi te spoznaje postignuti su sporazumi o zabrani širenja nuklearnoga naoružavanja, a postupno su otvarane granice za razne oblike ekonomske, kulturne, tehnološke i političke suradnje. Iako je jenjavao, hladni rat je nastavljen. Konačno, rezultat sukoba dviju supersila prepušten je ishodu znanstveno-tehnološke, ekonomske i duhovne utakmice u kojoj će tijekom osamdesetih SAD pobijediti SSSR.

U Europi se otvorio proces popuštanja zategnutosti u čemu je Njemačka prednjačila. Dolaskom na vlast Socijal-demokratske partije pod vodstvom Willyja Brandta, koji je postao kancelarom 1969, počelo je otvaranje prema Istoku. Willy Brandt je odbacio prijašnju tzv. Hallsteinovu doktrinu po kojoj je Zapadna Njemačka prekidala diplomatske odnose s državama koje bi priznale Njemačku Demokratsku Republiku (DDR), i normalizirao odnose s državama Istočnog bloka, nakon čega je krenula sve šira suradnja, posebno ekonomska.

Najznačajniji i prijelomni događaj bila je konferencija europskih država održana 1975. u Helsinkiju posvećena sigurnosti i suradnji (KESS). Konferenciju su činile 33 europske države, SAD i Kanada. Sve su zemlje potpisale akt o miroljubivoj politici, napromjenjivosti državnih granica, ljudskim pravima – sve u duhu perspektive o ujedinjavanju Europe. U Beogradu je od listopada 1977. do siječnja 1978. održana konferencija europskih država koja je analizirala ostvarivanje Helsinške povelje, a zatim su slijedile konferencije u drugim europskim državama.

Treći bitni činitelj svjetskoga poretka jest pokret nesvrstanosti u koji je Tito uložio svu svoju energiju i vještinu. Na njegovu inicijativu je 1970. u Lusaki (Zambija) održana III. konferencija, 1973. u

Alžiru IV. konferencija, 1976. u Kolombu (Šri Lanka) V. konferencija, te 1979. u Havani (Kuba), posljednja na kojoj je Tito sudjelovao.

Svim sumnjama usprkos, pokret nesvrstanih počeo je sa sastankom 25 šefova država, a na konferenciji u Havani 1979. bilo je 104 šefova država; od početka do kraja (1979) Tito je bio glavni inicijator i organizator.

Nesvrstani pokret je, čak i unatoč lokalnim ratovima između nekih članica, djelovao da se blokovske podjele ne prošire na golema područja Azije, Afrike i Latinske Amerike.

Nesvrstane zemlje su činile većinu u OUN-u na čijim su zasjedanjima istupale s politikom usvojenom na svojim konferencijama.

Četvrta velika promjena koja je išla u prilog smirivanju u svijetu bila je dekadencija tzv. svjetskoga komunističkog pokreta, posebno u Europi, gdje je gubio povijesnu bitku na svim područjima društvenog života, bližeći se svome kraju. KPSS je, doduše, pokušala – posljednji put – obnoviti ga, ali bez uspjeha. Na njezinu inicijativu 29-30. lipnja 1976. održana je Berlinska konferencija europskih komunističkih partija, ali je to bio poraz KPSS-a jer su usvojeni dokumenti u duhu načela međusobnih odnosa kakvi su 1956. bili postavljeni Moskovskom deklaracijom o odnosima SKJ i KPSS. Odbijena je ideja stvaranja bilo kakva centra i utvrđivanja bilo kakve obvezujuće zajedničke generalne političke linije. Prihvaćeno je načelo pune samostalnosti i ravnopravne međusobne suradnje. Bio je to kraj lenjinsko-staljinske koncepcije o jedinstvenomu svjetskom komunističkom pokretu.

Međutim, magistralna tendencija smanjivanja zategnutosti u svijetu nije tekla bez sukoba, pa i lokalnih ratova, kao što je bio rat SAD-a u Vijetnamu, u kojemu je u 1968-69. angažirano oko 550.000 Amerikanaca; vojna intervencija SSSR-u u Afganistanu 1979; vojna intervencija Vijetnama u Kampučiji 1980. i dr. No i pored toga postignuto je popuštanje međunarodne zategnutosti.

Jugoslavija je u sedmom desetljeću nastavila igrati ulogu koja je, zahvaljujući i Titovoj državničkoj ulozi, bila višestruko značajnija od njezine ekonomske, tehnološke, vojne i bilo koje veličine i moći. Najveći diplomatski uspjeh u ovom razdoblju, posebno značajan za Hrvatsku i Sloveniju, jest Osimski sporazum, potpisan 10. studenog 1975, kojim je s Italijom definitivno utvrđena državna granica. Vatikan je prilagodio crkvene granice državnima.

Odnos obaju blokova prema Jugoslaviji nije se promijenio. Partijsko-državni udari provedeni u Jugoslaviji 1971-72. bili su ignorirani čak i u demokratskim krugovima u svijetu. Dapače, međunarodna podrška Jugoslaviji, unatoč nekim katastrofičnim predviđanjima, a možda baš i zbog toga, bila je još veća. Tijekom toga desetljeća sve zemlje svijeta, osim Albanije i Vijetnama, imale su normalne odnose s Jugoslavijom, uprkos činjenici da je ona osudila vojne intervencije SAD-a u Vijetnamu i SSSR-a u Afganistanu.

Tito je tijekom sedamdesetih imao najviše diplomatskih putovanja: 1972, 1973. i 1977. u SSSR, 1977. u Koreju i Kinu, zatim mnogo susreta sa šefovima nesvrstanih zemalja, te SAD-a, Francuske i drugih zapadnih zemalja. Njegov angažman u svjetskim poslovima bio je čak i veći nego u zemlji.

O širini međunarodnih veza Jugoslavije govori i nazočnost 118 stranih delegacija na XI. kongresu SKJ 1978. Socijalistički savez je surađivao s više od 100 političkih stranaka, Savez sindikata s 200 sindikalnih centrala, a Savez omladine s više od 400 nacionalnih omladinskih organizacija, Savez antifašističkih boraca s preko 90 nacionalnih udruga u svijetu.2

Karakteristično je da su s političkim organizacijama Jugoslavije surađivale i one političke stranke koje su u svojoj zemlji bile oštri protivnici.

Prethodni pregled međunarodnih veza Jugoslavije indikator je da će se međunarodna zajednica zalagati za njezinu cjelovitost kada nastupi nova kriza.

2. Ugradnja načela konfederacije u Ustav 1974.

Žrtve udara, posebno hrvatski nacionalisti i srpski liberali, unaprijed su osudili Tita, Kardelja, Bakarića i njihove sljedbenike, najavljujući dolazak mračnog razdoblja neostaljinizma i obnove velikosrpskoga hegemonizma. Uprkos obnovi partijsko-policijskih metoda progona, to se nije dogodilo. Protagonisti udara to su učinili upravo zato da nastave smjerom još većega državnog osamostaljivanja republika i pokrajina. Kardelj je svojim suradnicima tumačio da će se pokušati s konfederacijom, ako ni to ne bude funkcioniralo, onda treba “dići ruke od Jugoslavije”.

Antiunitaristički smjer utvrđen na VIII. kongresu SKJ 1964. vodili su Tito, Kardelj i Bakarić, a njima se aktivno priključio i Crvenkovski. Taj smjer su, dakle, podržavale Slovenija, Hrvatska, Makedonija, a nakon pada Rankovića i Kosovo, u kojemu su Albanci od 1966. živjeli u znaku svoga nacionalnog pokreta. Srpski vodeći sloj, kako onaj u Srbiji, tako i onaj izvan Srbije, bio je protiv politike “konfederiranja” Jugoslavije. Međutim, Srbija još od rata, pa čak od 1937, nije u jugoslavenskom partijskom vrhu imala dovoljnu snagu da se tome suprotstavi jer su Tito i Kardelj bili na čelu anticentralističkog kursa, vodeći veoma vještu politiku. Tito je svakodnevno ponavljao lozinku o bratstvu i jedinstvu, koje treba čuvati “kao zjenicu oka svoga”, zalagao se za onu vrstu jugoslavenstva koje osigurava ravnopravnost naroda i narodnosti, stalno napadao sve vrste nacionalizama kao najveću opasnost za Jugoslaviju, ali je se s druge strane čvrsto suprotstavljao centralističkim tendencijama. Pokušaj Srbije od 1967. do 1972. da blokira Tita, nije uspio jer je on još bio dovoljno snažan da spriječi svoju marginalizaciju.

Vodeće ekipe Hrvatske i Srbije uspio je smijeniti bez jačeg otpora. U fazi udara 1971-72. očekivalo se da će Tito ojačati partijski vrh kao svoj instrument centralizma, kao što je učinio na IX. kongresu SKJ

1969. Međutim, na II. konferenciji SKJ 27. siječnja 1972, samo dva mjeseca nakon udara u Hrvatskoj, on je partijski vrh SKJ – Izvršni biro, reorganizirao tako da je umjesto po dva, u njega iz svake federalne jedinice ušao po jedan član, i to iz redova drugorazrednih republičkih političara. Ispale su jake ličnosti – Kardelj, Bakarić, Crvenkovski – koji su ostali u Predsjedništvu, tako da je tom izvršnom tijelu pao autoritet. Po načinu funkcioniranja Izvršni biro je postao Titov ured za upravljanje životom Partije. I tim potezom smanjena je moć saveznoga partijskog centra.

Taj Titov potez bio je potpuno suprotan cijeloj njegovoj praksi dugoj 35 godina. Naime, trajno i tvrdo je koncentrirao svu moć u partijskom vrhu.

Republička se vodstva nisu suprotstavljala sužavanju moći Izvršnog biroa jer su dobila još veću mogućnost za svoju samostalnost.

Udari provedeni u republikama, a osobito slom hrvatskoga nacionalnog pokreta, bili su poticaj i znak za unitarističko-centralističke i konzervativno-dogmatske staljinističke snage da se organiziraju i obnove jugoslavenski centralizam. Te su se snage ponadale da će se poništiti ustavna reforma federacije iz 1971. koju je, po njihovoj ocjeni, u trenutku Titove slabosti i pomućenosti nametnuo "animalni" hrvatski nacionalizam i egoistički slovenski separatizam, te da će republike ponovno vratiti na status administrativnih jedinica Jugoslavije. Očekujući unitaristički protuudar, E. Kardelj je dvadeset dana nakon Karađorđeva u javnom nastupu u Ljubljani rekao da se mora "...odlučno odbiti sve pokušaje pojedinih pristaša centralizma, unitarizma i ... hegemonizma...", dodavši da "... svaki narod raspolaže svojim mogućnostima za svoju potpunu i svestranu nacionalnu afirmaciju..."3

Međutim, umjesto unitarističkoga protuudara, nastavljen je, pa čak i ubrzan, proces osamostaljivanja republika i pokrajina. Na prvi je pogled nevjerojatno, ali je ipak točno, da se pomak u osamostaljivanju federalnih jedinica ostvarivao snažnom represijom državno-partijskih struktura samih republika, čiji su savezi komunista vraĆali društveno stanje u režim čvrste ruke.

Kako se to događalo?

Direktiva o čišćenju "nacionalista" i "liberala" provodila se smjenama desetina tisuća ljudi s rukovodećih mjesta, ali i običnih građana koji su se isticali u njihovoj podršci. To je, naravno, prvo pokosilo masmedije i slobodu govora. Politički život je zamro. Represija se provodila policijskim, sudskim, ideološkim, moralnim i drugim sredstvima. Gotovo sva vlast je ponovno vraćena u ruke partijskih komiteta, zapravo, u ruke njihovih sekretara. Oni su preuzeli ulogu centara odlučivanja u političkom sustavu, neposredno donosili odluke koje su provodili državni i samoupravni organi i društvene organizacije. Ojačana je i tzv. politička podobnost koju su davali partijski komiteti uz pribavljene policijske informacije. I poslovodni su organi svoju poslovnu politiku verificirali u partijskim forumima, pa čak i odluke o objektima koji će se graditi. Vratili su se stil i metode upravljanja iz poratnoga razdoblja tzv. "teškog socijalizma" i administrativno-partijskog upravljanja.

Kampanja zavođenja režima čvrste ruke trajala je 1972, 1973. i 1974, a zatim se situacija smirivala. Život je nastavljen, ali u općem sivilu, bez javnih svađa i sukoba sve do Titove smrti. U procesu zavođenja čvrstoga režima partijski vrh SKJ igrao je sporednu ulogu. Nije se obnovila moć Politbiroa, koji je u prvim poratnim godinama svakodnevno intervenirao u život republika, u kojima se čak ni novinski komentari nisu mogli pojaviti bez kontrole njegova agitpropa. Partijska vodstva republika slušala su Josipa Broza, a ne vrh SKJ.

Povratak na centralizam ruskoga tipa nije bio moguć jer bi to značilo priznanje potpunoga poraza: dezavuiranje otpora Staljinu 1948, odbacivanje samoupravljanja, poništenje programa SKJ iz 1958, privredne reforme iz 1965, rehabilitaciju Rankovića, poništenje reforme federacije, izdaju pokreta nesvrstanosti i... povratak u Istočni blok. Takvih snaga, koje bi prisilile Tita i koje bi to izvele, nije bilo. A budući da su republike već godinama u stanju "hladnoga rata", ni obnova jedinstva u jugoslavenskom vrhu nije bila moguća: one su bile u permanentnom sukobu, njihovi su se lideri sastajali na sjednicama saveznih foruma, ali nije bilo međusobnog povjerenja. U takvim okolnostima, a budući da raspad države nije bio moguć, republičke strukture su samostalno uvele neke vrste prinudu nad sobom i nad svojim narodom, ostavši pri svojim prijašnjim nacionalnim politikama, čekajući Titov odlazak. Održanje režima čvrste ruke služilo je i održanju njihove vlasti.

Sve u svemu, od savezne države još je ostao Tito i JNA, čija je moć silno ojačala. Nakon udara, njezini predstavnici su delegirani, preko sustava TO i ONO, u sve organe vlasti. Budući da se Udba decentralizirala, armijski KOS je razvio svoju mrežu i nad civilnim društvom. Tito i JNA su ojačali svoju nadrepubličku i nadnacionalnu vlast. To je bio još jedini i preostali općejugoslavenski mehanizam kontrole cijele zemlje. Savezna vlada i ostale savezne institucije funkcionirale su djelomično na međurepubličkim dogovorima, a još više na poslušnosti Titu. Vanjska politika je bila u rukama Tita tako da je i ministarstvo vanjskih poslova bilo Titov vanjskopolitički ured.

Međutim, i Titu je moć iz dana u dan sve više opadala, kako zbog starosti tako i zbog nemoći da izvede bilo kakve nove udare – taj instrument je već bio potrošen. Osim toga republike su se pritajile, posebno Srbija koja je u toj fazi jedina imala skrivenu namjeru da jednoga dana krene u reviziju državnog uređenja Jugoslavije. No, o tom potom!

I najvažnije, Tito nije imao i nije mogao imati alternativu svojoj viziji za budućnost Jugoslavije.

Ipak, u federaciji je još ostalo dosta moći i nadležnosti, posebno u kreditno-monetarnoj sferi, poslovima vanjske trgovine i deviznog režima, iako je on reformiran tako da su poduzeća imala mnogo veća prava, a već su i građani mogli otvarati svoje devizne račune.

Običan građanin gotovo ni u čemu nije bilo upućen na bilo koji organ federacije. On je u svojoj republici regulirao sve svoje statusne situacije: ostvarivao je pravo na školovanje od osnovne škole do

doktorata znanosti, u njoj je ostvarivao prava na socijalno osiguranje, sva civilna prava itd., sve od sankcija za prekršaje, do presude o smrtnoj kazni.

Jednom riječju, među mnogim Hrvatima, Slovencima, pa i Makedoncima i Albancima, jugoslavenstvo i savezna država bili su mrtvi. S druge strane, srpska elita i dio masa nemoćno su gledali kako se država raspada, odlažući svoju veliku akciju za drugu mogućnost – za povratak na centralističku Jugoslaviju pod hegemonijom Srbije. U takvim okolnostima je tijekom 1972. i 1973, uz sudjelovanje mnoštva političara i eksperata iz svih republika i pokrajina, pod rukovodstvom E. Kardelja, pisan Ustav SFRJ koji je proglašen 2. veljače 1974.

Državno uređenje Jugoslavije ostalo je uglavnom onakvo kako je postavljeno reformom 1971. Novost je struktura Skupštine SFRJ u kojoj su 1974. uvedena dva vijeća: Vijeće republika i pokrajina i Savezno vijeće. U Vijeće republika i pokrajina svaka republika delegira po 12, a pokrajina po osam delegata. Bira ih i opoziva skupština (sabor) republike, odnosno pokrajina. Savezno vijeće čine po 30 delegata samoupravnih organizacija iz republika i po 20 iz pokrajina. Te delegate biraju općinske skupštine.

Po Ustavu iz 1974. godine u Saveznoj skupštini je napušten sustav dvodomnosti u njezinu radu. Svako vijeće ima svoj djelokrug: delegati Saveznoga vijeća odlučuju uglavnom o pitanjima iz samostalne nadležnosti federacije, a Vijeće republika i pokrajina o pitanjima za čije rješavanje nije potrebna suglasnost republika i pokrajina; zajedničko je odlučivanje rijetko (biranje funkcionara, ratifikacija međunarodnih ugovora itd.).

Broj članova Predsjedništva SFRJ smanjen je od 23 na devet: Tito i 8 iz federalnih jedinica.

Načelo paritetne zastupljenosti u izboru delegata SIV-a malo je ublaženo.

U skladu s načelom da skupštine republika i općina trebaju odražavati i samoupravnu strukturu i šire društvene interese, u njih su uvedena tri vijeća: vijeće udruženoga rada, vijeće mjesnih zajednica (u općini), odnosno vijeće općina (u republici) te društveno-političko vijeće.

U republikama i pokrajinama uvedena su Predsjedništva kao ustavni izraz njihove suverenosti, odnosno autonomnosti.

Iako je Srbija, kao i ostale republike i pokrajine, potpisala donošenje Ustava SFRJ, već je nakon nepune godine dana, 16. siječnja 1975, inicirala njegovu reviziju. To je bila odluka Predsjedništva Srbije koje je u siječnja 1975. okupilo ekipu političara i ustavno-pravnih stručnjaka za reviziju ustavnog položaja pokrajina. Osnovna teza elaborata o odnosima republika i pokrajina bila je da je Ustav SFRJ razjedinio Srbiju te da jedino ona u Jugoslaviji nije ostvarila "... svoje historijsko pravo na nacionalnu državu u jugoslavenskoj federaciji", što jesu ostvarile sve druge republike.

Kao ilustracija neprihvatljiva položaja Republike navodi se da zastupnici iz pokrajina u Skupštini Srbije glasuju i za one zakone koji se odnose samo na tzv. užu Srbiju (zajedljivo nazvanom UŽAS), a njezini zastupnici ne mogu glasovati za zakone i odluke u pokrajinama, jer nisu članovi pokrajinskih skupština.

Time je Srbija podijeljena na tri dijela: užu Srbiju – i na dvije pokrajine gotovo izjednačene s ostalim jugoslavenskim republikama. I, zaista, "čisto" rješenje, koje bi zadovoljilo načelo da Srbija bude država, a i da pokrajine imaju punu autonomiju, bilo je teško pronaći. Zato se, u vrijeme izrade saveznog ustava, pojavila varijanta da se i pokrajine proglase republikama, s time da u imenu ostane riječ "autonomna", tako da bi im naziv glasio "autonomna socijalistička pokrajina" (Kosovo odnosno Vojvodina). Takvo rješenje je član Predsjedništva SKJ, V. Vlahović, na Titovu sugestiju predložio dvojici čelnika Srbije.4

Prijedlog ekspertne skupine glede restrikcije prava pokrajina razmatran je na desetak sjednica državno-partijskog vrha Srbije i čelnika obiju pokrajina. Tijekom 1977. golemi je materijal narastao u elaborat koji je dobio naziv "Plava knjiga", s naznakom "strogo povjerljivo". Svađa između političara iz pokrajina i onih iz uže Srbije, kao i među srbijanskim političarima, bila je neizbježna. O svemu tome javnost nije ništa znala, posebno ona u ostaloj Jugoslaviji.

Spor se nije mogao riješiti pa se nametnula "arbitraža", koja je pala, kao i obično u najdelikatnijim slučajevima, na Tita, a ne na državno ili partijsko predsjedništvo Jugoslavije – što je još jedan argument o padu saveznih institucija.

Predsjednike SK Srbije, Vojvodine i Kosova – T. Vlaškalića, D. Alimpića i M. Bakalija – Tito je primio 27. srpnja 1977. i sugerirao da se ne dira u ustavno rješenje položaja pokrajina. Onima koji su računali na Titovu osjetljivost glede narodne obrane, pa mu govorili da je revizija ustava nužna zbog upravljanja oružanim snagama – TO i ONO – odgovorio je da se ne brinu jer da će ulogu koordinatora za čitavu zemlju imati Vrhovno zapovjedništvo, rekavši da "pokrajine trebaju imati u toj oblasti ista prava kao i republike".5

Prvi pokušaj revizije Ustava SFRJ blokirao je Tito. Srbija se povukla, svjesna da "Stari" s 85 godina neće dugo. Najavila je dakle buduće sukobe s pokrajinama, ali i s ostalom Jugoslavijom.

3. "Klasni udar" na rađanje menedžerske klase i na financijski kapital – normiranje koncepcije udruženog rada

U prethodnim glavama je više puta rečeno da su vodeći prvaci SKJ – posebno B. Kidrič, E. Kardelj, M. Popović, V. Bakarić – veličali tržište govoreći da to nije stvar ljudske volje, već da je ono uvjet života društva te da njegovo gušenje vodi izravno u staljinizam. Tako je bilo dok je trajala borba protiv jugoslavenskog etatizma i centralizma, a kada je tijekom privredne reforme ona počela stvarati moćne centre financijskoga kapitala, posebno u Beogradu, te rađati "menedžersku klasu" koja je pod svoju kontrolu počela stavljati partijsko-političku birokraciju s kojom je u savezu sve više preuzimala vlast, počela je kritika tržišnoga mehanizma i napadi na tehnokraciju i menedžerstvo.

Kritika “tehnomenedžerstva” počela je već 1969,6 pojačala se u fazi pripreme i izvršavanja udara u republikama, a vrhunac dostigla u pripremanju platforme za X. kongres SKJ 1974.

Tito je svojim jednostavnim jezikom rekao da se tehnomenedžeri nalaze “na ključnim položajima gdje se raspolaže materijalnim i financijskim sredstvima i gdje se može odlučivati o korištenju plodova tuđeg rada”, svrstavši ih čak u “klasne neprijatelje”, što je bila teška politička ocjena.7

Edvard Kardelj i dr. Vladimir Bakarić dali su teorijsku analizu tendencija društvenoga razvoja. Oni su korijene nacionalističkih i liberalističkih tendencija tražili prije svega u proizvodnim odnosima i ustanovili da je društveni sustav omogućio izvlačenje viška rada iz materijalne proizvodnje, iz ruku radničke klase u ruke i pod vlast tehnostrukture i institucija izvan materijalne proizvodnje, posebno banaka, čime je bio otvoren proces jačanja novoga društvenog sloja koji je bio nosilac obnove kapitalskih odnosa. Edvard Kardelj o tome kaže:

“... dok su ... privrednom i društvenom reformom 1965. godine, radikalno posječeni korijeni ekonomske i političke moći državno-vlasničkog birokratizma, ta se moć počela seliti u upravljačke vrhove centara koncentracije i centralizacije društvene akumulacije. Na osnovi te svoje rastuće moći, ovi centri su počeli utjecati i na djelovanje organa državne vlasti u općinama i republikama, a preko njih i neposredno i na djelovanje organa federacije. Naše društvo se, dakle, našlo pred svojevrsnom opasnošću srašćivanja nastupajućeg tehnokratsko-upravljačkog monopola u privredi i aparata državne vlasti, samo ovog puta, rekao bih u obrnutim ulogama: prva violina je iz ruku državnog aparata počela prelaziti u ruke tehnokratsko-upravljačkog monopola u privredi...” Takvi procesi, ugrađeni u sustav, doveli bi na kraju do toga da bi “... samoupravnu demoktratsku strukturu radničke klase zamijenila diktatura upravljačke tehnostrukture...” Edvard Kardelj smatra da su naši tehnokrati u slučaju definitivnog uspona na vlast društveno opasniji od tehnokrata u suvremenom kapitalizmu i državnom socijalizmu, “... jer ne odgovaraju ekonomski ni radniku, ni državi, ni vlasniku kapitala. Zato moramo računati s tom opasnošću kao s glavnom proturječnosti u našem društvu...”8

Pod pritiskom Tita i Kardelja, i V. Bakarić se angažirao u znanstvenoj analizi fenomena “tehnomenedžerstva”, kapital-odnosa, i u razradi programa prevladavanja krize samoupravljanja, ugroženog od tih fenomena. Zadužen za izradu glavnoga dokumenta za X. kongres SKJ, on je 25. prosinca 1972. izložio svoje poglede o stanju, problemima i rješenjima. Kao politekonomist govorio je o kategorijama iz djela Marxa, Engelsa, Proudhona, Bebela, Keynesa i drugih autoriteta, definirajući da je glavni problem i ovog razdoblja i budućnosti kako otvoriti proces Marxova pretvaranja viška društvenog rada u “potreban rad”, tj. pretvaranje sredstava proširene reprodukcije u “troškove proizvodnje”.9

Malo je tko, a pitanje je je li itko, razumio Bakarićevu marksističku sofistiku; možda je on htio da ga se ne “pročita”, ali za stvarnu politiku značajne su ove rečenice:

“Višak vrijednosti (profit, D.B.) teče drugim vodama... bankarskog i kreditnog sistema (i postupno pretvaranje ovoga u najmoćniju silu društva)... na radničku klasu i proizvođače stavlja samo zahtjeve, nastoji da... osamostali i poveća ... dio viška rada, ne vodi brigu o povećavanju proizvodnje i produktivnosti, a zainteresiran je na ...podređenoj ulozi proizvođača.”10 Za ilustraciju moći financijskoga kapitala uzeo je onaj u Beogradu, rekavši:

“... Tako sve bivše savezne ... po značaju jugoslavenske banke pokušavaju pretvoriti u lokalne, a lokalne ujedinjuju... da bi ...postale jače i odigrale veĆu ulogu... to su... i poduzeĆa poduprla... i postala još zavisnija od kreditnog sistema. To ... dovodi da se sada veĆi dio ranijeg viška vrijednosti (profita) slijeva u kanale kreditnog sistema.”11

Aluzija je jasna: beogradske banke visokim kamatama poduzećima, posebno turističkim, izvlače visoki profit. “Zli jezici” su govorili da je ta “teorija” izvlačenja profita bila ideološka zamka kako da se plasirani kapital banaka, posebno beogradskih, nacionalizira u korist poduzeća u kojima je uložen.

Vladimir Bakarić čak postavlja tezu da je bankarski monopol na upravljanje akumulacijom bio gori i od kapitalističkoga i od državno-socijalističkoga, jer zelenaškom kamatom fiksira masu viška rada koji ulaže u proizvodnju, a koji mu se kao oplođen mora osigurati iz fondova radnih organizacija ili fondova republika, bez obzira na to je li “kapital” racionalno uložen i donosi li dohodak ili gubitke. On drži da bi takav politički razvoj išao prema uspostavljanju “državnog socijalizma” po republikama “kakav je zavodio Staljin”.12

Ideologija SKJ – X. kongres – stavila je menedžersko-tehnokratski sloj na onu optuženičku klupu na koju su komunistički pokreti stavljali buržoaziju, a od sukoba sa Staljinom do početka sedamdesetih godina političku birokraciju i etatizam. Polazeći od svoga tumačenja da je za to “kriva” koncepcija samoupravljanja, koja je svojom širinom, uopćenošću i nekonzistentnošću omogućila da su i “antisamoupravne snage” mogle tu ideologiju staviti na svoje zastave, odlučeno je da se pristupi redefiniciji koncepcije samoupravljanja.

Ideološku kampanju protiv tehnomenedžerske opasnosti platili su “zločesti” direktori poduzeća i banaka. Iskorištena je prilika da se smijene i oni uspješni direktori koji su simpatizirali smijenjene političare, posebno u Hrvatskoj i Srbiji.

Partijski lideri koji su poveli kampanju protiv menedžerstva i tehnokratizma znali su da smjenjivanje direktora nije rješenje. Nije im na pamet palo da se ta “bolest” može suzbijati, pa i liječiti, samostalnošću radničkih sindikata i demokratskim mehanizmom koji suzbija uzurpaciju vlasti od bilo kojih snaga: države, birokracije, menedžerstva itd. Takav put međutim dovodi u pitanje jednostranački sustav zemlje. Uvjetovani tim ograničenjima, Kardelj i Bakarić su nekoliko godina gradili ideološku viziju, a zatim angažirali tisuće i tisuće ekonomista i pravnika da detaljno izrade upute, propise i masu zakona po kojima će se ustrojiti sustav tzv. udruženog rada, kako se direktori i državni organi ne bi izgovarali da nemaju oslonac u pravnom sustavu.

Svjesni da odnos snaga u društvu ugrožava samoupravljanje, a imajući dovoljnu moć i utjecaj, autori koncepcije udruženoga rada koji su već bili pri kraju svoga života, željeli su ustavno-pravnim i insitucionalnim sustavom osigurati "budućnost revolucije".13 Njihova ideja, normirana Ustavom 1974. i Zakonom o udruženom radu 1976. godine, bila je klasno najradikalnija, jer ukupnu ekonomsku i političku vlast dodjeljuje udruženim radnicima. "Stara" parola "tvornice radnicima", dopunjena je parolom "sav dohodak radnicima". Ostvareni dohodak uvijek i u svim oblicima svoga kretanja i alokacije pripada osnovnim organizacijama udruženog rada (OOUR-ima), čiji radnici neposredno i putem svojih delegata o njemu odlučuju, isključujući vlast države i paradržavnih organa i tehnostrukture te banaka i ostalih "otuđenih" centara. Radikalnije se nije mogla ojačati klasna pozicija radnika. Od realizacije koncepcije udruženoga rada očekuje se onemogućavanje svih do tada poznatih mogućnosti aberacije društvenih odnosa, kako prema tipu državno-socijalističkih, tako i prema preobraženim oblicima kapitalskog odnosa.

Prema koncepciji udruženog rada ustavom su normirane i promjene političkog sustava primjereno promjenama proizvodnih odnosa tako da radnici i građani imaju i političku vlast, čime se ona "dokida" kao otuđena sfera. Osnova sustava je OOUR kao ćelija udruženoga rada, i mjesna zajednica kao samoupravna ćelija teritorijalno organiziranih građana. Delegati tih ćelija "produžuju liniju samoupravljanja" u općini, zajednici općina i republici, odnosno pokrajini. Delegatski sustav dokida klasično predstavničko načelo građanskoga društva koje su preuzele (samo njegovu formu) i socijalističke zemlje. Po delegatskom načelu svi oblici društvene organizacije nastaju voljom radnika iz OOUR-a i građana u mjesnim zajednicama. Edvard Kardelj, autor toga sustava, smatrao je da projektirani delegatski sustav "...predstavlja najdemokratskiji sustav i najviši stupanj slobode za radne ljude koji je ikada povijest poznavala. On istovremeno daje i najveći stupanj slobode za sve one tendencije koje će se pojavljivati u raznim sredinama".

Ipak, sam koncept odstupa od načela dajući društveno-političkim organizacijama pravo da formiraju jedan od triju domova skupština. Svi delegati odlučuju na osnovi smjernica njihove izborne baze.

Idejno-politička koncepcija konstitucije "zajednice slobodnih proizvođača" (svijeta rada) normirana je Ustavom i ZUR-om, a zatim je detaljno razrađena pravnim normama u stotinjak sistemskih zakona i u oko 800 saveznih propisa. Tome treba dodati republičko i pokrajinsko zakonodavstvo, statute "nižih" društveno-političkih zajednica, kao i statute i opće akte OUR-a, da bi se moglo zamisliti kako je i koliko detaljno pravno i institucionalno razrađena realizacija koncepcije.

Detaljno je normiran i institut društvenoga dogovaranja i samoupravnoga sporazumijevanja kao univerzalno načelo odlučivanja u samoupravnom društvu – od poduzeća i mjesne zajednice do federacije.

Svojom slobodnom voljom radni će ljudi i građani samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima s jedne strane "potiskivati" "odumiruću" državu, a s druge će strane ovladavati i robnom proizvodnjom ograničavajući ulogu zakona vrijednosti u regulaciji društvenih odnosa.

Ukratko: u čitavom razvoju Jugoslavije koncepcija udruženoga rada u obliku kakav je dobila Ustavom SFRJ iz 1974. godine, na X. kongresu SKJ 1974. i ZUR-om 1976, najradikalnije je projektiran program vladavine radničke klase i najrazvijeniji oblik pune nacionalne ravnopravnosti naroda i narodnosti Jugoslavije.

U atmosferi podgrijavane ideologijske svijesti o ugroženoj revoluciji početkom sedamdesetih započela je, a u vrijeme donošenja Ustava i ZUR-a kulminirala, kampanja izgradnje sustava svih institucija i normi predviđenih Ustavom i ZUR-om. Temeljito su formalno-pravno reorganizirani svi pravno-ekonomski subjekti, radne organizacije, tj. poduzeća, stvaranjem OOUR-a kojima je priznat status pravne osobe, sa žiro-računom, s pravom da raspolažu cijelim dohotkom, da raspolažu svim segmentima društvene reprodukcije što znači i sredstvima za proširenu reprodukciju i sredstvima koja se izdvajaju za obrazovanje, zdravstvo, kulturu, znanost, stanogradnju itd. Uz to, OOUR-i su dobili zadaću da uz mjesne zajednice budu osnova iz koje se izvodi politički sustav u čija tijela oni šalju svoje delegate.

Dovršena je i mreža mjesnih zajednica iz kojih je polazila teritorijalna komponenta političkoga sustava.

U spomenutoj kampanji osnovane su i samoupravne interesne zajednice – potpisani su milijuni društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma – ukratko, formalno je bilo izvedeno sve što su nalagali Ustav i ZUR. Pravni poredak dobio je i novu granu, tzv. samoupravno pravo.

Prvi izbori po novome delegatskom sustavu održani su 1974, a drugi 1978. godine.

Računa se da je u kampanji "provođenja" ZUR-a "usvojeno" oko 1,25 do 1,5 milijuna pravnih akata na svim razinama društvene organiziranosti. Smatra se, npr., da je svaki OOUR donio oko tridesetak općih pravnih akata koji su obuhvaćali oko 500-1.000 stranica teksta pravnih normi.

Opisani formalno-pravni gigantizam ostat će prazno slovo na papiru.

4. Hrvatska politika nakon sloma nacionalnog pokreta (1972-1980)

Pobjednička grupacija na čelu s Bakarićem suočila se s problemom oblikovanja hrvatske politike nakon Karađorđeva. Promjena generalne političke linije nije bila ni u primislima CK SKH. Uostalom, ni do tada Centralni komitet nije određivao opću orijentacije društvenog razvoja već je to bilo u rukama Tita i njegova užeg kruga.

Nakon udara po republikama, Titova moć je s jedne strane silno ojačala – nitko mu se više do smrti neće suprotstavljati niti s njim surađivati na ravnoj nozi; s druge strane, on nikada nije bio tako usamljen. Uz njega su od ratnih lidera ostali samo Kardelj i Bakarić. Ta je ekipa određivala strategiju daljnjega društvenog razvitka. Naravno, i oni su bili determinirani činjenicom da je Jugoslavija bila jedna od karika u

hladno-ratovskom lancu koji je totalno blokirao promjene u svijetu, a pogotovo u Europi. Ali ne samo time; i unutrašnji društveni razvoj nakon udara po republikama bio je determiniran – povratak na velikodržavni centralizam bio je nemoguć dok je Tito živ. Pod takvim je okolnostima Centralni komitet primio ostavke prvaka tzv. maspoka bez straha da će to značiti i reviziju kursa određenoga na Desetoj sjednici, iako je onaj slobodni politički život koji se bio razvio 1970-1972, zamro i ugasio se.

Najveći dio naroda, pa i vladajućih struktura, ponašao se racionalno. Primili su poraz nacionalnoga pokreta i prilagodili se novostvorenoj situaciji jer druge mogućnosti nije bilo. Tako se ponašao i Centralni komitet SKH koji je jednoglasno 1968-69. birao lidere koje je poslije jednako tako jednoglasno smijenio. Jedni su sve to primili zato što tako mora biti; drugi zato što su smatrali da je to spasonosno za Hrvatsku, koja je mogla i lošije proći, a treći opet zato što su se borili za vlast i privilegije; četvrti zato što su još bili uvjereni komunisti i odani ideji Jugoslavije, itd.

Najkrupnija promjena dogodila se u redovima partizanske generacije. U minulom tridesetogodišnjem razdoblju tu generaciju nije ozbiljnije dovela u pitanje ni 1948. borba sa staljinizmom; ni 1954. “slučaj \ilas”, a pogotovo “slučaj Ranković” (1966). Nakon sloma nacionalnog pokreta, znatan dio ratne generacije ili se povukao, ili je bio uklonjen, ili se razočarao.

Budući, dakle, da se generalna linija nije mijenjala, dramatske dileme nastale su glede oštrine i širine čišćenja nacionalista. Jedni su nastupali revanšistički, drugi pomirljivije, treći su čuvali ljude koliko se to moglo. Odmah nakon smjene vodećih ljudi, počeo je udar na srednje i niže kadrove, na intelektualce i na obične građane. U toj kampanji protiv hrvatskoga nacionalizma, većina Srba komunista odigrala je tragičnu ulogu i za sebe i za Hrvatsku. Nisu se smjeli isticati protiv hrvatskih nacionalista jer je to samo dolijevalo ulje na vatru stoljetnih sporova i sukoba s Hrvatima i rušilo onu slogu koja je bila postignuta u NOB-u. Mislili su da se spašavaju, a nisu bili svjesni da i sebe i Hrvate guraju u još veće sukobe u budućnosti.

Oni bi i za sebe i za svoju domovinu puno više učinili da su se obuzdali. Nažalost, pokretao ih je strah od međunacionalnih sukoba koji bi doveli u pitanje Jugoslaviju. Srpski političari, kao npr. Č. Grbić, M. Baltić, D. Dragosavac nisu bili agresivni, ali su malo učinili da spriječe agresivnost svojih sunarodnika.

Iako su teško doživjeli poraz nacionalnoga pokreta, većina naroda, konzervativni krugovi, malograđani, svećenstvo, seljaštvo itd. nije sudjelovala u političkom životu odnosno u partijskim obračunima, smatrajući da se radi o obračunima u “komunističkoj obitelji”. Prošlost, ideologija, mitovi, potisnuli su zdrav razum na obje strane.

Valja konstatirati da se u kampanji protiv hrvatskoga nacionalizma, koja je trajala 4-5 godina, niti jedna osnovna organizacija, niti jedno partijsko rukovodstvo – od lokalnoga do centralnog – nije suprotstavilo smjeni lidera i politici “čišćenja”. U kontekstu međunarodne i jugoslavenske stvarnosti bilo je to politički racionalno ponašanje jer su tako i žrtve bile manje.

Nakon Karađorđeva 1971, Hrvatskom će suvereno vladati V. Bakarić sve do svoje smrti 16. siječnja 1983. Nikada prije on nije imao toliku moć i vlast, iako nije držao ni jednu vodeću poziciju u samoj Hrvatskoj već doživotno bio član državnoga i partijskog vrha Jugoslavije.

Bez ikakvih emocija, ideološke zaslijepljenosti, on je mirno, hladnokrvno, gotovo nevidljivo, s rijetkim javnim nastupima, usmjeravao rad i djelovanje vodeće garniture Hrvatske. Ali njegova je riječ bila odlučujuća.

Dvadeset dana nakon smjene lidera tzv. maspoka, V. Bakarić je, uprkos ozloglašenosti Desete sjednice u cijeloj ostaloj Jugoslaviji, na pitanje novinara lista "Komunist" je li moguće podvrći kritici spomenutu sjednicu, odgovorio:

"... Što se tiče Desete sjednice CK SKH, rekao bih da je u Hrvatskoj sada velika povika da je nedavna 23. sjednica (na kojoj su smijenjeni Tripalo i Savka Dabčević-Kučar, D.B.) u stvari označila likvidaciju 10. sjednice. Pod time se misli da je označila likvidaciju ocjene unitarizma i povratak na jednu... unitarističku liniju. Zato treba reći da takvog povratka nema. Na 10. sjednici CK SKH Savez komunista je raščistio s unitarizmom, kojeg je u našim redovima bilo i koji je u našem razvoju socijalizma pogodovao... velikosrpskim težnjama u centru. To je... definitivna zasluga te sjednice..."14

Nešto više od dvije godine nakon Karađorđeva, V. Bakarić je "uskrsnuo" glavnu ideju Desete sjednice. Radi se o njegovu izlaganju 5. veljače 1974. na 40. sjednici CK SKH na kojoj se utvrđivala platforma za skori VIII. kongres SKH, održan 7-9. travnja iste godine. On je vrlo oštro napao unitarističko-centralističku frakciju i među ostalim rekao:

"Ovaj Centralni komitet ... stoji danas pred mnogo težim zadacima nego mnogi drugi raniji centralni komiteti. On je, naime, pod pritiscima ... kao jedva koji centralni komitet ranije...

Centralni komitet je stalno pod pritiskom. Kakvim pritiskom? Da nije dovoljno radikalan u razračunavanju s nacionalizmom s jednim jako naglašenim elementom revanšizma. Prema tom pritisku sada bismo se svi morali baviti manje-više vješanjem svakoga tko je bio na drugoj strani...

Tu treba stvari jasno postaviti."

Nakon toga, Bakarić tvrdi da se radi o unitarističkoj frakciji pa kaže:

"... Ta se frakcija formira, njen je zametak tu... Sastaju se, organiziraju se, i to ne po partijskim forumima, nego 'po obličju ljepote', po jedinstvu svoje misli i po tendenciji da napadnu sve one ljude i sve one forume koji su radili i dali ovu našu današnju borbenu parolu. Tako ćemo se naći na njihovoj 'crnoj listi', a tražit će od nas da se zabavljamo problemima je li netko 1970. sjedio u istoj vladi s Haramijom.

Sve bi to trebalo reći (na kongresu, D.B.) zato da se vidi da je ovo što se formira frakcija... frakcija centralistička... koja je krajnje opasna...

Imali smo već nekoliko bitaka na terenu s tom tendencijom, nekoliko jako ružnih bitaka. Upravo zato moramo tu stvar razjasniti... a ovima da kažemo – marš van, marš odavde, nije ti tu mjesto i izvoli se povući ili ćeš doživjeti da dobiješ po zubima.”15

Bakarićev protunapad na unitarističko-centralističku frakciju bio je odgovorna akciju koja se pripremala za smjenu cijelog Centralnog komiteta koji je optužen da i dalje, nakon Karađorđeva, vodi nacionalističku politiku. Inicijative su dolazile iz Splita gdje su neki tražili rehabilitaciju M. Žanka.

U skladu s Bakarićevom sugestijom, u kongresnom referatu Milka Planinc je o unitarističko-centralističkoj frakciji rekla:

“... To je kontrarevolucionarna djelatnost... kada bi pobijedila vodila bi u građanski rat, jednako kao i ona... separatistička.”16

Nakon VII. kongresa SKH donekle je uspostavljena ravnoteža prema unitarizmu i nacionalizmu. Kampanja je popustila, Hrvatska se smirila čekajući novo vrijeme... i novu priliku. Opća konstelacija nije omogućila obnovu slobodnijega političkog života, energije za oživljavanje reforme nije bilo, strukture su se uglavnom okrenule održavanju i funkcioniranju postojećega sustava.

5. Posljednje godine Titove vladavine

Nakon udara na separatističke (Hrvatska i Slovenija) i na unitarističko-centralističke (Srbija) tendencije, sve opozicijske snage su se pasivizirale. Na više i najviše položaje vratili su se i neki stari ratni kadrovi ali je partijski vrh jednoglasno spriječio povratak I. Gošnjaka na čelo Hrvatske. Boračka je organizacija faktički postala politička stranka koju su organi vlasti zbog straha slušali kao i Savez komunista. Razgranata mreža ONO i TO povojničila je civilne institucije. Koncepcija udruženoga rada nije se ostvarila; gigantizam institucija bio je posljednji korak u dvadesetodišnjem razvijanju samoupravljanja. Ugasili su se izvori energije za reforme, inovacije, ideje – nastupila je faza konzervativizma, nemoći i dekadencije.

Ipak, u politički je život ulazila generacija rođena u režimu socijalizma. Ona, međutim, od starijih nije preuzela viziju “cvatuĆeg socijalizma” u SSSR-u, veĆ se divila zapadnoj demokraciji i visokom standardu.

Potpuna blokada i mrtvilo političkoga života posljedica su apsolutne nemoći da se dođe do bilo kakva rješenja “jugoslavenskog pitanja” – sve je bilo nemoguće osim statusa quo. Međunarodna zajednica ne dopušta izlazak iz Jugoslavije, a odnos snaga u njoj doveo je do pat pozicije. Moralo se živjeti u zajedničkom kavezu. U takvoj društvenoj atmosferi održan je 20-23. lipnja 1978. Jedanaesti kongres SKJ. On ne bi zaslužio da ga se spomene kad ne bi bilo začuđujućeg raskoraka s realnim životom. Naime, dok su

delegati slušali referate o najuspješnijoj i najstabilnijoj zemlji na svijetu, na vrata je već zakucala teška ekonomska kriza.

Kao i u ranijem desetogodišnjem razdoblju, Titov mogući odlazak svakim je danom sve više djelovao ne samo na tekuće događaje već i na sudbinu Jugoslavije. S obzirom na to da je Kardelj, s Titom suosnivač Jugoslavije, četrdeset godina bio drugi u hijerarhiji ili s Rankovićem dijelio drugo mjesto, vladajući krugovi u svim republikama računali su da će on koji je bio 18 godina mlađi, naslijediti Tita. On se već godinama i pripremao za tu funkciju. Bakarić, naravno, nije mogao računati s tim jer ga Srbija ne bi prihvatila, uvjerena da njoj, nakon Kardelja, mora pripasti mjesto šefa države i Partije.

Svojom bezgraničnom upornošću, autoritetom ideologa Partije, ali i vještinom, Kardelj je 1971-1976. pod plaštem ideologije samoupravljanja uspio izgraditi divovsku pravno-tehničku mrežu tzv. udruženog rada i dobiti konsenzus za Ustav 1974, u nadi da će izvjesno vrijeme osigurati kakav-takav opstanak društvenog sustava i cjelovitost Jugoslavije. Međutim, sve glavne tendencije djelovale su u suprotnom pravcu.

Koncepcija udruženog rada ostala je "mrtvo slovo na papiru"; nije "razbila moć tehnostrukture", ali je obnovila vlast političke birokracije koja je nakon kampanje ponovno uspostavila savez s menedžerima i tehnokratima, tvoreći zajedno jedinstven vladajući sloj.

Jugoslavija je već bila u procesu raspadanja jer u njoj nije bilo pretpostavki za stvarne liberalno-demokratske samoupravne i socijalne pokrete – njome su vladali nacionalizmi u svim sredinama. Nacionalizmi su bili jedina masovna ideologija.

Proces osamostaljenja republika i pokrajina nastavljen je nakon donošenja Ustava 1974. Gotovo svaki novi zakon donosio je nove elemente te samostalnosti tako da su one u 1976. dobile prava i na utvrđivanje svojih deviznih bilanca, praveći obračune kao da su samostalne države. Na toj trasi osamostaljenja, republike i njihova poduzeća dobili su pravo podizanja međunarodnih zajmova, ali uz jamstvo federalne države. Dakle, republike podižu međunarodne zajmove, a računi za otplatu stižu federaciji. Na djelu se odmah našla balkanska igra. Prva je krenula Srbija, savezni ministar financija Petar Kostić je, bez znanja savezne vlade, uzeo milijardu dolara za željezaru Smederevo, a za njime su pošle i ostale republike. Zajmovi su uzimani vrtoglavom brzinom. Ostarjeli Tito i oboljeli Kardelj nisu mogli obuzdati mafijaštvo savezne administracije i pritiske republika. Dug je 1971. iznosio 1,2 milijarde dolara, 1976. 7,93 milijarda, 1977. 9,540 milijardi a do Titove smrti narastao je na preko 18 milijardi. Pokrivenost uvoza izvozom pala je 1977. na gotovo 50%. Godišnja je devalvacija 1980. bila 36%.

Toj golemoj masi deviznog novca treba pribrojiti oko 20 milijardi dolara od doznaka radnika, a potrošeno je i oko 7 milijardi s devizne štednje građana. Ukupno je, dakle, u Jugoslaviji tijekom sedamdesetih potrošeno oko 45 milijardi dolara.17

Kardelj je, naravno, bio svjestan što ga čeka kada od Tita preuzme kormilo i zato je pokušao zaustaviti zaduživanja. Nije od 1974. godine bilo nijedne sjednice ni drugih zatvorenih sastanaka da Kardelj nije molio, apelirao, kritizirao uzimanje stranih zajmova. Na sastanku saveznih funkcionara veljače 1977. rekao je da je iznimno zabrinut za daljnji tijek događaja dodavši: "...nemojte više čekati na mene (već je znao da je smrtno bolestan, D.B.), ... kada čitam novine i slušam govore jednostavno me strah... Doći ćemo za godinu-dvije u galopirajuću inflaciju, u situaciju kao Čile (državni udar protiv predsjednika Allendea, D.B.) ... na opasnoj smo prekretnici... jednostavno se čudim da se to ... ne sagledava. Ići ćemo na drastične mjere kada bude kasno... Strašno sam zabrinut za taj razvoj."18

Samo nekoliko mjeseci kasnije potpuno suprotno katastrofičnoj Kardeljevoj viziji, XI. kongres je isticao kako je Jugoslavija u posljednjim godinama ostvarila gospodarski uspjeh. Društveni proizvod je od 1974. do 1977. realno porastao za 25,3%, osobni i društveni standard za oko 25%, a realna osobna primanja zaposlenih za 36%, što je vjerojatno bez presedana. Za te tri godine zaposlilo se oko 850.000 ljudi, izgradilo se 580.000 stanova, a rasli su i svi ostali oblici potrošnje. Osnovnu je školu pohađalo gotovo 3 milijuna učenika, odnosno 95% djece odgovarajuĆe dobi, srednje škole više od 900.000, a u višim i visokim školama, kojih je 1966-67. bilo 319, studiralo je više od 400.000 studenata.19

Golemi investicijski val, najveći u proteklih 30 godina godina, obuhvatio je više od 40% društvenoga proizvoda. Ponosno se isticalo da je Jugoslavija s blizu 40.000 objekata u izgradnji najveće gradilište u Europi.

Na XI. kongresu SKJ konstatirano je da je Jugoslavija po tipu društvenih odnosa zemlja bez presedana i komparacije u suvremenom svijetu. Naime, razvijeni se kapitalizam, izgrađen po načelu proizvodnje viška vrijednosti (profita), kao veoma stari sustav, već skoro čitavo stoljeće nalazi u stanju povijesnog iscrpljivanja, što vrijedi i za zemlje državnoga socijalizma, čija su društva konstituirana na državnom monopolu koji upravlja i stvarima i ljudima, zbog čega i on iscrpljuje mogućnosti daljnjega uspješnog razvoja. Zemlje u razvoju u poznatim su teškoćama traženja svojih putova... Nasuprot tim tipovima društava Zapada i Istoka, kao i zemalja u razvoju, jedino Jugoslavija ima prednost po tome što je kreirala moderni koncept društvenoga razvoja koji postupno nadvladava društva koja proizvode profit, kao i društva s državno-partijskim monopolom, tj. s proizvodnjom državne dobiti. Taj moderni koncept, koncept socijalističkoga samoupravljanja, program je za današnje i buduće generacije.

Videći da je koncepcija udruženog rada u krizi, Kardelj je pokušao s platformom demokratizacije društvenoga života. Radi se o studiji Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, koja je publicirana 1977. a koju je CK SKJ prihvatio kao platformu za pripremu XI. kongresa SKJ.

Pojava te Kardeljeve studije snažno je odjeknula i u Jugoslaviji i u svjetskoj javnosti.

Dva su ishodišta razumijevanja konteksta pojave i značaja Pravaca razvoja... : prvi, potreba da se teorijski obrazloži i ideologijski racionalizira i popravi postojeći oblik političke organizacije društva, kakav

je ozakonjen ustavom i ZUR-om, te da se naznače pravci njegova razvoja; i drugi, potreba da se taj politički poredak odredi prema dvama dominantnim tipovima modernih političkih uređenja: klasičnom višepartijskom sustavu kapitalističkog društva i jednopartijskom sustavu istočnoeuropskih socijalističkih društava. Obje su potrebe iziskivale teorijsko utemeljenje novoga jugoslavenskog koncepta političke organizacije društva.

Obnovu rasprava o političkom uređenju društva Kardelj obrazlaže dilemama što “postoje u svjetskoj socijalističkoj praksi i kao takve imaju određeni utjecaj i na svijest našeg društva”. Nova pojava “svjetske socijalističke prakse” u to doba jest eurokomunizam, politika zapadnoeuropskih komunističkih partija koje “svoju političku borbu za socijalizam povezuju i s obranom institucija pluralizma političkih snaga” kao realnom politikom. Činjenica da je Savez komunista i oficijelno izrazio razumijevanje za takvu politiku talijanske, francuske i španjolske komunističke partije, dodatno je naglasila aktualnost političkog sustava. Temeljna razlika dvaju koncepata uspostavljena je već u njihovim polazištima: politička demokracija polazi od apstraktnoga građanina i njegovih političkih prava i sloboda, a samoupravna demokracija od konkretnoga, zbiljskog radnog čovjeka i njegovih društvenih prava i sloboda. Prvoj je imanentna artikulacija općih društvenih interesa kao od stvarnih ljudi odvojenih interesa jedne klase, a drugoj identificiranje općih sa samoupravnim interesima radnih ljudi. S obzirom na različite uvjete života pojedinaca, društvenih skupina i zajednica, njihovi su interesi nužno različiti; svima treba omogućiti i artikuliranje u politièkom sustavu. Stoga je jugoslavenski politièki sustav pluralistièki, ali se taj pluralizam iskazuje kao pluralizam samoupravnih interesa i njihovih nosilaca. Interesi se iskazuju na šest podruèja na kojima su uspostavljene i institucije politièkog sustava: u udruženom radu; u društvenim djelatnostima (kulturi, znanosti, školstvu, zdravstvu itd.); u mjesnim zajednicama i općinama; u republikama, pokrajinama i federaciji; na području djelatnosti društveno-političkih i društvenih organizacija; u brojnim drugim područjima delegatskog organiziranja ljudi.

Prihvatiti “eurokomunizam” zapadnoeuropskih partija značilo bi potpunu likvidaciju režima i prijelaz na višestranačje što, naravno, nije bilo moguće pa je Kardelj zato želio ubaciti “u uho” jugoslavenskih komunista kategoriju “pluralizama” interesa koja je bila suprotnost kategoriji “monolitnosti” socijalističkoga društva, u nadi da će to otvoriti put za neke buduće promjene...

Iako su CK SKJ, a zatim i XI. kongres, prihvatili Kardeljevu studiju kao partijski dokument, vodeće političke snage društva nisu ništa učinile da primijene Kardeljeve ideje na politički život. One su tada bile gotovo opsjednute problemima priprema za Kardeljev i Titov odlazak. Dogmatske su sredine u Savezu komunista zlurado i podrugljivo “šaputale” o novoj đilasovštini u Kardeljevoj studiji.

Nakon što je Kardelj 1977-78. smrtno obolio, Tito se, dvije godine uoči smrti, ponovno našao pred problemom svoga nasljednika. Nikako se nije mogla izbjeći mogućnost da Srbija istodobno dobije mjesto šefa Partije i šefa države. Sa Srbijom je Tito u sukobu 16 godina. Ona je već Plavom knjigom 1977. najavila

da će tražiti reviziju Ustava 1974. Nema dokaza ali je moguće, na osnovi prethodnoga razvoja, pretpostaviti da se on bojao da će mu Srbija uništiti njegovo povijesno djelo. Trebalo je dakle na nov način riješiti problem nasljednika.

Prijelomni trenutak u traženju rješenja "tko će zamijeniti Tita", nastupio je u jesen 1970, kada je sam Tito u javnom govoru u Zagrebu izložio ideju o uvođenju ustavne institucije "kolektivnoga šefa države" u obliku Predsjedništva SFRJ, koje je uvedeno Ustavnim amandmanima 1971. godine, a preuzeto i u Ustavu SFRJ 1974. godine.

Ostalo je da se riješi i pitanje Titova nasljednika u Partiji. Ali, problem pozicije, uloge i strukture partijskoga vrha bio je složeniji od problema državnog vrha, ponajprije zbog razlika u legitimitetu tih tijela. Sastav Predsjedništva SFRJ legitimirao se načelom suvereniteta članica federacije, utemeljenim jugoslavenskim rješenjem nacionalnoga pitanja. Osnovno je načelo konstitucije Saveza komunista demokratski centralizam. To je otvorilo problem odnosa između "isfederirane federacije", u kojoj se glavne odluke donose konsenzusom, i Partije u kojoj vlada načelo centralizma, što znači da u njoj nema takve samostalnosti republičkih organizacija kao u federalnoj državnoj strukturi. A implikacije su rješenja toga problema dalekosežne, jer se oba načela konstitucije odnose na cjelinu političke strukture iste društvene zajednice, u kojoj odluka partijskoga vrha via facti obvezuje sve članove, pa i državne funkcionare, jer su gotovo svi oni komunisti – članovi SKJ.

Problem strukture i funkcioniranja partijskoga vrha riješen je potkraj 1978. u sklopu Titove ideje o kolektivnom rukovođenju u svim institucijama političkoga sustava. U jesen 1978. uvedena je funkcija jednogodišnjega predsjednika Predsjedništva SKJ.

Josip Broz Tito je godinu dana prije svoje smrtne bolesti oblikovao ideju o demokratizaciji sustava i metoda rukovođenja. Ideja se sastojala u tome da se na svim razinama političkog odlučivanja – od općine do federacije, odnosno prvo od federacije, jer je ona već početkom sedamdesetih i institucionalizirana i verificirana – u forumima i rukovodstvima uvede metoda kolektivnoga rukovođenja s predsjedavajućim, dakle bez dotadašnjeg predsjednika, koji je imao golemu moć.

Sam je Tito izjavio da je o tome dugo razmišljao, što se može lako argumentirati i činjenicom da je punih osam godina prije te inicijative (u jesen 1970) prvi put najavio uvođenje kolektivnog rukovođenja. Imao je golemo iskustvo s mamutskim birokratskim sustavima još prije rata, znao je što je hijerarhija jer se kao šef države i sam s njome hrvao, osjetio je s kakvom se strašću ljudi bore za vlast, čak i u njegovoj okolini itd. Vladimir Bakarić je ocijenio da je Tito prije svega imao na umu međunacionalne odnose u Jugoslaviji. Izgleda da je ne samo ideja socijalističkog samoupravljanja nego i višenacionalna struktura Jugoslavije neminovno morala jednom dovesti do Titove ideje. Tito je zahtijevao i da se promijeni i izborni sustav tako da se za svaku rukovodeću funkciju uvede više kandidata.

Također je predložio da se ozakoni načelo kolektivnoga rada i rukovođenja na svim razinama, kako bi se smanjila moĆ “čelnih” ljudi i “lidera”, ali je glavni motiv, inspiracija i smisao bila da se time osigura i što bolje funkcioniranje federacije. Po riječima njegova bliskog suradnika Vladimira Bakarića, imao je pred sobom sliku federacije u kojoj “... nepomicanje ili dugi mandat daje mogućnost da se nametne netko ili neka republika i zato je na tome inzistirao...”20

Sa stajališta boljševičke tradicije i uloge komunističke Partije na vlasti, uvođenje jednogodišnjega mandata umjesto generalnog sekretara i vođe Partije značilo je, zapravo, njezino razaranje. I to je učinio Tito, koji je od 1937. dopuštao sve osim potkopavanja jedinstva i moći Partije.

Poznato je kakvu je golemu moć imao šef vladajuće partije. Iskustvo nekih socijalističkih zemalja s monopolom vlasti šefa partije više je nego tragično. S vemenom se demokratski centralizam pretvorio u vlast centralnog komiteta, zatim u vlast njegova politbiroa, i konačno u neograničenu vlast generalnog sekretara. U pojedinim je razdobljima nekih vladajućih partija moć generalnog sekretara dostizala moć apsolutnog vladara u apsolutnim monarhijama. Čak i članovi politbiroa, u tim i takvim slučajevima, bili su neka vrsta osobnoga kabineta vođe partije. U svom ekstremnom obliku on se razvio u poznati Staljinov model.

Ideja o kolektivnom rukovođenju “pogodila” je moć čelnih ljudi u Partiji, spriječila dramatične zaplete u borbi za vlast i osigurala stabilan prijelaz u poslijetitovsko razdoblje. Građani Jugoslavije proces su inauguracije novoga šefa države mogli gledati na TV samo nekoliko sati nakon Titove smrti, dok građani nekih drugih zemalja nakon smrti svojih lidera mjesecima nisu saznali za dramatične događaje u borbi za vlast.

Veliki dio javnosti, osobito svjetske, živio je desetak i više godina u uvjerenju da će smjena rukovodstva nakon Titove smrti izazvati političku krizu Jugoslavije. Neki su smatrali da će doći u pitanje i sam njezin opstanak. A prijelaz je proveden mirno i dostojanstveno, bez ijednog incidenta. Silne pripreme za sigurnost u zemlji pokazale su se preuveličanima.

Od Titove je smrti prošlo skoro pet godina. U političkom se životu za to vrijeme nije pojavio nijedan signal rađanja nekoga novog lidera Jugoslavije.

Ustav zemlje i Statut Partije to zabranjuju. Ali nije samo to razlogom da nije bilo kandidata za “nasljednika”.

6. Titova smrt

Sin siromašnoga seljaka (rođen 1892. godine), prosječan učenik u osnovnoj i zanatskoj školi; radnik “fremter” po Austriji, Češkoj i Njemačkoj od 1911. do 1913, vojnik na balkanskom i ruskom ratištu od

1914. do 1916, ruski zarobljenik, lutalica i sudionik u boljševičkoj revoluciji od 1917. do 1921. godine te radnik i sindikalni aktivist od 1921. do 1927. godine, Josip Broz Tito 1928. godine preuzima vodstvo zagrebačke komunističke organizacije; nekoliko godina prije Drugoga svjetskoga rata dolazi na čelo Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), u ljeto 1941. godine podiže ustanak protiv okupatora, od ničega stvara partizansku vojsku koja 1943. godine, usred Drugoga svjetskog rata, narasta na oko 300.000 boraca; 29. studenoga 1943. godine proglašava novu državu – federativnu Jugoslaviju; razbija vojsku Velike Srbije – četnike Draže Mihailovića i kvislinšku Nezavisnu Državu Hrvatsku (NDH) te 1945. uspostavlja komunističku vlast u Jugoslaviji; Staljinu i svjetskomu komunističkom pokretu suprotstavlja se 1948. godine, zatim sprječava "restauraciju kapitalizma" i početkom pedesetih godina trasira "treći put" koncepcijom samoupravljanja s ograničenim tržištem i lokalnom samoupravom, krajem pedesetih inicira i vodi svjetski pokret nesvrstanosti, protiv oba bloka – sovjetskog i američkog – protiv atomskog naoružavanja, a za svijet miroljubive koegzistencije; od sredine šezdesetih otvara proces reforme federacije te u posljednjem desetljeću svoga života pokušava spasiti Jugoslaviju projektom njezine konfederalizacije; 4. svibnja 1980. umire, a ispratilo ga je 209 stranih državnika i drugih delegacija iz 127 zemalja koje su vodili šefovi država ili vlada, uključivši države obaju antagoniziranih blokova i sve nesvrstane zemlje svijeta.

"Fenomen Tito" i znanstveno je i zdravorazumski teško objašnjiv. Njegovo polustoljetno političko djelo valjalo bi staviti u kontekst jugoslavenskih, balkanskih, svjetskih procesa 20. stoljeća, a to je tema bez granica. U tom "stoljeću zla" poginulo je nekoliko stotina milijuna vojnika i civila, kao žrtve ratova i totalitarističkih režima koji su uspjeli iracionalnom politikom zaluditi mase i beskrupulozno vladati njima, što je teško objašnjivo.

O Titu je u Jugoslaviji, za njegova života, napisana biblioteka radova, ali svi su oni bili u vulgarno-apologetskom stilu, a od njegove smrti srpski nacionalisti po njemu "pljuju" i optužuju ga da je tijekom čitavog života svjesno i sustavno "uništavao" Srbiju i srpski narod, a hrvatski mu, s druge strane, "na dušu" stavlja uništavanje hrvatske države, kvislinške NDH, i pokolj dijela njezine zarobljene vojske u svibnju 1945. Slovenci, Makedonci, Albanci i Bošnjaci-muslimani po Titu ne "pljuju", ali i ne plaču puno za njim. Militantni vjernici svih vjera i radikalni nacionlisti svih nacija ili ga negativno ocjenjuju ili drže kako nije dostojan da se o njemu bilo što govori, a još manje piše. Povjesničari, politolozi i političari čekali su da prođe antititovska klima i da se dobije veća povijesna distanca.

Tito je 37 godina (1943-1980) upravljao najheterogenijom i najkonfliktnijom europskom zemljom 20. stoljeća. S obzirom na tu činjenicu postavlja se pitanje kako je mogao stvoriti i održavati takvu heterogenu državnu tvorevinu!

Prvi i najvažniji činitelj Titova vladanja bila je sinteza gotovo nepomirljivih interesa; na taj način je iz svih naroda okupljen dio snaga koje su formirale sociopolitički blok i slijedile Tita. Ta sinteza se stalno i dramatično mijenjala iz faze u fazu.

U ratnom razdoblju 1941-1945. Titova je jugoslavenska sinteza Srbima obećavala da će svi živjeti u jednoj državi; Hrvatima da će dobiti republiku, državu, i biti spašeni, s jedne strane od obnove velikosrpske Jugoslavije i, s druge strane, od ponora poraza u koji ih je vodila kvislinška NDH; Slovencima, Makedoncima, Crnogorcima i narodima BiH uspostavu države-republike i, naravno, svima oslobođenje od okupatora i novo pravednije društveno uređenje, zasnovano na "narodnoj vlasti".

Dio je ratnih obećanja i ispunjen!

U razdoblju od 1945. do 1950. Titova je jugoslavenska sinteza ojačavala njegovu moć forsiranjem industrijalizacije zaostale primitivne seljačke zemlje. Iako je Tito obmanuo narod, obećavši mu da nakon rata i dolaska na vlast neće uvesti "komunizam", u praksi će mu to kasnije puno pomoći; naime, narod je za četiri-pet godina stekao gorko iskustvo o tomu što je taj režim i u kakav bi ga boljševički mrak odveo da ga nije spasio isti čovjek koji ga je u to i uveo.

U razdoblju od 1948. do 1954. Titova jugoslavenska sinteza donosi prekid odnosa s SSSR-om, žestoku osudu staljinizma, kritičku analizu komunističke prakse u Jugoslaviji, uspostavljanje prekinutih vojnih, ekonomskih i političkih veza s SAD-om i zapadnim zemljama, verziju novoga društva koje će se razvijati na ideji socijalističkoga samoupravljanja.

I dio te sinteze bio je ostvaren.

U razdoblju od 1964. do 1974. Titova sinteza dopunjava sve tri prethodne novim elementima: prevođenjem gospodarstva u tržišne uvjete poslovanja, političkom demokratizacijom, većom nacionalnom slobodom i "federiranjem federacije" prema konfederaciji.

Dio i te sinteze također je ostvaren.

U razdoblju od 1974. do 1980. osim prakticiranja polukonfederativne procedure, novih elemenata modernizacije i progresa nije bilo. Dinamika je prešla u stagnaciju – čekala se Titova i Kardeljeva smrt. Mase i elite bile su svjesne nove velike, ali neodređene prekretnice.

Drugi je činitelj Titove moći integrirana državno-partijska mašinerija. Selekcijom najodanijih i najpouzdanijih održavan je vladajući sloj koji je bio stup režima.

Treći činitelj uspješnosti Titova vladanja Jugoslavijom bio je njegov oslonac na mlade generacije. Iz rata je izašao s najmlađom vojskom i najmlađim kadrom u svijetu. Rijetko se mogao sresti netko iznad tridesetak godina čak i među ministrima i generalima.

Četvrti činitelj Titove moći bila je vojska čijoj odanosti nije bilo primjera u ostalim komunističkim zemljama. Tito je od prvoga dana rata, tijekom sve četiri godine, kao glavni zapovjednik vojske mnogo puta bio izložen smrti, na puškomet udaljenosti od neprijateljskih strijelaca. Nakon rata, sve do svoje smrti, Tito

je vojsku odvojio od društva i nitko i nikada – ni Partija, ni vlada, ni parlament – nije smio postaviti pitanje statusa vojske. Ona je bila nadnacionalna sila. To su političari znali. Onaj tko je vladao vojskom, imao je u rukama "posljednji argument" – a to je bio samo Tito. Naravno, uz vojsku, Partiju i državu, tu je i tajna policija. A sve te poluge vlasti bile su u Titovim rukama.

Peti činitelj Titove moći međunarodna je pozicija Jugoslavije koju je on, i samo on, izgradio nakon sukoba sa Staljinom. Njegovo NE Staljinu spada u anale najvećih fenomena hrabrosti. Nakon raskida s SSSR-om, nije se "predao" Zapadu, a nakon normalizacije odnosa s SSSR-om 1955. godine, nije se vratio u ruski blok nego je Jugoslaviju podigao s balkanske, pa i europske, na svjetsku razinu stvaranjem pokreta nesvrstanih. Niti jedna druga zemlja na planetu nije uživala takvu podršku obaju blokova i više od stotine nesvrstanih zemalja kao Jugoslavija.

Engleski pisac Jasper Readerly, autor knjige Tito-biografija svoga je junaka prikazao kao "najvećega svjetskog kolekcionara osobnih poznanstava, prijateljstava i državničkih posjeta. Od jedne male balkanske zemlje napravio je centar miroljubivog svijeta."21

Naravno, ima još činitelja; to je i Titova psihofizička stabilnost. Satima je znao strpljivo i smireno slušati sugovornike, vješto skrivajući svoje namjere, pa čak i zavaravajući kako protivnika, tako i suradnika. Imao je lukavstvo političkoga uma itd. Dinamična Titova jugoslavenska sinteza, kojom je stvorio i upravljao Jugoslavijom, s vremenom je u sebi zametnula i svoju suprotnost. Naime, nadnacionalnost i anacionalnost Tita i vodećih ljudi KPJ omogućile su im da bez emocija utvrde granice republika-država, a upravo su se na tome problemu zakrvile sve nacionalističke stranke i završile u međunacionalnom ratu 1941-1945. Međutim, trajna blokada i represija protiv svih, pa i beznačajnih oblika manifestacija nacionalnog života, sve u svrhu suzbijanja velikosrpskih hegemonističkih pretenzija i separatizma hrvatskog i drugih naroda, doživljavana je kao antisrpska odnosno antihrvatska politika, a ne samo kao formula spašavanja Jugoslavije. Zato je s vremenom rastao otpor čiji je centar bio Beograd, a po zakonu spojenih posuda otpor je nastao i u Zagrebu. Srbija nije nikad prihvatila federalizam, a pogotovo posljednju Titovu sintezu sadržanu u Ustavu 1974; Hrvatska nikada nije odustala od ideje nacionalne države. To vrijedi i za ostale nacije.

Društvene promjene, nastale za vladavine J. B. Tita od 1943. do 1980. godine, tako su duboke da se može govoriti o dva tipa državno-pravnoga i gospodarskoga sustava: jednom u početku, a drugom na kraju njegove vladavine.

U prvim godinama Titove vladavine (1945. do 1960-ih), Jugoslavija je po Ustavu bila federacija, a u praksi je funkcionirala kao unitarna autokratska centralistička država ustrojena po staljinističkom modelu.

U posljednjim godinama Titove vladavine, kao rezultat dvadesetogodišnjih promjena, nastala je specifična vrsta jugoslavenske konfederacije. Po Ustavu iz 1974, suverenitet republika i pokrajina bio je jači od saveznoga suvereniteta. Tzv. savezne odluke donosile su se u procesu sporazumijevanja i dogovaranja republika i pokrajina, uz ustavno pravo veta i uz njihovu paritetnu zastupljenost u tijelima federacije. One su

u svojim vladama imale i resore za vanjsku politiku, a uz JNA, kao saveznu armiju, imale su i svoje republičke vojske u obliku teritorijalne obrane. Predsjedništvo Jugoslavije, njezina vlada i parlament služili su kao “zeleni stol” za vođenje pregovora među republikama. Jedini preostali institucionalni ostaci jugoslavenke centralističke države bile su dvije institucije: Tito, kao predsjednik države, i JNA. Gotovo sve ostalo prešlo je u nadležnost republika. Takvo je stanje bilo prekriveno prvo plaštom lažne jedinstvenosti komunističkog režima; drugo, Titom, bez čije suglasnosti ni republike ni federalni organi nisu smjeli javno otvarati krupne političke probleme i donositi bitne odluke, pa je on, iako tvorac konfederacije, bio glavna prepreka da ona prije profunkcionira (od 1971); treće, sve republike su samostalno održavale režim čvrste ruke, pa je izgledalo kao da vlada jedinstvo zemlje i, četvrto, međunarodna zajednica je Jugoslaviju tretirala kao jedinstvenu, pa čak i monolitnu državu, koju je bezrezervno podržavala.

Usporedno s promjenama u federativnom uređenju Jugoslavije, provođene su i promjene u funkcioniranju SKJ kao glavnoga stupa i nositelja jugoslavenske države. Naime, od jedinstvene i monolitne partije, IX. kongres SKJ 1969. godine Statutom je utvrdio da su savezi komunista samostalne političke organizacije u sastavu SKJ.

Uz radikalne promjene federativnog uređenja države, druga se najkrupnija promjena zbila u gospodarstvu. U prvim godinama Titove vladavine jugoslavenska je privreda funkcionirala kao jedinstveni mamutski kartel-koncern-trust u koji je bilo uključeno sve – od obrtničkih radionica do poljodjelstva, industrije, elektroprivrede, PTT-a, željeznice itd.

Na kraju višekratnih reformi, od kraja šezdesetih, izgrađene su nacionalno-republičke ekonomije, a poduzeća i banke stekli su poslovnu autonomiju, sličnu onoj u zemljama tržišnoga gospodarstva; jedina veza s državom bili su porezi i državne mjere u kreditno-monetarnoj i uvozno-izvoznoj politici.

Razlika, i to golema, bila je u tipu vlasništva. U Jugoslaviji nije postojalo privatno nego grupno vlasništvo (samoupravna poduzeća, slična zadrugama, budući da su svi zaposleni stvarali i samostalno dijelili svoj dohodak).

Ako bismo komparirali proces transformacije u Jugoslaviji s onim u EEZ-u, našli bismo da su tamo procesi počeli od pune nacionalno-državne samostalnosti prema nadnacionalnim institucijama i integracijama; Jugoslavija je pak od ultracentralističke nadnacionalne strukture krenula prema sve većoj samostalnosti i suverenosti republika. Međutim, dugo putovanje u Europu, kao jedna ili kao šest država, prekinuto je raspadom Jugoslavije.

Sve reforme koje su se izvodile od 1950. do 1980. bile su polovične. One su zaustavljane kada su tendirale prijelazu u višestranačje i restauraciji privatnoga vlasništva i kada su ugrožavale opstanak Jugoslavije.

Tito kao komunist nikada nije “podlegao” dogmatizmu teoretičara, sklonosti stvaranju “savršenog modela” društvenoga poretka kao što je slučaj s Kardeljem i nekim drugim komunističkim ideolozima. Iako

je satima strpljivo slušao rasprave i bio tolerantan, u teškim trenucima nije dopuštao demokratsku raspravu, pogotovo na plenarnim sjednicama i na kongresima, jer je znao da ga većina nije mogla pa, zapravo, ni htjela slijediti. Uvijek je imao ekipu od nekoliko ljudi koje je "obrađivao" za svoje velike odluke, a zatim je izlazio na šire forume (1948, 1966, 1971. itd.).

U cjelini, trajno je držao reformski smjer, vladao autokratski: "Tito je diktator koji je vladao demokratskim metodama", kaže Krleža.22

Na kraju života Tito je bio svjestan da njegovo djelo umire s njime. Godine 1978. poznati unitarist, član najvišega rukovodstva KPJ/SKJ Tempo, zapitao ga je: "Što je s Jugoslavijom"? Tito je odgovorio: "Nema više Jugoslavije."

"A što je s Partijom?"

"Nema više ni Partije", odgovorio je Tito.23

Koncepciju samoupravljanja razbila je sveopća civilizacijska zaostalost seljačkih balkanskih naroda, a Jugoslaviju stari državotvorni pokreti i nacionalizmi svih naroda, a u tome prije svega i iznad svega onaj velikosrpski, koji je najodgovorniji što se Jugoslavija raspala u moru krvi. Titov pokušaj da tu zemlju izvede iz Balkana u velik svijet, nije uspio.

2 Povijest SKJ, Komunist, Beograd, 1985. 464-466.

3 E. Kardelj, Izbor iz djela IV, Komunist, Beograd, 1979, 387,

4 Ovaj autor je, kao direktor Instituta za društvena istraživanja Predsjedništva SKJ, o tome razgovarao s V. Vlahovićem (koji je poznat kao vrlo korektan i častan čovjek).

5 Informacija CK SK Srbije o razgovorima kod predsjednika Tita 27. lipnja 1977. (u posjedu autora).

6 E. Kardelja, Raskršće u razvitku našeg socijalističkog društva, Komunist, Beograd, 1969, str. 15 i 75.

7 Dnevni listovi, 19. prosinca 1971.

8 "Borba", 4. travnja 1973.

9 V. Bakarić, Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija, knj. 1, Informator, Zagreb, 1974, 456, 457.

10 Isto, 458.

11 Isto, 470.

12 Intervju, "Komunist" od 30. prosinca 1971.

13 Jedan istaknuti političar rekao je autoru: "Molili smo, kumili i preklinjali rukovodioce u radnim organizacijama da razvijaju samoupravljanje, a oni bi često rekli: 'Mi radimo po službenim novinama,

zakonima i uputama'. Zato ćemo mi njima sada dati i nove službene novine, a ne samo ideološke i političke rezolucije, pa se više neće moći izgovarati na zakone."

14 V. Bakarić, nav. dj, 389.

15 V. Bakarić, nav. dj., IV, 1-5.

16 VII. kongres SKH, Vjesnik, str. 488.

17 "Vjesnik", 14. kolovoza 1983, "NIN" 14. kolovoza 1983. i Savezni sekretarijat za financije.

18 Informacija CK SKJ - bez datuma.

19 XI. kongres SKJ, Komunist, Beograd, 1978, str. 417.

20 Vladimir Bakarić, O ekonomskom i društvenom razvoju i nekim međunarodnim temama, Centar CK SKH za informiranje i propagandu, Zagreb, 1982, str. 21.

22 E. Čengić, S Krležom iz dana u dan, knj. 6, Svjetlost, Sarajevo, 1990, str. 31.

23 B. Krivokapić, "Politikin svet" br. 2, (srpanj) 1990. Istu je verziju Tempo ispričao 1978. ovome autoru.

Glava XVI.
PROCES RASPADANJA JUGOSLAVIJE NAKON TITOVE SMRTI (1980-1987)

Uvod

Na prijelazu iz sedamdesetih u osamdesete godine u Jugoslaviji su se odigrala tri događaja s dalekosežnim implikacijama. Umrla su tri lidera revolucije i državnika: Edvard Kardelj, vječiti reformator, arhitekt društvenoga sustava socijalističkog samoupravljanja, tvorac svih ustava Jugoslavije, glavni autor Programa SKJ i najvećega dijela programskih dokumenata KPJ-SKJ, umro je 10. veljače 1979; Josip Broz Tito, vođa revolucije i vođa naroda i narodnosti Jugoslavije, predsjednik SKJ i predsjednik SFRJ, umro je 4. svibnja 1980. godine; dr. Vladimir Bakarić, koji je 40 godina bio na čelu Hrvatske, druge po veličini republike Jugoslavije, umro je 16. siječnja 1983. Vjerojatno Će povijest 1980. godinu, kada je umro Josip Broz Tito, označiti završetkom jednoga i početkom drugoga povijesnog razdoblja Jugoslavije. Taj je događaj, dakako, bio očekivan i Jugoslavija se s uznemirenošĆu gotovo 15 godina pitala kojim Će se

smjerom zemlja razvijati nakon Titove smrti. Međutim, prijenos ovlasti s predsjednika SFRJ i predsjednika SKJ na nove ličnosti i institucije odigrao se mirno, pred očima milijuna ljudi, po unaprijed pripremljenoj ustavnoj i statutarnoj proceduri.

Drugi je događaj izbijanje najdublje ekonomske krize koja se očitovala početkom osamdesetih, u trenutku Titove smrti, a koju političko rukovodstvo zemlje "ni u snu" nije naslućivalo, iako se ona počela intenzivno razvijati od sredine sedamdesetih godina. Uporno se odbijala i pomisao na mogućnost da samoupravni socijalizam može biti zahvaćen krizom. Ekonomska kriza brzo se širila kao kriza funkcioniranja društvenog sustava, što je izazvalo pritisak da se preispita cjelokupno idejno i političko naslijeđe Titove epohe.

Treći krupan događaj bilo je iznenadno izbijanje masovnih nemira među albanskim stanovništvom u Autonomnoj Socijalističkog Pokrajini Kosovo, koji su tendirali pobuni. Cilj tih nemira bio je stvaranje republike Kosova i njezino eventualno spajanje s Albanijom, što je ugrozilo teritorijalni integritet Jugoslavije i njezin federalizam.

Pred narodima Jugoslavije povijesni je ispit u kojemu će pokazati hoće li imati snage za novi međunacionalni sporazum koji bi im omogućio miran razvitak i ulazak u europsku strukturu ili dogovorno razdruživanje, ili će se survati u ponor rata. U svjetlu takvih dramatičnih opcija Titova formula dana u Ustavu 1974. bila je jedno jedino racionalno rješenje. Naime, u danim odnosima snaga i međunarodnom okruženju i velikosrpska hegemonija kao i separatizam Hrvatske i Slovenije – druge republike nisu imale snage za takav korak – vodili su izravno u rat.

Zato parola "I poslije Tita Tito", nije bila samo propagandistička smicalica već realna politička opcija za miran suživot naroda i republika, naravno, uz vrlo radikalne zahvate u društveno uređenje.

1. Prolom kritike – napadi intelektualaca iz Srbije na SKJ, Tita i federalizam

Jedna od osnovnih oznaka političkoga života Jugoslavije nakon Tita bila je prava provala kritike, koja je postajala svakoga dana sve intenzivnija i žešća. Njezin osnovni cilj i smisao bio je u preispitivanju ne samo legitimiteta naslijeđenoga stanja već i propitivanju i samoga legaliteta društvenoga poretka.

Neposredno nakon Titove smrti, tijekom 1981, 1982, 1983, 1984. i kasnije, publicirano je mnogo romana, drama, pripovijedaka, pjesama, dramatizacija književnih djela, znanstvenih, historiografskih, socioloških, ekonomskih, politoloških monografija, prijevoda djela strane literature, filmova, televizijskih i radijskih emisija, raznih članaka u dnevnom tisku i časopisima; sva su ta djela imala takve implicitne i eksplicitne politièke poruke kojima su njihovi autori, uglavnom kulturni stvaraoci i znanstvenici, s jedne

strane izložili kritici historijsko djelo komunističkog pokreta Jugoslavije, preispitujući i legitimitet i legalnost društvenoga pokreta stvorenog u revoluciji, a s druge strane najavili i deklarirali pravo na slobodu umjetničkoga stvaralaštva i slobodno znanstveno istraživanje, težeći da im se prizna "legitimitet" da budu "svijest i savjest društva" i pravo da se bore protiv društvenih deformacija i izopačavanja koja rađa "svaka politička vlast", te da ukazuju na "pravi put" društvenoga razvoja.

S obzirom na proces stvaranja pisanih djela, očito su mnoga od njih, osobito romani i znanstvene studije, nastajali više godina prije Titove smrti.

Središnja tema vala kritike u 1982. i 1983. bila je "staljinizam" komunističkoga pokreta Jugoslavije, pokrenuta prije svega literarnim djelima o 1948. godini i o koncentracijskom logoru na Golom otoku.

Tema je po sebi bila i ostala golemi izazov i za literaturu. Riječ je s jedne strane o grandioznom i herojskom otporu koji je KPJ pružila staljinističkom agresivnom nasrtaju na KPJ i na Jugoslaviju, a s druge strane tragičnom vremenu progona političkih protivnika, pristaša Staljina i Informbiroa, uglavnom komunista koji su, pod optužbom da su "peta kolona" vanjskog neprijatelja zemlje, bili zatvorski izolirani na pustom jadranskom otoku i ondje bili izloženi raznim vrstama mučenja. Ta povijesna epizoda bila je potpuno zasjenjena slavom pobjede nad staljinizmom i ostajala je tabu temom skoro trideset godina, a početkom osamdesetih pojavila se u literaturi kao veliko "otkriće" za javnost.

Doduše, fragmenti te dramatske borbe i ljudskih stradanja pojavili su se i prije, npr. u romanu Dragoslava Mihajlovića Kada su cvetale tikve, u filmu Puriše –orđevića Podne i Krste Papića Lisice, ali su tek romani Antonija Isakovića Tren I, a posebno Tren II, zatim Nijemi orkestar Ferde Godine, Noć do jutra Branka Hofmana sugerirali čitatelju, preko slika i prizora, teror nad žrtvama, koji se ne razlikuje od staljinističkoga terora. O romanu Tren II pisalo se kao o čudesnoj knjizi čije scene "podsjećaju na prizore danteovskog pakla"1, koja "ide u red rijetkih prekretničkih knjiga", koja pokazuje kako se vodila borba protiv staljinizma, staljinističkim metodama2, u kojoj su ispisane "... neke od najboljih stranica poslijeratne srpske književnosti..."3 Neki su književni kritičari roman proglasili "knjigom godine" itd.

Približno u isto vrijeme, u travnju 1981, objavljena je zbirka pjesama Gojka –oga Vunena vremena, u kojoj autor u obliku licentia poetica aludira na najvišeg državnika zemlje, čija je "teška glava izlivena u bezbroj komada, tvrda i svojeglava, jedan rudnik olova i cinka i jedna velika livnica u glavnom gradu rade za tu glavu". Zbog aluzije kojom se vrijeđaju "najveće društvene vrijednosti", autor je osuđen na godinu dana zatvora. U povodu tog slučaja pokrenuta je kampanja protiv suđenja, a u svibnju 1982. u Beogradu je pod okriljem Društva književnika osnovan "Odbor za zaštitu umjetničke slobode", koji je organizirao seriju protestnih večeri poezije, proze i eseja u znak solidarnosti s pjesnikom. Listovi su objavljivali proteste u kojima su iznesena i stajališta da je "socijalistički sud apsolutno nekompetentan i nenadležan u pitanjima literature i umjetničkog stvalaštva".4

U 1981. izišao je u Zagrebu roman Orden, Stjepana Čuića, u kojemu autor daje likove dvojice prekaljenih ratnika. Jedan je partizanski narodni heroj, a drugi je nosilac njemačkog ordena koji je dobio pod Staljingradom. U romanu je sve relativizirano tako što je rat bio pakao za oba junaka, svi ordeni su na koncu isti kao i njihovi nosioci, čime se sugerira pomirenje lica i naličja nacionalne drame.

U 1982. godini pojavio se i roman Nož, autora Vuka Draškovića. Četnici su prikazani kao "sponatani pokret samozaštite srpskog naroda, bez neke ozbiljnije političke veze sa starom Jugoslavijom i bez ikakve političke ideologije", dok su komunisti u romanu određeni kao "sektaška organizacija, koja je posredno i neposredno kriva za pokolje Srba".5

U travnju 1983. u podlistku "Književnih novina" objavljena je zbirka pjesama Ljubomira Simovića Istočnice koja, prema "NIN-u" od 24. travnja 1983, ima za cilj "da se sadašnjost optuži prošlošću", a "Politika ekspres" (18. travnja 1983) vidi u pjesmama zlokobnost, beznađe, mrkli mrak koji "vladaju samo u ovoj našoj Srbiji" (pjesma "Mrki mrak": "ne može da se diše od mraka"). Nasuprot tome, "Književne novine" su u više brojeva (669, 670, 671/1983. godine) pisale da je kritikom (NIN-a) moć govora (pjesnika) suprotstavljena vlasti nad govorom, te da su to "sramni potezi kojima se htjelo začepiti usta" autoru pjesama od kojih će "dobar dio ući u fond trajnih vrijednosti srpske poezije".

U 1983. u Opatiji, u izdanju "Otokora Keršovanija", pojavila se knjiga istaknutoga srpskog književnika Dobrice Ćosića, Stvarno i moguće, koja je odmah bila i osporavana i pohvaljivana. U knjizi se daje "sinteza povijesne sudbine srpskog naroda, kojem se želi dokazati uzaludnost njegovih povijesnih bitaka za slobodu od 1804. do 1941. (herojski tragizam), porečenost nekih njegovih vitalnih interesa i ciljeva u sadašnjosti iz čega se onda izvodi pesimistička prognoza o njegovoj budućnosti..."6

U svom romanu Grešnik D. Ćosić7 pojavu i širenje komunističkoga pokreta smatra moralnom i političkom bolesti na, inače u osnovi zdravom, organizmu srpskoga građanskog društva.

Osim takvih i drugih literarnih djela, početkom osamdesetih godina krenulo je i na istom valu preispitivanje legitimiteta postojećega stanja i u drugim oblicima pisane i usmene riječi, iskazane u pjesmama, pripovijetkama, pričama, basnama, aforizmima, intervjuima, na raznim omladinskim tribinama i književnim večerima u tako velikom broju da se dobivao utisak nekoga "duhovnog pokreta", katarze koja stremi "oslobođenju" društva od ideologijskoga pritiska partijsko-političkog "režima".

Istodobno je došlo i do rehabilitacije ranijeg "crnog vala" na filmu, kazališta su davala strana i domaća dramska djela u kojima su glavne teme staljinistički, moralni, politički, duhovni i kulturni teror nad čovjekom i degeneracija komunističkih pokreta u režime nasilja i terora itd. i sl.

U okviru vala kritike naslijeđenoga i postojećeg stanja društvenoga realiteta, najizravnije osporavanje revolucije, uloge komunističkoga pokreta i društvenog poretka formulirali su pojedini filozofi i sociolozi, pretežno iz kruga intelektualaca oko časopisa "Praxis".

Ovdje je riječ o skupini filozofa i sociologa koji su bili poznati protagonisti osporavanja legitimiteta političke vlasti u valu kritike, koji je eruptivno izbio početkom osamdesetih godina.

Filozof Ljubomir Tadić kaže: "Specifičnost, složenost i teškoću procesa legitimacije u jugoslavenskom društvu vidim u tome što je to društvo nastalo kao rezultat političke revolucije boljševičkog tipa, s jedne strane, i sukoba vodstva te iste revolucije s krajnostima staljinizma... s druge strane. Usprkos teškim iskušenjima i značajnom otporu, jugoslavensko vodstvo nije nikada ozbiljno dovelo u pitanje boljševičku organizacijsku strukturu i duhovni sklop KP..., unatoč promjeni imena KP u SKJ."8 Jugoslavensko društvo po Tadiću ima dva izvorišta, i to boljševičko naslijeđe SKJ i sukob s velikodržavljem SSSR-a (1948). Po Tadiću, u sukobu sa staljinizmom 1948. godine i u političkom obračunu s KPSS-om (SKPb), KPJ nije napustila boljševičku koncepciju. On kaže: "SK je osporio dogmu o nepogrešivosti nekadašnjega vrhovnog autoriteta, ali se same dogme nije odrekao već je nacionalizirao ... vodstvo SK je provelo protestantizaciju boljševizma, nastojeći da umjesto stare 'teologije' stvori vlastitu s osloncem na autoritarnu vlast."9 Dogma je, po Tadiću, nacionalizirana. Tako se pokazalo da SKJ, odnosno jugoslavensko društvo, nema dva izvorišta, kako se u početku tvrdilo, nego samo jedno: a to je okamenjena boljševička tradicija.

Što se tiče načina rješenja nacionalnoga pitanja, političko rukovodstvo KPJ-SKJ nikada nije preispitalo koncepciju Kominterne o nacionalnom pitanju u Jugoslaviji. Kominterninu politiku razbijanja monarhističke Jugoslavije realiziralo je rukovodstvo SKJ koje je Ustavom 1974. razbilo socijalističku Jugoslaviju pretvaranjem republika u države – tvrdi Ljubomir Tadić.

Beogradski filozof Mihailo Marković odbacuje legitimitet poretku, a posebno federalizmu, rekavši: "Nismo uspjeli. Nemamo samoupravljanje. Nemamo ni diktaturu proletarijata... Nemamo čak ni diktaturu partije. Imamo diktaturu osam partijskih vrhova i vrlo neizvjesnu budućnost."10

Teze identične ovima koje su formulirali spomenuti filozofi, izložene su i u studiji Stranački pluralizam ili monizam autora Vojislava Koštunice i Koste Čavoškog,11 koji su obradili "društvene pokrete i politički sustav" u Jugoslaviji u razdoblju 1944-1949; u njoj su prikazali političke borbe između KPJ i opozicijskih stranaka, zaključujući da je KPJ na prijevaru uspostavila svoju vlast u Jugoslaviji.

Istovremeno s napadima izvanpartijske, u napad je krenula i beogradska partijska inteligencija.

Kritičari su tumačili da je glavni uzrok izbijanja ekonomske krize i veoma slabih rezultata borbe protiv nje upravo u onom tipu federalizma koji je normiran Ustavom 1974. i praksom koja je na njemu zasnovana i čak otišla daleko izvan ustavnih okvira, jer je razbila jedinstveno jugoslavensko tržište i stvorila nacionalne ekonomije u republikama. Kritika se služila partijskim parolama, dajući im željeni smisao.

U "NIN-u" od 3. ožujka 1985. piše:

"Umjesto pluralizma samoupravnih interesa, zasnovanih na udruženom radu i integraciji jugoslavenske radničke klase, stvorili smo pluralizam državnoteritorijalnih i nacionalnih interesa, koji

počivaju na suverenosti republika kao država i na dezintegraciji radničke klase. Umjesto forsiranja klasnog principa kao osnovnog kriterija društvene podjele ljudi, razvijali smo državno-nacionalni princip podjele jugoslavenske zajednice. Živeći u strahu da je veća opasnost od jugoslavenske integracije, pa makar ona bila i socijalistička, nego od veće samostalnosti republika i pokrajina, izgradili smo takav politički sustav koji nije u stanju osigurati ni efikasnu zaštitu od zagađivanja prirodnog okoliša (čl. 87 Ustava)..."

U raspravama o svladavanju ekonomske krize pojavila se ideja o obnovi Saveznoga investicijskog fonda, ukinutog tijekom provođenja ekonomske reforme 1965. "NIN" u broju od 24. ožujka 1985. piše:

"Za samoupravno planiranje, u sklopu skladnog razvoja jugoslavenske privrede kao cjeline, krupan bi doprinos dalo da se neki veliki sustavi, naročito bazičnih i infrastrukturnih djelatnosti, oslobode sadašnje teritorijalne vezanosti. Ako bi se ovdje stvorile velike, samoupravne organizirane cjeline jugoslavenskog karaktera, utjecaj na strukturu privrede i suzbijanje troškovne inflacije bio bi nesumnjivo povoljan.

Za provođenje u život krupnih intervencija u području strukture i infrastrukture izgleda da je svrsishodno stvoriti jedan jugoslavenski investicijski 'pool', za velike razvojne projekte, kao što su oni u kojima strani kreditori zahtijevaju jamstvo Federacije i dr."

Istaknuti beogradski ekonomist dr. Kosta Mihajlović smatra da se ekonomska kriza neće svladati dok se ne potisnu nacionalne ekonomije. On kaže:

"Ako hoćemo iznaći zašto buja inflacija, onda moramo početi od toga da politika nije okrenuta ekonomiji, da je ona još opsjednuta samom sobom, da je danas u Jugoslaviji važnije čuvati autonomiju federalnih jedinica nego osigurati ekonomsku racionalnost."12

Sličnu ideju "NIN" ponavlja u broju od 3. svibnja 1985:

"Osam nacionalnih ekonomija, već čvrsto uspostavljenih Ustavom ili njegovim iskrivljavanjima, moćno štite svaka svoj dio jugoslavenskoga privrednog prostora. Na svakom od njih zidanje cijena nastoji uključiti sve potrebe zapošljavanja, podizanja životnog i društvenog standarda, izgradnje zdravstva, školstva, sporta, prometnica i dr., kao i sve gubitke u privređivanju, pogreške u investicijama i slabosti u ekonomskim odnosima s inozemstvom. Tako nazidane cijene nude se drugima, uz pomoć prava veta u nadležnim saveznim organima..."

Rezimirajući rezultate o uzrocima ekonomske krize i o borbi za njezino svladavanje, "NIN" u svibanjskom broju 1985. pod simboličnim naslovom "Nacionalizam osam nacionalnih ekonomija", u obliku intervjua s dr. Oskarom Kovačem, profesorom Beogradskog univerziteta, sintetizira anketu koja je vođena u više prethodnih brojeva lista.

"...Taj novi 'model' osam ekonomija izazvao je ekonomsku krizu i, unatoč tome, on je i dalje 'živ i zdrav i rita se punom snagom', a nosioci tog procesa stvaranja osam ekonomija i dalje su na vlasti. Po Kovačevu mišljenju nije moguće istodobno imati decentraliziranu federalnu državu i efikasnu ekonomiju,

organiziranu onako kako je ona u praksi organizirana od sredine šezdesetih do sredine osamdesetih godina..."

Usprkos deklariranju za jedinstvo Jugoslavije, federalne jedinice su stvorile "republičke željeznice, republičke pošte, republičke struje, republičko meso" (misli na klaonice, D.B.) i oblikovale države tako da kada bi nekom nesrećom, zaista došlo do dezintegracije Jugoslavije, svaka od republika već sutradan bi funkcionirala kao da se ništa nije desilo... (riječi novinara "NIN"-a). Kovač potvrđuje tezu novinara NIN-a i kaže: "Činjenica koju je teško negirati jest da je naših osam država učinilo znatno više nego što im je ponudio Ustav i više nego što se od njih očekivalo... (da ne kopam po živim ranama, ali zar platno-bilančne pozicije republika i pokrajina ... nisu bile klasičan element osamostaljivanja osam država u odnosima s inozemstvom..."

List "Duga" br. 288/1985. pod simboličnim naslovom "Kompozicija na osam kolosijeka", referira o temi kako je "pod vidom decentralizacije i samoupravljanja" razbijen jugoslavenski željeznički sustav na osam samostalnih, "suprotno znanstveno-tehničkom progresu i interesima udruženog rada". Na inicijativu iz Poslovodnog odbora jugoslavenskih željeznica očekivalo se da se do kraja 1982. godine reintegriraju republičko-pokrajinski sustavi, ali su početkom 1985. ŽTP Ljubljana i Zagreb odbili predloženi tip integracije, zbog čega se jugoslavenska kompozicija "razdvojila na osam kolosijeka".

U polemici koja se u povodu predložene reorganizacije JŽ-a razvila u "NIN-u", ljubljanski profesor dr. France Bučar izložio je karakterističnu političku poziciju po kojoj i taj sustav mora uvažavati federativno uređenje Jugoslavije, a kao primjer kako se učinkovito može pomiriti suverenost republika i željeznički sustav, ukazao na model europskih željeznica koji treba uzeti za uzor, a ne vraćati se preživjeloj birokratsko-hijerarhijskoj organizaciji.

Kao što je rečeno, u rasprave o reformi političkog sustava uključile su se i društvene znanosti, posebno politologija. Među brojnim skupovima, opet samo ilustracije radi, navode se neki stavovi sa skupa održanog 15. i 16. studenoga 1984. u Kragujevcu i u Srpskoj akademiji nauka početkom 1985. godine.

"U praksi je jugoslavenski tip federalizma proizveo, s jedne strane, izvjesni državno-pravni i ekonomski pluralizam, odnosno pluralističku državnu strukturu a, s druge strane, oslabio mogućnosti u području privrednih i socijalno-političkih aktivnosti. To je utjecalo da se u jugoslavenskom federalizmu pomiješaju elementi federalizma i konfederacije i da socijalističke republike sve više preuzmu ulogu državnih aparata...

Na praksu ovako složenog federalizma, radi izbjegavanja proturječnosti i nedosljenosti, poseban utjecaj treba imati, a za sada ga ima nedovoljno, kulturno-politička orijentacija u jugoslavenskoj federaciji. To znači da ovu praksu trebaju usmjeravati subjektivne snage jedinstva i kooperacije, a ponajprije Savez komunista i jedna znanstveno i samoupravno zasnovana teorija i misao..."13

Drugim riječima, profesor Jovan –orđević smatra da bi SKJ, kao jedinstvena politička organizacija, mogao i trebao integrirati i povezati ono što je policentrična državna struktura dezintegrirala i razdvojila, što implicira povratak na načelo centralizma po politbiroovskoj praksi.

Akademik Radomir Lukić, profesor Pravnoga fakulteta u Beogradu, izložio je tezu koja je slična tezi akademika –orđevića. On piše:

“Nema ovdje potrebe podrobnije ulaziti u raspravljanje o konfederativnim elementima u jugoslavenskoj federaciji, jer se ovo izlaganje svodi na najosnovnije stvari. Ali treba ipak samo jedno napomenuti. Naime, s jakim elementima konfederacije federacija u jugoslavenskim uvjetima može dobro funkcionirati samo ako njoj nasuprot postoji relativno čvrsto jedinstvo na strani političkih činilaca, tj. ako postoji jaka politička organizacija koja je sposobna da, poštujući sve konfederativne elemente, ipak osigura njezino osnovno jedinstveno funkcioniranje. Takav je politički činilac dugo postojao, ali u posljednje vrijeme njegova snaga povezivanja počinje slabjeti, jer se i tu pojavljuju konfederativni elementi. Ako se to slabljenje produži, konfederativni elementi mogu prevladati, čak i bez izmjene ustavnih propisa, jednostavnom suprotnom ustavnom praksom. To se već nagovještava, npr., poznatim proširenjem naèela donošenja jednoglasnih odluka i kad to ustavnom nije propisano...”

Istaknuti politolog Vojislav Stanovčić, profesor Fakulteta političkih nauka u Beogradu, nalazi da je došlo do aberacije federalizma prema konfederalizmu. On konstatira:

“S koje god strane pristupili razmatranju našega društvenog i političkog sustava, susrećemo se s problemom da je naše društvo isparcelizirano, da su tokovi privredne i kulturne razmjene ispresijecani da se ne može postojećim pravnim odredbama i političkim aranžmanima osigurati ni jedinstveno tržište, niti slobodan protok ljudi, sredstava, ideja. Ne može se ostvariti racionalna, ekonomski motivirana i opravdana podjela rada i na tome socijalna povezanost i zajedništvo...”

Na kraju, evo i citata iz referata već spominjanog dr. Koste Mihajlovića, na skupu Srpske akademije nauka početkom 1985. godine:

“Sve analize pokazuju da se politički sustav razvijao u pravcu policentrizma i redukcije izvornih funkcija federacije za minimum koji im federalne jedinice prepuštaju iz svoje nadležnosti. Preraspodjelom društvene moći silno je ojačao društveni utjecaj republičkih i pokrajinskih političkih faktora. Oni su postali nezavisni jedni od drugih i u svojoj sredini nametnuli su se kao neprijeporni arbitri u svim ekonomskim i društvenim pitanjima. Ljubomorno čuvanje ove autonomije, koja je podignuta na razinu suvereniteta, imalo je najsudbonosnije posljedice u privredi. Dezintegraciju privrede, razbijanje jedinstvenoga jugoslavenskog tržišta, zatvaranje privrede u vlastita područja, koncept nacionalne ekonomije, gubljenje koordinirajućih planskih funkcija u jugoslavenskoj privredi, težnju za zaokruženjem vlastite privrede, naglašeni republički etatizam, podijeljenost radničke klase valja promatrati kao osiguranje i učvršćenje te autonomije. Sve što na bilo koji način, makar i posredno, nagovještava sužavanje autonomije, odbacuje se kao neprihvatljivo,

nezavisno, što je ekonomski racionalno i što zadovoljava posredne i udaljenije interese, a često i najneposrednije interese svake republike i pokrajine...”

Oštru kritiku “nacionalističkog” razbijanja jugoslavenskoga zajedništva izreklo je i partijsko savjetovanje u CK SK Srbije. Prema izvještaju “Politike”, “nacionalne birokracije su ... za sebe prisvojile određena suverena prava i preuzele ‘nacionalnu stražu’ prema drugima, pod izgovorom borbe za nacionalnu ravnopravnost”. I dalje: “...politička parcijalizacija polako se počinje pretvarati u ideološku, zatim teorijsku parcijalizaciju”.14

Uz spomenutu kritiku skupine intelektualaca iz Beograda, koja je dovodila u pitanje i legitimitet i legalitet KPJ-SKJ, poglavito zbog politike međunacionalnih odnosa i federalizma, koji je “razbio” Jugoslaviju, razvila se i kritika profesora društvenih znanosti, kojima su istraživanja stanja društva predmet profesije. Većina tih intelektualaca, uglavnom iz Zagreba i Ljubljane, nije osporavala ni legitimitet ni legalnost, već je ukazivala na neracionalna rješenja i na pogrešnu praktičnu politiku, a zalagala se za modernizaciju socijalističkoga samoupravljanja, koja bi se ostvarivala potiskivanjem prekomjerne vlasti političke birokracije i razvijanjem tržišnoga mehanizma. Ta “struja” kritike među intelektualcima bliska je kritici koju su oblikovali i sami forumi Saveza komunista; razlike su verbalnog značenja – jezik im je oštriji, riječ jasnija, dijagnoza preciznija itd. Zato se ovom dijelu inteligencije ne može osporiti lojalnost ideji samoupravnoga socijalizma ma koliko bila oštra njihova kritika politike Saveza komunista.

Čim je kriza nastupila, istaknutiji su se sociolozi pojavili s radovima o uzrocima, karakteru i mogućim sredstvima njezina svladavanja.

Do sredine osamdesetih godina najsustavnije i najprodubljenije radove napisao je poznati zagrebački sociolog dr. Josip Županov, profesor Fakulteta političkih znanosti, koji više od tri desetljeća istražuje probleme socijalističkoga samoupravljanja, posebno njegov razvoj u radnim organizacijama.

Svojim djelom Marginalije o društvenoj krizi Josip Županov je zahvatio gotovo cjelinu društvenih odnosa u Jugoslaviji s početka osamdesetih godina.

Zbog ograničenog prostora nema mogućnosti za širi prikaz više radova Josipa Županova o društvenoj krizi, ali da radoznali čitatelj ne bi bio uskraćen, citirat ćemo nekoliko stavova iz autorova rada. Evo izabranih sudova:

“Krajem sedmog i početkom osmog desetljeća prekinut je četvrtstoljetni trend – brz ekonomski i socijalni razvoj praćen institucionalnim inovacijama. Pojavljuje se zastoj, stagnacija i involutivni društveni procesi. Bilo je, doduše, u ovoj zemlji i u prošlim razdobljima povremenih zastoja i cikličkih kolebanja, ali to su bile kratkotrajne epizode koje nisu remetile opći uzlazni trend. Sadašnja zbivanja više nisu epizoda, već okretanje temeljnog trenda.”15

Jedan od uzroka krize je u tome što se jugoslavenska privredna struktura i ekonomska politika nisu prilagođavale procesu industrijalizacije koja se, osobito od početka sedamdesetih, oslonila gotovo u cjelini na transfer tehnologije sa Zapada.

On kaže: "...ubrzani tehnološki razvoj zahtijevao je značajne prilagodbe u našoj ekonomskoj strukturi. Brz tehnološki razvoj pretpostavlja otvorenu tržišnu ekonomiju, a to znači privredne jedinice koje su kadre uspješno nastupati na svjetskim tržištima, jer samo tako mogu namaknuti devize za otplaćivanje stranih licencija, kredita za opremu i za reprodukcijski materijal..."

Josip Županov kao i mnogi sociolozi, ekonomisti, politolozi, pa i sam SK, nalazi da je dominacija "partijsko-državnog kompleksa" nad privredom glavni problem jugoslavenskoga društva. On također uvažava tezu koja se ponavlja gotovo od samog poèetka uvoðenja radnièkog samoupravljanja, a koja kaže da se samoupravljanje slabo razvija ili pak da stagnira zato što radnicima ostaje na raspolaganju malo dohotka, ali smatra da "korijen naših ekonomskih teškoæa nije u ekonomiji veæ u politièkoj sferi"16, koja je razvijala proces hiperinstitucionalizacije sa sljedeæim karakteristikama:

"Prva karakteristika: hipertrofija samoupravljanja-institucije i atrofija samoupravljanja-pokreta. To je pokušaj da se iz samoupravljanja isključi svaka radnička spontanost i kreativnost. Svi bi zastupnici takvog uškopljenog samoupravljanja potpisali čuvenu sentenciju: Drugovi, spontanost je naš najveći neprijatelj, naravno, kad ne bi znali da ju je izrekao Hruščov...

...druga karakteristika: institucionalni gigantizam. Delegacija ima na desetke tisuća, članovi delegacija broje se na milijune, broj zakona i drugih državnih propisa (koji sadrže na stotine paragrafa) penje se na tisuĆe, samoupravnih akata (od kojih neki imaju do 900 članova) ima na desetke tisuĆa, broj sastanaka ide na milijune, delegatski materijal važe se na kilograme – i da ne nabrajam dalje dobro poznate stvari. Samoupravljanje-institucija krojeno je po mjeri antičkih heroja i polubogova, ali ne po mjeri radnika i 'običnog' čovjeka...

Treća je karakteristika: institucionalni perfekcionizam. Insitucionalni sistem je 'savršen' i on se neprestano 'usavršava'. Savršenost je opsesija arhitekata sistema da reguliraju cjelokupno ljudsko ponašanje bez ostatka, do posljednjeg detalja, uz implicitnu pretpostavku da okolina ostaje stabilna. A kako se ljudsko ponašanje nikad ne može potpuno predvidjeti i ukalupiti, jer uvijek djeluju spontane snage i slučajni faktori koji se u vječito promjenljivoj okolini iskazuju kao 'prirodni tokovi', to se sistem neprestano 'usavršava'.

I četvrta je karakteristika procesa: birokratizacija bez racionalizacije. Poplava propisa nesumnjivo govori o birokratizaciji društvenih odnosa. Patološke pojave birokracije više su nego vidljive: veliko bujanje činovništva ne samo u državnoj upravi, nego, osobito, i u sizovima, pa i radnim organizacijama."

U proljeće 1983. godine na sjednici Komisije za idejni i teorijski rad Centralnog komiteta Saveza komunista Slovenije utvrdilo se da je u Jugoslaviji u dužem procesu izrasla politička birokracija posebnog tipa.

Dr. Vojan Rus to ovako objašnjava:

“...To više nije jedinstven sistem koji bi imao koncentrirani vrh. Nastaje mnoštvo birokratskih pojava na svim razinama i u svim mogućim kombinacijama koje ne poznaje klasični birokratizam – ni staljinistički a niti birokratizam apsolutističke države. Pojave ovoga novog birokratizma poprimaju ista obilježja na saveznom, republičkom, općinskom ili poduzetničkom nivou, u upravi, u privredi, u prosvjeti, duhovnoj kulturi i politici...

‘...Obični’ ljudi su to odavno uočili i izrazili izrekom ‘da je danas važnije imati vezu i protekciju dolje, nego gore’.”

Zbog opravdane rotacije rukovodećih i poslovodnih kadrova, često dolazi do znatnog porasta moći nerotirajućega srednjeg činovništva, koje ima iskustvo, veze i informacije.

Tijekom osamdesetih pojavili su se brojni radovi i napisi o povijesnoj iscrpljenosti nekadašnjega revolucionarnog potencijala političke birokracije i o potrebi da ona ustupa mjesto poslovodnim strukturama, stručnjacima i organizatorima u privredi, kulturi, obrazovanju, znanosti i svim drugim područjima društvenoga života. Taj fenomen je istraživao i politekonomist dr. Adolf Dragičević, profesor Pravnoga fakulteta u Zagrebu, koji je o tome detaljno referirao i u svojim djelima.17 Taj autor odaje veliko priznanje jugoslavenskoj političkoj birokraciji za izvođenje početne industrijalizacije zemlje, i za sve ono “herojsko” što je ona zaista učinila. On kaže: “Naša je birokracija ostvarila kolektivizaciju i industrijalizaciju... s rezultatima koji joj služe na čast. Ali u tom procesu se ona oblikovala i ‘osposobila’ za samoreprodukciju i za trajno vršenje vlasti u sistemu u kome je ona vladala. Ona je uvela samoupravljanje koje je bilo i ostalo ... ‘samoupravljanje’.”

Također kaže i ovo: “Dramatika jugoslavenske situacije je bila u tome što su u momentu uvođenja samoupravljanja, proizvodne snage bile na nivou druge industrijske revolucije (uvođenje elektrike, zatim motora s unutrašnjim sagorijevanjem i sl.) i bez tehničke inteligencije, a već tada počinje era robota. Nove proizvodne snage daju primat stručnjacima, organizatorima i znanstvenicima, a naša ustoličena birokracija produžuje svoju funkciju vladanja.” U toj novoj tehnološkoj revoluciji “... pripremanje odluka je carstvo stručnjaka – pri čemu ne da nema mjesta radnicima i rutinskim činovnicima, već nema mjesta ni birokraciji. Pripremanje odluka eliminira sve partijske i druge državne i ostale centre otuđene moći.”18

Malj kritike intelektualaca izazvao je vrlo različite reakcije foruma SKJ; ovisno o republici, negdje se kritika tolerirala pa čak i podržavala, a negdje se prešućivala, drugdje je pak oštro napadnuta.

Za analizu odnosa SKJ prema novom valu kritike na raspolaganju su dokumenti XII. kongresa (1982) i dokumenti sjednica CK SKJ održanih nakon Kongresa.

Iako je održan u momentu kada je val kritike već bio krenuo, XII. kongres ga nije smatrao ozbiljnim. U svojim rezolucijama Kongres ponavlja stereotipe o znanosti, kulturi i javnim glasilima, gdje će se komunisti angažirati na očuvanju i razvijanju temeljnih vrijednosti socijalističkog društva.

Na svojoj 5. sjednici u raspravi o idejno-političkim problemima, 28. veljače 1983, CK SKJ već identificira "bujanje svakojakih rasprava i diskusija" što smatra poželjnim, ali u tom bujanju vodi se i "otvorena politička borba" protiv Saveza komunista "koja se zaklanja... 'kulturnom', 'znanstvenom', 'umjetničkom' ili 'filozofskom' maskom". Savez komunista ne smije olako prelaziti preko takvih aktivnosti. Protivnici mu bacaju rukavicu i traže političku konfrontaciju s njim. Upravo ti zamaskirani neprijatelji, mnogo više nego oni otvoreni, mogu postati i ozbiljna opasnost, ali se upozorava da se treba čuvati stila lupanja pesnicom o stol, nego treba "strpljivo djelovati na javnoj sceni ... uvjerljivom i dostojanstvenom marksističkom kritikom, snagom svojih ideja i argumenata..."19

Petnaest dana nakon "ideološkog" plenuma, CK SKJ je 14. ožujka 1983, na 6. sjednici, razmotrio stanje u informiranju i pozvao komuniste "i sve organizirane socijalističke snage ... da onemoguće pokušaje da se javna glasila koriste kao sredstvo za podrivanje bratstva i jedinstva naših naroda i narodnosti, za sijanje nacionalne netrpeljivosti, za ugrožavanje integriteta i nezavisnosti zemlje i za napade na tekovine revolucije i socijalističke izgradnje", ali navodi da se pri tome "Savez komunista zalaže za dosljedno ostvarivanje ustavnog načela o slobodi štampe i drugih vidova informiranja i javnog izražavanja..."20

Val se kritike nastavio i ojačao. U nekim sredinama iz "direktiva" CK SKJ naglašavao se stav o "slobodi stvaralaštva", a u drugima o borbi protiv "zloupotrebe" te slobode. Kako su se pojavili i drastični oblici napada na politiku Saveza komunista, dolazilo je i do javnog dijaloga među visokim partijskim funkcionarima; neki su od njih tražili i sankcije protiv nekih autora, a za djela čak i zabranu objavljivanja; tim su funkcionarima drugi odgovarali da se tako postupa u krajnjoj nuždi, te ocjene treba prepustiti sudovima, a da je za uspjeh ideološke borbe Saveza komunista plodotvornije ići "knjigom na knjigu". U praksi se međutim pokazalo da je Savez komunista imao malo intelektualaca za takav oblik borbe pa su mnoga djela neprihvatljiva za njega ostala bez snažnog i argumentiranog odgovora, posebno u onim sredinama gdje je val kritike bio jak.

U tom su pogledu uočene značajne razlike u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani. U Zagrebu do sredine osamdesetih kritičkoga vala u području kulturnoga stvaralaštva, u ideologiji i informiranju jedva da je i bilo. Tamo gdje se je, u klici, pojavio odmah se reagiralo i spriječilo njegovo širenje. To se, npr., dogodilo s tjednikom "Danas", pa su u tom uredništvu provedene personalne promjene.

U Ljubljani se kritička misao razvijala manje-više slobodno i normalno, s visokim stupnjem tolerancije od strane odgovornih političkih činitelja. Ondje su u polemici sudjelovali i partijski funkcionari, uključivši i najviše, i to s notom visoke tolerancije, s partnerske pozicije i bez prijetnji sankcijama.

Glavni centar kritičkoga vala razvio se u Beogradu, gdje je dolazilo i do konfrontacija, pa i sudskih zabrana, ali se snaga i intenzitet kritike nisu smanjivali, što znači da je takav val priželjkivan od strane Saveza komunista.

Kada je val kritike, nakon tri godine (1980-1983) sve intenzivnijeg širenja i jačanja, već prilično jasno formulirao političku poziciju i smjer protagonista kritike, u Zagrebu je 7. i 8. listopada 1983, na inicijativu dr. Stipe Šuvara, člana Predsjedništva CK SKH koji je bio odgovoran za "sektor" ideologije i područje informiranja, održano znanstveno općejugoslavensko partijsko savjetovanje pod naslovom "Historiografija, memoarsko-publicističko i feljtonistička produkcija u svjetlu idejnih kontroverzi".21

Povod tom općejugoslavenskom savjetovanju bila je prava poplava literature o najnovijim događajima naše suvremene povijesti. Snagu i širinu te poplave pokazuje i nepotpun podatak da je od 1979. do konca 1982. godine u Jugoslaviji održano 426 znanstvenih skupova povjesničara i sudionika NOB-a.

Da bi čitatelj dobio elementarni uvid u motive tog savjetovanja i pogled organizatora na idejno stanje koje se stvorilo "provalom" literature o suvremenoj povijesti, citira se detaljnije dio uvodnih napomena dr. Stipe Šuvara:

"Raste pritisak svojevrsnog ideološkog šunda u historiografiji, odnosno tobožnjoj historiografiji, memoarskoj literaturi i feljtonistici koji bi da u široj društvenoj javnosti, u narodu, a posebno u redovima omladine proizvede dojam i rasprostranjeno uvjerenje da dosad maltene i nisu znali punu i pravu istinu, da se oficijelno umjesto historijske nauke nametala hagiografija, da revoluciju treba – ta sazreo je trenutak – demistificirati, sve do zaključka ili da se revolucija nije ni odigrala ili da bi bilo bolje da je nije ni bilo, jer, eto, došli smo u bespuće, te naša kola iz blata može izvući samo kakva nova demokratska alternativa, uskrsnuće političkih partija koje su same sebe historijski likvidirale (a nije ih s historijske pozornice skinuo makijavelistički i nasilni obračun KPJ s njima, kako nam to tumače dvojica pisaca jedne nedavno izišle, a naoko egzaktno pisane rasprave!), ili pak pokretanje prave, istinske revolucije u Marxovu smislu kojoj tobože u ovoj zemlji do danas nije bilo traga, niti danas ima ma i mrvica socijalističkog u našoj zbilji."22

U nastavku, autor kaže: "Neki nas podsjećaju da povijest pišu pobjednici i da se bitke tumače onako kako to odgovara vojskovođama dok su na vlasti. Budući da pobjednici odlaze sa scene – tumače nam pojedini razbarušeni malograđani, pa i poneki bivši revolucionar – odnosno da je vlast pobjednika samu sebe pokopala, da se kompromitirala, da je u narodu postala omražena i da je ništa više ne može spasiti, da treba ići na alternative poražene u nedavnoj historiji, došlo je, evo, vrijeme da se saopći puna historijska istina, da se razotkriju tamne mrlje, pa i prave kataklizme u hodu revolucije, sve do krajnjeg zaključka da se i ne može govoriti o revoluciji, pa čak i kao o izdanoj, iznevjerenoj revoluciji, već o kontrarevoluciji koja je od početka bila i do danas ostala izdanak boljševičkog nasilja, s primjesama domaće hajdučije, dosljedno staljinistička projekcija stizanja do totalitarne vlasti i ostajanja na njoj, sunovraćenje u regresiju na periferiji azijatskog despotizma i definitivno zaostajanje za evropskom demokracijom, kulturom i civilizacijom!

Na tim i sličnim tezama kao da se danas inspirira čitava ta naša malograđanska duhovna kontrarevolucija, koja agresivno nastupa ne samo neslućenom halabukom oko izdanja i reklamiranja tobože historiografskih monumentalnih priloga i memoara koji obiluju dosad nama nepoznatim tajnama, a čije

otkrivanje, eto, mijenja čitavu sliku najnovije historije – a to još i nisu najvažnije i po svojim posljedicama najsudbonosnije tajne, jer agent-svjedok će njih ponijeti u grob – već i pravom poplavom intervjuja, feljtona, sjećanja u inače nabujaloj revijalnoj i ostaloj štampi, naraslom produkcijom optužujućih, bespoštednih, a ipak tobožnjih istina, na raznim tribinama i simpozijima, atacima na svijest mladih preko katedara, vrlo osmišljenom recenzentskom podjelom uloga, militantnim programiranjem i profiliranjem sadržaja onih časopisa, glasila i biblioteka, kojima je ovladala naša antikomunistička tobožnja ljevica i s njom sve više ispremiješana klasična desnica."23

U radu tribine savjetovanja sudjelovalo je gotovo stotinu sudionika iz cijele Jugoslavije. U zborniku je objavljeno 46 priloga. Znanstvena analiza tih priloga stvar je kritičara. U okviru ovoga rada kroničar političkoga života mogao bi notirati da je većina sudionika izrazila kritičan stav prema neistinama, poluistinama i dezinformacijama, koje je donijela poplava literature. Ali brojni sudionici skretali su pažnju i na jednostranost "partijske" i "oficijelne" historiografije, koju su ocijenili kao jedan od važnih razloga novih pristupa i nove tematizacije u literaturi s tog područja.

Val kritike tijekom 1983. i nije jenjavao nego se pojačavao. Jugoslavenski politički centar nije intervenirao kako se to radilo u Titovo vrijeme. U toj situaciji i takvim okolnostima dr. Stipe Šuvar pokrenuo je novu inicijativu s ciljem da u čitavom Savezu komunista pokrene odlučniju borbu ne samo protiv daljnje eskalacije "štetne" kritike nego i da se iz obrane prijeđe u ofenzivu. U Centru CK SKH za informiranje i propagandu sastavljen je svojevrstan dosje isječaka iz objavljenih knjiga, časopisa, javnih glasila, itd. u kojima se "prepoznaju" idejne i političke tendencije u umjetničkom stvaralaštvu, književnoj, kazališnoj i filmskoj kritici, te u javnim nastupima kulturnih stvaralaca s politički neprihvatljivim porukama. Ta analiza obuhvatila je publicirane izvore u razdoblju od početka 1982. do 20. ožujka 1984. U tekstu dokumenta navedeno je 186 autora, najviše iz Beograda, zatim iz Ljubljane, a najmanje iz Zagreba, što je manje-više bilo proporcionalno "jačini" "kritičkog vala" u tim središtima.

Komisija CK SKH za idejni rad i informiranje organizirala je "republičko" partijsko savjetovanje o idejnoj borbi u sferi "kulture i stvaralaštva", 23. svibnja 1984. u Zagrebu, na kojemu je sudjelovalo oko 140 kulturnih i javnih radnika, filmskih i dramskih pisaca, književnika, slikara, kritičara, novinara, kojima je spomenuti dokument bio dostavljen radi uvida u produkciju "neprihvatljivih poruka".

Savjetovanje u Zagrebu odmah je izazvalo burnu reakciju, naročito iz krugova onih koji su bili predmetom kritike. I veliki dio javnih glasila, posebno u Beogradu i Ljubljani, odmah se suprotstavio savjetovanju. Manji dio javnih glasila pružio mu je podršku.

Iz kruga beogradskih intelektualaca, nekoliko dana nakon savjetovanja, napisano je "Otvoreno pismo javnosti" u kojemu se dokument Ideološke komisije CK SKH naziva "Bijelom knjigom", koja "nema pandana u povijesti socijalizma", a čini "manifest neostaljinizma kojim se upozorava da je bauk slobode krenuo iz Beograda i kruži Jugoslavijom".

Kritika savjetovanja počela je poprimati oblik kampanje. Javno su negodovali i neki partijski funkcionari iz Beograda. Prijetila je opasnost javnih polemika između Zagreba i Beograda. Zato je u CK SKJ, već desetak dana nakon što je počela polemika, dogovoreno da se obustavi daljnje pisanje o savjetovanju. Organizatori savjetovanja obustavili su svoju akciju, ali "druga strana" je svoju nastavila i pojačala.

"Sustavni" odgovor tzv. "Bijeloj knjizi" došao je od "Književne reči" u njezinu ljetnom trobroju (238-240/1984) u kojemu su objavljeni prilozi tridesetak autora, koji su "Bijelu knjigu" okrstili "cvijećem zla s književne desnice", "indeksom zabranjenih autora", "maljem za vještice", "političkom operetom", "hrvatskim indeksom", "ideološkim herbarijem" itd. i sl.

Kampanja protiv tzv. "Bijele knjige" dostigla je vrhunac u govorima nekih književnika na IX. kongresu Saveza književnika u Novom Sadu (18-20. travnja 1985).

U jesen 1984. pojavile su se i prve kritike ličnosti Josipa Broza Tita. Na sastanku Aktiva komunista u Srpskoj akademiji nauka, Antonije Isaković je zatražio "da se Titovo djelo historijski sagleda i valorizira" jer "tu odgovornost zbog situacije u kojoj se sada nalazimo mora ponijeti i najodgovornija ličnost za poslijeratnu sudbinu Jugoslavije. To mi nikako da izgovorimo, i dokle god budemo kao društvo to zaobilazili ... ostat ćemo pilad, i dalje ćemo kljucati jedan drugoga. U ovom vijeku bilo je niz krupnih i velikih političara koji su vodili svoje zemlje u ratove oslobodilačke, zavojevačke i revolucije. To su Churchill, Roosevelt, Staljin, Mao, Hitler. Sve su te ličnosti pomrle i otišle u povijest. Mi kao društvo govorimo za sebe da smo demokratični, oslobođeni dogmatizma, mi se nismo odredili prema prvoj ličnosti naše revolucije, nismo ga stavili u kontekst povijesti..."24 Jer, inače, kaže A. Isaković, "šta znači to zaklinjanje ... da sa tvoga puta ne skrenemo." Isaković je i za novo ime države: Ne Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija nego "Republika Jugoslavija".

I tako, moglo bi se redati u nedogled.

U polemikama od 1980. do 1985. godine sve se više sugerirala teza o Beogradu kao kuli demokratskog pokreta, a o Zagrebu kao kuli dogmatizma, staljinizma, titoizma. Ta teza je lansirana i u nekim zapadnim javnim glasilima.

Veoma istaknuti srpski književnik Dobrica Ćosić, početkom svibnja 1984. godine, 25 pisao je: "U Beogradu nikad kao u ovim danima nije bila glasnija i uvjerljivija upravo kritička riječ ... Široko se razgranalo revolucionarno i stvaralačko nezadovoljstvo postojećim stanjem; javni intelektualni život nikad nije bio tako intenzivan i kreativan. Prirodno, čuju se različita mišljenja, čuje se nazadnjačka riječ, ali je najglasnija težnja za radikalnim reformama u smjeru demokratskog socijalizma... Na žalost, reformističke i demokratske težnje u Beogradu i Srbiji dobivaju u Zagrebu i Sarajevu 'kontrarevolucionarni' karakter. Smisao tih procesa nije teško protumačiti. Valja i dalje imati politièku formulu i 'socijalistički' alibi za držanje Beograda i Srbije u političkoj blokadi i stezi, a pod svojim ideološkim i duhovnim mesijanstvom.

Imam utisak, i ne samo ja, da se iz dobro poznatih centara moći, nastoji u Beogradu i Srbiji inscenirati nova politička afera, slična onoj kampanji protiv liberalizma 1972. godine, onoj 'velikoj sječi liberala', najkobnijoj za naš razvoj. Ako se to zbilja i dogodi, Jugoslavija će pasti u agoniju iz koje se može iščupati samo s najgorim isohodom..."

Na kraju, neka bude dopušteno da se u ovaj informativni pregled rasprava i polemika među kulturnim stvaraocima uvrsti i dio rasprava IX. kongresa Saveza književnika Jugoslavije (Novi Sad 18-20. travnja 1985), koji je bio ne manje kongres politike od kongresa estetike.

U debati o kulturno-duhovnom jedinstvu i zajedništvu u Jugoslaviji formulirana su apsolutno nepomirljiva gledišta. Protagonisti jednog pristupa tome problemu vidjeli su u društvenoj stvarnosti Jugoslavije mračne sile njezina kulturnoga i duhovnog razbijanja, a drugi su u tim pogledima vidjeli avet obnove hegemonizma i asimilaciju. Šteta je što zbog prostora nije moguće integralno ponoviti maštovite misli kojima su književnici obdareni, pa se moramo, na njihovu štetu i štetu čitatelja, zadovoljiti kraćim citatima, iako se, istrgnutim mislima iz konteksta, mogu dobiti jednostrane interpretacije autora.

U uvodnom referatu predsjednik Saveza književnika Jugoslavije Kole Čašule, makedonski književnik, u dijelu o piscu u današnjoj krizi, uz ostalo, kaže:

"Mi živimo u zemlji i revoluciji, koja prolazi, posljednjih godina, kroz najteži, najsloženiji i najopasniji period krize od pobjede nad fašizmom... živimo u vremenu poremećenih vrijednosti u njedrima naše vlastite revolucije, u jeku napada na nju sa svih strana, u plimi drskih pokušaja da se njezin sadašnji moment krize pretvori u razbijanje SFR Jugoslavije, u plimi histeričnih alaukanja nacionalističkih i unitarističkih snaga, koje se zalažu da stave pod znak pitanja strateška opredjeljenja naše revolucije i time podriju temelje našeg oslobodilačkog ujedinjenja kroz oružano samoopredjeljenje naših naroda i narodnosti, kroz AVNOJ, u bratsku zajednicu ravnopravnih naroda, slobodnih ljudi i narodnosti, živimo u eri lukavo i dalekosežno smišljenih pokušaja uskrsnuća vampira naše sveukupne jugoslavenske prošlosti (Nikole Pašića, Aleksandra Karađorđevića, Slobodana Jovanovića, Draže Mihailovića, Ante Pavelića i njima sličnih), ali i vampira pojedinih nacionalističkih histerija i iredentizama; živimo u dane kada plima kontrarevolucije pod maskom otvaranja rasprave o temeljnim opredjeljenjima naše revolucije nastoji ostvariti njezinu smrt. Živimo u vrijeme kada nam se, zamjenom planova, podmeće umjesto naše avnojevske Jugoslavije... Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, to djelo imperijalističkih sprega i versajskih mahinacija, zbog kojih su izvan granice novostvorne države ostali veliki dijelovi nacionalnih teritorija svih naroda naše zemlje; podmeće nam se kukavičje jaje fašističko-karađorđevićevskog ujedinjenja kao supstitut za naše oružano samoopredjeljenje, pa se ide i dalje i tvrdi da su AVNOJ-em teško pogođeni trajni nacionalni interesi pojedinih naroda, i narodnosti, od čega do izvoda da je avnojevska Jugoslavija tragedija za neke narode, njihov historijski poraz, nema ni korak. Sugerira nam se povrat ka karađorđevićevskom unitarizmu, majorizaciji, asimilaciji u stilu Petra Živkovića i sve se to nudi kao jedini izlaz iz, navodno, tragedije naše

višenacionalnosti i višejezičnosti. Pri tome se svjesno zagovara zatvaranje očiju pred neoborivom činjenicom koju je naša vlastita historija krvavo potvrdila – da je unitarizam samo maska za vrlo konkretan nacionalizam poznatih velikodržavnih apetita, da je unitarizam pledoaje za nož, kamu i krv, za građanski rat."

Tako Kole Čašule.

Dijametralno suprotnu političku poziciju formulirao je npr. Miodrag Bulatović, delegat Društva književnika Srbije. Po M. Bulatoviću, jedinstvena jugoslavenska revolucionarna fronta se "izmetnula u frontove ... Bojimo se da je Jugoslavija iscjepkana u svim domenama, da je pluralizam interesa doveden do paroksizma interesa. Više nemamo zajedničkog interesa ni za ideju, ni za knjigu. Glibom separatizma i nacionalizma, frakcionaštva i autonomaštva, ispunjeni su jarci Jugoslavije. Termin 'federalizacija partije' uzet je iz današnjih novina. Kako onda da se u rješenjima najosjetljivijih sudbinskih problema slože ostali kad je (bojimo se) tragikomično izrađena avangarda jugoslavenske zajednice.

Jugoslavensko se društvo danas... srelo ne samo s jednom mongolskom satrapijom, već s osmoglavim čudovištem nacionalizma, dogmatizma i paranoje..."

Tako M. Bulatović. Na kongresu rečeno i u novinama objavljeno!

O problemima jugoslavenskoga zajedništva o kojemu je govorio M. Bulatović i o kojemu se do usijanja već godinama govorilo, slovenski književnik Ciril Zlobec na istom je kongresu izložio svoje gledište. C. Zlobec je, među ostalim, rekao:

"Mi Slovenci ... samostalni smo narod i to želimo i ostati... To je aksiom našeg života (i to) ... ne može biti predmet dogovaranja, prilagođavanja ili čak mijenjanja, jer takvi kakvi smo nismo slučajna tvorevina, već je naš današnji ... status rezultat vjekovnih težnji i borbe... postali smo gospodari vlastite sudbine – uvjereni da smo konačno – u NOB-u i revoluciji – nacionalno i socijalno ispunili svoj ideal..."

Višegodišnja kampanja protiv "nedemokratskih institucija", protiv "političkoga nasilja" nad "slobodnom riječi" i sl., dobila je svoj epilog u "Poruci" Kongresa jugoslavenskoj javnosti kojom se traže izmjene u Krivičnom zakonu. U petoj se točki "Poruke" kaže:

"Književnom stvaranju čovječanstvo osigurava punu slobodu. Slobodna, u mislima i osjećajima nesputana riječ, domišlja i osmišlja pregnuća u stvarnosti, bilo da ih maštom – nadom dalje plete ili maštom – sumnjom para. Sloboda nije cilj ni radno geslo stvaralaštva, već jedini način njegova postojanja. Sloboda stvaralaštva je geslo i cilj svakog društva koje se ne miri s granicama nužnosti i koje računa na napredak i budućnost. Stoga zahtijevamo ukidanje člana Krivičnog zakona o verbalnom deliktu, kao i prestanak prakse primjenjivanja odrednice o moralno-političkoj podobnosti."26

Iz dokumentiranog pregleda o "prolomu" kritike od Titove smrti do sredine osamdesetih godina vidi se da gotovo ni jedna "tabu" tema nije ostala izvan kruga kritičke analize. Kritičari s najradikalnijih pozicija, koji su polazili od svoga uvjerenja da je jugoslavensko društvo došlo u ćorsokak, na rub katastrofe, da je

Jugoslavija razbijena na osam osamostaljenih državica, da je njezina budućnost neizvjesna, itd. i tsl., optužili su i sam komunistički pokret, pa čak i njegova vođu Josipa Broza Tita, i napali sve temelje društvenog uređenja zemlje. Sloboda kritike gotovo je dosegla stil govora u "Hyde parku".

U prolomu kritike korak po korak u polemici je na središnje mjesto izbila tema o Jugoslaviji. Na jednoj su se strani razvile teze o svjesnomu političkom smjeru nacionalističko-separatističkih snaga, koje su uspjele razbiti zemlju na republičke i pokrajinske "države", koje je konstituirao Ustav 1974. godine, a na drugoj se strani odgovaralo da iza tih teza stoje snage obnove velikodržavnoga centralizma, koje smjeraju hegemoniji i likvidaciji federalizma. Oni koji su tako shvatili poruke o obnovi jedinstva reagirali su veoma oštro, jasno, decidirano i odlučno. U tom smislu, npr., karakteristična je ocjena Josipa Vidmara koji je izjavio: "Erupcije, koje mi Slovenci moramo sada doživljavati, podsjećaju me na vrijeme Aleksandrove diktature, što je s obzirom na naš socijalizam gotovo potpuno nerazumljivo."27

Taj visoki slovenski intelektualac28 je, na drugom mjestu, reagirajući na spomenuti val rekao da su "pritisci" prema kulturno-duhovnoj uniformiranosti doveli do toga da je u Sloveniji "...osjećaj ugroženosti među građanima dosta raširen, zbog njih se među našim ljudima počinje javljati neljubazan odnos prema cijelom našem jugu, što je, dakako, besmisleno i nezdravo. Mislim da se svi moramo brinuti da naši narodi zaista žive u prijateljstvu i sporazumijevanju. A oni ljudi, koji u južnim dijelovima države misle da bi se Slovenci mogli premetnuti u nekakve 'Jugoslavene', neka radije dobro razmisle što govore i savjetuju..."29

Precizniju analizu i sudove o kritici, koja je počela smrću J. B. Tita nije moguće dati. Što se nosilaca kritike tiče, verbalno su se oglasili samo neki krugovi intelektualaca i političara. Najveći dio inteligencije, naročito tehničke, verbalno nije sudjelovao u kritici. Znatan dio političara sustezao se otvoreno se deklarirati o osjetljivim problemima društva; neki su i skrivali svoje političke stavove, dijelom zbog poznatoga birokratskog straha da se ne istrče i ne dovedu u pitanje svoju birokratsku stolicu, dok se "stvari ne riješe i raščiste"; dio pak, koji se sveo na "tehničare" upravljanja, nije imao ni moralne ni intelektualne snage osmisliti svoje poglede o problemima društva. Radnici, seljaci, službenici nisu nikad ni imali mogućnosti pojaviti se u štampi, na radiju ili televiziji, a o časopisima i drugim medijskim sredstvima da se i ne govori. Oni su se oglašavali uglavnom na masovnim sastancima i sjednicama organa samoupravljanja gdje su dominirale teme rada i poslovanja njihovih organizacija i institucija. Drugim riječima, što se tiče nosilaca kritike, verbalno i pisanom riječju bili su aktivni uglavnom samo pripadnici raznih "elita", i to manji njihov dio.

Iako je i javnost kritike i tematika silno proširena tijekom osamdesetih godina, i to do mjere da su gotovo skinuti svi tabui, politički život je i dalje ostao dijelom skriven. Određene političke snage skrivaju svoje političke ideje i praktične političke ciljeve tako da analitičar ne može imati dovoljan uvid u stvarno stanje, u stvarne odnose i tendencije. Sve je to još i isprepleteno borbom za vlast, koja se vodila i vodi prikriveno, što još dodatno otežava analizu. Radeći u takvim okolnostima, sudovi analitičara mogu biti

demantirani prije nego što budu i napisani. U takvom društvenom kontekstu, analiza tzv. “Bijele knjige” i strastvena reakcija nekih beogradskih intelektualnih krugova na nju, bili su veliki izazov. Oštra polemika koja je nastala u povodu toga čini “lakmusov papir” koji je odrazio i intenzivirao različite suprotstavljene političke tendencije. O tome bi se mogla napisati poveća politička studija, kojom bi trebalo analizirati različite pozicije – od stava jugoslavenskog političkog centra do stavova pojedinaca iz političkog i kulturnog života društva. U okviru ovog pregleda moguće je samo naznačiti neke momente toga “slučaja”.

Na kraju, zašto je inicijativa za političku borbu protiv nastupa radikalne kritike komunističkoga pokreta Jugoslavije pošla iz SR Hrvatske? Zašto se u tu inicijativu, međutim, nije uključio i Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske, nego je “pustio” da to učini njegova ideološka komisija?

Na postavljeno pitanje može se dati samo djelomičan odgovor.

Politika u Hrvatskoj oblikovala se tijekom sedamdesetih i početkom osamdesetih godina s jedne strane u borbi s unitarizmom, koje je najviši izraz bila poznata X. sjednica CK SKH 1970, a s druge strane u borbi s hrvatskim nacionalizmom čiji je izraz bila 21. sjednica Predsjedništva SKJ potkraj 1971. U ideološkim i političkim borbama sredinom sedamdesetih oblikovana je koncepcija udruženoga rada i federalizma koju je razradio i normirao Ustav 1974. godine. Držati se tog Ustava, to je suština, smisao i cilj politike u Hrvatskoj. Stalno se isticalo djelo i misao Tita, Kardelja i Bakarića kao putokaz koji se mora slijediti.

Sredinom sedamdesetih godina politička budnost protiv unitarističko-centralističkih tendencija počela je jenjavati, a potkraj sedamdesetih gotovo je sasvim iščezla. Posljednji je javno upozorio na tu tendenciju V. Bakarić u proljeće 1974. kada je konstatirao postojanje unitarističke frakcije u Hrvatskoj te 1976. kada je u intervjuu ljubljanskom “Delu” ponovio svoju staru tezu o unitarizmu kao još uvijek trajnoj i jakoj političkoj tendenciji. Kao što je već rečeno, V. Bakarić je, nakon smrti Tita i Kardelja, a uoči svoje smrti, javno upozorio kako je započela kampanja protiv ustavne pozicije republika...

Političko rukovodstvo SR Hrvatske, nakon smrti Tita i V. Bakarića, te svoje rekonstrukcije kojom su na ključne pozicije došli Mika Špiljak i Josip Vrhovec, svu je svoju aktivnost usmjerilo na izvlačenje privrede iz ekonomske krize i na funkcioniranje sustava i njegovih institucija.

Izvjesnu novost u političkom životu SR Hrvatske činilo je jačanje uloge Izvršnog vijeća Sabora kojemu je predsjednik Ante Marković, s reputacijom uspješnoga privrednika, davao svoj osobni pečat. Zahvaljujući tome, samo Izvršno vijeće razvilo se u samostalni centar rukovođenja. Naime, u svim ranijim razdobljima vlada SR Hrvatske više je bila pod neposrednijim utjecajem partijskoga centra.

Dok se Izvršno vijeće (vlada) borilo s ekonomskom krizom i za promjene u privrednom sustavu koje bi odgovarale hrvatskoj privredi, partijsko rukovodstvo je više bilo angažirano da osigura funkcioniranje društvenoga poretka.

2. Ekonomska kriza i proces raspadanja Jugoslavije

Potkraj sedamdesetih godina nastupili su golemi poremećaji u ekonomskom životu zemlje. Javnost je bila gotovo šokirana podacima da je trgovinski deficit 1979. godine dostigao 7.225 milijuna dolara, platni deficit 3.661 milijun dolara, a 1980. dugovi Jugoslavije popeli su se na oko 20 milijardi dolara. Istodobno je inflacija 1981. skočila na oko 45%. S tržišta je nestala mnoga uvozna roba, zemlja nije bila u stanju plaćati uvoz nafte, opreme i sirovina, nastali su prekidi u procesu proizvodnje, počela se uvoditi racionirana opskrba deficitarnim proizvodima – nastupila je ekonomska kriza koja æe trajati do raspada Jugoslavije.

U duhu poratne socijalističke tradicije reakcija na krizu bila je panična: u nekim općinama uvedeni su bonovi za kavu, ulje, šećer, deterdžente itd., zabranjena daljnja gradnja vikendica, počela je kampanja protiv privatnoga vlasništva. Počela je i hajka na republike kao krivce koji su spriječili planiranje na saveznoj razini itd. Uveden je režim stalnih cijena gotovo svoj robi.

Potkraj 1979, uoči izbijanja krize, savezna vlada je odlučila devalvirati dinar za oko 30% kako bi stimulirala izvoz, a poskupila uvoz kao odgovor na katastrofalni trgovinski deficit i goleme otplate dugova. Tito uoči smrtne bolesti nije odobrio devalvaciju jer nije podnosio da pada međunarodni ugled zemlje, rekavši delegaciji savezne vlade i ovo: "... lako je vama devalvirati. To se može i s pola mozga, a gdje vam je bila pamet da ste dopustili da do toga uopće dođe."30

Mjesec dana nakon Titove smrti, savezna vlada je devalvirala dinar za 30%, a zatim će se devalvacije redati jedna za drugom sve do raspada Jugoslavije.

Ekonomska se kriza začela i razvijala u situaciji raspadanja Jugoslavije. Od smjene dijela rukovodećih ekipa u republikama 1971-73, moć i vlast saveznoga državno-političkog vrha rapidno je slabila, čemu je najviše pridonijela duboka Titova starost i Kardeljeva bolest. U prazninu koja je stvarana raspadanjem saveznoga političkog centra ubacile su se republike sa svojim ambicijama ubrzanog razvitka. Nakon što su one, u duhu reforme federacije, dobile prava podizanja međunarodnih zajmova, sredinom 1970-ih krenuo je najveći investicijski val u povijesti Jugoslavije. Taj val, koji je prešao sve granice ekonomskog razuma, dijelom je izazvan kriznom političkom situacijom 1971-72. Naime, nove političke strukture koje su došle na vlast nakon sloma tzv. liberala u Srbiji i Sloveniji i "nacionalista" u Hrvatskoj, željele su dokazati da će ostvariti i više od onoga što su smijenjeni lideri obećavali: za ostvarenje njihove ambicije utrošeno je oko 45 milijardi USD.

Taj golemi novac dijelom je utrošen u investicije; "Jugoslavija je bila najveće gradilište u Europi", hvalili su se vlastodršci, a dijelom i u standard, koji se bio približio onome na Zapadu. Jugoslavija je tako postala "Potemkinova" zemlja, koja je živjela znatno iznad svojih mogućnosti. Izgledalo je da su vladajuće strukture zaista dokazale narodu da su učinile više od obećanja lidera smijenjenih 1971-73.

Glad za stranim kapitalom, ali i balkanski prevarantski i mafijaški mentalitet, sve je to vodilo u golema zaduženja. Akteri te operacije zaduživanja upali su u klopku dramatičnih promjena na svjetskom tržištu kapitala.

Naime, na početku velikoga zaduženja Jugoslavije cijena kapitala bila je veoma povoljna. Na svjetskomu tržištu novca kamatna se stopa kretala: 1975. – 5,8%, 1976. – 5,1%, 1977. – 5,5%. Dotad su dugovi Jugoslavije narasli na devet i pol milijardi dolara. Kapital se nudio u neslućenim razmjerima koji su i "iskorišteni". Potkraj 1978. godine zbio se radikalni preokret na tržištu novca i kapitala. Vlada SAD-a promijenila je monetarnu politiku zadržavši i dalje kontrolu nad emisijom novca, a "ispustivši" kontrolu nad kamatama koje su u 1978. skočile na 8,8%, u 1979. na 12,1%, u 1980. na 14,2%, a u 1981. na 16,8%, dakle, cijena se kapitala povećala gotovo trostruko. Bio je to znak za uzbunu, znak da se prekine daljnje uzimanje kredita. Rukovodstva su postupila suprotno. Dugovi su rasli: 1977. – 9,540 milijardi dolara, 1978. – 11,833 milijardi, 1979. – 14,952 milijardi, 1980. – 18,395 milijardi, 1981. – 20,804 milijardi dolara; dakle, u godinama vrtoglavoga skoka kamata dug se povećavao za više nego dvostruko.

Trgovinski deficit ubrzano je rastao: 1977. iznosio je 4.376 milijuna dolara, 1978. 4.315 milijuna, 1979. 7.225 milijuna; pokrivenost pak uvoza izvozom padala je: sa 66,2% u 1976. na 54,6% u 1977. i na 48,5% u 1979.31

Objašnjenje takve politike veoma je složeno. Osim rečenoga (niska stručna razina centralnih privredno-političkih rukovodstava i njihova želja da ubrzanim razvojem postignu što veĆi legitimitet i podršku što šire javnosti), djelovali su i drugi činitelji. Svatko je težio uvozu sredstava akumulacije nadajuĆi se da Će ih vratiti netko drugi. To je uzelo maha da je čak postojao međurepubličko-pokrajinski dogovor da se uvoz kapitala nastavi i za razdoblje plana 1981-1985. Zakoni su osigurali da ne samo banke nego i svi osnivači banaka, dakle i privredne organizacije i društveno-političke zajednice (dakle država), solidarno i neograničeno jamče kreditorima za sve obveze, a nije riješeno tko će vraćati dugove. Uz to, vođena je takva precijenjena politika tečaja dinara da privredni subjekti nisu bili svjesni stvarne cijene kapitala. Uz veoma slabu i netočnu evidenciju, dugovi su još bili obavijeni velom takve tajnosti da čak i politička rukovodstva i najviši organi samoupravljanja federacije i republika nisu bili informirani o stanju stvari sve dok nije nastupila kriza i zemlja se našla pred prijetećom nelikvidnošću.

Ekonomska kriza je otkrila svu bijedu i poraz sustava i politike razvitka gospodarstva. Indikator vrlo niske izvozne snage privede jest podatak da je krajem 1970-ih, točnije 1978, izvoz po glavi stanovnika bio svega 259 USD, dok je u Grčkoj bio 362, u Španjolskoj 358, Italiji 987, Austriji 1.628 itd.32

Svjetska energetska kriza i svjetske strukturalne promjene sredinom sedamdesetih pokazale su da su profitirale zemlje s visokom tehnologijom (zapadne, Japan, SAD itd.), zemlje izvoznici nafte (OPEC) i zemlje s jakom agrarnom proizvodnjom. Vladajuće ekipe Jugoslavije opterećene dogmatizmom ranoga socijalizma, nisu iskoristile strane zajmove za uvoz visoke tehnologije za sirovinske grane i za

poljoprivredu. Jugoslavija se nije upravljala po kriteriju da proizvede ono što će iznijeti na svjetsko tržište, već je trajno vodila autarkičnu politiku. Za jadransku orijentaciju i turizam ostale republike, a posebno savezna administracija, nisu nikada imali “otvorene uši”.

Umjesto očekivanoga gospodarskog buma, najveći investicijski val u povijesti Jugoslavije završio je ekonomskom krizom.

Krah ekonomske politike bio je trenutak da se napusti i monotipno vlasništvo i autarkična razvojna politika otvaranjem vrata i za pluralizam vlasništva i za smjelo uključivanje u svjetsko tržište. Međutim, to će otvaranje naići na nepremostive ideološke i političke barikade.

Kako nisu predviđali nikakve poremećaje u ekonomiji – glavna je pažnja bila posvećena funkcioniranju političke vlasti – centralna državno-partijska rukovodstva federacije i njezinih članica nisu ništa poduzimala da bi se poremećaji spriječili ili ublažili. Kada su se kreditni šalteri svjetskih banaka zatvorili za nove zajmove, a gotovo istog trena trebalo je početi vraćati dugove (1979-80), izbila je uzbuna, no politički su vrhovi odbili kvalificirati stanje kritičnim. Oštro su kritizirani pojedinci koji su tvrdili da je riječ o krizi. Oni su dobili podrugljivo ime “krizologa”. U samoupravnom socijalizmu ne može izbiti ekonomska kriza! Tek nakon gotovo dvije godine (od jeseni 1979. do jeseni 1981) priznato je stanje krize i zatim je formirana savezna komisija od oko 300 političara i znanstvenika na čelu sa Sergejem Kraigherom, tadašnjim “šefom države”, da predloži program svladavanja krize.

Dokumenti komisije sukcesivno su izlazili gotovo dvije godine.33 U svim prijašnjim fazama razvoja dokumente takvoga tipa, značenja i dometa radio je Centralni komitet za kongrese SKJ ili Savezno izvršno vijeće za reforme u privredi. Radili su se, naravno, mnogo kraće, obično nekoliko mjeseci do najviše godinu dana.34

Autori “Polaznih osnova Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije...” ocijenili su da je dugogodišnje potiskivanje objektivnih ekonomskih zakonitosti, zajedno s otuđivanjem dohotka od OUR-a i s voluntarističkim intervencijama političkih rukovodstava u ekonomski život, stvorilo neracionalnu privredu u kojoj ima i takvih apsurdnih fenomena kao, na primjer, da su “neke organizacije imale više gubitaka nego što iznosi vrijednost ukupnih društvenih sredstava kojima upravljaju... Teško je razumjeti u ime kojih ciljeva izgradnje socijalizma se one održavaju...”35 Saniranje gubitaka pomoću poreza na dohodak naprednijih organizacija razara temelje racionalne proizvodnje.

Teze o zakonu vrijednosti i tržišnom mehanizmu nisu bile nikakva novost. U tom pogledu smjeliji i radikalniji bio je davni VI. kongres KPJ 1952. Uzroke toj neodlučnosti valja tražiti na drugoj strani.

Komisija nije razradila, pa ni dotakla, ne samo teorijske nego ni praktično-političke probleme, mogućnosti i prepreke aplikaciji zakona vrijednosti sredinom osamdesetih godina. Stupanj elaboracije, zapravo, svodi se uglavnom na želju i preporuku da se što više “primjenjuju objektivne ekonomske zakonitosti i da se po njima posluje”.

Problem je, naravno, mnogo, mnogo dublji, kompleksniji i teži nego što se u tim dokumentima iskazuje. Na zakonu vrijednosti stoljećima se gradila i izgradila civilizacija. To je bila i još jest "osovina" oko koje se okreće svijet, bitno određujući sve društvene odnose. Problem djelovanja zakona vrijednosti u socijalizmu povremeno se otvarao i zatvarao od Oktobarske revolucije 1917. i u SSSR-u i u svim drugim socijalističkim zemljama, a u Jugoslaviji je stalno otvoren od 1950. godine do sloma komunizma.

U Jugoslaviji se s takvim "eksperimentiranjem" nagomilalo najviše iskustava. Učinjena su tri pokušaja: 1950-54, 1961. i 1965. Ali, Rubikon nije pregažen! Izravno ili posredno državno-partijski kompleks je od 1945. do kraja trajanja socijalističkog sustava držao proširenu reprodukciju u svojim rukama.

Dugoročni program ekonomske stabilizacije (DPES) ostao je "prazno slovo na papiru".

Autori su optimistički predvidjeli da će stopa inflacije padati po sljedećoj dinamici: potkraj 1981. oko 40%; potkraj 1982. oko 25%; potkraj 1983. oko 20%; potkraj 1984. oko 15%; potkraj 1985. oko 10%.

Realnost je veoma gorko i drastično demantirala autore Programa: stopa inflacije potkraj 1984. iznosila je oko 60% umjesto oko 15%. Stalno je rasla umjesto da se stalno smanjivala.

Analizom mogućih načina zapošljavanja komisija je došla do tužnoga zaključka da bi do pune zaposlenosti moglo doći tek potkraj stoljeća.

Ekonomska se situacija iz dana u dan pogoršavala. Na čelo savezne vlade 15. svibnja 1982. došla je Milka Planinc, koja je zamijenila V. –uranovića (Crnogorac). U ekspozeu Saveznoj skupštini ona je rekla da je "dugo trajala konfuzija, zbunjenost i iščekivanje... i rad po starom kolosijeku...", da je provođen pritisak da promjene teku odmah i brzo, ali da njezina vlada nije "podlegla opasnosti da promjene krenu u pravcu centralizma u federaciji..."36

Samo u 1982. vlada je skupila 4,5 milijardi USD za otplatu dugova.37 Uvedene su još oštrije restriktivne mjere: valuta je devalvirala za daljnjih 20%; građani su morali plaćati prijelaz granica. Talijanski komunistički list "Unita" pisao je da je Jugoslavija praktički zatvorila granice kao i ostale komunističke zemlje i time prekršila Helsinški sporazum. Uvedeni su bonovi za benzin, a uvoz deterdženata, nekih lijekova i druge robe što obustavljen što smanjen. Vlast je gubila legitimitet.

Vlada Milke Planinc nije uspjela niti je mogla uspjeti riješiti ekonomsku krizu. Jedini je njezin rezultat bio da nije podlegla pritisku za uvođenje jačeg centralizma.

Za njezine je "vladavine" Hrvatska dobila etiketu dogmatske republike, u čemu je bilo nešto istine. Naime, strahujući da promjene ne odvedu u centralizam, hrvatski su političari branili svako slovo, svaki detalj iz koncepcije udruženog rada. M. Planinc je 15. svibnja 1986. predala vođenje savezne vlade prvaku BiH Branku Mikuliću, također tvrdom federalistu.

U borbi za svladavanje krize odlučujuća uloga pripadala je rukovodstvima republika i pokrajina koja vode i svoju i zajedničku politiku Jugoslavije kroz permanentno dogovaranje, koje ima neke sličnosti odnosa među državama, što je Ustavom i legitimirano.

Međutim, republike i pokrajine vrlo su se teško i sporo dogovarale. Iz prethodnoga višedesetljetnoga razvoja poznato je da su još od pedestih stalno na djelu različite tendencije u temeljnim pitanjima razvoja Jugoslavije: pristaše i protivnici "svijeta robne proizvodnje" i tržišnoga mehanizma, pristaše centralizma i federalizma – konfederalizma, pristaše i protivnici autarkičnoga razvoja zemlje itd. i sl. U ekonomskoj krizi nastavljene su intenzivirane naslijeđene diferencijacije u Jugoslaviji o pitanju načina svladavanja krize. Osnovna podjela bila je o pitanju: svladati ekonomsku krizu pomoću postojećega sustava – privrednoga i političkog – ili promjenama u sustavu pa i promjenama nekih temelja sustava.

DPES je, uglavnom, zadovoljio pristaše i jedne i druge političke orijentacije, jer se "zakleo" na Ustav i ZUR, a istodobno je jako naglasio važnost aplikacije tržišnoga mehanizma i potiskivanju etatizma iz privrednoga i političkog života, što je značilo da nije postignut pravi konsenzus.

Ekonomska kriza koja je počela potkraj sedamdesetih (1979) bila je najduža i najdublja stagnacija od 1945. godine.

Prvi, najveći i neodgodiv problem bila je otplata golemih dugova. Toga trenutka u ekonomski život Jugoslavije umiješao se strani kapital. Nastala su dva upravljačka privredna centra: domaći i strani u liku MMF-a – Jugoslavija je morala prihvatiti pravila svjetske igre.

U prvim pregovorima s MMF-om, koji su počeli u jesen 1982. a završili početkom ljeta 1983, jugoslavenska vlada je nakon dramatične rasprave, održane srpnja 1983. u Skupštini SFRJ, prihvatila da država Jugoslavija jamči otplaćivanje svih zajmova, bez obzira na to tko ih je podigao i kakve je rezultate s njima ostvario, i drugo, da će provoditi one mjere ekonomske politike koje MMF smatra nužnim za sanaciju privrede, a to su prije svega: smanjenje svih oblika potrošnje kako bi se dio nacionalnoga dohotka mogao izdvojiti za otplate dugova; prijelaz na politiku realnoga tečaja dinara; uvođenje realnih kamata na sve kredite u zemlji; liberalizacija režima domicilnih cijena, obuzdavanje inflacije, smjer kretanja prema konvertibilnosti dinara i sl. Bio je to diktat svjetskoga kapitala koji je izazvao pravi šok, osobito kod dijela političara i ratnih veterana. Dio javnosti pitao se nije li to početak podrivanja nezavisne pozicije zemlje, koja je za vrijeme Tita bila najveća svetinja i po kojoj je Jugoslavija imala svoj identitet.

Tek kada je postigla sporazum s MMF-om, Jugoslavija je dobila novi kredit od 4,6 milijardi dolara za otplatu 3,3 milijarde duga i za uvoz neophodne robe, sirovina i repromaterijala, bez kojih je prijetila velika opasnost prekida proizvodnje velikoga broja tvornica.

U proljeće 1984. zaključen je novi sporazum s MMF-om kojim se nastavila politika utvrđena prvim sporazumom. Nakon oživljavanja proizvodnje 1984. godine, potpisan je početkom 1985. još jedan sporazum

koji je Jugoslaviji dao nešto malo slobodnije ruke u vođenju ekonomske politike. Sila je, dakle, bila učinkovitija od ideologije.

Otplata dugova međutim nije nikakvo uključivanje u međunarodnu podjelu rada. To je tužni način povezivanja sa svijetom. Ni povećan izvoz, sa znatno sniženim cijenama kako bi se došlo do deviza pod svaku cijenu, radi otplate dugova, također nije nikakvo rješenje. Desetljećima se govorilo o potrebi da stranci ulažu svoj kapital. U jeku ekonomske krize Skupština SFRJ donijela je novi zakon kojim se olakšava investiranje stranoga kapitala, ali su ekonomski rezultati beznačajni. Strani kapital nije pokazao posebnu želju za plasmanom vjerojatno i zbog lošeg stanja jugoslavenske privrede i malog izgleda za ostvarenje profita. Problem je dakle odložen.

Neslaganje u Jugoslaviji o ulaganju stranoga kapitala ima svoju povijest. U cijelomu poslijeratnom razdoblju uvijek su bile jače one političke snage koje su se odupirale "prodoru" stranog kapitala u jugoslavensku privredu. Jugoslavija je, u tom pogledu, "uspijevala" u svojoj samoizolaciji. Trgovala je sa svijetom samo onoliko koliko je bilo najnužnije za uvoz strane opreme i tehnologije koja joj je trebala za industrijalizaciju. Vjerovalo se da je taj put i moguć, pa čak i jedino ispravan i primjeren načelima samoupravljanja.

Ipak, ekonomska je kriza lomila stare ideologijske i političke kriterije i prisiljavala jugoslavenske privredne subjekte na prodor u svijet. Sintetični indikator toga prodiranja jest odnos uvoza prema izvozu. Naime, pokrivenost uvoza izvozom robe koja je potkraj sedamdestih bila pala na ispod 50%, sredinom 1980-ih približila se stopostotnoj pokrivenosti. Taj je rezultat, i pored činjenice strahovite restrikcije uvoza, značajan. Osim starih izvoznika kao što su npr. brodograditelji, u svijet su se "otisnuli" i mnogi novi kao što je sarajevski Energoinvest, zagrebačka Hidroelektra i drugi građevinari.

U toj ekonomskoj krizi prodor u svijet krenuo je više nego i u jednom razdoblju od rata. Ekonomska kriza nije urazumila vladajuće strukture da se u krizi oslone i na privatni sektor.

U Europi nema zemlje s tako neobičnom strukturom poljoprivrede. Više od 80% obradive zemlje drže individualni poljoprivrednici s prosječnim gospodarstvom od oko 3 ha, rasutih na desetak parcela. Seljaci su gotovo posve odbacili stočnu vuču i prešli na traktore, koji se na njihovim patuljastim imanjima koriste desetak dana na godinu. To je potpuno anakrono stanje, nezamislivo u moderno doba. Ali, agrarna politika nema rješenja za taj problem. Društveni sektor ne može ni pomisliti da kupuje zemlju jer je njezina cijena toliko narasla da bi trebalo angažirati cjelokupnu višegodišnju nacionalnu akumulaciju za otkup. Kolektivizacija je nezamisliva. Ona se mogla izvesti samo u godinama revolucionarnoga vatrenog vala, neposredno po uspostavljanju revolucionarne vlasti. Jačanje individualnih jakih proizvođača, čak i uz zabranu angažiranja nadničara, nezamislivo je jer bi sam seljak mogao obrađivati i do 100 ha. S poslovično poznatom priježnošću uz zemlju, takvi proizvođači bi možda čak mogli biti opasni konkurenti poljoprivrednim dobrima.

Pojedinačni pokušaji da se probije tvrdi zid neracionalne strukture poljoprivrede i da se, uz poljoprivredna dobra kao lokomotive tehničko-tehnološkog progresa u poljoprivredi, otvori mogućnost selekcije među seljacima prema stvaranju individualnoga modernog robnog proizvođača poljoprivrednih proizvoda, naišao je na žestok otpor. Paradigmatičan je slučaj Čede Grbića, autora takve koncepcije.38 Njegova je knjiga naišla na oštru kritiku s ideologijskih pozicija. List "Borba", a i drugi, otvorili su svoje stranice pravom izljevu žuči onih koji su u Grbiću vidjeli advokata "kapitalizma" na selu.

Još jedno područje koje ne ovisi toliko o nacionalnoj akumulaciji kao "velika privreda" jest tzv. mala privreda, posebno proizvodno zanatstvo u privatnom vlasništvu. Sve političke strukture prihvatile su da se snažno krene u razvoj male privrede, osim ostalog i zbog gotovo 1.000.000 nezaposlenih, uglavnom mladih ljudi.

No, glavna je prepreka bio strah od kapitalizma, jer "sitna robna proizvodnja rađa kapitalizam svakoga dana i svakoga sata, i to u masovnim razmjerima", kako je to govorio Lenjin.

Međutim, nastali su neki novi otpori na koje se nije računalo. Radilo se o narastajućem otporu istorodnih proizvođača društvenoga sektora. A to se moglo i očekivati. Jer, lako je zamisliti da bi veliku tvornicu namještaja moglo ugroziti 5-6 poduzetnih stolara, sa po 5-6 najamnih radnika koliko ih dopušta zakon. Nije isključeno da bi jaki "farmeri" mogli ugroziti slabije organizirana poljoprivredna dobra itd. itd. A po mentalitetu, zaposleni u socijalističkom sektoru smatraju da ih njihova država mora zaštiti od privatne konkurencije, osobito u situaciji nezaposlenosti i recesije što ih je izazvala kriza.

I na kraju, u privatnom se sektoru mora mnogo, mnogo više raditi nego u društvenom. Autor ovoga teksta ispitivao je više desetaka nezaposlenih mladića zašto se nisu zaposlili kod privatnika. Odgovor je bio: "Kod privatnika se mora raditi, ondje se ne može zabušavati."

Zato nije ni čudno što je u Jugoslaviji u prosjeku uz vlasnika bilo manje od jednoga najamnog radnika (0,8 radnika), a zakon dopušta 5 radnika.

Sve u svemu, svi sintetički pokazatelji govore o neuspjehu svladavanja ekonomske krize, a to potvrđuje i golema inflacija. Umjesto planiranoga smanjenja inflacije na 10% u 1985. godini, ona je stalno rasla i početkom 1985. dostigla je oko 70%, dok su sve europske zemlje (osim Islanda) smanjile inflaciju ispod 10%. Inflacija u Jugoslaviji rasla je ovim tempom: 1980. – 30%, 1981. – 46%, 1984. – 53%.

Standard je pao (1979-1984) 34%, a mirovine čak 40%, investicije su smanjene s 34% društvenog proizvoda u 1980. na 29,6% u 1981, na 27,2% u 1982, na 23,2% u 1983. i na oko 19,5% u 1984. i početkom 1985.

Djelomični su rezultati ipak postignuti: od blizu 4 milijarde dolara deficita, u 1984. je ostvaren suficit od 800 milijuna dolara (uglavnom se to postiglo restrikcijom uvoza) i stopa rasta proizvodnje od 5,5%. Politička se vlast nije usudila posegnuti za još drastičnijim mjerama protiv inflacije, a pitanje je bi li one i uspjele ili bi možda čak dovele i do kolapsa reprodukcije. Karakteristično je da je Skupština SFRJ

1984. odbila zakonski prijedlog kojim se htjelo drastično suzbiti pokrivanje gubitaka iz društvenih fondova radnim organizacijama. Politička vlast je vjerojatno "osjetila" da za takvu mjeru nema u narodu dovoljno autoriteta i legitimiteta.

Godine su prolazile, a politička vlast, koja je upravljala ekonomijom, nije znala naći radikalan i brži izlaz iz te situacije. Nije bilo snažnih inicijativa ni na razini republika i pokrajina ni federacije da se razbije obruč etatizma i da se smjelo i masovno krene na svjetsko tržište. Osim nesloge među republikama, inertno je djelovala apsolutna sigurnost i odsutnost bilo koje vrsti rizika u poslovanju radnih organizacija i ljudi svih funkcija i položaja – od radnika do direktora, od lokalnoga političara do ministara, što traje punih 40 godina. Gotovo nitko nije snosio rizik, ali je zato rizik pao na cijelo društvo, što je dovelo do radničke plaće od 50 do 200 dolara. Tijekom krize nije provedena gotovo nijedna smjena rukovodstava – od poduzeća i općine do republike i federacije – da bi se otvorio put mlađim, ambicioznijim i sposobnijim ljudima. Za takvu vrstu promjena politički i ekonomski sustav nisu imali ugrađene mehanizme. Politička vlast, valjda i sama osjećajuĆi nedovoljnu snagu i legitimitet, nije se usudila na drastične poteze bojeĆi se socijalnih posljedica39 i poremeĆaja odnosa unutar rukovodstava. Osim toga, djelovala je i težnja u svakoj federalnoj jedinici da se sačuva jedinstvo svoga naroda, jer je to jačalo pregovaračku poziciju u federaciji.

U ekonomskoj krizi, zbog stalnog opadanja osobnog dohotka, sve veći broj ljudi okrenuo se stjecanju zarada na druge načine: povećao se rad u "fušu", proširila se "siva" ekonomija, gotovo su se epidemično razvili razni "virtuozni" oblici krađe društvene imovine, zatim neplaćanje stanarina i komunalnih usluga; u krizi su osobito porasle razne špekulacije i crna burza.

Uz to, u krizi su nastali i legalni izvori porasta socijalnih razlika. Karakterističan primjer je štednja građana koja je premašila godišnju masu isplaćenih osobnih dohodaka: u 1983. bilo je na štednji 1.219 mlrd. dinara, a masa isplaćenih osobnih dohodaka iznosila je 1.185,9 mlrd.; u 1984. štednja je bila 1.896 mlrd., a osobni dohoci 1.731,6 mlrd. dinara. Od ukupne je štednje oko 75% bilo u devizama, koje je držalo oko 4 milijuna deviznih štediša. Tijekom prethodnih 10-15 godina masovno se razvio promet devizama među građanima, čime su profitirala turistička područja.

Štedišama je u 1984. isplaćeno 180 mlrd. dinara na ime kamata, što je više nego suma mjesečnih plaća svih zaposlenih u zemlji koja je tada iznosila 144,2 mlrd. din. Naravno, među štedišama su velike socijalne razlike: u poštanskim je štedionicama oko 4% štediša raspolagalo s 45% ukupne štednje, a preostalih 96% ulagača s 55%.

Iako je, zbog slabe i primitivne evidencije, teško dokazati, smatralo se da kriza nije mnogo pogodila privatni sektor i bolje stojeće poljoprivrednike jer su se škare cijena otvarale u korist poljoprivrednih proizvoda i usluga.

Fenomen porasta socijalnih razlika potakao je, inače stalno prisutnu, ideološko-politièku diferencijaciju u Savezu komunista i u društvu za i protiv ukidanja stjecanja dohotka od štednje i slièni

izvora, za i protiv toleriranja tendencije “porasta kapitalistièkih elemenata”. Predlagalo se da se èak i isplaæene kamate oporezuju; to je odbijeno s obrazloženjem da je stopa inflacije još iznad kamatne stope.

Drastičan pad standarda, bez presedana u Europi, otvorio je političko i sociološko pitanje: zašto u krizi nije bilo socijalnih nemira, za razliku i od razvijenih zemalja zapada gdje svaki postotak pada dostignutoga standarda izaziva štrajkove i nemire (Njemačka, Engleska, Nizozemska, Belgija, Italija) pa i od nerazvijenih, gdje također dolazi do nemira kada se ugrozi egzistencijalni minimum (Tunis, Maroko, npr.). Za vrijeme ekonomske krize nije bilo više štrajkova nego u doba prosperiteta.

Sociolog Josip Županov smatra da do socijalnih nemira nije došlo iz dva razloga: prvo, zbog nade ljudi da, u ciklusu kretanja, nakon “loših godina dolaze dobre godine”, i drugo, što je društveni sustav imao mnogo ventila za “ispust” nezadovoljstava. Iz ovoga drugog argumenta vrijedi dio citirati:

“... postoje ventili koji uspješno odvode paru i smanjuju tlak u kotlu. To su vrlo visoka bolovanja, substandardan rad, ‘siva ekonomija’, rasprostranjene krađe i masovno neplaĆanje računa (kao jedan aspekt erozije građanske discipline i pravnog sistema)... ...eksplozija pretpostavlja koncentraciju nezadovoljstva i polarizaciju sukobljenih interesa...

...Naš institucionalni sistem ne dopušta polarizaciju – on vodi fragmentiranju interesa i disperzije nezadovoljstva. Za naš institucionalni sistem karakteristično je da se dominantni problemi pojedinca i OUR-a rješavaju na nivou općine, a na tom nivou institucionalni sistem predstavlja skelet za razvoj neformalnih mreža, u kojima dominiraju familijarno-patrijarhalne veze i u općini i u OUR-u. Sve, pa čak i trivijalne, stvari rješavaju se na neformalnom nivou. U tim gustim mrežama uzajamnih razmjena i zavisnosti svaki pojedinac, oslanjajući se na široku socijalu (gustu mrežu socijalnih prava), izrađuje svoj vlastiti ‘projekt’ održanja i života, što dalje pojačava stabilizatornu funkciju institucionalnog sistema... Kolektivna akcija može biti uspješna samo ako je orijentirana prema promjeni stanja – a većina radne populacije ne želi promjenu od društva uravnilokve i socio-ekonomske sigurnosti, koja im uz minimalni dohodak garantira mnoga prava – prema neizvjesnostima ekonomske diferencijacije i promjeni kriterija vrednovanja što ga implicira tržna ekonomija. Orijentacija na status quo isključuje autonomnu borbu za veći komad kruha i orijentira ponašanje na borbu protiv socijalnih razlika...”

Županovljevoj argumentaciji moglo bi se dodati još nekoliko činitelja među koje bi vjerojatno spadalo i pamćenje da neredi na našemu prostoru mogu dovesti do tragičnih rezultata, strah od povratka na neostaljinizam, nada u mogućnost prevladavanja zastoja i stagnacije samoupravljanja itd.

Kakav bi se zaključak mogao formulirati iz prethodne analize?

Prethodna analiza borbe za svladavanje ekonomske krize u prvih 6-7 godina (1979-1986) pokazuje da su postignuti minimalni rezultati.

Na strani uspjeha svakako je na prvomu mjestu potpuno svladavanje deficita u poslovanju s inozemstvom. Deficit je iznosio 1979. godine 3.656 milijuna USD, 1980. je smanjen na 1.929, tj. gotovo na

pola; 1981. je dalje smanjen na 1.056, opet gotovo na pola; 1982. je bio 464 mil. dolara, a 1983. je ostvaren suficit od 274 milijuna dolara te u 1984. suficit od oko 800 milijuna dolara.[40] Pokrivenost uvoza izvozom tekla je ovako: 1979. – 48,5%, 1983. – 80,7%, a 1984. oko 86% s tendencijom da se cijeli uvoz pokrije izvozom. Počeo se smanjivati i sadržaj uvoznih elemenata u domaćoj proizvodnji i potrošnji: uvozni sadržaj u finalnoj proizvodnji iznosio je 1974. – 19,9%, 1980. – 16,2%, u 1982. godini 15,8%; a u osobnoj i općoj potrošnji od 1974. do 1982. pao je s 32,0% na 23,8%.

Nažalost, ta pozitivna strana ima i svoje naličje: deficit je svladan drastičnim ograničenjem uvoza, koji je pao s 19,528 u 1981. na 12,5 milijardi USD u 1984, a izvoz je od 1981. do 1985. ostao gotovo isti (oko 10 milijardi), odnosno faktički niži, s obzirom na vrijednost.

Sitni pomaci desili su se u tokovima proširene reprodukcije. Nekadašnji "ideal", da privredne organizacije ostvare što veći stupanj samofinanciranja, kao da se počeo ostvarivati, što pokazuje sljedeća struktura ulaganja u osnovna sredstva po nosiocima (u postotcima):

Godina	Sredstva privrednih organizacija	Ustanove i ostalo	Banke	DPZ	Ukupno
1964.	29,5	6,2	31,4	36,5	100
1966.	39,3	6,6	38,9	15,2	100
1968.	31,3	6,0	47,1	15,7	100
1970.	27,4	10,3	51,2	15,7	100
1972.	29,6	8,0	42,5	19,9	100
1974.	35,1	9,7	37,5	17,7	100
1976.	34,5	13,9	38,6	13,0	100
1978.	34,4	11,9	46,6	7,1	100
1980.	32,7	13,9	46,4	7,0	100
1981.	34,5	14,0	43,1	7,9	100
1982.	40,0	15,1	35,9	9,0	100
1983.	45,3	14,3	30,1	10,3	100

Prvi put od uvođenja radničkoga samoupravljanja sredstva privrednih organizacija približavaju se prema 50%, a zajedno sa sredstvima ustanova, koje imaju sličan status, blizu 60%. Udio banaka pao je s više od 50% u 1970. na 30% u 1983.

Na strani uspjeha DPES-a jest i početak oživljavanja industrijske proizvodnje koja je 1984. ostvarila stopu rasta od 5,5%.

Odnos snaga blokirao je radikalne promjene u privrednom sustavu. Nisu nadvladale ni snage tržišnoga mehanizma ni njihovi protivnici. Društvo kao cjelina strahuje od posljedica promjena u bilo kojemu smjeru. Veoma je indikativno kolebanje vodećih snaga društva: one su se složile s uvođenjem realnih kamata, a kada se pokazalo da se građani štediše "bogate" na kamatama, društvo se pokolebalo – niti je to zabranjivalo niti podržavalo. Postignut je konsenzus da se podrži razvoj privatnoga sektora u maloj privredi, a uskoro zatim dio tiska krenuo je u kampanju "protiv nicanja kapitalističkih elemenata u samoupravnom socijalizmu" itd. Sve u svemu, na osnovi mršavih rezultata borbe s ekonomskom krizom počela se, sredinom osamdesetih, širiti spoznaja da je DPES doživio neuspjeh i da treba ili "tragati za alternativom ili sačuvati status quo".

3. Izbijanje albanskoga nacionalnog pokreta – udari Srbije na autonomiju pokrajina i na jugoslavenski federalizam

U rano proljeće 1981, nepunu godinu dana nakon Titove smrti, iznenadno i eruptivno izbili su nemiri u obliku demonstracija u glavnom gradu Kosova, Prištini, i u gotovo svim većim mjestima u Pokrajini.

Glavna politička parola u demonstracijama, u kojima je sudjelovala uglavnom studentska i školska omladina, bila je "Kosovo – Republika".

U jesen 1981. Centralni komitet SKJ donio je političku platformu41 kojom je definirao uzroke pobune i politiku sanacije na Kosovu.

U vremenu od 1. siječnja 1981. do 30. lipnja 1984. sudovi su osudili na vremenske kazne 585 osoba, uglavnom studenata, učenika i intelektualaca.42

Platforma nalazi da su demonstranti imali ideju o stvaranju "Velike Albanije", koja uključuje Kosovo i one dijelove Makedonije i Crne Gore u kojima žive Albanci. Ta je ideja nastala u doba buđenja i stvaranja nacionalne svijesti balkanskih naroda koji su, bez iznimke, težili stvaranju svojih "velikih" nacionalnih država.

Platforma definira:

"...U nacionalnom pokretu albanskog naroda – kao i kod većine balkanskih i drugih naroda – razvila se u toku posljednjih stotinjak godina ... zabluda o 'Velikoj Albaniji', 'Velikoj Bugarskoj', kao i zabluda o 'Velikoj Srbiji', 'Velikoj Hrvatskoj' i tome slično..."43 Nasuprot takvim idejama balkanskih buržoazija, KPJ/SKJ je politička prava Albanaca podigla na razinu ostalih naroda Jugoslavije.

“U odlučivanju o osnovnim pitanjima društvenog kretanja i ustavnog sistema SFRJ, pokrajine imaju ista prava, dužnosti i obveze kao i republike. Socijalističke autonomne pokrajine suvereno odlučuju o svom ekonomskom razvoju ... donose svoje ustave, zakone i propise, imaju svoje organe, zakonodavna tijela i ustanove kao i socijalističke republike...”44

Istodobno je u posljednjih četvrt stoljeća Jugoslavija investirala velika sredstva za brži razvitak Kosova, što je rezultiralo stvaranjem nove privredne i socijalne strukture. To ilustriraju ovi podaci:

– udio poljoprivrednog stanovništva smanjen je s oko 80% na 36% u 1980. godini

– udio industrije u društvenom proizvodu povećan je sa 16,1% koliki je bio 1947. na 38,7% u 1979, a udio poljoprivrede smanjen s 58,9% na 20,9%

– industrijska proizvodnja povećana je 18 puta

– poljoprivredna proizvodnja povećala se od 1955. godine 3 puta

– broj zaposlenih povećao se 4,7 puta

– po stupnju obrazovanja zaposlenog osoblja Kosovo je, s posljednjeg mjesta, dostiglo prosjek Jugoslavije i zauzelo treće mjesto u zemlji

– broj stanovnika na jednog liječnika smanjen je s 11.938 u 1950. na 1.800 u 1979. godini

– ljudski vijek povećao se s 45 na 68 godina

– svaki treći stanovnik početkom osamdesetih bio je na školovanju (oko 450.000 učenika i studenata)

– od samo nekoliko biblioteka i kinematografa izrasla je mreža od 385 biblioteka, 8 kazališta, 5 muzeja, a izdaje se oko 370 naslova knjiga i brošura, izlazi 32 časopisa, 60 dnevnih i periodičnih listova

– izgrađen je vrlo moderan radio-televizijski centar

– osnovana je Akademija znanosti i umjetnosti, itd.45

Kudikamo najveći dio akumulacije za razvoj dolazio je iz fondova federacije. Od ukupnoga iznosa saveznog fonda 42,5% prima Kosovo, a ostalo dijele tri nedovoljno razvijene republike.

Pa ipak, iako je Kosovo za isto vremensko razdoblje ostvarilo relativno veći napredak nego bilo koji dio Jugoslavije, njegovo se zaostajanje povećavalo. Ono je 1947. godine bilo na 52% jugoslavenskog prosjeka, a početkom osamdesetih palo je na oko 28%.46 Posebno je akutan i dugotrajan problem golema nezaposlenost. Samo oko 20% radno sposobnoga stanovništva zaposleno je u društvenom sektoru, što je, vjerojatno, najniži stupanj zaposlenosti u Europi.

Specifično obilježje u razvoju albanske narodnosti u Jugoslaviji jest permanentno visok priraštaj, bez presedana u Europi. Broj Albanaca na Kosovu za 20 godina (1961-1981) povećao se sa 646.000 na 1.227.000, gotovo dvostruko, što je radikalno promijenilo nacionalni sastav Pokrajine: udio Albanaca od 1961. do 1981. povećao se od 67% na 77,5%, udio Srba opao je s 18% na 13%, udio Crnogoraca s 3,9% na 1,7%, a Turaka s 1,0% na 0,9%.47

Gdje su dakle osnovni uzroci događaja na Kosovu 1981. godine ako nisu ni u ustavno-pravnom i političkom položaju Kosova, pa ni u općemu društvenom razvoju iako je on bio usporen.

Platforma je našla da su osnovni uzroci sljedeći:

Prvo, još uvijek "žive nacionalističke i druge reakcionarne snage i tendencije".

Drugo, politika rukovodstva Kosova, koje se orijentiralo uglavnom na fondove federacije za razvoj, šireći među kadrovima i masama svijest o nedovoljnoj pomoći Jugoslavije. U tom duhu ono je uputilo protestno pismo Predsjedništvu SFRJ i Predsjedništvu CK SKJ u kojemu je izražavalo nezadovoljstvo već postignutim dogovorom republika i pokrajina o društvenom planu za razdoblje 1980-1985. "prijeteći" da će se protestom i nezadovoljstvom ići u javnost.

Treće, golema disproporcija između mogućnosti privrede da otvara nova radna mjesta i velikog broja novostasale inteligencije, studenata i učenika, koji su se školovali manje za privredu, a više za razne društvene službe.

Četvrto, autarkična privredna politika i smjer političko-kulturnog zatvaranja prema SR Srbiji, a i Jugoslaviji.

Peto, razvijanje birokratsko-etatističke vlasti umjesto samoupravljanja u svim društvenim sredinama.

Tim uzrocima "Platforma" dodaje i neprijateljski utjecaj iz Albanije, o čemu će se posebno govoriti.

Teze CK SKJ da se revolt Albanaca nije mogao očekivati ni smio dogoditi zato što su Albanci dobili autonomiju i ostvarili ubrzaniji društveni razvitak, bile su pogrešne. Upravo je to, a posebno stvaranje masovne inteligencije stimuliralo albanski nacionalni pokret kao, naravno, i raniji teror u Kraljevini Jugoslaviji i u godinama vladavine Udbe do pada A. Rankovića.

Da bi se saniralo stanje na Kosovu, CK SKJ je naložio da se poduzeća iz Srbije i svih ostalih republika i SAP Vojvodine što više povezuju kako bi se Kosovo organski u što većoj mjeri integriralo brojnim vezama u stvaranju zajedničkoga dohotka.

Svi dokumenti SKJ u povodu teške političke krize na Kosovu afirmirali su i još jednom potvrdili ustavnu poziciju SAP Kosova kao dijela SR Srbije i konstitutivnog elementa jugoslavenske federacije, ali istodobno, CK SKJ je podržao inicijativu rukovodstva Srbije da "... razmotri praksu dosadašnjeg ostvarivanja odredbi Ustava SFRJ kao i Ustava SR Srbije i ustava socijalističkih autonomnih pokrajina, koje se tiču ustavno-pravnog položaja pokrajina u SR Srbiji...",48 čime je odškrinuo vrata stvarnoj reviziji Ustava.

Osim rečenog, program sanacije političke situacije na Kosovu obuhvaća niz zadataka u području obrazovanja, kulture, razvojne politike, borbe protiv iredentizma itd. U programu su i mjere za sprečavanje iseljavanja Srba i Crnogoraca s Kosova. Afirmirana je prijašnja politika dobrosusjedskih odnosa s Albanijom, naravno, uz zahtjeve da se spriječi antijugoslavenska djelatnost u toj zemlji.

Događaji na Kosovu imali su još jedan važan aspekt: "otvorili" su i mogućnost da državno-centralističke snage ugroze jugoslavenski federalizam. Do toga nije došlo odmah zbog niza razloga. Dio srpskih komunista još je stajao na pozicijama federalizma. Na istim su pozicijama bila i rukovodstva i članstvo ostalih republika i pokrajine Vojvodine, jer su bili svjesni da bi dovođenje u pitanje autonomije SAP Kosovo, otvorilo političku krizu Jugoslavije s nedoglednim posljedicama, na što je snažno, dramatično i veoma otvoreno upozorio V. Bakarić.

Nadalje, bez čvrstoga stava da se obrani autonomija Kosova nezamislivo je bilo uključiti šire albanske mase u borbu protiv albanskog iredentizma.

Nakon događaja na Kosovu, širilo se uvjerenje da samo srpski narod nema svoje države u jugoslavenskoj federaciji. U takvoj zagrijanoj atmosferi srpsko rukovodstvo je odmah nakon nemira na Kosovu otvorilo pitanje konstitucije Srbije kao države u jugoslavenskoj federaciji. Točnije i preciznije rečeno, otvoreno je pitanje ustavnog položaja SAP Vojvodine i SAP Kosova u SR Srbiji, a time i pitanje jugoslavenskog federalizama.

Inicijativu za ograničenje autonomije pokrajina pokrenulo je republičko rukovodstvo Srbije u proljeće 1981, neposredno nakon demonstracija.

Na sjednici CK SK Srbije, 24, 25. i 26. prosinca 1981, rukovodstvo SR Srbije deklariralo je da ne traži promjene Ustava i da ne dovodi u pitanje autonomiju pokrajina, nego da traži putove i načine kako da se ostvari jedinstvo i zajedništvo tako da i SR Srbija bude konstituirana kao državna i samoupravna društvena zajednica. Rukvodstvo SR Srbije nedvosmisleno je zauzelo stav da ne može prihvatiti faktično stanje tolikoga i takvog odvajanja pokrajina od Republike. Trodnevna rasprava, koja je na trenutke bila i dramatična, pokazala je velike političke razlike među članovima Centralnog komiteta iz pokrajina i onih iz tzv. uže Srbije.

Na toj trodnevnoj debati težište kritike bilo je preneseno na političko rukovodstvo SAP Vojvodine, jer je ranijom višemjesečnom političkom akcijom i diferencijacijom na Kosovu to već bilo obavljeno.

Iz rasprave u kojoj je sudjelovala golema većina članova Centralnog komiteta (njih 89) izdvojit ćemo samo nekoliko naglasaka najistaknutijih političara da bismo ilustrirali političke stavove o problemima položaja autonomnih pokrajina u SR Srbiji i jugoslavenskoj federaciji.

Petar Stambolić, vodeća politička ličnost Srbije i jedan od vodećih jugoslavenskih političara, ocijenio je da je na djelu bila tendencija "...'odvajanja' pokrajina od republike kao cjeline...",49 čime se "SR Srbiji osporavaju ona svojstva koja ona ima kao nacionalna država srpskog naroda, i drugih naroda i narodnosti koji žive u njoj..."50 Srbija se "dezintegrira i kao državna i kao samoupravna društveno-politička zajednica, pa tako i Jugoslavija..."51

Najpotpuniju i najradikalniju elaboraciju odnosa u SR Srbiji dao je istaknuti srpski političar Draža Marković. On je ustvrdio da je problem tih odnosa "veoma dugo otvoren...", da je bio tabu tema i da je o njima raspravljano "samo interno".

Kao jedan od inicijatora izrade analize odnosa u SR Srbiji 1977. ("Plava knjiga"), objasnio je da je ona od nekih bila osuđena kao "grozotna, centralistička, unitaristička, antisamoupravna, antisocijalistička...",52 ali da zbog odnosa snaga nije problem doveden do kraja. Godine 1981. i odnos snaga se izmijenio i nastale su nove promjene. I to u tri smjera: prvo, zahvaljujući demokratizaciji nema više mogućnosti "... da se o ovim i drugim značajnim pitanjima ne raspravlja otvoreno demokratski i argumentirano ... ne može se više tako raditi (mimo javnosti, D.B.), htjeli mi to ili ne", drugo, 1977. godine nije bilo jedinstva u rukovodstvu Saveza komunista Srbije, a danas to jedinstvo postoji, i treće, iskustvo kontrarevolucionalnih događaja na Kosovu.53 U tezi o promjeni odnosa snaga Marković misli na Titovu smrt.

Po mišljenju Markovića, "srpski komunisti ... ne mogu vječito nositi grijeh velikosrpske hegemonističke buržoazije", niti se može mašući "crvenom maramom opasnosti od srpskog hegemonizma ... a priori vršiti pritisak na srpske komuniste".54

Miloš Minić, veoma istaknuti srpski i jugoslavenski funkcionar, složio se s postojanjem problema jedinstva Srbije, ali se zalagao da se uzmu u obzir obje tendencije: i "autonomaška" i državno-centralistička. Njegove teze nisu naišle na pozitivan odjek, osim kod članova CK iz pokrajina.

Dodajmo još, više radi ilustracije uzbudljivosti atmosfere, raspravu Stoleta Jankovića, filmskog redatelja, člana Centralnog komiteta. On je u političkim stajalištima članova CK iz Vojvodine vidio njihovu i želju i cilj da unesu "nejedinstvo i razdor u Savez komunista Srbije", da se razbije Socijalistička Republika Srbija itd. I dalje: "...sjednica Pokrajinskog komiteta Saveza komunista Vojvodine od srpnja mjeseca ove godine, javna istupanja nekih drugova, kao i akcija koja je iza toga slijedila, primjer su bez presedana u povijesti KPJ-SKJ..."55

I dalje: "Kada sve ovo teče na ovakav način u Vojvodini, i kada se pođe od svega onoga što se dešavalo i dešava na Kosovu, gdje su još uvijek ... 'vojska i milicija' ... kako možemo govoriti o jedinstvenim i ravnopravnim odnosima kada to sve ima karakter napetih, zategnutih odnosa, uz punu prisutnost međusobnog nepovjerenja..."56

On je optužio političare i Kosova i Vojvodine da su htjeli ostvariti autonomnu republiku Kosovo i autonomnu republiku Vojvodinu, dodavši da "Srbi nemaju sami svoju državu, jer su se nje odrekli u interesu zajedničkog življenja s drugim narodima i narodnostima..."

Članovi CK SK Srbije iz pokrajina podržavali su sve one stavove koji su izražavali politiku veće samoupravne integracije SR Srbije, ali su decidirano upućivali na opasnost republičkog centralizma, etatizma i birokratske subordinacije.

Vojvođanski političari, i srpske i ostalih narodnosti, kao i kosovski političari, "osjetili su da se javljaju neke snage u Srbiji koje žele promijeniti politiku KPJ-SKJ o međunacionalnim odnosima". Istaknuti vojvođanski političar Dušan Popović kaže:

"... Sada se množe neki tobože teorijski radovi i drugi napisi u kojima se, sa stanovišta državnosti, pripadnicima narodnosti poručuje da nisu ravnopravni... Već pola godine neka glasila informiranja, revije i ishitreni pseudoznanstveni skupovi vode kampanju omalovažavanja i diskreditiranja socijalističkih autonomnih pokrajina, što se prepleće s dovođenjem u sumnju ili negiranjem pojedinih tekovina revolucionarnog razvoja našeg društva, samoupravljanja, ravnopravnosti i ustavnog sustava, a naročito jugoslavenskog federalizma..."57

Iste stavove izložili su i ostali "pokrajinci".

Ilijaz Kurteši, jedan od vodećih političara Kosova, osudio je albanski nacionalizam u svom narodu, a također i obje tendencije u Srbiji – centralističku i separatističku – i izjasnio se za rješenje problema na osnovama Ustava 1974. godine. Rekao je: "... nastanak (pokrajina) nije rezultat kompromisa i dogovora za 'zelenim stolom', već je uvjetovan zakonitošću procesa koji je usmjeravan stavovima i politikom KPJ. Te elementarne činjenice ponekad se u raspravama nedovoljno uzimaju u obzir..."58 Implicitno je molio i apelirao da se ne dira u Ustav 1974. – kako bi se ojačala pozicija onih Albanaca koji se bore protiv albanskog nacionalizma, jer će se na toj osnovi on i najdjelotvornije poraziti. U tom smislu je prvo, iznio kritiku rada organa Pokrajine, a zatim rekao: "... nije dobro što se od strane pojedinaca, pa i pojedinih organa, neki problemi ostvarivanja zajedništva stavljaju u funkciju događaja na Kosovu. To je pokušaj onemogućavanja da se normalno radi baš u ovim složenim uvjetima. Kao da je netko jedva čekao da do ovoga dođe da bi izvršio pritisak na promjene ne samo ponašanja nego i suštinskih pozicija..."59

U stvari, Kurteši je poručio da je nemoguće tražiti od Albanaca komunista da se žrtvuju u borbi protiv albanskih nacionalista ako se ne bi poštovala autonomija Kosova.

Na kraju trodnevne sjednice Centralni komitet SKS je u zaključcima redefinirao politiku odnosa u Srbiji. Kada se tekst "očisti" od suvišnih i ideologiziranih riječi, čega je u svim dokumentima uvijek bilo i previše jer se oni donose jednoglasno, a trebaju zadovoljiti različite interese, onda bi se mogli izvući i citirati ovi zaključci:

– "Centralni komitet stoji na stanovištu da ustavna rješenja ... daju čvrste garancije i protiv centralizma (republike, D.B.) i protiv svih vidova partikularizma i separatizma (pokrajina, D.B.)..."60

– put stvaranja jedinstva i zajedništva u SR Srbiji je "što šire udruživanje rada i sredstava organizacija udruženog rada"61

– državne funkcije pokrajina objedinit će se, posebno općenarodna obrana, državna sigurnost, međunarodna suradnja i sl.

Na kraju Centralni komitet deklarira: “Savez komunista Srbije odlučno će se boriti za dosljedno ostvarivanje ustavnih funkcija SR Srbije i socijalističkih autonomnih pokrajina Vojvodine i Kosova, koje su sastavni dio SR Srbije i konstitutivni element jugoslavenske federacije.”62

Cilj koji je političko rukovodstvo htjelo raspravom postići, postignut je: otvoren je put reviziji Ustava.

Tri godine nakon 18. sjednice CK SK Srbije održana je njegova dvodnevna, također 18. sjednica novoga saziva, 23. i 24. studenoga 1984. Između tih dviju sjednica u političkom životu Jugoslavije razvilo se u velikom dijelu javnosti uvjerenje da su dezintegracijski procesi doveli Jugoslaviju na rub raspada. Ta avet raspadanja kružila je beskrajnim sastancima, okruglim stolovima, znanstvenim skupovima i simpozijima, u tisku, radiju i televiziji, poglavito u Beogradu, dok su neke druge sredine to pratile s pomiješanim osjećajem. Negdje ta teza nije imala jačeg odjeka, neke je ostavljala indiferentnima, a neki su se plašili neželjenih zaokreta u društvenom razvoju, ali se posvuda širila zabrinutost za budućnost.

U raspravama pojedinih članova CK SK Srbije teza o dezintegraciji bila je snažno podvučena. U tom smislu karakteristična je rasprava člana Centralnog komiteta Slobodana Miloševića.

Slobodan Milošević smatra da su otpori promjenama u političkom sustavu na crti održavanja i konzerviranja autarkičnosti republika i pokrajina i smatra da se ne treba bojati ni otvaranja političke krize da bi se došlo do jedinstva zemlje pa u tom smislu kaže:

“Ako se nama prijeti da ćemo pokretanjem ovih pitanja ući u političku krizu – onda neka uđemo, jer to je kriza loma na pitanju: jedinstvo ili separatizam. U toj krizi separatizam neće proći, jer se cio narod izjasnio za jedinstvo. Rukovodstvo koje nije u stanju to vidjeti, gubi povjerenje naroda – i treba ga izgubiti. Ako politika dezintegracije i separatizma ne siđe sa scene, ovo društvo nema perspektivu; ono se mora raspasti...

...Mi moramo raditi brzo. Ovo kažem zato što mislim da se nedovoljno sagledava sva ozbiljnost stanja u kome se nalazimo...”63

Plenumom je predloženo da se sredstva koja SR Srbija daje u Savezni fond za razvoj Kosova plasiraju izravno, a ne preko Saveznog fonda.

Članovi Centralnog komiteta iz pokrajina istupali su s podacima i argumentima o uspješnom procesu udruživanja rada i sredstava unutar republike kao glavnom sredstvu organskoga jačanja jedinstva i zajedništva. Iznijeli su i podatke da je donesen Zakon o narodnoj obrani, o unutrašnjim poslovima, o državljanstvu – oko 40 raznih zakona. Oni su se žalili da je politički život pod pritiscima sredstava masmedija, koji “zbunjuju, izazivaju gnjev i stvaraju nepovjerenje prema rukovodstvima i u Pokrajini i u Republici...”64

Što se tiče statusa fonda za razvoj Kosova i načina prikupljanja sredstava, njihovi predstavnici – i Albanci i Srbi – izjasnili su se da "za sada u njegovu funkciju, način ubiranja i raspored sredstava ne treba dirati..."65

U pogledu odnosa u federaciji "Savez komunista Srbije s jedne strane odlučno odbacuje svaki pokušaj uspostavljanja birokratskog centralizma i unitarizma, ali je, s druge strane, protiv republičkog i pokrajinskog zatvaranja i etatizma, partikularističkih i separatističkih tendencija, pojava slabljenja uloge federacije i njezinih organa, neizvršavanja saveznih zakona, pretvaranja organa federacije u neku vrstu međurepubličkih komiteta, što usporava i blokira donošenje odluka i njihovu provedbu..."66

Dalje SK Srbije traži "promjene u samoupravnoj organiziranosti velikih sustava (željeznica, PTT, elektroprivreda i sl.) koji će biti zasnovani na tehno-ekonomskom jedinstvu i omogućiti njihovo ekonomski racionalno i efikasno funkcioniranje...",67 što je praktički značilo da te sustave treba organizirati na razini federacije.

Također se traži da se spriječi primjena načela suglasnosti u federaciji izvan Ustavom utvrđenih okvira, a da se odluke donose procedurom većinskog odlučivanja (glasanjem) kada je to Ustavom predviđeno. Treba spriječiti i tendenciju da se Savezno vijeće Skupštine SFRJ ne pretvara u drugo vijeće republika i pokrajina. Potrebno je jednako tako načelo pariteta striktno primjenjivati u organima federacije, ali u granicama utvrđenim Ustavom. Predloženo je da se do idućeg, XIII. kongresa SKJ preispita i način izbora i metoda rada Centralnog komiteta i njegova predsjedništva, u duhu reafirmacije demokratskog centralizma.68

I na ovoj sjednici CK SK Srbije "pokrajinci" iz obiju pokrajina tvrdili su da njihovoj autonomiji prijeti opasnost.

Između dviju sjednica CK SK Srbije održan je Dvanaesti kongres SKJ (26-29. lipnja 1982) – dvije godine nakon Titove i tri godine nakon Kardeljeve smrti, godinu dana nakon nemira na Kosovu, u doba ekonomske krize, izrade DPES-a i pri sve jačem pritisku i za promjene u društvenom sustavu.69

Kongresni dokumenti počinju s izvještajem o radu u međukongresnom razdoblju i već na njegovu početku pod naslovom "Historijsko djelo Tita i Kardelja – trajna osnova i putokaz razvoja socijalističke revolucije", definiraju sudove i odnos Kongresa prema djelu Tita i Kardelja u prošlosti i budućnosti.

Iz opširnog teksta o djelu Tita i Kardelja čini se da sljedeći dio daje sintezu i opredijeljenost za politiku budućega razvoja društva. Evo citata:

"Dvanaesti kongres Saveza komunista Jugoslavije prvi je nakon pobjede revolucije i stvaranja socijalističke Jugoslavije u čijem radu ne sudjeluju velikani našega revolucionarnog pokreta – Josip Broz Tito i Edvard Kardelj. Njihovo djelo neprolazne vrijednosti nije samo dragocjeno revolucionarno naslijeđe koje su nam ostavili već i neodvojiv dio samih osnova naše sadašnje i sutrašnje borbe za socijalizam i socijalističko samoupravljanje, za nacionalnu i ljudsku slobodu i sreću."

Ostali dio teksta o djelu Tita i Kardelja uglavnom je razrada citiranog stava. Dvanaesti kongres SKJ, dakle, bezrezervno prihvaća ideje i djelo lidera revolucije kao trajnu osnovu i putokaz za daljnji društveni razvoj Jugoslavije. Nijedan delegat na Kongresu nije, ni implicitno, izrazio sklonost prema kritičkoj raspravi o Titovoj političkoj baštini, iako je bilo nemalo razlika u ocjeni situacije i u pogledima na budući razvoj.

Kongres je veoma visoko ocijenio rezultate kako poslijeratnog tako i međukongresnoga razdoblja (1978-1982). "Položaj naše zemlje u svijetu je iz temelja promijenjen: od nekadašnje balkanske provincije, monete za poravnanje u međusobnim obračunima velikih sila, Jugoslavija je, pod vodstvom SKJ i druga Tita, postala samostalan, nezavisan faktor u međunarodnim odnosima, s visokim ugledom u svijetu. Unutrašnja slika zemlje i život ljudi u njoj također su iz osnova promijenjeni..."70

Jugoslavija je postala srednje razvijena zemlja sa stalnim dinamičnim razvojem: dok se ostali svijet od 1950. do 1980. razvijao po stopi rasta od 4,7%, Jugoslavija je imala stopu od 6,4%. Ta je stopa u Jugoslaviji 1950. bila na razini 64% one u svijetu, a 1980. je dostigla 141%. U desetljeću 1970-1980. razvijene kapitalističke zemlje ostvarile su stopu rasta društvenoga proizvoda 3,5%, SSSR, zemlje istočne Europe i Kina 5,5%, zemlje u razvoju 5,7%, a Jugoslavija 6%. U međukongresnom razdoblju (1978-1981) društveni proizvod po stanovniku povećan je od 1.843 na 2.789 USD, broj novozaposlenih za oko 800.000 itd.71

Rasprava o problemu pozicije i uloge SKJ u društvu nije dala ni jedan novi element niti je analizirala kako se ostvaruje koncepcija definirana u Programu SKJ.

"Velike teorijske teme" koje su se prije postavljale – partija i država, partija i klasa, partija i pokret, partija i upravljačke strukture itd. – nisu na Kongresu bile predmetom rasprave, tako da je teorijsko-ideologijska razina, u usporedbi s većinom prijašnjih kongresa, bila mnogo niža.

Na XII. kongresu zatražena je totalna revizija partijske politike i odnosa na osnovi unitarizma i centralizma. Najeksplicitniji u tome shvaćanju bio je Rade Končar, sin ratnog prvaka KPH Rade Končara. On je u svom govoru tražio "jedinstvo – jedinstvo razvoja, jedinstvo ekonomske politike, jedinstvo samoupravnog planiranja, jedinstvo samoupravljanja, jedinstvo uvjeta privređivanja, jedinstvo Saveza komunista..." Odbio je kategoriju zajedništva jer "nama je potrebno jedinstvo". Implicitno je osudio i reformu federacije početkom sedamdesetih rekavši kako je "sedamdesetih godina – nama progurana teza: razjedinimo se da bismo se bolje ujedinili, i mislim da smo se do sada vrlo efikasno razjedinili..."72 Pozvao se na to da je tako "govoreno i na kongresu Saveza boraca Jugoslavije".

Rade Končar je svoju ideju formulirao u obliku prijedloga amandmana na Statut SKJ, podsjetivši delegate Kongresa da govori kao član Gradskoga komiteta Beograda, član Predsjedništva istog komiteta, predsjednik poslovodnog odbora SOUR-a Jugobrod, te da su njegovi amandmani zasnovani na zaključcima općinske organizacije Novog Beograda. Na prijedlog predsjednika komisije za statut, Branka Mikulića, Kongres je odbacio Končareve amandmane.

Kongres je također odbio i druge prijedloge kojima se, u ime jedinstva, tražilo ograničavanje samostalnosti Saveza komunista u republikama i pokrajinama.

4. Pat pozicija u sukobu Srbije s ostalom Jugoslavijom sredinom 1980-ih

Nametnuta Titovim nalogom u posljednjoj godini njegova života, glavna tema rasprava iz područja političkoga sustava početkom 1980-ih bilo je kolektivno rukovođenje, kojim se smjeralo omekšavanju okoštale birokratske strukture. Rasprave o toj temi mogle su otvoriti putove za značajne pomake u demokratizaciji političkoga života. Međutim, Srbija je, na plimi kampanje za reviziju Ustava, ostalim republikama i pokrajinama nametnula problem funkcioniranja federalizma pod imenom generalne rasprave o promjenama u cjelovitu političkom sustavu.

Na XII. kongresu SKJ 1982. podnesen je prijedlog da se, usporedno s radom Savezne komisije za izradu DPES-a, odmah osnuje i Savezna komisija za politički sustav tako da bi se mogle istodobno provesti promjene i u privrednom i u političkom sustavu i time izvela reforma cjelokupnoga društvenog uređenja. Autor te inicijative bio je Najdan Pašić, član CK SKJ i jedan od vodećih srpskih stručnjaka za politički sustav. Savezna komisija za politički sustav na čelu s Josipom Vrhovcem osnovana je tek 1983.

Usporedno s radom obiju komisija iz Beograda je tekla veoma oštra kampanja, vođena svim sredstvima, u svrhu mobilizacije javnog mnijenja da se reforma izvede na osnovi obnove centralizma, pod imenom tzv. demokratske federacije.

Kao posljedica radikalne promjene srpske politike, političke su borbe dobile karakter propagandnoga rata između Srbije i ostale Jugoslavije. Oslobođeni Titove nadnacionalne moći koja je desetljećima blokirala velikosrpske tendencije, vodeći intelektualni i politički krugovi dugo su stvarali i stvorili katastrofičnu sliku prošlosti, a još katastrofičniju viziju budućnosti srpskoga naroda u komunističkoj Jugoslaviji. Stvarala se svijest da je sve ono što je učinjeno pod zastavom KPJ/SKJ, od ustanka 1941. do Ustava 1974. i Titove smrti 1980, bilo zlonamjerno prema srpskom narodu. Srpska nacionalistička inteligencija plasirala je tezu o povijesnoj zavjeri protiv Srbije u kojoj su i Kominterna i Vatikan.

Republike i pokrajine su već gotovo postale države i time se, u toj interpretaciji, za srpski narod dovodi u pitanje i sam smisao postojanja Jugoslavije. Naime, po procjenama spomenutih krugova, stvorena je konfederacija. Time se, i bez raspada Jugoslavije, razbija srpski narod čiji dijelovi su osuđeni da žive u osamostaljenim republikama i pokrajinama Jugoslavije. Time se gubi osnovni smisao vjekovne borbe Srbije da svi Srbi žive u jednoj državi – Jugoslaviji, koje više praktički nema. Katastrofa postaje još veća ako se Jugoslavija raspadne, a to je po procjeni velikosrpskih snaga lako moguće jer hrvatski i slovenski komunisti,

čak i oni koji su vodili borbu protiv separatista u svom narodu, neće odustati od konfederacije – što je, naravno, bilo točno predviđanje budućega razvitka.

Točno je također bilo i predviđanje da bi Slovenija i Hrvatska izašle iz Jugoslavije ako bi se za to pružile povoljne okolnosti, a Srbija inzistirala na poništenju Ustava 1974.

Dakle, dramatska dilema Srbije doista je bila velika. Rješenje dileme nije bilo lako. Odnos snaga, ojačana nacionalna svijest, Titovo idejno i političko naslijeđe, međunarodne okolnosti itd. nisu dopuštale da se dilema riješi silom, kao npr. državnim udarom kako je to 1929. učinio kralj Aleksandar ili "malim državnim udarima" kakve je i Tito izvodio ("slučaj \ilas", Ranković, maspok u Hrvatskoj 1971, liberali u Srbiji 1972). S druge strane, i međunarodna konstelacija je bila nepovoljna; supersile su, sebe radi, podržavale mir i stabilnost u Jugoslaviji. Na kraju krajeva, državni udar bi mogao izazvati kaos i građanski rat s neizvjesnim, pa možda i poraznim rezutatom za samu Srbiju.

U takvoj situaciji srpski politički vrh, na čelu s Ivanom Stambolićem, usmjerio se na dvoje: na pregovore s republikama i pokrajinama za reviziju Ustava, i na "puštanje s lanca" kritičara "svega postojećeg" o čemu je već bilo dosta govora; tako je u međunarodnoj javnosti Beograd doživljavan kao "centar demokratskih otvaranja" u Jugoslaviji.

Bilo je to katarzično pražnjenje doživljeno slobodom napada na KPJ/SKJ – Tita, Kardelja, NOB, Vatikan itd. – iz čega se rađao velikosrpski pokret.

Srbija je 1982. pokrenula inicijativu za reviziju Ustava u smjeru obnove onoga tipa federalizma kakav je postojao od 1945. do 1971. Legalni put revizije Ustava bio je moguć samo uz konsenzus svih 8 članica federacije. Srbija je molila, preklinjala, zahtijevala i prijetila tražeći suglasnost za reviziju Ustava. Politikom recentralizacije Jugoslavije Srbija je, kao i 1972, još jednom odbacila koncepciju M. Nikezića i njegovih drugova koji su 1971. slikovito govorili da bi prihvatili da od zajedništva ostane samo ime države, zastava i himna, a da bi sve ostalo prepustili republikama; Srbija se vratila na koncepciju koju je simbolizirao A. Ranković, tj. na velikodržavni centralizam u nadi da će preko njega ostvariti dominaciju u Jugoslaviji, jer više nema Tita i njegove armije. To bi odgovaralo ostalim republikama, osim Hrvatskoj i Sloveniji, ali Slovenija nema snage da se tome suprotstavi, pri čemu Hrvatska ostaje usamljena.

Kao što se to, inače, radi u političkim borbama s protivnicima, Srbija nije otkrivala prave ciljeve revizije Ustava. Dapače, zagovarala je federalizam modernoga tipa.

Kritika federalizma tvrdila je kako je samostalnost, ekonomska i kulturna zatvorenost republika i pokrajina najveći uzročnik i ekonomske krize i svih ostalih problema Jugoslavije. Reforma federacije normirana amandmanima 1971. i Ustavom 1974. optužena je za niz grijehova: stvorila je nacionalne države, transformirala Jugoslaviju u labavu konfederaciju, republičke "političke oligarhije" razvile su "nacionalističku ideologiju" kao svoju "oficijelnu politiku", uspostavile diktaturu nad "svojim" narodom, eksproprirale samoupravna prava radnih ljudi i građana, razbile savezni politički centar, dezintegrirale

jugoslavensku privredu, kulturu i obrazovni sustav, razbile velike privredne sustave – JŽ, PTT, elektroprivredu – teritorijalizirale nacionalnu akumulaciju, zatvorile tržište, blokirale spontane veze među građanima, znanstvenicima, umjetnicima, intelektualcima, onemogućile zajedničke razvojne planove udruženih proizvođača i, na kraju, "izfederirale" i sam Savez komunista i druge društveno-političke organizacije itd., što je sve dovelo Jugoslaviju na rub raspada. Tisak, radio, TV, znanstveni skupovi iz dana su u dan plasirali detalje iz političkoga, ekonomskog i kulturnog života kojima su se argumentirale navedene teze i ukazivalo na porast nacionalizma.

Među najčešće teze spadala je i ona koja je tvrdila kako se cijeli svijet ujedinjuje, a Jugoslavija razjedinjuje.

Efekti antirepubličke kampanje 1980-1985. ostali su govor bez ikakvih posljedica i rezultata. Federalizam se pokazao veoma otporan na kritiku. Odnosi u federaciji nisu se nimalo pomakli prema smanjivanju samostalnosti njezinih članica. Takva stabilnost federalizma imala je više izvora.

Ponajprije, članice jugoslavenske federacije kao federalne su države oblikovane u revoluciji, oružanom borbom svakoga naroda pa i narodnosti, što je i bio rezultat dugoga povijesnog razvoja. Iako je dobrim dijelom kritika republičkog etatizma bila u pravu u smislu monopola vlasti centralnih republičkih partijsko-državnih organa, kritika se odbijala s osjećajem da ona teži obnovi velikodržavnog centralizma.

Drugo, kritika federalizma je krenula iz Srbije, a taj način i put nije u svijesti masa drugih nacionalnih sredina imao povijesni legitimitet. Produktivnije bi bilo da su se za veće jedinstvo i zajedništvo zalagale ostale republike. Inicijativa iz Srbije kao najveće republike izazvala je sumnjičavost i podsjećala na stare veliksrpske ideje.

Teže je referirati o odjecima inicijative Srbije za promjene u političkom sustavu u drugim republikama i pokrajinama nego o samoj inicijativi. Izvori za "detekciju" prijama i odjeka brojčano su neusporedivo manji nego izvori o inicijativi.

Ima više razloga što su reakcije i odjeci bili mirniji od agresivnog zalaganja za promjene. Ponajprije, u ostaloj Jugoslaviji politička su vodstva nastojala spriječiti žešĆe polemike koje bi otežavale njihov mirniji rad u pripremanju izmjena u političkom sustavu. Osim toga mnogi dijagnostički stavovi kritičara sustava bili su dobrim dijelom istiniti i s njima se nije moglo polemizirati. Ograničavanjem polemike, osobito u SR Hrvatskoj, htjela se manifestirati spremnost za razmatranje problema i za prihvaćanje onih rješenja koja su razumna. U duhu takvog stajališta, reakcije na stavove koji su bili neprihvatljivi bile su uglavnom sporadične, i to u tisku i publicistici u SR Hrvatskoj i SR Bosni i Hercegovini, a znatno glasnije u SR Sloveniji. O odjeku inicijative u pokrajinama bilo je riječi na drugom mjestu. Međutim, i u Hrvatskoj i u Sloveniji, i u Bosni i Hercegovini odlučno se odbijala rasprava o reviziji temeljnih osnova političkog sustava Jugoslavije koje su normirane Ustavom 1974. U tom pogledu, jedinstveno su se deklarirala sva politička vodstva u svim republikama i pokrajinama.

Jedan od najistaknutijih slovenskih rukovodilaca, dugogodišnji predsjednik CK SK Slovenije i bliski suradnik Edvarda Kardelja, France Popit, na X. sjednici CK SKJ, 25. listopada 1983, u raspravi o promjenama u političkom sustavu, među ostalim je rekao:

"Umjesto da se borimo za dosljednu realizaciju političkog i ekonomskog sustava za kakav smo se opredijelili na kongresima, Ustavom i Zakonom o udruženom radu, u redovima Saveza komunista neprestano se ponavljaju zahtjevi za mijenjanje toga sustava. Ponavljaju se prijedlozi koje nismo samo jedanput čuli i koji su već bili odbijeni zbog toga što odstupaju od nekih osnovnih principa socijalističkog samoupravljanja i federativnog uređenja Jugoslavije. ...Zar nismo to što se ponovno nudi od raznih autora čuli već davno; zar nismo njihove prijedloge već davno odbacili?"

Još oštriju političku tezu izrekao je u općepartijskoj raspravi, koja se vodila od ljeta 1984. do proljeća 1985, slovenski i jugoslavenski političar Mitja Ribičič, koju ćemo, zbog preciznosti, jasnoće i kratkoće, citirati:

"Odnos federacije i republika na 13. sjednici naglašen je na specifičan, ako hoćete, jugoslavenski način. Mi, najzad, nismo samo višenacionalna zajednica, već, u okviru jedinstvene jugoslavenske partije, od 1937. godine nadalje, i višepartijska zajednica, jer imamo suverene, autonomne, nacionalne, radničke komunističke partije – slovensku, hrvatsku, makedonsku, srpsku, crnogorsku, bosansko-hercegovačku, što podrazumijeva jedinstvenu odgovornost tih partija, kako za daljnji nacionalni razvitak, za cjelokupni privredni, tako i kulturni razvitak i politički napredak vlastitih nacija, kao i za socijalističku perspektivu Jugoslavije kao cjeline..."

U duhu svojega čvrstog stava protiv svih oblika raznih nacionalizama, koji su oživljavali neposredno nakon Titove smrti, Centralni komitet SK Bosne i Hercegovine je 1982. u okviru analize ekonomskoga i političkog stanja ponovio svoju tradicionalnu politiku međunacionalnih i međurepubličko-pokrajinskih odnosa. U uvodnom izlaganju sjednice CK SK BiH, 16. rujna 1982, predsjednik Hamdija Pozderac među ostalim je rekao:

"Govoriti o tendencijama zatvaranja republika i pokrajina... iz kuta centralističko-unitarističkih koncepcija odnosa u federaciji, dvije su različite stvari. Prva ide na daljnje razvijanje i dogradnju avnojskih principa..., druga – na destrukciju AVNOJ-a i njegovo obesnaživanje, s ciljem da bi se iznova i istim idejnim arsenalom iz prošlosti doveo u pitanje status Bosne i Hercegovine i kao države, i kao samoupravne socijalističke zajednice, a samim tim i avnojske, titovske Jugoslavije."

Međutim, po riječima Pozderca, "… u posljednje vrijeme, u sredstvima informiranja, posebno iz Srbije, naročito u revijalnoj štampi, pa čak i na nekim tribinama Saveza komunista, daje se prostor za forsiranje upravo onih stanovišta koja zahrđalom idejnom municijom versajske Jugoslavije 'pucaju' na avnojske odluke, a u okviru toga, i na Bosnu i Hercegovinu.

Na toj liniji zapaženi su i pokušaji zlonamjernog, neistinitog, aferaškog i senzacionalističkog tretmana pojedinih pitanja iz života i rada u našoj republici...”73

I Branko MikuliĆ, član Predsjedništva SFRJ, jedan od vodeĆih bosansko-hercegovačkih i jugoslavenskih državnih i partijskih rukovodilaca, sudjelujuĆi u opĆoj partijskoj raspravi o problemima društvenoga razvoja, apelirajuĆi za što mirniju političku atmosferu radi uspješnijega rada Komisije za politički sustav, na sjednici Gradskog komiteta SK Sarajeva, govoreći o nekim tekstovima u tisku i publicistici, rekao je:

“Nema razloga za politički nervozne rasprave niti za podjele na reformatore i ustavobranitelje, progresivne i dogmatske, ‘titoiste’ i ‘antititoiste’. Jer, takve ‘podjele’ unaprijed onemogućuju demokratsku raspravu o pitanjima koja treba raspraviti i o njima izgraditi stavove radi daljnjeg razvoja političkog sustava na Ustavom utvrđenim pravcima. Međutim, u nekim tekstovima se otvaraju i bitna pitanja odnosa u federaciji, njezina karaktera, uloge i ravnopravnosti svih njezinih konstitutivnih dijelova, zagovara se mijenjanje biti socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i osnova političkog sustava. To upućuje na zaključak da zagovornici takvih stanovišta namjerno podižu ‘političku temperaturu’ s ciljem da takvo stanje iskoriste za ostvarivanje takvih svojih ciljeva...”74

Zanimljivo je spomenuti da su sve antikomunističke snage u Hrvatskoj, Sloveniji i ostalim republikama zlurado simpatizirale s velikosrpskom kampanjom iako su oduvijek bile antisrpski raspoložene, jer po njima to ruši jugoslavenski komunizam. To je teza: i s crnim đavolom samo da se sruši komunizam! Sa Srbijom oni nisu željeli nikakva zajedništva, ali njezino razaranje Titove Jugoslavije i komunizma može i njima otvoriti šanse za vlast.

Inicijativa Srbije za reviziju Ustava nije ni u mašti mogla uspjeti. Titoistička rukovodstva ostalih republika i pokrajina odmah su “pročitala” prave namjere Srbije. Pokazalo se da je najveća prepreka Kardeljev institut prava na veto. To je bio “glogov kolac”, zaštitnik ustavnog poretka Jugoslavije.

Dovoljno je bilo da samo jedna republika ili čak i srpska pokrajina stavi svoj veto i – inicijativa ne prolazi.

U proljeće 1985. Komisija za politički sustav završila je rad. Predstavnici republika i pokrajina u komisiji složili su se da se politički sustav ne mijenja nego da se dalje razvija na temeljima Ustava 1974, uz manje promjene koje bi ga učinile efikasnijim i racionalnijim.

Rasprava o promjenama u političkom sustavu bila je, mnogo više nego rasprava o DPES-u, veliki izazov za Jugoslaviju s obzirom na proces njezine dezintegracije. Trebalo je postići sporazum, i to točno po ustavnoj proceduri dogovaranja i usuglašavanja svih republika i pokrajina u novoj povijesnoj situaciji kada s jedne strane više nije bilo nekadašnjeg moćnog Politbiroa i lidera Jugoslavije Josipa Broza Tita, a s druge strane kada se istopio nekadašnji monolitni blok jedinstvenih revolucionarnih snaga stvoren u pripremama i

izvođenju narodno-oslobodilačnog rata i socijalističke revolucije u Jugoslaviji. Usuglašeni stavovi da se ne mijenja politički sustav dali su nadu da će se održati federalizam Ustava 1974.

Prvi udar Srbije na konfederalno ustavno uređenje Jugoslavije nije uspio. Ne samo to. Srbija nije uspjela poništiti ni autonomiju svojih pokrajina; u njima su na vlasti i dalje ostali oni koji su sudjelovali u stvaranju autonomije i bili odlučni u njezinoj obrani, dobivši podrugljiv naziv "autonomaši". Ako se uzme u obzir da je već bila svladana najteža faza ekonomske krize sredinom 1980-ih, te da je obranjen federalizam, izgledalo je da će se Jugoslavija održati kao konfederacija ili da će se možda mirno i dogovorno razdružiti.

Budući da Srbija nije ostvarila svoj nacionalni cilj – obnovu centralističke federacije – nastupila je dilema glede daljnjih poteza. Projekt revizije Ustava nije ostvaren, prijašnje tendencije osamostaljenja republika su nastavljene, a novo je samo to da su nesrpski narodi postali svjesniji u pogledu velikosrpske opasnosti.

Poraz prvoga pokušaja revizije Ustava ostavio je težak dojam i izazvao frustrirajuću reakciju, te agresivnost i odlučnost da se nastavi borba. Jedna frakcija, koju je predvodio predsjednik Srbije I. Stambolić, bila je na putu da prihvati status quo, a druga, posebno inteligencija, bila je za nastavak borbe bez obzira na žrtve. Na toj frustraciji i agresivnosti ubrzan je proces jačanja velikosrpskoga pokreta pod parolom "Srbi na okup". Na čelo toga pokreta stat će 1987. Slobodan Milošević.

5. Hrvatska u poslijetitovskom razdoblju

Hrvatska je na prijelazu iz sedamdesetih u osamdesete godine završila razdoblje industrijalizacije i svrstala se u srednje razvijene zemlje, ali nije postala zrelo i moderno industrijsko društvo. Mnogobrojne industrijske enklave nisu se povezale u industrijski sustav, nije se učvrstila nova industrijska disciplina, već se još održavao naslijeđeni provincijalni patrijarhalni način života kao prepreka razvijanju modernoga društva. Pa ipak, na vrata Hrvatske ulazili su elementi novoga informatičkog društva.

Na putu preobrazbe Hrvatske iz srednje razvijene u modernu industrijsku zemlju ispriječile su se nepremostive prepreke. Neizvjesnost koja je nastala zbog procesa raspadanja Jugoslavije blokirala je angažman društvenih snaga na projektima modernizacije. Prevladala je politika čekanja i politika šutnje pred velike političke bure i orkane. Partijsko-državna struktura navikla na zapovijedanje i na birokratski red nije podnosila slobodne rasprave, nije uvažavala kritike, nije bila sposobna za pokretanje novih reforma.

Umjesto raspadajućega ratno-partizanskog bloka, koji je četrdeset godina upravljao društvom, nastala je nužda osnivanja novoga socijalno-političkog bloka za buduće razdoblje modernizacije društva.

Državno-partijski aparat, po prirodi svoje društvene funkcije nije mogao nositi procese modernizacije. U svom zalasku partizanska je generacija postala najkonzervativniji element društva. Vizija

mogućega raspada Jugoslavije i režima unijela je paniku u njezine redove pa se govorilo: što će biti od naših mirovina, stanova, vikendica, djece koja su već na položajima, a i unuka koje položaji čekaju..., itd., a širili su se i strahovi od eventualnog revanša onih koji bi mogli doći na vlast.

Iza ratne, nastupale su mlađe generacije koje nisu mogle iskoristiti petnaestak godina prosperiteta i val zajmova za dobivanje stanova, izgradnju vikendica, kupnju automobila i sl., a sada u ekonomskoj krizi takve su nade nestale.

Sve u svemu, trend uravnoteženoga prosperitetnog razvitka i modernizacije početkom je 1980-ih zaustavljen: Hrvatska nije imala ni kapitala, ni politike, ni primjeren društveni sustav za "skok" u višu fazu društvenoga razvitka.

To je najavilo kraj jedne politike i njezinih protagonista.

U kontekstu navedenoga duhovnog stanja hrvatsko se vodstvo udaljilo čak i od svoje trajne orijentacije razvijanja tržišnoga mehanizma, držeći se ideologije tzv. udruženog rada i, također, bojeći se penetracije beogradskoga i ljubljanskog kapitala u nacionalnu hrvatsku ekonomiju koja se tijekom sedamdesetih, na temelju ustavne reforme federacije, tek stvarala. Sve spomenute kao i međunarodne okolnosti suzile su manevarski prostor za vođenje racionalne hrvatske politike – funkcija i misija rukovodstva svela se na golo održavanje vlasti i na borbu za spašavanje Ustava 1974.

Hrvatskom je nakon Tita i dalje suvereno vladao Bakarić. Bio je jedini jugoslavenski političar koji je zadržao članstvo u oba predsjedništva – državnom i partijskom – živeći u Zagrebu. Hodočastili su mu političari iz svih republika, posebno iz BiH, osim iz Srbije. Po naravi nesklon akcijama i kampanjama, a pogotovo stvaranju pokreta, više je djelovao konspirativno nego javno, dajući svojim suradnicima sugestije, prepustivši im na volju da ih ostvaruju. Zadržao je kontrolu raspoređivanja ljudi na ključne funkcije u Hrvatskoj.

Nakon Tita i Kardelja, Bakarić, koji je, bolestan, živio još tri godine, držao se do kraja svoje političke filozofije. Za razliku od Kardelja, nije vjerovao u "teorijske modele" po kojima će ljudi sretno živjeti. Za njih se dvojicu govorilo da je prvi stvarao sustave a da ih je drugi razarao. Temeljni stav o jugoslavenskom socijalizmu izrekao je lipnja 1981. ovim riječima:

"Ovaj socijalizam kakav mi danas gradimo je, ustvari Kardeljeva, a ne Titova ideja... Ovaj naš sistem Kardeljev je sistem, čak nije Titov – ovaj tu poslijeratni. On tu ima Titov blagoslov, Titovo razumijevanje... Titovu podršku, ali ga je postavio prvi Kardelj..."75

Više nego svi ostali hrvatski političari, Bakarić je bio svjestan krize Jugoslavije i njezina režima, posebno nakon Titove smrti. Nije ostavio "konačno rješenje", ali je velikosrpski nacionalizam trajno smatrao najopasnijom politikom za mir na Balkanu. Bakarić se prvi i najoštrije izjasnio protiv represalija na Kosovu, nakon pubune Albanaca. Njegova izjava je, zapravo, bila poziv za općejugoslavenski otpor protiv tadašnje politike Srbije, ne samo u odnosu prema Albancima već i prema svim narodima Jugoslavije.

"... Ako u Jugoslaviji ne može jedna narodnost postojati, onda je to pitanje istodobno i može li uopće opstati Jugoslavija..."

I dalje:

"Ako se tako prema Kosovu postupa revanšistički i ne daje mu se pravo koje ima – a to je jedan od osnovnih principa Jugoslavije – onda je pitanje što će biti s drugim nacijama..."76

Kampanja se na Kosovu "pretvorila u čisto huškanje protiv Albanaca", u "kopanje po crijevima ljudima".77

Bakarićeve teze o udaru na autonomiju Kosova i o Albancima ključ su i njegove koncepcije o sudbini Jugoslavije.

Najužem krugu hrvatskih političara Bakarić je predlagao da Hrvatska treba graditi savez sa Slovenijom, a u taj savez svakako privući BiH. Tumačio je da Hrvati ne smiju podleći starim povijesnim predrasudama. Jer, pogrešna je stereotipna teza po kojoj će Slovenija igrati ulogu jezičca na vagi između Hrvatske i Srbije, pa da bi čak mogla šurovati s beogradskim centralizmom. Tendencije u Sloveniji su suprotne. Ne stoji ni stereotip da Slovenija izvlači ekstraprofit na jugoslavenskom tržištu pa bi zato bila i za centralizam. Ne, jer Slovenci znaju da više gube u tome što daju u fond za nerazvijene nego što dobiju preko toga profit. Osim toga Slovenci su spoznali da im primitivizam, konzervativizam i "balkanski mentalitet" savezne administracije blokiraju normalan društveni razvitak.

Povijesna pozicija BiH također se radikalno mijenja. Naime, BiH je izgradila jaku privrednu strukturu kojoj više ne treba savezni centralizam; kao argument navodi kako je "Energoinvest" spram "Končara" bio "prčvarnica", a sada je dva do tri puta veći od "Končara". Bakarić je predvidio da se ni Vojvodina, koja je po razvijenosti na razini Hrvatske, neće lako dati Beogradu i zato i nju treba animirati za savez. Najkonzervativnija će biti Makedonija, koja u Srbiji vidi saveznika zbog opasnosti od Bugarske, Grčke i Albanije.78

Toj strategiji valja dodati Bakarićevu tezu da se Hrvatska čuva provokativnih akcija protiv Srbije, što znači da mora kontrolirati svoje "nacionaliste". Na pitanje ovog autora smatra li da će Srbija nakon Tita krenuti protiv Ustava, rekao je da neće, osim u slučaju da Hrvatska ponovno "rodi" novoga Tripala, a Slovenija novoga Kavčiča.79 Igru zato treba prepustiti drugim republikama. Na tim tezama kao i na tome da je Hrvatska hendikepirana za vodeću ulogu zbog hipoteke za zločine NDH, kao i zbog "istrčavanja" lidera maspoka, nastala je "hrvatska šutnja", čiji su protagonisti govorili da ulogu u eventualnom razbijanju Jugoslavije valja prepustiti Srbiji, koja to već čini.

U čitavoj povijesti SKH na redu je bila treća velika smjena ljudi na rukovodećim položajima. Na svim razinama sastav vodstva nije se mijenjao od sloma hrvatskoga nacionalnog pokreta.

Prije smrti Bakarić nije mogao ustoličiti svoje favorite na čelna mjesta u Hrvatskoj, jer je od 1982. do 1986. prakticiran jednogodišnji mandat, pa je za čelne funkcije bilo više kandidata koji su se rotirali na

tim funkcijama: M. Planinc, M. Špiljak, J. Blažević, J. Bilić, J. Vrhovec, M. Baltić, S. Šuvar, iz redova najmlađe generacije partijskih prvaka, a i drugih. Naravno, bilo je mnogo više onih koji su sanjali svoje promocije na vodeće položaje. A upravo početkom 1980-ih na redu je bila treća, i to najveća smjena vodećih garnitura Hrvatske. Prvu smjenu ratnih prvaka 1962-1966. nije, kako se mislilo, izveo Bakarić, već, kao i u drugim republikama, jugoslavenski vrh. Druga garnitura (1964-1968), u koju su ušli M. Tripalo i Savka Dabčević-Kučar i ostali, uglavnom je Bakarićevo djelo. Nakon sloma hrvatskoga nacionalnog pokreta 1971, postavljene su garniture koje se od općina i poduzeća do hrvatskoga političkog vrha, što je opet uglavnom Bakarićevo djelo, nisu godinama mijenjale.

Početkom osamdesetih nastupilo je vrijeme rekonstrukcije tih vodećih garnitura. Tu su rekonstrukciju više diktirali biološki faktor i Titova odluka o kolektivnom rukovođenju nego politički i ideološki sukobi kao u ranijim slučajevima. Iz igre je prvi ispao J. Blažević. On koji je bio u borbi protiv unitarizma i centralizma glasniji i tvrđi u podršci politike Desete sjednice i od samog Bakarića, nakon Tita se vratio na boljševičke ideje svoje mladosti. Upozoravao je da SAD zaoštravaju križarski rat protiv komunizma, da ih u tome slijedi Vatikan, i da zato valja slijediti primjer Poljske, u kojoj je general Jaruzelski vojnim pučem branio socijalizam.80 U svojim je shvaćanjima ostao usamljen. Uz to je došla starost i bolest; zato gotovo nitko više nije računao na Blaževića za ključnu ulogu u predstojećim promjenama. Sam Bakarić nije uvažavao Blaževića desetljećima. Jednako je tako učinio sve što je mogao da spriječi povratak na vlast u Hrvatsku "Sisačke skupine" – Gošnjaka, Špiljka, Cvetkovića. Nakon smjene Tripala i Savke Dabčević-Kučar on se suprotstavio akciji nekih splitskih prvoboraca koji su tražili rehabilitaciju M. Žanka i njegovo imenovanje za predsjednika ili potpredsjednika Sabora. Posljednjih se desetak godina Bakarić oslanjao na M. Planinc, J. Bilića, M. Baltića, D. Dragosavca, J. Vrhovca, a njegov favorit za čelnu poziciju bio je Stipe Šuvar, koji je i sam tome težio, ulazeći grozničavo u sve događaje političkog života, ne samo u Hrvatskoj već i u Jugoslaviji. On je sebe vidio kao progatonistu čuvanja i razvijanja politike Tita, Kardelja i Bakarića.

U procesu uvođenja jednogodišnjeg mandata hrvatski se politički vrh razlomio. Svake godine su se mijenjali predsjednici Sabora, predsjednici državnoga predsjedništva, predsjednici Sindikata, Socijalističkog saveza, Saveza boraca NOR-a i Saveza omladine. Jedino je mandat predsjednik vlade trajao 4 godine jer je to tražila priroda funkcioniranja toga visoko operativnog tijela.

Na čelo republičke vlade 1982. došao je Ante Marković, dugogodišnji direktor "Rade Končara". Naviknut na menedžerski stil upravljanja, neopterećen ideološkim shemama, on je, kako se onda govorilo, vladu učinio "generalnom direkcijom" hrvatske privrede i, ostavši bez kapitala za rekontrukciju privrede, opterećene otplatom stranih zajmova, sve učinio da Hrvatsku izvuče iz ekonomske krize. Vladu je učinio glavnim središtem moći i vlasti, govorio svojim ministrima da se ne obaziru na Centralni komitet SKH, što je bila praksa svih vlada od 1945.

Priroda njegove funkcije i dugogodišnji život u privredi gurali su ga na put rehabilitacije tržišnoga mehanizma i na otvaranje prema svijetu, što je potkopavalo ideologiju utvrđenu na X. kongresu SKJ, na čemu su inzistirali mnogi partijski prvaci, na čelu

sa Šuvarom. I dok su se gotovo svi drugi prvaci SKH od 1980. do 1986. vrtili na vrtuljku rotacije, A. Marković se učvrstio na položaju predsjednika vlade. Kada mu je 1986. istekao mandat, izabran je u republičko državno predsjedništvo, koje je pokušao učiniti glavnim središtem oblikovanja hrvatske politike, ali u tome nije postigao očekivan uspjeh jer se i tamo predsjednik mijenjao svake godine. Iz Predsjedništva SRH Marković je početkom 1989. izabran za predsjednika savezne vlade. Zadnji raspored kadrova za života Bakarića proveden je 1982. Izvjestan "nemir" unio je M. Špiljak, koji se nakon 15 godina rada na federalnim funkcijama u Beogradu vratio u Hrvatsku. S obzirom na svoju prošlost u ratu 1941-1945, na funkcije – predsjednik savezne vlade 1967-1969, predsjednik jednog vijeća u Skupštini SFRJ, predsjednik Sindikata Jugoslavije, a uz to vrlo dobrog zdravlja – njega se, unatoč Bakarićevoj sugestiji, nije moglo lako izostaviti. Na izborima 1982. i Mika Špiljak i Stipe Šuvar izabrani su u Predsjedništvo SKH u kojemu se do 1986. svake godine mijenjao predsjednik. Između njih se razvilo rivalstvo. Kao agilniji, inicijativniji, ambiciozniji i vještiji, Šuvar je krenuo u okupljanje suradnika oko sebe, težeći da osigura čelnu poziciju u SKH. Krenuo je u seriju ideoloških bitaka – savjetovanje o historiografiji, savjetovanje o idejnim strujanjima u kulturi ("Bijela knjiga), najavivši nastavak sa savjetovanjima u ekonomiji i drugim područjima života. Ostvario je jači utjecaj i na masmedije. Dio članova CK po Špiljkovoj je sugestiji nastojao Šuvara što više blokirati. Nisu se slagali s njegovim tezama o nastupanju "duhovne kontrarevlucije" i "malograđanske konzervativne" stihije. Smatrali su da je Hrvatsku posvađao s drugim republikama, posebno Srbijom što nije produktivno, već da je bolji mir ("hrvatska šutnja"). Naravno, radilo se i o borbi za vlast, točnije za čelnu poziciju u Hrvatskoj. Gotovo svi ostali prvaci skrivali su svoja stajališta i odgađali sudare, mijenjajući se na rotirajućim položajima. Tako su dočekani novi izbori za sve funkcije, i partijske i državne, od općine do republike i federacije. U izmijenjenoj situaciji – kriza, sve jači sukob u Jugoslaviji, razlike i rivalstvo među hrvatskim političarima, smrt obojice nekadašnjih autoriteta-arbitara, Tita i Bakarića – došli su partijski izbori 1986. Takve su okolnosti nametnule svima da prihvate izaći na izbore s više kandidata. Partijski izbori na početku 1986. bili su katastrofalni za većinu dotadašnjih hrvatskih političara. Nisu bili izabrani J. Vrhovec, tadašnji član Predsjedništva SFRJ; Ivo Latin, tada predsjednik Sabora SRH; Milka Planinc, tada predsjednica savezne vlade; Jure Bilić, tada član Predsjedništva SKJ; Jakov Sirotković, tada predsjednik JAZU, a 1970-ih predsjednik hrvatske vlade; otpala je i gotovo cijela skupina ratnih prvaka kao Marijan Cvetković, M. Rukavina Šain, Jovo Ugrčić, Milutin Baltić i dr. Na izborima za vrh SKJ sreli su se Stipe Šuvar i Ivica Račan, koji se počeo profilirati kao novi hrvatski političar. Od te dvojice jednom je bilo "suđeno" da dođe na čelo SKJ budući da je to mjesto, po Statutu, pripadalo Hrvatskoj za razdoblje 1986-1990. Kako su na izborima na sve čelne položaje postavljeni Hrvati, otvorio se problem jednoga mjesta za Srbina da bi se nastavila stara hrvatska formula po kojoj uvijek netko mora biti Pribićević. Kocka je pala na Stanka Stojčevića koji je izabran za predsjednika SKH, a za sekretara je izabran Drago Dimitrović, iz reda najmlađih funkcionara. U sve rukovodeće forume izabrani su mlađi i novi, javnosti malo

poznati ljudi. Novi sastav hrvatskoga vodstva držat će vlast do prvih slobodnih izbora 1990. Rezultati izbora 1986. sličili su raspadu hrvatskoga politièkog vrha, za što nema presedana u povijesti SKH.

Smjenom većine hrvatskih političara, lokalni partijski i Centralni komitet iskazali su opće raspoloženje naroda da se "ratnici" moraju povući s vlasti. Iako se pazilo da se u minulih 16 godina u rukovodstva biraju ljudi lojalni samoupravljanju i Jugoslaviji, smjena je pokazala da su ta rukovodstva spontano težila promjenama. U tom razdoblju postojala je, unatoč podjelama, pa i sukobima, opća suglasnost gotovo svih političara da se uhodava, prakticira i razvija samostalnost Republike, nastale nakon Ustava 1974. U takvu kontekstu neki ljudi, koji su početkom sedamdesetih etiketirani kao unitaristi, postali su vatreni republikanci (Špiljak, Cvetković, npr.). Dio kadrova iz politike, gospodarstva i znanosti, inače sklonih tržišnom mehanizmu i otvaranju prema svijetu, težio je jačanju državnosti, pa čak i državnom centralizmu i organiziranju poduzeća i banaka u jače sustave i granske asocijacije da bi se oduprli penetraciji beogradskoga i ljubljanskog kapitala. Težilo se dakle hrvatskom etatizmu kao sredstvu zaštite Republike kao nastajuće države. Poslovni su ljudi bili skloni da im država – republika – "čuva leđa", a republička birokracija je u tome dobivala potporu za održanje na vlasti. Dugoročno dakle, tendencija je, čak i bez nacionalnoga programa, spontano vodila stvaranju samostalne države u jugoslavenskoj konfederacije ili izvan nje. To je, kao što je već puno puta rečeno, bilo na crti Tita, Kardelja i Bakarića. Uz poštivanje mira od strane Srbije, ta je politika bila racionalna i sve više je nalikovala onoj hrvatskoj politici koja se vodila u Habsburškoj Monarhiji od Jelačića do Radića, a pomalo i onoj koju je utemeljio V. Maček u Kraljevini Jugoslaviji (1928-1941). Suština svih tih hrvatskih politika bila je: Hrvatska se u višenacionalnim državnim formacijama, u uvjetima nepovoljnog odnosa snaga, treba boriti za maksimum svoje autonomije, čuvajući se pogibeljnih avantura sve dok međunarodna konstelacija ne stvori uvjete za državnu samostalnost.1 "Danas", 6. travnja 1982.2 "Književne novine", 8. travnja 1982.3 "Politika", 10. travnja 1982.

4 "Književne novine", 25. rujna 1981. i od 10-25. travnja 1982.

5 "Borba" 21, 22 i 23. veljače 1983.

6 "Politika", 3. travnja 1983.

7 Dobrica Ćosić, Grešnik, BIGZ, Beograd, 1985.

8 "Theoria", 3-4, Beograd, 1982, str. 222. i 223.

9 Isto, str. 222.

10 Isto, str. 148.

11 Stranački pluralizam ili monizam, Institut društvenih nauka, Beograd, 1983.

12 "NIN", 21. travnja 1985.

13 Društveno-političke zajednice u društveno-političkom sistemu SFRJ, Univerzitet Svetozara Markovića u Kragujevcu, Centar za marksističko obrazovanje, Kragujevac, 1985, str. 19.

14 “Politika”, 14. svibnja 1985.
15 Josip Županov, Marginalije o društvenoj krizi, Globus, Zagreb, 1983, str. 5.
16 Isto, 56.
17 A. Dragičević, Kritika politike ekonomije, Globus, Zagreb, 1985.
18 “Duga” 13. srpnja 1985.
19 Peta sjednica CK SKJ, Komunist, Beograd, str. 25.
20 Šesta sjednica CK SKJ, Komunist, Beograd, str. 171.
21 Zbornik radova s ovog savjetovanja objavljen je u: Historija i suvremenost, Globus, Zagreb, 1984.
22 Isto, 10.
23 Isto, str. 11. i 12.
24 “Polet” 5. listopada 1984.
25 Objavljeno u “Književnosti” br. 11/1984.
27 “Teleks”, br. 6 od 10. veljače 1983.
28. Vidi: Josip Vidmar, O slovenstvu i jugoslavenstvu, Globus, Zagreb, 1986.
29. “Danas”, br. 165 od 16. travnja 1985, str. 50. Vidmarove izjave govore koliko i jedna cijela knjiga. Riječ je o osamdesetpetogodišnjaku, visokom intelektualcu, jednom od osnivača Osvobodilne fronte Slovenije 1941. i njezinu predsjedniku od 1943. do 195., članu AVNOJ-a, predsjedniku Vijeća naroda Narodne skupštine FNRJ, predsjedniku Prezidija Narodne skupštine Slovenije, predsjedniku Akademije nauka Slovenije, čovjeku golemog iskustva i znanja o jugoslavenskom društvu.
30 Delegacija u sastavu: predsjednik vlade V. –uranović, guverner K. Bogoev i ministar P. Kostić, koji je ovom autoru ispričao razgovor s Titom.
31 Dr. Ante Čičin-Šain, rukopis. Sljedeći podaci, a dijelom i ocjene, preuzeti su iz tog rukopisa.
32 “Borba”, 6. listopada 1980.
33 Riječ je o 4 knjige u izdanju Centra za radničko samoupravljanje, Beograd, 1982. (2 knjige) i 1983. (2 knjige) ili 3 knjige u izdanju Oslobođenja, Sarajevo, 1983.
34 Centar za radničko samoupravljanje, DPES I, Beograd, 1982, str. 10.
35 Isto, 50.
36 “Vjesnik”, 27. studenog 1985.
37 Isto
38 Č. Grbić, Socijalizam i rad privatnim sredstvima, Samobor, 1985.
39 U sličnim kriznim poremećajima i raskršćima, politički vrh zemlje, na čelu s J. B. Titom, obično je inicirao promjene i u društvenom sustavu i u kadrovskim postavama rukovodstava. Poznate su i velike i male inicijative 1950, 1961, 1965. itd., zatim ideološko-političke kampanje pokrenute pismima Centralnog

komiteta SKJ i slično. Pitanje je, međutim, bi li upravo takav stil bio moguć i u situaciji i vremenu ekonomske krize.

40 Svi su podaci navedeni u ovom dijelu rada iz djela: Aktualni problemi privrednih kretanja i ekonomske politike Jugoslavije, Ekonomski institut, Zagreb, 1984.

42 Visina kazni, socijalni i starosni sastav osuđenih:

VISINA KAZNI		SOCIJALNI SASTAV		STAROSNI SASTAV	
- od 10 do 20 god.	24 osobe	- intelektualaca	100	- od 18 do 21 god.	197
- od 5 do 10 god.	143 osobe	- studenata	184	- od 21 do 25 god.	158
- od 3 do 5 god.	131 osobe	- učenika	88	- od 25 do 30 god.	97
- od 1 do 3 god.	252 osobe	- radnika (razne djelatnosti)	119	- od 30 do 35 god.	74
- do 1 god.	32 osobe	- zemljoradnika	38	- preko 35 god.	59
- uvjetne osude	3 osobe	- zanatlija	14		
		- ostalih	42		
UKUPNO	585		585		585

Izvor: "NIN", 1755, 19. kolovoza 1984.

43 Platforma, 25.

44 Isto, 31.

45 Svi podaci iz citiranog dokumenta, 45-49.

46 Nakon rata (1947) cijela Jugoslavija je bila pretežno seljačka zemlja, pa su razlike bile znatno manje.

47 Platforma, 205 i 206.

48 Isto, 163.

52 Isto, 182.

53 Isto, 181.

54 Isto, 180.

55 Isto, 370.

56 Isto, 371.

57 22. sjednica CK SKJ, Komunist, Beograd, 1981, str. 125.

58 Isto, 37.

59 Isto, 39.

60 Isto, 485.

61 Isto, 486.

62 Isto, 495.

63 Isto, 54.

64 Isto, 64.

65 Isto, 74 (Svetislav Dolašević)

66 Isto, 271.

67 Isto, 272.

68 Radi se, vjerojatno, o ideji da se promijeni način izbora koji je prakticiran za IX, X, XI. i XII. kongres SKJ, kada su članovi CK SKJ birani na republičkim kongresima i pokrajinskim konferencijama, a potvrđivani na saveznom kongresu.

69 S vremenom, od kongresa do kongresa, povećavao se volumen dokumenata. Stenografske bilješke ovog kongresa izišle su u 5 knjiga na 2.863 stranice. Izvući suštinu politike SKJ na jednu stranicu traži golemi napor, posebno s obzirom na ideologizirani, često dvosmislen pa i proturječan sadržaj. Neke rasprave su takve da se stječe dojam da su autori težili sakriti svoju misao u nejasne fraze.

70 Dvanaesti kongres SKJ, Komunist, Beograd, 1982, str. 344.

71 Isto, 350. i 351.

72 Isto, knj. 2, 113.

74 “Vjesnik” 11. prosinca 1984.

76 V. Bakarić, nav. dj., 507, 509.

77 V. Bakarić, nav. dj., 470. Beogradska čaršija je odgovorila da Bakarić “kopa po mozgu i srcu srpskog naroda”.

78 Autoru prepričana verzija razgovora 21. rujna 1981.

79 Rečeno 1978. ovom autoru.

80 O svojoj viziji nastupanja kontrarevolucije govorio je 1984. i ovom autoru.

Glava XVII.

AGRESIJA SRBIJE I JNA NA OSTALU JUGOSLAVIJU – STVARANJE SAMOSTALNE HRVATSKE (1987-1991)

Uvod

Ova glava obuhvaća razdoblje od svega četiri godine. Povijesni kontekst je slom komunizma koji je počeo padom Berlinskog zida 9. studenog 1989, a završio raspadom SSSR-a u ljeto 1991. Bio je to najveći događaj u Europi nakon sloma fašizma 1945.

Malo je tko u svijetu, pa čak ni znanstvenici i istraživači, predviđao tako brz unutrašnji rasap i slom komunizma, što potvrđuje činjenica da se politička strategija Zapada orijentirala na dugoročnu suradnju s ondašnjim režimima na Istoku. U prividno još čvrstim režimima koji su se oslanjali na vojno-policijsku silu, vladajuće strukture su se već raspadale. Svi europski komunistički režimi urušavali su se zbog svoje povijesne istrošenosti. Na čelo SSSR-a i KPSS-a 10. ožujka 1985. dolazi Mihail Gorbačov koji u zemlji pokreće društvene reforme (perestrojka – glasnost), a prema svijetu prekida četrdesetogodišnju politiku hladnoga rata i normalizira odnose s SAD-om i ostalim zapadnim zemljama.

Jugoslavenska društvena kriza bila je mnogo vidljivija jer je zemlja bila otvorenija, a unutrašnji sukobi, osobito oni između republika, otvoreno bilježeni u masmedijima.

S obzirom na stupanj političkih sloboda, na otvorenost prema svijetu, na relativno razvijeniji tržišni mehanizam i na ostale oblike za povezivanje s Europskom unijom, Jugoslavija je, u odnosu prema zemljama istočne Europe, došla na prvo mjesto.

Međunarodni se položaj Jugoslavije sredinom 1980-ih bitno promijenio. Za Titova doba odnosi s oba bloka bili su "prijateljski napeti". Naime, Tito je 35 godina narod upozoravao kako obje supersile ugrožavaju nezavisnost Jugoslavije, što nije bilo sasvim točno, ali je bilo korisno kao sredstvo za održavanje režima i za ravnotežu unutrašnjih odnosa. Nakon dolaska Gorbačova na vlast, i to "oruđe" se moralo odbaciti jer, doista, više nije bilo države koja bi htjela i mogla ugroziti nezavisnost Jugoslavije. Novo međunarodno okruženje postalo je idealno za unutrašnje društvene reforme na općoj crti ranijih, ali još daleko od radikalnijih zahvata u društveno uređenje. Više nije bilo moguće opravdati prekidanje reforme zbog vanjskih opasnosti kao što je činio Tito. Stvorene su dakle i vanjske, a dijelom i unutrašnje, pretpostavke za "skok" prema Europskoj uniji. Nažalost, Srbija će se ispriječiti toj šansi koja se otvarala od sredine osamdesetih godina. Umjesto puta u Europu, Srbija će sebe i ostalu Jugoslaviju strovaliti u ratnu katastrofu.

1. Izbijanje velikosrpskoga pokreta sredinom 1980-ih

Nakon što su u višegodišnjem pregovaranju republike i pokrajine odbile reviziju Ustava 1974, s čime se nevoljko pomirio i Ivan Stambolić 1986-87, izgledalo je da će se, možda, riješiti politička kriza. Istodobno je reafirmirana tržišna orijentacija čime je prešutno napuštena i tzv. koncepcija udruženoga rada,

kao ideološka barijera koju je oblikovao X. kongres SKJ 1974. i koja je bila zadnja komunistička "Magna charta".

Međutim, pokazalo se da je snaga pritajenih nacionalizama bila toliko jaka da je rušila sve pred sobom.

Pobuna Albanaca na Kosovu 1981. preko noći je pokrenula lavinu srpskog nacionalizma koji je Titov komunistički režim desetljećima držao pod kontrolom. Tim povodom u javni politički život ulazi i Srpska pravoslavna crkva (SPC), koja će igrati važnu ulogu u pripremanju duhova za velikosrpsku agresiju. Vladike SPC-a – Atanasije Jeftić, Amfilohije Radović i Irinej Bulović – pišu apele domaćim i međunarodnim činiteljima, sve do kongresa SAD-a, da se zaštiti srpski narod na Kosovu. Episkop A. Jeftić piše:

"... Danas jedan, sutra sedam, prekosutra svi do jednog – takva je obijesna parola i poruka albanskih iredentista Srbima na Kosovu..."1

Sredinom osamdesetih SPC naglo, silovito, vatreno i otvoreno nastupa i prodire u sve pore društvenog života iz kojega ju je pobjednički komunistički pokret 1944. potisnuo na margine. Riječju i djelom ona obnavlja staro crkveno učenje o svojoj nepogrešivosti, a posebno o sebi kao stožernoj insitituciji srpstva, pravoslavlja i svetosavlja, kao rasadništva duhovnosti, prosvjete, kulture i srpske nacionalne svijesti.

Na svoj ritualno-vjerski način SPC je sudjelovala u razvijanju velikosrpskoga pokreta. Ona je, na način malo poznat u drugih naroda, obnovila sintagmu "nebeska Srbija", što se uklapalo i slijevalo s ostalim parolama, usklicima i ratobornim uzvicima u masmedijima, na mitinzima i vjerskim obredima – sve usmjereno na stvaranje Velike Srbije.

"Nebeska Srbija" je nastala u i iz kosovskoga mita čiji je ona sastavni dio. Obnova toga termina i njezina mobilizacijska uloga ugrađene su u scenarij proslave 600 godina Kosovske bitke 1989, a sama je proslava bila u znaku priprema za ratni obračun s "neprijateljima srpskog naroda". Vladika Atanasije tim povodom u "Glasu Crkve" (GC) feljtonski obnavlja misli svoga uzora vladike Nikolaja o Kosovu i knezu Lazaru, čije je opredjeljenje: "Carstvu nebeskom izvršeno u ime cijeloga srpskog naroda (poput Mojsijeva u ime Židova) i ono je bilo najjači izraz naše povijesti i njezina regulativna ideja... Kosovo je pokazalo da se naša povijest odigrala na najvišem planu, na tragičnoj i uzvišenoj granici nebeskog i zemaljskog, Božjeg i ljudskog".2

Uzdizanju mita "nebeske Srbije", a u sklopu toga i mistifikacija grobova predaka kao izvora "tvrde vjere" i žrtvovanja živih, pridružili su se i neki akademici i književnici. Tako, na primjer, Matija Bećković, po nekima (M. \ilasu) najveći i najumniji živući srpski pjesnik, 1988. kaže: "Grob je najveća svetinja i najstarija crkva srpskoga naroda. Grob je naša najduža i najupornija vjera...".

U podizanju borbenoga morala i ratne psihoze posebno mjesto dobio je i trenutak nošenja posmrtnih ostataka (mošti) kneza Lazara koji su putovali po selima i gradovima Srbije i Bosne i Hercegovine 1988. u

režiji SPC-a – sve u slavu proslave 600 godina bitke na Kosovu. Vladike, episkopi, svećenici, na tisućama su dočeka i ispraćaja Lazarovih moći čitali svoje poslanice i govore. Tako je, na primjer, episkop šabačko-valjevski Jovan u svoju poslanicu unio i dio o "nebeskoj Srbiji". On kaže: "...Od kneza Lazara i Kosova Srbi prvenstveno stvaraju Nebesku Srbiju koja je do danas sigurno narasla u najveću nebesku državu. Ako samo uzmemo nevine žrtve ovog posljednjeg rata (1941-45), milijuni i milijuni Srba i Srpkinja, djece i nejači, pobijenih ili mučenih najstrašnijim mukama ili bacanih u jame i peĆine od ustaških zločinaca, onda možemo pojmiti koliko je danas srpsko cartvo na nebesima".

O Srbima kao nebeskom narodu teolog Božidar Mijač piše: "Na Kosovu je srpski narod glasovao dušom za Carstvo vječnosti, i to je bilo i ostalo jedino njegovo pravo opredjeljenje. Od onda svi Srbi, vjerni tom zavjetu, ostaju narod Božji, Kristov novozavjetni narod, nebeska Srbija, sastavni dio novog Izabranog naroda Božjega... U svjetlosti opredjeljenja za Nebesko carstvo treba promatrati sva tragična zbivanja u narodnoj povijesti, pa i naročito sadašnja."3

Uz poslanice i pisma, koja su putovala s Lazarevim moćima, bilo je i ono upućeno neprijateljima "okrvavljene i napaćene Srbije" u kojemu se poručivalo "... trudit ćemo se da im zatremo pleme i koljeno, da ih historija ne bude spominjala".4

Na kraju, ključno je pitanje što je bio politički smisao i poruka simbola "nebeske Srbije".

Prema srpskoj nacionalnoj ideologiji, tri su kriterija za utvrđivanje granica njihove nacionalne države. Prvi, etnički čisti teritorij, kao što je na primjer, Šumadija, ili srpska etnička većina na određenom teritoriju, što, kao načelo, priznaje međunarodna zajednica i čitav svijet. Drugi kriterij odnosi se na bivstvovanje tzv. nacionalnog duha na određenom teritoriju, kao što je slučaj s Kosovom. U tom smislu teolog Božidar Mijač ovako tumači srpsko pravo na Kosovo: "Kosovo nije samo fizičko obitavalište, već i metafizička tvorevina. Ovu srpsku domovinu sačinjavaju nebo i zemlja. Noumen (gr. um, svijest) duha u fenomenu vremena i prostora. To je najveći dokaz da za pripadnost jednom tlu nije presudan samo brojčani, masovni, sastav stanovništva, nego možda i mnogo više, ona duhovna tvorevina koju je sazdao i u njoj na jedan viši egzistencijalni način postoji. Ideogeneza je u ovom slučaju pretežnija od etnogeneze."5 I, konačno, treći kriterij glasi: srpska zemlja seže do granica označenih srpskim grobovima, što je izraz teze o jedinstvu zemaljske i nebeske Srbije.

Dakle, po navedenim citatima, u glavama nekih teologa SPC-a i intelektualne elite nema mjesta racionalnoj analizi odnosa snaga u eventualnom budućem ratu, o odnosu cilja i sredstava, želja i moći, o mogućim saveznicima i saveznicima budućeg neprijatelja, kako bi se hladnom analizom došlo do zaključka može li se rat započeti i pobjedonosno završiti ili će, pak, rat odvesti u poraz i tragediju. Uostalom, ovakva analiza i ne priliči crkvenoj insituciji, već je ona, po pravilu, djelo političkih snaga određenoga naroda. Međutim, ti navodi pokazuju da takva misao teologa dovodi narod u iracionalna stanja, što najčešće blokira one političke snage koje su zadužene da donesu mudru političku odluku o miru ili o ratu.

Za SPC-om nije zaostajala ni znanost. Dvadeset i četvrti rujna 1986. objavljen je velikosrpski nacionalni program pod imenom "Memorandum" Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU). On je preko noći postao izvor i nadahnuće, novo ulje na vatru već pokrenutoga svesrpskog pokreta. Kao politički dokument vrhunske nacionalne znanstvene institucije srpskog naroda, Memorandum je nezaobilazni izvor najnovije srpske politike.

Dakle, što je najbitnije u Memorandumu SANU-a?

Memorandum je politička optužnica protiv titoističkoga komunističkog režima s tezom da je komunistički pokret Jugoslavije od samog početka bio antisrpski i antijugoslavenski, te da je ostvarivši hrvatsko-slovensku dominaciju, kako u NOB-u 1941-1945, tako i u čitavom poslijeratnom razdoblju, po političkoj volji Tita i Kardelja razbio jedinstveni srpski nacionalni korpus po republikama, onemogućivši stvaranje srpske države u jugoslavenskoj federaciji, a nad Srbijom uspostavio političku i ekonomsku dominaciju razvijenih zapadnih republika, blokirao normalan razvoj srpskoga društva – jednom riječju, stavio Srbiju i cijeli srpski narod u podređeni položaj u SFRJ.

Evo "krunskih" dijelova kojima se "dokazuje" navedena teza:

Akademici, autori Memoranduma, osporavaju legitimitet akta konstitucije jugoslavenske federacije u Jajcu 29. studenoga 1943. navodeći da tamo srpski narod nije bio zastupljen, već da su na zasjedanje dovedeni pojedinci iz srpskih partizanskih jedinica.

Oni pišu: "Za Drugo zasjedanje AVNOJ-a vijećnici su birani iz srpskih vojnih jedinica i članova Vrhovnog štaba koji su se zatekli na teritoriju Bosne i Hercegovine, za razliku od vijećnika nekih drugih republika koji su došli na zasjedanje sa svojeg teritorija i koji su iza sebe imali nacionalne političke organizacije s izgrađenim stavovima i programima.

Ove historijske činjenice ukazuju na to da tijekom rata Srbija nije bila formalno, a pogotovo ne suštinski u ravnopravnom položaju kad su donošene odluke od dalekosežnog značaja za buduće državno uređenje."6

Začeta između dva svjetska rata, a izražena i u Jajcu 1943, antisrpska politika po ocjeni Memoranduma još se jače provodila u poslijeratnom razdoblju, posebno od sredine šezdesetih godina, tj. nakon pada A. Rankovića.

O tome se u Memorandumu kaže: "Slovenci i Hrvati su prije rata stvorili svoje nacionalne komunističke partije, a zadobili su i odlučujući utjecaj na CK KPJ. Njihovi politički lideri postali su arbitri u svim političkim pitanjima tijekom i poslije rata. Ove dvije susjedne republike dijelile su sličnu historijsku sudbinu, imale su istu religiju i težnju za što većom samostalnošĆu, a kao najrazvijenije i zajedničke ekonomske interese, što su bili dovoljni razlozi za trajnu koaliciju u nastojanju da ostvare političku dominaciju. Tu koaliciju je učvrstila dugogodišnja suradnja Tita i Kardelja, dvije najistaknutije političke ličnosti poslijeratne Jugoslavije, koje su uživale neprikosnoven autoritet u centrima moći."7

Najveći, a istodobno najbolniji razarajući udarac razbijanju Srbije i Jugoslavije nanio je Ustav 1974. onim odredbama kojima je zapravo konstituirao konfederaciju.

Autori Memoranduma tvrde kako se praksa stavljanja veta i paritetne zastupljenosti proširila i na privredu, kulturu, pa čak i sportske organizacije. I, zaista, istina je da su se i u saveznim sportskim forumima odluke donosile konsenzusom delegata sportskih foruma iz republika i pokrajina.

Autori Memoranduma tvrde da su svi drugi narodi, osim srpskog, u Jugoslaviji ostvarili svoje države:

“Sve nacije nisu ravnopravne: srpska nacija, npr., nije dobila pravo na vlastitu državu. Dijelovi srpskog naroda koji u znatnom broju žive u drugim republikama, nemaju prava, za razliku od nacionalnih manjina, služiti se svojim jezikom i pismom, politički i kulturno se organizirati, zajednički razvijati jedinstvenu kulturu svoga naroda.”

Titoistički režim je optužen da je Srbe na Kosovu i u Hrvatskoj doveo pred dilemu – ili se iseliti u Srbiju, ili se asimilirati. Polazeći od takve teze, autori su tražili hitnu intervenciju za zaštitu Srba na Kosovu i u Hrvatskoj. O tome se kaže: “... Ostatak ostataka srpskog naroda ne samo što stalno i nesmanjenim tempom napušta svoju zemlju, nego se... gonjen zulumom i fizičkim, moralnim i psihološkim terorom priprema za svoj konačni egzodus. Za manje od desetak sljedećih godina, ako se stvari bitno ne primijene, Srba na Kosovu više neće biti.”8

“...Srbi u Hrvatskoj nikada u prošlosti nisu bili ugroženi koliko su danas. Rješenje njihovog nacionalnog položaja nameće se kao prvorazredno političko pitanje. Ukoliko se rješenja ne pronađu, posljedice mogu biti štetne ne samo po odnose u Hrvatskoj, već i po čitavu Jugoslaviju.”9

U kontekstu navedenih teza i stajališta srpski su akademici predvidjeli da je moguć i “raspad jugoslavenske državne zajednice”, a u završnim rečenicama kažu: “Jugoslaviji prijeti opasnost od daljnjeg rastočavanja. Srpski narod ne može spokojno očekivati budućnost u takvoj neizvjesnosti. Zbog toga se mora otvoriti mogućnost svim nacijama u Jugoslaviji da se izjasne o svojim težnjama i namjerama. Srbija bi se u tom slučaju mogla i sama opredijeliti i definirati svoj nacionalni interes. Takav razgovor i dogovor morao bi prethoditi preispitivanju Ustava...”10

Što se može reći o Memorandumu SANU-a? Memorandum je čuvenu međuratnu tezu KPJ da je Jugoslavija tamnica nesrpskih naroda izvrnuo u tezu da je SFRJ postala nova tamnica, ali samo za srpski narod. To implicira upotrebu nasilja za uspostavu velikodržavnog centralizma s hegemonijom Srbije, ili razbijanje Jugoslavije i građenje velike Srbije na njezinim ruševinama.

Poticani od SPC-a, SANU-a, i drugih centara, Srbi s Kosova nisu se mirili s odlukom SKJ koji je 1985. zaštitio autonomije obiju pokrajina. Srbi na Kosovu su se organizirali i sve više pritiskali srpsko i jugoslavensko rukovodstvo za uspostavljanje represivnog režima nad Albancima. Prvu jaku potporu dobili su od beogradskih intelektualaca. Udruženje književnika Srbije je 15. siječnja 1986. u svom listu “Književne

novine" objavilo peticiju 2.000 Srba – građana Kosova Polja kojom se traži radikalna borba protiv "albanskog nacionalizma i separatizma". Uskoro zatim, 26. veljače 1986, u Beograd je došla delegacija Srba s Kosova s istim zahtjevima. Otad će dolazak brojno jakih delegacija postati praksa, sve do slamanja autonomije 1989. Novi poticaj sukobu dao je Memorandum SANU-a od 24. rujna 1986.

Pravi prijelom je međutim nastupio u proljeće 1987. kada je Slobodan Milošević odbacio Stambolićevu taktiku pregovaranja s republikama radi promjena Ustava 1974.

Uskoro nakon Miloševićeva govora na Kosovu, Udruženje književnika Srbije započelo je svoju veliku političku kampanju. Od 15. do 23. svibnja 1987. održavane su prosvjedne večeri pod nazivom "O Kosovu – za Kosovo". Na tom ciklusu književnih večeri bilo je preko stotinu izlaganja. Ton i pravac raspravama davala su istupanja D. Ćosića. Po njemu, Kosovo je "životno pitanje srpskog naroda" s jedne i "sudbinsko pitanje Jugoslavije" s druge strane. Kosovska kriza je razotkrila "slom jugoslavenske ideologije i njezinog poretka", zbog čega Jugoslavija s takvim poretkom ne može dalje opstati, jer je njezin Ustav 1974. dopustio da "manjinsko stanovništvo terorizira većinski (srpski) narod i progonima osvaja njegov teritorij". "Zato", kaže Ćosić, "rješavanje kosovskog pitanja je nova historijska provjera razloga i smisla postojanja Jugoslavije".

Srpski su vodeći intelektualci, književnici i akademici, nakon "obrade" kosovske krize krenuli u razradu jugoslavenske krize, s osnovnom tezom: Jugoslaviju treba razoriti i na njezinim ruševinama stvoriti veliku Srbiju.

Predsjednik Srbije Ivan Stambolić popuštao je eskalaciji srpskog nacionalizma da bi ojačao svoju poziciju u pregovorima s ostalim članicama federacije glede revizije Ustava iz 1974, a i da bi i sam dobio na popularnosti u narodu. Istodobno je vjerovao da će ga njegov dugogodišnji prijatelj S. Milošević i dalje vjerno slijediti, pa je na njegov prijedlog Milošević 1986. izabran za šefa srpske partije.

Do dolaska Miloševića za šefa Partije, organi vlasti suzbijali su masovne mitinge na Kosovu. Bilo je policijskih intervencija, pa i batinanja demonstranata. Protivno sugestiji da se ne podgrijava atmosfera, S. Milošević je 4. travnja 1987. došao na miting u Kosovo polje koji je trajao punih 13 sati i snažno ohrabrio demonstrante izrekavši čuvenu rečenicu: "Nitko ne smije da vas bije...", "... na ovom tlu (Kosovu) tiranije više neće biti ...", obećavši da će albanski separatizam biti brzo likvidiran.

I dalje: "Cijela Jugoslavija je s vama", "Jugoslavija ne postoji bez Kosova".

U punom zanosu uzavreloj masi Srba i Crnogoraca na Kosovu, Milošević je izrekao poruku, kao zakletvu, ovim riječima: "...Vi treba da ostanete ovdje. Ovo je vaša zemlja, ovdje su vaše kuće, vaše njive i vrtovi, vaše uspomene... Nije nikada bilo svojstveno duhu srpskog i crnogorskog naroda da ustukne pred preprekama... Treba da ostanete ovdje i zbog vaših predaka i zbog potomaka. Pretke biste obrukali, potomke razočarali..."

Na taj miting na Kosovu Milošević je došao kao vođa srpskih komunista, a s mitinga se vratio kao vođa srpskoga naroda.

Dva mjeseca nakon Miloševićeva govora na Kosovu, lipnja 1987, Centralni komitet SKJ odlučnije je podržao Srbiju na Kosovu. Na istoj sjednici Milošević je tražio odlučnost i brzinu, rekavši: "Za promjene na Kosovu vrijeme ističe brzo. Ili ćemo (mjere) poduzeti odmah i energično ili ćemo stvari definitivno ispustiti iz ruku..." I na toj je sjednici izrazio mišljenje da će "cijela Jugoslavija" sada jedinstveno nastupiti. Rekao je "... mislim da je stupanj jedinstva (o Kosovu) veći nego što je ikada bio u Savezu komunista Jugoslavije, u sredstvima informiranja, među intelektualcima, a pogotovo u radničkoj klasi." I dalje: "Zahtjev za promjenama (na Kosovu) izražava danas čitava jugoslavenska javnost..."

Mjesec dana nakon toga govora na sjednici CK SKJ, S. Milošević na 6. sjednici CK SK Srbije (srpanj 1987) zaoštrava svoj smjer ovim riječima: "Tko nije u stanju prihvatiti te zadatke da sudjeluje u takvoj politici, neka se prihvati drugog posla." Osudio je nosioce politike "hladne glave" u srpskom rukovodstvu rekavši: "Ta politika se pokazala na djelu kao potpuno pogrešna. Hladna glava ... nije zaustavila nego potakla silovanje, poniženje, iseljavanje. Kontrarevolucija ne čeka dok se mi dogovaramo i preglasavamo..."

Najavljeni je obračun s nosiocima politike "hladne glave" u srpskom vodstvu proveden na dvodnevnoj 8. sjednici CK SKS 22. i 23. rujna 1987. Pali su, osim ostalih, I. Stambolić, predsjednik Predsjedništva Srbije i Dragiša Pavlović, čelnik beogradskih komunista. Slijedilo je čišćenje onih koji se nisu dali uključiti u "velika obećanja" i još "veću brzinu". Mitinzi za rušenje pojedinaca i rukovodstava započeti 1986. i 1987. na Kosovu počeli su se prenositi na ostale krajeve. Počela je tzv. antibirokratska revolucija. Za nekoliko mjeseci smijenjeno je oko 5.000 aktivista – zaveden je režim čvrste ruke.

Do dolaska Slobodana Miloševića na čelo Srbije bilo je neke nade za demokratsku opciju, ali je od tada sve krenulo prema ponoru. Naravno, tu se ne radi o čarobnoj svemoći te ličnosti, već o činjenici da je Milošević uskočio na ranije "osedlanog konja". Veći dio srbijanske inteligencije, gotovo sva glasila masmedija i Crkva na otvorenoj su političkoj, kulturnoj i duhovnoj sceni uspjeli oživjeti i razviti velikosrpsku nacionalnu svijest. Te snage su stvorile masovno uvjerenje i spremnost da se svim sredstvima, uključujući i oružje, mora obnoviti jedinstvena država Srbija, a zatim obnovom saveznoga državno-partijskog centralizma "spasiti" Jugoslavija, koju su Tito i SKJ pola stoljeća razbijali i razbili na štetu Srbije, a u korist svih nesrpskih naroda koje se sada, i na silu, mora zadržati u centralističkoj velikosrpskoj Jugoslaviji. Na toj svijesti, koja je sredinom 1980-ih godina postala masovna, izrastao je S. Milošević. Milošević je preko noći postao diktator s ambicijom da zamijeni Tita. Na mitinzima se pjevalo: "Sad se narod uveliko pita, tko će nama da zamjeni Tita, sad se znade tko je drugi Tito, Slobodan je ime plemenito".

U jesen 1987. završena je totalna nacionalna homogenizacija srpskoga naroda u cijeloj Jugoslaviji. Milošević je odlučio i dalje hiniti da slijedi StamboliĆevu politiku pregovaranja s ostalim republikama radi revizije Ustava, ali istodobno krenuti silom na osvajanje ostale Jugoslavije.

2. Udar na Vojvodinu, Crnu Goru i Kosovo 1988/89.

Nakon što je sredinom osamdesetih masovna propaganda uspjela u svijesti srpskoga naroda razviti uvjerenje kako je Titova Jugoslavija antisrpska tvorevina, i pripremiti ga za obnovu dominacije Srbije u Jugoslaviji, S. Milošević je, u duhu Memoranduma SANU-a, započeo operacije rušenja državne strukture Jugoslavije s ciljem obnove hegemonističko-centralističkog sustava države. Tu operaciju vodstvo Srbije nije moglo izvesti pomoću državnog vrha Jugoslavije, tj. njegova Predsjedništva, jer u njemu Srbija nije imala prevlast. Odnos snaga u Predsjedništvu SFRJ prisilio je Srbiju da pođe izvaninstitucionalnim osvajanjem Jugoslavije.

U ljeto 1989. S. Milošević je na 12. sjednici CK SK Srbije najavio opću mobilizaciju masa za obnovu “na tri dijela razbijene Srbije” u jedinstvenu srpsku državu. Milošević je tada rekao da će iščeznuti “tužne i apsurdne riječi kao što su ‘uža Srbija’, ‘Srbija izvan pokrajina’”. S riječi je S. Milošević prešao na djela. U ljeto 1988. cijela Srbija, Vojvodina i Crna Gora zapaljeni su masovnim mitinzima s parolama za jedinstvenu Srbiju, za jedinstvenu Jugoslaviju, za jedinstveni SKJ, za skidanje s vlasti svih onih koji se ne svrstavaju u nacionalni masovni pokret. Na mitinzima su po imenima prozivani mnogi političari Slovenije, Hrvatske i BiH kao razbijači Jugoslavije. U masmedijima napadana su sva poslijeratna rukovodstva Srbije koja su, služeći Tita, izdala Srbiju. Propagandni aparat je obnavljao mitove srpske povijesti, posebno kosovski mit. Glorificirane su srpske ratne pobjede i isticala se spremnost za nove ratne podvige.

Srpski državno-partijski vrh organizirao je zapaljene mase koje su jurišale na sjedišta političkih foruma. Prvi udar je izveden 9. lipnja 1988. na vladu Vojvodine, ali se ona tada još održala. Pod pritiskom drugoga udara, 6. listopada iste godine, palo je vojvođansko rukovodstvo. Sutradan, 7. listopada izvršen je masovni udar na vladu Crne Gore, koju je tada spasila intervencija jakih policijskih snaga, ali je vlada pala pod ponovljenim danonoćnim udarom 10. i 11. siječnja 1989.

U listopadu 1988. proveden je udar na rukovodstvo Kosova, koje je palo uz pritisak prisutnih vojno-policijskih snaga. Pola milijuna Albanaca pokušalo je kontramitingom zaštiti svoje ljude u rukovodstvu Kosova. Rudari Trepče danima su štrajkali glađu u dubini rudničkih jama. Sila je slomila otpor Albanaca.

Među tisućama i tisućama mitinga širom Srbije i Crne Gore, 19. studenog održan je milijunski zbor građana Beograda i Srbije. Tu je Milošević, kao novi neprijeporni vođa Srbije, najavio borbu za Jugoslaviju

ovim riječima: “Jugoslavija, velikom borbom stvorena, velikom će se borbom braniti.” Uspoređujući borbeni nastup Srbije s prošlim ratovima, S. Milošević kaže: “A da bitku za slobodu ovaj narod dobiva, to znaju i turski i njemački osvajači. U oba svjetska rata smo ušli goli i bosi... i oba rata smo dobili... Pobijedit ćemo, dakle, bez obzira na to što se danas, kao i nekad, protiv Srbije udružuju njezini neprijatelji izvan zemlje s onima u zemlji.” Iako nije otvoreno rečeno, ta se prijetnja odnosila na Sloveniju i Hrvatsku koje su u propagandi već tretirane kao neprijatelji Srbije.

Zamisao o načinu ovladavanja Jugoslavijom S. Milošević je obznanio u svom govoru na konferenciji SK Srbije u studenom 1988. On je procjenjivao da su vlastodršci u ostalim republikama izgubili povjerenje naroda i zato je zaigrao na kartu rušenja kompromitirane političke birokracije, vjerujući da će mase rušiti njezinu vlast – to je bila suština tzv. antibirokratske revolucije.

On kaže: “Danas je birokracija ... prepreka za razvoj ... u tom smislu može se govoriti o jednoj antibirokratskoj revoluciji... Paraliza društva do koje je birokracija dovela nosi u sebi opasnost da tu paralizu možda nećemo otkloniti demokratskim sredstvima, ako se odmah ne riješimo birokracije... val demokracije koji je osvojio Srbiju može smetati samo tamo gdje takav val nije stigao, a izvjesnost njegove blizine uznemirava i razjaruje one koje će, kada bude došao, odnijeti...” Bila je to najava izvoza srpske “antibirokratske” revolucije u ostale republike Jugoslavije. Ta revolucija će zbrisati republičke vladajuĆe garniture i dovesti nove, koje će u savezu s Miloševićem obnoviti Jugoslaviju po volji Srbije – to je očekivao S. Milošević.

Prva etapa razbijanja državne strukture Jugoslavije završena je 28. ožujka 1989. kada je, u pobjedonosnom zanosu, Srbija donijela novi Ustav na konceptu jedinstvene unitarne države. Proglašavajući taj ustav, B. Jović, predsjednik Skupštine, rekao je i ovo: “Ponosni smo što smo pridonijeli da se završi dug i žalostan period nepravdi, sumnji, osamljenosti i životarenja Srbije i što smo bili aktivni sudionici u ukidanju nepravednih i neprirodnih odredbi Ustava iz 1974. godine.” I dalje: “Izdržali smo ... rat s čvrstim uvjerenjem da će pobijediti istina i pravda. I one su pobijedile. Za nepune dvije godine uporne i teške borbe srušene su nepravde koje su građene decenijima...”

Dakle, Srbija je već srušila Titovu Jugoslaviju. Sada su na redu sukobi s ostalim republikama.

3. Velikosrpski pokret i ostale republike Jugoslavije (1987-1990)

Eruptivna snaga velikosrpskoga pokreta sredinom 1980-ih prisilila je rukovodstva ostalih republika da odgovore tome izazovu, jer je on ugrozio njihovu državnost. Radilo se o sukobu državno-pravnih koncepcija: Srbija je krenula u rješenje jugoslavenske državne krize uspostavom svoje hegemonije nad Jugoslavijom, a ostale republike to nisu mogle ni htjele tolerirati. Ta politika Srbije nije bila novost za

većinu komunista ostalih republika. Već od sredine 1920-ih godina pa sve do kraja Titova života vodila se u KPJ trajna borba protiv unitarističko-hegemonističkih tendencija. Prvih dvadesetak godina nakon II. svjetskog rata ta se tendencija usidrila i pritajila u centralističkoj državnoj i partijskoj strukturi Jugoslavije, ali je trajno bila pod kontrolom.

Na Osmom kongresu 1964, SKJ je unitarističko-centralističku tendenciju izjednačio sa separatističkim tendencijama u smislu ugrožavanja Jugoslavije. To su ponavljali svi partijski kongresi do kraja Titova života, pa i do sloma Jugoslavije. Tito i Kardelj su čak smatrali da sam velikosrpski hegemonizam može razbiti Jugoslaviju.

Kada je sredinom osamdesetih u Srbiji nadvladalo uvjerenje kako je sve ono što se stvorilo pod komunističkom zastavom bilo antisrpsko, inspirirano od hrvatskih i slovenskih komunista, a zatim se krenulo u boj pod parolom "svi Srbi u jednoj državi", bilo je jasno da Srbija razbija "Titovu Jugoslaviju". Pa ipak, malo je političara drugih republika bilo svjesno dosega i konačnih ciljeva velikosrpskoga pokreta. Većina je mislila da Srbija nije toliko jaka, a ostale republike toliko slabe da bi se mogli ostvariti ciljevi velikosrpskog pokreta.

Računalo se da će se dvadesetogodišnja tendencija stalnog jačanja suverenosti svih republika nastaviti, a velikosrpski pokret, uz manje koncesije, smiriti. Doduše, bilo je pojedinaca koji su se nadali koaliciji ostalih republika protiv "prekrajanja" Jugoslavije, ali bez uspjeha, tako da su ostale republike reagirale svaka na svoj način.

Istodobno kada je Srbija krenula sa svojim agresivnim nacionalnim programom, i Slovenija je oblikovala svoj nacionalni program, ali s potpuno suprotnim smjerom. U Sloveniji je sredinom osamdesetih nastao pokret za smjenu komunističkoga režima i za stvaranje slobodnoga civilnog društva. Slovenci su našli pravu mjeru i pravi odgovor na krizu Jugoslavije: naime, u duhu Kardeljeve koncepcije zalagali su se za konfederaciju ili izlazak iz Jugoslavije, ali su također odbacili Kardeljev "model socijalizma" i "pluralizam samoupravnih interesa" te prihvatili pluralizam kako u političkom životu – višestranačje – tako i u gospodarstvu (privatno vlasništvo).

Geopolitički najbliži zapadnim zemljama, s veoma razvijenim kulturnim identitetom, ponosni na svoj antifašistički rat u kojemu su stvorili nacionalnu državu, neopterećeni nacionalnim manjinama, posebno srpskom, Slovenci su i umom i srcem težili izlasku iz Jugoslavije i uključenju u Europsku zajednicu. U takvu duhovnom i političkom ozračju u Sloveniji su sredinom osamdesetih nastupile plime građanskih inicijativa koje su tražile da komunisti provjere svoj legitimitet na slobodnim parlamentarnim izborima.

Početkom 1987. skupina slovenskih intelektualaca je u "Novoj reviji 57" izašla s platformom slovenskoga nacionalnog programa, u kojemu autori smatraju da je razvoj Slovenije u Jugoslaviji blokiran i da Slovenija zato civilizacijski u svemu zaostaje.

Komunističko vodstvo Slovenije zapravo je podržavalo takve ideje svoje inteligencije i samo forsiralo sveopću demokratizaciju tadašnjega režima. Rađalo se novo "slovensko proljeće" ugušeno 1972-73. Civilni pokret u Sloveniji sredinom osamdesetih bio je jedini u tzv. komunističkom svijetu. To je navelo američki tjednik "Newsweek" da 1987. republiku Sloveniju "proglasi" jedinim "otokom slobode" u Istočnoj Europi. Sve u svemu, bilo je očigledno da Slovenci neće ni Jugoslaviju ni komunizam. Budno prateći procese u Sloveniji, vojni vrh, kojemu su Jugoslavija i njezin tadašnji režim bili najviša društvena vrijednost, ocijenio je da se, uz "kontrarevoluciju" na Kosovu, razvio još jedan antijugoslavenski pokret, što će armiju usmjeriti na to da se postupno okreće Srbiji koja će se boriti za opstanak Jugoslavije.

Slovenci su prvi shvatili opasnost od saveza Srbije i JNA. Zato se u Sloveniji snažno razvilo antiarmijsko raspoloženje. Građani su tražili služenje vojnoga roka u svojoj republici, optuživali JNA da izvozi naoružanje, da se stavlja na stranu konzervativnih političkih snaga itd. JNA je i inače ulijevala strah od vojnog udara, ali je istodobno mnogima bila i nada spasa. Između JNA i Slovenije izbio je pravi "hladni rat". Na stranu JNA stala je Srbija i poneki političari iz Hrvatske kao, npr., S. Šuvar koji je 8. i 10. ožujka 1988. na sjednici Predsjedništva SKJ oštro osudio Slovence za antiarmijsku kampanju. Obrani JNA priključile su se sve tri nerazvijene republike. Šef slovenske Partije Milan Kučan odbio je zahtjeve SKJ za osudu SK Slovenije, rekavši da će za uzvrat održati protestnu sjednicu Centralnog komiteta i na "optuženičku klupu" staviti politiku Srbije.

U povodu slovenske kritike JNA kao i napetosti na Kosovu, vojni vrh je riječima ministra obrane Branka Mamule upozorio: "Krajnji ciljevi i domašaji napada na armiju i naš obrambeni sustav jesu uklanjanje vrlo snažnih, homogenih i stabilnih općejugoslavenskih prepreka koje stoje na putu antikomunističkim i antijugoslavenskim snagama da razaraju zemlju, sahranjuju tekovine revolucije i otvaraju putove tzv. trećoj Jugoslaviji".11

Ministar upozorava da u jedinicama TO ima 2 milijuna ljudi i da ta komponenta oružanih snaga dolazi u pitanje ako se nastavi jugoslavenska kriza.

Vojni organi su početkom lipnja 1988. uhitili skupinu Slovenaca – J. Janšu, I. Borštnera, F. Zavrla i D. Tasića – zbog "odavanja vojne tajne". Vojno suđenje i osuda te trojice na kazne zavora izazvali su u Sloveniji velike prosvjede tijekom 1988. i 1989. Slovenska je javnost bila uvjerena da se radilo o političkom suđenju, kojim je trebalo zaustaviti demokratske reforme u toj republici i u cijeloj Jugoslaviji.

Slovensko partijsko rukovodstvo dopuštalo je da se u medijima u Sloveniji prvi put jave disidenti, opozicionari i smijenjeni političari iz drugih republika. U slovenskim listovima prvi su se put pojavili i lideri tzv. maspoka – Tripalo, Čičak i drugi.

Sve u svemu, od sredine osamdesetih politički život u Sloveniji bio je manje-više slobodan, točnije, neusporedivo slobodniji nego u bilo kojoj drugoj republici. Savez komunista nastupao je kao partner, a ne

neprijatelj svojih opozicijskih snaga. Slovenija se pokazala najzrelijom za izlazak iz komunističkoga sustava i za uvođenje građanskoga društva.

Odnos Srbijanaca prema Slovencima bio je proturječan: bolno su prihvaćali slovensko antijugoslavenstvo, ali su također na Slovence gledali kao na mali i nemoćan narod, ukliješten između višestruko jačih naroda – njemačkoga, talijanskoga, mađarskoga – i zato će morati u odlučnom času biti odan Srbiji, odnosno Jugoslaviji. I tako, dok se srpska predstava o Sloveniji, stvorena 1918-1941. nije mijenjala, Slovenija se promijenila. Slovenci su sami stvorili svoju državu, a prestala je i opasnost od asimilacije velikih susjeda. U ljutitosti i nemoći, srpski političar M. Švabić s mitinga im je poručio: "Možete se iseliti u Austriju ili Kaliforniju, ali zemlja vaša ostaje u Jugoslaviji."

Od početka kosovske krize Slovenija je stala na stranu Albanaca. U povodu štrajka rudara početkom 1989. Slovenci su držali mitinge solidarnosti s Albancima, što je Srbija vrlo teško doživjela, pitajući Slovence je li to zahvalnost za prihvat prognanih Slovenaca koji su iz svoje okupirane zemlje 1941. našli utočište u Srbiji.

Hrvatsku politiku spram velikosrpskoga pokreta mnogo teže je objasniti od slovenske koja je bila i jasna, i odlučna, i dosljedna. Hrvatsko državno-partijsko rukovodstvo nije bilo na razini povijesne situacije. Njegova politika je bila neprecizna, neodređena, taktična, promjenljiva, oportunistička i – proturječna, jer su njezini akteri bili u međusobnom sukobu kako zbog borbe za vlast, tako još više zbog različitih koncepcija glede budućnosti Jugoslavije i društvenog uređenja.

Kao što je više puta već rečeno, hrvatska politika je desetljećima bila u rukama Tita i Bakarića. Od njihove smrti do 1986. glavni rivali za čelnu poziciju bili su M. Špiljak i S. Šuvar. Slijedeći Tita i Bakarića, Hrvatska je od 1972. bila njihov oslonac za federalizam i tzv. koncepciju udruženog rada. Četiri godine godišnjih rotacija na čelnim pozicijama nisu pogodovale za stvaranje lidera. Smjenom 1986. iz političkog su života otišli gotovo svi ratni kadrovi – Špiljak, Planinc, Blažević, Vrhovec, Bilić, Baltić, Dragosavac, Cvetković i dr. – a došli mlađi i novi koji nisu imali ni znanja ni iskustva, pa čak ni informacija iz Titova razdoblja zakulisnih političkih borbi, posebno s tajnih sjednica državno-partijskoga vrha Jugoslavije. A upravo tada, od 1986, nastaje završna faza raspadanja Jugoslavije: tražile su se velike i jake ličnosti za velike, presudne odluke. Većina starih, maknutih hrvatskih političara prošla je kroz oštre političke borbe u kojima su se sudarali i s hrvatskim nacionalizmom, a još više s centralizmom i unitarizmom. Oni su posljednjih nekoliko godina nazivani žestokim republikancima u smislu zaštite nacionalnih interesa i otpora naletu snaga velikosrpskoga pokreta. U rekonstruiranom rukovodstvu koje je etablirano 1986. i dalje su koegzistirale stare naslijeđene tendencije, nacionalna i unitaristička. Svi su se, barem na riječima, uključili u borbu za obranu Ustava 1974, a podijelili se na pitanju društvene reforme. S. Šuvar je branio Titovo naslijeđe – koncepciju udruženoga rada, a A. Marković je postao najglasniji zagovornik tržišne privrede pa i

elemenata građanskoga društva. Njihov je sukob bio beskompromisan. Za razliku od mnogih drugih, obojica su bili veoma aktivni borci za svoje političke ideje.

Najvažnije obilježje u političkom životu nije bila samo tzv. "politička šutnja" većine u rukovodstvu već i malo vidljive, ali zato značajnije, promjene u svijesti svih slojeva društva. Iz dana u dan u masama se širio strah od velikosrpske najezde, ali i spremnost da se stane uz one političare koji će joj se suprotstaviti. S druge strane, prvi put od 1945. vladajuće strukture su se "povlačile" s pozicija "čvrste ruke" i počele tolerirati spontanitet u društvenom životu.

Pod pritiskom žestine društvene krize, ideolozi – branitelji koncepcije udruženoga rada, pogrdno nazivani pristašama tzv. dogovorne ekonomije, povlačili su se s javne društvene scene, a prevladavali su pristaše tržišne privrede. Nije bilo ideja o novim putovima razvitka samoupravljanja kao što je bio slučaj 1951-52, 1961-63, 1964-65. i 1971. U brojnim teorijskim i političkim raspravama, održanim uglavnom u Zagrebu, o civilnom društvu, o pluralizmu i stranačkom sustavu itd. pokazane su granice "socijalističkoga civilnog društva", "samoupravnoga pluralizma interesa" i "nestranačkoga pluralizma" te artikulirana koncepcija reforme i restrukturiranja društva, države i političkoga sustava u cjelini.

Osjećajući da gube legitimitet, partijski aktivisti su odustajali od političkih i ideoloških kampanja, prepuštajući ljudima da ostvaruju svoja samoupravna prava bez partijskih odluka i direktiva. Partijski prvaci su se sve više ustručavali iznositi svoja stajališta, napuštajući stil zapovijedanja ljudima i raspolaganja stvarima. Moć državno-partijskog aparata opadala je na svim razinama: od mjesne zajednice i općine do vrha Republike. Nastalo je stanje u kojemu nitko nikoga nije htio slušati, kako je to V. Bakarić uoči smrti prvi rekao.

Naime, prema zakonskim odredbama, još od pedesetih godina pravo izbora direktora tvornica, škola, bolnica, dekana, rektora itd. bilo je u rukama kolektiva i njihovih savjeta, ali u praksi su im ljude nametali partijski komiteti. Kada je sredinom osamdesetih partijska moć oslabila, to pravo su, zaista, ostvarivali spomenuti savjeti. Bilo je, npr., nezamislivo da SK ili državni organ odrede ljude za rukovodeća mjesta, osim putem lobiranja. Bilo je nezamislivo da ministarstvo prosvjete ili zdravstva odredi dekane, rektore, direktore bolnica i sl. – sve je išlo na natječaj s više kandidata. Izbor sveučilišnih nastavnika započinjao je i završavao na fakultetu. Ljudi su počeli slobodnije disati. Vlast više nije mogla naređivati. Tu slabost vlasti ljudi su počeli koristiti. Prvi put su takva samoupravna prava prešla u ruke zaposlenika.

Povlačenje partijskih i državnih organa s "borbenih pozicija" omogućilo je nastupanje reformskih snaga. Plima kritike prošlosti i stanja u društvu narastala je iz dana u dan, osobito nakon što je Centralni komitet manje-više "digao ruke" od masmedija. Tjednik "Danas" postao je neformalno glasilo hrvatske kritičke javnosti.

U praksi, Savez komunista odustao je i od ograničavanja privatnoga sektora. Mladi poduzetnici seljaci širili su svoje privatno gospodarstvo iznad maksimuma od 10 ha. Neki su obrađivali i po 100 i više ha

zemlje. Ljudi su u svojim garažama otvarali obrtničke radionice radeći kao kooperanti za tvornice i za tržište. Tako je nastajao spontani proces preobrazbe staroga režima prema mješovitom vlasništvu i političkom pluralizmu. To su bili pozitivni rezultati starog režima u njegovih posljednjih 5-6 godina. Pokazalo se da spontanitet u reformi daje veće rezultate od onih koji je u ranijim fazama projektirao Savez komunista.

Ali, dok se hrvatskom rukovodstvu može priznati politika popuštanja pa i povlađivanja procesima spontaniteta, ono nije bilo na razini povijesne odgovornosti glede državne krize Jugoslavije. Naime, glavnu i vodeću ulogu Hrvatske u općejugoslavenskoj borbi protiv velikosrpskoga hegemonizma, koju je ona držala od 1918. do Titove smrti, preuzela je Slovenija. Pasivna politika obrane federalizma nema opravdanja, ali joj se može dati tumačenje. Naime, većina hrvatskih političara bojala se da ne učini povijesno pogrešan korak kakav je bio stvaranje NDH ili pogrešan avangardistički iskorak kakav je učinjen 1971. Hrvatska, dakle, mora biti mirna, stabilna i kompromisna da ne pruži alibi za velikosrpski pokret.

Na takvu političkom smjeru Hrvatska se uhvatila ne samo duha i slova Ustava 1974. već i mnogih iracionalnih detalja kojima se uređivao ekonomski i politički život društva. Najizrazitiji predstavnik te struje bio je S. Šuvar, koji je zato dobio epitet dogmatičara i konzervativca u smislu čuvanja titoizma, točnije rečeno kardeljizma, u svim pitanjima – od ZUR-a do školske reforme koju je kao ministar prosvjete provodio u drugoj polovini sedamdesetih godina.

Iz toga stanja hrvatske šutnje prvi je iskoraknuo Ante Marković, ali uglavnom na problemima izvlačenja Hrvatske iz teške ekonomske krize i otplate golemih dugova. On se okrenuo razvoju naftne industrije, turizma i njemu potrebne poljoprivredne proizvodnje – u čemu je kao predsjednik vlade uglavnom uspio. Kao vodeći poslovni menedžer, Marković nije bio opterećen ideologijom pa je zato kao jedan od prvih bio za radikalne reforme. On je prednjačio u inicijativama za prevladavanje ekonomske krize na osnovi novoga ekonomskog sustava. Za predsjednika savezne vlade izabran je 18. ožujka 1989. U tom svojstvu uspio je smanjiti dugove Jugoslavije s oko 21 na 12,2 milijardi dolara, a devizne rezerve povećati na 10,5 milijardi dolara. Nakon 9 mjeseci je na prijedlog vlade Savezna skupština usvojila projekt reforme, po kojoj je uvedena konvertibilnost dinara, privatni i društveni sektor izjednačeni, otvorena mogućnost da građani kupuju dionice poduzeća, da stranci mogu ulagati u jugoslavensku privredu itd. Tako je nastao, prvi u Europi, projekt tranzicije iz naslijeđenoga socijalizma u novo društvo po uzoru na zapadne zemlje. Visoki dužnosnici Europske zajednice i SAD-a podržali su Markovićev projekt ističući da je Jugoslavija 20-30 pa i više godina ispred ostalih komunističkih zemalja Europe. Bila je to kudikamo radikalnija od svih ostalih reformi izvedenih od 1950. Riječju, Marković je težio modernizaciji Jugoslavije i njezinu uključivanju u Europsku uniju, ali je djelovao u vrijeme potpunoga rastrojstva Jugoslavije u kojoj su sile njezina razbijanja već nadjačale ostale – ali o tom potom.

BiH je izbjegla sudbinu pokrajina i Crne Gore u prvom naletu velikosrpskog pokreta. Međutim, njezina stabilnost poremećena je tzv. aferom "Agrokomerc", poduzeća čiji je direktor Fikret Abdić "upao" u monetarni sustav izdajući mjenice bez pokrića. Tim povodom je, pod pritiskom unitarističko-centralističkih snaga i beogradskih medija, potpredsjednik Jugoslavije Hamdija Pozderac, kojeg se smatralo zaštitnikom F. Abdića, 12. rujna 1987. podnio ostavku. Kako je i predsjednik savezne vlade B. Mikulić, godinu dana kasnije podnio ostavku, BiH je izgubila dva ključna političara koji bi se oduprli napadu na federativno uređenje Jugoslavije.

Odlaskom Tita, zatim pobunom Albanaca i prodorom srpskoga nacionalizma, Makedonija se našla u panici. Na početku petoga desetljeća svoje državnosti, nakon smjene s vlasti K. Crvenkovskog i S. Milosavlevskog, i u situaciji kada su ratne i poratne generacije odlazile, nastupilo je stanje izvjesne malodušnosti izazvane teškom ekonomskom krizom, stalnim podgrijavanjem velikobugarskih pretenzija, širenjem albanskoga stanovništva prema središtu republike, a posebno oživljavanjem starih velikosrpskih tendencija. Zbog težnji za ujedinjenjem s egejskim i pirinskim područjem, u Makedoniji se razvijala svijest da je za njezinu budućnost pravo rješenje ulazak Jugoslavije u EZ jer bi to Makedoncima omogućilo da slobodno komuniciraju sa svojim sunarodnjacima, u Grčkoj i Bugarskoj. Kada bi i Bugarska ušla u tu zajednicu, Makedonci bi mogli putovati u Sofiju i Atenu kao i u Beograd, budući da u ujedinjenoj Europi granica praktično ne bi bilo i pripadnici svih naroda slobodno bi razvijali međusobne veze i odnose.

Takva je vizija motivirala Makedonce da brane jugoslavenski federalizam, da se suprotstavljaju autoritarnim rješenjima i da podrže one snage u Jugoslaviji koje vode bitku da se ona unutrašnjim demokratskim reformama osposobi i pripremi za ulazak u EZ. U trenutku kolebanja makedonsko rukovodstvo se podijelilo. Lazar Mojsov je podržao Miloševića, a V. Tupurkovski je ostao čuven po tezi o "neprincipijelnoj koaliciji" protiv Srbije. Makedonci su strahovali ne samo od velikosrpskoga hegemonizma, već i od njezina separatizma, koji bi razbio Jugoslaviju, što bi Makedoniju dovelo u najtežu situaciju pa čak i do okupacije kao 1912-13.

4. Prijelomne godine – slom komunizma i demokratska smjena vlasti (1989-1990)

Već je više puta rečeno da je stvaranje i održavanje Jugoslavije bilo više u rukama velikih sila nego u volji njezinih naroda. Njoj je u europskom i svjetskom poretku bila namijenjena određena uloga u skladu s interesima velesila. Tu tezu potvrđuje ne samo Versailles, Teheran i Jalta već i politika obaju blokova, odnosno supersila, u tijeku cijeloga hladnog rata. To je značilo da je bilo gotovo nemoguće dovesti u pitanje opstanak Titove Jugoslavije ne samo zbog odnosa snaga u njoj samoj već i zbog podrške supersila. To je,

dalje, značilo da samo slom jednoga ili obaju blokova otvara pitanje sudbine Jugoslavije. Upravo takva promjena dogodila se 1989. godine – slom hladno-ratovskog poretka.

Na prijelazu iz osamdesetih u devedesete godine došao je kraj najvećemu eksperimentu u povijesti Europe: dogodio se slom komunizma, a s njime i raspad supersile SSSR-a.

M. Gorbačov, šef sovjetske države i partije u proljeĆe 1989. javno je odbacio Brežnjevljevu doktrinu o ograničenom suverenitetu socijalističkih država, koje su faktički bile pod ruskom vlašĆu. Time je bio otvoren put za oslobođenje desetine istočnoeuropskih država od ruske hegemonije i za slom komunističkih režima koji im je bio nametnut nakon II. svjetskog rata.

U razdoblju od 11. siječnja 1989. kada je mađarski parlament ozakonio uvođenje višestranačja, do 10. studenog iste godine kada je srušen Berlinski zid, simbol podijeljene Njemačke i podijeljene Europe, u svim je istočnoeuropskim zemljama pao komunizam. U prvih 5 mjeseci iduće 1990. iz sastava SSSR-a istupile su Litva, Estonija, Latvija i Gruzija, u rujnu 1990. proglašeno je ujedinjenje Njemačke, a zatim je Konferencija svih europskih država, SAD-a i Kanade (KESS) označila kraj hladnoga rata i podjele Europe na dva antagonistička vojno-politička bloka. U ljeto 1991. raspao se i SSSR koji je trajao 74 godine.

Raspad komunizma u Europi 1989. dogodio se bez krvi, osim u Rumunjskoj, što znači da su se režimi toliko istrošili i urušili da više nije bilo nikakvih socijalno-političkih snaga za njihovu obranu. To se moglo dogoditi samo zato što se i SSSR "urušio", inače bi se ponovila ruska vojna intervencija kao ona 1956. u Mađarskoj i 1968. u ČSSR-u.

Posljednja faza raspadanja režima u Jugoslaviji vremenski se poklapala sa sličnim procesima u ostalim komunističkim zemljama Europe. Ali suprotno svim ostalim zemljama istočne Europe i Sloveniji i Hrvatskoj, Srbija je na plimi sveopćega velikosrpskog pokreta sačuvala komunistički režim, a odbacila demokratski put za svoju budućnost. Taj je pokret po prirodi stvari čak ojačao totalitarizam ondašnjega komunističkog režima.

Nakon ukidanja autonomije pokrajina, što je ozakonjeno ustavnim aktom 28. ožujka 1989, Albanci su istoga dana pružili otpor putem demonstracija u kojima su poginula 22 demonstranta. Borba Srbije s Albancima otežavala je i usporavala "izvoz" Miloševićeve antibirokratske revolucije, no također i snažila velikosrpski pokret.

Nastavljeni su masovni mitinzi, među kojima onaj na Gazimestanu, u povodu 600. godišnjice Kosovske bitke. Okupilo se oko dva milijuna ljudi: Srba iz Srbije, Crne Gore, Vojvodine, BiH i Hrvatske, kao i iz Australije, Amerike, Kanade i europskih zemalja. Na tom mitingu je Milošević "okrunjen" liderom nacije, rekavši da su Srbi ponovno u bitkama koje "nisu oružane, mada ni takve nisu isključene". Masa mu je s ushićenjem uzvraćala "Car Lazare, nisi im'o sreće, da se Slobo pokraj tebe kreće".12 U povodu kosovske obljetnice održani su mitinzi i u drugim mjestima, među ostalima i onaj u Kninskoj krajini

kolovoza 1989. kojom prigodom su hrvatske vlasti zatvorile Jovana Opačića, predsjednika novoosnovanoga srpskog društva "Zora".

Miloševićevci su u jesen 1989. pokušali "izvoz revolucije" u Sloveniju i Hrvatsku s ciljem rušenja rukovodstava tih republika. U Ljubljani je za 1. prosinca 1989. zakazan "miting istine", nakon kojega bi mitingaši, na povratku, održali miting i u Zagrebu, ali je Slovenija zabranila dolazak Srba i Crnogoraca s Kosova. Odmah zatim Srbija je zavela ekonomsku blokadu Slovenije, zabranom uvoza slovenske robe.

U povodu ekonomskih sankcija u proglasu je rečeno i ovo: "Poručujemo da ni jedan građanin Srbije neće moliti Slovence da ostanu u Jugoslaviji." Time je najavljena ideja "amputacije" Slovenije u određenom trenutku.13

Među političke akcije "antibirokratske revolucije" spada i pritisak da se, prije roka, sazove XIV. kongres SKJ; Milošević je očekivao da će kongresu nametnuti odluke o ukidanju autonomije Saveza komunista republika i tako obnoviti centralističku strukturu kao sredstvo obnove državnoga centralizma, računajući da onaj tko ovlada s SKJ može ovladati i Jugoslavijom. Ostali savezi komunista pristali su da se sazove izvanredni kongres SKJ.

U međuvremenu, dok je velikosrpski pokret tijekom 1989. dostizavao vrhunac svoje homogenizacije, u Hrvatskoj je, nakon višegodišnje "šutnje", započeo proces rađanja demokratskog i nacionalnog pokreta. Pokret je zahvatio kako šire narodne mase, inteligenciju i dio hrvatske emigracije, tako i veći dio članstva Saveza komunista. Taj pokret je vodio prema nacionalnoj homogenizaciji, sličnoj onoj s početka sedamdesetih godina. Pokret je nastajao u kontekstu sloma europskoga komunizma, raspadanja Jugoslavije i prijeteće velikosrpske opasnosti. Takav kontekst je prvi put nakon stvaranja Jugoslavije 1918. otvarao mogućnosti stvaranja demokratske samostalne države Hrvatske.

Već je rečeno da Hrvatska u ovoj fazi nije imala rukovodstvo primjereno velikoj društvenoj prekretnici. Na poziciji predsjednika SKH, na kojoj je u ratu bio A. Hebrang, a zatim skoro 40 godina V. Bakarić, našao se S. Stojčević, Srbin iz Slavonije. Ta činjenica, da se radilo o Srbinu, nije bila problematična – to bi komunisti u duhu svoga internacionalizma i prihvatili – već činjenica što je on bio tipičan aparatčik partijske vlasti. Međutim, rukovodstvo se razlikovalo od onih u ranijim razdobljima po tome što je osjećalo da mu se topi legitimitet u narodu. Zato je sve više popuštalo društvenom toku – privatnim inicijativama, slobodi medija, samoupravi lokalnih vlasti, slobodi stvaralaštva u kulturi itd. Činjenica je da je to rukovodstvo, osloncem na rezultate oštrih rasprava u intelektualnoj i partijskoj javnosti, formuliralo platformu promjena i donijelo odluku o prvim slobodnim višestranačkim izborima u Hrvatskoj.

Hrvatsko rukovodstvo je u jugoslavenskoj državnoj krizi tvrdo stajalo na braniku obrane federalizma. Na tom su se smjeru pojavili i oni koji su postali svjesni da Milošević nikada neće pristati na ustavni federalizam pa su osobno podržavali ideju stvaranja samostalne demokratske Hrvatske.

Tendencija povlačenja Saveza komunista s tvrdih ideoloških pozicija i stila zapovijedanja, kao i skoro desetogodišnja razarajuća kritika društvenoga sustava, poklopila se s početkom inicijativa za stvaranje političkih stranaka. Ilegalna i polulegalna okupljanja po kućama pretvarala su se u inicijativne skupine za osnivanje političkih stranaka. Već 2. veljače na Filozofskom fakultetu u Zagrebu osnovano je "Udruženje za jugoslavensku demokratsku inicijativu" (UJDI), što vlastima nije smetalo zbog njegove projugoslavenske orijentacije, ali je to odškrinulo vrata i drugim inicijativama. Odmah zatim, 28. veljače 1989, Franjo Tuđman je na tribini Društva književnika izložio platformu za osnivanje Hrvatske demokratske zajednice (HDZ). Na istom mjestu se 3. ožujka 1989. sastala Inicijalna grupa za osnivanje Hrvatskoga socijalno-liberalnog saveza (HSLS), koja je kao prva stranka osnovana 20. svibnja 1989. Nakon mjesec dana, točnije 17. lipnja, održana je i osnivačka skupština.

U organizaciji HSLS-a 70.000 građana je 8. listopada 1989. potpisalo peticiju za povratak spomenika bana Jelačića na zagrebački središnji trg. Bilo je to prvo, ali masovno, opozicijsko okupljanje s jasnim porukama za stvaranje demokratske samostalne Hrvatske.

Vrhunac burnoga pokreta u stvaranju višestranačja dogodio se 10. prosinca 1989. Toga dana je dvanaest političkih stranaka i opozicijskih skupina u Zagrebu prikupljalo potpise za peticiju Saboru i Predsjedništvu SKH, kojom se tražilo raspisivanje slobodnih izbora. Trg Republike/Jelačićev trg bio je iluminiran svijećama ("revolucija svijeća"). I dok su građani potpisivali peticiju, istu večer je TV u Dnevniku objavila odluku Predsjedništva CK SKH o raspisivanju prijevremenih izbora na svim razinama – od općine do Sabora. Svi su bili šokirani. Centralni komitet je prihvatio odluku svoga Predsjedništva, a sutradan 11. prosinca počeo je XI. kongres SKH koji je trajao tri dana i također podržao odluku za izbore. Izabrano je novo vodstvo SKH na čelu s Ivicom Račanom, koji je za protukandidata imao Ivu Družića. Od staroga predsjedništva Partije ostao je samo jedan član.

Valja napomenuti da vodstvo SKH nije popustilo pritisku vrha JNA da odustane od ideje o raspisivanju slobodnih izbora.

Ni organi Saveza komunista ni državni organi nisu poduzimali represivne mjere protiv osnivanja političkih stranaka. U samom Savezu komunista razvilo se reformsko krilo koje je osjetilo da je vrijeme napustiti naslijeđeni partijski program, otvoriti vrata demokraciji i ući u otvorenu borbu protiv velikosrpske opasnosti. Istaknutiji predvodnici toga krila bili su Drago Dimitrović i Celestin Sardelić. Nasuprot tom krilu, u CK, Vladi i Saboru jake je pozicije imalo i konzervativno krilo. To krilo, odgovorno za "hrvatsku šutnju", bilo je protiv reforme, ali je bilo nemoćno i po sastavu heterogeno. Neki su bili protiv višestranačja zbog straha od mogućega revanšizma desničarskih, posebno proustaških elemenata. Većina srpskih prvaka nije mogla zamisliti život izvan Jugoslavije. Neki su od njih bili vrlo odlučni protiv Miloševića i velikosrpskog ekspanzionizma, jer su bili svjesni da oni razbijaju Jugoslaviju i time dovode u pitanje opstanak srpskoga naroda u Hrvatskoj (Baltić, Dragosavac i dr.). Dio hrvatskih komunista bio je u teškoj dilemi: s jedne bi se

strane pridružili nacionalnom pokretu i odlučno branili Hrvatsku protiv agresije Srbije i JNA, a s druge su strahovali da ih u slučaju poraza na izborima čeka pogrom kao kazna za uništenje Pavelićeve NDH, za Bleiburg, za udar na "hrvatsko proljeće", za polustoljetno vladanje Hrvatskom itd. Podjela u građanskom ratu 1941-45. još je bila nepreboljena rana, koja je dijelila hrvatski korpus i prijetila revanšizmom sve do ubijanja političkih protivnika.

Dok se odlučivalo o raspisivanju izbora, dva istaknuta hrvatska političara nisu aktivno sudjelovala u političkom životu jer su bila na najvišim funkcijama u federaciji: predsjednik savezne vlade A. Marković i potpredsjednik Jugoslavije S. Šuvar. Prvi je pod imenom "novi socijalizam" vodio proces tranzicije Jugoslavije u smjeru zavođenja društvenoga sustava po modelu zapadnoeuropskih zemalja, a drugi se držao Titove koncepcije održanja Jugoslavije što je značilo da se velikosrpski hegemonizam može suzbiti obranom Ustava 1974. Nitko međutim nije mogao obnoviti Titovu formulu i okupiti antivelikosrpske projugoslavenske snage, uz istodobno suzbijanje nacionalnih pokreta u svim republikama. To se nije moglo ostvariti bez Tita i njegove "nadnacionalne" armije. U oba slučaja radilo se o promašenoj politici. Marković je, u ime savezne vlade, predložio da savezna skupština ozakoni višestranačke izbore i za saveznu skupštinu, ali su to 28. lipnja 1990. spriječile delegacije Srbije i Slovenije. Srbija se bojala da Markovićeva reforma vodi u restauraciju kapitalizma, uz održanje konfederacije, a Slovenija je već jednom nogom bila izašla iz Jugoslavije koju Markovićeva koncepcija želi održati.

Nakon kongresa hrvatskih komunista i odluke o izborima, ubrzano je rastao broj stranaka. Šesnaesti je prosinca 1989. osnovana Socijaldemokratska stranka Hrvatske (SDSH) A. Vujića; 20. prosinca Zelena akcija Splita i Radikalno udruženje za sjedinjene europske države (RUSED); 13. siječnja 1990. Demokratski savez Albanaca Hrvatske (DSAH); 20. siječnja 1990. Zelena akcija Zagreba; 27. siječnja 1990. Zelena akcija Šibenika. Do 8. veljače službeno su registrirane: HSLS, SDSH, HKDS, HDZ, Udruženje za sjedinjene europske države, HDS, SKH i SSRNH. I dalje se nastavio proces stvaranja novih stranaka: 14. veljače 1990. Hrvatska stranka, Istarski demokratski sabor; 17. veljače 1990. Demokratska akcija Hrvatske (DAH); istoga dana u Kninu je osnovana Srpska demokratska stranka; zatim i Muslimanska demokratska stranka i Građanska stranka; 20. veljače 1990. Jugoslavenska samostalna demokratska stranka, 21. veljače Stranka Jugoslavena; 23. veljače Autonomni demokratski savez Hrvatske (ADSH, kasnije ušao u sastav SDSH); 24. veljače 1990. Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS); 25. veljače 1990. Hrvatska stranka prava; 26. veljače 1990. Socijaldemokratska stranka Hrvatske/Jugoslavije; 1. ožujka Koalicija narodnog sporazuma (KNS) u sastavu HSLS, SDSH, HDDS, HSS na čelu sa Savkom Dabčević-Kučar i Mikom Tripalom; 2. ožujka 1990. Pokret za konfederaciju; 11. ožujka Riječki demokratski savez; 17. ožujka 1990. Hrvatska republikanska stranka; 23. ožujka Zelena stranka Rijeke; 23. ožujka 1990. Hrvatski socijalni liberalni savez preimenovan je u stranku: Hrvatsku socijalno liberalnu stranku. Do izbora 22-23. travnja 1990. bilo je registrirano preko trideset stranaka, a kasnije će njihova brojka prijeći 50.

Sve su političke stranke nastale iz masovnoga nacionalnog pokreta s “faznim”, i to obrnutim, pomakom. Prvo je u ilegalnim uvjetima, u dubini društva, nastajao pokret, a nakon toga, čim je pala odluka za slobodno političko organiziranje, namnožile su se političke stranke. Radilo se naime o tome da su sve do 1989. godine stranke, osim, naravno, Saveza komunista, bile zabranjene, ali rađanje i bubrenje nacionalnoga pokreta nije se moglo zabraniti. Milijuni ljudi su desetljećima stremili društvenim promjenama, neki u okviru postojećega režima, a drugi u rušenju toga režima, mnogi su osjećali približavanje kataklizmične opasnosti od agresije, a istodobno su se nadali da će se u otporu protiv nje, odnosno na raspadu SFRJ, roditi nezavisna nacionalna država. Dakle, pokret se spontano rađao i razvijao prije stvaranja političkih stranaka, gibanje se osjećalo među ljudima na ulici, po selima, po institucijama staroga režima – svagdje gdje su ljudi radili i živjeli. Jedno je povijesno vrijeme prolazilo i išlo svome kraju, a drugo je dolazilo, i to je bilo neumitno. Nastupio je trenutak pokreta masa, trenutak implozije staroga režima, a onda su se rodile i brojne političke stranke.

Takav put nastanka političkih stranaka nije prije bio poznat na našim prostorima. Sjetimo se nastanka pravaša 1860-ih, socijaldemokrata 1894. godine, Hrvatske pučke seljačke stranke 1904. i drugih, gdje se obično najprije pojave pojedinci – “mesije” i “apostoli” – i skupine ljudi oko njih, tako da proces može trajati godinama, pa i desetljećima, od inicijative do zrelosti političke stranke.

U Hrvatskoj 1989/90. nabujali je pokret preko noći stvorio brojne stranke. U tome trenutku, u riječi i djelu većine građana Hrvatske bila je samo jedna ideja vodilja: obrana od agresije i stvaranje nacionalne države. Gotovo cijeli je narod težio demokraciji i nacionalnoj državi. Iz te činjenice proizlazilo je da su, primjereno tome, i sve stranke, ma koliko ih bilo, via facti činile jedinstvenu političku snagu s istim ciljem, jer ih je rodio pokret – jedinstven i po ideologiji i po političkim ciljevima. Svaku stranku, uključujući i SDP, rodio je jedan jedinstveni pokret, i zato su one bile jedna cjelina, ali s više organskih dijelova. SDP, jedina stranka koja nije formalno osnovana u nacionalnom gibanju 1989/90, u stvari je reformirana na plimi nacionalnoga pokreta. Tu tezu će potvrditi i povijesna činjenica da se u Domovinskom ratu neće dogoditi ni jedan slučaj da neka grupica Hrvata prijeđe na stranu agresora, što je slučaj nezabilježen u njihovoj povijesti.

Zahvaljujući ostvarenomu nacionalnom jedinstvu, u razdoblju stvaranja stranaka nije se ni htjela, ni željela voditi oštra međustranačka politička borba. Međutim, to ne znači da nije vladala međusobna sumnja, pa i nepovjerenje, posebno među liderima i vodstvima stranaka. Radi se, prije svega, o odnosu HDZ-a i SDP-a koji su se međusobno nakostriješili i u izbornoj kampanji i neko vrijeme nakon izbora. HDZ se, unatoč korektnom držanju SDP-a, kako u prijenosu vlasti, tako i nakon toga, zapravo pribojavao “komunističkoga protuudara” – potpuno pogrešno – a SDP se bojao žestokoga revanšizma, pa i Bartolomejske noći – također neopravdano.

Drugi izvor sumnjičenja bio je u svjetonazorima stranaka: demokršćani su bili uvjereni u superiornost svoje, pravaši svoje, narodnjaci svoje, reformirani komunisti svoje ideologije itd. Međutim,

nacionalizam je, kao vladajuća i premoćna ideologija, potisnuo druge oblike ideologije, mada se i sam iskazao u širokome rasponu od humanoga rodoljublja do šovinizma.

Osim navedenih, bilo je i drugih izvora i vrsta sumnjičavosti i konkurencije u borbi za vlast. Svaka je stranka "pucala na istu metu" – osvajanje vlasti, uvjerena da je upravo ona najbolja, najtvrđa, najzaslužnija, najsposobnija, najhrvatskija... tako da je nacionalizam, uz njegov svakodnevni folklorno-provincijalni ritual, obojio politički život toga vremena.

Budući da se predizborna kampanja odvijala u ozračju rastuće prijetnje Srbije i JNA, građani su se sve više priklanjali onoj stranci koja je nudila najjače jamstvo za obranu Hrvatske, izlazak iz Jugoslavije i stvaranje samostalne Hrvatske. Na tim ključnim parolama stvorene su tri najveće političke grupacije: HDZ, SDP i Koalicija narodnog sporazuma. Ostale su stranke igrale marginalne uloge.

HDZ je najodlučnije izrazio stremljenje većine hrvatskoga naroda. Nije to bilo tako vidljivo u samom programu stranke, koji je bio sličan većini ostalih stranaka, i koji je morao voditi računa da još postoji država Jugoslavija i njezina vojna sila, već više u vatrenim patriotskim riječima na skupovima, u zamahu i snazi stvaranja mreže organizacija, u državnotvornoj retorici, u nacionalnim simbolima kao što su zastave sa šahovnicama i slično.

HDZ se naglašeno svakodnevno više obraćao cijeloj naciji, svim Hrvatima, nastojeći da svaki građanin pristupi nacionalnom pokretu. Isticanja prava građana, pozivanja na demokraciju, na pravnu državu gotovo nije bilo. U stvaranju pokreta Franjo Tuđman je oblikovao formulu za ujedinjavanje triju glavnih hrvatskih povijesnih sastavnica: pravaštva (A. StarčeviĆ), radiĆevaštva (socijalni nauk braĆe RadiĆ) i hrvatske ljevice (A. Hebrang pa i Tito), uzimajući od njih ono što je u njima nacionalno, a ne i ono što je liberalno (kod Starčevića), i ono što je socijalno (Radićeva borba protiv bogataša i "gospode", ljevičarska borba protiv eksploatacije radničke klase). Time je F. Tuđman težio transgeneracijskom ujedinjenju koje bi rezultiralo što većim jedinstvom nacije. Izborni su rezultati potvrdili da je Tuđmanova formula bila uspješna.

Iako HDZ nije programom otvoreno najavio razbijanje Jugoslavije i stvaranje samostalne države, njegova je retorika bila dovoljno jasna da je upravo to glavni Tuđmanov cilj.

Tri sastavnice su tako plasirane da su privlačile u pokret i one koji su se u prošlosti nalazili na suprotnim barikadama te je u pokretu bilo ljudi i s centra i s ljevice i s desnice, uključujući i proustaške elemente. U HDZ-u su se tako zajedno okupili i neki partizani i neki ustaše, odnosno njihovi potomci. Tuđmanova čuvena teza na Prvomu općem saboru HDZ-a 25. veljače 1990. u dvorani "Lisinski" kako "NDH nije bila samo puka kvislinška tvorba i fašistički zločin, već i izraz povijesnih težnji hrvatskog naroda", snažno je odjekivala kako u srcima onih koji su tu državu stvarali i za nju ginuli kao i njihovih potomaka, tako i onih kojima je san bio stvaranje nove samostalne hrvatske države.

Franjo Tuđman je pozvao u pomoć i u borbu cjelokupnu tzv. iseljenu Hrvatsku, što ni SDP ni Koalicija nisu učinile. I to je odjeknulo kao čin, mig i poruka za stvaranje samostalne Hrvatske. Na tom

pozivu i vezi, oko Tuđmana i HDZ-a stvoren je “prsten” iseljene Hrvatske čiji ljudi su s jedne strane snažili državotvorne snage, a s druge strane izazivali bojazan dijela hrvatske javnosti da će ljudi iz toga prstena nametati svoju volju i interese u novoj državi, gurajući društvo u autoritarne, a ne demokratske vode. Na podršku i strah naišle su i ideje nekih HDZ-ovih ekstremista koji su najavljivali teritorijalno širenje Hrvatske s barjacima na Romaniji, što je značilo granicu na Drini. Sumanute ideje o obnovi Tomislavove države od Drave do Drača, od Sutle do Drine snažno su privlačile dio zanesenih ljudi, ali i izazivale strah od još jednoga nacionalnog poraza kakav je bio onaj s NDH.

U vatri polemike bilo je napadaja na komuniste kao npr. u općini Pešćenica u Zagrebu gdje je rečeno da “crvenu aždaju” treba uništiti.

Na ekstremne desne ispade SDP je odgovorio tezom da je HDZ “stranka opasnih namjera”.

S osjećajem o sudbonosnom sudaru s predstojećom agresijom Srbije i JNA, s težnjom da se što prije ostvari nacionalna država, većina je prelazila preko avanturističkih parola, preko prijetnji, držeći da se vizija ekstremizma neće moći ostvariti jer će Hrvatska ulaskom u Europu prihvatiti norme civilizirane pravne države.

Uz uvjerenje da je HDZ najsigurnija i najpouzdanija snaga stvaranja samostalne države, većina ljudi je očekivala da će se ostvariti i obećanje HDZ-a kako će Hrvatska za deset godina dostići visokorazvijene zapadne zemlje, kao npr. Austriju. Vjerovalo se da će HDZ najbolje i najdosljednije reafirmirati svete vrijednosti kao što su nacija, vjera, privatno vlasništvo, građanska prava – vrijednosti prema kojima su komunisti bili previše restriktivni, a u prvomu poratnom desetljeću i veoma oštri, sve do progona onih koji su se za te vrijednosti borili. Radilo se dakle o vjeri u veliki društveni preokret koji izvodi HDZ.

I Crkva, odnosno svećenstvo, založilo se u ime duhovne vrijednosti koje taj preokret donosi za pobjedu HDZ-a.

SKH, nakon odluke XI. kongresa o slobodnim izborima, dramatično je težio da nadoknadi propuštene prilike iz faze “hrvatske šutnje”. Za uspjeh na izborima valjalo je javnost uvjeriti da je partija i nacionalna i demokratska i da su njezin uzor socijaldemokratske stranke Zapadne Europe. To je učinjeno Izbornim programom koji je ne samo utemeljio novu političku strategiju već i programske temelje SDP-a kao stranke. On je bio rezultat intelektualnih i teorijskih napora znanstvenih i javnih radnika koji su iznijeli reformu SK i društvenoga sustava. Zato je odmah uz ime SKH dodano i SDP – Stranka demokratskih promjena, sklonjeno je konzervativno krilo, a odbijena je i tendencija da se SKH-SDP instrumentalizira od strane onih koji su se zalagali da težište bude u političkoj borbi protiv HDZ-a kao “stožera hrvatskoga nacionalizma”. To je tražio srpski dio SKH-SDP-a. Time bi se Savez komunista diskvalificirao na izborima, a Srbima ne bi pomogao, jer je njihova sudbina ovisila o Srbiji koja je već bila krenula u razbijanje Titove Jugoslavije.

Tih dana presudnu važnost za političku sudbinu SKH-SDP-a imao je XIV. kongres SKJ održan 20-22. siječnja 1990. u Beogradu. Na Kongresu je agresivno nastupio Miloševićev Savez komunista praćen satelitskim savezima Crne Gore, Vojvodine i Kosova, koje su 1989. antibirokratski udari već slomili, a slijedio ih je i SK JNA. Srbija je računala i na mnoge glasove iz Makedonije, BiH i Hrvatske.

Međutim, Milošević se preračunao. Nije uzeo u obzir da se već davno SKJ "izfederalizirao" i da je dovoljan veto samo jedne republike.

Oštra se polemika od momenta otvranja Kongresa do njegova raspada vodila između srpskih komunista koji su se borili za "jedinstveni Savez komunista" i Slovenaca koji su predlagali stvaranje Saveza republičkih saveza komunista.

Nakon dva dana verbalnog rata između Srba i Slovenaca, 22. siječnja 1990. u 22,30 slovenski lider Milan Kučan, u znak pozdrava pruža ruku Milanu Pančevskom, koji vodi sjednicu i kreće prema izlazu iz dvorane, a njega slijedi svih 106 slovenskih delegata. U tom trenutku na pitanje Pančevskog što da se radi, Milošević odgovara: "Nastavljamo rad i prelazimo na donošenje odluka".

Hrvatski komunisti su vješto puštali da se Beograd i Ljubljana svađaju, a zatim je na govornicu izišao I. Račan, predsjednik CK SKH i rekao:

"Molim riječ ... ovako dalje ne ide. Predlažem da se sada zaključi sjednica i da kongres nastavimo ... poslije konzultacija. Ukoliko se to ne prihvati, naša delegacija neće sudjelovati u donošenju odluka..."

Oko ponoći 22. siječnja 1990. kongresna dvorana je ispražnjena. Nestao je SKJ, nasljednik slavne KPJ, a time je nestao i nosivi stup Jugoslavije. Raspad SKJ je Europa doživjela kao sukob srpskoga nacional-komunizma i nove demokracije koja se rađa u Sloveniji i Hrvatskoj.

Drugi događaj tijekom predizborne kampanje koji je mogao pridonijeti izbornom uspjehu SKH-SDP-a bio je masovni skup Srba iz Hrvatske i ostale Jugoslavije održan 14. ožujka 1990. na partizanskoj Petrovoj gori (Kordun). Atmosferu toga skupa najbolje ilustriraju uzvici "Tuđman ustaša", "Račan ustaša". Državno-partijski vrh Hrvatske nije našao dovoljno snage i načina da odgovori tom izazovu, da razbije skup ili održi kontramiting, što je išlo na račun izbornoga rezultata za SKH-SDP.

Novom rukovodstvu SKH-SDP-a bilo je posebno stalo do toga da javnost što prije uvjeri da se zaista radi o novoj stranci, a ne o starom SKH. Za ilustraciju te težnje neka posluže teze iz jednoga od predizbornih govora u Zagrebu, na opĆini PešĆenica:

"Završena je epoha jednopartijske vlasti, a započela epoha građenja višestranačkog parlamentarizma...

Veliko je zadovoljstvo istodobno ponos našoj stranci SKH, stranci demokratskih promjena što je ona potpuno svjesno zatvorila staru, a otvorila novu epohu... Mi smo osvijestili da je epoha totalitarnih režima u Evropi dovršena. Na evropskom prostoru totalitarna ideologija fašizma i nacizma izgorjela je u

vrtlogu II. svjetskog rata, a sada se pred našim očima završava raspad boljševičke ideologije i društvenih poredaka izgrađenih na toj ideologiji...

...S ponosom moram reći da je liberalno demokratsko i reformsko krilo unutar SKH uspjelo poslije duge borbe slomiti svoje konzervativno krilo i osposobiti se za novu epohu – epohu izgradnje višestranačkog parlamentarizma. Danas već možemo pouzdano tvrditi da stari Savez komunista Hrvatske više ne postoji. Umjesto njega stvara se novi tip stranke koja će ući u suradnju sa strankama evropske ljevice...

...S kakvim pravom i s kojim argumentima mi tvrdimo da više nema SKH već da se rađa Stranka demokratskih promjena kao garant višestranačkog parlamentarizma?

Evo tih argumenata:

a) odbacili smo marksističko lenjinističku ideologiju, a prihvatili moderne društvene znanosti;

b) odbacili smo jednostranačje, a uveli višestranački sustav;

c) odbacili smo naslijeđenu teoriju i praksu partijske države, a borimo se za ustrojstvo pravne države;

d) odbacili smo državno i društveno vlasništvo te dogovornu ekonomiju, a uvodimo pluralizam svih oblika vlasništva i tržišni mehanizam;

e) odbacili smo demokratski centralizam i umjesto prijama u partiju koja bira svoje članove, uvodimo praksu da građani biraju partiju.

Naša stranka koja se gradi na tim principima nije mogla ostati u sastavu Saveza komunista Jugoslavije jer su veliki dijelovi toga starog Saveza komunista u nepomirljivom sukobu s našom Strankom demokratskih promjena koja postaje moderna stranka višestranačkog parlamentarizma.

Mi ističemo da smo već postali Stranka čije je trajno opredjeljenje demokracija i parlamentarizam. Istodobno ističemo ono što nam i naši izravni protivnici u ovoj izbornoj utrci priznaju, a to je da smo mi kao još uvijek vladajuća stranka kroz Sabor Republike Hrvatske inicirali i otvorili ovaj proces demokratizacije koji je sudbonosan bez obzira tko će pobijediti na izborima.

Naši izravni protivnici u današnjim političkim borbama sve dovode u pitanje. Kao ljudi i kao građani Hrvatske ne prihvaćamo takav historijski nihilizam i nikakvu filozofiju da je sve ono što je stvorio hrvatski narod ravno nuli. To je opasna teza jer ona vodi u nihilistički ponor. Bez obzira na izborni rezultat, i bez obzira da li će reformirani komunisti i ljevičari ostati na političkoj pozornici, nitko im neće osporiti povijesnu zaslugu koja se sastoji u tome da je pod njihovim barjacima u najsurovijem ratu u NOB-u politički i teritorijalno prvi put u povijesti hrvatskog naroda ujedinjena južna i sjeverna Hrvatska pod jednom jedinom hrvatskom vlašĆu koju simbolizira Hrvatski sabor...

...Surova je i realna istina da bi bez našeg udjela u II. svjetskom ratu hrvatski narod na Mirovnoj konferenciji u Parizu bio predmet suđenja, a vi znate kako prolaze oni narodi kojima se sudi na međunarodnim mirovnim konferencijama. Ako bismo možda izbjegli takvo suđenje na takvim

konferencijama, teško bismo izbjegli suđenje koje su nam pripremale velikodržavne hegemonističke snage u eventualno obnovljenoj Kraljevini Jugoslaviji.

Povijesna je zasluga hrvatskih komunista što su Hrvatsku uveli u krug pobjednika u II. svjetskom ratu.

Živa je istina da mi nismo u svim poslijeratnim godinama, od 1946. do 1990. na pravi način vrednovali i dalje razvijali tu najveću hrvatsku nacionalnu glavnicu – taj kapital – i moralni i politički pred cijelim civiliziranim svijetom. Bilo je momenata kada je naša Stranka bila pasivna i dopuštala čak i blaćenje te glavnice, ali nikada nismo izgubili svijest o tome i nikada nismo pred naletima velikodržavnog hegemonizma poklekli. Bez obzira na sve što nam se može prigovoriti, a može se puno toga prigovoriti, mi hrvatsku zastavu i hrvatsku himnu nikada nismo utihnuli...

...Mi mirne savjesti očekujemo presudu birača. Ako nam i ne odgovore pozitivno, to će značiti da smo zaista u nečemu grdno pogriješili i to će nas potaknuti da se saberemo za nove bitke koje nas sve zajedno očekuju u budućnosti...

...Vjerujemo da će birači zrelo ocijeniti što su stvarne prijetnje unutrašnjoj i vanjskoj stabilnosti Hrvatske. Mi ćemo se odlučno boriti protiv svih onih izvora nestabilnosti bili oni domaći ili strani. Mi i nemamo drugog cilja. Naš je cilj stabilna demokratska i prosperitetna Hrvatska u unutrašnjem i vanjskom miru...

...Vremena su takva da ništa nije više kao što je jučer bilo. Ovo govorim zbog toga što znam da ima ljudi, možda i među vama, koji sumnjate da smo se korjenito izmijenili. Mi nismo više ni konzervativci, ali nismo ni politički avanturisti. Ja tvrdim da danas realno sagledavamo društvene i političke sukobe i probleme današnjeg vremena i u Jugoslaviji i u svijetu. Upravo zato smo se i odlučili krenuti novim putem jer smo shvatili što danas treba činiti. Svaki onaj tko bi sumnjao u dubinu promjena koje je doživjela naša Stranka bio bi na krivom putu u danas sudbonosnom pitanju, a to je pitanje koje su to danas političke snage u Hrvatskoj i hrvatskom narodu koje mu realno garantiraju da će se sutra javni poslovi, a to znači poslovi ekonomije, društvenih djelatnosti, državne uprave itd. obavljati efikasno, i to bez vratolomnih rizika i ispraznih obećanja i sijanja pustih iluzija.

Stranka koja je prošla težak put rata, put obnove zemlje, put industrijalizacije, put visokog međunarodnog priznanja, put hladnog rata koji je 30 godina bio na rubu sveopćeg svjetskog sukoba garant je stabilnosti i mirnog razvitka u budućnosti.

Svi vidimo sukobe i promjene oko nas i u nama, ali nemojmo se zavaravati, jer, opasnosti i dalje vrebaju.

Po mom mišljenju, a mogu vas uvjeriti da je to i opće mišljenje u Stranci u čije ime govorim da danas, bez obzira na promjene, još nismo izašli iz sfere opasnosti starog totalitarizma u obliku velikodržavnog hegemonizma. Realnost i historijsko iskustvo podučava nas da je ta opasnost realna.

Smatram da je naša Stranka u borbi protiv te opasnosti danas dozrela kao nikada u svojoj povijesti, da je ona spoznala to u ljutoj borbi s tom opasnošću u svim poslijeratnim etapama. Svijest o toj opasnosti je temelj promjena koje je naša Stranka doživjela i stekla novo lice s kojim danas izlazi pred vas. Ali u isto vrijeme, mi smo isto tako svjesni da je u historiji ponekad vrlo lako skliznuti iz jednog u drugi totalitarizam, a takve tendencije su se u Hrvatskoj već danas evidentne pojavile. Budimo sasvim realni...

...Mi ćemo se energično boriti na obje fronte protiv revitalizacije velikodržavnog hegemonizma u Jugoslaviji i protiv opasnosti desničarskog totalitarizma u Hrvatskoj, upravo u interesu Hrvatske i njenog unutrašnjeg jedinstva i razvoja u stabilnosti. Jer uvjeravam vas ako popustimo novom hegemonizmu, nad nas će se nadviti velika nesreća, ali isto tako ako popustimo desničarskim iskušenjima, naša nesreća neće biti mala. To je poruka koju vam ovdje danas prenosim u ime Stranke demokratskih promjena."14

Dok su se SKH-SDP, HDZ pa i KNS nadali pobjedi ili velikom uspjehu, za mnoštvo ostalih političkih stranaka problem je bio kako prijeći izborni prag i održati se u konkurenciji s dva jaka bloka koja su predvodili SKH-SDP i HDZ, od kojih je prva stranka, kao vladajuća, imala razvijenu infrastrukturu, a druga sve iznenadila svojim snažnim nastupom u javnosti. Takva situacija je nagnala skupinu od pet manje-više ravnopravnih stranaka – HSLS, SDSH, HKDS, HDS i HSS – da istupe na izbore zajedno pod nazivom "Koalicija narodnog sporazuma" (KNS). Na čelo koalicije izabrani su lideri nacionalnog pokreta iz 1970-ih, dr. Savka Dabčević-Kučar i Miko Tripalo, koji se nisu učlanili ni u jednu stranku Koalicije već su djelovali u ulozi izvanstranačkih lidera. I udružene stranke i izvanstranački lideri, a i dio javnosti, očekivali su veliki uspjeh s obzirom na to da su zauzeli poziciju u centru političkog života.

KNS je osnovana vrlo kasno, tek 1. ožujka 1990, kada se veći dio glasača već opredijelio. Budući da je već prvi krug izbora donio slabe rezultate, HDS je uoči idućega kruga izišao iz koalicije, a ostale su se stranke u Saboru razdvojile.

Četveromjesečna predizborna kampanja završena je bez i jedne ljudske žrtve, što je na čast i državnim organima i političkim strankama. Prvi krug izbora bio je 22-23. travnja, a drugi 6-7. svibnja 1990. – bez incidenta.

Na izborima je pobijedila HDZ, a SKH-SDP je postala najjača oporbena stranka. Prema rezultatima izbora za Društveno-političko vijeće Sabora – taj dom je reprezentativniji od drugih dvaju – HDZ je dobio 1.214.958, SKH-SDP 1.012.732, KNS 429.567, nezavisni kandidati 118.167, a SDS 46.418 glasova. HDZ je dobio 42% glasova, ali je prema većinskom izbornom sustavu kao pobjednička stranka u Saboru imao više mandata, i to: 58,62% u Vijeću općina, 67,5% u Društveno-političkom vijeću, 51,88% u VijeĆu udruženog rada. Po izbornom sustavu HDZ je u Saboru dobila 26,4% više kandidata nego što je dobila glasača. U Saboru se stvorio blok dviju vodećih stranaka, HDZ-a i SKH-SDP-a, koje su "zajedno dobile 88% mandata u Saboru, odnosno čak 94% mandata u Društveno-političkom vijeću Sabora".15

Višestranački Sabor konstituiran je 30. svibnja 1990. – taj će datum biti proglašen Danom državnosti RH.

Nakon što je Sabor izabrao čelnike SRH, obavljena je svečana primopredaja vlasti. Staro predsjedništvo na čelu s I. Latinom predalo je vlast novomu na čelu s F. Tuđmanom. Predsjednik Sabora SRH Anđelko Runjić predao je vlast Žarku Domljanu, a premijer Ante Milović Stipi Mesiću. Nakon odlaska S. Mesića na dužnost predsjednika Predsjedništva SFRJ u Beograd, dužnost predsjednika vlade preuzeo je Josip Manolić.

Iako se dogodila velika prekretnica, pad polustoljetnoga komunističkog režima, i to u vrijeme prijeteće agresije, prijenos vlasti obavljen je dostojanstveno – kao u bilo kojoj zapadnoj zemlji duge parlamentarne tradicije. Rad Sabora nastavljen je u atmosferi parlamentarizma, a ne onih koji su priželjkivali kavge. Odnos snaga u Saboru te ratna opasnost diktirali su pregovaranja, pogađanja, kompromise, između HDZ-a i SDP-a. "Jastrebovi" HDZ-a nisu olako mogli napadati SDP koji je dobio preko milijun glasova i koji je od početka pristao na parlamentarnu proceduru. S druge strane, HDZ se nije mogao pozivati na plebiscitarnu potporu svih Hrvata, već na 42% onih građana koji su izašli na izbore.

Nakon demokratske smjene vlasti 1990, nastavljen je i radikaliziran prethodni višegodišnji proces razgradnje Jugoslavije. Prijašnja višegodišnja praksa da svaka republika sve više funkcionira mimo zajedničkih federalnih organa, sada je postala opća.

Na razini Jugoslavije nije bilo moguće održati parlamentarne izbore; tu ideju savezne vlade vetom su spriječile Srbija i Slovenija. Na to će A. Marković odgovoriti osnivanjem savezne stranke pod imenom "Savez reformskih snaga Jugoslavije". Ideju je 29. srpnja 1990. objavio pred oko sto tisuća ljudi na partizanskoj planini Kozari, očekujući da će se ona razviti u svim republikama kao antiplatforma tamošnjim nacionalističkim snagama. Pokušaj je doživio potpuni neuspjeh.

Prvi izbori u Sloveniji održani su 8. travnja 1990; pobijedila je opozicija s 55% glasova, tako da su komunisti izgubili vlast, ali je narod izabrao vođu slovenskih komunista M. Kučana za predsjednika Republike i time osigurao stabilnost u procesu smjene vlasti. Bio je to izraz političke zrelosti naroda.

U Makedoniji je 11. studenog 1990. pobijedila opozicija, ali je narod kao i u Sloveniji za predsjednika izabrao Kiru Gligorova, koji je 40 godina bio jedan od vodećih makedonskih komunista na najvišim funkcijama u federaciji, stekavši tamo neprocjenjivo iskustvo koje će iskoristiti da spasi Makedoniju 1992. godine.

Na izborima u BiH 18. studenog 1990. dogodio se nezapamćen slučaj; građani su kao po nacionalnom popisu glasovali za svoje nacionalne stranke – Hrvati za HDZ, Srbi za SDS, Muslimani za SDA.

Jedino su u Srbiji i Crnoj Gori na izborima 28. prosinca 1990. pobijedili komunisti, što je bio jasan znak da veliki dio naroda podržava Savez komunista zato što je on vodio velikosrpski pokret.

Izbori su ubrzali procese raspadanja Jugoslavije. Gotovo svi Srbi u Srbiji, u ostaloj Jugoslaviji, u JNA i saveznim institucijama itd. doživjeli su izbore u Sloveniji kao njezinu odluku za izlazak iz Jugoslavije, a izbore u Hrvatskoj kao pobjedu ustaštva. U tome je smislu beogradski vodeći list “Politika” već nakon prvoga kruga izbora pisao:

“Utvare Pavelića i ustaša su već osvojile vlast u Hrvatskoj”... što je i rezultat politike SKH, čiji “... dio rukovodstva ... to čini od rata na ovamo, pa sve do 14. kongresa SKJ, kada Račan pokušava zadati posljednji udarac životu jugoslavenskih naroda...” “Politika” dalje citira riječi predsjednika Sabora A. Runjića koji je, uručujući rješenja o izborima “... oduševljeno uskliknuo da je neobično sretan što je dočekao taj historijski dan.”16

Izborni rezultati iskorišteni su kao poruka i poziv masama za nastavak međunacionalističkih borbi svim sredstvima – sve do rata. Vodeće snage Srbije i veći dio vrha JNA ubrzali su pripreme za rat, a nova vlast u Sloveniji i Hrvatskoj za što brže odcjepljenje – proglašenje državne samostalnosti. Svi su se žurili prema svojima ciljevima.

Po projektu Velike Srbije, hrvatska područja naseljena Srbima odgovorila su pobunom protiv nove vlasti. U općinama u kojima su imali većinu proglasili su autonomiju i odbili lojalnost novoj vladi RH. Državni aparat i policiju stavili su pod svoju vlast, u čemu im je pomogla lokalna samouprava iz socijalizma, po kojoj općinske skupštine imaju pravo zapovijedanja i policijom i jedinicama TO-a. Prva srpska pobuna izbila je 17. kolovoza 1990. u Kninu, zatim se tijekom te i 1991. širila na Liku, Kordun, Baniju, Slavoniju, Baranju i Zapadni Srijem, gdje su formirane srpske autonomne oblasti, koje su se izdvojile iz Hrvatske i pripojile Srbiji odnosno Jugoslaviji.

Na jugoslavenskom planu dovršavao se proces osamostaljivanja republika i njihovo pripremanje za ratni sudar koji će buknuti sredinom 1991. godine. Nastavljeni su procesi homogenizacije svih južnoslavenskih nacija, učvršćivala se nova odnosno stara vlast, republike su prekidale međusobne veze, odbijale puniti savezni proračun, uplaćivati carine, a istodobno su donašani republički ustavni amandmani kojima se ozakonjivao proces “razdruživanja”. Tako je Hrvatski sabor 25. srpnja iz imena države izbrisao odrednicu “socijalistička”, uveo novi grb i zastavu, a 22. prosinca 1990. donio novi tzv. “božićni” Ustav, kojim je uveden polupredsjednički sustav.

Uspostavljanje višestranačja, slobodni izbori, demokratski ustav – nisu donijeli stvarnu demokraciju. Slobodan i bujan politički život nije se mogao razvijati kada su gotovo svi građani bili, na ovaj ili onaj način, u općenacionalnom pokretu koji je funkcionirao na autoritaran, a ne građansko-demokratski način. U pokretu je primaran narod, nacija, država, a prava i slobode građanina na sporednom su mjestu.

Nakon uspostavljanja autoritarne populističke demokracije, politički se život zbivao u uvjetima Domovinskoga rata koji je još više učvršćivao autokratski stil i metodu upravljanja društvom. S druge strane, za višestranačje i parlamentarizam nedostajale su kako ekonomska infrastruktura – dominantno

privatno vlasništvo i tržišni mehanizam – tako i socijalna struktura – diferencirani društveni slojevi i slobodni građani stabilni u svome vlasništvu; to su ne samo neophodne pretpostavke, već i conditio sine qua non za bilo kakav oblik demokratskoga političkoga života. Zato se hrvatski početni politički sustav ne može smatrati građanskom demokracijom zapadnoeuropskoga modela, već populističkim režimom u kojemu je moć jedne stranke vrlo slična onoj koju je KP imala kao "čelni odred" Narodne fronte nakon Drugoga svjetskog rata. Ovim objektivnim okolnostima, koje su blokirale puniji razvoj višestranačja, parlamentarizma i demokracije, valja dodati i tendenciju kojom je nastojala paralizirati život i uspješan razvoj drugih političkih stranaka da bi ovjekovječila svoje vladanje.

U duhu svoga nacionalnog programa, novi režimi stvoreni u Sloveniji i Hrvatskoj u proljeće 1990. težili su da što prije izađu iz Jugoslavije i proglase samostalne države. S druge strane, velikosrpski pokret je već završavao pripreme za rat. Mase su se već svrstale pod ratne zastave. U ljeto 1991. izbio je rat: Srbija i JNA izvele su agresiju na Sloveniju i Hrvatsku, a zatim se rat u proljeće 1992. prenio na BiH, gdje je ugašen tek 1995. Završni čin rata odigrao se 1999. na Kosovu.

Ratovi na tlu bivše Jugoslavije od 1991. do 1999. nisu i ne mogu biti predmetom historiografske obrade kako zbog tajnosti glavnih dokumenata, tako i zbog načela tzv. vremenske distance. Zato događaji od 1991. do 1999. nisu predmetom ovog rada.

Kako se rad završava događajima uoči ratova o kojima čitatelj, možda, želi čuti mišljenje ovoga autora kao kroničara i sudionika i toga vremena, knjigu ćemo završiti epilogom koji nije, niti može biti, pisan kao historiografski tekst već kao pogled s politoloških vidika.

1 "Pravoslavlje", br. 366/82.

2 "Glas crkve" (GC), 2/98.

3 "Teološki pogledi", br. 1-2/1988.

4 "Politika", 17. rujna 1988.

5 "Pravoslavlje", br. 388/1983.

6 M. Brandt i dr., Izvori velikosrpske agresije, Zagreb, 1991, str. 283.

7 Isto, 282-283.

8 Isto, 289.

9 Isto, 293.

10 Isto, 299.

11 “Borba”, 24. rujna 1987.

13 Borisav Jović, potpredsjednik Jugoslavije, dan uoči nove 1990. ukorio je prodavača u trgovini zašto pored srpske drži i slovensku mineralnu vodu, na što je ona odmah uklonjena. Cijenu je naravno platila i Srbija – tvornica automobila morala je smanjiti proizvodnju zbog zabrane uvoza dijelova iz Slovenije i gubitka tržišta.

15 Mirjana Kasapović, Izborni i stranački sustav Republike Hrvatske, Alinea, Zagreb, 1993, 46.

16 Prvosvibanjski broj “Politike”, 1990.

EPILOG

1. Što je bila Jugoslavija

Bivša Jugoslavija je u času raspada 1991. imala 23.472.000 stanovnika. Bila je sastavljena od šest republika, ustavno definiranih kao države. U sastavu Republike Srbije bile su dvije autonomne pokrajine, ustavno definirane kao federalne jedinice, kao i republike. Kao multinacionalnu državu činilo ju je šest nacija: Crnogorci (600.000 – 2,6%), Hrvati (4.650.000 – 19,6%), Makedonci (1.420.000 – 6%), Muslimani (2.200.000 – 8,9%), Slovenci (1.820.000 – 7,8%), Srbi (8.460.000 – 36,3%). Iako tretirani kao narodnost, Albanci (2.150.000 – 8%) su bili brojniji od triju južnoslavenskih nacija: Crnogoraca, Slovenaca i Makedonaca.

Slijede Mađari koji su s 426.000 činili 2%.

Goleme razlike u brojnosti, najveća nacija bila je 14 puta veća od najmanje, bitno su utjecale na politički život zemlje.

Velike razlike u pogledu broja stanovnika po republikama pokazuju brojke u nastavku:

Područje	Br. stanovnika
BiH	4.366.000
Crna Gora	616.000
Hrvatska	4.760.000
Makedonija	2.034.000
Slovenija	1.974.000
Srbija uži dio	5.754.000
Kosovo (u Srbiji)	1.955.000
Vojvodina (u Srbiji)	2.013.000

Na području Jugoslavije govorila su se četiri službena jezika. Jugoslavija je bila i multireligijska zemlja: Srbi, Crnogorci i Makedonci su pravoslavci (45,4%); Hrvati, Slovenci, zatim Mađari, Slovaci, Česi, Talijani su katolici (30,8%), a Bošnjaci i Turci su (sunitski) muslimani (17%).

Jugoslavija je dakle bila konglomerat nacija, jezika, kultura i religija. Uz to, iz prošlosti su naslijeđeni elementi iz četiri različita kulturno-civilizacijska kruga: bizantskog, mediteranskog,

srednjoeuropskog i islamskog, koji su ostavili pečate u društvenom životu južnoslavenskih naroda. Razlike u stupnju moderniteta bile su veće nego između najrazvijenije i najzaostalije europske zemlje. Tako, npr., nacionalni dohodak per capita u Sloveniji je bio sedam puta veći od onoga na Kosovu.

U Europi, a možda i u svijetu, ne postoji tako maleni geografski prostor na kojemu su se stekle tako velike razlike kao što je to bio slučaj s Jugoslavijom. Može se reći da su se u njoj isprepleli svi glavni problemi suvremene svjetske civilizacije. Uz spomenute razlike, valja znati da su do osnivanja Jugoslavije 1918. njezini narodi milenij i pol živjeli odvojeno.

Jugoslavija je za 70 godina testirala sve moguće društvene sustave 20. stoljeća, što je jedinstven slučaj u Europi. Od 1918. do 1941. osam je godina živjela u sustavu kraljevom voljom ograničene parlamentarne demokracije (1921-1929), zatim šest godina u sustavu vojno-monarhističke diktature s elementima fašizma (1929-1935), a nakon toga šest godina u obnovljenom pseudoparlamentarizmu (1935-1941). U II. svjetskom ratu (1941-1945) doživjela je, osim oslobodilačkog, i surov međunacionalni građanski rat u kojemu je poginulo oko milijun ljudi, od toga više u međusobnim sukobima nego u borbi protiv okupatora. Za 46 godina nakon II. svjetskog rata (1945-1991) Jugoslavija je od 1945. do 1952/53. imala staljinistički sustav; zatim ga je mijenjala i tijekom 26 godina (1965-1991) od izrazito centralističke postala konfederalna zajednica s razvijenijim tržišnim mehanizmom od bilo koje socijalističke zemlje Europe.

Dakle, Jugoslavija je imala i kapitalizam i komunizam – oba i u "mekšem" i u "tvrđem" obliku – ali i fašizam, okupaciju i građanski rat 1941-1945.

U stvaranju, održavanju, životu i smrti Jugoslavije sudjelovale su i velesile, možda i više nego njezini narodi. Sile pobjednice u I. svjetskom ratu – Velika Britanija, Francuska, SAD i Italija – podržale su 1918. stvaranje Jugoslavije, i to priključenjem južnoslavenskih naroda poražene Austro-Ugarske, tj. Hrvata, Slovenaca i Srba, odnosno Hrvatske, Slovenije, BiH i Vojvodine, imajući na umu dva osnovna cilja: stvoriti od nove države snažnu barijeru protiv mogućeg obnavljanja novoga njemačkog imperijalizma (Drang nach Osten) i uključiti ju u cordon sanitaire protiv širenja boljševizma iz Rusije. Time je Jugoslavija postala važan element europskoga versailleskoga poretka između dva svjetska rata.

Jugoslaviju, instrumentaliziranu od strane Antante između dva svjetska rata, sile Osovine – Hitlerova Njemačka i Musolinijeva Italija – razbile su 1941. što na drugi, tragičan način potvrđuje tezu da njezina sudbina nije bila u rukama njezinih naroda.

Sile pobjednice u II. svjetskom ratu – Velika Britanija, SAD i SSSR – podržale su obnovu Jugoslavije jer im je ratni cilj bio obnoviti sve zemlje koje je Hitler bio razbio.

Po svršetku II. svjetskog rata Titova je komunistička Jugoslavija od 1945. do 1948. bila najvjerniji, najdosljedniji i najekstremniji saveznik SSSR-a. Nakon sukoba Tito-Staljin 1948, Jugoslavija je izborila status izvanblokovske države ali je na specifičan način bila uključena u takozvani hladni rat. Naime, ona se

1948. istrgnula iz sovjetskoga satelitskog režima. Budući da je to bilo prije stvaranja NATO pakta 1949. i prije stvaranja Varšavskog ugovora 1955, oba su ta pakta tolerirala izvanblokovsku poziciju Jugoslavije sve do raspada sovjetskog imperija.

Suština međunacionalnih sukoba i trajne sedamdesetgodišnje krize i raspada Jugoslavije u ideologijama je stvaranja nacionalnih država. U tom se pogledu južnoslavenske nacije ne razlikuju od procesa i stvaranja nacionalnih država u Europi i svijetu. Svi europski narodi – veliki i mali, razvijeni i zaostali – oblikovali su nacionalne ideologije koje su većinom željele stvoriti velike nacionalne države, a koje su obuhvaćale i najudaljenije ogranke svoje nacije i najudaljenija područja koja su bilo kada bila u okviru "stare, ranije" države. Presudna je bila povijesna činjenica da su južnoslavenske nacije nastale prije stvaranja Jugoslavije 1918. i u nju ušle sa svojim ideologijama stvaranja samostalnih država. I tada je nastala konfliktna situacija. Pobjednička Srbija doživjela je stvaranje Jugoslavije kao ostvarenje svoje nacionalne ideologije, s nadom da će se ostale nacije stopiti u jugoslavensku, a s vremenom u srpsku naciju. Hrvati i Slovenci su se pak, zbog višestoljetne opasnosti od njemačkoga, talijanskog i mađarskog imperijalizma htjeli spasiti ulaskom u "veliku" jugoslavensku državu. Makedonce nitko nije ništa pitao – njih su podijelili Srbi, Bugari i Grci. Albance i muslimane također nitko ništa nije pitao. Srbija je 1918. anektirala Crnu Goru.

Budući, dakle, da su sve nacije bile formirane već prije, u novoj su državi nastavile borbu za svoju državnost i time došle u sukob sa Srbijom, koja je Jugoslaviju doživjela kao svoju jedinu, užu i širu domovinu, tim više što je oko 40% Srba živjelo u svim jugoslavenskim zemljama, osim u Sloveniji.

Žestoka, uporna i avanturistička agresija Srbije koju su podržali gotovo i svi Srbi izvan Srbije imala je, osim nacionalnog i druge motive, kako emotivne, tako i materijalne. Naime, pobjedom ili porazom ponovno se dobivaju ili gube svi prijašnji ratovi Srbije: srpsko-bugarski rat 1885. (Slivnica), srpsko-tursko-albanski rat 1912. (Kosovo-Makedonija), srpsko-bugarski rat 1913. (Bregalnica), Prvi svjetski rat 1914-1918, Drugi svjetski rat (1941-1945). Svi su ti ratovi odnijeli goleme žrtve za stvaranje Velike Srbije, odnosno Jugoslavije. Rezultati svih minulih pobjeda moraju se obraniti, pa makar i novim ratom. Srbija odnosno Jugoslavija bez dviju razvijenih republika – Slovenije i Hrvatske, a posebno bez bisera, Jadranskog mora – bila bi osakaćena mala država.

JNA, golema vojna sila, jedna od najjačih u Europi, u raspadu Jugoslavije vidjela je slom svojih komunističkih ideala i profesionalnu propast za oko 70.000 stalnoga starješinskog sastava.1

Iz perspektive poraza Srbije u 1999. godini postavlja se pitanje je li Srbija, koja je zajedno sa Srbima iz ostale Jugoslavije činila 36% ukupnoga stanovništva, bila svjesna odnosa snaga kao najpresudnijeg elementa za procjenu mogućnosti pobjede u ratu.

Kada je S. Milošević 1989. najavio mogućnost rata, toga je trenutka Srbija imala zastrašujuću nadmoć u usporedbi s njezinim potencijalnim protivnicima.

Koji su to instrumenti na koji su Srbija i JNA računali da će svladati ostalu Jugoslaviju? Evo glavnih:

a) Potpuno razvijen svesrpski nacionalistički pokret, kako u Srbiji, tako i izvan Srbije, a naročito u BiH i u Hrvatskoj. Zastrašujuće su djelovali mitinzi na kojima se okupljalo i po nekoliko stotina tisuća, a dva puta i po oko milijun ljudi zapaljene mase (28. lipnja 1989. na Gazimestanu i 19. studenoga 1989. u Beogradu). Totalna homogenizacija srpstva nadmašila je čak onu iz vremena balkanskih ratova 1912. i 1913.

b) Savez komunista Jugoslavije. Cijela povijest stvaranja i održavanja bivše Jugoslavije pokazala je da onaj tko u rukama ima tako moćnu političku organizaciju, sigurno vlada zemljom. Taj instrument je već i tada morao biti jako sumnjiv, jer se SKJ već bio gotovo raspao, ali to stanje vodstvo Srbije nije moglo vidjeti, već je vjerovalo da u njemu još ima političke energije i volje da stane u obranu Jugoslavije.

c) Jugoslavenska narodna armija, indoktrinirana komunističkom ideologijom i jugoslavenstvom, vojna sila koja se cijelo vrijeme od svoga postanka pokazala pouzdana u obrani tadašnjeg režima. Vodstvo Srbije, a još više srpski narod, posebno njegov dio izvan Srbije, bio je apsolutno siguran u spremnost vojske da brani i obrani Jugoslaviju i od unutarnjih protivnika režima.

d) Federalne državne strukture od Predsjedništva, savezne vlade i političkih organizacija do diplomacije također su mišljene kao instrumenti Srbije. Iako su te strukture već bile u procesu raspadanja, kao i u SKJ, vodstvo Srbije računalo je da će ih još moći iskoristiti u odsudnom trenutku.

e) Središta financijske moći – Narodna banka, tzv. velike savezne banke i najveće vanjskotrgovinske tvrtke – koncentrirani i centralizirani u Beogradu.

f) Spremnost, pa čak i odlučnost, cijele međunarodne zajednice da održava cjelovitost Jugoslavije i potpora onim snagama koje se za nju zalažu, a to je Srbija. Istočni blok, na čelu s SSSR-om, uvijek je bio spreman skočiti u obranu komunističkoga režima u Jugoslaviji, unatoč njezina revizionističkoga grijeha. Zapadni blok, na čelu s SAD-om, punih je 35 godina pružao političku, vojnu i ekonomsku pomoć za stabilnost Jugoslavije. Zapad je čak izgradio mit o Titovoj Jugoslaviji koja mu je, svojom nezavisnošću i samoupravljanjem te otvorenošću prema svijetu, služila za podrivanje ostalih komunističkih zemalja u Europi i SSSR-a.

Vjerujući da u rukama imaju spomenute instrumente – dakle SKJ, JNA, federalne strukture, financijski kapital zemlje, potporu Istoka i Zapada – nacionalistički pokret Srbije i JNA, računali su da mogu slomiti sve otpore na putu vraćanja Jugoslavije s federalno-konfederalnog na unitatristačko-centralističko ustrojstvo i uspostavu hegemonije nad nesrpskim narodima. Takva zastrašujuća prednost u odnosu snaga smatrala se tako jakom da može samim svojim postojanjem i bez upotrebe sile, dakle bez rata, obeshrabriti svaki otpor i volju za nezavisnošću nesrpskih naroda.

Uz navedene, ali varljive, pretpostavke o prednosti Srbije nad njezinim protivnicima krajem osamdesetih godina, treba dodati i srpske iluzije o postojanju jakih projugoslavenskih i unitarističkih snaga

među svim narodima bivše Jugoslavije koje će biti oslonac Srbije u odlučnom trenutku obrane zemlje od "nasrtaja hrvatskih i slovenskih separatista i secesionista". Na žalost Srbije i JNA, 1989/90. dogodila se takva prekretnica kakva se u povijesti rijetko događa. Preko noći su nestale sve prednosti koje je imala uoči rata.

Siječnja 1990. raspao se SKJ, stožer jugoslavenskoga režima. Slovenski i hrvatski komunisti odbili su sve inicijative srpskih komunista o obnovi centralizma u SKJ i on se raspao. Početna vojna intervencija u Sloveniji i Hrvatskoj pokazala je da gotovo ni jedan jedini Slovenac i Hrvat nije uzeo pušku da bi branio Jugoslaviju. Tako je pala i posljednja iluzija da će se iz Slovenije i Hrvatske barem minimalne snage pridružiti Srbiji. Pokušaj sporazuma Beograda s muslimanima iz BiH 1991. također je propao. Tzv. beogradska inicijativa, nazvana po pregovorima S. Miloševića s Adilom Zulfikarpašićem, vođom Bošnjačke stranke, propala je. Glavna politička stranka muslimana, SDA – na čelu s Alijom Izetbegovićem, nije prihvatila inicijativu Srbije da BiH ostane u Jugoslaviji.

Svjetsko-povijesni događaj koji je najjače i napresudnije utjecao na razvoj i rasplet jugokrize, a naročito na sudbinu Srbije, bio je slom komunizma u europskim zemljama 1989/90, raspuštanje Varšavskog pakta i raspad SSSR-a u kolovozu 1991, u trenutku kad su tenkovske kolone iz Beograda krenule u istočnu Slavoniju prema Vukovaru. S raspadom SSSR-a i agonijom Rusije Srbija je izgubila sigurnog saveznika, a to je presudno olakšalo borbu za stvaranje samostalnih država na tlu bivše Jugoslavije, no također omogućilo i Zapadu da već u jesen 1991. napusti ideju očuvanja Jugoslavije i usvoji politiku priznanja svih republika koje to zatraže.

U novijoj povijesti teško je naći primjera da je zemlja imala uoči rata tako velike prednosti, a da ih je već na početku rata izgubila. Pa ipak, nošena na krilima nacionalne ideologije stvaranja Velike Srbije, vladajuća elita, podržana masovnom euforijom gotovo cjelokupnoga naroda, nije uzela u obzir svjetsko-povijesnu prekretnicu 1989. već je jurnula u avanturistički rat.

2. Agresija na Hrvatsku – Domovinski rat

Odluka o ratu ili miru bila je u rukama trojke: Slobodana Miloševića, predsjednika Srbije, Borisava Jovića, predsjednika Predsjedništva SFRJ i generala Veljka Kadijevića koji je po Ustavu morao slušati, a nije, Predsjedništvo SFRJ kao vrhovnoga komandanta JNA, već B. Jovića, predstavnika Srbije u tom tijelu.

Još dok su u Hrvatskoj i Sloveniji vladali komunisti, srpski vrh je procijenio da će se te dvije republike odcijepiti.2 U razbijače Jugoslavije ubrajani su A. Marković, predsjednik savezne vlade, J. Vrhovec, S. Šuvar i gotovo svi političari Hrvatske i Slovenije3. U toj fazi vladajuća struktura Srbije zadržavala je obje opcije: ovladati Jugoslavijom, ako bude bilo moguće, i pričuvnu – ideju stvaranja

samostalne Velike Srbije. No, vrlo je brzo prihvaćena druga opcija. Nakon što su Slovenija i Hrvatska raspisale izbore, na tajnom širem sastanku čelnika Srbije i grada Beograda, kao i srpskih predstavnika u federaciji, 26. ožujka 1990. analizirana je globalna politička situacija i utvrđena obvezujuća platforma koju će Srbija provoditi svuda, uključujući i međunarodne susrete. Evo osnovnih točaka:

"... Ostvaruje se proces raspadanja Jugoslavije na sličan način kao što se to desilo s SKJ...

...Republike će, jedna po jedna donijeti nove ustave ... i ... na taj način će Jugoslavija nestati...

...Srbija će odbiti konfederaciju, jer je ona samo prijelazni trenutak u samostalne države. Srbija će zajedno s Crnom Gorom, Makedoniju nećemo moliti. BiH neće moći opstati kao država. MoguĆ je sukob Srba u odcijepljenim republikama, jer oni neĆe prihvatiti status nacionalne manjine u Hrvatskoj i u BiH..."

Očigledno, Srbija napušta avnojsku Jugoslaviju – amputira Sloveniju i dvije trećine Hrvatske, te konstituira Veliku Srbiju u obliku "TreĆe Jugoslavije".

Političke okolnosti prisilile su Srbiju da ne istupi javno sa svojom platformom amputacije Slovenije i dijela Hrvatske. Vojni vrh je tada bio za cjelovitu Jugoslaviju. Indoktrinirani "titoizmom" i vjernosti Jugoslaviji, generali su u Miloševićevoj koncepciji prepoznali ideje četničkoga pokreta iz II. svjetskog rata. Generali su ideološki emotivno inzistirali da se brani i spasi jedinstvena i cjelovita Jugoslavija, ne dopuštajući ni metra amputacije njezina teritorija. To je bila suština konflikta Srbije i vojnoga vrha JNA do ljeta 1991. Ovome treba dodati da je srpsko vodstvo skrivalo amputaciju i od vlastite srpske javnosti, koja je još bila u euforičnom zanosu da se ostvari plan dominacije nad cijelom Jugoslavijom.

I još jedan razlog neodlučnosti Srbije. Kosovo je tada bilo na rubu građanskoga rata. Nepuna dva mjeseca prije tajne sjednice, srpske snage su 1-2. veljače 1990. u oružanom sukobu s Albancima ubile 27 demonstranata.

Razgovori vojnoga vrha i Srbije o eventualnom zavođenju izvanrednog stanja u vrijeme održavanja izbora u Hrvatskoj i Sloveniji nisu uspjeli, jer se ono nije moglo proglasiti bez odluke Predsjedništva, a tamo nisu mogli dobiti većinu. B. Jović u povodu toga kaže da je Ustav "glogov kolac, zabijen u srce Jugoslavije".4 Tako se Srbija našla u blokirajućoj situaciji: Ustav nije davao izlaz, a JNA još nije bila spremna da Miloševića slijedi u razbijanju Jugoslavije i stvaranju Velike Srbije. Ipak, oni su 14. svibnja 1990. uspjeli na prijevaru razoružati TO Hrvatske, oduzevši oko 210.000 cijevi.

Inzistirajući na odluci o amputaciji, B. Jović, predsjednik Jugoslavije, 27. lipnja 1990. kaže generalu V. Kadijeviću, stvarnom zapovjedniku JNA:

"Ja bih najradije njih (Sloveniju i Hrvatsku) istjerao silom iz Jugoslavije."5

Sutradan, 28. lipnja 1990, mjesec dana nakon smjene vlasti u Hrvatskoj i Sloveniji, B. Jović piše:

"Sloba (Milošević) se slaže s idejom o izbacivanju Slovenije i Hrvatske", a na Miloševićevo pitanje hoće li vojska provesti takvo naređenje, Jović odgovara: "Ona mora izvršiti naređenje." Na to mu Milošević kaže da "srpske općine" treba izdvojiti iz Hrvatske, i to u roku od osam dana, kako bi se iskoristila odsutnost

S. Mesića, kojega je srpska skupina članova Predsjedništva spriječila 15. svibnja 1990. da preuzme funkciju predsjednika. Milošević je dodao da će i bez Slovenije i Hrvatske "Jugoslavija imati 17 milijuna, što je za europske prilike dovoljno".6

Istodobno s odlukom o "izbacivanju" Slovenije i Hrvatske iz Jugoslavije, Srbija je odlučila likvidirati A. Markovića i saveznu vladu, što je bio dio projekta stvaranja Velike Srbije. O Markoviću Jović kaže da "... igra najprljaviju izdajničku ulogu. Sitnim promjenama želi podržati (novi) režim u Sloveniji i Hrvatskoj i dolazak sličnih u drugim republikama..."7

I dok su Milošević, Jović i Kadijević smišljali kako izaći iz ustavne blokade i nametnuti izvanredno stanje, dotle se sve ubrzanije zbivao proces raspadanja naslijeđenoga režima i države Jugoslavije. Evo nekih važnijih događaja toga procesa:

– 2. srpnja 1990. Skupština Slovenije usvaja "Deklaraciju o punoj suverenosti države Republike Slovenije"

– 2. srpnja 1990. Skupština Kosova proglašava Kosovo republikom, na što Srbija odgovara vojno-policijskim terorom

– 6. listopada 1990. Hrvatska i Slovenija objavljuju projekt o konfederaciji.

Jović 12. listopada 1990. konstatira da je, po agenturnom izvještaju, ministar obrane general Martin Špegelj procijenio kako je JNA "isluženo kljuse", "olinjali konj", čija nemoć je veća od njezina bijesa i želja, i da je zato pogodan moment za udar8, ali je tu ideju vrhovništvo Hrvatske otklonilo.

Vojni vrh i dalje istrajava da se izvedu vojni udari na Sloveniju i Hrvatsku, što Miloševiću ne odgovara. Kadijević 9. siječnja 1991. predlaže da ga Predsjedništvo SFRJ ovlasti za razoružanje Hrvatske i srpskih pobunjenika što ono odbija. Mesić predlaže Joviću da se obje strane razoružaju, da se u pobunjenim općinama uspostavi hrvatska vlast, ali do sporazuma nije došlo, na što Milošević kaže Joviću:

"Odlično! Čim Hrvati proglase odcjepljenje, treba im ga usvojiti, a krajiške općine držati vojno."9

Dramatični pregovori između republika u Predsjedništvu SFRJ ne prestaju. Novost u tom pregovaračkom procesu su sastanci predsjednika svih 6 republika: prvi je održan 8. siječnja 1991, zatim do proljeća još pet, što zasebno što zajedno s Predsjedništvom SFRJ. Ta novost je bila još jedan znak gašenja federalnih institucija i promocija republika u države.

Iz sjednice u sjednicu odnos snaga mijenjao se na štetu Srbije. Naime, ona se nadala da Makedonija i BiH neće "izdati" Jugoslaviju. Po ocjeni srpskih vođa te dvije republike ne bi mogle opstati izvan Jugoslavije. Međutim, pošto je Miloševićeva politika definitivno otkrila svoje hegemonističko lice, Makedonija i BiH su se približile Sloveniji i Hrvatskoj. Tu činjenicu B. Jović s gorčinom 27. veljače 1991. ovako bilježi:

“Danas je Kiro Gligorov izvršio korekturu svojih stavova... Sada je za savez samostalnih i suverenih država... Izetbegović je izjavio u Skupštini BiH da ‘...suverenitet BiH ne bi žrtvovao za Jugoslaviju, a da bi za suverenitet BiH ušao u rat...’”10

Antivelikosrpski blok stalno je jačao. S opredjeljenjem Makedonije i BiH za samostalne države, početkom 1991. stvorio se takav odnos snaga da bi Predsjedništvo SFRJ i savezna vlada mogli pasti u ruke četiriju republika, koje su sada u borbi protiv politike Srbije. Međutim, Slovenija i Hrvatska nisu bile voljne da se taj blok drži zajedno, već su težile da se što prije izdvoje iz “jugoslavenskoga konvoja”.

U tim danima i stanje se u Srbiji dramatiziralo. Opozicija je 9. ožujka okupila oko 100.000 demonstranata koji su urlali “Slobo-Sadame!”, “Dolje crvena banda!” itd. Radilo se o tome da je srpska opozicija koja je bila nacionalno agresivnija od Miloševića, očekivala da će on brže i odlučnije ostvarivati velikosrpski program, a istovremno osigurati veĆe političke slobode. Opozicija je izgubila povjerenje u JNA i tražila njezino razbijanje i stvaranje srpske nacionalne vojske. Na molbu MiloševiĆa JNA je intervenirala tenkovima po beogradskim ulicama i demonstranti su suzbijeni.

U kontekstu skicirane političke situacije i odnosa snaga, normalan bi politički um morao dovesti Srbiju do odluke da prizna povijesnu neminovnost stvaranja samostalnih država; no, ona se nije mogla odlučiti na taj korak a da prije toga ne pokuša s posljednjim sredstvom – upotrebom armije, vojnim pučem odnosno ratom, na što ju je nagovarao raspamećeni vojni vrh, a i milijunske su srpske mase tome težile, pa kud puklo, da puklo!

Posvema indoktrinirani i odani jugoslavenskoj državi i idejama komunizma-socijalizma, a u strahu od gubitka privilegiranoga društvenog statusa koji ima aktivni vojni sastav, generali su, u dogovoru sa srpskim vrhom, 12, 14. i 15. ožujka 1991. vodili svoju posljednju bitku na sjednici Predsjedništva, da im ono da placet za proglašenje izvanrednoga stanja, što je, zapravo, značilo uspostavljanje vojne diktature.

General V. Kadijević je 12. ožujka 1991. u uvodnom izlaganju na sjednici Predsjedništva ovako dramatizirao stanje u Jugoslaviji:

“...Na djelu je perfidan i dokraja razrađen koncept razbijanja Jugoslavije. Njegove uporišne točke čini težnja da se politikom svršenoga čina blokiraju osnovne funkcije federalne države; da se ... razbiju oružane snage...; da se izazivanjem građanskoga rata stvore uvjeti za vanjsku intervenciju i definitivnu uspostavu marionetskih režima na prostoru Jugoslavije...

Strani faktor je već uveliko tu, najavljujući i vojničku prisutnost. Tu su i domaće kvislinške snage, fašističke, ustaške, četničke, bjelogardijske, balističke, bugarofilske. Ponovno smo s njima sukobljeni u borbi za Jugoslaviju.”

Dakle, u svakoj naciji su po ratnoj shemi iz Drugoga svjetskoga rata identificirani “kvislinzi”, ali je jasno da se mislilo samo na Hrvatsku i Sloveniju.

Na kraju svoga izlaganja V. Kadijević je predložio "zavođenje izvanrednoga stanja na cijelome teritoriju SFRJ", djelomičnu vojnu mobilizaciju, razoružavanje vojnih postrojbi (odnosilo se na Sloveniju i Hrvatsku), nastavak pregovora o budućnosti Jugoslavije i referendum u onim republikama čija rukovodstva traže odcjepljenje, jer sama ta rukovodstva nemaju mandat za izlazak iz Jugoslavije. Implicirao je pravo Srba u Hrvatskoj da se izjasne za ostanak u Jugoslaviji, mada to ovom prilikom na Predsjedništvu nije izričito rečeno. Nakon prestanka izvanrednoga stanja, tj. vojne diktature, izgraditi "parlamentarnu demokraciju višestranačkog tipa".

Sjednica je 13. ožujka 1991. prekinuta na jedan dan jer je Kadijević inkognito odletio u Moskvu na dogovor sa sovjetskim maršalom Jazovim, da bi dobio potporu SSSR-a za vojni puč, nadajući se da će taj maršal ući u sličnu akciju za obaranje M. Gorbačova. Taj let je dogovoren samo s Miloševićem i Jovićem.

Sjednica Predsjedništva nastavljena je 14. i 15. ožujka 1991. U trodnevnoj dramatičnoj raspravi sve republike, osim Srbije, odbile su zahtjev vojnoga vrha. Čak je i delegat Crne Gore rekao da "nema mandat svoje republike" za takvu odluku. B. Jović je glede takva stava Crne Gore s gorčinom u svom dnevniku napisao ovaj komentar:

"Ako i Crna Gora nije suglasna da se donesu predložene mjere... onda nam se loše piše..."11

Odlazeći poražen sa sjednice Predsjedništva, V. Kadijević rezignirano, ali i prijeteći, reče: "Mi kao vojska ćemo iz toga izvući pouke. Štab vrhovne komande – obavještavam vas – uzima sebi pravo i obvezu da odmah, nakon ove odluke, procijeni situaciju i povuče konzekvence koje iz nje proizlaze. Hvala!"

Što, na kraju, reći o izjalovljenu vojnom udaru?

Poznato je da se vojni pučevi pripremaju u najvećoj tajnosti, a izvode odlučno, munjevito i s jasnim ciljem. U ovom primjeru, s pučem se prijetilo više od godinu dana. Začuđujuće je da su se i generali i srpsko vodstvo nadali uspjehu, unatoč činjenici što se znalo da su već mjesecima četiri republike protiv takva rješenja krize, a pokazalo se da čak i Crna Gora nije bila sigurna, što govori o totalno iracionalnom stanju političkih lidera Srbije i generala.

U mjesecima koji su slijedili, nakon što je Predsjedništvo SFRJ 15. ožujka 1991. većinom glasova odbilo zahtjev vojnoga vrha da izvede udar i zavede vojnu diktaturu, Slovenija i Hrvatska nastavile su s ustavno-pravnim, političkim, vojnim i diplomatskim pripremama za proglašenje svoje neovisnosti. Makedonija, kojoj geopolitički položaj i veličina nisu davali snagu Slovenije i Hrvatske, pripremala se da u kontekstu raspleta sukoba između glavnih sukobljenih strana – Srbije i JNA s jedne strane, te Hrvatske i Slovenije s druge – iskoristi trenutak za proglašenje svoje neovisnosti, ali bez vojnih priprema; BiH se pak iznutra već počela raspadati na tri nacionalna bloka – srpski, hrvatski i muslimanski – fatalno čekajući što će joj se dogoditi. Za to vrijeme Srbija, Crna Gora i JNA su u konfuznom stanju gradile svoju novu strategiju, strategiju napuštanja Jugoslavije i prijelaz na realizaciju programa "svi Srbi u jednoj državi". U tom su

smjeru ubrzali naoružavanje srpskoga stanovništva u Hrvatskoj i u BiH, uz pomoć i iz arsenala naoružanja JNA.

Evo kako je tekao taj proces!

Odmah nakon što je odbijen zahtjev vojnoga vrha za vojni udar, tri člana Predsjedništva – iz Srbije, Crne Gore i Vojvodine – podnijela su ostavke, a S. Milošević je dao izjavu da Srbija više neće priznavati odluke Predsjedništva SFRJ. Taj manevar je imao dva cilja: s jedne strane omogućiti armiji da izvede vojni udar u situaciji kada više nema institucije jugoslavenskoga šefa države, pa zato nema tko zaustaviti armiju, a s druge strane spriječiti mogućnost da članovi Predsjedništva iz ostale četiri republike donesu odluke o smjenjivanju vojnoga vrha JNA. U takvoj situaciji nastavljeno je dogovaranje srpskoga i vojnoga vrha o idućim akcijama. Međutim, na sastanku srpskih lidera Miloševića i Jovića s vojnim vrhom, tj. Kadijevićem, Adžićem i Brovetom, 17. ožujka 1991, generali su ponovno izložili ideju o vojnom udaru i uspostavi vojne uprave u zemlji. Oni su srpskim vođama izložili svoj scenarij operacije. Po vojnom scenariju Hrvatska i Slovenija će dati otpor armiji, a Makedonija i BiH podržat će saveznu vladu koja će također biti protiv vojnoga udara, te će se te dvije republike solidarizirati s Hrvatskom i Slovenijom. U Srbiji i Crnoj Gori opozicija će nastupiti protiv armije i akutalnoga režima S. Miloševića, s ciljem njegova obaranja. Četiri republike proglasit će odcjepljenje, armiju će proglasiti okupatorskom silom i pružiti vojni otpor. Na Kosovu će izbiti albanski ustanak. Međunarodna zajednica osudit će JNA, prekinuti diplomatske, ekonomske i druge odnose s Jugoslavijom, a moguća je i međunarodna vojna intervencija. Zemlja će zatim financijski brzo bankrotirati.12

Eto, takva je bila analiza vojnoga vrha koji je Miloševiću izložio svoj projekt rješenja jugokrize.

Analiza ovakva projekta vojne operacije vodi samo jednome komentaru: suludo, iracionalno, zapanjujuće; nudi se takva projekcija koja, po njezinim autorima, izravno vodi u poraz i armiju i Srbiju. Takvo što je gotovo nepoznato u analima vojne i političke povijesti!

Saslušavši generale, S. Milošević nije rekao ni riječi. Samo ih je na kraju priupitao hoće li armija zaštiti vlast u Srbiji ako opozicija nanovo počne s nasiljem. To su mu generali i obećali. Jović je usput generalima napomenuo da se JNA okrene "obrani onoga naroda i teritorija koji žele Jugoslaviju. Ništa više od toga."13

Jović je projekt vojnoga puča procijenio besmislenim zapisavši:

"Kada su nam generali izložili zapanjujuću analizu što bi značila vojna intervencija u Hrvatskoj... kakvo bi bilo reagiranje u drugim republikama, u Europi i u svijetu, zatim koliko bi se to odrazilo na privredu i na samu armiju, čudio sam se kako su uopće mogli zamišljati tu akciju, ako im je analiza točna. A uglavnom je realna."

I dalje: "Generali nisu bili iskreni ni prema meni, ni prema Slobodanu, a željeli su da im mi budemo političko pokriće."14

Srpski državni vrh bio je zapanjen. Milošević i Jović su procijenili da je analiza vojnoga vrha uglavnom realna i upravo zato su se zapitali jesu li generali ozbiljni ili su imali neke skrivene namjere, jer se ne može shvatiti da oni predlažu vojni udar, a očekuju poraz. Zaključili su da generali hoće izmanipulirati Srbiju i odlučili da će braniti "samo one teritorije na kojima narod želi ostati u Jugoslaviji."15

Tako je završen sastanak srpskoga i vojnoga vrha, bez ikakve rasprave i bez odluke. Milošević se nije usudio smijeniti generale jer je iza njih stajao gotovo cijeli aktivni sastav JNA, podupirući njihovu ideju obrane jedinstvene i cjelovite Jugoslavije, a generali nisu imali drugi izlaz osim da slijede Srbiju. Tako je stvorena pat pozicija između tih dvaju aktera drame.

Odnosi srpskoga i vojnoga vrha, za sada bez novih dokumenata, ostaju nedovoljno jasni. B. Jović je napisao kako je imao dojam da su ih generali izmanipulirali, ali ne objašnjava kako. Doduše, akteri jugokrize igrali su dvolične igre između sebe, pa čak i tako prisni politički partneri kao što su Milošević, Jović, Kadijević i Adžić.

Dakle, izgubivši 15. ožujka 1991. i posljednju ustavnu bitku u Predsjedništvu SFRJ, kada su četiri republike tvrdo nastupile protiv Srbije i JNA, a vojni vrh sam sebe paralizirao konfuznom i kolebljivom politikom, srpski su lideri odlučili ubrzati proces stvaranja Velike Srbije i srbizirati JNA, zaključivši da je "izgubljena svaka mogućnost obrane Jugoslavije".

Međutim, realizacija Miloševićeva projekta Velike Srbije imala je pred sobom jake prepreke. Projekt se brzo nije mogao izvesti bez stvaranja srpske vojske, ali vojni vrh ne samo da na to nije još niti pomišljao, već je i dalje bio za obranu cjelovite Jugoslavije. Zato je prijetila opasnost da se izgubi bitka s vremenom, što bi se dogodilo ako bi se armija raspala, a u međuvremenu se brzo ne stvori nova srpska vojska. U tom slučaju nema Velike Srbije. Zato su Milošević i Jović morali održavati armiju u životu, ali su iz dana u dan provodili pritisak na vojni vrh da JNA pristane na obranu okupiranih područja Hrvatske, a da se Slovenija što prije amputira. Na sastanku MiloševiĆa i JoviĆa s generalima KadijeviĆem i AdžiĆem 5. travnja 1991, konačno je "prijeđen Rubikon". Naime, toga dana generali su dali riječ da Će armija bez dopuštenja i znanja Predsjedništva SFRJ ući u oružani sukob s Hrvatskom ako ona pokuša zauzeti područja pod srpskom kontrolom. Zaključili su da će "vojska ... braniti i sebe i srpski narod u Krajini".16

U provedbi te operacije vojni vrh će koordinirati sa Srbijom, a Predsjedništvo će se stavljati pred svršeni čin. To će od tada biti njihova taktika.

Vojna intervencija je međutim na kratko vrijeme odgođena jer je Hrvatska 3. travnja 1991. pristala da neće silom ići na Krajinu, a Knin se obvezao da će otvoriti prometnice. Naravno, od toga nije bilo ništa i armija će početi izravno intervenirati, kao što je to bio slučaj s tragedijom u Borovu Selu kada su ubačeni četnici iz Srbije masakrirali hrvatske policajce 2. svibnja 1991.

Nakon krvoprolića u Borovu Selu, održana je 8. i 9. svibnja 1991. dramatična sjednica Predsjedništva SFRJ kojoj su bili nazočni i svi predsjednici republika. Generali su istupili s procjenom da je

građanski rat u Jugoslaviji već počeo i još jednom zatražili da se armiji daju slobodne ruke da intervenira. Dakle, ponovno vojna diktatura! Da bi izbjegla rat, Hrvatska je prihvatila odluku da se armija rasporedi u kriznim područjima, da razdvaja njezine oružane snage od pobunjenih Srba, a da se između sukobljenih snaga, Zagreba i Knina, povedu pregovori o rješenju sukoba. Armija dakle nije dobila pravo na preuzimanje vlasti na cijelome teritoriju SFRJ, ali su joj odlukama Predsjedništva otvorena vrata za obranu okupiranih područja i arbitriranje u Hrvatskoj. Ona je time i formalno stala na stranu pubunjenih Srba, koje će štititi sve do svoga povlačenja nakon uspostave UNPA zona početkom 1992. godine. Put u budući ratni sukob s Hrvatskom bio je otvoren.

Novi slučaj eskalacije krize i sukoba zbio se 15. svibnja 1991. kada je Hrvatska bila na redu da njezin predstavnik Stjepan Mesić preuzme dužnost predsjednika Predsjedništva SFRJ. Srbija i Crna Gora spriječile su izbor Mesića, iako je on po dotadašnjem automatizmu imao pun legitimitet za preuzimanje te funkcije.

Sukob oko tog izbora bio je klasičan primjer sveopće političke gužve, primjer dvoličnosti aktera i opće konfuzije. Naime, paradoksalna je činjenica da se Srbija verbalno zalagala za cjelovitu Jugoslaviju i u tome smislu su njezini predstavnici tumačili da ne mogu dati svoj glas za Mesića jer je on ustaša koji se čak javno pohvalio kako će biti posljednji predsjednik Jugoslavije, mada je Mesić rekao da će biti posljednji predsjednik takve, dakle, njezine još neizmijenjene državne strukture.

Međutim, odbijanje Mesića nije bilo ni paradoksalno, ni nelogično. Naime, u trenutku kada je trebalo izabrati Mesića, Srbija je već bila na putu stvaranja krnje Jugoslavije. U okviru stvaranja takve nove države Srbija više nije trebala naslijeđene federalne strukture. Dapače, one su joj samo bile prepreka na tome putu. Zato je odlučila ne samo srbizirati JNA već i blokirati, paralizirati, pa čak i razbiti i Predsjedništvo i saveznu vladu Ante Markovića. Trebalo je dakle razbiti i savezni državni vrh.

Veoma je bilo znakovito držanje vojnoga vrha u povodu neizbora Mesića. Istoga dana kada se trebao dogoditi izbor, sastao se vojni i srpski vrh. Generali su otvoreno osudili postupak Miloševića i Jovića. U svađi je načelnik Generalštaba B. Adžić rekao Miloševiću i Joviću da bi ih on “slatko uhapsio”, na što mu je Milošević odgovorio: “Neka nas uhapsi ako hoće”. Kadijević je također osudio Srbiju zbog blokade Predsjedništva. Time su generali pred srpskim vođama po stoti put potvrdili da još uvijek žele očuvati Jugoslaviju. Nakon ovoga sukoba s generalima, Milošević i Jović su u četiri oka s gorčinom konstatirali da su “razočarani stavom vojske”.17

Suprotno stajalištu Srbije, savezna vlada je podržala izbor Mesića. Ante Marković bio je “igrač” Europske unije i SAD-a, a one su se žestoko založile da se Mesić mora izabrati, jer su još inzistirale na “jedinstvenoj pluralističkoj demokratskoj Jugoslaviji”, što je bilo i stajalište samoga Markovića koji se zanosio iluzijom da će rekonstruirati naslijeđeni režim po uzoru na zapadne zemlje.

Hrvatskoj je u tom trenutku bilo u interesu da se Mesić izabere ne samo zato što je on njezin predstavnik već i zato da se osigura funkcioniranje saveznoga vrha, kako bi se dobilo vrijeme za mirno odvijanje procesa razdruživanja i stvaranja nekoga saveza suverenih država Jugoslavije, kao racionalne faze u procesu osamostaljivanja.

I BiH i Makedonija glasovale su za Mesića jer su slijedile svoj već prije artikulirani smjer mirnoga pregovaranja u svrhu stvaranja labave konfederacije ili saveza suverenih država.

Na kraju dodajmo da je Milošević u svim tim igrama uspješno zavaravao neke lidere ostalih republika. On je naime dao svoju riječ da JNA nigdje nikada neće intervenirati, skrivajući, naravno, svoj plan razbijanja Jugoslavije i stvaranja Velike Srbije. Težište u pregovaračkom procesu on je sve više prenosio na bilateralne i tajne pregovore sa Slovenijom i Hrvatskom, s jedne strane da spriječi njihovo zajedničko nastupanje protiv Srbije, a s druge strane da razbije mogućnost održavanja BiH, koju je uključio u proces stvaranja Velike Srbije.

Konačno, pod ulitmatumom Europske zajednice i SAD-a, Srbija je, nakon 45 dana "natezanja", pristala 1. srpnja 1991. da Mesić sjedne na stolicu šefa države, i to zaista posljednjeg.

Politika EU-a i SAD-a do izbijanja rata 1990/91. mogla bi se ovako definirati: jedinstvena i cjelovita demokratska pluralistička Jugoslavija, ali s pravom svake njezine republike na samoopredjeljenje po proceduri koju propisuje Ustav 1974, tj. konsenzusom republika uz poštivanje postojećih granica među njima. Takva politika, nezavisno od cilja i volje međunarodne zajednice, objektivno je potpirivala sukobe jer je davala za pravo i onima koji se bore za opstanak Jugoslavije – Srbiji i JNA – i onima koji se bore za stvaranje svojih samostalnih država.

U međuvremenu, dok se zbunjeni vojni vrh razilazio sa Srbijom u krucijalnom pitanju – za Jugoslaviju ili za Veliku Srbiju – Slovenija i Hrvatska, nošene na krilima izborne pobjede nad komunističkim režimom, i u praksi već ostvarene samostalnosti, prepuštajući Makedoniju i BiH njihovoj sudbini, sporazumno su 25. lipnja 1991. godine proglasile svoju nezavisnost. Odluka Hrvatskog sabora utemeljena je u volji hrvatskih građana, koji su se 19. svibnja 1991. referendumom izjasnili (94,17% od broja glasalih) za suverenu i samostalnu Hrvatsku, koja može s drugim državama stupiti u konfederaciju ili savez suverenih država.

Iako paralizirani, savezni politički centri su reagirali. Skupština SFRJ je poništila odluke Slovenije i Hrvatske, a savezna vlada je odlučila da se slovenska granica, koju su preuzele slovenske policijske snage, vrati pod kontrolu saveznih organa, tj. da se stvari vrate na status quo ante. Vojni ministar V. Kadijević i ministar unutarnjih poslova Jugoslavije (Srbijanac Petar Gračanin) uputili su vojne i policijske snage na granice. Odlično organizirana TO Slovenije pružila je otpor – i time je počeo rat koji je trajao samo nekoliko dana. JNA je bila sramotno poražena i moralno ponižena i diskreditirana, što je Miloševiću odgovaralo kako bi ju mogao privoljeti za svoju koncepciju Velike Srbije.

Europska zajednica, bojeći se da će joj "podivljali Balkan" poremetiti mir i ostvarivanje projekta ujedinjene Europe, intervenirala je. Uputila je vrlo autoritativnu delegaciju da spriječi rat i pomogne u raspletu jugoslavenske krize. Ona je nametnula kompromis po kojemu se mora obustaviti rat, povući vojska, uvesti S. Mesića za šefa države i prekinuti proces razdruživanja, raspadanja Jugoslavije na tri mjeseca, za koje vrijeme bi se morao postići sporazum o budućnosti Jugoslavije.

Sporazum s EZ-om – moratorij – ostao je mrtvo slovo na papiru. Držeći se smjera likvidacije SFRJ i stvaranja Velike Srbije, šestoga dana rata prekinute su borbe u Sloveniji, s minimalnim žrtvama. Naime, Srbija je "prisilila" vojni vrh da se odrekne "Jugoslavije" i da se JNA povuče iz Slovenije. Takvu odluku je Predsjedništvo SFRJ donijelo 12. srpnja 1991. JNA se povukla u Hrvatsku i BiH. Ustvari, ona se raspala tako što su dezertirali Slovenci, Hrvati, Muslimani i Albanci, a od Srba i Crnogoraca stvorila se srpska nacionalna vojska koja je upućena da štiti pobunjenike na području Hrvatske i da zaposjedne BiH.

Još u Sloveniji rat nije ni završio, jedinice JNA su se po projektu Srbije, zajedno sa srpskim pobunjenicima, uključile u rat protiv Hrvatske, upravo u duhu projekta osvajanja dijela Hrvatske. Od početka ljeta 1991. – za vrijeme dogovorenoga moratorija – osvajano je selo po selo, općina po općina, koje su uključivane u srpske autonomne oblasti, stvorene već u ranijoj fazi, 1990-91.

Hrvatska, koja je imala svega oko 10.000 vojnika – jezgra vojske osnovana je 28. svibnja 1991. pod imenom "Zbor narodne garde" – ušla je u rat s kudikamo nadmoćnijim protivnikom.

U danima rata u Sloveniji nastaje dramatična rasprava srpskoga i vojnog vrha. Milošević i Jović 5. srpnja 1991. ocjenjuju da je armija u Sloveniji "poražena, potučena i da se raspada", pa su zatražili da vojni vrh odmah povuče vojsku u Hrvatsku i Bosnu, ali da se u času povlačenja provede jednokratni teroristički avioudar radi podizanja morala vojsci i upozorenja Hrvatskoj što ju čeka. U stilu svoje neodlučnosti, kunktatorstva, izgubljenosti i raspamećenosti, vojni vrh izjavljuje da "njegovi generali... ne prihvaćaju rat", već podržavaju inicijativu međunarodne zajednice da se pregovorima dođe do mira, izražavajući nadu da bi se pomoću međunarodne zajednice Jugoslavija ipak mogla sačuvati.18 Ipak, pokolebani vojni vrh prihvatio je odluku Predsjedništva od 12. srpnja 1991. da se vojska povuče iz Slovenije.

Nakon povlačenja armije iz Slovenije, krajem srpnja, buknuo je pravi rat u Hrvatskoj. Do tada su godinu dana srpski pobunjenici, bez većih oružanih sukoba, ostvarivali "puzajuću" okupaciju velikoga dijela hrvatskog teritorija, uz pomoć šešeljevskih i arkanovskih četnika, i onih "kapetana Dragana" i JNA. Hrvatska nije mogla dalje popuštati i ustupati nove dijelove svoga teritorija, jer bi bila uskoro presječena na nekoliko izoliranih dijelova i time poražena. Nastupio je trenutak odsudnih bitaka na život i smrt. Istodobno, povučene snage JNA, popunjene i ojačane mobiliziranim snagama iz Srbije, također su se spremale za odlučnu bitku srpnja 1991. Borbe su započele gotovo na čitavom teritoriju Republike Hrvatske. Tijekom tih borbi održano je na desetine sastanaka Predsjedništva bivše SFRJ i predstavnika Hrvatske s generalima JNA, posebno s Kadijevićem. Srbija je preko armije svakih nekoliko dana potpisivala primirje; a zatim dalje

osvajala teritorije i predavala ih srpskih pobunjenicima. Tako, na primjer, 3. kolovoza 1991. postignut je sporazum o prekidu vatre i razdvajanju zaraćenih snaga. Ponovno, 6. kolovoza, slijedi odluka Predsjedništva SFRJ o obustavi vatre. Europska zajednica 14. kolovoza upućuje prve skupine svojih promatrača na krizna područja u Hrvatskoj. Usprkos svemu tome, oružani se sukobi nastavljaju. Bila je stvorena situacija da Srbi drže velika hrvatska područja, a na crti razdvajanja postavljena je vojska koja im pomaže, ali je ona bila podijeljena na dva dijela: veći dio našao se u vojarnama na slobodnome dijelu Hrvatske, gotovo potpuno blokiran i imobiliziran, a dio se nalazio na okupiranim područjima, slobodan za izvođenje borbenih manevara.

Dok je hrvatsko vrhovništvo stalno pregovaralo o prekidu rata i forsiralo njegovu internacionalizaciju, koja je konačno i dobivena – 3. rujna 1991. EZ je usvojila deklaraciju o nepovredivosti republičkih granica, imenovala lorda Caringtona za predsjednika Mirovne konferencije o Jugoslaviji, a 7. rujna u Haagu su se okupili svi članovi Predsjedništva SFRJ i šestorica predsjednika republika te potpisali Deklaraciju o mirnom rješavanju jugoslavenske krize – rastao je pritisak naroda da se udari po neprijatelju, jer mrcvarenje Hrvatske nije obustavljeno, usprkos brojnim potpisima primirja. Hrvatski vrh je 14. na 15. rujna 1991. naredio blokadu svih vojarni JNA, što je narod, tu i tamo samoinicijativno, već učinio. Pod naletom naroda, vojske i policije, imobilne, bez vode, struje i hrane vojarne padaju jedna za drugom. U jurišu vojnih snaga i naroda od 13. do 19. rujna 1991. zauzeto je 36 vojarni, oteto 230 tenkova i oko 400 topova. B. Jović 20. rujna u bilježi da su pali garnizoni u Gospiću, Virovitici, –akovu, Varaždinu, Bjelovaru, Jastrebarskom, Slavonskom Brodu, a da su ugroženi u Zagrebu i na moru, od Rijeke do Ploča. On bilježi: "Veljko Kadijević je izgubljen i njegov moral je na nuli".19

Drugi dio JNA i srpski pobunjenici su u ljeto i jesen 1991. zauzeli oko 17.000 četvornih kilometara ili oko 30% hrvatskoga teritorija: cijelu Baranju, dio Slavonije i Srijema uz Dunav, područje Okučana, Banovinu, Kordun, veći dio Like, sjeverodalmatinsko zaleđe i dio Dubrovačke rivijere.

Nakon poraza armije, srbijanski vojni vrh 9. listopada 1991. donosi odluku o izvlačenju postrojbi JNA iz opkoljenih garnizona i njihovo postavljanje na prve crte obrane okupiranih područja koja su držali srpski pobunjenici. Rat se, međutim, i dalje nastavio. Vukovar je pao 18. studenoga 1991, ali je herojskom obranom od srpnja slomio elitni dio JNA. Na grad je dnevno padalo 7.000 granata.

Ostavimo ovdje opis ratnih operacija budućoj obradi vojnih povjesničara. Nakon sloma JNA u Hrvatskoj, ujesen 1991, najvažniji događaj za Hrvatsku jest odluka Vijeća sigurnosti UN od 27. studenog 1991. o upućivanju mirovnih snaga UNPROFOR-a na njezin teritorij. Srbija je u početku odbijala taj projekt, a onda je preko noći i sama urgirala da se takva odluka UN-a što prije donese. Cilj je bio jasan: staviti okupirana područja pod zaštitu UN-a, da ih se sačuva kao izdvojene iz Hrvatske, s nadom da će se ona jednoga dana priključiti Srbiji. Istodobno se spaja "SAO Krajina" i "SAO Slavonija, Baranja i zapadni

Srijem" u paradržavnu tvorevinu pod imenom "Republika srpska Krajina" koja je, o smiješnoga li čuda, 19. prosinca 1991. zatražila priznanje od Srbije i Ujedinjenih naroda.

Rat JNA i Srbije protiv Hrvatske završio je krajem 1991. njihovim porazom.

Ukratko, JNA raspoređena po cijeloj Hrvatskoj planirala je, po sugestiji Miloševića, prvo slomiti Hrvatsku, a zatim se, ostavljajući ju vojno poraženom i nesposobnom za napade na tzv. srpske autonomne oblasti, povući na njezin osvojeni dio koji je predviđen za spajanje sa Srbijom.

Brojni su razlozi i uzroci zašto su Srbija i JNA pretrpjele poraz i potpisale Vanceov mirovni plan o postavljanju snaga UNPROFOR-a u Hrvatskoj. Navodimo neke od njih.

Prvo, ratne su operacije pokazale da se Hrvatska, usprkos velikim razaranjima i žrtvama, ne može slomiti. Iz dana u dan njezina snaga je jačala, a volja i odlučnost za otpor stalno narastali. Hrvatski narod se ujedinio kao nikada prije u svojoj povijesti.

Drugo, rat je otkrio svu dubinu i širinu moralne krize jugovojske. Njezina motivacija je bila vrlo slaba. Odaziv na mobilizaciju u Srbiji bio je porazan. Tako, na primjer, za operacije u zapadnoj Slavoniji trebalo je iz Srbije stići pet brigada, a stigla je samo jedna i pol brigada, a i ta je grupacija pobjegla s fronte.20

Za operacije u Lici, Kordunu i Baniji planom su predviđene dodatne četiri brigade JNA iz Srbije, a stigla je samo jedna. Za mostarsku operaciju stigla je samo jedna trećina planiranih snaga.21 Računa se da je oko 300 tisuća vojnih obveznika izbjeglo odlazak u rat. Očito, nastavak rata s tako moralno posrnulom armijom bio bi veliki rizik. U samoj se Srbiji počelo razvijati antiratno raspoloženje. Tako, na primjer, roditelji vojnika su 2. srpnja 1991. upali u zgradu Skupštine Srbije, a više puta demonstrirali pred Generalštabom, sa zahtjevom da im se sinovi vrate iz vojske.

Treće, Srbija je razvojem situacije u ostalim republikama dovedena u tešku situaciju upravo u danima rata u Hrvatskoj. Hrvatska je 8. listopada objavila potpunu samostalnost i raskid svih odnosa sa SFRJ. Makedonija se 7. rujna 1991. referendumom opredijelila za neovisnost. Albanci su se 30. rujna 1991. referendumom odlučili za "suverenu i nezavisnu državu Kosovo". Skupština BiH je 15. listopada 1991. usvojila "Memorandum o suverenoj BiH". Čak je i Crna Gora u listopadu 1991, na konferenciji u Haagu, prihvatila prijedlog da dobije status neovisne države, ali je pod pritiskom Srbije povukla pristanak. Tako je srpski narod u Jugoslaviji ostao bez saveznika. "Slobo je," govorilo se u Beogradu, "napravio dva velika ujedinjenja – ujedinio je cijelu Srbiju, a protiv Srbije ujedinio cijelu Jugoslaviju."

Četvrto, korijen uzroka svih poraza Srbije i u Hrvatskoj, i u Sloveniji, i u BiH, kao i oni kasniji, nalazi se u tome što su je cijeli njezin agresivni nacionalni program, vanjska i unutarnja politika odveli na put sukoba s magistralnim pravcima razvoja suvremenog svijeta. Srpski ciljevi i sredstva borbe pripadaju prošlome stoljeću, a ne današnjemu vremenu, i to je Srbiju uvuklo u sukob s međunarodnom zajednicom.

Budući da se ni jedna strana u sukobu nije držala tromjesečnoga moratorija, međunarodna konferencija o Jugoslaviji 18. je listopada 1991. u Haagu, usred agresije na Hrvatsku, digla ruke od Jugoslavije i priznala pravo svake republike da se proglasi samostalnom državom. Sve republike prihvatile su tu odluku, ali je Milošević izjavio da ne priznaje tu odluku jer "ukida Jugoslaviju kao državu koja kontinuirano postoji već 70 godina".

Arbitražna komisija EZ-a s Robertom Badinterom na čelu, na osnovi je Ustava SFRJ 1974. "presudila" da je "SFRJ u procesu dezintegracije".

Sve su države Europske zajednice 17. prosinca 1991. odlučile da će priznati nezavisnost svakoj republici Jugoslavije koja to zatraži. Sve republike su odmah podnijele zahtjev, osim Srbije i Crne Gore. Šest dana nakon toga, 23. prosinca, Njemačka je izjavila da će priznati Sloveniju i Hrvatsku. Grčka je stavila veto za priznanje Makedonije. Sveta Stolica je, prva, 13. siječnja 1992. Hrvatskoj dala puno diplomatsko priznanje. Nakon toga je slijedilo priznanje od pedesetak država. Konačno, Hrvatska je 22. svibnja 1992. primljena u članstvo Ujedinjenih naroda.

U međuvremenu, na vrhuncu rata u Hrvatskoj, ošamućeni i kolebljivi vojni vrh tražio je od Miloševića da se totalnom mobilizacijom Srbije i Crne Gore razvije vojna sila od oko milijun vojnika, kako bi se Hrvatska totalno porazila. Milošević i Jović uvjeravali su Kadijevića da na bojištima već ima oko 300 tisuća ljudi i da je to dovoljna snaga da obrani osvojena područja u Hrvatskoj. Osim toga Srbiju je već tada međunarodna zajednica označila agresorom, njezina vođu "balkanskim krvnikom", a režim posljednjom "komunističkom tvrđavom u Europi". Na njezinu su adresu stavljeni ne samo rat već razaranje takvih gradova-bisera kao što su Dubrovnik i Vukovar, ubijanje i progon nedužnoga civilnog stanovništva, etničko čišćenje itd.

Ukupna je situacija Srbije tražila da se rat prekine i potpiše ono što je međunarodna zajednica tražila; takvo bi bilo rješenje svakoga normalnog političkog uma, ali to se nije dogodilo. Milošević je ostao pri koncepciji stvaranja Velike Srbije planirajući osvajanje BiH i držanje tzv. RSK u Hrvatskoj.

Da bi se "RSK" osposobilo za nastavak borbe, Srbija je preko JNA nagomilala dovoljno oružja i pomogla stvaranju njezine paravojske. Istodobno je uputila stručnjake da hitno redigiraju savezno i srpsko zakonodavstvo u "Krajini" tako da ono bude identično pravnom sustavu Srbije. Sva ostala područja života – gospodarstvo, pravni sustav, uprava, policija, vojne postrojbe, obrazovni program – integrirana su u sustav Srbije, tako da su funkcionirali kao da je taj teritorij već ušao u njezin sastav. Sve je to učinjeno u nadi da će jednoga dana međunarodna zajednica, na temelju prava na samoopredjeljenje, dopustiti sjedinjenje s krnjom Jugoslavijom, odnosno Srbijom. Ishod budućega plebiscita u "Krajini" nije se dovodio u sumnju, jer će se toga trenutka dovršiti proces etničkoga čišćenja Hrvata.

Očekujući skori ratni zaplet u BiH, S. Milošević i B. Jović su se 5. prosinca 1991. dogovorili kako se pripremiti za taj rat. O tome B. Jović u dnevniku piše:

“Ocjenjujemo situaciju pred, vrlo vjerojatno, skoro priznavanje Hrvatske i Slovenije. Procjenjujemo da će uskoro uslijediti priznanje Bosne i Hercegovine i Makedonije, pa ocjenjujemo i našu poziciju u tim okolnostima. S Makedonijom je stvar jednostavna... ako se Makedonija želi odcijepiti, treba se s njom dogovoriti o povlačenju vojske i podjeli vojne imovine.

S Bosnom i Hercegovinom bit Će veoma teško. Međunacionalni sukobi su veĆ počeli. Muslimani i Hrvati su napustili JNA i formirali paravojne jedinice. Kada Bosna i Hercegovina bude međunarodno priznata, JNA Će biti proglašena stranom vojskom i zahtijevat Će se njezino povlačenje, što je nemoguće izbjeći.

Sloba smatra da trebamo pravovremeno povući iz JNA u BiH sve građane Srbije i Crne Gore, a tamo prekomandirati iz JNA građane Bosne i Hercegovine, kako bismo u trenutku međunarodnoga priznanja izbjegli opći vojni kaos šetanjem vojske iz jednoga u drugi kraj zemlje. To će stvoriti i mogućnosti srpskom rukovodstvu u Bosni i Hercegovini da preuzme komandu nad srpskim dijelom JNA.

Zovemo odmah Veljka Kadijevića da se priključi razgovoru. Sloba mu kaže pojednostavnjeno da trebaju izvršiti razmještaj vojske; sve iz BiH u Bosnu i Hercegovinu i obratno, da nam je to strategijski i politički neophodno.

Veljko kaže kako to nije u skladu s politikom i praksom JNA i da bi to bilo veoma teško prihvatljivo za vojno rukovodstvo, ali će pogledati i učiniti što bude mogao.”22

Dakle, svi bosanski Srbi, ma gdje se nalazili u JNA – u Bosnu, a Srbijanci iz Bosne u Srbiju. Tim je načinom stvorena do zuba naoružana vojska od 90 tisuća vojnika i predana u ruke Karadžića i Mladića. Uz to je iz Hrvatske i Slovenije u BiH dislocirano 7 korpusa JNA koji će sudjelovati u početnoj fazi rata za BiH.

U duhu navedenoga plana Milošević je odlučio da “RSK” stavi pod zaštitu OUN-a. Vlada Jugoslavije je 9. studenog 1991. uputila Vijeću sigurnosti prijedlog u kojemu se kaže:

“Obraćamo se Vijeću sigurnosti sa zahtjevom da, suglasno Povelji UN-a, odluči o hitnom upućivanju mirovnih snaga u Republiku Hrvatsku, u granični pojas između teritorija koji je nastanjem većinskim srpskim stanovništvom i teritorija čiji su stanovnici u većini hrvatske nacionalnosti.” Srbija traži da se u nekom vremenu provede plebiscit srpskog naroda u “Krajini”.23

OUN je prihvatio zahtjev Srbije koji je prihvatila i Hrvatska. Vijeće sigurnosti je 26. veljače 1992. odlučilo da u Hrvatsku uputi 14.000 vojnika (UNPROFOR).

U međuvremenu su, nakon 15 sporazuma o prekidu neprijateljstava tijekom 1991, u Sarajevu 3. siječnja 1992. Gojko Šušak, Veljko Kadijević i Slobodan Milošević potpisali zadnji sporazum o miru.

3. Rat u Bosni i Hercegovini za BiH

U programsko-političkom smislu rat u BiH je, zapravo, bio rat za BiH. Od prvih vizija južnoslavenskih romantičara o stvaranju jugoslavenske države, ta zemlja, čija je površina približno jednaka površini Kraljevine Srbije, kao i površini Hrvatske, bila je trajno objekt velikosrpske i velikohrvatske nacionalne ideologije. Već je rečeno kako je predsjednik Srpske akademije Cvijić 1908. definirao BiH "središnjom srpskom zemljom", a Stjepan Radić iste 1908. svoju studiju naslovio Živo hrvatsko pravo na BiH. Tako je stajalo u svijesti svih Srba, a u Hrvata samo u ustaša i hrvatskih ekstremista.

Iako formalno BiH nije 1918. ušla u sastav Srbije, već Jugoslavije, taj čin je u srpskoj svijesti doživljen kao realizacija Cvijićeve ideje.

Nekoliko dana uoči II. svjetskog rata BiH je načeta sporazumom Cvetković-Maček, kada je njezin manji dio pripojen Banovini Hrvatskoj, a zatim se sačekalo bolje vrijeme za nastavak politike podjele.

Hitlerovom odlukom cijela BiH je uključena u sastav kvislinške NDH.

KPJ je uoči II. svjetskog rata definirala platformu za BiH, po kojoj ona nije ni srpska, ni muslimanska, ni hrvatska već i muslimanska i srpska i hrvatska, a zatim je u Jajcu 1943. ona postala federalna država u jugoslavenskoj federaciji, ravnopravna s ostalih pet budućih republika.

Kada su krajem 1989. Slovenija i Hrvatska odlučile provesti slobodne izbore, Savez komunista BiH, videći da ne može zaustaviti sveopći pokret rušenja starog režima, odlučio je siječnja 1990. da i BiH mora raspisati izbore.

Bojeći se da bi višestranačje moglo zemlju dovesti u građanski rat, SK BiH i Markovićev Savez reformskih snaga bili su protiv formiranja nacionalnih stranaka što se pokazalo iluzijom, ali i tragedijom.

Obje te stranke, reformirani komunisti i Markovićevi reformisti, računale su na izbornu pobjedu smatrajući da svijest masa u BiH neće dopustiti raspad društva po nacionalnoj osnovi. U prilog pobjedi tih stranaka govorila su i istraživanja javnog mišljenja u predizbornoj kampanji. Tako, npr., anketa "Danasa" (22. svibnja 1990) utvrdila je da je u BiH 74% građana protiv nacionalnoga političkog organiziranja. Uskoro su, ipak, osnovane nacionalne političke stranke ovim redom: SDA – 26. svibnja, SDS – 27. srpnja i HDZ – 6. rujna 1990. Što iz demagoških razloga, što iz neznanja, a što i iz uvjerenja, lansirana je tada teza o mogućnosti mirne tronacionalne vladavine u BiH koja će osigurati njezin daljnji prosperitetni razvoj. Međutim, spomenute tri nacionalne stranke bile su složne samo u jednoj programskoj točki: zbaciti s vlasti komuniste, i to je sve što ih je ujedinilo. Nikakvih drugih dogovora, posebno o državnom ustrojstvu Republike i o njezinoj poziciji u slučaju raspada Jugoslavije, nije bilo. SDA se opredijelila za Jugoslaviju kao "zajednicu suverenih republika i naroda", SDS za "modernu federaciju" po koncepciji S. Miloševića, a HDZ nije spominjala Jugoslaviju već je govorila o BiH kao o suverenoj državi – što je bila legalna parola za sve republike po Ustavu 1974. i što su govorile sve stranke od SDP-a do HDZ-a.

Izbori u BiH, održani u studenom 1990, donijeli su "šokantne" rezultate za one snage koje su stajale na poziciji očuvanja te Republike u svim mogućim varijantama rješenja sudbine Jugoslavije. Reformirani

komunisti dobili su 6% glasova, Savez reformskih snaga 5,6%, a pobjedu su odnijele nacionalne stranke, i to SDA 37,8%, SDS 26,5% i HDZ 14,7%.

Ovakvi rezultati izbora preko noći su stvorili potpuno nov raspored snaga i time najavili kobnu sudbinu te republike. Raspala se stara državno-politička struktura koja je BiH držala na "okupu", a mase su se svrstale u tri nacionalna bloka. Srbi su već tri godine prije izbora (1987-1990) bili u vrlo jakoj nacionalističkoj euforiji, čineći oslonac agresivnoj politici S. Miloševića koji je implicitno najavljivao likvidaciju ove republike. Hrvati, posebno hercegovački, bili su zahvaćeni euforijom izborne pobjede HDZ-a u Hrvatskoj i nadali se šansi priključenja svojoj matici. Muslimani su u minulih desetak godina prošli razdoblje svoje nacionalne afirmacije i računali da će, kao većinski narod, ojačati svoje pozicije, osigurati trajnu opstojnost Republike BiH s prikrivenom težnjom da će u budućnosti osigurati možda i izvjesnu dominaciju u svojstvu "temeljnog naroda" u toj zemlji. U slučaju dužega mirnog razvoja, Muslimani bi zaista za desetak godina dostigli kvantitativnu kritičnu masu od preko 50% stanovništva BiH.

Na euforičnom valu koji je nastao pobjedom nacionalnih stranaka ubrzan je proces nacionalne homogenizacije nakon završenih izbora. Napušten je stari naslijeđeni način podjele vlasti po nacionalnom ključu i uveden novi. U svim sredinama – općinama, gradovima, regijama, radnim organizacijama i ustanovama – svaka je nacionalna stranka tamo gdje je pobijedila počela postavljati na vlast svoje ljude, a potiskivati one iz drugih "partnerskih" nacionalnih stranaka. Tako je odmah nakon izbora započeo međunacionalni "hladni rat". Ljudi integrativnoga bosanskohercegovačkog shvaćanja potiskivani su, osobito oni koji su bili nosioci starog režima, a nije stvarana nikakva fronta nekoga novog, modernoga i demokratskoga bosanskohercegovačkog zajedništva. Tu je i SDA, kao najjača organizacija u BiH, zakazala jer nije bila svjesna da bez takve nove demokratske bosanskohercegovačke fronte zemlji prijeti opasnost. Tijekom dramatičnih rasprava u Predsjedništvu SFRJ o prijedlogu Hrvatske i Slovenije iz listopada 1990. o državnom preuređenju Jugoslavije iz federacije u konfederaciju, Srbija je taj prijedlog dočekala "na nož"; rasprave su bile dramatične. Držeći se čvrsto Miloševićeve koncepcije o uspostavi centralističke Jugoslavije, SDS je objavila da prijedlog Hrvatske i Slovenije razbija Jugoslaviju, HDZ BiH je podržala ideju konfederacije istakavši da je to put rješenja jugokrize, a SDA je dala načelnu suglasnost uz korekciju da bi valjalo osigurati što više zajedničkih funkcija u predviđenoj konfederaciji kao što su: zajednička vojska, monetarna unija itd. Istodobno, SDA je deklarirala da će biti za Jugoslaviju dok su u njoj Hrvatska i Slovenija, a u protivnom ona će tražiti da i BiH izađe iz Jugoslavije, što znači da su muslimani bili mnogo bliže hrvatsko-slovenskoj varijanti rješenja jugoslavenske krize.

Pri kraju toga razdoblja pregovaranja BiH i Makedonija 6. lipnja 1991. – 20 dana uoči rata u Sloveniji – izlaze s kompromisom nudeći "zajednicu jugoslavenskih republika". Tu ideju, nazvanu po autorima "platforma Izetbegović-Gligorov", odbila su oba sukobljena bloka: Hrvatska-Slovenija, odnosno Srbija-Crna Gora. Zapadni blok je već pripremao izlazak iz Jugoslavije, a istočni blok i JNA još su

pripremali rat protiv svih onih koji ne pristaju prihvatiti njihovu hegemoniju. Konačno, pregovori su prekinuti jer je, nakon proglašenja nezavisnosti Hrvatske i Slovenije, 27. lipnja, izvršena oružana agresija na Sloveniju a potom i na Hrvatsku.

Oružana intervencija u Sloveniji i osvajački rat JNA u Hrvatskoj bili su zadnji krunski argument da Srbija neće dati BiH. Jer, ako su u stanju povesti rat protiv spomenutih dviju nacionalnih država, zašto ne bi išli u rat za aneksiju BiH u kojoj ima 2,5 puta više Srba nego u Hrvatskoj (1.320.644 prema 531.502, prema popisu 1981), s kojom Srbija ima dugu granicu od ušća Drine do Jadrana i koju smatra sprskom zemljom kakva je i sama Srbija. S obzirom na to da je JNA bila jedna od najjačih armija u Europi, u inozemnim se štabovima smatralo da će Slovenija i Hrvatska pred tom silom morati kapitulirati. Vjerojatno je, pri takvu odnosu snaga, vojni vrh JNA smatrao da rata u BiH neće ni biti jer je tamo gotovo sve – policija, oružane snage teritorijalne obrane, državni aparat itd. – manje ili više u srpskim rukama.

Osim rata u Hrvatskoj kao argumenta za ratnu opasnost i za BiH, bilo je vidljivo da se nešto sprema i po upadu jakih snaga iz Srbije (Užički korpus) i Crne Gore (Podgorički korpus) u tu republiku. Uz te vojne snage na teritorij BiH upale su i četničke terorističke paravnojne jedinice raznih četničkih vojvoda kao što su Arkan, Šešelj, M. Jović itd. Već u jesen 1991. te jedinice su spalile Ravno, upale na područje Mostara i na područje Tuzle, ponašajući se okupatorski bahato, posebno prema Muslimanima.

Unatoč očiglednoj opasnosti, nacionalno sukobljeno vodstvo BiH bilo je paralizirano da bi organiziralo obranu. Predsjednik Izetbegović je u želji da izbjegne krvoproliće i uz jamstva stranih sila, posebno SAD-a koje su izričito zatražile da Srbija i Hrvatska "drže ruke dalje" od BiH, davao proturječne izjave: najprije je izjavio da rat Srbije i Hrvatske "nije naš rat", ali je potom ipak 6. listopada 1991, na vrhuncu toga rata, uputio javni poziv građanima BiH da se ne odazivaju ni pozivima za služenje vojnog roka ni mobilizaciji koju provodi JNA. Muslimansko vodstvo je dramatično tražilo načine kako da izbjegne rat pa je zato laviralo između Beograda i Zagreba.

Politička odluka Muslimana u procesu raspadanja Jugoslavije (1990-92) nosila je sudbonosne implikacije ne samo za njih same već i za druga dva naroda, Srbe i Hrvate. Ako bi se Muslimani i Hrvati ujedinili, teško bi se država Srbija prebacila preko Drine. I obrnuto: ako bi se Srbi i Muslimani složili, Hrvatska bi se teško održala kao suverena država. Sami Muslimani bi se pak teško održali bez oslonca na jednu ili na drugu stranu, odnosno bez sporazuma svih triju naroda. Na osnovi takvih relacija između Muslimana, Hrvata i Srba u BiH te odnosa BiH i Hrvatske i Srbije, mogla se očekivati dramatična borba Srbije i Hrvatske za pridobivanje muslimanske naklonosti jer su upravo oni snaga koja u ratnom sukobu Srbija-Hrvatska osigurava pobjedu onome na čiju stranu se Muslimani svrstaju. Naravno, ta teza vrijedi ako se ne bi našlo najbolje rješenje, a najbolje je ono koje bi osiguralo egzistenciju BiH kao zajedničke države svih triju naroda.

Vrlo je indikativno da je prava politička borba Srbije i Hrvatske za naklonost Muslimana izostala. Ni Srbija ni Hrvatska nisu pokazivale naročitu političku volju da dobiju Muslimane kao saveznike, što znači da se iza odsutnosti takve volje krila neka druga igra.

Neočekivao mali politički angažman Hrvatske i Srbije za savezništvo s Muslimanima još je prerano tumačiti. No, bilo je znakova da se radilo o podjeli BiH, u kojem se slučaju Muslimani ni za što neće pitati.

Muslimansko političko vodstvo već je od prvoga dana preuzimanja vlasti mnogo više bilo na hrvatskoj nego na srpskoj strani. Tome je jako pridonijelo ne samo povijesno iskustvo s velikosrpskom politikom već i aktualno stanje na Kosovu, kojemu je 1989. ukinuta autonomija i nad Albancima zaveden vojno-policijski režim. Muslimani iz BiH su u sudbini Albanaca na Kosovu vidjeli svoju sutrašnjicu ako ostanu u sastavu krnje Jugoslavije. No bili su sumnjičavi i prema hrvatskoj politici. Stalno su dobivali informacije o hrvatskoj ideji podjele Bosne.

Istaknuti muslimanski političar i akademik Muhamed Filipović govorio je da su ga "ozbiljni inozemni partneri" informirali da Franjo Tuđman i Slobodan Milošević planiraju podijeliti BiH između Hrvatske i Srbije.24

Ta javna Filipovićeva izjava, nezavisno o autentičnosti njezina navoda, unijela je među Muslimane veliku sumnju u iskrenost hrvatske politike prema BiH, što je išlo od usta do usta i dovelo do odvajanja dijela Muslimana od Hrvata. Dakle, Muslimane je već 1991. zahvatio panični strah i od podjele BiH i od rata u kojemu bi mogli izgorjeti.

Bojeći se ratnoga razaranja i velikih žrtava, Adil Zulfikarpašić, lider Muslimanske bošnjačke organizacije, pokušao je izvesti manevar sklapanjem saveza Bosne i Srbije. Po tom sporazumu, ako Hrvatska i Slovenija izađu iz Jugoslavije, Bosna bi ostala u toj krnjoj Jugoslaviji s ostalim republikama. Takvim rješenjem svi Muslimani od Cazina do Ohrida ostaju u krnjoj Jugoslaviji i po broju, zajedno s Albancima, Mađarima i pripadnicima drugih naroda, činili bi oko 50% stanovništva Jugoslavije; po tome bi bili dovoljno snažni da prisile Srbiju da poštuje njihova legitimna prava. Ova tzv. povijesna inicijativa A. Zulfikarpašića propala je jer ju je odbacila muslimanska Izetbegovićeva SDA. Dakle, umjesto puta prema Beogradu, Muslimani su na čelu s A. Izetbegovićem krenuli prema zapadu.

Za Hrvatsku koja je u ratu, to odvajanje BiH od Srbije bilo je "biti ili ne biti". Zato je hrvatski interes bio da se ne realizira tzv. povijesni dogovor Srba i Muslimana. Muslimani su odigrali tu, za Hrvatsku spasonosnu ulogu, slijedeći svoj smjer postupnog izdvajanja iz Jugoslavije.

Muslimani i Hrvati, koji su imali većinu u Skupštini BiH, izglasali su 11. listopada 1991, dakle na vrhuncu agresije Srbije i JNA na Hrvatsku, odluku o suverenosti Republike BiH i o njezinoj demilitarizaciji. U zoru toga dana, uoči glasanja u Skupštini istupio je srpski vođa Radovan Karadžić zaprijetivši Muslimanima da će "nestati s lica zemlje" ako izglasaju da BiH postane suverena država. Uprkos toj prijetnji muslimanski i hrvatski predstavnici takvu su odluku izglasali. Nakon toga, srpski predstavnici su

napustili Skupštinu BiH i nastavili ranije započeti proces stvaranja državne cjeline koju su imenovali "Republikom Srpskom", stvarajući, prvi put u povijesti, srpsku državu zapadno od Drine, što je bio poraz i hrvatske i muslimanske politike.

Sljedeći važan korak Izetbegovićeve vlade na putu odvajanja BiH od Srbije i Crne Gore, odnosno krnje Jugoslavije, bio je čin podnošenja zahtjeva za međunarodno priznanje. Naime, do roka 23. prosinca 1991. do 24,00 sata, Hrvatska, Slovenija, Makedonija i BiH podnijele su zahtjeve za svoje međunarodno priznanje kao suverenih država.

Unatoč odluci BiH o suverenosti te države i podnošenju zahtjeva za međunarodno priznanje, Srbija i JNA nisu odmah postupile kao u slučaju Slovenije i Hrvatske, koje su bile napadnute dva dana nakon proglašenja (27. lipnja 1991).

Razlog takvu stavu Srbije i JNA vjerojatno je u tome što su dvije spomenute odluke BiH donesene kada je rat u Hrvatskoj, koji je angažirao gotovo sve njihove snage, bio na svom vrhuncu (kolovoz-prosinac 1991). Mnogi strani vojni stručnjaci predviđali su kapitulaciju Hrvatske za nekoliko tjedana. Tako je mislio i vojni i politički vrh Jugoslavije. Zato s padom Hrvatske pada i BiH; vjerojatno su tako mislili politički i vojni čelnici Srbije i JNA. Ako pak Hrvatska ne padne, mora se imati neko određeno vrijeme za pregrupiranje snaga za agresiju na BiH.

U međuvremenu, dok je trajao rat u Hrvatskoj i proces raspadanja Jugoslavije, u Zagrebu se "šuškalo" kako A. Izetbegović vodi oportunističku politiku tražeći u svim fazama neki kompromis da bi se izbjegao rat. Tako se govorilo kako je u sukobu konfederalista (hrvatsko-slovenski blok) i federalista-centralista (srpsko-crnogorski blok i JNA) 1990. nudio koncepciju Ustava iz 1974. godine, dakle status quo, što znači konfederalno-federalni koncept, a u sljedećoj fazi 1991, u sukobu protagonista labave konfederacije odnosno saveza suverenih država (zapad) s centralistima (istok), BiH nudi konfederaciju skiciranu u platformi Izetbegović-Gligorov. U istom se duhu "šuškalo", na osnovi politike distance prema ratu u Hrvatskoj, kako vodstvo BiH čeka ishod rata u Hrvatskoj da bi se priklonilo pobjedniku, što je vrlo teško dokazati. Poznato je da svaka strana u sukobu ima svoju verziju događanja. Tek će povijest dati pravi sud. Mora se međutim reći i to da svaki narod ima legitimno pravo manevrirati kako zna i umije da ostvari svoje interese. To vrijedi za sva tri sukobljena naroda u BiH, pa tako i za muslimanski narod.

Arbitražna komisija Europske zajednice, na čelu s Robertom Badinterom već je 11. siječnja 1992. "Mišljenjem" br. 4. odgovorila Vladi BiH. U tom odgovoru Komisija je, među ostalim, konstatirala:

– važeći Ustav SR BiH jamči jednaka prava "narodima BiH – Muslimanima, Srbima i Hrvatima – pripadnicima drugih naroda i etničkih grupa"

– važeći Ustav SR BiH jamči poštivanje prava čovjeka

– vlasti BiH "su pružile uvjeravanja komisiji da ova Republika nema nikakvih teritorijalnih pretenzija prema susjednim zemljama i da je spremna biti garant teritorijalnoga integriteta".

Komisija je dakle ocijenila da BiH ispunjava tražene uvjete za međunarodno priznanje.

No, Komisija je konstatirala i da je 9. studenoga 1991. skupština srpskog naroda u BiH "proglasila nezavisnost 'Srpske Republike u BiH' u okviru Savezne Države Jugoslavije".

Arbitražna komisija se dakle našla u situaciji nastajanja dviju država u BiH: srpske i muslimansko-hrvatske, preciznije rečeno "stare" socijalističke republike pod imenom BiH.

Zato je njezin zaključak o BiH ovako formuliran:

"Arbitražna komisija smatra da se izražavanje volje stanovništva BiH da se SR BiH konstituira kao suverena i nezavisna država ne može smatrati osnovanim". Istodobno Komisija je konstatirala da bi ta njezina ocjena mogla biti promijenjena ako bi "putem referenduma bili pozvani da sudjeluju svi građani SR BiH bez razlike i pod međunarodnom kontrolom".

Tako Arbitražna komisija nije tog trenutka parafirala svoju odluku o međunarodnom priznanju BiH. Vodstvo Republike bilo je vrlo zadovoljno jer je računalo da će se većina stanovništva na referendumu koji je tražila Arbitražna komisija izjasniti za suverenu i nezavisnu državu.

I zaista, već 29. veljače 1992. za neovisnost BiH glasovalo je 63,7% pučanstva, uglavnom Muslimana i Hrvata.

U međuvremenu, za BiH je mnogo važnija bila podrška SAD-a kao jedine supersile. Američki ambasador Warren Zimmermann je 27. siječnja 1992, mjesec dana uoči referenduma, na TV Sarajevu upozorio Srbiju, JNA i Hrvatsku da će SAD braniti suverenitet BiH. Zimmermann je tu politiku američke vlade detaljnije izložio u svom intervjuu u kojemu je, osim ostalog, rekao:

"Mi (SAD) vrlo odlučno vjerujemo da teritorijalni integritet svake republike mora biti sačuvan i zbog toga smo srpskoj vladi i armijskim čelnicima vrlo jasno rekli da nikada nećemo priznati nikakvo osvajanje u Hrvatskoj. Isto tako je apsolutno bitna i teritorijalna cjelovitost BiH, kojoj u ovom trenutku najviše prijeti srpsko rukovodstvo u Bosni, pokušavajući joj otkinuti jedan dio. Mi to smatramo izuzetno opasnim. A to smo rekli i srpskom i vojnom rukovodstvu... te vjerujemo da bi bilo tragično kada bi s hrvatske strane netko pokušao surađivati sa Srbijom na razbijanju BiH. To bi značilo da Hrvatska uništava ono osnovno načelo na osnovi kojeg je i dobila međunarodnu podršku za svoju vlastitu bitku."

Na konstataciju da takvih želja u Hrvatskoj ima, W. Zimmermann je odgovorio:

"Razbijanje Bosne, bilo tko da je posrijedi, ne može dobiti podršku SAD-a. Takav bismo čin ocijenili kao ekstremno destabilizirajuću politiku, kao povredu međunarodnih normi koja može dovesti do vrlo neugodnih posljedica u našim međusobnim odnosima (SAD-Hrvatska). Tako vjerujem da čak ako u Hrvatskoj postoji neka tendencija da zajedno sa Srbijom razbiju Bosnu – ona mora biti prevladana."25

Zimmermannove poruke svim akterima bosanske drame bile su više nego jasne. Pokazat će se međutim da su to bile, moglo bi se reći, prazne riječi.

Na osnovi činjenice da se Muslimani nisu pravovremeno naoružavali za obranu protiv prijeteće agresije, niti su stvarali organizacijsku infrastrukturu za obranu, može se zaključiti da su oni slijepo vjerovali Zapadu, posebno SAD-u, a također da su previdjeli da će Srbija i JNA na crti velikosrpske politike izvesti agresiju na BiH.

Dakle, vodeći tim A. Izetbegovića krivo je procijenio ne samo obećanje međunarodne zajednice da će ona braniti integritet BiH, već i trenutačnu "miroljubivu" taktiku Srbije i JNA.

Naime, početkom 1992. izgledalo je kao da će se daljnji proces raspadanja Jugoslavije i međunarodno priznanje svih republika zbivati mirnim putem.

Na takvu vjerojatnu procjenu vodstva BiH mogla je podsjetiti taktika Slobodana Miloševića i JNA koji su u Sarajevu, 2. siječnja 1992, potpisali sporazum s Hrvatskom o povlačenju JNA iz Hrvatske i o stacioniranju oružanih snaga OUN-a u tzv. krajinama.

To se moglo tumačiti kao odustajanje Srbije od rata, koja kao da se uplašila međunarodne zajednice, osobito nakon međunarodnoga priznanja Slovenije i Hrvatske 15. siječnja 1992.

Kasniji su događaji pokazali da su se Muslimani užasno i tragično prevarili u svojim procjenama. Srbija i JNA ne samo da se nisu odrekle rata već su, na očigled cijele međunarodne zajednice, nastavile proces stvaranja Velike Srbije i u tom cilju ubrzale pripreme za ratne operacije u BiH koje su, osim ostalog, obuhvatile i sljedeće:

– prebacivanje gotovo svih jedinica iz Hrvatske i Slovenije na teritorij BiH

– dislociranje jakih snaga iz Srbije (Užički korpus) i Crne Gore (Podgorički korpus) u BiH u kojoj se u proljeće 1992. našlo sedam korpusa JNA.

Takva silna koncentracija pokazuje da su se glavne snage JNA u prvom tromjesečju 1992. našle na teritoriju BiH, pa se tada s pravom govorilo kako je ta Republika postala najveća vojarna na svijetu; istodobno je ubrzano masovno naoružavanje srpskoga stanovništva u BiH, što znači da je ponovljen isti scenarij koji se primijenio u Hrvatskoj uoči agresije na tu zemlju.

U masmedijima su se pojavile informacije o planu RAM, kojim je državni i vojni vrh bivše Jugoslavije utvrdio teritorij koji će zauzeti za ostvarenje ideje "jedna država za sve Srbe". U taj je teritorij ulazila cijela BiH, osim zapadne Hercegovine. Usporedno s vojnim pripremama još očigledniji su bili politički potezi Srbije i njezina etnikuma u BiH. Tako je već 9. siječnja 1992. održan referendum kojim se od 5 srpskih autonomnih oblasti stvara nova srpska država pod imenom "Republika Srpska" – bez onoga "u BiH", koja se istodobno proglašava konstitutivnim elementom buduće Savezne Republike Jugoslavije. Istodobno, srpske su jedinice osvajale selo po selo, općinu po općinu i svuda gdje su imale vlast provodile etničko čišćenje Muslimana i Hrvata.

Time je vojna agresija praktično već započela i prije 6. travnja 1992. kada je na BiH krenula cijela vojna mašinerija.

Četničke snage iz Srbije (arkanovci) i domaći Srbi već su 1-3. travnja 1992. ušli u Bijeljinu i pobili oko 1.000 ljudi, 5. travnja ušli u Zvornik, Foču, Prijedor i drugdje provodeći masakre, a JNA je zauzela istočni Mostar. Borbe su 6. travnja 1992. počele za Sarajevo, na dan međunarodnoga priznanja BiH. Rat je počeo. Srbi su vjerovali da će za nekoliko tjedana ovladati s BiH. Čak su prvih dana svoj stožer držali u Sarajevu, a onda su ga preselili na Pale, očekujući skori povratak u taj grad.

Na prostoru BiH rat se vodio za međusobno uništenje i istrebljenje sukobljenih naroda s određenih teritorija i stvaranje etnički čistih državno-političkih područja; zato bi se taj oružani sukob morao opisati kategorijama koje bi označile da je riječ o ubijanju ne samo vojnika, nego i o biološkom uništenju "neprijateljskog" naroda – ubija se ne samo sve što je živo nego se uništavaju sela i gradovi, kulturni, religijski i drugi povijesni tragovi da bi se zatrla prošlost, sadašnjost i budućnost žrtve. Ratni kolovođe godinama usmjeravani ideologijom stvaranja nacionalno čistih država ubijaju sve što dođe pod njihov nišan i nož. Takav oblik borbe gdje se žrtva bori za goli život stvorio je stravično stanje u kojemu ljudi ili ginu na pragu svoje kuće, ili umiru na lomači vlastitoga doma, ili bježe s djecom noseći sobom ono što im stane u putnu torbu.

Približno 60% stanovništva BiH napustilo je svoje domove. Od tri su se naroda relativno najviše iselili Hrvati – oko dvije trećine onih koji su živjeli izvan zapadne Hercegovine nije više u svojim domovima. Mržnja i bijes pomračili su ljudski razum i potisnuli sve pozitivne ljudske instinkte, pa je izgledalo kao da je nastupio sudnji dan nakon kojega više života neće biti. Podivljali instinkti drže ljude u stanju da su spremni spuštati se do razine kamenoga doba.

Začuđujuće i najporaznije jest saznanje s kakvom lakoćom su takozvani obični ljudi pošli u klaonicu međusobnog uništavanja pod nacionalnim zastavama i pod isukanim mačevima svojih barjaktara.

Tijekom prve ratne godine Srbi su osvojili i u svoju "Republiku Srpsku" uključili oko 70% teritorija BiH, a s njega uz masakre, protjerali gotovo sve Muslimane i Hrvate. Izvan RS-a ostale su središnja Bosna, pod vlašću Muslimana, i zapadna Hercegovina pod vlašću Hrvata.

Upravljanje procesom raspadanja Jugoslavije preuzela je Europska zajednica. "Ovo je trenutak Europe. Ovo nije trenutak Amerikanaca", rekao je Jacques Poss, predsjedavajući Europske zajednice. U bosanskom ratu glavnu su riječ vodile Velika Britanija i Francuska.

Međunarodna zajednica uputila je oružane snage u BiH – oko 20.000, ali one nisu uključivane u oružanu borbu, već su uglavnom osiguravale dostavu humanitarne pomoći.

Od početka 1992. do ljeta 1995. održavane su brojne međunarodne konferencije o BiH. O političkim varijantama mogla bi se napisati velika studija, što ne spada u ovaj rad. Bitno je sljedeće: održati BiH samostalnom državom i podijeliti ju na kantone tako da u svakom od njih jedna nacija – Muslimani, Srbi, Hrvati – bude u većini. Tu su platformu podržavali i Srbija i Hrvatska. U tom duhu je bio tzv. Cutilheirov plan 18. ožujka 1992. po kojemu bi se BiH konstituirala kao država "triju konstitutivnih jedinica,

utemeljenih na nacionalnim načelima", zatim Vance-Owenov plan siječnja 1993, zatim Owen-Stoltenbergov plan srpnja 1993. te plan tzv. Kontaktne skupine, koju su činile Velika Britanija, Francuska, Njemačka, SAD i Rusija, srpnja 1994; svi su se u osnovi zasnivali na istim načelima. Kontaktna je skupina odredila da se Republika Srpska svede na 49% teritorija BiH, što znači da mora prepustiti oko 20% osvojenoga područja. Milošević se složio s tim omjerom podjele. Tako su se sporazumjeli svi akteri bosanskohercegovačke tragedije. Ali, u svom ludilu, bosanski su Srbi odbili plan Kontaktne skupine. Ruski ambasador Čurkin je, nakon razgovora na Palama, izjavio: "Tamo vlada ludilo."

U međuvremenu, Srbija je pod ekonomskom blokadom kolabirala. Dovoljno je navesti da je inflacija bila tako velika da su tiskane novčanice na iznos od pet stotina milijardi dinara. Milošević je procijenio da se mora potpisati plan Kontaktne skupine. On je dalje procijenio da je Srbija ostvarila maksimum mogućeg:

– stvorena je SRJ koja će dobiti pravo na međunarodni kontinuitet SFRJ

– stvorena je nova srpska država u BiH

– osigurana je međunarodna zaštita "srpske države" u Hrvatskoj (RSK).

Ujedinjenje Srbije i dviju srpskih država preko Drine ostvarit će se u budućnosti u nekoj povoljnijoj prilici.

Uz međunarodnu blokadu i uz rastuću muslimansko-hrvatsku vojnu moć, jer je po odluci SAD-a stvorena njihova federacija, mir je jedini spas.

Budući da nije privolio bosanske Srbe na mir, Milošević je odlučio likvidirati njihovo vodstvo na čelu s Radovanom Karadžićem, generalom Mladićem i Krajišnikom. U međuvremenu, kako se nije vidio kraj rata, SAD su odlučile intervenirati.

Prvi korak je bio prekid rata između Hrvata i Bošnjaka. Naime, u 1992. oni su bili ratni saveznici protiv Srba. Međutim, kada je 2-4. siječnja 1993. ponuđen Vance-Owenov plan o podjeli BiH na 10 provincija, od kojih bi, uz Posavsku, Mostarska i Travnička bile pod hrvatskom upravom, čelnik HDZ-a BiH, Mate Boban, naredio je da se Bošnjaci vojnici u njima podčine hrvatskom zapovjedništvu, što su oni odbili. Bošnjaci protjerani iz istočne Bosne koncentrirali su se na zajednički hrvatsko-muslimanski teritorij srednje Bosne i na tom prostoru je cijele 1993. vođen ogorčeni rat dojučerašnjih saveznika. Po zahtjevu Amerikanaca, 23. veljače 1994. potpisano je primirje, Boban je smijenjen, a zatim je 18. ožujka 1994. po američkom projektu stvorena Bošnjačko-hrvatska federacija u BiH, što je značilo i ukidanje hrvatske paradržave Herceg-Bosne. Sada je trebalo natjerati rukovodstvo Republike Srpske da prihvati plan Kontaktne skupine.

Milošević je u borbu protiv Karadžića uložio svoj ugled vođe svih Srba, angažirao predsjednike Rusije i Grčke, ubacio u borbu svoju satelitsku partiju koju je osnovao u RS-u. Padale su vrlo teške riječi. Na sastanku u rukovodstvu RS-a Milošević je Karadžiću "u brk" rekao: "Ne možeš ti cijelu Jugoslaviju

držati kao svoga taoca.” Palanskim čelnicima rekao je da se ponašaju kao “pijani pokeraši”, a Biljani Plavšić da joj je mjesto u ludnici.

Sukob između Miloševića i Karadžića dobio je oblik međudržavnoga sukoba u kojemu su se oba aktera oslonila na svoje vojske, političke organizacije, masmedije itd. U SPO-u i nekim opozicijskim strankama govorilo se da KaradžiĆ sprema upad svojih vojnih odreda u Beograd da bi, u savezu s ekstremnim nacionalistima u Srbiji, smijenio MiloševiĆa, ujedinio RS i RSK sa Srbijom i sebe proglasio vođom svih Srba. MiloševiĆ je na Drinu uputio dio vojske da to spriječi.

Srpska vlada je Palama 3. kolovoza 1994. uputila ultimatum da potpiše međunarodni projekt za mir u BiH, inače će učiniti nacionalni zločin i prema Srbima u Bosni i prema matici Srbiji. Srpska vlada je oduzela pravo Palama da svojom politikom upropaste Srbiju i zaprijetila prekidom svih veza. Pale su odlučno odbile apel Srbije i istodobno najavile referendum. Gotovo sva opozicija, inteligencija i SPC stali su na stranu bosanskih Srba.

Vladika Atanasije Jeftić tih je dana na TV govorio kako Zapad steže omču oko cjelokupnoga srpstva, a sada to čini i Slobodan Milošević prema svome narodu preko Drine. On optužuje Miloševića da srpski komunisti drže pod okupacijom Srbiju već 50 godina te moli rukovodstvo na Palama da odbije Miloševićev diktat. “Braćo i sestre, Srbi i Srpkinje”, veli vladika, “spasit ćemo Srbiju i Srbe u BiH i u Hrvatskoj ako srušimo hazjajina (Staljina, tj. Miloševića) na Dedinju.”

Slobodan Milošević je rukovodstvo na Palama javno osudio, a savezna vlada je 4. kolovoza 1994. prekinula političke i ekonomske odnose s tzv. Republikom Srpskom i zavela blokadu sličnu onoj koja je uvedena protiv SRJ.

Momčilo Krajišnik, predsjednik Skupštine RS-a, u povodu blokade SRJ od 4. kolovoza 1994, govori da Zapad planom Kontaktne skupine hoće uništiti novostvorene dvije srpske države zapadno od Drine, a zatim će odvojiti Kosovo, Vojvodinu i Sandžak, i svesti Srbiju na beogradski pašaluk te time navijestiti istrebljenje srpstva i pravoslavlja na cijelom prostoru gdje žive Srbi. To su razlozi zbog kojih Krajišnik kaže da nikada ne može prihvatiti plan Zapada o BiH.

Krajišnik kaže: “Vatikan je glavni protagonist tih ciljeva. On želi osvojiti što veći dio Balkana i zapadno katoličko carstvo pomaknuti prema istoku. Prvo je zamišljena granica bila Drina. Sada im to nije dovoljno, pa nastoje svoj utjecaj proširiti i na Makedoniju, Kosovo i Vojvodinu.”

Po Krajišniku, borba srpskoga naroda ima šansu jer Francuska i Engleska će se sutra naći u neizbježnome sukobu s Njemačkom, a i Rusija će se probuditi, samo treba izdržati.

Inače, kao i tijekom cijeloga razdoblja rata, Krajišniku je sveti cilj “svi Srbi u jednoj državi”. On kaže: “Jedini naš cilj je da sve ovo što je danas RS i RSK bude Srbija. Kada su već pri formiranju nove Jugoslavije (SRJ) 27. travnja 1992. izostavljene RS i RSK, ovo rukovodstvo je obvezno da narod dovede do cilja – uključenja u Jugoslaviju... U tu buduću zajedničku državu mi ćemo unijeti jedan zdravi element,

zdravo područje i zdrav narod. Unijet ćemo narod koji je zdrav za reprodukciju i zdrav kao nacionalni element", što nije slučaj s dijelom srpskoga naroda u matici Srbiji, koja je u dekadentnoj tendenciji.

Sukob između Miloševića i Karadžića nakratko je završio pobjedom ovoga drugog i on će se održati na vlasti još godinu dana.

4. Kraj rata u Hrvatskoj i BiH

Početkom 1994. odnos snaga na ratištu Hrvatske i BiH nije sukobljenim snagama omogućio izvođenje rješavajuće bitke. SRJ je raspolagala s oko 135.000 vojnika i oko 80.000 policajaca, Republika Srpska s oko 100.000, a tzv. RSK s oko 30-40.000 te s izrazito nadmoćnijim naoružanjem. S takvim snagama Srbi su uspješno mogli zadržati osvojeni teritorij: oko 70% BiH i oko 30% Hrvatske. Hrvati i Bošnjaci čak kada bi se ujedinili, ne bi bili u stanju slomiti srpske snage u BiH i u Hrvatskoj, jer iza njih stoji SRJ, koja je u tim zemljama trajno imala paravojne snage i trajno davala logističku pomoć prekodrinskim Srbima iako formalno nije bila u ratu.

Rat u BiH je Hrvatsku postavio pred teške dileme: podržati Hrvate u BiH da u savezu s Bošnjacima poraze vojsku RS i tako spriječe proširenje SRJ na zapad, ili samo održavati Republiku Herceg-Bosnu ne miješajući se u srpsko-muslimanski rat, ili pak držati se politike podjele BiH. Te mogućnosti i dileme dovele su do kolebanja u hrvatskoj politici, što potvrđuje savez s Bošnjacima 1991. i 1992, a zatim žestoki rat 1993. koji je razbio taj savez.

Rukovodstvo RS-a i tzv. RSK-a više je puta 1991-1994. donosilo odluke o ujedinjenju s SRJ smatrajući to definitivnim činom, očekujući da će SR Jugoslavija osigurati zapadne granice na crti do Osijeka-Županje-rijeke Save, Karlovca, Knina, Zadra i Dubrovnika. San o Velikoj Srbiji po njima je već ostvaren i zato SRJ mora sa svojom vojskom ući na teritorij BiH i Hrvatske i obraniti ujedinjene srpske države bez obzira na žrtve.

Međutim, kao što je već rečeno, Milošević nije prihvatio zahtjeve, molbe, apele, kletve i diktate Pala i Knina, već Vance-Owenov plan, što je dovelo do rascjepa u srpskom bloku. Milošević je zaveo sankcije i blokadu na Drini.

Milošević, koji je u rat krenuo s koncepcijom "ujedinjenja svih srpskih zemalja" i na tome stvorio velikosrpski pokret, procijenio je da se strategijska situacija izmijenila na štetu Srba i da ujedinjenje treba odgoditi za "bolja vremena".

Glavni Miloševićevi argumenti bili su: odnos snaga nije primjeren postavljenomu političkom cilju, prelazak vojske Jugoslavije na teritorij dviju država, članica OUN-a, ne može proći bez intervencije OUN-a ili NATO-a. Kako rukovodeću skupinu bosanskih Srba nije ni pridobio ni smijenio, Milošević je uputio

javni poziv srpskom narodu u BiH da smijeni svoje rukovodstvo i da se vrati na put zajedničke politike, koju vodi matica zemlja – Srbija, što će reći, on, sam Milošević. Karadžić je optužio Miloševića ne samo za izdaju već i za "komunizam" koji je donio najveću nesreću Srbiji u cijeloj njezinoj povijesti.

I veliki dio srpske javnosti u samoj Srbiji bio je za produženje rata, misleći da će upornom obranom osvojenoga na zapadu s vremenom prisiliti međunarodnu zajednicu da legalizira "ujedinjenje svih srpskih zemalja".

Glavni razlog Miloševićeve mirne opcije bila je ekonomska katastrofa SRJ. Dovoljno je navesti samo tri indikatora: SRJ je 1994. pala na razinu na kojoj je bila 1969. – nazadak za 25 godina, nacionalni dohodak pao je s 2.500 dolara u 1989. na 1.000 dolara u 1994. Stopa inflacije za godinu dana, od 24. siječnja 1993. do 24. siječnja 1994, iznosila je 313 milijuna posto, ili 62% dnevno odnosno 2,03% po satu, vjerojatno bez presedana u povijesti svijeta. Ekonomskim sankcijama izmrcvarena Srbija nije mogla više izdržati.

Odbivši Miloševićevu mirnu opciju, RS i tzv. RSK postale su još agresivnije i avanturističnije. Kako nisu imale vojne snage za obračun na bojnom polju, krenule su u još žešća ubijanja nedužnih građana. Tako su 25. svibnja 1995. granatama pobili 71 građanina Tuzle, a 11. srpnja 1995. osvojili od OUN-a zaštićene zone Žepu i Srebrenicu i tamo pobili oko 6.000 Bošnjaka; 28. kolovoza 1995. na tržnici u Sarajevu ubili su 41 građanina. Na prijetnju da će ih NATO bombardirati zbog tuzlanskih žrtava, Srbi su uhvatili 370 vojnika OUN-a i, kao taoce, vezali ih uz stabla blizu svojih objekata. Sve je to razjarilo svjetsku javnost koja je pritiskala Zapad da vojno intervenira.

Nakon masakra u Sarajevu, NATO je od 30. kolovoza do 13. rujna 1995. izveo zračne udare na RS i paralizirao njezinu obranu te slomio i onako slab moral njezine vojske, koja se u tri godine pretvorila u razbojničke bande. Istodobno su HVO i armija BiH prodrle na teritorij RS-a, u zapadnoj i sjevernoj Bosni, izbivši 19. rujna na 20 km od Banje Luke. U rasulu, narod je počeo bježati u Srbiju. U tom su naletu hrvatsko-bošnjačke snage zauzele oko 23% teritorija RS-a čija je vojska bila poražena. Nije, dakle, RS poslušala Miloševića već je bila vojno poražena i zato je 12. listopada 1995. potpisala primirje.

U međuvremenu, u rano proljeće 1995. u pregovorima Zagreba i Knina, Srbima je bio ponuđen tzv. plan Z-4 po kojemu bi oni imali autonomiju u području obrazovanja, kulture, javnih službi, poreza, policije, sudstva pa čak i pravo na vlastitu valutu – u stvari, dobili bi državu u državi, koja bi obuhvaćala Krajinu, istočnu Slavoniju, Baranju i zapadni Srijem. Srbi su to, u Ženevi 3. kolovoza 1995. odbili, dan uoči "Oluje", izjavivši da će Hrvatskoj biti kraj ako ih napadne.

Takva politika srpskoga vodstva indicirala je da se radilo o mržnji, strahu, vjeri u pomoć SRJ, ali i o "ludilu", kako je već 1991. to rekao njihov prvi vođa Jovan Rašković.

Dobivši od NATO-a zeleno svjetlo, hrvatska je vojska, silno motivirana da oslobodi svoj okupirani teritorij, 1-2. svibnja 1995. vrlo uspješno izvela operaciju "Bljesak" oslobodivši šire područje Okučana.

Tri mjeseca nakon "Bljeska", izvanredno vješto je, za četiri dana, od 4. do 8. kolovoza 1995, izvedena operacija "Oluja" u kojoj su razbijene srpske vojne snage i uspostavljena hrvatska vlast. Hrvatski gubici u cijelom ratu bili su 10.669 poginulih i 2.915 nestalih.

Prema podacima raznih međunarodnih institucija, nakon sloma tzv. "Republike srpske Krajine", izbjeglo je u BiH i u Srbiju blizu 200.000 Srba. Međunarodne su institucije optužile Hrvatsku tvrdeći da su se nakon "Oluje" provodile pljačke, ubijanja i paleži sela.

Nakon sloma "RSK", hrvatske su vlasti i lokalni Srbi 12. studenog 1995. sklopili Erdutski sporazum o mirnoj reintegraciji istočne Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema u Hrvatsku, što je i ostvareno 1996.

Nakon srpskoga vojnog poraza u Hrvatskoj i BiH, Amerikanci su 12. studenog 1995. u Daytonu okupili zaraćene strane, koje su potpisale sporazum o političkom i državno-pravnom ustrojstvu BiH po kojemu se ona sastoji od dva entiteta, RS i Federacije BiH te tri ravnopravne nacionalne zajednice. U Parizu je 14. prosinca svečano potpisan mirovni plan za BiH.

Intervencija međunarodne zajednice u BiH i Hrvatskoj, kojom je završen rat, imala je svoj veliki strategijski smisao koji se sastojao u koncepciji pacifikacije "podivljalog Balkana", za koji se "konačno" rješenje traži u okviru stvaranja ujedinjene Europe.

Daytonskim mirom nije završen rat u bivšoj Jugoslaviji. Srbija je nastavila s terorom na Kosovu pa je prijetila opasnost novoga ratnog požara. Međunarodna zajednica je tijekom 1998. ultimativno tražila da Srbija prestane s terorom i da Kosovu vrati autonomiju. Milošević, koji je 1993-1995. surađivao u traženju mira u BiH i Hrvatskoj, odbio je zahtjeve međunarodne zajednice i pooštrio teror nad Albancima koji su sve više iseljavali. NATO je odgovorio bombardiranjem Srbije koje je počelo 24. ožujka 1999. i trajalo dva i pol mjeseca.

U bombardiranju Srbije, za razliku od držanja u ratu u Hrvatskoj i BiH, Velika Britanija i Francuska bile su veoma odlučne da se Srbija porazi. Europska unija se učvrstila, a ne oslabila ili raspala, u što su Srbi vjerovali 1991-1994.

Nakon što su bombardiranja paralizirala život naroda, Milošević je potpisao zahtjeve međunarodne zajednice; odmah potom na Kosovo su stigle vojne snage NATO-a i uvedena je međunarodna uprava. S obzirom na to da Srbi Kosovo smatraju svojom svetom zemljom, nitko se ne bi usudio odreći se te "svetinje", pa je bilo nužno da čitav narod – cijela Srbija – doživi poraz u žestokom ratu da bi pred sobom i potomstvom imali opravdanje za kapitulaciju. Ima indicija da je i Milošević tako postupio – neka NATO udari, a zatim slijedi potpis.

x x

x

Rat 1990-1999. na prostorima bivše Jugoslavije završio je porazom velikosrpske koncepcije. Svoje samostalne države, uz pomoć međunarodne zajednice, ostvarili su Hrvati, Slovenci i Makedonci; BiH je postala država ali, via facti, pod međunarodnim protektoratom, a Albanci na Kosovu oslobodili su se srpske vlasti i također stavljeni pod međunarodnu zaštitu. Rat je donio nekoliko stotina tisuća mrtvih, oko 4 milijuna prognanih i izbjeglih, veliki broj spaljenih sela i gradova, uništene privrede i moralno rastrojstvo milijuna ljudi.

Višegodišnji se rat nije mogao završiti odlučujućim porazom jedne ili druge strane. Zato je mogao trajati tko zna koliko; morala je intervenirati međunarodna zajednica. Slično se dogodilo i na kraju II. svjetskog rata. I tada je klanje u Jugoslaviji prestalo zahvaljujući završetku rata između "velikih". I sada, 1995, opet su odlučili "veliki". Pri tome se mnogo govorilo o humanosti, ljudskim pravima i slobodama kao glavnim motivima intervencije međunarodne zajednice. Nema sumnje da se radilo i o tim motivima, no glavni motiv je interes Zapada da slomi otpore koji su se na Balkanu suprotstavili projektu stvaranja Ujedinjene Europe.

Budućnost Balkana sada se traži u Europskoj uniji, koja živi i razvija se od Rimskih ugovora 1957. godine. Proces ujedinjavanja Europe nastavlja se u 21. stoljeću; ona ne može tolerirati da mali balkanski narodi, koji čine 1 do 2 posto europske populacije, ugroze njezino ujedinjavanje. Zato je ona 1999. pokrenula projekt globalnoga rješenja za jugoistočnu Europu, koja se mora pacificirati, uspostaviti normalne međusobne odnose, razviti demokratske institucije, iskorijeniti naslijeđene nacionalističko-šovinističke ideologije itd. da bi s vremenom, u novomu civilizacijskom ruhu, mogla biti primljena u Europsku uniju. Bit Će to bolan i dugotrajan proces, ali alternative nema. Uostalom, potpisivanjem Pakta o stabilnosti u jugoistočnoj Europi, taj je projekt prihvatio cijeli svijet.

2 B. Jović, Poslednji dani SFRJ, Politika, Beograd, 1993, str. 48

3 Isto, 68-69

4 Isto, 134.

5 Isto, 159-160.

6 Isto, 161.

7 Isto, 186.

8 Isto, 205-206.

9 Isto, 257.

10 Isto, 280.

12 Isto, 306-311.

13 Isto, 310.

14 Isto.

15 Isto, 306-310

16 Isto, 317.

17 Isto, 325.

18 Isto, 360.

19 Isto, 387.

20 Veljko Kadijević, Moje viđenje raspada, Beograd, 1993, str. 138.

21 Isto,139.

24 “Vreme”, Beograd, 10. lipnja 1991.

25 “Danas”, Zagreb, 21. siječnja 1992, str. 12.